

อภิธัมมัตถสังคหะ

และ

ปรมัตถทีปนี

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ดร.จรูญ ชำระ

พระคันธสารากวีวงศ์ แปล

วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง จัดพิมพ์เผยแพร่

อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี

ชื่อผู้แปล

พระคันธสาราภิวังศ์

วัดท่ามะโอ ตำบลเวียงเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง

ISBN

974-89110-9-8

พิมพ์ครั้งที่ ๓

มกราคม ๒๕๕๒

จำนวนพิมพ์

๒,๐๐๐ เล่ม

คอมพิวเตอรฺ์/รูปเล่ม

พระคันธสาราภิวังศ์

พิมพ์ที่

ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์

สนง.อาคารพราณนภพลาซ่า ถนนพราณนภ

แขวงบ้านช่างหล่อ เขตบางกอกน้อย กรุงเทพฯ

โทรศัพท์ ๐-๒๘๖๖-๒๗๐๗

โทรสาร ๐-๒๘๖๖-๒๗๐๗

คำอนุโมทนา

การศึกษาพระปริยัติธรรมต้องมีความรู้สำคัญ ๒ ส่วน คือ ภาษาบาลี และ พระอภิธรรม ภาษาบาลีนั้นเป็นภาษาที่พระพุทธเจ้าตรัสแสดงพระธรรมเทศนาในครั้ง พุทธกาล ความเข้าใจภาษานี้อำนวยประโยชน์ให้กุลบุตรสามารถศึกษาพระพุทธานุชาตได้ โดยไม่ต้องค้นคว้าผ่านฉบับแปลของผู้อื่นซึ่งอาจจะมีใจความคลาดเคลื่อนหรือไม่ชัดเจน ทำให้เกิดข้อสงสัย ส่วนพระอภิธรรมเป็นธรรมะที่สุขุมลุ่มลึกและได้ประมวลหลักธรรมไว้อย่างครบถ้วน

คัมภีร์เกี่ยวกับพระอภิธรรมซึ่งเป็นที่นิยมศึกษากันมากที่สุด คือ อภิธัมมัตถ-สังคหะ (ประมวลความในพระอภิธรรม) คัมภีร์นี้มีอรรถาธิบายอีกชั้นหนึ่งซึ่งเป็นเล่มที่มีชื่อเสียงมาก ชื่อว่า ปรมัตถทีปนี (แสดงข้อความปรมัตถ์) เมื่อก่อนข้าพเจ้าเคยสอน อภิธัมมัตถสังคหะมาหลายครั้ง โดยอาศัยคัมภีร์ปรมัตถทีปนีเป็นคู่มือสอน เห็นว่าคัมภีร์ทั้งสองนี้มีประโยชน์ต่อการศึกษาพระอภิธรรมเป็นอย่างมาก

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะเป็นอรรถกถาย่อความในพระสูตรต้นตปิฎกและพระอภิ-ธรรมปิฎก คัมภีร์นี้เป็นตำราเรียนเบื้องต้นสำหรับบุคคลทั่วไป เมื่อเรียนคัมภีร์นี้แล้วไป ศึกษาพระอภิธรรมปิฎกต่อก็จะศึกษาเข้าใจได้ดี ทั้งยังเป็นอุปการะในการศึกษาพระสูตรต่างๆ อีกด้วย

ส่วนคัมภีร์ปรมัตถทีปนีเป็นตำราประมวลสาระสำคัญจากอรรถกถาพระอภิธรรม พร้อมทั้งมีการนำข้อความจากพระสูตรมาอธิบายความในพระอภิธรรม จึงอำนวยประโยชน์ ให้ผู้ศึกษาสามารถเทียบเคียงหลักธรรมในพระสูตรและพระอภิธรรมได้เป็นอย่างดี คัมภีร์นี้มีลีลาการแต่งที่อ่านง่าย กระชับชัดเจน เหมาะแก่นักศึกษาทั่วไป ดังนั้น คัมภีร์ปรมัตถทีปนี

จึงทรงคุณค่าควรศึกษา แม้พระเถระชาวพม่าผู้เชี่ยวชาญพระไตรปิฎกก็ยกย่องคัมภีร์นี้ว่า
มีการแต่งอธิบายได้ละเอียดชัดเจน

บัดนี้ พระคัมภีร์สาราภิงศ์ ศิษย์ของข้าพเจ้าได้แปลคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะและ
ปรมัตถทีปนี้เป็นภาษาไทย เพื่อส่งเสริมภูมิปัญญาในพระอภิธรรมโดยมีคำอธิบายเกี่ยวกับ
หลักภาษาและหลักธรรมตามสมควรท่านรูปนี้ได้ศึกษาบาลีใหญ่กับข้าพเจ้าตั้งแต่เป็นสามเณร
อายุ ๑๕ ปี และได้ไปศึกษาต่อที่ประเทศสหภาพพม่าเป็นเวลา ๑๐ ปี จนจบการศึกษา
ระดับธรรมาจริยะ (เทียบเปรียญธรรม ๙ ประโยคในระบบการศึกษาของคณะสงฆ์ไทย)
จาก ๒ สถาบัน คือ สถาบันรัฐบาลและสถาบันเอกชน จังหวัดย่างกุ้ง โดยสอบชั้นนักศึกษา
ได้ในอันดับหนึ่งของจังหวัดแปร และสอบชั้นธรรมาจริยะของสถาบันเอกชนได้ในอันดับสอง
ของประเทศ ข้าพเจ้าจึงเห็นว่าท่านเป็นผู้เหมาะสมที่จะดำเนินการแปลคัมภีร์ทั้งสองนี้ เพื่อ
ให้เป็นมรดกธรรมฝากไว้ในพระพุทธศาสนา

หวังว่าตำราเล่มนี้จะเป็นส่วนหนึ่งแห่งประกายปัญญาที่ช่วยเอื้อให้ธรรมะของ
พระบรมศาสดาได้แพร่หลายในวิถีทางที่ถูกต้องสืบไป

พระธัมมานันทมหาเถระ

อัครมหาบัณฑิต

วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

คำนำในการพิมพ์ครั้งที่ ๓

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี ฉบับแปลของวัดท่ามะโอ ได้จัดพิมพ์ไปแล้ว ๒ ครั้งใน พ.ศ. ๒๕๔๖ จนถึงปัจจุบันก็ยังมีผู้สนใจมาขอคัมภีร์ทั้งสองนี้ แต่ทางวัดไม่มีเผยแพร่ คณะศิษยานุศิษย์จึงจัดพิมพ์เผยแพร่เป็นธรรมทานในครั้งที่ ๓ นี้

โดยเหตุที่ต้นฉบับภาษาบาลีของปรมัตถทีปนีได้รับการจัดพิมพ์โดยสำนักพิมพ์วิญญาน ดังนั้น ผู้แปลจึงเพิ่มเติมคำบาลีที่นำมาอ้างอิงจากพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา ควบคู่ไปกับคำแปล อีกทั้งยังปรับปรุงเชิงอรรถให้ตรงกับฉบับบาลีของสำนักพิมพ์วิญญานอีกด้วย แต่ตัวเลขเชิงอรรถในฉบับแปลนี้ไม่ตรงกับฉบับบาลี เพราะฉบับบาลียังอ้างอิงเลขหน้าจากคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีแต่ในฉบับแปลนี้เห็นว่าไม่สำคัญ จึงมิได้อ้างอิงไว้

การบริจาคร่วมสร้างหนังสือธรรมะมีอานิสงส์มาก ทั้งนี้เพราะหนังสือธรรมะก็คือพระพุทธเจ้าผู้สามารถเทศน์และสั่งสอนได้ในยชนได้ จัดว่าเป็นการธำรงรักษาพระศาสนาและจุดประกายแห่งปัญญาแก่ปวงชน เหมือนการจุดประทีปในที่มืด และบอกทางแก่คนหลงทางเพื่อประโยชน์แก่มวลชนชั่วกาลนาน หนังสือที่ท่านทั้งหลายจัดพิมพ์เผยแพร่นี้จะนำไปมอบให้สำนักเรียน ห้องสมุด และประชาชนทั่วไปที่สนใจใฝ่รู้ธรรมะ โดยไม่มีการจำหน่ายแต่อย่างใด

ขออนุโมทนากุศลจิตของท่านเจ้าภาพผู้บริจาครักษ์เพื่อจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ไว้เป็นสมบัติในบวรพระพุทธศาสนา ขอให้ทุกท่านที่ได้บำเพ็ญบุญร่วมกันในครั้งนี้จงมีความสุขสวัสดิ์ และบรรลุลุขานติสุขอันเป็นจุดมุ่งหมายของชาวพุทธโดยพลันเทอญ

พระคันธสาราภิวรค์

www.wattamaoh.com

tamaoh24@gmail.com

ชีว์ ปณณาย รุกเขย

ธน์ กมเมน ปาลเย

เอว หยโรโค สุธิโต

โปราณกวโจ อิท.

วิสุทธารามวินิจนัย หน้า ๓๓๘

“บุคคลพึงพิทักษ์ชีวิตด้วยปัญญา รักษาทรัพย์ด้วยกรรม เมื่อเป็นดังนี้
เขาย่อมจะไม่มีโรค มีความสุข นี่เป็นคำสอนเก่าแก่สืบทอดกันมา”

คำนำในการพิมพ์ครั้งที่ ๒

เนื่องจากคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ และ ปรมัตถทีปนี ที่ได้พิมพ์ไว้ในครั้งแรกนั้น ได้หมดจำนวนลงอย่างรวดเร็ว และมีนักศึกษาพระอภิธรรมจำนวนมากต้องการใช้เป็นหนังสือประกอบการเรียนเพื่อเพิ่มพูนความรู้พระอภิธรรม จึงจัดพิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งที่สอง ในคราวนี้ได้ตรวจทานแก้ไขคำผิดและเรียบเรียงสำนวนแปลในบางปริจเฉทให้ดีขึ้น พร้อมกับอ้างอิงเชิงอรรถตามหลักฐานที่พบในคัมภีร์มูลฎีกาและอนุฎีกาฉบับมหาจุฬายฯ รวมทั้งได้เพิ่มข้อมูลเชิงอรรถซึ่งมาจากการค้นคว้าเพิ่มเติม

ปัจจุบันคัมภีร์อภิธัมมัตถวินิยาฎีฉบับแปลเป็นภาษาไทยมีหลายสำนวน เท่าที่ทราบมี ๓ ฉบับ คือ ฉบับมหามกุฏฯ ฉบับมูลนิธิภูมิพลฯ และฉบับของ ดร.บุญญ์ นิลเกษ แต่คัมภีร์ปรมัตถทีปนียังไม่เคยได้รับการแปลเป็นภาษาไทย ผู้แปลจึงได้นำเสนอผลงานทางพระอภิธรรมอีกแนวหนึ่งนี้อาจแตกต่างกับคัมภีร์อภิธัมมัตถวินิยาฎีในบางแห่ง ทั้งนี้เพื่อเปิดวิสัยทัศน์แก่ผู้สนใจวิชาการทางพระพุทธศาสนา ผู้อ่านอาจเลือกสรรเนื้อหาที่มีคุณค่าเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรมจากคัมภีร์นี้ได้ตามกำลังสติปัญญา

สำหรับข้อคัดค้านที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีนั้น มักเกี่ยวเนื่องมาจากการวินิจฉัยทางหลักภาษามากกว่าหลักธรรม ผู้ที่ผ่านการศึกษายาลีเป็นอย่างดี ย่อมสามารถเข้าใจความเห็นต่างกันในคัมภีร์ทั้งสองได้ ในฉบับแปลนี้แม้ว่าผู้แปลจะได้พยายามอธิบายข้อความเพิ่มเติมเกี่ยวกับหลักภาษาก็คงช่วยให้ผู้อ่านที่ศึกษายาลีมาบ้างเข้าใจได้ในระดับหนึ่งเท่านั้น ผู้ที่สนใจใฝ่รู้ในหลักธรรมจึงอาจไม่จำเป็นต้องใส่ใจต่อข้อขัดแย้งที่เกี่ยวกับหลักภาษาดังกล่าว

การที่คัมภีร์ปรมัตถทีปนีได้กล่าวคัดค้านความเห็นของคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี โดยระบุชื่อคัมภีร์ไว้นั้น ก็เพื่อให้ผู้สนใจศึกษาสามารถสืบค้นหารายละเอียดเพิ่มเติมจากคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีและคัมภีร์อรรถาธิบายได้ การระบุชื่อคัมภีร์ในลักษณะนี้เป็นธรรมเนียมของบูรพาจารย์ทั้งหลาย แม้พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ก็ได้เคยระบุชื่อคัมภีร์แล้วกล่าวแย้งไว้ในอรรถกถาและฎีกานั้นๆ เช่น อรรถกถาพระวินัยชื่อสมันตปาสาทิกา ได้ระบุชื่อของอรรถกถาสิงหลาคือมหาปัจจุรี กุรุณที และอันทกะ ฎีกาพระวินัยชื่อสารัตถทีปนี ใช้คำว่า เกนจิ (บางคน) แทนชื่อคัมภีร์วชิรพุทธิ และยังระบุชื่อของคัมภีร์คัณฐิบทไว้ด้วย แม้ฎีกาพระวินัยชื่อวิมุตติโนทนีก็ระบุชื่อของคัมภีร์สารัตถทีปนีไว้เช่นกัน

อนึ่ง ในการศึกษาพระพุทธศาสนาหลักสูตรที่รัฐบาลพม่ากำหนดไว้ในปัจจุบันมีการแบ่งออกเป็น ๔ ชั้น คือ ขั้นต้น (ปถมแก) ชั้นกลาง (ปถมลัด) ชั้นสูง (ปถมจี) และชั้นครูสอนธรรม (ธรรมาจารย์ะ) คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีใช้เป็นตำราเรียนเกี่ยวกับพระอภิธรรมในการศึกษาสามชั้นแรก เพราะมีเนื้อหาไม่มากและไม่ซับซ้อน ช่วยให้จำง่าย เหมือนตำราเรียนวิชาประวัติศาสตร์สำหรับชั้นประถมและมัธยม แต่ในการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมของสมาคมเอกชน ๒ แห่ง คือ สถาบันสังกัสนีหะในเมืองมันดเลย์ และสถาบันเจติยงคณะในเมืองย่างกุ้ง ซึ่งเป็นที่ยอมรับกันว่าเป็นสถาบันที่จัดการสอบโดยมีแนวคำถามยากที่สุดแห่งหนึ่งของประเทศ (ผู้สอบผ่านจะได้รับเกียรติคุณเป็นชื่อว่า อภิงค์ ต่อท้ายฉายา) จะมีการจัดการศึกษาและการสอบเพียง ๒ ชั้น คือ ชั้นนักศึกษา และชั้นครูสอนธรรม ทั้งสองสถาบันได้กำหนดให้ใช้คัมภีร์ปรมัตถทีปนีเป็นตำราหนึ่งในการเรียนการสอนหลักสูตรพระอภิธรรมในชั้นนักศึกษา เพราะเห็นว่ามีคำอธิบายและการวิเคราะห์อย่างละเอียดพิสดาร คล้ายคลึงกับการศึกษาประวัติศาสตร์ในระดับสูงอย่างชั้นอุดมศึกษาขึ้นไปที่มีการกำหนดให้ศึกษาความรู้จากเอกสารตำราที่มีรายละเอียดลึกซึ้งยิ่งขึ้น เมื่อเปรียบเทียบกันแล้ว คัมภีร์ปรมัตถทีปนีจะมีเนื้อหามากกว่าคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ๕ เท่า และมีการอ้างอิงประมาณ ๗๐๐ แห่ง ในขณะที่คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีมีการอ้างอิงเพียง ๓๐๐ แห่ง ในปัจจุบันยังไม่พบคัมภีร์ฎีกาของอภิธัมมัตถสังคหะเล่มใดที่แต่งได้ละเอียดชัดเจนเหมือนกับปรมัตถทีปนี

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ปรมัตถทีปนีจัดเป็นหนังสือที่ค่อนข้างจะหายากเพราะได้ตีพิมพ์ครั้งล่าสุดในราว ๕๐ ปีมาแล้ว อีกทั้งมีการใช้อย่างจำกัดโดยนิยมใช้ในการสอบของสถาบันเอกชนเท่านั้น จึงไม่มีผู้สนใจลงทุนพิมพ์จำหน่ายมากนัก

ในสมัยปัจจุบันนี้ การศึกษาพระอภิธรรมกำลังเจริญรุ่งเรืองในยุคที่มีการสื่อสารไร้พรมแดน คัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนีสำนวนฉบับแปลนี้จึงเป็นทางเลือกอีกทางหนึ่งของผู้สนใจค้นคว้าศึกษาคำสอนในพระพุทธศาสนา และหวังว่าท่านผู้อ่านจะได้รับประโยชน์ตามสมควร

ขออนุโมทนาท่านเจ้าภาพที่ร่วมกันจัดพิมพ์คัมภีร์แปลเล่มนี้ เพื่อเผยแพร่นำคำสอนของพระบรมศาสดาให้สถิตสถาพรชั่วกาลนาน ขอให้ทุกท่านจงมีความสุข ความเจริญ ประสบความสำเร็จในชีวิต และเจริญรุ่งเรืองในธรรมของพระอริยเจ้าทั้งหลาย

พระคันธสาราภิวังศ์
วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง
พฤษภาคม ๒๕๕๖

นายมณเฑียร คุปพุนติ

ผลานิปี ปรสุเสว

ติฎฐนุติ สยมาตเป

รูกษา สปุริสา อิว.

(วิกิรรมจรีต)

“มหาพฤกษาให้รุ่มเงาแก่ผู้อื่น แต่ตัวของมันเองต้องทน
ต่อแสงแดดอันแผดกล้า แลต้นไม้ที่นั้นย่อมผลิตผลเพื่อผู้อื่น
โดยแท้ สัตบุรุษทั้งหลายย่อมประพฤติดังต้นไม้”

คำนำของผู้แปล

เมื่อผู้แปลเป็นสามเณรได้ศึกษาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะบางส่วนตามหลักสูตรของท่านอาจารย์โชติโก ต่อมาได้รับการสอนจากหลวงพ่อดำมะโออีกหลายครั้ง ตอนนั้นได้อ่านคัมภีร์ปรมัตถทีปนีเป็นบางคราว แต่ไม่มีโอกาสศึกษาโดยละเอียด

เมื่อครั้งได้เดินทางไปศึกษาพระปริยัติธรรม ณ ประเทศสหภาพพม่า ในระหว่างปีพุทธศักราช ๒๕๒๘-๒๕๓๘ ขณะนั้นได้มุ่งหมายเน้นการศึกษาพระอภิธรรมเป็นหลัก ในปีแรกของการศึกษาได้อ่านคัมภีร์ปรมัตถทีปนีเป็นตำราประกอบการเรียน และด้วยความประทับใจในหลักภาษาที่ไพเราะสละสลวยและหลักธรรมที่ละเอียดลึกซึ้ง จึงตั้งใจว่าจะแปลคัมภีร์นี้เป็นภาษาไทยในวันข้างหน้า

ผู้แปลเห็นว่าการศึกษาพระอภิธรรมในเมืองไทยได้พัฒนาขึ้นอย่างต่อเนื่อง ในปัจจุบันประชาชนจำนวนมากขึ้นหันมาสนใจศึกษาพระอภิธรรม แต่ยังขาดแคลนตำราคู่มือศึกษา ด้วยเหตุนี้ จึงได้เลือกแปลคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะเป็นภาษาไทยควบคู่กับคัมภีร์ปรมัตถทีปนี เพื่อให้เป็นคู่มือศึกษาค้นคว้าสำหรับครูสอนพระอภิธรรมและประชาชนทั่วไปผู้ใฝ่ธรรม

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนั้นเป็นตำราเรียนที่ผู้แปลเคยศึกษาท่องจำมาก่อนจึงแปลได้ไม่ยากนัก สำหรับคัมภีร์ปรมัตถทีปนี แม้ว่าผู้แปลได้อ่านมาแล้วถึง ๓ รอบครั้งอยู่ที่พม่า แต่กลับต้องใช้เวลาแปลค่อนข้างมาก เนื่องจากต้องเลือกหาถ้อยคำในการถ่ายทอดให้เหมาะสม โดยต้องพยายามรักษาความหมายเดิมตามรูปศัพท์ไว้ การแปลครั้งนี้จึงใช้เวลาแปลและตรวจทานกว่า ๓ ปีจึงเห็นสมควรให้จัดพิมพ์เผยแพร่แก่บุคคลทั่วไปได้

ในการแปลคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ได้ดำเนินการแปลตามมติของคัมภีร์ปรมัตถทีปนีเป็นหลัก ส่วนคัมภีร์ปรมัตถทีปนี แปลโดยอิงคัมภีร์อธิบายปรมัตถทีปนีที่ชื่อว่า ออนุทีปนี ซึ่งแต่งโดยท่านผู้แต่งปรมัตถทีปนี จึงทำให้เข้าใจคัมภีร์ได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้ ยังได้อาศัยคัมภีร์แปลภาษาพม่าในการแปลพอสสมควร โดยเฉพาะข้อความบางแห่งที่ลึกซึ้งเข้าใจยาก จำเป็นต้องอ่านคำแปลภาษาพม่าเทียบเคียงเพื่อความถูกต้อง

ในคัมภีร์แปลฉบับนี้ ผู้แปลได้เพิ่มเติมคำอธิบายเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรมไว้บ้างเป็นบางแห่งเพื่อความชัดเจนขึ้นโดยเฉพาะในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีซึ่งกล่าวถึงหลักภาษาที่ละเอียดลึกซึ้งไว้เป็นจำนวนมาก ทั้งในตอนอธิบายความของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะและในตอนกล่าวคัดค้านความเห็นของคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี คำอธิบายเหล่านี้บ้างก็นำมาจากคัมภีร์อนุทีปนี หลายแห่งเป็นความเข้าใจของผู้แปลจากการเรียนคัมภีร์สหทาวีเสสกับหลวงพ่อดัดดามะโอและพระเถระผู้ทรงความรู้รูปอื่น

ในการอ่านคัมภีร์แปลทั้งสองนี้ มีข้อชี้แจงดังต่อไปนี้

๑. เลขข้อในอภิธัมมัตถสังคหะแปล ตรงกับเลขข้อในอภิธัมมัตถสังคหะ ฉบับบาลี ที่โรงพิมพ์มหาจุฬายาฯ จัดพิมพ์ตามฉบับฉန္ฉฐสังคายนา จึงสามารถตรวจเทียบคำแปลกับฉบับบาลีได้

๒. เลขข้อในอภิธัมมัตถสังคหะแปลนี้ ได้ลำดับไว้ตรงกับเลขข้อในปรมัตถทีปนีแปล จึงควรอ่านอภิธัมมัตถสังคหะแปลก่อนที่จะมาอ่านปรมัตถทีปนีแปลในเลขข้อเดียวกัน จะช่วยให้เข้าใจข้อความที่พระภิกษุอาจารย์อธิบายไว้อย่างชัดเจน เลขข้อบางข้อที่กำกับในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ อาจไม่ปรากฏในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี เพราะท่านผู้แต่งปรมัตถทีปนีเห็นว่าข้อความในที่นั้นชัดเจนแล้ว จึงไม่อธิบายไว้

๓. การใช้เลขข้อ เช่น ๑ ๒ ๓ นำหน้าข้อความในปรมัตถทีปนีแปล เพื่อแสดงว่าความตอนนี้เป็นคำอธิบายข้อความในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ส่วนข้อความที่มีเลขข้อในวงเล็บ เช่น (๑) (๒) (๓) เป็นคำกล่าวคัดค้านความเห็นของคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีที่

ปรากฏในปรมัตถทีปนีเดิม อย่างไรก็ตาม บางแห่งที่อ้างถึงโดยไม่มีเลขข้อในวงเล็บกำกับไว้ เพราะไม่ใช่ฐานะที่จะกล่าวคัดค้านความเห็นของคัมภีร์นั้น

๔. ในการแปลคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะใช้ฉบับฉนฺธุสฺสํคายนาเป็นหลัก แม้ฉบับมหาจุฬาย ของไทยมีข้อความตรงกับฉบับฉนฺธุสฺสํคายนา ส่วนการแปลคัมภีร์ปรมัตถทีปนีใช้ตำราบาลีอักษรพม่า พิมพ์โดยโรงพิมพ์อิจนาสยะ จังหวัดย่างกุ้ง ในพุทธศักราช ๒๔๙๙ และฉบับพิมพ์เก่าอีกฉบับหนึ่งที่พิมพ์โดยโรงพิมพ์กวิเมียมัน จังหวัดย่างกุ้ง ในพุทธศักราช ๒๔๗๓ เป็นหลักในการแปล

๕. ฉบับบาลีเหล่านั้นยังไม่ได้มีการชำระไว้ดีเหมือนฉบับฉนฺธุสฺสํคายนา จึงมีเลขข้อและหัวข้อในหนังสือไม่ตรงกับคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะตามฉบับฉนฺธุสฺสํคายนาและฉบับมหาจุฬาย และเพื่อให้สามารถอ่านเทียบคัมภีร์ทั้งสองนี้ได้สะดวก ในฉบับแปลนี้ได้ปรับเลขข้อและหัวข้อในปรมัตถทีปนีให้ตรงกับอภิธรรมัตถสังคหะทั้งหมด

๖. การนำเสนอข้อความและความเห็นของผู้แปล จะใช้รูปแบบตัวอักษรที่ต่างกัน เพื่อให้สามารถสังเกตเห็นได้ แม้ข้อความที่เป็นบทร้อยกรองในคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี ก็จะใช้รูปแบบตัวอักษรที่ต่างออกไปเช่นกัน

๗. ชื่อปริจเฉทในคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี แตกต่างกันเล็กน้อย ดังนี้

อภิธรรมัตถสังคหะ	ปรมัตถทีปนี
๑. จิตตสังคหวิภาค	๑. จิตตสังคหะ
๒. เจตสิกสังคหวิภาค	๒. เจตสิกสังคหะ
๓. ปกิณณกสังคหวิภาค	๓. ปกิณณกสังคหะ
๔. วิถีสังคหวิภาค	๔. วิถีสังคหะ
๕. วิถีมุตตสังคหวิภาค	๕. วิถีมุตตสังคหะ
๖. รูปสังคหวิภาค	๖. รูปสังคหะ

๗. สมุจจัยสังคหวิภาค	๗. สมุจจัยสังคหะ
๘. ปัจจัยสังคหวิภาค	๘. ปัจจัยสังคหะ
๙. กัมมัญฐานสังคหวิภาค	๙. กัมมัญฐานสังคหะ

๘. ในการอ้างอิง ได้อาศัยคัมภีร์ฉบับมหาจุฬาย เป็นส่วนมาก ส่วนคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท จะอ้างอิงจากฉบับมหามกุฏย นอกจากนั้น บางฉบับยังอยู่ในรูปใบลาน เช่น สัจจสังเขปฎีกาเก่า สัจจสังเขปฎีกาใหม่ เป็นต้น จึงไม่อาจอ้างเลขหน้าได้ จะใช้คำบาลีเป็นเครื่องสังเกตว่า คเวสิตพัพ (พึงแสวงหา) ส่วนบางแห่งยังหาแหล่งที่มาไม่พบ เพราะท่านผู้แต่งได้สรุปความมาจากความทรงจำที่มีเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถาฎีกา และจารลงใบลานมาแต่โบราณ เนื่องจากสมัยก่อนนั้นยังเป็นสมัยที่นิยมจารคัมภีร์ลงในใบลาน ในกรณีเช่นนี้ จะใช้คำว่า คเวสิตพัพ คาดว่าในการพิมพ์ครั้งต่อไป จะสามารถหาแหล่งที่มาให้สมบูรณ์มากขึ้น

ขอขอบคุณอาจารย์พรชัย เจริญดำรงเกียรติ ผู้ช่วยตรวจสอบวรรณกรรม อาจารย์สุริย์ พันธุ์เจริญ และ ผศ.นงค์นุช ศรีธนาอนันต์ ผู้ช่วยขัดเกลาคำแปลให้สละสลวย พร้อมทั้งให้คำแนะนำที่มีประโยชน์ในการแปล และขอขอบคุณพระมหาประวดี ถาวรจิตโต (ป.ธ. ๗) ผู้ช่วยเทียบเคียงคัมภีร์อ้างอิงเป็นฉบับมหาจุฬาย ทั้งหมด

หวังว่าคัมภีร์แปลอภิมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนีทั้งสองนี้จะอำนวยประโยชน์แก่วงศ์แก่นักศึกษาพระอภิธรรม เพื่อผลิตผู้รู้พระอภิธรรมอันเป็นการสืบอายุพระพุทธศาสนา เพื่อยังประโยชน์แก่มวลชนให้กว้างไกล หากมีข้อบกพร่องใดอันเนื่องด้วยความรู้ด้านภาษาแปลค่อนข้างจำกัด ผู้แปลขอน้อมรับคำแนะนำจากท่านผู้รู้เพื่อนำมาปรับปรุงในโอกาสต่อไป

พระคันธสาราภิวังศ์

ประวัติอิทธิมัตถสังคหะ

คำสอนของพระบรมศาสดาตลอด ๔๕ พรรษา จำแนกออกเป็น ๒ หมวดโดยย่อ คือ ธรรม และวินัย ธรรมหมายถึงพระสูตรและพระอภิธรรม ส่วนวินัยคือวินัยปิฎก หากจำแนกโดยปิฎกจะได้ ๓ ปิฎก คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก

ความหมายและความสำคัญของ “อภิธรรม”

คำว่า อภิธรรม มีความหมายตามศัพท์ว่า ธรรมอันยิ่งใหญ่ ธรรมอันพิเศษ ซึ่งแปลได้ว่า พระอภิธรรมเป็นธรรมอันยิ่งใหญ่และพิเศษกว่าพระสูตร กล่าวคือ พระอภิธรรมกล่าวถึงหลักธรรมที่ละเอียดพิสดารกว่าพระสูตร ด้วยเหตุที่พระสูตรจัดเป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสแสดงตามฐานะของผู้ฟัง จึงไม่ทรงแสดงชั้น อายตนะ และธาตุเป็นต้นไว้อย่างครบถ้วนในพระสูตรทุกสูตร แต่จะแสดงเพียงส่วนที่เหมาะสมกับผู้ฟังในแต่ละโอกาส จะเห็นว่าพระสูตรบางสูตรมีคาถา ๑ บทบ้าง ๒ บทบ้าง ๓ บทบ้างตามสมควร ขอนำชั้น ๕ ที่มีตรัสในพระสูตรมาแสดงเป็นตัวอย่างว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ชั้น ๕ คืออะไร รูปร่างใดอย่างหนึ่ง คือ รูปอดีต รูปอนาคต รูปปัจจุบัน รูปภายใน รูปภายนอก รูปหยาบ รูปละเอียด รูปทรม รูปประณีต รูปไกล รูปใกล้ นี้เรียกว่า รูปชั้น เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง...สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง...สังขารอย่างใดอย่างหนึ่ง...วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ วิญญาณอดีต วิญญาณอนาคต วิญญาณปัจจุบัน วิญญาณภายใน วิญญาณภายนอก วิญญาณหยาบ วิญญาณละเอียด วิญญาณทรม วิญญาณประณีต วิญญาณไกล วิญญาณใกล้ นี้เรียกว่า วิญญาณชั้น”^๑

^๑ ส. ข. ๑๗.๔๘.๓๙

ส่วนในพระอภิธรรม พระพุทธองค์ทรงเน้นสภาพธรรมเท่าที่มีได้ทั้งหมดโดยไม่ขึ้นกับประเภทบุคคล จึงไม่นิยมกล่าวถึงบุคคล บุรุษ สตรี สัตว์ ฯลฯ เหมือนในพระวินัยและพระสูตร แต่จะใช้คำระบุถึงสภาพธรรมล้วนๆ เช่น จิต ผัสสะ เวทนา สัญญา เป็นต้น คำที่ปรากฏในพระวินัยและพระสูตรเปรียบเหมือนคำที่ใช้สื่อสารกันทั่วไป เช่น คำว่า “น้ำ” ส่วนคำในพระอภิธรรมเป็นคำเฉพาะเช่นเดียวกับที่เรียกน้ำว่า “H₂O” ตามสภาวะเดิม ดังนั้น ในพระอภิธรรม พระพุทธองค์จึงทรงจำแนกชั้นอายตนะและอื่นๆ ทั้งหมดเป็น ๓ ชั้น คือ

๑. สุตตันตภาชนียนัย เป็นนัยจำแนกตามพระสูตร ดังมีข้อความว่า

“ชั้น ๕ คือ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น

ในชั้น ๕ นั้น รูปชั้นคืออะไร รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง มีรูปอดีต รูปอนาคต รูปปัจจุบัน รูปภายใน รูปภายนอก รูปหยาบ รูปละเอียด รูปทรมาร รูปประณีต รูปไกล รูปใกล้ ทั้งหมดนี้เรียกว่า รูปชั้น

ในรูปชั้นนั้น รูปอดีตคืออะไร รูปใด ล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว ปราศไปแล้ว แปรไปแล้ว ถึงความดับแล้ว ถึงความดับสิ้นแล้ว ที่เกิดขึ้นแล้ว ปราศไปแล้ว ที่เป็นอดีต จัดเข้าในส่วนอดีต ได้แก่มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นี้เรียกว่า รูปอดีต”^๑

๒. อภิธัมมภาชนียนัย เป็นนัยจำแนกตามพระอภิธรรม ดังมีข้อความว่า

“ในชั้น ๕ นั้น รูปชั้นคืออะไร รูปชั้นหยาบดละ ๑...รูปชั้นหยาบดละ ๒...รูปชั้นหยาบดละ ๓...”^๒

๓. ปัญญาปุจฉนัย เป็นนัยถามปัญหา ดังมีข้อความว่า

“ในชั้น ๕ ชั้นไหนเป็นกุศล ชั้นไหนเป็นอกุศล ชั้นไหนเป็นอัปายากฤต...”^๓

^๑ อภิ. วิ. ๓๕.๑-๓.๑

^๒ อภิ. วิ. ๓๕.๑๓.๑๔-๑๕

^๓ อภิ. วิ. ๓๕.๑๕๑.๖๘

หลักธรรมอาจเปรียบได้กับโอสถที่ปรุงขึ้นต่างกันเป็นพระสูตรและพระอภิธรรม พระสูตรเปรียบเหมือนตำรับยาที่มีสรรพคุณรักษาโรคเฉพาะโรคตามอาการของผู้ป่วย ที่มาพบแพทย์ ส่วนพระอภิธรรมเหมือนโอสถขนานพิเศษ มีตัวยาสสำคัญครบถ้วน ประกอบ ด้วยตัวยาสารพันที่ปรุงขึ้นเพื่อรักษาได้ทุกโรคทุกคนทุกโอกาส

พระอภิธรรมปิฎกกล่าวถึงสภาพธรรมที่ละเอียดลึกซึ้ง แม้จะอธิบายสภาพธรรมอันได้แก่กุศลธรรม อกุศลธรรม และอัปายาทธรรม เป็นต้น ด้วยนัยจากคัมภีร์ธรรม-สังคณีอย่างเดียว ก็ยังไม่บริบูรณ์ พึงอธิบายด้วยนัยจากคัมภีร์วิมังค์ ชาติกุฎา ปุคค-บัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และปฏิฐานอีก จึงจะบริบูรณ์ ซึ่งต้องใช้เวลาาน แต่มนุษย์ทั่วไปไม่อาจนั่งฟังธรรมที่แสดงติดต่อกันอย่างต่อเนื่องตลอด ๓ เดือนได้ ทั้งแต่ละคนได้สั่งสมอรรถาจารย์ต่างกัน บางคนอาจเคยศึกษาพระอภิธรรมมาแต่ภพก่อน และบางคนก็ไม่เคยศึกษามาก่อนเลย ดังนั้น พระพุทธองค์จึงไม่ทรงแสดงพระอภิธรรมในมนุษยโลก ความจริงเวลา ๓ เดือนของมนุษย์นี้ เมื่อเทียบกับเวลาในเทวโลกชั้นดาวดึงส์ก็เป็นช่วงเวลาไม่กี่นาที^๑

ความเป็นมาของพระอภิธรรม

ตามหลักฐานในคัมภีร์อรรถกถาพระผู้มีพระภาคเสด็จไปสู่ดาวดึงส์ในพรรษาที่ ๗ เมื่อวันขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๘ พระองค์ประทับนั่งเหนือบัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ของท้าวสักกะ ทรงแสดงพระอภิธรรมโปรดสันตสุติเทพบุตรอดีตพุทธมารดาพร้อมกับเทวดาที่มาประชุมกัน จากหมีนจักรวาลตลอดไตรมาส โดยจำพรรษา ณ สุธรรมสภาในดาวดึงส์นั้น แล้วเสด็จลงจากดาวดึงส์สู่สังกัสสนครในวันเพ็ญเดือน ๑๑ การเสด็จไปโปรดพุทธมารดาในดาวดึงส์แล้วเสด็จมาสู่สังกัสสนครนี้ เป็นธรรมเนียมของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

^๑ เวลา ๓ เดือนในโลกมนุษย์นับเป็นเวลาในดาวดึงส์ ๑ ใน ๔๐๐ ของวัน โดยคิด ๑๐๐ ปี หรือ ๑๐๐ x ๑๒ เดือนในโลกมนุษย์ เป็น ๑ วันในดาวดึงส์ ถ้า ๑ วันในดาวดึงส์มี ๒๔ ชั่วโมง จะเป็นเวลา ๓.๖ นาที ((1/400)x24x60) ถ้า ๑ วันในดาวดึงส์มี ๖๐ ชั่วโมง จะเป็นเวลา ๙ นาที ((1/400)x60x60)

แม้พระพุทธเจ้าพระองค์อื่นอันได้แก่พระทีปังกร พระมังคละ พระโสภิตะ พระธรรมทัสสี และพระกัสสปะ ก็ทรงบำเพ็ญพุทธกิจนี้ โดยมีข้อความที่กล่าวถึงเรื่องนี้ใน คัมภีร์พุทธวงศ์ที่เกี่ยวกับพระพุทธเจ้าในอดีต

ระหว่างที่พระพุทธองค์ประทับอยู่ในดาวดึงส์นั้น บางโอกาสที่ต้องบำรุงรักษา สรีระ พระองค์ก็ทรงเนรมิตพระพุทธเจ้าอีกพระองค์หนึ่งมาแสดงธรรมแทน ส่วนพระองค์ เสด็จไปบิณฑบาตยังอุตตรกุรุทวีป แล้วกลับมาฉันอาหารที่สระอโนดาต ครั้นแล้วทรง แสดงอภิธรรมแก่พระสารีบุตรที่มาเฝ้าทุกวันโดยสังเขป เมื่อท่านฟังแล้วได้นำมาสอนแก่ ภิกษุ ๕๐๐ รูปโดยไม่สังเขปและพิสดารนัก ต่อมาภายหลังคำสอนของพระสารีบุตรจึงได้มีการจารึกขึ้นเป็นพระอภิธรรมปิฎก ๖ คัมภีร์ในปัจจุบันยกเว้นกถาวัตถุซึ่งเป็นคัมภีร์ที่ พระโมคคัลลีบุตรติสสะแต่งตามอุเทศที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้โดยย่อ อย่างไรก็ตาม เนื่องจาก พระสารีบุตรและพระโมคคัลลีบุตรติสสะได้สอนพระอภิธรรมตามนัยที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ พระอภิธรรมปิฎกที่ได้จารึกคำสอนของทั้งสองท่าน จึงจัดเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า ด้วยเช่นกัน

อรรถกถาพระอภิธรรม

ในพระอภิธรรมปิฎกมีเนื้อความอธิบายเป็นภาษาบาลีเรียกว่า อรรถกถา คัมภีร์ อรรถกถามีมาแต่สมัยพุทธกาล เรียกว่าคัมภีร์มหาอรรถกถา อันเป็นอรรถาธิบายดั้งเดิม ประกอบด้วย ๒ ส่วนสำคัญ คือ

๑. ปกิณกเทศนา	เทศนาทั่วไปที่พระพุทธเจ้าตรัสอธิบายไว้ด้วยพระองค์ เองเมื่อมีผู้ทูลถาม หรือเพื่อให้คนรุ่นหลังเข้าใจ
๒. สวากาษิต	ถ้อยคำของพระสาวก ได้แก่พระสารีบุตร พระอานนท์ พระมหากัจจายนะ เป็นต้น ที่กล่าวอธิบายหรือประมวล พระพุทธพจน์ไว้ อาทิเช่น
ก) พระสารีบุตร	กล่าวแนวทางในการสังคายนาไว้โดยย่อในสังคีตสูตร และทศสูตรสูตร

ข) พระอานนท์ แสดงอุเทศและวิมังค์ของภัทเทกัรตตสูตรไว้ในอานันท-
ภัทเทกัรตตสูตร

ค) พระมหากัจจายนะ อธิบายภัทเทกัรตตสูตรไว้ในมหากัจจายนภัทเทกัรตต-
สูตร

คัมภีร์มหาอรรถกถาได้รับสังคายนาในปฐมสังคายนาและสังคายนาครั้งอื่นๆ
ต่อมาพระมหินทเถระได้ไปเผยแผ่พระศาสนาในลังกาทวีปหลังการสังคายนาครั้งที่ ๓
โดยได้นำพระไตรปิฎกและมหาอรรถกถาไปด้วย ภายหลังพระสิงหลได้แปลพระไตรปิฎกและ
มหาอรรถกถาเป็นภาษาสิงหล เพื่อให้กุลบุตรชาวสิงหลสามารถศึกษาได้โดยสะดวก ต่อมา
ภายหลังคัมภีร์มหาอรรถกถาฉบับบาลีเดิมได้สาบสูญไปเพราะภัยสงครามที่เกิดขึ้นหลายครั้ง

เมื่อพระพุทโธศาจารย์ได้เดินทางไปลังกาทวีปในรัชสมัยพระเจ้ามหานาม
(พ.ศ. ๙๕๓-๙๗๕) แล้วปริวรรตคัมภีร์มหาอรรถกถามาเป็นภาษาบาลี เพื่อให้กุลบุตรผู้รู้ภาษา
บาลีในประเทศต่างๆ ใช้เป็นคู่มือศึกษาพระไตรปิฎก ต่อมาพระอรรถกถาจารย์รูปอื่นๆ
ดำเนินรอยตามโดยปริวรรตคัมภีร์จากภาษาสิงหลมาเป็นภาษาบาลี ปัจจุบันคัมภีร์อรรถกถา
ที่ปริวรรตจากภาษาสิงหลจึงมีอยู่อย่างครบถ้วน

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

ในสมัยโบราณ ผู้คนส่วนมากมีความจำดีและแม่นยำ จึงศึกษาเล่าเรียนและ
ถ่ายทอดพระอภิธรรมปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถาด้วยมุขปาฐะต่อๆ กันมานับพันปี ต่อมา
ภายหลัง คนที่มีความจำดีเริ่มลดจำนวนลง ดังนั้น เพื่อธำรงรักษาพระอภิธรรมให้แพร่หลาย
ต่อไป พระเถระในกาลก่อนเริ่มตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๐ จึงแต่งคัมภีร์สรุปความในพระ-
อภิธรรมเป็นจำนวนมาก คัมภีร์เหล่านั้นเรียกว่า อรรถกถาสังเขป (อรรถกถาสรุปความ)

คัมภีร์อรรถกถาสังเขปที่แต่งขึ้นในสมัยแรก คือ อภิธัมมาวตาร (ชี้แนะพระ-
อภิธรรม) และรูปารูปวิภาค (จำแนกรูปนาม) แต่งโดยพระพุทโธตตเถระในราวพุทธศตวรรษ
ที่ ๑๐ คัมภีร์อภิธัมมาวตารนั้นก่อปรด้วยปริจเฉท ๒๔ ตอน มีเนื้อหาที่เป็นร้อยแก้วและ

ร้อยกรอง ๑๔๑๖ ข้อ กล่าวประมวลสาระในพระอภิธรรมปิฎกทั้ง ๗ คัมภีร์และอรรถกถาพระอภิธรรม จึงมีข้อความพิสดารเรียนรู้เข้าใจได้ยาก หากทว่าเหมาะแก่การค้นคว้าวิจัยสำหรับผู้ที่เคยศึกษาพระอภิธรรมมาแล้ว ส่วนคัมภีร์รูปารูปวิภาคมีข้อความสั้นมาก กอปรด้วยปริจเฉท ๓ ตอน มีเนื้อหา ๔๑ ข้อ แนวการแต่งคัมภีร์ทำให้อ่านเข้าใจยาก ด้วยมีการกล่าวลำดับจิตเป็นต้นตามคัมภีร์ธรรมสังคณี โดยเริ่มต้นแสดงกามาวจรกุศลจิต แล้วแสดงจิตอื่นๆ ต่อมาตามลำดับ คือ รูปาวจรกุศลจิต อรูปาวจรกุศลจิต โลกุตตรกุศลจิต อกุศลจิต และอเหตุกกุศลวิปากจิต เป็นต้น

ด้วยเหตุนี้ พระอนุรุธอาจารย์จึงแต่งอรรถกถาสังเขปขึ้นใหม่ เพื่อให้เยาวชนเล่าเรียนเข้าใจได้ง่ายขึ้นโดยไม่ย่อและพิสดารจนเกินไป โดยประมวลเนื้อหาสำคัญจากพระอภิธรรมปิฎกและอรรถกถาพระอภิธรรม คัมภีร์ที่ท่านแต่งนี้มีชื่อว่า อภิธัมมัตถสังคหะ (ประมวลความในพระอภิธรรม)

เนื้อหาความในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ มิได้เรียงตามพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์ คือ ธรรมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และปฏิฐาน แต่ได้จัดลำดับใหม่โดยแบ่งออกเป็น ๔ หมวด คือ

๑. จิต	สภาวะรับรู้อารมณ์
๒. เจตสิก	สภาวะเกิดร่วมกับจิต
๓. รูป	สภาวะแปรปรวน
๔. นิพพาน	สภาวะดับไฟกิเลส

ในปริจเฉทที่ ๑ กล่าวอธิบายจิต โดยจำแนกไว้อย่างเป็นระเบียบตามลำดับความทรมและประณีตเป็น ๔ ประเภทเพื่อให้เข้าใจได้ง่ายขึ้น ซึ่งได้แก่

๑. กามาวจรจิต	จิตที่ท่องเที่ยวเกิดในกามภูมิ
๒. รูปาวจรจิต	จิตที่ท่องเที่ยวเกิดในรูปภูมิ
๓. อรูปาวจรจิต	จิตที่ท่องเที่ยวเกิดในอรูปภูมิ
๔. โลกุตตรจิต	จิตที่พ้นจากโลก

นอกจากนั้น ปริจเฉทต่างๆ ในคัมภีร์ยังมีความเชื่อมโยงกัน ซึ่งมีทั้งสิ้น ๙ ตอน คือ

๑. จิตตสังคหวิภาค จำแนกจิตเป็นหมวดหมู่
๒. เจตสิกสังคหวิภาค จำแนกเจตสิกเป็นหมวดหมู่
๓. ปกิณณกสังคหวิภาค จำแนกจิตและเจตสิกเป็นหมวดหมู่โดยทั่วไป
๔. วิถีสังคหวิภาค จำแนกวิถิจิตเป็นหมวดหมู่
๕. วิถีมุตตสังคหวิภาค จำแนกจิตที่พ้นจากวิถีเป็นหมวดหมู่
๖. รูปสังคหวิภาค จำแนกรูปเป็นหมวดหมู่
๗. สมุจจยสังคหวิภาค จำแนกหัวข้อธรรมเป็นหมวดหมู่
๘. ปัจจยสังคหวิภาค จำแนกปัจจัยเป็นหมวดหมู่
๙. กัมมัฏฐานสังคหวิภาค จำแนกกรรมฐานเป็นหมวดหมู่

อนึ่ง ข้อความทั้งหมดในคัมภีร์นี้ ครอบคลุมเนื้อหาสาระจากพระอภิธรรมปิฎก เป็นส่วนใหญ่ และมีคำอธิบายจากคัมภีร์อรรถกถาบ้าง กล่าวคือ ปริจเฉทที่ ๑ และ ๒ ซึ่งกล่าวถึงจิตและเจตสิก เป็นคำสรุปเนื้อหาจากคัมภีร์ธรรมสังคณี ตอนจิตตูปาทกัณฑ์ โดยได้แต่งย่อจากเดิม ๑๔๕ หน้าไว้เหลือ ๖ หน้า (ฉบับบาลี) และการกล่าวถึงจิต ๘๘ หรือ ๑๒๑ ดวง ก็มีปรากฏในคัมภีร์ธรรมสังคณีและวิภังค์ ดังนี้

เลขหน้าในธรรมสังคณี เลขหน้าในวิภังค์

๑. อุกุศลจิต ๑๒	๑๐๕-๒๔	๓๖๔
๒. อุกุศลวิปากจิต ๗	๑๕๖-๖๐	๓๗๐
๓. อเหตุกุกุศลวิปากจิต ๘	๑๒๐-๑	๓๖๕-๗๑
๔. อเหตุกิกิริยาจิต ๓	๑๖๐-๑	๓๗๑
๕. มหากุศลจิต ๘	๑-๕๐	๓๖๒
๖. มหาวิปากจิต ๘	๑๓๒-๓	๓๖๘
๗. มหากิริยาจิต ๘	๑๖๔	๓๗๒

๘. รูปาวจรกุศลจิต ๕	๕๐-๗๙	๓๑๙-๒๑
๙. รูปาวจรวิปากจิต ๕	๑๓๓-๔	๓๒๔
๑๐. รูปาวจรกิริยาจิต ๕	๑๖๕	๓๒๖
๑๑. รูปาวจรกุศลจิต ๔	๗๙-๘๐	๓๒๑
๑๒. รูปาวจรวิปากจิต ๔	๑๓๔-๕	๓๒๕
๑๓. รูปาวจรกิริยาจิต ๔	๑๖๕-๖	๓๒๖
๑๔. โลกุตตรกุศลจิต ๔ หรือ ๒๐	๘๔-๑๐๔	๓๒๑-๔
๑๕. โลกุตตรวิปากจิต ๔ หรือ ๒๐	๑๓๖-๕๗	๓๒๕-๖

การกล่าวถึงภูมิ ๓๑ และอายุของเหล่าสัตว์ที่บังเกิดในภูมิเหล่านั้นพร้อมด้วยกรรมที่ส่งผลให้ไปเกิดในแต่ละภูมิในปริจเฉทที่ ๕ ก็ปรากฏในคัมภีร์วิวัฏค์ ตอนธัมมทหวิวัฏค์ แม้ข้อความอื่นๆ ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้ ก็ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎกและอรรถกถาพระอภิธรรม พึงหาตุอาคตสถานของข้อความนั้นๆ ได้จากเชิงอรรถของฉบับแปลนี้

มีผู้รู้บางท่านกล่าวว่า พระอนุรุธาจารย์แต่งคัมภีร์ปรมัตถวินิจัย (วินิจัยปรมัตถ์) ไว้ก่อน แล้วแต่งคัมภีร์นามรูปปริจเฉท (จำแนกนามรูป) ต่อมา ทั้งนี้เพราะการประพันธ์บาลีในคัมภีร์นามรูปปริจเฉทไพเราะสละสลวยกว่าคัมภีร์ปรมัตถวินิจัย ภายหลังเมื่อท่านมีประสบการณ์ทางวิชาการเต็มเปี่ยมแล้วจึงแต่งคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะเป็นคัมภีร์สุดท้าย คัมภีร์นี้จึงเปรียบเสมือนเพชรน้ำเอกที่ผ่านการเจียรไนมาเป็นอย่างดี ไม่มีเพชรเม็ดใดทัดเทียมได้ตั้งแต่โบราณกาลจวบจนปัจจุบัน

พระอนุรุธาจารย์

พระอนุรุธาจารย์เป็นชาวอินเดียตอนใต้ เกิดที่เมืองท่ากาเวรี เขตเมืองกัญจิปุระ แคว้นโจฬะ ต่อมาพำนักอยู่ที่เมืองตัญโจ (Tanjore) ในแคว้นตัมปะแถบอินเดียตอนใต้ติดชายฝั่งมหาสมุทร บางคราวก็พำนักอยู่ที่วัดมหาเมฆวัน ใกล้เจดีย์โสวัณณมาลี

เมืองอนูราบูรี ประเทศศรีลังกา เรื่องนี้กล่าวไว้ในคาลงท้ายของคัมภีร์นามรูปปริจเฉท (คาถา ๑๘๕๔-๗) และปรมัตถวินิจัย (คาถา ๑๑๔๒-๔)

สำหรับแคว้นโจฬะนั้น ปราภฏชื่อในศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกว่า “โจทะ” เมืองคานูล (Karnul) ในอินเดียปัจจุบันเคยเป็นเมืองหลวงของแคว้นนี้ ส่วนเมืองกัญจิปุระ เรียกว่า กัญจิปุระ บ้าง กัญจิวัระ บ้าง ปัจจุบันคือเมืองโคนซีเวอร์รัม (Conjeeveram) อยู่ห่างไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองมัทธบราว ๕๗ ไมล์

เมืองท่ากาเวรินั้นมีชื่อเรียกว่า กาวิรัฏฐนะ บ้าง กาเวรัฏฐนะ บ้าง ปัจจุบันก็มีชื่อเรียกว่า กาเวรี (Kaveri) เหมือนเดิม เมืองนี้อยู่ติดกับแม่น้ำกาเวรีที่ไหลมาจากภูเขา บัจฉิมฆาฏ บางมติกกล่าวว่าไหลมาจากภูเขากูระคะ โดยไหลเป็นทางยาว ๔๕๗ ไมล์ผ่านไปถึงมหาสมุทรพังคลา เมืองท่าที่ตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำนี้ มีหลายเมือง คือ ฉิริงคปฏัม ตันโซ และ จินนาพลี

ในระหว่างที่พระอนุรุธาจารย์พำนักอยู่ที่วัดมหาเมฆวัน ใกล้เจดีย์โสวณณมาลี เมืองอนูราบูรี ประเทศศรีลังกา ได้ประพันธ์คัมภีร์นามรูปปริจเฉท ทั้งแต่งคัมภีร์ปรมัตถวินิจัยเมื่อพักอยู่ ณ เมืองตันจูโซ (Tanjore) ในแคว้นตัมปะแถบอินเดียตอนใต้ติดชายฝั่งมหาสมุทร ต่อมาได้ประพันธ์คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะตามคำวิงวอนของอุบาสกชื่อว่า นัมปะ โดยท่านได้กล่าวถึงวัดมูลโสมะซึ่งเป็นที่อยู่ของอาจารย์วงศ์ไว้ในคาลงท้ายของคัมภีร์เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังรำลึกถึงด้วยความศรัทธา (ฉบับสิงหลมีรูปว่า นมฺพ ส่วนฉบับพม่ามีรูปว่า นมฺป รายละเอียดของวัดและข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับที่ตั้ง ขอให้ดูเพิ่มเติมที่หน้า ๘๒๙)

นอกจากนี้ นักวิชาการชาวสิงหลและพม่าไม่สามารถยืนยันว่าพระอนุรุธาจารย์เกิดในสมัยใด เพราะไม่มีหลักฐานทางวรรณกรรมบาลีและสิงหลกล่าวถึง แต่สันนิษฐานว่าน่าจะเกิดในยุคก่อนรัชสมัยพระเจ้าปราคัรมาพาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙) เนื่องจากพระสารีบุตรเถระผู้เป็นพระสังฆราชในสมัยนั้นได้แต่งตำราแปลและอธิบายคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะแปล ชื่อว่า อภิธัมมัตถสังคหิตถารวรรณนาจึงสันนิษฐานว่าคัมภีร์ฉบับบาลีต้องแต่งก่อนพุทธศักราช ๑๖๙๖

G.P. Malalasekera ได้กล่าวไว้ในหนังสือ The Pali Literature of Ceylon (๑๙๒๘) หน้า ๑๖๗ ว่า คัมภีร์นี้คงแต่งในระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ ๗-๑๑ (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๗)

ส่วนในคำนำหนังสือชื่อ A Comprehensive Manual of Abhidhamma (๑๙๙๓) หน้า ๑๖ ซึ่งมี Bhikkhu Bodhi เป็นบรรณาธิการ มีข้อความกล่าวว่า

“พระอนุรุทธาจารย์จะเกิดอยู่ในสมัยใด และได้รจนาคัมภีร์นี้เมื่อใดนั้น ไม่สามารถทราบได้แน่ชัด มีเรื่องเล่าต่อกันว่า ท่านเป็นศิษย์ร่วมสำนักกับพระพุทธทตเถระ ซึ่งอาจหมายถึงว่าคงอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ ๕ (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑) ตามเรื่องเล่านี้กล่าวว่า ทั้งสองท่านได้รจนาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ และอภิธัมมวาทารขึ้น เพื่อเป็นการแสดงความกตัญญูแด่พระอาจารย์ของท่าน ซึ่งเมื่อได้อ่านทั้งสองคัมภีร์แล้วให้ความเห็นว่า ‘พระพุทธทตเถระได้เก็บทรัพย์สมบัติไว้มากมายเต็มห้อง และปิดประตูลั่นดาลไว้ ขณะที่พระอนุรุทธาจารย์ได้เก็บทรัพย์ไว้มากเต็มห้องเช่นกัน หากแต่ได้เปิดประตูไว้’ อย่างไรก็ตาม นักวิชาการปัจจุบันไม่รับรองความเชื่อนี้ โดยยังคงพิจารณาตามลักษณะรูปแบบการประพันธ์และเนื้อความในผลงานของพระอนุรุทธาจารย์ซึ่งแสดงว่า ท่านไม่น่าจะเกิดก่อนคริสต์ศตวรรษที่ ๘ (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔) และเป็นไปได้มากกว่าที่จะเกิดอยู่ในระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ ๑๐ ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๒ (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๘)”

ผู้แปลเห็นว่าคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้แต่งสรุปความจากอรรถกถาพระอภิธรรม ซึ่งมีพระพุทธโฆसाจารย์เป็นผู้แต่ง แต่หากพระอนุรุทธาจารย์เกิดร่วมสมัยกับพระพุทธทตเถระ ผู้เกิดร่วมสมัยกับพระพุทธโฆसाจารย์ ก็จะแต่งสรุปความจากอรรถกถาของพระพุทธโฆसाจารย์ไม่ได้

ในคัมภีร์ชื่อ ปทฐปัสสัทธิปกรณ์ ซึ่งแต่งโดยพระพุทธปิยะเถระ ศิษย์ของพระอานันทเถระมีข้อความในสูตร ๖๔๑ ตรงกับข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะว่า อภิวนทีย ภาสิสฺส (อาจเขียนเป็น อภิวาทีย ภาสิสฺส ตามรูปที่ปรากฏในฉบับปัจจุบัน)

จึงสันนิษฐานได้ว่า พระอนุรุทธาจารย์คงเกิดในสมัยเดียวกับพระพุทฺธิยเถระ แม้ไม่อาจทราบได้แน่ชัดว่า พระพุทฺธิยเถระและอานันท์เถระเกิดในสมัยใด เนื่องจากไม่ปรากฏหลักฐานที่พระเถระทั้งสองท่านกล่าวไว้ด้วยตนเอง แต่มีนักวิชาการสันนิษฐานว่า พระอานันท์เถระมีชีวิตรอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ เพราะคำลงท้ายของคัมภีร์มูลฎีกาที่พระอานันท์เถระแต่งขึ้นได้กล่าวว่า ผู้อาราธนาให้แต่งคัมภีร์มูลฎีกานี้ชื่อว่า พระธรรมมิตตเถระ ซึ่งน่าจะเป็นบุคคลผู้ปรากฏในคัมภีร์มหาวงศ์ (ปริจเฉท ๕๔ คาถา ๓๕) ที่กล่าวว่าพระธรรมมิตตเถระพำนักอยู่ที่วัดสิตถกคามในรัชสมัยพระเจ้ามหินทหะผู้ครองราชย์ระหว่างพุทธศักราช ๑๔๙๙-๑๕๑๙ จึงอาจสรุปว่าพระอนุรุทธาจารย์น่าจะเกิดในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๖

คัมภีร์อธิบายของอภิธัมมัตถสังคหะ

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะมีคัมภีร์อธิบายที่ได้รับการยอมรับว่ามีชื่อเสียงอยู่ ๔ คัมภีร์ คือ

๑. คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะฎีกาเก่า พระเถระไม่ปรากฏนามแต่งไว้ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๗ บางท่านกล่าวว่า พระมหากัสสปะ ผู้พำนักอยู่วัดอุทุมพรคิริ (วัดเขามะเดื่อ) ประเทศลังกา เป็นผู้ประพันธ์ พระเถระนี้เป็นครูของพระสารีบุตร (พระสารีบุตรนี้เป็นผู้ประพันธ์คัมภีร์ฎีกาสารัตถทีปนีเป็นต้น และเป็นพระสังฆราชาในรัชสมัยของพระเจ้าปรากรมพาหุ ซึ่งครองราชย์ในพุทธศักราช ๑๖๙๖-๑๗๒๙)

๒. อภิธัมมัตถวิภาวินี (บ้างเขียนว่า อภิธัมมัตถวิภาวณี) แต่งโดยพระสุมังคลสามี ประเทศลังกา ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ท่านเป็นศิษย์ของพระสารีบุตร ผู้ประพันธ์คัมภีร์สารัตถทีปนีโดยเหตุที่ข้อความส่วนใหญ่ของคัมภีร์ปริวรรตมาจากตำราแปลและอธิบายคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะแปลชื่อว่าอภิธัมมัตถสังคหะวิถิตถาวรรณนา ซึ่งพระสารีบุตรแต่งไว้ คัมภีร์นี้จึงแต่งจบภายในเวลา ๒๔ วัน และเนื่องจากใช้ภาษาได้กระชับสละสลวย จึงเป็นตำราแบบเรียนในประเทศสหภาพพม่าตั้งแต่สมัยพุกามเป็นต้นมาโดยปรากฏชื่อในสมัยพุกามว่า “ฎีกางาม” และปรากฏชื่อว่า “ฎีกาลือชื่อ” ตั้งแต่สมัยอังวะเป็นต้นมา

๓. สังเขปวรรณนา แต่งโดยพระสัทธัมมโชติपालะ ชาวพม่าเรียกว่า ฉบับปทเถระ โดยเหตุที่ท่านมีชื่อพม่าว่า “ผึ่ง” ชาวสิงหลจึงเรียกท่านที่เป็นศิษษาพระปริยัติธรรมในลังกาว่า พระฉบับปะ (พระผึ่ง) โดยไม่เรียกฉายา ต่อมาเมื่อกลับมาอยู่พม่าก็เป็นที่รู้จักตามชื่อนี้ตามหลักภาษา ฉบับปท ศัพท์แปลว่า ผู้มีหกขา, ผึ่ง (ฉบับปท มาจาก ฉ ศัพท์ + ปาท ศัพท์ ทำรัสสะ อา เป็น อ ในสมาส เพราะ ปาท ศัพท์ต้องรัสสะในสมาสแน่นอน ดังคำว่า จตุปปท = สัตว์สี่เท้า, พหุปปท = สัตว์มีเท้ามาก, ทวิปปท = สัตว์สองเท้า, ทวิปทุตตม = ผู้ประเสริฐกว่าสัตว์สองเท้า, พระพุทธเจ้า) ท่านได้ศึกษาพระปริยัติธรรมที่เมืองพุกามในรัชสมัยพระเจ้านรปติ ผู้ทรงสร้างพระเจดีย์อุปาราม ในแผ่นดินอังวะ หลังจากนั้นได้เดินทางไปประเทศลังกาในจุลศักราช ๘๐๘ (พุทธศักราช ๑๔๘๙) ท่านได้สมมุติสีมาที่เมืองชัยวันนะ ซึ่งภาษาสิงหลเรียกว่า เมืองเกาะเต ในรัชสมัยพระเจ้าปราคัรมาพหุ หลังกลับจากลังกาแล้วท่านได้พำนักที่หมู่บ้านฉบับปะ และที่บริเวณเทือกเขาสะโกย รวมทั้งที่เมืองพุกามเป็นครั้งคราว ชาวพม่ารู้จักท่านว่าเป็นหุตยฉบับปะเถระ (พระฉบับปะเถระรูปที่สอง) นอกจากนี้ ท่านยังได้แต่งคัมภีร์ไวยากรณ์ชื่อสุดตนิเทศอีกด้วย ฉบับพม่าบางฉบับใช้ชื่อว่า ฉบับปฏะ

๔. ปรมัตถทีปนี แต่งโดยพระญาณธชะ วัดแลติ จังหวัดโมงยวา ประเทศสหภาพพม่า ในพุทธศักราช ๒๔๔๐ (อ่านเพิ่มเติมในประวัติคัมภีร์ปรมัตถทีปนี)

คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะได้รับการแปลและพิมพ์เผยแพร่เป็นภาษาต่างๆ แล้วหลายครั้ง ได้แก่ ภาษาอังกฤษ จีน เยอรมัน ฮินดี สิงหล พม่า และไทย เป็นต้น ฉบับที่แปลเป็นภาษาไทยปัจจุบันก็ยังมีอยู่หลายฉบับ ซึ่งรวมถึงฉบับแปลนี้ที่ผู้อ่านสามารถศึกษาเทียบเคียงกับฉบับบาลีได้

ชื่อว่า อภิธรรมมัตถวิภาวิณี พบในฉบับสิงหล ฉบับพม่าพบชื่อว่า อภิธรรมมัตถวิภาวิณี บ้าง อภิธรรมมัตถวิภาวณี บ้าง ส่วนฉบับฉันทะฐิติใช้ชื่อว่า อภิธรรมมัตถวิภาวิณี ตามฉบับสิงหลในที่นี้ขอชี้แจงว่าชื่อทั้งสองดังกล่าวไม่ผิดหลักภาษา กล่าวคือ คำว่า อภิธรรมมัตถวิภาวิณี ประกอบรูปศัพท์มาจาก อภิธมฺม ศัพท์ + อตฺถ ศัพท์ + วิ อุปสรรค + ภู ธาตุ + เณ ปัจจัย + ณี ปัจจัย + อินี อิตถิปัจจัย รูปบุลงลิงค์ของคำว่า วิภาวิณี คือ วิภาวี จึงลง อินี ปัจจัยท้าย

บทกัตก์ที่มี ณี ปัจจัยอยู่ท้ายด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๔๐) ว่า ปติภิกขุราชา-
การนฺเตหิ อินี (ลง อินี ปัจจัยท้าย ปติ, ภิกขุ, ราช และศัพท์อันเป็น อี การันต์และศัพท์
อื่นๆ อันเป็นไปในอิติลึงค์) ดังคำว่า ปิยปสฺสึ (ชายผู้ชมเชยคนรัก), ปิยปสฺสินี (นางผู้ชมเชย
คนรัก)

ส่วนคำว่า อภิธมฺมตฺถวิภาวนี ประกอบรูปศัพท์มาจาก อภิธมฺม ศัพท์ + อตฺถ
ศัพท์ + วิ อุปสรรค + ภู ธาตุ + เณ ปัจจัย + ยุ ปัจจัย + อี อิทธิปัจจัย โดยทั่วไปบทที่ลง
ยุ ปัจจัยแล้วใช้เป็นรูปนปุงสกลึงค์ เมื่อจะเปลี่ยนเป็นอิติลึงค์อาจลง อา หรือ อี อิทธิปัจจัย
ดังคำว่า ทิปนา, ทิปนี ไม่นิยมลง อินี ปัจจัยท้ายบทดังกล่าว

แม้บททั้งสองจะไม่ผิดหลักภาษา แต่รูปว่า อภิธมฺมตฺถวิภาวนี น่าจะเป็นต้นฉบับ
เดิม เพราะพบในฉบับสิงหลซึ่งเป็นภาษาของผู้แต่ง นอกจากนี้ เมื่อเทียบเคียงกับคำว่า อภิ-
ธมฺมตฺถวิภาสินี ที่ไม่ประกอบรูปศัพท์เป็น อภิธมฺมตฺถวิภาสินี รูปว่า อภิธมฺมตฺถวิภาวนี จึง
สมควรกว่า

สาธุ ปโกปิตสุสาปี
น หิ ตาปยิตุํ สกุกา

มโน นายาติ วิกุริยํ
สาครมโภ ติณุกุยา.

(หิโตปเทศ)

“จิตของสัตว์บุรุษแม้ถูกรบกวนก็มั่นคงไม่เปลี่ยนแปลง ดังเช่น
น้ำในสาครจะถูกเผาให้เหือดแห้งด้วยคบไฟ หาได้ไม่ว

ประวัติปรมัตถที่ปนี

ปรมัตถที่ปนี แปลว่า คัมภีร์แสดงข้อความปรมัตถ์ คัมภีร์นี้เป็นฎีกาฉบับที่ ๔ ซึ่งแต่งอธิบายความในคัมภีร์อริหัมมัตถสังคหะ ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้เป็นพระภิกษุชาวพม่า นามว่า พระญาณธชะ ชาวพม่าเรียกว่า แลดีสยาตอ (ท่านอาจารย์แลดี) ตามชื่อวัดที่ท่านพัก

พระญาณธชะเป็นบุตรคนที่ ๒ ของนายถวนตา และนางโจง เกิดเมื่อวันขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๑ พุทธศักราช ๒๓๘๙ ณ หมู่บ้านไสปะยีน จังหวัดที่ปะยีน วันที่ท่านถือกำเนิดมีบุพนิมิตน่าอัศจรรย์ กล่าวคือ เกิดสายรุ้งขึ้นจากต้นมะขามใหญ่ภายในรั้วบ้าน มุ่งสู่ท้องฟ้า แล้วพุ่งกลับลงมายังบ้านของท่าน จากนั้นก็พุ่งขึ้นผ่านหลังคาบ้านไปสู่ท้องฟ้า ญาติพี่น้องเห็นบุพนิมิตนี้จึงตั้งชื่อว่า เด็กชายแต่ดช่อง แปลว่า “ขึ้นสูง (แต่ด = ขึ้น, ช่อง = สูง) หมายถึง ผู้มีเกียรติศักดิ์เลื่องลือในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ให้เจริญรุ่งเรืองสืบไป

เมื่อท่านมีอายุครบ ๑๐ ปี บิดาพาไปฝากเป็นศิษย์ของพระนันทเถระที่หมู่บ้านของท่านเอง หลังจากนั้นได้ศึกษาอักขรวิธีการเขียนอ่าน พร้อมทั้งบทสวดมนต์ต่างๆ คัมภีร์นัมการะ และคัมภีร์โลกนิติ เป็นต้น

พอถึงอายุ ๑๕ ปี ท่านได้บรรพชาและศึกษาพระปริยัติธรรมในสำนักของพระนันทเถระ มีฉายาว่า “ญาณธชะ” คัมภีร์ที่ได้ศึกษาคือไวยากรณ์บาลีอันได้แก่กัจจายน-ไวยากรณ์ อริหัมมัตถสังคหะ มาติกา ธาตุกถา ยมก และปฏฐาน ซึ่งเป็นตำราเรียนที่สืบทอดกันมาแต่บูรพาจารย์ เมื่ออายุครบ ๒๐ ปีจึงได้อุปสมบทที่วัดในหมู่บ้าน โดยมีพระนันทเถระเป็นอุปัชฌาจารย์ ในวันขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๕ พุทธศักราช ๒๔๐๘

ถึงพุทธศักราช ๒๔๑๒ ท่านเดินทางไปศึกษาพระไตรปิฎกและอรรถกถาฎีกา ณ วัดมหาไชยการาม (ชาวพม่าเรียกว่า มังคลาสน์จอง) เมืองมันดเลย์ นครหลวงของ

ประเทศสหภาพพม่าในสมัยนั้น วัดมหาโชติการามนี้เป็นสำนักเรียนที่มีชื่อเสียงทางด้านการศึกษาพระอภิธรรม มีท่านเจ้าอาวาสนามว่า พระสุทัสสนเถระ (ชาวพม่าเรียกว่า สันจองสยาตอ ตามชื่อวัด) ซึ่งได้รับโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็นพระราชาครูของพระเจ้านมดง (พ.ศ. ๒๓๙๕-๒๔๒๑) กษัตริย์ผู้ทรงสถาปนาเมืองมณฑลเย้เป็นนครหลวงของประเทศ และดำรงสมณศักดิ์ ๒ ตำแหน่ง คือ สุทัสสนวธรรมสามิมหาธรรมราชาธิราชครู และสุทัสสนชอตุลธิปติสิริปวรมหาธรรมราชาธิราชครู

ขณะท่านพักอยู่ที่วัดนั้น ท่านญาณธะได้ศึกษาเล่าเรียนอรรถกถาพระวินัยปิฎก และอรรถกถาพระอภิธรรมปิฎกจากท่านเจ้าอาวาส และจากครูอีกรูปหนึ่งชื่อว่า พระบัณฑิตจเถระ (ชาวพม่าเรียกว่า สะลินสยาตอ ตามจังหวัดที่เกิด) ท่านญาณธะท่านพักอยู่ที่วัดแห่งนี้เป็นเวลา ๑๖ ปี ตั้งแต่พรรษาแรกถึงพรรษาที่ ๑๖ และได้รับตำแหน่งครูสอนพระปริยัติธรรมจากราชสำนักในพุทธศักราช ๒๔๒๐

เมื่อพระเจ้านมดงโปรดเกล้าฯ ให้ส่งคายนาชำระพระไตรปิฎกเป็นครั้งที่ ๕ เรียกว่า ปัญจมสังคายนา โดยพระภิกษุจำนวน ๒,๕๐๐ รูป ณ พระราชวังมณฑลเย้ ในพุทธศักราช ๒๔๑๔ ท่านญาณธะได้เข้าร่วมสังคายนาพระไตรปิฎกในนามผู้แทนจากวัดมหาโชติการามที่รับภาระในการสาธยายพระอภิธรรมปิฎก และเป็นผู้สาธยายคัมภีร์กถาวัตถุในที่นั้น

ตลอดเวลา ๑๖ ปีที่ท่านญาณธะได้พักอยู่ที่วัดมหาโชติการาม โดยเป็นนักศึกษา ๙ ปี และเป็นครูสอน ๗ ปีนั้น ข้อปฏิบัติที่เป็นกิจวัตรประจำวันของท่านคือ ทุกเช้าท่านจะทำความสะอาดห้องน้ำ ปัดกวาดบริเวณวัด และตั้งน้ำใช้น้ำฉันสำหรับพระสงฆ์

ต่อมาภายหลัง เมืองมณฑลเย้เกิดอัคคีภัยครั้งใหญ่ วัดมหาโชติการามต้องอัคคีภัยในครั้งนั้นด้วย ท่านญาณธะจึงเดินทางไปพักอยู่ที่ ณ จังหวัดโมงยวา ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกของแม่น้ำสัลลาวดี ในพุทธศักราช ๒๔๒๕ จากนั้นในพุทธศักราช ๒๔๒๙ ขณะที่มีอายุได้ ๔๐ ปี ท่านได้จัดสร้างวัดที่ป่าใหญ่ชื่อว่าป่าแลดี อยู่ห่างจากจังหวัดโมงยวาไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ วัดที่สร้างขึ้นจึงชื่อว่า วัดแลดี แปลว่า วัดนาสร้าง (แล =

นา, ดี = สร้าง) เนื่องจากชาวบ้านไปหักร้างถางพงทำนาในป่านั้นและต่อมาได้มีการสร้างวัดขึ้น

ครั้นถึงพุทธศักราช ๒๔๓๑ ท่านญาณธะพร้อมด้วยคณะศิษย์ที่เป็นพระภิกษุกว่า ๕๐ รูป ได้ร่วมกันสมมุติสืมาสร้างโบสถ์ชื่อว่า สาสนโสภินี นับแต่นั้นเป็นต้นมาท่านได้อุทิศตนให้แก่พระศาสนาด้วยการสอนพระปริยัติธรรมเป็นเวลาหลายสิบปีจนมีศิษย์จำนวนมากมีเกียรติศักดิ์เลื่องลือว่าเป็นผู้ทรงปริยัติขณะเดียวกันท่านได้แต่งคัมภีร์ทางศาสนาจำนวนมาก คัมภีร์สำคัญที่แต่งเป็นภาษาบาลีมี ๒ เล่ม คือ นิรุติติปิฎก เกี่ยวกับหลักภาษา แต่งจบในเดือน ๘ พุทธศักราช ๒๔๓๗ และ ปรมัตถทีปนี เกี่ยวกับพระอภิธรรม แต่งจบในเดือน ๑๒ พุทธศักราช ๒๔๔๐ คัมภีร์ทั้งสองนี้มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักทั่วไปทั้งในประเทศและต่างประเทศ

เมื่อท่านชราภาพลง จึงได้มอบหมายภาระการสอนพระปริยัติธรรมให้แก่ศิษย์ผู้ทรงความรู้ และได้ไปปฏิบัติธรรมโดยลำพังในสถานที่ต่างๆ อันห่างไกลผู้คน บางโอกาสก็แสดงธรรมโปรดพุทธบริษัทในจังหวัดต่างๆ ทั่วประเทศ กล่าวกันว่าท่านไม่ยอมรับภัณฑ์เทศน์เป็นของส่วนตัวเลย แต่จะถวายภัณฑ์เทศน์ทั้งหมดแก่วัดต่างๆ นั้น การแสดงธรรมของท่านมักเน้นพระอภิธรรมและการเจริญวิปัสสนาเป็นหลัก

สันนิษฐานว่าพระเถระเป็นผู้สั่งสมบารมีเพื่อตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณเป็นพระพุทธเจ้าปัญญาธิกะ ตามที่ปรากฏในคัมภีร์สัททสังเขป (คำลงท้าย ข้อ ๗) ที่ท่านแต่งไว้ มีความว่า “ขอให้บรรลุความเป็นปัญญาธิกะ เป็นที่พึ่งของมหาชน” ท่านได้มรณภาพเมื่ออายุ ๗๗ ปีที่จังหวัดปทุมธานี ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๘ พุทธศักราช ๒๔๖๖

แม้ว่าพระเถระจะทรงความรู้เป็นเลิศ แต่ท่านมิได้ถือตัวเป็นผู้ทรงคุณวุฒิ ไม่ว่าจะพำนักอยู่ที่ใดก็จะชวนชวรายทำกิจของสงฆ์อยู่เสมอ เช่น กวาดวัด ตักน้ำใช้น้ำฉันใส่หม้อน้ำ ล้างห้องน้ำ เป็นต้น โดยเฉพาะในสมัยก่อนที่สภาพห้องน้ำยังไม่สะอาดเรียบร้อย เช่นปัจจุบัน และต้องใช้ไม้ชำระในห้องน้ำที่เป็นส้วมหลุม ท่านก็มักไปล้างห้องน้ำและล้างไม้ชำระเหล่านั้นด้วยตนเอง เมื่อลูกศิษย์มาพบและขอร้องให้งดเว้นกิจนั้น ท่านได้กล่าวตอบ

ว่า “ฉันเป็นทาสของตณ्हามานับชาติไม่ถ้วนแล้ว ชาตินี้ขอเป็นทาสของพระสงฆ์” จริยาวัตรดังกล่าวจึงน่านับถือยิ่งและหาได้ยากในบุคคลทั่วไป

โดยเหตุที่พระญาณธเถระนั้นใช้ภาษาได้สละสลวยเป็นที่ชื่นชอบของคนทั่วไป คัมภีร์ที่ท่านแต่งทั้งประเภทร้อยแก้วและร้อยกรอง จึงได้รับการจารึกลงหินอ่อนที่วัดแลดี จังหวัดโม่งยวา ซึ่งปรากฏอยู่ตราบจนปัจจุบัน ต่อมาท่านได้รับตำแหน่งอัครมหาบัณฑิตในพุทธศักราช ๒๔๕๘ จากรัฐบาลอังกฤษที่เข้ามาปกครองประเทศสหภาพพม่าในสมัยนั้น และในพุทธศักราช ๒๔๖๔ ท่านได้รับปริญญาดุษฎีบัณฑิต กิตติมศักดิ์ (สาขาวรรณกรรม) จากมหาวิทยาลัยย่างกุ้ง

คัมภีร์ปรมัตถทีปนี้เป็นผลงานทางวิชาการที่ปราชญ์ทางภาษาบาลียกย่องชมเชย มีลีลาการประพันธ์ไพเราะสละสลวยคล้องจองสัมผัสเป็นเสาวพจน์ เรียบเรียงถ้อยคำดี ไกล่เคียงกับพระพุทธรวณะในพระไตรปิฎก มีการอธิบายความได้กระจ่างชัดเจน โดยประมวลเนื้อหาที่เกี่ยวกับพระอภิธรรมมาจากพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาอย่างครบถ้วนบริบูรณ์ มีคัมภีร์อ้างอิงไว้ว่าสามร้อยแห่ง และมีข้อวินิจฉัยที่ละเอียดลึกซึ้งเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรม

ประเทศสหภาพพม่านิยมใช้คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีเป็นคู่มือในการเรียนคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะมาหลายศตวรรษ คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีนี้แต่งโดยพระสิงห์หล่อพระสุมังคลสามีในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๗ แต่เป็นตำราอ่านเข้าใจยาก มีบทสมาสยาว และมีประโยคยาวซับซ้อนกล่าวถึงเหตุและผลซ้อนกันอยู่ ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้คงยึดตามแนวการเขียนแบบคัมภีร์มูลฎีกาที่นิยมแสดงเนื้อหาความกระชับในประโยคและนิยมอธิบายรูปศัพท์ตามหลักภาษาเป็นส่วนใหญ่ ไม่เน้นการอธิบายสภาวะตามหลักพระอภิธรรม โดยอาจเห็นว่าอรรถกถาพระอภิธรรมได้อธิบายสภาวะธรรมไว้แล้วจึงแต่งขึ้นโดยย่อ

แต่พระญาณธเถระเห็นว่า คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีนี้มีข้อบกพร่องจำนวนมาก ซึ่งคงเกิดจากการเร่งรัดให้จบภายใน ๒๔ วัน ทำให้ขาดความถี่ถ้วน ดังนั้น ท่านจึงแต่ง

คัมภีร์นี้ขึ้นเพื่อชี้แจงข้อบกพร่องเหล่านั้น โดยมีคำคัดค้านทั้งหมด ๒๕๒ แห่ง (ฉบับบาลีพม่าใส่จำนวนเลขไว้ ๒๔๕ แห่ง แต่ผู้แปลเห็นว่ายังไม่ครบถ้วน เพราะบางแห่งไม่ได้ใส่เลขไว้ จึงพิจารณาตามความเหมาะสมแล้วใส่จำนวนเลขเป็น ๒๕๒ แห่ง) อย่างไรก็ตาม ข้อบกพร่องส่วนใหญ่มักเกี่ยวกับหลักภาษามากกว่าหลักธรรม

การคัดค้านความเห็นของคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินีที่ใช้ชื่อย่อว่า คัมภีร์วิภาวินี จำแนกออกเป็น ๒ ลักษณะ คือ

๑. คัดค้านว่าผิดหลักภาษาหรือหลักธรรม กล่าวไว้ด้วยคำว่า ตํ น ยุตุตํ, ตํ น ยุชชติ (ข้อความนั้นไม่สมควร)

๒. ไม่คัดค้านว่าผิด แต่เห็นว่าเข้าใจยากหรือไม่เป็นที่นิยมตามหลักภาษาทั่วไป กล่าวไว้ด้วยคำว่า ตํ น สุนฺทํ (ข้อความนั้นไม่งาม)

พระเถระได้กล่าวถึงสาเหตุหนึ่งในการแต่งคัมภีร์นี้ เพื่อคัดค้านความเห็นของคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินีไว้ในส่วนคำนำของคัมภีร์ปรมัตถทีปนี ฉบับบาลี มีข้อความดังนี้

“ข้าพเจ้า (ผู้ชื่อว่าพระญาณธเถระ) จะกล่าวประวัติความเป็นมาของฎีกาชื่อว่า ปรมัตถทีปนี พระมหाराชาเจ้าผู้เปรียบดังบิดาของราษฎร (พระเจ้ามินดง) เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติในจุลศักราช ๑๒๑๔ (พุทธศักราช ๒๓๙๕) ต่อมาพระองค์ทรงสถาปนาเมืองมณฑลเย้[เป็นราชธานี]ของประเทศพม่า ได้อนุเคราะห์ศาสนาของพระศาสดา อย่างไม่มีผู้ใดเปรียบ ในกาลนั้น พระมหาเถระผู้เชี่ยวชาญปริยัติธรรมได้รับสมณศักดิ์จากในหลวงมีจำนวน ๘๐ รูปในพระนคร พระราชาทรงอุปถัมภ์บำรุงภิกษุสงฆ์ทั้งหมดด้วยปัจจัยสี่เป็นนิจ โปรตเกล้าย ให้กระทำสังคายนาและจาริกพระไตรปิฎกลงในหินอ่อนซึ่งมีชื่อว่า สิลารูพะ (จารึกในหินอ่อน) ทรงคัดเลือกภิกษุผู้เพียบพร้อมด้วยความรู้ความสามารถจำนวน ๒,๔๐๐ รูป กระทำสังคายนาที่ชื่อว่า คณสัชฌายะ (สาธยายเป็นหมู่) ณ พระราชวัง พระราชาทรงครองราชย์ตลอด ๒๗ ปีอย่างนี้ ทรงอุปถัมภ์พระศาสนาอย่างใหญ่หลวงแล้ว เสด็จทิวงคตในจุลศักราช ๑๒๔๐ (พุทธศักราช ๒๔๒๑)

ในกาลนั้น ข้าพเจ้าได้ศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎกพร้อมทั้งคัมภีร์อรรถกถาที่
 แพบเท้าของพระมหาเถระผู้ประเสริฐชื่อว่า สุทัสสนะ ในวัดมหาโชติการาม ซึ่งเป็นผู้
 เชี่ยวชาญพระปริยัติธรรมเปรียบดังดวงจันทร์อันส่องสว่างกลางนภา และข้าพเจ้าได้สอน
 คัมภีร์เหล่านั้นอีกด้วย ในสมัยนั้น พระเถระเหล่าใดมีปัญหาญาณแตกฉานยิ่งในเมืองมณฑล
 พระเถระเหล่านั้นมักใช้คัมภีร์มูลฎีกาและอนุฎีกา ไม่ใช่คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวนีฎีกาและ
 มณีสารมัญจุสาฎีกา ท่านเหล่านั้นไม่เพียงไม่ใช่อะไร หากยังห้ามศิษย์ของตนว่า ‘พวกเธอ
 อย่าสอนคัมภีร์ทั้งสองนั้น เพราะในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวนีมีข้อผิดพลาดจำนวนมาก
 ทั้งคัมภีร์มณีสารมัญจุสาฎีกาได้เต็มไปด้วยข้อความที่ไร้แก่นสารทำให้คัมภีร์หนักเหมือนกองกลบ
 ใหญ่’ เมื่อข้าพเจ้าสดับคำนั้นแล้วดำริขึ้นว่า ‘เราก็คงจะรู้ถึงข้อผิดพลาดนั้น’

จำเดิมแต่กาลนั้น ข้าพเจ้าได้เทียบเคียงคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวนีฎีกากับพระพุทธร-
 วณะในพระบาฬีและคำอธิบายจากคัมภีร์อรรถกถา ทั้งพิจารณาศัพท์ เนื้อความ และข้อวินิจฉัย
 โดยละเอียด ในเวลานั้น ข้าพเจ้าได้พบข้อผิดพลาดเหล่านั้นเช่นกัน เมื่อเป็นเช่นนั้น จึงเกิด
 ความดำริว่า ‘เราควรจะแต่งคัมภีร์ฎีกาอีกคัมภีร์หนึ่งที่มีข้อวินิจฉัยบริบูรณ์เกี่ยวกับคัมภีร์
 อภิธัมมัตถสังคหะ’

หลังจากนั้น ข้าพเจ้าได้บันทึกพระพุทธรวณะจากพระบาฬีที่เกี่ยวกับเนื้อความ
 พระอภิธรรมในพระไตรปิฎก โดยตั้งใจว่าจะใช้เป็นสาธกในเวลาแต่งคัมภีร์ฎีกา แต่ใน
 คราวหนึ่ง มีอัคคีภัยครั้งใหญ่เกิดขึ้นที่เมืองมณฑลย์ สมุทบันทิกเหล่านั้นถูกไฟไหม้ในครั้ง
 นั้น ความอุตสาหะในการแต่งคัมภีร์ฎีกาจึงระงับไป

ต่อมาเมื่อข้าพเจ้ามาถึงจังหวัดโมงยวา เหล่าภิกษุและอุบาสกผู้ที่ศึกษาธรรม
 ในวัดป่าชื่อว่า แลดี ได้วิงวอนขอให้ข้าพเจ้าแต่งคัมภีร์ฎีกา ในกาลนั้น ข้าพเจ้าจึงรจนาคัมภีร์ฎีกานี้”

โดยเหตุที่คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวนีเป็นตำราเรียนของชาวพม่ามานานหลายร้อยปี
 ลีลาการแต่งก็กระชับสละสลวยคล้ายคัมภีร์มูลฎีกา ชาวพม่าจึงขนานนามคัมภีร์นี้ตั้งแต่สมัย
 อยุธยาว่า ฎีกาจ่อ (ฎีกาสือชื่อ) และยกย่องอย่างสูงโดยถือว่าเป็นผลงานทางวรรณกรรมที่

ยิ่งใหญ่ เมื่อคัมภีร์ปรมัตถทีปนีกล่าวคัดค้านความเห็นของคัมภีร์นี้ พระสงฆ์ ชาวพม่าจำนวนมากจึงไม่พอใจ มีพระสงฆ์บางกลุ่มประกาศคว่ำบาตร (ปัตตนิกุชชนกรรม) ไม่ร่วมสังฆกรรมกับพระภิกษุสงฆ์เถระอีกด้วย

แม้ว่าพระสงฆ์ทั่วไปจะกล่าวประณามคัดค้าน แต่พระสงฆ์ผู้เป็นปราชญ์แตกฉานพระไตรปิฎกกลับพูดสนับสนุน เช่น พระจันทวังสาลังการเถระ วัดมินแตยั๊บ จังหวัดมณฑลเญ่ (ชาวพม่าเรียกว่า มโยบยินจีสยาตอ ตามชื่อบ้านเกิด) จัดเป็นพระมหาเถระผู้มีเกียรติศักดิ์เลื่องลือว่าเป็นปราชญ์ทางพระอภิธรรม เป็นผู้ชำระคัมภีร์ธาดุกกา และอรรถกกาในสมัยปัจจุสมสังคายนา กล่าวสนับสนุนคัมภีร์นี้ไว้ว่า

“ฉันก็เคยสังเกตพบข้อบกพร่องในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ๖๐ กว่าแห่ง แต่เมื่อท่านญาณธชะพบถึง ๒๐๐ กว่าแห่ง ท่านก็อ่านตำราละเอียดกว่าฉันเสียอีก”

นอกจากนี้ ยังมีพระเถระอีกรูปหนึ่งที่เป็นปราชญ์ทรงเกียรติคุณทางวิชาการเป็นที่รู้จักทั่วประเทศ นามว่า พระชวนะ วัดสมันตปาสาทิกมหาวิหาร จังหวัดมณฑลเญ่ (ชาวพม่าเรียกว่า มณฑลเญ่สยาตอ ตามชื่อจังหวัดที่พำนัก) เล่ากันว่า วันหนึ่งท่านเดินทางมาที่เมืองมณฑลเญ่ โดยพักอยู่ที่วัดชเวเส่องทางทิศตะวันตกของพระเจดีย์มหาบุณี ตอนนั้นมีเจ้าอาวาสจากวัดต่างๆ จำนวนมากมาหาท่านแล้วกล่าวตำหนิคัมภีร์ปรมัตถทีปนีต่างๆ นานา แล้วถามความเห็นของท่านเกี่ยวกับคัมภีร์นี้ ท่านตอบว่ายังไม่เคยได้อ่าน และขอยืมไว้อ่านคืนหนึ่งก่อน เสร็จวันรุ่งขึ้นค่อยมาพบใหม่ ครั้นถึงเวลานัดหมาย ท่านเจ้าอาวาสเหล่านั้นก็มาพบตามนัด พระชวนะเถระกล่าวว่า

“ข้อบกพร่องในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีที่ท่านญาณธชะนำมาชี้แจงนั้น ไม่ใช่ข้อเสียที่คนทั่วไปจะรู้เห็นได้ แต่ท่านผู้แต่งรู้เห็นด้วยความสามารถของท่าน พวกเราจึงควรยกย่องคัมภีร์ฎีกาที่ชาวพม่าแต่งไว้ดีเช่นนั้น อย่ายึดติดความเห็นเดิมที่ไม่ถูกต้อง

ฉันเคยได้ยินว่ามีพระสิงหลที่วัดสุทัสสนารามพูดว่า คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีได้รับขนานนามจากชาวสิงหลว่าฎีกาใส่รั้ว แต่พระพม่าไม่เชื่อวชาญพระอภิธรรม จึงไม่พบข้อผิดพลาดในคัมภีร์นี้

พระญาณธระไม่ได้เขียนตามอัตโนมติ แต่อ้างคัมภีร์อย่างทั่วถึง คาดว่าคงใช้เวลาค้นหาข้อมูลกว่า ๒๐ ปี”

แม้พระวิสุทธาจารย์เถระ (ชาวพม่าเรียกว่า วิสุทธารามสยาตอ) วัดวิสุทธาราม จังหวัดมณฑลเลย์ ผู้แตกฉานพระไตรปิฎกและภาษาบาลีสันสกฤต ก็แสดงความเห็นเกี่ยวกับคัมภีร์นี้ว่า

“คัมภีร์นี้บริบูรณ์ด้วยอรรถและพยัญชนะ มีหลักฐานครบถ้วน สามารถชำระข้อบกพร่องในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีได้ชัดเจน แม้นตอนนี้จะมีบางคนกล่าวคัดค้าน แต่ต่อไปคนยุคหลังจะนิยมศึกษาเล่าเรียน”

อย่างไรก็ตาม มีพระสงฆ์บางรูปที่เป็นนักวิชาการได้แต่งคัมภีร์โต้แย้งความเห็นของคัมภีร์ปรมัตถทีปนีไว้เป็นภาษาบาลีและภาษาพม่ากว่า ๔๐ คัมภีร์ สมัยนั้นเรียกว่า สมัยเกิดฝนฟ้าซึ่งมีระยะนานถึง ๓๕ ปี

ในบรรดาคัมภีร์ที่กล่าวคัดค้านความเห็นของคัมภีร์ปรมัตถทีปนี คัมภีร์บาลีที่ได้รับยกย่องว่าแต่งดี มี ๓ คัมภีร์ คือ

๑. ปรมัตถวิโสธนี พระทีปมาลา วัดธรรมาโยง จังหวัดชองอู แต่งจบในพุทธศักราช ๒๔๕๒ (ชาวพม่าเรียกว่า ธรรมาโยงสยาตอ ตามชื่อวัด) ต่อมาท่านได้รับตำแหน่ง อัครมหาบัณฑิตอีกด้วย คัมภีร์นี้แต่งขึ้นคัดค้านเป็นคัมภีร์แรก การเขียนบาลีมีความกระชับ สละสลวย

๒. อังคุรฎีกา พระวิมล วัดอ่องมเยโงงตา หมู่บ้านตะไลโงงตะวันออก จังหวัดปะขันจี แต่งจบในพุทธศักราช ๒๔๔๘ (ชาวพม่าเรียกว่า ตะไลโงงสยาตอ ตามชื่อหมู่บ้านที่พำนัก)

๓. อภิธัมมัตถวิภาวินีโยชนา พระญาณินทาสกะ วัดจองต้อยา จังหวัดย่างกุ้ง แต่งจบในพุทธศักราช ๒๔๖๒ (ชาวพม่าเรียกว่า มั่นจองสยาตอ ตามชื่อหมู่บ้านเกิด) คัมภีร์นี้อ้างอิงกฎไวยากรณ์สันสกฤตจำนวนมากมาคัดค้านความเห็นของปรมัตถทีปนี ทั้งการประพันธ์บาลีก็ไพเราะสละสลวย จึงเป็นที่พึงใจของบัณฑิต

แม้ว่าคัมภีร์ที่แต่งคัดค้านความเห็นของปรมัตถที่ปนีจะมีมากเพียงใด แต่ปราชญ์ชาวพม่าตั้งแต่สมัยก่อนจนถึงปัจจุบัน เช่น พระวิสุทธาจารย์ (มหาวิสุทธารามสยาตอ) วัดมหาวิสุทธาราม จังหวัดมณฑลเลย์ พระวาเสฏฐาภิวังศ์ (ตะปะเยกันสยาตอ) วัดปะสวน-ต้องชเวจินจองใต้ จังหวัดย่างกุ้ง เป็นต้น พวกเขายกย่องสนับสนุนปรมัตถที่ปนี ว่าเขียนบาลีดีเลิศกว่าคัมภีร์อื่นๆ ที่แต่งคัดค้าน แม้การอธิบายความในคัมภีร์นี้ก็ละเอียดลึกซึ้งกว่าคัมภีร์อื่นๆ ทั้งหมด

กล่าวกันว่าท่านผู้แต่งคัมภีร์ปรมัตถที่ปนีนั้นได้ดำริว่า คัมภีร์สมันตปาสาทิกาที่เป็นอรรถาธิบายของพระวินัยปิฎกซึ่งพระพุทธโฆसाจารย์แต่งไว้ มีลีลาการเขียนที่กระชับรัดกุม ส่งผลให้อ่านยาก ส่วนคัมภีร์มถีสารมัญจุสาที่เป็นอรรถาธิบายของคัมภีร์อภิธัมมัตถ-วิภาวินี ก็เขียนหละหลวมไม่กระชับ คัมภีร์ที่เขียนในระดับกลางไม่ยากไม่ง่ายนักคืออรรถกถาของธรรมบทที่พระพุทธโฆसाจารย์แต่ง และในยุคนั้นที่ผู้คนมีปัญญาเสื่อมถอยลงก็เหมาะสมกับการแต่งคัมภีร์บาลีที่ไม่ยากนัก ท่านจึงประพันธ์คัมภีร์นี้โดยอาศัยลีลาการเขียนในอรรถกถาธรรมบทเป็นหลัก

คัมภีร์นี้ได้รับการพิมพ์หลายครั้งภายในร้อยกว่าปีมานี้ ส่วนคัมภีร์อื่นๆ ปรากฏว่ามีการพิมพ์เพียงครั้งเดียวไม่เป็นที่นิยม คัมภีร์นี้จึงดงามในพระศาสนา เปรียบดังจันทราสว่างกลางนภาที่ปราศจากเมฆหมอก

หลังจากที่แต่งคัมภีร์นี้ได้ ๑๙ ปี พระญาณธเถระดำริว่าคัมภีร์ที่ท่านแต่งไว้นี้มีข้อความละเอียดลึกซึ้ง ควรได้รับการอธิบายอีกชั้นหนึ่งตามหลักภาษาและหลักธรรม เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังเข้าใจอรรถาธิบายอย่างชัดเจน ดังนั้น ท่านจึงแต่งคัมภีร์ฎีกาของคัมภีร์นี้ชื่อว่า อนุที่ปนี ในพุทธศักราช ๒๔๕๙

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีมีคำแปลภาษาพม่า ๒ ฉบับ คือ

๑. ปรมัตถทีปนีนิสสัย พระกวี วัดแลดี จังหวัดโม่งยวา ศิษย์ของพระญาณ-
ธเถระแต่งจบในพุทธศักราช ๒๔๔๕ โดยแปลบาลีคำต่อคำ (แปลยกศัพท์) มี ๒ เล่มจบ

๒. ปรมัตถทีปนีแปล พระเกลาสะ เจ้าอาวาสวัดแลดี จังหวัดโม่งยวา แต่ง
จบในพุทธศักราช ๒๔๔๔ โดยแปลด้วยภาษาง่ายๆ ให้คนทั่วไปอ่านเข้าใจ มีพิมพ์แล้ว ๒
เล่ม เล่มสุดท้ายยังเป็นฉบับพิมพ์ดีด ท่านผู้แปลยังอ้างอิงอาคตสถานไว้เป็นจำนวนมากใน
คัมภีร์นี้โดยใช้ฉบับฉันทนุสสังคายนาเป็นหลัก

สำหรับคัมภีร์ปรมัตถทีปนีฉบับที่ใช้ในการแปลเป็นภาษาไทยครั้งนี้ คือฉบับพิมพ์
ครั้งหลังสุดโดยโรงพิมพ์อจนาสยะ จังหวัดย่างกุ้ง ในพุทธศักราช ๒๔๙๙ เมื่อนำมาเทียบ
กับฉบับก่อนๆ จึงพบว่าข้อความบางแห่งแตกต่างกัน ด้วยเหตุว่าท่านผู้แต่งปรารถนาให้
ชาวตะวันตกที่ไม่เชี่ยวชาญภาษาบาลีศึกษาคัมภีร์นี้ได้ จึงได้ปรับปรุงบาลีในบางที่ให้อ่าน
ง่ายกว่าเดิม พร้อมทั้งตัด อิติ ศัพท์ ที่เป็นคำลงท้ายพากย์ออกไปบ้าง เพื่อย่อคำให้สั้นลง
ฉบับพิมพ์ครั้งหลังจึงไม่เหมือนฉบับพิมพ์ครั้งแรกๆ ในบางแห่ง เช่น

(ก) บาทที่ ๓ ของนิคมคาถาแรก มีรูปว่า อฏฺฐสุญฺญทฺวเยกมฺหิ (จุลศักราช
๑๒๐๘) ตามฉบับพิมพ์ในพุทธศักราช ๒๔๙๙ ส่วนฉบับพิมพ์ในพุทธศักราช ๒๔๗๓ มี
รูปว่า วสุสุญฺญจมฺเมกมฺหิ

(ข) บาทที่ ๓ ของนิคมคาถาที่ ๔ มีรูปว่า นวปญฺจทฺวเยกมฺหิ (จุลศักราช
๑๒๕๙) ตามฉบับพิมพ์ครั้งหลังสุด ส่วนฉบับพิมพ์ในพุทธศักราช ๒๔๗๓ มีรูปว่า
นวปญฺจจมฺเมกมฺหิ^๑

^๑ คำว่า วสุ แปลตามศัพท์ว่า “นาค” เนื่องจากพญานาคมี ๘ ตน คือ อนันตะ วาสูกิ สังขะ กักกภูชะ
ตักขกะ ปทุมะ มหาปทุมะ และกุลิสะ จึงเป็นสัญลักษณ์ใช้แทนเลข ๘ ส่วนคำว่า จมม แปลตามศัพท์ว่า “หนึ่ง”
เนื่องจากหนึ่งมี ๒ อย่างคือหนึ่งกำพร้าวและหนึ่งแท่ง จึงเป็นสัญลักษณ์ใช้แทนเลข ๒ การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า
สังเกตสังขยา คือ จำนวนที่เป็นเครื่องหมายสังเกต หรือ โลกสัญลักษณ์สังขยา คือ จำนวนที่กำหนดด้วยการหมายรู้กัน
ทางโลก

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีและอนุทีปนีทั้งสองนี้ อยู่ในระหว่างการชำระและอ้างอิง
อาคตสถานโดยใช้ฉบับมหาจุฬาย เป็นหลัก คาดว่าในอีกไม่ช้าจะสามารถพิมพ์เผยแพร่
สู่วงการบาลีในประเทศไทยได้ เพื่อให้ปราชญ์บาลีชาวไทยชื่นชมกับผลงานภาษาบาลีที่
ยิ่งใหญ่เป็นอมตะต่อไป

ปโยธรา ปรีดาป
นหวตตลาโก มหต

หรนเดยว สรืรนี
ปรทุกโขปสนดิดยา.

(กาวยาทรศะ)

เมฆฝนยอมกำจัดความร้อนให้แก่ชนทั้งหลาย การได้รับ
อัทภาพของท่านผู้ประเสริฐยอมเป็นไปเพื่อดับทุกข์แก่ผู้อื่น
มิใช่หรือ

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

(พระไตรปิฎก = เล่ม/ข้อ/หน้า, อรรถกถาและฎีกา = เล่ม/หน้า)

พระวินัยปิฎก

วิ. มหาวี.	วินัยปิฎก มหาวีมังค
วิ. ภิกขุณี.	วินัยปิฎก ภิกขุณีวิมังค
วิ. มหา.	วินัยปิฎก มหาวคฺค
วิ. จุฬ.	วินัยปิฎก จุฬวคฺค
วิ. ป.	วินัยปิฎก ปริวารวคฺค

อง. ดิก.	องคฺตุตฺตรนิกาย ดิกนิปาต
อง. จตุกก.	องคฺตุตฺตรนิกาย จตุกกนิปาต
อง. ปมฺจก.	องคฺตุตฺตรนิกาย ปมฺจกนิปาต
อง. ฉกก.	องคฺตุตฺตรนิกาย ฉกกนิปาต
อง. สตุตฺก.	องคฺตุตฺตรนิกาย สตุตฺกนิปาต
อง. อมฺมจก.	องคฺตุตฺตรนิกาย อมฺมจกนิปาต
อง. นวก.	องคฺตุตฺตรนิกาย นวกนิปาต

พระสุตตันตปิฎก

ที. สี.	ทีฆนิกาย สีลกฺขณธวคฺค
ที. มหา.	ทีฆนิกาย มหาวคฺค
ที. ปา.	ทีฆนิกาย ปาฏิกวคฺค
ม. มุ.	มชฺฌิมนิกาย มูลปณฺณาส
ม. ม.	มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมปณฺณาส
ม. อุ.	มชฺฌิมนิกาย อุปปณฺณาส
สํ. ส.	สํยุตฺตนิกาย สคาถวคฺค
สํ. นิ.	สํยุตฺตนิกาย นิทานวคฺค
สํ. ข.	สํยุตฺตนิกาย ขนฺธวคฺค
สํ. สฬ.	สํยุตฺตนิกาย สฬายตนวคฺค
สํ. มหา.	สํยุตฺตนิกาย มหาวคฺค
อง. เอกก.	องคฺตุตฺตรนิกาย เอกกนิปาต
อง. ทุก.	องคฺตุตฺตรนิกาย ทุกนิปาต

อง. ทสก.	องคฺตุตฺตรนิกาย ทสกนิปาต
อง. เอกาทสก.	องคฺตุตฺตรนิกาย เอกาทสกนิปาต
ขุ. ขุ.	ขุทฺทกนิกาย ขุทฺทกปาจ
ขุ. ฐ.	ขุทฺทกนิกาย ฐมฺมปท
ขุ. อุ.	ขุทฺทกนิกาย อุทาน
ขุ. อิติ.	ขุทฺทกนิกาย อิติวุตฺตก
ขุ. สุ.	ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาต
ขุ. วิ.	ขุทฺทกนิกาย วิมานวตฺถุ
ขุ. เป.	ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺถุ
ขุ. เถร.	ขุทฺทกนิกาย เถรคาถา
ขุ. เถรี.	ขุทฺทกนิกาย เถรีคาถา
ขุ. ชา.	ขุทฺทกนิกาย ชาตก
ขุ. มหา.	ขุทฺทกนิกาย มหานิทฺเทศ
ขุ. จุฬ.	ขุทฺทกนิกาย จุฬนิทฺเทศ

ขุ. ปฏี.	ขุททกนิกาย ปฏีสัมภิตามคฺค
ขุ. อป.	ขุททกนิกาย อปทาน
ขุ. พุทฺธ.	ขุททกนิกาย พุทฺธวัส
ขุ. จริยา	ขุททกนิกาย จริยาปิฎก
เนตฺติ.	เนตฺติปกรณ
มิลินฺท.	มิลินฺทปณฺห

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ. ธ.	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงฺคณี
อภิ. วิ.	อภิธมฺมปิฎก วิภังค
อภิ. ธา.	อภิธมฺมปิฎก ธาตุกถา
อภิ. ปุ.	อภิธมฺมปิฎก ปุคฺคลปณฺณตฺติ
อภิ. ก.	อภิธมฺมปิฎก กถาวตฺถุ
อภิ. ย.	อภิธมฺมปิฎก ยมก
อภิ. ป.	อภิธมฺมปิฎก ปญฺจาน

คัมภีร์อรรถกถา

วิ. อ.	วินยปิฎก อฏฺฐกถา
ที. อ.	ทีฆนิกาย อฏฺฐกถา
ม. อ.	มชฺฌิมนิกาย อฏฺฐกถา
สํ. อ.	สํยุตฺตนิกาย อฏฺฐกถา
องฺ. อ.	องฺคฺตฺตรนิกาย อฏฺฐกถา
ขุ. อ.	ขุททกนิกาย อฏฺฐกถา
ธมฺม. อ.	ธมฺมปท อฏฺฐกถา
อุทาน. อ.	อุทาน อฏฺฐกถา
อิติวุตฺ.	อิติวุตฺตก อฏฺฐกถา
สุตฺตนิ. อ.	สุตฺตนิปาต อฏฺฐกถา
วิมาน. อ.	วิมานวตฺถุ อฏฺฐกถา
เปต. อ.	เปตวตฺถุ อฏฺฐกถา

เถร. อ.	เถรคาคา อฏฺฐกถา
เถรี. อ.	เถรีคาคา อฏฺฐกถา
ชา. อ.	ชาตก อฏฺฐกถา
มหานิ. อ.	มหานิทฺเทศ อฏฺฐกถา
จุพนิ. อ.	จุพนิทฺเทศ อฏฺฐกถา
ปฏิสํ. อ.	ปฏิสัมภิตามคฺค อฏฺฐกถา
อป. อ.	อปทาน อฏฺฐกถา
พุทฺธวํ. อ.	พุทฺธวัส อฏฺฐกถา
จริยา. อ.	จริยาปิฎก อฏฺฐกถา
เนตฺติ. อ.	เนตฺติ อฏฺฐกถา
วิสฺสุทฺธิ.	วิสฺสุทฺธิมคฺค
อภิ. อ.	อภิธมฺมปิฎก อฏฺฐกถา
สงฺคห.	อภิธมฺมตฺถสงฺคห

คัมภีร์ฎีกา

วชิร.	วชิรพุทฺธิ
สารตฺถ.	สารตฺถทีปนี
วิมติ.	วิมติวิโนทนี
กงฺขา. ฎี.	กงฺขาวิตฺรณีฎีกา
กงฺขา. นวฎี.	กงฺขาวิตฺรณีกวินวฎีกา
ที. ฎี.	ทีฆนิกาย ฎีกา
สํ. ฎี.	สํยุตฺตทรวคฺค อวินวฎีกา
ม. ฎี.	มชฺฌิมนิกาย ฎีกา
สํ. ฎี.	สํยุตฺตนิกาย ฎีกา
องฺ. ฎี.	องฺคฺตฺตรนิกาย ฎีกา
วิสฺสุทฺธิ. ฎี.	วิสฺสุทฺธิมคฺคมหาฎีกา
มณิสมณฺช.	มณิสมณฺชสา
ขุทฺท. ฎี.	ขุทฺทสิกฺขาฎีกา

คันถารัมภะ

๑. พุทฺธํ พุทฺธาภิสมโพธิ ธมฺมาธมฺมปฺปหํ วนฺเท	โลกาโลกกรํ วรํ สํฆํ สํฆาตโทหฬํ.
๒. อนฺรุทฺธเณน เถเรน รจิโต อภิธมฺมตถ-	อนิรุทฺธยสฺสสินา สงฺคโห สพฺภาวณฺณโต.
๓. สุตฺตฺตฺต'มภิธมฺมญจ อุปการาย โส สตถุ-	สฺสฺสจฺจ โอคยฺห วตฺตติ วาณียา สารเมสินํ.
๔. ตสฺส สํวณฺณนาเนกา กตา โสตนมตถาย	สฺสฺสา อตฺถุปสฺสฺสํหิตา ปฺราตเนหิ วิญญฺภิ.
๕. สุปฺปสฺตถา จ เอตาสฺสุ ปสนฺนตถปทา สณฺหา	ยา สา ปรมตถทีปนี สารตถปรีปฺรณี.
๖. มรฺมมรฺมฺมจฺจุตฺตเร โมงฺยววา โฆงฺยววา คาเม วิหารมฺหิ	ปฺปุเร สนฺตนิเสวิเต แลตฺตี อิติ สมณฺณญิตะ.
๗. วสฺตา หิตกาเมน เถเรน ปรมตฺถเกสุ	ฌาณธฺเชน อิมฺตา สฺสฺสพฺโพธาย สงฺขตา.
๘. ตสฺสชาติถํ รจยิสฺสามิ โพธยํ คณฺณจฺจุจฺจานตถํ	สาธฺนํ พุทฺธิวฺพุทฺธิยา นิสฺสํสา ยจฺตถนิสฺสํ.

คณฺธสาราภิวํโส

คำแปลคันถารัมภะ

๑. ข้าพเจ้าขอหมัสการพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ ทรงตรัสรู้สัมโพธิญาณ พระธรรมอันกำจัดอธรรม และพระสงฆ์ผู้ขจัดตัณหาได้

๒. พระอนุรุธเถระผู้มีกิตติศักดิ์ไม่เสื่อมสลาย รจนาคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะที่สัตบุรุษยกย่องแล้ว

๓. คัมภีร์นั้นยังลงสู่พระสูตรตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก ดำรงอยู่เพื่ออุปการะแก่บุคคลผู้แสวงหาแก่นสารในพระพุทธพจน์

๔. บัณฑิตในกาลก่อนประพันธ์คัมภีร์อธิบายที่ก่อปรด้วยเนื้อความอันดีงามของคัมภีร์นั้นมากมาย เพื่อประโยชน์แก่นักศึกษา

๕-๗ อนึ่ง ในบรรดาคัมภีร์อธิบายเหล่านั้น คัมภีร์ปรมัตถทีปนีมีเนื้อความและบทกระจ่างชัดเจน ละเอียดลึกซึ้ง เปี่ยมด้วยอรรถอันเป็นสาระ รจนโดยพระญาณธระผู้เป็นปราชญ์ ผู้ปรารภนโยบายอันเกื้อกูล ฟ่านักอยู่ในวัดแลดี ที่หมู่บ้านโมงยวา อันตั้งอยู่ในจังหวัดโมงยวาด้านทิศเหนือของประเทศสหภาพม่า เพื่อให้เข้าใจข้อความปรมัตถ์โดยสะดวก

๘. ข้าพเจ้า (ผู้ชื่อว่าพระคันธสารากิวงส์) จักแปลเนื้อความของคัมภีร์ปรมัตถทีปนีนั้น เพื่อเพิ่มพูนความรู้ของสัตบุรุษ โดยอธิบายข้อความในฐานะที่เข้าใจยากและอาศัยนิสัยแปลภาษาพม่าและคัมภีร์อื่นๆที่ปนี

พระคันธสารากิวงส์

สารบัญ

คำอนุโมทนา	[๑]
คำนำในการพิมพ์ครั้งที่ ๓	[๓]
คำนำในการพิมพ์ครั้งที่ ๒	[๕]
คำนำของผู้แปล	[๙]
ประวัติอภิรัมมัตถสังคหะ	[๑๓]
ประวัติปรมัตถที่ปนี	[๒๗]
อักษรย่อคัมภีร์	[๓๙]
คันถารัมภะ	[๔๑]
คำเริ่มคัมภีร์	[๔๒]

อภิรัมมัตถสังคหะ	๑
ปริจเฉทที่ ๑ จิตตสังคหวิภาค (จำแนกจิตเป็นหมวดหมู่)	๒
ปริจเฉทที่ ๒ เจตสิกสังคหวิภาค (จำแนกเจตสิกเป็นหมวดหมู่)	๑๗
ปริจเฉทที่ ๓ ปกิณณกสังคหวิภาค (จำแนกจิตและเจตสิกเป็นหมวดหมู่โดยทั่วไป)	๓๗
ปริจเฉทที่ ๔ วิถีสังคหวิภาค (จำแนกวิถีจิตเป็นหมวดหมู่)	๔๗
ปริจเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค (จำแนกจิตที่พ้นจากวิถีเป็นหมวดหมู่)	๕๗
ปริจเฉทที่ ๖ รูปสังคหวิภาค (จำแนกรูปเป็นหมวดหมู่)	๖๙
ปริจเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหวิภาค (จำแนกหัวข้อธรรมเป็นหมวดหมู่)	๘๑

ปริจเฉทที่ ๘	ปัจจัยสังคหวิภาค (จำแนกปัจจัยเป็นหมวดหมู่)	๘๙
ปริจเฉทที่ ๙	กัมมัญฐานสังคหวิภาค (จำแนกกรรมฐานเป็นหมวดหมู่)	๙๙

ปรมัตถทีปนี

๑๑๓

ปริจเฉทที่ ๑	จิตตสังคหะ (ประมวลจิต)	๑๖๓
ปริจเฉทที่ ๒	เจตสิกสังคหะ (ประมวลเจตสิก)	๒๖๕
ปริจเฉทที่ ๓	ปกิณณกสังคหะ (ประมวลจิตและเจตสิกโดยทั่วไป)	๓๒๕
ปริจเฉทที่ ๔	วิธีสังคหะ (ประมวลวิถิจิต)	๓๖๕
ปริจเฉทที่ ๕	วิถีมุตตสังคหะ (ประมวลจิตที่พ้นจากวิถิ)	๔๔๓
ปริจเฉทที่ ๖	รูปสังคหะ (ประมวลรูป)	๕๗๑
ปริจเฉทที่ ๗	สมุจจยสังคหะ (ประมวลหัวข้อธรรม)	๖๗๕
ปริจเฉทที่ ๘	ปัจจัยสังคหะ (ประมวลปัจจัย)	๗๔๓
ปริจเฉทที่ ๙	กัมมัญฐานสังคหะ (ประมวลกรรมฐาน)	๘๑๓

เชิงอรรถอภิธัมมัตถสังคหะ	๘๙๕

เชิงอรรถปรมัตถทีปนี	๘๙๙

บรรณานุกรม	๙๑๓

อภิธรรมัตถสังคหะ

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสฺส.

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น

คำเริ่มคัมภีร์

๑. ข้าพเจ้า (ผู้ชื่อว่าพระอนุรุธาจารย์) ขอถวายพระพรสัมมาสัมพุทฺธเจ้าผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ไม่มีใครเปรียบ พร้อมทั้งพระสัทธรรมและหมู่สงฆ์ผู้สูงสุด แล้วจักกล่าวคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะ (ประมวลความในพระอภิธรรม)

ปรมัตถธรรม ๔

๒. เนื้อความของพระอภิธรรมที่กล่าวถึงในคำว่า อภิธรรมัตถสังคหะนั้น โดยปรมัตถ์มี ๔ อย่างคือ จิต^๑ เจตสิก^๒ รูป^๓ และนิพพาน^๔ โดยประการทั้งหมด

[คำแปลนี้กล่าวตามมติของคัมภีร์ปรมัตถทีปนี ส่วนคัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวนีแสดงความหมายว่า “เนื้อความของพระอภิธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยประการทั้งหมด ในพระอภิธรรมปิฎกนั้น โดยปรมัตถ์มี ๔ อย่างคือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน”]

ปริจเฉทที่ ๑

จิตตสังคหวิภาค

(จำแนกจิตเป็นหมวดหมู่)

จิตมี ๔ อย่างตามภูมิ

๓. ในบรรดาเนื้อความของพระอภิธรรม ๔ ประการนั้น ลำดับแรก จิตมี ๔ อย่าง คือ กามาวจรจิต^๕ รูปาวจรจิต^๖ อรูปาวจรจิต^๗ และโลกุตตรจิต^๘

[พระอนุรุธาจารย์แสดงถึงจิต ๔ ประเภท คือ

- กามาวจรจิต จิตที่เป็นไปในกามภูมิ ๑๑ ทั้งสุคติและทุคติ มี ๕๔ ดวง
- รูปาวจรจิต จิตที่เป็นไปในรูปภูมิ คือพรหมโลกทั้ง ๑๖ ชั้น มี ๑๕ ดวง
- อรูปาวจรจิต จิตที่เป็นไปในอรูปภูมิ คือพรหมอรูปภูมิทั้ง ๔ ชั้น มี ๑๒ ดวง
- โลกุตตรจิต จิตที่พ้นจากโลก ไม่มีภูมิเป็นของตนเอง ท่านนำมาแยกไว้ต่างหากเพื่อ

ให้เห็นชัด ความจริงแล้วโลกุตตรจิตก็คือจิตของผู้บรรลุนิพพานซึ่งอยู่ในกามภูมิและภูมิอื่นๆ นั้นเอง มีทั้งหมด ๘ ดวง

ด้วยเหตุนี้ ภูมิจึงมี ๒ ประเภท คือ ฐานภูมิ (ที่อยู่ของสัตว์โลก) ได้แก่ กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ และอวิถาภูมิ (สภาวะของจิต) ได้แก่ โลกุตตรภูมิ

พระอนุรุธาจารย์แสดงกามาวจรจิตก่อนตามลำดับความทราบและประณีต กามาวจรจิตแบ่งเป็น ๓ จำพวก คือ

- อกุศลจิต ๑๒ ดวง
- อเหตุกจิต ๑๘ ดวง
- กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง

ในบรรดาจิตทั้ง ๓ จำพวกนี้ ท่านแสดงอกุศลจิตก่อน แล้วจึงแสดงอเหตุกจิตและกามาวจรโสภณจิตตามลำดับ]

กามาวจรจิต ๕๔

อกุศลจิต ๑๒

๔. ในบรรดาจิตทั้ง ๔ อย่างนั้น กามาวจรจิตคืออะไร
 จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับทิฏฐิ ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง
 จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับทิฏฐิ มีสังขาร ดวงหนึ่ง
 จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ไม่ประกอบกับทิฏฐิ ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง
 จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ไม่ประกอบกับทิฏฐิ มีสังขาร ดวงหนึ่ง
 จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับทิฏฐิ ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง
 จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับทิฏฐิ มีสังขาร ดวงหนึ่ง
 จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบกับทิฏฐิ ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง
 จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบกับทิฏฐิ มีสังขาร ดวงหนึ่ง
 จิตทั้ง ๘ ดวงนี้ ชื่อว่า จิตที่เกิดร่วมกับโลภะ (โลภมูลจิต)^๔
๕. จิตที่เกิดร่วมกับโทมนัสเวทนา ประกอบกับปฏิกัมพะ ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง
 จิตที่เกิดร่วมกับโทมนัสเวทนา ประกอบกับปฏิกัมพะ มีสังขาร ดวงหนึ่ง
 จิตทั้ง ๒ ดวงนี้ ชื่อว่า จิตที่เกิดร่วมกับปฏิกัมพะ (โทสมูลจิต)^๕
๖. จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับวิจิกิจฉา ดวงหนึ่ง
 จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับอุทัจจะ ดวงหนึ่ง
 จิตทั้ง ๒ ดวงนี้ ชื่อว่า จิตที่หลงยั้ง (โมมหจิต, โมหมูลจิต)^๖
๗. จบอกุศลจิต ๑๒ ดวง^๗ โดยประการทั้งปวงอย่างนี้

[อกุศลจิต คือ จิตที่ตรงกันข้ามกับกุศล มีสภาพที่มีโทษแก่ตนเองในขณะที่ทำและให้ผล
 เป็นความทุกข์ในเวลาต่อมา แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

- โลภมูลจิต จิตที่มีโลภะเป็นเหตุ มี ๘ ดวง
- โทสมูลจิต จิตที่มีโทสะเป็นเหตุ มี ๒ ดวง

- โมมุหิจิต จิตที่หลงยิ่งเพราะมีโมหะเป็นเหตุอย่างเดียว ทำให้โมหะมีกำลังมาก ในจิตดวงนี้ มี ๒ ดวง

คำว่า โมมุหิจิต เป็นชื่อบาลี ปัจจุบันเมืองไทยนิยมเรียกว่า โมหมูลจิต เพื่อให้สอดคล้องกับโลภมูลจิตและโทสมูลจิต (ดู ปรหมัตถทีปนี ข้อ ๗)

สังขาร คือ สิ่งชักจูง หมายถึง ความเพียรทางกายและวาจาที่บุคคลอื่นกระทำการด้วยการบังคับ เชื้อเชิญ ช่มชู้ หรือบอกอุบายแนะนำไว้โดยไม่บังคับ หรือหมายถึงการระลึกใคร่ครวญเหตุผลนั้นๆ ด้วยตนเอง]

คาถาสรุป

๘. อกุศลจิตมี ๑๒ ดวง^{๙๙} คือ โลภมูลจิต ๘ ดวง โทสมูลจิต ๒ ดวง และโมหมูลจิต ๒ ดวง

อเหตุกจิต ๑๘

๙. จิตที่อาศัยจักขุประสาท เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง
เช่นเดียวกันนี้ จิตที่อาศัยโสตประสาท เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง
จิตที่อาศัยฆานประสาท เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง
จิตที่อาศัยชีวหาประสาท เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง
จิตที่อาศัยกายประสาท เกิดร่วมกับทุกขเวทนา ดวงหนึ่ง
สัมปฏิจฉนจิต ที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง
สันตிரณจิต ที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง
จิตทั้ง ๗ ดวงนี้ ชื่อว่า อกุศลวิปากจิต^{๑๐๐}

๑๐. จิตที่อาศัยจักขุประสาท เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ซึ่งเป็นผลของกุศลกรรม ดวงหนึ่ง

เช่นเดียวกันนี้ จิตที่อาศัยโสตประสาท เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ซึ่งเป็นผลของกุศลกรรม ดวงหนึ่ง

จิตที่อาศัยมานประสาธ เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ซึ่งเป็นผลของกุศลกรรม
ดวงหนึ่ง

จิตที่อาศัยชีวหาประสาธ เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ซึ่งเป็นผลของกุศลกรรม
ดวงหนึ่ง

จิตที่อาศัยกายประสาธ เกิดร่วมกับสุขเวทนา ดวงหนึ่ง

สัมปฏิจฉนจิต ที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง

สันตிரณจิต ที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ดวงหนึ่ง

สันตிரณจิต ที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง

[คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะกล่าวถึงโสมนัสสันตிரณจิตก่อนอุเบกขาสันตிரณจิต โดย
คล้อยตามคัมภีร์ธรรมสังคหี (หน้า ๒๓๗, ๑๓๐) ส่วนหลักสูตรชั้นจุฬาริกะตรีของอาจารย์
สัทธัมมโชติกะ (หน้า ๑๔) กล่าวถึงอุเบกขาสันตிரณจิตก่อน ท่านคงต้องการให้นักศึกษาท่องจำง่าย
จึงกล่าว อุเบกขาสันตிரณจิตต่อจากสัมปฏิจฉนจิตเหมือนในอุคฺคฺลวิปากจิต]

จิตทั้ง ๘ ดวงนี้ ชื่อว่า อเหตุกกุศลวิปากจิต (กุศลวิปากจิตที่ไม่มีเหตุ)^{๑๕}

๑๑. จิตที่ไคร่ครวญอารมณ์ทางปัญจवार เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง
เช่นเดียวกันนี้ จิตที่ไคร่ครวญอารมณ์ทางมโนवार เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา
ดวงหนึ่ง

จิตที่ยังการยัมให้เกิดขึ้น เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ดวงหนึ่ง

จิตทั้ง ๓ ดวงนี้ ชื่อว่า อเหตุกกิริยาจิต (กิริยาจิตที่ไม่มีเหตุ)^{๑๖}

๑๒. จบอเหตุกจิต ๑๘ ดวง^{๑๗} โดยประการทั้งปวงอย่างนี้

[อเหตุกจิต คือ จิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุ ๖ อย่าง คือ โลกเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ
อโลกเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ เหตุที่กล่าวมานี้เป็นไปกับจิตบางอย่าง จิตที่ไม่ประกอบด้วย
เหตุเหล่านี้ จึงเรียกว่า อเหตุกจิต ท่านแบ่งออกเป็น ๑๘ ดวง คือ

- อุคฺคฺลวิปากจิต จิตที่เป็นผลของอกุศล มี ๗ ดวง

- อเหตุกกุศลวิปากจิต จิตที่เป็นผลของกุศลที่ไม่มีเหตุ มี ๘ ดวง
- อเหตุกกิริยาจิต กิริยาจิตที่ไม่มีเหตุ มี ๓ ดวง]

คาถาสรุป

๑๓. อเหตุกจิตมี ๑๘ ดวง^{๑๘} คือ อกุศลวิปากจิต ๗ ดวง
อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ ดวง และอเหตุกกิริยาจิต ๓ ดวง

โสภณจิต ๕๙

๑๔. จิต ๕๙ ดวง หรือจิต ๙๑ ดวงบ้าง นอกเหนือจากอกุศลจิต
[๑๒ ดวง]และ อเหตุกจิต [๑๘ ดวง] ต่อไปนี้ เรียกว่า โสภณจิต

[โลภมูลจิต ๘ ดวง โทสมูลจิต ๒ ดวง โมหมูลจิต ๒ ดวง รวม ๑๒ ดวงนี้ คือ อกุศลจิต
๑๒ อกุศลวิปากจิต ๗ ดวง อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ ดวง อเหตุกกิริยาจิต ๓ ดวง รวม ๑๘ ดวงนี้ คือ
อเหตุกจิต ๑๘ ทั้งอกุศลจิต ๑๒ ดวงและอเหตุกจิต ๑๘ ดวง รวมเป็น ๓๐ ดวง นี้แหละ เรียกว่า
อโสภณจิต ๓๐ คือ จิตที่มีไม่ใช่โสภณจิต

ท่านแสดงโสภณจิตเป็น ๕๙ ดวงเป็นการแสดงโดยสังเขป ส่วนที่แสดงเป็น ๙๑ ดวงเป็น
การแสดงโดยพิสดาร โสภณจิตที่แบ่งออกเป็น ๕๙ ดวงหรือ ๙๑ ดวงนั้น จำแนกออกเป็น ๔ ภูมิ คือ

- กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง
- รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง
- อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง
- โลกุตตรจิต ๘ ดวงหรือ ๔๐ ดวง

ในบรรดาโสภณจิตเหล่านี้ ท่านจะแสดงกามาวจรโสภณจิตก่อน แล้วแสดงจิตอื่นตาม
ลำดับความทรมและประณีต]

กามาวจรโสภณจิต ๒๔

๑๕. จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง
จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตทั้ง ๘ ดวงนี้ ชื่อว่า กามาวจรกิริยาจิตที่มีเหตุ (มหากิริยาจิต)^{๒๑}

๑๘. จบกามาวจรกุศลจิต [๘ ดวง] กามาวจรวิปากจิต [๘ ดวง] และกามาวจรกิริยาจิต [๘ ดวง] ที่มีเหตุ ทั้ง ๒๔ ดวงโดยประการทั้งปวงอย่างนี้

[กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวงจำแนกโดยชาติออกเป็น ๓ ประเภท คือ

- กามาวจรกุศลจิต กุศลจิตในกามภุมิ มี ๘ ดวง เรียกว่า มหากุศลจิต บ้าง
- กามาวจรวิปากจิต วิปากจิตในกามภุมิ มี ๘ ดวง เรียกว่า มหาวิปากจิต บ้าง
- กามาวจรกิริยาจิต กิริยาจิตในกามภุมิ มี ๘ ดวง เรียกว่า มหากิริยาจิต บ้าง

กุศลจิต คือ จิตที่ตั้งงาม มีสภาพไม่มีโทษแก่ตนเองในขณะที่ทำและให้ผลเป็นความสุขในเวลาต่อมา

วิปากจิต คือ จิตที่เป็นผลของกุศลและอกุศล

กิริยาจิต คือ จิตสักว่ากระทำการ กล่าวคือ จิตของพระอรหันต์ที่สักว่าเป็นไปในกุศลกรรม แต่ไม่ให้ผลเป็นวิบาก เนื่องจากพระอรหันต์ละกิเลสทั้งหมดแล้วไม่เกิดอีก กุศลกรรมที่ทำไว้เมื่อเป็นพระอรหันต์จึงส่งผลให้ไปเกิดในภพอื่นไม่ได้]

คาถาสรูป

๑๙. กามาวจรกุศลจิต [๘ ดวง] กามาวจรวิปากจิต [๘ ดวง]
และกามาวจรกิริยาจิต [๘ ดวง] ที่มีเหตุ มี ๒๔ ดวงตามประเภทแห่ง
เวทนา ปัญญา และสังขาร

[ท่านใช้เวทนา ปัญญา และสังขาร (สิ่งชักจูง) เป็นเกณฑ์ในการแสดงจิตแต่ละดวงดังที่กล่าว]

๒๐. ในกามาวจรภุมิมิจิต ๕๔ ดวงโดยประการทั้งปวง คือ
วิปากจิต ๒๓ ดวง กุศลจิตและอกุศลจิต ๒๐ ดวง และกิริยาจิต ๑๑
ดวง^{๒๒}

[วิปากจิต ๒๓ ดวง คือ

- อกุศลวิปากจิต ๗ ดวง (ในอเหตุกจิต)

- อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ ดวง (ในอเหตุกจิต)

- กามาวจรวิปากจิต ๘ ดวง (ในโสภณจิต)

กุศลจิตและอกุศลจิต ๒๐ ดวง คือ

- กามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง

- อกุศลจิต ๑๒ ดวง

กิริยาจิต ๑๑ ดวง คือ

- อเหตุกกิริยาจิต ๓ ดวง (ในอเหตุกจิต ๑๘)

- กามาวจรกิริยาจิต ๘ ดวง (ในโสภณจิต)]

รูปาวจรจิต ๑๕

๒๑. กุศลจิตที่ประกอบกับปฐมฌาน เกิดร่วมกับวิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา
ดวงหนึ่ง

กุศลจิตที่ประกอบกับทุติยฌาน เกิดร่วมกับวิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง

กุศลจิตที่ประกอบกับตติยฌาน เกิดร่วมกับปีติ สุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง

กุศลจิตที่ประกอบกับจตุตถฌาน เกิดร่วมกับสุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง

กุศลจิตที่ประกอบกับปัญจฌาน เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา และเอกัคคตา
ดวงหนึ่ง

จิต ๕ ดวงนี้ ชื่อว่า รูปาวจรกุศลจิต^{๒๓}

๒๒. วิปากจิตที่ประกอบกับปฐมฌาน เกิดร่วมกับวิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา
ดวงหนึ่ง

วิปากจิตที่ประกอบกับทุติยฌาน เกิดร่วมกับวิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา
ดวงหนึ่ง

วิปากจิตที่ประกอบกับตติยฌาน เกิดร่วมกับปีติ สุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง

วิปากจิตที่ประกอบกับจตุตถฌาน เกิดร่วมกับสุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง

วิปากจิตที่ประกอบกับปัญจฌาน เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา และเอกัคคตา
ดวงหนึ่ง

จิต ๕ ดวงนี้ ชื่อว่า รูปาวจรวิปากจิต^{๒๔}

๒๓. กิริยาจิตที่ประกอบด้วยปฐมฌาน เกิดร่วมกับวิตก วิจารณ์ ปิติ สุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง

กิริยาจิตที่ประกอบด้วยทุติยฌาน เกิดร่วมกับวิจารณ์ ปิติ สุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง

กิริยาจิตที่ประกอบด้วยตติยฌาน เกิดร่วมกับปิติ สุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง

กิริยาจิตที่ประกอบด้วยจตุตถฌาน เกิดร่วมกับสุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง

กิริยาจิตที่ประกอบด้วยปัญจฌาน เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง

จิต ๕ ดวงนี้ ชื่อว่า รูปาวจรกิริยาจิต^{๒๕}

๒๔. จปรูปาวจรกุศลจิต [๕ ดวง] รูปาวจรวิปากจิต [๕ ดวง] และรูปาวจรกิริยาจิต [๕ ดวง] ๑๕ ดวงโดยประการทั้งปวงอย่างนี้

[รูปาวจรจิต ๑๕ ดวงจำแนกโดยชาติออกเป็น ๓ ประเภท คือ

- รูปาวจรกุศลจิต กุศลจิตในรูปภูมิ มี ๕ ดวง
- รูปาวจรวิปากจิต วิปากจิตในรูปภูมิ มี ๕ ดวง
- รูปาวจรกิริยาจิต กิริยาจิตในรูปภูมิ มี ๕ ดวง]

คาถาสรูป

๒๕. รูปาวจรจิตมี ๕ ดวงตามประเภทแห่งฌาน รูปาวจรจิตนั้น มี ๑๕ ดวงตามประเภทแห่งกุศล วิปาก และกิริยา

อรูปาวจรจิต ๑๒

๒๖. กุศลจิตที่ประกอบด้วยอากาสนัญญายตนฌาน ดวงหนึ่ง

กุศลจิตที่ประกอบด้วยวิญญานัญญายตนฌาน ดวงหนึ่ง

กุศลจิตที่ประกอบด้วยอากิญจัญญายตนฌาน ดวงหนึ่ง

กุศลจิตที่ประกอบด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ดวงหนึ่ง
จิต ๔ ดวงนี้ ชื่อว่า อรูปาวจรกุศลจิต^{๒๖}

๒๗. วิปากจิตที่ประกอบด้วยอากาสนัญญายตนฌาน ดวงหนึ่ง
วิปากจิตที่ประกอบด้วยวิญญาณัญญายตนฌาน ดวงหนึ่ง
วิปากจิตที่ประกอบด้วยอากิญจัญญายตนฌาน ดวงหนึ่ง
วิปากจิตที่ประกอบด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ดวงหนึ่ง
จิต ๔ ดวงนี้ ชื่อว่า อรูปาวจรวิปากจิต^{๒๗}

๒๘. กิริยาจิตที่ประกอบด้วยอากาสนัญญายตนฌาน ดวงหนึ่ง
กิริยาจิตที่ประกอบด้วยวิญญาณัญญายตนฌาน ดวงหนึ่ง
กิริยาจิตที่ประกอบด้วยอากิญจัญญายตนฌาน ดวงหนึ่ง
กิริยาจิตที่ประกอบด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ดวงหนึ่ง
จิต ๔ ดวงนี้ ชื่อว่า อรูปาวจรกิริยาจิต^{๒๘}

๒๙. จบอรูปาวจรกุศลจิต [๔ ดวง] อรูปาวจรวิปากจิต [๔ ดวง] อรูปาวจรกิริยาจิต
[๔ ดวง] ๑๒ ดวงโดยประการทั้งปวงอย่างนี้

[อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวงจำแนกโดยชาติออกเป็น ๓ ประเภท คือ

- อรูปาวจรกุศลจิต กุศลจิตในอรูปภูมิ มี ๔ ดวง
- อรูปาวจรวิปากจิต วิปากจิตในอรูปภูมิ มี ๔ ดวง
- อรูปาวจรกิริยาจิต กิริยาจิตในอรูปภูมิ มี ๔ ดวง

ฌานทั้งหมดทั้งรูปฌานและอรูปฌาน ยกเว้นรูปฌานและอรูปฌานที่ ๑ เป็นฌานที่ได้มาด้วยการละ เช่น ทุติยฌานได้มาด้วยการละวิตก แม้ฌานอื่นๆ ก็เช่นเดียวกัน แตกต่างกันเพียงว่า รูปฌานละองค์ฌานที่หยาบกว่า ส่วนอรูปฌานละอารมณ์ที่หยาบกว่าจึงจะเข้าสู่ฌานนั้นๆ ได้]

คาถาสรูป

๓๐. อรูปาวจรจิตมี ๔ ดวงตามประเภทแห่งอารมณ์ มี ๑๒ ดวง
ตามประเภทแห่งกุศล วิปาก และกิริยา

โลกุตตรจิต ๘

๓๑. จิตที่ประกอบกับโสตาปัตติมรรค ดวงหนึ่ง

จิตที่ประกอบกับสกทาคามิมรรค ดวงหนึ่ง

จิตที่ประกอบกับอนาคามิมรรค ดวงหนึ่ง

จิตที่ประกอบกับอรหัตตมรรค ดวงหนึ่ง

จิต ๔ ดวงนี้ ชื่อว่า โลกุตตรกุศลจิต^{๒๙}

๓๒. จิตที่ประกอบกับโสตาปัตติผล ดวงหนึ่ง

จิตที่ประกอบกับสกทาคามีผล ดวงหนึ่ง

จิตที่ประกอบกับอนาคามีผล ดวงหนึ่ง

จิตที่ประกอบกับอรหัตตผล ดวงหนึ่ง

จิต ๔ ดวงนี้ ชื่อว่า โลกุตตรวิปากจิต^{๓๐}

๓๓. จบโลกุตตรกุศลจิต [๔ ดวง] โลกุตตรวิปากจิต [๔ ดวง] ทั้ง ๘ ดวง โดย
ประการทั้งปวงอย่างนี้

[โลกุตตรจิต ๘ ดวงจำแนกโดยชาติออกเป็น ๒ ประเภท คือ

- โลกุตตรกุศลจิต กุศลจิตในโลกุตตรภูมิ มี ๔ ดวง

- โลกุตตรวิปากจิต วิปากจิตในโลกุตตรภูมิ มี ๔ ดวง

โลกุตตรจิตนี้ไม่มีโลกุตตรกิริยาจิต เพราะในขณะที่บรรลุมรรคจะเกิดมรรคจิตเพียงขณะเดียว
แล้วเกิดผลจิตติดต่อมาทันที แม้ในภายหลังที่เข้าผลสมาบัติ ก็เกิดผลจิตอย่างเดียว ดังนั้นจึงไม่มี
โลกุตตรกิริยาจิต]

คาถาสรูป

๓๔. โลกุตตรจิตมี ๘ ดวง คือ โลกุตตรกุศลจิตมี ๔ ดวงตาม
ประเภทแห่งมรรค ๔ และโลกุตตรวิปากจิตก็มี ๔ ดวง เช่นเดียวกัน
เพราะเป็นผลของโลกุตตรกุศลจิตนั้น

การสรุปจำนวนจิต

๓๕. อกุศลจิตมี ๑๒ ดวง กุศลจิต ๒๑ ดวง วิปากจิต ๓๖ ดวง และกิริยาจิต ๒๐ ดวงอย่างนี้

[การนับจิตโดยชาติ มีดังนี้

อกุศลจิต ๑๒ ดวง คือ

- โลภมูลจิต ๘ ดวง
- โทสมูลจิต ๒ ดวง
- โมหมูลจิต ๒ ดวง

กุศลจิต ๒๑ ดวง คือ

- กามาวจรกุศลจิต (มหากุศลจิต) ๘ ดวง
- รูปาวจรกุศลจิต ๕ ดวง
- อรูปาวจรกุศลจิต ๔ ดวง
- โลกุตตรกุศลจิต (มรรคจิต) ๔ ดวง

วิปากจิต ๓๖ ดวง คือ

- อกุศลวิปากจิต ๗ ดวง
- อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ ดวง
- กามาวจรวิปากจิต (มหาวิปากจิต) ๘ ดวง
- รูปาวจรวิปากจิต ๕ ดวง
- อรูปาวจรวิปากจิต ๔ ดวง
- โลกุตตรวิปากจิต (ผลจิต) ๔ ดวง

กิริยาจิต ๒๐ ดวง คือ

- อเหตุกกิริยาจิต ๓ ดวง
- กามาวจรกิริยาจิต (มหากิริยาจิต) ๘ ดวง
- รูปาวจรกิริยาจิต ๕ ดวง
- อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ ดวง]

๓๖. พระผู้มีพระภาคตรัสจิตในกามภูมิมี ๕๔ ดวง ในรูปภูมิมี ๑๕ ดวง ในอรูปภูมิมี ๑๒ ดวง และในโลกุตตรภูมิมี ๘ ดวง

[การนับจิตโดยภูมิ มีดังนี้

กามาวจรจิต ๕๔ ดวง คือ

- อกุศลจิต ๑๒ ดวง
- อเหตุกจิต ๑๘ ดวง
- กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง

รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง คือ

- รูปาวจรกุศลจิต ๕ ดวง
- รูปาวจรวิปากจิต ๕ ดวง
- รูปาวจรกิริยาจิต ๕ ดวง

อรุฬาวจรจิต ๑๒ ดวง คือ

- อรูปาวจรกุศลจิต ๔ ดวง
- อรูปาวจรวิปากจิต ๔ ดวง
- อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ ดวง

โลกุตตรจิต ๘ ดวง คือ

- โลกุตตรกุศลจิต ๔ ดวง
- โลกุตตรวิปากจิต ๔ ดวง]

๓๗. อีกนัยหนึ่ง นักปราชญ์ได้แบ่งจิตซึ่งจำแนกเป็น ๘๙ ดวงดังที่กล่าวมานี้ เป็น ๑๒๑ ดวง

การแบ่งจิตโดยพิสดาร

๓๘. จิตซึ่งมี ๘๙ ดวงเป็นจิต ๑๒๑ ดวงได้อย่างไร

โสดาปัตติมรรคจิตที่ประกอบกับปฐมฌาน เกิดร่วมกับวิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และ เอกัคคตา ดวงหนึ่ง

โสดาปัตติมรรคจิตที่ประกอบกับทุติยฌาน เกิดร่วมกับวิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง

โสดาปัตติมรรคจิตที่ประกอบกับตติยฌาน เกิดร่วมกับปีติ สุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง

โสดาปัตติมรรคจิตที่ประกอบกับจุตถุตถิณ เกิดร่วมกับสุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง

โสดาปัตติมรรคจิตที่ประกอบกับปัญจมนาน เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง

จิต ๕ ดวงนี้ ชื่อว่า โสดาปัตติมรรคจิต^{๓๑}

๓๙. และสกทาคามีมรรคจิต อนาคามีมรรคจิต อรหัตตมรรคจิต ก็เช่นเดียวกัน^{๓๒} [คือมีอย่างละ ๕ ดวง] เพราะฉะนั้น จึงรวมเป็นมรรคจิต ๒๐ ดวงถ้วน

๔๐. แผลวจิตก็เช่นเดียวกัน [คือมี ๒๐ ดวงเหมือนมรรคจิต] ฉะนั้น จึงรวมเป็นโลกุตตรจิต ๔๐ ดวงถ้วน

คาถาสรูป

๔๑. ท่านกล่าวโลกุตตรจิตว่ามี ๔๐ ดวงอีกด้วย โดยจำแนกแต่ละอย่างเป็น ๕ ดวง ตามประเภทแห่งการประกอบองค์ฌาน^{๓๓}

[มรรคจิตและผลจิตบางดวงประกอบด้วยองค์ ๕ บ้าง องค์ ๔ บ้าง องค์ ๓ บ้าง องค์ ๒ บ้าง และองค์ ๒ อีกบ้าง ทำให้มรรคจิตและผลจิตดวงหนึ่งๆ จำแนกออกเป็น ๕ ดวงตามการประกอบองค์ฌาน ดังนั้น โลกุตตรจิต ๘ ดวงโดยสังเขปจึงมี ๔๐ ดวงโดยพิสดาร]

๔๒. ท่านแสดงโลกุตตรจิตตามประเภทของฌานมีปฐมฌาน เป็นต้นเหมือนรูปาวจรจิต ทั้งรูปาวจรจิตท่านก็แสดงไว้ในปัญจมนาน เพราะฉะนั้น ฌานจิตที่ประกอบด้วยปฐมฌาน เป็นต้น แต่ละฌานมี ๑๑ ดวง แต่ในฌานจิตสุดท้ายมี ๒๓ ดวง

[จิตที่ประกอบด้วยฌานแต่ละฌานมี ๑๑ ดวง เช่น จิตที่ประกอบด้วยปฐมฌาน ๑๑ ดวง คือ รูปาวจรกุศลจิต ๑ รูปาวจรวิปากจิต ๑ รูปาวจรกิริยาจิต ๑ มรรคจิต ๔ ผลจิต ๔ รวมเป็น ๑๑ ดวง ส่วนปัญจมนานมี ๒๓ ดวง คือจิตที่ประกอบกับปัญจมนานแท้ๆ ๑๑ ดวง และรูปาวจรจิตอีก ๑๒ ดวง จึงรวมเป็น ๒๓ ดวง]

๔๓. กุศลจิตมี ๓๗ ดวง ส่วนวิปากจิตมี ๕๒ ดวง ดังนั้น ปราชญ์
ทั้งหลายจึงกล่าวจิต ๘๙ ดวงเป็นจิต ๑๒๑ ดวง

จบปริจเฉทที่ ๑ ชื่อจิตตสังคหวิภาค
ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

[จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎกคือคัมภีร์ธรรมสังคณีและวิงค์เป็น
หมวดหมู่ ดังต่อไปนี้

จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑	เลขหน้าในธรรมสังคณี	เลขหน้าในวิงค์
อกุศลจิต ๑๒	๑๐๕-๒๔	๓๖๔
อกุศลวิปากจิต ๗	๑๕๖-๖๐	๓๗๐
อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘	๑๒๐-๑	๓๖๕-๗๑
อเหตุกิริยาจิต ๓	๑๖๐-๑	๓๗๑
มหากุศลจิต ๘	๑-๕๐	๓๖๒
มหาวิปากจิต ๘	๑๓๒-๓	๓๖๘
มหากิริยาจิต ๘	๑๖๔	๓๗๒
รูปาวจรกุศลจิต ๕	๕๐-๗๙	๓๑๙-๒๑
รูปาวจรวิปากจิต ๕	๑๓๓-๔	๓๒๔
รูปาวจรกิริยาจิต ๕	๑๖๕	๓๒๖
อรูปาวจรกุศลจิต ๔	๗๙-๘๐	๓๒๑
อรูปาวจรวิปากจิต ๔	๑๓๔-๕	๓๒๕
อรูปาวจรกิริยาจิต ๕	๑๖๕-๖	๓๒๖
โลกุตตรกุศลจิต ๔ หรือ ๒๐	๘๔-๑๐๔	๓๒๑-๔
โลกุตตรวิปากจิต ๔ หรือ ๒๐	๑๓๖-๕๗	๓๒๕-๖]

ปริจเฉทที่ ๒

เจตสิกสังคหวิภาค

(จำแนกเจตสิกเป็นหมวดหมู่)

สัมปโยคลักษณะ ๔

(ลักษณะการประกอบเจตสิกกับจิต)

๑. สภาวธรรม ๕๒ อย่างประกอบกับจิต เกิดและดับขณะเดียวกับจิต มีอารมณ์และที่ตั้งอย่างเดียวกับจิต ชื่อว่า เจตสิก
เจตสิก ๕๒ ดวงคืออะไร

อัญญสมานเจตสิก ๑๓

๒. เจตสิก ๗ ดวงเหล่านี้ คือ ผัสสะ (การกระทบ) เวทนา (ความรู้สึก) สัญญา (ความจำ) เจตนา (ความตั้งใจ) เอกัคคตา (ความมีอารมณ์เดียว) ชีวิตินทรีย์ (สภาพสืบต่อชีวิต) และมนสิการ (ความใส่ใจ) ชื่อว่า สัพพจิตตสาธารณเจตสิก*

[สัพพจิตตสาธารณะ คือ เจตสิกที่มีทั่วไปแก่จิตทั้งปวง เป็นสภาวธรรมที่ประกอบกับจิตทุกดวงเสมอ]

๓. เจตสิก ๖ ดวงเหล่านี้ คือ วิตก (ความตรึก) วิจาร (ความตรอง) อธิโมกข์ (ความตัดสินใจ) วิริยะ (ความเพียร) ปีติ (ความอิ่มใจ) และฉันทะ (ความปรารถนา) ชื่อว่า ปกิณณกเจตสิก^๒

[สภาวะธรรมเหล่านี้ปรากฏแก่จิตบางดวงเท่านั้น มิได้เกิดแก่จิตทุกดวงไป จึงเรียกว่า ปกิณณกเจตสิก]

๔. ฟังทราบว่าเป็น เจตสิก ๑๓ ดวงนี้ ชื่อว่า อัญญสมานเจตสิก

[อัญญสมานเจตสิก คือ เจตสิกที่มีสภาพเหมือนกับจิตที่เข้าไปประกอบอยู่ เช่น เมื่อเจตสิก ประกอบกับโสภณจิต เจตสิกจะเป็นโสภณะด้วย แต่ถ้าประกอบกับอโสภณจิต เจตสิกก็จะเป็น อโสภณะตามสภาพของจิตนั้น คำว่า อัญญ คือสภาพของจิตที่ต่างกันนั้น]

อกุศลเจตสิก ๑๔

๕. เจตสิก ๑๔ ดวงเหล่านี้ คือ โมหะ (ความหลง) อหิริกะ (ความไม่ละอายต่อบาป) อนัตตตัปปะ (ความไม่เกรงกลัวต่อผลของบาป) อุทัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) โลภะ (ความโลภ) ทิฏฐิ (ความเห็นผิด) มานะ (ความทะนงตน) โทสะ (ความขุ่นเคือง) อีสสา (ความริษยา) มัจฉริยะ (ความตระหนี่) กุกกุจจะ (ความร้อนใจ) ถีนะ (ความหดหู่) มितระ (ความเชื่องซึม) และ วิจิกิจฉา (ความสงสัย) ชื่อว่า อกุศลเจตสิก^๓

[อกุศลเจตสิก ๑๔ ดวงนี้ จำแนกออกเป็น ๕ กลุ่ม คือ

- โมจตุกกะกลุ่มเจตสิก ๔ ดวงที่นำโดยโมหะ ประกอบด้วย โมหะ อหิริกะ อนัตตตัปปะ อุทัจจะ
- โลติดิกะ กลุ่มเจตสิก ๓ ดวงที่นำโดยโลภะ ประกอบด้วย โลภะ ทิฏฐิ มานะ
- โทจตุกกะกลุ่มเจตสิก ๔ ดวงที่นำโดยโทสะ ประกอบด้วย โทสะ อีสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ
- ถิทุกะ กลุ่มเจตสิก ๒ ดวงที่นำโดยถีนะ ประกอบด้วย ถีนะ มิตระ
- วิจิกิจฉา วิจิกิจฉาเจตสิก]

โสภณเจตสิก ๒๕

๖. เจตสิก ๑๙ ดวงเหล่านี้ คือ ศรัทธา (ความเชื่อ) สติ (ความระลึกได้) หิริ (ความละอายต่อบาป) โอตตัปปะ (ความเกรงกลัวต่อผลของบาป) อโลภะ (ความไม่โลภ) อโทสะ (ความไม่โกรธ) ตตฺตรมัชฌัตตตา (ความเป็นกลางในอารมณ์นั้นๆ) กายปัสนัตถิ

(ความสงบแห่งกองเจตสิก) จิตตปัสสัทธิ (ความสงบแห่งจิต) กายลหุตา (ความเบาแห่งกองเจตสิก) จิตตลหุตา (ความเบาแห่งจิต) กายมูทุตา (ความอ่อนแห่งกองเจตสิก) จิตตมูทุตา (ความอ่อนแห่งจิต) กายกัมมัฏญฺญตา (ความควรในกิริยาแห่งกองเจตสิก) จิตตกัมมัฏญฺญตา (ความควรในกิริยาแห่งจิต) กายปาคุญญตา (ความคล่องแคล่วแห่งกองเจตสิก) จิตตปาคุญญตา (ความคล่องแคล่วแห่งจิต) กายชุกตา (ความเที่ยงตรงแห่งกองเจตสิก) และจิตตชุกตา (ความเที่ยงตรงแห่งจิต) ชื่อว่า โสภณสาธารณเจตสิก^๔

[โสภณสาธารณเจตสิก คือ เจตสิกที่ประกอบกับโสภณจิตทุกดวง สุดแต่ว่าจะมีกำลังมากหรือน้อย]

๗. เจตสิก ๓ ดวง คือ สัมมาวาจา (การกล่าวชอบ) สัมมากัมมันตะ (การกระทำชอบ) และสัมมาอาชีวะ (การเลี้ยงชีพชอบ) ชื่อว่า วิรติเจตสิก^๕

[วิรติเจตสิก คือ เจตสิกที่ทำให้งดเว้นทุจริตต่างๆ]

๘. กรุณา (ความสงสาร) และ มุทิตา (ความพลอยยินดี) คือเจตสิกที่รวมเรียกว่า อปฺปมัญญาเจตสิก^๖ และเมื่อรวมกับปัญญินทริย์ (ความฉลาดรอบรู้) จะได้เจตสิกทั้งหมด ๒๕ ดวง พึงทราบเรียกชื่อว่า โสภณเจตสิก อย่างนี้แล

[สรุปว่า โสภณเจตสิกมี ๒๕ ดวง ดังนี้

- โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙ ดวง
- วิรติเจตสิก ๓ ดวง
- อปฺปมัญญาเจตสิก ๒ ดวง
- ปัญญินทริยเจตสิก ๑ ดวง]

คาถาสรุป

๙. อนึ่ง [สรุปเจตสิกทั้งหมดได้]ด้วยถ้อยคำดังนี้

ท่านกล่าวเจตสิก ๕๒ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ ดวง อกุศลเจตสิก ๑๔ ดวง และ โสภณเจตสิก ๒๕ ดวง

สัมปโยคณัย ๑๖

(การประกอบของเจตสิกในจิต)

๑๐. ต่อไป ข้าพเจ้าจะแสดงการประกอบเจตสิก เหล่านี้ ในจิต อันเป็นที่เกิด[ของเจตสิก]แต่ละดวงตามสมควร

[สัมปโยคณัย คือ การประกอบของเจตสิกในจิต เพื่อแสดงว่าเจตสิกแต่ละดวงประกอบได้ในจิตทั้งหมดก็ดวงและในจิตดวงใดบ้าง เช่น วิตกเจตสิกประกอบได้ในจิตทั้งหมด ๕๕ ดวง ได้แก่ กามาวจรจิต ๔๔ เป็นต้น]

๑๑. สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวง ประกอบในจิตทั้งปวง
 ปกิณกเจตสิก ๖ ดวง ประกอบกับจิตตามสมควร[ไม่ทุกดวง] อกุศล-
 เจตสิก ๑๔ ดวงประกอบได้เฉพาะในอกุศลจิต โสภณเจตสิก ๒๕ ดวง
 ประกอบได้เฉพาะกับโสภณจิต
 เจตสิกประกอบในจิตอย่างไร

อัญญุสमानเจตสิก สัมปโยคณัย

(การประกอบอัญญุสमानเจตสิก)

๑๒. ลำดับแรก เจตสิก ๗ ดวงที่มีทั่วไปแก่จิตทั้งปวงเหล่านี้ ย่อมเกิดในจิตอันเป็นที่เกิด[ของเจตสิก]ทั้ง ๘๙ ดวง (๑.๘๙)

๑๓. แต่ในบรรดาปกิณณกเจตสิก ลำดับแรก วิตกเจตสิกเกิดในจิตได้ ๕๕ ดวง คือ ในกามาวจรจิต [๔๔] ยกเว้นทวิปัญญาวจรจิต และในปฐมฌานจิต ๑๑ (๒.๕๕)

๑๔. ส่วนวิจารณ์เจตสิก เกิดในจิต ๖๖ ดวง คือ ในจิตนั้น [๕๕ ดวงตามที่วิตกเจตสิกเกิดได้] และในทุติยฌาน ๑๑ ดวง (๓.๖๖)

๑๕. ส่วนอธิโมกข์เจตสิก เกิดในจิตซึ่งเว้นทวิปัญญาวจรจิต และจิตที่ประกอบกับวิวิจิกขาเจตสิก (๔.๗๘)

๑๖. ส่วนวิริยเจตสิก เกิดในจิตวันปัญจทวารวชชนจิต ๑ ดวง ทวิปัญจวิญญาณจิต [รวม ๑๐ ดวง] สัมปฏิจจนจิต [๒ ดวง คือ ฝ่ายกุศลดวงหนึ่ง ฝ่ายอกุศลดวงหนึ่ง] สันตীরณจิต [๓ ดวง] (๕.๗๓)

๑๗. ปิติเจตสิก เกิดในจิตที่วันจิตที่ประกอบด้วยโทมนัสเวทนา [๒ ดวง] จิตที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา [๕๕ ดวง] (นับโดยพิสดาร) กายวิญญาณจิต ๒ [ดวง] จตุตถฌานจิต [๑๑ ดวง] (๖.๕๑)

๑๘. ฉันทเจตสิก เกิดในจิตวันเหตุกจิต [๑๘ ดวง] โมหมูลจิต [๒ ดวง] (๗.๖๙)

คาถาสรุป

๑๙. จิตอันเป็นที่เกิด[ของเจตสิก]เหล่านั้น ที่เว้นจากปกิณณก-
เจตสิก มี ๖๖ ดวง ๕๕ ดวง ๑๑ ดวง ๑๖ ดวง ๗๐ ดวง และ ๒๐ ดวง
ตามลำดับ

จิตที่ประกอบด้วยปกิณณกเจตสิก มี ๕๕ ดวง ๖๖ ดวง ๗๘ ดวง
๗๓ ดวง ๕๑ ดวง และ ๖๙ ดวง

[วิตกประกอบไม่ได้ในจิต ๖๖ ดวง คือ ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ ทุตติยฌานจิต ๑๑
ตติยฌานจิต ๑๑ จตุตถฌานจิต ๑๑ ปัญจมนานจิต ๒๓

วิจาร์ประกอบไม่ได้ในจิต ๕๕ ดวง คือ ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ ตติยฌานจิต ๑๑
จตุตถฌานจิต ๑๑ ปัญจมนานจิต ๒๓

อธิโมกข์ประกอบไม่ได้ในจิต ๑๑ ดวง คือ วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑ ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐
วิริยะประกอบไม่ได้ในจิต ๑๖ ดวง คือ อเหตุกจิต ๑๖ เว้นมนทวารวชชนจิต ๑
หสิตุปปาทจิต ๑

ปิติประกอบไม่ได้ในจิต ๗๐ ดวง คือ อุเบกขาโลภมูลจิต ๔ โทสมูลจิต ๒ โมหมูลจิต ๒
อุเบกขาอเหตุกจิต ๑๔ กายวิญญาณจิต ๒ อุเบกขากามาวจรโสภณจิต ๑๒ จตุตถฌานจิต ๑๑
ปัญจมนานจิต ๒๓

ฉันทะประกอบไม่ได้ในจิต ๒๐ ดวง คือ โมหมูลจิต ๒ อเหตุกจิต ๑๘

วิตกประกอบในจิต ๕๕ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ อเหตุกจิต ๘ เว้นทวิปัญญาวินญาณจิต ๑๐
กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ปฐมฌานจิต ๑๑

วิจารณ์ประกอบในจิต ๖๖ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ อเหตุกจิต ๘ เว้นทวิปัญญาวินญาณจิต ๑๐
กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ปฐมฌานจิต ๑๑ ทุตติยฌานจิต ๑๑

อริโมกข์ประกอบในจิต ๗๘ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ เว้นวิจิกิจฉา ๑ อเหตุกจิต ๘ เว้น
ทวิปัญญาวินญาณจิต ๑๐ กามาวจรโสภณจิต ๒๔ มหัคคตจิต ๒๗ โลกุตตรจิต ๘

วิริยะประกอบในจิต ๗๓ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ มโนทวาราวชชนจิต ๑ หสิตุปปาทจิต ๑
กามาวจรโสภณจิต ๒๔ มหัคคตจิต ๒๗ โลกุตตรจิต ๘

ปีติประกอบในจิต ๕๑ ดวง คือ โสมนัสโลภมูลจิต ๔ โสมนัสสันตிரณจิต ๑ โสมนัสหสิตุป-
ปาทจิต ๑ โสมนัสกามาวจรโสภณจิต ๑๒ ปฐมฌานจิต ๑๑ ทุตติยฌานจิต ๑๑

ฉันทะประกอบในจิต ๖๙ ดวง คือ โลภมูลจิต ๘ โทสมูลจิต ๒ กามาวจรโสภณจิต ๒๔
มหัคคตจิต ๒๗ โลกุตตรจิต ๘]

อกุศลเจตสิก สัมปโยคณัย

(การประกอบอกุศลเจตสิก)

๒๐. อนึ่ง ในบรรดาอกุศลเจตสิกทั้งหลาย เจตสิก ๔ ดวงเหล่านี้ คือ โมหะ
อหิริกะ อนัตตตัปปะ และอุททัจจะ ชื่อว่า สัพพากุศลสาธารณเจตสิก ย่อมเกิดในอกุศลจิต
๑๒ ดวงทั้งหมด (๑.๑๒)

[สัพพากุศลสาธารณเจตสิก คือ เจตสิกที่มีทั่วไปแก่อกุศลจิตทั้งหมด หมายถึงเกิดใน
อกุศลจิต ๑๒ ดวงทั้งหมด]

๒๑. โลกเจตสิก ย่อมเกิดในจิตที่ประกอบด้วยโลภะทั้ง ๘ ดวง

๒๒. ทิฏฐิเจตสิก ย่อมเกิดในจิตที่ประกอบด้วยทิฏฐิ ๔ ดวง

๒๓. มานเจตสิก ย่อมเกิดในจิตที่ไม่ประกอบด้วยทิฏฐิ ๔ ดวง (๒.๘-๔-๔)

๒๔. เจตสิก ๔ ดวงคือ โทสะ อีสสา มัจฉริยะ และกุกกุจจะ ย่อมเกิดในจิตที่
ประกอบด้วยปฏิกัมพะ ๒ ดวง (๓.๒)

๒๕. ถีนเจตสิก และมีทฐเจตสิก ย่อมเกิดในสสังขาริกจิต ๕ ดวง (๔.๕)

๒๖. วิจิกิจนาเจตสิกย่อมเกิดในจิตที่ประกอบด้วยวิจิกิจนาเท่านั้น (๕.๑)

คาถาสรุป

๒๗. อกุศลเจตสิก ๑๔ ประกอบในอกุศลจิต ๑๒ ดวงได้ ๕ นัย
คือ เจตสิก ๔ ดวงประกอบในอกุศลจิตทั้งหมด เจตสิก ๓ ดวง ประกอบ
ในโลภมูลจิต เจตสิก ๔ ดวงประกอบในโทสมูลจิตเจตสิก ๒ ดวง
ประกอบในสสังขาริกจิต วิจิกิจนาเจตสิกประกอบในวิจิกิจนาจิต

โสภณเจตสิก สัมปโยคนัย

(การประกอบโสภณเจตสิก)

๒๘. อนึ่ง ลำดับแรก ในบรรดาโสภณเจตสิก เจตสิก ๑๙ ดวงที่มีทั่วไปในโสภณจิต
ประกอบในโสภณจิต ๕๙ ดวงทั้งหมด (๑.๕๙)

๒๙. วิริตีเจตสิก ๓ ดวงย่อมเกิดแน่นอนพร้อมกันในโลภุตตรจิตทั้ง ๘ โดย
ประการทั้งปวง แต่ในบรรดาโลกียจิต มีเฉพาะในกามาวจรกุศลจิตที่วิริตีเจตสิก ๓ ดวง
ย่อมปรากฏบางครั้งเป็นอย่างๆ (๒.๘-๘)

[วิริตีเจตสิก ๓ อย่างคือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ แต่ละอย่างนี้จะ
ปรากฏแยกกัน ไม่ปรากฏแก่จิตเดียวกัน และปรากฏแก่กามาวจรกุศลจิตเพียงบางครั้งเท่านั้น มิใช่
ปรากฏแก่กามาวจรกุศลจิตทุกครั้งทุกดวง]

๓๐. ส่วนอัปปมัญญาเจตสิกเกิดแยกกัน และเกิดเฉพาะบางครั้งในจิต ๒๘ ดวง
คือ มหัคคตจิต ๑๒ ดวงยกเว้นปัญจมณานจิต ในกามาวจรกุศลจิต [๘ ดวง] และใน
กามาวจรกิริยาจิตที่มีเหตุ [๘ ดวง] อนึ่ง ในจิตที่ประกอบด้วยอัปปมัญญาจำนวน ๒๘ ดวง
เหล่านี้ บางอาจารย์อ้างว่า “กรุณาและมุทิตาไม่มีในจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา” (๓.๒๘)

๓๑. อนึ่ง ปัญญาเจตสิกย่อมถึงการประกอบในจิต ๔๗ ดวง คือ กามาวจรโสภณจิต ที่ประกอบกับญาณ ๑๒ ดวง มหัคคตจิต และโลกุตตรจิต ๓๕ ดวงทั้งหมด (๔.๔๗)

[ปัญญาที่ท่านกล่าวนี้ ไม่เฉพาะแต่ภาวนามยปัญญา แต่หมายรวมทั้งจินตามยปัญญา และสุตมยปัญญาด้วย]

คาถาสรุป

๓๒. เจตสิก ๑๙ ดวงเกิดในจิต ๕๙ ดวง เจตสิก ๓ ดวงเกิด ในจิต ๑๖ ดวง เจตสิก ๒ ดวงเกิดในจิต ๒๘ ดวง ปัญญาเจตสิก ท่าน แสดงไว้ในจิต ๔๗ ดวง โสภณเจตสิก ประกอบในโสภณจิตได้เป็น ๔ นัยเท่านั้นตามที่กล่าวแล้วนี้

นิยตโยคี-อนิยตโยคีเจตสิก

(เจตสิกที่ประกอบแน่นอนหรือไม่แน่นอน)

๓๓. อีสสาเจตสิก มัจฉริยเจตสิก กุกกุจจเจตสิก วิรติเจตสิก และ กรรณาเจตสิกเป็นต้น ย่อมเกิดแยกกันและเกิดในบางครั้ง ส่วนมาน-เจตสิกย่อมเกิดในบางครั้ง และถีนมิทธเจตสิกย่อมเกิดในบางครั้ง

[เจตสิก ๘ ข้างต้นแต่ละดวงจะไม่เกิดร่วมกัน จะแยกกันเกิดเสมอ และจะเกิดแก่จิตเป็น บางครั้งเท่านั้น มิใช่เกิดแก่จิตทุกดวง ส่วนมานเจตสิกก็เกิดแก่จิตบางดวงในบางโอกาสเท่านั้น เช่นเดียวกับถีนเจตสิกและมิทธเจตสิกซึ่งเป็นคู่ที่เกิดร่วมกันทุกครั้งเสมอและเกิดแก่จิตในบางโอกาสเท่านั้น เจตสิกพวกแรกตามนัยที่ท่านกล่าวนี้ เรียกว่า นานากทาจิเจตสิก มานเจตสิก เรียกว่า กทาจิเจตสิก ส่วนถีนมิทธะ เรียกว่า สหกทาจิเจตสิก]

๓๔. ตามนัยที่กล่าวมาแล้ว[ข้างต้น] เจตสิกที่เหลือเป็นเจตสิก ที่ประกอบกับจิตแน่นอน บัดนี้ ข้าพเจ้าจักกล่าวสังคหณัยแห่งเจตสิก เหล่านี้ตามสมควร

สังคหัญ ๓๓

(การนับจำนวนเจตสิกในจิต)

๓๕. สังคหัญในเจตสิกนั้น มี ๕ นัยโดยการประกอบ ตามสมควร คือ เจตสิก ๓๖ ดวงประกอบได้ในโลกุตตรจิต เจตสิก ๓๕ ดวงได้ในมหัคคตจิต เจตสิก ๓๘ ดวงได้ ในกามาวจรโสภณจิต เจตสิก ๒๗ ดวงได้ในอกุศลจิต และเจตสิก ๑๒ ดวงได้ในอเหตุกจิต

[สังคหัญ คือ การประกอบเจตสิกในจิตเพื่อแสดงว่าจิตแต่ละดวงสามารถมีเจตสิกเข้าประกอบได้ทั้งหมดกี่ดวงและมีเจตสิกอะไรบ้าง เช่น มหากุศลจิตดวงแรกมีเจตสิกประกอบ ๓๘ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ ดวง และโสภณเจตสิก ๒๕ ดวง ดังนี้ เป็นต้น]

โลกุตตรจิต สังคหัญ

(การนับจำนวนเจตสิกในโลกุตตรจิต)

๓๖. เจตสิกย่อมถึงการจัดเข้าในจิตอย่างไร

ลำดับแรกในบรรดาโลกุตตรจิต^๕ เจตสิก ๓๖ ดวงคือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ ดวง และโสภณเจตสิก ๒๓ ดวงยกเว้นอัปมัชฌาเจตสิก [๒ ดวง] ย่อมรวมเข้าในปฐมฌานิกจิต ๘ ดวง (๑.๓๖)

เช่นเดียวกันนี้ เจตสิก[ดังกล่าว]ยกเว้นวิตกเจตสิก ย่อมรวมเข้าในทุติยฌานิกจิต [๘ ดวง] (๒.๓๕)

เจตสิก[ดังกล่าว]ยกเว้นวิตกเจตสิกและวิจารณ์เจตสิก ย่อมรวมเข้าในตติยฌานิกจิต [๘ ดวง] (๓.๓๔)

เจตสิก[ดังกล่าว]ยกเว้นวิตกเจตสิก วิจารณ์เจตสิก และปีติเจตสิก ย่อมรวมเข้าในจตุตถฌานิกจิต [๘ ดวง] (๔.๓๓)

เจตสิก[ดังกล่าว]นั้นแหละที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา รวมเข้าในปัญจฌานิกจิต [๘ ดวง] (๕.๓๓)

โดยประการดังนี้ สังคหณ์ในโลกุตตรจิต ๘ ดวง มี ๕ นัยโดยจำแนกตามฉาน ๕ โดยประการทั้งปวง

คาถาสรุป

๓๗. เจตสิกทั้งหลายดำรงอยู่ในโลกุตตรจิต ๕ นัยอย่างนี้
คือ เจตสิก ๓๖ ดวง เจตสิก ๓๕ ดวง เจตสิก ๓๔ ดวง เจตสิก ๓ ดวง
และเจตสิก ๓๓ ดวง ตามลำดับ

[ในโลกุตตรจิต ๔๐ มีสังคหะ ๕ นัย คือ

นัยที่ ๑ โลกุตตรปฐมฉานจิต ๘ (ปฐมฉานมรรคจิต ๔ ผลจิต ๔) มีเจตสิกประกอบ
๓๖ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๓ เว้นอัปมัณฺเญาเจตสิก ๒

นัยที่ ๒ โลกุตตรทุติยฉานจิต ๘ (ทุติยฉานมรรคจิต ๔ ผลจิต ๔) มีเจตสิกประกอบ
๓๕ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๒ เว้นวิตก โสภณเจตสิก ๒๓ เว้นอัปมัณฺเญาเจตสิก ๒

นัยที่ ๓ โลกุตตรตติยฉานจิต ๘ (ตติยฉานมรรคจิต ๔ ผลจิต ๔) มีเจตสิกประกอบ
๓๔ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๑ เว้นวิตกและวิจารณ์ โสภณเจตสิก ๒๓ เว้นอัปมัณฺเญาเจตสิก ๒

นัยที่ ๔ โลกุตตรจตุตถฉานจิต ๘ (จตุตถฉานมรรคจิต ๔ ผลจิต ๔) มีเจตสิก
ประกอบ ๓๓ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๐ เว้นวิตก วิจารณ์ และปีติ โสภณเจตสิก ๒๓ เว้นอัปมัณฺเญา-
เจตสิก ๒

นัยที่ ๕ โลกุตตรปัญจฉานจิต ๘ (ปัญจฉานมรรคจิต ๔ ผลจิต ๔) มีเจตสิกประกอบ
๓๓ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๐ เว้นวิตก วิจารณ์ และปีติ โสภณเจตสิก ๒๓ เว้นอัปมัณฺเญา-
เจตสิก ๒]

มหัคคตจิต สังคหณ์

(การนับจำนวนเจตสิกในมหัคคตจิต)

๓๘. ส่วนในมหัคคตจิตทั้งหลาย^๔ เจตสิก ๓๕ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓
ดวง โสภณเจตสิก ๒๒ ดวง ยกเว้นวิรตีเจตสิก ๓ ดวง ย่อมรวมเข้าในปฐมฉานิกจิต ๓ ดวง
ก่อน [ลำดับต่อไปเป็นทุติยฉานิกจิต] (๑.๓๕)

อนึ่ง ในที่นี้ พึงประกอบกรุณาเจตสิกและมุกตาเจตสิก แต่ละเจตสิก[เข้ากับจิต]อย่างละดวง

เช่นเดียวกันนี้ เจตสิก[ดังกล่าว]ยกเว้นวิตกเจตสิก ย่อมรวมเข้าในหุติยมานิกจิต [๓ ดวง] (๒.๓๔)

เจตสิก[ดังกล่าว]ยกเว้นวิตกเจตสิกและวิจารณ์เจตสิก ย่อมรวมเข้าในตติยมานิกจิต [๓ ดวง] (๓.๓๓)

เจตสิก[ดังกล่าว]ยกเว้นวิตกเจตสิก วิจารณ์เจตสิก และปีติเจตสิก ย่อมรวมเข้าใน จตุตถมานิกจิต [๓ ดวง] (๔.๓๒)

อัปมัณฺญาเจตสิก ย่อมไม่มีในปัญจมานิกจิต ๑๕ ดวง (๕.๓๐)

โดยประการดังนี้ สังคหณ์ในมหัคคตจิต ๒๗ ดวงมี ๕ นัยโดยจำแนกตามฉาน ๕ โดยประการทั้งปวง

คาถาสรูป

๓๙. เจตสิกทั้งหลายดำรงอยู่ในมหัคคตจิต ๕ นัย ดังนี้

คือ เจตสิก ๓๕ ดวง เจตสิก ๓๔ ดวง เจตสิก ๓๓ ดวง เจตสิก ๓๒ ดวง และ เจตสิก ๓๐ ดวง ตามลำดับ

[ในมหัคคตจิต ๒๗ มีสังคหะ ๕ นัย คือ

นัยที่ ๑ รูปาวจรปฐมฉานจิต ๓ มีเจตสิกประกอบ ๓๕ ดวง คือ อัณฺณสมานเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๒ เว้นวิรตีเจตสิก ๓

นัยที่ ๒ รูปาวจรหุติยฉานจิต ๓ มีเจตสิกประกอบ ๓๔ ดวง คือ อัณฺณสมานเจตสิก ๑๒ เว้นวิตก โสภณเจตสิก ๒๒ เว้นวิรตีเจตสิก ๓

นัยที่ ๓ รูปาวจรตติยฉานจิต ๓ มีเจตสิกประกอบ ๓๓ ดวง คือ อัณฺณสมานเจตสิก ๑๑ เว้นวิตกและวิจารณ์ โสภณเจตสิก ๒๒ เว้นวิรตีเจตสิก ๓

นัยที่ ๔ รูปาวจรจตุตถฉานจิต ๓ มีเจตสิกประกอบ ๓๒ ดวง คือ อัณฺณสมานเจตสิก ๑๐ เว้นวิตก วิจารณ์ และปีติ โสภณเจตสิก ๒๒ เว้นวิรตีเจตสิก ๓

นัยที่ ๕ รูปาวจรปัญญาจณจิต ๓ และอรูปาวจรจิต ๑๒ มีเจตสิกประกอบ ๓๐ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๐ เว้นวิตก วิจารณ์ และปีติ โสภณเจตสิก ๒๐ เว้นวิรตี ๓ อัปปมัญญา ๒]

กามาวจรโสภณจิต สังคหนัย

(การนับจำนวนเจตสิกในกามาวจรโสภณจิต)

๔๐. หนึ่งในบรรดากามาวจรโสภณจิต^{๑๐} เจตสิก ๓๘ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ ดวง และโสภณเจตสิก ๒๕ ดวง ย่อมรวมเข้าในกุศลจิต ๒ ดวงแรก[ที่ประกอบกับ ญาณ] (๑.๓๘)

อนึ่ง พึงประกอบอัปปมัญญาเจตสิก [๒ ดวง] และวิรตีเจตสิก [๓ ดวง] รวม ๕ ดวงในกามาวจรโสภณจิตนี้เป็นดวงๆ ไปเท่านั้น

เช่นเดียวกันนี้ [เจตสิกดังกล่าว]ยกเว้นปัญญาเจตสิก ย่อมรวมเข้าใน[กามาวจร-โสภณจิต]คู่ที่สอง (๒.๓๗)

[เจตสิกดังกล่าว]ยกเว้นปีติเจตสิกที่ประกอบด้วยญาณ ย่อมรวมเข้าใน[กามาวจร-โสภณจิต]คู่ที่สาม (๓.๓๗)

[เจตสิกดังกล่าว]ยกเว้นปัญญาเจตสิกและปีติเจตสิก ย่อมรวมเข้าใน[กามาวจร-โสภณจิต]คู่ที่สี่ (๔.๓๖)

[เจตสิก ๓๘ ดวงดังกล่าว]ยกเว้นวิรตีเจตสิก [๓ ดวง] ย่อมรวมเข้าเป็น ๔ นัย เข้าใน[กามาวจรโสภณ]กิริยาจิตทั้ง ๔ คู่เหมือนอย่างนั้น (๘.๓๕-๓๔-๓๔-๓๓)

เช่นเดียวกันนี้ [เจตสิก ๓๘ ดวง]เหล่านั้น ยกเว้นอัปปมัญญาเจตสิก [๒ ดวง] และ วิรตีเจตสิก [๓ ดวง] ย่อมรวมเข้าใน[กามาวจรโสภณ]วิปากจิต ๔ คู่เหมือนอย่างนั้น (๑๒.๓๓-๓๒-๓๒-๓๑)

โดยประการดังนี้ สังคหนัยในกามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวงมี ๑๒ นัยโดยจำแนกตามจิตเป็นคู่ๆ โดยประการทั้งปวง

คาถาสรูป

๔๑. ในบรรดากามาวจรโสภณจิตอันมีมหากุศลจิต [๘ ดวง]
มหาวิปากจิต [๘ ดวง] และ มหากิริยาจิต [๘ ดวง] ที่ประกอบด้วยเหตุ

เจตสิก ๓๘ ดวง ๓๗ ดวงสองครั้ง และ ๓๖ ดวง ย่อมรวมเข้า
ในกามาวจรโสภณจิตมหากุศลจิต

เจตสิก ๓๕ ดวง ๓๔ ดวงสองครั้ง และ ๓๓ ดวง ย่อมรวม
เข้าในกามาวจรโสภณจิตมหากิริยาจิต

เจตสิก ๓๓ ดวง ๓๒ ดวงสองครั้ง และ ๓๑ ดวง ย่อมรวม
เข้าในกามาวจรโสภณจิตมหาวิปากจิต๑๑

[ในสเหตุกามาวจรกุศลจิต ๘ มีสังคหะ ๔ นัย คือ

นัยที่ ๑ เจตสิก ๓๘ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๕ ประกอบใน
มหากุศลจิตดวงที่ ๑ กับดวงที่ ๒

นัยที่ ๒ เจตสิก ๓๗ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๔ เว้นปัญญา-
เจตสิก ประกอบในมหากุศลจิตดวงที่ ๓ กับดวงที่ ๔

นัยที่ ๓ เจตสิก ๓๗ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๒ เว้นปีติเจตสิก โสภณเจตสิก ๒๕
ประกอบในมหากุศลจิตดวงที่ ๕ กับดวงที่ ๖

นัยที่ ๔ เจตสิก ๓๖ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๒ เว้นปีติเจตสิก โสภณเจตสิก ๒๔
เว้นปัญญาเจตสิก ประกอบในมหากุศลจิตดวงที่ ๗ กับดวงที่ ๘

[ในสเหตุกามาวจรกิริยาจิต ๘ มีสังคหะ ๔ นัย คือ

นัยที่ ๑ เจตสิก ๓๕ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๒ เว้นวิรตี-
เจตสิก ๓ ประกอบในมหากิริยาจิตดวงที่ ๑ กับดวงที่ ๒

นัยที่ ๒ เจตสิก ๓๔ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๑ เว้นวิรตี-
เจตสิก ๓ ปัญญาเจตสิก ๑ ประกอบในมหากิริยาจิตดวงที่ ๓ กับดวงที่ ๔

นัยที่ ๓ เจตสิก ๓๔ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๒ เว้นปีติเจตสิก โสภณเจตสิก ๒๒
เว้นวิรตีเจตสิก ๓ ประกอบในมหากิริยาจิตดวงที่ ๕ กับดวงที่ ๖

นัยที่ ๔ เจตสิก ๓๓ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๒ เว้นปีติเจตสิก โสภณเจตสิก ๒๑
เว้นวิรตีเจตสิก ๓ ปัญญาเจตสิก ๑ ประกอบในมหากิริยาจิตดวงที่ ๗ กับดวงที่ ๘

ในสเหตุกกามาวจรวิปากจิต ๘ มีสังคหะ ๔ นัย คือ

นัยที่ ๑ เจตสิก ๓๓ ดวง คือ อัญญุสमानเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๐ เว้นวิรตี ๓
อัปมัญญา ๒ ประกอบในมหาวิปากจิตดวงที่ ๑ กับดวงที่ ๒

นัยที่ ๒ เจตสิก ๓๒ ดวง คือ อัญญุสमानเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๑๙ เว้นวิรตี ๓
อัปมัญญา ๒ ปัญญา ๑ ประกอบในมหาวิปากจิตดวงที่ ๓ กับดวงที่ ๔

นัยที่ ๓ เจตสิก ๓๒ ดวง คือ อัญญุสमानเจตสิก ๑๒ เว้นปีติเจตสิก โสภณเจตสิก ๒๐
เว้นวิรตี ๓ อัปมัญญา ๒ ประกอบในมหาวิปากจิตดวงที่ ๕ กับดวงที่ ๖

นัยที่ ๔ เจตสิก ๓๑ ดวง คือ อัญญุสमानเจตสิก ๑๒ เว้นปีติเจตสิก โสภณเจตสิก ๑๙
เว้นวิรตี ๓ อัปมัญญา ๒ ปัญญา ๑ ประกอบในมหาวิปากจิตดวงที่ ๗ กับดวงที่ ๘]

จิตที่ไม่ประกอบด้วยวิรตี-อัปมัญญา

๔๒. ในบรรดาโสภณจิตเหล่านี้ วิรตีเจตสิกย่อมไม่ประกอบใน
มหากิริยาจิต [๘ ดวง] และในมหัคคตจิต [๒๗ ดวง]

อัปมัญญาเจตสิก [๒ ดวง] ย่อมไม่ประกอบในโลกุตตรจิต
[๘ ดวง] โดยประการเดียวกันนี้ ทั้งวิรตีเจตสิก และอัปมัญญาเจตสิก
ทั้งสอง ย่อมไม่ประกอบในกามาวจรมหาวิปากจิต

วิเสสกเจตสิก

(เจตสิกที่กระทำให้มีลักษณะเฉพาะ)

ฉานธรรมเป็นเจตสิก กระทำจิตให้มีลักษณะเฉพาะเป็นโลกุตตร-
จิต ฉานธรรมและอัปมัญญาเจตสิก กระทำจิตให้มีลักษณะเฉพาะ
เป็นมหัคคตจิต

อัปมัญญาเจตสิก [๒ ดวง] วิรตีเจตสิก [๓ ดวง] ปัญญาเจตสิก
และปีติเจตสิก กระทำจิตให้มีลักษณะเฉพาะเป็นกามาวจรโสภณจิต

อกุศลจิต สังคหัย (การนับจำนวนเจตสิกในอกุศลจิต)

๔๓. ในบรรดาอกุศลจิตทั้งหลาย^๑ ลำดับแรก ในโลภมูลจิต เจตสิก ๑๗ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ ดวง และ อกุศลสาธารณเจตสิก ๔ ดวง พร้อมทั้งโลภเจตสิก และ ทัณ्हีเจตสิก รวมเป็นเจตสิก ๑๙ ดวง ย่อมรวมเข้าในอสังขาริกจิตดวงที่ ๑ (๑.๑๙)

๔๔. เช่นเดียวกันนี้ [เจตสิก ๑๗ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ ดวง และ อกุศลสาธารณเจตสิก ๔ ดวง] พร้อมทั้งโลภเจตสิก และมานเจตสิก [รวมเป็นเจตสิก ๑๙ ดวง] ย่อมรวมเข้าในอสังขาริกจิตดวงที่ ๒ (๑.๑๙)

๔๕. เช่นเดียวกันนี้ เจตสิก ๑๘ ดวง [คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๒ ดวง] ยกเว้น ปิตีเจตสิก [และอกุศลสาธารณเจตสิก ๔ ดวง] พร้อมทั้งโลภเจตสิก และ ทัณ्हีเจตสิก [รวมเป็นเจตสิก ๑๘ ดวง] ย่อมรวมเข้าในอสังขาริกจิตดวงที่ ๓ (๒.๑๘)

๔๖. เช่นเดียวกันนี้ [เจตสิก ๑๘ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๒ ดวง ยกเว้น ปิตีเจตสิก และอกุศลสาธารณเจตสิก ๔ ดวง] พร้อมทั้งโลภเจตสิก และมานเจตสิก [รวมเป็นเจตสิก ๑๘ ดวง] ย่อมรวมเข้าในอสังขาริกจิตดวงที่ ๔ (๒.๑๘)

๔๗. เจตสิกทั้งหลายเหล่านั้น [อัญญสมานเจตสิก ๑๒ ดวง และอกุศลสาธารณเจตสิก ๔ ดวง] ยกเว้นปิตีเจตสิก พร้อมกับเจตสิก ๔ ดวง คือ โทสะ อีสสา มัจฉริยะ และ กุกกุจจะ [รวมเป็น] ๒๐ ดวง ย่อมรวมเข้าในอสังขาริกจิตดวงที่ ๕ [โทสมูลจิตดวงที่ ๑] ซึ่งประกอบกับปฏิกัมพะ (๓.๒๐)

พึงประกอบอิสสา มัจฉริยะ และกุกกุจจะในอสังขาริกจิตดวงที่ ๕ นี้เป็นดวงๆ ไป

[เจตสิกทั้ง ๔ อย่างนี้ไม่เกิดพร้อมกัน แต่เกิดแยกกัน]

๔๘. พึงประกอบ[เจตสิกดังกล่าว]ในสังขาริกจิตทั้ง ๕ ดวง เหมือนอย่างนั้น (๔-๕-๖.๒๑-๒๐-๒๒)

[ตามนัย ๕ อย่างที่แสดงมาแล้ว เปลี่ยนแต่สังขาริกเป็นสังขาริกเท่านั้น โดยเพิ่ม ถีนเจตสิกกับทั้งมัทธเจตสิกเข้าด้วย]

๔๙. เจตสิก ๑๕ ดวง คือ อัญญสमानเจตสิกยกเว้นฉันทเจตสิกและปีติเจตสิก เป็น ๑๑ ดวง และ อุกุศลสาธารณเจตสิก ๔ ดวง ย่อมรวมเข้าในจิตที่ประกอบกับอุทัจจเจตสิก

๕๐. เจตสิกดังกล่าวยกเว้นอวิโมกษ์เจตสิก ประกอบกับวิจิกิจจาเจตสิกเป็น ๑๕ ดวง ย่อมรวมเข้าในจิตที่ประกอบกับวิจิกิจจาเจตสิก (๗.๑๕)

โดยประการดังนี้ เจตสิกแม้ได้รับการประกอบเป็นดวงๆ ก็รวมเป็น ๗ นัยเท่านั้น ในอกุศลจิตที่เกิดขึ้น ๑๒ ดวง

คาถาสรุป

๕๑. สังคหนัยดำรงอยู่ในอกุศลจิต [๑๒ ดวง] ๗ นัย คือ เจตสิก

๑๙ ดวง เจตสิก ๑๘ ดวง เจตสิก ๒๐ ดวง เจตสิก ๒๑ ดวง เจตสิก

๒๐ ดวง เจตสิก ๒๒ ดวง และ เจตสิก ๑๕ ดวง

[ในอกุศลจิต ๑๒ มีสังคหะ ๗ นัย ดังนี้

นัยที่ ๑ อกุศลอสังขาริกจิตดวงที่ ๑-๒ มีเจตสิกประกอบ ๑๙ ดวง คือ

- โลกมูลจิตดวงที่ ๑ มีเจตสิกประกอบ ๑๙ ดวง ได้แก่ อัญญสमानเจตสิก ๑๓ โมจตุกก-
เจตสิก ๔ โลกเจตสิก ๑ ทิฏฐิเจตสิก ๑

- โลกมูลจิตดวงที่ ๓ มีเจตสิกประกอบ ๑๙ ดวง ได้แก่ อัญญสमानเจตสิก ๑๓ โมจตุกก-
เจตสิก ๔ โลกเจตสิก ๑ มานเจตสิก ๑

นัยที่ ๒ อกุศลอสังขาริกจิตดวงที่ ๓-๔ มีเจตสิกประกอบ ๑๘ ดวง คือ

- โลกมูลจิตดวงที่ ๕ มีเจตสิกประกอบ ๑๘ ดวง ได้แก่ อัญญสमानเจตสิก ๑๒ เว้นปีติ
โมจตุกกเจตสิก ๔ โลกเจตสิก ๑ ทิฏฐิเจตสิก ๑

- โลกมูลจิตดวงที่ ๗ มีเจตสิกประกอบ ๑๘ ดวง ได้แก่ อัญญสमानเจตสิก ๑๒ เว้นปีติ
โมจตุกกเจตสิก ๔ โลกเจตสิก ๑ มานเจตสิก ๑

นัยที่ ๓ อกุศลอสังขาริกจิตดวงที่ ๕ คือโทสมูลจิตดวงที่ ๑ มีเจตสิกประกอบ ๒๐ ดวง
ได้แก่ อัญญสमानเจตสิก ๑๒ เว้นปีติ โมจตุกกเจตสิก ๔ โทจตุกกเจตสิก ๔

นัยที่ ๔ อุกุศลสังขารจิตดวงที่ ๑-๒ มีเจตสิกประกอบ ๒๑ ดวง คือ

- โลกมุลจิตดวงที่ ๒ มีเจตสิกประกอบ ๒๑ ดวง ได้แก่ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ โมจตุกกเจตสิก ๔ โลกเจตสิก ๑ ทิฏฐิเจตสิก ๑ ถิทุกเจตสิก ๒

- โลกมุลจิตดวงที่ ๔ มีเจตสิกประกอบ ๒๑ ดวง ได้แก่ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ โมจตุกกเจตสิก ๔ โลกเจตสิก ๑ มานเจตสิก ๑ ถิทุกเจตสิก ๒

นัยที่ ๕ อุกุศลสังขารจิตดวงที่ ๓-๔ มีเจตสิกประกอบ ๒๐ ดวง คือ

- โลกมุลจิตดวงที่ ๖ มีเจตสิกประกอบ ๒๐ ดวง ได้แก่ อัญญสมานเจตสิก ๑๒ เว้นปีติ โมจตุกกเจตสิก ๔ โลกเจตสิก ๑ ทิฏฐิเจตสิก ๑ ถิทุกเจตสิก ๒

- โลกมุลจิตดวงที่ ๘ มีเจตสิกประกอบ ๒๐ ดวง ได้แก่ อัญญสมานเจตสิก ๑๒ เว้นปีติ โมจตุกกเจตสิก ๔ โลกเจตสิก ๑ มานเจตสิก ๑ ถิทุกเจตสิก ๒

นัยที่ ๖ อุกุศลสังขารจิตดวงที่ ๕ คือโทสมุลจิตดวงที่ ๒ มีเจตสิกประกอบ ๒๒ ดวง ได้แก่ อัญญสมานเจตสิก ๑๒ เว้นปีติ โมจตุกกเจตสิก ๔ โทจตุกกเจตสิก ๔ ถิทุกเจตสิก ๒

นัยที่ ๗ โมหมูลจิต ๒ มีเจตสิกประกอบ ๑๕ ดวง คือ

- โมหมูลจิตดวงที่ ๑ คือวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต มีเจตสิกประกอบ ๑๕ ดวง ได้แก่ อัญญสมานเจตสิก ๑๐ เว้นอวิโมกษ์ ปีติ และฉันทะ โมจตุกกเจตสิก ๔ วิจิกิจฉาเจตสิก ๑

- โมหมูลจิตดวงที่ ๒ คืออุทธัจจสัมปยุตตจิต มีเจตสิกประกอบ ๑๕ ดวง ได้แก่ อัญญสมานเจตสิก ๑๑ เว้นปีติและฉันทะ โมจตุกกเจตสิก ๔]

สัพพากุศลโยคีเจตสิก

(เจตสิกที่ประกอบในอกุศลจิตทั้งหมด)

๕๒. เจตสิก ๑๔ ดวงเหล่านี้ คือ อุกุศลสาธารณเจตสิก ๔ อัญญสมานเจตสิก ๑๐ ดวงอื่น [อัญญสมานเจตสิก ๑๓ ดวงยกเว้นฉันทะเจตสิก ปีติเจตสิก และ อวิโมกษ์เจตสิก จึงเหลือเป็น ๑๐ ดวง] ท่านเรียกว่า สัพพากุศลโยคีเจตสิก (เจตสิกที่ประกอบในอกุศลจิตทั้งหมด)

อเหตุกจิต สังคหัญ

(การนับจำนวนเจตสิกในอเหตุกจิต)

๕๓. อนึ่ง ในบรรดาอเหตุกจิตทั้งหลาย^{๓๓} ลำดับแรก ในหสิตุปปาทจิต อัญญสมานเจตสิกยกเว้นฉันทเจตสิกเป็น ๑๒ ดวงย่อมรวมเข้าในหสิตุปปาทจิต (๑.๑๒)

๕๔. เช่นเดียวกันนี้ อัญญสมานเจตสิกยกเว้นฉันทเจตสิกและปีติเจตสิก[เป็น ๑๑ ดวง] ย่อมรวมเข้าในโฏฐัพพนจิต (๒.๑๑)

๕๕. อัญญสมานเจตสิกยกเว้นฉันทเจตสิกและวิริยเจตสิก[เป็น ๑๑ ดวง] ย่อมรวมเข้าใน[โสมนัส]สันตிரณจิต (๒.๑๑)

๕๖. อัญญสมานเจตสิกยกเว้นฉันทเจตสิก ปีติเจตสิก และวิริยเจตสิก[เป็น ๑๐ ดวง] ย่อมรวมเข้าในมโนธาตุ ๓ ดวง และอเหตุกปฏิสันธิจิตคู่หนึ่ง (๓.๑๐)

[มโนธาตุ คือ จิตที่เกิดในมโนทวาร ๓ ดวง คือ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ สัมปฏิจนจิต ๒
อเหตุกปฏิสันธิจิต คือ สันตிரณจิตที่เป็นฝ่ายกุศลวิปากจิตและอกุศลวิปากจิตรวม ๒ ดวง]

๕๗. อัญญสมานเจตสิกเหล่านั้น ยกเว้นปกิณณกเจตสิก [๖ ดวง] ย่อมได้รับการรวมเข้าในทวิปัญจวิญญาณจิต (๔.๗)

[ทวิปัญจวิญญาณจิต คือ วิญญาณจิต ๕ ดวงทั้งฝ่ายกุศลวิปากจิตและอกุศลวิปากจิต]

โดยประการดังนี้ สังคหัญในอเหตุกจิต ๑๘ ดวง มี ๔ นัยโดยจำแนกตามการนับโดยประการทั้งปวง

คาถาสรุป

๕๘. สังคหัญในอเหตุกจิต ๑๘ ดวง มี ๔ นัย คือ เจตสิก ๑๒
ดวง เจตสิก ๑๑ ดวง เจตสิก ๑๐ ดวง และ เจตสิก ๗ ดวง

[ในอเหตุกจิต ๑๘ มีสังคหะ ๔ นัย ดังนี้

นัยที่ ๑ เจตสิก ๑๒ ดวง ได้แก่ อัญญาสมานเจตสิก ๑๒ เว้นฉันทะ ประกอบใน
หสิตุปปาทจิต

นัยที่ ๒ ก. เจตสิก ๑๑ ดวง ได้แก่ อัญญาสมานเจตสิก ๑๑ เว้นปีติและฉันทะ ประกอบ
ในมโนทวาราวชชนจิต

ข. เจตสิก ๑๑ ดวง ได้แก่ อัญญาสมานเจตสิก ๑๑ เว้นวิริยะและฉันทะ ประกอบ
ในโสมนัสสันตிரณจิต

นัยที่ ๓ เจตสิก ๑๐ ดวง ได้แก่ อัญญาสมานเจตสิก ๑๐ เว้นวิริยะ ปีติ และฉันทะ ประกอบ
ในมโนธาตุ ๓ คือ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ สัมปฏิจฉนจิต ๒

นัยที่ ๔ เจตสิก ๗ ดวง คือ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ประกอบในทวิปัญจวิญญาณ-
จิต ๑๐]

๕๙. สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวงย่อมประกอบ ในอเหตุกจิต
ทั้งหมด ปกิณณกเจตสิกที่เหลือย่อมประกอบตามสมควร ข้าพเจ้า
กล่าวสังคหะนี้ไว้ ๓๓ อย่างโดยพิสดาร ด้วยประการฉะนี้

การนับเจตสิกเท่าจำนวนจิต

๖๐. บุคคลเมื่อทราบสัมปโยคนี้ [๑๖ นัย] และสังคหะ
[๓๓ นัย] แห่งเจตสิกแล้ว พึงแสดงประเภท [ของเจตสิกเหล่านั้น]ให้
เสมอกันกับ[จำนวนของ]จิตตามสมควร

[สัมปโยคนี้ ๑๖ นัย คือ

สัพพจิตตสาธารณเจตสิก	๗	มีสัมปโยคะ	๑ นัย
ปกิณณกเจตสิก	๖	"	๖ นัย
อกุศลเจตสิก	๑๔	"	๕ นัย
โสภณเจตสิก	๒๕	"	๔ นัย
รวมเจตสิก	๕๒	"	๑๖ นัย

สังคหณัย ๓๓ นัย คือ

โลกุตตรจิต	๔๐	มีสังคหะ	๕	นัย
มหัคคตจิต	๒๗	"	๕	นัย
กามาวจรโสภณจิต	๒๔	"	๑๒	นัย
อกุศลจิต	๑๒	"	๗	นัย
อเหตุกจิต	๑๘	"	๔	นัย
รวมจิต	๑๒๑	"	๓๓	นัย

คำว่า “ให้เสมอกันกับจำนวนของจิต” หมายความว่า ให้นับจำนวนเจตสิกเท่ากับจำนวนจิตที่ตนประกอบ เช่น ผัสสะ ประกอบในจิต ๘๙ ดวง ให้นับผัสสเจตสิกเป็น ๘๙ ดวงเท่ากับจิต

คำว่า “ตามสมควร” หมายความว่า ตามสมควรของแต่ละเจตสิกที่สามารถประกอบได้ในจิต เช่น วิตกเจตสิกประกอบได้ในจิต ๕๕ ดวง วิจาร์เจตสิกประกอบในจิตได้ ๖๖ ดวง เป็นต้น]

จบปริจเฉทที่ ๒ ชื่อเจตสิกสังคหวิภาค

ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

ปริเฉทที่ ๓

ปกิณณกสังคหวิภาค

(จำแนกจิตและเจตสิกเป็นหมวดหมู่โดยทั่วไป)

การประมวล ๖ ประเภท

๑-๒. ธรรม คือจิตและเจตสิก รวมเป็น ๕๓ โดยสภาวะ ประกอบกันตามสมควร บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงการประมวลจิตและเจตสิกเหล่านั้น ตามประเภทแห่งจิตที่เกิดขึ้นโดยเวทนา เหตุ กิจ ทวาร อารมณ์และวัตถุ ตามสมควร

เวทนาสังคหะ

(ประมวลจิตและเจตสิกโดยเวทนา)

๓. ในบรรดาสังคหะเหล่านั้น ลำดับแรก ในเวทนาสังคหะ เวทนามี ๓ อย่าง คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา และได้จำแนกเป็น ๕ อย่าง คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา โสมนัสเวทนา โทมนัสเวทนา และอุเบกขาเวทนา

[เวทนามี ๓ อย่างโดยประเภทแห่งการเสวยอารมณ์ คือ

- สุขเวทนา สุขทางกายและใจ
- ทุกขเวทนา ทุกข์ทางกายและใจ
- อุเบกขาเวทนา ความรู้สึกวางเฉย

อีกนัยหนึ่ง เวทนามี ๕ อย่างโดยประเภทแห่งอินทรีย์ คือ

- สุขเวทนา สุขทางกาย

- ทุกขเวทนา ทุกข์ทางกาย
- โสมนัสเวทนา สุขทางใจ
- โทมนัสเวทนา ทุกข์ทางใจ
- อุเบกขาเวทนา ความรู้สึกละมุน

การจำแนกเป็น ๕ อย่างนี้ ทำนจำแนกตามประเภทของอินทรีย์ซึ่งมี ๕ อย่างด้วย คือ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ และอุเบกขินทรีย์]

๔. ในบรรดาเวทนาเหล่านั้น จิตที่ประกอบกับสุขเวทนา เป็นกายวิญญานจิตที่เป็นผลของกุศลกรรมดวงเดียวเท่านั้น เช่นเดียวกันนี้ จิตที่ประกอบกับทุกขเวทนา ก็เป็นกายวิญญานจิตที่เป็นผลของอกุศลกรรม (๒-๒-๒-๒)

๕. ส่วนจิตที่ประกอบกับโสมนัสเวทนา^๕ มี ๖๒ ดวง คือ จิตที่ประกอบกับโสมนัสเวทนาในกามาวจร ๑๘ ดวง คือ โลภมูลจิต ๔ ดวง กามาวจรโสมณจิต ๑๒ ดวง สุขสันตীরณจิต (โสมนัสสันตীরณจิต) และหสิตุปปาตจิต ๒ ดวง และมหัคคตโลกุตตรจิต ๔๔ ดวงกล่าวคือ ปฐมฌานจิต ทุตติยฌานจิต ตติยฌานจิต และจตุตถฌานจิต (๖๒)

๖. ส่วนจิตที่ประกอบกับโทมนัสเวทนา^๖ คือ จิตที่ประกอบกับปฏิกัมภะ ๒ ดวง (๒)

๗. จิตคงเหลืออีก ๕๕ ดวง^๗ [อกุศลจิต ๖ ดวง อเหตุกจิต ๑๔ ดวง กามาวจรโสมณจิต ๑๒ ดวง ปญฺจมฌาน ๒๓ ดวง] เป็นจิตที่ประกอบกับอุเบกขาเวทนา (๕๕)

คาถาสรูป

๘. ในเวทนาสังคหะนั้น เวทนามี ๓ อย่าง คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอุเบกขาเวทนา เวทนามี ๕ อย่างโดยจำแนกเป็น สุขเวทนา ทุกขเวทนา โสมนัสเวทนา โทมนัสเวทนา และอุเบกขาเวทนา

๙. สุขเวทนาและทุกขเวทนาดำรงอยู่ในจิตดวงเดียว โทมนัสเวทนาดำรงอยู่ในจิต ๒ ดวง โสมนัสเวทนาดำรงอยู่ในจิต ๖๒ ดวง อุเบกขาเวทนานอกจากนี้ดำรงอยู่ในจิต ๕๕ ดวง

เหตุสังคหะ

(ประมวลจิตและเจตสิกโดยเหตุ)

๑๐. ในเหตุสังคหะ ที่ชื่อว่าเหตุมี ๖ อย่างคือ โลกเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ
อโลกเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ^๔

๑๑. ในบรรดาเหตุเหล่านั้น อเหตุกจิตมี ๑๘ ดวง ตามประเภทแห่งปัญญาทวาร-
วัชชนจิต ๑ ดวง ทวิปัญญาวิมูขณจิต ๑๐ ดวง สัมปฏิจฉนจิต ๒ ดวง สันตிரณจิต ๓ ดวง
ไวภูมิจิต ๑ ดวง และหสิตุปปาทจิต ๑ ดวง (๑๘)

๑๒. จิตที่เหลือทั้งหมด ๗๑ ดวงเป็นสเหตุกจิต (๗๑)

๑๓. แม้ในบรรดาเหตุกจิตเหล่านั้น โมหมูลจิต ๒ ดวงเป็นจิตที่มีเหตุเดียว [คือ
โมหเหตุ] (๒)

๑๔. จิต ๒๒ ดวงคือ อกุศลจิต ๑๐ ดวงที่เหลือ [คือเว้นจากโมหมูลจิต ๒ ดวง]
และกามาวจรโสภณจิต ๑๒ ดวงซึ่งไม่ประกอบกับญาณ เป็นจิตมี ๒ เหตุ (๒๒)

[ถ้าเป็นอกุศลจิต เช่น โลกมูลจิต จะประกอบกับโลกเหตุและโมหเหตุ ถ้าเป็นโทสมูลจิต
จะประกอบกับโทสเหตุและโมหเหตุ ส่วนกามาวจรโสภณจิตจะประกอบกับอโลกเหตุและอโทสเหตุ
กล่าวคือ โลกเหตุในโลคมูลจิต ทำให้จิตยึดติดผูกพันในอวิชชาารมณ โมหเหตุทำหน้าที่ปิดบังโทษของ
ความโลภ เป็นต้น]

๑๕. จิต ๔๗ ดวงคือ กามาวจรโสภณจิตที่ประกอบกับญาณ ๑๒ ดวง มหัคคตจิต
[๒๗ ดวง] และโลกุตตรจิต [๘ ดวง]เป็น ๓๕ ดวง เป็นจิตมี ๓ เหตุ [อโลกเหตุ อโทสเหตุ
และอโมหเหตุ] (๔๗)

คาถาสรูป

๑๖. เหตุอันเป็นอกุศลมี ๓ อย่าง คือ โลกเหตุ โทสเหตุและ
โมหเหตุ เช่นเดียวกันนี้ เหตุอันเป็นกุศลและอัพยาภุต มี ๓ อย่างคือ
อโลกเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ

๑๗. อเหตุกจิตมี ๑๘ ดวง จิตที่มีเหตุเดียวมี ๒ ดวง จิตที่มี ๒ เหตุมี ๒๒ ดวง จิตที่มี ๓ เหตุมี ๔๗ ดวง

กิจจสังคหะ

(ประมวลจิตและเจตสิกโดยกิจ)

๑๘. ในการประมวลโดยกิจ มี ๑๔ อย่างโดยจำแนกตามปฏิสนธิกิจ ภวังกิจ อาวัชชนกิจ ทัสสนกิจ สวณกิจ ฌายณกิจ สายณกิจ ฌุสนกิจ สัมปฏิจจนกิจ สันตிரณกิจ วัฏฐัพพนกิจ ชวนกิจ ตทารัมมณกิจ และจุตติกิจ^๕

๑๙. พึงทราบประเภทแห่งฐาน[ของจิตที่ทำหน้าที่]เหล่านั้น มี ๑๐ ฐานโดยจำแนกตามปฏิสนธิฐาน ภวังกฐาน อาวัชชนฐาน และปัญจวิญญานฐาน เป็นต้น [คือกำหนดให้จิตแต่ละดวงมีฐาน ๑๐ ฐาน]

๒๐. ในกิจจสังคหะนั้น จิต ๑๙ ดวงคือ สันตிரณจิตที่ประกอบกับอุเบกขาเวทนา ๒ ดวง มหาวิปากจิต ๘ ดวง รูปวิปากจิต และอรูปรูปวิปากจิต ๙ ชื่อว่า ทำหน้าที่ปฏิสนธิเป็นภวังก์ และจุติ (๑๙)

๒๑. ส่วนจิตที่ทำหน้าที่อาวัชชนะมี ๒ ดวง [คือปัญจทวาราวัชชนจิต และมโนทวาราวัชชนจิต] (๒)

๒๒. จิตที่ทำหน้าที่เห็น ฟัง ดมกลิ่น ลิ้มรส สัมผัสทางกาย และสัมปฏิจจนะ มีอย่างละ ๒ ดวงเช่นเดียวกัน [ฝ่ายอกุศลวิปาก ๑ ดวง ฝ่ายกุศลวิปาก ๑ ดวง] (๒)

๒๓. จิต ๓ ดวง [คือสันตிரณจิตฝ่ายอกุศลวิปาก ๒ ดวง และฝ่ายอกุศลวิปาก ๑ ดวง] ทำหน้าที่สันตிரณะ (๓)

๒๔. มโนทวาราวัชชนจิตย่อมยังวัฏฐัพพนกิจให้สำเร็จในปัญจทวาร (๑)

๒๕. กุศลจิต อกุศลจิต ผลจิต และกิริยาจิต ยกเว้นอาวัชชนจิต ๒ ดวง รวมเป็น ๕๕ ดวง ทำหน้าที่เป็นชวนะ (๕๕)

๒๖. มหาวิปากจิต ๘ ดวง สันตிரณจิต ๓ ดวง รวมเป็น ๑๑ ดวง ทำหน้าที่ตทารัมมณกิจ (๑๑)

๒๗. อนึ่ง ในบรรดาจิตเหล่านั้น สันตীরณจิตที่ประกอบกับอุเบกขาเวทนา ๒ ดวง ได้ชื่อว่าทำหน้าที่ ๕ อย่าง โดยประเภทแห่งปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุตติกิจ ตทารัมมณิกิจ และสันตীরณิกิจ (๕.๒)

๒๘. มหาวิปากจิต ๘ ดวง ได้ชื่อว่า ทำหน้าที่ ๔ อย่าง โดยประเภทแห่งปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุตติกิจ และตทารัมมณิกิจ (๔.๘)

๒๙. มหัคคตวิปากจิต ๙ ดวง ได้ชื่อว่า ทำหน้าที่ ๓ อย่าง โดยประเภทแห่งปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ และจุตติกิจ (๓.๙)

๓๐. สันตীরณจิตที่ประกอบกับโสมนัส ทำหน้าที่ ๒ อย่าง โดยประเภทแห่งสันตীরณิกิจ และตทารัมมณิกิจ (๒.๑)

๓๑. ไภฏฐัพพนจิต [ที่เรียกว่ามโนทวารารวชนจิต] ทำหน้าที่ ๒ อย่างเช่นเดียวกัน โดยประเภทแห่งไภฏฐัพพนิกิจ และอาวัชชนิกิจ (๒.๑)

๓๒. ส่วนจิตที่เหลือทั้งหมด คือ ชวนจิต มโนธาตุจิต ๓ ดวง และทวิปัญจวิญญานจิต [๑๐ ดวง] มีหน้าที่เดียว[ประจำแต่ละดวง] ตามความเหมาะสม (๑.๖๘)

คาถาสรูป

๓๓. [บัณฑิต]พึงแสดงจิตมีปฏิสนธิจิตเป็นต้นว่ามี ๑๔ ตามประเภทแห่งกิจ และว่ามี ๑๐ ตามประเภทของฐาน

๓๔. พึงแสดงกิจและฐานของจิตซึ่งมีจำนวน ๑ ๒ ๓ ๔ และ ๕ [ตามสมควรที่มีในจิตเหล่านี้คือ] ๖๘ ดวง ๒ ดวง ๙ ดวง ๘ ดวง และ ๒ ดวง ตามลำดับ^๖

ทวารสังคหะ

(ประมวลจิตและเจตสิกโดยทวาร)

๓๕. ในการประมวลตามทวาร ที่ชื่อว่าทวารทั้งหลายมี ๖ คือ จักขุทวาร โสตทวาร ฆานทวาร ชิวหาทวาร กายทวาร และมโนทวาร

๓๖. ในบรรดาทวารเหล่านั้น จักขุประสาทนั้นเดียว ชื่อว่า จักขุทวาร

๓๗. เช่นเดียวกันนี้ โสตประสาทเป็นต้น ก็ชื่อว่า โสตทวารเป็นต้น

๓๘. ส่วนภวังคจิตชื่อว่า มโนทวาร

๓๙. ในบรรดาทวาร ๖ เหล่านั้น จิต ๔๖ ดวง โดยประเภทแห่งปัญจทวารารวชนจิต จักขุวิญญาณจิต สัมปฏิจฉนจิต สันตிரณจิต ไวกุลัพพนจิต กามาวจรชวนจิต และตทารัมมณจิต ย่อมเกิดขึ้นในจักขุทวารตามสมควร

เช่นเดียวกันนี้ จิต ๔๖ ดวง โดยประเภทแห่งปัญจทวารารวชนจิต และโสต-
วิญญาณจิต เป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นในโสตทวารเป็นต้น

โดยประการดังนี้ จิต ๕๔ ดวงที่เกิดขึ้นในทวารทั้ง ๕ โดยประการทั้งปวงชื่อว่า
กามาวจรจิตนั่นเอง (๔๖)

๔๐. จิต ๖๗ ดวง โดยประเภทแห่งมโนทวารารวชนจิต ชวนจิต ๕๕ ดวง และ
ตทารัมมณจิต ย่อมเกิดขึ้นในมโนทวาร (๖๗)

๔๑. จิต ๑๙ ดวง โดยประเภทแห่งปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และจุติจิต เป็นจิตไม่
เกี่ยวข้องกับทวาร (๑๙)

๔๒. อนึ่ง ในบรรดาจิตที่เกิดในทวารเหล่านั้น จิต ๓๖ ดวงคือปัญจวิญญาณจิต
[๑๐ ดวง] ชวนจิตฝ่ายมหัคคตะ และโลกุตตรจิต [รวม ๒๖ ดวง] ชื่อว่า จิตที่เกิดในทวาร
เดียว ตามสมควร (๑.๓๖)

๔๓. ส่วนมโนธาตุจิตทั้ง ๓ เป็นจิตที่เกิดในทวาร ๕ (๕.๓)

๔๔. สุขสันตிரณจิต ไวกุลัพพนจิต และชวนจิตฝ่ายกามาวจร เป็นจิตที่เกิดในทวาร
๖ [คือเกิดได้ในทุกทวาร] (๖.๓๑)

๔๕. สันตிரณจิตที่ประกอบกับอุเบกขาเวทนา และมหาวิปากจิต เป็นจิตที่เกิดใน
ทวาร ๖ และไม่เกี่ยวข้องกับทวาร [คือขึ้นอยู่กับหน้าที่ ถ้าทำหน้าที่ปฏิสนธิ ภวังค์ หรือจุติ
ก็จะไม่เกี่ยวข้องกับทวาร แต่ถ้าทำหน้าที่สันตริณะหรือตทารมณก็จะเกิดในทวาร ๖] (๖-๐.๑๐)

๔๖. มหัคคตวิปากจิตเท่านั้น เป็นจิตที่ไม่เกี่ยวข้องกับทวาร (๐.๙)

คาถาสรูป

๔๗. บัณฑิตพึงแสดงจิตเป็น ๕ นัย คือ จิตที่เกิดขึ้นในทวารเดียว จิตที่เกิดขึ้นในทวาร ๕ จิตที่เกิดขึ้นในทวาร ๖ จิตที่[บางคราว]ไม่เกี่ยวข้องกับทวาร ๖ และจิตที่ไม่เกี่ยวข้องกับทวาร ๖ โดยประการทั้งปวง มี ๓๖ ดวง ๓ ดวง ๓๑ ดวง ๑๐ ดวง และ ๙ ดวง ตามลำดับ

อาลัมพนสังคหะ

(ประมวลจิตและเจตสิกโดยอารมณ์)

๔๘. ชื่อว่าอารมณ์ในอาลัมพนสังคหะมี ๖ อย่างคือ รูปารมณ์ สัททารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ โผฏฐัพพารมณ์ และธรรมารมณ์

๔๙. ในบรรดาอารมณ์เหล่านั้น รูปนั้นแหละคือรูปารมณ์ เช่นเดียวกันนี้ เสียงเป็นต้น เป็นสัททารมณ์เป็นต้น

๕๐. ส่วนธรรมารมณ์มีประมวลไว้ ๖ อย่าง โดยประเภทแห่งปสาทรูป [๕] สุขุมรูป [๑๖] จิต เจตสิก นิพพาน และบัญญัติ^๑

[ธรรมารมณ์ คือ มโนสัมผัส เป็นอารมณ์ที่ใจรับรู้ทางมโนทวาร โดยไม่เกี่ยวข้องกับปัญจทวาร]

๕๑. ในบรรดาอารมณ์เหล่านั้น รูปเท่านั้นเป็นอารมณ์ของจิตที่เป็นไปในจักขุทวารทั้งหมด และรูปนั้นนั่นเทียวเป็นปัจจุบัน เช่นเดียวกันนี้ เสียงเป็นต้นเป็นอารมณ์ของจิตที่เป็นไปในโสตทวารเป็นต้น และ เสียงเป็นต้นนั้นเป็นปัจจุบัน (๔๖)

[จิตที่อาศัยจักขุทวารรับรูปารมณ์ได้อย่างเดียว และรับรู้รูปที่เป็นปัจจุบันได้เท่านั้น ที่เป็นอดีตหรืออนาคตรับรู้ไม่ได้ เพราะมองไม่เห็น]

๕๒. ส่วนอารมณ์ของจิตที่เป็นไปในมโนทวาร แม้มี ๖ อย่าง ก็เป็นปัจจุบัน อดีตอนาคต และพ้นจากกาล [คือนิพพานและบัญญัติ] ตามสมควร[คือตามรายละเอียดที่กล่าวมาแล้ว] (๖๗)

๕๓. อนึ่ง อารมณ์ของจิตที่พ้นไปจากทวาร ที่เรียกว่าปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และจุติจิต มี ๖ อย่าง รับรู้ได้ทางทวารทั้ง ๖ ทวาร ในภพอื่นโดยมาก เป็นปัจจุบัน อดีตหรือเป็นอารมณ์บัญญัติ ที่เรียกว่ากรรม กรรมนิमित และคตินิमित ตามสมควรแก่อารมณ์ที่เกิดขึ้น (๑๙)

[อารมณ์ของจิตดังกล่าว มีได้ทั้ง ๖ อย่างคือ รูปารมณ์ สัททารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ โผฏฐัพพารมณ์ และธรรมารมณ์ แต่เป็นอารมณ์ที่จะเกิดขึ้นแก่จิตในภพอื่น]

๕๔. ในบรรดาจิตเหล่านั้น จักขุวิญญาณจิตเป็นต้นมีอารมณ์เป็นอย่างไรอย่างหนึ่งเท่านั้น เช่น รูปารมณ์ เป็นต้น ตามลำดับ^๙

[หมายความว่า จักขุวิญญาณจิตรับรู้รูปารมณ์อย่างเดียว โสทวิญาณจิตก็รับรู้สัททารมณ์อย่างเดียว ดังนี้ เป็นต้น]

๕๕. ส่วนมโนธาตุจิตทั้ง ๓ มีอารมณ์ ๕ อย่างมีรูปารมณ์เป็นต้น^{๑๐}

๕๖. จิตเหล่านี้คือ กามาวจรวิปากจิตที่เหลือ และหสนจิต (หสิตุปปาทจิต) มีอารมณ์เป็นกามาวจรเท่านั้น แม้โดยประการทั้งปวง^{๑๑} ($๑๐ + ๓ + ๑๒ = ๒๕$)

๕๗. จิตเหล่านี้คือ อกุศลจิต และกามาวจรชวนจิตที่ไม่ประกอบด้วยญาณ มีอารมณ์ได้ทุกอย่างยกเว้นโลกุตตระ^{๑๒} (๒๐)

๕๘. จิตเหล่านี้คือ กามาวจรกุศลจิตที่ประกอบด้วยญาณ และอภิญาญกุศลจิตที่เรียกว่าปัญจมณณจิต มีอารมณ์ได้ทุกอย่าง ยกเว้นอรหัตมรรคและอรหัตผล^{๑๓} (๕)

๕๙. จิตเหล่านี้คือ กามาวจรกิริยาจิตที่ประกอบด้วยญาณ อภิญาญกิริยาจิต และโฆฏฐัพพนจิต มีอารมณ์ทั้งปวง โดยประการทั้งปวง^{๑๔} (๖)

๖๐. ในบรรดาอรุปาวจรจิต อรุปาวจรจิตที่ ๒ และที่ ๔ มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ^{๑๔} [คือรับรู้จิตดวงก่อนเป็นอารมณ์อย่างเดียว] (๖)

๖๑. ส่วนมหัคคตจิตที่เหลือทั้งหมดมีบัญญัติเป็นอารมณ์^{๑๕} [เช่น กสิณ เป็นต้น] (๒๑)

๖๒. โลกุตตรจิตมีนิพพานเป็นอารมณ์^{๑๖} (๘)

คาถาสรุป

๖๓. การประมวลในอาลัมภณสังคหะนั้นจำแนกได้ ๗ ประการ
คือ จิต ๒๕ ดวงย่อมมีในปริตตารมณ์ [คืออารมณ์ที่เป็นกามาวจร]
จิต ๖ ดวงย่อมมีในมหัคคตารมณ์ จิต ๒๑ ดวงย่อมมีในอารมณ์ที่เป็น
บัญญัติ ส่วนจิต ๘ ดวงย่อมมีในอารมณ์ที่เป็นนิพพาน

จิต ๒๐ ดวงย่อมมีในอารมณ์ที่พ้นจากโลกุตตรอารมณ์ จิต
๕ ดวงย่อมมีในอารมณ์ที่ยกเว้นอรหัตมรรค และอรหัตตผล ส่วนจิต ๖
ดวงย่อมมีในอารมณ์ทั้งหมด

วัตถุสังคหะ

(ประมวลจิตและเจตสิกโดยวัตถุ)

๖๔. สิ่ง que เรียกว่า วัตถุ ในวัตถุสังคหะมี ๖ อย่าง คือ จักขุวัตถุ โสทวัตถุ ฆาน-
วัตถุ ชิวหาวัตถุ กายวัตถุ และหทัยวัตถุ

[วัตถุ คือ ปสาทรูปและหทัยรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งการรับรู้]

๖๕. วัตถุเหล่านั้นทั้งหมดย่อมเกิดในกามภูมิ

๖๖. แต่วัตถุ ๓ มีฆานประสาทเป็นต้นไม่มีในรูปภูมิ

๖๗. ส่วนในอรุปภูมิ ไม่มีวัตถุทั้งปวง

๖๘. ในบรรดาวัตถุเหล่านั้น วิญญูณธาตุ ๕ ย่อมเป็นไปโดยอาศัยปสาทวัตถุ
ทั้ง ๕ แน่นอนตามลำดับ

[จักขุวิญญาณจิต คือ จิตที่เกิดขึ้นโดยอาศัยจักขุประสาท หมายถึง จิตที่เป็นไปในจักขุ-
ประสาทนั่นเอง แม้โสตวิญญาณจิตเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน]

๖๙. ส่วนมโนธาตุ ที่เรียกว่า ปัญจทวาราวชชนจิต และสัมปฏิจฉนจิต ย่อมเป็นไป
โดยอาศัยหทัยวัตถุเท่านั้น

๗๐. อนึ่ง จิต [๓๐ ดวง] ที่เหลือเรียกว่า มโนวิญญาณธาตุ โดยประเภทแห่ง
สันตிரณจิต [๓] มหาวิปากจิต [๘] ปฏิฆจิตทั้ง ๒ ปฐมมรรคจิต หสนจิต และรูปาวจรจิต
[๑๕] ย่อมเป็นไปโดยอาศัยหทัยวัตถุเท่านั้น ($10 + 3 + 30 = 43$)

๗๑. แต่จิต [๔๒ ดวง] ที่เหลือเรียกว่า มโนวิญญาณธาตุ โดยประเภทแห่งกุศลจิต
[๑๒ เว้นรูปาวจรกุศลจิต ๕] อกุศลจิต [๑๐ เว้นปฏิฆจิต ๒] กิริยาจิต [๑๓ เว้นปัญจทวาร-
วชชนจิต หสนจิต และรูปาวจรกิริยาจิต ๕] และโลกุตตรจิต [๗ เว้นโสดาปัตติมรรค] ย่อม
เป็นไปโดยอาศัยหทัยวัตถุก็ได้ ไม่อาศัยหทัยวัตถุก็ได้ (๔๒)

๗๒. [ส่วนจิตที่เหลือ] โดยประเภทแห่งอรูปวิปากจิต ย่อมเป็นไปโดยไม่อาศัยหทัย-
วัตถุเลย (๔)

คาถาสรูป

๗๓. วิญญาณธาตุในกามภูมิ ๗ ดวง อาศัยวัตถุ ๖ วิญญาณ
ธาตุ ๔ ดวงในรูปภูมิ อาศัยวัตถุ ๓ ส่วนวิญญาณธาตุในอรูปภูมิ ไม่
อาศัย[วัตถุใดๆ]

๗๔. จิต ๔๓ ดวงเกิดขึ้นโดยอาศัยวัตถุ จิต ๔๒ ดวง เกิดขึ้น
โดยอาศัยวัตถุ และไม่อาศัยวัตถุ อรูปวิปากจิต เกิดขึ้นโดยไม่อาศัยวัตถุ

จบปริจเฉทที่ ๓ ชื่อปภินณกสังคหวิภาค

ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

ปริจเฉทที่ ๔

วิธีสังคหวิภาค

(จำแนกวิธีจิตเป็นหมวดหมู่)

อนุสนธิและคำปญญา

๑. เมื่อข้าพเจ้าแสดงการประมวลจิตและเจตสิก อันดงาม
ดังนี้แล้ว จักกล่าวปริจเฉทชื่อว่า ปวัตตสังคหะ (ประมวลความเป็นไป)
ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล ซึ่งกำหนดไว้ตามลำดับจิตก่อนหลัง
พร้อมด้วยประเภทของภูมิและบุคคล โดยย่อตามสมควร

๒. พึงทราบหมวด ๖ ทั้ง ๖ ในวิธีสังคหะ คือ วัตถุ ๖ ทวาร ๖ อารมณ์ ๖ วิญญาณ
๖ วิธี ๖ และ การดำเนินไปของอารมณ์[ในทวาร] ๖ อย่าง

๓. การดำเนินไปของอารมณ์แห่งจิตที่พ้นจากวิธีมี ๓ อย่าง ด้วยประเภทของกรรม
กรรมนิमित และคตินิमित

๔. ในบรรดาหมวด ๖ เหล่านั้น วัตถุ ทวาร และอารมณ์ มีนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้
ในปริจเฉทก่อนแล้ว

วิญญาณ ๖ อย่าง

๕. วิญญาณมี ๖ คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ
กายวิญญาณ และมโนวิญญาณ

วิถิจิต ๖ อย่าง

๖. ส่วนวิถิจิต ๖ อย่าง คือลำดับจิตที่เกิดในทวาร พึงประกอบตามประเภทแห่งทวาร คือ จักขุทวารวิถิ โสททวารวิถิ ฆานทวารวิถิ ชิวหาทวารวิถิ กายทวารวิถิ และมโนทวารวิถิ หรือตามประเภทแห่งวิญญาณ คือ จักขุวิญญาณวิถิ โสทวิญญาณวิถิ ฆานวิญญาณวิถิ ชิวหาวิญญาณวิถิ กายวิญญาณวิถิ และมโนวิญญาณวิถิ

การจำแนกตามวิถิ

๗. พึงทราบการดำเนินไปของอารมณ์[ในทวาร] ๖ อย่างดังนี้คือ ในปัญจทวาร [๔ อย่าง] คือ อติมหันตารมณ์ มหันตารมณ์ ปริตตารมณ์ และอติปริตตารมณ์ ส่วนในมโนทวาร [๒ อย่าง] คือ วิภูตารมณ์ และอวิภูตารมณ์

วิถิจิตในปัญจทวาร

๘. ความเป็นไปของวิถิจิตเป็นอย่างไร ขณะทั้ง ๓ โดยจำแนกเป็นอุปาทขณะ จิตฺติขณะ และภังคขณะ ชื่อว่า ขณะของจิตดวงหนึ่งๆ

๙. อนึ่ง ขณะจิต ๑๗ ขณะเหล่านั้น ชื่อว่า เป็นอายุของรูปธรรม^๑

[การเทียบอายุของรูปนั้นแสดงไว้ด้วยขณะจิตที่มีจำนวนแน่นอน กล่าวคือ ขณะจิตดวงหนึ่งๆ มี ๓ ขณะย่อย คือ อุปาทขณะ (ขณะเกิดขึ้น) จิตฺติขณะ (ขณะตั้งอยู่) และภังคขณะ (ขณะดับไป) ในวิถิจิตหนึ่งๆ มีขณะจิต ๑๗ ขณะเกิดเป็นอย่างมาก ขณะจิตดวงหนึ่งๆ รวม ๑๗ ขณะเป็นการเกิดดับของรูปหนึ่งๆ ดังนั้น ขณะย่อยของรูปหนึ่งๆ จึงมี ๕๑ ขณะจิต (๑๗ × ๓ = ๕๑) ในบรรดาขณะเหล่านี้ อุปาทขณะมี ๑ ขณะ ภังคขณะมี ๑ ขณะ แต่จิตฺติขณะในระหว่างมี ๔๙ ขณะ จิตฺติขณะของรูปจึงมีระยะนานกว่าจิตฺติขณะของจิตที่มีเพียงช่วงขณะจิตเดียว]

๑๐. อารมณ์ ๕ อย่างที่ล่วงขณะจิต ๑ ขณะก็ดี ที่ล่วงขณะจิตหลายขณะก็ดี เมื่อถึงจิตฺติขณะเท่านั้น ย่อมมาปรากฏในปัญจทวาร^๒

เพราะเหตุนั้น ถ้ารูปารมณที่ล่วงขณะจิต ๑ ขณะปรากฏแก่จักขุประสาทแล้ว ลำดับนั้น เมื่อภวังคจิตไหวแล้ว ๒ ครั้ง[คือเกิดภวังคจิต ๒ ดวง] ปัญจทวาราวชชนจิตที่พิจารณารูปารมณนั้น ย่อมเกิดขึ้นตัดกระแสภวังค์ แล้วดับไป

ต่อจากนั้น จิตทั้งหลายย่อมเกิดและดับไปตามลำดับ คือ จักขุวิญญาณที่เห็นรูปารมณนั้นต่อจากปัญจทวาราวชชนจิตนั้น สัมปฏิจจนจิตที่ทำหน้าที่รับอารมณ์ สันตிரณจิตที่ทำหน้าที่ไตร่ตรองอารมณ์ โวภูฐัพพนจิตที่ทำหน้าที่กำหนดอารมณ์

ลำดับต่อจากนั้น ในบรรดากามาวจรชนจิต ๒๙ ดวง ชวนจิตดวงใดดวงหนึ่งที่ได้รับเหตุปัจจัยย่อมแล่นไป ๗ ครั้ง [คือ ๗ ดวง] โดยมาก อนึ่ง วิปากจิตที่ทำหน้าที่ตถารมณ ๒ ดวงที่ติดตามชวนจิตมา ย่อมดำเนินไปตามสมควร ถัดจากนั้น การตกไปแห่งภวังคจิตย่อมมี

๑๑. ด้วยธรรมชาติประมาณเท่านี้ วิถิจิตจึงมี ๑๔ ดวง ภวังคจลนะ ๒ ดวง และขณะแห่งจิตดวงหนึ่งที่ล่วงไปก่อนแล้ว[คืออดีตภวังค์] ดังนั้น ขณะจิต ๑๗ ขณะ[คือจิต ๑๗ ดวง]ย่อมบริบูรณ์ หลังจากนั้น อารมณก็ดับไป อารมณนี้เป็นอารมณชื่อว่า อติมหันตารมณ (อารมณที่ปรากฏชัดทางปัญจทวารมากที่สุด)

๑๒. อารมณที่ผ่านมาแล้วไม่เพียงพอที่จะตั้งอยู่ トラบจนกระทั่งการเกิดขึ้นของตถารัมณจิต ได้มาปรากฏแล้ว ชื่อว่า มหันตารมณ (อารมณที่ปรากฏชัดทางปัญจทวารมาก) ในวิถิจิตของมหันตารมณนั้น มีการตกภวังค์ในที่สุดของชวนจิต ไม่มีการเกิดขึ้นของตถารัมณจิต

๑๓. อารมณที่ผ่านมาแล้วไม่เพียงพอที่จะตั้งอยู่ トラบจนกระทั่งการเกิดขึ้นของชวนจิต ได้มาปรากฏแล้ว ชื่อว่า ปริตตารมณ (อารมณที่ปรากฏชัดทางปัญจทวารน้อย) ในวิถิจิตของปริตตารมณนั้น มีเพียงโวภูฐัพพนจิตเท่านั้นที่ดำเนินไป ๒-๓ ขณะ เพราะไม่มีชวนจิตเกิดขึ้น ถัดจากนั้น จึงตกภวังค์ไป

๑๔. อารมณที่ผ่านมาแล้วไม่เพียงพอที่จะตั้งอยู่ トラบจนกระทั่งการเกิดขึ้นของโวภูฐัพพนจิต ได้มาปรากฏแล้วใกล้จะดับไป ชื่อว่า อติปริตตารมณ (อารมณที่ปรากฏ

ชัดทางปัญจทวารน้อยที่สุด) ในวิถิจิตของอติปริตตารมณีนั้นมีเพียงการไหวแห่งภวังค์เท่านั้น ไม่มีการเกิดขึ้นของวิถิจิต

๑๕. พึงทราบการดำเนินไปของอารมณ์ซึ่งเป็นอารมณ์[ของวิถิจิต] ๔ วาระ ที่เรียกว่า ตทารัมมณวาระ ชวนวาระ โวฏฐัพพนวาระ และ โมฆวาระ ตามลำดับ ในปัญจทวารโดยประการทั้งปวง คือในจักขุทวาร ดังที่กล่าวมาแล้วนี้ และทวารที่เหลือมีโสททวารเป็นต้น

[อารมณ์ที่ปรากฏทางปัญจทวาร คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย มี ๔ ประการ คือ

- อติมหันตารมณ คือ อารมณ์ที่ปรากฏชัดทางปัญจทวารมากที่สุด มีขณะจิต ๑๗ ขณะ

- มหันตารมณ คือ อารมณ์ที่ปรากฏชัดทางปัญจทวารมาก มีขณะจิต ๑๖ ขณะ

บ้าง ๑๕ ขณะบ้าง

- ปริตตารมณ คือ อารมณ์ที่ปรากฏชัดทางปัญจทวารน้อย มีขณะจิต ๑๔ ๑๓ ๑๒ ๑๑ ๑๐ หรือ ๙ ขณะ

- อติปริตตารมณ คือ อารมณ์ที่ปรากฏชัดทางปัญจทวารน้อยที่สุด มีขณะจิต ๘ ๗ ๖ ๕ ๔ หรือ ๓ ขณะ]

คาถาสรูป

๑๖. วิถิจิตในปัญจทวารมี ๗ ดวงเท่านั้นตามสมควร มี ๑๔ ดวง โดยการเกิดขึ้นของจิต โดยพิสดารมี ๕๔ ดวง

ทั้งหมดนี้เป็นนัยดำเนินไปแห่งวิถิจิตในปัญจทวารในปริตตชวนวาระ

วิถิจิตในมโนทวาร

ปริตตชวนวาระ

(วาระของกามาวจรชวนจิต)

๑๗. ส่วนในมโนทวาร" ถ้าวิภูตารมณมาปรากฏ ถัดจากนั้น วิปากจิตที่ทำหน้าที่ ตทารมณีย่อมเป็นไปในที่สุดของภวังคจลนะ มโนทวาราวชชนะ และชวนจิต หลังจากนั้น จึงตกภวังค์ไป

๑๘. แต่ในอวิภูตารมณฺ์ จะมีการตกภวังค์ในที่สุดของชวนจิต ไม่มีการเกิดขึ้นของตทารัมมณจิต

[อารมณ์ที่ปรากฏทางมนโทวารหรือทางใจโดยเฉพาะ มี ๒ ประการ คือ

- วิภูตารมณฺ์ คือ อารมณ์ที่ปรากฏชัดทางใจ มีขณะจิต ๑๒ ขณะโดยมีตทารัมมณจิตอยู่ท้าย
- อวิภูตารมณฺ์ คือ อารมณ์ที่ปรากฏไม่ชัดทางใจ มีขณะจิต ๑๐ ขณะโดยไม่มีตทารัมมณจิต]

คาถาสรุป

๑๙. วิถิจิตในมนโทวารนี้มี ๓ ดวงเท่านั้น ท่านกล่าวว่าวิถิจิตมี
๑๐ ดวงตามการเกิดขึ้นของจิต แต่พึงแสดงโดยพิสดารเป็น ๔๑ ดวง
ทั้งหมดนี้เป็นวาระแห่งปริตตชวนจิตในปริจเฉทนี้

อัปนาชวนวาระ

(วาระของอัปนาชวนะ)

๒๐. ส่วนในอัปนาชวนวาระ ไม่มีความต่างกันของวิภูตารมณฺ์กับอวิภูตารมณฺ์ และไม่มีการเกิดขึ้นของตทารัมมณจิตเช่นเดียวกัน

๒๑. อธิบายว่า ในอัปนาชวนวาระนั้น เมื่อจิตดวงใดดวงหนึ่งในบรรดากามาวจรชวนจิต ๘ ดวงซึ่งประกอบกับญาณเกิดขึ้น ๔ ครั้งหรือ ๓ ครั้งเท่านั้น โดยชื่อว่า บริกรรมอุปจาร อนุโลม และโคตรภู ตามลำดับ แล้วดับไป ในระหว่าง[จิตที่ดับไป]นั่นเอง ชวนจิตดวงใดดวงหนึ่งซึ่งเป็นจิตดวงที่ ๔ หรือดวงที่ ๕ ตามสมควรในบรรดามหัคคตชวนจิตและโลกุตตรชวนจิต ๒๖ ดวง ตามสมควรแก่การน้อมจิตไปเฉพาะในอารมณ์[สมณะหรือวิปัสสนา] ย่อมหยั่งลงสู่อัปนาวิถิตามสมควร ถัดจากนั้น ในที่สุดของอัปนาจิต ย่อมตกภวังค์ไป

๒๒. ในอัปนาชวนวาระนั้น แม้อัปนาชวนจิตที่ประกอบด้วยโสมนัส ก็พึงประกอบได้แน่นอนในลำดับต่อจากชวนจิตที่ประกอบด้วยโสมนัส อัปนาชวนจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา ก็พึงประกอบได้ในลำดับต่อจากชวนจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา แม้ในชวนวาระเหล่านั้น กุศล-

ชวนจิตและ[อริย]ผลเบื้องต้น ๓ ดวง ย่อมเข้าถึงอัปปนาในลำดับต่อจากกุศลชวนจิต กิริยาชวนจิตและอรหัตตผลย่อมเข้าถึงอัปปนาในลำดับต่อจากกิริยาชวนจิต

คาถาสรุป

๒๓. อัปปนาชวนจิต ๓๒ ดวงย่อมเกิดขึ้นต่อจากมหากุศล
[ที่ประกอบกับญาณ]เกิดร่วมกับโสমনัส อัปปนาชวนจิต ๑๒ ดวง
ย่อมเกิดขึ้นต่อจากมหากุศล[ที่ประกอบกับญาณ]เกิดร่วมกับอุเบกขา
อัปปนาชวนจิต ๘ ดวงย่อมเกิดขึ้นต่อจากมหากิริยา[ที่ประกอบกับญาณ]
เกิดร่วมกับโสমনัส อัปปนาชวนจิต ๖ ดวงย่อมเกิดขึ้นต่อจากมหากิริยา
-[ที่ประกอบกับญาณ]เกิดร่วมกับอุเบกขา^๕

๒๔. อัปปนาชวนจิต ๔๔ ดวงของปุถุชนและพระเสกขบุคคล
ย่อมเกิดต่อกากามาวจรกุศลจิตที่มีเหตุ ๓ ส่วนอัปปนาชวนจิต ๑๖ ดวง
ของพระอรหันต์ย่อมเกิดต่อกากามาวจรกิริยาจิตที่มีเหตุ ๓^๖

ทั้งหมดนี้เป็นนัยเป็นไปแห่งวิถิจิตในมโนทวารในปริจเฉทนี้

การกำหนดตถารัมมณจิต

๒๕. หนึ่ง ในปัญจทวารและมโนทวารเหล่านี้^๗ ปัญจวิญญาณจิต สัมปฏิจจนจิต
สันตிரณจิต และตถารัมมณจิต ที่เป็นฝ่ายอกุศลวิบาก ย่อมเกิดในอนิฏฐารมณโดยประการ
ทั้งปวง

๒๖. ปัญจวิญญาณจิต สัมปฏิจจนจิต สันตிரณจิต และตถารัมมณจิต ที่เป็นฝ่าย
กุศลวิบาก ย่อมเกิดในอิฏฐารมณ

๒๗. ส่วนสันตிரณจิตและตถารัมมณจิตที่ประกอบกับโสমনัส ย่อมเกิดในอารมณ
ที่น่าปรารถนายัง แม้ในบรรดาวิปากจิตเหล่านั้น ตถารัมมณจิตที่ประกอบกับโสমনัส ย่อม
เกิดขึ้นในที่สุดของกิริยาชวนจิตที่ประกอบกับโสমনัส ตถารัมมณจิตที่ประกอบกับอุเบกขา
ย่อมเกิดขึ้นในที่สุดของกิริยาชวนจิตที่ประกอบกับอุเบกขา

๒๘. ตทารัมมณจิตและภวังคจิตที่ประกอบกับอุเบกขาย่อมเกิดขึ้นในที่สุดของ
 ชวนจิตที่ประกอบกับโทมนัส เพราะเหตุนั้น หากว่าไม่มีเหตุเกิดขึ้นของตทารัมมณจิตในที่สุด
 ของชวนจิตที่ประกอบกับโทมนัส ของบุคคลผู้ถือปฏิสนธิด้วยจิตที่ประกอบกับโสมนัสเวทนา
 ในกาลนั้น อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “สันตிரณจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาย่อมเกิด
 โดยปรารภปริตตารมณอย่างใดอย่างหนึ่งที่ตนเคยสั่งสมมา ต่อจากนั้นจะตกภวังค์ไป”

๒๙. นอกจากนั้น ในที่สุดของกามาวจรชวนจิตนี้ อาจารย์ทั้งหลายยังประสงค์
 ตทารัมมณจิตแก่เหล่าสัตว์ที่เป็นไปในกามาวจรภูมิ ในอารมณที่เป็นไปในกามาวจรธรรม
 เท่านั้น^๔

คาถาสรุป

๓๐. เมื่อมีการกำหนดชวนจิต สัตว์บุคคล และอารมณที่เป็นไป
 ในกามภูมิ ท่านกล่าวตทารัมมณจิตในวิภูตารมณและอดิ-มหันตารมณ
 ทั้งหมดนี้เป็นการกำหนดตทารัมมณจิตในปริจเฉทนี้

การกำหนดชวนจิต

๓๑. อนึ่ง ในบรรดาชวนจิตทั้งหลาย กามาวจรชวนจิตย่อมเล่นไปในปริตตชวนวิถี
 ๗ ครั้งบ้าง ๖ ครั้งบ้างเท่านั้น

๓๒. แต่ในคราวที่เป็นไปอย่างเชื่องช้า เช่น ในมรณสันนกาลเป็นต้น ย่อมเล่น
 ไปเพียง ๕ ครั้งเท่านั้น

๓๓. อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “ปัจจุเวกชนจิตของพระผู้มีพระภาคในเวลาที่ เป็น
 ไปอย่างรวดเร็ว เช่น ในเวลาแสดงยมกปาฏิหารย์ เป็นต้น ย่อมเกิด ๔ หรือ ๕ คราว”

๓๔. ส่วนในอัปปนาจิตต้นๆ ของบุคคลผู้ปรารภความเพียร มหัคคตชวนจิต
 ย่อมเล่นไปครั้งเดียวเท่านั้น ส่วนอภิญญาชวนจิตย่อมเล่นไปครั้งเดียวเท่านั้นในทุกเวลา
 หลังจากนั้นแล้วจะตกภวังค์

๓๕. ส่วนมรรคจิตที่เกิดขึ้นทั้ง ๔ ดวงมีขณะจิตเดียว หลังจากนั้นผลจิต ๒ หรือ ๓ ดวงย่อมเกิดขึ้นตามสมควร ถัดจากนั้นจะตกภวังค์

๓๖. อารูปชวนจิตดวงที่ ๔ ย่อมแล่นไป ๒ ครั้งในเวลาเข้านิโรธสมาบัติ หลังจากนั้นย่อมเข้าถึงการดับ

๓๗. ส่วนในเวลาออกจากนิโรธสมาบัติ อนาคตามีผลหรืออรหัตตผลเกิดขึ้น ๑ ครั้งตามสมควร เมื่อดับไปแล้วจึงตกภวังค์

๓๘. การกำหนดวิถิจิตย่อมไม่มีในวิถีแห่งสมาบัติทั้งปวง เหมือนกระแสน้ำแห่งภวังค์ เพราะฉะนั้น บุคคลจึงได้ชวนจิตจำนวนมาก

คาถาสรูป

๓๙. ปริตตชวนจิตปรากฏ ๗ ครั้ง มรรคชวนจิตและ อภิญญาชวนจิตปรากฏครั้งเดียว ส่วนชวนจิตที่เหลือย่อมปรากฏเป็นอันมาก
ทั้งหมดนี้เป็นการกำหนดชวนจิตในปริจเฉทนี้

การจำแนกวิถิจิตตามบุคคล

๔๐. หนึ่งในบรรดาวิถิจิตเหล่านี้ กิริยาชวนจิตและอัปปนาชวนจิตทั้งหลาย ย่อมไม่ปรากฏในกระแสจิตของบุคคลผู้มีเหตุ ๒ และบุคคลผู้ไม่มีเหตุ

๔๑. เช่นเดียวกันนี้ วิปากจิตที่ประกอบด้วยญาณ[ของบุคคลสองจำพวกนั้น] ย่อมไม่เกิดในสุคติภูมิ

๔๒. มหาวิปากจิตที่ไม่ประกอบด้วยญาณ ย่อมไม่เกิดในทุกคติภูมิ

๔๓. ในบรรดาบุคคลผู้มีเหตุ ๓ กุศลชวนจิตและอกุศลชวนจิตย่อมไม่เกิดแก่พระชินาสพ

๔๔. ส่วนกิริยาชวนจิตย่อมไม่เกิดแก่พระเสกขบุคคลและแก่ปุถุชน

๔๕. ทิฏฐิจิตสัมปยุตตจิต [๔ ดวง]และวิจิกิจฉาชวนจิตย่อมไม่เกิดแก่พระเสกขบุคคล

๔๖. ทั้งปฐมิชชวนจิตย่อมไม่ปรากฏแก่พระอนาคามี

๔๗. โลกุตตรชวนจิตย่อมเกิดแก่พระอริยบุคคลเท่านั้นตามสมควร

คาถาสรุป

๔๘. พึงแสดงวิถิจิต ๔๔ ดวงของพระอเสกขบุคคล ตามสมควร

พึงแสดงวิถิจิต ๕๖ ดวงของพระเสกขบุคคล พึงแสดงวิถิจิต ๕๔ ดวง
ของบุคคลที่เหลือ

ทั้งหมดนี้เป็นการจำแนกจิตตามประเภทของบุคคลในปริเฉทนี้

การจำแนกวิถิจิตตามภูมิ

๔๙. วิถิจิตทั้งปวงเหล่านี้ย่อมเกิดในกามาวจรภูมิตามสมควร

๕๐. วิถิจิตทั้งหลายยกเว้นปฐมิชชวนจิตและตทารัมมณจิต ย่อมเกิดในรูปาวจรภูมิ

๕๑. วิถิจิตทั้งหลายยกเว้นปฐมมรรคจิต [โสตปัตตมรรคจิต] รูปาวจรจิต หลิตุป-
ปาทจิต อรูปาวจรจิตชั้นต่ำ และยกเว้นปฐมิชชวนจิตและตทารัมมณจิต ย่อมเกิดใน
อรูปาวจรภูมิ

๕๒. วิถิจิตทั้งหลายที่เป็นไปในทวารนั้นๆ ของบุคคลผู้ปราศจากปสาทรูปนั้นๆ
ย่อมไม่เกิดแม้ในภูมิทั้งปวง

๕๓. ส่วนลำดับจิตในวิถิทั้งปวงย่อมไม่มีแก่สัตว์ผู้ไม่มีสัญญา (อสัญญาสัตว์พรหม)

คาถาสรุป

๕๔. วิถิจิต ๘๐ ดวงย่อมเกิดในกามภูมิตามสมควร วิถิจิต ๖๔

ดวงย่อมเกิดในรูปภูมิตามสมควร วิถิจิต ๔๒ ดวงย่อมเกิดในอรูปภูมิ
ตามสมควร

ทั้งหมดนี้เป็นการจำแนกวิถิจิตตามภูมิในปริเฉทนี้

คำลงท้าย

๕๕. ลำดับจิตในทวารทั้ง ๖ ย่อมเป็นไปโดยมีภวังคจิตคั่นได้ตามสมควร อย่าง
ไม่ขาดสายตลอดอายุขัย[ของบุคคล]อย่างนี้แล

จบปริจเฉทที่ ๔ ชื่อวิธีสังคหวิภาค
ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

ปริจเฉทที่ ๕

วิถีมุตตสังคหวิภาค

(จำแนกจิตที่พ้นจากวิถีเป็นหมวดหมู่)

คำปฐกัญญา

๑. ข้าพเจ้าได้แสดงปริจเฉทชื่อว่า การประมวลความ เป็นไปใน
ปวัตติกาล โดยจำแนกตามวิถิจิตดังนี้แล้ว บัดนี้ จะกล่าวการประมวล
ความเป็นไปในปฏิสนธิกาล

๒. ในวิถีมุตตสังคหะ พึงทราบว่ามี ๔ หมวดๆ ละ ๔ คือ ภูมิ ๔ ปฏิสนธิ ๔
กรรม ๔ และการอุบัติแห่งภพ ๔

ภูมิ ๔

๓. ในหมวดทั้ง ๔ นั้น ชื่อว่าภูมิ ๔ คือ อบายภูมิ กามสุคติภูมิ รูปาวจรภูมิ และ
อรูปาวจรภูมิ

๔. ในบรรดาภูมิเหล่านั้น อบายภูมิมี ๔ คือ นรก กำเนิดของดิรัจฉาน ที่อยู่ของ
เปรต และอสุรกาย (หมู่อสุร)^๑

๕. กามสุคติภูมิมี ๗ คือ มนุสย์ จาตุมหหาราชิกา ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี
และปรนิมมิตวสวัตตี^๒

๖. อนึ่ง ภูมิทั้ง ๑๑ ที่กล่าวมานี้ ย่อมถึงการนับว่าเป็นกามาวจรภูมิ

๗. ปฐมฌานภูมิ[มี ๓] คือ พรหมชั้นปาริฉตชา พรหมชั้นปุโรหิตา และพรหม
ชั้นมหาพรหม^๓

๘. ทุติยฌานภูมิ[มี ๓] คือ พรหมชั้นปริตตภา พรหมชั้นอัปปมาณาภา และพรหมชั้นอาภัสสรา^๕

๙. ตติยฌานภูมิ[มี ๓] คือ พรหมชั้นปริตตสุภา พรหมชั้นอัปปมาณสุภา และพรหมชั้นสุภาภิณฑา^๕

[ฉบับบัญญัติสังคายนาและฉบับไทยมีชื่อว่า สุภาภิณฑา เนื่องจากคัมภีร์อภิธัมมัตถวินิภาวินีกล่าวถึงรูปว่า สุภาภิณฑา แต่คัมภีร์ปรมัตถทีปนีใช้ชื่อว่า สุภาภิณฑา]

๑๐. จตุตถฌานภูมิ[มี ๓] คือ พรหมชั้นเวหัพผลา พรหมชั้นอสังญัสัตว์ และพรหมชั้นสุทธาวาส^๖

โดยประการดังนี้ รูปาวจรภูมิมี ๑๖ ภูมิ

๑๑. สุทธาวาสภูมิมี ๕ คือ พรหมชั้นอวิหา พรหมชั้นอดัตปา พรหมชั้นสุทสสา พรหมชั้นสุทสสี และพรหมชั้นนอกนิฏฐา^๗

๑๒. อรูปภูมิมี ๔ คือ อากาสาัญญายตนภูมิ วิญญูณัญญายตนภูมิ อากิญจัญญายตนภูมิ และเนวสัณญานาสัณญายตนภูมิ^๘

คาถาสรุป

๑๓. ปุณฺณน พระโสดาบันฺ และพระสกทาคามิ ย่อมไม่อุบัติในหมู่พรหมชั้นสุทธาวาสโดยประการทั้งปวง

๑๔. พระอริยเจ้าย่อมไม่ได้อุบัติในอสังญัสัตว์ภูมิและอบายภูมิ พระอริยเจ้าและผู้ที่มีใช้พระอริยเจ้าย่อมอุบัติในภูมิอื่น

ทั้งหมดนี้เป็นหมวด ๔ แห่งภูมิในปริจเฉทนี้

หมวด ๔ แห่งการปฏิสนธิ

๑๕. ชื่อว่าปฏิสนธิมี ๔ คือ อบายปฏิสนธิ กามสุคติปฏิสนธิ รูปาวจรปฏิสนธิ และอรูปาวจรปฏิสนธิ

๑๖. ในบรรดาปฏิสนธิเหล่านั้น^๙ สันตึรณจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขาฝ่ายอกุศลวิบาก เป็นปฏิสนธิจิตในขณะทีถ้าวลงสู่อบายภูมิ ถัดจากนั้นจึงเป็นภวัจจิต และเป็นจุติจิตในที่สุด [แห่งภพนั้น] แล้วดับไป ทั้งหมดนี้ชื่อว่าอบายปฏิสนธิ ทีมีอย่างเตียว

๑๗. แต่สันตึรณจิตทีประกอบด้วยอุเบกขาฝ่ายอกุศลวิบาก ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจ ของปฏิสนธิ ภวัจจ และจุติ แก่หมู่มนุสยผู้ทีตามอดแต่กำเนิดเป็นต้น และพวกวินิปาติกาสูร ผู้อาศัยภุมเทวดาในกามสุคติภูมิ^{๑๐}

๑๘. ส่วนมหาวิปากจิตทั้ง ๘ ดวงย่อมเป็นไปด้วยอำนาจของปฏิสนธิ ภวัจจ และ จุติ ในกามสุคติภูมิทั้งหมด^{๑๑}

๑๙. การปฏิสนธิทั้ง ๙ นี้ ชื่อว่า กามสุคติปฏิสนธิ

๒๐. อนึ่ง การปฏิสนธิทั้ง ๑๐ เหล่านี้ ย่อมถึงการนับว่าเป็นกามาวจรปฏิสนธิ

๒๑. ในบรรดาบุคคลเหล่านั้น การกำหนดนับปริมาณอายุของผู้เกิดในอบาย ๔ มนุสยทั้งหลาย และวินิปาติกาสูร ย่อมไม่มี

๒๒. อนึ่ง ๕๐๐ ปีทิพย์เป็นปริมาณอายุของเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกา เท่ากับ จำนวน ๙,๐๐๐,๐๐๐ ปีโดยการนับของมนุสย ถัดจากนั้น ๔ เท่าเป็นปริมาณอายุของเทวดา ชั้นดาวดึงส์ จากนั้น ๔ เท่าเป็นปริมาณอายุของเทวดาชั้นยามา จากนั้น ๔ เท่าเป็น ปริมาณอายุของเทวดาชั้นดุสิต จากนั้น ๔ เท่าเป็นปริมาณอายุของเทวดาชั้นนิมมานรดี จากนั้น ๔ เท่าเป็นปริมาณอายุของเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวดี^{๑๒}

คาถาแสดงอายุเทวดาชั้นสูงสุด

๒๓. ๙๒๑ โกฎิ กับ ๖ ล้านปี เป็นปริมาณอายุในเทวดาชั้น
ปรนิมมิตวสวดี

๒๔. ปฐมณานวิบากย่อมนำไปอุบัติในปฐมณานภูมิด้วยอำนาจของปฏิสนธิ ภวัจจ และจุติ

๒๕. เช่นเตียวกันนี้ ทุติยณานวิบากและตติยณานวิบากย่อมนำไปอุบัติในทุติย-
ณานภูมิ

๒๖. จตุตถฌานวิบากย่อมนำไปอุปบัติในตติยฌานภูมิ

๒๗. ปัญจฌานวิบากย่อมนำไปอุปบัติในจตุตถฌานภูมิ

๒๘. รูปเท่านั้นเป็นปฏิสนธิของอสังขญสัตว์ เช่นเดียวกันนี้ ถัดจากปฏิสนธินั้น รูปย่อมดำเนินไปในปวัตติกาล แล้วดับในเวลาจุติ ทั้งหมดนี้ชื่อว่า รูปาวจรปฏิสนธิ ๖

๒๙. ในบรรดาพรหมเหล่านั้น^{๓๓} ส่วนที่สามของกัปเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นปาริสาชชา

๓๐. ครึ่งกัปเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นบุโรหิต

๓๑. ๑ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นมหาพรหม

๓๒. ๒ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นปริตตภา

๓๓. ๔ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นอัปปมาณภา

๓๔. ๘ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นอาภัสสรา

๓๕. ๑๖ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นปริตตสุภา

๓๖. ๓๒ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นอัปปมาณสุภา

๓๗. ๖๔ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นสุภากิณหา

๓๘. ๕๐๐ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นเวหัพผลาและพรหมชั้นอสังขญสัตว์

ทั้งหลาย

๓๙. ๑,๐๐๐ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นอวิหา

๔๐. ๒,๐๐๐ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นนอตปปา

๔๑. ๔,๐๐๐ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นสุทฺธสสา

๔๒. ๘,๐๐๐ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นสุทฺธสสี

๔๓. ๑๖,๐๐๐ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นอกนิฏฐา

๔๔. วิบากของอรุณมานที่ ๑ เป็นต้นย่อมนำไปอุปบัติในภูมิแห่งอรุณมานที่ ๑ เป็นต้น ด้วยอำนาจของปฏิสนธิ ภาวังค์ และจุติตามลำดับ ทั้งหมดนี้ชื่อว่า อรูปปฏิสนธิ ๔

๔๕. ในบรรดาอรูปพรหมเหล่านั้น^{๔๕} ๒๐,๐๐๐ กับเป็นปริมาณอายุของพรหมผู้เข้าถึง
อากาสนัญญาตนภูมิ

๔๖. ๔๐,๐๐๐ กับเป็นปริมาณอายุของพรหมผู้เข้าถึงวิญญูณัญญาตนภูมิ

๔๗. ๖๐,๐๐๐ กับเป็นปริมาณอายุของพรหมผู้เข้าถึงอาภิญญัญญาตนภูมิ

๔๘. ๘๔,๐๐๐ กับเป็นปริมาณอายุของพรหมผู้เข้าถึงเนวสัณญานาสัณญญาตนภูมิ

คาถาสรุป

๔๙. ปฏิสนธิ ภาวัก และจุติจิต เป็นจิตดวงเดียวกัน นั่นเอง และ
มีอารมณ์เป็นอย่างเดียวกัน ในภาพเดียวกัน

ทั้งหมดนี้เป็นหมวด ๔ ของปฏิสนธิในปริเฉทนี้

หมวด ๔ แห่งกรรม

๕๐. ชื่อว่ากรรมมี ๔ อย่างโดยเนื่องด้วยกิจ คือ ชนกกรรม (กรรมให้ผล)
อุปถัมภกกรรม (กรรมอุปถัมภ์) อุปปีฬกกรรม (กรรมบีบคั้น) และอุปฆาตกรรม (กรรม
ตัดรอน)^{๔๖}

๕๑. โดยโอกาสให้ผล กรรมมี ๔ อย่าง คือ ครุกรรม (กรรมหนัก) อาสันนกรรม
(กรรมที่ทำหรือระลึกได้ในขณะใกล้เสียชีวิต) อาจิณณกรรม (กรรมที่ทำเสมอ) และ
กฏัตตากรรม (กรรมสามัญทั่วไปที่นอกจากกรรม ๓ อย่างแรก)^{๔๗}

๕๒. โดยเนื่องด้วยเวลาเสวยผล กรรมมี ๔ อย่างคือ ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม
(กรรมให้ผลในภพนี้) อุปปัชชเวทนียกรรม (กรรมให้ผลในภพที่สองถัดจากภพนี้) อปราย
เวทนียกรรม (กรรมให้ผลในภพที่สามเป็นต้นไป) และอโหสิกรรม (กรรมที่ไม่ให้ผล)^{๔๘}

๕๓. เช่นเดียวกันนี้ กรรมมี ๔ อย่างโดยเนื่องด้วยภูมิแห่งการให้ผล คือ อกุศล
กามาวจรกุศล รูปาวจรกุศล และอรูपाจรกุศล

อกุศลกรรม

๕๔. ในบรรดากรรมเหล่านั้น อกุศลมี ๓ อย่างโดยจำแนกตามทวารของกรรม คือ กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม

๕๕. อกุศลมี ๓ อย่างใด การปลงชีวิต การถือเอาของที่เขามาได้ให้ และการประพฤตินิยมชอบในกาม ชื่อว่า กายกรรม เพราะมักดำเนินไปในกายทวารที่เรียกว่า กายวิญญูติ โดยมาก^{๕๔}

๕๖. การพูดเท็จ การพูดให้ร้ายลับหลัง การพูดด่าว่า และการพูดไร้สาระ ชื่อว่า วจีกรรม เพราะมักดำเนินไปในวจีทวารที่เรียกว่า วจีวิญญูติ โดยมาก^{๕๕}

๕๗. ความละโมภ ความpongร้าย และความเห็นผิด ชื่อว่า มโนกรรม เพราะมักดำเนินไปในมโนทวารโดยปราศจากวิญญูติอื่นๆ^{๕๖}

๕๘. ในบรรดากรรมเหล่านั้น การปลงชีวิต การพูดด่าว่า และความpongร้าย ย่อมเกิดขึ้นด้วยจิตมีโทสะเป็นมูล

๕๙. การประพฤตินิยมชอบในกาม ความละโมภ และความเห็นผิด ย่อมเกิดขึ้นด้วยจิตมีโลภะเป็นมูล

๖๐. กรรมที่เหลือ ๔ อย่าง [การถือเอาของที่เขามาได้ให้ การพูดเท็จ การพูดให้ร้ายลับหลัง และการพูดไร้สาระ] ย่อมเกิดขึ้นด้วยมูลเหตุทั้งสอง^{๕๗}

๖๑. อกุศลกรรมนี้มี ๑๒ อย่าง โดยจำแนกตามจิตที่อุปบัติขึ้นโดยประการทั้งปวง

กามาวจรกุศลกรรม

๖๒. กามาวจรกุศลก็มี ๓ อย่าง โดยจำแนกตามทวารของกรรม คือที่เป็นไปในกายทวาร ชื่อว่า กายกรรม ที่เป็นไปในวจีทวาร ชื่อว่า วจีกรรม ที่เป็นไปในมโนทวาร ชื่อว่า มโนกรรม

๖๓. เช่นเดียวกันนี้ กามาวจรกุศลมี ๓ โดยจำแนกเป็นทาน ศีล และภาวนา

๖๔. กามาวจรกุศลนี้มี ๘ โดยจำแนกตามจิตที่เกิดขึ้น

๖๕. กามาวจรกุศลมี ๑๐ โดยจำแนกเป็นทาน (การให้) ศีล (การสำรวมกายวาจา) ภาวนา (การอบรมจิต) อปจายนะ (ความเคารพนอบน้อม) เวยยาวัจจะ (การชวนช่วยช่วยเหลือ) ปัตติทานะ (การให้ส่วนบุญ) ปัตตานุโมทนะ (การอนุโมทนาบุญ) ธรรมสวณะ (การฟังธรรม) ธรรมเทศนา (การแสดงธรรม) และ ทิฏฐชุกกรรม (การทำความเห็นให้ตรง)^{๒๒}

๖๖. อนึ่ง กรรมทั้ง ๒๐ นั้น ย่อมถึงการนับว่าเป็นกามาวจรกรรม

รูปาวจรกุศลกรรม

๖๗. ส่วนรูปาวจรกุศลเป็นมโนกรรมอย่างเดียว อนึ่ง รูปาวจรกุศลนั้นสำเร็จจากการภาวนา บรรลุความเป็นอัปปนา มี ๕ อย่างตามประเภทขององค์ฌาน

อรูปาวจรกุศลกรรม

๖๘. เช่นเดียวกันนี้ อรูปาวจรกุศลเป็นมโนกรรม อรูปาวจรกุศลนั้นสำเร็จจากการภาวนา บรรลุความเป็นอัปปนา มี ๔ อย่างตามประเภทของอารมณ์

การให้ผลของกามาวจรกรรม

๖๙. ในภุมิแห่งการให้ผล ๔ อย่างเหล่านี้ อกุศลกรรมยกเว้นอุทัจจะ ย่อมให้ผลปฏิสนธิในอบายภูมิ ส่วนในปวัตติกาล อกุศลกรรม ๑๒ อย่างทั้งหมดย่อมส่งผลให้อกุศลวิบากทั้ง ๗ ดวงไปปรากฏในกามภูมิและรูปภูมิทั้งปวงตามสมควร^{๒๓}

๗๐. กามาวจรกุศลย่อมให้ผลปฏิสนธิในกามสุคติภูมิ เช่นเดียวกันนี้ ย่อมก่อให้เกิดมหาวีปាកจิตในปวัตติกาล และก่อให้เกิดอเหตุก[กุศล]วิปากจิต ๘ ดวงในกามภูมิและรูปภูมิทั้งปวงได้ตามสมควร^{๒๔}

๗๑. ในกามาวจรกุศลกรรมเหล่านั้น กุศลกรรมที่มีเหตุ ๓ อย่างยิ่งยวด ย่อมให้ผลปฏิสนธิที่มีเหตุ ๓ แล้วก่อให้เกิดวิปากจิต ๑๖ ดวงในปวัตติกาล^{๒๕}

[ปฏิสนธิจิตที่มีเหตุ ๓ คือ มหาวิปากจิตที่ประกอบด้วยญาณ ๔ ส่วนวิปากจิต ๑๖ ดวง ในอดีตกาล คือ อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ และมหาวิปากจิต ๘]

๗๒. กุศลกรรมที่มีเหตุ ๓ อย่างอ่อน และที่มีเหตุ ๒ อย่างยิ่งยวด ย่อมให้ผล ปฏิสนธิที่มีเหตุ ๒ แล้วก่อให้เกิดวิปากจิต ๑๒ ดวงยกเว้นที่มีเหตุ ๓ ในอดีตกาล^{๒๖}

[ปฏิสนธิจิตที่มีเหตุ ๒ คือ มหาวิปากจิตที่ไม่ประกอบด้วยญาณ ๔ ส่วนวิปากจิต ๑๒ ดวง ในอดีตกาล คือ อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ และมหาวิปากจิตที่ไม่ประกอบด้วยญาณ ๔]

๗๓. กุศลกรรมที่มีเหตุ ๒ อย่างอ่อน ย่อมให้ผลปฏิสนธิเป็นอเหตุกจิต และก่อให้เกิดอเหตุกวิปากจิตในอดีตกาลเท่านั้น

[อเหตุกจิต คือ อุเบกขาสันตริณจิตที่เป็นกุศลวิปากจิต ส่วนอเหตุกวิปากจิตในอดีตกาล คือ อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘]

คาถาสรุป

๗๔. บางคนอ้างว่า “กุศลกรรมที่เป็นอสังขาริก ย่อมไม่ก่อให้เกิดวิปากจิตที่เป็นสังขาริก กุศลกรรมที่เป็นสังขาริก ย่อมไม่ก่อให้เกิดวิปากจิตที่เป็นอสังขาริก”

บุคคลพึงแสดงวิปากจิต ๑๒ ดวง ๑๐ ดวง และ ๘ ดวง ตามมติท่านตามลำดับ โดยคล้อยตามนัยที่กล่าวมาแล้ว ตามสมควร

[มหากุศลจิตที่ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก มีเหตุ ๓ อย่างยิ่งยวด ก่อให้เกิดจิต ๑๒ ดวง คือ อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ และมหาวิปากจิต เป็นอสังขาริก ๔]

มหากุศลจิตที่ประกอบด้วยญาณ เป็นสังขาริก มีเหตุ ๓ อย่างยิ่งยวด ก่อให้เกิดจิต ๑๒ ดวง คือ อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ และมหาวิปากจิต เป็นสังขาริก ๔

มหากุศลจิตที่ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก มีเหตุ ๓ อย่างอ่อนและมหากุศลจิตที่ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก มีเหตุ ๒ อย่างยิ่งยวด ก่อให้เกิดจิต ๑๐ ดวง คือ อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ และมหาวิปากจิต ที่ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก ๒

มหากุศลจิตที่ประกอบด้วยญาณ เป็นสังขาริก มีเหตุ ๓ อย่างอ่อนและมหากุศลจิตที่ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นสังขาริก มีเหตุ ๒ อย่างยิ่งยวด ก่อให้เกิดจิต ๑๐ ดวง คือ อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ ดวง และมหาวิปากจิตที่ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นสังขาริก ๒

มหากุศลจิตที่ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริกและสังขาริก มีเหตุ ๒ อย่างต่ำ ก่อให้เกิดจิต ๘ ดวง คือ อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ ดวง]

การให้ผลของมหัคคตกุศลกรรม

๗๕. ผู้เจริญปฐมฌานที่เป็นรูปาวจรกุศลอย่างอ่อน ย่อมไปอุปบัติในหมู่พรหมชั้นปาริสาชชา^{๒๗}

๗๖. ผู้เจริญปฐมฌานนั้นอย่างปานกลาง ย่อมไปอุปบัติในหมู่พรหมชั้นบุโรหิต

๗๗. ผู้เจริญปฐมฌานนั้นได้อย่างประณีต ย่อมไปอุปบัติในหมู่พรหมชั้นมหาพรหม

๗๘ เช่นเดียวกันนี้ ผู้เจริญทุติยฌานและตติยฌานอย่างอ่อน ย่อมไปอุปบัติในหมู่พรหมชั้นปริตตภา

๗๙. ผู้เจริญทุติยฌานและตติยฌานอย่างปานกลาง ย่อมไปอุปบัติในหมู่พรหมชั้นอัปมาณภา

๘๐. ผู้เจริญทุติยฌานและตติยฌานอย่างประณีต ย่อมไปอุปบัติในหมู่พรหมชั้นอาภัสสรา

๘๑. ผู้เจริญจตุตถฌานอย่างอ่อน ย่อมไปอุปบัติในหมู่พรหมชั้นปริตตสุภา

๘๒. ผู้เจริญจตุตถฌานอย่างปานกลาง ย่อมไปอุปบัติในหมู่พรหมชั้นอัปมาณสุภา

๘๓. ผู้เจริญจตุตถฌานอย่างประณีต ย่อมไปอุปบัติในหมู่พรหมชั้นสุกภินหา

๘๔. ผู้เจริญปัญจฌาน ย่อมไปอุปบัติในหมู่พรหมชั้นเวหฬผลา

๘๕. ผู้เจริญปัญจฌานนั้นนั่นเองที่คลายความยินดีในสัญญา ย่อมไปอุปบัติในหมู่พรหมชั้นอัสัญญัตว์

๘๖. ส่วนพระอนาคามี ย่อมไปอุปบัติในหมู่พรหมชั้นสุทธาวาส

๘๗. ผู้เจริญรูปาวจรกุศลไปตามลำดับ ย่อมไปอุปบัติในหมู่พรหมชั้นอรุพพรหม^{๒๘}

คาถาสรูป

๘๘. มหัคคตกุศลที่กล่าวมานี้ย่อมก่อให้เกิดวิบากที่เหมือนกัน
ที่กำหนดไว้ตามภูมิในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล
ทั้งหมดนี้เป็นหมวด ๔ ของกรรมในปริจเฉทนี้

ลำดับแห่งการจุติและปฏิสนธิ

๘๙. ชื่อว่าการอุปบัติแห่งมรณะมี ๔ อย่าง คือ การเสียชีวิตด้วยการสิ้นอายุขัย
ด้วยการหมดกรรม ด้วยการสิ้นอายุขัยและหมดกรรมทั้งสองอย่าง และด้วยการมัตตรอน

๙๐. อนึ่ง^{๒๙} กรรมที่ก่อให้เกิดการปฏิสนธิในภพอื่น ที่มาปรากฏต่อหน้าในเวลา
ใกล้เสียชีวิตตามสมควร ด้วยเหตุ ๔ อย่างนั้นก็ดี กรรมนิมิต (อารมณ์ของกรรม) มี
รูปารมณเป็นต้นที่ตนเคยได้ประสบมาก่อนและเป็นเครื่องมือในเวลาที่จะทำการกรรมนั้นก็ดี
คตินิมิต (เครื่องหมายของภพที่ไปอุปบัติ) ที่ตนจะเข้าถึงและที่ตนจะได้รับ ในภพที่จะอุปบัติ
เป็นลำดับต่อไปก็ดี ย่อมมาปรากฏในทวารใดทวารหนึ่งในบรรดาทวารทั้ง ๖ ด้วยแรงกรรม
แก้สัตร์ทั้งหลายที่กำลังจะเสียชีวิต

ลำดับต่อจากนั้น โดยส่วนมาก กระแสจิตจะรับอารมณ์ที่เข้ามาปรากฏโดยประการ
อย่างนั้น ทั้งที่บริสุทธิ์หรือเศร้าหมองตามสมควรแก่กรรมที่จะผลัดผล แล้วดำเนินไป
อย่างต่อเนื่อง เหมือนน้อมเข้าสู่อารมณ์ตามที่ปรากฏนั้นตามสมควรแก่ภพที่จะไปอุปบัติ
อีกอย่างหนึ่ง กรรมที่จะให้ไปถือปฏิสนธิในภพนั้นเองย่อมมาสู่ทวาร ด้วยอำนาจของการ
ทำให้เกิดขึ้นใหม่

๙๑. ในเวลาสิ้นสุดแห่งวิภิจิตหรือในเวลาสิ้นสุดภวังค์ของบุคคลผู้ใกล้เสียชีวิตนั้น
จุติจิตซึ่งเป็นจิตดวงสุดท้ายของปัจจุบันภพ เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปด้วยอำนาจของการจุติ
เมื่อจิตนั้นสิ้นสุดดับไปแล้ว ลำดับต่อจากจุติจิตนั้น จิตที่เรียกว่า ปฏิสนธิจิต จะรับอารมณ์
ตามที่มรณาสันนวิภิจิต (วิภิจิตในเวลาใกล้เสียชีวิต) รับอารมณ์ไว้ ทั้งที่มี[หทัย]วัตถุหรือที่

ไม่มี[หทัย]วัตถุ อันกุศลกรรมและอกุศลกรรมที่ปรุงแต่งที่แวดล้อมด้วยอวิชชาอนุสัยซึ่งมี ตัณหาอนุสัยเป็นรากเหง้า ก่อให้เกิดขึ้นตามสมควร อันสัมปยุตธรรมเข้าประสม เป็น ประธานโดยความเป็นที่ตั้งแห่งธรรม[คือรูปธรรมกับนามธรรม]ที่เกิดร่วมกัน เมื่อเกิดขึ้น อยู่ย่อมดำรงอยู่ในภพต่อไปด้วยอำนาจแห่งการสืบต่อภพอื่น

๙๒. อนึ่ง^{๓๐} ในเรื่องนี้ ชวนจิต ๕ ดวงที่เป็นไปอย่างซ้ำๆ เป็นสิ่งพึงหวังได้ใน มรณาสันนิเวธจิต ดังนั้น ถ้าการตายในขณะที่อารมณ์ปัจจุบันเข้ามาสู่คลอง[แห่งทวาร]แล้ว ยังดำรงอยู่ ในขณะนั้น ปฏิสนธิจิตและภวังคจิตจะได้อารมณ์ที่เป็นปัจจุบัน เพราะเหตุนั้น อารมณ์ที่กามาวจรปฏิสนธิจิตรับมาทางทวารทั้ง ๖ ที่เป็นกรรมนิमितหรือคตินิमित ที่เป็น ปัจจุบันหรืออดีต ย่อมเกิดขึ้น ส่วนกรรมเป็นอดีตเท่านั้น ทั้งกรรมนั้นก็ป็นกรรมที่รับมา ทางมโนทวาร อารมณ์ทั้งหมดเหล่านั้นเป็นปริตตธรรม (กามาวจรธรรม) เท่านั้น

๙๓. ส่วนกรรมนิमितที่เป็นบัญญัติ เป็นอารมณ์ของรูปาวจรปฏิสนธิ

๙๔. เช่นเดียวกันนี้ กรรมนิमितที่เป็นมหัคคตธรรมและบัญญัติ เป็นอารมณ์ของ รูปาวจรปฏิสนธิได้ตามสมควร

๙๕. ส่วนชีวิตนวกกลาป (กลุ่มรูป ๙ อย่างที่ประกอบด้วยชีวิตรูป) ย่อมตั้งอยู่โดย ความเป็นปฏิสนธิของพรหมชั้นอัสัญญัตว์ ดังนั้น พรหมชั้นอัสัญญัตว์เหล่านั้น จึงชื่อว่า ผู้มีรูปเป็นปฏิสนธิ

[พรหมชั้นอัสัญญัตว์ไม่มีจิต ผู้ที่ไปอุบัติจะปรากฏเป็นรูปเฉยๆ]

๙๖. รูปพรหมชื่อว่า เป็นผู้มีนามเป็นปฏิสนธิ

๙๗. สัตว์ที่เหลือชื่อว่า ผู้มีทั้งรูปและนามเป็นปฏิสนธิ

คาถาสรูป

๙๘. อรูปปฏิสนธิยกเว้นอรูปปฏิสนธิชั้นต่ำ ย่อมมีได้ต่อจาก อรูปจุติจิต เช่นเดียวกันนี้ กามาวจรปฏิสนธิที่มีเหตุ ๓ ก็ย่อมมีได้ ต่อจากอรูปจิตนั้น

ปฏิสนธิจิตยกเว้นเหตุกปฏิสนธิ ย่อมมีได้ต่อจากรูปาวจรจุติจิต
ปฏิสนธิทั้งปวงย่อมมีได้ต่อจากกามาวจรจุติจิตที่มีเหตุ ๓ ส่วนปฏิสนธิ-
จิตที่เกิดต่อจากจุติอื่น(คือ จุติที่มีเหตุ ๒ หรือไม่มีเหตุ) ย่อมเกิดได้ใน
กามภูมิเท่านั้น

ทั้งหมดนี้เป็นลำดับแห่งจุติจิตและปฏิสนธิจิตในปริจเฉทนี้

๙๙. ตั้งแต่เวลาถัดจากการดับแห่งปฏิสนธิจิต^{๓๐} ของสัตว์ผู้ถือปฏิสนธิตามที่
กล่าวมาเช่นนี้ เมื่อไม่มีวิถิจิตเกิดขึ้น [ปฏิสนธิจิตนั้นย่อมรับอารมณ์นั้นนั่นเอง แล้วเป็น
จิตที่เรียกว่า ลำดับภวังค์ โดยความเป็นเหตุสืบต่อภพ ดำเนินไปอย่างไม่ขาดสายดุจสายน้ำ
ตราบจนถึงการอุบัติของจุติจิต

๑๐๐. อนึ่ง ในวาระสุดท้าย ปฏิสนธิจิตนั้นจะเกิดเป็นจุติจิตด้วยอำนาจของการ
จุติแล้วดับไป

๑๐๑. ต่อจากนั้น ปฏิสนธิจิตเป็นต้นย่อมหมุนเวียนไปตามลำดับ เปรียบเสมือน
ล้อรถฉะนั้น

คาถาลงท้าย

๑๐๒. ปฏิสนธิจิต ภวังคจิต วิถิจิต และจุติจิต ย่อม เป็นไปใน
ปัจจุบันภพนี้ ฉันทิ กระแสจิตนี้คือปฏิสนธิจิต และภวังคจิต เป็นต้น
ย่อมหมุนเวียนไปในภพอื่นอีก ฉันทิ

ผู้รู้ทั้งหลายผู้มีพรตงามตลอดกาลนาน หยั่งเห็นจิต กับเจตสิก
นี้ว่าเป็นสิ่งไม่ยั่งยืน ได้บรรลुพระนิพพานอันไม่เคลื่อนคลาดแล้ว เป็น
ผู้มีพันธุนาการคือเยื่อใยที่ตัดขาดดีแล้ว จักเข้าถึงแดนสงบ

จบปริจเฉทที่ ๕ ชื่อวิถิมุตตสังคหวิภาค

ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

ปริเฉทที่ ๖

รูปสังคหวิภาค

(จำแนกรูปเป็นหมวดหมู่)

คำปฎิญา

๑. ข้าพเจ้าได้จำแนกธรรมคือจิตและเจตสิก พร้อมทั้ง[จำแนก
เป็น]ประเภทและ[แสดง]ความเป็นไปไว้เพียงเท่านี้แล้ว บัดนี้ ข้าพเจ้า
จะกล่าวรูป

การประมวลรูป ๕ อย่าง

๒. ในเรื่องนี้ การประมวลมี ๕ อย่างคือ โดยการแสดงรูปโดย
ย่อ โดยการจำแนก โดยสมุฏฐาน (เหตุที่ทำให้เกิดรูป) โดยหมวดหมู่
และโดยลำดับแห่งการเกิดขึ้น

การแสดงรูปโดยย่อ

๓. รูปนี้มี ๒ อย่างคือ มหาภูตรูป (รูปใหญ่โตปรากฏชัด) ๔ และอุปาทายรูป (รูป
ที่เกิดอาศัยมหาภูตรูป) ย่อมถึงการรวมเข้าเป็น ๑๑ อย่าง^๑

๔. รูปถึงการรวมเข้าอย่างไร ภูมิธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ ชื่อว่า
ภูตรูป (รูปปรากฏชัด)^๒

๕. จักขุประสาท โสตประสาท ฆานประสาท ชิวหาประสาท และกายประสาท
ชื่อว่า ปสาทรูป (รูปใส)^๓

๖. รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะกล่าวคือภูตรูป ๓ อย่างยกเว้นอาโปธาตุ ชื่อว่า **โคจรรูป** (รูปที่เป็นอารมณ์ของจิตกับเจตสิก)^๔

[ท่านว่าเราสัมผัสได้แต่เพียงดิน ไฟ และลมเท่านั้น ส่วนน้ำสัมผัสไม่ได้ ที่ว่าอาบนํ้านั้น จริงๆ แล้วคืออาบดินต่างหาก ลักษณะของธาตุน้ำคือสภาวะการไหลหรือเกาะกุม เป็นสภาพที่รับรู้ทางใจเท่านั้น เหมือนคบไฟที่แกว่งเป็นวงกลม ตาเห็นคบไฟ แต่เรารับรู้ลักษณะที่เป็นวงกลมทางใจ]

๗. ความเป็นหญิง และความเป็นชาย ชื่อว่า **ภาวรูป** (รูปเป็นเหตุเกิดแห่งความเข้าใจว่าเป็นหญิงหรือชาย)^๕

๘. หทัยวัตถุ ชื่อว่า **หทัยรูป**^๖

๙. ชีวิตินทรีย์ ชื่อว่า **ชีวิตรูป**^๗

๑๐. อาหารที่ทำเป็นคำๆ ชื่อว่า **อาหารรูป**^๘

๑๑. รูปนี้มี ๑๘ อย่างดังที่กล่าวมานี้ ย่อมถึงการนับว่าเป็นสภารูป (รูปโดยสภาวะ) สลักขณรูป (รูปที่มีลักษณะของสังขตธรรม) นิปผันนรูป (รูปที่ถูกกรรมเป็นต้นปรุณแต่ง) รูปรูป (รูปที่แปรปรวนชัดเจน) และสัมมสนรูป (รูปที่ใช้พิจารณากรรมฐาน)

๑๒. ธาตุคือช่องว่าง ชื่อว่า **ปริจเฉทรูป**

๑๓. กายวิญญูติ และวจีวิญญูติ ชื่อว่า **วิญญูตติรูป**

๑๔. ความเบาของรูป ความอ่อนของรูป ความควรแก่กิริยาของรูป และวิญญูตติรูปทั้งสอง [คือกายวิญญูติ และวจีวิญญูติ] ชื่อว่า **วิการรูป**

๑๕. การเกิดขึ้นของรูป การดำเนินไปของรูป ความชราของรูป ความไม่เที่ยงของรูป ชื่อว่า **ลักขณรูป** (รูปที่เป็นลักษณะของสังขตธรรม)^๙

๑๖. หนึ่ง ในการแสดงรูปโดยย่อนี้ ชาติริรูป (รูปที่เกิดขึ้น) เรียกโดยชื่อว่า อุปจยะ (การเกิดขึ้นของรูป) และสันตติ (การดำเนินไปของรูป)

โดยประการดังนี้ รูปทั้ง ๑๑ อย่างนี้เป็นรูป ๒๘ อย่างโดยการจำแนกแจกแจง

คาถาสรูป

๑๗. รูปจำแนกเป็น ๒๘ อย่างโดยองค์ธรรมอย่างไร

รูปมี ๒๘ อย่าง คือ ภูตรูป [๔] ปสาทรูป [๕] โคจรรูป [นับแค่ ๔] ภาวรูป [๒] หทัยรูป [๑] ชีวิตรูป [๑] อาหารรูป [๑] รวมเป็น นิปผันรูป ๑๘ อย่าง

ปริเฉทรูป [๑] วิญญาณัตติรูป [๒] วิการรูป [นับแค่ ๓] ลักษณะรูป [๔] รวมเป็นอนิปผันรูป ๑๐

[รูปที่ซ้ำกับรูปอย่างอื่น ไม่นับ เช่น โคจรรูปมี ๕ อย่าง แต่โภจณัฐพะนั้นคือภูตรูปซึ่งไปซ้ำกับภูตรูปที่กล่าวแล้ว ดังนั้นจึงนับโคจรรูปเพียง ๔ ส่วนวิการรูปมี ๕ อย่าง แต่กายวิญญาณุตติและวจีวิญญาณุตติซ้ำกับวิญญาณัตติรูป จึงนับวิการรูปเพียง ๓]

ทั้งหมดนี้เป็นการแสดงรูปโดยย่อในปริเฉทนี้

การจำแนกรูป

๑๘. อนึ่ง รูป ๒๘ อย่างทั้งหมดนี้ แม้มีอย่างเดียว คือไม่มีเหตุ[เกิดร่วมกัน] มีปัจจัยปรุงแต่ง มีอาสวะ เป็นสิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้น เป็นโลกียะ เป็นกามาวจร รับอารมณ์ไม่ได้ มิใช่สิ่งที่ควรละ เป็นต้น แต่ก็ถึงการจำแนกได้หลายอย่างโดยประเภทแห่งรูปภายใน และรูปภายนอกเป็นอาทิ^{๑๐}

๑๙. รูปจำแนกได้หลายประเภทอย่างไร รูป ๕ อย่างคือปสาทรูป ชื่อว่า **อัมมัตติกรูป** (รูปภายใน) รูปที่เหลือชื่อว่า **พาหิรรูป** (รูปภายนอก)^{๑๑}

๒๐. รูป ๖ อย่างคือ ปสาทรูป ๕ หทัยรูป ๑ ชื่อว่า **วัตถุรูป** (รูปเป็นที่ตั้งของจิต) ส่วนรูปที่เหลือชื่อว่า **อวัตถุรูป** (รูปซึ่งไม่ใช่ที่ตั้งของจิต)^{๑๒}

๒๑. รูปทั้ง ๗ อย่างคือ ปสาทรูป ๕ วิญญาณัตติรูป ๒ ชื่อว่า **ทวารรูป** (รูปเป็นเหตุเกิดของวิถิจิตและกรรม) ส่วนรูปที่เหลือชื่อว่า **อทวารรูป** (รูปที่ไม่ใช่เหตุเกิดของวิถิจิตและกรรม)

๒๒. รูป ๘ อย่างคือ ปสาทรูป ๕ ภาวรูป ๒ และชีวิตรูป ๑ ชื่อว่า อินทรีย์รูป (รูปที่เป็นใหญ่ในกิจมีการเห็นเป็นต้น) ส่วนรูปที่เหลือชื่อว่า อนินทรีย์รูป (รูปที่ไม่เป็นใหญ่ในกิจมีการเห็นเป็นต้น)^{๓๓}

๒๓. รูป ๑๒ อย่างคือ ปสาทรูป ๕ และวิสยรูป ๗ ชื่อว่า โภการิกรูป (รูปหยาบ) สันติเกรูป (รูปไกล) หรือ สัมปฏิกิริยารูป (รูปที่มีการกระทบระหว่างวิสยรูปกับปสาทรูป) ส่วนรูปอย่างอื่นชื่อว่า สุขุมรูป (รูปละเอียด) ทุเรรูป (รูปไกล) หรือ อัมปฏิกิริยารูป (รูปที่ไม่มีการกระทบระหว่างวิสยรูปกับปสาทรูป)^{๓๔}

๒๔. รูปที่เกิดจากกรรม (กรรมชรูป) ชื่อว่า อุปาทินนรูป (รูปที่ถูกกิเลสยึดครอง) ส่วนรูปอย่างอื่น ชื่อว่า อนูปาทินนรูป (รูปที่ไม่ได้ถูกกิเลสยึดครอง)^{๓๕}

๒๕. อายตนะคือรูป ชื่อว่า สนิทฺสสนรูป (รูปที่เห็นได้) ส่วนรูปอย่างอื่นเรียกว่า อนิทฺสสนรูป (รูปที่เห็นไม่ได้)^{๓๖}

๒๖. รูป ๕ อย่างคือ ปสาทรูป ๒ อย่างมีจักขุประสาทเป็นต้นรับอารมณ์ด้วยการสัมผัสสวัตถุ และปสาทรูป ๓ อย่างมีขานประสาทเป็นต้นรับอารมณ์ด้วยการสัมผัสสวัตถุ ชื่อว่า โคจรคาหิกรูป (รูปที่รับอารมณ์ได้) ส่วนรูปอื่นๆ ชื่อว่า อโคจรคาหิกรูป (รูปที่รับอารมณ์ไม่ได้)

[การรับอารมณ์โดยไม่สัมผัสสวัตถุ คือ เห็นรูป ฟังเสียง โดยร่างกายไม่ต้องสัมผัสกับรูป หรือแหล่งกำเนิดเสียงนั้น ส่วนการรับอารมณ์โดยสัมผัสสวัตถุ คือ ตมกลิ่น ลิ้มรส สัมผัส โดยร่างกายต้องสัมผัสกับวัตถุนั้น]

๒๗. รูป ๘ อย่างคือ วัณณะ (สี) คันธะ (กลิ่น) รส (รส) โอชา (สารอาหาร) และ ภูตรูป ๔ ชื่อว่า อวินิพโกครูป (รูปที่ไม่แยกจากกัน) ส่วนรูปอย่างอื่นเรียกว่า วินิพโกครูป (รูปที่แยกจากกันได้)

[สี กลิ่น รส โอชา และภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่แยกออกจากกันไม่ได้ รวมอยู่ด้วยกันหมดใน รูปกลาปหนึ่งๆ]

คาถาสรูป

๒๘. บัณฑิตทั้งหลายย่อมจำแนกรูป ๒๘ อย่าง โดยประเภท
แห่งรูปภายในเป็นต้น ตามสมควรอย่างนี้
ทั้งหมดนี้เป็นการจำแนกรูปในปริเฉทนี้

นัยแห่งสมุฏฐานของรูป

๒๙. สมุฏฐานของรูปมี ๔ อย่างคือ กรรม จิต อุตุ และอาหาร

๓๐. ในบรรดาสมุฏฐานเหล่านั้นจิตที่เป็นกุศลกรรมและอกุศลกรรมซึ่งถูกปรุงแต่ง
๒๕ ดวงคือ กามาวจรจิต ๒๐ และรูปาวจรจิต ๕ ย่อมก่อให้เกิดรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน
ในกระแสดิจตภายในทุกๆ ขณะนับแต่ปฏิสนธิเป็นต้นมา^{๑๗}

๓๑. จิต ๗๕ ดวงยกเว้นอรุปวิปากจิต ๔ ดวงและทวิปัญญาวจรจิต ๑๐ ดวง
เมื่อเกิดขึ้น ย่อมก่อให้เกิดรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานนับแต่ภวังคจิตดวงแรกเป็นต้นมา^{๑๘}

๓๒. ในบรรดาจิต ๗๕ ดวงนั้น อัมปนาทจิตย่อมทรงร่างกายไว้ได้

[เมื่อเริ่มบรรลุมาน เข้ามานสมบัติ หรือบรรลุมรรคผล อัมปนาทจิตส่งผลให้ร่างกายทรง
อยู่ได้ หมายความว่าร่างกายจะสงบนิ่งไม่เคลื่อนไหวในขณะนั้น บุคคลจึงบรรลุมานหรือมรรคผลใน
อิริยาบถที่กำลังเคลื่อนไหวไม่ได้]

๓๓. โวภูตัพพนจิต กามาวจรชวนจิต และอภิณฺณจิต ย่อมยังวิญญูตให้เกิดขึ้นได้

๓๔. หนึ่ง ในจิตเหล่านี้ โสมนัสชวนจิต ๑๓ ดวง ย่อมยังการยัมให้เกิดขึ้น

๓๕. เตโชธาตุที่เรียกว่า ความเย็นและความร้อน เมื่อถึงฐิติขณะ ย่อมยังรูปที่มี
อุตุเป็นสมุฏฐาน ทั้งภายในและภายนอก ให้เกิดขึ้นตามสมควร

๓๖. อาหารคือโอชาที่ถึงฐิติขณะแล้ว ย่อมยังรูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานให้เกิด
ขึ้นในเวลาทีกลืนเข้าไปภายใน

๓๗. ในบรรดารูปเหล่านั้น^{๓๙} หทัยรูปและอินทริยรูป เป็นรูปที่เกิดจากกรรมเท่านั้น
๓๘. วิญญาณัตติรูปทั้งสอง [คือกายวิญญาณุตติและวจีวิญญาณุตติ] เป็นรูปที่เกิดจากจิตเท่านั้น
๓๙. เสี่ยงเป็นรูปที่เกิดจากจิตและอตุ
๔๐. รูปทั้ง ๓ มีความเบาเป็นต้น ย่อมเกิดจากอตุ จิต และอาหาร
๔๑. อวินิพโกรูป ๘ อากาสาธาตุ ๑ ย่อมเกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔ [ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น]
๔๒. ลักษณะรูปไม่ได้เกิดจากสมุฏฐานใดๆ

คาถาสรุป

๔๓. กรรมชรูป จิตตชรูป อตุชรูป และอาหารชรูป มี ๑๘ ๑๕ ๑๓ และ ๑๒ อย่างตามลำดับ^{๔๐}

๔๔. พระพุทธเจ้าทรงแสดงว่า ลักษณะรูป [๔] ย่อมไม่เกิดจากสมุฏฐานใดๆ เพราะลักษณะรูปเหล่านั้นเป็นเพียง สภาวะของรูปที่เกิดขึ้นเป็นต้นล้วนๆ

ทั้งหมดนี้เป็นนัยแห่งสมุฏฐานของรูปในปริจเฉทนี้

การจัดเป็นกลุ่ม

๔๕. รูปกลาป (กลุ่มรูป) ทั้ง ๒๑ กลุ่ม [แต่ละกลุ่ม]เกิดขึ้นขณะเดียวกัน ดับขณะเดียวกัน มีที่ตั้งเหมือนกัน ดำเนินไปด้วยกัน

๔๖. ในบรรดารูปกลาปเหล่านั้น^{๔๑} ชีวิตรูปและอวินิพโกรูปกับจักขุ เรียกว่า **จักขุทสกะ** (กลุ่มรูป ๑๐ อย่างที่มีจักขุเป็นประธาน)

เช่นเดียวกันนี้ [ชีวิตรูปและอวินิพโกรูป]กับโสตะเป็นต้น ฟังประกอบตามลำดับอย่างนี้ คือ โสตะทสกะ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ อิตถิภาวทสกะ บุริสภาวทสกะ และวัตถุทสกะ

อวินิพโกรูปกับชีวิตรูป เรียกว่า ชีวิตนวกะ

เหล่านี้เป็นรูปกลาปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ๙ กลุ่ม

๔๗. ส่วนอวินิพโกรูป เรียกว่า สุทธัญญุสกกกลาป (กลุ่มรูป ๘ อย่างที่ไม่ระคนกับรูปอื่น)

[อวินิพโกรูป]นั้นนั้นแหละกับกายวิญญูติ เรียกว่า กายวิญญูตตินวกกลาป (กลุ่มรูป ๙ อย่างที่มีกายวิญญูติเป็นประธาน)

[อวินิพโกรูป]กับวจวิญญูติและสัททรูป เรียกว่า วจวิญญูตติทสกกลาป (กลุ่มรูป ๑๐ อย่างที่มีวจวิญญูติเป็นประธาน)

[อวินิพโกรูป]กับลหุตารูปเป็นต้น เรียกว่า ลหุตาทะกาทสกกลาป (กลุ่มรูป ๑๑ อย่างมีลหุตารูปเป็นต้นเป็นประธาน)

[อวินิพโกรูปกับกายวิญญูติและลหุตารูปเป็นต้น] เรียกว่า กายวิญญูตติลหุตาทิททาทสกกลาป (กลุ่มรูป ๑๒ อย่างมีกายวิญญูติและลหุตารูปเป็นต้นเป็นประธาน)

[อวินิพโกรูปกับวจวิญญูติ สัททรูป และลหุตารูปเป็นต้น] เรียกว่า วจวิญญูตติ-สัททลหุตาทิเตรสกกลาป (กลุ่มรูป ๑๓ อย่างมีวจวิญญูติ สัททรูป และลหุตารูป เป็นต้นเป็นประธาน)

เหล่านี้เป็นรูปกลาปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ๖ กลุ่ม

๔๘. รูปกลาปที่มีอุตฺเป็นสมุฏฐาน ๔ อย่างคือ สุทธัญญุสกะ สัททนวกะ ลหุตาทะกาทสกะ และสัททลหุตาทิททาทสกะ

๔๙. รูปกลาปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน ๒ กลุ่มคือ สุทธัญญุสกะ และลหุตาทะกาทสกะ

๕๐. ในบรรดากลาปเหล่านั้น รูปกลาปที่มีอุตฺเป็นสมุฏฐานมี ๒ กลุ่มคือ สุทธัญญุสกะ และสัททนวกะ ย่อมเกิดขึ้นแม้ในรูปภายนอก

ส่วนรูปกลาปที่เหลือทั้งหมดเป็นภายในเท่านั้น

คาถาสรุป

๕๑. รูปกลาปที่มีกรรม จิต อุตุ และอาหารเป็นสมุฏฐานมี ๒๑
กลุ่ม คือ ๙ ๖ ๔ และ ๒ กลุ่ม ตามลำดับ

ผู้รู้ทั้งหลายกล่าวว่า อากาสาธาตุและลักษณะรูปมิใช่ส่วนประกอบ
ของรูปกลาป เพราะเป็นเพียงเครื่องกำหนด และเป็นลักษณะของ
สังขตธรรม^{๒๑}

ทั้งหมดนี้เป็นการจัดเป็นกลุ่มในปริจเฉทนี้

ลำดับการดำเนินไปของรูป

๕๒. รูปทั้งหมดนี้ย่อมพบได้ครบถ้วนในปวัตติกาลในกามภูมิตามสมควร

๕๓. ส่วนในปฐิสถนธิกาล^{๒๒} ทสกะ (หมวด ๑๐) ทั้ง ๗ กลุ่ม คือ จักขุทสกะ โสต-
ทสกะ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ ภาวทสกะ และวัตถุทสกะ ย่อมปรากฏแก่สัตว์
ผู้เกิดในที่ขึ้นแฉะและโอปปาติกะ เป็นอย่างมาก

แต่ในบางครั้ง จักขุทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ และภาวทสกะย่อมไม่ปรากฏ
เป็นอย่างต่ำ

เพราะเหตุฉะนั้น พึงทราบความเสื่อมถอยของรูปกลาปลงด้วยอำนาจแห่งรูปกลาป
ดังกล่าว

[รูปกลาปในปฐิสถนธิกาลของสังเสทชะและโอปปาติกะในกามภูมิ เกิดได้อย่างมาก ๗
กลุ่ม บางคนเกิดมาตาบอด จักขุทสกะก็ไม่มี คนหูหนวกก็ไม่มีโสตทสกะ คนงมูกไม่รู้กลิ่นจัดว่าไม่มี
ฆานทสกะ และผู้ไม่มีเพศก็ไม่มีภาวทสกะ]

๕๔. ทสกะทั้ง ๓ กลุ่มที่เรียกว่า กายทสกะ ภาวทสกะ และวัตถุทสกะ ย่อม
ปรากฏแก่เหล่าสัตว์ผู้ถือกำเนิดในครรภ์ (รวมอณูชะด้วย) เช่นเดียวกันนี้ ในบางครั้ง
ภาวทสกะก็ไม่ปรากฏ

ถัดจากนั้น ในปวัตติกาล จักขุทสกะเป็นต้นที่แสดงไว้ตามลำดับย่อมปรากฏ

๕๕. เป็นอันว่าความสืบทอดของรูปกลาปที่มีสมุฏฐาน ๔ อย่าง คือ รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเริ่มแต่ปฏิสนธิ รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานเริ่มแต่จิตดวงที่สอง รูปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐานเริ่มแต่ฐิติขณะ[ของปฏิสนธิจิต] รูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานเริ่มแต่การแผ่ซ่านไปของโอชา ย่อมดำเนินไปอย่างต่อเนื่องตลอดอายุขัยในกามภูมิ เหมือนเปลวประทีปและเหมือนกระแสน้ำ

๕๖. แต่ในเวลาเสียชีวิต กรรมชรูปย่อมนำเกิดขึ้นตั้งแต่ฐิติกาลของจิตดวงที่ ๑๗ ก่อนจุติจิต

ทั้งกรรมชรูปที่เกิดก่อนหน้านั้น ที่ได้ดำเนินไปตลอดกาลจนถึงจุติจิต ย่อมดับไป ถัดจากนั้น จิตตชรูปและอาหารชรูปจะดับตามไป

ต่อจากนั้น รูปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐานที่สืบทอดกันมา ย่อมดำเนินไปตราบจนเป็นซากศพ

๕๗. รูปของสัตว์ที่เสียชีวิตแล้ว ย่อมดำเนินไปในภพอื่นอีก ตั้งแต่ปฏิสนธิ[จนกระทั่งเสียชีวิต] โดยประการเดียวกันนั้นอย่างนี้แล^{๕๔}

๕๘. ส่วนในรูปภูมิ^{๕๕} ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ และภาวทสกะ กับรูปกลาปที่เกิดจากอาหาร ย่อมไม่ปรากฏ

เพราะเหตุนั้น ในปฏิสนธิกาลของพรหมเหล่านั้น จึงมีรูปกลาปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ๔ อย่างคือทสกะทั้ง ๓ ด้วยการจำแนกเป็นจักขุทสกะ โสตทสกะ และวัตถุทสกะ กับชีวิตนวกะ

ส่วนในปวัตติกาล รูปที่มีจิตและอุตุเป็นสมุฏฐานย่อมปรากฏ

๕๙. จักขุทสกะ โสตทสกะ วัตถุทสกะ และสัททนวกะ ย่อมไม่ปรากฏแก่อสัง္ฆญสัตว์ จิตตชรูปทั้งหมดย่อมไม่ปรากฏแก่อสัง္ฆญสัตว์ด้วยเช่นเดียวกัน

เพราะเหตุนั้น ในปฏิสนธิกาลของอสัง္ฆญสัตว์เหล่านั้น ชีวิตนวกะเท่านั้นย่อมปรากฏ

ส่วนในปวัตติกาล รูปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐานยกเว้นสัททนวกะ ย่อมหลงเหลืออยู่

๖๐. พึงทราบว่าการดำเนินไปของรูปมี ๒ อย่างด้วยการจำแนกเป็นปฏิสนธิกาล และอดีตกาล ในภูมิทั้ง ๓ คือ กามภูมิ รูปภูมิ และอัสสณฺณภูมิ อย่างนี้แล

คาถาสรุป

๖๑. ในกามภูมิมีรูป ๒๘ ในรูปภูมิมีรูป ๒๓ ในอัสสณฺณภูมิมียุข
๑๗ เท่านั้น ในรูปภูมิไม่มีรูปใดๆ เลย

สัททรูป วิการรูป ชรตารูป และมรณรูป ย่อมไม่ปรากฏใน
ปฏิสนธิกาล แต่ในอดีตกาลย่อมไม่มีรูปอะไรๆ ไม่ปรากฏ [คือปรากฏ
ทุกรูปที่กล่าวมาแล้ว]

ทั้งหมดนี้เป็นลำดับการดำเนินไปของรูปในปริจเฉทนี้

การจำแนกนิพพาน

๖๒. ฝ่ายนิพพาน^{๖๒} ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเป็นโลกุตตระ อันพระอริยะพึงเห็น
แจ้งด้วยมรรคญาณทั้ง ๔ เป็นอารมณ์ของมรรคและผล เรียกว่า นิพพาน เพราะหลีกออก
จากตัณหาที่เรียกว่า วาณะ

๖๓. นิพพานนั้น แม้มีสภาพเป็นอย่างเดียว แต่ก็จำแนกเป็น ๒ อย่างตาม
ปริยายแห่งเหตุ คือ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ (ความดับที่มีขึ้นเหลืออยู่) และอนุปาทิเสส-
นิพพานธาตุ (ความดับที่ไม่มีขึ้นเหลืออยู่)

๖๔. เช่นเดียวกันนี้ นิพพานมี ๓ อย่างโดยจำแนกตามอาการ คือ สญฺญตนิพพาน
(ความดับที่ว่างจากปิลิโพบ) อนิมิตตนิพพาน (ความดับที่ไม่มีสัญญาณ) และอัปปณฺหิตนิพพาน
(ความดับที่ไม่มีความปรารถนา)

คาถาสรูป

๖๕. พระพุทธเจ้าทั้งหลายผู้พ้นแล้วจากตัณหา เรียก ธรรมที่ไม่ระคนกับสังขาร มีสภาพไม่คลาดเคลื่อน ล่วงพ้นความเกิดดับ ไม่ถูกปรุงแต่ง และไม่มีธรรมใดประเสริฐกว่า[นั้น]ว่า นิพพาน

โดยประการดังนี้ พระตถาคตเจ้าทั้งหลายทรงแสดงปรมัตถธรรมไว้ ๔ อย่างคือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน

จบปริเฉทที่ ๖ ชื่อรูปสังคหวิภาค

ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

โย ปสฺสตีห สดตํ มุนิธมฺมกายํ
พุทฺธํ ส ปสฺสตี นโร อิติ โส อโวจ
พุทฺธํ จ ธมฺม’มมลํ จ ติโลกนาถํ
สมปสฺสิตุํ วิจินถาปิ จ ธมฺมตา โภ.

(เตลภาหคาคา ข้อ ๙๓)

ท่านผู้เจริญ พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นตรัสว่า “นรชนใดในโลกนี้เห็นธรรมกาย
ของพระมุนีเนื่องๆ นรชนนั้นย่อมชื่อว่าเห็นพระพุทธเจ้า” ท่านทั้งหลายจง
ชวนชวายเป็นเพื่อเห็นพระพุทธเจ้า และพระธรรมอันบริสุทธิ์เป็นที่พึ่งแห่งโลกสาม
เสมอ

ปริจเฉทที่ ๗

สมุจจยสังคหวิภาค

(จำแนกหัวข้อธรรมเป็นหมวดหมู่)

คำปฐกัญญา

๑. ข้าพเจ้าได้กล่าวสภาวะธรรมซึ่งมี ๗๒ อย่างพร้อมทั้งลักษณะไว้แล้ว บัดนี้ จักกล่าวหัวข้อธรรมเหล่านั้นตามสมควร

[สภาวะธรรมที่กล่าวมาแล้ว คือ จิต ๑ เจตสิก ๕๒ นิพผันนรูป ๑๘ และนิพพาน ๑ รวมเป็น ๗๒]

ประมวลธรรม ๔ หมวด

๒. พึงทราบการประมวลหัวข้อธรรมว่ามี ๔ อย่าง คือ อกุศลสังคหะ (ประมวลอกุศล) มิสกสังคหะ (ประมวลธรรมผสม) โปธิปักขียสังคหะ (ประมวลธรรมฝ่ายตรัสรู้) และ สรรพสังคหะ (ประมวลธรรมทั้งหมด)

ประมวลอกุศล

๓. การประมวลมี ๔ อย่างคืออะไร ลำดับแรกในการประมวลอกุศล อาสวะ มี ๔ อย่างคือ กามาสวะ ภวาสวะ ภวสัญญาสวะ และอวิชชาสวะ

[อาสวะ คือ กิเลสซึ่งหมักดองอยู่ในกระแสจิต มี ๔ อย่าง คือ กามาสวะ (อาสวะคือ กามตัณหา) ภวาสวะ (ความพอใจในรูปमानและอรูปमान) ภวสัญญาสวะ (ความเห็นผิด) และอวิชชาสวะ (โมหะ)]

๔. โอชะ (กิเลสเหมือนห้วงน้ำ) มี ๔ อย่างคือ กาโมชะ ภโวชะ ทิฏฐิชะ และ อวิชโชชะ^๒

๕. โยคะ (เครื่องประกอบเหล่าสัตว์เข้าในวัฏฏะ) มี ๔ อย่างคือ กามโยคะ ภวโยคะ ทิฏฐิโยคะ และอวิชาโยคะ^๓

๖. คันถะ (เครื่องร้อยรัด) มี ๔ อย่างคือ เครื่องร้อยรัดหมู่รูปนามคืออภิขมา เครื่องร้อยรัดหมู่รูปนามคือพยาบาท เครื่องร้อยรัดหมู่รูปนามคือสัลลพตปราคาส (ความยึดมั่นศีลพรตนอกพระพุทธศาสนา) และเครื่องร้อยรัดหมู่รูปนามคืออิตังสัจจาภินิเวสะ (ความเชื่อถือว่าความเห็นผิดนี้ถูกต้อง)^๔

๗. อุปาทาน (เครื่องยึดมั่น) มี ๔ อย่างคือ กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สัลลพตูปาทาน และอัตตวาตูปาทาน^๕

๘. นิ वर्ณ (เครื่องปิดกั้นกุศล) มี ๖ อย่างคือ กามฉันทนิ वर्ณ พยาบาทนิ वर्ณ ถีนมิทธานิ वर्ณ อุทัจจกุกกุจจนิ वर्ณ วิจิกิจฉานิ वर्ณ และอวิชาฉานิ वर्ณ^๖

๙. อนุสัย (กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในกระแสจิต) มี ๗ อย่างคือ กามราคานุสัย ภวราคานุสัย ปฏิฆานุสัย มานานุสัย ทิฏฐิานุสัย วิจิกิจฉานุสัย และอวิชาานุสัย^๗

๑๐. สังโยชน์ (เครื่องผูก) ๑๐ ในพระสูตร คือ กามราคสังโยชน์ รูปราคสังโยชน์ อรูปราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ มานสังโยชน์ ทิฏฐิสังโยชน์ สัลลพตปราคาสสังโยชน์ วิจิกิจฉาสังโยชน์ อุทัจจสังโยชน์ และอวิชาสังโยชน์^๘

๑๑. สังโยชน์ ๑๐ อย่างอื่นในพระอภิธรรม คือ กามราคสังโยชน์ ภวราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ มานสังโยชน์ ทิฏฐิสังโยชน์ สัลลพตปราคาสสังโยชน์ วิจิกิจฉาสังโยชน์ อิสสาสังโยชน์ มัจฉริยสังโยชน์ และอวิชาสังโยชน์^๙

๑๒. กิเลส (เครื่องเร้าร้อน) ๑๐ อย่าง คือ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา ถีนะ อุทัจจจะ อหิริกะ และอนัตตตัปปะ^{๑๐}

๑๓. อนึ่ง ในหมวดอกุศลซึ่งมีอาสวะเป็นต้นนี้ พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์เอา

ตัณหาซึ่งมีวัตถุสามและภพนั้นเป็นที่ตั้งโดยให้ชื่อว่า กามะและภวะ ทั้งไตรัสเรียกทวิภูตติที่เป็นไปอย่างนั้นว่า สัลลพตปราคาส อิทัมสัจจาภินิเวสะ และอัตตวาทุปาทาน

[คำว่า กามะ ในหมวดกามาสวะเป็นต้น หมายถึงกามตัณหา ส่วนคำว่า ภวะ ในหมวดภวาสวะเป็นต้น หมายถึงภวตัณหา แต่โดยรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ที่กล่าวไว้โดยตรง คำว่า กามะ หมายถึง วัตถุสาม ซึ่งเป็นที่ตั้งของกามตัณหา ส่วนคำว่า ภวะ หมายถึง ภพภูมิคือรูปภูมิกับอรูปภูมิ ซึ่งเป็นที่ตั้งของภวตัณหา]

คาถาสรูป

๑๔. ธรรมทั้งหลายคือ อาสวะ โสมะ โยคะ และเครื่องร้อยรัด
ตามองค์ธรรมแล้วมี ๓ อุปาทานมี ๒ นิเวศน์ มี ๘ อนุสัยมี ๖ สังโยชน์
มี ๙ กิเลสมี ๑๐ เรากล่าวการประมวลอุคศลว่ามี ๙

ประมวลธรรมผสม

๑๕. ในหมวดธรรมผสม เหตุมี ๖ คือ โลกเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ อโลภเหตุ
อโทสเหตุ และอโมหเหตุ

๑๖. องค์แห่งการเพ่งมี ๗ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ เอกัคคตา โสมนัส โทมนัส
และอุเบกขา

๑๗. องค์แห่งมรรคมี ๑๒ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ
สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ
และมิจฉาสมาธิ

[องค์แห่งมรรคในที่นี้หมายถึงทั้ง ๒ ฝ่าย ทั้งฝ่ายกุศลและฝ่ายอกุศล]

๑๘. อินทรีย์มี ๒๒ คือ จักขุนทรีย์ โสณินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์
อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มนินทรีย์ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์

โทมนัสสินทริย์ อุเปกขินทริย์ สัทธินทริย์ วิริยินทริย์ สตินทริย์ สมาธิทริย์ ปัญญินทริย์
อนัญญาตัญญูสสามีตินทริย์ อัญญินทริย์ และอัญญาตาวินทริย์^{๑๑}

[อินทริย์ ๓ อย่างทำเป็นโลกุตตระ กล่าวคือ อนัญญาตัญญูสสามีตินทริย์ เป็นอินทริย์
ในโสตาปัตติมรรค อัญญินทริย์ เป็นอินทริย์ในมรรคที่เหลือทั้ง ๓ และอัญญาตาวินทริย์ เป็นอินทริย์
ในอรหัตตผล]

๑๙. พละมี ๙ คือ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ ปัญญาพละ หิริพละ
โอตตปปพละ อหิริกพละ และอโนตตปปพละ

๒๐. อธิปัติมี ๔ คือ ฉันทาธิปติ วิริยาธิปติ จิตตาธิปติ และวิมังสาธิปติ^{๑๒}

๒๑. อาหารมี ๔ คือ กพฬิการาหาร ผัสสาหารที่สอง มโนสัจจะนาหารที่สาม
และวิญญาณาหารที่สี่^{๑๓}

๒๒. อนึ่ง ในหมวดผสมนี้ ในบรรดาอินทริย์ทั้งหลาย โสตาปัตติมรรคญาณ
ชื่อว่า อนัญญาตัญญูสสามีตินทริย์

๒๓. อรหัตตผลญาณ ชื่อว่า อัญญาตาวินทริย์

๒๔. ญาณทั้ง ๖ ในท่ามกลางเรียกว่า อัญญินทริย์

[คำว่า ในท่ามกลาง หมายความว่า ที่อยู่ระหว่างโสตาปัตติมรรคและอรหัตตผล]

๒๕. ชีวิตินทริย์มี ๒ อย่างด้วยการจำแนกเป็นรูปและนาม

๒๖. องค์แห่งการเพ่งอารมณ์ย่อมไม่ปรากฏในปัญจวิญญาณ พละย่อมไม่ปรากฏ
ในจิตที่ปราศจากความเพียร องค์ของมรรคย่อมไม่ปรากฏในอเหตุกจิต

๒๗. เช่นเดียวกันนี้ เอกัคคตาย่อมไม่ถึงความเป็นมรรค อินทริย์ หรือพละ ใน
จิตที่มีความสงสัย

๒๘. อธิปติอย่างเดียวกันนั้นย่อมปรากฏในชวนจิต ที่เป็นทวิเหตุกะและติเหตุกะ
ตามสมควร

คาถาสรูป

๒๙. เหตุมี ๖ องค์แห่งการเพ่งมี ๕ องค์แห่งมรรคมี ๙ อินทรีย์ มี ๑๖ โดยองค์ธรรม เรากล่าวพลธรรมว่ามี ๙ กล่าว อธิบติว่ามี ๔ และกล่าวอาหารว่ามี ๔ เช่นเดียวกัน เรากล่าวการประมวลธรรมผสม ซึ่งเจือด้วยกุศลเป็นต้นว่ามี ๗

ประมวลธรรมฝ่ายตรัสรู้

๓๐. ในหมวดธรรมฝ่ายตรัสรู้ สติปัฏฐานมี ๔ คือ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน และธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน^๔

๓๑. สัมมปปธาน ๔ คือ ความเพียรเพื่อขจัดบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ความเพียรเพื่อห้ามบาปอกุศลธรรมที่ยังมิได้เกิดขึ้น ความเพียรเพื่อยังกุศลธรรมที่ยังมิได้เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น และความเพียรเพื่อยังกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญยิ่งๆ ขึ้นไป^๕

๓๒. อิทธิบาทมี ๔ คือ ฉันทอิทธิบาท วิริยอิทธิบาท จิตตอิทธิบาท และวิมังสอิทธิบาท^๖

๓๓. อินทรีย์ ๕ คือ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาอินทรีย์ และปัญญินทรีย์^๗

๓๔. พละ ๕ คือ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ และปัญญาพละ^๘

๓๕. โพชฌงค์ ๗ คือ สติสัมโพชฌงค์ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ ปิติสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์ และอุเบกขาสัมโพชฌงค์^๙

๓๖. องค์ของมรรคมี ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ^{๑๐}

๓๗. อนึ่ง ในหมวดนี้ ท่านเรียกสัมมาสติเพียงอย่างเดียวเท่านั้นว่า “สติปัฏฐาน”

๓๘. เช่นเดียวกันนี้ ท่านเรียกสัมมาวายามะเพียงอย่างเดียวเท่านั้นว่า “สัมมปปธาน ๔”

คาถาสรูป

๓๙. ธรรมทั้งหลายเหล่านี้โดยสภาวะธรรมมี ๑๔ คือ ฉันทะ จิตตะ อุเบกขา สัทธา ปัสสัทธิ ปิติ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ วิรติ ๓ [สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ] สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ โดยประเภทมี ๓๗ การประมวลธรรมฝ่ายตรัสรู้นี้มี ๗

๔๐. ธรรม ๙ อย่าง คือ สังกัปปะ ปัสสัทธิ ปิติ อุเบกขา ฉันทะ จิตตะ และวิรติ ๓ เป็นธรรมปรากฏทีเดียว วิริยะปรากฏ ๙ ที่ สติปรากฏ ๘ ที่ สมาธิปรากฏ ๔ ที่ ปัญญาปรากฏ ๕ ที่ สัทธาปรากฏ ๒ ที่ ทั้งหมดนี้เป็นการจำแนกธรรมอันเลิศ ๓๗ อย่างอันประเสริฐ

๔๑. โพธิปักขิยธรรมทั้งหมดย่อมปรากฏในโลกุตตรจิต สังกัปปะ และปิติย่อมไม่ปรากฏในโลกุตตรจิตเป็นบางครั้ง แต่ปรากฏตามสมควร ในโลกียจิตในเวลาทีวิสุทธิ ๖ ปรากฏขึ้น

ประมวลธรรมทั้งหมด

๔๒. ในหมวดธรรมทั้งหมด ชั้นนี้มี ๕ คือ รูปชั้นน์ เวทนาชั้นน์ สัญญาชั้นน์ สังขารชั้นน์ และวิญญูณชั้นน์^{๒๑}

๔๓. ชั้นอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทานมี ๕ คือ รูปุปาทานักชั้นน์ เวทูปาทานักชั้นน์ สัญญูปาทานักชั้นน์ สังขารูปาทานักชั้นน์ และวิญญูณูปาทานักชั้นน์^{๒๒}

๔๔. อายุตนะมี ๑๒ คือ จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ มนายตนะ รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ และธรรมายตนะ^{๒๓}

๔๕. ธาตุมี ๑๘ คือ จักขุธาตุ โสตราตุ ฆานาธาตุ ชิวหาธาตุ กายธาตุ รูปธาตุ

สัทธาตฺถุ คันธธาตฺถุ รสธาตฺถุ โผฏฐัพพธาตฺถุ จักขุวิญญาณธาตฺถุ โสตวิญญูณธาตฺถุ ฆานวิญญูณธาตฺถุ
ชีวหาวิญญูณธาตฺถุ กายวิญญูณธาตฺถุ มโนธาตฺถุ มโนวิญญูณธาตฺถุ และธรรมธาตฺถุ^{๒๔}

๔๖. อริยสัจมี ๔ คือ ทุกขอริยสัจ ทุกขสมุทยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ^{๒๕}

๔๗. ในหมวดธรรมทั้งหมดนี้ ธรรมทั้งหลายมี ๖๙ ด้วยการจำแนกเป็นเจตสิก
[๕๒] สุขุมรูป [๑๖] และนิพพาน [๑] ย่อมถึงการนับว่าเป็นธรรมายตนะ หรือธรรมธาตฺถุ

๔๘. มนายตนะเพียงอย่างเดียว ย่อมจำแนกด้วยอำนาจของวิญญูณธาตฺถุ ๗

คาถาสรูป

๔๙. ธรรม ๕ อย่างเหล่านี้คือ รูป เวทนา สัญญา เจตสิกที่
เหลือและวิญญูณ เรียกว่า เบญจขันธ์

๕๐. พึงทราบว่าธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๓ คืออุปาทานขันธ์ ๕
นิพพานคือธรรมที่พ้นจากการนับเป็นขันธ์ เพราะไม่มีความแตกต่าง

๕๑. อายุตนะมี ๑๒ โดยจำแนกตามทวารและอารมณ ส่วนธาตฺถุมี
๑๘ ตามลำดับของทวาร ธาตฺถุ และจิตที่เกิดในทวารกับอารมณเหล่านั้น

[ทวาร อารมณ และจิตที่เกี่ยวกับอายุตนะ ๑๒ และธาตฺถุ ๑๘ มีดังต่อไปนี้

ทวาร ๖	อารมณ ๖	วิญญูณ ๖
จักขุทวาร	รูปารมณ	จักขุวิญญูณ
โสตทวาร	สัททารมณ	โสตวิญญูณ
ฆานทวาร	คันธารมณ	ฆานวิญญูณ
ชีวหาทวาร	รสารมณ	ชีวหาวิญญูณ
กายทวาร	โผฏฐัพพารมณ	กายวิญญูณ
มโนทวาร	ธรรมารมณ	มโนวิญญูณ]

๕๒. วัฏสงสารที่เป็นไปในภูมิ ๓ ชื่อว่า ทุกข์ ตัณหา เป็นสมุทัย
นิพพานชื่อว่า นิโรธ มรรคที่เป็นโลกุตตระ ชื่อว่า มรรค

๕๓. ธรรมที่ประกอบกับมรรคจิตและผลจิตตูปบาท ชื่อว่า
เป็นธรรมที่พ้นแล้วจากอริยสัจ ๔ การประมวลธรรม ทั้งหมดมีกล่าวไว้
โดยประเภท ๕ อย่าง

จปปริจเฉทที่ ๗ ชื่อสมุจจยสังคหวิภาค
ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

ปริจเฉทที่ ๘

ปัจจัยสังคหวิภาค

(จำแนกปัจจัยเป็นหมวดหมู่)

คำปฎิญา

๑. ธรรม[ที่เป็นสังขตธรรมและอสังขตธรรม]เหล่าใด เป็นอุปการะ
แก่สังขตธรรมทั้งหลายเหล่าใด ด้วยปัจจัยการใดมีอยู่ บัดนี้ ข้าพเจ้า
จักกล่าวการจำแนกธรรมทั้งหลายเหล่านั้นในปริจเฉทนี้ตามสมควร

นัย ๒ อย่าง

๒. พึงทราบการประมวลปัจจัย ๒ อย่างคือ ปฏิจจสมุปบาทนัย และปฏิฐานนัย

๓. ในบรรดานัยทั้งสองนั้น ปฏิจจสมุปบาทนัยมีลักษณะเพียงแสดงอาการของ
การเกิดขึ้นเพราะอาศัยเหตุ ส่วนปฏิฐานนัยตรัสไว้โดยแสดงการตั้งอยู่แห่งปัจจัยเฉพาะอย่าง
อาจารย์ทั้งหลายอธิบายโดยคละนัยทั้งสองเข้าด้วยกัน

ปฏิจจสมุปบาทนัย

๔. ในบรรดานัยทั้งสองนั้น

- ๑] สังขารทั้งหลายย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย
- ๒] วิญญาณย่อมมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย
- ๓] นามรูปย่อมมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

[๔] สฬายตนะย่อมมีเพราะนามรูปเป็นปัจจัย

[๕] ผัสสะย่อมมีเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย

[๖] เวทนาย่อมมีเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

[๗] ตัณหาย่อมมีเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

[๘] อุปาทานย่อมมีเพราะตัณหาเป็นปัจจัย

[๙] ภพย่อมมีเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

[๑๐] ชาตีย่อมมีเพราะภพเป็นปัจจัย

[๑๑] ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสย่อมมีเพราะชาติเป็นปัจจัย

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้

ทั้งหมดนี้เป็นนัยแห่งปฏิจสุมุขปาทในปริจเฉทนี้

๕. ในปฏิจสุมุขปาทนั้น ฟังทราบว่ กาลมี ๓ องค์มี ๑๒ ส่วนมี ๒๐ ที่เชื่อมต่อมี ๓ การรวมเข้ามี ๔ วัฏฏะมี ๓ และมูลมี ๒

๖. ฟังทราบอย่างไร อวิชชาและสังขารเป็นอดีตกาล ชาติ ชรา และมรณะเป็นอนาคตกาล ธรรม ๘ อย่างที่อยู่ท่ามกลางเป็นปัจจุบันกาล นี่คือกาล ๓

๗. องค์มี ๑๒ คือ อวิชชา สังขาร วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ และชรา มรณะ

๘. อนึ่ง ในปฏิจสุมุขปาทนี้ คำว่า โสกะ เป็นต้นเป็นการแสดงผลต่อเนื่อง

๙. ในข้อนี้ ตัณหา อุปาทาน และภพ แสดงไว้ด้วยคำว่า อวิชชาและสังขาร

เช่นเดียวกันนี้ อวิชชาและสังขารก็แสดงไว้ด้วยคำว่า ตัณหา อุปาทาน และภพ

ผล ๕ อย่างมีวิญญานเป็นต้น แสดงไว้ด้วยคำว่า ชาติ ชรา และมรณะ เพราะฉะนั้น

๑๐. ส่วนมี ๒๐ ที่เชื่อมต่อกันมี ๓ และการประมวลมี ๔ คือ

เหตุในอดีตมี ๕ อย่าง ผลในปัจจุบันมี ๕ อย่าง เหตุในปัจจุบันมี ๕ อย่าง ผลในอนาคตมี ๕ อย่าง^๒

๑๑. วัฏฏะมี ๓ คือ อวิชชา ตัณหา และอุปาทานเป็นกิเลสวัฏ (วัฏฝ่ายกิเลส) ภพบางอย่างที่เรียกว่า กรรมภพ และสังขารทั้งหลาย เป็นกรรมวัฏ (วัฏฝ่ายกรรม) ภพบางอย่างที่เรียกว่า อุปปัตติภพ และธรรมทั้งหลายที่เหลือ เป็นวิปากวัฏ (วัฏฝ่ายวิปาก)

๑๒. พึงทราบว่ามี ๒ ด้วยการจำแนกเป็นอวิชชาและตัณหา

คาถาสรุป

๑๓. [วัฏสงสาร]ย่อมดับเพราะการดับไปแห่งมูลเหตุเหล่านั้น และอวิชชาย่อมเพิ่มพูนแก่คนเขลาผู้ถูกขรา มรณะ และความโศก เบียดเบียนอยู่ทุกขณะ เพราะการเกิดขึ้นของอาสวะทั้งหลาย

พระมหามุนีทรงแสดงวัฏสงสารที่หมุนพันกันไปในภุมิ ๓ อันไม่ปรากฏเบื้องต้นเช่นนี้เป็นปฏิจจสมุปบาท

ปฏิฐานนัย

๑๔. [ปัจจัย ๒๔ อย่าง] คือ เหตุปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นเหตุ) อารัมมณปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอารมณ์) อธิปติปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอธิปติ) อนันตรปัจจัย (ปัจจัยที่ทำให้เกิดธรรมต่อเนื่องไป) สมันตรปัจจัย (ปัจจัยที่ทำให้เกิดธรรมต่อเนื่องไปด้วยดี) สหชาติปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดร่วมกัน) อัญญมัญญปัจจัย (ปัจจัยของกันและกัน) นิสสยปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่อาศัย) อุปนิสสยปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่อาศัยซึ่งมีกำลัง) ปุเรชาติปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดขึ้นก่อน) ปัจฉาชาติปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดภายหลัง) อาเสวนปัจจัย (ปัจจัยที่ซ่องเสพอยู่เนื่องๆ) กรรมปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นกรรม) วิปากปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นวิปาก) อาหารปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอาหาร)

อินทริยปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอินทริย์) ฌานปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นฌาน) มรรคปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นมรรค) สัมปยุตตปัจจัย (ปัจจัยที่มาประกอบ) วิปยุตตปัจจัย (ปัจจัยที่ไม่มีได้มาประกอบ) อตถิปัจจัย (ปัจจัยที่มีอยู่) นตถิปัจจัย (ปัจจัยที่ไม่มี) วิคตปัจจัย (ปัจจัยที่ปราศจาก) อวิคตปัจจัย (ปัจจัยที่ไม่ปราศจาก)^๓

ทั้งหมดนี้เป็นปฏิฐานนัยในปริจเฉทนี้

คาถาแสดงอุเทศ

๑๕. ในปฏิฐานนัยนั้น

ปัจจัยมี ๖ ประเภท คือ นามเป็นปัจจัยแก่นาม ๖ ปัจจัย นามเป็นปัจจัยแก่นามรูป ๕ ปัจจัย นามเป็นปัจจัยแก่รูป ๑ ปัจจัย รูปเป็นปัจจัยแก่นาม ๑ ปัจจัย ปัญญาติ นาม และรูป เป็นปัจจัยแก่นาม ๒ ปัจจัย นามและรูปทั้งสองอย่างเป็นปัจจัยแก่นามรูปทั้งสองอย่าง ๙ ปัจจัย ปัจจัยมี ๖ ประเภทได้อย่างไร

นิเทศของปัจจัย ๖ ประเภท

๑๖. นามเป็นปัจจัยแก่นาม มี ๖ ปัจจัย คือ

ธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นจิตและเจตสิก ที่ดับไปโดยไม่มีธรรมอื่นมาคั่น เป็นปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นจิตและเจตสิกที่กำลังเกิดขึ้นอีก ด้วยอำนาจของอนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย นตถิปัจจัย และวิคตปัจจัย

ชวนจิตดวงก่อนๆ เป็นปัจจัยแก่ชวนจิตดวงหลังๆ ด้วยอำนาจของอาเสวนปัจจัย

ธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกที่เกิดร่วมกันเป็นปัจจัยแก่กันและกัน ด้วยอำนาจของสัมปยุตตปัจจัย

๑๗. นามเป็นปัจจัยแก่นามรูป มี ๕ ปัจจัย คือ

เหตุ องค์แห่งการเพ่ง และองค์มรรคเป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดร่วมกับตน ด้วยอำนาจของเหตุปัจจัยเป็นต้น

เจตนาที่เกิดรวมเป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดรวม[กับเจตนาอัน]

เจตนาที่เกิดในขณะต่างกัน เป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดขึ้นเพราะกรรมด้วยอำนาจของกรรมปัจจัย

วิปากขันธ [นามขันธที่เป็นวิปาก] เป็นปัจจัยแก่นามซึ่งกันและกัน และเป็นปัจจัยแก่รูปที่เกิดร่วมกัน ด้วยอำนาจของวิปากปัจจัย

๑๘. นามเป็นปัจจัยแก่รูป มีอย่างเดียว คือ

ธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกที่เกิดภายหลังเป็นปัจจัยแก่กายนี้ที่เกิดมาก่อนแล้ว ด้วยอำนาจของปัจฉาชาติปัจจัย

๑๙. รูปเป็นปัจจัยแก่นาม มีอย่างเดียวเท่านั้น คือ

วัตถุรูป ๖ เป็นปัจจัยแก่วิญญาณธาตุ ๗ ดวงในปวัตติกาล

อารมณ์ ๕ เป็นปัจจัยแก่ปัญจวิญญาณวิถิจิต ด้วยอำนาจของปุเรชาติปัจจัย

๒๐. ปัญญา นาม และรูปเป็นปัจจัยแก่นามเท่านั้น มี ๒ ปัจจัย คือ ด้วยอำนาจของอาร์มมณปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัย

๒๑. ในบรรดาปัจจัย ๒ อย่างนั้น อารมณมี ๖ อย่างโดยจำแนกเป็นรูปารมณเป็นต้น

๒๒. ส่วนอุปนิสสยปัจจัย มี ๓ คือ อาร์มมณูปนิสสยปัจจัย ๑ อนันตรูปนิสสยปัจจัย ๑ ปกตูปนิสสยปัจจัย ๑

๒๓. ในบรรดาอุปนิสสยปัจจัย ๓ อย่างนั้น อารมณที่บุคคลใส่ใจ เป็นอาร์มมณูปนิสสยปัจจัย

๒๔. ธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกที่ดับไปโดยไม่มีธรรมอื่นมาคั่น เป็นอนันตรูป-
นิสสยปัจจัย

๒๕. ส่วนปกตูปนิสสยปัจจัยมีจำนวนมาก คือ ราคาภิธรรม (ธรรมมีรากะเป็นต้น)
สัทธาภิธรรม (ธรรมมีศรัทธาเป็นต้น) สุข ทุกข์ บุคคล โภชนะ อุตุ และเสนาสนะ เป็น
ปัจจัยแก่กุศลธรรมเป็นต้น ทั้งภายในและภายนอกได้ตามสมควร

กรรมเป็นปัจจัยแก่วิบากทั้งหลาย

๒๖. นามรูปเป็นปัจจัยแก่นามรูปมี ๙ ปัจจัยตามสมควร คือ ด้วยอำนาจของ
อธิปัตติปัจจัย สหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย อาหารปัจจัย อินทริยปัจจัย
วิปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย

๒๗. ในบรรดาปัจจัย ๙ อย่างนั้น อธิปัตติปัจจัยมี ๒ อย่าง คือ อารมณ์ที่บุคคล
ใส่ใจเป็นปัจจัยแก่นามทั้งหลาย ด้วยอำนาจของอาร์มมณปัจจัยและอธิปัตติปัจจัย

สหชาตาริบัติ ๔ อย่างเป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดร่วมกันด้วยอำนาจของสหชาต-
ปัจจัย

๒๘. สหชาตปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ ธรรมที่เป็นจิตและเจตสิก เป็นปัจจัยแก่กัน
และกัน และเป็นปัจจัยแก่รูปที่เกิดร่วมกัน

มหาภูตรูปเป็นปัจจัยแก่กันและกัน และเป็นปัจจัยแก่อุปาทายรูป

[หทัย]วัตถุและวิบากขันธ์เป็นปัจจัยแก่กันและกันในขณะปฏิสนธิ

๒๙. อัญญมัญญปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ ธรรมที่เป็นจิตและเจตสิก เป็นปัจจัยแก่
กันและกัน

มหาภูตรูปเป็นปัจจัยแก่กันและกัน

หทัยวัตถุและวิบากขันธ์เป็นปัจจัยแก่กันและกันในขณะปฏิสนธิ

๓๐. นิสสยปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ ธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกเป็นปัจจัยแก่กัน
และกัน และเป็นปัจจัยแก่รูปที่เกิดร่วมกัน

มหาภูตรูปเป็นปัจจัยแก่กันและกัน และเป็นปัจจัยแก่อุपाทายรูป

วัตถุรูป ๖ เป็นปัจจัยแก่วิญญาณธาตุ ๗

๓๑. อาหารปัจจัยมี ๒ อย่าง คือ กพฬิการาหารเป็นปัจจัยแก่ร่างกายนี้

อาหารที่เป็นนามธรรมเป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดร่วมกัน

๓๒. อินทริยปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ ปสาทรูป ๕ เป็นปัจจัยแก่วิญญาณ ๕

รูปชีวิตินทริย์เป็นปัจจัยแก่อุปาทินทรูป (รูปที่เกิดแต่กรรม เรียกอีกอย่างว่า กรรมรูป หรือกฐัตตารูป)

อินทริย์ที่เป็นนามเป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดร่วมกัน

๓๓. วิปยุตตปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ หทัยวัตถุเป็นปัจจัยแก่วิบากขันธในขณะ ปฏิสนธิ

ธรรมคือจิตและเจตสิกเป็นปัจจัยแก่รูปที่เกิดร่วมกัน ด้วยอำนาจของสหชาติปัจจัย

ธรรมคือจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นภายหลังเป็นปัจจัยแก่ร่างกายนี้ที่เกิดขึ้นก่อนด้วย อำนาจของปัจฉาชาติปัจจัย

วัตถุรูป ๖ เป็นปัจจัยแก่วิญญาณธาตุ ๗ ในอดีตกาลด้วยอำนาจของปุเรชาติปัจจัย

๓๔. อัตถิปัจจัยและอวิคตปัจจัยนี้มี ๕ อย่างคือ สหชาติปัจจัย ปุเรชาติปัจจัย ปัจฉาชาติปัจจัย ทุกประการ กพฬิการาหารซึ่งเป็นอาหารปัจจัย และรูปชีวิตินทริยปัจจัย

๓๕. ปัจจัยทั้งปวงย่อมถึงการรวมเข้าในอาร์มมณปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย กรรม-ปัจจัย และอัตถิปัจจัย

๓๖. อนึ่ง ในปฏิฐานนัยนี้ คำว่า สหชาตรูป (รูปที่เกิดร่วมกัน) ฟังทราบว่ามี ๒ อย่างในปัจจัยทั้งปวง ด้วยประเภทของรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานในอดีตกาล และด้วยประเภท ของกฐัตตารูปในปฏิสนธิกาล

คาถาสรูป

๓๗. โดยประการดังนี้ ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปใน ๓ กาลได้ ตามสมควร หรือที่พ้นแล้วจากกาล ทั้งที่เป็นภายในและภายนอก ทั้งที่เป็นสังขตะและอสังขตะ ย่อมดำรงอยู่ ๓ อย่าง คือ บัญญัติ นาม และรูป ชื่อว่า ปัจจัย ๒๔ ในคัมภีร์ปฏิฐานโดยประการทั้งปวง

๓๘. ในบรรดาธรรมทั้งสามนั้น รูปธรรม ก็คือรูปขันธ์นั่นเอง

ธรรม ๕ อย่าง คือ นามขันธ์ ๔ ที่เรียกว่า จิตและเจตสิก พร้อมด้วยนิพพาน [รวมเป็น ๕] เรียกว่า อรูป หรือนาม

การจำแนกบัญญัติ

๓๙. ส่วนที่เหลือจากนามรูปดังกล่าวนั้น เป็นบัญญัติ มี ๒ อย่างคือ [สัทท] บัญญัติที่ทำให้รู้[อัตถบัญญัติและสภาวะธรรม] และ[อัตถ]บัญญัติที่พึงรับรู้ได้[ด้วยสัททบัญญัติ]

๔๐. อัตถบัญญัติเป็นอย่างไร

แผ่นดินและภูเขาเป็นต้น ถูกบัญญัติเรียกโดยประการนั้นๆ โดยอาศัยอาการเปลี่ยนแปลงของมหาภูตรูปนั้นๆ [เช่นสูงขึ้นไปก็เป็นภูเขา]

บ้าน รถ และเกวียนเป็นต้น ถูกบัญญัติเรียกโดยประการนั้นๆ โดยอาศัยการประชุมกันของส่วนประกอบต่างๆ

ผู้ที่เป็นชายเป็นต้น ถูกบัญญัติเรียกโดยประการนั้นๆ โดยอาศัยขันธ์ ๕

ทิศและกาลเวลาเป็นต้น ถูกบัญญัติเรียกโดยประการนั้นๆ โดยอาศัยการโคจรของพระจันทร์เป็นต้น

หลุมและถ้ำเป็นต้น ถูกบัญญัติเรียกโดยประการนั้นๆ โดยอาศัยลักษณะที่เป็นช่องว่าง

กสิณและนิมิตเป็นต้น ถูกบัญญัติเรียกโดยประการนั้นๆ โดยอาศัยมหาภูตรูปที่เป็นอารมณ์นั้นๆ และวิธีการภาวนาเฉพาะอย่าง

สิ่งที่จำแนกเป็นประเภทดังตัวอย่างเป็นต้นนี้ แม้ไม่ปรากฏอยู่โดยปรมาตถ์ แต่ก็
เป็นอารมณ์ของจิตที่เกิดขึ้นโดยอาการที่เป็นฉายาของปรมาตถ์ เป็นธรรมที่ถูกมนุษย์คิดขึ้น
โดยอาศัย คือเทียบเคียง กล่าวคือทำสิ่งนั้นๆ ให้เป็นเหตุ โดยประการนั้นๆ แล้วจึงเรียก
ชาน ตั้งชื่อ ใช้พูดจากัน ท่านเรียกว่า บัญญัติ เพราะเป็นสภาพที่ถูกสมมุติขึ้น^๔

บัญญัตินี้ชื่อว่า [อรรถ]บัญญัติ ที่พึงรับรู้ได้[ด้วยสัททบัญญัติ]

๔๑. ส่วน[สัทท]บัญญัติที่ทำให้รู้[อรรถบัญญัติและสภาวะธรรม] เป็นบัญญัติที่ท่าน
แสดงโดยชื่อคือนาม (ชื่อที่น้อมไปสู่ความหมาย) และนามกัมมะ (ชื่อที่บุคคลพึงตั้ง)
เป็นต้น

สัททบัญญัตินั้นมี ๖ อย่าง^๕ คือ

- วิชขมานบัญญัติ (บัญญัติแสดงเนื้อความที่มีปรากฏ)
- อวิชขมานบัญญัติ (บัญญัติแสดงเนื้อความที่ไม่มีปรากฏ)
- วิชขมานเนอวิชขมานบัญญัติ (บัญญัติระคนด้วยเนื้อความที่ไม่มีปรากฏกับ
เนื้อความที่มีปรากฏ)
- อวิชขมานเนวิชขมานบัญญัติ (บัญญัติระคนด้วยเนื้อความที่มีปรากฏกับ
เนื้อความที่ไม่มีปรากฏ)
- วิชขมานเนวิชขมานบัญญัติ (บัญญัติระคนด้วยเนื้อความที่มีปรากฏกับเนื้อความ
ที่มีปรากฏ)
- อวิชขมานเนอวิชขมานบัญญัติ (บัญญัติระคนเนื้อความที่ไม่มีปรากฏกับ
เนื้อความที่ไม่มีปรากฏ) ๑

๔๒. ในบรรดาบัญญัติทั้ง ๖ อย่างเหล่านั้น เมื่อใด [ชนทั้งหลาย]ย่อมบัญญัติรูป
เวทนาเป็นต้นที่ปรากฏอยู่โดยปรมาตถ์ด้วยบัญญัติใด เมื่อนั้น บัญญัตินี้เรียกว่า **วิชขมาน-**
บัญญัติ (บัญญัติแสดงเนื้อความที่มีปรากฏ)

เมื่อใด [ชนทั้งหลาย] ย่อมบัญญัติแผ่นดินและภูเขาเป็นต้นที่ไม่ปรากฏอยู่โดยปรมาตม ด้วยบัญญัติใด เมื่อนั้น บัญญัตินี้ท่านเรียกว่า **อวิชชมานบัญญัติ** (บัญญัติแสดงเนื้อความที่ไม่มีปรากฏ)

ส่วนบัญญัติที่เหลือ พึงทราบด้วยอำนาจการผสมบัญญัติทั้งสองเข้าด้วยกันตามลำดับ เช่น จพบิณฺณะ (บุคคลผู้ได้อภิญญาหก) [เป็นวิชชมานเนอวิชชมานบัญญัติ] อิตถิสัททะ (เสียงของสตรี) [เป็นอวิชชมานเนอวิชชมานบัญญัติ] จักขุวิญญาน (วิญญานอาศัยจักขุประสาท) [เป็นวิชชมานเนอวิชชมานบัญญัติ] ราชบุตร (บุตรของพระราชา) [เป็นอวิชชมานเนอวิชชมานบัญญัติ]

คาถาสรุป

๔๓. อัถถบัญญัติทั้งหลายย่อมปรากฏหลังจากการเกิดขึ้นของมโนทวารวิถีจิตนั้น โดยคล้ายตามนามบัญญัติใด นามบัญญัตินั้นซึ่งเป็นอารมณ์ของมโนทวารวิถีที่เกิดขึ้นต่อเนื่องในลำดับความเป็นไปแห่งโสทวิญญานวิถี โดยคล้ายตามเสียงพูด พึงทราบว่าคือสิ่งที่ชาวโลกสร้างขึ้นเป็นเครื่องสังเกต

จบปริจเฉทที่ ๘ ชื่อปัจฉัยสังคหวิภาค

ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

ปริเฉทที่ ๙

กัมมฐานสังคหิภาค

(จำแนกกรรมฐานเป็นหมวดหมู่)

คำปณิญา

๑. ต่อแต่นี้ไป ข้าพเจ้าจักกล่าวกรรมฐานทั้งสองอย่าง คือสมถ-
ภาวนาและวิปัสสนาภาวนาไปตามลำดับ

[กรรมฐาน คือ อารมณ์ของการอบรมจิต มี ๒ อย่าง คือ

- สมถกรรมฐาน อารมณ์ของการอบรมจิตเพื่อให้ใจสงบ
- วิปัสสนากรรมฐาน อารมณ์ของการอบรมจิตเพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้ง]

สมถกรรมฐาน

๒. ในบรรดากรรมฐานทั้งสองนั้น ลำดับแรก หมวดสมถกรรมฐานมี ๗ หมวด^๑
คือ กสิณ (วงกสิณ) ๑๐ อสุภะ (ซากศพ) ๑๐ อนุสสติ (การหมั่นระลึก) ๑๐ อัปปมัญญา
(กรรมฐานที่เป็นไปในเหล่าสัตว์ไม่มีประมาณ) ๔ สัญญา (ความสำคัญในอาหารว่าปฏิกูล)
๑ วัตถาน (การกำหนดรู้ธาตุ) ๑ และ อารูปปะ ๔ (อรูปฌาน)

การจำแนกจริต

๓. หมวดจริตมี ๖ คือ ราคจริต โทสจริต โมหจริต ศรัทธาจริต พุทธิจริต และ
วิตกจริต^๒

การจำแนกภาวนา

๔. ภาวนามี ๓ คือ บริกรรมภาวนา (ภาวนาที่เกิดด้วยการเจริญบ่อยๆ) อุปจารภาวนา (ภาวนาที่ใกล้จะแน่วแน่) และอัปปนาภาวนา (ภาวนาที่แน่วแน่)

การจำแนกนิมิต

๕. พึงทราบว่ามีนิมิตมี ๓ คือ บริกรรมนิมิต (อารมณ์ของบริกรรมภาวนา) อุคคหนิมิต (อารมณ์ที่จิตรับเอาได้ชัดเจน) และปฏิภาคนิมิต (อารมณ์ที่เหมือนนางกลืนเป็นต้น)

หมวดสมถกรรมฐานมี ๗ หมวดคืออะไร

กสิณ ๑๐

๖. ปฐวีกสิณ (กสิณดิน) อาโปกสิณ (กสิณน้ำ) เตโชกสิณ (กสิณไฟ) วาโยกสิณ (กสิณลม) นีลกสิณ (กสิณสีเขียว) ปิตกสิณ (กสิณสีเหลือง) โลหิตกสิณ (กสิณสีแดง) โอทาทกสิณ (กสิณสีขาว) อากาสกสิณ (กสิณอากาศ) และอาโลกกสิณ (กสิณแสงสว่าง) เหล่านี้ชื่อว่า กสิณ ๑๐^๓

อสุภะ ๑๐

๗. อุทฐมาตกะ (ศพที่พองอืด) วินีลกะ (ศพที่ขึ้นเขียว) วิปุลพกะ (ศพที่มีหนองไหลเยิ้ม) วิฉิททกะ (ศพที่ขาดเป็นท่อน) วิชายิตกะ (ศพที่ถูกสัตว์แทะกิน) วิชิตตกะ (ศพเรียวราด) หตวิชิตตกะ (ศพที่ถูกสับเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย) โลหิตกะ (ศพที่อาบไปด้วยเลือด) ปุพฺพกะ (ศพที่มีหนอนชอนไช) และอวัฐฐิกะ (กองกระดูก) เหล่านี้ชื่อว่า อสุภะ ๑๐^๔

อนุสสติ ๑๐

๘. พุทธานุสสติ (การหมั่นระลึกถึงพระพุทธคุณ) ธรรมานุสสติ (การหมั่นระลึกถึงพระธรรมคุณ) สังฆานุสสติ (การหมั่นระลึกถึงพระสงฆ์คุณ) สีลานุสสติ (การหมั่นระลึกถึงศีลคุณ) สติปัฏฐานานุสสติ (การหมั่นระลึกถึงสติปัฏฐาน) วิมุตติยานุสสติ (การหมั่นระลึกถึงวิมุตติโยคะ) อริยสัจจานุสสติ (การหมั่นระลึกถึงอริยสัจ) อสมุทัยานุสสติ (การหมั่นระลึกถึงอสมุทัย) อวิชชาานุสสติ (การหมั่นระลึกถึงอวิชชา) และอสังขขันธ์านุสสติ (การหมั่นระลึกถึงอสังขขันธ์)

ถึงศีลคุณ) จาคานุสสติ (การหมั่นระลึกถึงคุณในการบริจาค) เทวตานุสสติ (การหมั่น ระลึกถึงคุณธรรมที่ทำให้ไปเกิดเป็นเทวดา) อุปสมานุสสติ (การหมั่นระลึกถึงความสงบ) มรณานุสสติ (การหมั่นระลึกถึงความตาย) กายคตาสติ (การตามรู้กอรูปร่าง) และอานาปานสติ (การตามรู้ลมหายใจเข้าออก) เหล่านี้ชื่อว่า **อนุสสติ ๑๐**^๕

[คัมภีร์สังคหวิภาสฎีกา (หน้า ๖๔๙) กล่าวว่า กอรูปร่างในกายคตาสติหรือลมหายใจเข้าออกในอานาปานสติ เป็นอารมณ์บัญญัติที่เห็นง่าย ส่วนพระพุทธรูปเป็นต้นเป็นอารมณ์ปรมาตม์ที่ละเอียดลึกซึ้งกว่า ดังนั้น พระพุทธรูปจึงตั้งชื่อว่า สติ (การตามรู้) ไว้ในกายคตาสติ และอานาปานสติ ไม่ตรัสว่า อนุสสติ (การหมั่นระลึกถึง) เหมือนในพุทธานุสสติเป็นต้น]

อัปมัญญา ๔

๙. เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา เหล่านี้ชื่อว่า **อัปมัญญา ๔** ที่เรียกว่า **พรหมวิหาร**^๖

สังญา ๑

๑๐. ความสำคัญในอาหารว่าปฏิกูล (พิจารณาอาหารว่าสกปรกจะได้ไม่ยินดีในอาหาร) ชื่อว่า **สังญา ๑**^๗

วัตถถาน ๑

๑๑. การกำหนดรู้ธาตุทั้ง ๔ ชื่อว่า **วัตถถาน ๑**^๘

๑๒. อากาสนัญญายตนฌานเป็นต้น ชื่อว่า **อารูปกรรมฐาน ๔**^๙

โดยประการดังนี้ กรรมฐาน ๔๐ มีอยู่ในสมณิเทศโดยประการทั้งปวง

การจำแนกสัปปายะ

๑๓. หนึ่ง ในบรรดาจริตทั้งหลาย^{๑๐} อสุภกรรมฐาน ๑๐ และการภาวนากำหนดส่วนต่างๆ [ของร่างกาย]ที่เรียกว่ากายคตาสติ เป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีราคะจริต

๑๔. อัปมัณฺญา ๔ และกสิณ ๔ มีนีกสิณเป็นต้น เป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีโทสจริต

๑๕. อานาปานสติเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีโมหจริตและผู้มีวิตกจริต

๑๖. อนุสสติ ๖ มีพุทธานุสสติเป็นต้นเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีศรัทธาจริต

๑๗. มรณานุสสติ อุปमानุสสติ [อาหาเรปฏิกูล]สัญญา และการกำหนดรู้ธาตุ ๔ เป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีพุทธิจริต

๑๘. ส่วนกรรมฐานอื่นทั้งหมด [คือภูตกสิณ ๔ อาโลกกสิณกับอากาศกสิณ ๒ อรูปฌาน ๔] เป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีจิตทั้งปวง

แม้ในบรรดากรรมฐานดังกล่าวนั้น กสิณกรรมฐานวงใหญ่เป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีโมหจริต แต่กสิณกรรมฐานวงเล็กเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีวิตกจริต

ทั้งหมดนี้เป็นการจำแนกสัปปายะในปริจเฉทนี้

การจำแนกภาวนา

๑๙. ในบรรดาภาวนาทั้งหลาย^{๑๑} บริกรรมภาวนาย่อมปรากฏในกรรมฐานทั้งหมด อุปจารภาวนาเท่านั้นย่อมปรากฏในกรรมฐาน ๑๐ คือ อนุสสติ ๘ มีพุทธานุสสติเป็นต้น และ[อาหาเรปฏิกูล]สัญญาและการกำหนดรู้[ธาตุทั้ง ๔] แต่อัปปนาภาวนาไม่ปรากฏในกรรมฐาน ๑๐ นี้]

๒๐. ส่วนในกรรมฐานอื่น ๓๐ ถ้วนเหล่านั้น แม้อัปปนาภาวนาย่อมปรากฏได้

๒๑. ในบรรดากรรมฐานเหล่านั้น^{๑๒} กสิณ ๑๐ และอานาปานสติก่อให้เกิดฌานทั้ง ๕

๒๒. อสุภะ ๑๐ และกายคตาสติก่อให้เกิดเพียงปฐมฌาน

๒๓. อัปมัณฺญา ๓ มีเมตตาเป็นต้นก่อให้เกิดฌานทั้ง ๔

๒๔. อุเบกขาก่อให้เกิดฌานที่ ๕

โดยประการดังนี้ กรรมฐาน ๒๖ ก่อให้เกิดรูปาวจรฌาน

๒๕. อารูปกรรมฐาน ๔ ก่อให้เกิดอุปฌาน

ทั้งหมดนี้เป็นการจำแนกภาวนาในที่นี้

การจำแนกอารมณ์

๒๖. ในบรรดาจิตทั้งหลาย^{๓๓} บริกรรมนิมิต และอุคคหนิมิต ย่อมปรากฏในกรรมฐานทั้งปวงโดยปริยายตามสมควร

๒๗. ส่วนปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏในกสิณ อสุภะ โกฏฐาสะ และอานาปานสติ ที่จริงแล้ว อุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิย่อมปรากฏในกรรมฐานเหล่านั้น โดยมีปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์

อุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิเกิดขึ้นได้อย่างไร

๒๘. เมื่อผู้เริ่มปฏิบัติถือเอานิมิตในวงปฐวีกสิณเป็นต้น อารมณ์นั้นเรียกว่า บริกรรมนิมิต ภาวนานั้นก็ชื่อว่า บริกรรมภาวนา

๒๙. แต่ว่าในกาลใด บริกรรมนิมิตนั้นถูกจิตรับเอาไว้ดีแล้ว มาสู่คลองแห่งมโนทวารเหมือนเห็นด้วยตาเปล่า ในกาลนั้น อารมณ์นั้นชื่อว่า อุคคหนิมิต การภาวนานั้นย่อมตั้งมั่น

๓๐. อนึ่ง ต่อแต่การเกิดขึ้นของอุคคหนิมิตนั้น เมื่อผู้ปฏิบัตินั้นมีจิตตั้งมั่นเช่นนั้นแล้ว เพียรเจริญภาวนาเสมอในอุคคหนิมิตด้วยบริกรรมสมาธินั้น ในเวลาใดอารมณ์ที่สำเร็จแต่การภาวนา ที่คล้ายคลึงกับอุคคหนิมิตนั้น พ้นแล้วจากความเป็นสภาวะธรรมเป็นอารมณ์ที่เรียกว่า ปัญญัตติ ตั้งมั่นและแน่วแน่อยู่ในจิต ในเวลานั้น ท่านกล่าวว่านิมิตอารมณ์นั้นที่เป็นปฏิภาคนิมิตได้เกิดขึ้นแล้ว

๓๑. ต่อแต่นั้น อุปจารภาวนาที่เรียกว่า กามาวจรสมาธิ อันก่การจัดนิรर्थ ชื่อว่า สำเร็จแล้ว

๓๒. ต่อแต่นั้น เมื่อนักปฏิบัติเสพคຸณปฏิภาคนิมิตนั้นอยู่ด้วยอุปจารสมาธิ รูปาวจร-ปฐมฌานย่อมเป็นไปเหมือนเข้าไปในอารมณ์

๓๓. ลำดับต่อแต่นั้น เมื่อกระทำปฐมฌานนั้นให้เชี่ยวชาญด้วยอาการ ๕ อย่าง คือ ชำนาญในการพิจารณา ชำนาญในการเข้า ชำนาญในการตั้งไว้ ชำนาญในการออก และชำนาญในการทบทวน เมื่อเพียรตั้งมั่นเพื่อละองค์ฌานที่หยาบมีวิตกเป็นต้น แล้วทำองค์ฌานที่ละเอียดมีวิจาร์เป็นต้นให้เกิดขึ้น ทุตยฌานเป็นต้นย่อมสำเร็จตามลำดับโดยสมควร^{๓๔}

๓๔. ปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏในกรรมฐาน ๒๒ มีปฐวีกสิณเป็นต้นอย่างนี้แล

๓๕. ส่วนในบรรดากรรมฐานอื่น อัปปมัญญากรรมฐานย่อมปรากฏในอารมณ์ที่เป็นสัตตบัญญัติ

๓๖. เมื่อบุคคลกระทำปริกรรมโดยปรารภอากาศกสิณที่ได้มา โดยละทิ้งกสิณอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดากสิณทั้งหลายยกเว้นอากาศกสิณ ด้วยการกำหนดว่าอากาศไม่มีที่สิ้นสุด อรูปฌานที่ ๑ ย่อมสำเร็จ^{๓๕}

๓๗. เมื่อกระทำปริกรรมโดยปรารภปฐมารูปวิญญูณานั้น ด้วยการกำหนดว่าวิญญูณไม่มีที่สิ้นสุด อรูปฌานที่ ๒ ย่อมสำเร็จ

๓๘. เมื่อกระทำปริกรรมโดยปรารภความไม่มีแห่งอากาศาณัญจายตนะซึ่งเป็นอรูปฌานจิตที่ ๑ นั้นว่า ไม่มีอะไรๆ อรูปฌานที่ ๓ ย่อมสำเร็จ

๓๙. เมื่อกระทำปริกรรมโดยปรารภอากิณัญจายตนะที่เป็นอรูปฌานที่ ๓ ว่านี้สงบหนอ นี่ประณีตหนอ อรูปฌานที่ ๔ ย่อมสำเร็จ

๔๐. ในบรรดากรรมฐาน ๑๐ ที่เหลือ เมื่อกระทำปริกรรมโดยปรารภอารมณ์มีพระพุทธรูปเป็นต้นแล้ว เมื่อนิมิตนั้นตั้งมั่นดีแล้วในอารมณ์นั้น ปริกรรมย่อมตั้งมั่นในนิมิตนั้น อุปจารสมาธิย่อมปรากฏ

๔๑. อนึ่ง รูปาวจรปัญญาฌานที่เป็นไปด้วยอำนาจของอภิญญา ย่อมปรากฏในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปารมณเป็นต้นตามสมควร แก่บุคคลผู้ออกจากปัญญาฌานอันเป็นบาทแห่งอภิญญาแล้วพิจารณาอารมณ์ที่ควรอธิษฐานเป็นต้น แล้วกระทำปริกรรม

อภิญญา ๕

๔๒. อนึ่ง ชื่อว่าอภิญญา มี ๕ อย่างคือ อิทธิวิระ (แสดงฤทธิ์) ทัฬหีโสตะ (หูทิพย์) ปรจิตตวิชานะ (รู้ใจคนอื่น) ปุพเพนิวาสานุสสติ (ระลึกชาติก่อน) และทัฬหจักขุ (ตาทิพย์)^{๑๖} ทั้งหมดนี้เป็นการจำแนกอารมณ์ในปริเฉทนี้

จบ নয়แห่งสมถกรรมฐาน

วิปัสสนากรรมฐาน

วิสุทธิ ๗

๔๓. ส่วนในวิปัสสนากรรมฐาน^{๑๗} มีหมวดวิสุทธิ ๗ อย่างคือ ศีลวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งศีล) จิตตวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งจิต) ญาณวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งญาณ) กังขาวิตรณวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งปัญญาที่ข้ามพ้นความสงสัย) มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งปัญญาที่รู้เห็นว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง) ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งปัญญาที่รู้เห็นทางดำเนิน) และญาณทัสสนวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งปัญญาที่รู้เห็น)

ลักษณะ ๓

๔๔. ลักษณะมี ๓ คือ อนิจจลักษณะ (เครื่องกำหนดหมายคือความไม่เที่ยง) ทุกขลักษณะ (เครื่องกำหนดหมายคือความทุกข์) และอนัตตลักษณะ (เครื่องกำหนดหมายคือความไม่ใช่ตัวตน)^{๑๘}

อนุปัสสนา ๓

๔๕. อนุปัสสนามี ๓ คือ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุปัสสนา

วิปัสสนาญาณ ๑๐

๔๖. วิปัสสนาญาณมี ๑๐ คือ สัมมสนญาณ อุทฺธัพพญาณ ภางคญาณ ภาวญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ มุจจิตุกัมมตาญาณ ปฏิสังขยาญาณ สังขารูปেকชาญาณ และ อนุลอมญาณ^{๔๙}

วิโมกข์ ๓

๔๗. วิโมกข์มี ๓ คือ สุญญตวิโมกข์ (มรรคที่หลุดพ้นโดยรู้เห็นความว่างเปล่า) อนิมิตตวิโมกข์ (มรรคที่หลุดพ้นไม่ถือนิมิต) และอัปปณิหิตวิโมกข์ (มรรคที่หลุดพ้นไม่มีความปรารถนา)^{๕๐}

หนทางสู่วิโมกข์ ๓

๔๘. พึงทราบว่ หนทางสู่วิโมกข์มี ๓ คือ สุญญตานุปัสสนา อนิมิตตานุปัสสนา และอัปปณิหิตานุปัสสนา^{๕๑}

การจำแนกวิสุทธิ

ในวิปัสสนากรรมฐาน มีหมวดวิสุทธิ ๗ อย่างไร

๔๙. ศีลอันบริสุทธิ ๔ อย่างคือ ปาติโมกขสังวรศีล อินทริยสังวรศีล อาชีวปาริสุทธิศีล และปัจจัยสันนิสสิตศีล ชื่อว่า **ศีลวิสุทธิ**^{๕๒}

๕๐. สมาธิ ๒ อย่างคือ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ ชื่อว่า **จิตตวิสุทธิ**^{๕๓}

๕๑. การกำหนดรู้นามและรูปด้วยประเภทของลักษณะ รสะ ปัจจุปัฏฐาน และ ปทัฏฐาน ชื่อว่า **ทัญญูวิสุทธิ**^{๕๔}

[ลักษณะ คือ สภาพ รสะ คือ หน้าที่ หรือความบริบูรณ์ ปัจจุปัฏฐาน คือ เครื่องปรากฏ หรือผล ส่วนปทัฏฐาน คือ เหตุใกล้

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะทุกฉบับคือ ฉบับฉฐฐสังคายนา ฉบับสิงหล และฉบับไทยมีข้อความดังกล่าวนี้ แต่ฉบับสิงหลสมัยก่อนไม่มีปทัฏฐานในที่นี้ และเนื่องจากคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวนี ที่แต่ง

ในราวพุทธศักราช ๑๗๐๐ ไม่ได้กล่าวถึงปฏิกฐานไว้ แสดงว่าเรื่องปฏิกฐานคงจะเพิ่มมาภายหลัง ซึ่งเกิดจากการจารใบลานผิดต่อๆ กันมาหลังพุทธศักราช ๑๗๐๐ ท่านอาจารย์มหาสีสยาตอ (พระโสภณเถระ) อดีตเจ้าอาวาสวัดมหาสี จังหวัดย่างกุ้ง กล่าวว่า ปฏิกฐานไม่ควรมีในที่นี้ เพราะเป็นเพียงเหตุไถ้ในการเกิดรูปนามเท่านั้น ไม่ใช่สภาวะที่พึงกำหนดในปัจจุบันขณะ เช่น เมื่อปฐวีธาตุปรากฏชัด พึงกำหนดสภาพ หน้าที่ หรือเครื่องปรากฏของปฐวีธาตุตามสมควร ไม่ควรกำหนดธาตุทั้ง ๓ ที่เป็นเหตุไถ้ของปฐวีธาตุ ท่านอ้างอิงสารจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

ปฏิกฐาน ปเนตถ อณฺณมมตตาย น อุทฺธฏฺฐิ^{๒๕}

“ปฏิกฐานไม่แสดงไว้ในที่นี้ เพราะเป็นธรรมอื่นพ้นจากธาตุที่พึงกำหนดรู้”

ความจริงการกำหนดรู้ปฏิกฐานคือเหตุไถ้ของรูปนาม ย่อมปรากฏในปัจจัยปริคคญาณ ไม่ปรากฏในนามรูปปริคคญาณ]

๕๒. การกำหนดรู้ปัจจัยของรูปนามเหล่านั้น ชื่อว่า **กัซขาวิตรณวิสุทธิ**

๕๓. ต่อจากนั้น [เมื่อบุคคล] พิจารณาไตรลักษณ์โดยเนื่องด้วยระยะเวลา โดยเนื่องด้วยการสืบต่อ หรือโดยเนื่องด้วยขณะ ด้วยสัมมสนญาณว่า “ไม่เที่ยงเพราะมีสภาพสิ้นไป เป็นทุกข์เพราะมีสภาพน่ากลัว และเป็นอนัตตาเพราะมีสภาพปราศจากแก่นสาร” โดยย่อเป็นกลุ่ม เริ่มแต่นัยแห่งขั้นเป็นต้นในบรรดาสังขารในภูมิ ๓ กับปัจจัย ที่กำหนดมาแล้วอย่างนั้น อันจำแนกเป็นประเภทมีอดีตเป็นต้น และเมื่อหยั่งเห็นความเกิดดับด้วยอุทยัพพญาณโดยเนื่องด้วยปัจจัย และโดยเนื่องด้วยขณะในสังขารที่เกิดในภูมิ ๓ นั้น การกำหนดรู้ลักษณะของทางและสิ่งที่มีใช้ทาง ด้วยอำนาจของการหมายรู้อุปสรรคคือ วิปัสสนูปกิเลสมีแสงสว่างเป็นต้นว่า:

แสงสว่าง ปีติ ปัสสัทธิ (ความสงบ) อธิโมกข์ (ความเชื่อ) ปัคคหะ

(ความเพียร) สุข ญาณ อุปฺภูฐาน (สติ) อุเบกขา และ นิกันติ (ความ

พอใจ) ชื่อว่า **มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ**^{๒๖}

๕๔. เมื่อบุคคลนั้นกำหนดรู้เช่นนั้นแล้วพ้นจากอุปสรรค ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์แล้ว ดำเนินไปด้วยวิปัสสนาญาณต่อเนื่องกันไป วิปัสสนาญาณ ๙ เริ่มแต่อุทยัพพญาณจนถึงอนุโลมญาณ ชื่อว่า **ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ**

๕๕. เมื่อบุคคลนั้นปฏิบัติอยู่เช่นนี้ วิปัสสนาจิต ๒-๓ ดวงอาศัยความสูงงอมของวิปัสสนาญาณ ย่อมเป็นไปโดยชื่อว่าปริกรรม อุปจาระ และอนุโลม ต่อเนื่องกับมโนทวาราวชชนจิตที่เกิดขึ้นตัดกระแสภวังค์ [ในขณะที่ควรกล่าวว่] บัดนี้ อัปนาสมาธิจักเกิดขึ้นแล้ว โดยปรารภลักษณะมือนิจจลักษณะเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์^{๒๗}

๕๖. สังขารูปกขณญาณอันถึงที่สุดแล้ว พร้อมทั้งอนุโลมญาณ เรียกว่า **วุฏฐานคามินีวิปัสสนา** (วิปัสสนาอันพาไปถึงมรรค)

๕๗. ถัดจากนั้น โคตรภูจิตหนึ่งเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ ข้ามพ้นความเป็นปุถุชนและเข้าถึงความเป็นพระอริยบุคคล

๕๘. ต่อจากโคตรภูจิตนั้น มรรคที่กำหนดรู้ทุกขสัจ ละสมุทยสัจ กระทำนิโรธสัจ ให้แจ้ง ย่อมก้าวเข้าสู่อัปนาวิธิตัวอยอำนาจของการเจริญมรรคสัจ

๕๙. ต่อแต่นั้นไป ผลจิต ๒-๓ ดวงย่อมเป็นไป ถัดจากนั้นย่อมตกภวังค์ แล้วปัจจเวกขณญาณตัดกระแสภวังค์อีกครั้งหนึ่ง แล้วจึงดำเนินไป

ปัจจเวกขณญาณ

๖๐. บัณฑิตย่อมพิจารณามรรค ผล และนิพพาน และบางคนก็พิจารณาภิเลสที่ตนละได้แล้ว และที่ยังเหลืออยู่ [คือที่ยังละไม่ได้] ก็มีบ้าง^{๒๘}

มรรค ๔ อย่างที่บุคคลพึงเจริญตามลำดับของวิสุทธิ ๖ อย่างนี้ เรียกว่า **ญาณทัสสนวิสุทธิ**

ทั้งหมดนี้เป็นการจำแนกวิสุทธิในปริจเฉทนี้

การจำแนกวิโมกข์

๖๑. ในบรรดาวิปัสสนา มรรค และผลเหล่านั้น^{๒๙} อนัตตานุปัสสนาเป็นหนทางสู่วิโมกข์ที่เรียกว่า สุมุญจทานุปัสสนา อันละอัตตานิเวสะ (ความยึดมั่นว่าตัวตน)

๖๒. อนิจจานุปัตสสนาเป็นหนทางสู่วิโมกข์ที่เรียกว่า อนิมิตตานุปัตสสนา อันละ
วิปลาสนิमित

๖๓. ทุกขานุปัตสสนาเป็นหนทางสู่วิโมกข์ที่เรียกว่า อปฺปณฺหิตานุปัตสสนา อันละ
ตัณหาซึ่งเป็นความต้องการ

๖๔. เพราะเหตุนั้น ถ้าภูฐานคามินีวิปัตสสนาพิจารณาโดยความเป็นอนัตตา ก็จะเป็น
มรรคที่เรียกว่า สญฺญตวิโมกข์

๖๕. ถ้าพิจารณาโดยความไม่เที่ยง ก็เป็นมรรคที่เรียกว่า อนิมิตตวิโมกข์

๖๖. ถ้าพิจารณาโดยความเป็นทุกข์ ก็เป็นมรรคที่เรียกว่า อปฺปณฺหิตวิโมกข์
ดังนั้น มรรคจึงได้ชื่อ ๓ อย่างด้วยอำนาจของการเข้าถึงวิปัตสสนา

เช่นเดียวกันนี้ ผลย่อมได้ชื่อ ๓ อย่างในมรรควิธีด้วยอำนาจของการเข้าถึงมรรค

๖๗. ส่วนในวิธีของผลสมบัติ ท่านเรียกผลที่เกิดขึ้นตามมรรคของตนๆ แก่ผู้รู้
แจ้งตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้วว่า วิโมกข์มีสญฺญตวิโมกข์เป็นต้น ด้วยอำนาจของการเข้าถึง
วิปัตสสนา ส่วนชื่อทั้งสาม[คือสญฺญตวิโมกข์ อนิมิตตวิโมกข์ และอปฺปณฺหิตวิโมกข์]ย่อม
เหมือนกันแก่มรรคและผลทั้งหมดในมรรควิธีและผลสมบัติวิธีทุกที่ โดยเนื่องด้วยอารมณ์
และสภาวะของตน

ทั้งหมดนี้เป็นการจำแนกวิโมกข์ในปริจเฉทนี้

การจำแนกบุคคล

๖๘. อนึ่ง ในบรรดามรรคและผลเหล่านี้ บุคคลผู้เจริญโสดาปัตติมรรคแล้ว ละการ
ไปสู่อบายได้แล้วด้วยการกำจัดทณฺฐิและวิจิกิฉา ชื่อว่า พระโสดาบัน ผู้มีการเกิดอีก ๗ ครั้ง
เป็นอย่างมาก^{๓๐}

๖๙. บุคคลผู้เจริญสกทาคามีมรรค ย่อมได้ชื่อว่า พระสกทาคามี เนื่องจากเป็น
ผู้มาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียว เพราะกระทำราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบาง^{๓๑}

[คำว่า สกทาคามี ตัดบทเป็น สก + อาคามิ คำว่า สก เป็นบทนิบาต อิการันต์ มีอรรถ

เหมือน สกิ นิบาต บทนิบาตที่คล้ายกันเช่นนี้คือรูปว่า อายติ และ อายตี เมื่อลง ทุ อาคมแล้วให้ลบ อักษรใน สกิ จึงมีรูปว่า สกทาคามิ รูปนี้พบในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาทั่วไป ปัจจุบันในเมืองไทย มีบางท่านกล่าวถึงคำว่า สกิทาคามิ เพราะถือว่ามาจาก สกิ ศัพท์ เมื่อแปลงนคหิตเป็น ทุ อักษรก็มี รูปว่า สกิทาคามิ รูปนี้ไม่สอดคล้องกับข้อความในปทรูปสัทธิปกรณ์ สูตร ๓๔]

๗๐. ผู้เจริญอนาคามิมรรค ชื่อว่า พระอนาคามิ คือผู้ไม่มาสู่โลกนี้อีก เพราะละ กามราคะและพยาบาทได้อย่างสิ้นเชิง^{๓๒}

๗๑. ผู้เจริญอรหัตตมรรค ชื่อว่า พระอรหันต์ เป็นผู้สิ้นกิเลส ผู้เป็นทักขิไณยบุคคลผู้เลิศในโลก เพราะละกิเลสได้โดยไม่เหลือ^{๓๓}

ทั้งหมดนี้เป็นการจำแนกบุคคลในปริจเฉทนี้

การจำแนกสมบัติ

๗๒. หนึ่ง ในการจำแนกบุคคลนี้ ผลสมบัติย่อมทั่วไปแก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในผลทั้งหมด ตามอำนาจผลของตนๆ [ของพระอริยบุคคลนั้นๆ]^{๓๔}

๗๓. ส่วนการเข้านิโรธสมบัติ ย่อมมีได้แก่พระอนาคามิและพระอรหันต์^{๓๕}

ในการเข้านิโรธสมบัตินั้น ท่านข้ามหัตถคตสมบัตินี้ปฐมฺมานเป็นต้นตามลำดับ เมื่อออกแล้ว พิจารณาสังขารที่เป็นไปในสมบัตินั้นในกาล[ออกจากมาน]นั้นๆ ดำเนินไป จนถึงอาภิญญายตนมฺมาน ถัดจากนั้น จึงกระทำบุพพิการอธิษฐานเป็นต้น แล้วเข้า เนวสัญญานาสัญญายตนมฺมาน ภายหลังจากอัปปนาชวนจิต ๒ ดวงของเนวสัญญานาสัญญายตนมฺมานนั้น[เกิดขึ้นแล้ว] กระแสจิตย่อมขาดลง ถัดจากนั้น จึงได้ชื่อว่าเป็นผู้เข้าถึง นิโรธสมบัติ

๗๔. ส่วนในเวลาออก อนาคามิผลจิตของพระอนาคามิ และอรหัตตผลจิตของ พระอรหันต์ ย่อมดำเนินไปเพียงครั้งเดียว แล้วตกภวังค์ ถัดจากนั้น บัจจเวกขณญาณ ย่อมเกิดขึ้น

ทั้งหมดนี้เป็นการจำแนกสมบัติในปริจเฉทนี้

จบหนัแห่งวิปัสสนากรรมฐาน

คาถาเชื่อเชิญ

๗๕. ภิกษุผู้ปรารธนารสแห่งข้อปฏิบัติที่น่ายินดีในพระศาสนา
พึงเจริญภาวนา ๒ อย่างอันประเสริฐดังพรรณนา มาฉะนี้

จบปริจเฉทที่ ๙ ชื่อกัมมัญฐานสังคหวิภาค
ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

คำลงท้าย

๗๖. ปกรณ์ได้อันอุบาสกผู้มีนามว่านัมปะ ผู้งามด้วยจาริตศีล
ผู้เกิดในตระกูลใหญ่ เจริญยิ่งด้วยศรัทธาและรุ่งเรืองด้วยคุณอันบริสุทธิ
ปรารธนาความอนุเคราะห์แก่ผู้อื่นได้อารธนาแล้ว ปกรณ์นั้นจบแล้ว

ด้วยบุญอันไพบูรณ์นั้น ขอภิกษุทั้งหลายผู้งดงามโดยคุณธรรม
อันหมดจดด้วยปัญญา มีความละเอียด จงรำลึกถึงวัดมูลโสมะ ซึ่ง
รุ่งเรืองยิ่ง อันเป็นที่สถิตของผู้มีบุญตราบสิ้นสุดจตุรยุค เพื่อความเป็น
มงคลคือความเจริญแห่งบุญอันไพศาล

จบปกรณ์ชื่อว่าอภิธัมมัตถสังคหะที่พระอนุรุธาจารย์เป็นผู้รจนา

[คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ฉบับไทย มีข้อความเพิ่มอีกว่า “มี ๘๕๐ โดยภาณวาร” คำว่า
ภาณวาร คือ วาระที่พึงสาธยายอย่างต่อเนื่องจนถึงเวลาหยุดพักครั้งหนึ่ง มีจำนวน ๘,๐๐๐ พยางค์เทียบ
กับคาถาได้ ๒๕๐ บท คัมภีร์นี้มี ๘๕๐ ภาณวาร หมายความว่า มีพยางค์ทั้งหมด ๖,๘๐๐,๐๐๐ พยางค์
คนสมัยก่อนมีความจำเป็นเลิศ เมื่อแต่งคัมภีร์แล้วมักจะท่องจำคัมภีร์ที่ตนเองแต่งได้ ท่าน
ผู้แต่งนิยมนับจำนวนพยางค์ของคัมภีร์โดยละเอียดเป็นภาณวาร การนับคัมภีร์ที่แต่งว่ามีกี่ภาณวารนี้
เป็นประเพณีอย่างหนึ่งของท่านผู้รจนาคัมภีร์ในสมัยก่อน]

อดุดฉินนบปี วาเสติ
สนุโต เมตตาสุนุเรน

สุนุเรนัว จนนุ
อดุดหีสบปี วาสเย.

ดปเยกันรรรเทศนา เล่ม ๑ หน้า ๒๗๙

“ไมจันนุยอมสงกลินหอมแกคนทีเลื่อยตัตตน จันได สัตบุรุษพึงสง
กลินหอมแมแกผู้เบียดเบียนตนด้วยกลินอันหอมหวานคือเมตตา จันนั้น”

ปรมัตถที่ปนี

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น

อารัมภบท

อุทฺยา ยสฺส เอกสฺส

สทฺธมฺมวรีชีชาลีโน

ปพฺพชฺฌีสุ ชนฺมพฺพชา

ชาติกฺเขตฺเต มหาสเร.

๑. เวไนยชนเปรียบเสมือนปทุมชาติแย้มบานในสระน้ำคือชาติ-
เขต [หมื่นจักรวาล] เพราะการอุท้ยแห่งพระอาทิตย์ดวงเดียวผู้มี
พระสัทธรรมเป็นขำยรัศมี

วณฺหาณี ตํ มหาสุรํ

มหาโมหตโมนุทํ

สยฺชาตํ โส หทยเย มยฺหํ

ตโมชนํ ปนฺนทตํ.

๒. ข้าพเจ้า (ผู้ชื่อว่าพระญาณชเถระ) ขอนมัสการพระอาทิตย์
ดวงนั้น ผู้กำจัดความมืดคือโมหะอันใหญ่หลวง ขอพระองค์ทรงกำจัด
ความมืดทั้งหลายอันบังเกิดในหทัยของข้าพเจ้าเถิด

โปราณเกหิ วิญญูหิ

วณฺณิตา วณฺณนา พหู

ทิสฺสนติ อธิ โลกมฺหิ

อภิธมฺมตฺถสํกฺเค.

๓. ปราชญ์ในกาลก่อนรจนาคัมภีร์อธิบายขยายความในคัมภีร์
อภิธัมมัตถสังคหะไว้เป็นจำนวนมาก ซึ่งคัมภีร์เหล่านั้นยังคงปรากฏอยู่

น ตาหิ ตุฏฐี วินฺทติ เย สารตถาภิมานโน
เต มํ สงคมม ยาจนติ ปรมตฺถสฺส ทีปนํ.

๔. ขณผู้ปรารถนาเนื้อความอันเป็นแก่นสาร[ในคัมภีร์อภิธัมมัตถ-
สังคหะ] ไม่ได้ได้รับความกระจ่างจากคัมภีร์ที่อธิบายความเหล่านั้น จึง
ร่วมกันมาวิงวอนข้าพเจ้าให้แสดงเนื้อความอันเป็นปรมัตถ์

มหณฺณเว รตนานิ อุทฺธริตฺวา ทีปวาสินํ
ยถิจฺจกมฺปิ ทชฺเชยฺยํ น วตฺตพฺพา ว อุนตา.
ตเถเวตฺถ วิปฺลตฺถา อณฺณเว รตฺนูปมา
สตกฺขตฺตมฺปิ วณฺณเอยฺยํ ปริยาทีนฺนา น เหลสฺสเร.

๕-๖. แม้จะนำรัตนะที่มีอยู่มากมายในมหาสมุทรขึ้นมาแจกจ่าย
แก่มหาชนผู้อยู่ในทวีปทั้งหลายตามต้องการ รัตนะเหล่านั้นก็ไม่พร่อง
ไปโดยแท้ ฉะนั้น เนื้อความอันไพศาลในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้
ก็เปรียบดังรัตนะในมหาสมุทร ฉะนั้น แม้จะพึงอธิบายสักร้อยครั้ง
ย่อมไม่หมดสิ้นไป

ตสฺมา ตาสุ วณฺณนาสุ สารมาทาย วณฺณนํ
นानาสารตฺถสมฺปฺปณฺณํ อุตฺตตานปทพฺพญฺชนํ
นาติสงฺเขปวิตฺถารํ มนฺทพฺพุธิปโปรณํ
กริสฺสํ ตํ ปรมตฺถสฺส สฺสณฺนตฺตํ ปาฏวตฺถิโนติ.

๗-๘. ดังนั้น ข้าพเจ้าจักประมวลเนื้อความอันเป็นสาระในคัมภีร์
ฎีกาเหล่านั้น ประพันธ์คัมภีร์อธิบายที่เพียบพร้อมด้วยเนื้อความอันเป็น
แก่นสาร มีบทและพากย์เข้าใจง่าย ไม่สังเขปนัก ไม่พิสดารนัก [คือ
ไม่ย่อและไม่ละเอียดจนเกินไป] ทำให้ชนผู้มีปัญญาน้อยพอจะเข้าใจได้
ขอชนผู้ปรารถนาความรอบรู้ปรมัตถธรรมจงสดับคัมภีร์อธิบายนี้เถิด

อธิบายคำเริ่มคัมภีร์

ใจความ ๕ ประการ

๑. พระอนุรุทธาจารย์ผู้ปรารภนาประพันธ์คัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะ ได้กล่าวคาถาแรกในเบื้องต้นของคัมภีร์ เพื่อแสดงใจความสำคัญ ๕ ประการพร้อมทั้งประโยชน์

ส่วนที่เรียกว่าเป็นใจความ ๕ ประการ คือ การนบไหว้พระรัตนตรัย เนื้อหาของคัมภีร์ ลักษณะการรจนาคัมภีร์ ชื่อคัมภีร์ และจุดมุ่งหมายของการรจนาคัมภีร์

การนบไหว้พระรัตนตรัย เป็นการแสดงความเคารพนบน้อมในพระรัตนตรัย ซึ่งท่าน[พระอนุรุทธาจารย์]ได้แสดงด้วยคำว่า สมมาสมพุทฺธมตฺถํ สสทฺธมฺมคณฺธุตฺมํ อภิชาติย (ข้าพเจ้าขออภิชาติพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ไม่มีใครเปรียบพร้อมทั้งพระสัทธรรมและหมู่สงฆ์ผู้สูงสุดแล้ว)

เนื้อหาของคัมภีร์ คือ เนื้อความตามอรรถของพระอภิธรรม ๔ ประการ[ได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน] เป็นเนื้อหาสาระทั้งหมดที่กล่าวอยู่ในคัมภีร์ทั้งฉบับ ซึ่งท่านได้แสดงด้วย อภิธมฺมตฺถสํกฺขํ ศัพท์ในบทว่า อภิธมฺมตฺถสํกฺขํ

(๑) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “พระอนุรุทธาจารย์แสดงเนื้อหาของคัมภีร์ด้วยบทว่า อภิธมฺมตฺถสํกฺขํ” โดยดำริว่า “การประมวลก็เป็นเนื้อหาเช่นกัน” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะการประมวลมิใช่สาระสำคัญไม่ควรจัดเป็นเนื้อหาของคัมภีร์

[การคัดค้านความเห็นของคัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวนีที่แต่งโดยพระสุเมงคลาจารย์ ในคัมภีร์นี้ใช้ชื่อย่อว่า คัมภีร์วิภาวนี จำแนกออกเป็น ๒ ลักษณะ คือ

- คัดค้านว่าผิดหลักภาษาหรือหลักธรรม กล่าวไว้ด้วยคำว่า ตํ น ยุตฺตํ, ตํ น ยุชฺชติ (ข้อความนั้นไม่สมควร)

- ไม่คัดค้านว่าผิด แต่เห็นว่าเข้าใจยากหรือไม่เป็นที่นิยมตามหลักภาษาทั่วไป กล่าวไว้ด้วยคำว่า ตํ น สุนฺทฺรํ (ข้อความนั้นไม่งาม)

คำว่า อภิธมฺมุตตงฺคห สำเร็จรูปมาจาก อภิธมฺมุตถ = เนื้อความในพระอภิธรรม + สงฺคห = ประมวล คำว่า สงฺคห เป็นกิริยาการรวบรวม ไม่ใช่เนื้อหาสาระของคัมภีร์ ในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี จึงเห็นว่า เนื้อหาของคัมภีร์คือเฉพาะคำว่า อภิธมฺมุตถ ในบทสมาสว่า อภิธมฺมุตตงฺคหํ = คัมภีร์ประมวลความในพระอภิธรรม]

ต่อแต่นี้ไป เมื่อกล่าวว่า ฎีกาย (ในคัมภีร์ฎีกา) โปรดทราบว่าเป็นฎีกาแรกของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ซึ่งในฎีกาสังหลมี ๒ ฉบับ

เมื่อกล่าวว่า ฎีกาณีย (ในคัมภีร์ฎีกาณีย) คือฎีกาฉบับที่สองที่ปรากฏในปัจจุบัน

เมื่อกล่าวว่า ฎีกาสุ (ในคัมภีร์ฎีกาทั้งหลาย) คือฎีกาทั้งสองฉบับ

[ฎีกาฉบับแรกของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ชื่อว่า อภิธัมมัตถสังคหฎีกา กล่าวกันว่า พระเถระไม่ปรากฏนามเป็นผู้รจนา บางท่านสำรวจหลักฐานจากวรรณกรรมสังหลแล้วกล่าวว่า รจนาโดยพระมหากัสสปเถระผู้พำนักอยู่ ณ วัดอุทุมพรคิริ คือ วัดเขามะเตือ ประเทศศรีลังกา ในราวก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๗

ฎีกาฉบับที่สอง ชื่อว่า อภิธัมมัตถฎีกาณีย หรือ อภิธัมมัตถฎีกาณีย ฉบับพม่าปรากฏทั้งสองชื่อ ส่วนฉบับสังหลมีชื่อว่า อภิธัมมัตถฎีกาณีย ฉบับฉัฐสัณคายนางจึงใช้ชื่อว่า อภิธัมมัตถฎีกาณียตามฉบับสังหล รจนาโดยพระสมังคละสามีเถระในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๗]

เมื่อกล่าวว่า มหาฎีกาย (ในคัมภีร์มหาฎีกา) โปรดทราบว่าเป็นมหาฎีกาของคัมภีร์วิสุทธิมรรค

[มหาฎีกาของคัมภีร์วิสุทธิมรรค ชื่อว่า ปรมัตถมัญจุสา รจนาโดยพระธรรมบาลเถระในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖]

ข้อความที่พบในคัมภีร์ฎีกาณียและคัมภีร์อื่น ข้าพเจ้า[พระฎีกาจารย์]จะกล่าวว่า ฎีกาณีย (ในคัมภีร์ฎีกาณีย) เพราะใกล้เคียง

ลักษณะการรจนาคัมภีร์ เป็นการจำแนกตามการประมวลธรรมอันมีลักษณะเหมือนกัน ซึ่งท่านแสดงด้วยคำว่า สงคห (ประมวล)

(๒) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวไว้ด้วยบทว่า อภิธมฺมุตตฺตฺสฺกหํ (คัมภีร์ประมวลความในพระอภิธรรม) ข้อความนั้นไม่งาม เพราะคำว่า อภิธมฺมุตตฺ (เนื้อความในพระอภิธรรม) ย่อมจะแสดงลักษณะในการรจนาคัมภีร์ไม่ได้

ชื่อคัมภีร์ เป็นชื่อที่คล้อยตามอรรถ ท่านแสดงชื่อคัมภีร์ด้วยคำว่า อภิธมฺมุตตฺ-
สฺกห (คัมภีร์ประมวลความในพระอภิธรรม)

จุดมุ่งหมายของการรจนาคัมภีร์ คือ เพื่อให้เกิดความเข้าใจสภาวะของธรรมอันเป็นผลที่พึงได้รับจากการศึกษาและไต่ถามคัมภีร์ และยังให้เกิดความดับกิเลสโดยไม่ยืดยุ่นเป็นที่สุด เมื่อพระอนุรุธาจารย์ประพันธ์คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ ได้แสดงจุดมุ่งหมายของการรจนาคัมภีร์ไว้โดยปริยายด้วยบทว่า อภิธมฺมุตตฺตฺสฺกหํ (คัมภีร์ประมวลความในพระอภิธรรม)

(๓) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวไว้ด้วยคำว่า สงคห (ประมวล) ข้อความนั้นไม่งาม เพราะประโยชน์พิเศษอันมีความดับกิเลสโดยไม่ยืดยุ่นเป็นที่สุดเช่นนั้นไม่อาจทราบได้ด้วยเพียงคำว่า สงคห ศัพท์เพราะการประมวลสิ่งที่ไม่ใช่พระสัทธรรมก็ปรากฏอยู่ในโลก

ในบรรดาใจความทั้ง ๕ ประการที่กล่าวมานั้น ลำดับแรก การนบไหว้พระรัตนตรัย มีอานิสงส์มากมายหาประมาณมิได้ ดังพระพุทธทวจนะว่า

เต ตาทิเส ปุชฺชโต นิพพุเต อุกุโตภเว
น สกกา ปุณฺณํ สงฺฆาตุํ ยเมตฺถมปิ เกนจิ."

“แม้บุคคลใดบุคคลหนึ่งในโลกนี้ย่อมไม่อาจจะนับผลบุญของ
ผู้บูชาพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสาวก ผู้สงบบรรับ
ปลอดภัยโดยประการทั้งปวง”

คำว่า “แม้บุคคลใดบุคคลหนึ่งในโลกนี้ย่อมไม่อาจจะนับ[ผลบุญ]” หมายความว่า แม้บุคคลใดบุคคลหนึ่งผู้เป็นมนุษย์ เทวดา หรือพรหม ก็ไม่อาจจะนับ[ผลบุญเหล่านั้น]ได้

แม้พระภิกษุอาจารย์ก็อธิบายอานิสสนั้นไว้ในคัมภีร์ต่างๆ มากมาย ส่วนท่านผู้รจนารรรถกถาประมวลความได้มุ่งหวังการกำจัดอุปสรรค[ที่อาจเกิดขึ้น]เป็นพิเศษ หนึ่ง ท่านผู้รจนารรรถกถาประมวลความ คือพระอรรถกถาจารย์มีพระพุทโธสมาจารย์เป็นต้น ดังสาธก[ในคัมภีร์อัฐสาสนี]ว่า

นิปปัจจการสเสตสส กตสส รตนตตये
 อานุกาเวน โสเสตวา อนตฺราเย อเสสโต.^๒

“ข้าพเจ้า[พระอรรถกถาจารย์] ได้กำจัดอุปสรรค
 ทั้งปวงด้วยอานุภาพของการเคารพนบไหว้ที่กระทำแล้ว
 ในพระรัตนตรัยนี้”

[คัมภีร์อรรถกถาที่พระพุทโธสมาจารย์และอาจารย์รูปอื่นแต่งไว้ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ เป็นต้นมานั้น หาใช่เขียนตามทัศนคติของท่านไม่ แต่ได้ปริวรรตมาจากคัมภีร์มหารรรถกถาอันเป็นอรรถาธิบายดั้งเดิมโดยเปลี่ยนจากภาษาสิงหลมาเป็นภาษาบาลี สำหรับคัมภีร์มหารรรถกถานั้น มีองค์ประกอบ ๒ ส่วน คือ

- ปกิณณกเทศนา เทศนาทั่วไปที่พระพุทโธเจ้าตรัสอธิบายไว้ด้วยพระองค์เองเมื่อมีผู้ทูลถาม หรือเพื่อให้คนรุ่นหลังเข้าใจ
- สวากาษิต ถ้อยคำของพระสวาก คือพระสารีบุตร พระอานนท์ พระมหากัจจายนะ เป็นต้น ที่กล่าวอธิบายหรือประมวลพระพุทโธพจน์ไว้ อาทิเช่น

ก) พระสารีบุตร กล่าวแนวทางในการสังคายนาไว้โดยย่อในสังคีตสูตร และทสุตตรสูตร

ข) พระอานนท์ แสดงอุเทศและวิงค์ของภักทเทรตตสูตรไว้ในอานันทภักทเทรตตสูตร

ค) พระมหากัจจายนะ อธิบายภักทเทรตตสูตรไว้ในมหากัจจายนภักทเทรตตสูตร

คัมภีร์มหารรรถกถาที่จารึกปกิณณกเทศนาและสวากาษิตนั้น ได้รับสังคายนาในปฐม-สังคายนาและสังคายนาอื่นๆ ต่อมาเมื่อพระมหินทเถระไปเผยแผ่พระศาสนาในลังกาทวีปหลังสังคายนาครั้งที่ ๓ ในราวพุทธศักราช ๓๐๐ ท่านได้นำพระไตรปิฎกและมหารรรถกถาไปยังเกาะลังกา ภายหลังพระลังกาได้แปลพระไตรปิฎกและมหารรรถกถาเป็นภาษาสิงหล เพื่อให้กุลบุตรชาวลังกาศึกษาโดยสะดวก ครั้นเวลาผ่านไปช้านาน คัมภีร์มหารรรถกถาฉบับบาลีได้สาบสูญไปเพราะภัยสงคราม

ต่อมาพระพุทธโฆसाจารย์ได้เดินทางไปลังกาทวีปในรัชสมัยพระเจ้ามหานาม (พ.ศ. ๙๕๓-๙๗๕) แล้วปวิวรรตคัมภีร์มหาอรรคถามาเป็นภาษาบาลี เพื่อให้กุลบุตรผู้รู้ภาษาบาลีในประเทศต่างๆ ใช้เป็นคู่มือศึกษาพระไตรปิฎก ภายหลังต่อมาพระอรรคถาจารย์รูปอื่นก็ดำเนินรอยตามพระพุทธโฆสาจารย์ โดยแปลจากภาษาสิงหลกลับมาเป็นภาษาบาลี ปัจจุบันคัมภีร์อรรคถาที่ปวิวรรตจากภาษาสิงหล มีอยู่อย่างครบถ้วน ข้อความนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวงศ์ ปริเฉทที่ ๓๗ คาทา ๒๒๘-๒๙ และในคำเริ่มคัมภีร์ของอรรคถานั้นๆ]

ถามว่า : การกำจัดอุปสรรคย่อมมีด้วยการนบไหว้พระรัตนตรัยได้อย่างไร

ตอบว่า : การนบไหว้พระรัตนตรัยเป็นกระแสน้ำบุญอันใหญ่หลวงที่ยังกิริยานบไหว้ให้สำเร็จ เป็นไปทุกๆ [ชวนจิต] ๗ ขณะตลอดหลายแสนโกฏีครั้ง

กระแสน้ำบุญนั้นเป็นบุญไพศาลมีอาณาพมาก มีผลมาก มีอานิสงส์มาก เพราะเจริญในนาบุญอันสูงสุดมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นและพระอนุรุธาจารย์ได้อบรมปมไว้ด้วยคุณคือฉันทะ ศรัทธา และปัญญาอันใหญ่หลวง บุญอันไพศาลนั้นดำรงอยู่ในความถึงพร้อมด้วยความเพียร กำจัดเหตุวิบัติภายนอก เป็นเหตุให้ได้รับสมบัติ กระทำความเจริญแก่ธาตุ[ทั้ง ๔] ที่ดำรงอยู่ในร่างกายเกิดจากอตุ จิต และอาหารอันประณีต สนับสนุนชนกกรรมที่ได้รับโอกาสตั้งแต่ปฏิสนธิกาล อีกทั้งให้โอกาสแก่กุศลอื่นที่ยังไม่ได้โอกาส

ลำดับนั้น กระแสน้ำบุญอันเกิดจากบุญทั้ง ๒ ที่ได้รับกำลังสนับสนุนและได้โอกาส [ส่งผล] มีกำลังยิ่งนักดำเนินไปต่อเนื่องตั้งแต่แม่น้ำใหญ่ ๒ สายในกระแสน้ำของพระอนุรุธาจารย์ ทำให้อุปสรรคคือโรคเป็นต้นที่เป็นผลไม่ดีไม่มีโอกาสเกิดในกระแสน้ำของพระเถระที่เต็มเปี่ยมด้วยผลดี ดังนั้น อกุศลกรรมอันจะทำลายผลดีและก่อให้เกิดผลไม่ดีจึงถูกกำจัดไป เพราะกุศลกรรมและอกุศลกรรมย่อมไม่ส่งผลเมื่อไม่มีโอกาสให้ผล

ด้วยเหตุนี้ ธรรมอันเป็นผลดีมีอายุและวรรณะเป็นต้น จึงดำรงอยู่ในฝ่ายเจริญในกระแสน้ำจวบจนกระทั่งเวลาแห่งคัมภีร์สำเร็จ หรือแม้ที่สุดแห่งอายุกับ ดังพระพุทธทวจะว่า

อภิวาทนสลีสส

นิจจํ วุฑฒาปจายโน

จตุตาโร ธมฺมา วฑฺฒนติ

อายุ วณฺเณ สุขํ พลํ"

“ธรรม ๔ ประการ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ ย่อม
เจริญแก่บุคคลผู้คบไหว้ และอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่เป็นนิตย์”

โดยประการดังนี้ การกำจัดอุปสรรคย่อมมีด้วยการคบไหว้

การกระทำการคบไหว้พระรัตนตรัยในเบื้องต้นแรกของคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ
จึงเป็นไปเพื่อยังผลให้การรจนาคัมภีร์สำเร็จได้โดยปราศจากอุปสรรค และทำให้ผู้อื่น
ศึกษาได้สำเร็จโดยปราศจากอุปสรรค เพราะนักศึกษาคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะได้คบไหว้
พระรัตนตรัยในเบื้องต้น

(๔) ในคัมภีร์วิภาวนีมีการกล่าวข้อความที่คล้ายแสดงประโยชน์ของการคบไหว้
โดยเนื่องกับชวนจิตดวงแรกในชวนจิต ๗ ดวงว่า “เป็นทิวฏฐัมมเวทนียกรรม” ข้อความนั้น
ไม่งาม เพราะพระอนุรุธอาจารย์ประสงค์กิจอุปถัมภ์ในข้อนี้ และกิจอุปถัมภ์ย่อมมีได้ใน
ชวนจิตทั้ง ๗ ดวง

อุปมาว่า ในบรรดาภิกขทั้ง ๒ ของอาหารรูป กิจอันก่อให้เกิดรูปกลาปมีโอชาเป็น
ที่ ๘ [คือ มหาภูตรูป ๔ สี กลิ่น รส และโอชา] เป็นกิจเล็กน้อย มีปริมาณน้อย แต่กิจ
อุปถัมภ์รูปที่เกิดต่อเนื่องจากราตุทั้ง ๔ เป็นกิจใหญ่ มีปริมาณมาก พระผู้มีพระภาคจึง
ทรงหมายเอากิจอุปถัมภ์ ดังที่ทรงจำแนกวิภังควาระ (วาระแจกแจง) ในคัมภีร์ปฏิฐานไว้ว่า

กพพีกาโร อาหาโร อิมสฺส กายสฺส อาหารปจฺเจยน ปจฺจโย.^๔

“อาหารคือคำข้าว เป็นปัจจัยแก่รูปกายนี้โดยความเป็นอาหาร ปัจจัย”

ในเรื่องนี้ แม้กิจที่ก่อให้เกิดผลแก่ชวนจิตดวงแรกในบัดนี้ ก็เป็นกิจเล็กน้อย มี
ปริมาณน้อย ดังคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

อเหตุกวิปากมตฺตํ ชเนติ.^๕

“ย่อมก่อให้เกิดเพียงอเหตุกวิปาก” (วิปากไม่มีเหตุ)

ส่วนกิจอุปถัมภ์กรรมอื่นเป็นกิจใหญ่ มีปริมาณมาก มีอยู่ในชวนจิตทั้ง ๗ ดวง

เมื่อเนื้อหาของคัมภีร์ ลักษณะการรจนาคัมภีร์ และจุดมุ่งหมายของการรจนาคัมภีร์ปรากฏอยู่ในเบื้องต้นแรก ความอุตสาหะในการสดับคัมภีร์ย่อมเกิดแก่นักศึกษาทั้งหลาย การแสดงเนื้อหาของคัมภีร์เป็นต้นจึงเป็นไปเพื่อก่อให้เกิดความอุตสาหะ ส่วนการแสดงชื่อคัมภีร์ย่อมเป็นไปเพื่อความสะดวกในการเรียกชื่อ

ทั้งหมดนี้เป็นการแสดงความใจความในคาถาแรก

อธิบาย สมมาสมพุทฺธ ศัพท์

คำอธิบายอรรถของบท มีดังต่อไปนี้

คำว่า **สมมาสมพุทฺธ** คือ ผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง

ในบทว่า สมมาสมพุทฺธ นี้ สมมา ศัพท์เป็นบทนิบาตที่เป็นไปในอรรถว่า ชอบ (ถูกต้อง) ซึ่งเป็นการแสดงว่า กิริยาการรู้แจ้ง[ของพระพุทธเจ้า]มีปกติแผ่ไปทั่วในญะยธรรมที่พึงรู้ ดังปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ตถา हि पतेश्माने जिता भुज्जेषु पुराणायो उत्तुनो विसये एवो विप्रितं पुष्पन्ति.
อวิสเย ปน อนฺธกาเร ปวิญฺจา วีย โหนติ.”

“พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระอรหันต์ผู้ดำรงอยู่ในญาณบางส่วนแล้ว ย่อมรู้แจ้งโดยชอบในวิสัยของตน ส่วนในอารมณ์อันมิใช่วิสัยก็เหมือนเข้าไปในที่มืด”

วิสัยของพระปัจเจกพุทธเจ้าและพระอรหันต์มีน้อยเมื่อเทียบกับวิสัยของพระสัพพัญญูเหมือนดังอากาศในอุ้งมือมีจำนวนน้อยเมื่อเทียบกับอากาศในท้องฟ้า ความจริงพระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอรหันต์ไม่สามารถหยั่งรู้ธรรมมีผัสสะ (สภาวะกระทบอารมณ์) เป็นต้น โดยประการทั้งหมด แต่ธรรมที่พระสัพพัญญูไม่ทรงรู้แจ้งชัดย่อมไม่มี เพราะพระองค์ทรงยังเห็นธรรมอันเป็นไปในกาล ๓ และพ้นจากกาล (นิพพานและบัญญัติ) ในสังสารวัฏอันไม่ปรากฏเบื้องต้นและในโลกธาตุอันหาที่สุดมิได้ ทรงทราบถ้วนทั้งหมดตั้งแก่วมณในพระหัตถ์ สมจริงดังสาธกว่า

สพฺเพ ธมฺมา สพฺพากาเรน พุทฺธสฺส ภควโต ญาณมุเข อาปาถํ อาคจฺจนติ.”

“ธรรมทั้งปวงย่อมมาปรากฏในข่ายพระญาณของพระผู้มีพระภาค ผู้ทรงรู้เห็นโดยสิ้นเชิง”

ในพากย์นั้น คำว่า “ในข่ายพระญาณ” หมายถึงมหาวิงค์ [มหาวิปากจิตดวงแรก ซึ่งทำหน้าที่วิงค์] ของพระสัพพัญญู ความจริงธรรมเหล่านั้นแม้ปรากฏเสมอในมหาวิงค์ แต่ครั้งพิจารณาพระอภิธรรม ณ ควงไม้โพธิพฤกษ์ แต่เมื่อพระสัพพัญญูทรงประสงค์จะพิจารณาธรรมเหล่าใด ย่อมพิจารณาใคร่ครวญธรรมเหล่านั้นด้วยอวิชชชจิตเป็นอย่างๆ และใครๆ ย่อมไม่สมควรท้วงติงว่า ธรรมทั้งหลายมีหลากหลาย แต่มหาวิงค์เป็นจิตเล็กน้อยไม่ใช่หรือ ความจริงเรื่องนี้เป็นอานุภาพของธรรมที่บรรลุถึงความยิ่งยวด

ส่วน สํ ศัพท์เป็นบทอุปสรรคที่มีอรรถเหมือน สามํ (ด้วยพระองค์เอง) ซึ่งแสดงว่าพระผู้มีพระภาคทรงรู้แจ้งธรรมโดยปราศจากครู ดังพระพุทธรวจะว่า

น เม อาจริโย อตฺถิ.”

“อาจารย์ของเราไม่มี”

ถามว่า : อรูปาวจรสมบัติที่ ๓ และที่ ๔ ของพระผู้มีพระภาคมีมูลเหตุคืออาหารดาบสและอุทกดาบสไม่ใช่หรือ

ตอบว่า : อรูปาวจรสมบัติที่ ๓ และที่ ๔ มีมูลเหตุคือดาบสเหล่านั้นก็จริง แต่สมบัติเหล่านั้นไม่ใช่บาทแห่งกิริยาตรัสรู้ในภายหลัง เพราะพระองค์มิได้กระทำให้เป็นองค์ประกอบแห่งการตรัสรู้ เพียงแต่บรรลุแล้วสละไป เช่นนั้นแล้วปฏิวรรณจะเกิดขึ้นโดยอาศัยสมบัติอย่างไร สมบัติเหล่านั้นจึงมิได้เป็นครุณาทางไปสู่การตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า

ความข้อนี้สอดคล้องกับพระบาลี ดังพระพุทธรวจะว่า

ตตฺถ กตโม จ ปุคฺคโล สมฺมาสมฺพุทฺโธ. อิเธกฺโข ปุคฺคโล ปุพฺเพ อนนฺตฺสฺส เตสุ ธมฺเมสุ สามํ สจฺจานิ อภิสมฺพุชฺฌิ. ตตฺถ จ สพฺพญฺญุตํ ปาปฺณาติ พลฺสุ จ วสีภาวํ. อยํ วุจฺจติ ปุคฺคโล สมฺมาสมฺพุทฺโธ.”

“ในข้อนั้น บุคคลใดคือพระสัมมาสัมพุทธเจ้า บุคคลนั้นในโลกนี้ ย่อมรู้แจ้งสัจธรรม
เองในธรรมที่ไม่เคยสดับมาก่อน บรรลุความเป็นผู้รู้ ธรรมทั้งปวงและความเชี่ยวชาญใน
ทศพลญาณทั้งหลายด้วยความรู้แจ้งนั้น บุคคลนี้ชื่อว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้า”

พระดำรัสว่า ตตถ ลงสัตว์มีวิภัตติในอรรถเหตุ

พระดำรัสว่า พลสุ แปลว่า ในทศพลญาณทั้งหลาย

พระดำรัสว่า วสีภาว (ความเชี่ยวชาญ) คือ ความเป็นใหญ่

พระดำรัสว่า ปุพฺเพ ๔เปย สาม (รู้แจ้งสัจธรรมเองในธรรมที่ไม่เคยสดับมาก่อน)
แสดงอรรถของคำว่า ส (ด้วยพระองค์เอง)

ส่วนพระดำรัสเป็นต้นว่า ตตถ (บรรลุความเป็นผู้รู้ธรรมทั้งปวงและความเป็น
ใหญ่ในทศพลญาณด้วยความรู้แจ้งนั้น) แสดงอรรถของคำว่า สมมา (โดยชอบ)

อธิบาย อตุล ศัพท์

บัดนี้ พระอนุรุทธาจารย์ได้กล่าวคำว่า อตุล (ไม่มีใครเปรียบ) เพื่อให้การนบไหว้
ของตนมีอานุภาพยิ่งขึ้น เพราะการกล่าวบทแสดงการนบไหว้หลายบท ย่อมมีผลให้เกิด
อานุภาพมากขึ้น

ถามว่า : แม้การนบไหว้ที่มีบทแสดงคุณสมบัติบทหนึ่งเป็นวิสัย ก็กำจัดอุปสรรค
ได้ บทที่ ๒ [ว่า อตุล] มีประโยชน์อะไรเล่า

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว แต่วิญญูชนย่อมไม่ตระหนี่ในการยกย่องคุณของพระศาสดา
และพระอนุรุทธาจารย์ก็เป็นวิญญูชนท่านหนึ่ง ส่วนท่านผู้ถามไม่ใช่วิญญูชนจึงอาจท้วงติง
ด้วยความตระหนี่

คันถรจนจารย์ไม่เพียงปรารภนาที่จะกำจัดอุปสรรคอย่างเดียวด้วยการนบไหว้
แต่ยังปรารภนาประโยชน์มีความฉลาดแห่งปัญญาเป็นต้นอีกด้วย เพื่อจะได้เป็นปัจจัยใน
การแต่งคัมภีร์ให้สำเร็จสมบูรณ์โดยราบรื่น โดยแท้จริงแล้ว การอบรมจิตในฐานะที่เป็น

อนุสสติกรรมฐาน ย่อมทำให้เกิดความตั้งมั่นแห่งจิต และเมื่อมีความตั้งมั่นแห่งจิต ปัญญา ก็จะเหี่ยบแหลมแกลัวกล้ำ ดังพระพุทธทวจะว่า

สมาหิโต ภิกขเว ยถาภูตํ ปชานาติ.^{๑๐}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมรู้แจ้งเห็นประจักษ์ ตามความเป็นจริง”

ด้วยเหตุดังกล่าว บุคคลจึงควรกระทำการนบไหว้ของตนให้มีอานุภาพยิ่งขึ้น เพื่อประโยชน์ดังที่กล่าวมา

(๕) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “แม้จะมีอรรถแห่งคำตามที่กล่าวไว้แล้ว พระเถระ ก็ยกย่องพระผู้มีพระภาคเป็นพิเศษด้วยคำว่า อตุล (ไม่มีใครเปรียบ) เพราะคำว่า สมมา-สมพุทธ เป็นไปในพระผู้มีพระภาคโดยเนื่องกับพระนาม” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะคำว่า สมมาสมพุทธ นี้ยิ่งใหญ่ในท่ามกลางบทแสดงคุณสมบัติของพระศาสดา ประดุจดวงเดือน ท่ามกลางหมู่ดารา บทดังกล่าวจึงไม่ใช่เป็นเพียงแต่พระนามของพระศาสดาที่ปราศจาก ความหมายของรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ในสำนักของผู้เข้าใจภาษาสมาคร แต่ในสำนัก ของผู้อื่น แม้จะกล่าวถึงหนึ่งพันบท ก็เป็นได้เพียงพระนามของพระศาสดาเท่านั้น

[คัมภีร์วิภาวนีเห็นว่า คำว่า สมมาสมพุทธ เป็นนามศัพท์ หรือคำแสดงพระนามของ พระพุทธเจ้า แปลว่า “พระสัมมาสัมพุทธเจ้า” แต่คัมภีร์นี้เห็นว่า เป็นกิริยาศัพท์ หรือคำแสดงกิริยา จึงมีความหมายตามศัพท์ว่า “พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง”]

คำว่า ตูละ คือ ผู้เปรียบได้กับคนอื่น

คำว่า อตุละ คือ ผู้เปรียบไม่ได้กับคนอื่น

อีกนัยหนึ่ง อตุละ คือ ผู้ไม่มีใครเปรียบ หมายถึง พระผู้มีพระภาค

[คำว่า อตุล มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้เปรียบไม่ได้กับคนอื่น = น ตูล อตุโล (นนิบาตบุรพบท กรรมธารยสมาส)
- ผู้ไม่มีใครเปรียบ = นตถิ ตูล เอตสสชาติ อตุโล (ณัฐวิพหูพหิสมาส)]

ความจริงผู้ตัดเทียบกับองค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคย่อมไม่มีในโลก ดังพระพุทธ-
วาทะว่า

น เม อาจารย์โย อตถิ สทิสโส เม น วิชชติ
สเทวสุมิ โลกสุมิ นตถิ เม ปฏิปุคฺคโล.^{๓๑}

“อาจารย์ของเราไม่มี ผู้ตัดเทียบเราไม่มี บุคคลผู้เสมอเราไม่มี
ในมนุษย์โลกและเทวโลก”

การที่พระองค์ทรงบรรลุความเป็นพระพุทธเจ้าแล้วไม่มีใครเปรียบนี้ ไม่ใช่เรื่อง
น่าอัศจรรย์ แม้การที่พระองค์ผู้ประสูติแล้วไม่มีใครตัดเทียบในวันนี้ ย่อมเป็นที่ทราบกันด้วย
ในกาลนั้น พระมหาบุรุษเมื่อประสูติได้ไม่นาน ประทับยืนฉินพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออก
จักรวาลอันหาที่สุดมิได้ในทิศนั้น[กระจ่าง]เนื่องเป็นอันเดียวกัน ทวยเทพ และพรหม ทั้งหลาย
ผู้ดำรงอยู่ในจักรวาลได้กล่าวว่า “ข้าแต่มหาบุรุษ บุคคลผู้เสมอพระองค์ ย่อมไม่มีในโลกนี้
ผู้เหนือกว่าจะมีได้อย่างไร” แล้วได้บูชาอย่างยิ่งใหญ่ แม้ทิศอื่นก็เช่นเดียวกัน

ลำดับนั้น พระมหาบุรุษทรงทราบว่าเป็นเลิศในโลกทั้งหมด จึงเปล่งพระวาจา
อันองอาจว่า

อคุโคหมสุมิ โลกสฺส, เสฏฺโฐหมสุมิ โลกสฺส, เชฏฺโฐหมสุมิ โลกสฺส, อยมนตฺติมา
ชาติ, นตถิ ทานิ ปุณฺณโกโว.^{๓๒}

“เราเป็นเลิศ เป็นผู้ประเสริฐ ผู้สูงส่งในโลก ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย การเกิดใหม่
ของเราจะไม่มีในแต่นี้ไป”

[จึงกล่าวได้ว่า]การที่พระองค์ทรงถึงพระชาติสุดท้ายแล้วไม่มีใครเปรียบนี้ ไม่ใช่
เรื่องน่าอัศจรรย์

ในขณะที่พระองค์ครั้งเป็นสุเมธดาบสได้รับพยากรณ์ในสำนักของพระพุทธเจ้า
ที่บึงกรว้างจะได้เป็นพระพุทธเจ้าแน่นอนก็ไม่มีผู้ใดจะเสมอพระองค์ด้วยคุณธรรมบารมี ยกเว้น
พระพุทธเจ้าที่บึงกร พึงกล่าวถึงการที่ไม่มีผู้ใดตัดเทียบพระองค์ด้วยปาฏิหาริย์พิเศษคือการ

หวั่นไหวแห่งโลกธาตุหนึ่งเป็นต้นอันเกิดขึ้นในขณะนั้น โดยแท้จริงแล้ว แม้ผู้สั่งสม บัณฑิตโพธิญาณแสนคนก็ก่อให้เกิดปาฏิหาริย์พิเศษไม่ได้ จึงควรเว้นการกล่าวถึงผู้สั่งสม สาวกโพธิญาณแสนคน ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

ตथा ปวตติปารมปิวิจยญฺยานํ อตฺตโน วิสเย สพฺพญฺญตญฺยานคตฺกิ.^{๓๓}

“ปัญญาที่ใคร่ครวญบารมีอันเป็นไปในกาลนั้น มีสภาพคล้ายพระสัพพัญญุตญาณ ในวิสัยของตน”

ความจริงผู้สั่งสมสาวกโพธิญาณ เมื่อรู้คุณธรรมบารมีอันควรแก่โพธิญาณของตน ได้แต่กาลใด ก็จะมีภาวะไม่หวนกลับตั้งแต่นั้น ล่วงพ้นความเป็นมหาปุณฺณผู้คล้อยตาม วัฏฏะหยั่งลงสู่ภูมิของผู้สั่งสมโพธิญาณ เป็นผู้เที่ยง[ในการบรรลุมรรค] และมีการตรัสรู้ ในอนาคตโดยปริยาย เมื่อได้ปรากฏเฉพาะหน้าต่อพระพุทธเจ้าในกาลนั้น ก็จะได้รับคำ พยากรณ์แน่นอน จึงควรเว้นการกล่าวถึงผู้สั่งสมสัมมาสัมโพธิญาณและบัณฑิตโพธิญาณ

(๖) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “อตุล ศัพท์ย่อมสำเร็จโดยเนื่องกับ ย ปัจจัย หรือ อ ปัจจัยในอรรถสัมมิตะ (ซัง)” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะ ตูล ศัพท์พึงเป็นบทที่สำเร็จมาจากธาตุและเป็นกรรมสาธนะโดยแท้ ดังสาธกในคัมภีร์ฎีกาว่า

“คำว่า อตุลละ คือ ผู้เปรียบกับคนอื่นไม่ได้ หมายถึง ผู้ไม่มีใคร เปรียบ

ข้อความนั้นแสดงว่า ตูล ศัพท์เป็นกรรมสาธนะ หากเป็นตามนี้ การดำริ ย ปัจจัย หรือ อ ปัจจัยในอรรถสัมมิตะ (ซัง) ท้าย ตูล ศัพท์ ย่อมหาประโยชน์มิได้ เพราะเนื้อความ นั้นสำเร็จด้วยกรรมสาธนะ

ถามว่า : การกล่าวเช่นนั้นเป็นไปโดยดำริว่า “การประกอบศัพท์ย่อมคล้อยตาม ความประสงค์ของผู้กล่าว” ได้หรือไม่

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวเช่นนั้นเพราะการไม่ถือเอาความเหมาะสมตามที่ได้สดับแล้ว ดำริข้อที่ไม่เคยสดับมาก่อน ย่อมจะไม่ชอบด้วยเหตุผล

[คัมภีร์วิภาวนีแสดงรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ตูล ศัพท์เป็นบทัตถิตว่า ตุลา ย สมฺมิตโต ตูล (ตุละ คือ ผู้ซึ่งได้ด้วยปัญญาตั้งตาชั่ง) แล้ววิเคราะห์เป็นสมาสต่อมาว่า น ตูล อตูล (อตุละ คือ ผู้ซึ่งไม่ได้ด้วยปัญญาตั้งตาชั่ง) ตามมตินี้ ตูล ศัพท์ลง ย บัจจย หรือ อ บัจจยในอรรถสัมมิตะ (ชั่ง) แล้วลบเสีย แต่คัมภีร์ปรหมัตถทีปนีเห็นว่า ตูล ศัพท์เป็นบทกิตก์ โดยลง อ บัจจยในกรรมสาธนะท้าย ตูล ธาตุ ท่านผู้แต่งได้อ้างอิงข้อความจากคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหฎีกายินยันเป็นสาธกในเรื่องนี้

คำว่า “การประกอบศัพท์ย่อมคล้อยตามความประสงค์ของผู้กล่าว” หมายความว่า ผู้กล่าวต้องการใช้รูปไหนก็ใช้ได้ แต่ต้องกล่าวตามกฎไวยากรณ์ที่เหมาะสม จึงจะชอบด้วยเหตุผล ถ้ากล่าวโดยไม่อิงกฎไวยากรณ์ก็จัดว่าผิดหลักภาษา ดังมีกฎทั่วไปว่า

สุตานุมิเตสุ สุตสมฺพนุโ พลวา.^{๑๔}

“ในข้อความที่สดับแล้วและที่อนุমানรู้ การเกี่ยวเนื่องกับข้อความที่สดับมาแล้ว มีกำลังกว่า”

ยถาวิวจนเมวายิ สพฺพา สทฺทตฺถสณฺจิติ

สิทธิลทฺขุยานุสาเรน วิวจนปฺยนุคฺมยเต.^{๑๕}

“การดำรงอยู่แห่งอรรถของศัพท์ทั้งหมดนี้มีอยู่โดยคล้อยตามความประสงค์ของผู้กล่าว แม้ความประสงค์ของผู้กล่าวก็พึงทราบตามอุทาหรณ์ที่ปรากฏ”

ด้วยเหตุนี้ คัมภีร์นี้จึงอ้างคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหฎีกาที่กล่าวว่า อตูล ศัพท์เป็นกรรมสาธนะ แล้วปฏิเสธข้อความในคัมภีร์วิภาวนีที่กล่าวว่าง ย บัจจย หรือ อ บัจจยในอรรถสัมมิตะท้าย ตูล ศัพท์ สำหรับคำอธิบายของกรรมสาธนะ จะได้กล่าวต่อไปในคำอธิบาย จิตต ศัพท์]

อธิบายสัมปทา ๓

บททั้งสองนี้ [สมฺมาสมฺพุทฺธ, อตูล] แสดงสัมปทาของพระศาสดา ๓ อย่าง คือ เหตุสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยเหตุ) ผลสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยผล) และสัตตูปการสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยการอนุเคราะห์เหล่าสัตว์)

เหตุสัมปทา คือ ความเพียบพร้อมด้วยพระมหากรุณาคุณ และการได้บำเพ็ญโพธิสมภาร [บารมี ๓๐ ทศ] แม้มหาวิปัสสนาของพระสัพพัญญูที่เรียกว่า มหาวชิรญาณ (ปัญญาดังคทาเพชรใหญ่) จำนวน ๒ ล้าน ๔ แสนโกฏิอันพระองค์ให้เกิดขึ้น ณ ควงไม้

โพธิพิกฤษ์ ก็นับเข้าในเหตุสัมปทานี้ มหาวิปัสสนานั้นเป็นปทัสถานของโพธิญาณอันประเสริฐ[คืออรหัตตมรรคญาณ]โดยแท้ อีกนัยหนึ่ง ฟังทราบว่ ัปญญานั้นนับเข้าในปหานสัมปทา

ผลสัมปทา มี ๔ อย่าง คือ ปหานสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยการละ) ญาณสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยญาณ) อานุกาวิสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยอานุกาวิ) และรูปกายสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยรูปกาย)

(ก) ปหานสัมปทา คือ การละกิเลสพร้อมด้วยความเคยชิน หมายความว่า ความบริบูรณ์ถ้วนทั่วทั้งหมดในการกำจัด โดยองค์ธรรม ได้แก่อริยมรรค [๔] หรืออรหัตตมรรคญาณ

(ข) ญาณสัมปทา คือ สัพพัญญุตญาณและทศพลญาณเป็นต้น

(๗) ในคัมภีร์วิภาวนีอธิบายญาณสัมปทาก่อนปหานสัมปทา ทั้งที่ควรกล่าวถึงปหานสัมปทาก่อน เพราะปหานสัมปทาเกิดก่อนและเป็นปัจจัยให้เกิดญาณสัมปทา แม้ในคัมภีร์มหาภูิกาก็กล่าวถึงปหานสัมปทาก่อน

(๘) แม้ข้อความที่กล่าวไว้ในญาณสัมปทาว่า “อรหัตตมรรคญาณอันเป็นปทัสถานของสัพพัญญุตญาณ” ก็ไม่สมควร เพราะอรหัตตมรรคญาณควรเป็นปหานสัมปทา เนื่องจากปหานสัมปทาอื่นนอกจากมรรคญาณไม่มี

อนึ่งอาจกล่าวว่า “มรรคญาณก็เป็นญาณและการกำจัด จึงควรกล่าวได้ทั้งสองฝ่าย” แม้ข้อความนั้นก็สมควร เพราะหากกล่าวเช่นนี้ สัมปทาที่จะปะปนไม่แยกกัน

(๙) นอกจากนั้น ในคัมภีร์วิภาวนีไม่ได้กล่าวถึงสัพพัญญุตญาณที่ควรกล่าวก่อนญาณทั้งหมดในญาณสัมปทา ข้อความนั้นไม่งาม

ถามว่า : อาทิ (เป็นต้น) ศัพท์ในข้อความว่า “และทศพลญาณเป็นต้นที่มีมรรคญาณเป็นมูลเหตุ [จัดเป็นญาณสัมปทา]” นี้ รวมเอาสัพพัญญุตญาณไว้ได้ มิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวเช่นนั้นเพราะการแสดงข้อที่ไม่สำคัญ [ทศพลญาณ] โดยตรง แล้วรวมเอาข้อสำคัญอันประจักษ์ [สัพพัญญุตญาณ] ไว้โดยใช้ อาทิ ศัพท์ ย่อมไม่ชอบด้วยเหตุผล

(ค) **อานุกาณสัมปทา** คือ ความถึงพร้อมด้วยศีลคุณและอำนาจอิทธิฤทธิ์ทรงอานุภาพที่ไม่อาจคาดได้

(ฌ) **รูปกายสัมปทา** คือ ความถึงพร้อมด้วยรูปกายอันก่อปรด้วยพระวรลักษณ์ [๓๒] และพระอนุพยัญชนะ [๘๐]

[ในสัตตูปการสัมปทา] การอนุเคราะห์เหล่าสัตว์มี ๒ อย่าง คือ อาสยสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยอริยาศัย) และปโยคสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยความเพียร) หมายความว่า ความประณีตด้วยอริยาศัย และความบริสุทธิ์ด้วยความเพียรทางกายและวาจา

(ก) **อาสยสัมปทา** คือ ความมีอริยาศัยเกื้อกูลเสมอแม้ในเหล่าสัตว์ผู้ประทุษร้ายมีพระเทวทัตเป็นต้น

(ข) **ปโยคสัมปทา** คือ ความบริสุทธิ์แห่งความเพียรในการเทศนา ด้วยการไม่เพ่งลาภสักการะเป็นต้น ของพระพุทธานุเจ้าผู้แสดงธรรมแก่พระราชา ราชมหาอำมาตย์ เศรษฐีคหบดี และแม่แก่จอมเทพผู้เลื่องลือในโลก

คำว่า สมมาสมพุทฺธ (พระสัมมาสัมพุทฺธเจ้าผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง) แสดงปหานสัมปทาและญาณสัมปทาทั้งสองอย่าง

คำว่า อตุล (ไม่มีใครเปรียบ) แสดงสัตตูปการสัมปทา ๒ อย่างพร้อมด้วยอานุกาณสัมปทาและรูปกายสัมปทา

คำทั้งสองคำรวมกัน [คือ สมมาสมพุทฺธ, อตุล] จึงแสดงเหตุสัมปทาโดยปริยาย เพราะความเป็นไปแห่งสัมปทาอื่นโดยไม่มีเหตุสัมปทาเช่นนั้นย่อมไม่มีโดยแท้

อธิบาย สสทฐมมคณุตตม ศัพท์

เมื่อพระอนุรุธาจารย์ประสงค์จะทำการนบไหว้ของตนให้มีอานุภาพยิ่งขึ้น จึงกล่าวว่า สสทฐมมคณุตตม (พร้อมทั้งพระสัทธรรมและหมู่สงฆ์ผู้สูงสุด) ซึ่งแสดงการนบไหว้พระธรรมและพระสงฆ์อีกด้วย เมื่อกล่าวว่า ทูโรโต นมสฺสิสฺส สสฺม โลกนํยกั^{๑๐} (ข้าพเจ้าได้น้อมไหว้พระโลกนาถพร้อมทั้งพระสงฆ์แต่ที่ไกล) การเข้าถึงกิริยาน้อมไหว้พระสงฆ์ย่อมเป็นที่ทราบได้ด้วยคำว่า สห (พร้อมทั้ง) คำว่า สสทฐมมคณุตตม นี้ ก็มีอุปไมยฉนั้น

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า นมสฺสิสฺส แปลว่า ได้น้อมไหว้

(๑๐) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนีว่า “โดยแท้จริงแล้ว ภาวะที่พระธรรมและพระสงฆ์ซึ่งเป็นบพวิเสสนะ (บพขยาย) ควรนบไหว้ ย่อมเป็นอันรู้ได้โดยประกอบ สห ศัพท์ไว้” ท่านไม่ควรกล่าวว่า อภิวัตตพพภาโว (การเป็นสิ่งที่ควรนบไหว้) แต่ควรกล่าวคำว่า อภิวัตตภาโว (การนบไหว้แล้ว) หรือ อภิวัตน (การนบไหว้) เพราะเมื่อกล่าวดังนี้ ภาวะที่พระเถระเข้าถึงกิริยานบไหว้พระธรรมและพระสงฆ์สำเร็จได้ด้วยการแสดงกิริยาสมวายะ (ความเป็นไปร่วมกับกิริยา) ที่พึงประสงค์ในที่นี้ หากไม่เป็นดังนี้ [คือกล่าวว่า อภิวัตตพพภาโว (การเป็นสิ่งที่ควรนบไหว้)] พระสมุญจคณาจารย์พึงกล่าวหมายเอาคุณสมวายะ (ความเป็นไปร่วมกับคุณลักษณะ) คือความสมควรแก่การนบไหว้ เพราะตพพ ปัจจัย[ใน อภิวัตตพพ] แสดงอรรถอหะ (สมควร) และคุณสมวายะก็ไม่พึงประสงค์ในที่นี้ ทั้งข้อความดังกล่าวก็ไม่สอดคล้องกับอุทาหรณ์ของตนว่า สปุตฺตทาโร อาคโต (มาพร้อมทั้งบุตรและภรรยา)

[คัมภีร์ปรมัตถทีปนีเห็นว่า คำว่า อภิวัตตพพภาโว (การเป็นสิ่งที่ควรนบไหว้) ในคัมภีร์วิภาวนีเป็นคำระบุคุณลักษณะคือความสมควร เพราะ ตพพ ปัจจัยใน อภิวัตตพพ มีความหมายว่า อหะ (สมควร) ถ้าคัมภีร์นั้นเขียนบาลีเป็นรูปศัพท์ที่กล่าวถึงกิริยาว่า อภิวัตตภาโว (การนบไหว้แล้ว) หรือ อภิวัตน (การนบไหว้) ก็จะถูกหลักภาษา และเสมอกับอุทาหรณ์ที่แสดงกิริยาสมวายะ (ความเป็นไปร่วมกับกิริยา) ที่คัมภีร์วิภาวนียกมาอ้างเป็นสาธกว่า สปุตฺตทาโร อาคโต (มาพร้อมทั้งบุตรและภรรยา)]

อนึ่ง อาจกล่าวว่า พระอนุรุทธาจารย์ดำริว่าเราจักรจนาคัมภีร์นี้ แล้วนบให้ไว้พระรัตนตรัยก่อน ต่อมาเมื่อจะแสดงการนบให้ไว้ของตนเชื่อมกับคำปฎิญาของคัมภีร์จึงแต่งคาถานี้ เพราะท่านกล่าวว่า อภิชาติ (อภิชาติแล้ว) มิได้กล่าวว่า อภิชาติยามิ (อภิชาติอยู่) แม้ฐานะอื่นก็มีนัยเดียวกัน

ในคำว่า สหธรรมมคณุตตม นั้น คำว่า **สัทธัมมคณุตตม** (พร้อมทั้งพระสัทธรรมและหมู่สงฆ์ผู้สูงสุด) คือ ผู้เป็นไปพร้อมด้วยพระสัทธรรมและหมู่สงฆ์ผู้สูงสุด อันตนให้เกิดขึ้นและเป็นที่พึ่งของชาวโลกทั้งหมด หมายถึง พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ความจริงพระสาวกผู้เป็นไปร่วมกับพระสัทธรรมและหมู่สงฆ์ผู้สูงสุดที่บุคคลอื่น[คือพระพุทธเจ้า]ให้เกิดขึ้นย่อมไม่เรียกว่า “ผู้เป็นไปพร้อมด้วยพระธรรม” และ “ผู้เป็นไปพร้อมด้วยหมู่สงฆ์” ทั้งพระปัจเจกพุทธเจ้าผู้เป็นไปร่วมกับพระสัทธรรมอันเป็นที่พึ่งของตนและหมู่สงฆ์ผู้สูงสุดซึ่งเป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์ร่วมกัน ก็ไม่ควรยกย่องเช่นนั้น บทนี้จึงแสดงคุณสมบัติเฉพาะของพระศาสดา

[คำว่า สหธรรมมคณุตตม (พร้อมทั้งพระสัทธรรมและหมู่สงฆ์ผู้สูงสุด) ตามหลักภาษาเรียกว่าบทสมาส โดยทั่วไปบทสมาสมักกล่าวถึงอรรถที่ยิ่งเกินกว่าอรรถที่กล่าวไว้โดยตรง ดังคำว่า สวโนปุริโส (บุรุษผู้เป็นไปพร้อมทั้งทรัพย์ = มีทรัพย์) เป็นบทสมาสที่หมายถึงบุรุษผู้มีทรัพย์มากเท่านั้น คำว่า สหธรรมมคณุตตม ก็เช่นเดียวกัน หมายถึงพระพุทธเจ้าผู้ประกาศธรรมและสถาปนาหมู่สงฆ์ที่ยังไม่ปรากฏในสมัยนั้น ด้วยเหตุนี้ คำนี้จึงแสดงคุณสมบัติยกย่องพระศาสดาเท่านั้น ไม่เกี่ยวกับพระสาวกทั่วไปและพระปัจเจกพุทธเจ้า]

อธิบาย สหธรรม ศัพท์

ในคำว่า สหธรรม นั้น **ธรรม** คือ สภาวะทรงไว้

ถามว่า : ทรงใครไว้

ตอบว่า : ทรงบุคคลผู้ตั้งอยู่ในธรรมไว้ ดังพระพุทธวาทะว่า

ธมโม หเว รกฺขติ ธมฺมจारी.^{๑๗}

“ธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม”^{๑๗}

ถามว่า : ทรงไว้อย่างไร

ตอบว่า : ทรงไว้ไม่ให้ตกสู่อบายภูมิ ๔ และทุกข์ในวัฏฏะ

ถามว่า : อะไรคือการทรงไว้

ตอบว่า : การกำจัดกิเลสที่ทำให้เหล่าสัตว์ตกสู่อบายหรือทุกข์ในวัฏฏะได้โดยบางส่วนหรือทั้งหมด คือการทรงไว้

ในอรรถดังกล่าว อริยมรรค ๔ และนิพพาน ชื่อว่า ธรรม โดยตรง เพราะอริยมรรคที่กำจัดกิเลสโดยสิ้นเชิงได้เกิดร่วมกับนิพพานไม่แยกกันกำจัด[กิเลส] ธรรม ๕ อย่างนั้นจึงชื่อว่า ธรรม

ส่วนปริยัติธรรมเป็นเหตุแห่งการทรงไว้ ทั้งสามัญญผล ๔ ก็เป็นผลแห่งการทรงไว้และเป็นไปโดยคล้อยตามการทรงไว้ เพราะเกิดขึ้นด้วยการยังกิเลสให้สงบอีกคราวหนึ่ง ธรรมทั้ง ๕ อย่างนั้นจึงชื่อว่า ธรรม โดยปริยาย

อีกนัยหนึ่ง ธรรม คือ สภาวะอันบุคคลพึงทรงไว้ กล่าวคือ ควรแก่การทรงไว้ในข้อนี้ สภาวะที่เปลื้องทุกข์จากผู้ตั้งอยู่ในธรรมและทำให้ดำรงอยู่ในบรมสุข ชื่อว่า ธรรม เพราะควรแก่การทรงไว้

ถามว่า : ธรรมนั้นคืออะไร

ตอบว่า : คือธรรมที่กล่าวไว้แล้ว [มรรค ผล นิพพาน และปริยัติธรรม] ธรรมบางอย่างนั้น บุคคลพึงทรงไว้ด้วยการอบรมจิต บางอย่างทรงไว้ด้วยการกระทำให้แจ้ง บางอย่างทรงไว้ด้วยการอยู่เป็นสุขในอัตภาพปัจจุบัน บางอย่างทรงไว้ด้วยการศึกษาทรงจำ ธรรมเหล่านั้นที่บุคคลทรงไว้เช่นนี้ ย่อมปลดผู้ตั้งอยู่ในธรรมให้ออกจากทุกข์ในอบายและทุกข์ในวัฏฏะตามสมควร ทั้งให้ดำรงอยู่ในผลสุขและนิพพานสุขอันเลิศ

อีกนัยหนึ่ง ธรรม คือ สภาวะนำให้สัตว์บุรุษไม่ตกไปสู่ออบายและทุกข์ในวัฏฏะ

อีกนัยหนึ่ง ธรรม คือ สภาวะเป็นที่ตั้งอยู่ของชนผู้มีธรรมได้อาศัยเป็นที่พึ่งที่พำนัก อรรถ[ทั้งสอง]นี้ย่อมสมควรอีกด้วย

[คำว่า ฐมม มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- สภาวะทรงบุคคลผู้ตั้งอยู่ในธรรมไว้ไม่ให้ตกส่อบายภูมิ ๔ และทุกข์ในวิภวฐานะ = ธารีตติ ฐมโม (ลง รมม ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- สภาวะอันบุคคลพึงทรงไว้ = ธารีตติ ฐมโม (ลง รมม ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- สภาวะนำให้สัตว์บุรุษไม่ตกส่อบายและทุกข์ในวิภวฐานะ = ธารณติ เอเตนาติ ฐมโม (ลง รมม ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- สภาวะเป็นที่ตั้งอยู่ของชนผู้มีธรรมได้อาศัยเป็นที่พึ่งที่พำนัก = ธรนติ เอตถาติ ฐมโม (ลง รมม ปัจจัยในอิทธิกรรมสาธนะ)]

ถามว่า : เหตุใดพระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวธรรม ๑๐ อย่างในที่นี้ ท่านควรกล่าวธรรม ๑๑ อย่างพร้อมทั้งปฏิบัติธรรมมิใช่หรือ

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว แต่ปฏิบัติธรรมเป็นปฏิปทาเบื้องต้นของมรรค จึงจัดปฏิบัติธรรมเข้าในมรรคเหมือนบุพเจตนาที่นับเข้าในทาน ดังนั้น จึงกล่าวธรรม ๑๐ อย่างในฐานะทั้งหมด

ในเรื่องนี้ ปริยัติธรรมจัดว่าเป็นธรรม [ฉันใด] บุคคลผู้ทรงปริยัติธรรมย่อมจัดเข้าในพระสงฆ์ผู้ควรนบไหว้ [ฉันนั้น] กัลยาณปุถุชนจัดเข้าในเสกขบุคคลในอริยสงฆ์ [ฉันใด] ปฏิบัติธรรมที่เป็นเหตุแห่งคุณความดีของกัลยาณปุถุชนก็จัดว่าเป็นธรรมที่ควรนบไหว้ [ฉันนั้น] โดยแท้จริงแล้ว กัลยาณปุถุชนนั้นแม้เป็นปุถุชน ก็จัดเข้าในเสกขบุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อหยั่งเห็นโสดาปัตติผล เพราะถึงพร้อมด้วยปฏิบัติธรรม ปฏิบัติธรรมดังกล่าวไม่อาจจะกล่าวว่าจะไม่จัดเข้าในโสดาปัตติมรรคของเสกขบุคคล

ข้อความดังกล่าวปฏิเสธความเห็นของผู้กล่าวว่า “กัลยาณปุถุชนไม่จัดเข้าในพระสงฆ์ ในประโยคว่า สัมม สรณं คจฺฉามิ (ข้าพเจ้าขอถึงพระสงฆ์เป็นที่พึ่ง) เพราะสรณคมน์ของผู้เข้าถึงกัลยาณปุถุชนเป็นสรณะไม่สำเร็จ”

พึงกล่าวถึงปริยัติธรรมอันพระผู้มีพระภาคทรงเชิดชูไว้ในฐานะแห่งศาสดวาท

โย โว อานนฺท มยา ฐมโม จ วินโย จ เทสิโต ปญฺญโต, โส โว มมจฺเยน สตฺถา.^{๑๘}

“ดูกรอานนท์ ตถาคตได้แสดงธรรมและวินัยไว้แล้ว ธรรมและวินัยนั้นจะเป็น ศาสดาของพวกเธอเมื่อตถาคตล่วงไป”

ปริยัติธรรมจัดว่าเป็นธรรมสภาระ ส่วนผู้ทรงปริยัติธรรมตั้งอยู่ในการปฏิบัติดีก็มี ไม่ตั้งอยู่ก็มี ผู้ไม่ตั้งอยู่ในการปฏิบัติดีย่อมไม่เป็นที่พึ่งของตน แล้วเขาจะเป็นที่พึ่งของผู้อื่น ได้อย่างไร เขาย่อมถูกพระศาสดาดำหนึในพระสูตรหลายพันสูตร จึงไม่จัดเข้าในสงฆ์สภาระ บุคคลอื่น(คือกัลยาณปุถุชน)จัดเข้าได้ ข้อความนี้ย่อมชอบด้วยเหตุผล

สัทธรรม คือ ธรรมของผู้สงบ กล่าวคือ ธรรมของผู้ระงับกิเลสได้ จึงหมายถึง ธรรมของผู้ควรงกย่อง ธรรมของผู้ควรบูชา ธรรมของสัตบุรุษ และธรรมของบัณฑิต

อนึ่ง ธรรมของผู้สงบก็เป็นธรรมอันสงบ จึงชื่อว่า **สัทธรรม** หมายถึง ธรรมที่ ควรงกย่องบูชา

อีกนัยหนึ่ง **สัทธรรม** คือ ธรรมที่มีจริง หมายความว่า ธรรมนี้ไม่หลอกหลวง ผู้ทรงธรรมไว้เช่นธรรมของเดียรถีย์อื่น ความจริงธรรมของเดียรถีย์ไม่เป็นประโยชน์แก่ ผู้ทรงไว้โดยสำคัญว่า ธรรมนี้มีประโยชน์แก่ตน แต่พระสัทธรรมมีประโยชน์แก่ผู้ทรงไว้ โดยแท้

[คำว่า สัทธมฺม มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ธรรมของผู้สงบ = สนฺตาน ธมฺโม สทฺธมฺโม (ฉนฺธุสฺสิตฺตปฺปฺริสฺสมาส แปลง สนฺต เป็น ส)
- ธรรมอันสงบ = สนฺโต ธมฺโม สทฺธมฺโม (วิเสสนบุรพทท กรรมธารยสมาส แปลง สนฺต เป็น ส)
- ธรรมที่มีจริง = สจฺโจ ธมฺโม สทฺธมฺโม (วิเสสนบุรพทท กรรมธารยสมาส แปลง สจฺจ เป็น ส)]

อธิบาย คณุตฺตม ศัพท์

ในคำว่า คณุตฺตม คำว่า คณฺเ คือ กลุ่มสหธรรมิกผู้มีความเห็นและศีลเสมอกัน ในโลก

ส่วนคำว่า **อุตตมคณะ** (หมู่สงฆ์ผู้สูงสุด) คือ หมู่สาวกของพระผู้มีพระภาคผู้
กอบปรด้วยศีลคุณเป็นต้นอันสูงสุด

อุตตมคณะนั้น คือ คณุตตมะ ในคานาณี เหมือนคำว่า มุณีเสฏฐ (มุณีผู้ประเสริฐ)
มุณีวร (มุณีผู้เลิศ) [โดยสลับคำว่า อุตตมคณ เป็นรูปที่มีบทวิเสสยะอยู่ท้ายว่า คณุตตม =
คณ + อุตตม]

(๑๑) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “คำว่า **คณุตตมะ** คือ ผู้สูงสุดแห่งหมู่ อีกนัยหนึ่ง
คณุตตมะ คือ ผู้สูงสุดในหมู่คือเทวดาและมนุษย์เป็นต้น” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะเมื่อ
อรรถดังกล่าวมีอยู่ บทว่า อุตตม (ผู้สูงสุด) พึงเป็นบทวิเสสยะ (บทที่ถูกขยาย) แต่บทนั้น
เป็นไปในบทวิเสสยะ (บทขยาย) เท่านั้น จึงกล่าวถึงอริยสงฆ์[ที่พึงประสงค์]ในที่นี้ไม่ได้

[คำว่า คณุตตม ตามมติของคัมภีร์นี้ มีรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) เป็นวิเสสนบุรพบท
กรรมธารยสมาสว่า อุตตโม จ โส คโณ จาติ คณุตตโม (คำว่า คณุตตมะ คือ หมู่สงฆ์ผู้สูงสุด) ตาม
นัยนี้ คำว่า อุตตม (สูงสุด) เป็นบทขยายของคำว่า คณ (หมู่สงฆ์) ส่วนคัมภีร์วิภาวนีแสดงรูป
วิเคราะห์ตามนัยที่สองเป็นต้นปฐิสมาสว่า คณาน์ อุตตโม คณุตตโม (คำว่า คณุตตมะ คือ ผู้สูงสุด
แห่งหมู่) หรือ คณสุ อุตตโม คณุตตโม (คณุตตมะ คือ ผู้สูงสุดในหมู่) ตามนัยนี้ คำว่า อุตตม เป็นบท
ที่ถูกขยาย ส่วนคำว่า คณ เป็นบทขยาย อย่างไรก็ตามหลักภาษาทั่วไป คำว่า อุตตม (สูงสุด) เป็น
คุณนามที่แสดงคุณลักษณะโดยตรง จึงไม่ควรเป็นบทที่ถูกขยาย]

ในเรื่องนี้ **คณะ** คือ สงฆ์

สงฆ์มี ๒ ประเภท คือ สมมุติสงฆ์ (สงฆ์โดยสมมุติ) และทักษิณยสงฆ์ (สงฆ์ผู้ควร
รับทักษิณา)

คำว่า **สมมุติ** คือ อุปสมบทกรรมอันสงฆ์พร้อมเพรียงกันกระทำ

สมมุติสงฆ์ คือ ภิกษุสงฆ์ผู้ถึงฐานะของผู้อุปสมบทด้วยสมมุติกรรม สมมุติสงฆ์
นั้นปรากฏในวินัยกรรม

ทักษิณยสงฆ์ คือ หมู่อริยบุคคล ๘

แม้ทักษิณยสงฆ์จัดว่าเป็นสมมุติสงฆ์ แต่ก็ได้รับการยกย่องโดยประการนั้นๆ

แล้วกล่าวไว้เฉพาะ เพื่อกำหนดนาบุญอันประเสริฐในฐานะที่เข้าถึงสรณะ นบโหวิ เคารพบูชา สักการะ และระลึกถึงเป็นนิตย์ จริงอยู่ สงฆ์ปุถุชนแม้เป็นนาบุญก็หาใช้นาบุญอันประเสริฐไม่

[สมมุติสงฆ์ คือ สงฆ์โดยสมมุติ หมายถึง พระภิกษุผู้ได้รับการอุปสมบทตามวินัยกรรม ซึ่งอาจจะเป็นปุถุชนหรือพระอริยบุคคลก็ได้ ส่วนทักษิณสงฆ์ คือ สงฆ์ผู้ควรรับทักษิณา หมายถึง พระภิกษุผู้เป็นพระอริยบุคคลเท่านั้น]

ถามว่า : เหตุใดสงฆ์ปุถุชนจึงไม่ใช้นาบุญอันประเสริฐ

ตอบว่า : เพราะมีอนุสัยกิเลสคือสักกายทิฏฐิและวิจิกิจฉาซึ่งเปรียบเสมือนหนุ้าในนาข้าวสาลีที่ทำให้นาเสียหาย

การที่ปุถุชนเป็นนาบุญ พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในคำว่า สทฺธมม

[กิเลสเหมือนหนุ้าทำลายนาบุญของผู้ถวายทาน ดังพระพุทธวจนะในคัมภีร์ธรรมบทว่า

ติณโอสานิ เขตตานิ	ราคโอสยา อโย ปชา
ตสฺมา हि वित्ताकसु	तिनन् โหति महप्फलं.
ติณโอสานि เขตตานิ	โอสโอสยา อโย ปชา
ตสฺมา हि वित्तोससु	तिनन् โหति महप्फलं.
ติณโอสานि เขตตานि	โมหโอสยา อโย ปชา
ตसฺमा हि वित्तोमहसु	तिनन् โहति महप्फलं. ^{๑๔}

“นามีหญฺ้าเป็นโทย มหาชนนี้มีราคะเป็นโทย ทานที่บุคคลถวายในทานผู้ปราศจากราคะแล้วจึงมีผลมาก”

“นามีหญฺ้าเป็นโทย มหาชนนี้มีโทยะเป็นโทย ทานที่บุคคลถวายในทานผู้ปราศจากโทยะแล้วจึงมีผลมาก”

“นามีหญฺ้าเป็นโทย มหาชนนี้มีโมหะเป็นโทย ทานที่บุคคลถวายในทานผู้ปราศจากโมหะแล้วจึงมีผลมาก”]

อธิบาย อภิวาทีย ศัพท์

คำว่า อภิวาทีย แปลว่า ไหว้โดยพิเศษ

ในข้อนี้ ผู้ยังจิตอันประเสริฐให้เกิดขึ้นว่า บุคคลนี้ก่อปรด้วยศีลคุณเป็นต้น เป็นผู้ประเสริฐควรนบไหว้ในโลก แล้วไหว้อยู่ เรียกว่า ไหว้โดยพิเศษ

การไหว้มี ๓ อย่างโดยจำแนกเป็นการไหว้ทางกายเป็นต้น ดังพระพุทธทวณะว่า

ติสฺโส อิมะ ภิกฺขเว วณฺทนา, กตมา ติสฺโส. กาเยน วณฺทติ, วาจาเยน วณฺทติ, มนสา วณฺทติ.^{๒๐}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย การไหว้มี ๓ อย่างเหล่านี้ ๓ อย่างเป็นไฉน คือ ไหว้ทางกาย ไหว้ทางวาจา และไหว้ทางใจ”

บุคคลผู้ยังจิตอันประเสริฐให้ตั้งอยู่เฉพาะ แล้วยังอวัยวะ ๕ คือ เข้า ๒ ศอก ๒ หน้าผาก ๑ ให้ตั้งอยู่ที่พื้น หมอบลงเฉพาะหน้าต่อผู้ควรไหว้ ชื่อว่า ไหว้ทางกาย ดังที่กล่าวไว้ว่า ปณฺจปฺปติฏฺฐิตะน วณฺทิตวา.^{๒๑} (ไหว้ด้วยการตั้งอวัยวะ ๕ อย่างไว้) และทำให้ภิกษุผู้ไหว้คนที่ไม่ควรไหว้ต้องอาบัติ[ทุกกฏ]

ผู้กล่าวสาธยายคำแสดงคุณสมบัติด้วยวาจา ชื่อว่า ไหว้ทางวาจา การไหว้โดยกล่าวว่า นโม พุทฺธสฺส, นมตฺถ พุทฺธสฺส, นโม วิมุตฺตียะ, นโม วิมุตฺตานํ, วิปสฺสิสฺส นมตฺถ.^{๒๒} (ขอนบไหว้แต่พระพุทธเจ้า การนบไหว้แต่พระพุทธเจ้าของจะมี ขอนบไหว้แต่วิมุตติธรรม ขอนบไหว้แต่พระพุทธเจ้าผู้หลุดพ้นแล้ว ขอนบไหว้แต่พระวิปัสสิพุทธเจ้า) เป็นต้น จัดเป็นการไหว้ทางวาจา

ส่วนผู้ระลึกถึงคุณสมบัติเสมอโดยคล้อยตามคำแสดงคุณสมบัติ ชื่อว่า ไหว้ทางใจ

อธิบาย ภาสิสฺส ศัพท์

คำว่า ภาสิสฺส แปลว่า จักกล่าว

พระเถระต่างคัมภีร์นี้ด้วยการจารึกลงบนใบลาน แต่ท่านกล่าวว่า ภาสิสฺส (จักกล่าว) โดยดำริว่า การแต่งคัมภีร์ย่อมประจักษ์ในวจีกรรม (การกระทำทางวาจา)

อธิบาย อภิธมฺมตถสงฺคห ศัพท์

ในคำว่า อภิธมฺมตถสงฺคห (คัมภีร์ประมวลความในพระอภิธรรม) คำว่า อภิ-
ธมฺมัตถะ คือ เนื้อความที่ตรัสไว้ในพระอภิธรรม

คำว่า อภิธมฺมัตถสงฺคหะ คือ คัมภีร์เป็นที่ประมวลความในพระอภิธรรม

อีกนัยหนึ่ง อภิธมฺมัตถสงฺคหะ คือ คัมภีร์ที่ใช้ประมวลความในพระอภิธรรม

คำว่า “ประมวล” หมายความว่า ย่อเอาไว้ คือกล่าวโดยย่อ

[คำว่า อภิธมฺมตถสงฺคห มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- คัมภีร์เป็นที่ประมวลความในพระอภิธรรม = สงฺคยฺหนฺติ เอตฺถาติ สงฺคโห, อภิธมฺมตฺถานํ
สงฺคโห อภิธมฺมตถสงฺคโห (ลง อ ปัจจัยท้าย สงฺคห ศัพท์ในอภิธมฺมสารานะ)

- คัมภีร์ที่ใช้ประมวลความในพระอภิธรรม = สงฺคยฺหนฺติ เอเตนาติ สงฺคโห, อภิธมฺมตฺถานํ
สงฺคโห อภิธมฺมตถสงฺคโห (ลง อ ปัจจัยท้าย สงฺคห ศัพท์ในกรณสารานะ)]

คำว่า “ในพระอภิธรรม” นี้ คำว่า อภิธรรม คือ ธรรมอันยิ่ง[กว่าพระสูตร]

อีกนัยหนึ่ง อภิธรรม คือ ธรรมอันพิเศษ[กว่าพระสูตร]

[คำว่า อภิธมฺม มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธรรมอันยิ่งใหญ่ = อภิ อติเรโก ธมฺโม อภิธมฺโม (อภิ อุปสรรคมีอรรกว่า ยิ่ง)

- ธรรมอันพิเศษ = อภิ วิเสโส ธมฺโม อภิธมฺโม (อภิ อุปสรรคมีอรรกว่า พิเศษ)]

คำว่า ธรรม หมายถึงพระบาลีทั้งสองส่วน[คือพระสูตรและพระอภิธรรม]นอกจาก
พระวินัย ดังพระพุทธทวจนะว่า

โย โว อานนฺท มยา ธมฺโม จ วินโย จ เทสิโต ปญฺญตฺโต, โส โว มมจฺเจยน สตฺถา.^{๒๓}

“ดูกรอานนทฺ ตถาคตได้แสดงธรรมและวินัยไว้แล้ว ธรรมและวินัยนั้นจะเป็น
ศาสตราของพวกเธอเมื่อตถาคตล่วงไป”

พระบาลีทั้งสองประเภทรูปนั้นแสดงปรมัตถธรรมมีกุศลเป็นต้นตามที่เป็นไป[ตามเหตุปัจจัย] โดยปราศจากหน้าที่คือการฝึก[กายและวาจา]ที่เรียกว่า อาณาวิชานะ (การบังคับ)

ในธรรมทั้ง ๒ อย่างนั้น อภิธรรม คือ ธรรมอันยิ่งใหญ่และพิเศษว่าธรรมอื่น ส่วนธรรมนอกจากนี้ [พระสูตร] ชื่อว่า ธรรม ดังในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

“พึงทราบหมวดสี่นี้ คือ ธรรม อภิธรรม วินัย และอภิวินัย ในหมวดสี่เหล่านั้น

ธรรม คือ พระสุตตันตปิฎก

อภิธรรม คือ พระอภิธรรม ๗ ปกรณ์

วินัย คือ คัมภีร์อุกโกโตวิมังค์

อภิวินัย คือ คัมภีร์ขันธกะและบริวาร”^{๒๔}

การที่พระอภิธรรมเป็นธรรมอันยิ่งใหญ่และพิเศษ พึงทราบโดยจำแนกตามกุศล จำแนกตามชั้น จำแนกตามการประมวล จำแนกประเภทที่พึงแสดงโดยประการนั้นๆ ทั้งหมด หรือจำแนกตามความเป็นไปของธรรมาธิฐานเทศนา ดังนั้น พระสัพพัญญูทั้งหลาย จึงทรงแสดงพระอภิธรรมเทศนานี้แก่เทวดาอย่างเดียวก เพราะมนุษย์ไม่อาจจะรับฟังคำเทศนาที่ควรกล่าวนี้อย่างต่อเนื่องตลอด ๓ เดือน โดยให้ถึงปริโยสานตั้งแต่กาลเริ่มต้นด้วยอิริยาบถเดียว และคำเทศนาที่มีหัวข้ออย่างเดียวกันเช่นนี้ ก็ไม่อาจจะแสดงแก่ชนหลากหลายในขณะต่างกัน

บางคนอธิบายโดยอ้างว่า “พระอภิธรรมเป็นธรรมยิ่งใหญ่และพิเศษกว่าพระวินัย” ข้อความดังกล่าวไม่สอดคล้องกับคัมภีร์อรรถกถาสาลีนี้ ความจริงพระอรรถกถาจารย์ได้พิจารณาความเป็นธรรมอันยิ่งใหญ่และพิเศษนี้ระหว่างพระบาลีทั้งสองที่มีชื่อว่า ธรรม อีกทั้งการพิจารณาพระอภิธรรมร่วมกับพระวินัยอย่างนั้นก็ไม่สมควร เพราะพระอภิธรรมและพระวินัยมีหน้าที่และวิสัยต่างกัน เนื่องจากวินัยมีหน้าที่ฝึกกายกับวาจา และมีการล่วงละเมิดเป็นวิสัย ส่วนธรรมมีหน้าที่จำแนกหลักธรรม และมีความเป็นไปแห่งธรรมเป็นวิสัย

บางคนอ้างว่า “พระวินัยควรเป็นคำสอนเลิศกว่าคำสอนทั้งหมด เพราะภิกษุผู้
 ดำหนินวินัย ต้องอาบัติปาจิตตีย์ ส่วนภิกษุผู้ดำหนิธรรม ต้องอาบัติทุกกฏ” ข้อความนั้นไม่
 สมควร เพราะวินัยเป็นอาณาจักร ส่วนธรรมเป็นธรรมจักร ภิกษุผู้ดำหนินวินัยชื่อว่าทำลาย
 อาณาจักรของพระศาสดา ความไม่เคารพในพระศาสดาจัดเป็นโทษอันใหญ่หลวง และผู้
 ไม่เคารพในพระศาสดาย่อมไม่เคารพในพระธรรม พระสงฆ์ และสิกขา ๓ อีกด้วย ดังนั้น
 อาบัติในการดำหนินวินัยจึงเป็นอาบัติหนัก ไม่ใช่เพราะวินัยเป็นคำสอนที่เลิศกว่าคำสอนทั้งหมด

วินัยเปรียบดังรากเหง้าของศาสนา เมื่อวินัยไม่ดำรงอยู่ พระศาสนาก็ตั้งอยู่ไม่ได้
 พระพุทธเจ้าจึงทรงบัญญัติอาบัติหนักในการดำหนินวินัย เพื่อความดำรงมั่นแห่งพระศาสนา
 ตลอดกาลนาน

จบการแสดงข้อความปรมัตถ์แห่งคาถาแรก

ในคัมภีร์ชื่อปรมัตถทีปนีอันเป็นอรรถาธิบายฉบับที่ ๔ ของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ
 ด้วยประการฉะนี้

อธิบายคาถาที่ ๒

๒. พระอนุรุธาจารย์แสดงใจความ ๕ ประการที่ก่อปรด้วยประโยชน์นั้นๆ ไว้
 เป็นคาถาแรกดังนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงเนื้อความของพระอภิธรรมโดยสังเขป จึงกล่าว
 คาถาที่ ๒

ในคาถานั้น คำว่า ตตฺถ เป็นต้น พึงประกอบบทว่า เนื้อความของพระอภิธรรมที่
 กล่าวถึงในคำว่าอภิธัมมัตถสังคหะนั้น ดังที่กล่าวไว้ในบาทคาถาว่า ภาสิสฺส อภิธมฺมตฺถสํคหํ
 (จักกล่าวคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ) โดยปรมัตถ์มี ๔ อย่างคือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน
 โดยประการทั้งหมด

[การประกอบบท หมายถึง การเรียงประโยคตามรูปของบาลีใหม่ ซึ่งทำให้ได้ความหมาย
 ที่ชัดเจนขึ้น]

(๑๒) ในคัมภีร์ฎีกาได้แสดงอรรถของ ต ศัพท์ไว้ว่า “ในอภิธัมมัตถสังคหปกรณนั้น” บ้าง “ในคำว่าอภิธัมมัตถะนั้น” บ้าง “ในพระอภิธรรมนั้น” บ้าง ส่วนในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “ในพระอภิธรรมนั้น” ข้อความทั้งหมดไม่งาม เพราะไม่ควรมีความหมายว่า เนื้อความของพระอภิธรรมที่เรากล่าวถึงในอภิธัมมัตถสังคหปกรณ เนื่องจากพระอนุรุทธาจารย์จะกล่าวคัมภีร์ในโอกาสต่อไป ไม่ใช่กล่าวแล้ว ท่านจึงยังไม่ได้กล่าวถึงเนื้อความของพระอภิธรรมไว้

อนึ่ง ในปกรณ์อธิบายความก็ไม่มี ต ศัพท์อันกล่าวถึงบทวิเสสนะ[ที่เป็นคำบางส่วนของบทในพากย์ต้นก่อน อรรถของ ต ศัพท์ในที่นี้จึงเหมือนพากย์แรกของคัมภีร์อัฐสาลีนี้ว่า

ตตถ เกนญฺเจน อภิธมฺโม.^{๒๕}

“ในคำว่าอภิธรรมกถานั้น ชื่อว่า อภิธรรม เพราะมีสภาพอย่างไร”

[สรุปความว่า ฎีกาเก่าของอภิธัมมัตถสังคหะและคัมภีร์วิภาวนีมีความเห็นว่า คำว่า ตตถ มีความหมาย ๓ นัยอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ

(ก) ในอภิธัมมัตถสังคหปกรณนั้น

(ข) ในคำว่าอภิธัมมัตถะนั้น

(ค) ในพระอภิธรรมนั้น

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีคัดค้านความเห็นแรกว่าไม่สมควร เพราะส่งผลให้บาทคาถาว่า ตตถ วุตตาทิธมฺมตถา มีความหมายผิดว่า “เนื้อความของพระอภิธรรมอันเรากล่าวแล้วในอภิธัมมัตถสังคหปกรณนั้น” ความจริงพระอนุรุทธาจารย์ยังไม่ได้กล่าวเนื้อความในคัมภีร์เลย เพียงกล่าวถึงคำเริ่มคัมภีร์เท่านั้น ท่านจึงกล่าวเนื้อความของพระอภิธรรมไว้แล้วไม่ได้

ความเห็นที่สองว่า “ในคำว่าอภิธัมมัตถะนั้น” และความเห็นที่สามว่า “ในพระอภิธรรมนั้น” มุ่งหมายให้ ต สรรพนามหมายถึงคำว่า อภิธมฺมตถ (ในคำว่าอภิธัมมัตถะ) และ อภิธมฺเม (ในพระอภิธรรม) ที่เป็นส่วนหนึ่งของคำว่า อภิธมฺมตถสฺสคห ในคาถาบทแรก ความเห็นทั้งสองนี้ก็ไม่สมควร เพราะ ต สรรพนามมักกล่าวถึงคำที่ผ่านมาทั้งคำ ไม่กล่าวถึงคำบางส่วนของคำที่ผ่านมา

ด้วยเหตุนี้ คัมภีร์ปรมัตถทีปนีจึงกล่าวว่า ต สรรพนามควรกล่าวถึงคำว่า อภิธมฺมตถสฺสคห ในคาถาบทแรก จึงมีความหมายว่า “ในคำว่าอภิธัมมัตถสังคหะนั้น” ด้วยเหตุว่าสรรพนามมัก

กล่าวถึงสิ่งที่ได้กล่าวผ่านมาแล้ว และคัมภีร์นี้ได้นำเสนอจากคัมภีร์อัฐสาสนีมาอย่างไว้ว่า

ตตถ เกณฐเจเน อภิธมฺโม.

“ในคำว่าอภิธรรมกถานั้น ชื่อว่า อภิธรรม เพราะมีสภาพอย่างไร”

ข้อความข้างต้นนี้หมายความว่า คำว่า ตตถ หมายถึงคำว่า อภิธรรมกถา ที่พระอรธ-
กถาจารย์กล่าวไว้แล้วในพากย์ต้นของคัมภีร์อัฐสาสนีที่ว่า อภิธมฺมกถํ อิมํ (อภิธรรมกถานี้)

ด้วยเหตุดังกล่าว คาถานี้จึงแปลตามมติของคัมภีร์ปรมัตถทีปนีวว่า “เนื้อความของ
พระอภิธรรม ที่กล่าวถึงในคำว่าอภิธมฺมตถสังคหะนั้น โดยปรมัตถมี ๔ อย่างคือ จิต เจตสิก รูป และ
นิพพาน โดยประการทั้งหมด”

ส่วนตามมติของคัมภีร์วิภาวนีที่กล่าวว่า ต สรรพนามหมายถึงคำว่า อภิธมฺเม (ในพระอภิธรรม)
โดยเพิ่มคำว่า ภควตา (อันพระผู้มีพระภาค) เป็นบทกัตตาของคำว่า วุตฺตา (ตรัส) มีคำแปลว่า
“เนื้อความของพระอภิธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยประการทั้งหมด ในพระอภิธรรมปิฎกนั้น โดย
ปรมัตถมี ๔ อย่างคือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน” อย่างไรก็ดี บทกัตตาของ วุตฺตา (ตรัส) ที่คัมภีร์
วิภาวนีกล่าวไว้ คัมภีร์ปรมัตถทีปนีไม่เห็นด้วย ทั้งนี้เพราะในคาถาแรกไม่มีการกล่าวถึง พระผู้มีพระภาค
ไว้ มีแต่กล่าวถึงบทกัตตาชื่ออุตตมบุรุษไว้ในคาถาแรกด้วยคำว่า ภาสิสฺสํ (จักกล่าว) ดังนั้น ตามมติ
ของคัมภีร์ปรมัตถทีปนี บทกัตตาของ วุตฺตา คือ มยา (อันเรา)]

(๑๓) โดยประการดังนี้ ข้าพเจ้า[พระภิกษุอาจารย์]ปฏิเสธการประกอบบทในคัมภีร์
ฎีกาทั้งหลายว่า “กล่าวแล้วโดยประการทั้งหมด” เพราะการประกอบบทดังกล่าวไม่สอดคล้อง
กับคำที่พระอนุรุธาจารย์กล่าวว่า “[จบ]อุกุศลจิต ๑๒ ดวงโดยประการทั้งปวง, [จบ]อุเหตุก-
จิต ๑๘ ดวงโดยประการทั้งปวง”

ในข้อนี้ คำว่า สัพพลา (โดยประการทั้งหมด) มีความหมายว่า มี ๔ อย่างโดย
ประการทั้งหมดอันมีกุศลเป็นต้นที่ตรัสไว้ในคัมภีร์ธรรมสังคณีบ้าง มี ๔ อย่างโดยประการ
ทั้งหมดอันมีขันธเป็นต้นที่มีจำแนกไว้ในคัมภีร์วิวัฏฐกบ้าง พึงกล่าวด้วยคำว่า มี ๔ อย่าง
โดยประการทั้งหมดที่ตรัสไว้ในคัมภีร์ธาตุกถา เป็นต้น

[คัมภีร์ปรมัตถทีปนีถือว่า คำว่า สัพพลา สัมพันธ์เข้ากับ จตุธา (มี ๔ อย่าง) จึงมีความ
หมายว่า “มี ๔ อย่าง[คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน] โดยประการทั้งหมด” ไม่ใช่สัมพันธ์เข้ากับ
วุตฺตา (กล่าวแล้ว) ตามมติของคัมภีร์ฎีกาทั้งหลาย ท่านผู้แต่งได้อ้างอิงคำสรุปหัวข้อย่อยของคัมภีร์

อภิธัมมัตถสังคหะดังนี้ว่า

อิจุเจวํ สพฺพถาปิ ทฺวาทสากุสลจิตฺตานิ สมตฺตานิ.

“จบอกุศลจิต ๑๒ ดวงโดยประการทั้งปวงอย่างนี้”

อิจุเจวํ สพฺพถาปิ อญฺญารสาเหตุกจิตฺตานิ สมตฺตานิ.

“จบอเหตุกจิต ๑๘ ดวงโดยประการทั้งปวงอย่างนี้”]

อธิบาย ปรมตถ ศัพท์

คำว่า ปรมตถโต คือ โดยปรมัตถสัจจะ

กล่าวโดยพิสดารว่า สัจจะมี ๒ คือ สมมุติสัจจะ (ความจริงโดยสมมุติ) และ ปรมัตถสัจจะ (ความจริงโดยปรมัตถ์)

เนื้อความที่เป็นบัญญัติคือสัตว์ บุคคล อัตตา ชีวะ เป็นต้น ไม่มีจริงโดยสภาวะเลย แต่ปรากฏเหมือนมีจริง มีมากมายในจิตของมหาชนผู้ปราศจากปัญญาเห็นธรรมชาติ พวกเขายอมรับโดยพร้อมเพรียงกันว่าเนื้อความนั้นมืออยู่จริง ย่อมเรียกขานโดยอาการนั้นๆ เนื้อความนั้นจึงเรียกว่า สมมุติสัจจะ เพราะมหาชนพร้อมเพรียงกันสมมุติขึ้น และเป็นที่ตั้งแห่งวิสัจจะ (ความจริงทางวาจา) พร้อมทั้งวิรตีสัจจะ (ความจริงด้วยการงดเว้น) ด้วยการสมมุตินั้น

บุคคลผู้ดำรงอยู่ในสมมุติสัจจะแล้วปฏิบัติชอบ ย่อมให้สำเร็จโลกียสมบัติทุกอย่าง และธรรมอันเป็นอุปการะต่อโพธิญาณทั้งหมด ส่วนผู้ปฏิบัติผิดย่อมจะตกอบาย สมมุติสัจจะเป็นสภาวะใหญ่หลวงอย่างนี้ แต่เมื่อก้าวโดยปรมัตถสัจจะ สมมุติสัจจะหาใช่สัจจะไม่ เพราะไม่มีจริงแต่ทำให้มหาชนเชื่อว่ามีจริง เป็นที่ตั้งแห่งสักกายทิฏฐิ ทิฏฐิ ๖๒ และมิจฉาทิฏฐิ ๓ ทั้งหมดนี้ทำให้คนพาลไม่สามารถออกจากทุกข์ในวัฏฏะ สมมุติสัจจะไม่มีจริงเช่นนี้ และมีโทษมากอย่างนี้

ปรมัตถสัจจะ มี ๒ ประการ คือ สภาวะสัจจะ (ความจริงโดยสภาวะ) และอริยสัจจะ (ความจริงไม่เปลี่ยนแปลง)

สภาวะสัจจะ คือ ธรรมมีกุศลเป็นต้นดังจำแนกไว้ในพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์มี ธรรมสังคณีเป็นต้น ธรรมเหล่านั้นไม่หลอกลวงผู้ที่เชื่อถือว่ากุศลธรรมมีอยู่ สุขเวทนามีอยู่ เพราะมีอยู่จริงโดยสภาวะ แต่เมื่อก้าวโดยอริยสัจจะ สภาวะสัจจะบางอย่างก็ไม่เป็นสัจจะบ้าง

ดังจะกล่าวโดยพิสดาร พระผู้มีพระภาคตรัสเวทนาไว้ว่า “อุปาทาเยว เวทนา สุขาทุกุขา อทุกขมสุขา.”^{๒๖} (เวทนาที่เป็นสุข เวทนาที่เป็นทุกข์ เวทนาที่ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข) โดยหมายเอาประเภทแห่งการเสวยอารมณ์ มิใช่ตรัสไว้ว่าเวทนาที่เป็นสุข] เพราะเป็นสุขโดยอาการทั้งปวง แต่เวทนาทั้งหมดจัดเป็นทุกข์โดยอาการหลายร้อยอย่างทั้งหมดมีความไม่เที่ยงและถูกปัจจัยปรุงแต่งเป็นต้น เช่นเดียวกันนี้ แม้ความเป็นกุศลก็ตรัสไว้โดยอาศัยอกุศล เพราะเป็นสภาพไม่มีโทษและให้ผลเป็นสุข แต่ความจริงธรรมที่เป็นไปในภุมิ ๓ ทั้งหมดที่สมมุติว่าเป็นกุศล ล้วนก่อปรด้วยโทษคือความมีอาสวะ มีสังกิเลสธรรม ถูกครอบงำด้วยโอชะ โยคะ และอุปาทาน อีกทั้งกุศลก็มีผลเป็นทุกข์แน่นอน เพราะก่อให้เกิดผลอันเป็นทุกข์สัจ

อนึ่ง อัชฌัตตตักกะ (หมวดธรรม ๓ อย่างคือธรรมภายใน ธรรมภายนอก และธรรมทั้งภายในภายนอก) ตรัสไว้โดยอาศัยสมมุติของชาวโลกทั้งปวง แต่ความจริงธรรมอันเป็นไปในภุมิ ๔ ทั้งหมดไม่มีธรรมที่ชื่อว่าตนโดยแท้ ธรรมที่เป็นไปในตนจะมีได้อย่างไร ธรรมทุกอย่างล้วนเป็นธรรมภายนอก ดังพระพุทธทวจะนะว่า

สงฺขาเร ปรโต ปสฺส.^{๒๗}

“เธอจงเห็นสังขารทั้งหลายว่าเป็นสิ่งอื่น”

พึงประกอบนัยนี้แม้ในธรรมที่เป็นตักกะ (หมวดสาม) และทูกะ (หมวดสอง) อันตามสมควร

อริยสัจจะ คือ ภาวะที่ธรรมอันเป็นไปในภุมิ ๓ ทั้งหมดเป็นทุกข์แท้ ภาวะที่ค้นหาเป็นเหตุแห่งทุกข์แท้ ภาวะที่พระนิพพานเป็นความดับทุกข์ และภาวะที่อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นทางแห่งความดับทุกข์ อริยสัจจะนี้เป็นสัจจะโดยตรงครบถ้วนบริบูรณ์ไม่หวั่นไหว ในญาณของพระอริยบุคคลผู้มีปัญญาบริสุทธิ์

ในสัจจะทั้งสองนั้น พระอนุรุทธาจารย์ประสงค์จะปฏิเสธสมมุติสัจจะในที่นี้ จึงได้กล่าวว่า ปรมตถโต (โดยปรมาตถ) ข้าพเจ้า[พระภิกษุอาจารย์]จึงกล่าวไว้แล้วว่า “คำว่า ปรมตถโต คือ โดยปรมาตถสัจจะ”

ในเรื่องนั้น เนื้อความมี ๒ อย่าง คือ สภาวสัทธะ (ปรากฏด้วยสภาพที่มีจริง) และปริกัปปสัทธะ (ปรากฏด้วยความดำริ)

สภาวสัทธะ คือ เนื้อความมีจิตเป็นต้นที่ปรากฏอยู่จริงด้วยลักษณะพิเศษเฉพาะตน ปราศจากการบัญญัติของผู้อื่น

[สภาวสัทธะอันได้แก่ปรมาตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน มีลักษณะพิเศษซึ่งเรียกว่า สภาวลักษณะ (ลักษณะพิเศษ) คือลักษณะเฉพาะตัวของแต่ละรูปนามที่รูปนามอื่นไม่มีลักษณะพิเศษของรูปนามเหล่านั้น เหมือนรูปร่างหน้าตาทางกายภาพของสัตว์แต่ละพันธุ์ เช่น ลิง มีหัวมีตัวอย่างลิง เสือมีหัวมีตัวมีหางมีลายอย่างเสือ ช้างก็มีหัวมีตัวมีงวงมีงาอย่างช้าง ฯลฯ สัตว์แต่ละตัวมีลักษณะเฉพาะทางพันธุกรรมของตนเป็นเอกลักษณ์ที่บ่งบอกว่าต่างจากสัตว์ประเภทอื่นๆ

ในทำนองเดียวกัน รูปนามที่เกิดทางทวารทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ก็มีลักษณะเฉพาะ เช่น ลักษณะของสี ไม่เหมือนเสียง ลักษณะของเสียง ไม่เหมือนกลิ่น ลักษณะของกลิ่น ไม่เหมือนรส ลักษณะของรส ไม่เหมือนสัมผัสคือความเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง ความโลภมีลักษณะทะยานอยาก แต่ศรัทธามีลักษณะผ่องใส ความโกรธมีลักษณะไม่พอใจ แต่เมตตา มีลักษณะอ่อนโยนปรารถนาดี ความพึงชานมีลักษณะชัดสาย แต่สมาธิมีลักษณะตั้งมั่น เป็นต้น

ความจริงรูปนามเหล่านี้ไม่มีชื่อเรียก เกิดดับตามเหตุปัจจัยทางทวารทั้ง ๖ ต่อมาเพื่อให้สามารถสื่อความหมายกันได้ มนุษย์จึงได้คิดค้นตั้งชื่อให้กับธรรมชาติเหล่านั้นว่า สี เสียง กลิ่น รส เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง โลก โกรธ รัก ชัง เป็นต้น ถึงแม้ว่าแต่ละภาษาจะตั้งชื่อไว้ต่างกัน แต่รูปนามเหล่านี้จะคงสภาพเดิมอยู่เสมอไม่แปรเปลี่ยน ลักษณะแข็งอันปรากฏที่ฝ่าพระหัตถ์ของพระราชาในขณะกำเหยญทอง ไม่ต่างจากความแข็งที่ปรากฏในฝ่ามือของยากินในขณะกำเศษเงินที่คนโยนให้ ความโลภของคนไม่ต่างจากความโลภของสัตว์ ความโกรธของคนไทย ฝรั่งเศส จีน แยกเป็นแบบเดียวกันหมด ดังนั้น สภาวธรรมเหล่านี้จึงมีลักษณะพิเศษเฉพาะตัวตามสภาวะของตน]

ปรักปสลิทระ คือ เนื้อความมีสัจจ์และบุคคลเป็นต้นที่ไม่มีอยู่จริงตามลักษณะของตน แต่ถูกชาวโลกดำริโดยอาศัยอาการเป็นไปต่างๆ ของเนื้อความที่มีจริง ถือเอามากระทำให้มีตัวตน โดยจิตสร้างขึ้นให้ปรากฏในจิตเท่านั้น

บรรดาเนื้อความเหล่านั้น ปรมัตถ์ [ปรมตฺถ = ปรม + อตฺถ] คือ เนื้อความที่ปรากฏด้วยสภาพที่มีจริง (สภาวะสัทธะ) สภาวะสัทธะชื่อว่า อตฺถะ เพราะเป็นเหตุให้เกิดแห่งความเข้าใจ[ความหมาย]และชื่อ[ว่าอตฺถะ] พร้อมทั้งชื่อว่า ปรมัตถ์ เพราะเป็นเนื้อความอันยิ่ง คือถึงความพิเศษยิ่งกว่าเนื้อความอื่น [บัญญัติ] เพราะมีอยู่จริง

อีกนัยหนึ่ง **ปรมัตถ์** คือ เนื้อความอันประเสริฐ เพราะเป็นสภาวะที่จริงแท้ไม่หลงบุคคลในการยังความสำเร็จประโยชน์แก่ผู้ที่เชื่อถือว่าเนื้อความนี้มีอยู่ ปรากฏอยู่ แล้วปฏิบัติเพื่อรู้ธรรมที่พึงรู้ยิ่ง [อริยสัจ ๔] กำหนดรู้ธรรมที่พึงกำหนดรู้ [ทุกขสัจ] ละธรรมที่พึงละ [สมุทยสัจ] กระทำให้แจ้งธรรมที่พึงกระทำให้แจ้ง [นิโรธสัจ] และเจริญธรรมที่พึงเจริญ [มรรคสัจ]

ส่วนเนื้อความอื่น [ปรักปสลิทระ] ย่อมทำให้ผู้ปฏิบัติสำคัญผิด[ว่าเป็นสัจจ์ บุคคล] เพราะไม่มีอยู่จริง และแสดงเนื้อความอันประเสริฐไม่ได้ ปรักปสลิทระจึงไม่ควรได้ชื่อว่า ปรมัตถ์

[คำว่า ปรมตฺถ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เนื้อความอันยิ่ง คือ เหนือยิ่งกว่าบัญญัติ เพราะมีจริง = ปรโม อตฺโถ ปรมตฺโถ (ปรม ศัพท์มีอรรถว่า ยิ่ง)

- เนื้อความอันประเสริฐ คือ ไม่หลอกลวงผู้ปฏิบัติให้เข้าใจผิดว่ามีจริง = ปรโม อตฺโถ ปรมตฺโถ (ปรม ศัพท์มีอรรถว่า ประเสริฐ)]

(๑๔) ในคัมภีร์วิภาวนิกกล่าวว่า “อีกนัยหนึ่ง **ปรมัตถ์** คือ อารมณฺ์ของญาณอันสูงสุด” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะคำว่า ปรม ที่เป็นไปในญาณ และคำว่า อตฺถ ที่เป็นไปในอารมณฺ์ ไม่ปรากฏ[ในที่ใดๆ]

ในคัมภีร์อนุฎีกากล่าวว่า

สจฺจเมว สจฺจิกํ. โส เอว อตฺโต อวิปริตฺตสฺส ฌาณสฺส วิสยภาวภูเจนาติ
สจฺจิกญฺโ. ^{๒๘}

“คำว่า **สัจจิกะ** คือ ความจริง ความจริงนั้นเป็นเนื้อความ เพราะเป็นอารมณ์
ของญาณอันไม่แปรปรวน เหตุนี้จึงชื่อว่า สัจจิกัญฺฐะ (เนื้อความที่มีจริง)”

ข้อความนั้นแสดงความหมายว่า “ชื่อว่า อัตตะ เพราะเป็นเนื้อความที่พึงเข้าถึง
ด้วยญาณอันไม่แปรปรวน” ไม่ใช่แสดงอรรถของ ปรม ศัพท์

[คัมภีร์วิภาวนีแสดงอรรถของ ปรมตถ ศัพท์อีกนัยหนึ่งว่า “อารมณ์ของญาณอันสูงสุด”
โดยถือว่า คำว่า ปรม หมายถึงญาณอันสูงสุด ส่วน อตถ แปลว่า อารมณ์ ความเห็นเช่นนี้คงจะ
กล่าวตามคัมภีร์อนุฎีกาที่ว่า “เพราะเป็นอารมณ์ของญาณอันไม่แปรปรวน” แต่คัมภีร์ปรมตถที่ปนีถือว่า
ข้อความในคัมภีร์อนุฎีกาแสดงความหมายของ อตถ ว่าคือเนื้อความที่พึงเข้าถึงด้วยญาณอันไม่
แปรปรวน ไม่ใช่แสดงอรรถของ ปรม ศัพท์ดังที่คัมภีร์วิภาวนีกล่าวไว้]

อธิบายจิต

ในคำว่า จิตฺตํ นี้ **จิต** คือ สภาวะดำริ[อารมณ์]

ในเรื่องนี้ กิริยาดำริเป็นอาการมองหาอารมณ์เสมอ เพราะความดำริย่อมเกิดขึ้น
ไม่ได้หากไม่มีอารมณ์ ความดำรินี้จึงหมายถึงการรับเอาอารมณ์ กล่าวคือ การได้รับ
อารมณ์ ดังนั้น ข้าพเจ้า[พระภูิกายารย]จึงปฏิเสธมติของผู้ที่มีความเห็นว่า “จิตเป็นไปได้
โดยไม่มีอารมณ์ในเวลาเกิดภวังคจิตและเมื่อหมดสติ”

แม้ปัจจัยคือนิสสยปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่ยอาศัย) และสมนันตรปัจจัย (ปัจจัยที่
ทำให้เกิดธรรมต่อเนื่องไปด้วยดี) เป็นต้นของจิตมีอยู่ แต่จิตไม่ได้รับชื่อจากปัจจัยดังกล่าว
แต่ปรากฏชื่อโดยเนื่องกับอาร์มณปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอารมณ์) เท่านั้น

[คัมภีร์อุทฺทหิปปนอธิบายว่าชื่อทั้งหมดของจิต คือ จิตฺต มน มานส วิญญาณ เกี่ยวเนื่องกับ อารัมมณปัจจัย ไม่เกี่ยวกับปัจจัยอื่น เพราะชื่อที่ได้รับด้วยปัจจัยอื่นไม่อาจแสดงอรรถพิเศษคือ การรับรู้อารมณ์]

อีกนัยหนึ่ง จิต คือ สภาวะทำให้สัมปยุตตรวมคำริ[อารมณ์] โดยแท้จริงแล้ว จิต เป็นผู้นำในหน้าที่รับอารมณ์ แม้ธรรมที่ประกอบกับจิตจึงรับอารมณ์ไว้ด้วยอำนาจของจิต

อีกนัยหนึ่ง จิต คือ ความดำริ หมายความว่า สภาวะธรรมทั้งหมดเป็นเพียงอาการ นั้นๆ สภาวะธรรมเหล่านั้นไม่มีรูปร่างสัณฐานหรือร่างกาย และดำเนินไปเนื่องด้วยเหตุปัจจัย สภาวะธรรมนั้นจะเกิดขึ้นด้วยกำลัง อำนาจ หรือความสามารถของตนไม่ได้ จึงควรเว้นการ กล่าวถึงความดำริหรือกระทบ อีกทั้งยังดำรงอยู่เพียงชั่วขณะ ไม่อาจยังสภาวะอย่างใด อย่างหนึ่งให้เป็นไปในอำนาจในกาลใดๆ จึงไม่มีประเภทที่จำแนกได้ว่า นี่คือ รูปร่าง นี่คือ ความสามารถ นี่คือกิริยา ด้วยเหตุนั้น ภาวสาธนะอย่างเดียวจึงมีได้โดยตรงในบทที่แสดง ข้อความปรมาัตถ์ทั้งหมด ส่วนสาธนะอื่นนอกจากนั้น [กัตตุสาธนะและกรณสาธนะ] ย่อมมีได้โดยปริยาย

[คำว่า จิตฺต มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะคำริอารมณ์ = จินฺเตตฺติ จิตฺตํ (ลง ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- สภาวะทำให้สัมปยุตตรวมคำริอารมณ์ = จินฺเตนฺติ สมฺปยุตฺตกา ฐมา เอเตนาติ จิตฺตํ (ลง ต ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- ความดำริ = จินฺตณํ จิตฺตํ (ลง ต ปัจจัยในภาวสาธนะ)

ตามหลักภาษา บทที่ลงกิตักปัจจัยเรียกว่า บทกิตัก มีองค์ประกอบ ๒ ส่วน คือ ธาตุ (รากศัพท์) + ปัจจัย (คำลงท้ายธาตุ) ธาตุเป็นคำแสดงกิริยา ส่วนปัจจัยกล่าวถึงกัตตา หรือกรรม เป็นต้นที่ผู้พูดสื่อถึงซึ่งเรียกว่า สาธนะ เช่น

บทกิตัก	ธาตุ	ปัจจัย	สาธนะ
กตฺตุ (ผู้ทำ)	กร (ทำ)	ตุ (ผู้)	กัตตุสาธนะ
กรณ (เครื่องกระทำ)	กร (ทำ)	ยุ (เครื่อง)	กรณสาธนะ
กิริยา (การกระทำ)	กร (ทำ)	ิริย (การ)	ภาวสาธนะ

คำที่สื่อถึงผู้ทำกริยา เรียกว่า กัตตุสาธนะ คำที่สื่อถึงเครื่องมือในการทำกริยา เรียกว่า กรณสาธนะ ส่วนคำที่สื่อถึงกริยาอาการ เรียกว่า ภาวสาธนะ ดังนั้น รูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ที่เป็นภาวสาธนะว่า จินตณํ จิตตํ (จิต คือ ความดำริ) จึงแสดงอรรถของจิตไว้โดยตรง เพราะหมายถึง กริยาอาการ ส่วนรูปวิเคราะห์กัตตุสาธนะว่า จินเตตฺติ จิตตํ (จิต คือ สภาวะดำริ) หรือรูปวิเคราะห์ กรณสาธนะว่า จินเตนฺติ สมฺปยุตฺตกา ธมฺมา เอเตนาคิ จิตตํ (จิต คือ สภาวะทำให้สัมปยุตตรมดำริ) แสดงอรรถโดยอ้อม ไม่ระบุกริยาอาการเหมือนรูปวิเคราะห์ที่เป็นภาวสาธนะ]

ในเรื่องนี้ การกระทำความดำรินไม่ต่างกันโดยรูปร่างเป็นต้นให้ต่างกัน ด้วยการจำแนกแจกแจงเพื่อให้รู้ความหมายพิเศษเป็นคำกล่าวโดยปริยายเหมือนคำว่า สิลาปุตฺตกสฺส สรีรํ (แห่งลูกหินบด) และการกระทำเช่นนั้นก็เพื่อแสดงความไม่มีอัตตา ชีวะ สัตว์ หรือบุคคล ซึ่งเป็นผู้กระทำ[กรรม] อันพ้นจากสภาวะธรรมที่เรียกว่าอาการนั้นๆ ซึ่งเป็นสิ่งที่เดิรถียรเหล่าอื่นดำริขึ้น ความจริงเมื่ออัตตาเป็นต้นมีอยู่ ความดำริสิ่งที่ไม่ต่างกัน ให้ต่างกันก็หาประโยชน์มิได้

[คำว่า จิตต ที่ เป็นกัตตุสาธนะ มีความหมายตามศัพท์ว่า “ผู้ดำริ” ส่วนที่เป็นกรณสาธนะ มีความหมายว่า “เครื่องดำริ” ความจริงจิตเป็นเพียงสภาวะธรรม ไม่อาจจะดำริเอง หรือเป็นเครื่องมือในการดำริของสัมปยุตตรมได้ ความหมายที่เป็นกัตตุสาธนะและกรณสาธนะจึงเป็นคำกล่าวโดยปริยายตามหลักภาษาเรียกว่า อเกหูปจาระ คือ ส่วนหนึ่งที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่ต่างกันให้ต่างกัน กล่าวคือ จิตเป็น ผู้ทำการดำริและเป็นเครื่องมือในการดำริของสัมปยุตตรม การใช้ส่วนในลักษณะนี้มีจุดมุ่งหมายให้ทราบว่า อัตตา ชีวะ สัตว์ หรือบุคคลที่เดิรถียรนอกศาสนาพุทธดำริขึ้น ไม่มีจริงโดยสภาวะ

อุทาหรณ์ของอเกหูปจาระ เช่น กณิการสฺส ทารุ (ไม้แห่งต้นกรรณิการ) ความจริงไม้ก็คือต้นกรรณิการนั่นเอง ไม่ต่างกัน แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือต้นกรรณิการให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่งคล้ายกับคำว่า รมฺเณ ปุตุโต (บุตรของพระราช) ซึ่งหมายถึงบุคคลสองคน

สำหรับอุทาหรณ์ว่า สิลาปุตฺตกสฺส สรีรํ (แห่งลูกหินบด) คำว่า สรีรํ (แห่ง) ก็คือลูกหินบดนั่นเอง ไม่ใช่อย่างอื่น แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือลูกหินบดให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่ง]

ส่วนในคัมภีร์วิภาวนีมีการกล่าวคล้ายพูดถึงการกระทำสิ่งที่ไม่จริงให้เหมือนมีจริง ดังคำว่า สสฺวิสาณ (เขากะต่าย) ความหมายในคัมภีร์นั้นคือ บุคคลใดบุคคลหนึ่งที่เป็นผู้ทำ

หรือให้ทำ ย่อมไม่มีในสภาวะธรรมทั้งหลาย แต่กัฏตาผู้ทำกิจที่มัตนเป็นหลัก[ในการทำ
กิจ]ย่อมปรากฏในโลก ดังนั้นข้าพเจ้า[พระภิกษุจารย์]จึงกล่าวว่า “จิต คือ สภาวะดำริ”
โดยยกความเป็นกัฏตาไว้ในจิต เพื่อแสดงว่ามีมัตนเป็นหลักในหน้าที่ดำริ และกล่าวว่า
“จิต คือ สภาวะทำให้สัมปยุตตธรรมดำริ” โดยยกความเป็นกัฏตาไว้ในจิตและยกความ
เป็นกัฏตาไว้ในสัมปยุตตธรรมเหล่านั้น เพื่อแสดงว่าสัมปยุตตธรรมอันประกอบกับจิตย่อม
เป็นไปคล้อยตามจิตในหน้าที่ดำริอารมณ์ด้วยอานุภาพของจิต

[คัมภีร์วิภาวนี้ถือว่าคำดังกล่าวเป็นสำนวนที่เรียกว่า ตัทธัมมูปาจาระ คือ สำนวนที่กล่าว
ถึงสิ่งที่ไม่จริงให้เหมือนมีจริง กล่าวคือ จิตที่เป็นเพียงสภาวะดำริ ถูกกล่าวให้เป็นกัฏตาและกัฏตา
เหมือนมีอยู่จริงโดยความเป็นผู้ทำกิจและเครื่องมือในการกระทำ เหมือนอุทาหรณ์ว่า กจฺนปโลม
(หนวดเต่า) สสฺวิสาณ (เขากระต่าย) วาตปุปฺผ (ดอกกลม) วณฺณปาตฺต (บุตรหญิงหมั้น) กุกฺกุฏโลหิต
(เลือดปู) ในพระบาลีมีอุทาหรณ์ว่า

คจฺจ กุมฺภินี สนฺดา สงฺฆวณฺณา จ โกกิลา

ขมฺพุ ตาลผลํ ทชฺชา อถ นฺน ตทา สฺยา.

“เมื่อใดแม่น้ำคงคาสงบดารดาษด้วยดอกบัวก็ดี นกคูเหว่าสีขาวเหมือน
สังข์ก็ดี ต้นหว้าให้ผลเป็นผลตาลก็ดี เมื่อนั้นเราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยทา กจฺนปโลมานํ ปาวาโร ติวโร สฺยา

เหมนฺตํ ปาวูรณํ อถ นฺน ตทา สฺยา.

“เมื่อใด ผ้าห่มสามชนิดจะพึงสำเร็จได้ด้วยขนเต่า ใช้เป็นเครื่องกันหนาว
ในคราวน้ำค้างตกได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยทา มกสฺปาทานํ อญฺญาโล สุกโต สฺยา

ทพฺโห จ อวิกรมฺปิ จ อถ นฺน ตทา สฺยา.

“เมื่อใด เท้ายุ้งทั้งหลายจะพึงทำเป็นป้อมมั่นคงดีไม่หวั่นไหว อาจะ
ทนบุรุษผู้ขึ้นรบได้ตั้งร้อย เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยทา สสฺวิสาณานํ นิสุเสนี สุกตีสฺยา

สคฺคสฺสาโรหนตฺถาย อถ นฺน ตทา สฺยา.

“เมื่อใด เขากระต่ายจะพึงทำเป็นบันไดเพื่อขึ้นไปสวรรค์ได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยथा นิสเสนิมารุหยัง จนทํ ขาเทยฺย มุสิกํ

ราหูญจ ปริพาเหยฺยํ อถ นฺน ตทา ลียา.

“เมื่อใด หนูทั้งหลายจะพึงได้บันไดขึ้นไปกัณฑ์พระจันทร์ และขับไล่ราหูให้หนีไปได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยथा สุราฆฺฆํ ปิตฺวา มกฺขิกา คณจาริณี

องคาเร วาสํ กปเปยฺยํ อถ นฺน ตทา ลียา.

“เมื่อใด แมลงวันทั้งหลายเที่ยวไปเป็นหมู่ๆ ดื่มเหล้าหมดหม้อเมาแล้ว จะพึงเข้าไปอยู่ในโรงถ่านเพลิง เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยथा พิมฺโฆจฺจสมฺปนฺโน คหฺรโห สุมุโข ลียา

กุสโล นจฺจคิตฺตสฺส อถ นฺน ตทา ลียา.

“เมื่อใด ลาพึงมีริมฝีปากงามสีเหมือนผลมะพลับ มีหน้างามเหมือนแว่นทอง จะเป็นสัตว์ฉลาดในการพ้อนรำขับร้องได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยथा กากา อูลูกา จ มนฺตเยยฺยํ รโหคตา

อณฺณมณฺณํ ปิหเยยฺยํ อถ นฺน ตทา ลียา.

“เมื่อใด กากกับนกเค้าพึงปรารถนาสมบัติให้แก่กันและกัน ปรีक्षाปรองดองกันอยู่ในที่ลับได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยथा มุฬาลปฺตตานํ ฉตฺตํ ถิริตรํ ลียา

วสฺสสฺส ปฏฺฐิฆาตาย อถ นฺน ตทา ลียา.

“เมื่อใด รากไม้และใบไม้อย่างละเอียด พึงเป็นร่มมั่นคงป้องกันฝนได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยथा กุลโก สกุโณ ปพฺพตํ คณฺธมาทนํ

ตุณฺเฑนาทาย คจฺเจยฺย อถ นฺน ตทา ลียา.

“เมื่อใด นกตัวเล็กๆ พึงเอางอยปากคาบภูเขาคันทมาทน์บินไปได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

พระดำรัสว่า ยถา ยถา แปลว่า เหมือนสัตว์เดียรัจฉานเหล่านี้

พระดำรัสว่า จิตติกตา แปลว่า กระทำให้วิจิตร

ในข้อนี้ สัญญาวิจิตรเพราะความวิจิตรแห่งจิต ตัณหาวิจิตรเพราะความวิจิตรแห่งสัญญา กรรมวิจิตรเพราะความวิจิตรแห่งตัณหา กามะเนตวิจิตรเพราะความวิจิตรแห่งกรรม พึงทราบความวิจิตรแห่งสัตว์เดียรัจฉานเหล่านั้น เพราะความวิจิตรแห่งกามะเนต

[พึงทราบการจำแนกรูปนามทุกอย่างตามนัยพระอภิธรรม ๔ ประการ คือ]

ลักษณะ คือ สภาพนั้นๆ [มีการรับรู้อารมณ์และการกระทบอารมณ์ เป็นต้น เหมือนความร้อนของไฟ]

รส คือ หน้าที่ [เหมือนการที่ไฟทำให้สุก] หรือความบริบูรณ์ [เหมือนแสงสว่างของไฟ]

ปัจจัยภูฐาน คือ อาการ[ปรากฏ]ที่ปัญญาพึงรับรู้หรือผล [เหมือน ควันไฟ]

ปทัฏฐาน คือ เหตุใกล้ [เหมือนคนก่อไฟ]

ธรรมเหล่านั้น [ลักษณะ รส ปัจจัยภูฐาน และปทัฏฐาน] ย่อมสมควรที่บัณฑิตชนจะพึงกำหนดรู้

อารมณวิชานนลกฺขณํ จิตฺตํ ปุพฺพํคฺมรสํ สฺนฺธานํปจฺจุปฺปญฺจํ นามรูปปฏฺญฺจํ^{๓๑}

“จิตมีสภาพรับรู้อารมณ์ มีหน้าที่เป็นใหญ่[ในการรับรู้อารมณ์] มีความเป็นไปต่อเนื่องเป็นเครื่องปรากฏ มีรูปนามเป็นเหตุใกล้”

อธิบายเจตสิก

ในคำว่า เจตสิก นี้ เจตสิก คือ กลุ่มธรรมที่เกิดในจิตโดยเป็นไปเนื่องกับจิต หมายถึง กลุ่มธรรมอันมีผัสสะเป็นต้น

ความเป็นไปเนื่องกับจิต คือความเป็นไปของกลุ่มธรรมที่คล้ายเป็นอันเดียวกับจิตด้วยลักษณะมีการเกิดขณะเดียวกับจิตเป็นต้น

ข้อความนี้แสดงว่า เจตสิก คือ สภาวธรรมมีผัสสะเป็นต้นที่เนื่องกับจิต โดยมีการเกิดขณะเดียวกันเป็นต้น เหมือนดังดอกไม้ที่เนื่องอยู่ในช่อดอกไม้ช่อหนึ่ง ความเกิดแห่งจิตใดมีอยู่ ความเกิดนั้นเป็นความเกิดแห่งผัสสะเป็นต้น ความแก่แห่งจิตใดมีอยู่...ความดับแห่งจิตใดมีอยู่...อารมณ์แห่งจิตใดมีอยู่...ที่ตั้งแห่งจิตใดมีอยู่ ที่ตั้งนั้นเป็นที่ตั้งแห่งผัสสะเป็นต้น

ถามว่า : แม้จิตก็เป็นไปเนื่องด้วยผัสสะเป็นต้นเหมือนกัน จึงควรเรียกจิตด้วยชื่อว่า ผัสสิกะ (สภาวะเกิดในผัสสะ) เวทนิกะ (สภาวะเกิดในเวทนา) เป็นต้น มิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น เพราะจิตเป็นใหญ่ ดังพระพุทธทวณะว่า

มโนปุพฺพพฺกมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา.^{๓๒}

“สภาพธรรม[คือเจตสิก] มีใจเป็นผู้นำ มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ”

พระบาลีนั้นแสดงความหมายว่า ผัสสะเป็นต้นย่อมจะเกิดขึ้นไม่ได้โดยไม่มีจิต แต่จิต เป็นไปได้แม้จะไม่มีเจตสิกบางอย่าง ความจริงปัญจวิญญูณจิตย่อมเกิดขึ้นโดยไม่มีวิตกเป็นต้นบางอย่างได้ จึงควรกล่าวว่าเจตสิกเนื่องกับจิต แต่ไม่ควรกล่าวว่าจิตเนื่องกับเจตสิก

ในพระบาลีนี้ พระดำรัสว่า “สำเร็จด้วยใจ” หมายความว่า ถูกจิตกระทำให้สำเร็จ กล่าวคือ เป็นอาการทางจิต

(๑๕) ในคัมภีร์วิภาวนีแสดงว่าเจตสิกเหล่านั้นเนื่องกับจิตและกล่าวความเป็นเจตสิกโดยความมีอารมณ์อย่างเดียวกับจิต ข้อความนั้นไม่งาม เพราะมิใช่เป็นเจตสิกด้วยเหตุที่มีอารมณ์อย่างเดียวกับจิตเท่านั้น

[คัมภีร์ปรมัตถทีปนีเห็นว่าเจตสิกเนื่องกับจิตด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ เกิดขณะเดียวกับจิต
ดับขณะเดียวกับจิต มีอารมณ์อย่างเดียวกับจิต และมีที่ตั้งเดียวกับจิต ไม่ใช่เนื่องกับจิตโดยความมี
อารมณ์อย่างเดียวกับจิตเท่านั้น]

มหาชนในโลกผสมสีต่างๆ ในน้ำแล้ว วาตภาพจิตรกรรมหลากหลายไว้บนภาพ
ในเรื่องนั้น หน้าที่ของน้ำคือกระจายไปในภาพวาดและยึดติด ไม่ใช่หน้าที่ของสี หน้าที่
ของสีคือแสดงรูปต่างๆ ไม่ใช่หน้าที่ของน้ำ ในการอุปมาดังกล่าว อารมณ์เหมือนภาพวาด
จิตเหมือนน้ำ เจตสิกธรรมเหมือนสีต่างๆ

อธิบายรูป

ในคำว่า รูป นี้ รูป คือ สภาวะแปรปรวน หมายความว่า ถึงความแปรปรวน
โดยเป็นไปไม่สม่ำเสมอเพราะปัจจัยตรงกันข้ามมีความเย็นและความร้อนเป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง รูป คือ สภาวะถูกทำให้แปรปรวน หมายความว่า ย่อมถูกปัจจัย
ตรงกันข้ามมีความเย็นและความร้อนเป็นต้นให้ถึงความแปรปรวน

[คำว่า รูป มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะแปรปรวน = รูปปติ วิการ อปาซุชตติ รูป (รูป ธาตุ = แปรปรวน + อ ปัจจัย
ในกัตตุสาธนะ)

- สภาวะถูกทำให้แปรปรวน = รูปปติ วิการ อปาทยตติ รูป (รูป ธาตุ + เณ การิตปัจจัย
+ อ ปัจจัยในเหตุกรรมสาธนะ)]

สมจริงดังพระพุทธวาทะว่า

รูปปติติ โข ภิกขเว ตสฺมา รูปนติ วุจฺจติ. เณ รูปปติ. สีเตนปิ รูปปติ. อุณฺเหรณปิ
รูปปติ. ชิมฺมจฺฉายปิ รูปปติ. ปิปาสาयปิ รูปปติ. ทฺสมกสฺวาตาตปสฺรีสฺปสมฺพสฺเสนปิ รูปปติ.^{๓๓}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรียกว่ารูป เพราะเป็นสภาวะแปรปรวน แปรปรวนเพราะอะไร
แปรปรวนเพราะเย็นบ้าง เพราะร้อนบ้าง เพราะหิวบ้าง เพราะกระหายบ้าง เพราะสัมผัส
แห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานบ้าง”

คำว่า รูปปติ กล่าวไว้ในคัมภีร์มหานิทเทศว่า

รูปปติติ จ รูปปติ, กูปปติ, ฌณฺณียติ, ปิฬียติ, ภิขชติ.^{๓๔}

“ย่อมแปรปรวน กำเริบ ถูกกระทบกระทั่ง ถูกบีบคั้น พินาศไป”

ใจความในเรื่องนี้มีดังนี้คือ การประจวบกับปัจจัยตรงกันข้ามในฐิตินะ (ขณะตั้งอยู่) ย่อมมีแก่สภาวะธรรม [สัปปฏิขรูป ๑๒] ที่ดำรงอยู่นานและมีสภาพกระทบ แต่ไม่มีแก่สภาวะธรรมอื่น [อัปปฏิขรูป ๑๖ และนามธรรม] ที่มีขณะสั้นและมีสภาพไม่กระทบ การประจวบกับความเย็นเป็นต้นภายนอกย่อมไม่มีแก่สุขขุมรูปที่มีสภาพไม่กระทบ และไม่มีในนามธรรมที่มีขณะสั้นและมีสภาพไม่กระทบ

[อายุของรูปพึงเทียบด้วยขณะจิต กล่าวคือ ขณะจิตดวงหนึ่งๆ มี ๓ ขณะ คือ อุปาทาขณะ (ขณะเกิดขึ้น) ฐิตินะ (ขณะตั้งอยู่) และภังคขณะ (ขณะดับไป) ในวิถิจิตหนึ่งๆ มีขณะจิต ๑๗ ขณะ เกิดขึ้นเป็นอย่างมาก ขณะจิตดวงหนึ่งๆ นี้รวม ๑๗ ขณะเป็นการเกิดดับของรูปหนึ่งๆ ขณะย่อยของรูปหนึ่งๆ จึงมี ๕๑ ขณะจิต (๑๗ × ๓ = ๕๑) ในขณะจิตย่อย ๕๑ ขณะนี้ อุปาทาขณะของรูปเทียบได้ ๑ ขณะจิต ภังคขณะเทียบได้ ๑ ขณะจิต ส่วนฐิตินะในระหว่างเทียบได้ ๔๙ ขณะจิต ฐิตินะของรูปจึงมีระยหานานกว่าฐิตินะของจิตที่มีเพียงช่วงขณะจิตเดียว ดังนั้น ความเย็นความร้อนเป็นต้นจึงเบียดเบียนรูปธรรมในฐิตินะชัดเจน]

ถามว่า : ถ้าคำที่กล่าวนี้พึงเป็นไปได้ การที่สุขขุมรูป (รูปละเอียด) ถึงความเป็นสภาพที่มีใช้รูปย่อมมีได้หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น เพราะสุขขุมรูปมีความเป็นไปได้เสมอไปกับโอฬาริกรูป (รูปหยาบ) เนื่องจากเมื่อโอฬาริกรูปแปรปรวนอยู่ สุขขุมรูปย่อมแปรปรวน

อนึ่ง การประจวบ คือ การกระทบซึ่งกันและกันของโอฬาริกรูปหรือมหาภูตรูป อันตรงกันข้ามกัน บรรลุถึงฐิตินะ โดยไม่มีการมาปรากฏและการรับอารมณ์ สมจริงดังสาธกว่า

รูปปติ ฌณฺณียติ ปิฬียติ.^{๓๕}

“ย่อมแปรปรวน ถูกกระทบกระทั่ง ถูกบีบคั้น”

ความแปรปรวน คือ ความกำเริบ หรือความพินาศของธาตุที่มีในรูปกลาปอื่น
เปรียบเหมือนความระส่ำระสายของประเทศเพราะการรุกรานของกองทัพปัจฉามิตร สมจริง
ดังสาธกว่า

กุปฺปติ ภิชฺชติ.^{๓๖}

“ย่อมกำเริบ พินาศไป”

ในพากย์นี้ คำว่า “ย่อมกำเริบ” หมายความว่า ย่อมหวั่นไหว

คำว่า “พินาศไป” หมายความว่า ถึงความแปรปรวน

รูปเหล่านั้นย่อมเข้าถึงความแปรปรวนบ้าง นับตั้งแต่เวลาได้ประจวบกับปัจจัย
ตรงกันข้าม หมายความว่า บรรลุความเป็นปัจจัยเพื่อให้เกิดกระแสรูปทรมและรูปเกิน
ประมาณ [เช่น เมื่อธาตุไฟน้อยจะรู้สึกเย็น หรือเมื่อธาตุไฟมากจะรู้สึกร้อนเหมือนในเวลา
เป็นไข้]

อีกนัยหนึ่ง ความแปรปรวนในที่นี้ มี ๒ อย่าง คือ ความเจริญ และความเสื่อม
ทั้งสองอย่างนั้นปรากฏในเวลากับพินาศ กับตั้งใหม่ และเวลาเปลี่ยนแปลงแห่งอายุกับ ปี
ฤดูกาล เดือน กลางคืน และกลางวันเป็นต้น

ถามว่า : เหตุใดชื่อว่ารูปจึงปรากฏแก่ธรรมที่แปรปรวนด้วยการกระทบ

ตอบว่า : เพราะธรรมเหล่านั้นมีรูปร่าง หมายความว่า รูปธรรมทั้งหลายมีรูปร่าง
เพราะเข้าถึงความเป็นสมุหบัญญัติ (บัญญัติอาศัยกลุ่มก้อน) และสัณฐานบัญญัติ (บัญญัติ
อาศัยสัณฐาน) เป็นต้น ความแปรปรวนของธรรมเหล่านั้นประจักษ์แก่ชาวโลก ด้วยเหตุนี้
ชื่อว่ารูปจึงปรากฏในธรรมเหล่านั้น ส่วนนามธรรมเป็นสภาพไม่มีรูปร่าง ความแปรปรวน
ของนามธรรมไม่ประจักษ์แก่ชาวโลก เมื่อชาวโลกเห็น ได้ยิน หรือถามความเปลี่ยนแปลง
ของรูปธรรมนั้นๆ แล้ว ย่อมรับรู้ความแปรปรวนของนามธรรมได้ยกเว้นผู้รู้จิตของคนอื่น
[ที่รู้เห็นความเปลี่ยนแปลงของนามธรรมได้] ด้วยเหตุนี้ นามธรรมจึงไม่ชื่อว่ารูป

(๑๖) ในคัมภีร์วิภาวณีได้ปฏิเสธความสงสัยในเรื่องที่นามธรรมถึงความเป็นรูป โดยเนื่องกับคำว่า สิต (ความเย็น) เป็นต้น [หมายความว่านามธรรมไม่ถูกความเย็นเป็นต้น กระทบ จึงไม่เชื่อว่ารูป] แต่ถ้อยคำย่อมนำปรากฏหากไม่มีการนิมิตของชาวโลก และการนิมิตของชาวโลกย่อมเป็นไปตามเหตุอันประจักษ์ การปฏิเสธความสงสัยจึงมีได้ตาม ชาวโลกในเรื่องนี้แม้จะไม่มีคำว่า สิต เป็นต้น

แม้พรหมทั้งหลายในพรหมโลกก็ปรากฏความเปลี่ยนแปลงทางกาย ความเปลี่ยนแปลงทางวาจา และความเปลี่ยนแปลงของรูปต่างๆ อันเป็นไปด้วยการสำแดงฤทธิ์ การที่รูปในพรหมโลกปรากฏโดยความเป็นรูปจึงมีได้ด้วยความเปลี่ยนแปลงดังกล่าว

อีกนัยหนึ่ง รูป คือ สภาวะปรากฏโดยสภาพของตน หมายความว่า นามธรรม ไม่ปรากฏโดยสภาพของตน ถูกรับรู้โดยอาศัยรูปเท่านั้นแต่รูปธรรมนี้ปรากฏโดยสภาพของตน แม้ปัญญาญาณก็รับรู้ได้ เมื่อความหมายนี้มีอยู่ รูปในพรหมโลกก็ชื่อว่ารูปโดยตรงดังนี้แล

[ตามนัยนี้ คำว่า รูป สำเร็จรูปมาจาก รูป ธาตุ = แสง + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มี รูปวิเคราะห์ว่า รูปยติ อตฺตโน สภาเวน ปกาสตีติ รูป]

(๑๗) ในคัมภีร์วิภาวณีแสดงความปรากฏโดยความเป็นรูปในพรหมโลกด้วยความเย็นเป็นต้นที่อุปถัมภ์ และด้วยประเภทแห่งการไม่ล่วงสภาพ[อันแปรปรวน] แต่พระดำรัสเป็นต้นว่า “เพราะเย็นบ้าง เพราะร้อนบ้าง” เป็นเพียงตัวอย่าง[เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นทั้งหมด] เพราะมีความแปรปรวนด้วยประเภทของกรรม จิต และอาหารบ้าง โดยแท้จริงแล้ว สัญญาแสดงไว้ในพระบาลีด้วยรูปารมณฺ์ และวิญญาณก็แสดงไว้ด้วยรสารมณฺ์ แต่สัญญามิได้หมายรู้รูปารมณฺ์อย่างเดียว ทั้งวิญญาณก็มิได้รู้รสารมณฺ์อย่างเดียว พระดำรัสนั้นจึงเป็นการแสดงพอเป็นตัวอย่าง การแสดงความปรากฏโดยความเป็นรูปในพรหมโลกโดยไม่ละคำว่า สิต (ความเย็น) เป็นต้น จึงหาประโยชน์มิได้

[ในพระบาลีตรัสสัญญาที่หมายรู้รูปารมณฺ์ และวิญญาณที่รับรู้รสารมณฺ์ มีข้อความว่า

“กิญจ ภิกฺขเว สมณํ วเทถ. สมฺขานาตีติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา ‘สมณฺา’ติ วุจฺจติ. กิญจ

สมุขานาติ. นิลมปิ สมุขานาติ ปีตกมปิ สมุขานาติ, โลหิตกมปิ สมุขานาติ โอพาตมปิ สมุขานาติ. สมุขานาติตี โข ภิกขเว ตสฺมา ‘สมุขา’ติ วุจฺจติ.^{๓๗}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เหตุใดจึงเรียกว่าสัญญา เพราะหมายรู้จึงเรียกว่าสัญญา หมายรู้อะไร หมายรู้สีเขียวบ้าง สีเหลืองบ้าง สีแดงบ้าง สีขาวบ้าง”

กิญจ ภิกขเว วิญญาณํ วเทถ. วิขานาติตี โข ภิกขเว ตสฺมา วิญญาณนฺติ วุจฺจติ. กิญจ วิขานาติ. อมฺพิลมปิ วิขานาติ, ติตตกมปิ วิขานาติ กฏฺกมปิ วิขานาติ, มรฺฐมปิ วิขานาติ, ขาริกมปิ วิขานาติ, อขาริกมปิ วิขานาติ, โลณิกมปิ วิขานาติ, อโลณิกมปิ วิขานาติ. วิขานาติตี โข ภิกขเว ตสฺมา วิญญาณนฺ”ติ วุจฺจติ.^{๓๘}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เหตุใดจึงเรียกว่าวิญญาณ เพราะรับรู้จึงเรียกว่าวิญญาณ รับรู้อะไร รับรู้รสเปรี้ยวบ้าง รสขมบ้าง รสเผ็ดบ้าง รสหวานบ้าง รสขื่นบ้าง รสไม่ขื่นบ้าง รสเค็มบ้าง รสไม่เค็มบ้าง”]

อธิบายนิพพาน

ในคำว่า นิพพาน นี้ ความร่ำร้อนคือทุกข์ในวัฏฏะทั้งหมดย่อมดับสนิทในสภาวะนี้ เหตุนี้ในสภาวะนั้นชื่อว่า **นิพพาน** (สภาวะดับความร่ำร้อน)

คำว่า “ดับสนิท” หมายความว่า กิเลสหรือขันธเหล่าใดตั้งอยู่ในฝ่ายที่ควรที่จะเกิดขึ้นในอนาคตแก่ผู้มีได้อบรมมรรค กิเลสหรือขันธเหล่านั้นย่อมถึงฝ่ายที่ไม่ควรที่จะเกิดขึ้นแก่ผู้อบรมมรรคแล้ว ทั้งนี้เพราะธรรมอันเป็นอดีตเมื่อเข้าถึงขณะ ๓ [ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป] แล้วดับลง ย่อมไม่ชื่อว่าดับสนิท จึงควรเว้นการกล่าวถึงปัจจุบันธรรมและธรรมอันจะเกิดแน่นอนในอนาคต

คำว่า “ความร่ำร้อนคือทุกข์ในวัฏฏะ” หมายถึง ความร่ำร้อนที่เรียกว่าทุกข์ใน กิเลสวัฏ (วนเวียนกิเลส) กรรมวัฏ (วนเวียนกรรม) และวิปากวัฏ (วนเวียนวิบาก) ภาวะที่ต้นไม่ เป็นต้นซึ่งปราศจากความร่ำร้อนคือทุกข์ในวัฏฏะ ๓ ดับสูญไปไม่เกิดอีก ไม่ชื่อว่า นิพพาน

คำว่า “ในสภาวะนี้” ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถวิสยาธาระ (ที่ตั้งของกิริยา) เหมือนอุทาหรณ์ว่า อากาเส สกฺกนา ปกฺขนฺติ (นกบินไปในอากาศ) ความจริงบุคคลผู้ดับอยู่ย่อมไม่มีสถานที่ดับแห่งใดแห่งหนึ่งอันพ้นจากนิพพาน

อีกนัยหนึ่ง พระอริยบุคคลย่อมดับสิ้นไปในสภาวะนี้ เหตุนั้นสภาวะนั้นชื่อว่า นิพพาน (สภาวะดับสิ้นไปของพระอริยบุคคล) ดังพระพุทธวาทะว่า

นิพฺพนฺติ อีรา ยถายมฺปทีโป.^{๓๘}

“ท่านเหล่านั้นเป็นปราชญ์ ดับสิ้นไปเหมือนประทีปดวงนี้”

คำว่า “ดับสิ้น” หมายความว่า การที่กิเลสนั้นๆ หรือขั้นใดไม่มีการเกิดอีก

คำว่า “ในสภาวะนี้” ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถวิสยาธาระ

[คำว่า นิพพาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะดับความเร่าร้อน = นิพฺพายนฺติ สพฺเพ วัฏฏฺหุขฺสนฺตาปา เอตฺสฺมินฺติ นิพฺพานํ (ลง ยุ บัณฑิตในอภิกขณสาธนะ)

- สภาวะดับสิ้นไปของพระอริยบุคคล = นิพฺพายนฺติ อริยชนา เอตฺสฺมินฺติ นิพฺพานํ (ลง ยุ บัณฑิตในอภิกขณสาธนะ)]

อาจารย์ทั้งหลายได้อธิบายประกอบข้อความอีกนัยหนึ่งว่า “เมื่อสภาวะนี้อันพระอริยบุคคลบรรลุอยู่ [พระอริยบุคคลย่อมดับสิ้นไป เหตุนั้นสภาวะนั้นชื่อว่า นิพพาน]” [โดยลงสัตตมีวิภัตติในอรรถลักษณะที่แปลว่า “เมื่อ”]

ส่วนในคัมภีร์ฎีกาทั้งหลายกล่าวว่า “ตณฺหาเรีกวํ วาเน (ธรรมสืบต่อภพ) เพราะสืบต่อภพน้อยภพใหญ่ สภาวะหลีกออกจากตณฺหานั้น ชื่อว่า นิพพาน”

[คำว่า “คัมภีร์ฎีกาทั้งหลาย” หมายถึง อภิธัมมัตถสังคหฎีกา และอภิธัมมัตถวิภาณี]

(๑๘) ในคัมภีร์วิภาณีกถาว่ารูปวิเคราะห่อีกนัยหนึ่งว่า “กิเลสมีไฟราคะเป็นต้น ย่อมดับสูญด้วยสภาวะนี้ เหตุนั้นสภาวะนั้นชื่อว่า นิพพาน (สภาวะทำให้กิเลสดับไป)”

ข้อความนั้นไม่งาม เพราะในคัมภีร์ใดๆ ไม่พบภณสาธนะในนิพพานเหมือนที่พบในมรรค และนิพพานก็ไม่ใช่ปัจจัยร่วมกระทำของกัฏตา คือราคะเป็นต้นในการทำกิริยาดับสูญ

[คัมภีร์นี้เห็นว่า นิพพาน เป็นอภิภณสาธนะ มีความหมายว่า “สภาวะดับความเร่าร้อน” หรือ “สภาวะดับสิ้นของพระอริยบุคคล” ส่วนคัมภีร์วิภาวณีเห็นว่าเป็นภณสาธนะ อันมีความหมายว่า “สภาวะทำให้กิเลสดับไป” แต่คัมภีร์ปรมัตถทีปนีกล่าวว่า บทที่ลงตติยาวิภัตติซึ่งแปลว่า “ด้วย” อันแสดงภณสาธนะในบทกิตก์ ปรากฏในฐานะที่กล่าวถึงมรรคว่า อทฺธา อิมาย ปฏิปทาย ชรามรณมฺหาปริมุจฺจิสฺสามิ ^{๔๐} (เรจักพ้นจากความแก่และความตายด้วยปฏิปทานี้) ส่วนในฐานะที่กล่าวถึงนิพพาน ปรากฏบทที่ลงสัตตมีวิภัตติซึ่งแปลว่า “ใน” อันแสดงอภิภณสาธนะในบทกิตก์ เหมือนพระบาลีว่า ยตถ นามญจ รูปญจ อเสสํ อุปฺปชฺชติ ^{๔๑} (นามรูปย่อมดับสนิทไม่มีเหลือในสภาวะใด)

อนึ่ง ตามหลักภาษา บทกถะเป็นเครื่องมือในการทำกิริยา เช่น ทาตฺเตน วิหี ลฺลนาติ (เกี่ยวข้าวด้วยเคียว) คำว่า ทาตฺเตน (เคียว) เป็นเครื่องมือในการเกี่ยวข้าว แต่นิพพานไม่ใช่เครื่องมือในการทำกิริยาดับไฟกิเลส ท่านผู้แต่งคัมภีร์ปรมัตถทีปนีจึงเห็นว่ารูปวิเคราะห์ภณสาธนะตามมติของคัมภีร์วิภาวณี ไม่ชอบด้วยเหตุผล]

จบการแสดงข้อความปรมัตถ์แห่งคาถาที่ ๒

ธมฺโม ติโลกสรโณ ปรมโ รसानํ
ธมฺโม มหคฺฆรตโน รตเนสุ โลเก
ธมฺโม หเว ติภเว ทุกฺขวินาสเหตุ
ธมฺมํ สมาจรถ ชาคริกานุยุตฺตา.

(เตลภฏาหคภา ข้อ ๘)

พระธรรมเป็นสรณะในโลกสาม ยอดเยี่ยมกว่าสทั้งหลาย พระธรรมเป็นรัตนะทรงค่า
กว่ารัตนะอื่นในโลก พระธรรมแลเป็นเหตุแห่งการกำจัดทุกข์ในภพสาม ท่านทั้งหลาย
จงเป็นผู้มีสติชวนชวาย ประพฤติธรรมอยู่เสมอเถิด

ปริเฉทที่ ๑

จิตตสังคหะ

(ประมวลจิต)

อธิบายจิตมี ๔ อย่างตามภูมิ

๓. บัดนี้ พระเถระจะแสดงจิตตามลำดับอุเทศก่อน จึงกล่าวว่า ตตถ จิตฺตํ (ในบรรดาเนื้อความของพระอภิธรรม ๔ ประการนั้น ลำดับแรก จิตมี ๔ อย่าง คือ กามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และโลกุตตรจิต) เป็นต้น

คำว่า ตตถ คือ ในบรรดาเนื้อความของพระอภิธรรม ๔ ประการนั้น

คำว่า ตาว แปลว่า ก่อน

คำว่า จตฺตพิริเย คือ จิตมี ๔ อย่าง

ในคำว่า กามาวจรํ นี้ กามะ คือ ภพที่เหล่าสัตว์รีนรมย์

อีกนัยหนึ่ง กามะ คือ ภพเป็นที่รีนรมย์ของเหล่าสัตว์ด้วยความเพลิดเพลินในกามคุณ เพราะยังข่มกามราคะไม่ได้ มิได้รีนรมย์ด้วยความเพลิดเพลินในฌานเหมือนเหล่าสัตว์ในภูมิชั้นสูง หมายถึง กามภูมิ ๑๑

[คำว่า กาม มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ภพที่เหล่าสัตว์รีนรมย์ = กามียัตติ กาโม (ลง ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- ภพเป็นที่รีนรมย์ของเหล่าสัตว์ = กามะนุติ เอตถาติ กาโม (ลง ณ ปัจจัยในอธิกรณ-
สาธนะ)]

ถามว่า : แม้ผู้บรรลุนานก็มีอยู่ในกามภูมินี้ มิใช่หรือ

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว แต่บุคคลเหล่านั้นมีอยู่เพียงบางคราว คำดังกล่าวจึงสมควร

ถามว่า : ภูมิมีเวจันรกเป็นต้นเป็นที่ร้นรมย์ได้อย่างไร และเหล่าสัตว์ในภูมินั้น ย่อมร้นรมย์ด้วยความเพลิดเพลินในกามคุณอย่างไร

ตอบว่า : เหล่าสัตว์ในภูมินั้นร้นรมย์ด้วยความยินดีอารมณ์[ที่ปรากฏในเวลาใกล้ เสียชีวิต] หรือด้วยความยินดีในภูมิ [โดยยึดมั่นขั้นของตนว่า นี่คือเรา นี่คือของเรา] หมายความว่า เปลวไฟนรกอันปรากฏในเวลาใกล้เสียชีวิต ย่อมปรากฏเหมือนมีสีทอง ดังได้สดับมาว่า พราหมณ์ผู้มีมิจาภิภูมิกคนหนึ่งขณะนอนใกล้จะเสียชีวิตอยู่บนเตียง ครู พราหมณ์ของเขายืนอยู่ใกล้กล่าวว่า “ผู้เจริญ ท่านจะไปสู่พรหมโลกเกิด” แต่เปลวไฟใน เหวจันรกปรากฏแก่เขา ลำดับนั้นเขากล่าวว่า “ท่านอาจารย์สิ่งที่สีเหมือนดังทองปรากฏ อยู่” ครูพราหมณ์กล่าวว่า “ผู้เจริญ นั้นแหละพรหมโลก ไปสู่ที่นั่นเกิด” เมื่อเขาเสียชีวิต แล้วได้ไปเกิดในเหวจันรก เหล่าสัตว์ยินดีภูมินั้นด้วยความยินดีอารมณ์อย่างนี้ เหล่าสัตว์ผู้ เกิดในภูมินั้น ย่อมชื่อว่ายินดีในภพ

อนึ่ง เหล่าสัตว์ที่เกิดในเหวจันรกเป็นต้นยังข่มกามราคะมิได้ เมื่อมีโอกาสจัก ร้นรมย์ด้วยความยินดีในกามคุณ

กามาวจร คือ จิตที่ยังลงเป็นไปในกามภูมิ

คำว่า อวจรติ ในรูปวิเคราะหฺ (คำจำกัดความ) นี้ ไม่พึงหมายเอาเนื้อความว่า “เกิดขึ้น” เพราะไม่สอดคล้องกับพระบาลี และกอบปรด้วยโทษต่างๆ ดังพระพุทธดำรัส ในพระบาลีว่า

ยํ เอตสฺมี อนฺตเร เอตฺถาวจรา เอตฺถ ปรียาปนฺนา.^{๔๒}

“ธรรมคือขั้น อายตนะ ธาตุ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ หยั่งลง เป็นไปในภูมินี้ นับเข้าในภูมินี้...อยู่ในระหว่างนี้”

[คัมภีร์ปรมัตถทีปนีเห็นว่าคำว่า อวจรติ ในรูปวิเคราะห์ว่า กามะ อวจรตีติ กามาวจร (กามาวจร คือ จิตที่ยังลงเป็นไปในกามภูมิ) ประกอบรูปศัพท์มาจาก อว และ จรติ อุปสรรคคือ อว มีความหมายว่า “หยั่งลง” ส่วน จรติ มีความหมายว่า “เป็นไป”]

ถ้าหากพระผู้มีพระภาคทรงประสงค์เพื่อความนั้นในที่นี้ก็ควรตรัสว่า “หยั่งลงเป็นไปในภูมินี้ เกิดในภูมินี้” แต่พระองค์มิได้ตรัสเช่นนั้น ทั้งไม่อาจกล่าวว่าคำว่า “นับเข้า” มีความหมายเหมือนคำว่า “เกิดขึ้น” เพราะโลกุตตรจิตแม้เกิดในภพ ๓ ก็ไม่นับเข้าในภพเหล่านั้น เนื้อความนั้นไม่สอดคล้องกับพระบาลีเช่นนี้

ถ้าบุคคลถือเอาเนื้อความนั้นก็จะมีโทษว่า มหัคคตธรรมและโลกุตตรธรรมอันเกิดในกามภูมินั้นได้เข้าถึงความเป็นกามาวจรและพ้นจากความเป็นรูปาวจรเป็นต้น ทั้งยังมีโทษอีกว่า กามาวจรธรรมอันเกิดในรูปภูมิและอรุปปภูมิได้เข้าถึงความเป็นรูปาวจรและอรุปปาวจรและพ้นจากความเป็นกามาวจร

ถามว่า : การที่สิ่งใดสิ่งหนึ่งได้รับชื่อ ย่อมมีด้วยความเป็นไปโดยมากมิใช่หรือ เหมือนคำว่า วนจรก (ผู้เที่ยวไปในป่า = พรานป่า) สงคามาวจร (ช้างเที่ยวไปในสงคราม = ช้างศึก) เมื่อการได้รับชื่อว่ากามาวจรเป็นต้นมีอยู่ โทษอย่างใดอย่างหนึ่งจึงไม่ควรมีในที่นี้ เพราะธรรมเหล่านั้นมักเกิดในภูมิของตนๆ เป็นส่วนมาก

ตอบว่า : ไม่ควรกล่าวเช่นนั้น เพราะถ้าเป็นอย่างนี้ พระอนุรุทธาจารย์ก็ควรกล่าวถึงภูมิที่มักเกิดโลกุตตรธรรมเพื่อให้พ้นจากความเป็นกามาวจรเป็นต้น และภูมิที่มักเกิดโลกุตตรธรรมก็ไม่มี ความจริงโลกุตตรธรรมย่อมเกิดในภพ ๓ จึงไม่อาจห้ามโทษว่าโลกุตตรธรรมเข้าถึงความเป็นกามาวจรธรรม รูปาวจรธรรม และอรุปปาวจรธรรม เนื้อความดังกล่าวก่อปรด้วยโทษต่างๆ อย่างนี้

ด้วยเหตุนี้ จึงไม่ควรถือเอาเนื้อความของคำว่า อวจร เป็นเช่นนั้น [คือเกิดขึ้น] แต่ควรถือเอาเนื้อความของศัพท์นั้น[ว่าหยั่งลงเป็นไป] ตามนัยในพระบาลีที่พระผู้มีพระภาคทรงอธิบายว่า “หยั่งลงเป็นไปในภูมินี้ นับเข้าในภูมินี้”

ความหมายในคำว่า กามาวจร นี้ มีดังนี้ว่า จิตใดหยั่งลงเป็นไปในกามภูมิโดยการนับเข้า เหตุนี้จิตนั้นชื่อว่า กามาวจร (จิตที่ยังลงเป็นไปในกามภูมิ)

“การนับเข้า” คือ การถึง การเข้าถึง หมายความว่า เข้าไปในกามภูมิด้วยองค์ประกอบทั้งหมดคือมีชาติ โคตร และชื่อเหมือนกับกามัตถหาอันเป็นที่ตั้งของตน การนับเข้าเช่นนั้น ได้ถูกกามัตถหาอันยึดหน่วงกระทำให้เกิดขึ้น

ข้อความนี้แสดงว่าแม้ธรรมที่เกิดขึ้นในกระแสดิจของรูปพรหมและอรูปพรหม ก็ถูกกามัตถหายึดหน่วงว่านี้เป็นของเรา นับเข้าในกามภูมิเช่นกัน ย่อมได้ชื่อว่า กามาวจร

แม้ธรรมที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจรก็มีนัยเดียวกัน

อนึ่ง รูปัตถหาและอรูปัตถหาเป็นัตถหายึดหน่วงในธรรมเหล่านั้น

ฝ่ายสภาวะธรรมที่พ้นจากการกำหนดของัตถหา ๓ แม้เกิดในภพ ๓ ก็ไม่นับเข้าในภพเหล่านั้น จึงชื่อว่า โลกุตตระ

[ข้อความนี้แสดงความหมายของกามาวจรอีกนัยหนึ่งว่า กามาวจร คือ จิตเป็นที่หยั่งลงเป็นไปของกามัตถหา หมายความว่า เป็นอารมณ์ของกามัตถหา รูปาวจร คือ จิตเป็นที่หยั่งลงเป็นไปของรูปัตถหา อรูปาวจร คือ จิตเป็นที่หยั่งลงเป็นไปของอรูปัตถหา]

การเกิดของกามัตถหาที่เรียกว่ากามฉันทนิเวรณในกระแสดิจของอรูปพรหม ตรัสไว้ในคัมภีร์ปฏิฐานด้วยพระดำรัสว่า

อารูปเป กามจฺจนฺทํ นีเวรณํ ปฏิจฺจ อุตฺถจฺจนีเวรณํ^{๔๓}

“อุทฺถจฺจนีเวรณํย่อมเกิดขึ้นอาศัยกามฉันทนิเวรณในอรูปภูมิ”

ดังนั้น ตัถหาอันยึดหน่วงกามธรรมซึ่งเกิดในรูปภูมิและอรูปภูมิ ย่อมเป็นไปในกระแสดิจของรูปพรหมและอรูปพรหมบ้าง

พระดำรัสว่า “กามฉันทนิเวรณ” นี้ ตรัสไว้ในพระบาลีเพราะเป็นไปในธรรมหมวดนิเวรณ เนื่องจากนิเวรณซึ่งทำหน้าที่นิเวรณจริงๆ ย่อมมีไม่ได้ในฉนฺนภูมิ

พึงกล่าวประเภทของกามในที่นี้ กามมี ๒ ประเภท คือ กิเลสกาม และวัตถุกาม

กิเลสกาม คือ โลภะทั้งหมดนอกเหนือจากรูปราคะ (ความยินดีในรูปमान) และอรูปราคะ (ความยินดีในอรูปमान) ในการกำหนดภูมิ ๔ นี้

วัตถุกาม คือ กามาวจรธรรมทั้งหมดอื่นจากรูปาวจรธรรมและอรูปาวจรธรรม
ซึ่งเกิดขึ้นในภุมิ ๓

ข้อความในคัมภีร์อัฐสาลินีว่า สพเพปิ เตภุมกา ธมมา วตฺตูกาโม^๔ (วัตถุกาม คือ ธรรมทั้งหมดอันเป็นไปในภุมิ ๓) พึงทราบว่ากล่าวโดยปริยายแห่งสุดตันตัยซึ่งแสดงไว้ในคัมภีร์มหานิกาย^๕ เพราะธรรมอันเป็นรูปาวจรและอรูปาวจรไม่ตรัสไว้โดยชื่อว่า กาม ในพระอภิธรรมปิฎก

ในคำว่า รูปาวจร อรูปาวจร นี้ คำว่า **รูป** และ **อรูป** เป็นสำนวนที่ปรากฏในรูปภุมิและอรูปภุมิ

[คำว่า รูป และ อรูป เป็นสำนวนทางภาษา ไม่มีความหมายตามศัพท์จริงๆ กล่าวคือรูปภุมิ (ภุมิที่มีรูป) คือ รูปภุมิ ๑๖ และอรูปภุมิ (ภุมิไม่มีรูป) คือ อรูปภุมิ ๔ ทั้งนี้เพราะกามภุมิ ๑๑ ก็มีรูป แต่ไม่เรียกว่า รูปภุมิ การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า รูปหิณัย คือ การมีความหมายไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง ตัวอย่างเช่น สตฺโต (สัตว์) คำนี้หมายถึงบุคคลผู้ติดข้องในอารมณ์ ๖ ดังมีรูปวิเคราะหฺว่า รูปาทีสุ สณฺชตตี สตฺโต (สัตว์ คือ ผู้ติดข้องในรูปารมณฺ์เป็นต้น) เมื่อคำนี้กล่าวถึงพระอรหันต์ผู้ไม่ติดอยู่ในรูปเป็นต้น จัดเป็นรูปหิณัย]

อีกนัยหนึ่ง ภุมิมิ ๒ ประเภท คือ รูปภุมิ และอรูปภุมิ

อรูปภุมิ คือ ภุมิที่ไม่มีรูปอันมีลักษณะแปรปรวน มี ๔ ชั้น

รูปภุมิ คือ ภุมิอื่นจากนั้นมีจำนวน ๒๗ ชั้น

ในรูปภุมินั้น ภุมิ ๑๑ ชั้นเบื้องต่ำได้ชื่อว่า กามภุมิ จึงขยายความด้วย กาม อันเป็นศัพท์ที่หายาบ ส่วนภุมิ ๑๖ ชั้นเบื้องบนได้ชื่อว่า รูปภุมิ

[ตามนัยนี้ คำว่า รูป และ อรูป ไม่ใช่สำนวนเหมือนนัยแรก แต่มีความหมายตามศัพท์จริงๆ โดยรวมกามภุมิเข้าในรูปภุมิ ๒๗ ชั้น]

ส่วนในที่กล่าวถึงตณฺหาหรือฉานด้วยคำว่า รูป และ อรูป พึงทราบว่าเป็นฐานูปจาระ (สำนวนที่กล่าวถึงสถานที่ แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อยู่ในสถานที่) โดยยกชื่อของ

ที่ตั้ง[คือภูมิ]ไว้ในสิ่งที่อาศัย[คือต้นหาหรือผาน] ส่วนในที่กล่าวถึงภูมิไว้ด้วยคำว่า กามาวจร เป็นต้น ฟังทราบว่าเป็นฐานอุปจาระ (สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่อาศัย แต่มุ่งให้หมายถึงที่อาศัย) โดยยกชื่อของสิ่งที่อาศัย[คือจิตที่ยังลงเป็นไปในกามภูมิ เป็นต้น]ไว้ในที่ตั้ง[คือภูมิ]

ฐานอุปจาระ คือ ความหมายแฝงที่ได้จากคำแสดงสถานที่ ในภาษาบาลีมีการใช้ภาษาอยู่ ลักษณะหนึ่งของผู้พูดกล่าวถึงสถานที่ แต่เจตนาหมายถึงผู้ที่อยู่ในสถานที่นั้น เช่น สพฺโพ คาโม อาคโต ตามรูปคำแล้วแปลว่า “บ้านทั้งหมดมา” ตามปกติแล้วบ้านจะมาไม่ได้ ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้ก็คือ “ชาวบ้านทั้งหมดมา” ในภาษาไทยมีการใช้คำในลักษณะนี้เช่นกัน ตัวอย่างเช่น “ศาลตัดสิน” คำว่า ศาล เป็นสถานที่ จะเป็นผู้ตัดสินไม่ได้ ผู้ตัดสินที่แท้จริงคือผู้พิพากษาซึ่งเป็นผู้อยู่ที่ศาล

ฐานอุปจาระ คือ ความหมายแฝงที่ตรงกันข้ามกับฐานอุปจาระ คือผู้พูดกล่าวถึงสิ่งที่อาศัย แต่เจตนาหมายถึงที่อาศัยซึ่งเป็นสิ่งที่มีชีวิตหรือไม่มีชีวิตก็ได้ ดังคำว่า ธวา อาคจฺจนฺติ ตามรูปศัพท์แปลว่า “ธงเดินมา” แต่ความหมายที่แท้จริงคือ “ทหารถือธงเดินมา” การใช้คำในลักษณะนี้จึงเป็นการพูดถึงสิ่งที่อาศัยคือธง แต่หมายถึงที่อาศัยของธงคือทหารผู้ถือธง

ในกรณีเดียวกัน คำว่า รูป และ อรูป มีความหมายโดยทั่วไปว่า “รูปภูมิ” และ “อรูปภูมิ” แต่บางที่คำว่า รูป คือ “รูปตัณหา” หรือ “รูปผาน” คำว่า อรูป คือ “อรูปตัณหา” หรือ “อรูปผาน” การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนที่เรียกว่า ฐานอุปจาระ คือกล่าวถึงสถานที่อันได้แก่รูปภูมิหรืออรูปภูมิ แต่หมายถึงสิ่งที่อยู่ในสถานที่นั้นอันได้แก่รูปตัณหาหรือรูปผานและอรูปตัณหาหรืออรูปผาน ส่วนคำว่า กามาวจร ที่มีความหมายว่า “จิตที่ยังลงเป็นไปในกามภูมิ” บางที่แปลว่า “กามาวจรภูมิ” โดยใช้เป็นสำนวนที่เรียกว่า ฐานอุปจาระ คือกล่าวถึงสิ่งที่อาศัยอันได้แก่จิตที่ยังลงเป็นไปในกามภูมิ แต่หมายถึงที่อาศัยอันได้แก่กามาวจรภูมิ]

ข้อความที่ควรกล่าวในรูปาวจรและอรูปาวจรนี้ มีนัยที่กล่าวไว้แล้วในคำว่า กามาวจร

ทั้งหมดนี้เป็นการแสดงข้อความปรมัตถ์อันคล้อยตามพระบาลีในเรื่องการกำหนดธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๓ ในคัมภีร์ฎีกา นี้ ดังพระพุทธทวจนะว่า

กตเม ธมฺมา กามาวจรา. เภฏฺจโต อวีจินิริยํ ปริยนฺตํ กริตฺวา อุปริโต
ปรนิมฺมิตวสวตฺติเทเว อนฺโต กริตฺวา ยํ เอตสฺมี อนฺตเร เอตฺถาวจรา เอตฺถ ปริยาปณฺหา
ชนฺธธาตฺตฺถายตนา รุปา เวทนา สณฺญา สงฺขารา วิญฺญาณํ อิมे ธมฺมา กามาวจรา.

กตเม ฐมา รูปาวจรา. เหฏฺฐโต พรหมโลกํ ปริยนต์ กริตฺวา อุปริโต อกนิฏฺเฐ เทเว อนฺโต กริตฺวา ยํ เอตสฺมี อนฺตเร. เอตถาวจรา. เอตถ ปริยาปณฺหา สมาปณฺสสฺส วา อุปณฺสสฺส วา ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหาริสฺส วา จิตฺตเจตฺติกา ฐมา, อิม ฐมา รูปาวจรา.

กตเม ฐมา อรูปาวจรา. เหฏฺฐโต อากาसानญายตนูปเค เทเว ปริยนต์ กริตฺวา อุปริโต. เหนวสญฺญานา สญฺญายตนูปเค เทเว อนฺโต กริตฺวา ยํ เอตสฺมี อนฺตเร. ๕เปฯ อิม ฐมา อรูปาวจรา.^{๔๖}

“ธรรมใดชื่อว่า กามาวจร ธรรมนั้นคือขันธ์ อายตนะ ชาติ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ หยั่งลงเป็นไปในภุมินี นับเข้าในภุมินี เบื้องล่างมีอเวจีนรกเป็นที่สุด เบื้องบนครอบคลุมถึงปรนิมมิตวสวัตีเทพ ที่อยู่ในระหว่างนี้ ชื่อว่า กามาวจร

ธรรมใดชื่อว่า รูปาวจร ธรรมนั้นคือจิตและเจตสิกของบุคคล ผู้เข้าฌาน ผู้ปฏิสนธิ อยู่ หรือผู้อยู่เป็นสุขในอัทธภาพปัจจุบัน หยั่งลงเป็นไปในภุมินี นับเข้าในภุมินี เบื้องล่างมีพรหมโลกเป็นที่สุด เบื้องบน ครอบคลุมถึงอกนิฏฐเทพ ที่อยู่ในระหว่างนี้ ชื่อว่า รูปาวจร

ธรรมใดชื่อว่า อรูปาวจร ธรรมนั้นคือจิตและเจตสิกของบุคคลผู้เข้าฌาน ผู้ปฏิสนธิ อยู่ หรือผู้อยู่เป็นสุขในอัทธภาพปัจจุบัน หยั่งลงเป็นไปในภุมินี นับเข้าในภุมินี เบื้องล่างมีเทพผู้เข้าถึงอากาसानญายตนภูมิ เป็นที่สุด เบื้องบนครอบคลุมถึงเทพผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ ที่อยู่ในระหว่างนี้ ชื่อว่า อรูปาวจร”

(๑๙) ส่วนในคัมภีร์ฎีกาทั้งหลายไม่ปรากฏการถือเอานัยในพระบาลีซึ่งชัดเจน ยิ่งดังกล่าวมาแล้ว หากได้แสดงอรรถของศัพท์และข้อวินิจฉัยโดยประการอื่น บัณฑิตไม่ควรเชื่ออรรถของศัพท์และข้อวินิจฉัยนั้นว่าเป็นสาระ

ถามว่า : เนื้อความเหล่านั้นและอื่นๆ กล่าวไว้ในคัมภีร์อัฐสาลินี^{๔๗} มิใช่หรือ

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว แต่การรู้เนื้อความที่ถูกต้องชัดเจนคล้อยตามพระบาลีแล้ว มีจิตขัดสาย[ออกนอกพระบาลี] ย่อมจะหาประโยชน์มิได้

ในคำว่า โลกุตตรํ นี้ โลก คือ ธรรมอันเป็นไปในภุมิ ๓ ดังที่กล่าวไว้แล้ว เพราะเป็นสภาวะพินาศเสื่อมสลายโดยประการต่างๆ ดังพระพุทธรวจนะว่า

ลุขฺขติ ปลุขฺขตีติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา โลโกติ วุจฺจติ.”

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราเรียกว่าโลก เพราะเป็นสภาวะพินาศเสื่อมสลาย โดยประการต่าง ๆ”

ถามว่า : โลกุตตรธรรมยกเว้นนิพพานพึงชื่อว่า โลก[มิใช่หรือ] เพราะแม้โลกุตตรธรรมก็มีสภาวะพินาศเสื่อมสลายโดยประการต่าง ๆ

ตอบว่า : โลกุตตรธรรมยกเว้นนิพพานไม่พึงชื่อว่า โลก เพราะความเห็นผิดของมหาชนดำรงอยู่ในธรรมใดว่าเที่ยงแท้แน่นอน ที่ชื่อว่า โลก (สภาวะพินาศไป) ย่อมปรากฏเพื่อปฏิเสธความเห็นผิดในธรรมดังกล่าว ธรรมเหล่านั้นที่พ้นจากความเห็นผิดโดยสิ้นเชิงจึงไม่ได้ชื่อว่า โลก อาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้อย่างนี้

อีกนัยหนึ่ง ความพินาศเสื่อมสลายโดยประการต่าง ๆ แห่งธรรมใดประจักษ์แก่มหาชน การที่ธรรมเหล่านั้นปรากฏโดยชื่อว่า โลก ย่อมมิได้ ดังนั้น จึงไม่มีความสงสัยในการชื่อว่า โลก ของโลกุตตรธรรม

โลกุตตระ คือ จิตที่ข้ามพ้นจากโลกอยู่ หมายถึง มรรคจิต

อีกนัยหนึ่ง **โลกุตตระ** คือ จิตที่ข้ามพ้นจากโลกแล้ว หมายถึง ผลจิต

การข้ามพ้นในที่นี้ คือการไม่นับเข้าในโลก ๓ เพราะหลุดพ้นจากธรรมที่ยึดห่วงงสัตว์คือตัณหา ๓ การไม่นับเข้านั้นชื่อว่า อวิตถาภูมิ (สภาวะของจิต) เป็นอีกภูมิหนึ่งซึ่งนับเป็นภูมิที่สี่ต่างหาก เพราะเหมือนเป็นที่ตั้ง (ภูมิ) ของธรรมเหล่านั้น

[คำว่า โลกุตฺตร มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- จิตที่ข้ามพ้นจากโลกอยู่ หมายถึง มรรคจิต = โลกโต อุตฺตรตีติ โลกุตฺตรํ (ลง อ ปัจจัย ในปัจจุบันกาล)

- จิตที่ข้ามพ้นจากโลกแล้ว หมายถึง ผลจิต = โลกโต อุตฺตติณฺณํ โลกุตฺตรํ (ลง อ ปัจจัย ในอดีตกาล)]

ส่วนนิพพานไม่นับเข้าในที่นี้

[แม้ว่านิพพานจะเป็นธรรมชาติพ้นจากโลกเหมือนมรรคจิตและผลจิต แต่เป็นสภาพดับ
รูปนามทั้งหมด จึงไม่นับเข้าในที่นี้ เพราะไม่นับอยู่ในการประมวลจิต]

จบการแสดงข้อความปรมัตถ์แห่งการจำแนกภูมิ ๔

อธิบายอกุศลจิต ๑๒

อธิบายโลภมูลจิต ๘

๔. พระอนุรุธอาจารย์ได้แสดงจิต ๔ อย่างตามลำดับจิตทราวมและจิตประณีต
ตามประเภทแห่งภูมิดังนี้แล้ว บัดนี้ จะจำแนกจิต ๔ อย่างนั้นตามลำดับที่แสดงไว้ จึงกล่าว
คำเป็นต้นว่า โสมนัสสสหคตฺ (จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับทิวฐิ ไม่มีสังขาร
ดวงหนึ่ง) เพื่อแสดงกามาวจรจิตก่อน และแสดงอโสมณจิตซึ่งเป็นจิตทราวมในกามาวจรจิต
พร้อมทั้งแสดงอกุศลจิตที่ทราวมกว่าจิตทั้งหมดในอโสมณจิต

พึงทราบวาลำดับอกุศลจิต อเหตุกจิต และสเหตุกจิต ของกามาวจรจิต กล่าวไว้
โดยลำดับตามความทราวมและประณีต

(๒๐) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “พระอนุรุธอาจารย์แสดงอกุศลจิตและอเหตุกจิต
อันมีจำนวนน้อยก่อนโลภมูลจิต ๘ ดวง เพื่อความสะดวกในการตั้งชื่อจิตจำนวนมากที่
จักกล่าวต่อไป[ชื่อว่า โสภณะ]” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะสำเร็จได้ด้วยลำดับความทราวม
เป็นต้นดังที่กล่าวไว้แล้ว

(๒๑) ในคัมภีร์นั้นกล่าวว่า “พระอนุรุธอาจารย์แสดงโลภมูลจิตก่อน เพราะ
จิตตูปาทอันประกอบด้วยโลภะเกิดขึ้นแก่สัตว์ที่ปฏิสนธิแล้วในภพนั้นๆ โดยความเป็นวิถิจิต
แรก” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะมโนทวารวชชนจิตได้เกิดก่อนจิตทั้งหมดโดยความเป็น
วิถิจิตแรก

ในบรรดาอกุศลจิตทั้งหลาย โลภมูลจิตมีจำนวนมาก เป็นประธานและประจักษ์
เพราะก่อปรด้วยรากเหง้าของวิภูฏะ ๒ [โลภะและโมหะ] พระอนุรุธอาจารย์จึงกล่าว
โลภมูลจิตก่อน

ในคำว่า โสมนัสสหคตฺ (จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา) นั้น คำว่า สุมนะ คือ จิตดี หมายถึง จิตอ่อนโยนไม่กระด้าง การที่จิตดีโดยความเป็นสภาวะไม่มีโทษ ย่อมไม่สมควรในที่นี้

[คำว่า สุมนะ คือ จิตดี หมายถึงจิตที่อ่อนโยนไม่กระด้างเหมือนโทสมูลจิต ไม่ใช่จิตดี โดยความไม่มีโทษ เพราะจิตดีในที่นี้เป็นได้ทั้งอกุศลจิต กุศลจิต วิปากจิต และกิริยาจิต]

อีกนัยหนึ่ง สุมนะ คือ ผู้มีจิตดี หมายถึง บุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยจิตอ่อนโยน ไม่กระด้าง

[คำว่า สุมน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- จิตดี = สุนทรํ มโน สุมโน (ปาทีบุรพบท กรรมธารยสมาส)
- ผู้มีจิตดี = สุนทรํ มโน เอตสฺสาติ สุมโน (ฉนฺฐีพหุพีหิสมาส)]

คำว่า โสมนัสสะ คือ ภาวะแห่งจิตดี หรือภาวะแห่งผู้มีจิตดี คำนี้เป็นชื่อของ สุขเวทนาทางใจ

ในพากย์นี้ คำว่า “ภาวะแห่งจิตดี” หรือ “ภาวะแห่งผู้มีจิตดี” หมายถึง เหตุให้เกิดความเข้าใจว่านี่คือผู้มีจิตดี หรือเหตุที่มาของชื่อว่า สุมนะ (มีจิตดี) โดยแท้จริงแล้ว เหตุให้เกิดความเข้าใจและเป็นที่มาของชื่อ เรียกว่า ภาวะ โดยมีรูปวิเคราะหฺ (คำจำกัดความ) ว่า ความเข้าใจและชื่อย่อมมีได้เพราะสิ่งนี้ เหตุนี้สิ่งนี้ชื่อว่า ภาวะ

คำว่า เอตสฺมี (เพราะสิ่งนี้) ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถว่า นิमितตะ (เหตุ) เหมือนประโยคว่า นาโค ทนฺเตสุ ฃณฺเต (ช้างถูกฆ่าเพราะงา) หมายความว่า ในอุทาหรณ์นั้น ความเป็นไปแห่งการฆ่ามีอยู่ในช้างอันก่อปรด้วยงาเพราะงาของตนเป็นเหตุ ฉนฺได แม้ในที่นี้ ความเข้าใจและชื่อย่อมมีในจิตหรือบุคคลที่ก่อปรด้วยเวทนาเพราะเวทนานั้นเป็นเหตุ ฉนฺนํ

[ตามหลักภาษา ภาวะ คือ สาเหตุที่ทำให้บุคคลอื่นเข้าใจและทำให้เกิดการเรียกชื่อ เพื่อ

แสดงลักษณะของบุคคลที่ประกอบด้วยภาวะนั้น เหมือนคำว่า โสมนัสสะ แปลตามศัพท์ว่า “ภาวะแห่งจิตดี” หรือ “ภาวะแห่งผู้มีจิตดี” ความหมายก็คือ ความโสมนัส ความโสมนัสนี้เป็นเหตุให้บุคคลอื่นเข้าใจว่าเป็นจิตดี และเรียกว่า สุขุม (จิตดี) อีกนัยหนึ่ง ทำให้บุคคลอื่นเข้าใจว่าบุคคลนั้นมีจิตดี และเรียกว่า สุขุม (ผู้มีจิตดี)]

อาจารย์ทั้งหลายกล่าว[กรณสาธนะ]อีกนัยหนึ่งว่า “ความเข้าใจและช้อย่อมมีได้ด้วยสิ่งนี้ เหตุนี้สิ่งนี้ชื่อว่า ภาวะ” อาจารย์ท่านอื่นกล่าว[อปาทานสาธนะ]ว่า “ความเข้าใจและช้อย่อมมีได้จากสิ่งนี้ เหตุนี้สิ่งนี้ชื่อว่า ภาวะ”

[คัมภีร์ปรมัตถทีปนีกล่าวว่า คำว่า ภาวะ เป็นอธิกรณสาธนะ ส่วนอาจารย์เหล่าอื่นกล่าวว่าปกรณสาธนะหรืออปาทานสาธนะ ดังนี้ คือ

- อธิกรณสาธนะ = ภาวนติ ปวตฺตนติ อภิธานพุทธิโย เอตสฺมินฺติ ภาโว (เหตุให้เกิดความเข้าใจและชื่อ)
- กรณสาธนะ = ภาวนติ พุทธิสทฺธา เอเตนาติ ภาโว (เครื่องให้เกิดความเข้าใจและชื่อ)
- อปาทานสาธนะ = ภาวนติ พุทธิสทฺธา เอตสฺมาต ภาโว (แดนให้เกิดความเข้าใจและชื่อ)]

คำว่า โสมนัสสหคตะ คือ จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา หมายความว่า ประกอบด้วยโสมนัสเวทนา

ทัญญู คือ ความเห็น

ความเห็นนั้นมี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นสัมมาทัญญู (ความเห็นชอบ) และมิฉนาทัญญู (ความเห็นผิด) ความเห็นในที่นี้ประกอบด้วยความเห็นผิด เพราะเป็นฐานะของอกุศล

คำว่า **ทัญญูคตะ** คือ ความเห็นผิดนั้นแหละ [โดยประกอบ คต ศัพท์ที่ไม่มีความหมายใดๆ] เหมือนคำว่า คุณคต (คุณ) มุตตคต (บุตร)^{๔๙}

[คำว่า ทัญญูคต สำเร็จรูปมาจาก ทัญญู ศัพท์ + คต ศัพท์ ในที่นี้ คต ศัพท์ไม่มีความหมายใดๆ เรียกว่า ตัฟภาวะ คือมีอรรถเหมือนบทที่ประกอบรวม ซึ่งในที่นี้คือ ทัญญู (ความเห็นผิด) มีรูปวิเคราะห์เป็นตัฟภาวะวุดติกรรมธารยสมาส (กรรมธารยสมาสที่กล่าวตัฟภาวะ) ว่า ทัญญู เอว ทัญญูคต]

(ทวิภูฏิกะ คือ ความเห็นผิดนั้นแหละ) ดังสัททนีติปริกณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๘๔) กล่าวว่า วาจาสิลฺลิจฺจํ อนุตตาทินี ปตฺนติ ปทฺนเต (ศัพทมี อนุต และ คต เป็นต้น ย่อมตกไปในที่สุดแห่งบท เพื่อความ สละสลวยแห่งคำ)]

คำว่า **ทวิภูฏิกตสัมปยุตตะ** คือ จิตที่ประกอบร่วมกับทวิภูฏิกโดยประการต่างๆ จิตที่ ประกอบร่วม คือ ประสมกันร่วมกับทวิภูฏิกเหมือนเป็นอย่างเดียวกันโดยการเกิดขณะเดียวกัน เป็นต้น

ในคำว่า อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกํ (ไม่มีสังขารดวงหนึ่ง มีสังขารดวงหนึ่ง) **สังขาร** คือ สภาพกระตุ้นเตือนที่เกิดขึ้นก่อน

สังขารมี ๒ อย่าง คือ ปโยคะ (ความเพียร) และอุปายะ (อุบาย)

ปโยคะ คือ ความเพียรทางกายและวาจาที่บุคคลอื่นกระทำโดยนัยว่า “ท่านจง กระทำการนี้” ด้วยการบังคับ เชื้อเชิญ หรือทำให้เกรงกลัว

อุปายะ มีหลายประเภทโดยนัยเป็นต้นว่า บุคคลอื่นบอกอุบายนั้นๆ เพื่อให้ กระทำการโดยปราศจากการบังคับเป็นต้น อาจเป็นการชี้แจงโทษของการไม่กระทำและ อาณิสสจากกระทำ มีการตั้งกติกาวัว หรือลงอาญา หรืออาจเกิดจากบุคคลระลึก ใคร่ครวญเหตุผลด้วยตนเอง

สังขารแม้มี ๒ อย่างก็ชื่อว่า สังขาร โดยมีรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ว่า สังขาร คือ สภาพปรุงแต่ง กล่าวคือ กระตุ้นเตือนในกรรมนั้นๆ เพื่อทำการ โดยไม่ปล่อยให้ กระแสจิตที่ไม่ต้องการกระทำเป็นไปตามปกติของตน

อสังขาร คือ หมู่ปัจจัยอันปราศจากสังขาร

สสังขาร คือ หมู่ปัจจัยอันประกอบกับสังขาร

สมจริงดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

สทฺ สงฺขารเณนาติ สสงฺขารโ. เตนฺ สสงฺขารเณน สปปโยเคนฺ สอุปายเณน ปจฺจย-
คเณนาติ อตฺถโ.๕๐

“หมู่ปัจจัยอันเป็นไปพร้อมกับสภาพกระตุ้นเตือนชื่อว่า สสังขาร หมายความว่า [เกิด]ด้วยหมู่ปัจจัยที่มีสภาพกระตุ้นเตือน คือเป็นไปพร้อมกับปโยคะ (ความเพียร) และ เป็นไปพร้อมกับอุปายะ (อุบาย)”

คำว่า “หมู่ปัจจัย” กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาว่าคือหมู่ปัจจัยทั่วไปอันมีอารมณ์ปัจจัย เป็นต้น^{๕๑} ส่วนหมู่ปัจจัยเฉพาะที่มีการอาศัยสัทบุรุษเป็นต้นในกุศลกรรม หรืออาศัยผู้ที่ไม่ใช่สัทบุรุษเป็นต้นในอกุศลกรรม พึงเป็นปัจจัยพิเศษ

[การอาศัยสัทบุรุษเป็นปัจจัยให้เกิดกุศลกรรม ส่วนการอาศัยผู้ที่ไม่ใช่สัทบุรุษเป็นปัจจัยให้เกิด อกุศลกรรม ปัจจัยดังกล่าวเป็นปัจจัยเฉพาะซึ่งต่างจากอารมณ์ปัจจัยเป็นต้นที่เป็นปัจจัยทั่วไป]

เมื่อใดหมู่ปัจจัยนั้นกระทำจิตไม่ให้ทอดย ให้อ่อนดีโดยไม่มีสังขารทั้ง ๒ เมื่อ นั้นชื่อว่า อสังขาร แต่เมื่อใดไม่อาจจะทำจิตให้อ่อนดีได้โดยไม่มีสังขาร จำเป็นต้องได้รับ สังขารให้เกิดร่วมกัน เมื่อนั้นชื่อว่า สสังขาร ชื่อว่าอสังขารและสสังขารนี้ เป็นชื่อของหมู่ ปัจจัยเท่านั้น มิใช่ชื่อของจิต ด้วยประการฉะนี้

ส่วนจิตที่เกิดด้วยหมู่ปัจจัยที่ไม่มีสังขารล้วนๆ ชื่อว่า อสังขาริก

จิตที่เกิดด้วยหมู่ปัจจัยที่มีสังขาร ชื่อว่า สสังขาริก

อีก ปัจจัยนี้ ลงในอรรถว่า “เกิด” ดังพระพุทธวจนะในพระบาลีว่า

ยสฺมี สมเย อกุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ โสมนสฺสสทฺทํ ทิฏฺฐจิตฺตสมฺปยุตฺตํ
สสงฺขาราเน.^{๕๒}

“สมัยใดอกุศลจิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสสเวทนา ประกอบกับทิฏฐิ ย่อมเกิดด้วยหมู่ ปัจจัยที่มีสภาพกระตุ้นเตือน...”

ในพระบาลีนี้ พึงประกอบบพว่า ย่อมเกิดขึ้นด้วยหมู่ปัจจัยที่มีสภาพกระตุ้นเตือน การแสดงข้อความปรมาตมในคำว่า อสังขาริก และสสังขาริก จึงมีดังที่กล่าวมานี้

[คำว่า สังขาร แปลตามศัพท์ว่า “เครื่องปรุงแต่ง” หมายถึง สิ่งที่มาจุใจ ถ้าบุคคลเฝ้าตามรักษาจิตอย่างดี สรรวมอินทรีย์อยู่ทุกขณะ ความโลภก็เกิดขึ้นไม่ได้ แต่สำหรับบุคคลธรรมดาที่ไม่รักษาจิต เมื่อประสบกับอารมณ์ต่างๆ เช่น เห็นรูป ถ้ารูปนั้นเป็นอริยารมณ์ กล่าวคือเป็นรูปที่ตนพอใจ ก็เกิดความอยากได้ เช่น เห็นรถยนต์ ก็เกิดความโลภ โลภจิตที่เกิดขึ้นโดยปราศจากการปรุงแต่ง หรือไม่มีคำเชยชวนมาก่อนนี้ ท่านเรียกว่า อสังขาริก แต่ถ้าความโลภนั้นมีการปรุงแต่งมาก่อนจึงเกิดขึ้น เช่น พอเห็นรถยนต์ ขณะแรกก็เฉยอยู่ แต่เมื่อมีคนชักจูงก็เกิดความโลภ จิตนี้เรียกว่า สังขาริก อารมณ์ที่ทำให้เกิดโลภจิตนี้ไม่จำเป็นว่าต้องเป็นรูปารมณ์ แม้อารมณ์อื่นๆ ก็เหมือนกัน คำว่า สังขาร หรือ สสังขาร นี้ถือว่าเป็นปัจจัยยังให้จิตดังกล่าวเกิดขึ้น]

(๒๒) ส่วนในคัมภีร์ฎีกาทิ้งหลายไม่ได้ดำริข้อความนี้ แต่แสดงว่าจิตเป็นอสังขาร และสสังขารแล้วกล่าวว่า “อสังขาร คือ จิตที่ไม่มีสภาพกระตุ้นเตือน อสังขาริก คือ จิตที่ไม่มีสภาพกระตุ้นเตือนนั้นนั่นแหละ [โดยลง อีก ปัจจัยในอรรถสกัณฑ์ที่ไม่มีความหมายใดๆ] สสังขาร คือ จิตที่เป็นไปพร้อมกับสภาพกระตุ้นเตือน สสังขาริก คือจิตที่เป็นไปพร้อมกับสภาพกระตุ้นเตือนนั้นนั่นแหละ” และคำว่า “อสังขาร คือ จิตที่ไม่มีสภาพกระตุ้นเตือนนั้นนั่นแหละ อสังขาริก คือ จิตที่ไม่มีสภาพกระตุ้นเตือนนั้นนั่นแหละ

(๒๓) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนีวว่า “สังขาร คือ สภาพปรุงแต่งจิตด้วยเครื่องปรุงแต่งพิเศษกล่าวคือความแก่กล้า และอีกนัยหนึ่ง สังขาร คือ สภาพที่เป็นเหตุปรุงแต่งจิตนั้นตามนัยที่กล่าวแล้ว” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะหากเป็นตามนี้ จิตที่เป็นสังขาริกพึงเป็นจิตแก่กล้า

(๒๔) ส่วนความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนีวว่า “ความเพียรในเบื้องต้นเป็นไปอยู่ในกระแสจิตของตนที่เกิดขึ้นก่อนและในกระแสจิตของคนอื่น สภาวะพิเศษที่เรียกว่าความแก่กล้าแห่งจิตอันเกิดขึ้นจากความเพียรในเบื้องต้น จึงชื่อว่า สังขาร ในที่นี้” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะกล่าวด้วยความผิดพลาดในรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ของคำว่า อสังขาริก, สสังขาริก แล้วดำริสภาพกระตุ้นเตือนที่คล้อยตามความผิดพลาดนั้น

(๒๕) ความดังกล่าวนั้นได้ปฏิเสธคาถาอ้างอิง[ของคัมภีร์วิภาวณี]ว่า

“สังขาร คือ สภาวะพิเศษ[ความแก่กล้าแห่งจิต]ที่เกิดเพราะ
ความเพียรในเบื้องต้น ได้มีขึ้นในจิต[ดวงหลัง] ความเป็นอสังขาริก
เป็นต้นมีอยู่ในคำว่า อสังขาริก และสสังขาริก ด้วยสภาวะพิเศษที่ชื่อ
ว่าสังขาร”

[คาถาอ้างอิงที่กล่าวถึงในคัมภีร์วิภาวณี นำมาจากคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะแปลภาษาสิงหล
ซึ่งพระสารีบุตรเถระแต่งในรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙) พระสารีบุตรเถระนี้
คือพระภิกษุอาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์อธิบายอรรถกถาพระวินัยชื่อสารัตถทีปนี]

(๒๖) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวณีว่า “อีกนัยหนึ่ง คำว่า สสังขาริก และ
อสังขาริก นี้ หมายถึงความมีหรือความไม่มีสภาพกระตุ้นเตือนเท่านั้น มิใช่หมายความว่า
ความมีหรือความไม่มีแห่งความเป็นไปร่วมกับสภาพกระตุ้นเตือน ดังนั้น จิตที่เกิดขึ้นด้วย
สภาพกระตุ้นเตือน โดยที่ในจิตมีสภาพกระตุ้นเตือนซึ่งเป็นไปในกระแสจิตต่างกัน[จากเดิม]
จึงชื่อว่า สสังขาริก เพราะอรรถว่า ‘สภาพกระตุ้นเตือนแห่งจิตนั้นมีอยู่ เหตุฉะนั้นจิตนั้นชื่อว่า
สสังขาริก’ เนื่องจาก สห ศัพท์แสดงความหมายว่า ‘มีอยู่’ เหมือนคำว่า สโลมก (สัตว์มีขน)
สปกุกิ (สัตว์มีปีก) เป็นต้น ส่วนจิตที่ตรงกันข้ามกับสสังขาริกจิต ชื่อว่า อสังขาริก ตาม
นัยที่กล่าวแล้ว เพราะไม่มีสภาพกระตุ้นเตือน” แม้ข้อความนั้นก็ไม่พึงยึดถือ เพราะเป็น
การกล่าวตามความดำริของตนโดยสละข้อความที่ตรงประเด็นชัดเจนดังปรากฏในพระ
บาลีและอรรถกถา

ในเรื่องนี้ จิตที่ถูกทำให้เกิดขึ้นด้วยการบังคับ การเชื่อเชิญ หรือการอ้อนวอน
ของคนอื่น โดยปราศจากความปรารถนาของตน ชื่อว่า จิตที่เกิดจากปโยคะ (ความเพียร)
และจิตที่ทำให้เกิดขึ้นด้วยความกลัวบุคคลอื่น ความละอาย ความเคารพกติกา หรือความ
กลัวต่ออาญา โดยปราศจากความปรารถนาของตน ชื่อว่า จิตที่เกิดจากอุบายะ (อุบาย) หรือ
จิตที่ถูกทำให้เกิดขึ้นโดยรู้จิตที่ทอดถอนของตนเอง สั่งสอนตนด้วยอุบายนั้นๆ หรือหมั่น
ระลึกถึงอุบายนั้นๆ ชื่อว่า จิตที่เกิดจากอุบายะ (อุบาย) นี่เป็นการแสดงนัย[พอเป็นเครื่อง
สังเกต]เท่านั้น

คำว่า **ทวิภูตวิปปยุตตะ** คือ จิตที่ไม่ประกอบด้วยทวิภูต

อุเบกขา คือ สภาวะเห็นอารมณ์โดยรู้สึกด้วยความเป็นกลาง

อีกนัยหนึ่ง **อุเบกขา** คือ สภาวะเห็น[อารมณ์]อย่างเหมาะสม หมายความว่า อุเบกขาเวทนาไม่เห็นอารมณ์เหมือนโสมนัสเวทนาจับโทมนัสเวทนาที่เห็นอารมณ์โดยประมาณยิ่ง เพราะผู้อาศัยโสมนัสมักจะเปลี่ยนแปลงเพราะการพลัดพรากจากอารมณ์[ที่ตนพอใจ] และผู้อาศัยโทมนัสย่อมจะเปลี่ยนแปลงเพราะการประจวบกับอารมณ์[ที่ตนไม่พอใจ] แต่อุเบกขาเวทนาจะเห็นอย่างเหมาะสม คือไม่มีผลให้บุคคลเปลี่ยนแปลงเพราะการประจวบหรือพลัดพรากจากอารมณ์เป็นเหตุ

[คำว่า อุเบกขา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะเห็นอารมณ์โดยรู้สึกด้วยความเป็นกลาง = อุทาสีณาเวน อนุภวณากาเรน เปกขตติ อุเบกขา (อุป บทหน้า + อิภข ธาตุ + อ ปัจจัย อุป อุปสรรคมีอรรถคล้ายตามอรรถของธาตุ)

- สภาวะเห็นอารมณ์อย่างเหมาะสม = อุปปตติโต อิภขตติ อุเบกขา (อุป บทหน้า + อิภข ธาตุ + อ ปัจจัย อุป อุปสรรคมีอรรถว่า เหมาะสม)]

บางคนอ้างว่า “คำว่า ‘เห็นอย่างเหมาะสม’ นี้ ไม่สมควรในฐานนี้ เพราะอกุศลไม่มีสภาพที่เหมาะสม”

พึงกระทำสมาสว่า คำว่า **อุเบกขาสหคตะ** คือ จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา

[การกระทำสมาส คือ การย่อคำตั้งแต่ ๒ บทขึ้นไป ในที่นี้ย่อคำว่า อุเบกขา และ สหคต เป็นตติยาตปฺปวิสสมาส]

สภาวะธรรมเป็นต้นว่าผัสสะ วิตก และโมหะ แม้เกิดร่วมและประกอบด้วยจิต ๘ ดวงทั้งหมด แต่สภาวะธรรมเหล่านั้นไม่ใช่ประเภทเดียวกับเวทนา ทั้งสภาวะธรรมเหล่านั้นก็มีความแน่นอนว่า เกิดในจิตบางดวง ไม่เกิดในจิตบางดวง เหมือนกับทวิภูตและสังขาร จึงไม่ทำให้โลกมูลจิตต่างกัน ด้วยเหตุนี้ พระอนุรุทธาจารย์จึงไม่ถือเอาผัสสะเป็นต้นในที่นี้

แต่โลภะกระทำโลภมูลจิต ๘ ดวงนี้ให้ต่างจากจิตอื่น [โทสมูลจิตและโมหมูลจิต] เวทนา ทิฏฐิ และสังขาร ก็กระทำโลภมูลจิตนี้ให้ต่างจากกัน ดังนั้น ท่านจึงถือเอาโลภะ เวทนา ทิฏฐิ และสังขารในที่นี้

ถามว่า : แม้ปีติ มานะ และถีนมิทระ ย่อมทำให้จิตต่างกัน ท่านจึงควรถือเอา ธรรมเหล่านั้นในที่นี้ว่า สปีติก (มีปีติ) อปีติก (ไม่มีปีติ) มานสมฺปยุตฺต (ประกอบกับมานะ) มานวิปยุตฺต (ไม่ประกอบกับมานะ) ถีนมิทฺธสมฺปยุตฺต (ประกอบกับถีนมิทระ) และ ถีนมิทฺธ-วิปยุตฺต (ไม่ประกอบกับถีนมิทระ) มิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น เพราะเมื่อท่านถือเอาโสมนัสแล้ว ย่อมรวมถึง ปีติด้วยเช่นกัน และธรรมทั้งสามนั้นก็ประกอบไม่แน่นอน และเป็นเยวปนกธรรม (ธรรม อย่างใดอย่างหนึ่ง) ดังนั้น ท่านจึงไม่ถือเอา

[คำว่า เยวปนกธรรม มีความหมายว่า “ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง” เยวปนกธรรมนี้เป็น เจตสิกที่พระผู้มีพระภาคมิได้ตรัสไว้โดยระบุชื่อว่าเป็นเจตสิกดวงใด แต่ตรัสไว้โดยรวมว่าเป็นเจตสิกที่ เกิดขึ้นร่วมกับกามาวจรกุศลจิตเป็นต้น ปรากฏในคัมภีร์ธรรมสังคหีว่า เย วา ปน (ส่วนธรรมอย่างใด อย่างหนึ่งมีอยู่)]

(๒๗) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “ถามว่า เมื่อสัมปยุตตธรรมอื่นเป็นต้นว่าผัสสะ มีอยู่ในจิตนี้ เหตุใดพระอนุรุธอาจารย์จึงกล่าวเพียงว่าโลภมูลจิตเกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา เป็นต้น ตอบว่า เพราะโสมนัสเวทนาเป็นต้นเป็นธรรมเฉพาะไม่ทั่วไป ซึ่งอธิบายได้ว่า เจตสิก บางอย่างเช่นผัสสะเกิดทั่วไปในจิตทั้งหมด เจตสิกบางอย่างเกิดทั่วไปในกุศลจิตเป็นต้น ส่วน โมหะเป็นต้นย่อมเกิดทั่วไปในอกุศลจิตทั้งหมด ดังนั้น จึงไม่อาจทำให้จิตพิเศษด้วยเจตสิก มีผัสสะเป็นต้น” โดยมุ่งหมายว่า “ธรรมคือเจตสิกเช่นผัสสะ วิตก และโมหะ ก็ประกอบกับ จิตเหล่านี้ นอกจากโลภมูลจิต ธรรมคือเจตสิกเหล่านั้นจึงไม่ทำให้โลภมูลจิตต่างจากจิตอื่น ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงไม่ถือเอาเจตสิกธรรมเหล่านั้นในที่นี้” ข้อความนั้นพึงไคร่ครวญ เพราะ แม้สังขารที่เป็นโสมนัสกับอุเบกขาปรากฏในจิตอื่น สังขารนั้นไม่ทำให้โลภมูลจิตต่างจาก จิตอื่น ดังนั้น จึงไม่ควรถือเอาสังขารในที่นี้

การมีปฏิสนธิก่อปรด้วยโสมนัส มีสภาพไม่สุขุม ประกอบด้วยอภิญญารมณ และ พ้นจากความหายนะ จัดเป็นมูลเหตุของโสมนัสในเรื่องนี้ หมายความว่า ผู้มีปฏิสนธิก่อปร ด้วยโสมนัสย่อมจะมีกระแสจิตที่อบรมด้วยโสมนัสวังก์เสมอ จิตของเขาจึงเกิดประกอบ กับโสมนัสโดยมาก ผู้มีสภาพไม่สุขุมก็มีอภัยาศัยทราม มักสำคัญของเล็กว่าใหญ่และของ ทรามว่าประณีต จิตของเขาจึงประกอบกับโสมนัสโดยมากเช่นกัน

คำว่า “ประกอบด้วยอภิญญารมณ” คือ ประกอบด้วยอารมณ์ทรามหรือประณีตที่ ตนปรารธนา

คำว่า “พ้นจากความหายนะ” คือ พ้นจากความหายนะ มีความหายนะแห่งญาติ เป็นต้น

การมีปฏิสนธิก่อปรด้วยอุเบกขา มีสภาพสุขุม ประกอบด้วยอารมณ์ปานกลาง และพ้นจากความหายนะ จัดเป็นมูลเหตุของอุเบกขา

ในพากย์นี้ การมีสภาพสุขุม คือ ภาวะที่มีอภัยอาศัยอันใหญ่หลวง โดยแท้จริงแล้ว บุคคลเช่นนั้นมักสำคัญของใหญ่ว่าเล็กและของประณีตว่าทราม

การมีทิฐิเป็นเจ้าเรือน คบบุคคลผู้มีทิฐิวิบัติ ไม่ฝึกไฟพระสัทธรรม มีมิจฉาวิตก มาก และใส่ใจด้วยอุบายอันไม่แยบคาย จัดเป็นมูลเหตุของทิฐิ

ในพากย์นั้น การมีทิฐิเป็นเจ้าเรือน คือ การที่บุคคลเหมือนดังพญานาคชื่อ กาณาริฏฐะมีสัสสตทิฐิ (ความเห็นผิดว่าโลกเที่ยง) และพระสุนักขัตตะมีจุจเฉททิฐิ (ความเห็นผิดว่าโลกขาดสูญ) เป็นเจ้าเรือนแม้ในภพนี้ เนื่องด้วยการปฏิสนธิโดยมีทิฐิใน ภพก่อนเป็นที่ตั้ง

การไม่ฝึกไฟพระสัทธรรม คือ การดำเนินไปโดยละเลยพระสัทธรรมตลอดกาลนาน

การมีมิจฉาวิตกมาก คือ มีมิจฉาวิตกมากโดยสังสมความคิดที่ไม่รู้จักประมาณตน ในฐานะอันเป็นวิสัยของพระสัพพัญญู มิใช่วิสัยของตน

ความใส่ใจโดยอุบายอันไม่แยบคาย คือ ความใส่ใจข้อที่ตนเห็นว่ามิจริงเป็นสาระ

พึงทราบเหตุแห่งจิตที่ไม่ประกอบกับทวิฏฐิว่าตรงข้ามกัน [เหตุแห่งจิตที่ไม่ประกอบกับทวิฏฐิ คือ การไม่มีทวิฏฐิเป็นเจ้าเรือน หลีกเว้นบุคคลผู้มีทวิฏฐิวิบัติ สดับพระสัทธรรม มีสัมมาวิตกมาก และใส่ใจด้วยอุบายอันแยบคาย]

เหตุเหล่านี้ คือ การมีปฏิสนธิที่กรรมอันเป็นอสังขาริกให้เกิดขึ้น มีกายกับจิตเหมาะสม มีความอดทนมาก พบอานิสงส์ในกรรมอันบุรุษพึงกระทำ สังสมกรรม และได้รับสิ่งเหมาะสมมีฤดูกาลและอาหารเป็นต้น จัดเป็นมูลเหตุของอสังขาริกจิต

ในพากย์นั้น การมีความอดทนมาก คือ อดทนต่อความเย็นร้อนเป็นต้นได้มาก

คำว่า บุริสกาเรสุ แปลว่า ในกรรมอันบุรุษพึงกระทำ

คำว่า “การสังสมกรรม” หมายความว่า การมีความชำนาญที่สังสมแล้วในกรรม พึงทราบเหตุของสสังขาริกจิตว่าตรงข้ามกัน

นัยแห่งการปฏิบัติของจิตเหล่านี้ พึงถือเอาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค

[คัมภีร์วิสุทธิมรรค (เล่ม ๒ หน้า ๙๔) กล่าวว่า

“เมื่อบุคคลกระทำมิจฉาทวิฏฐิให้เกิดก่อนโดยนัยเป็นต้นว่ากามคุณไม่มีโทษ ว่าเป็นยินดี บริโภคตามอยู่ หรือเชื่อมงคลเช่นการเห็นว่าเป็นแก่นสารด้วยจิตที่แก่กล้าโดยสภาวะ ไม่มีใครชักชวน อกุศลจิตดวงแรกย่อมเกิดขึ้น เมื่อบริโภคตามด้วยจิตที่อ่อนกำลัง มีคนอื่นชักชวน อกุศลจิตดวงที่ ๒ ย่อมเกิดขึ้น เมื่อไม่กระทำมิจฉาทวิฏฐิให้เกิดก่อน ว่าเป็นยินดีอย่างเดียว เสพเมถุน ละโมบในสมบัติของคนอื่น หรือขโมยของคนอื่นด้วยจิตที่แก่กล้าโดยสภาวะ ไม่มีใครชักชวน อกุศลจิตดวงที่ ๓ ย่อมเกิดขึ้น เมื่อทำด้วยจิตที่อ่อนกำลัง มีคนอื่นชักชวน อกุศลจิตดวงที่ ๔ ย่อมเกิดขึ้น แต่เมื่อบุคคลปราศจากโสมนัสในนัยทั้ง ๔ เพราะอาศัยความไม่บริบูรณ์แห่งกาม หรือไม่มีเหตุแห่งโสมนัสอื่น จิต ๔ ดวงที่เหลือย่อมเกิดขึ้นประกอบกับอุเบกขาเวทนา”]

ปิ ศัพท์ในคำว่า อฏฺฐปิ (ทั้ง ๘ ดวง) ทำหน้าที่รวบรวมการที่จิตเหล่านั้นมีประเภทมาก ด้วยการจำแนกตามกรรมบถที่ได้รับ กาล กระแสจิต และอารมณ์ เป็นต้น

จบการแสดงข้อความปรมาตมแห่งโลกมูลจิต

อธิบายโทสมูลจิต ๒

๕. ในโทสมูลจิต คำว่า **ทุมมนะ** คือ จิตไม่ดี หมายถึง จิตที่แปรปรวน
อีกนัยหนึ่ง **ทุมมนะ** คือ ผู้มีจิตไม่ดี หมายถึง ผู้เพียบพร้อมด้วยจิตที่แปรปรวน

[คำว่า ทุมมน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- จิตไม่ดี = ทุฏฐ มโน ทุมมโน (ปาทีบุรพบท กรรมธารยสมาส)
- ผู้มีจิตไม่ดี = ทุฏฐ มโน เอตสฺสาติ ทุมมโน (ฉนฺฐีพหุพพิหฺสมาส)]

คำว่า **โทมนัสสะ** คือ ภาวะแห่งจิตไม่ดี หรือภาวะแห่งผู้มีจิตไม่ดี

คำว่า **โทมนัสสะ** เป็นชื่อของทุกขเวทนาทางใจ ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดความเข้าใจว่า บุคคลนั้นเป็นผู้มีจิตไม่ดี และเป็นที่มาของชื่อว่าทุมมนะในจิตที่ประกอบกับตน หรือใน บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทุกขเวทนาทางใจ

ข้อความอื่นมีนัยที่กล่าวไว้แล้ว

พึงกระทำสมาสว่า คำว่า **โทมนัสสหคตะ** คือ จิตที่เกิดร่วมกับโทมนัส

ปฏิกฺขะ คือ สภาวะกระทบกระทั่ง หมายถึง โทสะ ซึ่งอธิบายได้ว่า โทสะนั้นเมื่อ เกิดอยู่ ย่อมกระทบกระทั่งสัมปยุตตธรรมบ้าง คือกระทำสัมปยุตตธรรมให้เศร้าหมองเร่าร้อน ย่อมกระทบกระทั่งที่ตั้งของตนบ้าง คือเผาผลาญที่ตั้งอันเป็นหทัยวัตถุ กระทำคนโกรธให้มีหน้าไม่งาม ย่อมกระทบกระทั่งอารมณ์ของตนบ้าง คือรับเอาอารมณ์ด้วยความไม่พอใจ จึงเรียกว่า ปฏิกฺขะ

[คำว่า ปฏิกฺข แปลว่า “สภาวะกระทบกระทั่ง” หมายถึง การกระทบกระทั่ง ๓ ประการ คือ

- กระทบกระทั่งสัมปยุตตธรรม
- กระทบกระทั่งที่ตั้งคือหทัยวัตถุ
- กระทบกระทั่งอารมณ์”]

ถามว่า : สังขารกระทำจิตนี้ให้ต่างกันก่อน การถือเอาสังขารในที่นี้จึงสมควร ส่วนเวทนาและปฏิกฺขะมิได้กระทำให้ต่างกัน ท่านจึงไม่ควรถือเอาเวทนาและปฏิกฺขะในที่นี้ มิใช่หรือ

ตอบว่า : ลำดับแรก การถือเอาโทมนัสเวทนาย่อมมีเพื่อปฏิเสธความสงสัยในการที่โทสมูลจิตนี้ประกอบกับเวทนาอื่นในบางคราว อธิบายได้ว่า เมื่อพระราชาทรงพระสรวลอยู่ได้รับสั่งให้ประหารโจร เมื่อชนเป็นอันมากแสดงความยินดีในเวลาที่ศัตรูของตนเสียชีวิต และเมื่อคนพาลร่ำเรงกับการได้ฆ่าเนื้อและนก ย่อมทำให้มีความสงสัยว่าโทสมูลจิตนี้ประกอบกับโสมนัส และประกอบกับอุเบกขาเวทนาหรือไม่ การถือเอาโทมนัสเวทนาย่อมมีเพื่อปฏิเสธความสงสัยนั้น

แม้คำว่าปฏิเสธย่อมมีเพื่อปฏิเสธความสงสัยในการที่โทสมูลจิตนี้ประกอบกับธรรมอื่น ชนเหล่าใดมีความเห็นผิดคืออนัตติกิฏฐิ (เห็นว่าผลไม่มี) อเหตุกิฏฐิ (เห็นว่าเหตุไม่มี) และอกิริยิกิฏฐิ (เห็นว่าเหตุและผลไม่มี) เชื่อว่าบาปในการฆ่าสัตว์ไม่มี ชนเหล่าใดเชื่อว่ามีบาปในการฆ่ามนุษย์อย่างเดียว ไม่มีบาปในการฆ่าสัตว์เดียรัจฉาน และเชื่อว่าผู้ฆ่าสัตว์แล้วบุญช้ายัญได้รับบุญอันใหญ่หลวงให้บังเกิดในทิพยโลก พวกเขาเป็นผู้สบายใจด้วยสักกายทิฏฐิ กระทำการฆ่าสัตว์เองบ้าง ใช้คนอื่นบ้าง ลำดับนั้น ความสงสัยย่อมมีว่า โทสมูลจิตนี้พึงประกอบกับทิฏฐิบ้าง ส่วนในหมู่ชนผู้เป็นสัมมาทิฏฐิ คนโง่เขลาย่อมเชื่อถือลัทธิของคนมิจฉาทิฏฐิ เมื่อฆ่าสัตว์อยู่ในบางคราวย่อมเกิดความสงสัยก่อน ลำดับนั้น ความสงสัยย่อมมีว่า โทสมูลจิตของเขาพึงประกอบกับวิจิกิจฉาบ้าง การถือเอาปฏิเสธย่อมมีเพื่อปฏิเสธความสงสัยนั้น

หากไม่เป็นตามนี้ การที่โทสมูลจิตประกอบกับปฏิเสธย่อมเป็นอันรู้ได้ด้วยคำสรุปหัวข้อย่อย [คือคำว่า จิตทั้ง ๒ ดวงนี้ ชื่อว่า ปฏิฆจิต] เหมือนการที่โลภมูลจิตซึ่งกล่าวไว้ก่อนประกอบกับโลภะ [จึงได้ชื่อว่า โลภมูลจิต] ดังนั้น การถือเอาทิฏฐิเป็นต้นจึงไม่มีประโยชน์

การไม่ถือเอาอิสสา มัจฉริยะ กุกกุจะ และถีนมิทระ พึงทราบตามนัยแห่งมานะ และถีนมิทระในโลภมูลจิตก่อน

ทั้งหมดนี้เป็นการแสดงข้อความปรมาัตถ์ในโทสมูลจิต

(๒๘) ในคัมภีร์วิภาวณีและมหาภูิกากล่าวว่า “คำว่า โทมนัสส กล่าวไว้เพื่อกำหนดหมายจิตด้วยธรรมเฉพาะไม่ทั่วไป” ในพากย์นั้น คำว่า “ด้วยธรรมเฉพาะไม่ทั่วไป” ย่อมไม่สมควร เพราะมีข้อความที่น่าสงสัยว่า เมื่อโทสมูลจิตนี้ประกอบกับโสมนัสและอุเบกขาอยู่ ท่านจึงกล่าวว่า โทมนัสส เพื่อกำหนดหมายจิตนี้ด้วยโทมนัสที่เฉพาะไม่ทั่วไป เหมือนการถือเอาคำว่า โลภสหต (เกิดร่วมกับโลภะ) และ ปฏิขสมุပ္ปัตต (ประกอบกับปฏิขะ) เพื่อกำหนดหมายโลภมูลจิตและโทสมูลจิตด้วยโลภะและปฏิขะที่เฉพาะไม่ทั่วไป แม้เมื่อโลภมูลจิตและโทสมูลจิตนี้จะประกอบกับโมหะก็ตาม

(๒๙) พระสุมังคลาจารย์ไม่ควรกล่าวว่า “เพื่อกำหนดหมาย” เพราะมีข้อความที่น่าสงสัยว่า ท่านกำหนดหมายเอาความมีอยู่แห่งเวทนาอื่นอันไม่ปรากฏในโทสมูลจิตนี้ด้วยโทมนัสอันปรากฏ เหมือนคำว่า “พระราชกุมารทรงได้รับเศวตฉัตรแล้ว”

[อุทาหรณ์ว่า ลหุชาติปตโต ราชกุมารโ (พระราชกุมารทรงได้รับเศวตฉัตรแล้ว) ตามหลักภาษาเรียกว่า **อุปลักขณนัย** คือ การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นทั้งหมด ประโยคนี้แสดงว่าพระราชกุมารทรงได้รับราชสมบัติทั้งหมด หาใช่ได้รับเศวตฉัตรอย่างเดียวไม่]

(๓๐) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวณีว่า “ส่วนการประกอบกับปฏิขะ กล่าวไว้เพื่อแสดงว่าโทมนัสและปฏิขะทั้งสองเกิดร่วมกันแน่นอน” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะรู้ข้อความนั้นได้ด้วยคำสรุปห้วข้อย่อยของโทสมูลจิตนี้ [คือคำว่า จิตทั้ง ๒ ดวงนี้ ชื่อว่า ปฏิขจิต]

การมีโทสะเป็นเจ้าเรือน มีปกติไม่สุขุม มีสุตะน้อย ประจวบกับอาฆาตวัตถุ (เหตุแห่งการกระทบกระทั่ง) หรือประจวบกับอนิฏฐารมณ เป็นมูลเหตุของโทมนัสและปฏิขะในที่นี้

ในพากย์นั้น การมีโทสะเป็นเจ้าเรือน ฟังทราบด้วยอำนาจการปฏิสนธิโดยมีโทสะมาก

การมีปกติไม่สุขุม คือมีอัธยาศัยทราม

คนมีสุตะน้อย เมื่อถูกโลกธรรมที่ตนไม่ชอบกระทบแล้วย่อมไม่มีใครควรดูว่าความสมปรารถนานั้นจะมีได้อย่างไรในโลกนี้[อันก่อปรด้วยโลกธรรม]

นัยแห่งการอุปติของจิตทั้ง ๒ ดวงเหล่านั้น ฟังถือเอาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค

[คัมภีร์วิสุทธิมรรค (เล่ม ๒ หน้า ๙๕) กล่าวว่า
“พึงทราบความเป็นไปของจิตนั้น ในเวลาที่จิตมีความแก่กล้าหรืออ่อนแอในการปลงชีวิต
สัตว์เป็นต้น”]

แม้อรรถของ ปี ศัพท์ก็มีนัยที่กล่าวแล้ว

จบการแสดงข้อความปรমัตถ์แห่งโทสมูลจิต

อธิบายโมหมูลจิต ๒

๖. ในโมหมูลจิต อรรถแห่งบทในวิจิกิจจาและอุทัจจะ จักปรากฏต่อไป[ใน
ปริเฉทที่ ๒ ชื่อว่า เจตสิกสังคหวิภาค (จำแนกเจตสิกเป็นหมวดหมู่)]

โมหมูลจิตนี้ประกอบด้วยโมหะที่ได้รับโอกาสแล้วมีกำลังยิ่งขึ้น ปราศจากเหตุอื่น
[โลภะและโทสะ] และประกอบด้วยวิจิกิจจาที่ลงเลงสยกับอุทัจจะที่ซัดสาย เวทนาใน
โมหมูลจิตจึงไม่รู้สึกรำรณโดยประมาณยิ่ง ดังนั้น อุเบกขาเวทนาจึงประกอบ[ในโมหมูลจิต]

หากเป็นตามนี้ โมหมูลจิตย่อมเกิดขึ้นในระหว่างจิตที่ประกอบด้วยโสมนัสและ
โทมนัส จึงอาจเกิดความสงสัยว่า จิตประกอบกับเวทนาทั้งสองหรือไม่ พระอนุรุทธาจารย์
จึงถือเอาอุเบกขาเวทนาในที่นี้เพื่อปฏิเสธความสงสัยนั้น

การถือเอาวิจิกิจจา กล่าวไว้เพื่อใช้ธรรมเฉพาะไม่เกี่ยวกับจิตอื่นเป็นเครื่องกำหนด
หมายจิต ส่วนอุทัจจะแม้ประกอบในอกุศลจิตทุกดวง ก็ถูกระบุไว้ในจิตดวงสุดท้ายนี้เพื่อ
แสดงว่าอุทัจจะได้รับโอกาสในจิตดวงนี้ จึงมีกำลังมาก ดังนั้น อุทัจจะจึงไม่ถูกยกขึ้น
แสดงไว้โดยตรงในอกุศลจิตอื่น ดังตรัสไว้โดยความเป็นเยอาปนกรรมเท่านั้นในคัมภีร์
ธรรมสังคณี อัมมุตเตสวาระ^{๕๓} แต่ยกขึ้นแสดงไว้โดยตรงในจิตดวงสุดท้ายนี้

อนึ่ง จิตทั้งสองนี้เป็นสภาพปกติของเหล่าสัตว์ จึงไม่ชื่อว่าเป็นจิตที่ควรให้เกิด
ขึ้นด้วยความเพียรหรืออุบายอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นจิตไม่ทอดทิ้งไม่จมลงเสมอเหมือน
ภวังคจิตและเป็นไปเสมอโดยไม่ยากลำบาก จึงเป็นอสังขาริกจิต (จิตที่ไม่มีสภาพกระตุ้นเตือน)
ดังนั้น ท่านจึงไม่ถือเอาประเภทของสังขารในที่นี้ ดังในพระบาลีไม่ตรัสถึงวาระจิตที่สองว่า

สสังขารเรน (พร้อมกับสังขาร) ในโมหมูลจิตนี้เหมือนในจิตดวงก่อน [โลภมูลจิตและโทสมูลจิต]

ทั้งหมดนี้เป็นการแสดงข้อความปรมัตถ์ในโมหมูลจิต

(๓๑) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “จิตทั้งสองนี้ปราศจากความกำหนดและความประทุษร้ายในอารมณ์ทั้งหมดเพราะความหลงยิ่งและหวั่นไหวยิ่ง จึงเกิดร่วมกับอุเบกขา-เวทนาอย่างเดียว” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะโลภมูลจิตที่เกิดร่วมกับความกำหนดก็ประกอ-บกับอุเบกขาเวทนาได้

(๓๒) ในคัมภีร์วิภาวนีและมหาภูทิกากล่าวว่า “ประเภทของสังขารไม่มีในโมหมูลจิต เพราะไม่มีความแก่กล้าโดยสภาพ และไม่มีสภาพควรให้พยายาม” ในพากย์นั้น คำว่า “เพราะไม่มีความแก่กล้าโดยสภาพ” นี้ ย่อมปฏิเสธว่าโมหมูลจิตนี้เป็นอสังขาริก ส่วนคำว่า “ไม่มีสภาพที่ควรให้พยายาม” นี้ ย่อมปฏิเสธความเป็นสสังขาริก คำทั้งสองคำรวมกัน แสดงว่า จิต ๒ ดวงนี้พ้นจากสังขารโดยสิ้นเชิง ซึ่งไม่สอดคล้องกับคัมภีร์อรรถกถา ดังสาธกในอรรถกถาปฏิบัติสมุปปาตวิภังค์ว่า

“อวิชชา มี ๒ อย่างโดยจำแนกตามสังขาร”^{๕๔}

ถ้าจิต ๒ ดวงนี้พ้นจากสังขาร แม้โมหะในที่นี้ก็พึงพ้นจากสังขาร และโมหะก็คืออวิชชา พระอรรถกถาจารย์ก็ควรกล่าวว่าอวิชชา มี ๓ อย่างในที่นั้น หากมิได้กล่าวไว้ ข้อความนั้นไม่สอดคล้องกับคัมภีร์อรรถกถาดังนี้

[คัมภีร์สัมโมหวิโนทนี (หน้า ๑๔๗) กล่าวว่า

อุปปฏิปัตติมิจฺฉาปฏิปัตติโต ทวิธา. ตถา สงฺขาราสงฺขารโต.

“อวิชชา มี ๒ อย่างโดยการไม่ปฏิบัติและการปฏิบัติผิด มี ๒ อย่างเหมือนกันโดยสังขารและอสังขาร”

ถ้าโมหมูลจิตเป็นสังขารวิมุตติ พระอรรถกถาจารย์พึงจำแนกอวิชชาเป็น ๓ อย่างว่า สงฺขาราสงฺขารวิมุตติโต ทวิธา (มี ๓ อย่างโดยสังขาร อสังขาร และสังขารวิมุตติ) แต่ท่านมิได้กล่าวเช่นนั้น จึงทราบว่ามีโมหมูลจิตไม่ใช่สังขารวิมุตติ]

(๓๓) ความแก่กล้าในที่นี้หมายถึงความสามารถในการเป็นไปด้วยหมู่ปัจจุยปคติ ล้วนๆ ปราศจากสภาพกระตุ้นเตือน และโมหมูลจิตย่อมเป็นไปเช่นนั้น จึงกล่าวได้ว่า โมหมูลจิต แก่กล้าโดยสภาพ

คำว่า **โมมูหะ** คือ จิตที่หลงยั้งด้วยโมหะซึ่งได้รับโอกาสแล้ว เมื่อควรกล่าวว่า โมมูหะ พระอนุรุธอาจารย์กล่าวรูปว่า โมมูห ด้วยนิรุตตินัย

[ปัจจุบันมักเรียกจิตสองดวงสุดท้ายว่า โมหมูลจิต (จิตมีโมหะเป็นเหตุ) เพื่อให้สอดคล้อง กับโลภมูลจิต (จิตมีโลภะเป็นเหตุ) และโทสมูลจิต (จิตมีโทสะเป็นเหตุ) แต่ภาษาบาลีใช้รูปว่า โมมูหะจิต คำว่า โมมูหะ มีศัพท์เดิมมาจาก โมมูหะ (หลงด้วยโมหะ) ลบ ห อักษรใน มูห ด้วยนิรุตตินัย คือนัย ทางไวยากรณ์ที่ใช้ทำตัวศัพท์ตามบทสำเร็จนั้นๆ โดยไม่มีสูตรกำหนดเหมือนรูปบาลีทั่วไป]

อธิบายนิคม

๗. คำเป็นต้นว่า อิจฺเจว (จบอภิสลจิต ๑๒ ดวงโดยประการทั้งปวงอย่างนี้) เป็น นิคมใหญ่

ในประโยคนี้ คำว่า อิจฺเจว (อย่างนี้) ตัดบทเป็น อิติ + เอว โดยแท้จริงแล้ว บทนี้เป็นนิบาตรวม

อีกนัยหนึ่ง คำว่า เอว ศัพท์ท้ายแสดงอรรถของ อิติ ศัพท์ที่อยู่หน้า

อีกนัยหนึ่ง คำนี้เป็นนิบาตบทหนึ่งโดยเฉพาะว่า อิจฺเจว

[คำว่า อิจฺเจว มีนัยทางไวยากรณ์ ๓ ประการ คือ

- นิบาตรวมมาจากบทนิบาตสองบทคือ อิติ และ เอว
- นิบาตสองบท คือ อิติ และ เอว คำว่า เอว แสดงอรรถของ อิติ ศัพท์
- นิบาตบทหนึ่งโดยเฉพาะ ไม่ต้องตัดบทเป็น อิติ + เอว]

คำนี้แสดงความหมายว่า โดยประการที่กล่าวแล้วว่า โสมนัสสุสสัคคต (เกิดร่วมกับ โสมนัสเวทนา) เป็นต้น โดยประการทั้งปวง

คำนี้เป็นบทขยายของ ทวาราส (๑๒ ดวง)

คำว่า สพฺพลาปิ (แม้โดยประการทั้งปวง) มีความหมายว่า มี ๑๒ อย่างโดยประการทั้งปวงที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในคัมภีร์ธรรมสังคณีบ้าง มี ๑๒ อย่างโดยประการทั้งปวงที่ทรงจำแนกไว้ในคัมภีร์วิภังคบ้าง มี ๑๒ อย่างโดยประการทั้งปวงที่ตรัสไว้ในคัมภีร์ธาตุกถาเป็นต้นบ้าง มี ๑๒ อย่างโดยประการทั้งปวงที่ตรัสไว้ในพระสูตรนั้นๆ บ้าง มี ๑๒ อย่างโดยประการทั้งปวงอันต่างกันโดยประเภทมีกาล สถานที่ และกระแสดิจเป็นต้นบ้าง

ถามว่า : มี ๑๒ อย่างอย่างไร

ตอบว่า : พึงประกอบบทว่า มี ๑๒ อย่างเช่นนี้ [ดังที่กล่าวไว้แล้ว]

(๓๔) ในคัมภีร์วิภาวนีได้จำแนกลักษณะมีการประกอบ[ด้วยโสมนัสเวทนา]เป็นต้นดังที่กล่าวมาแล้ว แต่ลักษณะนั้นปรากฏด้วยคำว่า อิจฺเจว (อย่างนี้)

จิตเหล่านี้ได้ชื่อว่า **อกุศลจิต** เพราะมีสภาพตรงกันข้ามกับกุศล

[คำว่า **อกุศล** แปลตามศัพท์ว่า “ไม่ใช่กุศล” หมายถึง ตรงกันข้ามกับกุศลนั่นเอง มีรูปวิเคราะห์ว่า น กุสลา อกุสลา ในที่นี้ น นิบาต (ที่แปลงเป็น อ) มีอรรถว่า วิรูปุทธ (ตรงกันข้าม) เหมือนคำว่า อมิตต (ผู้ไม่ใช่มิตร) คือศัตรู ไม่ใช่หมายถึงคนที่ไม่รู้จักกันโดยทั่วไป]

อนึ่ง สัทธาเป็นต้นชื่อว่ากุศล โมหะเป็นต้นชื่อว่าอกุศลแน่นอน ส่วนจิตเป็นเหมือนอัญญสมานเจตสิกมีผัสสะเป็นต้น เพราะสภาพรับรู้อารมณ์มีใช่มีโทษแน่นอนเหมือนโหมะเป็นต้นหรือไม่มีโทษเหมือนสัทธาเป็นต้น แต่จิตนั้นเมื่อประกอบกับอกุศลก็เรียกว่า อกุศลจิต เมื่อประกอบกับกุศลก็เรียกว่า กุศลจิต

โปรดทราบความเป็นคู่ปรับกันของสัทธาและโหมะเป็นต้น โดยลักษณะที่กุศลเป็นผู้ละและอกุศลเป็นธรรมที่ถูกละ หมายความว่า อกุศลธรรมมีกำลังน้อย เป็นกระพี้เหมือนทองเทียม ไม่ควรแก่การอบรม เมื่อเสพบ่อยๆ ย่อมหวนไหว้ซัดส่าย แม้ยังลงสู่ความแน่นอน ย่อมยังลงโดยความเป็นผู้เข้าถึงอบายในภพหนึ่งเท่านั้น ไม่อาจตัดกุศลมูลแล้วยังความแน่นอนแก่เหล่าสัตว์ในกระแสวัฏฏะได้

ส่วนกุศลธรรมมีกำลังมาก เป็นแก่นสารเหมือนทองแท้ ควรแก่การอบรม เมื่อ

เสพบ่อยๆ ย่อมถึงความมั่นคงมากขึ้น เป็นธรรมชาติเจริญงอกงามจนถึงการแสดงอิทธิฤทธิ์ใน
โลกียธรรม และจนถึงอรหัตตมรรคในโลกุตตรธรรม เมื่อหยั่งลงสู่ความแน่นอน ย่อมตัด
กระแสนายหรือกระแสวัฏฏะโดยสิ้นเชิง แล้วหยั่งลงด้วยการบรรลุอนุภาติเสสนิพพาน

ด้วยเหตุนี้ กุศลธรรมจึงชื่อว่า ธรรมที่เป็นผู้ละ ส่วนอกุศลธรรมอื่นชื่อว่า ธรรม
ที่ถูกละ

กุศลเพียงการให้ภิกษาทัฬหีหนึ่งเป็นอย่างน้อย บัณฑิตทั้งหลายรับรู้กันและสั่งสม
ไว้เพื่อละอกุศลเหมือนการปรุงยาในโลก กุศลจึงเป็นผู้ละ ส่วนอกุศลเป็นสภาพปกติของ
ชาวโลกทั้งหมดเหมือนโรคชนิดต่างๆ จึงเป็นธรรมที่ถูกละ

คำว่า สมัตตะ คือ ถือเอาแล้วโดยไม่มีเหลือ

อีกนัยหนึ่ง สมัตตะ คือ จบแล้ว หรือ บริบูรณ์แล้ว

[นัยแรกแสดงว่า คำว่า สมัตต แปลตามศัพท์ว่า “ถือเอาแล้วโดยไม่มีเหลือ” มีรูปวิเคราะห์
ว่า สมนโต อนวเสโต อาทียัสส คณ्हียัสสุติ สมตฺตานิ (ส บพหน้า + อา บพหน้า + ทา ธาตุ + ต
ปัจจัย) นัยหลังแสดงคำอธิบาย]

อธิบายคาถาสรุป

๘. คำเป็นต้นว่า อกุจธา (อกุศลจิตมี ๑๒ ดวงคือ โลภมูลจิต ๘ ดวง โทสมูลจิต
๒ ดวง และโมหมูลจิต ๒ ดวง) เป็นคาถาสรุป

พึงกระทำสมาสว่า โลภะเป็นมูลเหตุของจิตเหล่านั้น เหตุุนั้นจิตเหล่านั้นชื่อว่า
โลภมูละ (จิตมีโลภะเป็นมูลเหตุ)

คำว่า สียุ ในบาทคาถาว่า ทวาทสากุสลา สียุ (อกุศลจิตมี ๑๒ ดวง) พึงทราบว่าเป็น
บทนิบาตในที่นี้ มีความหมายว่า อกุศลจิตมี ๑๒ ดวง

[คำว่า สียุํ ตามปกติสำเร็จรูปมาจาก อส ธาตุ มี, เป็น + อ ปัจจัย + เอยฺยํ วิภัติ
 ลบ อ ใน อส ธาตุ และแปลง เอยฺยํ เป็น อียํ เนื่องจาก เอยฺยํ เป็นสัตตมีวิภัติที่มีความหมายว่า
 “พึง” ไม่เหมาะสมในที่นี้ ท่านจึงอธิบายว่า สียุํ เป็นพหุวิภัติที่แยกราชศัพท์ไม่ได้]

จบการแสดงข้อความปรมัตถ์แห่งอกุศลจิต
 ในคัมภีร์ชื่อปรมัตถทีปนีอันเป็นอธิบายฉบับที่ ๔ ของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ
 ด้วยประการฉะนี้

อธิบายเหตุกจิต ๑๘

อธิบายอกุศลวิปากจิต ๗

๙. พระอนุรุธาจารย์ได้ประมวลอกุศลจิตที่ทราบกว่าจิตทั้งหมดดังนี้แล้ว บัดนี้
 จะประมวลเหตุกจิต จึงกล่าวว่า อุเบกขาสหคต (จิตที่เป็นไปโดยอาศัยจักขุประสาท ที่
 เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง) เป็นต้น เพื่อแสดงอกุศลวิปากที่ทราบกว่าเหตุกจิต
 ทั้งหมดในเหตุกจิตเหล่านั้นก่อน

(๓๕) ในคัมภีร์วิภาวนิกกล่าวว่า “เมื่อจิตเหล่านั้นมี ๓ อย่างโดยจำแนกเป็นอกุศล-
 วิปากเป็นต้นมีอยู่ พระอนุรุธาจารย์จึงกล่าวจำแนกอกุศลวิปากจิตต่อจากอกุศลจิต” โดย
 มุ่งหมายว่า “พระอนุรุธาจารย์แสดงอกุศลวิปากจิตต่อจากอกุศลจิต เพราะเป็นผลของ
 อกุศลจิต” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะถ้าเป็นเช่นนั้นก็ควรกล่าวอกุศลวิปากจิตไว้ต่อจากอกุศลจิต

อรรถแห่งบทในคำว่า จกฺขุ และ โสถ เป็นต้น จักปรากฏต่อไปในปริจเฉทที่ ๖
 ชื่อว่า รูปสังคหวิภาค]

วิญญาน คือ สภาวะรับรู้ ดังพระพุทธทวจะว่า

วิชานาติ วิชานาติติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา วิณฺณณฺนติ วุจฺจติ.^{๔๔}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราเรียกว่าวิญญาน เพราะเป็นสภาวะรับรู้”

จักขุวิญญาน คือ จิตที่อาศัยจักขุประสาท

อีกนัยหนึ่ง จักขุวิมฺวณฺณ คือ จิตอันจักขุประสาทเป็นปัจจัยให้เกิดขึ้น

อีกนัยหนึ่ง จักขุวิมฺวณฺณ คือ จิตอันกรรมนำเข้าไปสู่จักขุประสาท

อีกนัยหนึ่ง จักขุวิมฺวณฺณ คือ จิตที่เกิดจากจักขุประสาท

อีกนัยหนึ่ง จักขุวิมฺวณฺณ คือ จิตของจักขุประสาทที่เป็นใหญ่โดยความเป็นอินทรีย์

อีกนัยหนึ่ง จักขุวิมฺวณฺณ คือ จิตที่เกิดในจักขุประสาท

[คำว่า จักขุวิมฺวณฺณ มีความหมาย ๖ ประการ คือ

- จิตที่อาศัยจักขุประสาท = จกฺขุ นิสฺสิตํ วิมฺวณฺณํ จกฺขุวิมฺวณฺณํ (ลบ นิสฺสิตํ ศัพท์กลางสมาส)

- จิตอันจักขุประสาทให้เกิดขึ้น = จกฺขุณา ชนิตํ วิมฺวณฺณํ จกฺขุวิมฺวณฺณํ (ลบ ชนิต ศัพท์กลางสมาส)

- จิตอันกรรมนำเข้าไปสู่จักขุประสาท = จกฺขุสฺส อุปฺปิตํ วิมฺวณฺณํ จกฺขุวิมฺวณฺณํ (ลบ อุปฺปิตํ ศัพท์กลางสมาส)

- จิตที่เกิดจากจักขุประสาท = จกฺขุโต ชาตํ วิมฺวณฺณํ จกฺขุวิมฺวณฺณํ (ลบ ชาต ศัพท์กลางสมาส)

- จิตของจักขุประสาท = จกฺขุสฺส วิมฺวณฺณํ จกฺขุวิมฺวณฺณํ (นฺตฺวิฐิตํปฺปวิธสมาส)

- จิตที่เกิดในจักขุประสาท = จกฺขุสฺมึ อุปฺปนฺนํ วิมฺวณฺณํ จกฺขุวิมฺวณฺณํ (ลบ อุปฺปนฺน ศัพท์กลางสมาส)]

แม้โสตวิมฺวณฺณเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน ดังพระพุทธวจนะในพระบาลี มหาตฺถินหา-
สังขยสูตรว่า

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว กญฺจณจ ปฏฺิจจ อคฺคิ ชลติ. กญฺจคฺคิเตวว สงฺขยํ คจฺฉติ. สกฺลิกญจ
ปฏฺิจจ อคฺคิ ชลติ. สกฺลิกคฺคิเตวว สงฺขยํ คจฺฉติ. ติณญจ ปฏฺิจจ อคฺคิ ชลติ. ติณคฺคิเตวว
สงฺขยํ คจฺฉติ. โคมยญจ ปฏฺิจจ อคฺคิ ชลติ. โคมยคฺคิเตวว สงฺขยํ คจฺฉติ. ถุสญจ ปฏฺิจจ อคฺคิ
ชลติ. ถุสคฺคิเตวว สงฺขยํ คจฺฉติ. สงฺการญจ ปฏฺิจจ อคฺคิ ชลติ. สงฺการคฺคิเตวว สงฺขยํ คจฺฉติ.

เอวเมว โข ภิกฺขเว จกฺขุญจ ปฏฺิจจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ วิมฺวณฺณํ จกฺขุวิมฺวณฺณนฺเตว

สงฺขยํ คจฺจนฺติ. โสตถฺยจ ปรฺกฺกจ สทฺทเท จ อุปฺปชฺชติ วิญฺญาณํ โสตวิญฺญาณนฺเตว สงฺขยํ คจฺจนฺติ. ฆานณฺจ ปรฺกฺกจ คนฺธเ จ อุปฺปชฺชติ วิญฺญาณํ ฆานวิญฺญาณนฺเตว สงฺขยํ คจฺจนฺติ. ชิวฺหณฺจ ปรฺกฺกจ รสเ จ อุปฺปชฺชติ วิญฺญาณํ ชิวฺหาวิญฺญาณนฺเตว สงฺขยํ คจฺจนฺติ. กายณฺจ ปรฺกฺกจ โผฏฺฐพฺพะ จ อุปฺปชฺชติ วิญฺญาณํ กายวิญฺญาณนฺเตว สงฺขยํ คจฺจนฺติ. มนณฺจ ปรฺกฺกจ ธมฺเม จ อุปฺปชฺชติ วิญฺญาณํ มโนวิญฺญาณนฺเตว สงฺขยํ คจฺจนฺติ.^{๔๖}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เปรียบเสมือนไฟอาศัยเชื้อนั้นๆ ติดขึ้น ย่อมดับด้วยเชื้อนั้นๆ ไฟอาศัยไม้ติดขึ้น ย่อมดับเป็นไฟไม้ ไฟอาศัยเศษไม้ติดขึ้น ย่อมดับเป็นไฟเศษไม้ ไฟอาศัยหญ้าติดขึ้น ย่อมดับเป็นไฟหญ้า ไฟอาศัยมูลโคติดขึ้น ย่อมดับเป็นไฟมูลโค ไฟอาศัยแกลบติดขึ้น ย่อมดับเป็นไฟแกลบ ไฟอาศัยหยากเยื่อติดขึ้น ย่อมดับเป็นไฟหยากเยื่อ ฉันทใด

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อุปไมยก็ฉันนั้น วิญญาณอาศัยจักขุประสาทและรูปเกิดขึ้น ย่อมดับเป็นจักขุวิญญาณ วิญญาณอาศัยโสตประสาทและ เสียงเกิดขึ้น ย่อมดับเป็นโสตวิญญาณ วิญญาณอาศัยฆานประสาทและ กลิ่นเกิดขึ้น ย่อมดับเป็นฆานวิญญาณ วิญญาณอาศัยชิวหาประสาทและ รสเกิดขึ้น ย่อมดับเป็นชิวหาวิญญาณ วิญญาณอาศัยกายประสาทและโผฏฐัพพะเกิดขึ้น ย่อมดับเป็นกายวิญญาณ วิญญาณอาศัยมณะและ ธรรมารมณ์เกิดขึ้น ย่อมดับเป็นมโนวิญญาณ”

คำว่า ตถา (เช่นเดียวกันนี้) นี้ ทำหน้าที่ตั้งคำว่า อุเปกขาสหคตฺ (เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา)[มาไว้ในประโยคนี]

[คำว่า ตถา หมายถึง เช่นเดียวกันนี้ เป็นบทนิบาตที่แสดงว่าข้อความในพากย์หลังก็เหมือนข้อความในพากย์แรก จึงทำหน้าที่อนุรักษฺตมฺนะ (ตั้ง) คือตั้งความหมายของคำว่า อุเปกขาสหคตฺ (เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา) จากพากย์แรกว่า อุเปกขาสหคตฺ จกฺขุวิญฺญาณํ (จิตที่อาศัยจักขุประสาทเกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา) มาสู่พากย์หลังว่า โสตวิญฺญาณํ (จิตที่อาศัยโสตประสาท) เป็นต้น]

ทุกฺขํ คือ สภาวะทำบุคคลให้เป็นทุกฺขํ หมายความว่า เบียดเบียนสัมปยุตตธรรมหรือบุคคลผู้ประกอบด้วยสภาวะนั้น

อีกนัยหนึ่ง ทุกฺขํ คือ สภาวะทำลายสุขทางกายโดยไม่ตั้งงาม

อีกนัยหนึ่ง **ทุกข** คือ สภาวะทนไต่ยาก

อีกนัยหนึ่ง **ทุกข** คือ สภาวะทำให้เกิดโอกาสไต่ยาก [คือไม่เปิดโอกาสให้เกิด]

คำนี้เป็นชื่อของทุกขเวทนาทางกาย

[คำว่า ทุกข มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- สภาวะทำบุคคลให้เป็นทุกข = ทุกขยตติ ทุกข (ทุกข ธาตุ = เป็นทุกข + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัยในเหตุกัตตุสภาระนะ)

- สภาวะทำลายสุขทางกายโดยไม่ตั้งาม = ทุฏฐุ ขนติ กายิกสุขนติ ทุกข (ทุ บทหน้า + ขนุ ธาตุ = ทำลาย + กวิ ปัจจัย)

- สภาวะทนไต่ยาก = ทุกฺกเรน ขมิตพฺพนติ ทุกข (ทุ บทหน้า + ขมฺ ธาตุ = อดทน + กวิ ปัจจัย)

- สภาวะทำให้เกิดโอกาสไต่ยาก = ทุกฺกรํ ขํ โอกาสทานํ เอตฺตสฺสชาติ ทุกข (ทุ ศัพท์ + ข ศัพท์ ฉฺฉฐีพหุพหิสมาส)]

สัมปฏิจฉนะ คือ สภาวะปรารถนาด้วยดีเฉพาะหน้า

คำว่า “ด้วยดี” คือไม่ปล่อย[อารมณ์]

คำว่า “เฉพาะหน้า” คือไม่เพ่งอย่างอื่น

คำว่า “ปรารถนา” หมายความว่า ต้องการ ยินดี รับเอา ดังพระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า “รับเอา”^{๕๗} ในพระพุทธดำรัสว่า

ภาสิตํ อภินนฺทุ.^{๕๘}

“ยินดีภาสิต”

สันตธีระ คือ สภาวะพิจารณา กล่าวคือ ใคร่ครวญด้วยดี ในคัมภีร์ฎีกาอธิบายว่า “พิจารณา คือให้สำเร็จ” ส่วนในคัมภีร์วิภาวนีอธิบายว่า “พิจารณา คือตริตrong”

อนึ่ง ปัจจัย ๔ อย่างคือ ความไม่วิบัติแห่งจักขุประสาท การได้รับที่อาศัยคือ แสงสว่าง การมาปรากฏแห่งรูป และความใสใจ [คือปัญญาทวาราวชชนจิตที่มีรูปเป็นอารมณ์] เป็นเหตุเกิดของจักขุวิญญาณ

ปัจจัย ๔ อย่างคือ ความไม่วิบัติแห่งโสตประสาธ การได้รับที่อาศัยคืออากาศ การมาปรากฏแห่งเสียง และความใสใจ เป็นเหตุเกิดของโสตวิญญาน

ปัจจัย ๔ อย่างคือ ความไม่วิบัติแห่งฆานประสาธ การได้รับที่อาศัยคือลม การมาปรากฏแห่งกลิ่น และความใสใจ เป็นเหตุเกิดของฆานวิญญาน

ปัจจัย ๔ อย่างคือ ความไม่วิบัติแห่งชีวหาประสาธ การได้รับที่อาศัยคืออาโปธาตุ การมาปรากฏแห่งรส และความใสใจ เป็นเหตุเกิดของชีวหาวิญญาน

ปัจจัย ๔ อย่างคือ ความไม่วิบัติแห่งกายประสาธ การได้รับที่อาศัยคือปฐวีธาตุ การมาปรากฏแห่งโณฏฐัพพารมณ้อย่างใดอย่างหนึ่งในโณฏฐัพพารมณ ๓ [คือปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ] และความใสใจ เป็นเหตุเกิดของกายวิญญาน

การได้รับที่อาศัยคือแสงสว่างและอากาศเป็นต้น กล่าวไว้เพราะรูปเป็นต้นมาปรากฏ ในปสาทรูปโดยไม่มีแสงสว่างไม่ได้ เพราะรูปที่อยู่ใกล้ย่อมมาปรากฏในจักขุประสาธไม่ได้ ในเมื่อไม่มีแสงสว่าง ข้ออื่นก็มีนัยเดียวกัน

ส่วนข้อความในคัมภีร์อรรถกถาว่า

จกฺขุสฺมี ปน อสมฺภินฺเนปิ พหิทฺธา รูปารมฺมณฺเ อาปาถํ อนาคฺชนฺเต จกฺขุวิญฺญาณํ นุปฺปชฺชติ. ตสฺมี ปน อาปาถํ อาคฺชนฺเตปิ อาโลกสฺสนิสฺสเย อสฺติ นุปฺปชฺชติ.^{๕๘}

“เมื่อจักขุประสาธไม่วิบัติ รูปารมณฺเภายนอกไม่มาปรากฏ จักขุวิญญานย่อมไม่เกิด แต่ครั้นรูปารมณฺเภายนอกนั้นมาปรากฏ ถ้าไม่มีแสงสว่าง จักขุวิญญานก็ไม่เกิด”

ข้อความนั้นมุ่งแสดงว่าวิญญานจิตย่อมไม่เกิดขึ้นโดยปราศจากแสงสว่าง มิใช่แสดงว่าเมื่อแสงสว่างไม่มีก็ยังปรากฏได้ ถ้าเป็นอย่างนั้นก็จะมีโทษว่า แม้รูปในที่มืดก็มาปรากฏในจักขุประสาธได้

อกุศลวิบาก คือ ผลของอกุศล

ถามว่า : ชื่อว่า วิบาก เพราะมีสภาพอย่างไร

ตอบว่า : ชื่อว่า วิบาก เพราะมีสภาพสูกงอม

ถามว่า : สุกงอมอย่างไร

ตอบว่า : ลักษณะที่ผลมะม่วงเป็นต้นในโลกล่วงพ้นความอ่อนแล้วเข้าถึงการสุกงอม เรียกว่า การสุกงอม ฉันทะ สภาวะการสุกงอมในที่นี้ ก็มีอุปไมยฉนั้น

ข้อความนี้พึงแสดงด้วยความบริบูรณ์ ๔ อย่าง คือ ความบริบูรณ์ด้วยเจตนา ความบริบูรณ์ด้วยกรรม ความบริบูรณ์ด้วยการปรากฏ และความบริบูรณ์ด้วยการส่งผล

ความบริบูรณ์ด้วยเจตนา คือ ภาวะที่เจตนาอันเป็นกุศลและอกุศลบริบูรณ์ด้วย ขณะ ๓ อย่างในเวลาสังสมกรรมนั้นๆ [ได้แก่ บุพเจตนา = เจตนาก่อนทำ มุญจเจตนา = เจตนาขณะทำ อปรเจตนา = เจตนาหลังทำ] อนึ่ง ในขณะที่ดับไปเจตนาอันนั้นย่อมไม่ดับสิ้น โดยเข้าถึงความไม่มีอย่างสิ้นเชิง แต่เก็บรักษาภาวะพิเศษของตนซึ่งบริบูรณ์ด้วยอาการ ทั้งปวงเพื่อให้เกิดผลในกระแสจิตแล้วดับลง ภาวะพิเศษนั้นติดตามกระแสจิตแม้ตลอดแสนกับ ที่ยังไม่ได้โอกาส[ให้ผล] เป็นเรื่องที่ตรัสไว้ในคัมภีร์ธรรมบทว่า

น हि पापं कर्त्तुं मग्मं सञ्चुञ्चिरं मुञ्जति
 ทาหนตํ พาลมเนวติ ภสฺมาจฺจนฺโนว ปาวโก^{๖๐}

“กรรมชั่วที่ทำแล้วยังไม่ให้ผลทันที เหมือนนมรีดใหม่ในวันนั้น
 [ที่ไม่กลายเป็นนมเปรี้ยวทันที] แต่มันจะติดตามเผาผลาญคนพาล
 ในภายหลัง เหมือนไฟที่ถูกขี้เถ้ากลบ”

ความบริบูรณ์ด้วยกรรม คือ ภาวะพิเศษนั้นอันไม่นับว่าเป็นปรมัตถธรรมเฉพาะ อย่างหนึ่งเหมือนอนุสยธาดู (ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในกระแสจิต) [คือไม่ควรกล่าวว่ามีใช่ ปรมัตถธรรม เพราะมีสภาพเป็นกรรมปัจจัย]

อนึ่ง ภาวะพิเศษนั้นย่อมเปิดโอกาสเพื่อให้ผลในเวลาได้รับเหตุปัจจัยอันสมควร แก่ตน

ถามว่า : เปิดโอกาสอย่างไร

ตอบว่า : ภาวะพิเศษนั้นย่อมปรากฏแก่ผู้ใกล้จะเสียชีวิต ทำนิมิตของตน (กรรมนิมิต) ให้ปรากฏ หรือทำคตินิมิตให้ปรากฏ ถ้าบุคคลยึดถืออยู่ไม่ปล่อยอารมณ์นั้น

ภาวะพิเศษนั้นย่อมได้รับโอกาสในกาลนั้น นี่คือ**ความบริบูรณ์ด้วยการปรากฏ**

เมื่อบุคคลไม่ปล่อยกรรม กรรมนิमित หรือคตินิमितแล้วจุติ ภาวะพิเศษกล่าวคือ กรรมได้บังเกิดเป็นกลุ่มปรมัตถธรรมหนึ่งอันประกอบด้วยสัมปยุตตธรรมโดยเฉพาะ ส่งผลต่อจากจุติโดยทำภพหนึ่งให้บริบูรณ์

คำว่า “ทำภพหนึ่งให้บริบูรณ์” หมายความว่า ให้สำเร็จหน้าที่ของภวังค์ หน้าที่ของวิบากที่เกิดทางทวารนั้นๆ ใน ๖ ทวาร และหน้าที่จุติเป็นที่สุดตราบจนตลอดชีวิต [นี่คือ**ความบริบูรณ์ด้วยการส่งผล**]

ในข้อนั้น ความบริบูรณ์ ๓ อย่างแรก ชื่อว่า ละเอียดอ่อน ความบริบูรณ์ด้วยวิบากอย่างหลัง ชื่อว่า ละเอียดกล้า โปรดทราบเนื้อความในที่นี้ว่า วิบาก คือ สภาวะสูงงอม กล่าวคือ ล่วงพ้นระยะอ่อนแล้วถึงความสูงงอมที่เรียกว่าละเอียดกล้า ดังนั้นในพระบาลีจึงไม่รวมเอาภักตารูป (กรรมชรูป) ซึ่งเกิดจากกุศลกรรมและอกุศลกรรมในคำว่าวิบาก^๓ ภักตารูปนั้นเกิดมาจากกรรมโดยเฉพาะ เพราะสำเร็จจากกระแสนามธรรมต่างหาก มิได้เป็นภาวะที่สูงงอมแล้ว เนื่องจากกระแสนามธรรมเป็นอย่างหนึ่ง กระแสนุปัทธมก็เป็นอย่างหนึ่ง

ทั้งหมดนี้เป็นการแสดงข้อความปรกติในคำว่า วิบาก

[ความบริบูรณ์ด้วยเจตนา ๔ อย่างเหล่านี้ ท่านนำมาจากคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี (หน้า ๔๗๐) แต่ในคัมภีร์นี้นักกล่าวไว้ ๕ อย่าง ท่านคงเห็นว่าข้อความซ้ำกัน จึงไม่กล่าวถึงอายุหนสมังคิตา (ความบริบูรณ์ด้วยการสังสม) ในที่นี้]

(๓๖) ส่วนคันถรจนจารย์เหล่าใดถือเอาว่านามธรรมเหมือนกับกรรมโดยความเป็นนามธรรมและเป็นสภาวะรับรู้อารมณ์ แล้วแสดงความเป็นวิบาก ตามมติของคันถรจนจารย์เหล่านั้น คำว่า วิบาก ย่อมเป็นไปในนามธรรมโดยความเป็นสำนวน

[มตินี้ปรากฏในคัมภีร์อัฐสาลินี (หน้า ๘๙) และอภิธัมมัตถวินิชาเยเป็นต้น คัมภีร์เหล่านั้นเห็นว่า แม้กรรมชรูปจะเป็นผลของกรรม แต่ไม่ชื่อว่า วิบาก (ผลของกรรม) เพราะเป็นรูปธรรม ส่วนนามธรรมที่เป็นอกุศลวิปากจิตและกุศลวิปากจิตได้ชื่อว่า วิบาก เพราะเป็นนามธรรมเหมือนกับกรรม

คือเจตนา เปรียบดั่งก้าน ใ้ ดอกที่เกิดจากเมล็ดข้าวเปลือก ไม่เรียกว่า “ข้าวสาลี” แต่เมล็ดข้าวสาลีที่เหมือนเมล็ดข้าวเปลือกได้ชื่อว่า “ข้าวสาลี”

ตามนัยนี้คำว่า วิบาก เป็นรูปพินาม คือชื่อที่มีความหมายไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง เหมือนคำว่า สิริวิฑฒ (นายเจริญศรี) ซึ่งเป็นชื่อของคนเลวทราม ก็ถือว่าชื่อนั้นไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง จึงถือว่าเป็นรูปพินาม และจัดเป็นส่วนหนึ่งที่กล่าวถึงนามธรรมคือวิปากจิตซึ่งเหมือนกับเหตุคือกุศลกรรมกับอกุศลกรรม]

(๓๗) ตามมตินั้น อาจารย์ทั้งหลายแสดงอุปมาว่า ในบรรดาก้าน ใ้ ดอก และเมล็ดข้าวที่เกิดจากเมล็ดข้าวเปลือก เมล็ดข้าวสาลีและข้าวสาลีสุกย่อมปรากฏในเมล็ดข้าวที่เหมือนเมล็ดข้าวเปลือก อุปมานั้นไม่สมเหตุผล เพราะเมล็ดข้าวไม่ชื่อว่าสุกยอมในเวลาที่ย่อ้อย และก้าน ใ้ ดอกก็ชื่อว่าแก่ยอมในเวลางอมแล้ว ความจริงแม้ก้าน ใ้ และดอกเหล่านั้น ชาวโลกก็กล่าวกันว่า ก้านแก่ ใ้ แก่ ดอกแก่

[คัมภีร์ปรมัตถทีปนีเห็นว่า คำว่า วิบาก เมื่อรรถตามศัพท์ว่า “สุกยอม” จึงไม่รวมถึงกรรมชรูปที่เกิดจากกรรม เพราะกรรมชรูปไม่มีลักษณะสุกยอมเหมือนวิปากจิต หมายความว่า ระยะแก่กล้าสุกยอมที่มีความบริบูรณ์ด้วยวิบาก ชื่อว่า วิบาก (สภาวะสุกยอม) นามธรรมจึงได้ชื่อว่า วิบาก ตามนัยนี้คำว่า วิบาก เป็นอันวัตถนาม คือ ชื่อที่มีความหมายตรงตามสภาพ เหมือนคนผิวดำได้ชื่อว่า นายดำ (กาพะ)

อย่างไรก็ดี คัมภีร์สังคหสาฎีกา (หน้า ๕๒) กล่าวว่า วิบากที่เป็นโลกุตตระและวิบากที่ให้ผลในปวัตติกาล ไม่มีสภาพแก่กล้าสุกยอม ดังนั้น มติของคัมภีร์อัฐฐาสาลินีจึงครอบคลุมวิบากที่เป็นนามธรรมทั้งหมด]

อธิบายอเหตุกกุศลวิปากจิต ๘

๑๐. สุข คือ สภาวะทำให้เป็นสุข หมายความว่า กระทำสัมปยุตตธรรมหรือบุคคลผู้ประกอบด้วยสัมปยุตตธรรมให้ได้รับความสุข

อีกนัยหนึ่ง สุข คือ สภาวะทำลายทุกข์ทางกายด้วยดี

อีกนัยหนึ่ง สุข คือ สภาวะทนได้ง่าย

อีกนัยหนึ่ง สุข คือ สภาวะทำให้เกิดโอกาสได้ง่าย

[คำว่า สุข มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- สภาวะทำบุคคลให้เป็นสุข = สุขยติติ สุขํ (สุข ธาตุ = เป็นสุข + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัยในเหตุกัตตุสธานะ)

- สภาวะทำลายทุกข์ทางกายด้วยดี = สุขญฺจุ ขนฺติ กายิกทุกฺขนฺติ สุขํ (สุ บทหน้า + ขญฺ ธาตุ = ทำลาย + กวิ ปัจจัย)

- สภาวะทนได้ง่าย = สุขเขน ขมิตพฺพนฺติ สุขํ (สุ บทหน้า + ขมุ ธาตุ = อดทน + กวิ ปัจจัย)

- สภาวะทำให้เกิดโอกาสได้ง่าย = สุขกรํ ขํ โอกาสทานํ เอตสฺสาติ สุขํ (สุ ศัพท์ + ข ศัพท์ ญฺฐิพฺพหฺพีสมาส)]

อเหตุกกุศลวิปากจิต คือ จิตที่เป็นผลของกุศลและไม่มีเหตุ เพราะปราศจากเหตุ เกิดร่วม

(๓๘) ในคัมภีร์วิภาวณีได้แสดงความสงสัยว่าวิปากในที่นี้ประกอบกับเหตุซึ่งก่อให้เกิดผลอันเกิดร่วมกับกรรมเก่า ความสงสัยนั้นไม่งาม เพราะในพระอภิธรรมปิฎกปราศจากความไม่แน่นอนในการที่วิปากจิตประกอบหรือไม่ประกอบกับเหตุซึ่งก่อให้เกิดผลอันเกิดร่วมกับกรรมเก่า และความสงสัยนั้นย่อมไม่มีประโยชน์ เพราะความสงสัยย่อมไม่มีในเมื่อปราศจากความไม่แน่นอน

ในพากย์นั้น คำว่า พุยภิจารสฺส แปลว่า ความสงสัย

อนึ่ง ความไม่แน่นอนในการประกอบกับเหตุมีอกุศลเหตุคือโลกเหตุเป็นต้นย่อมไม่มีในที่นี้ เพราะอกุศลวิปากจิตเป็นอัปยาคตธรรม และความไม่แน่นอนในการประกอบกับเหตุมีเหตุอันปราศจากโทษคือโลกเหตุเป็นต้นก็ไม่มีเช่นกัน เพราะอกุศลวิปากจิตเป็นผลของอกุศล และเมื่อมีความแน่นอนในการประกอบกับเหตุ การที่อกุศลวิปากจิตเป็นอเหตุก็ย่อมไม่น่าสงสัย ดังนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงไม่กล่าวว่า อเหตุก (ไม่มีเหตุ) ในอกุศลวิปากจิต [คือไม่ตั้งชื่อว่า อเหตุกอกุศลวิปากจิต]

ส่วนความไม่แน่นอนในการที่กุศลวิปากจิตประกอบกับเหตุอันปราศจากโทษคือเหตุประกอบด้วยกุศลเหตุและอัปยาคเหตุเมื่อโลกเหตุเป็นต้นมิได้เพราะกุศลวิปากจิตเป็นผลของกุศล และเมื่อความไม่แน่นอนในการประกอบกับเหตุมีอยู่ การที่กุศลวิปากจิตเป็นเหตุก็จะไม่น่าสงสัย ดังนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวว่า อเหตุก (ไม่มีเหตุ) ในกุศลวิปากจิต

[พระอนุรุทธาจารย์กล่าว อเหตุก ศัพท์ในคำว่า กุศลวิปากาเหตุกจิตตานิ นาม (ชื่อว่า อเหตุกกุศลวิปากจิต) ในขณะที่ไม่กล่าวคำนี้ในพากย์ต้นว่า อกุศลวิปากจิตตานิ นาม (ชื่อว่า อกุศลวิปากจิต) เนื่องจากอกุศลวิปากจิตเป็นอัปยาคธรรม (ธรรมที่ไม่กล่าวว่าเป็นกุศลและอกุศล = วิปากและกิริยา) จึงไม่น่าสงสัยว่าจิตเหล่านี้ได้ประกอบกับโลกเหตุเป็นต้นที่เป็นเหตุฝ่ายอกุศล แม้กุศลเหตุเมื่อโลกเหตุเป็นต้นก็ประกอบในอกุศลวิปากจิตไม่ได้เนื่องด้วยเป็นผลของอกุศล ส่วนกุศลวิปากจิตเป็นผลของกุศล จึงชวนสงสัยว่าจิตเหล่านี้ประกอบร่วมกับอโลกเหตุเป็นต้นได้หรือไม่ ดังนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าว อเหตุก ศัพท์ในคำว่า กุศลวิปากาเหตุกจิตตานิ นาม (ชื่อว่า อเหตุกกุศลวิปากจิต) เพื่อห้ามการประกอบร่วมกับอโลกเหตุเป็นต้น]

อธิบายอเหตุกกิริยาจิต ๓

๑๑. **ปัญจทวาราวชชนะ** คือ จิตใดครุณญอันเกิดทางทวาร ๕ มีจักขุทวารเป็นต้น จิตดังกล่าวรับอารมณ์อันกระทบทางทวาร ๕ แล้วย่อมมีการครุณญเกิดขึ้น [หมายความว่า ภาวะที่จิตขึ้นสู่วิถีเปิดรับอารมณ์ทางทวาร ๕ คือ ปัญจทวาราวชชนะ]

มโนทวาราวชชนะ คือ จิตใดครุณญเกิดทางมโนทวารที่เรียกว่า ภาวังคจิต จิตดังกล่าวรับอารมณ์ที่มาปรากฏทางมโนทวาร ย่อมมีการครุณญเกิดขึ้น [หมายความว่า ภาวะที่จิตขึ้นสู่วิถีเปิดรับอารมณ์ทางใจ คือ มโนทวาราวชชนะ]

อนึ่ง ภาวังคจิตทั้งหมดเป็นมโนทวารในที่นี้

(๓๙) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ฎีกาว่า “ในคำว่า มโนทวาร นี้ คำว่า มโน คือ ภาวังคจิตที่เป็นอนันตรปัจจัยแก่อาวัชชนจิต มโนทวาร คือ จิตนั้นแหละเป็นทวาร (เหตุเกิด) เพราะเป็นเหตุเกิดของวิถีจิตมีอาวัชชนจิตและชวนจิตเป็นต้น” และข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนีวว่า “มโนทวาร คือ ภาวังคจิตอันเป็นอนันตรปัจจัยแก่อาวัชชนจิต เพราะเป็นเหตุเกิดของวิถีจิต” ข้อความทั้งหมดนั้นไม่สมควร เพราะถ้ากล่าวว่า “ภาวังคจิตที่มีวิถีจิต

เกิดถัดมาชื่อว่า มโนทวาร ด้วยเป็นเหตุเกิดแน่นอนของวิถิจิต แต่ภวังคจิตก่อนหน้านั้นไม่ชื่อว่า มโนทวาร” จักขุทวารเป็นต้นที่มีวิถิจิตอันมีอาวัชชนจิตเป็นต้นเกิดขึ้นเพราะการกระทบของรูปเป็นต้น จึงชื่อว่าทวารได้ เพราะเป็นเหตุเกิดแน่นอนของวิถิจิตเหล่านั้น ส่วนทวารรูปอื่นจากนั้นไม่ชื่อว่าทวาร และจักขุทวารเป็นต้นที่ไม่ชื่อว่าทวารรูป ย่อมไม่มีข้อความทั้งหมดนี้จักปรากฏในทวารสังคหะต่อไป

หสิตะ คือ การยิ้ม หมายถึง ความเป็นไปแห่งอาการร่าเริง

หสิตุปบาท คือ จิตที่ยังการยิ้มให้เกิด[แก่พระชีณาสพ]

อีกนัยหนึ่ง **หสิตุปบาท** คือ จิตที่ทำให้พระชีณาสพยังการยิ้มให้เกิด

อีกนัยหนึ่ง **หสิตุปบาท** คือ จิตที่ทำให้เกิดการยิ้ม[แก่พระชีณาสพ]

[คำว่า หสิตุปบาท มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- จิตที่ยังการยิ้มให้เกิด = อุปปาเทตติ อุปปาโท, หสิต์ อุปปาโท หสิตุปปาโท (อุปปาท ศัพท์มาจาก อุ บทหน้า + ปท ธาตุ + ณ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

- จิตที่ทำให้พระชีณาสพยังการยิ้มให้เกิด = อุปปาเทนติ ชีณาสวา เอเตนาติ อุปปาโท, หสิต์ อุปปาโท หสิตุปปาโท (อุปปาท ศัพท์มาจาก อุ บทหน้า + ปท ธาตุ + ณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- จิตที่ทำให้เกิดการยิ้ม = อุปปชชติ เอเตนาติ อุปปาโท, หสิต์ อุปปาโท หสิตุปปาโท (อุปปาท ศัพท์มาจาก อุ บทหน้า + ปท ธาตุ + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)]

พึงกระทำสมาสว่า หสิตุปบาทนั้นนั่นแหละเป็นจิต จึงชื่อว่า **หสิตุปบาทจิต**

คำนี้เป็นชื่อของจิตที่ทำให้พระชีณาสพยิ้มในอารมณ์อันละเอียดสุขุม เพราะว่าพระชีณาสพย่อมไม่ยิ้มในอารมณ์หยาบอันเป็นที่ตั้งแห่งความร่าเริงด้วยอารมณ์ที่น่าชอบใจเป็นต้นเหมือนโลกียชนจำนวนมาก

[พระชีณาสพย่อมไม่ยิ้มแย้มร่าเริงด้วยความโลภเหมือนคนทั่วไป แต่ยิ้มเมื่อเห็นอารมณ์ละเอียดสุขุมเช่นกับพระโมคคัลลานเถระเมื่อเห็นเปรตที่ภูเขาคิชฌกูฏแล้วยิ้มเพราะพิจารณาว่าท่านได้พ้นจากภวะนั้นแล้ว]

ส่วนในคัมภีร์ฎีกาทันหลายได้แสดง[เป็นรูปนปุงสกลิงค์]ว่า หลิตุบุปาทำ โดยมองหาจิต[ที่มีเพศเป็นนปุงสกลิงค์]

[ตามหลักภาษา คำว่า อุบุปาทำ มีรูปเป็นปุงลึงค์แน่นอน เพราะสำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + ปท ธาตุ + ณ ปัจจัย รูปที่ลง ณ ปัจจัยท้าย ปท ธาตุจะเป็นปุงลึงค์เสมอตามสูตรในกัจจายน-ไวยาकरण (สูตร ๕๒๘) ว่า วิส-รุษ-ปทาโท ณ (ลง ณ ปัจจัยท้าย วิส, รุษ และ ปท ธาตุเป็นต้น) ดังนั้น คัมภีร์ปรมัตถที่ป็นจึงใช้เป็นรูปนปุงลึงค์ว่า หลิตุบุปาโท ส่วนคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหิกและอภิธัมมัตถวิภาวนิกกล่าวถึงรูปนปุงสกลิงค์ว่า หลิตุบุปาทำ โดยคล้อยตามบทวิเสสยะคือ จิตตํ มตินี้ก็ถูกต้อง เพราะบทกติกากำจะมีลึงค์ตามข้อความที่กล่าวถึงได้ เช่น คโต บุริโส (บุรุษไป) คตา อิตถิ (สตรีไป) คตํ กุลํ (สกุลไป)]

อเหตุกิริยาจิต คือ จิตอันไม่มีเหตุตามนัยที่กล่าวแล้ว และเป็นเพียงกิริยานั้นๆ เพราะปราศจากหน้าที่ในการส่งผล[เหมือนวิปากจิต]หรือก่อให้เกิดผล[เหมือนกุศลจิตและอกุศลจิต]

จิตที่พ้นจากวิถีจิตอันมีกิจ [หน้าที่ในการปฏิบัติ ภาวค์ และจุติ] อ่อนกำลัง ปัญจวิญญาณจิตมีวัตถุรูป [ปสาทวัตถุ] อ่อนกำลัง และสัมปฏิจจนจิตเป็นต้นมีกิจและฐานอ่อนกำลัง จิตดังกล่าว [จิตที่พ้นจากวิถี ๑๙ ปัญจวิญญาณจิต ๑๐ และสัมปฏิจจนจิตเป็นต้น] จึงเป็นไปด้วยการให้ผลเป็นวิปากล้วนๆ อย่างเดียวโดยไม่มีความอดุทธาหะของตน จิตทั้งหมดนั้นชื่อว่า วิปากจิต

ส่วนจิตที่เป็นไปด้วยความอดุทธาหะของตน เพราะมีกิจที่มีกำลัง และก่อปรด้วยความอดุทธาหะเพื่อก่อให้เกิดวิปากต่อไป ชื่อว่า กุศลจิตและอกุศลจิต

ส่วนในบรรดาจิตที่พ้นจากการให้ผลเป็นวิปากล้วนๆ และเป็นไปด้วยความอดุทธาหะของตน อาวัชชนจิต ๒ ดวงเป็นจิตอ่อนกำลัง เพราะได้รับปัจจัยจากกระแสวิปาก และกิริยาจิตดวงอื่นย่อมเป็นไปในกระแสจิตของพระอรหันต์ผู้ปราศจากอนุสัยกิเลส ดังนั้น จิตดังกล่าว [กิริยาจิต ๓] จึงปราศจากความอดุทธาหะเพื่อก่อให้เกิดวิปากโดยสิ้นเชิง จิตทั้งหมดนั้นชื่อว่า กิริยาจิต

บัดนี้ ข้าพเจ้า[พระภิกษุ]จะกล่าวการพิจารณาเวทนาตั้งแต่ต้น โดยความพิสดาร
ดังนี้ ลำดับแรก วัตถุรูปและอารมณ์ของจักขุวิญญาณเป็นต้นจัดเป็นอุปาทายรูป และการ
กระทบกันและกันของอุปาทายรูปมีกำลังน้อยเหมือนปุยนุ่นกระทบกัน จักขุวิญญาณเป็นต้น
จึงประกอบกับอุเบกขาในอิณฐารมณและอนิณฐารมณ

ส่วนอารมณ์ของกายวิญญาณเป็นมหาภูตรูป กายวิญญาณจึงประกอบกับสุขเวทนา
ในอิณฐารมณและประกอบกับทุกขเวทนาในอนิณฐารมณ เพราะการที่อารมณ์[คือมหาภูต-
รูป ๓] นั้นกระทบกายวัตถุ[คือกายประสาธ]แล้วผ่านไปถึงมหาภูตรูปอันเป็นที่อาศัยของ
กายประสาธ เป็นภาวะมีกำลังแรง เปรียบดังการที่ซ้อนผ่านปุยนุ่นแล้วไปกระทบทั้งเป็น
ภาวะมีกำลังแรง ในเมื่อใช้ซ้อนทับปุยนุ่นที่วางไว้บนทั้ง

สัมปฏิจจกณจิตเกิดขึ้นถัดจากปัญจวิญญาณที่มีกำลังน้อยกว่าจิตทั้งหมด จึงไม่มี
กำลังเสมอและประกอบกับอุเบกขาในอารมณ์ทั้งปวง ส่วนในคัมภีร์วิภาวนีได้แสดงข้อความ
นี้ไว้ด้วยการได้รับปัจจัยจากวิญญาณจิตอันมีวัตถุรูปที่อาศัยต่างกัน

[คัมภีร์ปรมัตถทีปนีเห็นว่าสัมปฏิจจกณจิตเกิดต่อจากปัญจวิญญาณที่มีกำลังน้อย จึงมี
กำลังน้อยไปด้วย ทำให้ประกอบกับอุเบกขา ส่วนคัมภีร์วิภาวนีเห็นว่า ปัญจวิญญาณจิตมีวัตถุรูปที่
อาศัยอันได้แก่จักขุวัตถุเป็นต้นตามลำดับ และปัญจทวาราวชชนจิตซึ่งเกิดก่อนปัญจวิญญาณจิตเกิดขึ้น
โดยอาศัยหทัยวัตถุ จึงประกอบกับอุเบกขาเพราะได้รับปัจจัยจากจิตซึ่งมีวัตถุรูปที่อาศัยต่างกัน]

สันตிரณจิตเป็นไปโดยอาศัยวัตถุรูปที่มีกำลัง และได้รับปัจจัยจากจิตดวงก่อนอัน
มีวัตถุรูปที่อาศัยมีกำลังเช่นนั้น จึงมีกำลังมากขึ้นเล็กน้อย กุศลวิบากสันตிரณจิตนั้นจึงประกอบ
กับอุเบกขาในอิณฐารมณและประกอบกับโสมนัสในอนิณฐารมณ ส่วนอกุศลวิบากสันตிரณจิต
ประกอบกับอุเบกขาในอนิณฐารมณและอดิอนิณฐารมณ

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : ถ้าจิตนั้นมีเวทนาโดยจำแนกประเภทเป็นอดิอนิณฐารมณได้ ก็ควร
ประกอบด้วยทุกขเวทนาหรือโทมนัสเวทนาได้ ในบรรดาเวทนาเหล่านั้น อกุศลวิบากสันตிரณจิต
ไม่ประกอบกับทุกขเวทนามาก่อน

ถามว่า : เหตุใดจึงไม่ประกอบด้วยทุกขเวทนา

ตอบว่า : เพราะทุกขเวทนามีกายประสาทเป็นที่อาศัยแน่นนอน และจิตนี้ย่อมไม่ประกอบด้วยโทมนัสเวทนา

ถามว่า : เหตุใดจึงไม่ประกอบด้วยโทมนัสเวทนา

ตอบว่า : โทมนัสเวทนาที่เข้าถึงความไม่สบายใจย่อมไม่เกิดขึ้นโดยไม่มีปฏิกิริยา เพราะถูกปฏิกิริยากระทบกระทั่งอยู่ เนื่องจากโทมนัสเวทนาที่ประกอบเสมอกับปฏิกิริยาซึ่งเป็นอกุศลแน่นนอนย่อมไม่เกิดขึ้นในอภัยกถาธรรม

อวิชชาจิต ๒ ดวงมีกำลังมากกว่าสันตிரณจิตเล็กน้อย หมายความว่า วิปากจิตไม่มีแรงอุดหนุนของตนเพื่อจะเกิดขึ้น แต่เมื่อวิปากจิตเกิดจากปัจจัยคือกรรมเป็นต้นที่มีกำลังก็เป็นสภาพมีกำลัง ครั้นเกิดจากปัจจัยที่ไม่มีกำลังก็ไร้กำลัง หากเป็นตามนี้ อวิชชาจิต ๒ ดวงย่อมไม่มีกำลังเพราะเกิดโดยพ้นจากกำลังของกรรมและถือเอาปัจจัยจากกระแสวิปากจึงประกอบด้วยอุเบกขาเป็นนิตย์

(๔๐) ในคัมภีร์วิภาวีกถาว่า “ปัญญาทวารวิชชาจิตเป็นไปคราวเดียวในอารมณ์ที่จิตดวงใดดวงหนึ่งมีได้รับรู้มาก่อน และมโนทวารวิชชาจิตก็มีการเพ่งความเพียรอื่น โดยการยังกระแสจิต(คือชวนจิต)ที่ต่างกันไปกับกระแสวิปากจิตดวงก่อน]ให้เวียนมาในภายหลัง จิตทั้งสองจึงไม่อาจเสวยรสของอารมณ์ได้มาก ทำให้ประกอบด้วยอุเบกขาในอารมณ์ทั้งหมด” ในพาทย์นั้น คำว่า “มีการเพ่งความเพียรอื่น” นี้ไม่สมควร เพราะความพิเศษคือภาวะที่จิตมีกำลังหรือไม่มีกำลังไม่ควรกล่าวโดยประเภทแห่งจิตอันเกิดขึ้นต่อจากตน แต่ความพิเศษนั้นกล่าวได้ตามปัจจัยของตนเท่านั้น มิฉะนั้นแล้วการที่สันตிரณจิตมีการเพ่งความเพียรอื่นก็ควรมีได้ เพราะสันตிரณจิตย่อมยังกระแสจิตต่างกันให้เกิดขึ้นต่อจากตน

จิตเหล่านี้เมื่อประกอบด้วยหมู่ปัจจัยปกติของตนย่อมเกิดขึ้น อาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่าเป็นอสังขาริกอย่างเดียว ส่วนในคัมภีร์มูลฎีกา วิปากุทธาระ กล่าวว่

อเหตุกวิปากานํ อปริพยุตตกิจจตุตา สสงขาริกกมมวิรูปุโธ อสงขาริกภาโวปี นตถิ.

อสังขาริกกมุทวิรุฑโธ สสังขาริกาโวปี นตฺถิ. ตสฺมา เตสํ อุกฺยกมฺเมนปี อุปฺปตฺติ เถเรน อนฺนญาตา.^{๖๒}

“ความเป็นอสังขาริกซึ่งตรงกันข้ามกับกรรมที่เป็นสังขาริก และความเป็นสังขาริกซึ่งตรงกันข้ามกับกรรมที่เป็นอสังขาริก ย่อมไม่มีแกวียากจิตที่เป็นเหตุกะ เพราะมีหน้าที่ไม่ปรากฏชัด พระเถระ [พระมหาหัตถเถระผู้พำนักอยู่ที่โมรวาปี] จึงอนุญาตการเกิดจิตเหล่านั้น ด้วยกรรมทั้งสอง [กรรมที่เป็นอสังขาริกและสังขาริก]”

ข้อความข้างต้นแสดงว่ากิริยาจิต ๓ ดวงไม่มีความเป็นอสังขาริกหรือสังขาริกทั้งสอง เพราะมีหน้าที่ไม่ปรากฏชัด

อีกนัยหนึ่ง เหล่าสัตว์ย่อมกระทำการเห็นรูปและได้ยินเสียงเป็นต้นตามความประสงค์ ของตนบ้าง ถูกบุคคลอื่นกระตุ้นให้อุตสาหะบ้าง ข้อความนี้ปรากฏโดยประจักษ์เช่นนั้น ในที่นั้น เมื่อบุคคลกระทำตามความประสงค์ของตน วิถีจิตทั้งหมดมีปัญญาทวาราวชิขณจิตเป็นต้นย่อมได้ชื่อว่า อสังขาริก เมื่อถูกคนอื่นกระตุ้นให้อุตสาหะก็ชื่อว่า สังขาริก ส่วนในบรรดาจิตที่พ้นจากทวาร ๑๙ ดวง ความเป็นอสังขาริกและสังขาริกในอุเบกขาสันตிரณจิต ฟังกล่าวเหมือนในมหาวิปากจิต ๘ ดวง

[ข้อนี้หมายความว่า เวลาใกล้เสียชีวิตในภพที่ผ่านมา ถ้าอารมณ์ที่จุติจิตรับไว้ปรากฏเอง โดยปราศจากความเพียรของคนอื่น มหาวิปากจิตฟังเป็นอสังขาริก หรือถ้าอารมณ์นั้นเกิดจากความเพียรของคนอื่น มหาวิปากจิตก็จัดเป็นสังขาริก อุเบกขาสันตிரณจิตก็เหมือนกับมหาวิปากจิต]

โดยประการดังนี้ อเหตุกจิตทั้งหมดต่างกัน โดยจำแนกตามสังขารอันเป็นเหตุประเภทของสังขารในจิตเหล่านั้นจึงไม่ตรัสไว้ในพระบาลี เพราะมีหน้าที่ไม่ปรากฏชัด

เหตุ ๖ [โลกเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ อโลกเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ] เป็นธรรมอันใหญ่หลวง จึงไม่เกิดในอเหตุกจิตที่เกิดจากกรรมอันไม่มีกำลังและมีวัตถุรูป กิจพร้อมด้วยฐานอันไม่มีกำลัง

ในข้อนั้น อกุศลกรรมทั้งหมดประกอบด้วยความซัดส่ายและหวั่นไหวไม่มีกำลัง แม้จะตั้งอยู่ตลอดก็ก่อให้เกิดวิบากอันประกอบด้วยเหตุในกาลอื่นไม่ได้ แม้กุศลกรรมอันมีเหตุ ๓ [อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ] ก็ไม่อาจก่อให้เกิดวิบากอันประกอบด้วยเหตุในวัตรูปมีจักขุประสาทเป็นต้นและกิจมีการเห็นเป็นต้นที่ไม่มีกำลัง ทั้งกิจในการใคร่ครวญและยึดก็เป็นกิจไม่มีกำลัง อเหตุกจิตทั้งหมดจึงปราศจากเหตุประกอบรวม

พึงทราบอรรถของคำว่า สพฺพธาปิ ตามนัยที่กล่าวแล้ว

(๔๑) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “คำว่า สพฺพธาปิ คือ โดยจำแนกเป็นอกุศลวิปากจิต กุศลวิปากจิต และกิริยาจิต” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะพระอนุรุธาจารย์ได้แสดงประเภทรูปนั้นไว้ด้วยคำว่า อิจฺเจว (อย่างนี้)

อธิบายคาถาสรูป

๑๓. ในคาถาสรูป พึงประกอบบทว่า อเหตุกจิตมี ๑๘ ดวงคือ อกุศลวิปากจิต ๗ ดวงโดยจำแนกตามวัตรูปและกิจ กุศลวิปากจิต ๘ ดวงโดยจำแนกตามวัตรูป กิจ และเวทนา และอเหตุกกิริยาจิต ๓ ดวงโดยจำแนกตามกิจและทวาร

บัณฑิตพึงกล่าวประเภทของเวทนาในกุศลวิปากอีกในที่นี้ มิฉะนั้นแล้วสันตிரณจิตก็ไม่ควรมีประเภท ประเภทของทวารพึงมีในกิริยาจิต มิฉะนั้นแล้วอาวัชชนจิตก็ไม่ควรมีประเภท แต่ในคัมภีร์ฎีกาทั้งหลายมิได้กล่าวถึงประเภทเหล่านั้นไว้

จบการแสดงข้อความปรมาตถ์แห่งอเหตุกจิต

อธิบายโสภณจิต ๕๙ หรือ ๙๑

๑๔. บัดนี้ พระอนุรุธาจารย์จะตั้งชื่อจิตที่กล่าวมาแล้วว่า อโสภณจิต (จิตที่ไม่ใช่โสภณะ) และตั้งชื่อจิตที่จะกล่าวต่อไปว่า โสภณจิต (จิตดีงาม) จึงกล่าวคาถานี้ เมื่อจิตที่จะกล่าวต่อไปได้ชื่อว่าโสภณจิต ความเป็นอโสภณจิตของจิตที่กล่าวไว้แล้ว แม้จะไม่กล่าวถึงโดยตรงก็ประจักษ์โดยปริยาย

[ความประจักษ์แห่งข้อความที่ไม่กล่าวไว้โดยตรง เรียกว่า **อวุตตลิตินัย** คือ ความสำเร็จโดยอ้อมแม้จะไม่กล่าวไว้ เหมือนเมื่อกล่าวว่า จิต ๘ ดวงชื่อว่า โลกุตตรจิต (จิตพ้นโลก) จิตดวงอื่นย่อมได้ชื่อว่า โลกียจิต (จิตที่มีในโลก) หรือ สอวุตตรจิต (จิตที่มีจิตอื่นยิ่งกว่า) โดยปริยายที่ตรงข้ามกัน]

ในคานานั้น คำว่า ปาปาเหตุกมุตตานิ แปลว่า นอกเหนือจากอกุศลจิตและอเหตุกจิต

พึงประกอบบอกว่า จิต ๕๙ ดวง หรือจิต ๙๑ ดวงบ้าง ชื่อว่า โสภณจิต

ในเรื่องนั้น คำว่า ปาเปหิ แปลว่า อกุศลจิต ความจริงอกุศลจิตย่อมยังบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยตนให้เข้าถึงอบายทั้งที่มีได้ปรารภนา จึงได้ชื่อว่า ปาป (สภาพผลักดัน) ข้อความดังกล่าวปฏิเสธความสงสัยในการที่บัญญัติชื่อว่า ปาป เพราะเป็นสภาวะให้ถึงสุดติ เนื่องจากการยังผู้ปรารภนาอยู่ให้ถึงสุดติไม่ประจักษ์ความพยายามในการผลักดัน

อีกนัยหนึ่ง อกุศลจิตเหล่านั้นได้ชื่อว่า ปาป เพราะเป็นสภาพต่ำทราม

[คำว่า ปาป มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาพผลักดัน = อปายํ ปาเปเนตฺติ ปาปานิ (ป บทหน้า + อป ธาตุ + เณ ปัจจัย + อ ปัจจัย)
- สภาพต่ำทราม ตามนัยนี้เป็นบทที่แยกรากศัพท์ไม่ได้ และไม่มีรูปวิเคราะห์ตามหลักภาษา เรียกว่า อนิพฺพนปาปูปทิกะ]

จิต ๕๙ ดวงชื่อว่า โสภณจิต (จิตดีงาม) เพราะประกอบด้วยคุณธรรมมีศรัทธาเป็นต้นอันดีงาม และถึงความงามเลิศด้วยตนเองเพราะการประกอบด้วยคุณธรรมนั้น

อธิบายกามาวจรโสภณจิต ๒๔

อธิบายมหากุศลจิต ๘

๑๕. บัดนี้ พระเถระจะแสดงโสภณจิตตามลำดับจิตหยาบและประณีต จึงกล่าวว่า โสมนัสสสหคํ (จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา) เป็นต้น

ในประโยคนั้น **ญาณ** คือ สภาวะรู้แจ้ง หมายความว่า รู้ตลอดตามความเป็นจริง
พึงกระทำสมาสว่า **ญาณสัมปยุต** คือ จิตที่ประกอบด้วยปัญญา

ญาณวิปยุต คือ จิตที่ไม่ประกอบด้วยปัญญา

อสังขาร คือ หมู่ปัจจัยที่ไม่มีสภาพกระตุ้นเตือน

สังขาร คือ หมู่ปัจจัยที่มีสภาพกระตุ้นเตือน หมายถึง หมู่ปัจจัยปกติในการ
เกิดกุศลมีการอาศัยสนับสนุนเป็นต้น

ดังจะกล่าวโดยพิสดาร เมื่อใดหมู่ปัจจัยนั้นก่อให้เกิดกุศลจิตด้วยกำลังของตนล้วนๆ
โดยไม่มีสังขารทั้งสอง เมื่อนั้นเป็นอสังขาร เมื่อใดหมู่ปัจจัยนั้นก่อให้เกิดกุศลจิตด้วยกำลัง
ของตนไม่ได้ ต้องได้รับการสนับสนุนคือสภาพกระตุ้นเตือนจึงก่อให้เกิดกุศลจิต เมื่อนั้น
เป็นสังขาร

อสังขาริก คือ จิตที่เกิดด้วยหมู่ปัจจัยอันไม่มีสภาพกระตุ้นเตือน

สังขาริก คือ จิตที่เกิดด้วยหมู่ปัจจัยอันมีสภาพกระตุ้นเตือน

ข้อความทั้งหมดนี้ได้กล่าวไว้แล้ว

ข้าพเจ้า[พระภิกษุ]กล่าวถึงเหตุเกิดของโสมนัสเป็นต้นแล้ว

อีกนัยหนึ่ง เหตุอย่างนี้คือ ความถึงพร้อมด้วยศรัทธา ถึงพร้อมด้วยทวิญญู
ถึงพร้อมด้วยไทยธรรม และถึงพร้อมด้วยผู้รับ เป็นต้น เป็นเหตุของโสมนัส

เหตุที่ตรงกันข้ามกัน เป็นเหตุของอุเบกขา

เหตุของปีติสัมโพชฌงค์และอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา^{๖๓}
พึงกล่าวในที่นี้

[ธรรมที่ก่อให้เกิดปีติสัมโพชฌงค์มี ๑๑ ประการ คือ

- พุทธานุสสติ	การหมั่นระลึกถึงพระพุทธคุณ
- ธรรมานุสสติ	การหมั่นระลึกถึงพระธรรมคุณ
- สังฆานุสสติ	การหมั่นระลึกถึงพระสงฆ์คุณ
- สีลานุสสติ	การหมั่นระลึกถึงศีลคุณ

- จาคานุสสติ การหมั่นระลึกถึงคุณในการบริจาค
- เทวदानุสสติ การหมั่นระลึกถึงคุณธรรมที่ทำให้ไปเกิดเป็นเทวดา
- อุปमानุสสติ การหมั่นระลึกถึงความสงบ
- ลูชนบุคลปริวัชชนตา การหลีกเลี่ยงจากบุคคลผู้เศร้าหมองไม่มีศรัทธา
- สนิหบุคลเสวนตา การคบหาบุคคลผู้อ่อนโยนมีศรัทธา
- ปสาทเนยสุตตันตปัจจเวกชนตา การพิจารณาพระสูตรที่น่าเลื่อมใส
- ตถธัมมุตตดา การมีใจน้อมไปในปิติสัมโพชฌงค์นั้น

ธรรมที่ก่อให้เกิดอุเบกขาสัมโพชฌงค์มี ๕ ประการ คือ

- สัตตมชฌัตตดา การมีใจเป็นกลางในสัตว์
- สังขารมชฌัตตดา การมีใจเป็นกลางในสังขาร
- สัตตสังขารเกลายนบุคลปริวัชชนตา การหลีกเลี่ยงบุคคลผู้ยึดติดในสัตว์และสังขาร
- สัตตสังขารมชฌัตตบุคลเสวนตา การคบหาบุคคลผู้มีใจเป็นกลางในสัตว์และสังขาร
- ตถธัมมุตตดา การมีใจน้อมไปในอุเบกขาสัมโพชฌงค์นั้น

การอาศัยกรรมที่ก่อให้เกิดปัญญา การเกิดในโลกอันไม่มีโทษะ [คือเทวโลกชั้นสูงกับพรหมโลก] ความสุกงามแห่งอินทรีย์ และความไกลจากกิเลส เป็นเหตุของการเกิดญาณ

พึงกล่าวว่า การมีปฏิสนธิที่มีเหตุ ๓ [คืออโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ] การมีอภัยาศัยที่มีปัญญา การคบหาคนมีปัญญา และการสั่งสมการสดับและความดำริ เป็นเหตุของญาณ

เหตุของธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา^๔ พึงกล่าวในที่นี้

[ธรรมที่ก่อให้เกิดธัมมวิจยสัมโพชฌงค์มี ๗ ประการ คือ

- ปริปัญญกตา การไต่ถาม
- วัตถุวิสทกิริยา การกระทำความสะอาดแห่งวัตถุ (ร่างกายและสิ่งของ)
- อินทริยสมัตตปฎิปาทนา การทำความสม่ำเสมอแห่งอินทรีย์
- ทุปปัญญบุคลปริวัชชนตา การหลีกเลี่ยงบุคคลผู้ไม่มีปัญญา
- ปัญญวันตบุคลเสวนตา การคบหาบุคคลผู้มีปัญญา

- คัมภีรญาณจริยปัจจเวกชนตา การพิจารณาความต่างกันแห่งปัญญาอันสุขุม
- ตถมิตตตา การมีใจน้อมไปในอัมมวิยสัมโพชฌงค์นั้น]

เหตุที่ตรงข้ามกัน เป็นเหตุของญาณวิปยุต

แม้เหตุแห่งสังขารก็กล่าวไว้แล้ว

เหตุของวิริยสัมโพชฌงค์และปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่กล่าวไว้ในคัมภีรอรกถา^๕

พึงกล่าวในที่นี้

[ธรรมที่ก่อให้เกิดวิริยสัมโพชฌงค์มี ๑๑ ประการ คือ

- อปายภยปัจจเวกชนตา การพิจารณาภัยในอบาย
- อานิสสังสหัสสาวิตา การเห็นอานิสงส์
- คมนวีธิปัจจเวกชนตา การพิจารณาหนทางไป
- ปิณฑปาตาปายนตา ความเคารพในบิณฑบาต
- ทายัชชมหัตตปัจจเวกชนตา การพิจารณาความยิ่งใหญ่แห่งความเป็นทายาท
- สัตถุมหัตตปัจจเวกชนตา การพิจารณาความยิ่งใหญ่แห่งความเป็นพระศาสดา
- ชาติมหัตตปัจจเวกชนตา การพิจารณาความยิ่งใหญ่โดยชาติกำเนิด
- สัพพหุมจาริมหัตตปัจจเวกชนตา การพิจารณาความยิ่งใหญ่แห่งเพื่อนผู้ประพฤดิพรหม-
จรรย์ร่วมกัน
- กุสึตปุคคลปริวัชชนตา การหลีกเลี่ยงบุคคลผู้เกียจคร้าน
- อารัทธวิริยปุคคลเสวนตา การคบหาบุคคลผู้มีปารามความเพียร
- ตถมิตตตา การมีใจน้อมไปในวิริยสัมโพชฌงค์นั้น

ธรรมที่ก่อให้เกิดปัสสัทธิสัมโพชฌงค์มี ๗ ประการ คือ

- ปณีตโภชนเสวนตา การเสพอาหารประณีต
- อุตุสุขเสวนตา การเสพอุณหภูมิพอเหมาะ
- อิริยาปถสุขเสวนตา การเสพอิริยาปถที่เป็นสุข
- มัชฌัตตปโยคตา การมีความเพียรพอประมาณ
- สารัทธกายปุคคลปริวัชชนตา การหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มีกายเร่าร้อน
- ปัสสัทธิกายปุคคลเสวนตา การคบหาบุคคลผู้มีกายสงบ
- ตถมิตตตา การมีใจน้อมไปในปัสสัทธิสัมโพชฌงค์]

นัยแห่งการอุปติของจิตเหล่านี้ ฟังถือเอาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค

[คัมภีร์วิสุทธิมรรค (เล่ม ๒ หน้า ๙๓) กล่าวว่า

“เมื่อบุคคลรู้แจ้งยินดีเพราะอาศัยความถึงพร้อมแห่งทานและผู้รับทานหรือเหตุของโสมนัสอื่น กระทำสมาธิภาวนาให้เกิดก่อนโดยนัยเป็นต้นว่าทานที่ให้มิผล ไม่ทอดยถา ไม่มีคนอื่นชักชวน กระทำบุญมีทานเป็นต้น จิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับปัญญา เป็นอสสังขาริก ย่อมเกิดแก่เขา แต่เมื่อรู้แจ้งยินดีตามนัยที่กล่าวแล้ว กระทำสมาธิภาวนาให้เกิดก่อน ทอดยถาอยู่ด้วยการให้โดยไม่สละขาด หรือมีคนอื่นชักชวน จึงกระทำการ จิตของเขาเป็นอสสังขาริก ความจริงในอรรถนี้ คำว่า สังขารนี้ เป็นชื่อของความเพียรในเบื้องต้นที่เป็นไปด้วยความสามารถของตนหรือผู้อื่น

เมื่อเด็กเยาว์วัยที่มีการสั่งสมไว้ด้วยการเห็นข้อปฏิบัติของญาติ ครั้นเห็นพระภิกษุแล้วเกิดโสมนัสยินดี ให้ของอะไรๆ ที่อยู่ในมือหรือไหว้ก็ตาม จิตดวงที่ ๓ ย่อมเกิดขึ้น แต่เมื่อมีญาติให้พยายามด้วยการกล่าวว่าจงให้เกิด จงไหว้เกิด แล้วปฏิบัติอย่างนี้ จิตดวงที่ ๔ ย่อมเกิดขึ้น ถ้าบุคคลปราศจากโสมนัสในนัยทั้ง ๔ เพราะอาศัยความไม่ถึงพร้อมแห่งทานและผู้รับเป็นต้นหรือไม่มีเหตุแห่งโสมนัสอื่น จิต ๔ ดวงนี้ย่อมเกิดประกอบกับอุเบกขา”]

ปี ศัพท์ในคำว่า อัญญาปี มีความหมายว่า “รวบรวม” ปี ศัพท์นั้นทำหน้าที่รวบรวมการที่จิตเหล่านี้มีหลายประเภทเป็นอันมากด้วยประการอื่นนอกเหนือจากที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะนี้

วิธีรวบรวมในข้อนั้น มีดังต่อไปนี้ คือ จิต ๘ ดวงนี้เมื่อคูณด้วยบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ ก็รวมเป็น ๘๐ ดวง

เมื่อคูณด้วยอารมณ์ ๖ ก็เป็น ๔๘๐ ดวง

เมื่อคูณด้วยกรรม ๓ อีก ก็เป็น ๑,๔๔๐ ดวง

เมื่อคูณด้วยประเภท ๓ คือหยาบ ปานกลาง และประณีต ก็เป็น ๔,๓๒๐ ดวง

จิตเหล่านั้นฟังตั้งไว้เป็นสองส่วนโดยดำริว่า จิตเหล่านี้เป็นสุทธิกจิต [จิตที่ไม่ระคนด้วยอภิปตี ๔ อันได้แก่ฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสา] (๔,๓๒๐ ÷ ๒ = ๒,๑๖๐)

เมื่อถือเอาส่วนหนึ่งจากส่วนนั้นแล้วแยกเป็นสองส่วน ญาณสัมปยุตตจิตมี ๒,๑๖๐ ดวง

ส่วนญาณวิปยุตตจิตมี ๒,๑๖๐ ดวงเช่นกัน

ในบรรดาจิตเหล่านั้น ญาณสัมปยุตตจิตเมื่อคูณด้วยอภิปตี ๔ ก็เป็นจิต ๘,๖๔๐ ดวง

ส่วนญาณวิปยุตตจิตเมื่อคูณด้วยอภิปตี ๓ เว้นวิมังสา เป็นจิต ๖,๔๘๐ ดวง

จิตทั้ง ๒ อย่างนั้นเมื่อรวมเข้ากันอีกก็เป็นจิต ๑๕,๑๒๐ ดวง

จิตเหล่านั้นเมื่อรวมกับจิตล้วนๆ ที่ตั้งไว้เฉพาะก่อน เป็นจิต ๑๙,๔๔๐ ดวง

ส่วนในคัมภีร์ฎีกากกล่าวว่า “เมื่อคูณจิตทั้งหมดเสมอกับบุญกิริยาวัตถุ ก็เป็นจิต ๑๗,๒๘๐ ดวง” โดยไม่แยกสุทธกจิตและญาณวิปยุตตจิต ตามนัยที่กล่าวไว้ในที่นี้

(๔๒) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “จิตที่คูณเหมือนอย่างนั้นมี ๑๕,๑๒๐ ดวง” โดยไม่แยกสุทธกจิต (จิตล้วนๆ ที่ตั้งไว้เฉพาะก่อน) แต่แยกญาณวิปยุตตจิตอย่างเดียวไว้ต่างหาก ข้อความทั้งหมดนั้นไม่สมควร เพราะกามาวจรกุศลจิตเหล่านี้มีอภิปตีเสมอ จึงควรชื่อว่าจิตที่มีอภิปตีแน่นอน แต่จิตเหล่านี้ไม่มีอภิปตีแน่นอนเหมือนมหัคคตจิตกับโลกุตตรจิตข้างหน้า ส่วนตามนัยของคัมภีร์ฎีกา มีโทษคือญาณวิปยุตตจิตย่อมประกอบด้วยวิมังสา

อีกนัยหนึ่ง ในข้อความ[ของคัมภีร์อรรถกถา]นี้ว่า “โกสลลสมภูตฏฺเฐน กุสลา”^{๖๖} (ชื่อว่า กุศลเพราะเป็นสภาวะเกิดด้วยปัญญา) ญาณวิปยุตตจิตชื่อว่า กุศล เพราะเกิดด้วยปัญญาที่เรียกว่าความฉลาดอันเป็นอุปนิสสยปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่อาศัยซึ่งอยู่ใกล้ตัว) ซึ่งเกิดในวิถีจิตที่มี อาวัชชนจิตต่างกัน [วิถีจิตอันประกอบด้วยอาวัชชนจิตต่างจากวิถีที่เป็นญาณวิปยุตตจิต] ฉนฺได ในข้อนี้ ญาณวิปยุตตจิตนั้นกล่าวได้ว่าเป็นวิมังสาธิปไตยยะ (ประกอบด้วยวิมังสาธิปไตย) เพราะเกิดด้วยญาณอันเป็นอุปนิสสยปัจจัยที่เป็นวิมังสาธิปไตย ฉนฺตนั้น ญาณวิปยุตตจิตจึงไม่ถูกแยกออกด้วยความมุ่งหมายนี้ แต่กามกุศลจิตที่พ้นจากอภิปตีมีอยู่เป็นจำนวนมาก จึงไม่ควรเป็นจิตที่มีวิมังสาธิปไตยเป็นเหตุ

พึงกระทำสมาสว่า กามาวจรกุศลจิต คือ จิตที่เป็นกุศลหยั่งลงเป็นไปในกามภูมิ

ถามว่า : ชื่อว่า กุศล เพราะมีสภาพอย่างไร

ตอบว่า : ชื่อว่า กุศล เพราะมีสภาพไม่มีโรค[คือกิเลส] ดิંગาม ฉลาด ไม่มีโทษ และมีผลเป็นสุข หมายความว่า กิเลสมีรากจะเป็นต้นชื่อว่า โรค เพราะมีสภาพเสียดแทง กระแสจิต ชื่อว่า ไม่ดิ้งาม เพราะมีสภาพมิใช่ประโยชน์ ชื่อว่า ไม่ฉลาด เพราะมีสภาพไม่ละเอียดอ่อน ชื่อว่า โทษ เพราะมีสภาพพึงตำหนิ และชื่อว่า มีผลเป็นทุกข์ เพราะมีผลไม่น่าปรารถนา ส่วนจิตชื่อว่า กุศล กล่าวคือสภาวะไม่มีโรค เพราะพ้นจากกิเลส และชื่อว่า ดิ้งาม ฉลาด ไม่มีโทษ และมีผลเป็นสุข เพราะเป็นปฏิบัติกับต่อกิเลส

กุศล คือ สภาวะทำบาปกรรมอันน่าตำหนิให้หวั่นไหว คือ ให้สันคลอน พินาศไป อีกนัยหนึ่ง **กุสะ** คือ สภาพนอนเนื่องในกระแสจิตของเหล่าสัตว์ด้วยอาการอันน่าตำหนิ หมายถึงรากจะเป็นต้น **กุศล** คือ สภาวะกำจัดบาปกรรม

อีกนัยหนึ่ง **กุสะ** คือ ปัญญา เพราะเป็นสภาพกระทำบาปกรรมที่น่าตำหนิให้อ่อนกำลังหรือทำให้หมดไป **กุศล** คือ สภาวะอันบุคคลพึงถือเอาด้วยปัญญา

อีกนัยหนึ่ง **กุศล** คือ สภาวะตัดทอนฝ่ายเศร้าหมองเหมือนหญ้าคาที่ขาดมือ

อีกนัยหนึ่ง **กุศล** คือ สภาวะทำลายบาปกรรมอันน่าตำหนิ แปลง ร เป็น ล อักษร

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **กุศล** เพราะเป็นสภาวะเกิดด้วยปัญญา [ตามนัยนี้เป็นบทที่แยกรากศัพท์ไม่ได้]

[คำว่า กุศล มีความหมาย ๕ ประการ คือ

- สภาวะทำบาปกรรมอันน่าตำหนิให้หวั่นไหว = กุ (บาปกรรมอันน่าตำหนิ) + สล ธาตุ (หวั่นไหว) + เณ ปัจจัย + อ ปัจจัย

- สภาวะกำจัดบาปกรรมที่นอนเนื่องด้วยอาการอันน่าตำหนิ = กุส (บาปกรรม) + ลู ธาตุ (กำจัด) + อ ปัจจัย

- สภาวะอันบุคคลพึงถือเอาด้วยปัญญา = กุส (ปัญญา) + ลา ธาตุ (ถือเอา) + อ ปัจจัย

- สภาวะตัดทอนฝ่ายเศร้าหมองเหมือนหญ้าคา = กุสา (หญ้าคา) + ลู ธาตุ (ตัดทอน) + อ ปัจจัย

- สภาวะทำลายบาปกรรมอันน่าตำหนิ = กุ (บาปกรรมอันน่าตำหนิ) + สร ธาตุ (ทำลาย) + อ ปัจจัย แปลง ร ใน สร ธาตุเป็น ล]

อธิบายมหาวิปากจิต ๘

ข้อควรกล่าวโดยอรรถของบท ย่อมไม่มีในมหาวิปากจิต

บัณฑิตพึงกล่าวประเภทของเวทนาโดยจำแนกตามอารมณ์ มหาวิปากจิตนั้น ประกอบด้วยสมนัสเวทนาและอุเบกขาเวทนาตามลำดับในอติอัฐฐารมณ (อารมณ์อันนำปรารภณายัง) และอฏฐัมมัตตารมณ (อารมณ์อันนำปรารภณาปานกลาง)

พึงกล่าวประเภทของสัมปโยคนี้โดยจำแนกตามกรรมและชวนจิต ความจริงมหาวิปากจิตนั้นเมื่อถูกรมอันมีกำลังก่อให้เกิด ย่อมประกอบกับปัญญา แต่เมื่อถูกรมอันไม่มีกำลังก่อให้เกิดย่อมไม่ประกอบกับปัญญา บางคราวเมื่อเป็นไปด้วยอำนาจของตถารมณ จิตที่ติดตามชวนจิตอันเป็นติเหตุมักประกอบกับปัญญา เมื่อติดตามชวนจิตอื่น [ทวิเหตุหรือเหตุกะ] ย่อมไม่ประกอบกับปัญญา

อาจารย์บางท่าน [พระมหาทัตตเถระผู้พำนักอยู่ที่โมรวาปี] กล่าวประเภทแห่งสังขารโดยจำแนกตามกรรมว่า เมื่อถูกอสังขาริกรรม (กรรมที่ไม่มีสังขารกระตุ้นเตือน) ก่อให้เกิดย่อมเป็นอสังขาริก แต่เมื่อถูกสสังขาริกรรม (กรรมที่มีสังขารกระตุ้นเตือน) ก่อให้เกิดก็เป็นสสังขาริก แต่ท่านผู้รจนาอรรถกถาประมวลความกล่าวประเภทนั้นโดยจำแนกตามเหตุอันตั้งอยู่ใกล้ [ปัจจุบันเหตุ] หมายความว่า มหาวิปากจิตเมื่อเกิดขึ้นโดยรับเอาอารมณ์มีกรรมเป็นอาทิจึงเป็นต้นให้ปรากฏด้วยความเพียรนั้นๆ ในเวลาใกล้เสียชีวิตในภพก่อนใกล้ปฏิสนธิ ชื่อว่า สสังขาริกจิต ส่วนจิตที่เกิดโดยรับเอาอารมณ์อันปรากฏด้วยแรงกรรมโดยไม่มีความเพียรเช่นนั้น ชื่อว่า อสังขาริกจิต แต่ในเวลาเกิดตถารมณ จิตที่ติดตามชวนจิตอันเป็นอสังขาริก ชื่อว่า อสังขาริกจิต จิตที่ติดตามชวนจิตอันเป็นสสังขาริก ชื่อว่า สสังขาริกจิต

แม้ ปี ศัพท์ในที่นี้ก็มีความหมายว่า “รวบรวม” ปี ศัพท์นั้นทำหน้าที่รวบรวมการที่จิตเหล่านี้มีหลายประเภทเป็นอันมากโดยจำแนกตามอารมณ์ ๖ และหีนติกะ [หมวดธรรม ๓ อย่างคือ หีนะ มัชฌิมะ ปณีตะ] และโดยจำแนกตามกาละ เทสะ และกระแสดิจิตเป็นต้น

อนึ่ง จิตเหล่านี้ไม่เป็นไปโดยทำอธิปตธีธรรมคือฉันทะเป็นต้นให้เป็นหลักด้วย
ประเภทของท่านเป็นต้น และด้วยประเภทของกายกรรมเป็นต้น จึงไม่มีวิธีคุณด้วย
ประเภทของบุญกิริยาวัตถุ กรรม และอธิปตธีธรรม

(๔๓) ในคัมภีร์วิภาวณีกล่าวว่า “มหาวิปากจิตเหล่านี้ไม่เป็นไปโดยความเป็น
กรรมทวาร (เหตุแห่งกรรม = กายทวาร วาจทวาร และมโนทวาร) เพราะไม่ก่อให้เกิดวิญญูติ
และไม่เป็นไปโดยความเป็นกรรม เพราะมีสภาพไม่ส่งผล” ข้อความนั้นพึงใคร่ครวญ
เพราะวิธีคุณโดยประเภทแห่งกัมมตักะ [หมวดกรรม ๓ อย่างคือกายกรรม วาจกรรม และ
มโนกรรม] กล่าวไว้ในกุศลจิตก่อน แต่ไม่กล่าวถึงต่างหากโดยความเป็นกรรมทวาร

ธรรมดว่าหมวดกรรม ๓ อย่างย่อมสำเร็จโดยความเป็นกรรมทวาร ๓

ถามว่า : ในคัมภีร์อรรถกถา^๗ กล่าวว่า “ประเภทของกรรมทวารในกามาวจร-
กุศล ย่อมไม่มีในมหาวิปากจิตนี้ เพราะไม่ก่อให้เกิดวิญญูติ ประเภทของกรรมบถย่อมไม่มี
เพราะมีสภาพไม่ส่งผล และประเภทของบุญกิริยาวัตถุย่อมไม่มี เพราะไม่เป็นไปเหมือน
กุศล[ด้วยการให้ทานเป็นต้น]” มิใช่หรือ

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว แต่ในคัมภีร์อรรถกถานั้น คำว่า “ประเภทของกรรมทวาร
ย่อมไม่มี เพราะไม่ก่อให้เกิดวิญญูติ” แสดงความไม่ต่างกันในกายกรรม วาจกรรม และ
มโนกรรม และคำว่า “ประเภทของกรรมบถย่อมไม่มีในมหาวิปากจิตนี้ เพราะมีสภาพไม่
ส่งผล” แสดงความไม่ต่างกันในกรรมบถ ๑๐

ส่วนการคุณตามมติของคัมภีร์วิภาวณี ไม่ถือเอาประเภทของกรรมบถในมหากุศล
จิต แต่ถือเอาหมวดกรรม ๓ อย่างอันต่างกันโดยประเภทแห่งกรรมทวาร ๓ อย่าง และหมวด
กรรม ๓ อย่างนั้นย่อมสำเร็จด้วยข้อความ[ในคัมภีร์วิภาวณี]นี้ว่า “มหาวิปากจิตเหล่านี้ไม่
เป็นไปโดยประเภทแห่งกรรมทวาร ๓ เพราะไม่ก่อให้เกิดวิญญูติ” ถ้าคัมภีร์นั้นพึงกล่าวการ
คุณต่างหากโดยประเภทแห่งกรรมบถ ๑๐ ในมหากุศลจิตก่อน ถ้าเป็นเช่นนั้นพระสุมังคลา-
จารย์ ก็ควรกล่าวไว้ในที่นี้ว่า “มหาวิปากจิตเหล่านี้ย่อมไม่เป็นไปโดยความเป็นกรรมบถ
เพราะมีสภาพไม่ส่งผล”

อธิบายมหากิริยาจิต ๘

ประเภทของเวทนาโดยจำแนกตามอารมณ์ในมหากิริยาจิต เหมือนกับในมหาวีปากจิต พระอนุรุทธาจารย์จักกล่าวต่อไป[ในปริจเฉทที่ ๔ ชื่อว่า วิถีสังคหวิภาค (จำแนกวิถิจิตเป็นหมวดหมู่) หมวดตถารัมมณนิยมะ] ส่วนประเภทของญาณสัมปยุตตจิต ญาณวิปยุตตจิต อสังขาริกจิต และสสังขาริกจิต พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในกุศลจิตตามสมควร[แก่มหากิริยาจิตอันเกิดแก่พระชีณาสพ]

(๔๔) ในคัมภีร์วิภาวนีมิได้ใคร่ครวญเช่นนั้นแล้วกล่าวว่า “แม้การที่กิริยาจิตเกิดร่วมกับโสมนัสเวทนาเป็นต้น พึงทราบตามสมควรโดยนัยที่กล่าวแล้วในกุศลจิต” ข้อความนั้นไม่สมควร

เนื้อความของคำว่า อิจฺเจว สพุทฺธาปิ ได้กล่าวมาแล้ว[ในคำอธิบายอกุศลจิต]

คำว่า สเหตุก (ที่มีเหตุ) ในคำว่า สเหตุกกามาวจรกุศลวิปากกิริยาจิตตานิ (กามาวจรกุศลจิต กามาวจรวิปากจิต และกามาวจรกิริยาจิต ที่มีเหตุ) นี้ เมื่อสัมพันธ์กับกุศล ศัพท์เป็นภูตกถนิเสสณะ (บทขยายที่กล่าวตามความเป็นจริง) ดังนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงไม่ถือเอาข้อความนั้นในคำสรุปห้วข้อย่อยของกุศลจิต [คือคำว่า จิตทั้ง ๘ ดวงนี้ ชื่อว่า กามาวจรกุศลจิต] แต่เมื่อสัมพันธ์กับคำว่า วิปาก กิริยา พึงทราบว่าเป็นพยวัจเณทวิเสสณะ (บทขยายที่ปฏิเสธข้อความอื่น)

[ภูตกถนิเสสณะ คือ บทขยายที่กล่าวตามความเป็นจริง โดยไม่ปฏิเสธข้อความอื่น เหมือนคำว่า กณฺโห กาโก (กาดำ) เสโต พโก (นกระยางขาว) เป็นต้น ตามปกติกามีสีดำ ส่วนนกระยางมีสีขาว การกล่าวว่า กาดำ นกระยางขาว เป็นการกล่าวตามความเป็นจริง โดยไม่ปฏิเสธสีอื่นจากสีดำของกาและสีขาวของนกระยาง

พยวัจเณทวิเสสณะ คือ บทขยายที่ปฏิเสธข้อความอื่น เหมือนคำว่า นิโล ปญฺเฏ (ผ้าเขียว) นีลํ ปุปฺผํ (ดอกไม้เขียว) เป็นต้น ตามปกติผ้าและดอกไม้มีหลายสี การกล่าวว่า ผ้าเขียว ดอกไม้เขียว มีจุดมุ่งหมายเพื่อปฏิเสธสีอื่นของผ้าและดอกไม้

คำว่า สเหตุก (ที่มีเหตุ) ใน สเหตุกกามาวจรกุสลวิปากกิริยจิตตานิ (กามาวจรกุสลจิต กามาวจรวิปากจิต และกามาวจรกิริยาจิต ที่มีเหตุ) ก็เป็นทั้งภูตกถนิวเสสนะและพยวัจเนทกวิเสสนะ ทั้งสองอย่าง กล่าวคือ มหากุสลจิตเป็นจิตที่มีเหตุแน่นอน สเหตุก ศัพท์ซึ่งเป็นบทขยายของกามาวจรกุสลจิต จัดเป็นภูตกถนิวเสสนะในเมื่อสัมพันธ์กับคำว่า กุสล ส่วนวิปากจิตและกิริยาจิตเป็น อเหตุกจิตบ้าง เป็นสเหตุกจิตบ้าง สเหตุก ศัพท์ซึ่งเป็นบทขยายของกามาวจรวิปากจิตกับกามาวจรกิริยาจิต ในเมื่อสัมพันธ์กับคำว่า วิปาก กิริยา จัดเป็นพยวัจเนทกวิเสสนะ]

(๔๕) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่ “การประกอบบทตามสมควรย่อมมีในที่นี้ เหมือน พระดำรัสในพระสูตรว่า ‘เห็นก่อนกรวดและกระเบื้องบ้าง ฟุ้งปลาบ้าง หยุดอยู่ก็มี วายไปมาก็มี’” ข้อความนั้นไม่ชอบด้วยเหตุผล เพราะในอุทาหรณ์นั้น ข้อความว่า “ก่อนกรวด และกระเบื้องหยุดอยู่” ย่อมสมควร แต่ข้อความว่า “กุสลจิตไม่ใช่สเหตุกะ [คือไม่มีเหตุ]” ย่อมไม่สมควรในที่นี้

[คัมภีร์วิภาวนีอ้างอิงอุทาหรณ์จากสามัญญผลสูตรว่า “เห็นก่อนกรวดและกระเบื้องบ้าง ฟุ้งปลาบ้าง หยุดอยู่ก็มี วายไปมาก็มี” คือก่อนกรวดและกระเบื้องหยุดอยู่ แต่ฟุ้งปลาหยุดอยู่บ้าง วายไปมาบ้าง ข้อนี้คือการประกอบบทตามสมควรที่คัมภีร์นั้นกล่าว ส่วนคัมภีร์ปรมัตถทีปนีเห็นว่าอุปมา กับอุปไมยในเรื่องนี้ไม่ตรงกัน เพราะชวนให้เข้าใจผิดว่ากุสลซึ่งเป็นสเหตุกะอยู่เสมอกลายเป็นไม่ใช่สเหตุกะเหมือนก่อนกรวดและกระเบื้องที่หยุดอยู่ ส่วนอุปมาหลังถูกต้อง คือมหาวิปากจิตและมหากิริยาจิตเป็นสเหตุกะกับอเหตุกะเหมือนฟุ้งปลาที่ว้ายไปมาบ้าง หยุดอยู่บ้าง]

อธิบายคาถาสรูป

๑๙. ในคาถาสรูป คำว่า เวทนาญาณสงฺขารภเวทน แปลว่า ด้วยการจำแนกตาม เวทนา จำแนกตามญาณ และจำแนกตามสังขาร

ในประโยคนี้ คำว่า “จำแนกตามเวทนา” หมายความว่า จำแนกจิตที่มีประเภท ของเวทนา

คำว่า “จำแนกตามญาณ” หมายความว่า จำแนกจิตที่มีการประกอบหรือไม่ประกอบ กับปัญญา

คำว่า “จำแนกตามสังขาร” หมายความว่า จำแนกจิตที่มีหมู่ปัจจัยต่างๆ อันเป็นไปร่วมกันหรือแยกกันกับสังขาร

โดยแท้จริงแล้ว ความสามารถในการแสดงอรรถของบทต่างๆ ที่เข้าใจง่ายด้วยคำศัพท์สั้นๆ นี้ เป็นความสามารถของบทสมาส

(๔๖) ด้วยถ้อยคำดังนี้ ข้าพเจ้า[พระภิกษุอาจารย์]แสดงว่าคำถามที่กล่าวถึงความต่างกันของญาณและสังขารที่ไม่ต่างกัน และที่กล่าวถึงความต่างกันของจิต[ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนี] ย่อมไม่สมควร

[คัมภีร์วิภาวนีกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ในลักษณะถามตอบ โดยสรุปมีใจความดังนี้ ในคาสตรูปว่า “กามาวจรจิตมี ๒๔ ดวงด้วยการจำแนกตามเวทนา ญาณ และสังขาร” การจำแนกตามเวทนาถือว่าเหมาะสม เพราะกามาวจรจิตมีเวทนา ๒ อย่างคือโสมนัสเวทนาและอุเบกขาเวทนา ส่วนการจำแนกตามญาณและสังขารกล่าวไว้โดยปริยาย เพราะญาณกับสังขารไม่มีประเภทเหมือนเวทนา แต่ท่านหมายความว่าความมีญาณหรือไม่มีญาณและความมีสังขารหรือไม่มีสังขารจึงกล่าวไว้เช่นนั้น เหมือนคำว่า วสุสโกโต สุภิกโข ทุพภิกโข (ฝนทำให้ข้าวดีข้าวเสีย) อย่างไรก็ดี คัมภีร์ปรมัตถทีปนีได้ปฏิเสธความเห็นนั้นโดยถือว่าไม่ใช่จำนวน แต่เป็นลักษณะพิเศษของบทสมาส]

การประกอบบทในคาสตรูปนั้น มีดังต่อไปนี้ คือ กามาวจรกุศลจิต กามาวจรวิปากจิต และกามาวจรกิริยาจิต ที่มีเหตุ มี ๘ ดวง ๑๒ ดวง และ ๒๔ ดวงตามลำดับ ด้วยการจำแนกตามเวทนา ญาณ และสังขาร

อนึ่ง พระอนุรุธาจารย์พึงกล่าวคาสตรูปในที่นี้ว่า

เวทนาญาณสังขาร-	ภะเทเนตานิ อญฺจธา
ปุญฺณปากกิริยาภะทา	จตุวิสตีวิธา มตา.

“กามาวจรโสมณจิตนี้มี ๘ ดวง ตามประเภทแห่งเวทนา ญาณ และสังขาร มี ๒๔ ดวงตามประเภทแห่งกุศล วิปาก และกิริยา”

หากเป็นตามนี้ก็จะมีเนื้อความกระจางชัดเจน และสอดคล้องกับคาสตรูปที่จักกล่าวต่อไป

[คาถาสรูปในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ มีข้อความว่า “กามาวจรกุศลจิต [๘ ดวง] กามาวจรวิปากจิต [๘ ดวง] และกามาวจรกิริยาจิต [๘ ดวง] ที่มีเหตุ มี ๒๔ ดวงตามประเภทแห่ง เวทนา ญาณ และสังขาร” ส่วนคัมภีร์นี้แต่งคาถาใหม่เพื่อให้เนื้อความชัดเจนขึ้นและสอดคล้องกับคำ สรูปคาถาในรูปาวจรจิตและอรูปาวจรจิตว่า

“รูปาวจรจิตมี ๕ ดวงตามประเภทแห่งฌาน รูปาวจรจิตนั้นมี ๑๕ ดวงตามประเภทแห่ง กุศล วิปาก และกิริยา”

“อรูปาวจรจิตมี ๔ ดวงตามประเภทแห่งอารมณ์ มี ๑๒ ดวงตามประเภทแห่งกุศล วิปาก และกิริยา”]

๒๐. คาถาที่ขึ้นต้นว่า กามะ (ในกามาวจรภูมิมิจิต ๕๔ ดวงโดยประการทั้งปวง คือ วิปากจิต ๒๓ ดวง กุศลจิตและอกุศลจิต ๒๐ ดวง และกิริยาจิต ๑๑ ดวง) เป็น คำสรูปกามาวจรจิตทั้งหมด

ในคาถานั้น ฟังประกอบบทว่า ในกามาวจรภูมิมิจิต ๕๔ ดวงโดยประการทั้งปวง คือ วิปากจิตทั้งหมดในกามาวจรภูมิมิ ๒๓ ดวง โดยจำแนกเป็นสเหตุกวิปากจิตและ อเหตุกวิปากจิต กุศลจิตและอกุศลจิตมี ๒๐ ดวง และกิริยาจิตทั้งหมดมี ๑๑ ดวง โดย จำแนกเป็นสเหตุกกิริยาจิตและอเหตุกกิริยาจิต

อนึ่ง ปี ศัพท์ในคำว่า สัพพธา (โดยประการทั้งปวง) นี้ แสดงไว้ด้วยการลบศัพท์

[ภาษาบาลีมีการใช้คำในลักษณะหนึ่งที่เรียกว่า ลุตตนิททิฏฐะ คือ แสดงไว้ด้วยการลบไป หมายความว่าท่านผู้แต่งได้ลบคำบางคำไปเพื่อให้คำสละสลวยหรือเพื่อรักษาฉันทะนั้น แต่ความหมาย ของคำนั้นยังคงอยู่ เหมือนเมื่อฝนตกแล้วน้ำฝนยังคงอยู่แม้ในเวลาที่ไม่ฝนหยุดตกแล้วก็ตาม]

อรรถของ ปี ศัพท์นั้นได้กล่าวแล้วด้วยคำว่า มี ๕๔ ดวงโดยประการทั้งปวงที่ตรัส ไว้ในคัมภีร์ธรรมสังคณีบ้าง มี ๕๔ ดวงโดยประการทั้งปวงที่มีจำแนกไว้ในคัมภีร์วิวัฏฐกบ้าง เป็นต้น

(๔๗) ข้อความนี้ได้ปฏิเสธการจำแนกอรรถของคำว่า สัพพธา (โดยประการทั้งปวง) นั้นในคัมภีร์วิภาวนี เพราะนับเข้าในกุศลเป็นต้นที่กล่าวแล้วในการประมวลจิตนี้

(๔๘) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวณีว่า กาเม ภเว (ในกามภพ) ก็พึงใคร่ครวญ
 ทั้งนี้เพราะคำว่า ภว (ภพ) อันเป็นไปในกุศลกรรม อกุศลกรรม และวิบากพร้อมทั้ง
 ภูตตารูปซึ่งเกิดจากกรรม ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก ส่วนคำว่า ภว (ภพ) อันเป็นไป
 ในนามธรรมกับรูปธรรมอื่นนอกจากนั้นย่อมไม่ปรากฏ ทั้ง กาม ศัพทในที่นี้ก็เป็นคำไวพจน์
 ของภุมิ [กามภุมิ] อนึ่ง หมู่ธรรมที่เนื่องและไม่เนื่องด้วยอินทรีย์พร้อมกับสถานที่ ได้ชื่อว่า
 ภุมิ จึงควรทราบข้อความนี้ว่า “คำว่า กาเม คือ ในกามภุมิ”

[ตามหลักปฏิจสมุปปาต คำว่า ภพ กับ ภุมิ ต่างกัน ภพหมายถึงกรรมภพคือกุศลกรรม
 กับอกุศลกรรม และอุปัตติภพคือวิบากกับภูตตารูป ส่วนภุมิหมายถึงสังขารคือนามรูปทุกอย่าง
 พร้อมด้วยสถานที่ตั้งของธรรมเหล่านั้น]

อีกนัยหนึ่ง ภุมินั้นแหละได้ชื่อว่า ภพ ตามสูตรตันตเทศนา โดยกระทำรูปวิเคราะห์
 (คำจำกัดความ) ว่า ภพ คือ สถานที่เกิดของสัตว์และสังขาร

คำต่อไปมีนัยเดียวกันนี้

จบการแสดงข้อความปรมาตถ์แห่งกามาวจรจิต

ในคัมภีร์ชื่อปรมาตถ์ที่ป็นอันเป็นอรรถาธิบายฉบับที่ ๔ ของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ
 ด้วยประการฉะนี้

อธิบายรูปาวจรจิต ๑๕

๒๑. พระอนุรุธาจารย์ได้แสดงการประมวลกามาวจรจิตที่กล่าวมาแล้ว บัดนี้
 จะแสดงการประมวลรูปาวจรจิต จึงกล่าวว่า วิตกฺกวิจารณ์ปีติสุขเขกคคตาสหิตํ (กุศลจิตที่
 ประกอบกับปฐมฌาน เกิดร่วมกับวิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง) เป็นต้น

พึงกระทำวันทสมาสว่า คำว่า วิตกฺกวิจารณ์ปีติสุขเขกคคตา คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ
 สุข และเอกัคคตา

พึงกระทำ[ตปฺปริส]สมาสว่า คำว่า วิตกฺกวิจารณ์ปีติสุขเขกคคตาสหิตะ คือ กุศลจิต
 ซึ่งเกิดร่วมกับวิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา

ปฐมฌานกุศลจิต คือ กุศลจิตซึ่งประกอบกับปฐมฌานอันเป็นหมู่ธรรมที่เรียกว่า
วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา

ถามว่า : ชื่อว่า ปฐม และฌาน เพราะมีสภาพอย่างไร

ตอบว่า : ชื่อว่า ปฐม เพราะเป็นฌานที่พึงบรรลุครั้งแรก ชื่อว่า ฌาน เพราะ
เข้าไปเพ่งอารมณ์อันมีกลิ่นเป็นต้นและไตรลักษณ์มีความไม่เที่ยงเป็นต้น หรือ เพลิดเพลิน
อันตรงกันข้าม

[คำว่า ฌาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะเข้าไปเพ่งอารมณ์ = อารมฺมณฺเ อฺปนฺนํชฺฌายตีติ ฌานํ (ฌเณ ธาตุ = เพ่ง + ยุ
ปัจจัย)

หรือ สภาวะเข้าไปเพ่งไตรลักษณ์ = ลกฺขณํ อฺปนฺนํชฺฌายตีติ ฌานํ (ฌเณ ธาตุ = เพ่ง + ยุ
ปัจจัย)

- สภาวะเพลิดเพลินอันตรงกันข้าม = ปจฺจนีภทฺธเม ฌาเปตฺติติ ฌานํ (ฌเณ ธาตุ = เร้าร้อน
+ ฌเณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัย)]

ในอรรถทั้งสองเหล่านี้ พึงทราบว่าเอกัคคตาประกอบยิ่งกว่าเจตสิกอื่น โดย
แท้จริงแล้ว เอกัคคตานี้ได้ชื่อว่า เอกัคคตา เพราะประกอบด้วยคุณคือความเป็นใหญ่
ในการเป็นไปเช่นนั้นของจิตที่เรียกว่า เอกัคคะ (มีอารมณ์เดียว) เพราะมีอรรถ[ตามรูป
วิเคราะห์]ว่า เอกัคคะ คือ จิตอันมีที่สุดคืออารมณ์เดียว หรือ จิตอันมีส่วนคืออารมณ์เดียว
เอกัคคตานี้ชื่อว่า สมาธิ เพราะเป็นสภาวะไม่ให้จิตซัดส่ายไปในอารมณ์ต่างๆ ตั้งไว้ดีใน
อารมณ์เดียวโดยความไกลจากปฏิบัติวัฏฏกรรม และตั้งไว้สม่ำเสมอโดยกระทำความสม่ำเสมอ
แห่งอินทรีย์แล้วให้ถึงภาวะอันไม่มีความหวั่นและความซัดส่ายในอารมณ์

[คำว่า สมาธิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะตั้งไว้ดี โดยไม่ให้จิตซัดส่าย = สมฺมา อาริยติ ธเปตฺติติ สมาธิ ตามนัยนี้ ตັตฺถ
เป็น สํ (ดี) + อาริ (ตั้งไว้)

- สภาวะตั้งไว้สม่ำเสมอ โดยมีอินทรีย์สมดุลกัน = สมํ อาริยติ ธเปตฺติติ สมาธิ ตามนัยนี้
ตັตฺถเป็น สมํ (สม่ำเสมอ) + อาริ (ตั้งไว้)]

เอกัคคตานันแสดงไว้ในพระบาลีว่า

อวิกเขโป อวิสาหาโร สณฺหิจิ อวฏฺฐิจิ.^{๖๔}

“ความไม่ฟุ้งซ่าน ความไม่ซัดส่าย ความดำรงมั่น ความตั้งมั่น”

ส่วนวิตกเป็นต้นได้ชื่อว่า ฌาน เพราะมีอุปการะมากแก่เอกัคคตา ซึ่งหมายความว่าลำดับแรก วิตกทำให้จิตไม่ทอดลอยด้วยอำนาจของถีนมิทธะ กระทำให้เป็นเฉพาะหน้าต่ออารมณ์อย่างมั่นคง เพราะวิตกมีลักษณะยกสัมปยุตตธรรมเข้าสู่อารมณ์ และเป็นปฏิบัติโดยตรงต่อถีนมิทธนิวรรณ์

วิจารณ์ทำให้จิตไม่สับสนด้วยอำนาจของวิจิกิจจา กระทำจิตให้ติดตามอารมณ์อย่างมั่นคง เพราะวิจารณ์มีลักษณะเคล้าคลึงอารมณ์ เป็นสภาพแห่งปัญญา และเป็นปฏิบัติโดยตรงต่อวิจิกิจจานิวรรณ์

ปีติทำให้จิตไม่เบื่อหน่ายด้วยอำนาจของความไม่พอใจ กระทำให้ปลาบปล้มในอารมณ์ เพราะปีติมีลักษณะพอใจอารมณ์ และเป็นปฏิบัติโดยตรงต่อพยาบาทนิวรรณ์

สุขทำให้จิตไม่ฟุ้งซ่านรำคาญใจด้วยอำนาจของอุทัจจะและกุกกุจจะ กระทำให้ได้รับความชื่นใจเจริญยิ่งในอารมณ์ เพราะสุขมีลักษณะชื่นใจ และเป็นปฏิบัติโดยตรงแก่อุทัจจกุกกุจนิวรรณ์

ส่วนอุเบกขาจัดว่าเป็นสุข เพราะมีสภาพสงบ

อนึ่ง ธรรมดังกล่าวเมื่อกระทำ[หน้าที่ของตน]อยู่เช่นนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อมีความมีอารมณ์เดียวแห่งจิต และมีความมีอารมณ์เดียวก็คือเอกัคคตา เอกัคคตานันอันธรรมเหล่านั้นอนุเคราะห์แล้วย่อมจะมีกำลังมาก ห้ามความซัดส่ายแห่งจิตในอารมณ์ต่างๆ ด้วยอำนาจของกามฉันทะ ดำรงมั่นไม่สั่นคลอนในอารมณ์มีกสินนิमितเป็นต้น ย่อมเข้าไปเพ่งอารมณ์ธรรมทั้งหมดนั้นจึงได้ชื่อว่า ฌาน เพราะเป็นสภาวะเข้าไปเพ่ง และเมื่อธรรมเหล่านั้นเป็นไปอยู่อย่างนี้ นิวรรณธรรมอันเป็นปฏิบัติแก่องค์ฌานย่อมไม่ได้โอกาสแล้วพุ้งขึ้น ในจิตไม่ได้จึงชื่อว่าถูกเผา ธรรมเหล่านั้นจึงได้ชื่อว่า ฌาน เพราะเป็นสภาวะเผาธรรมอันตรงกันข้าม

หากเป็นตามนี้ ความพร้อมเพรียงแห่งธรรม[อันเป็นองค์ประกอบ]จึงเป็นสิ่งสำคัญในฐานะ ๓ ที่เรียกว่าฉาน มรรค และโพชฌงค์ เพราะเมื่อมีความพร้อมเพรียงแห่งองค์ประกอบ ฉานย่อมจะทำการกิจการเข้าไปเพ่งเป็นต้นให้สำเร็จด้วยการบรรลุอุปนา และธรรมเหล่านี้แม้กระทำการของตนเป็นอย่างไร ตามนัยที่กล่าวแล้ว ก็ให้สำเร็จกิจอย่างเดียวกันคือการเข้าไปเพ่ง กล่าวคือภาวะที่จิตไม่หวั่นไหวในอารมณ์ หมู่ธรรมมีวิตกเป็นต้นจึงได้ชื่อว่า ฉาน เหมือนการเรียกว่ารถในส่วนรวมแห่งองค์ประกอบ[แต่ละส่วน]ของรถ

อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า “กิจของตนทุกอย่างมีการยกจิตเข้าไปสู่อารมณ์ของวิตกเป็นต้นทั้ง ๕ อย่าง ได้ชื่อว่ากิจเข้าไปเพ่งแต่ละอย่างๆ วิตกเป็นต้นทั้งหมด เมื่อถึงความ เป็นฉานปัจจัยในคัมภีร์ปฏิฐาน”^{๒๔} จึงให้สำเร็จฉานปัจจัยคราวละอย่างๆ ได้ เพราะเหตุ นั้น จึงกล่าวได้ว่าวิตกเป็นต้นแต่ละอย่างชื่อว่า ฉาน

อนึ่ง ในข้อความว่า ‘ศีลมีองค์ ๕ ศีลมีองค์ ๑๐’ นี้ หมู่ศีล ๕ เป็นต้นเป็นเหตุให้ ศีลได้รับชื่อว่ามีองค์ ๕ เป็นต้น มิใช่เหตุของความเป็นศีล เพราะแม้ศีลข้อหนึ่งมีการงดเว้น จากปาณาติบาตเป็นต้นย่อมชื่อว่า ศีล ฉะนั้นใด หมู่องค์ฉาน ๕ ก็เป็นเหตุของการมีองค์ ๕ และความเป็นปฐมฉานเป็นต้นในที่นี้ มิใช่เหตุของความเป็นฉาน ฉะนั้นนั้น มิฉะนั้นแล้ว องค์ฉานทั้งหลายก็ควรเป็นปัจจนิกธรรม (ธรรมอันตรงกันข้าม) ในฉานปัจจัย”

โดยประการฉะนี้ เมื่อภาวะที่รูปาวจรจิตนี้เกิดร่วมกับผัสสะเป็นต้นแม้มีอยู่ การไม่ถือเอาผัสสะเป็นต้นในจิตเหล่านี้ย่อมมี เพราะไม่มีกิจพิเศษอย่างนั้น

หุติยฉานกุศลจิต คือ กุศลจิตที่ประกอบด้วยหุติยฉานกล่าวคือวิจาร์ ปิติ สุข และ เอกัคคตา

แม้คำอื่นก็เหมือนกัน

ถามว่า : ธรรมอย่างไรหนกระทำองค์ฉานเหล่านี้ให้ต่างกัน

ตอบว่า : อธิษัตถ์ของบุคคลกระทำ หมายความว่า บุคคลใดมีวิตกเป็นเครื่อง สนับสนุน ก่อให้เกิดปฐมฉานมีองค์ ๕ แล้ว กระทำความชำนาญในปฐมฉานนั้น ย่อม เปื่อหน่ายในวิตกอีก อธิษัตถ์ของเขาดำรงอยู่เพื่อล่วงพ้นปฐมฉานแล้วบรรลุฉานที่มีองค์ ๔

อันไม่มีวิตก ลำดับนั้น เขาเข้าปฐมฌานให้มั่นคงเพื่อความเป็นบาท ออกจากปฐมฌานแล้ว พากเพียรเจริญฌานอีกพร้อมด้วยอัธยาศัย ย่อมเข้าถึงฌานที่มืองค์ ๔ อันไม่มีวิตก ในข้อนั้น การเจริญฌานแม้ประกอบกับวิตกก็ได้ชื่อว่า ล่วงพ้นวิตก เพราะถูกอบรมด้วยอัธยาศัย ฌานนั้นย่อมเกิดเป็นฌานมืองค์ ๔ อันไม่มีวิตก ด้วยอำนาจภาพของการเจริญฌาน แม้การบรรลุฌานอื่นก็มีนัยเดียวกัน อัธยาศัยของบุคคลกระทำองค์ฌานเหล่านั้นให้ต่างกันด้วยประการฉะนี้

การเข้าฌานขั้นต่ำๆ เพื่อความเป็นบาทในการบรรลุฌานขั้นสูงๆ พึงปรารภนา โดยแท้ ดังคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

เหฏฺฐิมํ เหฏฺฐิมํ ปคฺคณฺชฌานํ อุปริมสฺส อุปริมสฺส ปทภูจฺานํ โหติ.^{๗๐}

“ฌานที่คล่องแคล่วขั้นต่ำๆ เป็นปทัสถานของฌานขั้นสูงๆ”

แต่ฌานขั้นสูงที่เกิดด้วยอำนาจภาพของอัธยาศัย ย่อมจะไม่เหมือนกับฌานที่เป็นบาท เพราะอัธยาศัยของบุคคลมีอำนาจภาพกว่าฌานที่เป็นบาท ดังพระพุทธทวณะว่า

อิชฺฌติ ภิกฺขเว สีลวโต เจโตปณฺธิ วิสุทฺตตฺตา.^{๗๑}

“ตูกุรภิกษุทั้งหลาย ความตั้งใจของผู้มีศีลย่อมสำเร็จด้วยความหมดจดแห่งศีล”

ข้อความนี้จักปรากฏเมื่อถึงโลกุตตรจิตต่อไป

ถามว่า : เหตุใดพระอรุทธาจารย์จึงไม่กล่าวประเภทแห่งสังขารในมหัคคตจิตนี้

ตอบว่า : เพราะในพระบาลีไม่ตรัสไว้

ถามว่า : เหตุใดในพระบาลีจึงไม่ตรัสไว้

ตอบว่า : เพราะประเภทแห่งสังขารย่อมสำเร็จด้วยการกล่าววิธีจำแนกปฏิบัติา ซึ่งอธิบายได้ว่า เมื่อความเป็นสุขปฏิบัติา (ปฏิบัติาอันเป็นสุข) แห่งโลกียฌานและโลกุตตรฌาน ทั้งหมดมีอยู่ ความเป็นอสังขารีย่อมมีได้ และเมื่อความเป็นทุกข์ปฏิบัติา (ปฏิบัติาอันเป็นทุกข์) มีอยู่ ความเป็นอสังขารีย่อมมี

ถามว่า : รู้ได้อย่างไร

ตอบว่า : เพราะพบในคัมภีร์อรรถกถา ดังสาธกในคัมภีร์อัฐฐสาลินีว่า

โย อาทิตโต กิเลส วิขมฺเภนโต ทุกฺเคน สสงฺขารเณ สปปโยเคน กิลมนฺโต
วิขมฺเภติ. ตสฺส ทุกฺขาปปฏิปทา โหติ. โย กิเลส วิขมฺเภนโต สุขเณ อกิลมนฺโต วิขมฺเภติ.
ตสฺส สุขฺยาปปฏิปทา โหติ.^{๗๒}

“บุคคลใดเมื่อข่มกิเลสในเบื้องต้น ย่อมข่มได้โดยยากลำบากมีสังขารความเพียร
ปฏิบัติของเขาเป็นปฏิปทาอันเป็นทุกข์ ส่วนบุคคลใด เมื่อข่มกิเลส ย่อมไม่ลำบากข่มได้โดย
สะดวก ปฏิบัติของเขาเป็นปฏิปทาอันเป็นสุข”

แม้ในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนีและวิสุทธิมรรคเป็นต้น ก็กล่าวไว้เหมือนกัน

อนึ่ง บุคคลย่อมพบข้อความในพากย์หลัง[โดยย่อ]ว่า “โดยสะดวกไม่มีสังขาร
ความเพียร” เพราะพบเห็นข้อความในพากย์ต้นว่า “โดยยากมีสังขารความเพียร”

ในพากย์นั้น คำว่า “มีสังขารความเพียร” หมายความว่า ด้วยหมู่ปัจจุัยมีการเห็น
โทษ ในกามเป็นต้นอันประกอบด้วยสังขารความเพียร ด้วยข้อความนั้น พระอรรถกถาจารย์
กล่าวว่า ฌานที่เป็นทุกขปฏิบัติทั้งหมดเป็นสังขาริก

ส่วนคำว่า “ไม่มีสังขารความเพียร” หมายความว่า หมู่ปัจจุัยอันปราศจากสังขาร
ความเพียร ด้วยข้อความนั้น พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่าฌานที่เป็นสุขปฏิบัติทั้งหมด
เป็นอสังขาริก

ความจริงเมื่อฌานที่รู้เห็นเร็วเป็นทุกขปฏิบัติ ความเป็นสังขาริกย่อมเป็นอันรู้ได้
แต่เมื่อฌานที่รู้เห็นช้าเป็นสุขปฏิบัติ ความเป็นอสังขาริกก็เป็นอันรู้ได้

ถามว่า : ถ้าประเภทแห่งสังขารพึงมีโดยจำแนกตามปฏิบัติอย่างนี้ ประเภท
แห่งสังขารของมคตสิทธิฌาน (ฌานสำเร็จด้วยมรรค) และอุปตติสิทธิฌาน (ฌานสำเร็จ
ด้วยปฏิสันธิ) ซึ่งปราศจากปฏิบัติ จะสำเร็จได้อย่างไร

ตอบว่า : ความสมควรในการที่ฌานเป็นทุกขปฏิบัติหรือสุขปฏิบัติ ย่อมมีด้วยปัจจัยอันรบกวนสมาบัติในเวลาเข้าฌานสมาบัติซึ่งมีอยู่หรือไม่มีอยู่ใกล้[ฌานสมาบัติ]

ในเรื่องนั้น **มัคคสิทธิฌาน** คือ ฌานอันสำเร็จพร้อมกับการบรรลุมรรคของสุทธวิปัสสนายานิก (ผู้มีวิปัสสนาล้วนเป็นยาน)

มัคคสิทธิฌานมี ๒ อย่าง คือ ฌานสำเร็จด้วยมรรคขั้นต่ำ และฌานสำเร็จด้วยอรรหัตตมรรค

ฌานของภิกษุ ๕๐๐ รูปที่กล่าวไว้ในมหาสมยสูตร สำเร็จด้วยมรรคขั้นต่ำ ฌานของพระอานนท์สำเร็จด้วยอรรหัตตมรรค แม้ฌานอันเกิดแก่พระอนาคามีผู้ไม่รู้ตัวอยู่แล้ว เสียชีวิตโดยพลันเพราะการผลาญชีพด้วยศาสตรา ก็เหมือนฌานที่สำเร็จด้วยมรรค

อุปัตติสิทธิฌาน คือ ฌานของบุคคลผู้เจริญสมาบัติ ๘ แล้วไปเกิดในพรหมโลก ซึ่งมีรูปภพใดภพหนึ่ง สมาบัติของเขาเป็นสภาพปกติในภพนั้น แม้ฌานที่บรรลุแม้ในภพหนึ่งก็ก่อปรด้วยปฏิบัติต่างๆ โดยความต่างกันของปัจจัยที่มีอยู่ใกล้ในเวลาเข้าสมาบัติ

อีกนัยหนึ่ง การประมวลฌานทั้งสองนั้นไว้ในอสังขาริกฌาน ย่อมสมควร เพราะปราศจากปฏิบัติอันก่อให้เกิดฌาน

ประเภทแห่งสังขารในสมาธิที่เป็นโลกียะและโลกุตระ แสดงไว้โดยตรงในคัมภีร์เนตติปกรณ์ สมจริงดังสาธกว่า

เทว สมารโย สสงฺขารโ สมาริ อสงฺขารโ สมาริ.^{๗๓}

“สมาธิมี ๒ อย่าง คือ สมาธิที่มีสังขาร และสมาธิที่ไม่มีสังขาร”

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

สุขปฏิบัติ ปุพฺพกานํ ทฺวินนํ ทนฺธาภิญฺณชฺชปาภิญฺณสมาธินํ อสงฺขารภาโว
ทุกขปฏิบัติ ปุพฺพกานํ ทฺวินนํ สสงฺขารภาโว จ วุตฺโต.^{๗๔}

“สมาธิที่รู้ช้าหรือรู้เร็วซึ่งมีสุขปฏิบัติเกิดขึ้นก่อน จัดเป็นอสังขาริก ส่วนสมาธิทั้งสองนั้นซึ่งมีทุกขปฏิบัติเกิดขึ้นก่อน จัดเป็นสังขาริก”

ด้วยถ้อยคำดังนี้ ความมีสองประเภทโดยเฉพาะๆ ของฉานจิตที่เป็นมหัคคตะ และโลกุตตระทั้งหมดย่อมมีได้

คำว่า สังขาร นี้เป็นชื่อทั่วไปแก่อกุศลจิต (คือเกี่ยวข้องกับอกุศลจิตได้ด้วย) ส่วนชื่อว่า ปฏิปทา ย่อมประจักษ์ในธรรมที่เกี่ยวกับการปฏิบัติเป็นพิเศษ ทั้งมหัคคตธรรมกับโลกุตตรธรรมก็เป็นธรรมที่เกี่ยวกับการปฏิบัติ ประเภทของธรรมเหล่านั้นจึงตรัสไว้โดยจำแนกตามปฏิปทาในพระบาลีธรรมสังคณี ไม่ตรัสโดยจำแนกตามสังขาร

ทั้งหมดนี้เป็นการแสดงข้อความปรมัตถ์ในรูปาวจรจิต

(๔๙) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนีวว่า “รูปาวจรกุศลนี้ไม่พึงเรียกว่า อสังขาร เพราะฉานทั้งหมดไม่เกิดด้วยการสังสมอย่างเดียวโดยปราศจากการปรุงแต่งมาก่อนอันได้แก่การบริกรรม (การสาธยายในใจว่า ปฐวี ปฐวี เป็นต้น) และไม่พึงเรียกว่า สังขาร เพราะไม่เกิดด้วยการปรุงแต่งคือการบริกรรมล้วนๆ ปราศจากการสังสม” ในพากย์นั้น คำว่า “ไม่พึงเรียกว่า อสังขาร เพราะฉานทั้งหมดย่อมไม่เกิดขึ้นด้วยการสังสมอย่างเดียวโดยปราศจากการปรุงแต่งมาก่อนอันได้แก่การบริกรรม” นี้ ไม่สมควรก่อน เพราะการปรุงแต่งมาก่อนอันได้แก่การบริกรรมไม่ชื่อว่า สังขาร ในประเภทของสังขารนี้ เพราะเป็นปัจจัยปกติของการเกิดฉาน ความจริงกรรมอันเป็นกุศลและอกุศลทั้งหมดในโลกและในศาสนา ย่อมไม่มีเกิดขึ้นโดยปราศจากการปรุงแต่งมาก่อนอันได้แก่การกระทำตามสมควรเป็นอย่างน้อยแม้เป็นเพียงการให้ก้อนข้าวคำหนึ่ง อนึ่ง การปรุงแต่งมาก่อนคือการบริกรรมอันสมควรแก่ตน ก็จัดว่าเป็นหมู่ปัจจัยปกติของจิตซึ่งไม่เกิดขึ้นโดยปราศจากการปรุงแต่งมาก่อน ทั้งฉานทั้งหมดที่เป็นโลกิยะและโลกุตระย่อมเกิดขึ้นไม่ได้โดยปราศจากการปรุงแต่งมาก่อน คือการเจริญฉานอันได้แก่การบริกรรมตามสมควรแก่ตน ดังนั้น การปรุงแต่งมาก่อนจึงจัดว่าเป็นหมู่ปัจจัยปกติของฉาน มิฉะนั้นแล้วก็จะมีโทษว่า กุศลกรรมและอกุศลกรรมทั้งหมดที่ได้ชื่อว่า อสังขาริก ย่อมไม่มี

(๕๐) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “ทั้งไม่พึงเรียกว่า สสังขาร เพราะไม่เกิดด้วยการปรุงแต่งคือการปริกรรมล้วนๆ ปราศจากการสังสม” ก็ไม่สมควร เพราะโลกียฌานย่อมเกิดขึ้นได้โดยไม่มีการสังสม

ผู้กระทำการสังสมสมถกรรมฐานในกาลก่อนมักเกิดฌานที่เป็นสุขปฏิบัติ ส่วนผู้ไม่กระทำการสังสมมักเกิดฌานที่เป็นทุกข์ปฏิบัติ ข้อความในคัมภีร์อรรถกถาปรากฏอย่างนี้ตั้งสาธกในอรรถกถานั้นว่า

โย จ สมเถ อกตาธิกาโร. ตสฺส ทุกขาปฏิบัติ โหติ. กตาธิการสฺส สุขา.^{๗๕}

“บุคคลใดมิได้กระทำการสังสมในสมถะ ปฏิบัติของเขาเป็นทุกข์ปฏิบัติ ปฏิบัติของบุคคลผู้กระทำการสังสมแล้วเป็นสุขปฏิบัติ”

แม้การพิจารณาประเภทของสังขารในที่นี้โดยถือเอาการสังสมที่เกิดขึ้นในภพก่อนก็ไม่สมควร เพราะการพิจารณาข้อนั้นด้วยปัจจัยที่มีอยู่ใกล้ ย่อมสมควรในฌานอันเป็นกุศลและกิริยา

[ฌานที่เป็นวิบากในพรหมโลก เกิดมาจากบุพกรรมซึ่งเคยสังสมไว้ในภพก่อนที่เคยเจริญฌานก่อนจะไปเกิดเป็นพรหม ส่วนฌานอันเป็นกุศลและกิริยา เกิดมาจากความเพียรในการเจริญฌานซึ่งเป็นปัจจัยใกล้ในภพนี้]

(๕๑) ด้วยถ้อยคำดังนี้ ข้าพเจ้า[พระภิกษุอาจารย์]ได้ปฏิเสธนัยหลังมีคำเป็นต้นว่า อถวา (อีกนัยหนึ่ง) [ในคัมภีร์วิภาวณี]

[นัยหลังที่คัมภีร์วิภาวณีแสดงไว้ คือ อีกนัยหนึ่ง พระอนุรุทธาจารย์ไม่กล่าวว่า เป็นอสังขาริก เพราะความเป็นอสังขาริกของจิตอันเกิดขึ้นด้วยการปรุงแต่งก่อน ย่อมไม่มีในกาลใดๆ และไม่กล่าวว่า เป็นสสังขาริก เพราะไม่มีความสงสัยว่าเป็นอสังขาริกหรือสสังขาริก]

ในข้อนี้ เมื่อบุคคลเจริญฌานอยู่ เวลาก่อนเกิด[ปฏิบัติภาว]นิमित เป็นช่วงเวลาปฏิบัติ ส่วนเวลาต่อมา เป็นช่วงเวลาแห่งการรู้ยิ่ง

ในเรื่องนั้น **ทุกขปฏิบัติ** คือ การเจริญญาณของบุคคลผู้ปฏิบัติโดยลำบาก เพราะปัจจัยซึ่งตรงกันข้ามมีอยู่ใกล้[ฉาน]

สุขปฏิบัติ คือ การเจริญญาณของบุคคลผู้ปฏิบัติโดยสะดวก

ทันธาภิญญา คือ การรู้ยังอันเกิดจากการเจริญญาณของผู้บรรลุปรรณาสายในภายหลัง

ชิปปาภิญญา คือ การรู้ยังอันเกิดจากการเจริญญาณของผู้บรรลุเร็ว

ในข้อนั้น **ทุกขปฏิบัติ** ในเบื้องต้นย่อมกระทำฌานที่เกิดช้าหรือเร็วต่อมาให้ได้ ชื่อว่า **ทุกขปฏิบัติ** ส่วน **สุขปฏิบัติ** ในเบื้องต้นย่อมกระทำฌานที่เกิดช้าหรือเร็วต่อมาให้ได้ชื่อว่า **สุขปฏิบัติ**

พึงทราบประเภทของปฏิบัติในทุติยฌานเป็นต้น ด้วยอำนาจความลำบากหรือความสะดวกในการข่มความเพละเลเลในฌานก่อน

บุคคลใดผู้เป็นคฤหัสถ์หรือบรรพชิตในกาลนี้ แม้ไม่มีการสั่งสมซึ่งเคยทำไว้ในภพก่อน เป็นผู้พ้นจากกรรมอันเป็นอันตรายต่อฌาน ดำรงอยู่ในข้อปฏิบัติดี ตัดความกังวลแล้ว สง่ใจไปสู่[ฌาน]แล้ว ย่อมเจริญญาณ การเจริญญาณของเขาย่อมสำเร็จ พึงถึงความยุติในเรื่องนี้

๒๒. ในฌานที่เป็นวิบาก กามาวจรกุศลเมื่อยังไม่บรรลุปรรณาสาย ย่อมอ่อนแอไร้กำลัง ส่งผลในภพและฐานต่าง ๆ เล็กน้อยและในอัตภาพพรหม จึงส่งผลที่ไม่เสมอกับตน ส่วนมหัคคตกุศลเมื่อบรรลุปรรณาสาย ย่อมแก่กล้ามีกำลัง ส่งผลในภพวิภังค์ฐานแก่อัตภาพของพรหมผู้ยิ่งใหญ่ จึงส่งผลเสมอกับตนตลอดกาล ฉะนั้น ท่านจึงแสดงวิบากที่เหมือนกุศล โดยประการทั้งปวงว่า วิตทุกวิจารปีติสุขเขกคตาสหิต (วิปากจิตที่ประกอบด้วยปฐมฌาน เกิดร่วมกับวิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง) เป็นต้น

(๕๒) บางคนอ้างว่า “มหัคคตกุศलय่อมก่อให้เกิดผลอันเสมอกับตน เพราะให้ผลในภพถัดไป” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะถ้าเป็นเช่นนั้น แม้ขณะดวงที่ ๗ อันเป็นกามาวจรกุศล ก็ควรจะส่งผลเสมอกับตนได้

กุศลอันเป็นไปในกระแสจิตของพระชีณาสพฺบุไม่เหมือนุสย ย่อมได้ชื่อว่า กิริยาฉาน พระอนุรุทธาจารย์จึงแสดงกิริยาจิตเหมือนกุศลจิต

อธิบายคาถาสรูป

๒๕. คำเป็นต้นว่า ปญฺจธา (รูปาวจรจิตมี ๕ ดวงตามประเภทแห่งฉาน รูปาวจรจิตมี ๑๕ ดวงตามประเภทแห่งกุศล วิบาก และกิริยา) เป็นคาถาสรูป

ในคาถานั้น คำว่า ฉานเภเทน (ตามประเภทแห่งฉาน) คือ ตามประเภทแห่งการประกอบกับฉาน ๕ มีปฐมฉานเป็นต้น

รูปาวจรจิตตามประเภทแห่งฉานมี ๕ ดวง หมายความว่า มี ๕ ประการอย่างนี้ คือ จิตที่ประกอบกับปฐมฉาน จิตที่ประกอบกับทุติยฉาน จิตที่ประกอบกับตติยฉาน จิตที่ประกอบกับจตุตถฉาน และจิตที่ประกอบกับปัญจฉาน

พึงประกอบบทว่า รูปาวจรจิตนั้นมี ๑๕ ดวงตามประเภทแห่งกุศล วิบาก และกิริยา

(๕๓) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “คำว่า ฉานเภเทน คือ ตามประเภทแห่งการประกอบกับองค์ฉาน” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะประเภทของฉานกับประเภทขององค์ฉานต่างกัน ประเภทของฉาน คือ ฉานอันได้แก่ปฐมฉาน ทุติยฉาน เป็นต้น ส่วนประเภทขององค์ฉาน คือ องค์ ๕ ในปฐมฉาน องค์ ๔ ในทุติยฉาน เป็นต้น ในบรรดาฉานและองค์ฉานนั้น พระอนุรุทธาจารย์ประสงค์เอาประเภทของฉานในที่นี้ มิได้หมายเอาประเภทขององค์ฉาน ทั้งนี้เพราะจิตมี ๕ ดวงตามประเภทแห่งฉาน มิใช่ตามประเภทแห่งองค์ฉาน แต่ฉานมี ๕ อย่างตามประเภทแห่งองค์ฉาน

(๕๔) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวีนีว่า “คำว่า ปณฺจธา (มี ๕ ดวง) คือ มี ๕ ดวงอันได้แก่ จิตที่มีองค์ ๕ จิตที่มีองค์ ๔ จิตที่มีองค์ ๓ จิตที่มีองค์ ๒ และจิตที่มีองค์ ๒ อีก” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะฉนามมีองค์ ๕ เป็นต้น มิใช่จิต

จบการแสดงข้อความปรมัตถ์แห่งรูปาวจรจิต

อธิบายอรูปาวจรจิต ๑๒

๒๖. บัดนี้ พระอรุณธาตุอาจารย์จะแสดงอรูปาวจรจิต จึงกล่าวว่า อากาसानุญายตนกุศลจิตต์ (กุศลจิตที่ประกอบกับอากาसानุญายตนฉนาม ดวงหนึ่ง) เป็นต้น

ในประโยคนั้น อากาส คือ สิ่งรุ่งโรจน์ยิ่งนัก ความจริงอากาสแม้ไม่มีอยู่โดยสภาวะของตน ก็ปรากฏเหมือนรุ่งโรจน์ยิ่งนักด้วยอานุภาพของแสงจันทร์และแสงอาทิตย์ เป็นต้น

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า “คำว่า อากาสะ คือ สิ่งที่ไม่ถูกขีดข่วนด้วยการตัดและทำลาย คำว่า อากาส ก็คือ สิ่งที่ไม่ถูกขีดข่วนนั้นนั่นแหละ [โดยลง ณ ปัจจัยในอรรถสกัถ์ที่ไม่มีความหมายใดๆ]”

[คำว่า อากาส มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สิ่งรุ่งโรจน์ยิ่งนัก = ภูโส กาสติ ทิพพิตติ อากาโส (อา บทหน้า + กาส ธาตุ = รุ่งโรจน์ + ณ ปัจจัยในกัตตุสภาระนะ)

- สิ่งที่ไม่ถูกขีดข่วน = อากาโส เอว อากาโส (อากาส ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอรรถสกัถ์)]

อากาสมี ๔ อย่างคือ อัชฌากาส (อากาสคือท้องฟ้า) ปริจฉินนากาส (อากาสมีช่องประตูเป็นต้น) กสิณฺคสมาภูมิกาส (อากาสที่เกิดขึ้นด้วยการเพิกกสิณ) และรูปกลาป-ปริจเณทากาส (อากาสคือช่องว่างระหว่างรูปกลาป)

พระอรุณธาตุอาจารย์หมายเอากสิณฺคสมาภูมิกาสในที่นี้ เพราะอากาสนั้นเหมือนตั้งเป็นอันเดียวกันกับอัชฌากาสและถูกแผ่ไปโดยความไม่มีที่สุด อากาสอันหาที่สุดมิได้ จึงชื่อว่า อากาसानันตะ

อาจารย์บางท่านกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า “ขอบเขตคือความเกิดขึ้นหรือความดับไป ย่อมไม่ปรากฏในอากาศ อากาศนั้นจึงไม่มีที่สุด”

คำว่า **อากาศาณัญจะ** คือ อากาศอันไม่มีที่สุदनันนั้นแหละ เพราะสำเร็จพร้อมด้วย ย ปัจจัยในอรรถสกัตถ์

[คำว่า อากาศาณญจ สำเร็จรูปมาจาก อากาศานนต ศัพท์ + ญย ปัจจัย โดยลง ญย ปัจจัย ในอรรถสกัตถ์เหมือนคำว่า ยถาญจ (ยถาญต ศัพท์ + ญย ปัจจัย) เป็นต้น เมื่อควรกล่าวว่า อากาศานนตย ให้แปลง น เป็นนิคหิต และแปลง ตย เป็น จ ด้วยสูตรในสัททนีติปริกัณ (สูตรมลาสูตร ๑๐๕) ว่า นสส นิคคหิตํ ตยานเมโก โจ (แปลง น เป็นนิคหิต และแปลง ตย เป็น จ) ครั้นแล้ว ให้แปลงนิคหิตเป็นพยัญชนะที่สุตวรคคือ ญ อักษร จึงสำเร็จรูปว่า อากาศาณญจ]

หมู่จิตและเจตสิกอันมีอากาศอันหาที่สุดมิได้เป็นที่ตั้ง ชื่อว่า อากาศาณัญจายตนะ (ฌานที่มีอากาศอันหาที่สุดมิได้เป็นที่ตั้ง)

ในเรื่องนี้ อากาศอันหาที่สุดมิได้ชื่อว่า อายตนะ (ที่ตั้ง) เพราะเป็นที่ตั้งของฌาน และสัมปยุตตธรรมที่บรรลุปะมาแล้วในอากาศอันหาที่สุดมิได้ เหมือนสถานที่สถิตของ เทวดาได้ชื่อว่า เทวายตนะ (เทวาลัย) หมู่จิตและเจตสิกอันมีอากาศอันหาที่สุดมิได้เป็นที่ตั้ง จึงชื่อว่า อากาศาณัญจายตนะ (ฌานที่มีอากาศอันหาที่สุดมิได้เป็นที่ตั้ง) หมายถึง หมู่จิตและเจตสิก ดังพระพุทธทวณะในคัมภีร์วิวัฏฐว่า

อากาศาณญจายตนะติ อากาศาณญจายตนะ สมนนสส วา อุปนนสส วา ติฏฐธมฺมสุขวิหาริสฺส วา จิตฺตเจตสิกภา ฐมา.”

“จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายของบุคคลผู้เข้าอากาศาณัญจายตนะฌาน[อันเป็น กุศล] หรือของบุคคลผู้ปฏิสนธิด้วยวิบากฌาน] หรือว่าของบุคคลผู้อยู่เป็นสุขในอัทธภาพปัจจุบัน[ด้วยกิริยาฌาน] ชื่อว่า อากาศาณัญจายตนะ”

อากาศาณัญจายตนะกุศลจิต คือ กุศลจิตที่เป็นไปในฌานมีอากาศอันหาที่สุดมิได้เป็นที่ตั้ง

ในคำว่า วิมฺวณญจายตนะ นี้ **วิมฺวณ** คือ อากาศาณัญจายตนะจิตนั้นแหละ

จิตนั้นแม้มีที่สุดโดยการเกิดเป็นต้นก็ได้ชื่อว่า อนันตะ (หาที่สุดมิได้) เพราะเป็นไปในอากาศที่ได้ชื่อว่าไม่มีที่สุด

อีกนัยหนึ่ง คำว่า อนันตะ มีความหมายว่า “ส่วน” จิตชื่อว่า อนันตะ เพราะไม่ดำรงอยู่ในส่วนหนึ่ง[คืออุปาทาขณะ ฐิติขณะ หรือภังคขณะ]ในส่วนหลายส่วน ย่อมเป็นไปในการเจริญญาณซึ่งมีปฐมารูปปวิญญูณเป็นอารมณ์ด้วยการแผ่ไปสู่อากาศทั้งหมด

อีกนัยหนึ่ง จิตชื่อว่า อนันตะ เพราะเป็นไปในการเจริญญาณอันมีปฐมารูปปวิญญูณเป็นอารมณ์ว่าหาที่สุดมิได้ เนื่องจากเป็นไปในการเจริญญาณอันได้ชื่อว่าหาที่สุดมิได้

อีกนัยหนึ่ง พึงกล่าวว่า อนันตะ ด้วยการแผ่ไปของจิตในอากาศที่ได้ชื่อว่าหาที่สุดมิได้

คำว่า วิญญานานันตะ คือ วิญญูณอันหาที่สุดมิได้ วิญญูณอันหาที่สุดมิได้ นั้นแหละ ชื่อว่า วิญญูณัญจะ ด้วยนิรุตตินัย

[เมื่อลง ญย ปัจจัยในอรรถสัทธัตถ์เป็นรูปว่า วิญญานานนุตย แล้ว ให้ลบ น อักษรด้วย นิรุตตินัยที่เรียกว่า วัฒนนาสะ คือ การลบอักษร วิธีทำสำเร็จรูปอื่นจากนี้เหมือนกับคำว่า อากาसानญจ ที่กล่าวมาแล้ว]

คำว่า วิญญูณัญจายตนะ คือ หมู่จิตและเจตสิกซึ่งมีวิญญูณอันหาที่สุดมิได้เป็นที่ตั้ง

พึงกระทำสมาสว่า วิญญูณัญจายตนกุศล คือ กุศลจิตที่เป็นไปในหมู่จิตและเจตสิก คือฌานที่มีวิญญูณอันหาที่สุดมิได้เป็นที่ตั้ง ดังพระพุทธรวณะในคัมภีร์วิวัจค์ว่า

วิญญานญายตนะนติ วิญญานญายตนะ สmapนฺนสฺส วา อุปฺปนฺนสฺส วา ทิฏฐมม-
สุขวิหาริสฺส วา จิตฺตเจตสิกกา ฐมา.^{๗๗}

“จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายของบุคคลผู้เข้าวิญญูณัญจายตนะ หรือของบุคคลผู้เข้าถึงด้วยปฏิสนธิ หรือว่าของบุคคลผู้อยู่เป็นสุขในอัทธภาพปัจจุบัน ชื่อว่า วิญญูณัญจายตนะ”

(๕๕) ในคัมภีร์วิภาวนซีและมหาฎีกากล่าวว่า “ฌานที่พึงบรรลุด้วยทุติยารูป-
วิญญาน ได้ชื่อว่า วิญญานัญจะ” ข้อความนั้นไม่สอดคล้องกับพระบาลี ดังพระพุทธทวณะว่า

อนนตฺ วิมฺภานนฺติ ตเทว วิมฺภานํ ฌาเณน ผุฏฺฐํ มนสิโกโรติ, อนนตฺ ผรติ. เตน
วุจฺจติ อนนตฺ วิมฺภานนฺติ.^{๗๘}

“คำว่า อนนตฺ วิมฺภานํ (วิญญานอันหาที่สุดมิได้) มีความหมายว่า ย่อมใส่ใจ
ปฐมารูปปวิญญานนั้นอันญาณสัมผัสแผ่ไปว่าหาที่สุดมิได้ จึงชื่อว่า วิญญานอันหาที่สุดมิได้”

พระดำรัสนั้นแสดงว่าปฐมารูปวิญญานประกอบกับบัพทวิเสสนะคือ อนันตะ
(หาที่สุดมิได้) อย่างแน่นอน

มีปาฐะว่า ตเมว อากาสํ (ท้องฟ้านั้นนั่นแหละ) บ้าง [ในที่บางแห่ง]

ในคำว่า อากิญจณายตนํ นี้ คำว่า กิญจิ กิญจน มีความหมายเหมือนกัน
คำนี้เป็นชื่อของส่วนเล็กน้อย

คำว่า อกิณฺจนะ คือ ปฐมารูปวิญญานอันไม่มีส่วนเล็กน้อย กล่าวคือ ไม่มี
แม้เพียงภังคขณะเป็นอย่าต่ำเหลืออยู่

คำว่า อากิญจัญญะ คือ ภาวะแห่งจิตที่ไม่มีส่วนเล็กน้อย หมายถึง นัตถิภาวบัญญัติ
ที่เรียกว่าความไม่มีแห่งปฐมารูปวิญญาน ความจริงนัตถิภาวบัญญัติได้รับชื่อนั้นโดย
ความใส่ใจว่าไม่มีส่วนเล็กน้อย

คำเป็นต้นว่า อากิญจัญญายตนะ คือ ฌานที่มีนัตถิภาวบัญญัติเป็นที่ตั้ง มีนัยที่
กล่าวไว้แล้ว

ในคำว่า เนวสณฺณานาสณฺณายตนํ นี้ คำว่า เนวสัณฺณะ คือ ฌานที่ไม่มีสัณฺญา
[หยาบ] โดยหมายเอาสัณฺญาหยาบ

คำว่า นาสัณฺณะ คือ ฌานที่มีสัณฺญา[ละเอียด] โดยหมายเอาสัณฺญาละเอียด

คำว่า **เนวสัณฺณานาสัณฺณะ** คือ ฌานที่ไม่มีสัณฺญา[หยาบ]และมีสัณฺญา[ละเอียด] โดยกระทำที่ขณะกลางบท [คือเมื่อควรกล่าวว่า เนวสัณฺณานาสัณฺณะ ให้ทำที่ขณะ อ ใน ญ เป็น อา เพื่อความสละสลวยในการออกเสียง จึงมีรูปว่า เนวสัณฺณานาสัณฺณะ] หมายถึง หมุ่มจิต และเจตสิก

คำว่า **เนวสัณฺณานาสัณฺณายตนะ** คือ ฌานที่ไม่มีสัณฺญา[หยาบ]และมีสัณฺญา[ละเอียด]เป็นที่ตั้ง เพราะความเป็นที่ตั้งแห่งสุขอันพิเศษของนักปฏิบัติ

พึงกระทำสมาสว่า **เนวสัณฺณานาสัณฺณายตนะกุสลจิต** คือ กุสลจิตที่เป็นไปในฌานที่ไม่มีสัณฺญาหยาบและมีสัณฺญาละเอียดเป็นที่ตั้ง[แห่งสุขอันพิเศษ]

อีกนัยหนึ่ง สัณฺณานั้นแหละได้ชื่อว่า เนวสัณฺญา (มิใช่สัณฺญา) เพราะไม่มีสัณฺญา กิจที่ปรากฏชัด แต่จะกล่าวว่าไม่มีสัณฺญาก็หาไม่ได้ เพราะมีอยู่ด้วยความเป็นสภาพละเอียด อันเหลือจากสังขาร[หยาบ] จึงชื่อว่า **เนวสัณฺณานาสัณฺณะ**

[คำว่า เนวสณฺณานาสณฺณ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ฌานที่ไม่มีสัณฺญา[หยาบ]และมีสัณฺญา[ละเอียด] หมายถึง ฌาน = เนวตฺติ สณฺณา อสฺสาติ เนวสณฺณํ, นตฺติ สณฺณา อสฺสาติ นาสณฺณํ, น อสณฺณํ นาสณฺณํ, เนวสณฺณญจ ตํ นาสณฺณญจติ เนวสณฺณานาสณฺณํ

- สัณฺญามีใช่สัณฺญา[ปรากฏชัด]และมีสัณฺญา[ละเอียด] หมายถึง สัณฺญา = เนว สณฺณา เนวสณฺณา, น สณฺณา อสณฺณา, น อสณฺณา นาสณฺณา, เนวสณฺณา จ สา นาสณฺณา จาติ เนวสณฺณา-นาสณฺณา]

พึงกระทำสมาสว่า **เนวสัณฺณานาสัณฺณายตนะ** คือ ฌานที่มีสัณฺญามีใช่สัณฺญา[ปรากฏชัด]และมีสัณฺญา[ละเอียด]เป็นที่ตั้ง[แห่งสุขอันพิเศษ]

เนวสัณฺณานาสัณฺณายตนะกุสล คือ กุสลจิตที่ประกอบด้วยฌานที่มีสัณฺญามีใช่สัณฺญา[ปรากฏชัด]และมีสัณฺญา[ละเอียด]เป็นที่ตั้ง[แห่งสุขอันพิเศษ]

บุคคลผู้ละนิวรณ์ธรรมและวิตกเป็นต้นอันหยาบตั้งแต่ต้นแล้ว บรรลุความละเอียด สุขุมสูงๆ ขึ้นไปในธรรมที่เหลือด้วยอำนาจของการเจริญฌาน ปฏิบัติอยู่ตามลำดับ ย่อม

บรรลुสมบัติที่ถึงความเป็นยอดในโลภียธรรม เพราะเป็นสภาวะละเอียดสุขุม ดังนั้น แม้จิตในจตุตถารูปจิตก็เป็นเนวจิตตานาจิตตะ (มีจิตมิใช่จิตปรากฏชัดและมีจิตละเอียด) แม้ผัสสะก็เป็นเนวผัสसानาผัสสะ (มีผัสสะมิใช่ผัสสะปรากฏชัดและมีผัสสะละเอียด) แม้เวทนา เป็นต้นก็เหมือนกัน เพราะเหตุนี้ การถือเอาคำว่า สัญญา ในคำว่า เนวสนฺญาณาสนฺนายตน นี้ จึงเป็นการยกขึ้นกล่าวพอเป็นตัวอย่างในการแสดงธรรม

[คำว่า สัญญา เป็นอุปลักขณัย คือ การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด หมายความว่า แม้จิต ผัสสะ และเจตสิกอื่นในข้อนี้ ก็ลักษณะเหมือนสัญญาที่มีใช้สัญญาปรากฏชัดและมีสัญญาละเอียด]

ในวิปากจิต คำว่า วิญญาณ ในคำว่า วิญญาณญายตน นี้ คือ ปฐมารูปบุคคลจิต พึงทราบว่าเป็นไปในภพก่อนถัดมา[จากภพที่บรรลุฉาน] และความเป็นจิตไม่มีส่วน[คืออวัคขณะ]เล็กน้อย ก็คือความไม่มีแห่งปฐมารูปบุคคลจิต

ส่วนในกิริยาจิต ปฐมารูปวิญญาณทั้งสองที่เป็นบุคคลและกิริยาได้ชื่อว่า วิญญาณ และความเป็นจิตไม่มีส่วนเล็กน้อย ก็คือความไม่มีแห่งปฐมารูปวิญญาณทั้งสอง

อธิบายคาถาสรูป

๓๐. ในคาถาสรูป คำว่า อามพณปปเภเทน (ตามประเภทแห่งอารมณ์) มีความหมายว่า ตามประเภทแห่งอารมณ์ ๔ มีกสิณคณาภิมาภาส (อากาศอันเกิดด้วยการเพิกกสิณ) เป็นต้นที่พึงยึดหน่วง โดยแท้จริงแล้วอารมณ์ ๔ ในอรูปาจรจิตนี้มี ๒ ประเภท คือ อารมณ์ ๔ ที่พึงล่วงพ้นไป และอารมณ์ ๔ ที่พึงยึดหน่วง

อารมณ์ที่พึงล่วงพ้นไปในปฐมารูปวิญญาณ คือ กสิณนิमितที่เป็นอารมณ์ของรูปัญจมฉาน ส่วนอารมณ์ที่พึงยึดหน่วง คือ อากาศที่ได้รับเพราะเพิกกสิณนิमित

อารมณ์ที่พึงล่วงพ้นไปในหุติยารูปวิญญาณ คือ อากาศอันเป็นอารมณ์ของปฐมารูปวิญญาณ ส่วนอารมณ์ที่พึงยึดหน่วง คือ ปฐมารูปวิญญาณ

อารมณ์ที่พึงล่องพันไปในตติยารูปปวิญญาณ คือ ปฐมารูปปวิญญาณ ส่วนอารมณ์ที่พึงยึดหน่วงของตติยารูปปวิญญาณ คือ นัตถิกาวบัตถุญญิต

อารมณ์ที่พึงล่องพันไปในจตุตถารูปปวิญญาณ คือ นัตถิกาวบัตถุญญิต ส่วนอารมณ์ที่พึงยึดหน่วง คือ ตติยารูปปวิญญาณ

ในที่นั้น แม้อรูปาวจรจิตจะมี ๔ ดวงโดยจำแนกตามอารมณ์ที่พึงล่องพันไป ๔ อย่าง แต่ประเภทของอรูปาวจรจิตย่อมปรากฏชัดโดยจำแนกตามอารมณ์ที่พึงยึดหน่วงซึ่งปรากฏโดยตรงในเรื่องนี้ด้วยคำว่า อากาसानนุจายตน (กุศลจิตอันเป็นไปในฌานที่มีอากาศอันหาที่สุดมิได้เป็นที่ตั้ง) เป็นต้น

พึงประกอบบทว่า อรูปาวจรจิตมี ๔ ดวงตามประเภทแห่งอารมณ์ มี ๑๒ ดวงตามประเภทแห่งกุศล วิบาก และกิริยา

จบการแสดงข้อความปรหมัตถ์แห่งอรูปาวจรจิต

อธิบายโลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐

๓๑. บัดนี้ พระอนุรุธาจารย์จะแสดงโลกุตตรจิตที่มาถึงตามลำดับ จึงกล่าวว่า โสตาปัตติมคฺคจิตตํ (จิตที่ประกอบกับโสดาปัตติมรรค) เป็นต้น

ในประโยคนั้น โสตะ คือ กระแสน้ำในแม่น้ำคงคา เป็นต้น เพราะเป็นสภาวะไหลไป คือเป็นไปต่อเนื่องไม่หวนกลับ ดังเช่นกระแสน้ำย่อมไหลไปไม่หวนกลับตั้งแต่ต้นธารจนถึงมหาสมุทร คือเป็นไปต่อเนื่องโดยแท้

อริยมรรคมีองค์ ๘ ชื่อว่า โสตะ เพราะเหมือนกระแสน้ำ ดังพระบาลีว่า

โย โข อาวุโส อริโย อภฺจฺจโก มคฺโค. เสยฺยถิ. สมฺมาทิฏฺฐิ ๕ เปฯ สมฺมาสมายิ.
อยํ วุจฺจตาฺวุโส โสโต.^{๗๔}

“ผู้มีอายุ อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ (ความเห็นชอบ)... สัมมาสมายิ (ความตั้งมั่นชอบ) ผู้มีอายุ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้เรียกว่า กระแสน้ำ”

[คำว่า ผู้มีอายุ เป็นคำที่ภิกษุผู้มีพรรษามากกว่าใช้เรียกภิกษุผู้มีพรรษาน้อยกว่า ส่วนคำว่า ท่านผู้เจริญ เป็นคำที่ภิกษุผู้มีพรรษาน้อยใช้เรียกภิกษุผู้มีพรรษามากกว่า]

อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ย่อมไม่หวนกลับในระหว่างที่ไหลไปคือเป็นไปต่อเนื่องตั้งแต่เวลาเกิดขึ้นจนถึงนิพพานธาตุซึ่งไม่มีขั้นเหลือ ด้วยอำนาจของการแผ่อาณาพครอบคลุมดังพระพุทธทวจนะว่า

เสวยธาปิ ภิกฺขเว ยา กาจิ มหานทีโย. เสวยถิทํ. คงคา ยมูนา อจิรวดี สรรภู มหี. สพพา ตา สมุทฺตนิหฺนา โหนฺติ สมุทฺตโปณฺา สมุทฺตปพฺภารา. เอวเมว โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ อริยํ อฏฺฐจฺจกิกํ มคฺคํ ภาเวนฺโต พหุลลิกโรนฺโต นิพฺพานนินฺโน โหติ นิพฺพานโปณฺเณ นิพฺพาน-ปพฺภาโร.^{๘๐}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำใหญ่สายใดสายหนึ่ง คือ แม่น้ำคงคา แม่น้ำยมูนา แม่น้ำอจิรวดี แม่น้ำสรรภู แม่น้ำมही แม่น้ำทั้งหมดนั้นไหลเทลงสู่มหาสมุทร ฉะนั้นใด ภิกษุเมื่อเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ กระทำให้มาก เป็นผู้โน้มน้อมลงสู่พระนิพพาน ฉะนั้น”

การไปไม่หวนกลับในข้อนี้ พึงทราบด้วยการที่กิเลสซึ่งถูกกำจัดแล้วด้วยมรรคนั้นๆ ไม่หวนกลับมาอีก และด้วยการที่อินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้นถึงความแก่กล้าตามลำดับดังพระพุทธทวจนะว่า

เสวยธาปิ ภิกฺขเว ฌมฺโฆ นิกฺกฺขชฺไซ วมเตว อุทกํ. โน ปจฺจาวมตี. เอวเมว โข ภิกฺขเว อริยํ อฏฺฐจฺจกิกํ มคฺคํ ภาเวนฺโต พหุลลิกโรนฺโต วมเตว ปาปเก อฏฺฐสเล ธมฺเม. โน ปจฺจาวมตี.^{๘๑}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เหมือนน้ำที่ถูกคว่ำไว้ ย่อมคายน้ำออก ไม่กลับเข้าไป ฉะนั้นใดบุคคลเมื่อเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ กระทำให้มาก ย่อมคลายอกุศลธรรม ไม่หวนกลับเข้าไป ฉะนั้น”

และสมจริงดังสาธกเป็นต้นว่า

โสดาปัตติมรรคญาณเนน เย กิเลสา ปหีนา, เต กิเลสเ น ปุเนติ น ปจเจติ น ปจจาจฺจติ.^{๘๒}

“อริยสาวกย่อมไม่กลับมา คือกลับคืน กล่าวคือหวนมาหากิเลสซึ่งถูกกำจัดด้วย โสดาปัตติมรรคญาณแล้ว”

อนึ่ง ปุณฺชนอาจกลับเข้าหากิเลสซึ่งถูกกำจัดได้อีก คือแม้เป็นติเหตุบุคคลก็เข้า ถึงความเป็นทิเหตุบุคคลและอเหตุบุคคลได้ เนื่องจากพวกเขาแม้เกิดในภวัคคภูมิ (เนว- สัณฺณานาสัณฺณายตนภูมิ) ชั้นสูง ก็มาเกิดในอบายภูมิได้อีก แม้มีศีลก็เป็นคนทุศีลได้อีก แม้มีจิตตั้งมั่นก็เป็นคนวิกลจริตหรือมีจิตซัดส่ายได้อีก แม้มีปัญญาก็กลายเป็นคนปัญญาอ่อน มีน้ำลายไหลได้อีก แต่พระอริยบุคคลไม่เป็นเช่นนั้น ท่านไม่กลับเข้าหากิเลสที่ถูกกำจัดไป แล้วด้วยมรรคนั้นๆ ไม่กลับเป็นปุณฺชนหรือพระอริยบุคคลชั้นต่ำ ย่อมถึงความแก่กล้าแห่ง อินทริย์มีศรัทธาเป็นต้นตามลำดับ

ผลทั้งหมดนี้สำเร็จด้วยอานุภาพของอริยมรรคเท่านั้น ชื่อว่าโสดะจึงปรากฏใน มรรคอันเป็นเหตุเกิดเบื้องต้น[แห่งผลทั้งหมด]

คำว่า โสดาปัตติ คือ การถึงกระแสเป็นครั้งแรก

โสดาปัตติมรรค คือ มรรคที่บุคคลบรรลุด้วยการถึงกระแสเป็นครั้งแรก

อีกนัยหนึ่ง โพธิปักขิยธรรมที่เป็นโลกียะและโลกุตตระทั้งหมดซึ่งเกิดในกระแสจิต ของพระอริยบุคคล เป็นไปอยู่ด้วยการไปไม่หวนกลับด้วยความมีสัมโพธิญาณและอนุภาติเสส- นิพพานเป็นที่อาศัย เรียกว่า โสดะ โดยความหมายที่กล่าวแล้ว ดังมีพระพุทธดำรัสว่า

ธมฺมโสดสมาปฺนโน อริโย.^{๘๓}

“บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยกระแสแห่ง[โพธิปักขิย]ธรรม เรียกว่า พระอริยะ”

คำว่า โสดาปัตติ คือ ปฏิปทาทำให้ถึงกระแสเป็นครั้งแรก

โสดาปัตติมรรค คือ มรรคอันเป็นปฏิปทาทำให้ถึงกระแสเป็นครั้งแรก ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ปจम्मคฺคสงฺฆาตยา โสตาปัตติยา องฺคนฺติ โสตาปัตติยํคํ.^{๔๔}

“**โสดาปัตติยํค** คือ องค์ของปฏิปทาทำให้ถึงกระแสเป็นครั้งแรกที่เรียกว่า ปฐมมรรค”

[คำว่า โสตาปัตติมคฺค มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- มรรคที่บุคคลบรรลุด้วยการถึงกระแสเป็นครั้งแรก = โสโต วิทยาติ โสโต, โสตสฺส อาทิตโต ปชฺชนํ โสตาปัตติ, โสตาปัตติยา อธิคฺคมาโน มคฺโค โสตาปัตติมคฺโค (มัชฌิมา นิกาย ปิณฑกสูตร ๘)

- มรรคอันเป็นปฏิปทาทำให้ถึงกระแสเป็นครั้งแรก = โสโต วิทยาติ โสโต, โสโต อาทิตโต ปชฺชนํ เอตยาติ โสตาปัตติ, โสตาปัตติ จ สา มคฺโค จาติ โสตาปัตติมคฺโค (วิเสสนบุรพบท กรรมธรรมาสมาย โสโต ศัพท์หมายถึงโพธิปักขิยธรรม ๓๗)]

มรรค คือ ทาง กล่าวคือ อุบาย

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า “**มรรค** คือ สภาวะแสงหานิพพาน, สภาวะที่ผู้ปรารถนานิพพานแสงหา หรือ สภาวะกำจัดกิเลสไปได้”

[คัมภีร์นี้เห็นว่า มคฺค มีความหมายว่า “ทาง” ตามมติของอาจารย์ท่านอื่น มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะแสงหานิพพาน = นิพฺพานํ มคฺเคตฺติ มคฺโค (มคฺค ธาตุ = แสงหา + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สภาวะที่ผู้ปรารถนานิพพานแสงหา = นิพฺพานตฺถิเกหิ มคฺคียตฺติ มคฺโค (มคฺค ธาตุ + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- สภาวะกำจัดกิเลสไปได้ = กิเลส มาเรณฺโต คจฺจนฺตฺติ มคฺโค (มีศัพท์เดิมว่า มาเรณฺตคฺคมาเรณฺตฺติ อา ใน มา เป็น อ, ลป เณตฺตมาเรณฺต ค อักษร และซ้อน ค อักษรด้วยนิจฺตตินัย)]

(๕๖) ในคัมภีร์วิภาวีกถาว่า “**โสดาปัตติ** คือ ผู้ถึงกระแสอริยมรรคเป็นครั้งแรก หมายถึง บุคคล” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะ โสตาปัตติ ศัพท์ที่เป็นไปในบุคคลไม่พบในที่ใด

[คำว่า โสตาปัตติ คือ การถึงกระแสนิพพานเป็นครั้งแรก ส่วนบุคคลผู้ถึงกระแสนิพพานเป็นครั้งแรก เรียกว่า โสตาปนฺน (พระโสดาบัน)]

(๕๗) ข้อความดังกล่าวได้ปฏิเสธความในคัมภีร์วิภาวณีว่า “โสดาปัตติมรรค คือ มรรคของบุคคลผู้เข้าถึงกระแสนิพพานเป็นครั้งแรก”

โสดาปัตติมรรคจิต คือ จิตที่ประกอบด้วยโสดาปัตติมรรค

(๕๘) ส่วนในคัมภีร์ฎีกาทิ้งหลายกล่าวว่า “โสดาปัตติมรรคจิต คือ มรรคจิตซึ่งบรรลุด้วยการถึงกระแส” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะ โสตาปัตติ ศัพท์ที่เนื่องด้วย จิตต ศัพท์ไม่พบในพระบาลีใด

สกทาคามี คือ ผู้มีปกติมาสู่โลกนี้คราวเดียวด้วยการปฏิสนธิ หมายถึง ผู้ดำรงอยู่ในผลที่ ๒ ความจริงบุคคลนั้นแม้ดำรงอยู่ในภวัคคภูมิ (เนวสัณญานาสัณญายตนภูมิ) ขั้นสูง ก็อาจมาสู่กามภูมินี้อีกเป็นปกติด้วยการปฏิสนธิ เพราะไม่ล่วงพ้นสภาพนั้นเนื่องจากยังมีกิเลสเป็นเหตุให้มาสู่กามภูมิ ที่เป็นดังนี้ก็เพราะว่ายังกำจัดกามราคานุสัยไม่ได้ ดังพระพุทธวจนะในจตุกกนิบาตว่า

อิธ สาริปุตฺต เอกจฺจสฺส ปุคฺคสฺส โอรัมภาคิยานิ สัโยชนานิ อปฺปหีนานิ โหนติ, โส ติฏฺฐเฬว ธมฺเม เนวสณฺณานาสณฺณายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหริติ. โส อปริหิโน กาลํ กุรุมาโน เนวสณฺณานาสณฺณายตนูปคานํ เทวานํ สหพฺยตํ อุปปชฺชติ. โส ตโต จูโต อาคามี โหติ อนาคนฺตฺวา อิตถตฺตํ. อิธ ปน สาริปุตฺต เอกจฺจสฺส ปุคฺคสฺส โอรัมภาคิยานิ สัโยชนานิ ปหีนา นิ โหนติ, โส ติฏฺฐเฬว ะเปฯ โส ตโต จูโต อนาคามี โหติ อนาคนฺตฺวา อิตถตฺตํ.^{๘๕/}

“ดูกรสารีบุตร บุคคลบางคนในโลกนี้กำจัดสังโยชน์ขั้นต่ำไม่ได้ เขาได้บรรลุเนวสัณญานาสัณญายตนฌานในภพปัจจุบันอยู่ มีฌานไม่เสื่อม เมื่อเสียชีวิต ย่อมเข้าถึงความเป็นสหายของพรหมผู้เข้าถึง เนวสัณญานาสัณญายตนภูมิ เขาจุติจากภพนั้นแล้วมาสู่กามภูมินี้ ดูกร สารีบุตร ส่วนบุคคลบางคนในโลกนี้กำจัดสังโยชน์ขั้นต่ำได้แล้ว ได้บรรลุเนวสัณญานาสัณญายตนฌานในภพปัจจุบันอยู่ เขามีฌานไม่เสื่อม เมื่อเสียชีวิต ย่อมเข้าถึงความ

เป็นสหายของพรหมผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ เขาจุติจากภพนั้นแล้ว ไม่มาสู่กามภูมินี้”

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

อิตฺถตฺตุนฺติ อิมํ กามาวจรปญฺจกฺขณฺฏภาวํ.^{๘๖}

“คำว่า อิตฺถตฺตํ (กามภูมินี้) คือ การมีขั้น ๕ อันเป็นกามาวจร”

ข้อความนี้กล่าวไว้ด้วยอำนาจแห่งความเป็นไปของกิเลส มิใช่กล่าวด้วยอำนาจแห่งความเป็นไปของบุคคล เพราะพระโสดาบันและพระสกทาคามีผู้เป็นพรหมจะไม่มาสู่พรหมโลกชั้นต่ำด้วยการปฏิสนธิ พวกท่านจะมาสู่กามภูมินี้ได้อย่างไรกัน

ถามว่า : ทราบได้อย่างไร

ตอบว่า : ทราบได้ตามพระพุทธานุญาตในอนุสัยยมกว่า

กามธาคฺชยา จุตสฺส รูปธาคฺชํ อรูปธาคฺชํ อุปปชฺชนตฺสส กสฺสจฺจิ สตฺต อนุสฺยา อนุเสนฺติ, กสฺสจฺจิ ปญฺจ อนุสฺยา อนุเสนฺติ, กสฺสจฺจิ ตโย อนุสฺยา อนุเสนฺติ.^{๘๗}

“อนุสัย ๗ นอนเนื่องแก่บุคคลบางคน [ปุถุชน] ผู้จุติจากกามสุคติภูมิ [๗] แล้วเกิดในรูปภูมิและอรุณภูมิ อนุสัย ๕ นอนเนื่องแก่บุคคลบางคน [พระโสดาบันและพระสกทาคามี] อนุสัย ๓ นอนเนื่องแก่บุคคลบางคน [พระอนาคามี]”

และมีพระพุทธานุญาตว่า

รูปธาคฺชยา อรูปธาคฺชยา จุตสฺส กามธาคฺชํ อุปปชฺชนตฺสส สตฺเตว อนุสฺยา อนุเสนฺติ.^{๘๘}

“อนุสัย ๗ นอนเนื่องแก่บุคคลผู้จุติจากรูปภูมิและอรุณภูมิแล้ว ไปเกิดในกามสุคติภูมิ [๗]”

ในพระบาลีนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในประโยคแรกว่า อนุสัยมี ๗ โดยจำแนกตามปุถุชน อนุสัยมี ๕ โดยจำแนกตามพระโสดาบันและพระสกทาคามี อนุสัยมี ๓ โดยจำแนกตามพระอนาคามี ส่วนในประโยคหลังตรัสว่า อนุสัยมี ๗ โดยจำแนกตามปุถุชน

อย่างเดียว เพราะพระโสตาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามีผู้เป็นพรหมย่อมไม่ไปสู่
 กามภูมิด้วยการปฏิสนธิ

ในอรรถกถาธัมมทวิวงศ์กล่าวว่า

รูปาวจร นิพพุตตา โสตาปนฺนสกทาคามิโน น ปฺน อิธาคจฺจนฺติ, ตตฺถเว ปริ-
 นิพฺพายนฺติ. เอเต हि ฆานอนาคามิโน นาม.^{๔๙}

“พระโสตาบันและพระสกทาคามีผู้อุบัติเกิดในรูปภูมิแล้วจะไม่มาสู่ กามภูมินี้
 อีก ย่อมปรินิพพานในรูปภูมินั้น พวกท่านชื่อว่า ฆานอนาคามี (พระอนาคามีโดยฆาน)”

นวสุ พุรหมฺโลเกสุ นิพพุตตอริยสาวกานํ ตตฺตรูปปตฺติปิ โหติ อูปรูปปตฺติปิ. น
 เหมฺจฺรูปปตฺติ. ปุถุชฺชนานํ ปน ตตฺตรูปปตฺติปิ โหติ อูปรูปปตฺติ เหมฺจฺรูปปตฺติปิ.^{๕๐}

“การอุบัติเกิด[ซ้ำกัน]ในพรหมโลกนั้นบ้าง การอุบัติเกิดในพรหมโลก ชั้นสูงบ้าง
 ย่อมมีแก่พระอริยสาวกผู้เกิดในพรหมโลก ๙ ชั้น การอุบัติเกิด ในกามภูมิชั้นต่ำย่อม
 ไม่มี ส่วนปุถุชนมีการอุบัติเกิดในพรหมโลกนั้นบ้าง พรหมโลกชั้นสูงบ้าง กามภูมิชั้นต่ำบ้าง”

การไม่มาสู่กามภูมิดังกล่าว ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจของฆานอันมีมรรคเป็น
 เครื่องสนับสนุน มิใช่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของมรรค

ในคำว่า “สกทาคามี คือ ผู้มีปกติมาสู่โลกนี้คราวเดียวด้วยการปฏิสนธิ” นี้ คำว่า
 “สู่โลกนี้” ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายแสดงอรรถไว้ ๒ นัยว่า “สู่มนุษยภูมิ” หรือ “สู่
 กามภูมิ”

เมื่อมีอรรถแรก คำว่า “มา” นี้มีความหมายว่า “มาจากเทวโลก” ส่วนอรรถหลัง
 มีความหมายว่า “มาจากเทวโลกและพรหมโลก” แต่ในพระบาลีคล้ายกับระบุถึงอรรถหลัง
 ดังสาธกในคัมภีร์ปุคคลบัญญัติว่า

อนาคนฺตฺวา อิตฺถตฺตํ อนาคามี เตน ทฺวุจฺพุโพ. อาคนฺตฺวา อิตฺถตฺตํ โสตาปนฺน-
 สกทาคามิโน เตน ทฺวุจฺพุพา.^{๕๑}

“พึงทราบว่ามีผู้ไม่มาสู่กามภูมินี้ ชื่อว่า อนาคามี เพราะการไม่มานั้น พึงทราบว่ามีผู้มาสู่กามภูมินี้ ชื่อว่า โสดาบันและสกทาคามี เพราะการมานั้น”

พระดำรัสว่า “ผู้ไม่มาสู่กามภูมินี้” แสดงความหมายว่า ชื่อว่า อนาคามี เพราะไม่มาสู่กามภูมินี้

ส่วนพระดำรัสว่า “ผู้มาสู่กามภูมินี้” แสดงความหมายว่า ชื่อว่า สกทาคามี เพราะพระโสดาบันและพระสกทาคามีทั้งสองมาสู่กามภูมินี้อีกคราวหนึ่ง

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะคำทั้งสองคำคือ อิตถตตํ (กามภูมินี้) ที่มีอยู่ในประโยคติดกัน ไม่ควรมีความหมายต่างกัน [คือ คำหนึ่งหมายถึงมนุษย์ภูมิ อีกคำหนึ่งหมายถึงกามภูมิ]

ในมัชฌิมนิกายกัณ्हกัณฐกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

โย โส มหาราช พุทฺธมา สพฺยาปชฺโฌ, โส พุทฺธมา อาคณฺดา อิตถตตํ. โย โส พุทฺธมา อพฺยาปชฺโฌ, โส พุทฺธมา อนาคณฺดา อิตถตตํ.^{๕๒}

“ดูกรมหาบพิตร พรหมผู้มีความกระตือรือร้น[ทางใจ]จะมาสู่กามภูมินี้ ส่วนพรหมผู้ไม่มีความกระตือรือร้น[ทางใจ]จะไม่มาสู่กามภูมินี้”

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า “มีความกระตือรือร้น[ทางใจ]” นี้ หมายถึงพรหมผู้เป็นพระโสดาบัน พระสกทาคามี และปุถุชน เพราะปุถุชน พระโสดาบัน และพระสกทาคามีได้ชื่อว่า ผู้มีความกระตือรือร้น[ทางใจ] เพราะความกระตือรือร้นที่เรียกว่า ทุกข์ทางใจ ยังไม่ถูกกำจัดไป เนื่องจากยังละปฏิฆานุสัยไม่ได้

พระดำรัสว่า “มาสู่กามภูมินี้” หมายความว่า มาโดยปกติ คือมีสภาพมาสู่กามภูมินี้ อีกด้วยการปฏิสนธิ

พึงทราบข้อความของประโยคหลัง [คือพระดำรัสว่า ชื่อว่า โสดาบันและสกทาคามี เพราะการมานั้น] โดยนัยกลับกัน

ในบรรดาผู้มาสู่กามภูมินี้คราวเดียว ๒ จำพวกนั้น พวกแรกชื่อว่า โสดาบัน ด้วยคุณธรรมอันถึงกระแสนิรมรรคก่อนกว่าพระอริยบุคคลทั้งหมด และเป็นคุณเฉพาะไม่เกี่ยวกับพระอริยบุคคลเหล่าอื่น

อนึ่ง ตามประเภทความเป็นไปแห่งบุคคลในที่นี้ ภาวะที่พระโสดาบันและพระสกทาคามีผู้ดำรงอยู่ในพรหมโลกมาสู่กามภูมิคราวเดียว ย่อมไม่มีเหมือนความเป็นสัตตักขัตตูปรมะ (ผู้มีการเกิด ๗ ครั้งเป็นอย่างมาก) เป็นต้น แม้ผู้ดำรงอยู่ในผลที่ ๑ และที่ ๒ ในพรหมโลกก็ถึงการนับว่าเป็นผู้ไม่มาสู่กามภูมิ ชื่อว่าสกทาคามีจึงมีแก่ผู้ดำรงอยู่ในผลที่ ๒ ซึ่งอุบัติเกิดในกามภูมิเท่านั้น ดังในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่าพระสกทาคามีมาคราวเดียวด้วยการปฏิสนธิในภูมิชั้นต่ำ [มนุษย์โลก] และภูมิชั้นสูง [เทวโลก] ในกามภูมิอย่างเดียว ดังพระพุทธวจนะในพระบาลีว่า

ปญฺจนํ อธิ นิฏฺฐา สตฺตกฺขตฺตูปรมสฺส โกลํโกลสฺส เอกพีชิสฺส สกทาคามิสฺส, โย จ ธิฏฺฐเจว ธมฺเม อรหา.^{๔๓}

“ความสำเร็จ[คือการบรรลุนุपाติเสสนิพพาน]ในกามภูมิ ย่อมมี แก่บุคคล ๕ จำพวกคือ สัตตักขัตตูปรมะ โกลังโกละ เอกพีชี พระสกทาคามี และผู้เป็นพระอรหันต์ในอัฐภาพปัจจุบัน”

พระสกทาคามีมี ๖ ประเภท คือ ผู้บรรลุนิมนุญญโลกนี้แล้วปรินิพพานในนิมนุญญโลกนี้ ผู้บรรลุนิมนุญญโลกนี้แล้วปรินิพพานในเทวโลกนั้น ผู้บรรลุนิมนุญญโลกนี้แล้วปรินิพพานในเทวโลกนั้น ผู้บรรลุนิมนุญญโลกนี้แล้วปรินิพพานในมนุษย์โลกนี้ ผู้บรรลุนิมนุญญโลกนี้แล้วเกิดในเทวโลกนั้น แล้วปรินิพพานในมนุษย์โลกนี้ และผู้บรรลุนิมนุญญโลกนี้แล้วเกิดในมนุษย์โลกนี้ แล้วปรินิพพานในเทวโลกนั้น

คำว่า “ผู้บรรลุนิมนุญญโลกนี้แล้วปรินิพพานในมนุษย์โลกนี้” คือ ผู้บรรลุสกทาคามิมรรคในมนุษย์โลกนี้แล้ว ได้บรรลุมรรคในมนุษย์โลกนี้ แล้วจึงปรินิพพาน

คำว่า “ผู้บรรลู่ในเทวโลกนั้นแล้วปรินิพพานในเทวโลกนั้น” คือ ผู้บรรลู่สกทาคามีมรรคในเทวโลกนั้นแล้ว ได้บรรลู่อรหัตตมรรคในเทวโลกนั้น แล้วจึงปรินิพพาน

คำว่า “เกิด” คือ อุบัติเกิดด้วยการถือปฏิสนธิ

ส่วนในข้อความของพระอรรถกถาจารย์ที่กล่าวอรรถของคำว่า “สู่โลกนี้” ว่า หมายถึง “สู่มนุษยโลกนี้” สกทาคามีบุคคลมีจำแนกไว้ ๕ ประเภทเท่านั้น ไม่มีประเภทที่ ๖ [คือ ผู้บรรลู่ในเทวโลกนั้นแล้วเกิดในมนุษยโลกนี้ แล้วปรินิพพานในเทวโลกนั้น]

(๕๙) คัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “ในบรรดาสกทาคามีบุคคล ๕ ประเภท สกทาคามีบุคคลอย่างใด ๕ เท่านั้นพึงหมายเอาในที่นี้ เพราะท่านไปจากมนุษยโลกนี้แล้วกลับมาสู่มนุษยโลกนี้อีกคราวเดียว” แต่ในอรรถกถาของมหาปรินิพพานสูตร^{๔๔} และมหาวรรคสังยุต^{๔๕} กล่าวว่าแม้บุคคลที่ ๖ นั้นก็ชื่อว่าผู้มาเช่นกัน เพราะมีสภาพมาคราวเดียว

แม้พระสัมพันธัญญผู้ดำรงอยู่ในผลที่ ๒ ก็ชื่อว่าดำรงอยู่ในภาวะที่มาอีกครั้งเดียว เหมือนผู้ดำรงอยู่ในผลแรกซึ่งตั้งอยู่ในความเป็นผู้มาเกิด ๗ ครั้งเป็นอย่างมาก トラบเท่าที่ยังไม่บรรลุมรรคขั้นสูง ผู้ดำรงอยู่ในผลที่ ๒ ประเภทใดประเภทหนึ่งจึงได้ชื่อว่า สกทาคามีโดยตรง เพราะเป็นสภาวะมาอีกครั้งหนึ่ง พึงทราบว่ บุคคล ๖ ประเภททั้งหมดชื่อว่า สกทาคามี โดยตรงในที่นี้

สกทาคามีมรรค คือ มรรคของสกทาคามีบุคคล

โดยแท้จริงแล้ว สกทาคามีมรรคเป็นกัตตา (ผู้ทำกิจ) ที่ทำให้เกิดขึ้นเอง ย่อมทำให้เกิดผลคือสกทาคามีบุคคลที่พึงให้เกิด ความเป็นวิเสสนะ (บทขยาย) และวิเสสยะ (บทที่ถูกขยาย) โดยเนืองด้วยความเป็นผลที่พึงให้เกิดและกัตตาผู้ให้เกิด ย่อมปรากฏโดยชอบด้วยเหตุผล ดังคำว่า ติสสมاتا (มารดาของติสสะ) ผุสสมاتا (มารดาของผุสสะ)

[ในคำว่า “มรรคของสกทาคามีบุคคล” ตามหลักภาษาถือว่า มรรคเป็นวิเสสนะคือบทขยาย ส่วนคำว่า “ของสกทาคามีบุคคล” เป็นวิเสสยะคือบทที่ถูกขยาย ดังที่กล่าวไว้ในปทูปลธิปกรณ (สูตร ๓๑๖) คำทั้งสองนี้เกี่ยวเนื่องกันโดยที่มรรคเป็นเหตุให้เกิดพระสกทาคามี ส่วนพระสกทาคามี

เป็นผลที่มรรคให้เกิด ดังคำว่า “มารดาของตีสสะ” มารดาเป็นผู้ให้กำเนิดตีสสะ ส่วนตีสสะเป็นผลที่มารดาให้กำเนิด]

(๖๐) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวีนีว่า “แม้ผู้ดำรงอยู่ในผลก็ได้ชื่อว่า สกทาคามี เพราะผู้ถึงพร้อมด้วยมรรคไม่มีการมาอย่างนั้น แต่มรรคที่เกิดขึ้นก่อนอันเป็นเหตุของผล ใช้เรียกบุคคลผู้ดำรงอยู่ในผลเป็นพิเศษว่า สกทาคามี เพื่อปฏิเสธมรรคอื่น เช่นเดียวกับ อนาคามีมรรค” โดยมุ่งหมายว่า “ความเป็นวิเสสนะและวิเสสยะนั้นไม่ชอบด้วยเหตุผล แต่มีประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่ง จึงไม่ผิดโดยเนื่องด้วยประโยชน์” ข้อความนั้นไม่สมควร

พึงกระทำสมาสว่า **สกทาคามีมรรคจิต** คือ จิตที่ประกอบกับสกทาคามีมรรค

อนาคามี คือ ผู้ไม่มาสู่กามภูมินี้ด้วยการปฏิสนธิ เพราะกำจัดสังโยชน์ขั้นต่ำได้โดยสิ้นเชิง หมายความว่า เป็นผู้สิ้นพรหมโลกเป็นเบื้องหน้าแน่นอน

ข้อความนี้กล่าวเนื่องกับอาณาภาพของมรรคนี้เท่านั้น แต่เมื่อวิปัสสนาในมรรคขั้นสูงเกิดขึ้นแล้ว พระอนาคามีย่อมบรรลุมรรคหัตตมรรคต่อไปในที่นั้น

พึงกระทำสมาสว่า **อนาคามีมรรค** คือ มรรคของผู้ดำรงอยู่ในผลที่ ๓ ซึ่งชื่อว่า อนาคามี

อนาคามีมรรคจิต คือ จิตที่ประกอบกับอนาคามีมรรค

พระอรหันต์ คือ ผู้ควรรับการบูชาเป็นพิเศษ เพราะก่อปรด้วยคุณคือการก่อให้เกิดผลบุญอันใหญ่หลวง หมายถึง ผู้ดำรงอยู่ในผลที่ ๔ ซึ่งชื่อว่า พระชินาสพ

อรหัตตะ คือ ภาวะของพระอรหันต์ หมายถึง ผลที่ ๔

พึงกระทำรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ว่า **อรหัตตมรรค** คือ มรรคของอรหัตตผล

อรหัตตมรรคจิต คือ จิตที่ประกอบกับอรหัตตมรรค

ปิ ศัพท์ทำหน้าที่รวบรวมประเภทของมรรคจิตซึ่งจำแนกไว้ในพระบาลี ในข้อนี้ ลำดับแรก ในคัมภีร์ธรรมสังคณี มรรคจิตมี ๙ ดวงโดยจำแนกตามจตุกกนัยและปัญจกนัย

สองหมวดในสุทธปฏิกิปปาทวาระแรก ในวาระ ๕ นัยที่กล่าวด้วยชื่อฉานในปฐมมรรค ส่วนในสุทธิกสุญญตวาระ สุญญตปฏิกิปปาทวาระ สุทธิกปณิหิตวาระ และอัปปณิหิตปฏิกิปปาทวาระ ก็มีมรรคจิต ๙ ดวงเหมือนกัน ดังนั้น มรรคจิตจึงมี ๔๕ ดวงโดยจำแนกตามนัย ๑๐ ในวาระ ๕ เช่นเดียวกันนี้ มรรคจิตมี ๔๕ ดวงในวาระ ๕ ที่ละอย่างๆ ที่กล่าวด้วยชื่อ ๑๙ อย่างที่มีมรรคและสติปัฏฐานเป็นต้น ดังนั้น มรรคจิตจึงมี ๙๐๐ ดวงโดยจำแนกตามนัย ๒๐๐ ในวาระ ๑๐๐ ซึ่งกล่าวด้วยชื่อ ๒๐ อย่าง และมรรคจิตมี ๓,๖๐๐ ดวงโดยจำแนกตามนัย ๙๐๐ ในวาระ ๔๐๐ ซึ่งกล่าวร่วมกับอภิปตี ๔ โดยประการดังนี้ มรรคจิตมี ๔,๕๐๐ ดวงโดยจำแนกตามนัย ๑,๐๐๐ ในปฐมมรรค แม้มรรคจิตอื่นก็เหมือนกัน ด้วยเหตุดังกล่าว มรรคจิตจึงมี ๑๘,๐๐๐ ดวงโดยจำแนกตามนัย ๔,๐๐๐ ในมรรค ๔ อย่างนี้

ในสัจจวิงศ์และสติปัฏฐานวิงศ์ มรรคจิตมี ๙๐,๐๐๐ ดวงโดยจำแนกตามนัย ๒๐,๐๐๐ ส่วนในมรรควิงศ์ มรรคจิตมี ๑๒๖,๐๐๐ ดวงโดยจำแนกตามนัย ๒๘,๐๐๐ แต่ในคัมภีร์อรรถกถาได้กล่าวประเภทของนัยไว้ ไม่กล่าวประเภทของจิต

(๖๑) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนีวว่า “ปิ ศัพท์ทำหน้าที่รวบรวมนัย ๖๐,๐๐๐ อย่างที่ปรากฏในสัจจวิงศ์” ข้อความนั้นไม่ควรกล่าวในคำลงท้ายของกุศลจิตนี้ เพราะนัย ๖๐,๐๐๐ อย่างปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาในฐานะที่เป็นวิภาวาทะนั้น^{๕๖}

(๖๒) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนีวว่า “โสตาปัตติมรรคจำแนกออกเป็น ๒ คือสุญญตะและอัปปณิหิตะล้วนๆ ไม่ระบุประเภทของปฏิกิปปา” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะประเภทของปฏิกิปปาในพระบาลีปรากฏเป็นเบื้องต้นแรก และไม่มีวาระระหว่างที่จำแนกเป็น ๒ อย่างคือสุญญตะและอัปปณิหิตะในลำดับแรก

(๖๓) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “โสตาปัตติมรรคจำแนกออกเป็น ๑๐ ด้วยชื่อฉานอย่างนี้” โดยมุ่งหมายว่า “สุญญตวาระเป็น ๑ นัย อัปปณิหิตวาระเป็น ๑ นัย สุญญตวาระที่มีปฏิกิปปาทกระทำพิเศษ ๔ นัย อัปปณิหิตวาระที่มีปฏิกิปปาทกระทำพิเศษ ๔ นัย จึงรวมเป็น ๑๐ นัย” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะสุญญตวาระเป็นต้นไม่ชื่อนานัยในที่นี้มีแต่จตุกนัยและปัญจกนัยสองนัยๆ ในวาระหนึ่งๆ ในสุญญตวาระเป็นต้นได้ชื่อนานัยในที่

นี้ ข้อความนี้ปฏิเสธหมวดมีมรรคและสติปัฏฐานเป็นต้นทั้งหมด[ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวณี]

๓๒. พึงทราบข้อความในผลจิตว่า คำว่า ผล (ผล) คือ มรรคมองค์ ๘ อันเป็นผล หรือหมู่สัมปยุตตธรรม

โสดาปัตติผล คือ ผลที่บรรลุด้วยการถึงกระแสเป็นครั้งแรก

โสดาปัตติผลจิต คือ จิตที่ประกอบกับโสดาปัตติผล

อีกนัยหนึ่ง โสดาปัตติผลจิต คือ จิตที่นับเข้าในโสดาปัตติผล

[คำว่า โสดาปัตติผล มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- จิตที่ประกอบกับโสดาปัตติผล = โสดาปัตติผลเลน สมปยุตต์ จิตต์ โสดาปัตติผลจิตต์ (ลบ สมปยุตต์ ศัพท์กลางสมาส)

- จิตที่นับเข้าในโสดาปัตติผล = โสดาปัตติผลเล ปริยาปนน์ จิตต์ โสดาปัตติผลจิตต์ (ลบ ปริยาปนน์ ศัพท์กลางสมาส)]

แม้ผลจิตที่ ๒ และที่ ๓ ก็มีนัยเดียวกัน

พึงทราบรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ว่า อรหัตตผล คือ ผลอันเป็นภาวะแห่งพระอรหันต์

อรหัตตผลจิต คือ จิตที่ประกอบกับอรหัตตผล

อีกนัยหนึ่ง อรหัตตผลจิต คือ จิตที่นับเข้าในอรหัตตผล

[คำว่า อรหัตตผลจิตต์ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- จิตที่ประกอบกับอรหัตตผล = อรหัตตผลเลน สมปยุตต์ จิตต์ อรหัตตผลจิตต์ (ลบ สมปยุตต์ ศัพท์กลางสมาส)

- จิตที่นับเข้าในอรหัตตผล = อรหัตตผลเล ปริยาปนน์ จิตต์ อรหัตตผลจิตต์ (ลบ ปริยาปนน์ ศัพท์กลางสมาส)]

อธิบายคาถาสรุป

๓๔. ในคาถาสรุป คำว่า จตุมคฺคปฺเภเทน (ตามประเภทแห่งมรรค ๔) คือ ตามประเภทแห่งมรรคมองค์ ๘ ที่มี ๔ อย่างเพราะควรบรรลु ๔ ครั้ง

ถามว่า : เหตุใดมรรคเหล่านั้นจึงควรบรรลุ ๔ ครั้ง

ตอบว่า : ลำดับแรก อินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้นในโสดาปัตติมรรคยังอ่อนกำลัง โสดาปัตติมรรคจึงกำจัดกิเลสและวิกิจจนา แต่ทำกามราคะและพยาบาทให้อ่อนกำลังไม่ได้ อินทรีย์เหล่านั้นในมรรคที่ ๒ แก่กล้าขึ้นกว่าเดิม สกทาคามีมรรคจึงทำกามราคะและพยาบาทให้อ่อนกำลังได้ แต่กำจัดโดยสิ้นเชิงไม่ได้ อินทรีย์เหล่านั้นในมรรคที่ ๓ แก่กล้ามากขึ้น อนาคามีมรรคจึงกำจัดกามราคะและพยาบาทโดยสิ้นเชิง แต่ยังกำจัดรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชาโดยสิ้นเชิงไม่ได้ ส่วนอินทรีย์เหล่านั้นในมรรคที่ ๔ แก่กล้ามากที่สุด อรหัตตมรรคจึงกำจัดอกุศลธรรมเหล่านั้นและเหล่าอื่นเมื่อหิริและอโนตตัปปะเป็นต้นทั้งหมดโดยสิ้นเชิง มรรคเหล่านั้นเมื่อเป็นไป ๔ ครั้งอย่างนี้ จึงเป็นธรรมที่ควรบรรลุ ๔ ครั้ง เพราะทำให้สำเร็จหน้าที่[ทีละอย่างๆ]

พึงประกอบบอกว่า โลกุตตรกุศลจิตมี ๔ ดวงตามประเภทแห่งมรรค ๔ โลกุตตรวิปากจิตมี ๔ ดวงเช่นเดียวกัน เพราะเป็นผลของกุศลจิต ๔ ดวงนั้น โลกุตตรจิตมี ๘ ดวงอย่างนี้

อนุตตระ คือ จิตที่ไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่าตน

ถามว่า : เหตุใดกิจฺยาจิตจึงไม่ถือเอาในที่นี้

ตอบว่า : เพราะไม่มีโลกุตตรจิตอันเป็นกิจฺยา

ถามว่า : เหตุใดจึงไม่มีโลกุตตรจิตอันเป็นกิจฺยา

ตอบว่า : เพราะมรรคจิตมีขณะจิตหนึ่ง ความจริงหากมรรคจิตพึงเป็นไปในขณะต่างๆ เหมือนกุศลจิตที่เป็นโลกียะ เมื่อนั้นมรรคจิตพึงได้ชื่อว่ากิจฺยาโลกุตตรจิต เพราะเป็นไปในกระแสจิตของพระอรหันต์ผู้ปราศจากอนุสัย

ถามว่า : เหตุใดมรรคจิตจึงมีขณะจิตหนึ่งเท่านั้น

ตอบว่า : เพราะมรรคมีอานุภาพมาก

ถามว่า : มรรคมีอานุภาพมากอย่างไร

ตอบว่า : ธรรมดาว่าอริยมรรคเมื่อเกิดคราวหนึ่ง ย่อมกำจัดกิเลสอันตนพึงกำจัด ให้ไม่เกิดอีก นี่คืออานุภาพแรกของมรรค และมรรคยังก่อให้เกิดวิบากอันประกอบด้วย ขวนกิจเหมือนกุศลขณะและกิริยาขณะตั้งแต่วิถีถัดมา[หลังจากเกิดมรรคแล้ว] กระทำให้ควรแก่การเข้าสมาบัติในเวลาใดเวลาหนึ่ง นี่คืออานุภาพที่ ๒ ของมรรค ดังนั้น จึงไม่มีหน้าที่ของมรรคที่พึงให้เกิดอีกเพื่อกำจัดกิเลส หน้าที่ของมรรคเพื่อการเข้าสมาบัติอีก ก็ไม่มีเช่นกัน แม้หากบุคคลใดบุคคลหนึ่งดำริว่า เราไม่ต้องการเข้าผลสมาบัติ จักเข้ามรรค ที่ได้บรรลุมาก่อน แล้วกระทำการบริกรรม ลำดับนั้น ผลจิตเท่านั้นพึงเป็นไปด้วยอานุภาพของมรรคเจตนาที่เคยเกิดคราวเดียวแล้วดับไป มรรคจิตจะเกิดขึ้นไม่ได้

ถามว่า : เหตุใดมรรคจิตจึงเกิดขึ้นไม่ได้

ตอบว่า : เพราะอานุภาพของมรรคไม่มีใครจะพึงห้ามได้ โดยแท้จริงแล้ว อานุภาพของมรรคนี้ไม่มีใครจะห้ามได้ด้วยความสามารถ อำนาจ อหิยาตัย หรือการบริกรรม อย่างใดอย่างหนึ่ง

อธิบายการสรุปจำนวนจิต

๓๕. คำเป็นต้นว่า ทวาทสากุสลาเนว เป็นคำสรุปจิตในภูมิ ๔ ทั้งหมดโดยจำแนกตามชาติ

ในคัมภีร์ฎีกาประกอบบทว่า “อกุศลจิตมี ๑๒ ดวงเท่านั้น กุศลจิตมี ๒๑ ดวงเท่านั้น วิปากจิตมี ๓๖ ดวงเท่านั้น และกิริยาจิตมี ๒๐ ดวงเท่านั้น อย่างนี้ คือโดยประการที่กล่าวไว้” แต่บางคนประกอบ เอว ศัพท์[ที่แปลว่า เท่านั้น] ในบทแรกและบทท้าย เพราะ[เห็นว่า]กุศลจิตและวิปากจิตเพิ่มจำนวนต่อไปได้

[ตามมติของอภิธัมมัตถสังคหฎีกา เอว ศัพท์ ที่แปลว่า “เท่านั้น” ทำย นตฺตีเสว (นตฺตีส + เอว) ในบาทที่ ๓ เป็นอธิการนัย คือ การติดตามไปปรากฏในประโยคหน้าและประโยคหลัง คำนี้จึงประกอบกับบททั้ง ๔ คือ ทฺวาทส เอกวีสติ นตฺตีส และ วีสติ มีคำแปลว่า “อกุศลจิตมี ๑๒ ดวงเท่านั้น กุศลจิตมี ๒๑ ดวงเท่านั้น วิปากจิตมี ๓๖ ดวงเท่านั้น และกิริยาจิตมี ๒๐ ดวงเท่านั้น” แต่บางคนอ้างว่า เอว ศัพท์ประกอบกับบทแรกคือ ทฺวาทส และบทท้าย คือ วีสติ เพราะเห็นว่ากุศลจิตมี ๒๑ หรือ ๓๗ ดวง ส่วนวิปากจิตมี ๓๖ หรือ ๕๒ ดวง ตามนัยนี้แปลว่า “อกุศลจิตมี ๑๒ ดวงเท่านั้น กุศลจิตมี ๒๑ ดวง วิปากจิตมี ๓๖ ดวง และกิริยาจิตมี ๒๐ ดวงเท่านั้น” มติหลังใช้คำว่า บางคน (เกจิ) เพื่อแสดงว่าคณกรณาจารย์ไม่เห็นด้วยกับมตินี้]

๓๖. คำเป็นต้นว่า จตุปณณาสธา เป็นคำสรุปจิตโดยจำแนกตามภูมิ

พึงประกอบบทว่า ท่านแสดงจิตที่นับเนื่องในกามภูมิ ๕๔ ดวง จิตที่นับเนื่องในรูปภูมิ ๑๕ ดวง จิตที่นับเนื่องในอรุพภูมิ ๑๒ ดวง และจิตที่นับเนื่องในโลกุตตรภูมิ ๘ ดวง ในคานา นี้ คำว่า อนุตฺตเร แปลว่า ในโลกุตตรภูมิ โลกุตตรภูมิมี ๒ อย่าง คือ สังขตภูมิ และอสังขตภูมิ แม้สังขตภูมิก็มี ๔ อย่าง ดังพระพุทธทวจะนะว่า

ยสฺมี สมเย โลกุตฺตรํ ฌานํ ภาเวติ ปจฺมาย ภูมิยา ปตฺติยา ฯเปฯ พุติยา ฯเปฯ ตติยา ฯเปฯ จตฺตยา ฯเปฯ ภูมิยา ปตฺติยา.^{๔๗}

“ในกาลใดบุคคลเจริญโลกุตตรฌาน เพื่อบรรลุมิแรก ภูมิที่ ๒ ภูมิที่ ๓ และ ภูมิที่ ๔”

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า ภูมิ กล่าวไว้[ในคัมภีร์อรรถกถา]^{๔๘} ว่าเป็นสามัญญผล อีกนัยหนึ่ง มรรคผลคู่แรกชื่อว่า ภูมิแรก...มรรคผลคู่ที่ ๔ ชื่อว่า ภูมิที่ ๔

โดยองค์ธรรม โลกุตตรภูมิคือธรรมพิเศษ[อันได้แก่มรรค ผล นิพพาน]ที่ประกอบด้วยสภาวะพิเศษซึ่งเรียกว่า การไม่นับเข้าในธรรมอันมีในภูมิ ๓ เนื่องจากการยั้งครองของตัณหา ๓ [กามตัณหา รูปตัณหา และอรุพตัณหา]

อนึ่ง ธรรมพิเศษนั้นมี ๔ อย่างด้วยอาการพิเศษที่กำจัดกิเลส

(๖๔) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวีนีว่า “จิตที่เป็นส่วนหนึ่งของหมู่โลกุตตรธรรม ๙ ซึ่งไม่นับเข้าในภพใดๆ เรียกว่า ‘จิตในโลกุตตรธรรม’ เหมือนคำว่า ‘กึ่งในตัน’” โดยมุ่งหมายว่า “โลกุตตรภูมิไม่มีเฉพาะเหมือนภูมิอื่น หมู่โลกุตตรธรรม ๙ เป็นคำไวพจน์ของโลกุตตรภูมิ” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะภูมิมี ๒ อย่างคือ อวตถาภูมิ (ที่อยู่ของจิต) และ โอกาสภูมิ (ที่อยู่ของสัตว์โลก) อวตถาภูมิเท่านั้นเป็นภูมิโดยตรง มิใช่ภูมิอื่น ความจริง โอกาสภูมิสำเร็จด้วยสภาวะพิเศษนั้นๆ ของสภาวะธรรม อนึ่ง คำว่า “สภาวะพิเศษนั้นๆ” พึงทราบว่าเป็นสภาวะพิเศษมีความเป็นกามาวจรเป็นต้นตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว

[ข้อนี้หมายความว่า สภาวะพิเศษ ได้แก่ความเป็นกามาวจร คือ อาการหยาบอันเป็นอารมณ์ของกามตัณหา ความเป็นรูปาวจรและอรูปาวจร คือ อาการปานกลางอันเป็นอารมณ์ของภวตัณหา ความเป็นโลกุตตระ คือ อาการละเอียดสุขุมอันมิใช่อารมณ์ของตัณหา

อนึ่ง คัมภีร์นี้เห็นว่า อวตถาภูมิเป็นภูมิโดยตรง เพราะมีองค์ธรรมเป็นปรมัตถ์จริงๆ ส่วนโอกาสภูมิเป็นภูมิโดยอ้อม เพราะระคนกับบัญญัติคือสถานที่อยู่ในภพนั้นๆ]

แม้ภูมิ ๓๑ ก็สำเร็จด้วยสภาวะพิเศษกล่าวคือการที่กุศลธรรมและอกุศลธรรมเป็นสภาพทรม ประณีต หยาบ หรือละเอียด

[อธิบายภูมิเป็นสภาพหยาบด้วยอำนาจของอกุศลกรรม ส่วนกามสุขตักขิเป็นสภาพประณีตด้วยอำนาจของกุศลกรรม แม้ทุกตักขิและสุขตักขิต่างๆ ก็มีหลากหลายด้วยอำนาจของอกุศลกรรมและกุศลกรรม]

๓๗. พระอนุรุทธาจารย์ได้แสดงจิตในภูมิ ๔ ไว้โดยสังเขปดังนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงจิตโดยพิสดารอีก จึงกล่าวคาถาแรกว่า อิตถํ (อีกนัยหนึ่ง นักปราชญ์ได้แบ่งจิตซึ่งจำแนกเป็น ๘๘ ดวงดังที่กล่าวมานี้เป็น ๑๒๑ ดวง) เป็นต้น

การประกอบบทในคาถานั้น มีดังนี้ คือ อีกนัยหนึ่ง นักปราชญ์ได้แบ่งจิตซึ่งจำแนกเป็น ๘๘ ดวงดังที่กล่าวมานี้ คือโดยประการดังที่กล่าวมาแล้ว เป็น ๑๒๑ ดวง

(๖๕) ส่วนในคัมภีร์ฎีกาทั้งหลายได้ประกอบบทโดยกระทำครึ่งคาถาแรกของคาถา[นี้]ให้เป็นคำลงท้ายของคาถาก่อน แล้วกระทำครึ่งคาถาหลังให้เป็นการปรารภข้อความอื่น

ข้อความนั้นไม่เสมอกับข้อความ[ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ]ว่า “จิตซึ่งมี ๘๘ ดวงเป็นจิต ๑๒๑ ดวงได้อย่างไร”

๓๘. บัดนี้ พระอนุรุธาจารย์จะแสดงการจำแนกจิตเป็น ๑๒๑ ดวง จึงถามว่า จิต ๘๘ ดวงนับเป็นจิต ๑๒๑ ดวงได้อย่างไร แล้วกล่าวว่า วิตกฺกวิจาร์ปิติสฺสขกคฺคตาสหิตฺ (โสตาปัตติมรรคจิตที่ประกอบกับปฐมฌาน เกิดร่วมกับวิตก วิจาร์ ปิติ สุข และเอกัคคตา) เป็นต้น

ในประโยคนั้น ฟังกระทำสมาสในคำว่า ปฐมฌานโสตาปัตติมคฺคจิตฺ (โสตาปัตติมรรคจิตที่ประกอบกับปฐมฌาน) นี้ว่า **ปฐมฌานโสตาปัตติมรรค** คือ โสตาปัตติมรรคที่ประกอบกับปฐมฌานอันมีองค์ ๕

ปฐมฌานโสตาปัตติมรรคจิต คือ จิตเกิดร่วมกับโสตาปัตติมรรคที่ประกอบกับปฐมฌานอันมีองค์ ๕

(๖๖) ส่วนในคัมภีร์ฎีกาทิ้งหลายได้ประกอบบทว่า “โสตาปัตติมรรคจิตที่เป็นปฐมฌาน” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะฌานมิใช่จิต และจิตก็มิใช่ฌาน เนื่องจากฌานเป็นอย่างหนึ่ง จิตเป็นอีกอย่างหนึ่ง

(๖๗) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวีนีว่า “ชื่อว่า ปฐมฌาน เพราะเหมือนปฐมฌานตามประเภทแห่งองค์ฌาน” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะโลกุตตรฌานอันมีองค์ ๕ ไม่อาจกล่าวว่าได้ชื่อปฐมฌาน เนื่องจากเหมือนกับปฐมฌาน[อันเป็นโลกิยะ] โดยแท้จริงแล้วโลกุตตรฌานได้ชื่อว่า ปฐมฌาน โดยตรง เพราะตนเองมีองค์ ๕ ความจริงฌานนี้จะเป็นโลกิยะหรือโลกุตระก็ตาม ฌานอันมีองค์ ๕ ย่อมได้ชื่อว่า ปฐมฌาน ฌานอันมีองค์ ๔...ฌานอันมีองค์ ๓...ฌานอันมีองค์ ๒...และฌานอันมีองค์ ๒ อีก ย่อมได้ชื่อว่า ปญฺจมฌาน

อีกนัยหนึ่ง พระสมุฏฺฉลาจารย์กล่าวอย่างนี้[ว่าชื่อว่า ปฐมฌาน เพราะเหมือนปฐมฌานตามประเภทแห่งองค์ฌาน] เนื่องจากความเป็นเหตุยฌานเป็นต้นในโลกุตตรจิต ไม่สำเร็จตามลำดับแห่งการเกิดขึ้น

(๖๘) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวีนีว่า “แม้มรรคทั้ง ๔ ก็ได้ชื่อว่า ปฐมฌาน เป็นต้น ย่อมจำแนกไว้ ๕ ประการเป็นอย่างๆ เพราะความปรากฏแห่งองค์ฌานมี วิตก เป็นต้น เนื่องจากเหมือนกับฌานนั้นๆ โดยความเป็นฌานหนึ่งในบรรดาปาทกฌาน (ฌานที่เป็นบาท) สัมมสิตฌาน (ฌานที่พิจารณา) และอริยาศัยของบุคคล” เพื่อแสดงว่าฌาน ซึ่งมืองค์ ๕ เป็นต้น ในโลกุตตรจิตได้ชื่อว่า ฌาน ด้วยความเสมอกัน[กับฌานที่เป็นโลกียะ] แต่ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะมรรคไม่ได้ชื่อว่า ปฐมฌาน เป็นต้น เนื่องจากมรรค เป็นอย่างหนึ่ง ฌานเป็นอีกอย่างหนึ่ง

หากมีชื่อว่า ฌาน เพราะเป็นสภาพเข้าไปเพ่งและพิจารณาอันตรงกันข้าม เมื่อนั้น โลกุตตรฌานพึงชื่อว่าฌานอย่างยิ่ง มิใช่โลกียฌานอื่น เพราะโลกียฌานเข้าไปเพ่งอารมณ์ มีกสิณ เป็นต้นและพิจารณาอันตรงกันข้ามโดยเพียงแต่ข่มไว้ แต่โลกุตตรฌานเข้าไปเพ่ง พระนิพพานอันลึกซึ้งเห็นได้ยากยิ่ง และพิจารณาอันตรงกันข้ามพร้อมทั้งรากเหง้ากับอนุสัย ด้วยการกำจัดโดยสิ้นเชิง

ความมืองค์ ๕ ของอัปปนาฌานเป็นสภาพสำเร็จโดยปกติ กิจ[ที่พึงกระทำ]ด้วย บัณฑิตพิเศษมีปาทกฌานเป็นต้นจึงไม่มีในมรรคผลอันเกิดขึ้นในปฐมฌาน ส่วนความมืองค์ ๔ เป็นต้นย่อมไม่สำเร็จโดยปราศจากบัณฑิตพิเศษ เมื่อบัณฑิตพิเศษนั้นไม่มี ฌานทั้งหมดจักมี องค์ ๕ เท่านั้น

ในเรื่องนั้น เวลาเริ่มปฏิบัติในโลกียฌาน การเจริญฌานอันเป็นอุปจาระของ ทุติยฌาน เป็นต้นนั้นๆ แม้ประกอบกับวิตก เป็นต้น การเจริญฌานบางอย่างก็ชื่อว่า ล่วงพ้น วิตก บางอย่างชื่อว่า ล่วงพ้นวิจาร์ บางอย่างชื่อว่า ล่วงพ้นปีติ บางอย่างชื่อว่า ล่วงพ้นสุข บางอย่างชื่อว่า ล่วงพ้นรูป ส่วนการเจริญฌานของผู้จะไปสู่สัญญาสัตตภูมิจึงชื่อว่า ล่วงพ้น สัญญา เพราะประกอบด้วยญาณอันเห็นโทษในวิตก เป็นต้น และมีอริยาศัยพิเศษซึ่งเป็นไป อย่างนี้ว่า บัดนี้เรารู้จักทำฌานอันไม่มีวิตกให้เกิดขึ้น บัดนี้จักทำฌานที่ไม่มีวิจาร์ให้เกิดขึ้น เป็นต้น

การเจริญฌานนั้นสามารถกระทำฌานของตนให้ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ ไม่มีปีติ หรือ ประกอบกับอุเบกขาเท่านั้น ครั้นเวลาชำนาญฌานแล้ว ย่อมเข้าฌานนั้นๆ ที่ต้องการได้

ด้วยอรรถาธิบายอย่างเดียวปราศจากญาณอันเห็นโทษ ฉันทใด ในโลกุตตรจิตนี้ การอบรมจิตที่เรียกว่าภูฐานคามินีวิปัสสนาซึ่งเป็นอุปการะของมรรคนั้นๆ แม้ประกอบด้วยวิตกเป็นต้น ก็ก่อปรด้วยความสามารถต่างๆ บางอย่างชื่อว่า ล่วงพ้นวิตก บางอย่างชื่อว่า ล่วงพ้น วิตกและวิจารณ์ บางอย่างชื่อว่า ล่วงพ้นวิตก วิจารณ์ และปิติ บางอย่างชื่อว่า ล่วงพ้นวิตก วิจารณ์ ปิติ และสุข ฉันทนั้น

การอบรมจิตอันคลายให้ล่วงพ้นวิตก ชื่อว่า ล่วงพ้นวิตก แม้การอบรมจิตอื่นก็มีนัยเดียวกัน

ถามว่า : วิปัสสนาประกอบด้วยความสามารถต่างๆ ด้วยอำนาจของธรรมใด

ตอบว่า : มติของพระเถระรูปหนึ่ง [พระติปิฎกจุฬนาคระ] กล่าวว่า ด้วยอำนาจของปาทกฌาน มติหนึ่ง [มติของพระมหาติสสะผู้พำนักอยู่ที่โมรวาปี] กล่าวว่า ด้วยอำนาจของสัมมสติดฌาน มติหนึ่ง [มติของพระจุฬากษะ] กล่าวว่า ด้วยอำนาจแห่งบุคคลัชฌาย์^{๙๙}

ปาทกฌาน (ฌานที่เป็นบาท) คือ ฌานที่บุคคลเข้าไปในขณะใกล้วิปัสสนา เพื่อให้เป็นบาทของวิปัสสนา ถ้าปาทกฌานเป็นปฐมฌาน วิปัสสนาก็เป็นอย่างเดิม [คือไม่ชื่อว่า วิปัสสนาคลายวิตก] หากฌานเป็นทุติยฌาน วิปัสสนาก็ประกอบด้วยความสามารถอันล่วงพ้น วิตก ย่อมกำหนดฌานที่ไม่มีวิตกในมรรคได้ แม้ปาทกฌานอื่นนอกจากนี้ก็มีนัยเดียวกัน ทั้งหมดนี้คือมติซึ่งกล่าวถึงปาทกฌาน เมื่อปาทกฌานมีอยู่ ฌานในมรรคก็เหมือนฌานนั้น แต่เมื่อปาทกฌานไม่มี ปฐมฌานในมรรคย่อมมี ความหมายก็คือ สัมมสติดฌานหรืออรรถาธิบายของบุคคลไม่อาจกำหนดองค์ฌานในมรรคได้

[**สัมมสติดฌาน** (ฌานที่พิจารณา) คือ] เมื่อปาทกฌานมีอยู่ ถ้าสัมมสติดฌานซึ่งเป็นฌานที่เป็นบาทหรือฌานอื่น[ที่มีใช้เป็นบาท] เป็นปฐมฌาน วิปัสสนาก็เป็นอย่างเดิม หากสัมมสติดฌานเป็นทุติยฌาน วิปัสสนาก็ประกอบด้วยความสามารถในการล่วงพ้นวิตก ย่อมกำหนดฌานที่ไม่มีวิตกในมรรคได้ แม้ฌานที่พิจารณาอื่นนอกจากนี้ก็มีนัยเดียวกัน ทั้งหมดนี้คือมติที่กล่าวถึงสัมมสติดฌาน ความหมายก็คือ สัมมสติดฌานมีอำนาจกว่าปาทกฌานและอรรถาธิบาย เพราะเป็นไปพร้อมกับอารมณ์ของวิปัสสนา^{๑๐๐}

(๖๙) ในคัมภีร์วิภาวนีแสดงมติซึ่งกล่าวถึงสัมมลิตฌานว่า “ฌานอย่างใดอย่างหนึ่ง อันเป็นบาทของวิปัสสนาย่อมไม่มี” ข้อความนั้นไม่สอดคล้องกับคัมภีร์อรรถกถา

บุคคลชฌาสัย (อริยาศัยของบุคคล) คือ ครั้นปาทกฌานมีอยู่ ฌานนั้นๆ ที่บุคคลต้องการอันเป็นปาทกฌานหรือฌานอื่นย่อมสำเร็จ แม้วิปัสสนาก็ถึงความล่วงพ้นวิตก เป็นต้นตามสมควรแก่ความปรารถนา ความหมายก็คือ ในบรรดาโลกียฌาน ฌาน[ขั้นต่ำ] ที่ออกแล้วในขณะใกล้[ฌานขั้นสูง]ย่อมอุปถัมภ์อุปจารภาวนาในฌานขั้นสูงเท่านั้น แต่จะกระทำฌานในฌานขั้นสูงให้เหมือนกับตนไม่ได้ อริยาศัยเท่านั้นกำหนดองค์ฌานในฌานขั้นสูงนั้นใด ปาทกฌานในโลกุตตรจิตนี้ก็เป็นอุปนิสัยที่มีกำลังเพื่อความแก่กล้าชัดเจนแห่งวิปัสสนา ส่วนอริยาศัยย่อมทำวิปัสสนาให้ถึงความล่วงพ้นวิตก เป็นต้นแล้วกำหนดองค์ฌานในมรรค นั้นนั้น

อนึ่ง มติของคัมภีร์มหาอรรถกถาว่า “วุฏฐานคามินีวิปัสสนาเท่านั้นย่อมกำหนด องค์ฌานในมรรค” หมายความว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนาประกอบด้วยความสามารถพิเศษ อันล่วงพ้นวิตก เป็นต้นด้วยกำลังพิเศษแห่งอริยาศัยของบุคคล [ย่อมกำหนดองค์ฌานในมรรค]

แม้มติของพระเถระ ๓ รูปนี้แสดงไว้ในคัมภีร์อัฐสาลินีว่าคล้ายจะไม่ขัดแย้งกัน ในเรื่องนี้ แต่มติเหล่านี้ก็ไม่อาจเทียบเคียงกันได้ เพราะทำโลกุตตรฌานทั้งหมดให้แตกต่างกัน มติดังกล่าวจึงหลีกเลี่ยงความขัดแย้งกันไม่ได้

ในเรื่องนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงการเข้าฌานที่เป็นบาทในการเจริญวิปัสสนา ของฌานลาภีบุคคลไว้ชัดเจน ดังพระพุทธวจนะในมหาสุญญตสูตรว่า

อิธานนท ภิกขุ วิวิจเจว กาเมหิ วิวิจจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ ปจมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหริติ. ทุตฺติยํ ฌานํ ตตฺติยํ ฌานํ จตฺตตํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหริติ. โส อชฺฌตฺตํ สุกฺขมตฺตํ มนสิโกโรติ. ตสฺส เจ อชฺฌตฺตํ สุกฺขมตฺตํ จิตฺตํ น ปกฺขนฺนติ. น ปสฺสีทติ. เตน ภิกฺขุ น ตสฺมีเยว ปุริมสฺมี สฺมาธินิมิตฺเต อชฺฌตฺตเมว จิตฺตํ สนฺนุสเปตพฺพํ, สนฺนุสทาเทตพฺพํ, เอโกทิกาทพฺพํ, สฺมาททาตพฺพนฺติอาทิตฺตํ^{๑๐๐}

“ดูกรอานนท์ ภิกษุในศาสนานี้สังกัดจากกาม สังกัดจากอกุศลธรรมแล้ว เข้า
ปฐมนอนอยู่...เข้าทุติยานอนอยู่...เข้าตติยานอนอยู่...เข้าจตุตถยานอนอยู่ เธอใส่ใจความว่างเปล่า
ที่มีในตน ถ้าจิตของเธอไม่แล่นไปในความว่างเปล่าที่มีในตน ไม่หยั่งลง เธอพึงยังจิตให้ดำรง
อยู่ในอารมณ์ของสมาธิก่อนนั้นภายในตน พึงให้สงบ พึงกระทำให้ตั้งมั่น พึงตั้งไว้ด้วยดี”
เป็นต้น

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า “ใส่ใจความว่างเปล่า” หมายถึงการเจริญวิปัสสนา
พระดำรัสว่า “ในอารมณ์ของสมาธิก่อนนั้น” คือ ในอารมณ์ของสมาธิแห่งฌานที่
เป็นบาท

ในนวนิบาต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

ปจฺมมปาหํ ภิกฺขเว ฌานํ นิสฺสาย อาสวานํ ขยํ วทามิ ๕เปยฺ เหนสฺสณฺณนา-
สณฺณายตณฺมปาหํ ภิกฺขเว ฌานํ นิสฺสาย อาสวานํ ขยํ วทามิ.^{๑๐๒}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวการสิ้นอาสวะโดยอาศัยปฐมนอน... เรากล่าวการสิ้น
อาสวะโดยอาศัยแนวสัญญาณาสัญญายตณมาน”

ในบรรดาติทั้ง ๓ นี้ มติที่กล่าวถึงอริยาศัยของบุคคลปรากฏคล้ายกับน่าเชื่อถือ
มาก[กว่ามติอื่น] หมายความว่า ปาทกฌานพึงปรารถนาแม้ในโลกียฌาน ย่อมเป็นไป
เพื่อความแก่กล้าชัดเจนแห่งอุปจารภาวนาของฌานชั้นสูง แต่อริยาศัยย่อมให้สำเร็จการ
ที่อุปจารภาวนาล่วงพ้นวิตกเป็นต้น อุปจารภาวนาย่อมกำหนดองค์ฌานในฌานชั้นสูง ฉะนั้นได้
ในโลกุตตรจิตนี้ ภูฐานคามินีวิปัสสนาที่บรรลุความแก่กล้าชัดเจนด้วยอาณูปภาพของปาทก-
ฌาน แล้วประกอบด้วยความสามารถพิเศษมีการล่วงพ้นวิตกเป็นต้น ย่อมให้สำเร็จฌานต่างๆ
ในมรรคด้วยอาณูปภาพของอริยาศัยพิเศษ แต่เมื่ออริยาศัยพิเศษไม่มี อริยาศัยทั่วไปย่อม
ดำรงอยู่ตามสมควรแก่ปาทกฌานนั้นๆ จึงควรกล่าวว่า เมื่ออริยาศัยพิเศษไม่มี ปาทกฌาน
จึงเป็นสิ่งสำคัญ แต่เมื่ออริยาศัยพิเศษมีอยู่ อริยาศัยพิเศษย่อมเป็นสิ่งสำคัญ โดยแท้จริงแล้ว
การยังฌานที่ต้องการให้เกิดในมรรคของผู้ชำนาญในฌานทั้งหมด ก็เหมือนการเข้าโลกียฌาน-
สมาบัติทุกฌานที่ต้องการ

ส่วนความต่างกันโดยความเป็นปาทกฌานเป็นต้นในที่นี้ ย่อมมีเพื่อให้เกิดวิปัสสนาพิเศษ [วฏฐานคามินีวิปัสสนา] วิปัสสนาพิเศษย่อมกำหนดองค์ฌานในมรรค ในคัมภีร์อัฐฐสาลินีและวิสุทธิมรรคจึงกล่าววิปัสสนาเป็นหลัก และความต่างกันทั้งหมดนั้นย่อมไม่มีโดยปราศจากปาทกฌาน ดังในอรรถกถาของมัลลควังค์และมัลลคสังยุต ได้กล่าวปาทกฌานไว้เป็นหลัก

ในพระบาลี เอกาทสกนิบาต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

อิธ คหปติ ภิกขุ วิวิจฺเจว กาเมหิ อเปยฺย ปจฺมํ ฌานํ อุปสมฺมปชฺช วิหริติ. โส อิติ ปฏิสณฺณจิกฺขติ. อิทมปิ โข ปจฺมชฺฌานํ อภิสงฺขตํ อภิสณฺณเจตยิตํ ยํ โข ปน ภิกฺขุ อภิสงฺขตํ อภิสณฺณเจตยิตํ. ตทฺทนิจฺจํ. ตํ นิโรธธมฺมนฺติ ปชานาติ โส ตตฺถ จิตฺตํ อาสวานํ ขยํ ปาปฺปณฺณาติ อเปยฺย ทฺตยํ ฌานํ, ตตฺตยํ ฌานํ, จตฺตยํ ฌานํ, เมตฺตทาเจโตวิมุตฺตํ. กรุณามฺหิตาอุเบกฺขาเจโตวิมุตฺตํ, อาภาสานณฺณจายตนํ อเปยฺย อากิณฺณจณฺณายตนํ อุปสมฺมปชฺช วิหริติ. โส อิติ ปฏิสณฺณจิกฺขติ. ออยมปิ โข อากิณฺณจณฺณายตนสมฺมาปตฺติ อภิสงฺขตา อภิสณฺณเจตยิตา. ยํ โข ปน ภิกฺขุ อภิสงฺขตํ อเปยฺย ขยํ ปาปฺปณฺณาติ.^{๑๐๓}

“ดูกรคหปติ ภิกษุในศาสนานี้ สังัดจากกาม...เข้าปฐมฌานอยู่ เธอใคร่ครวญอย่างนี้ว่า ปฐมฌานนี้ถูกปรุงแต่ง มีการจัดแจงยิ่ง เธอรู้แจ้งว่า ปฐมฌานอันถูกปรุงแต่ง มีการจัดแจงยิ่งนั้น ไม่เที่ยง มีสภาพดับ เธอดำรงอยู่ในปฐมฌานนั้นแล้วบรรลุความสิ้นกิเลส...เข้าทุติยฌานอยู่...เข้าตติยฌานอยู่...เข้าจตุตถฌานอยู่...เข้าเมตตทาเจโตวิมุตติ[คือเมตตาทาน]อยู่...เข้ากรุณาเจโตวิมุตติอยู่...เข้ามูทิตาเจโตวิมุตติอยู่...เข้าอุเบกขาเจโตวิมุตติอยู่...เข้าอาภาสานัญญาตนะอยู่...เข้า วิญญาณัญญาตนะอยู่...เข้าอากิณัญญาตนะอยู่ เธอใคร่ครวญอย่างนี้ว่า อากิณัญญาตนานี้ถูกปรุงแต่ง มีการจัดแจงยิ่ง เธอรู้แจ้งว่า อากิณัญญาตนานอันถูกปรุงแต่ง มีการจัดแจงยิ่งนั้น ไม่เที่ยง มีสภาพดับ เธอดำรงอยู่ในอากิณัญญาตนานนั้นแล้วบรรลุความสิ้นกิเลส”

ทั้งพระสูตรจำนวนมากมีอนุปทสูตรว่า

“อิธานนท ภิกขุ วิวิจเจว กาเมหิ วิวิจจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ สวิตกํ สวิจารณ์
วิเวกํ ปิตีสฺสํ ปจฺมํ ฌานํ อุปสมฺปชช วิหริติ.”^{๑๐๔}

โส ยเทว ตตฺถ โหติ รูปคตํ เวทนาคตํ สกฺขยาคตํ สงฺขารคตํ วิญญานคตํ, เต
ธมฺเม อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต สมฺนุสฺสติ. โส ตตฺถ จิตฺโต อาสวานํ ขยํ ปาปฺภณฺดาติ. โน
เจ อาสวานํ ขยํ ปาปฺภณฺดาติ. เตเนว ธมฺมราเคน ตาย ธมฺมนนฺทียา ปญฺจนํ โอรมภาคิยานํ
สโยชนานํ ปริกฺขยา อุปฺปาติโก โหติ. ตตฺถ ปรีนิพฺพายี อนาวตฺติธมฺโม ตสฺมา โลกา”ติ
อาทินา.”^{๑๐๕}

“ดูกรอานนท์ ภิกษุในศาสนานี้ สัตว์จากกาม สัตว์จากอกุศลธรรม แล้วเข้า
ปฐมฌานอันมีวิตก มีวิจารณ์ เกิดจากความสงบ มีปีติและสุขอยู่” เป็นต้น

และมาลงกยปุตตสูตรว่า

“ภิกษุนั้นพิจารณาธรรมคือรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณในปฐมฌาน
นั้น โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน เธอดำรงอยู่ในปฐมฌานนั้นแล้วบรรลุความ
สิ้นอาสวะ หากไม่บรรลุความสิ้นอาสวะ จะเป็นผู้เกิดในภุมิสุทธาวาส แล้วปรินิพพานใน
ภุมิสุทธาวาสนั้น มีสภาพไม่หวนกลับจากภุมินั้น เพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์ขั้นต่ำ ๕
ด้วยความยินดีในธรรมนั้น [สมถะและวิปัสสนา] ด้วยความเพลิตเพลินในธรรมนั้น” เป็นต้น

การออกจากสมาบัติหนึ่งๆ ในบรรดาสมาบัติ ๘ แล้วพิจารณาธรรม [องค์ฌาน]
ในสมาบัติที่ออกแล้ว กล่าวไว้ในพระบาลีข้างต้น] มิใช่การพิจารณาฌานอื่น เมื่อการพิจารณา
ฌานอื่นนอกจากปาทกฌานมีอยู่ด้วยความปรารถนาของนักปฏิบัติ ปาทกฌานจึงสำคัญ
กว่า[ฌานอื่น]

ด้วยถ้อยคำดังนี้ มติที่กล่าวถึงสัมมสติดมานย่อมปรากฏว่ามีกำลังน้อยกว่ามติ
ทั้งหมด

ผู้บรรลุสมาบัติ ๘ ไม่กระทำให้เป็นบาป แต่ยังมีมรรคให้เกิดขึ้น หรือผู้กระทำให้
ปฐมฌานให้เป็นบาปแล้ว ย่อมยังมีมรรคให้เกิดขึ้นโดยไม่กระทำอภัยัตตพิเศษ หรือว่าผู้บรรลุ

ปฐมฌานแล้ว กระทำฌานให้เป็นบาท ยังมรรคให้เกิดได้ รวมทั้งสุขขวิปัสสบุคคลผู้ยังมรรคให้เกิด มรรคของบุคคลเหล่านั้นประกอบด้วยปฐมฌาน

บุคคลผู้สั่งสมความชำนาญในสมาบัติ ๘ โดยปกติ ย่อมปรารถนาฌานใดๆ [ในมรรค] แม้ปราศจากฌานอันเป็นบาทก็แล้ว ฌานนั้นๆ ย่อมสำเร็จในมรรคของบุคคลนั้น

(๗๐) ในคัมภีร์วิภาวีกกล่าวว่า “ถ้าอริยาศัยเช่นนั้นของบุคคลไม่มีอยู่ มรรคที่เกิดขึ้นโดยออกจากฌานชั้นต่ำๆ แล้วพิจารณาฌานธรรมชั้นสูงๆ ก็เหมือนสัมมสติดฌาน ไม่เกี่ยวกับปาทกฌาน” ข้อความนั้นพึงใคร่ครวญ เพราะสัมมสติดฌานซึ่งเป็นเพียงแต่อารมณ์ แม้เป็นฌานชั้นสูงก็ไม่ควรจะมีอำนาจกว่าฌานที่ออกในขณะใกล้[มรรค] เนื่องจากฌานที่ออกในขณะใกล้[มรรค]ย่อมทำกระแสดิจให้พิเศษได้ ดังนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมดจึงแสดงมติที่กล่าวถึงสัมมสติดฌานไว้ในฝ่ายมติของบุคคลบางคน

ถามว่า : อริยาศัยของบุคคลก็ตั้งไว้เหมือนอย่างนั้นมิใช่หรือ

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว แต่มตินั้นสมควรกว่า เพราะสอดคล้องกับนัยแห่งการเกิดโลกียฌาน

(๗๑) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวีกนี้ว่า “มรรคที่เกิดขึ้นโดยออกจากฌานชั้นสูงๆ แล้วพิจารณาฌานธรรมชั้นต่ำๆ ก็เหมือนปาทกฌาน ไม่เกี่ยวกับสัมมสติดฌาน เพราะฌานชั้นสูงๆ มีอำนาจกว่าฌานชั้นต่ำๆ” ข้อความที่กล่าวแล้วข้างต้นได้ปฏิเสธความนั้น เพราะปาทกฌานไม่ใช่มีอำนาจกว่าเนื่องจากเกิดขึ้นในฌานชั้นสูง แต่มีอำนาจกว่าเพราะเป็นบาทเท่านั้น

(๗๒) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นอีกว่า “ส่วนการกำหนดเวทนาในมรรคทั้งหมดย่อมมีด้วยการกำหนดคุณฐานคามินีวิปัสสนา” โดยมุ่งหมายว่า “การกำหนดเวทนาอย่าไม่สำเร็จตามประเภทของปาทกฌานเป็นต้น หากไม่เป็นดังนี้วิปัสสนาก็จะประกอบด้วยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งและเนื่องกับเวทนาในมรรคหนึ่งๆ ซึ่งถูกปาทกฌานกำหนดไว้” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะการกำหนดเวทนาและวิปัสสนาอย่าไม่สำเร็จตามประเภทของปาทกฌาน

เป็นต้น หมายความว่า วิปัสสนาของผู้ที่ออกจากปาทกมานนั้นๆ แล้วเจริญวิปัสสนาอยู่ บางคราวประกอบด้วยโสมนัสก่อนบ้าง บางคราวประกอบด้วยอุเบกขาบ้าง แต่ในเวลาเกิดมรรค ถ้าปาทกมานเป็นโสมนัสมาน วิปัสสนาก็ประกอบด้วยโสมนัสเนื่องกับมรรค ดังพระพุทธทวณะในสฬายตนวิภังคสูตรว่า

ตตฺร ภิกฺขเว ยา ฉ เนกขมฺมสฺสิตา อุเปกฺขา. ตา นิสฺสาย ตา อาคมฺม ยานิ ฉ เนกขมฺมสฺสิตานิ โสมนสฺसानิ. ตานิ ปชฺหถ. ตานิ สมตฺติกมฺม. เอวเมเตสํ ปหานํ โหติ. เอวเมเตสํ สมตฺติกโม โหติ.^{๑๐๖}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในข้อนั้น พวกเธอพึงสละพ้นโสมนัส[ในปฐมมกาน] ที่อาศัยวิปัสสนา ๖ อย่าง โดยอิงอาศัยอุเบกขา[ในจตุตถมกาน]ที่อาศัยวิปัสสนา ๖ อย่าง การสละพ้นโสมนัสนั้นมีได้ดังนี้”

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

ยา ฉ เนกขมฺมสฺสิตา ๗เปยฺ ปชฺหถ.^{๑๐๗}

“ภิกษุ ๔ รูปผู้ปรารภวิปัสสนากระทำมาน ๓ มีปฐมมกานเป็นต้นในสมาบัติ ๘ และกระทำสังขาร [รูปนาม] ล้วนๆ ให้เป็นบาท[ของวิปัสสนา] ย่อมมีวิปัสสนาในเบื้องต้นแรก ประกอบด้วยโสมนัสหรืออุเบกขา ส่วนนวุฏฐานคามินีวิปัสสนาย่อมประกอบด้วยโสมนัสเท่านั้น ภิกษุ ๕ รูปผู้ปรารภวิปัสสนากระทำจตุตถมกานให้เป็นบาท ย่อมมีวิปัสสนาในเบื้องต้นแรกเหมือนนัยก่อน ส่วนนวุฏฐานคามินีวิปัสสนาย่อมประกอบด้วยอุเบกขาเท่านั้น พระผู้มีพระภาคทรงหมายเอาความนี้ จึงตรัสว่า

‘พวกเธอพึงสละพ้นโสมนัส[ในปฐมมกาน]ที่อาศัยวิปัสสนา ๖ อย่าง โดยอิงอาศัยอุเบกขา[ในจตุตถมกาน]ที่อาศัยวิปัสสนา ๖ อย่าง การสละพ้นโสมนัสนั้นมีได้ดังนี้”

แม้การออกจากมรรคพร้อมด้วยอรัยาศัยพิเศษก็มีนัยเดียวกัน

ธรรมดาว่าความรื่นรมย์ในวิปัสสนาขณะเกิดวิปัสสนาญาณอันมีกำลัง เป็นสภาวะ
ประณีตยิ่งนัก ย่อมแผ่ซ่านครอบคลุมทั่วร่างกาย ดังพระพุทธทวจะว่า

สุญญาคารํ ปวิภูจสฺส สนฺตา จิตฺตสฺส ภิกฺขุโน
อมาณสี รติ โหติ สมฺมา ธมฺมํ วิปสฺสโต.^{๑๐๘}

“ภิกษุผู้ไปสู่ที่สงบ มีใจสงบ เห็นแจ้งพระธรรม[คือความไม่เที่ยง]
โดยชอบ ย่อมได้รับความยินดีที่สามัญมุนุษย์ไม่เคยได้ลิ้มรส”

ด้วยเหตุนั้น วิปัสสนาจึงประกอบด้วยอุเบกขาไม่ได้โดยปราศจากปาทกฉาน
พิเศษหรืออหยาตัยพิเศษ ย่อมประกอบกับโสมนัสอย่างเดียว

บุคคลกระทำฌานอย่างใดอย่างหนึ่งให้เป็นบาท[ของวิปัสสนา] ปราศจากฌานใดๆ
ที่เป็นฌานนั้นหรือฌานอื่นในมรรค ในขณะที่เกิดมรรคของผู้ชำนาญฌานทั้งหมด เวทนา
ย่อมโน้มไปในวิปัสสนาและมรรคตามสมควรแก่ฌานนั้นๆ ด้วยอำนาจของอหยาตัย
การกำหนดเวทนาจึงไม่ควรกล่าวเฉพาะอีก

อธิบายคาถาสรูป

๔๑. ในคาถาสรูป พึงประกอบบทว่า ท่านกล่าวโลกุตตรจิต ๘ ดวงว่ามี ๔๐ ดวง
อีกด้วย โดยจำแนกแต่ละอย่างเป็น ๕ ดวง ตามประเภทแห่งการประกอบองค์ฌาน

๔๒. บัดนี้ พระอรุณรุทธาจารย์กล่าวคาถาเป็นต้นว่า ยถา จ รูปาวจรํ เพื่อแสดง
ประมวลมหัคคตจิตและโลกุตตรจิตทั้งหมดในส่วนของฌาน ๕ ประเภท

พึงประกอบบทว่า รูปาวจรจิตนับเข้าในประเภทของฌานมีปฐมฌานเป็นต้น คือ
นับเข้าในประเภทของจิต ๕ อย่างมีจิตที่เกิดในปฐมฌานเป็นต้นซึ่งสำเร็จตามประเภทแห่งฌาน
นั้นใด โลกุตตรจิตก็นับเข้าในประเภทของฌานมีปฐมฌานเป็นต้น ฉะนั้น ทั้งอรุณรุทธ
ย่อมนับเข้าในปัญจฌาน คือในประเภทของจิตที่เกิดในปัญจฌาน เพราะประกอบด้วย

ปัญจมณานกล่าวคืออุเบกขาและเอกัคคตา ฆานจิตซึ่งมีจิตที่ประกอบด้วยปฐมณานเป็นต้น แต่ละมณามี ๑๑ ดวง ส่วนฆานสุดท้ายคือประเภทของจิตที่เกิดในปัญจมณาน มี ๒๓ ดวง

พระอนุรุธาจารย์เรียกจิตที่ประกอบกับฆานนั้นว่าเป็นฆานในที่นี้ เพราะฆานไม่มี ๑๑ ดวงหรือ ๒๓ ดวง

(๗๓) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนีว่า “รูปาวจรจิตย่อมกล่าวไว้ด้วยคำว่า ปฐมณาน เป็นต้น” และว่า “แม้รูปาวจรจิตก็ได้ชื่อว่า ปัญจมณาน” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะจิตมิใช่ปฐมณาน และได้ชื่อว่า ปัญจมณาน

(๗๔) แม้การประกอบข้อความอื่นที่กล่าวในคาถานี้ ก็ไม่สมควร เพราะพระอนุรุธาจารย์กล่าว ตถา ศัพท์ไว้หน้าคำว่า ปจมาทิจฆานเภเต

[ข้อความนี้ปฏิเสหตุตยในคัมภีร์วิภาวนีที่กล่าวว่า “อีกนัยหนึ่ง รูปาวจรจิตและอนุตตรจิต นับเข้าในประเภทของปฐมณาน เป็นต้น ฉนใด แม้รูปาวจรจิตก็นับเข้าในปัญจมณาน ฉนนัน” ทั้งนี้ เพราะในคาถากล่าวว่า ตถา ปจมาทิจฆานเภเต โดย ตถา ศัพท์อยู่หน้าคำว่า ปจมาทิจฆานเภเต ถ้าพระอนุรุธาจารย์ประสงค์ข้อความที่ ๒ ดังที่คัมภีร์วิภาวนีกล่าวไว้ ก็ควรกล่าว ตถา ศัพท์ไว้ท้าย ปจมาทิจฆานเภเต ดังนั้น นัยที่ ๒ ตามมติของคัมภีร์วิภาวนีจึงไม่สอดคล้องกับหลักภาษา]

๔๓. เมื่อส่วนหนึ่งที่พึงจำแนกได้ถูกจำแนกแล้วโดยประการใด จิต ๘๘ ดวง ย่อมถูกแบ่งออกเป็น ๑๒๑ ดวง พระอนุรุธาจารย์ได้จำแนกโดยประการนั้นแล้ว บัดนี้ จะแสดงการประมวลจิต ๑๒๑ ดวง จึงกล่าวคาถาสุดท้าย

พระอนุรุธาจารย์กล่าวใจความว่า กุศลจิตมี ๓๗ ดวง ส่วนวิปากจิตมี ๕๒ ดวง ดังนั้น ปราษญ์ทั้งหลายจึงกล่าวจิต ๘๙ ดวงเป็นจิต ๑๒๑ ดวง หรือจำแนกจิต ๘๘ ดวง เป็นจิต ๑๒๑ ดวง

จบการแสดงข้อความปรมัตถ์แห่งจิตตสังคหะ

ในคัมภีร์ชื่อปรมัตถ์ที่ปนีอันเป็นอรรถาธิบายฉบับที่ ๔ ของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

ชีว์ ปณฺณาย รกฺขะยฺย

ธนํ กมฺเมน ปาลเย

เอวํ หยโรโค สฺมุติโต

โปราณกวจ อิทํ.

วิสุทธารามวินิจนัย หน้า ๓๓๘

“บุคคลพึงพิทักษ์ชีวิตด้วยปัญญา รักษาทรัพย์ด้วยกรรม เมื่อเป็น
ดังนี้เขาย่อมจะไม่มีโรค มีความสุข นี่เป็นคำสอนเก่าแก่สืบทอดกันมา”

ปริจเฉทที่ ๒

เจตสิกสังคหะ

(ประมวลเจตสิก)

อธิบายสัมปโยคลักษณะ ๔

๑. พระอนุรุธาจารย์เมื่อได้แสดงการประมวลจิตแล้ว บัดนี้ จะแสดงการประมวลเจตสิกเป็นลำดับต่อไป จึงเริ่มกล่าวคาถาแรกเพื่อแสดงความหมายของศัพท์และอรรถที่เป็นองค์ธรรม พร้อมทั้งลักษณะการประกอบร่วมกับจิต ๔ ประการ

ในครั้งต้นของคาถาแรกกล่าวว่า เอกุปปาตนิโรธา จ เอกาลมพณฺวตฺตกา (มีการเกิด และดับขณะเดียวกับจิต มีอารมณ์และที่ตั้งอย่างเดียวกับจิต) นั้น แสดงลักษณะเฉพาะ ๔ ประการของเจตสิกในการประกอบร่วมกับจิต

คำว่า เจโตยุตฺตา (ประกอบกับจิต) แสดงความหมายของเจตสิก คือ สภาวะประกอบในจิต อีกนัยหนึ่ง **เจตสิก** คือ สภาวะประกอบกับจิต

[คำว่า เจตสิก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะประกอบในจิต = เจตสิ ยุตฺตา เจตสิกา (ลง ณ ปัจจัยในยุตตตัทธิต)
- สภาวะประกอบกับจิต = เจตสา ยุตฺตา เจตสิกา (ลง ณ ปัจจัยในยุตตตัทธิต)]

คำว่า ทุวิปณฺณาส ฐมา (สภาวะธรรม ๕๒ อย่าง) เป็นการแสดงจำนวนเจตสิก ส่วนคำว่า เจตสิกา (ชื่อว่า เจตสิก) แสดงบทสำเร็จ

ในคานานั้น คำว่า **อุปฺปาต** คือ ความเกิดขึ้นโดยสภาวะต่อไปเบื้องหน้าอันเป็นอนาคตของธรรมทั้งหลาย ซึ่งหมายถึง การอุบัติ โดยอธิบายใจความได้ว่า สังขตธรรม

ทั้งปวงมีความเป็นอนาคตเป็นเบื้องหน้า ต่อเมื่อได้รับความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยจึงเกิดขึ้นเป็นปัจจุบันได้ เมื่อดับจากปัจจุบันแล้วก็กลายเป็นอดีต

คำว่า **นิโรธะ** คือ ความดับ หมายถึง ความพินาศแห่งสภาวะ ความสลาย ความไม่เที่ยง ความตาย

คำว่า **เอกุปปาตะ** คือ มีการเกิดขณะเดียวกัน คำว่า **เอกนิโรธะ** คือ มีการดับขณะเดียวกัน ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว[ในปริจเฉทแรก]ว่า

“การเกิดของจิตเป็นขณะเกิดของเจตสิกมีผัสสะเป็นต้น การแก่ของจิต...การดับของจิต...อารมณ์ของจิต...ที่ตั้งของจิต เป็นที่ตั้งของเจตสิกมีผัสสะเป็นต้น”

คำว่า **เอกุปปาตนิโรธะ** คือ มีการเกิดและดับขณะเดียวกัน พึงสังเกตการลบเอก ศัพท์ในบทหลัง

[ตามความหมายควรกล่าวว่า เอกุปปาตเอกนิโรธา แต่ให้ลบ เอก ศัพท์หลังเพื่อรักษานันท์ให้ครบ ๘ พยางค์ การลบอักษรในลักษณะนี้เป็นนिरुตตินัยที่ทำตัวโดยไม่ใช้สูตรทางไวยากรณ์ เรียกว่า วัฒนนาสะ (การลบอักษร)]

แม้คำหลัง [เอกาลมฺพณฺวตฺตูกา] ก็เช่นเดียวกัน

[ควรกล่าวว่า เอกาลมฺพณฺวตฺตูกา แต่ได้ลบ เอก ศัพท์หลัง]

คำว่า **เอกาลัมพะ** คือ มีอารมณ์เดียวกัน

คำว่า **เอกวัตตูกะ** คือ มีที่ตั้งเดียวกัน

คำว่า **เอกาลัมพณวัตตูกะ** คือ มีอารมณ์และที่ตั้งอย่างเดียวกัน[กับจิต]

แม้จิตดวงเดียวจะรับรู้อารมณ์จำนวนมากได้ แต่ข้าพเจ้ากล่าว[เป็นรูปเอกพจน์]ว่า เอกํ อาลมฺพณํ (อารมณ์อย่างเดียวกัน) โดยแสดงความเป็นหนึ่งเดียว

[แม้อารมณ์จะมีมากพระภูิกายาก็ไม่กล่าวเป็นรูปพหุพจน์ว่า อารมฺพณานิ (อารมณ์ทั้งหลาย) แต่ใช้รูปเอกพจน์ว่า เอกํ อารมฺพณํ (อารมณ์อย่างเดียวกัน) เพราะต้องการกล่าวถึงประเภทเดียวกัน การใช้คำในลักษณะเช่นนี้เรียกว่า ซาตยาเปกขณฺย คือ การมองหาประเภท]

(๗๕) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “เอกุปฺปาตนิโรธะ คือ มีการเกิดและการดับพร้อมกัน” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะพระอนุรุทธาจารย์ไม่ประสงค์แสดงความเป็นเอกุปฺปาตนะโดยการเกิดร่วมกันในขณะเดียวกัน แต่หมายเอาตามนัยที่กล่าวมาแล้ว ดังสาธกในคัมภีร์มูลฎีกาว่า

เอกกลาปปริยาปนฺนานํ รูปานํ สหฺเว อุปฺปาทาทีปฺวาตฺตโต เอกสฺส กลาปสฺส อุปฺปาทาทย เอเกกาว โหนติ.*

“การเกิดขึ้นเป็นต้นของรูปกลาปหนึ่งๆ เป็นขณะหนึ่งๆ เพราะรูปที่นับเนื่องในรูปกลาปหนึ่งมีการเกิดเป็นต้นร่วมกัน”

[คัมภีร์วิภาวนีเห็นว่า เอก เป็นศัพท์ที่มีความหมายว่า “พร้อมกัน” ส่วนคัมภีร์ปรมัตถทีปนีแสดงความหมายว่า “ขณะเดียวกัน” โดยถือตามนัยว่า การเกิดของจิตเป็นขณะเดียวกันกับการเกิดของเจตสิกมีผัสสะเป็นต้น และได้ยืนยันความเห็นตามคัมภีร์มูลฎีกา]

คานานันมีการประกอบบทว่า สภาวธรรม ๕๒ อย่างประกอบกับจิต เกิดและดับขณะเดียวกัน มีอารมณ์และที่ตั้งอย่างเดียวกัน ชื่อว่าเจตสิก

อีกนัยหนึ่ง แม้บทภาวปธานย่อม[แสดงได้]เหมาะสมในที่นี้ และปัญจมีวิภัตติก็ลงในอรรถ[ตติยา]วิเสสณะ จึงประกอบบทว่า สภาวธรรม ๕๒ อย่างประกอบกับจิตโดยความเกิดและดับขณะเดียวกัน และโดยความมีอารมณ์และที่ตั้งอย่างเดียวกัน ชื่อว่าเจตสิก

[ตามนัยแรก คำว่า เอกุปฺปาตนิโรธา และ เอการมฺพณวตฺตกา ลง โย ปฐฺมาวิภัตติ เป็นบทวิเสสณะของ ฐมา จึงมีความหมายว่า “สภาวธรรม ๕๒ อย่างประกอบกับจิต เกิดและดับขณะเดียวกัน มีอารมณ์และที่ตั้งอย่างเดียวกัน ชื่อว่าเจตสิก” ตามนัยหลัง ลง ฐมา ปัญจมีวิภัตติในอรรถตติยาวิเสสณะและเป็นบทภาวปธาน คือบทที่ระบุกิจวิริยาซึ่งแปลว่า “ความ” หรือ “การ” จึงมี

ความหมายว่า “สภาวะธรรม ๕๒ อย่างประกอบกับจิตโดยความเกิดและดับขณะเดียวกัน และโดยความมีอารมณ์และที่ตั้งอย่างเดียวกัน ชื่อว่าเจตสิก”]

เมื่อกล่าวว่าสภาวะธรรมอันประกอบกับจิต ชื่อว่าเจตสิก แม้รูปอันเกิดจากปัจจัยที่เกิดร่วมกับจิต มีความสัมพันธ์กับจิตแน่นนอนโดยเป็นไปเนื่องกับจิต ก็พึงได้ชื่อว่าเจตสิกประกอบกับจิตด้วย ฉะนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวว่า เอกุปปาตนิโรธา จ เอกาลมฺพณวตฺตูกา (เกิดและดับขณะเดียวกับจิต มีอารมณ์และที่ตั้งอย่างเดียวกับจิต) เพื่อปฏิเสธรูป [ซึ่งเกิดร่วมกับจิต] เหล่านั้น

ความจริงรูปดังกล่าวแม้เกิดร่วมกับจิตโดยขณะหนึ่งแต่ก็ไม่ใช่ลักษณะที่ว่า การเกิดของจิตเป็นขณะเกิดของรูป เพราะมีกระแสแตกต่างกัน เนื่องจากกระแสของรูปธรรมเป็นอย่างหนึ่ง กระแสของนามธรรมก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง [กระแสรูปกับกระแสนามต่างกัน รูปดับช้ากว่านาม ๑๗ เท่า]

พระอนุรุทธาจารย์กล่าวว่า เอกนิโรธ (ดับขณะเดียวกับจิต) เป็นต้น เพื่อแสดงว่า การเกิดของเจตสิกเช่นผัสสะไม่ใช่มีขณะเดียวกับจิตเท่านั้น แต่การดับ อารมณ์ และที่ตั้งทั้งหมดก็เป็นอย่างเดียวกัน เพราะถ้าไม่กล่าวดังนี้บุคคลก็ไม่อาจรู้ข้อความนั้น

วัฏฏ์หนึ่งที่เป็นสมบัติของแต่ละคน ควรเรียกโดยเจาะจงว่า วัฏฏ์ของนายติสสะ วัฏฏ์ของนายทัตตะ ฉนฺได การเกิดและการดับแม้จะเป็นอย่างเดียวกันในหมู่รูปธรรมกับนามธรรม ก็ควรแยกกล่าวเป็นเรื่องๆ โดยนัยเช่นนี้ว่า “การเกิดของผัสสะ การเกิดของเวทนา การเกิดของปฐวีธาตุ การเกิดของอาโปธาตุ” เป็นต้น ดังข้อความในพระสูตรหลายสูตรว่า

เวทนาย อุปปาโท ปญฺญาติ. วโย ปญฺญาติ. จิตาย อณฺเฏตฺถํ ปญฺญาติ. สญฺญาติ ... สงฺขารานํ ... วิญฺญาณสฺส ... ปญฺญาติ.^๒

“การเกิดของเวทนาย่อมปรากฏ ความเสื่อมย่อมปรากฏ ความเปลี่ยนแปลงย่อมปรากฏ การเกิดของสัญญา่อมปรากฏ ความเสื่อมย่อมปรากฏ ความเปลี่ยนแปลงย่อมปรากฏ การเกิดของสังขาร่อมปรากฏ ความเสื่อมย่อมปรากฏ ความเปลี่ยนแปลงย่อมปรากฏ การเกิดของวิญญาน่อมปรากฏ ความเสื่อมย่อมปรากฏ ความเปลี่ยนแปลงย่อมปรากฏ”

นอกจากนั้น มีพระพุทธวาทะว่า

ตถา โย ภิกขเว ปจวีธัตถุยา อุปปาโท จิตฺติ อภินิพพตฺติ ปาตุภาโว. ทุกฺขสฺเสโส
 อุปปาโท โรคาณํ จิตฺติ ชรามรณสฺส ปาตุภาโว. โย ภิกขเว อาโปธัตถุยา...โย ภิกขเว
 เตโชธัตถุยา...โย ภิกขเว วาโยธัตถุยา...โย ภิกขเว จกฺขุสฺส...มนสฺส อุปปาโท...ชรามรณสฺส
 ปาตุภาโว.”

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย การเกิดของปฐวีธาตุ การดำรงอยู่ การอุปบัติ การปรากฏนั้น
 เป็นการเกิดแห่งทุกข์ การตั้งอยู่แห่งโรค การปรากฏแห่งความแก่และความตาย

ดูกรภิกษุทั้งหลาย การเกิดของอาโปธาตุ...การเกิดของเตโชธาตุ...การเกิดของ
 วาโยธาตุ...การเกิดของจักขุประสาท...การเกิดของจิต...เป็นการปรากฏแห่งความแก่และ
 ความตาย”

ถ้าเป็นอย่างอื่น [โดยถือว่าการเกิดดับของรูปธรรมและนามธรรมในรูปกลาปหนึ่งๆ
 มีจำนวนมากไม่เป็นอย่างเดียวกัน] พระอนุรุทธาจารย์ก็ควรกล่าวว่าชีวิตินทรีย์เจตสิกเป็นต้น
 ในแต่ละรูปกลาปมีจำนวนมาก ดังปรากฏพระพุทธวาทะว่า

โย อรุปีนํ ฐมฺมานํ อายุ จิตฺติ อวฺภูจิตฺติ.”

“ธรรมใดเป็นอายุ การดำรงอยู่ การตั้งอยู่ของนามธรรมทั้งหลาย...”

เช่นเดียวกันนี้ ท่านควรกล่าวว่าวิการรูป [วิญญาณัตติรูป ๒ ลหุตา रूपเป็นต้น ๓]
 หรืออุปาทายรูปทั้งหมดมีจักขุประสาทเป็นต้นในรูปกลาปหนึ่งๆ มีมาก [คืออุปาทายรูป
 อาศัยมหาภูตรูปเกิด จึงควรมีอย่างละสี่ ตามจำนวนของมหาภูตรูป] ดังปรากฏพระพุทธ-
 วาทะว่า

จตฺตุนํ มหาภูตानํ อุปาทายรูป.”

“รูปที่เกิดอาศัยมหาภูตรูป ๔”

จตฺตุนํ มหาภูตानํ อุปาทาย ปสาโท.”

“ปสาทรูปที่เกิดอาศัยมหาภูตรูป ๔”

[นามธรรมคือชีวิตินทรีย์เป็นต้นในแต่ละรูปกลาป มีเพียงหนึ่งเดียว แม้วิการรูปหรืออุปาทายรูปในรูปกลาปหนึ่งก็มีย่างเดียวเช่นกัน ดังปรากฏพระพุทธรวณะที่แสดงความเป็นเอกพจน์ว่า “การเกิดของปฐวีธาตุ การดำรงอยู่ การอุปบัติ การปรากฏนั้น เป็นความเกิดแห่งทุกซ์”

มีพระพุทธรวณะในบางแห่งแสดงความเป็นพหูพจน์บ้าง เช่น “ธรรมใดเป็นอายุ การดำรงอยู่ การตั้งอยู่ของนามธรรมทั้งหลาย” หรือ “รูปที่เกิดอาศัยมหาภูตรูป ๔” หรือ “ปสาทรูปที่เกิดอาศัยมหาภูตรูป ๔” พระพุทธรวณะเหล่านี้มิได้มุ่งแสดงว่าการเกิดดับของรูปธรรมและนามธรรมในรูปกลาปหนึ่งมีจำนวนมาก แต่ตรัสไว้ตามหลักภาษาที่แสดงความเป็นพหูพจน์เท่านั้น โปรดดู ปรมัตถทีปนี ปริจเฉทที่ ๖ ข้อ ๔๕]

ส่วนกายลหุตาและจิตตลหุตาเป็นต้นกล่าวแยกกันไว้เป็นสองอย่างเพื่อแสดงอรรถพิเศษซึ่งจักปรากฏต่อไป[ในเรื่องกายลหุตาและจิตตลหุตา]

ทั้งหมดนี้เป็นการแสดงข้อความปรมัตถ์ในคาถาแรก

(๗๖) ในคัมภีร์วิภาวนีมิได้คำนึงถึงข้อความนี้แล้วกล่าวว่า “ถ้าประสงค์ว่า เจตสิกประกอบกับจิตเพราะการเกิดพร้อมกันเท่านั้น เมื่อนั้นแม้รูปธรรมที่เกิดร่วมกับจิตก็ถึงการประกอบกับจิตอีกด้วย ฉะนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวว่า เอกนิโรธะ (ดับพร้อมกัน) หากเป็นตามนี้ [คือเมื่อมีความเกิดดับพร้อมกัน] ก็ไม่อาจปฏิเสธความสงสัย[ในความเป็นเจตสิก]ของวิญญัตติรูป ๒ ที่คล้อยตามจิต[โดยเกิดดับพร้อมกับจิต] และของรูปธรรมที่เกิดก่อน แล้วดับไปในขณะจิตดับ ในเมื่อดำริ[รูปวิเคราะห์]ว่า เอกุปปาตนิโรธะ คือ สภาวะธรรมอันมีการเกิดหรือดับพร้อมกัน ฉะนั้น จึงกล่าวว่า เอกาลัมพะณะ (มีอารมณ์เดียวกัน) และเพื่อจะแสดงว่าสภาวะธรรมอันมีลักษณะ ๓ ประการนี้ ย่อมมีที่ตั้งอย่างเดียวกันแน่นอน จึงกล่าวว่า เอกวัตถุกะ (มีที่ตั้งอย่างเดียวกัน) การอธิบายโดยพิสดารพอแต่เพียงเท่านี้” ข้อความทั้งหมดนั้นหาประโยชน์มิได้

พระอนุรุทธาจารย์เมื่อกล่าวคำถามว่า เจตสิก ๕๒ ดวงคืออะไร แล้วจึงเริ่มแสดงการจำแนกองศ์ธรรม ๕๒ ประการด้วยหมวด ๓ [อัญญสมานราสี อุกุศลราสี และโสภณราสี] จึงกล่าวว่า ถ้า (เจตสิก ๕๒ ดวงคืออะไร) เป็นต้น

อธิบายอัญญสมานราสี

๒. ในประโยคนั้น **ผัสสะ** (การกระทบ) คือ สภาวะกระทบ[อารมณ์]

อีกนัยหนึ่ง **ผัสสะ** คือ สภาวะทำให้สัมปยุตตรวมกระทบ[อารมณ์]

อีกนัยหนึ่ง **ผัสสะ** คือ การกระทบ[อารมณ์]

[คำว่า ผัสส มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะกระทบอารมณ์ = ผุสตีติ ผสฺโส (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ))

- สภาวะทำให้สัมปยุตตรวมกระทบอารมณ์ = ผุสนฺติ สมฺปยุตฺตกา ฐมา เอเตนาตี
ผสฺโส (ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- การกระทบอารมณ์ = ผุสนํ ผสฺโส (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

การกระทบ[อารมณ์]ในเรื่องนี้ คือ การเข้าไปสัมผัสผัสสที่นำปรารภหรือไม่นำ
ปรารภของอารมณ์ เป็นเหตุให้เวทนาปรากฏขึ้นเสวยรสของอารมณ์ ดังพระพุทธดำรัสว่า

ผุสฺสปฺจฺยา เวทนา.^๗

“เวทนาย่อมมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย”

ผัสสะมีลักษณะกระทบ[อารมณ์]

ถามว่า : ผัสสะนี้เป็นนามธรรม และนามธรรมอันไม่มีสภาพกระทบอารมณ์
ย่อมกระทบสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่ได้ มิใช่หรือ

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว แต่สภาวะธรรมนี้เป็นไปโดยอาการกระทบ และก่อให้เกิดกิจ
ที่ธรรมอันกระทบอารมณ์พึงให้สำเร็จได้ จึงเรียกว่า ผัสสะ และพระอรทธกถาจารย์ได้กล่าวว่า

ผุสนลกฺขณ.^๘

“มีลักษณะกระทบอารมณ์”

ถามว่า : ผัสสะก่อให้เกิดกิจอะไร

ตอบว่า : ผัสสะย่อมก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงแห่งจิตตามสมควรแก่รสของ
อารมณ์

อีกนัยหนึ่ง ผัสสะก่อให้เกิดการอุบัติของเวทนาที่แตกต่างกัน ข้อความนี้ปรากฏดัง
ตัวอย่างเช่นในการเกิดน้ำลายในปากของคนหนึ่ง เพราะเห็นอีกคนเคี้ยวกินของเปรี้ยวเป็นต้น

ส่วนในคัมภีร์วิภาวณิกกล่าวว่า “โปรดทราบว่ามีผัสสะเหมือนการเกิดน้ำลายเป็นต้น”
แม้ข้อความนี้จะเพียงการอุปมา ก็แสดงความเป็นไปของผัสสะอย่างชัดเจน

เวทนา (ความรู้สึก) คือ สภาวะเสวย[อารมณ์] หมายถึง เสวยรสของอารมณ์ หรือ
กระทำของอารมณ์ที่ไม่ปรากฏชัดให้ประจักษ์แก่สัมปยุตตธรรมหรือแก่บุคคลผู้มีเวทนา

อีกนัยหนึ่ง เวทนา คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์เกิดความรู้สึกชอบใจหรือไม่ชอบใจ

อีกนัยหนึ่ง เวทนา คือ ความเสวย[อารมณ์] ดังพระพุทธทวณะว่า

เวทยติเวทยตีติ โข ภิกขเว ตสฺมา เวทนาติ วุจฺจติ. กิณฺจ เวทยติ, สุขุมฺปิ เวทยติ,
ทุกฺขมฺปิ เวทยติ, อทุกฺขมสุขุมฺปิ เวทยติ.^๔

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราเรียกว่าเวทนา เพราะรู้สึก รู้สึกอะไร รู้สึกความสุขบ้าง
รู้สึกความทุกข์บ้าง รู้สึกสภาพที่ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขบ้าง”

[คำว่า เวทนา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะเสวยอารมณ์ = เวทยตีติ เวทนา (ลง ยุ บัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- สภาวะทำให้เหล่าสัตว์เกิดความรู้สึกชอบใจหรือไม่ชอบใจ = วินฺทติ เอตยา สตุตา
สาตฺ วา อสาตฺ วา ลภนฺตีติ เวทนา (ลง ยุ บัจจัยในภวนสาธนะ)
- การเสวยอารมณ์ = เวทยิตฺ เวทนา (ลง ยุ บัจจัยในภาวสาธนะ)]

ถามว่า : สภาวะธรรมคือจิตกับเจตสิกทั้งหมดมักรู้สึกรสของอารมณ์เป็นปกติ
จึงชื่อว่า เวทนา ได้ไม่ใช่หรือ

ตอบว่า : สภาวะธรรมเหล่านั้นไม่ชื่อว่า เวทนา เพราะชวนชวายนในหน้าที่อื่นจึง
รู้สึกรสของอารมณ์โดยตรงไม่ได้ เมื่อกระทำหน้าที่ของตนอยู่ ย่อมรู้สึกรสของอารมณ์

เพียงบางส่วน แต่เวทนาย่อมรู้สึกโดยความเป็นใหญ่ เพราะไม่มีหน้าที่อื่น และมีความเป็นใหญ่ในหน้าที่รู้สึก เวทนาจึงควรได้ชื่อว่า เวทนา เท่านั้น ด้วยเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่าจิตและเจตสิกเหมือนพ่อครัวผู้ชิมรสอาหารอันเลิศของพระราช และกล่าวว่าเวทนาเหมือนพระราช[ผู้เสวย]^{๑๐}

สัญญา (ความหมายรู้) คือ สภาวะหมายรู้[อารมณ์] หมายถึง กระทำความหมายรู้เพื่อให้รู้อีก[ในโอกาสต่อไป] โดยแท้จริงแล้ว สภาวะธรรมนี้เป็นการกระทำความหมายรู้เพื่อให้รู้อีกในเวลาที่จะได้ตามที่ได้รับรู้มาก่อน อธิบายได้ว่า สัญญาเมื่อเกิดขึ้นมีการย้าความหมายรู้บ่อยๆ อย่างนี้ ย่อมถึงความหมายรู้ที่ฝังติดแน่นไปตลอดชีพบ้าง ติดตามไปถึงภพอื่นบ้าง ย่อมให้ผลเป็นความไม่หลงลืมแก่เหล่าสัตว์ เมื่อบรรลुถึงความหมายรู้ที่ขีตมันผิต ย่อมมีผลให้เหล่าสัตว์นี้กลายเป็นผู้ที่แม้พระสัพพัญญูกิก็ไม่อาจโปรดให้รู้แจ้งได้ โดยแท้จริงแล้ว สัญญานั้นกล่าวเปรียบได้ว่า

สยขานนตถํ นิमितฺตกรณํ ทารุตจจนกสทิสาทิ จ. ยถาคหิตนิमितฺตวเสน อภินิเวสกรณํ หตฺถิทิสฺสากอนฺธสทิสาทิ จ. อุပ္ปจฺจิตฺตวิสยคฺคหณํ ติณปุริสเกสุ มิคโปตกสทิสาทิ จ วุตฺตาทิ.^{๑๑}

“เหมือนช่างไม้ในการกระทำเครื่องหมายเพื่อให้หมายรู้อีกได้”

“เหมือนคนตาบอดแสดงช้างในขณะที่กระทำความเชื่อมั่นโดยความเป็นอารมณ์ดังที่รับเอาแล้ว”

“เหมือนลูกเนื้อกับหุ่นไล่กา ในขณะที่รับเอาอารมณ์ที่ปรากฏ”

[ช่างไม้ย่อมทำเครื่องหมายไว้บนท่อนไม้ที่ตัดแล้ว เพื่อให้สามารถเลือกไปใช้งานตามที่กำหนดหมาย คนตาบอดแสดงช้าง หมายถึง คนตาบอดที่จับหางช้างแล้วบอกว่าช่างเหมือนไม้กวาด ส่วนคนที่จับขาช้างก็บอกว่าช่างเหมือนเสา เป็นต้น ตามที่ตนเองรับรู้ ลูกเนื้อที่เห็นหุ่นไล่กาซึ่งมีรูปร่างเหมือนคน ย่อมคิดว่าเป็นคนด้วยอำนาจของสัญญา]

ในพระบาลีตรัสว่า

สยขานาติ. สยขานาติติ โข ภิกขเว ตสฺมา สยฺมาติ วุจฺจติ. กิณฺจ สยขานาติ.
นีลมปิ สยขานาติ. ปิตกมฺปิ สยขานาติติอาทิ.^{๑๒}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราเรียกว่าสัณญา เพราะหมายรู้ หมายรู้อะไร หมายรู้สี่เขี้ยวบ้าง หมายรู้สี่เหลือบ้าง” เป็นต้น

เจตนา (ความตั้งใจ) คือ สภาวะสืบท่อ หมายถึง การสืบท่อสัมปยุตตธรรมโดยเสมอมาในอารมณ์หรือกิจนั้นๆ กล่าวคือ กระทำสัมปยุตตธรรมให้เป็นไปอย่างต่อเนื่องโดยเป็นความสืบเนื่องในอารมณ์หรือกิจเหล่านั้น

อีกนัยหนึ่ง **เจตนา** คือ สภาวะปรุงแต่งสัมปยุตตธรรม หมายถึง การจัดแจงเพื่อให้ได้รับอารมณ์หรือผลสำเร็จแห่งกรรม

อีกนัยหนึ่ง **เจตนา** คือ สภาวะรวมสัมปยุตตธรรม หมายถึง การรวมธรรมเข้าไว้ในอารมณ์ กระทำให้ประชุมร่วมกัน โดยแท้จริงแล้ว เจตนา นั้นอาจกล่าวได้ว่า

อายุหนรสาหิ จ สํวิธานปจฺจุปฺปจฺจํ.^{๑๓}

“มีหน้าที่ชวนชวาย”

“มีการจัดแจงเป็นเครื่องปรากฏ”

เมื่อเจตนาเป็นไปด้วยการชวนชวายจัดการอยู่เสมอในอารมณ์ แม้สภาวะธรรมที่มาประกอบกับเจตนา ก็จะกระทำกิจของตนให้เป็นไปในอารมณ์อย่างเดียวกันนั้น ดังสาธก [ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

เตเนว สา สกฺกิจฺปรกฺกฺจสาธกเชฏฺฐสฺสสมฺหาเวทฺธกฺกาทิสฺสทิสฺสา.^{๑๔}

“เปรียบเช่นศิษย์เอกและหัวหน้าช่างไม้ผู้ให้สำเร็จกิจของตนและกิจของผู้อื่น”

[เมื่อศิษย์เอกเป็นหัวหน้านำทองสาธยายธรรม ศิษย์อื่นก็สาธยายตาม หรือเมื่อหัวหน้าช่างไม้ทำงาน ลูกมือก็ทำงานตาม

คำว่า เจตนา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะสืบต่อ = เจตยติ อภิสนุหตติ เจตนา (จิต ชาติผู้มีอรรถว่า สืบต่อ)
- สภาวะปรุงแต่งสัมปยุตตธรรม = เจตยติ ปกปเปตติ เจตนา (จิต ชาติผู้มีอรรถว่า ปรุงแต่ง)
- สภาวะรวมสัมปยุตตธรรม = เจตยติ आयुหตติ เจตนา (จิต ชาติผู้มีอรรถว่า รวม)]

(๗๗) ในคัมภีร์วิภาวนิกกล่าวว่า “เจตนา คือ สภาวะชวนชวาย กล่าวคือ เข้าถึงการชวนชวายในการปรุงแต่งสังขตธรรม” แล้วกล่าวยืนยันข้อความนั้นว่า “ในคัมภีร์วิภังค์ สุตตันตภาณีย์ พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงจำแนกสังขารชั้นได้ตรัสว่า ‘สังขาร คือ สภาวะปรุงแต่งสังขตธรรม’” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะพระพุทธานุญาตว่า สังขตมภิสนุขโรหิตติ สังขาร^๕ (สังขาร คือ สภาวะปรุงแต่งสังขตธรรม) ‘สังขาร คือ สภาวะปรุงแต่งสังขตธรรม’ ไม่ปรากฏในคัมภีร์วิภังค์ สุตตันตภาณีย์ แต่ตรัสไว้ในคัมภีร์ชั้นนธสังยุต

เอกัคคะ หมายถึง จิตที่มีส่วนเป็นหนึ่งคืออารมณ์เดียว

อีกนัยหนึ่ง เอกัคคะ หมายถึง จิตที่มีที่สุดคืออารมณ์เดียว ได้แก่ จิต

[ตามนัยแรก ในคำว่า เอกคฺค (เอก + อคฺค) อคฺค ศัพท์มีอรรถว่า โกฎาส (ส่วน) นัยหลังมีอรรถว่า โกฎิ (ที่สุด)]

เอกัคคตา (ความมีอารมณ์เดียว) คือ ภาวะแห่งจิตที่มีอารมณ์เดียว ตามปกติ อารมณ์ชนิดเดียวกันก็มีสภาพต่างกัน อาการตั้งมั่นแห่งจิตที่ไม่ซัดส่ายไปตามภาวะต่างๆ ของอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง และยังคงเป็นไปอย่างตั้งมั่นในภาวะหนึ่งแม้เพียงชั่วขณะนี้ จึงถือว่าเป็นอารมณ์เดียว และเป็นเหตุที่มาของชื่อว่า เอกัคคะ (จิตที่มีอารมณ์เดียว ดังสาธก [ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

นิวาเต ทิปจฺจันํ จิตฺติ วีย เจตโส จิตฺติ ฏฏฺฐพฺพา.^๖

“โปรดทราบว่เอกัคคตา คือการดำรงอยู่แห่งจิตเหมือนการดำรงอยู่แห่งเปลวไฟ ของดวงประทีปในที่สงัดลม”

(๗๘) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “**เอกัคคะ** คือ จิตที่มีอารมณ์เดียว” คำว่า อคฺค ตามมตินั้นสมควรเป็นไปในอรรถว่า “ส่วน” หรือ “ที่สุด” แต่ในบางที่อ้างว่า คำว่า อคฺค เป็นไปในอรรถว่า “อารมณ์” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะ อคฺค ศัพท์ที่เป็นคำไวพจน์ของ อารมณ์ ไม่ปรากฏในคัมภีร์ใด

[คัมภีร์มณีสารมัญจสา เล่ม ๑ หน้า ๒๐๙ กล่าวว่า อคฺค ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า “อารมณ์” คัมภีร์ปรมัตถทีปนีได้ปฏิเสธความเห็นของคัมภีร์ดังกล่าว]

ชีวิตะ คือ สภาวะทำให้สัมปยุตตธรรมเป็นไปได้

คำว่า อินฺท มีความหมายว่า “ผู้เป็นใหญ่” ส่วนความเป็นใหญ่ชื่อว่า **อินฺทะ** และชื่อว่า **ชีวิตินทริย** (สภาพสืบต่อชีวิต) เพราะทำให้สัมปยุตตธรรมเป็นไปได้และมีความเป็นใหญ่โดยแท้จริงแล้ว ชีวิตินทริยปกครองสหชาตธรรมให้คงอยู่และเป็นไป เหมือนคำกล่าวว่า “หากปราศจากเราแล้ว พวกเธอจะมีชีวิตอยู่ไม่ได้ พวกเธอจงให้เราเป็นใหญ่ในการดำรงรักษาชีพของเธอทั้งหลาย” ดังสาธก[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

ตํ ปวตฺตสฺนตตาริปปเตยฺยนฺติ จ ปทุมฺบุปฺปลาณูปาลกมฺพุทฺทํ วิทยาติ จ.^{๑๗}

“ชีวิตินทริยมีความเป็นใหญ่ในกระแสจิตที่เป็นไปต่อเนื่อง”

“ประคบน้ำหล่อเลี้ยงดอกปทุมและดอกอุบล”

ในพากย์นั้น ฟังกระทำรูปวิเคราะห์สมาสว่า “คำว่า **ปวัตตสันตติ** (กระแสจิตที่เป็นไปต่อเนื่อง) คือ กระแสจิตที่เป็นไปอย่างต่อเนื่องจนถึงขั้นธปรินิพพาน

คำว่า **อาธิปเตยยะ** (ความเป็นใหญ่) คือ ภาวะแห่งสภาพอันยิ่งใหญ่

คำว่า **ปวัตตสันตตาริปปเตยยะ** คือ มีความเป็นใหญ่ในกระแสจิตที่เป็นไปต่อเนื่อง ความจริงกระแสจิตที่แม้จะดับไปซ้ำแล้วซ้ำเล่า ก็ยังคงชีพอู่ก็ได้ด้วยอำนาจของชีวิตินทริยนั้น และย่อมเกิดขึ้นเป็นไปเรื่อยมาจนกระทั่งถึงขั้นธปรินิพพาน (การดับขั้น) เพราะกระแสจิตที่เป็นไปต่อเนื่องพิเศษเช่นนั้นย่อมไม่มีในสภาวะปราศจากใจครองซึ่งไม่มีชีวิตินทริย

[ชีวิตินทรีย์เปรียบเสมือนกลไกที่ควบคุมรักษานามธรรมทั้งหมดอยู่เสมอ แม้ว่านามธรรมทั้งหลายจะเกิดขึ้นแล้วดับไปตามลักษณะของสังขตธรรม ก็ย่อมจะเกิดขึ้นได้อีกในโอกาสต่อไปด้วยอำนาจของชีวิตินทรีย์นี้ ส่วนรูปธรรมทั้งหลายก็มีกลไกควบคุมให้มีการเกิดขึ้นต่อไปได้อีกเช่นกัน กลไกที่ควบคุมรูปธรรมทั้งหมดเป็นรูปละเอียตชนิดหนึ่งเรียกว่า ชีวิตรูป]

มนสิการ (ความใส่ใจ) คือ สภาวะกระทำอารมณ์ไม่ให้ว่างเปล่าในจิต
อีกนัยหนึ่ง **มนสิการ** คือ สภาวะกระทำจิตให้น้อมไปในอารมณ์เสมอ

[คำว่า มนสิการ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะกระทำอารมณ์ไม่ให้ว่างเปล่าในจิต = มนสมิ อารมมณ อสฺสณฺณ กโรตฺติ มนสิกาโร (มน บทหน้า + กร ธาตุ + ณ ปัจจัย)
- สภาวะกระทำจิตให้น้อมไปในอารมณ์เสมอ = มนํ อารมมณํ นิจฺจนฺนํ กโรตฺติ มนสิกาโร (มน บทหน้า + กร ธาตุ + ณ ปัจจัย)]

มนสิการมี ๓ อย่างคือ วิธีปฏิบัติภาทมนสิการ ขวนปฏิบัติภาทมนสิการ และ อารัมมณปฏิบัติภาทมนสิการ

วิธีปฏิบัติภาทมนสิการ (มนสิการที่ยังวิจิตรให้เป็นไป) หมายถึง ปัญจทวาราวชชนจิต ซึ่งทำให้เกิดกระแสจิตในปัญจทวารได้สำเร็จ คือให้ประกอบในอารมณ์[ทางปัญจทวาร]

ขวนปฏิบัติภาทมนสิการ (มนสิการที่ยังขวนให้เป็นไป) หมายถึง มโนทวาราวชชนจิต ซึ่งทำให้เกิดกระแสขวนจิตเกิดและเป็นไปได้สำเร็จ คือให้ประกอบในอารมณ์[ทางมโนทวาร]

จิตทั้งสองประเภทนี้ได้ชื่อว่า โยนิโสมนสิการ หรือ อโยนิโสมนสิการ ในที่นั้นๆ เนื่องจากจิตได้รับแรงเกื้อหนุนจากปัจจัยเช่นการสังสม การน้อมไป และการกำหนดเป็นต้นมาโดยตลอด ย่อมกระทำกระแสจิตให้น้อมไปในอารมณ์โดยแยบคายหรือไม่แยบคาย

อารัมมณปฏิบัติภาทมนสิการ (มนสิการที่ยังอารมณ์ให้เป็นไป) คือ สภาวะธรรม (มนสิการเจตสิก) ที่ทำให้เกิดกระแสจิตเป็นไปต่อเนื่องนับตั้งแต่ปฏิสนธิจิตซึ่งแม้จะละ

อารมณ์แล้วดับไปก็เกิดขึ้นใหม่ในอารมณ์เก่าได้อีกเมื่อไม่มีเหตุพิเศษ [คือเมื่อไม่มีอารมณ์อื่นที่ชัดเจนกว่ามาปรากฏ ก็ทำให้เกิดกระแสจิตในอารมณ์เก่าได้]

อารมณ์ปฏิบัติบาทกมนสิการถูกระบุขึ้นในที่นี้ เพราะมนสิการเจตสิกนี้ประกอบอารมณ์ไว้ในจิต หรือประกอบจิตไว้ในอารมณ์ ดัง[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

อโย สารณลกฺขโณติ จ สมฺปยุตฺตานํ อารมฺมณฺเณน สมฺปโยชนโรสฺสติ จ อารมฺมณ-
ปฏิบัติบาทกฺกฺเจณ สมฺปยุตฺตานํ สารถิ วีย ทฺนฺนุสฺสพฺโพ.^{๑๘}

“มนสิการเจตสิกนี้มีลักษณะยังสัมปยุตตธรรมให้เป็นไป”

“มีหน้าที่ยังสัมปยุตตธรรมให้ประกอบในอารมณ์”

“เหมือนนายสารถิเพราะยังสัมปยุตตธรรมให้ประกอบในอารมณ์”

ในพากย์นั้น คำว่า “มีลักษณะยังสัมปยุตตธรรมให้เป็นไป” หมายความว่า มีลักษณะการขับให้สัมปยุตตธรรมมุ่งตรงไปในทางของอารมณ์นั้น เหมือนนายสารถิบังคับม้าให้แล่นไป

คำว่า **สาธารณะ** คือ สภาวธรรมอันทรงไว้เสมอกัน [โดยทั่วไป]

คำว่า **สัพพจิตตสาธารณะ** คือ สภาวธรรมอันมีทั่วไปแก่จิตทั้งหมด

๓. **วิตก** (ความตรึก) คือ สภาวะตริก[อารมณ์] หมายความว่า ตรึกโดยอาการนั้นๆ แล้วเข้าสู่อารมณ์

เมื่อวิตกเข้าสู่อารมณ์เช่นนั้นอยู่ แม้สัมปยุตตธรรมก็เข้าสู่อารมณ์ด้วย เมื่อนั้น วิตกย่อมยังสัมปยุตตธรรมให้เข้าสู่อารมณ์ ดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า

อารมฺมณานิโรปนลกฺขโณ วิตกโก.^{๑๙}

“วิตก มีลักษณะยกสัมปยุตตธรรมเข้าสู่อารมณ์”

ดังสาธกเปรียบเทียบการที่สามัญชนอาศัยราชวัลลภนำพาเข้าไปสู่พระราชนิเวศน์ โดยหมายความว่า แม้ในจิตที่ไม่มีวิตกประกอบร่วม [ปัญจวิญญาณจิตและหุติยฌานจิตเป็นต้น]

ก็ถือว่าอุกวิตกยกไว้ในอารมณ์ เพราะเข้าสู่อารมณ์ด้วยอำนาจของความคุ้นเคยที่เกิดขึ้น
ร่วมกับวิตกในกระแสสภาวะธรรมอันมีวิตกอยู่

แม้ปัญจวิญญาณจิตจะไม่มีวิตก ก็เข้าสู่อารมณ์ด้วยอำนาจการกระทบระหว่าง
วัตถุกับอารมณ์ ส่วนหุติยฉานจิตย่อมเข้าไปสู่อารมณ์ด้วยอำนาจของอุปจารภาวนา เป็นต้น

ส่วนในอรรถกถาัมชณินิกายกล่าวว่า “อีกนัยหนึ่ง ความชอบด้วยเหตุผลดังกล่าว
หาประโยชน์มิได้” แล้วแสดงข้อความนี้ว่า

จิตตมปิ หิ อารมฺมณฺ อารุหฺติเยว. ตสฺส ปน นิจฺจํ สหาโย มนสิกาโร. ตสฺมิณฺหิ
อสฺติ ตํ นิยามกรหิตา นาวา วีย ยํ วา ตํ วา อารมฺมณฺ คเหตุวา ปวตฺเตยฺยา.^{๒๐}

“จิตย่อมเข้าสู่อารมณ์ได้เพราะสหายประจำของจิตคือมนสิการ เนื่องจากเมื่อไม่มี
มนสิการจิตก็จะเกิดขึ้นรับอารมณ์ต่างๆ อย่างไม่มีทิศทางเหมือนเรือที่ปราศจากนายท้าย”

ด้วยเหตุนี้ ปัญจวิญญาณที่มีมนสิการเป็นสหายย่อมเข้าสู่อารมณ์ด้วยความรับรู้
อารมณ์ของตน แต่ในขณะที่เกิดอกุศลจิตและโลภเจตสิกเป็นต้นก็มีกำลังในการเข้าสู่อารมณ์
ดังพระพุทธทวณะว่า ปาปสฺมี รมเต มโน^{๒๑} (จิตย่อมรู้ نرمย์ในบาป) หุติยฉานจิตเป็นต้น
ย่อมเข้าสู่อารมณ์ด้วยอำนาจของมนสิการ วิริยะ และสติ ส่วนวิตกได้ดำรงโดยอาการนั้นๆ
แล้วกระทำสภาวะธรรมอันเกิดร่วมกับตนให้มีกำลังยิ่งขึ้นในการเข้าสู่อารมณ์

โดยประการดังนี้ สภาวะธรรมนี้จึงได้ชื่อว่า วิตก เพราะมีความชวนชวายมากกว่า
สภาวะธรรมอื่นในกิจนั้น

ถามว่า : แม้นามธรรมอื่นก็เข้าสู่อารมณ์เพราะมีสภาพรับรู้อารมณ์ เหตุใดจึง
เรียกสภาวะธรรมนี้ว่าเป็นวิตก

ตอบว่า : การเข้าสู่อารมณ์ของนามธรรมอื่นย่อมสำเร็จโดยประกอบด้วยกิจอื่น
แต่วิตกไม่มีกิจอื่นนอกจากกิจนี้ [คือการเข้าสู่อารมณ์] ท่านจึงเรียกสภาวะธรรมนี้
เช่นนั้น

วิจารณ์ (ความตรง) คือ สภาวะตรง

อีกนัยหนึ่ง **วิจาร** คือ สภาวะทำให้สัมปยุตตธรรมตรอง

อีกนัยหนึ่ง **วิจาร** คือ สภาวะเป็นเหตุให้สัมปยุตตธรรมตรอง

[คำว่า **วิจาร** มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะตรอง = **วิจรตีติ วิจาโร** (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สภาวะทำให้สัมปยุตตธรรมตรอง = **วิจาเรติ สมฺปยุตฺตธมฺเมติ วิจาโร** (ลง ณ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

- สภาวะเป็นเหตุให้สัมปยุตตธรรมตรอง = **เต ฐมา วิจรนฺติ เอเตนาติ วิจาโร** (ลง ณ ปัจจัยในภวนสาธนะ)

ความตรอง ในที่นี้คือ สภาวะที่เป็นไปในอารมณ์ด้วยอำนาจการระคองเคล้าอารมณ์ในขณะที่วิตกนำจิตเข้าสู่อารมณ์แล้ว]

ในบรรดาวิตกและวิจารเหล่านี้ วิตกมีสภาพหยาบ เกิดขึ้นก่อน และเป็นสภาวะขณะที่จิตได้เข้าสู่อารมณ์ก่อน วิตกจึงเหมือนเสียงตึกระดัง ส่วนวิจารมีสภาวะละเอียด เกิดตามหลัง และเป็นสภาวะที่จิตติดตามอารมณ์ วิจารจึงเหมือนเสียงครวญของระฆังที่เนื่องมา

อธิโมกข์ (ความตัดสินใจ) คือ ความปักใจ กล่าวคือ ภาวะที่จิตครอบงำตัดความสงสัยในอารมณ์ที่เป็นไป ว่าเป็นเช่นนั้นหรือไม่เป็นเช่นนั้น แล้วดำเนินล่วงพ้นจากที่นั้น [ที่ลังเลสงสัย] ดังสาธก[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

โส อารมฺมเณ สนฺนิฏฺฐานลกฺขณฺเติ จ อารมฺมเณ นิจุจฺจภาเวณ อินฺทฺขีลสฺสทิสฺสตี จ.^{๒๒}

“อธิโมกข์มีลักษณะตัดสินใจอารมณ์”

“เหมือนเสาเขื่อนเพราะมั่นคงในอารมณ์”

วิริยะ (ความเพียร) คือ ความอาจหาญในการทำงาน หรือกิจของผู้อาจหาญในการทำงาน ความจริงบุคคลที่ก่อปรด้วยวิริยะเป็นผู้อาจหาญในการทำงาน ย่อมสำคัญเห็นการงานที่แม้จะใหญ่ก็ว่าเล็ก แม้จะยากก็ว่าง่าย แม้จะหนักก็ว่าเบา ไม่คำนึงถึงความลำบากของตน ประคับประคองกายกับจิตอยู่เสมอเพื่อให้งานสำเร็จลุล่วงไปได้ วิริยะจึงทำให้บุคคลเป็นไปอย่างนั้น และเป็นกิจทางกายกับจิตของบุคคลที่มีลักษณะเช่นนั้น

อีกนัยหนึ่ง **วิริยะ** คือ สภาวะพึงให้เกิดขึ้นด้วยวิธี ด้วยนัย หมายถึงอุปาย ได้แก่ การกระตุ้นเตือนในเบื้องต้นว่า

วิริยวโต ก็ นาม กมฺมํ น สีฆณตฺติอาทิเกณ.^{๒๓}

“ผู้มีวิริยะจะทำความใดไม่สำเร็จหรือ” เป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง **วิริยะ** คือ สภาวะทำให้ผู้ถึงพร้อมด้วยวิริยะนั้นชวนชวายเป็นพิเศษ โดยมีประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่นเป็นเหตุ

[คำว่า วิริย มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- ความอาจหาญในการทำงาน = วีรสส ภาโว วิริยํ (วีร ศัพท์ + ญย ปัจจัยในภาวตัทธิต)
- กิริยาของผู้อาจหาญในการทำงาน = วีรสส กมฺมํ วิริยํ (วีร ศัพท์ + ญย ปัจจัยในกัมมตัทธิต)
- สภาวะพึงให้เกิดขึ้นด้วยวิธี = วิธินา อีรยิตพฺพํ ปวตฺตยิตพฺพนฺติ วิริยํ (วิธิ บทหน้า + อีร ชาติ + ญย ปัจจัย ที่หะ อิ ใน วิ เป็น อี)
- สภาวะทำให้ชวนชวายเป็นพิเศษ = วิเสเสน อีรณฺติ กมฺปนฺติ ตสมฺมุคฺคิโน เอเตนาคี วิริยํ (วิ บทหน้า + อีร ชาติ + ญย ปัจจัยในกรณสาธนะ)]

อนึ่ง สัมปยุตตธรรมที่วิริยะอุปถัมภ์อยู่ย่อมไม่มีการทอดทิ้งเหมือนเงยศีรษะขึ้นจากงาน แต่จะเกิดความอุตสาหะเป็นนิตย์เพื่อความสำเร็จแห่งกิจของตน และเมื่อสัมปยุตตธรรมดังกล่าวเป็นเช่นนั้น บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยสัมปยุตตธรรมจะมีกายกับจิตที่ชวนชวายเสมอ เพราะมีประโยชน์เกื้อกูลตนหรือผู้อื่นเป็นเหตุ ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า “ชื่อว่า วิริยะ เพราะทำให้ผู้ถึงพร้อมด้วยวิริยะนั้นชวนชวายขึ้น” ดังสาธก[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

ตํ อุปตฺถมฺภณลกฺขณฺนฺติ จ ปคฺคหฺลฺกฺขณฺนฺติ จ อุสฺสาหฺลฺกฺขณฺนฺติ จ เคหฺสฺส ญฺญูปตฺถมฺภณสทิสฺสนฺติ จ สมฺมา อารทํ สพฺพสมฺปตฺตํ มฺล.^{๒๔}

“วิริยะมีลักษณะอุปถัมภ์”

“มีลักษณะเชิดชู”

“มีลักษณะพาไป”

“เหมือนการค้าเรือนด้วยเสา”

“เมื่อปรารถนาคำดีย่อมเป็นมูลเหตุของสมบัติทั้งหมด”

ปีติ คือ สภาวะทำกายกับจิตให้เอิบอím คือให้เกิดความเพลิดเพลินเจริญใจ

อีกนัยหนึ่ง **ปีติ** คือ สภาวะทำความเพลิดเพลินให้เจริญตั้งดอกปทุมที่แย้มบาน
ดีแล้ว

อีกนัยหนึ่ง **ปีติ** คือ สภาวะทำให้ผู้ถึงพร้อมด้วยปีติรุ่งโรจน์ คือมีกายกับจิต
รุ่งโรจน์ดุจพระจันทร์เพ็ญ

[คำว่า ปีติ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทำกายกับจิตให้เอิบอím = ปิณยติ กายจิตตํ ตปเปตติ ปีติ (ปี ฐาตุ = เอิบอím +
ณ การิตปัจจย + ติ ปัจจยในเหตุกัตตุสาธนะ)

- สภาวะทำความเพลิดเพลินให้เจริญ = ปิณยติ วฑฒเตตติ ปีติ (ปี ฐาตุ = เจริญ + ณ
การิตปัจจย + ติ ปัจจยในเหตุกัตตุสาธนะ)

- สภาวะทำให้บุคคลรุ่งโรจน์ = ปิณนติ เอตยาติ ปีติ (ปี ฐาตุ = รุ่งโรจน์ + ติ ปัจจย
ในกรณีสาธนะ)

ปีติมี ๕ ประเภทตามลำดับของกำลัง คือ

(ก) ขุททกปีติ ปีติเล็กน้อย เกิดขึ้นครั้งเดียวแล้วดับไป ทำให้เกิดอาการขนลุก

(ข) ขณิกาปีติ ปีติชั่วขณะ เกิดขึ้นหลายครั้งตั้งแต่สองครั้งขึ้นไป แต่อยู่ไม่นาน ทำให้
รู้สึกเหมือนเห็นสายฟ้าแลบ

(ค) โอกันติกาปีติ ปีติซึมซับ เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง ทำให้รู้สึกว่ายู่ในกระแสคลื่น หรือ
มีกระแสไฟฟ้าแล่นอยู่ในร่างกาย

(ฌ) อุพเพกขาปีติ ปีติโลดโผน เมื่อเกิดขึ้นจะทำให้ร่างกายส่วนใดส่วนหนึ่งหรือทั้งหมด
ลอยไปได้ หรือรู้สึกว่ายาวลอยพุ่งขึ้นไปในอากาศ

(ง) ผรณปีติ ปีติซาบซ่าน เกิดขึ้นแล้วจะมีความเย็นแล่นซาบซ่านอยู่ในร่างกาย
ส่วนใดส่วนหนึ่ง หรือทั้งหมด]

ฉันทะ คือ ความปรารถนา หมายถึง ความต้องการ ความประสงค์ ความมุ่งหมาย
ฉันทะมี ๒ ประเภท คือ ตัณหาฉันทะ (ความปรารถนาคือความอยาก) และกัตตุ-
 กัมยตาฉันทะ (ความปรารถนาคือความต้องการจะทำ) ในที่นี้หมายถึงกัตตุกัมยตาฉันทะ

คำว่า **กัตตุกามะ** คือ ผู้ปรารถนา หมายถึง ผู้ถึงพร้อมด้วยความปรารถนา

คำว่า **กัตตุกัมยะ** คือ ภาวะแห่งผู้ปรารถนา

คำว่า **กัตตุกัมยตา** คือ ภาวะแห่งผู้ความปรารถนานั้นแหละ เหมือนคำว่า เทวดา
 คือ เทพนั้นแหละ [โดยลง ตา ปัจจัยในอรรถสัถ์ที่ไม่มี ความหมายใด ๆ]

คำว่า กัตตุ ในบทนี้ว่า กัตตุกัมยตา ประมวลอรรถของศัพท์ธาตุไว้ทั้งหมด คำว่า
 กัตตุกัมยตา นี้จึงรวบรวมบทกิริยาทั้งหมดโดยนัยว่า กเถตุกัมยตา (ความปรารถนาเพื่อพูด)
 จินเตตุกัมยตา (ความปรารถนาเพื่อคิด) ทัฏฐกัมยตา (ความปรารถนาเพื่อเห็น) และ
 โสตุกัมยตา (ความปรารถนาเพื่อฟัง) เป็นต้น

ฉันทะแม้จะเป็นความปรารถนาอารมณ์ ก็มีได้ปรารถนาด้วยความเพลิดเพลिन
 กำหนดและผูกพัน แต่ปรารถนาด้วยต้องการจะให้สำเร็จประโยชน์ที่ตนปรารถนา เปรียบดัง
 นายขมังธนู ของพระราชาผู้ต้องการทรัพย์หรือเกียรติยศ ปรารถนาลูกศรจำนวนมากที่
 ควรสละไปในการยิงอริราชศัตรู ฉันทะก็มีอุปไมยฉันทนั้น ย่อมปรารถนาในสิ่งที่เป็
 นทานซึ่งควรสละแก่ผู้อื่นหรือผู้ยังมิได้รับ และปรารถนาจะรักษาสิ่งที่ตนได้รับแล้ว

แม้ข้อความนี้ก็กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนีอีกด้วย ดังสาธกว่า

“แม้ในกาลที่เป็นไปด้วยการสละสิ่งที่จะให้เป็นทาน ฉันทะนี้ย่อมปรารถนาทานวัตถุ
 ที่ตนควรสละ เหมือนนายขมังธนูที่ต้องการจะรับเอาลูกศรซึ่งจะพึงยิงออกไป”

คำว่า “ที่ตนควรสละ” หมายความว่า ควรแก่ความเป็นวัตถุที่พึงสละ กล่าวคือ
 บุคคลต้องการสิ่งนั้นเพื่อสละแก่ผู้อื่น

คำว่า “รับเอาลูกศรที่จะพึงยิงออกไป” หมายความว่า รับเอาลูกศรที่ยังไม่มี
 (ขาดอยู่) ด้วยการสร้างเองหรือด้วยการแสวงหา[เพื่อให้มีไว้ใช้ยังต่อไป]

ในเรื่องนี้ บางคนอ้างว่า “นายขมังธนูแม้ยิงลูกศรไปแล้วก็ยังต้องการลูกศร” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะถ้าเป็นอย่างนี้พระสุมังคลาจารย์ก็ควรกล่าว[เป็นอดีตกาล]ว่า ขิปีตอุสฺน (ลูกศรที่ยิงแล้ว) เหมือนพระดำรัสว่า

กถิตํ ลปีตํ ตถาคเตน^{๒๕}

“พระตถาคตได้ตรัสภาษิตแล้ว”

แม้คำว่า วิสฺสขุชิตพฺเพน (ที่ตนควรสละ) ก็เช่นเดียวกัน [คือควรกล่าวเป็นอดีตกาลว่า วิสฺสขุชิตเณ (ที่ตนสละแล้ว)]

บางคนก็อ้างอีกว่า “นายขมังธนูหาใช่ไม่ต้องการลูกศรจึงยิงออกไป แต่ทั้งที่ต้องการอยู่ก็ปรารถนาประโยชน์อื่นจึงยิงออกไป” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะถ้าเป็นตามนี้ พระสุมังคลาจารย์ควรกล่าวว่า “เหมือนนายขมังธนูที่ต้องการลูกศรอยู่ ได้ยิงลูกศรออกไปอยู่” มติทั้งสองจึงไม่พึงใส่ใจ

ในข้อนั้น เจตนาอันเกิดก่อน[บุพเจตนา]ซึ่งเป็นไปโดยการแสวงหาทานวัตถุ เป็นต้นโดยดำริว่าจะให้วัตถุนั้นเป็นทานต่อไป ย่อมจัดว่าเป็นทานซึ่งก็คือการสละทานวัตถุ ดังนั้น เวลาที่ฉันท์ะเกิดร่วมกับบุพเจตนา ก็เหมือนกับเวลาที่สละทานวัตถุ

[เมื่อจำแนกฉันท์ะตามบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ ฉันท์ะที่จะให้ทานจัดว่าเป็นทานเหมือนเจตนาที่เกิดขึ้นซึ่งเรียกว่าบุพเจตนา ไม่จัดว่าเป็นศีลหรือภาวนา]

จิตที่ประกอบกับฉันท์ะ เมื่อรับอารมณ์อยู่ ย่อมรับไว้ดังต้องการยิ่งหรือฉกฉวยเอาไปด้วยฉันท์ะ ดังสาธก[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

อโย อารมฺมณคฺคหณฺ เจตโส หตฺถปฺปสารถิ วีย.^{๒๖}

“เหมือนการที่จิตเหี่ยยดมือออกไปรับอารมณ์”

ในพากย์นี้ คำว่า “เหมือนเหี่ยยดมือ” นี้ เป็นคำอนุมาณสิ่งที่ไม่จริง เพราะจิตไม่มีมือ พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวอนุมาณสิ่งที่ไม่จริงให้เหมือนมีจริง เพื่อความปรากฏแห่งอรรถพิเศษ

[การกล่าวสิ่งที่ไม่จริงให้เหมือนมีจริง เรียกว่า **ดัทธัมมุปจาระ** ดังคำว่า กจนปโลม = หนดเต่า สสวิสาณ = เขากระต่าย เป็นต้น โปรดดู ปรมัตถทีปนี ปริเฉทที่ ๑ ข้อ ๒]

ตามธรรมดาเมื่อฉันท์มีกำลังมาก ย่อมมีกำลังมากกว่าค้นหา ความจริงฉันท์เป็นอธิบดี (ธรรมที่เป็นใหญ่) และอธิบาท (ที่ตั้งแห่งความสำเร็จ) แต่หากในยามฉันท์มีกำลังเสมอกับค้นหา เหล่าสัตว์ซึ่งตกอยู่ในอำนาจของค้นหา และถูกค้นหาครอบงำแล้วจักไม่อาจสละทรัพย์สมบัติ ความสุขในราชสมบัติ หรือสมบัติในเทวโลกและพรหมโลก เพื่อออกจากทุกข์ในวัฏฏะได้

คำว่า **ปภินณะ** คือ เจตสิกที่มีอยู่กระจัดกระจายในโสภณจิตและอโสภณจิต

ปภินณะ คือ เจตสิกที่มีอยู่กระจัดกระจายนั้นนั่นแหละ [โดยลง ก ปัจจัยในอรรถ สกัตถ์ ที่ไม่มีความหมายใด ๆ]

๔. **อัญญสมานะ** คือ เจตสิกที่เป็นพวกเดียวกับจิตอื่น

อีกนัยหนึ่ง **อัญญสมานะ** คือ เจตสิกที่เป็นพวกเดียวกันกับจิตอื่น

[คำว่า อัญญสมาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เจตสิกที่เป็นพวกเดียวกับจิตอื่น = อญฺเฆหิ สมานา อญฺเฆสมานา (ตติยาตปฺปวิสสมาส)
- เจตสิกที่เป็นพวกเดียวกันกับจิตอื่น = อญฺเฆสํ สมานา อญฺเฆสมานา (จตุตถิตปฺปวิสสมาส)]

ความหมายก็คือ เจตสิกเหล่านี้ประกอบกับโสภณจิตในกาลใด ย่อมเป็นพวกเดียวกับโสภณจิตอื่นยกเว้นอโสภณจิตในกาลนั้น แต่ในกาลใดประกอบกับอโสภณจิต ในกาลนั้นก็เป็นพวกเดียวกับอโสภณจิตอื่นนอกจากนั้น

จบการแสดงข้อความปรมาัตถ์ในอัญญสมานาราสี

อธิบายอกุศลราสี

๕. บัดนี้ พระอนุรุทธาจารย์จะแสดงอกุศลราสี จึงกล่าวว่า โมโห (ความหลง) เป็นต้น

ในประโยคนั้น โมหะ (ความหลง) คือ สภาวะหลง

อีกนัยหนึ่ง โมหะ คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์หลง

อีกนัยหนึ่ง โมหะ คือ ความหลง ความหมายก็คือ การกระทำจิตให้มีติดบอดโดย ปิดบังฝ่ายดีไว้โดยสิ้นเชิง ประดุจการที่ความมืดมิดมืงค์ ๔ [วันแรม ๑๔ ค่ำ เวลาเที่ยงคืน ป่าช้า และเมฆทึบบังดวงจันทร์] ได้กระทำความมืดแก่จักขุ

[คำว่า โมห มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะหลง = มุขหตติ โมโห (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- สภาวะทำให้เหล่าสัตว์หลง = มุขหนติ สตุตา เอเตนาติ โมโห (ลง ณ ปัจจัยในกรณ-
สาธนะ)
- ความหลง = มุขหน โมโห (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

เมื่อถึงฝ่ายบาป โมหะมีสภาพคล้ายปัญญา โมหะนี้ตรัสไว้ในพระบาลีว่า มิจฺฉา-
ญาณ^{๒๗} (ความรู้ผิด) และในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

มิจฺฉาญาณนฺติ ปาปกิริยาสุ อูปายจินฺตาวเสน ปวตฺโต โมโห.^{๒๘}

“มิจฺฉาญาณ คือ โมหะที่เป็นไปด้วยความดำริอุปายในการทำบาป”

แม้พระอรรถกถาจารย์ก็กล่าวว่า อวิชขามี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นการไม่ปฏิบัติ และการปฏิบัติผิด

การไม่ปฏิบัติ คือ ความไม่รู้ในฝ่ายดี

การปฏิบัติผิด คือ มิจฺฉาญาณในฝ่ายบาป

เมื่อกล่าวถึงฝ่ายบาป สภาวะ ๕ สภาวะ คือ โมหะ โลภะ ทิณฺณู วิตก และวิจาร เหล่านี้มีสภาพคล้ายปัญญา และเมื่อรวมเข้ากับจิตด้วยก็มีสภาวะ ๖ ธรรมเหล่านั้นเมื่อเกิด

ในชนผู้มีปัญญาและถึงพร้อมด้วยการสติศึกษา ย่อมยังให้สำเร็จผลเป็นผู้ฉลาดและสามารถในการทำบาปด้วยการคิดคั่นอุบายนั้นในการกระทำความบาป

อหิริ คือ สภาวะไม่ละอาย กล่าวคือ ไม่รังเกียจต่อกายทุจริตเป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง **อหิริ** คือ สภาวะที่เป็นปฏิปักษ์ต่อหิริ

อหิริกะ (ความไม่ละอายต่อบาป) คือ สภาวะไม่ละอายนั้นนั่นแหละ [โดยลง ก บัจจัยในอรรถสัคตีย์ที่ไม่มีความหมายใดๆ]

ความจริงอหิริกะเมื่อเผชิญหน้ากับการกระทำความบาป ย่อมไม่ให้โอกาสแก่หิริ แต่ทำให้เกิดความพอใจในการกระทำความบาป สมจริงดังสาธกว่า

กายทุจริตาทีหิ อชิตุจจนลกฺขณฺณติ จ อลฺลชฺชาลกฺขณฺณติ จ.^{๒๙}

“อหิริกะมีลักษณะไม่รังเกียจ”

“มีลักษณะไม่ละอายต่อกายทุจริตเป็นต้น”

อโนตตปปะ (ความไม่เกรงกลัวต่อผลของบาป) คือ สภาวะไม่เกรงกลัว หมายถึง ไม่เกรงกลัวต่อ[ผลของ]กายทุจริตเป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง **อโนตตปปะ** คือ สภาวะที่เป็นปฏิปักษ์ต่อโอตตปปะ

ความจริงอโนตตปปะเมื่อมีการกระทำความบาปเผชิญอยู่ตรงหน้า ย่อมไม่ให้โอกาสแก่โอตตปปะ และยังความเป็นไปโดยกระทำจิตใจให้ไม่เกรงกลัวต่อการกระทำความบาป ดังสาธกที่กล่าววว่า

กายทุจริตาทีหิ อสาลฺลชฺชาลกฺขณฺณติ จ อนฺนตฺตาสลฺกฺขณฺณติ จ.^{๓๐}

“มีลักษณะไม่เกรงกลัวกายทุจริตเป็นต้น”

“มีลักษณะไม่สะดุ้งกลัว”

อนึ่ง ข้าพเจ้า[พระภิกษุจารย์]ย่อมควรกล่าวว่า

อหิริกะย่อมไม่ละอายต่อบาปเสมอ เหมือนสุกรไม่ละอายต่อคูด ส่วนอโนตตปปะ ย่อมไม่เกรงกลัว เหมือนหิงห้อยไม่กลัวไฟ

คำว่า **อุทฺธะ** คือ สภาวะขัดส่าย หมายถึง จิตที่ขัดส่ายในอารมณ์ต่าง ๆ เหมือนลูกข่างที่ถูกขว้างไปแล้วหมุนอยู่บนแผ่นหิน

อุทฺธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) คือ สภาวะทำให้จิตที่ขัดส่ายเป็นไปโดยอาการขัดส่าย ฟังทราบว่าเป็นเหมือนน้ำ ทราย และธงแผ่นผ้าที่ถูกลมพัดไปมา

โลภะ (ความโลภ) คือ สภาวะอยากได้

อีกนัยหนึ่ง **โลภะ** คือ สภาวะทำให้สัมปยุตตรมอยากได้

อีกนัยหนึ่ง **โลภะ** คือ ความอยากได้

[คำว่า โลภ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะอยากได้ = ลุพฺภตฺติ โลภ (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สภาวะทำให้สัมปยุตตรมอยากได้ = ลุพฺภนฺติ สมฺปยุตฺตา ธมฺมา เอเตนาติ โลภ (ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- ความอยากได้ = ลุพฺภนํ โลภ (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

เอตถ จ ลุพฺภนํ นาม อารมฺมณภิสฺสขํ ทฏฺฐพฺพํ โส ปน อารมฺมณลคฺคณฺเณ มกฺกฏฺเณ วีย อภิกงฺขณฺเณ ตตฺตกปาเล ขิตฺตมสฺสเปสิ วีย อปริจาคณฺเณ เตนฺนชฺชราโค วีย ตณฺหานทิกาวเณ วฏฺฐิตฺวา สตฺตานํ อปายาวหณฺเณ สพฺพานิ สุกฺขกฏฺฐสาขาลาสติณฺณสฺसानิ มหาสมุทฺทํ วหนฺตี สิมฺโสตา นที วีย ทฏฺฐพฺพ.^{๓๑}

“โลภะเป็นการติดข้องในอารมณ์ โลภะเหมือนดังที่ยึดจับลงไว้ เพราะมีสภาวะติดข้องในอารมณ์ เหมือนชั้นเนื้อที่วางไว้บนกระเบื้องร้อน ตามสภาวะต้องการ เหมือนผ้าเปื้อนน้ำมัน ด้วยเป็นสภาวะที่สลัดออกไม่ได้ เหมือนแม่น้ำที่มีกระแสเชี่ยวพัดพาขยะคือท่อนไม้ กิ่งไม้ ใบไม้ และหญ้าแห้งทั้งหมดไปสู่มหาสมุทร ด้วยเป็นสภาวะที่เจริญเพิ่มพูนกลายเป็นแม่น้ำตื้นหาซึ่งพัดพาไปสู่อบาย”

ทิฏฐิ คือ ความเห็นผิด หมายถึง ความเห็นผิดธรรมดาเหล่านั้นในสภาวะที่ไม่เป็นจริง ตรงกันข้ามกับปัญญาที่รู้เห็นธรรมในสภาวะที่เป็นจริง ทิฏฐิเมื่อเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้สำคัญ

ตนว่าเป็นบัณฑิต มีมิจฉาวิตกมาก ย่อมมีกำลังแรง มีลักษณะคล้ายปฏิเวธญาณ (ญาณหยั่งรู้) ในฝ่ายที่ไม่เป็นจริง

มิจฉาภินเวสลกขณา ปรมํ วชฺช.^{๓๒}

“ทิวฐิมึลัษณะสึใจผิต พึงทราบว่ามีโทษมาก”

มานะ คือ สภาวะทะนงตน หมายความว่า เชิดชูตนอย่างมั่นคงด้วยเห็นว่า “เรา เป็นหนึ่งในโลก ไม่ควรมาดูหมิ่นเหมือนท่อนไม้แห้ง”

มานะได้รับการอุปถัมภ์โดยชาติ สกุล ทรัพย์สมบัติ เกียรติยศ ความเป็นใหญ่ เป็นต้น และคุณธรรมคือศีล การสดับ ลาภสักการะ เป็นต้น ย่อมเจริญยิ่งจนสำคัญตนใน ท่ามกลางมหาชนว่าสูงส่งเหมือนธงชัย ดังสาธก[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

อุณหติลกฺขโณติ จ อุมมาโท วียาติ จ.^{๓๓}

“มีลักษณะลำพอง”

“เป็นธรรมชาติเหมือนความบ้า”

โทสะ (ความโกรธ) คือ สภาวะประทุษร้าย

โทสะเหมือนงูพิษที่ถูกทูปตี เพราะมีสภาวะดุร้าย เหมือนอสนีบาตเพราะเป็น สภาวะแผ่ไป[ทั่วร่างกาย] เหมือนไฟป่าเพราะเป็นสภาวะเผาที่ตั้งของตน เหมือนศัตรูที่ได้ โอกาสเพราะเป็นสภาวะประทุษร้าย เหมือนน้ำมูตรเน่าผสมยาพิษ เพราะเป็นกองโทษโดย สิ้นเชิง

อิสสา (ความริษยา) คือ สภาวะริษยา หมายความว่า ริษยาสมบัติของผู้อื่น อิสสา ทนอยู่ไม่ได้เมื่อได้เห็นหรือได้ยินสมบัติที่ผู้อื่นได้รับเสมอ ต้องการให้สมบัตินั้นวิบัติไป แม้ สดับว่ามีผู้ได้รับสมบัตินี้ก็ทนไม่ได้ ต้องการให้ผู้นั้นพลาดโอกาสได้รับ ดังสาธก[ในคัมภีร์ อรรถกถา]ว่า

ปรสมฺปตฺตึนํ อุตฺตฺยยนลกขณา.^{๓๔}

“มีลักษณะริษยาสมบัติของผู้อื่น”

มัจฉริยะ คือ สภาวะไม่ยอมให้สมบัติของตนแก่ผู้อื่นโดยดำริว่า “คุณธรรมหรือวัตถุนี้จึงมีแก่เราผู้เดียว อย่าได้มีแก่ผู้อื่น” หมายถึง จิตที่เป็นไปอย่างนั้น

มัจฉริยะ (ความตระหนี่) คือ ภาวะแห่งจิตตระหนี่

มัจฉริยะมี ๒ ประเภทเหมือนนิสสา โดยจำแนกตามสมบัติที่ตนได้รับแล้วและสมบัติที่พึงจะได้

ในบรรดามัจฉริยะเหล่านั้น ประเภทแรก บุคคลได้เห็น ได้ยิน หรือคิดถึงสมบัติซึ่งเกี่ยวกับคนอื่น หรือจะกลายจากสมบัติของตนไปเป็นของคนอื่นด้วยเหตุใดก็ตาม ย่อมเกิดความทุกข์ใจ แม้สมบัติที่ตนจะพึงได้รับ เมื่อสดับหรือคิดว่าสมบัตินี้จักมีอีกในสถานที่หรือในกาลอื่น บุคคลนั้นย่อมต้องการจะได้ไว้คนเดียว ไม่ต้องการให้คนอื่นได้รับด้วย เมื่อได้ยินหรือคิดว่าคนอื่นจักได้รับ ก็เกิดความทุกข์ใจ ดังสาธก[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

ลหุธานํ วา ลภิตพฺพานํ วา อตฺตโน สมฺปตฺตํ นิคฺคฺชนลกฺขณํ^{๓๕}

“มีลักษณะซ่อนเร้นสมบัติของตนที่ได้รับแล้วหรือสมบัติที่จะพึงได้รับ”

ในการได้รับสมบัติที่ตนจะพึงได้รับนี้ ความคับแค้นใจเพราะสดับหรือคิดถึงบุคคลที่ตนไม่ยอมให้ได้รับ กำลังได้รับอยู่ หรือจักได้รับ เป็นนิสสา ส่วนความคับแค้นใจเพราะคิดถึงสมบัติที่ตนต้องการแต่กลับไม่ได้ เป็นมัจฉริยะ ดังจะเห็นได้ว่านิสสาและมัจฉริยะทั้งสองไม่เกิดพร้อมกัน

ในคำว่า กุกกุจํ (ความร้อใจ) นี้ คำว่า กตะ คือ การกระทำ

คำว่า **กุกตะ** คือ การกระทำที่น่ารังเกียจ หมายถึง อาการที่น่ารังเกียจ กล่าวคือความเป็นไปแห่งจิตพิเศษอันบัณฑิตพึงตำหนิ

โดยองค์ธรรม กุกกุจจะได้แก่จิตตูปาทที่ประกอบด้วยกุกกุจเจตสิกอันเป็นไปด้วยความเสียใจเสมอว่า “เรายังมิได้กระทำความดีหนอ เราได้กระทำความชั่วหนอ” หมายความว่า กุกกุจจะแม้เป็นไปอย่างนั้นก็ไม่อาจกระทำความดีที่ยังมิได้ทำ ให้เป็นสิ่งที่ตนทำแล้ว หรือไม่อาจเปลี่ยนกรรมชั่วที่ได้ทำมาแล้ว ให้เป็นสิ่งที่ยังมิได้ทำอีก แต่ยอม

เป็นไปให้เกิดความท้อถอยใจในกุศลธรรม จึงเรียกว่า กุกตะ เพราะเป็นเพียงอาการที่น่ารังเกียจ ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

กตาทตฺส สวชฺชานวชฺชสฺส อภิมุขคมนํ ปฏิสารโ นาม. ยสฺมา ปเนโส กตํ วา ปาปํ อกตํ น กโรติ. อกตํ วา กลฺยาณํ กตํ น กโรติ. ตสฺมา วิรูโป กุจฺฉิโต วา ปฏิสารโติ วิปปฏิสารโ.^{๓๖}

“ปฏิสาร คือ การระลึกถึงโทษที่กระทำแล้วหรือคุณที่ยังมิได้กระทำ

วิปปฏิสาร คือ การระลึกที่ไม่ดี

อีกนัยหนึ่ง วิปปฏิสาร คือ การระลึกที่น่ารังเกียจ เพราะวิปปฏิสาร กระทำความชั่วที่ทําไว้แล้วให้ยังไม่เกิดมิได้ หรือกระทำความดีที่ยังมิได้ ทําไว้ให้เป็นการกระทำแล้วไม่ได้”

คำว่า วิปปฏิสาร ในที่นี้ ก็คือกุกกุจจะนั่นแหละ

[คำว่า วิปปฏิสาร มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การระลึกที่ไม่ดี = วิรูโป ปฏิสารโ วิปปฏิสารโ (วิ อุปสรรคมีอรรถว่า ไม่ดีงาม)

- การระลึกที่น่ารังเกียจ = กุจฺฉิโต ปฏิสารโ วิปปฏิสารโ (วิ อุปสรรคมีอรรถว่า น่ารังเกียจ)]

เมื่อกุกกุจจะเป็นสภาพน่ารังเกียจ จิตตูปบาทที่ประกอบด้วยกุกกุจจะก็น่ารังเกียจ ด้วยเช่นกัน และกุกกุจจะชื่อน่ารังเกียจด้วยเหตุใด จิตตูปบาทก็ชื่อน่ารังเกียจด้วยเหตุนั้น จึงควรถือเอาจิตตูปบาทในบทว่า กุกตะข้อความนี้กล่าวไว้โดยตรงในอรรถกถาของสุทินนกันท์ สมจริงดังสาธกว่า

วิญญฺหิ อกตตพฺพตาย กุจฺฉิตกิริยาภาวโต กุกกุจฺ.^{๓๗}

“ชื่อว่า กุกกุจจะ เพราะความเป็นกิริยาอันน่ารังเกียจ เนื่องจากเป็นกิริยาอันผู้รู้ไม่พึงกระทำ”

(๗๙) ในคัมภีร์วิภาวนีมิได้กำหนดข้อความนี้แล้วกล่าวว่า “คำว่า กุกตะ คือ สิ่ง

ที่กระทำแล้วไม่ดี หมายถึง ทุจริตที่กระทำแล้วและสุจริตที่ยังมิได้กระทำ” ข้อความนั้นไม่สมควร

(๘๐) ความที่กล่าวไว้ในที่นี้ได้ปฏิเสธข้อความทั้งหมดในคัมภีร์วิภาวนีวว่า “โดยความจริงแล้ว ชาวโลกเรียกสิ่งที่ยังมิได้ทำว่ากระทำไม่ดีโดยกล่าวว่า ‘สิ่งที่เรายังไม่ทำ เป็นการทำไม่ดี’ แต่ในที่นี้ กุกตะ คือ จิตตูปบาทอันเร้าร้อนเกิดขึ้นปรารถนาทุจริตที่กระทำแล้ว หรือสุจริตที่ยังมิได้กระทำ”

กุกกุจจะ คือ ความเป็นเหตุให้จิตตูปบาทดังกล่าวอันกระทำไม่ดีเป็นไปอย่างนั้น

อาจารย์ทั้งหลายกล่าว กุจ ธาตุไว้ในคัมภีร์ธาตุว่ามีอรรถคือ “ท้อถอย” และ “ขัดขวางใจ” กุกกุจจะ จึงหมายถึง สภาวะท้อถอยด้วยอาการที่น่ารังเกียจ มิใช่ด้วยความละอายต่อบาป อีกนัยหนึ่ง กุกกุจจะ คือ สภาวะขัดขวางใจ[ให้เกิดผล]ด้วยอาการอันน่ารังเกียจ มิใช่ด้วยอาการอันขัดเกลา[ให้สะอาดจาก]กิเลส จึงหมายถึง หมู่มัสมยุตตธรรมอันเป็นไปอย่างนั้น กล่าวคือ หมู่มัสมยุตตธรรมท้อถอยด้วยอาการทอดถอนใจอยู่เสมออันเป็นสิ่งที่พึงรังเกียจโดยเป็นไปอย่างนี้ว่า “เรามีได้กระทำความดีหนอ เรากระทำบาปแล้วหนอ” คือ ไม่ให้จิตโน้มไปในการสมาทานกุศลธรรม อีกนัยหนึ่ง ย่อมขัดขวางใจ[ให้เป็นผล] คือ กระทำจิตให้ขาดพละกำลังในการสมาทานกุศลโดยกระทำธรรมที่มีแก่นสารคือศรัทธาเป็นต้นให้เบาบาง ดังนั้น หมู่มัสมยุตตธรรมนั้นจึงได้ชื่อว่า กุกกุจจะ หมู่มัสมยุตตธรรมเป็นไปอย่างนั้นเพราะประกอบด้วยสภาวะธรรมใด สภาวะธรรมนั้นชื่อว่ากุกกุจจะ เพราะทำให้เกิดมัสมยุตตธรรมที่ท้อถอยหรือขัดขวางใจ

[คำว่า กุกกุจจะ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ความเป็นจิตตูปบาทที่กระทำไม่ดี = กุกตสส ภาโว กุกกุจจ (กุกต + ฌย ปัจจัยในภาวตัทธิต)

- สภาวะท้อถอยด้วยอาการที่น่ารังเกียจ = กุจนิเตน อากาเรน โภจติ สฺกฺโกจตีติ กุกกุจโจ (กุ บทหน้า + กุจ ธาตุ = ท้อถอย + ฌย ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สภาวะขัดขวางใจด้วยอาการอันน่ารังเกียจ = กุจนิเตน อากาเรน โภจติ วิลิตตีติ กุกกุจโจ (กุ บทหน้า + กุจ ธาตุ = ขัดขวางใจ + ฌย ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)]

กุกกุจะปรารภความดีที่ยังไม่ได้ทำหรือความชั่วที่ทำไปแล้ว ย่อมเป็นไปโดย
ภาวะที่เราร้อนและเสียใจในภายหลัง ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ตํ ปจฺจนฺตาปฺลภฺณํ กตาทานํ โสจฺนรสนฺติ จ.^{๓๘}

“มีลักษณะร้อนใจในภายหลัง”

“มีหน้าที่เสียใจต่อกรรมที่กระทำแล้วหรือยังมิได้กระทำ”

ในพากย์นี้ คำว่า “มีลักษณะร้อนใจในภายหลัง” หมายความว่า มีลักษณะร้อนใจ
ในกาลต่อมา เพราะมิได้ทำความดีมาก่อนหรือได้ทำความชั่วไปแล้ว การที่กุกกุจะ
มีอารมณ์เป็นอดีตแน่นอน ย่อมสำเร็จด้วยข้อความนั้น ไม่ใช่ความมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน
หรืออนาคต

คำว่า “มีหน้าที่เสียใจต่อกรรมที่กระทำแล้วหรือยังมิได้กระทำ” พึงประกอบบทว่า
[กรรมคือ]ความชั่วที่กระทำแล้วหรือความดีที่ยังมิได้กระทำ ดังสาธกในคัมภีร์มหานิเทศว่า

ทฺวิหกาเรหิ กุกกุจํ อุปฺปชฺชติ กตตฺตา จ อกตตฺตา จ. กณฺณจ ทฺวิหา อฺเปย
อกตตฺตา จ. อกตํ เม กายสุจฺริตํ. กตํ กายทฺวจฺริตฺตนฺติ อุปฺปชฺชติ กุกกุจํ. อกตํ เม วจฺสุจฺริตํ
อฺเปย กตํ มโนทฺวจฺริตฺตนฺติ อุปฺปชฺชติ กุกกุจํ. อกตา เม ปาณาติปาตา เวรมณฺี. กโต
ปาณาติปาโตติ อุปฺปชฺชติ กุกกุจํ อฺเปย อกตา เม สมฺมาทิฏฺฐิ. กตา มิจฺฉาทิฏฺฐิ
อุปฺปชฺชติ กุกกุจํ.^{๓๙}

“กุกกุจะย่อมเกิดขึ้นด้วยอาการ ๒ อย่าง คือ กระทำแล้ว และยังมีได้กระทำ
กุกกุจะย่อมเกิดขึ้นด้วยอาการ ๒ อย่าง คือ กระทำแล้ว และยังมีได้กระทำนั้นเป็นอย่างไร
กุกกุจะย่อมเกิดขึ้นดังนี้ว่า เรามีได้กระทำกายสุจริต เรากระทำกายทฺวจริตแล้ว กุกกุจะ
ย่อมเกิดขึ้นดังนี้ว่า เรามีได้กระทำวจสุจริต เรากระทำวจทฺวจริตแล้ว กุกกุจะย่อมเกิดขึ้นดังนี้
ว่า เรามีได้กระทำมโนสุจริต เรากระทำมโนทฺวจริตแล้ว กุกกุจะย่อมเกิดขึ้นดังนี้ว่า เรา
มิได้กระทำการงดเว้นจากการปลงชีวิตสัตว์ กุกกุจะย่อมเกิดขึ้นดังนี้ว่า เรากระทำการ
ปลงชีวิตสัตว์แล้ว...กุกกุจะย่อมเกิดขึ้นดังนี้ว่า เรามีได้กระทำสัมมาทิฏฐิ กุกกุจะย่อม
เกิดขึ้นว่า เรากระทำมิจฉาทิฏฐิแล้ว”

พระบาลีนี้แสดงว่า กุกกุจจะมี ๒ อย่างโดยจำแนกตามอารมณ์ คือ สุจริตที่ยังมิได้กระทำ และทุจริตที่กระทำแล้ว เพราะกล่าวไว้ในพากย์นั้นว่า

“ด้วยอาการ ๒ อย่าง”

กุกกุจจะย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้กระทำความบาปมาก่อน แล้วถูกภัยในอบายภูมิคุกคามต่อมา และเกิดขึ้นแก่ผู้ตกอบายภูมิแล้วหวนระลึกถึงกรรมที่ตนได้กระทำมาก่อน มิใช่เกิดขึ้นแก่บุคคลอื่น เพราะกล่าวไว้ในพากย์นั้นว่า

“เรามีได้กระทำกายสุจริต เรากระทำกายทุจริตแล้ว”

มานะมี ๒ อย่างคือ ยถาวมานะ (ความทะนงตนในเรื่องจริง) และอียถาวมานะ (ความทะนงตนในเรื่องไม่จริง) ฉะนั้น กุกกุจจะก็มี ๒ อย่างคือ ยถาวกุกกุจจะ (ความร้อนใจในเรื่องจริง) และอียถาวกุกกุจจะ (ความร้อนใจในเรื่องไม่จริง) ฉะนั้น อียถาวกุกกุจจะ (ความร้อนใจในเรื่องไม่จริง) ย่อมเกิดขึ้นด้วยอาการ ๒ อย่างว่า “เรายังมิได้กระทำความดีหนอ เรากระทำความชั่วแล้วหนอ”

ถามว่า : กุกกุจจะคืออะไร

ตอบว่า : อียถาวกุกกุจจะ (ความร้อนใจในเรื่องไม่จริง) คือ กุกกุจจะที่สำคัญกรรมดีว่าเป็นกรรมชั่ว เห็นว่าเป็นกรรมชั่ว แล้วมิได้กระทำในกาลก่อน หรือสำคัญกรรมชั่วว่าเป็นกรรมดี เห็นว่าเป็นกรรมดีแล้วกระทำ ย่อมเกิดขึ้นต่อมาเป็นความเสียใจเสมอทั้งกุกกุจจะที่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้สำคัญกรรมดีว่าเป็นกรรมดีในกาลก่อน เมื่อกระทำแล้วได้สำคัญว่าเป็นกรรมชั่วในภายหลัง และผู้สำคัญกรรมชั่วว่าเป็นกรรมชั่ว มิได้กระทำ แล้วสำคัญว่าเป็นกรรมดีในภายหลัง

พึงประกอบเนื้อความโดยนัยว่า “กุกกุจจะที่สำคัญสิ่งที่ไม่มิโทษว่ามีโทษ สำคัญสิ่งที่เหมาะสมว่าไม่เหมาะสม สำคัญอนาบัติ[สิ่งที่ไม่เป็นอาบัติ]ว่าเป็นอาบัติ ชื่อว่า อียถาวกุกกุจจะ” เป็นต้น

กุกกุจจะทั้งหมดนี้ย่อมเกิดขึ้นด้วยอาการ ๒ อย่าง จึงนับเข้าในอาการทั้งสองดังกล่าวมาแล้ว

อนึ่ง **อสังยตกุกุจจะ** (กุกุจจะคือการไม่สำรวม) คือ กุกุจจะที่แสดงในคัมภีร์ มหานิเทศนั้นว่า

“หตถกุกุจจกมปิ กุกุจจํ. ปาทกุกุจจกมปิ กุกุจจํ. หตถปาทกุกุจจกมปิ กุกุจจํ.”^{๔๐}

“การคะนองมือ ชื่อว่า กุกุจจะ การคะนองเท้า ชื่อว่า กุกุจจะ การคะนองมือ และการคะนองเท้า ก็ชื่อว่า กุกุจจะ”

วินยกุกุจจะ คือ กุกุจจะที่ปรากฏในพระวินัยว่า

กุกุจจายนตา น ปฏิคคณหีสุ.”^{๔๑}

“ภิกษุทั้งหลายสงสัยอยู่ จึงไม่รับจีวรนั้น”

และกุกุจจะที่กล่าวว่า

กถํ กุกุจจูปกตตาย อาปชชต กปปิเย อกปปิยสณนิตา อกปปิเย กปปิยสณนิตา.”^{๔๒}

“ภิกษุต้องอาบัติเพราะมีความสงสัยเสมอคืออย่างไร [คือ] ความสำคัญสิ่งที่เหมาะสมว่าไม่เหมาะสม ความสำคัญสิ่งที่ไม่เหมาะสมว่าเหมาะสม”

วินยกุกุจจะเป็นความสงสัยในพระวินัย ความสงสัยในพระวินัยอันเป็นกุศลหรือ กิริยาจิตตูปาทที่เป็นไปด้วยอาการสงสัยในฐานะที่มีใช้วิสัยของตนว่า สิ่งนี้ควรทำ หรือ สิ่งนี้ไม่ควรทำ ภิกษุผู้ใคร่ศึกษาที่เกิดความสงสัย ย่อมไม่กระทำการนั้นพระสังคีติกาจารย์ หมายเอาภิกษุเหล่านั้นจึงกล่าวไว้ในพระวินัยปิฎก[ว่า

กุกุจจายนตา น ปฏิคคณหีสุ.”^{๔๓}

“สงสัยอยู่จึงไม่รับ”

ส่วนภิกษุผู้กระทำอยู่ย่อมต้องอาบัติแม้ในสิ่งที่เหมาะสม พระสังคีติกาจารย์ หมายเอาภิกษุเหล่านั้นจึงกล่าวว่า

กุกุกจะปฏกตตาย อาปตฺตี อาปชฺชติ.^{๔๔}

“ต้องอาบัติเพราะมีความสงสัย”

[กุกุกจะมี ๓ ประเภท คือ

(ก) เจตสิกกุกุกจะ คือ กุกุกจะเจตสิก

(ข) อสังยตกุกุกจะ คือ การไม่สำรวจมือเท้า โดยองค์ธรรม ได้แก่ อกุศลจิตตูปบาทที่มีโมหะเป็นประธาน

(ค) วินยกุกุกจะ คือ ความสงสัยในพระวินัย โดยองค์ธรรม ได้แก่ กุศลจิตตูปบาทที่เกิดแก่ปุถุชนและพระเสกขบุคคลหรือกิริยาจิตตูปบาทที่เกิดแก่พระอรหันต์]

ถีนะ (ความหดหู่) คือ สภาวะครอบงำจิตกระทำให้อ่อนแรง ดังพระพุทธทวณะในพระบาลีว่า

ถิยฺยนา ถิยิตฺตํ.^{๔๕}

“ความหดหู่ ความเป็นจิตที่หดหู่”

มิทธะ (ความเชื่องซึม) คือ สภาวะเบียดเบียนเจตสิกธรรม ทำให้ไม่เหมาะในกิริยาเมื่อสัมปยุตตธรรมคำจูนอิริยาบถนั้นๆ เป็นไปอยู่โดยการแผ่ไปในอารมณ์ ถีนะย่อมครอบงำจิต มิทธะครอบงำเจตสิก ทำให้หลุดจากอารมณ์ คือทำให้ไม่อาจคำจูนอิริยาบถได้

ในคำว่า วิจิกิจฺฉา นี้ คำว่า **จิกิจฉา** คือ การรักษา หมายความว่า การรักษาด้วยปัญญา

วิจิกิจฉา (ความสงสัย) คือ สภาวะรักษา[ด้วยปัญญา]ไม่ได้ เพราะยากแก่การรักษา

อีกนัยหนึ่ง **วิจิกิจฉา** คือ สภาวะทำให้ผู้ใคร่ครวญสภาพธรรมลำบากใจ

อีกนัยหนึ่ง **วิจิกิจฉา** คือ สภาวะสงสัย กล่าวคือ เป็นไปด้วยความสงสัย

[คำว่า วิจิกิจฺฉา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะรักษาด้วยปัญญาไม่ได้ = วิตฺตา จิกิจฺฉา เอตยาติ วิจิกิจฺฉา (วิ ศัพท์ + จิกิจฉา ศัพท์ เป็นบัญญัติอุปปริสสมาส)

- สภาวะทำให้ผู้ใคร่ครวญสภาพธรรมลำบากใจ = วิจินฺ กิจฺฉา วิจิกิจฺฉา (วิจินฺ ศัพท์ + กิจฺฉา ศัพท์ เป็นเหตุยากลำบาก)

- สภาวะสงสัย = วิจิกิจฺฉติ เทวพุทฺทกฺขาเวน ปวตฺตตีติ วิจิกิจฺฉา (วิ บทหน้า + กิต ธาตุ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)]

วิจิกิจฺฉามี ๒ อย่าง คือ วิจิกิจฺฉานิวรณฺ และวิจิกิจฺฉาปฏีรูป

วิจิกิจฺฉานิวรณฺ คือ วิจิกิจฺฉาที่เป็นไปด้วยความสงสัยในฐานะ ๘ มีพระพุทธเจ้า เป็นต้น เป็นนิวรณฺ

[ความสงสัยในฐานะ ๘ อย่าง คือ

- สงสัยในพระศาสดา
- สงสัยในพระธรรม
- สงสัยในพระสงฆ์
- สงสัยในไตรสิกขา
- สงสัยในส่วนแรกคืออดีตชาติ
- สงสัยในส่วนหลังคืออนาคตชาติ
- สงสัยในส่วนแรกและส่วนหลังคืออดีตชาติและอนาคตชาติ
- สงสัยในธรรมอันเป็นเหตุเกิดอาศัยกันและผลที่เกิดจากเหตุ]

วิจิกิจฺฉาปฏีรูป คือ วิจิกิจฺฉาอื่นนอกจากนั้นทั้งหมดที่เป็นไปแก่บุคคลผู้มีใจ พระสัพพัญญูด้วยความสงสัยในอารมณ์นั้นๆ ว่า “เป็นอย่างนี้หรือ เป็นอย่างนี้หรือ เป็นสิ่งนี้หรือ”

วิจิกิจฺฉาปฏีรูปเป็นอกุศลบ้าง อกุศลบ้าง หรือกิริยาอัพยาภุตซึ่งเกิดขึ้นแก่ พระชินาสพบาง ส่วนในอกุศลเจตสิกนี้หมายเอาวิจิกิจฺฉาที่เป็นนิวรณฺอันเป็นอกุศล

จบการแสดงข้อความปรมาัตถ์ในอกุศลราสี

อธิบายโสภณราสี

๖. **ศรัทธา** (ความเชื่อ) คือ สภาวะทรงอารมณ์ไว้ดี หมายความว่า น้ำนึ่งใสสะอาด ย่อมทรงรูปนิมิตคือดวงจันทร์และดวงอาทิตย์เป็นต้นได้ ฉนใด ศรัทธานี้ย่อมทรงไว้หรือ ดำรงอารมณ์มีคุณของพระพุทธรเจ้าเป็นต้นในตนด้วยดี ฉนนัน

อีกนัยหนึ่ง **ศรัทธา** คือ สภาวะทำให้สัมปยุตตธรรมทรงอารมณ์ไว้ดี

อีกนัยหนึ่ง **ศรัทธา** คือ การทรงไว้ดี

[คำว่า สทฺธา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทรงอารมณ์ไว้ดี = สทฺทหิตติ สทฺธา (ลง อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สภาวะทำให้สัมปยุตตธรรมทรงอารมณ์ไว้ดี = สทฺทหนฺติ เอตยาติ สทฺธา (ลง อ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- การทรงไว้ดี = สทฺทหนํ สทฺธา (ลง อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

ในเรื่องนี้ ศรัทธาหมายเอาความเชื่อมั่นเลื่อมใสอันเป็นไปด้วยความไม่ขุ่นมัวในสิ่งที่ควรเชื่อมีพระพุทธรเจ้าเป็นต้นเท่านั้น ส่วนความดำริอื่นนอกจากนั้นที่เป็นไปด้วยความเชื่อมั่นเลื่อมใสในสิ่งที่ไม่ควรเชื่อคือเดิรถียหรือธรรมของเดิรถียเช่นนี้ ชื่อว่า ศรัทธาปฏิรูป ซึ่งโดยองค์ธรรมคือมิจฉาวิโมกข์ (อวิโมกข์ที่ประกอบด้วยมิจฉาวิภูติ)

มวลมนุษย์เมื่อไม่มีมือ แม้พบเห็นรัตนาก็หยิบเอาไม่ได้ เมื่อไม่มีทรัพย์ สมบัติทั้งมวลย่อมไม่เกิดแก่พวกเขา เมื่อไม่มีเมล็ดพืช ข้าวกล้าเป็นต้นย่อมไม่สำเร็จ ฉนใด เมื่อศรัทธาไม่มี บุญกิริยาวัตถุย่อมสำเร็จไม่ได้ ฉนนัน ดังสาธก[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

หตฺถวิตฺตพฺชิสทิสสา.^{๕๖}

“เหมือนมือ ทรัพย์ และเมล็ดพืช”

สติ (ความระลึกได้) คือ สภาวะระลึกได้ หมายความว่า เข้าถึงกรรมดีที่ตนกระทำแล้วและพึงกระทำ หรือเข้าถึงพระพุทธรคุณเป็นต้น ด้วยความไม่หลงลืม

สติมี ๒ ประเภท คือ สัมมาสติ และมิจฉาสติ

ในเรื่องนั้น พระพุทธองค์ทรงหมายเอาสัมมาสติในที่นี้ ส่วนสติอื่นไม่ใช่สติแท้ แต่เป็นอกุศลจิตตูปาทสติปฏิรูปที่เป็นไปโดยไม่หลงลืมกรรมชั่วที่กระทำแล้วหรือพึงกระทำ

สตีย่อมรักษาจิตจากอกุศลธรรมทั้งหมดได้ และยังจิตให้ประกอบกับกุศลธรรม จึงเหมือนมหาอำมาตย์ผู้ทำกิจทั้งปวงของพระราชาก็สำเร็จ^{๔๗} ดังพระพุทธทวณะว่า

สตี ขวาทิ ภิกขเว สัพพตฺติกั วทามิ.^{๔๘}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตก้าวสติว่ามีอุปการะในที่ทั้งปวง”

หิริ (ความละอายต่อบาป) คือ สภาวะละอาย หมายความว่า ละอาย คือ รังเกียจ กล่าวคือ เบื่อหน่ายต่อกายทุจริตเป็นต้น

โอตตปปะ (ความเกรงกลัวต่อผลของบาป) คือ สภาวะเกรงกลัว กล่าวคือ สะดุ้งกลัวต่อกายทุจริตเป็นต้น

ในข้อนี้ มีธรรมที่ชื่อว่าหิริปฏิรูปและโอตตปปะปฏิรูป ดังพระพุทธทวณะว่า

ลชฺชิตฺตพฺเพ น ลชฺชนฺติ อลชฺชียะสุ ลชฺชเร.^{๔๙}

“ชนทั้งหลายย่อมไม่ละอายในบาปที่ควรละอาย ย่อมละอายในบุญที่ไม่ควรละอาย”

ภายิตฺตพฺเพ น ภายนฺติ อภายะ ภยทสฺสโน.^{๕๐}

“ชนทั้งหลายย่อมไม่กลัวในบาปที่ควรกลัว มักเห็นบุญที่ไม่น่ากลัวว่าน่ากลัว”

สัตบุรุษทั้งหลายย่อมเกิดความเคารพในตนด้วยหิริ และเกิดความเคารพในผู้อื่น คือเทวดาคุ้มครองตนเป็นต้นด้วยโอตตปปะ แล้วหลีกเลี่ยงจากบาป รักษาตนให้บริสุทธิ์ ธรรม ๒ ประการนี้จึงเรียกว่า ธรรมคุ้มครองโลก^{๕๑}

อโลกะ (ความไม่โลภ) คือ สภาวะที่เป็นปฏิปักษ์ต่อความโลภ อโลกาย่อมเป็นไปเพื่อกำจัดความโลภในอารมณ์ที่ตนสำคัญว่าดีซึ่งมีโลภะนั้นเป็นไปด้วยความผูกพัน อโลกะมีความรังเกียจตำหนิความบริบูรณ์ด้วยภพและสมบัติซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความโลภ เหมือนรังเกียจกองคู ได้ชื่อว่า เป็นสภาพออกจากกาม (เนกขัมมธาตุ) ชนิดหนึ่ง

อโทสะ (ความไม่โกรธ) คือ สภาวะที่เป็นปฏิปักษ์ต่อความโกรธ อโทสะย่อมเป็นไปเพื่อกำจัดความโกรธในอารมณ์ที่ตนสำคัญว่าไม่ดีซึ่งมีโทษนั้นเป็นไปด้วยความประทุษร้าย อโทสะเป็นเหตุทำให้เกิดใจใสสะอาดดูพระจันทร์เพ็ญในเหล่าสัตว์ ได้ชื่อว่าเป็นสภาพไม่ปองร้าย (อัปยาปาหธาตุ) ชนิดหนึ่ง อโทสะนี้เรียกว่า “เมตตา” ในพรหมวิหาร

เมื่อโมหะก็ควรกล่าวในที่นี้ **อโมหะ** (ความไม่หลง) คือ สภาวะที่เป็นปฏิปักษ์ต่อโมหะ อโมหะกำจัดความหลงในเหตุ ผล หรืออริยสัจสี่ที่มีโมหะกระทำความผิดเป็นไป อโมหะเหมือนการทำให้เกิดพระจันทร์และพระอาทิตย์นบพันดวงสว่างไสวอยู่ ได้ชื่อว่าเป็นความรู้ (วิชา)

ในคำว่า ตตรมชฌตตดา (ตตร + มชฌ + อตต + ตา) นี้ คำว่า **อัตตะ** คือ สภาพ

คำว่า **มัชฌัตตะ** คือ ธรรมที่มีสภาพเป็นไปในท่ามกลางแห่งฝ่ายที่ไม่สม่าเสมอ กันสองฝ่ายคือความหุดหู่และความฟุ้งซ่าน หมายถึง หมู่สัมปยุตตธรรมที่เป็นไปสม่าเสมอ [คือ ไม่มีความหุดหู่เขื่องซึมและความฟุ้งซ่าน]

คำว่า **มัชฌัตตดา** คือ ความเป็นไปสม่าเสมอ

คำว่า **ตตรมัชฌัตตดา** คือ ความเป็นไปสม่าเสมออันปรากฏในสัมปยุตตธรรมนั้นๆ

อีกนัยหนึ่ง **ตตรมัชฌัตตดา** คือ ความเป็นไปสม่าเสมอของจิตและเจตสิกใน ธรรมที่ติงามนั้นๆ ดังสาธก[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

สา สมปวัตตทานํ สมปยุตตมฺหานํ อชฺฌุเปกฺขนวเสน สมปวัตตทานํ อาชาเนยฺยานํ
อชฺฌุเปกฺขนสารถี วีย ทฺวฺจพฺพา.^{๕๒}

“พึงทราบตตรมัชฌัตตดาว่าเหมือนสารถีผู้วางเฉยต่อม้าอาชาไนย ซึ่งวิ่งไปโดย สม่าเสมอ เพราะวางเฉยต่อสัมปยุตตธรรมที่เป็นไปโดยสม่าเสมอ”

[คำว่า ตตรมชฌตตดา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ความเป็นไปสม่าเสมออันปรากฏในสัมปยุตตธรรมนั้นๆ = เตสุ เตสุ สมปยุตตมฺเมสุ
ทิสฺसानา มชฌตตดา ตตรมชฌตตดา (ตตร ศัพท์หมายถึงสัมปยุตตธรรม)

- ความเป็นไปสม่าเสมอในกรรมที่ต้งามนั้นๆ = เตสุ เตสุ หิตกมเมสุ มชฺฌตฺตตา ตตร-
มชฺฌตฺตตา (ตตร ศัพท์หมายถึงกรรมที่ต้งาม)]

ตตรมชฺฌตฺตตานี้ เรียกว่า “อุเบกขา” ในพรหมวิหาร

คำว่า กายปัสสทธิ เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ดังต่อไปนี้

กาย คือ หมู่เจตสิกที่เรียกว่า ชั้น ๓ มีเวทนาชั้นนี้เป็นต้น

จิต คือ โสภณจิต

พึงกระทำสมาสโดยนัยว่า กายปัสสทธิ คือ ความสงบแห่งหมู่เจตสิก

จิตตปัสสทธิ คือ ความสงบแห่งจิต เป็นต้น

ปัสสทธิ คือ ความสงบ หมายความว่า ภาวะสงบเย็น

เยสํ อิทํ ทวํ ทุพฺพลํ โหติ. เต ปุณฺณกมฺเมสุ จิตฺตสุขํ น วินฺทนฺติ. พหิทฺธา เอว
เนสํ จิตฺตํ ปกฺขนฺทติ. สนฺตตฺเต ปาสาณปิฏฺเฐ จปิทมฺจโน วีย โหติ. เยสํ ปน พลวํ โหติ.
เตยฺว ตตฺถ ตํ วินฺทนฺติ. เตสํ จิตฺตํ สีตเล อุทฺगे ปกฺขิตฺตมฺจโน วีย โหติ.^{๕๓}

“บุคคลผู้มีเจตสิกทั้งสองนี้อ่อนกำลัง ย่อมไม่มีความสบายใจในกุศลกรรม ใจ
ของเขาได้แล่นไปสู่อารมณ์ภายนอกออกจากกุศลเหมือนปลาที่วางบนแผ่นหินร้อน ส่วน
ผู้มีธรรมทั้งสองกำลังแรง ย่อมได้รับความสบายใจในกุศลธรรม จิตของเขาเหมือนปลาที่แช่
ไว้ในน้ำเย็น”

ลหุตา คือ ความเบา หมายความว่า ความไม่หนักไม่เชื่องช้า

จิตของผู้มีเจตสิกนี้อ่อนกำลัง ย่อมถ่วงให้ไม่แผ่ไปและหดหู่ในกุศลกรรมเหมือน
ดอกไม้วางบนแผ่นหินร้อน ส่วนจิตของผู้มีเจตสิกนี้กำลังแรง ย่อมแผ่ขยายออกไปในกุศล
กรรมเหมือนดอกบัวที่ใส่ไว้ในน้ำเย็น^{๕๔}

มุตฺตา คือ ความอ่อน

เยสํ อิทํ ทุพฺพลํ. เตสํ จิตฺตํ ปุณฺณกมฺเมสุ น ปสาเรติ สงฺโกจติ. ตตฺตปาสาณ
ปกฺขิตฺตปทุมปฺปฬํ วีย โหติ. เยสํ ปน พลวํ. เตสํ จิตฺตํ ตตฺถ ปสาเรติ. สีตเล อุทฺगे ปกฺขิตฺต-

ปทุมปุปผํ วีย โหติ.^{๕๔}

“จิตของผู้มีเจตสิกนี้อ่อนกำลัง ย่อมกระด้างในกุศลกรรม เป็นดุจทหารหาญผู้อยู่ในวงล้อมของศัตรู ส่วนจิตของผู้มีเจตสิกนี้กำลังแรง ย่อมอ่อนโยนในกุศลกรรมเปรียบดังทหารกล้าผู้อยู่ท่ามกลางญาติรัก”

กัมมัญญะ คือ ความควรในกิริยา

กัมมัญญา คือ ความควรในกิริยานั้นนั่นแหละ

เยสํ อิทํ ทุพฺพลํ. เตสํ จิตฺตํ ปุณฺณกมฺเมสุ ยถิจฺฉิตํ จเปตฺตํ น ลพฺภติ, วิกุทฺติ. ปฏฺวิวาเต ชิตฺตตฺถสมฺมุจฺจิ วีย โหติ. เยสํ ปน พลวํ. เตสํเยว ตํ ตตฺถ ยถิจฺฉิตํ จเปตฺตํ ลพฺภติ น วิกุทฺติ. ปฏฺวิวาเต ชิตฺตสฺวณฺณกฺขนฺโธ วีย โหติ.^{๕๕}

“จิตของผู้มีเจตสิกนี้อ่อนกำลัง ย่อมจะดำรงอยู่ในกุศลกรรมตามความปรารถนาไม่ได้ แต่จะปลิวกระจายไม่ตั้งมั่นเหมือนแกลบกាំหนึ่งที่ขว้างไปทวนลม ส่วนจิตของผู้มีเจตสิกนี้กำลังแรง ย่อมดำรงอยู่ในกุศลกรรมตามความปรารถนาได้ ไม่ปลิวว่อนกระจายไปเปรียบดังทองแท่งที่ขว้างไปทวนลม”

ปาคุญญะ คือ ความคล่องแคล่ว

ปาคุญญา คือ ความคล่องแคล่วนั้นนั่นแหละ [โดยลง ตา บัจจยในอรรถสัทธที่
ที่ไม่มีความหมายใดๆ]

เยสํ อิทํ ทุพฺพลํ. เตสํ จิตฺตํ ปุณฺณกมฺเมสุ วิกมฺปติ วิหณฺยติ. คมฺภีเร อุทฺเท ชิตฺตวา นโร วีย โหติ. เยสํ ปน พลวํ, เตสํ ตํ ตตฺถ น วิกมฺปติ น วิหณฺยติ. คมฺภีเร อุทฺเท ชิตฺตกฺกมฺภีโล วีย โหติ.^{๕๖}

“จิตของผู้มีเจตสิกนี้อ่อนกำลัง ย่อมหวั่นไหวอ่อนแอในกุศลกรรมเหมือนนวานรที่ถูกจับโยนลงไปในน้ำลึก ส่วนจิตของผู้มีเจตสิกนี้กำลังแรง ย่อมไม่หวั่นไหวไม่อ่อนแอในกุศลกรรม เปรียบดังจระเข้ที่ถูกจับโยนลงน้ำลึก”

อุชฺฐะ คือ สภาวะเที่ยงตรง

อุชุกตา คือ ความเป็นสภาวะเที่ยงตรง

เยสํ อิทํ ทุพฺพลํ. เตสํ จิตฺตํ ปุณฺณกมฺเมสุ วิสมคตํ ใฺหติ. กทาจิ ลีนํ กทาจิ อุทฺธมฺ. กทาจิ โอนตํ. กทาจิ อุหนตํ. สุรํมทมตฺตสฺส มคฺคคมนํ วิย ใฺหติ.^{๕๘} เยสํ ปน พลวํ, เตสํ ตํ วุตฺตวิปริยเยน เวทิตพฺพํ.

“จิตของผู้มีเจตสิกนี้อ่อนกำลัง ย่อมไม่สม่ำเสมอในกุศลกรรม บางขณะหลุดเหวี่ยงซึ่ม บางขณะพุ่งชาน บางขณะก็มีกำลังใจขึ้น เหมือนอาการเดินของคนเมาเพราะเสพของมีนเมาเช่นสุรา ส่วนจิตของผู้มีเจตสิกนี้มีกำลังแรง พึงทราบโดยตรงข้ามกับข้อความที่กล่าวแล้ว”

เมื่อได้กล่าวถึงจิตตบัสสัทธิเป็นต้น แม้อรรถที่ประสงค์จะมีใจความครบถ้วน แต่การกล่าวเจตสิกอื่นอีกเช่นกายบัสสัทธิย่อมมีขึ้นเพื่อแสดงความสงบเป็นต้นแห่งรูปกายด้วยอำนาจของกายบัสสัทธิเป็นต้น

ในเรื่องนั้น การที่รูปกายสงบย่อมปรากฏชัดในการสดับพระสูตรนั้นๆ แล้วหายจากโรคาพาธเป็นต้น การที่รูปกายเบาย่อมปรากฏชัดในการเหาะไปในอากาศด้วยฤทธิ์ของผู้ทรงอิทธิฤทธิ์ การที่รูปกายอ่อนย่อมปรากฏชัดในการเนรมิตร่างกายให้เล็กหรือใหญ่ การที่รูปกายควรในกิจรยา่อมปรากฏชัดในการเดินไปโดยสะดวกทะลุผ่านพื้นดินหรือภูเขา การที่รูปกายคล่องแคล่วย่อมปรากฏชัดในการเนรมิตให้เป็นรูปนาคนหรือรูปครุฑ การที่รูปกายเที่ยงตรงย่อมปรากฏชัดในการคงรูปกายที่เนรมิตไว้ทั้งหมดได้นาน

คำว่า **สาธารณะ** คือ เจตสิกอันทรงไว้เสมอกัน [คือมีอยู่ทั่วไป]

คำว่า **โสภณสาธารณะ** คือ เจตสิกอันมีทั่วไปกับโสภณจิตทั้งหมด

อีกนัยหนึ่ง **โสภณสาธารณะ** คือ เจตสิกอันมีทั่วไปแก่โสภณจิตทั้งหมด

[คำว่า โสภณสาธารณ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เจตสิกอันมีทั่วไปกับโสภณจิตทั้งหมด = โสภณหิ สาธารณา โสภณสาธารณา (ตติยา-
ตปฺปปริสสมาส)

- เจตสิกอันมีทั่วไปแก่โสภณจิตทั้งหมด = โสภณานํ สาธารณา โสภณสาธารณา (จตุตถิ-
ตปฺปปริสสมาส)]

๗. สัมมาวาจาในคำว่า สัมมาวาจา นี้ มี ๓ อย่างโดยจำแนกเป็นกถาสัมมาวาจา (สัมมาวาจาคือการกล่าว) เจตนาสัมมาวาจา (สัมมาวาจาคือเจตนา) และวิรตีสัมมาวาจา (สัมมาวาจาคือการงดเว้น)

กถาสัมมาวาจา คือ การกล่าวที่ดีชอบด้วยเหตุผล

เจตนาสัมมาวาจา คือ เจตนาที่เป็นกุศลหรือกิริยาซึ่งยังการกล่าวให้เกิดขึ้น

วิรตีสัมมาวาจา คือ ความเป็นไปแห่งจิตที่งดเว้นจากบาปในบุคคลผู้สมาทานสิกขาบทเช่นงดเว้นจากการพูดเท็จ เป็นต้น หรือในบุคคลผู้อธิษฐานของงดเว้นเอง หรือในผู้ไม่ล่วงอารมณ์ที่มาถึง ในที่นี้หมายเอาวิรตีสัมมาวาจา

สัมมาวาจา (การกล่าวชอบ) คือ สภาวะทำให้กล่าวดี

ในคำว่า เอตาย นี้ ฟังทราบตติยาวิภัติในอรรถกรณะหรือเหตุ อรรถกรณะ [ที่แปลว่า เป็นเครื่อง] และอรรถเหตุ [ที่แปลว่า เป็นเหตุ] ย่อมสมควรโดยหมายเอาคำสมาทานของผู้สมาทานสิกขาบทด้วยวาจา จากนั้น เมื่อตั้งใจจะรักษาสิกขาบทตามที่สมาทานหรือตามที่อธิษฐานดี แล้วกล่าวแต่คำที่ไม่มีโทษ อรรถเหตุที่คล้อยตามอรรถกรณะย่อมสมควรโดยหมายเอาคำว่า เอตาย นั้น

อีกนัยหนึ่ง บุคคลจะกล่าวอย่างนั้นหรือไม่ก็ตาม เมื่อกำลังกล่าวอยู่ สัมมาวาจานี้ ย่อมทำให้เขากล่าวดี ไม่ให้กล่าวไม่ดี สภาวธรรมนี้จึงได้ชื่อว่า สัมมาวาจา

สภาวธรรมนี้เป็นไปอยู่ด้วยการกำจัดวิหิงสาจิต ย่อมมีเพื่อความบริสุทธิ์แห่งวจีทวาร จึงได้ชื่อว่า สัมมาวาจา

สัมมากัมมันตะในคำว่า สัมมากัมมนโต นี้ มี ๓ อย่างโดยจำแนกเป็นกิริยาสัมมากัมมันตะ (สัมมากัมมันตะคือการกระทำ) เจตนาสัมมากัมมันตะ (สัมมากัมมันตะคือเจตนา) และวิรตีสัมมากัมมันตะ (สัมมากัมมันตะคือการงดเว้น)

กิริยาสัมมากัมมันตะ คือ การกระทำทางกายของผู้กระทำความอื่นไม่มีโทษ อย่างใดอย่างหนึ่ง

เจตนาสัมมากัมมันตะ คือ เจตนาที่ทำให้เกิดการกระทำขึ้น

วิรตีสัมมากัมมันตะ คือ ความเป็นไปแห่งจิตที่มีการงดเว้นจากบาปในบุคคลผู้สมาทานสิกขาบทที่มีการงดเว้นจากการปลงชีวิตสัตว์เป็นต้น หรืออธิษฐานเอง หรือในผู้ไม่ล่วงอารมณ์ที่มาถึง ในที่นี้หมายเอาวิรตีสัมมากัมมันตะ

คำว่า **สัมมากัมมะ** คือ สภาวะทำให้กระทำดี

คำว่า **สัมมากัมมันตะ** (การกระทำชอบ) คือ สภาวะทำให้กระทำดีนั้นนั่นแหละ เหมือนคำว่า สุตตนุต (พระสูตร) วณนุต (ป่า)

[อนุต ศัพท์ใน สมฺมากมฺนุต = สมฺมากมฺ + อนุต เป็นศัพท์ภาวะ คือบทนามที่ไม่มี ความหมายใดๆ]

ข้อความอื่นในที่นี้ มีนัยที่กล่าวแล้ว

แม้สัมมาอาชีวะก็มี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นวิริยสัมมาอาชีวะ และวิรตีสัมมาอาชีวะ

วิริยสัมมาอาชีวะ คือ ความเพียรที่เรียกว่ากำลังบากบั่นของบุคคลผู้เลี้ยงชีพทำ กสิกรรมหรือเที่ยวบิณฑบาตเป็นต้นอันไม่มีโทษเสมอ

วิรตีสัมมาอาชีวะ คือ ความเป็นไปแห่งจิตที่งดเว้นจากบาปของบุคคลผู้เพ่ง ความบริสุทธิ์แห่งการเลี้ยงชีพแล้ว กำจัดกายทุจริตและวจีทุจริตซึ่งทำให้อาชีวะศีลวิบัติไป ในที่นี้ หมายเอาวิรตีสัมมาอาชีวะนี้

สัมมาอาชีวะ (การเลี้ยงชีพชอบ) คือ สภาวะทำให้เลี้ยงชีพคือยังชีวิตให้เป็นไปด้วยดี

ข้อความอื่นในที่นี้มีนัยที่กล่าวแล้ว

ในบรรดาวิรติ ยังสามารถจำแนกได้ ๓ อย่างเป็นสัมปัตตวิรติ (งดเว้นอารมณ์ที่มาถึง) สมาทานวิรติ (งดเว้นด้วยการสมาทาน) และสมุจเฉทวิรติ (งดเว้นโดยเด็ดขาด)

สัมปัตตวิรติ คือ วิรติที่เกิดขึ้นแก่ผู้ไม่สมาทานสิกขาบท หรือไม่ใส่ใจต่อสิกขาบท ที่สมาทานแล้ว ไม่ล่วงละเมิดอารมณ์ที่มาถึงด้วยอำนาจของหิริโอตตปปะ

สัมปัตตวิรติที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบันอย่างเดียว ดังข้อความกล่าวว่า

ปญฺจสิกฺขาปทา ปจฺจุปปนฺนารมฺมณา.^{๕๙}

“สิกขาบทห้ามีอารมณ์เป็นปัจจุบัน”

สมาทานวิรติ คือ วิรติที่เกิดขึ้นแก่ผู้สมาทานสิกขาบท หรืออธิษฐานเอง หรือไม่ ล่วงละเมิดอารมณ์ที่มาถึงโดยดำริว่า เราจะรักษาสิกขาบทตามที่สมาทานหรือตามที่อธิษฐาน ดีแล้ว

สมาทานวิรติที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบันหรืออนาคต ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ปญฺจสิกฺขาปทา ปจฺจุปปนฺนารมฺมณาติ อิทํ สมฺปตฺตวิรติวเสน วุตฺตํ.^{๖๐}

“คำว่า ‘สิกขาบทห้ามีอารมณ์เป็นปัจจุบัน’ นี้ ตรัสไว้ด้วยความเป็นสัมปัตตวิรติ”

สมุจฺเจทวิรติ คือ วิรติที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของการกำจัดมูลเหตุของทุจริตทั้งหมด ในขณะที่เกิดมรรคจิต มีนิพพานเป็นอารมณ์ แม้วิรติในผลจิตก็นับเข้าในสมุจฺเจทวิรตินี้

ในบรรดาวิรติเหล่านั้น โลภยวิรติรับเอาอารมณ์ที่ควรล่วงละเมิดคือชีวิตินทรีย์ เป็นต้นเป็นอารมณ์ ย่อมละสภาวะ[คือเจตนา]ที่พึงงดเว้นอันมีปาณาติบาต เป็นต้น ส่วน โลกุตตรวิรติรับนิพพานเป็นอารมณ์ ละสภาวะที่พึงงดเว้นเหล่านั้นทั้งหมด

๘. **กรุณา** (ความสงสาร) คือ สภาวะกระทำความลำบากใจแก่บุคคลผู้เกิดความสงสารเมื่อเห็นความทุกข์ของผู้อื่น

อีกนัยหนึ่ง **กรุณา** คือ สภาวะกำจัดทุกข์ของผู้อื่น

อีกนัยหนึ่ง **กรุณา** คือ สภาวะทำลายทุกข์ของผู้อื่น

อีกนัยหนึ่ง **กรุณา** คือ สภาวะอันบุคคลแผ่ไปในทุกชีวิตสัตว์ (สัตว์ผู้ประสบทุกข์)

อีกนัยหนึ่ง คำนี้ตัดบทเป็น กลิ + อุณา [ตามนัยนี้ คำว่า กรุณา ตัดบทเป็น กลิ + อุณา ลบสระ อิ ใน ลิ แล้วแปลง ล เป็น ร] กลิ คือ ทุกข์ เหมือนคำว่า กลิสมฺภเว ภเว^{๖๑} (ในภพอันเป็นเหตุแห่งทุกข์)

อีกนัยหนึ่ง กलि คือ บาปและความสูญเสีย ดังสาธก[ในคัมภีร์อภิธานัปทปิภา]ว่า
ปาเป กलि ปราชये.^{๖๒}

“คำว่า กलि เป็นไปในอรรถว่า บาป และความสูญเสีย”

ทุกข์ บาป และความสูญเสียทั้งหมดนี้ เป็นเหตุแห่งความทุกข์ของบุคคลผู้เกิดความสังสาร ดังนั้น สภาวะที่เป็นเหตุป้องกันทุกข์ บาป หรือความสูญเสียสมบัติทั้งปวง หรือเป็นเหตุป้องกันเหล่าสัตว์จากทุกข์ บาป และความสูญเสียทั้งสามนั้น จึงได้ชื่อว่า **กรุณา**

[คำว่า กรุณา มีความหมาย ๖ ประการ คือ

- สภาวะกระทำความลำบากใจแก่บุคคลผู้สังสาร = การุณิกาน์ หทยเขต กโรตติ กรุณา (กร ธาตุ = กระทำ + รุณ ปัจจัย)

- สภาวะกำจัดทุกข์ของผู้อื่น = กิริติ ปรทุกุข วิกชิปตติ กรุณา (กิริ ธาตุ = กำจัด + รุณ ปัจจัย)

- สภาวะทำลายทุกข์ของผู้อื่น = กิณาดิ ปรทุกุข หีสติติ กรุณา (กิ ธาตุ = ทำลาย + รุณ ปัจจัย)

- สภาวะอันบุคคลแผ่ไปในทุกขิตสัตว์ = กิริยติ ทุกขิตเสสุ ปรสริยตติ กรุณา (กิริ ธาตุ = แผ่ไป + รุณ ปัจจัย)

- สภาวะป้องกันทุกข์ บาป หรือความสูญเสีย = กลี สตุเตหิ อวนฺติ รกฺขณฺติ เอตยาติ กรุณา (กลี บทหน้า + อว ธาตุ = รักษา + ยุ ปัจจัย)

- สภาวะป้องกันเหล่าสัตว์จากทุกข์ บาป และความสูญเสีย = สตุเต กลีโต อวนฺติ รกฺขณฺติ การุณิกา ชนา เอตยาติ กรุณา (กลี บทหน้า + อว ธาตุ = รักษา + ยุ ปัจจัย)]

มุทิตา (ความพลอยยินดี) คือ สภาวะทำให้ยินดีเพราะเห็นสมบัติของคนอื่น

คำว่า **อัปฺปมาณะ** คือ เหล่าสัตว์ไม่มีประมาณ

อัปฺปมัญญา คือ เจตสิกที่เป็นไปในเหล่าสัตว์ไม่มีประมาณ ความจริงเจตสิกเหล่านี้แม้เป็นไปในบุคคลผู้เดียวก็ชื่อว่า อัปฺปมัญญา เพราะไม่มีประมาณในการกำหนดว่า พึงเจริญในบุคคลมีประมาณเพียงนี้ ไม่พึงเจริญในบุคคลเหล่าอื่นนอกจากนี้

(๘๑) ส่วนในคัมภีร์ฎีกาทันทีหลาย ท่านกล่าวไว้ว่า “ชื่อว่า **อัปฺปมาณะ** เพราะมี อารมณฺคือเหล่าสัตว์หาประมาณมิได้ **อัปฺปมัญญา** คือ อารมณฺ กล่าวคือ เหล่าสัตว์ที่หาประมาณมิได้นั้นนั่นแหละ” ข้อความนั้นไม่งาม

[คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหฎีกาเก่าและวิภาวนีเห็นว่า คำว่า อปฺปมณฺญ มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ ปมาณฺ เอเตสนฺติ อปฺปมาณา (อัปฺปมาณะ คือ เจตสิกที่ไม่มีประมาณในเหล่าสัตว์), อปฺปมาณา เอว อปฺปมณฺญา (อัปฺปมัญญา คือ เจตสิกที่ไม่มีประมาณในเหล่าสัตว์นั้นแหละ) โดยลง ญฺย ปัจจัยใน อรรถสํกตฺที่่ไม่มีความหมายใดๆ ส่วนคัมภีร์ปรหมัตถทีปนีกล่าวว่าให้ลง ญฺย ปัจจัยในภาวตํหิต มีรูปวิเคราะห์ว่า อปฺปมาณฺสุ ภาว อปฺปมณฺญา (อัปฺปมัญญา คือ เจตสิกที่เป็นไปในเหล่าสัตว์ไม่มีประมาณ]

คำว่า **ปัญฺณินทริยฺ** (ปัญฺญา + อินทริยฺ) คือ อโมหะที่กล่าวไว้แล้ว อโมหะชื่อว่า ปัญฺญา เพราะเป็นสภาวะรอบรู้ และชื่อว่า อินทริยฺ เพราะเป็นใหญ่ ดังนั้น จึงเรียกว่า **ปัญฺณินทริยฺ**

จบการแสดงข้อความปรหมัตถ์ในโสภณราสี

อธิบายคาถาสรูป

๙. คำว่า เอตฺตาวตา (ด้วยถ้อยคำดังนี้) เป็นต้น เป็นการนับจำนวนราสีทั้ง ๓ [อัญญุสมานราสี อุกุศลราสี และโสภณราสี]

อธิบายสัมปโยคณัย ๑๖

๑๐. พระอนุรุทธาจารย์ได้แสดงองค์ธรรมของเจตสิก ๕๒ ดวงดังนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงลักษณะที่เจตสิกประกอบกับจิต จึงกล่าวคาถาว่า เตสํ เป็นต้น

พึงประกอบบทว่า ต่อนี้ไป ข้าพเจ้าจะแสดงการประกอบเจตสิกเหล่านั้น ในจิต อันเป็นที่เกิด[ของเจตสิก]แต่ละดวงตามสมควร จิตตปาคุญญตา (ความคล่องแคล่วแห่งจิต) ภายชุกตา (ความเที่ยงตรงแห่งกองเจตสิก) และจิตตชุกตา (ความเที่ยงตรงแห่งจิต) ชื่อว่า โสภณสาธารณเจตสิก^๔

คำว่า จิตตูปปาเทสุ (จิตอันเป็นที่เกิดของเจตสิก) หมายถึง จิตนั้นแหละ โดยกระทำรูปวิเคราะห์ดังนี้ คำว่า อุปปาตะ คือ ที่เกิดของเจตสิก คำว่า จิตตูปปาตะ ก็คือ จิตอันเป็นที่เกิดของเจตสิกนั้นแหละ

อธิบายอัญญสมานเจตสิก สัมปโยคนัย

๑๓-๘. ปกิณณกเจตสิก ๖ ดวงย่อมไม่เกิดในทวิปัญจวิญญาณจิต เพราะมีกำลังน้อยกว่าจิตทั้งหมด วิตักย่อมไม่เกิดในทุตติยมานจิตเป็นต้น วิจารไม่เกิดในตติยมานจิตเป็นต้น ปีติไม่เกิดในจตุตถมานจิตเป็นต้น เพราะถูกกำจัดด้วยอาอนุภาพแห่งภาวนา อธิโมกข์ไม่เกิดในวิจิกิจฉาจิตซึ่งมีสภาพอันตัตสันไม่ได้ เพราะอธิโมกข์มีสภาพตัตสัน วิริยะย่อมไม่เกิดในจิต ๑๖ ดวงคือปัญจทวารวัชชนจิตเป็นต้นที่มีกำลังน้อย เพราะวิริยะเป็นหัวหน้าของพลธรรม (ธรรมที่มีกำลัง) ปีติย่อมไม่เกิดในจิตที่ประกอบด้วยโทมนัสเวทนาและอุเบกขาเวทนา เพราะปีติมีสภาพยินดี ฉันทะย่อมไม่เกิดในอเหตุกจิตและโมหมูลจิตอันปราศจากความปรารถนา เพราะฉันทะมีสภาพปรารถนา ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปกิณณเกสุ ปน ยเปย โมมุหขุชิต-จิตเตสุ (แต่ในบรรดาเจตสิกทั้งหลาย...ฉันทเจตสิก เกิดในจิตยกเว้นอเหตุกจิต ๑๘ ดวง โมหมูลจิต ๒ ดวง)

อธิบายคาถาสรุป

๑๙. พึงสัมพัทธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า อนึ่ง จิตตูปปาตเหล่านั้นที่เว้นจากปกิณณกเจตสิก [หรือ]ประกอบด้วยปกิณณกเจตสิก

อธิบายอกุศลเจตสิก สัมปโยคนัย

๒๐. คำว่า อกุสเลสุ แปลว่า ในอกุศลเจตสิกทั้งหลาย

พึงประกอบบทว่า เจตสิก ๔ ดวงเหล่านี้ คือ โมหะ อหิริกะ อโนตตปปะ และ อุทธัจจะ ชื่อว่าสัพพากุศลสาธารณเจตสิก (เจตสิกที่มีทั่วไปในอกุศลจิตทั้งหมด) ย่อมเกิดในอกุศลจิตทั้ง ๑๒ ดวง

(๘๒) ในคัมภีร์วิภาวนีประสงศ์ว่า “คำหลัง [คือคำว่า ย่อมเกิดในอกุศลจิต ๑๒ ดวงทั้งหมด] เป็นการย้าคำหน้า [คือคำว่า เจตสิก ๔ ดวงเหล่านี้ คือ โมหะ อหิริกะ อโนตตปปะ และ อุทัจจะ ชื่อว่า สัพพากุศลสาธารณเจตสิก]” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะฐานนี้มุ่งแสดงลักษณะที่เจตสิกประกอบกับจิต

[คัมภีร์วิภาวนีเห็นว่า คำหลังได้กล่าวย้าคำหน้า ตามหลักประโยค คำหลังเรียกว่า ประโยคทัฬหีกรรมะ (ประโยคย้าความ) ส่วนคำหน้าเป็นประโยคที่ถูกย้า เรียกว่า ประโยคทัฬหียะ ส่วนคัมภีร์ปรมัตถทีปนีเห็นว่าคำหลังแสดงผลของคำหน้า ตามมตินี้คำหลังเป็นประโยคผล ส่วนคำหน้าเป็นประโยคเหตุ]

ส่วนอกุศลจิตทั้งหมดย่อมไม่เกิดโดยปราศจากเจตสิก ๔ ดวงนี้มีโมหะเป็นต้น เพราะอกุศลย่อมไม่เกิดแก่ผู้เห็นโทษในบาปอยู่ ทั้งไม่เกิดแก่ผู้เบื่อหน่ายด้วยความละอายหรือกลัวต่ออกุศล และไม่เกิดแก่ผู้ตั้งมั่นในกุศลธรรม ดังนั้น อกุศลเจตสิก ๔ ดวงนั้นจึงเกิดในอกุศลจิตทั้งหมด

๒๒-๓. ทิฏฐิและมานะไม่ละความพอใจในขันธ ย่อมเป็นไปโดยยึดมั่นขันธในอาการนั้นๆ ทิฏฐิและมานะจึงเกิดในโลภมูลจิต

ในเรื่องนั้น ทิฏฐิยึดมั่นขันธทั้งหลายว่าเป็นตัวตน ย่อมเป็นไปด้วยการยึดมั่นตัวตนโดยสภาพที่ไม่ถูกต้องคือความเที่ยงแท้ไม่แปรปรวนเป็นต้น ส่วนมานะยึดมั่นขันธว่าเป็นตัวเรา ย่อมเป็นไปด้วยการยึดมั่นว่าตนดีเลิศกว่าคนอื่นเป็นต้น ทิฏฐิและมานะจึงมีความเป็นไปต่างกันในการยึดมั่น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ทิฏฐิ จตุสุ ๒ เปฯ วิปยุตเตสุ (ทิฏฐิเจตสิกมีได้ในจิตที่ประกอบด้วยทิฏฐิ ๔ ดวง)

ชนเหล่าใดยังมี[สัักกาย]ทิฏฐิ ยึดมั่นตัวตนตามกำลังทิฏฐิว่าเป็นเรา ทิฏฐิและมานะของพวกเขาย่อมมีภาวะต่างกันในการยึดถือ ทิฏฐิไม่มีความชวนชวายในการเชิดชูตนเหมือนมานะ มานะก็ไม่ชวนชวายในการดำริฝ่ายที่ไม่มีจริงเหมือนทิฏฐิ มานะที่ถือตนจึงเกิดขึ้นแม้ในพระอนาคามี ส่วนทิฏฐิซึ่งยึดมั่นตัวตนย่อมเกิดในปุถุชนเท่านั้น

(๘๓) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “แม้มานะก็มีสภาพเหมือนทัญญู เพราะเป็นไปด้วยความสำคัญว่าเป็นเรา จึงไม่เกิดในจิตตูปบาทเดียวพร้อมกับทัญญู” และยืนยันข้อความนั้นด้วยการอุปมาเหมือนไกรสรราชสีห์ ข้อความนั้นไม่งาม เพราะความเป็นไปเหมือนกันย่อมจะเป็นเหตุแห่งการเกิดร่วมกัน

๒๔. ส่วนมัจฺฉริยะแม้เกิดขึ้นด้วยความโลภที่ผูกพันในสมบัติของตน ก็เป็นสภาวะประกอบด้วยปฏิกะ (ความโกรธ) เพราะเป็นไปด้วยอาการทนไม่ได้ต่อการที่ผู้อื่นได้รับสมบัติเหล่านั้น ท่านจึงกล่าวว่า โทโส ฆเปช จิตฺเตสุ (เจตสิก ๔ ดวง คือ โทสะ อิสสา มัจฉริยะ และกุกกุจะ ย่อมเกิดในจิตที่ประกอบด้วยปฏิกะ ๒ ดวง)

๒๕. ถีนมิทฺธะที่มีลักษณะไม่เหมาะสมในกิริยา ย่อมไม่มีในอสังขาริกจิตซึ่งมีสภาพเหมาะสมในกิริยา ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ถีนมิทฺธํ ปญฺจสุ สสงฺขาริกจิตฺเตสุ (ถีนเจตสิก และมีทเจตสิกย่อมเกิดในสังขาริกจิต ๕ ดวง)

อธิบายคาถาสรุป

๒๗. เจตสิก ๔ ดวง คือ สัพพากุศลสาธารณเจตสิก เจตสิก ๓ ดวง คือ โลภะ ทัญญู และมานะ เจตสิก ๔ ดวง คือ โทสเจตสิก เป็นต้น เจตสิก ๒ ดวง คือ ถีนะและมีทะ

จ ศัพท์ในคำว่า วิจิกิจฺฉาจิตฺเต จ (ในวิจิกิจฉาจิตเท่านั้น) เป็นไปในอรรถว่า อวธารณะ (ห้ามเนื้อความอื่น) หมายความว่า ในวิจิกิจฉาจิตเท่านั้น

คำว่า จตุทฺทส (เจตสิก ๑๔ ดวง) หมายถึง อกุศลเจตสิก

อธิบายโสภณเจตสิก สัมปโยคนัย

๒๘. คำว่า โสภณสุ แปลว่า ในโสภณเจตสิก

๒๙. ในบรรดาชั้นที่ ๓ ในอริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นโลกุตตระ สัมผัสกับปะในปัญญาชั้นที่ย่อมเกิดติดตามสัมมาทัญญู แม้สัมผัสกับปะไม่ปรากฏด้วยอำนาจของปาทกฉาน (ฉานที่เป็นพื้นฐานของฉานชั้นสูง) เป็นต้น ปัญญาชั้นนี้ก็ไม่ใช่ อหนึ่ง ธรรมที่เป็นศีลชั้น

และสมาธิขั้นนี้ ย่อมทำหน้าที่ของธรรมอื่นให้สำเร็จ ด้วยเหตุนั้น โลกุตตรมรรคจึงไม่มีต่ำกว่ามรรคมงคล ๗ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า วิรติโย ปน ติสโสปี ๒เปย ลพฺภนฺติ (วิรติเจตสิก ๓ ดวงย่อมเกิดแน่นอนพร้อมกันในโลกุตตรจิตทั้ง ๘ โดยประการทั้งปวง)

พึงประกอบบอกว่า วิรติเจตสิกย่อมเกิดแน่นอนพร้อมกันโดยประการทั้งปวง

ในประโยคนั้น คำว่า นิยตาว (แน่นอน) มีความหมายว่า ไม่ใช่เกิดบางครั้งเท่านั้นเหมือนในโลกียจิต แต่เกิดแน่นอนทุกเมื่อ

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะธรรมอันเป็นโลกุตระเป็นไปด้วยการบำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์อยู่เสมอ โดยความจริงแล้ว โลกุตตรวิรติย่อมไม่เป็นไปโดยเนื่องกับทานบ้าง เนื่องกับการสดับและการศึกษาบ้าง เนื่องกับการเจริญกสิณเป็นต้นบ้าง เหมือนโลกียวิรติทั้งหลาย

คำว่า เอกโตว (พร้อมกันนั้นทีเดียว) มีความหมายว่า ไม่ได้เกิดเป็นอย่างๆ เหมือนในโลกียจิต แต่เกิดร่วมกันทั้ง ๓ ดวง

ถามว่า : เหตุใดจึงเกิดร่วมกันทั้ง ๓ ดวง

ตอบว่า : เพราะวิรติทั้ง ๓ มีอารมณ์ไม่ต่างกัน ความจริงโลกุตตรวิรติย่อมไม่เป็นไปโดยปรารภอารมณ์ต่างๆ มีชีวิตินทรีย์เป็นต้นที่เรียกว่าอารมณ์ที่ควรล่งละเมิดเหมือนโลกียวิรติ แต่เป็นไปโดยปรารภนิพพานอย่างเดียวเท่านั้น

คำว่า สพฺพธาปิ (แม้โดยประการทั้งปวง) มีความหมายว่า วิรติย่อมไม่เกิดโดยการกำจัดอกุศลบางส่วนออกไปเหมือนในโลกียจิต แต่ทั้ง ๓ ดวงย่อมเกิดเมื่อกำจัดทุจริตและทราฐิพ (การเลียงชีพไม่ดี) ไปทั้งหมด หมายความว่า สัมมาวาจาที่เกิดครั้งเดียวในโลกียจิต ย่อมกำจัดวัจจุทุจริต ๔ ทั้งหมดพร้อมกันไม่ได้ การงดเว้นจากมุสาวาทย่อมกำจัดมุสาวาทได้ แต่กำจัดวัจจุทุจริตอื่นไม่ได้ และยังกำจัดมุสาวาทพร้อมทั้งรากเหง้าและอนุสัยไม่ได้ นอกจากนั้น การงดเว้นจากปิสุณวาจาย่อมกำจัดปิสุณวาจาได้ แต่กำจัดวัจจุทุจริตอื่นไม่ได้ และยังกำจัดปิสุณวาจาพร้อมทั้งรากเหง้าและอนุสัยไม่ได้ พึงขยายความทั้งหมด [ตามนัยนี้] ส่วนสัมมาวาจาในโลกุตตรจิตเมื่อเกิดขึ้นแล้วครั้งหนึ่งย่อมกำจัดวัจจุทุจริตทั้งหมด

พร้อมทั้งรากเหง้าและอนุสัย สัมมากัมมันตะเมื่อเกิดขึ้นแล้วครั้งหนึ่งย่อมกำจัด
กายทุจริตทั้งหมดพร้อมทั้งรากเหง้าและอนุสัย สัมมาอาชีวะเมื่อได้เกิดขึ้นแล้วย่อมกำจัด
กายทุจริตและวจีทุจริตที่มีการเลียงชีพเป็นเหตุพร้อมทั้งรากเหง้าและอนุสัย วิรติ ๓ ดวง
ย่อมเกิดโดยประการทั้งปวงในโลกุตตรจิตเท่านั้น ด้วยประการฉะนี้

ปิ ศัพท์[ที่แปลว่า แม้] มีอรรถรวบรวมบางส่วน สัมมาวาจาดวงหนึ่งที่เกิด
ครั้งเดียว ย่อมเกิดด้วยการกำจัดมุสาวาท ทั้งไม่เกิดด้วยการกำจัดมุสาวาทอย่างเดียว แต่
ยังเกิดขึ้นโดยการกำจัดปิสุณวาจาอีกด้วย ฟังกล่าวข้อความทั้งหมดนี้

คำว่า “[กำจัด]ทุจริตพร้อมทั้งรากเหง้าและอนุสัย” นี้ หมายความว่า กิเลสทั้งหลาย
มีกามราคาอนุสัยเป็นต้นที่ทำให้เคลื่อนไหวกายและวาจา ซึ่งบุคคลพึงกำจัดด้วยมรรคขั้นสูง
ย่อมมีได้แม้แก่เสกขบุคคลในอรุณภูมิ จึงควรเว้นการกล่าวถึงเสกขบุคคลที่อยู่ในกามภูมิ
และอรุณภูมิ ดังนั้น วิรติจึงกำจัดทุจริตในมรรคและผลขั้นสูงได้ด้วยการกำจัดกิเลส

คำว่า กามาวจรกุสเลเสว (ในกามาวจรกุศลจิตเท่านั้น) มีความหมายว่า วิรติ-
เจตสิก ย่อมไม่เกิดในกามาวจรวิปากจิตและกามาวจรกิริยาจิต ทั้งไม่เกิดในมหัคคตจิต

แม้วิรติในกามาวจรกุศลจิตก็เกิดกับจิตในกามภูมิเท่านั้น ไม่เกิดในจิตในอรุณภูมิ
และอรุณภูมิ โดยแท้จริงแล้ว ทุจริตทางกายและทางวาจาซึ่งเรียกว่าเจตนางดเว้น ย่อม
ไม่มีแก่พรหมทั้งหลาย และโลกียวิรติย่อมไม่เป็นไปในบุคคลผู้ปราศจากเจตนางดเว้น

บางคนอ้างว่า “วิรติย่อมไม่เป็นไปในเทวดาชั้นกามาวจร ๖ ขั้นสูง” ข้อนั้นมี
วิจารณ์ไว้ในคัมภีร์กถาวัตถุ

ถามว่า : หากเป็นตามนี้ การที่วิรติไม่เป็นไปในผู้ดำรงอยู่ในผลจิตขั้นต่ำ ๓ แม้
ในมนุษย์โลกย่อมมีได้ เพราะผู้นั้นจะก็ไม่มีกามปถวิธัตถ์เป็นต้นที่ชื่อว่าสภาพ[คือ
เจตนา]ที่งดเว้น

ตอบว่า : ไม่มีก็จริง แต่กองอาบัติ ๗ ก็ดำรงอยู่ในฐานะอันเป็นสภาพที่งดเว้น
เช่นเดียวกับที่ตั้งของการหลอกลวง บางข้อนั้นยังเกี่ยวเนื่องกับบุคคลผู้ดำรงอยู่ในผลอีกด้วย

แม้เรื่องสิกขาบท[มีการดื่มสุราและบริโภคในยามวิกาล เป็นต้น]อย่างใดอย่างหนึ่งที่สมาทานแล้วนั้นๆ ก็เป็นสภาพที่มนุษย์ทั้งหลายพึงจดเว้น แม้กองกิเลสที่ทำให้กายขัดส่ายและวาทาของเสกขบุคคลในกามภูมิ ซึ่งเป็นที่ตั้งของสมุจเฉทวิรติ ก็เป็นสภาพของตถังคิรติ (การจดเว้นชั่วขณะ) เช่นกัน

คำว่า กทาจิ สนฺทิสฺสนฺติ (ย่อมปรากฏบางคราว) มีความหมายว่า ย่อมปรากฏในเวลาเป็นไปด้วยวิรติอย่างใดอย่างหนึ่งในสมาทานวิรติและสัมปัตตวิรติ แม้วิรติทั้งหลายจะปรากฏอย่างนี้ ก็ปรากฏไม่พร้อมกัน เพราะมีอารมณ์ต่างกัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า วิสุ วิสุ (เป็นอย่างๆ) แม้ปรากฏเป็นอย่างๆ ก็ปรากฏด้วยการกำจัดทุจริตใดทุจริตหนึ่งเท่านั้น ไม่ปรากฏโดยประการทั้งปวงเหมือนในโลกุตตรจิต

๓๐. การที่อุปมัญญาซึ่งบรรลุปปนาประกอบด้วยโสมนัสแน่นอน ตรัสไว้ในคัมภีร์วิวัฏฐิ^๓ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปญฺจมชฺฌานวชฺชิตมหคฺคตจิตฺเตสุ (มหคฺคตจิตยกเว้นปัญจมชฌาน)

ความจริงอุปมัญญาเหล่านี้มีความชวนชววยยิ่งนักเพราะมีเหล่าสัตว์เป็นอารมณ์ จึงไม่เป็นไปพร้อมด้วยอุเบกขาในปัญจมชฌานที่สงบยิ่งไม่มีความชวนชววย

ส่วนการที่อุปมัญญาอันเป็นเบื้องแรกของอุปปนาประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาอีกด้วย มีอนุญาติไว้ในคัมภีร์อรรถกถา ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า กามาวจร ๒ เปฺย จิตฺเตสุ จ (กามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง และกามาวจรกิริยาจิตที่มีเหตุ ๘ ดวง)

คำว่า กทาจิ (เฉพาะบางคราว) คือ ในกาลที่บุคคลผู้มีความกรุณาเป็นนิตยัมพบเห็นวิบัติของชนเหล่าอื่น และในกาลที่บุคคลผู้ไม่ริษยาเมื่อพบเห็นสมบัติของชนเหล่าอื่น

คำว่า นานา หุตฺวา ชายนฺติ (เกิดแยกกัน) มีความหมายว่า กรุณาและมุทิตาเกิดเป็นอย่างๆ เช่นนี้ว่า กรุณาย่อมเกิดโดยสภาพสงสารเมื่อพบเห็นวิบัติของชนเหล่านั้น มุทิตาย่อมไม่เกิด แต่เมื่อพบเห็นสมบัติ มุทิตาย่อมเกิดโดยสภาพพลอยยินดี กรุณาย่อมไม่เกิด

ในพระสูตรตรัสว่าอุปมัญญาเหล่านี้เป็นเครื่องหลุดพ้นจากความเบียดเบียนและ

ความไม่พอใจซึ่งเกิดจากโทสะ ทั้งโสมนัสก็เป็นปฏิปักษ์กับโทสะ บางอาจารย์จึงกล่าวว่า อัปมัญญานันที่แม่จะเป็นเบื้องต้นแรกของอัปนาที่ประกอบด้วยโสมนัสเสมอ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อุเปกขาสหคเตสุ ๒ เปฯ เกจิ วทนติ (บางอาจารย์อ้างว่ากรุณาและมูทิตาไม่มีในจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา)

มติดังกล่าวของบางอาจารย์นั้นขัดแย้งกับคัมภีร์อรรถกถา บัณฑิตทั้งหลายจึงไม่ยอมรับมตินั้น พระอนุรุธาจารย์จึงเรียกมตินั้นว่า “มติของบางอาจารย์”

[มติข้างต้นนี้เป็นวาทีของพระพุทธทศเถระ ปรากฏในคัมภีร์ปูรารูปวิภาค ข้อ ๓๒ หน้า ๑๓ ว่า

“ส่วนกรุณาและมูทิตาย่อมเกิดแยกกัน และเกิดเฉพาะบางคราวแก่จิต ๒๐ ดวงทั้งหมด คือ รูปาวจรจิต ๑๒ ดวงยกเว้นปัญจมณานจิต กามาวจรกุศลจิตที่เกิดร่วมกับโสมนัส และกามาวจรกิริยาจิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสมีเหตุ”]

ในบรรดาภาวนาที่เป็นเบื้องต้นแรกของโลกียฌานและโลกุตตรฌานทั้งหมด ภาวนาเบื้องต้นของโสมนัสฌานในเวลาใกล้อัปนา ย่อมประกอบกับโสมนัส ภาวนาเบื้องต้นของอุเบกขาฌานย่อมประกอบด้วยอุเบกขา แต่ในเวลาไกลจากฌาน ภาวนาเบื้องต้นของฌานทั้งหมด ย่อมประกอบกับโสมนัสบ้าง อุเบกขาบ้าง มตินั้นจึงควรจัดเป็นมติของบางอาจารย์

ในเรื่องนี้ จิตที่เจริญสมณะและวิปัสสนาทั้งหมด พึงประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา โดยมากก่อน ถ้าหากจิตดังกล่าวพึงประกอบด้วยโสมนัสตั้งแต่แรก เมื่อนั้น เหล่าสัตว์ย่อมเพิลิดเพลινในกรรมที่ก่อให้เกิดโสมนัส พวกเขาก็ควรจะละทิ้งการงานอื่นแล้วหมั่นพากเพียรเจริญภาวนาเป็นแน่ แต่ต่อมาเมื่อเหล่าสัตว์ได้พบเห็นความก้าวหนังก่อนและหลังแห่งการอบรมจิตของตน จึงประกอบด้วยโสมนัส อย่างไรก็ดี จิตที่เจริญอุสุภกรรมฐาน มีอารมณ์ปฏิกุศล และจิตที่เจริญกุณนามีทุกขิตสัต์ว์เป็นอารมณ์ ย่อมจะไม่เกิดโสมนัสเวทนา ก่อนอย่างแน่นอน

กรุณาและมุทิตานี้ย่อมเกิดขึ้นในเวลาทั่วไป ในบรรดาธรรมทั้งสองนั้น ลำดับแรก มุทิตามีอารมณ์คือสมบัติที่น่าปรารถนา จึงมักเกิดร่วมกับโสมนัส ข้อความดังกล่าวย่อมเหมาะสม ส่วนกรุณามีอารมณ์คือความวิบัติที่ไม่น่าปรารถนา จึงมักเกิดร่วมกับอุเบกขา

หนึ่งไม่ควรกล่าวว่า กรุณาและมุทิตามีความชวนชวายเป็นักเพราะมีเหล่าสัตว์เป็นอารมณ์ จึงทำให้ตรงกันข้ามกับอุเบกขา หมายความว่า อุเบกขาที่ยังไม่บรรลุอุปปนาชื่อว่า เวทูปเพกขา (อุเบกขาเวทนา) ย่อมไม่ชวนชวายในการเสวยรสของอารมณ์ [อุเบกขา-เวทนามีความรู้สึกวางเฉย ไม่ชวนชวายในการเสวยรสของอารมณ์เหมือนสุขเวทนาที่เสวยรสของอารมณ์ด้วยความชอบใจ หรือทุกข์เวทนาที่เสวยรสของอารมณ์ด้วยความไม่ชอบใจ] แต่ยังมีความชวนชวายในกิจอื่น เพราะเหล่าสัตว์ย่อมลัทธิภัพย์บ้าง ให้ทานบ้าง กระทำกรรมที่เป็นบุญบาปอื่นอันใหญ่หลวงด้วยจิตที่ประกอบกับอุเบกขา จึงควรกล่าวว่ากรุณาและมุทิตาที่บรรลุอุปปนาย่อมตรงกันข้ามกับอุเบกขา

[กรุณาและมุทิตาที่บรรลุอุปปนา ย่อมมีสภาพตรงกันข้ามกับอุเบกขา ส่วนกรุณาและมุทิตาที่ยังไม่บรรลุถึงอุปปนามีสภาพไม่ตรงกันข้ามกับอุเบกขา กรุณาและมุทิตาจึงเกิดได้ในกามาวจรกุศลจิตที่ประกอบกับอุเบกขา]

(๘๔) ด้วยถ้อยคำดังนี้ ข้าพเจ้า[พระภิกษุอาจารย์]ได้ปฏิเสธข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวณินีที่ว่า “ในเวลาเจริญกรุณาและมุทิตา การบริกรรมด้วยจิตที่ประกอบกับอุเบกขา โดยเนื่องกับความเคยชินก่อนอุปปนาวิถีย่อมมิได้เหมือนคนสาธยายคัมภีร์ที่คล่องแคล่ว แม้จะใส่ใจในอารมณ์อื่นก็สาธยายได้ และเหมือนบุคคลผู้กำหนดรู้สังขารด้วยวิปัสสนาที่ชำนาญแล้ว บางคราวก็กำหนดรู้ได้ด้วยจิตที่ปราศจากอาณาน ด้วยอำนาจของความเคยชิน ดังนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวมติที่ว่า ‘กรุณาและมุทิตาย่อมไม่เกิดในกามาวจรจิตที่ประกอบกับอุเบกขา’ โดยความเป็นมติของบางอาจารย์”

๓๑. อารมณ์มีกสิณนิमितเป็นต้นไม่ลึกซึ้ง แต่ปัญญาย่อมเป็นไปในอณานจิตมีกสิณนิमितเป็นต้นเป็นอารมณ์ ด้วยอำนาจของความเพียร อำนาจของจิตที่ตั้งมั่น และความไกลจากกิเลส ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สพฺเพสุปิ ปญฺจ ะเปยฺ จิตฺเตสุ จ (ในมหัคคตจิต และโลกุตตรจิต ๓๕ ดวงทั้งหมด)

อธิบายคาถาสรุป

๓๒. เจตสิก ๓ ดวง คือ วิรตีเจตสิก และเจตสิก ๒ ดวง คือ อัปปมัญญา ๒
พึงประกอบบทว่า โสภณเจตสิกทั้งหลายประกอบในโสภณจิตได้เป็น ๔ นัยตาม
ที่กล่าวแล้วนี้

อธิบายนิยตโยคี-อนियตโยคีเจตสิก

๓๓. บัดนี้ พระอนุรุธาจารย์กล่าวถ้อยคำที่ขึ้นต้นว่า อิสสา (อิสสาเจตสิก มัจฉริย-
เจตสิก กุกกุจเจตสิก วิรตีเจตสิก และกรุณาเจตสิกเป็นต้น ย่อมเกิดแยกกันและเกิดใน
บางคราว) เพื่อแสดงประเภทที่ประกอบรวมกันเสมอหรือไม่ประกอบรวมกันในจิตและ
เจตสิกที่ประกอบกับจิตทั้งหมด

คำว่า กรุณาหิ คือ เจตสิกที่มีกรุณาเป็นต้น หมายถึง อัปปมัญญา ๒

คำว่า อิสสามัจฉเรกกุกกุจวิรติกรุณาหิ คือ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ วิรตี และ
กรุณา เป็นต้น เจตสิกดังกล่าวย่อมเกิดแยกกัน และเกิดเป็นบางคราว

อนึ่ง มานะย่อมเกิดบางคราว

ถีนมิทธะย่อมเกิดในบางคราวเช่นกัน แต่จะเกิดร่วมกันแน่นอนไม่แยกกัน

ทั้งหมดนี้เป็นการประกอบบท

การที่อัปปมัญญาและวิรตีประกอบรวมกันในบางคราว ได้กล่าวไว้แล้ว และ
จักกล่าวอีกต่อไป

ทั้งพระอนุรุธาจารย์จักกล่าวการประกอบแห่งอิสสาเป็นต้นต่อไป แต่ข้าพเจ้า
พึงกล่าวการประกอบโดยแยกกันในบางคราวของมานะและถีนมิทธะในที่นี้

ในบรรดาเจตสิกเหล่านั้น มานะแม้จะเกิดในจิตที่ไม่ประกอบด้วยทวิขันธ์ ๔ ดวง แต่ก็
เกิดได้บางคราว คือ ในเวลาที่จิตเป็นไปโดยดำริว่า เราดีเลิศ และย่อมไม่เกิดในกาลอื่น

ถีนมิทธะแม้เกิดในจิตที่ประกอบด้วยสังขาร ๕ ดวง ก็เกิดได้บางคราว คือ ใน
เวลาที่จิตเหล่านั้นเป็นไปด้วยความไม่เหมาะสมในกิริยาเพราะถูกความง่วงครอบงำ และ

ไม่เกิดในกาลอื่น

ส่วนถิ่นมิทระ ๒ ดวงที่เกิดในกาลนั้น ย่อมเกิดร่วมกันแน่นอน ไม่เกิดแยกกัน

(๘๕) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวการประกอบบทว่า “ถิ่นมิทระย่อมเกิดร่วมกับอิสลามัจฉริยะ กุกกุจจะ และมานะ เป็นบางคราว บางคราวก็เกิดแยกกันกับเจตสิกเหล่านั้น” การประกอบบทนั้นไม่พึงเชื่อว่าเป็นสาระ เพราะการที่ถิ่นมิทระเกิดร่วมกันหรือแยกกันกับเจตสิกย่อมสำเร็จด้วยลักษณะทางหน้าที่และอารมณ์ของเจตสิกว่าความตรงกันข้ามหรือไม่

(๘๖) แม้การประกอบบทที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ฎีกาว่า “มานะและถิ่นมิทระย่อมเกิดแยกกันบางคราว เกิดร่วมกันบางคราว” การประกอบบทนั้นก็ไม่งาม ดังได้กล่าวเหตุมาแล้ว

๓๔. คำว่า ยถาตุตตานุสาเรน (ตามนัยที่กล่าวมาแล้ว) มีความหมายว่า ตามนัยที่กล่าวแล้วด้วยถ้อยคำที่ขึ้นต้นว่า สตุต สพุตถุ ยุชฺชนฺติ (สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวงประกอบในจิตทั้งปวง)

คำว่า เสสา (เจตสิกที่เหลือ) คือ เจตสิก ๔๑ ดวงที่เหลือจากอนิยตโยคีเจตสิก ๑๑ ดวง

พึงประกอบบทว่า เจตสิกเหล่านั้นพึงทราบว่าเป็นเจตสิกที่ประกอบกับจิตแน่นอน ในจิตอุปบาทที่ตนเกิดขึ้น ตามนัยที่กล่าวมาแล้ว

อธิบายสังคหณัย ๓๓

เมื่อพระอนุรุธอาจารย์ได้แสดงสัมปโยคนัยโดยกำหนดฐานะที่เจตสิกแต่ละดวงประกอบ[ในจิตทั้งหมด] ดังนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงสังคหณัยโดยกำหนด[จำนวนและประเภท]เจตสิกทั้งหมดที่ประกอบร่วมกันได้[ในจิตแต่ละดวง] จึงกล่าวบาทคาถาว่า สงคหณฺจ เป็นต้น

พึงประกอบบทว่า บัดนี้ ข้าพเจ้าจักกล่าวสังคหณัยของเจตสิกเหล่านั้นตามสมควร

๓๕. คาถาที่ขึ้นต้นว่า ฉตฺตีส (สังคหณัยของเจตสิก มี ๕ นัยตามสมควรที่ประกอบได้ คือ เจตสิก ๓๖ ดวงประกอบได้ในโลกุตตรจิต เจตสิก ๓๕ ดวงได้ในมหัคคต-

จิต เจตสิก ๓๘ ดวงได้ในกามาวจรโสภณจิต เจตสิก ๒๗ ดวงได้ในอกุศลจิต และเจตสิก ๑๒ ดวงได้ในอเหตุกจิต) แสดงหัวข้อของสังคหัญ

อธิบายโลกุตตรจิต สังคหัญ

๓๖. อปัมัญญาที่มีสัตตวัญญูเป็นอารมณ์ ย่อมไม่มีในโลกุตตรจิตซึ่งมีนิพพานเป็นอารมณ์ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อปัมณฺณวชฺชิตา (ยกเว้นอปัมัญญา)

ตถา ศัพท์แสดงนัยว่า เช่นเดียวกันนี้ คือ เจตสิก ๓๕ ดวงอันหมายถึง อัญญสมานเจตสิก ๑๒ ดวงยกเว้นวิตก และโสภณเจตสิก ๒๓ ดวงยกเว้นอปัมัญญา ๒ ย่อมรวมเข้าในทุตติยานิกจิต เป็นต้น

คำว่า เต เอว (เจตสิกเหล่านั้น) คือ เจตสิก ๓๒ ดวงที่ประกอบด้วยอุเบกขา ยกเว้นวิตก วิจารณ์ ปีติ และสุข

ในคำว่า อฏฺฐสุ (ในโลกุตตรจิต ๘ ดวง) พึงทราบการแสดงเอกเสส (การลบให้เหลือศัพท์หนึ่ง) คำว่า อฏฺฐ หมายถึง จิต ๘ ดวง และ จิต ๘ ดวง หรือแสดงด้วยการลบ วิชาศัพท์

[เอกเสสนัย เป็นการลบให้เหลือศัพท์หนึ่งศัพท์ กล่าวคือ บทเดิมมี ๒ ศัพท์ เชื่อมสมาสว่า อฏฺฐอฏฺฐ ลบ อฏฺฐ ศัพท์หลังเพื่อให้เหลือศัพท์เดียว ตามนัยหลัง วิชาศัพท์ คือ ศัพท์ที่ลงวิภัตตินามทั้ง ๒ ศัพท์ ไม่ใช่สมาสเหมือนเอกเสส ให้ลบหนึ่งศัพท์เพื่อย่อคำ ทั้งสองนัยเป็นการลบให้เหลือศัพท์หนึ่งศัพท์ ท่านแสดงทั้งสองนัยนี้ไว้ตามหลักภาษา]

คำว่า ปญฺจกฺขณานวเสน (โดยจำแนกตามฉาน ๕) มีความหมายว่า โดยการจำแนกตามประเภทของฉานที่ตรัสไว้โดยปัญจกนัยในพระบาลี หมายถึง สังคหัญมี ๔ อย่าง โดยจำแนกตามประเภทของฉานที่ตรัสไว้โดยจตุกกนัย

บรรดาผู้บรรลุปฐมฉานแล้วเจริญทุตติยานอยู่ ผู้มีปัญญาช้าย่อมล่วงพ้นวิตกได้อย่างเดียว ทุตติยานมีองค์ ๔ ย่อมเกิดแก่ผู้นั้น ส่วนผู้มีปัญญาเร็วย่อมล่วงพ้นวิตกและวิจารณ์ได้พร้อมกัน ทุตติยานมีองค์ ๓ ย่อมเกิดแก่ผู้นั้น ความต่างกันของนัยเหล่านั้นจึงเป็นดังนี้

อธิบายมหัคคตจิต สังคหัย

๓๘. วิรติเจตสิกย่อมไม่เกิดในมหัคคตจิต เพราะมีหน้าที่และอารมณ์ต่างกัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า วิรติตตยวชฺชิตา (ยกเว้นวิรติเจตสิก ๓ ดวง) หมายความว่า วิรติทำหน้าที่ชำระกายและวาจาส่วนมหัคคตมานทำหน้าที่ชำระจิตของผู้มีกิริยาทางกายและวาจาบริสุทธิ์ดีแล้ว และวิรติย่อมเกิดปรารภสภาพ[คือเจตนา]งตเว้นหรือนิพพาน ส่วนมหัคคตมานเกิดปรารภบัญญัติหรือมหัคคตธรรมเท่านั้น

อธิบายกามาวจรโสภณจิต สังคหัย

๔๐. วิรติและอัปมัญญาเกิดร่วมกัน ๒ อย่างในจิตดวงเดียวไม่ได้ เพราะมีหน้าที่และอารมณ์ตรงกันข้ามกัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อปฺปมณฺญาวิริติโย ปเนตฺถ ๕เปฯ โยเซตพฺพา (หนึ่ง ฟังประกอบอัปมัญญาเจตสิก ๒ ดวง และวิรติเจตสิก ๓ ดวง รวม ๕ ดวงในกามาวจรโสภณจิตนี้เป็นดวงๆ ไปเท่านั้น)

วิรติย่อมไม่เกิดในอัปยาคตจิต [วิปากและกิริยา] ที่เป็นโลกียะ ซึ่งปราศจากหน้าที่ในการกำจัดความไม่มีศีล เพราะวิรติมีหน้าที่กำจัดความไม่มีศีล ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า วิรติวชฺชิตา (ยกเว้นวิรติเจตสิก) ดังพระพุทธวจนะในพระบาลีว่า

ปญฺจสิกฺขาปทา กุสลาเยว.^{๖๔}

“สิกขาบทห้าเป็นกุศลเท่านั้น”

โปรดทราบที่พระดำรัสนี้หมายถึงสิกขาบทที่เป็นโลกียะ [เพราะโลกุตตรวิรติเกิดได้ในโลกุตตรวิปากจิต]

อัปมัญญาย่อมไม่เกิดในมหาวิปากจิต เพราะมีสัตว์บัญญัติเป็นอารมณ์ ส่วนมหาวิปากมีกามอารมณ์เป็นอารมณ์แน่นอน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อปฺปมณฺญาวิริตฺวชฺชิตา (ยกเว้นอัปมัญญาเจตสิกและวิรติเจตสิก)

ถามว่า : กามกุศลก็มีสัตว์บัญญัติเป็นต้นเป็นอารมณ์ได้ ดังนั้น วิปากของกุศลก็พึงมีอารมณ์เหมือนกุศลเช่นกันมิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น เพราะมหาวิปากจิตปราศจากความดำริ หมายความว่า บัญญัติเป็นสิ่งที่ไม่มีจริง [แต่มีด้วยการสมมุติ] อีกทั้งธรรมที่เป็นมหัคคตะและโลกุตระก็มีสภาพละเอียดสุขุม บัญญัติและธรรมเหล่านั้นจึงเป็นอารมณ์ของกุศลเป็นต้นที่รับรู้โดยดำริหรือแทงตลอดด้วยประการนั้นๆ แต่กามวิปากจิตจะดำริรับรู้อารมณ์ไม่ได้ เพราะมีอาณูภาพน้อย จิตดังกล่าวย่อมจะรู้แจ้งแทงตลอดไม่ได้ ดังนั้น กามวิปากจิตจึงรับรู้บัญญัติหรือธรรมอันเป็นมหัคคตะและโลกุตระไม่ได้ ส่วนมหัคคตวิปากจิต แม้ปราศจากความดำริก็รับรู้อารมณ์บัญญัติพิเศษ ที่เกิดขึ้นด้วยอาณูภาพของการอบรมจิต เพราะเกิดด้วยการมพิเศษซึ่งบรรลุปปนา

(๘๗) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “วิปากของกามาวจรกุศลนั้นไม่มีอารมณ์เหมือนกุศล] เพราะเป็นผลของกรรมที่เนื่องด้วยกามตัณหา” และอธิบายความนั้นด้วยการเปรียบเทียบของนางทาสีโดยมุ่งหมายว่า “กามวิปากจิตรับรู้กามธรรมที่เป็นอารมณ์ของกามตัณหาได้ เพราะเกิดจากกรรมที่เนื่องด้วยตัณหา” ข้อความนั้นพึงใคร่ครวญ เพราะถ้าเป็นเช่นนั้น แม้มหัคคตวิปากจิตก็เกิดจากกรรมที่เนื่องด้วยรูปตัณหาและอรูปตัณหา จิตเหล่านั้นก็พึงรับอารมณ์เป็นมหัคคตธรรมซึ่งเป็นอารมณ์ของรูปตัณหาและอรูปตัณหาเท่านั้น

แม้กามตัณหาก็ใช้ว่าจะรับอารมณ์เป็นกามธรรมอย่างเดียว แต่ไม่รับอารมณ์เป็นบัญญัติ และตัณหาที่เป็นไปด้วยความยินดีในบัญญัติมีสตรีบุรุษหรือมือเท้าเป็นต้น ย่อมจะเป็นกามตัณหาแน่นอน

อธิบายคาถาสรุป

๔๑. คำว่า สุเภ แปลว่า ในกุศลจิต

คำว่า มเน (ในบรรดาจิต) ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถนิทธารณะ (กลุ่มที่มีการกระจายส่วนย่อยออก) พึงทราบนิทธารณียะ (ส่วนย่อย) ว่า สุเภ กุริเย ปาเก (ในกุศลจิต วิปากจิต กิริยาจิต) อีกนัยหนึ่ง พึงประกอบบทว่า สังคหณฺยในจิตที่เป็นกามาวจรกุศล วิปาก และกิริยาอันประกอบด้วยเหตุ มี ๑๒ นัย

[ตามนัยแรก คำว่า มเน ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถนิทธารณะ นัยหลังให้ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถอาวาระตามปกติ]

อธิบายจิตที่ไม่ประกอบด้วยวิรตี-อัปมัญญา

๔๒. คาทาว่า น วิชฺชนเตตฺถ (ในบรรดาโสภณจิตเหล่านี้ วิรตีเจตสิกย่อมไม่ประกอบในมหากิริยาจิต ๘ ดวง และในมหัคคตจิต ๒๗ ดวง) เป็นการประมวลธรรมที่ถูกยกเว้น

คำว่า เอตฺถ คือ ในบรรดาโสภณจิต

คำว่า ทวยํ (เจตสิก ๒ อย่าง) คือ วิรตีเจตสิกและอัปมัญญาเจตสิก ๒ อย่าง

อธิบายวิเสสกเจตสิก

คำว่า อนนฺตเร (ในโลกุตตรจิต) เป็นการนับธรรมที่ทำให้มีลักษณะเฉพาะไม่ทั่วไป

คำว่า ฆานธมฺมา (ธรรมที่เป็นฆาน) คือ วิตกเป็นต้น

อัปมัญญาและฆานธรรมทำให้จิตมีลักษณะเฉพาะในมัชฌิมจิต (จิตปานกลาง) คือมหัคคตจิต ส่วนอัปมัญญา วิรตี ปัญญา และปีติ ทำให้มีลักษณะเฉพาะในปริตตจิต (จิตที่มีกำลังน้อย) คือกามาวจรโสภณจิต ดังกล่าวนี้เป็นการทำให้จิตเกิดลักษณะเฉพาะโดยสังคหณัย

อธิบายอกุศลจิต สังคหณัย

๔๓. พึงประกอบบทว่า เจตสิก ๑๗ ดวงพร้อมทั้งโลภเจตสิกและทิฏฐิเจตสิก รวมเป็นเจตสิก ๑๙ ดวง ย่อมรวมเข้า[ในอสังขาริกจิตดวงที่ ๑]

๔๔. พึงประกอบบทว่า เจตสิก ๑๖ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๒ ยกเว้นปีติ และอกุศลสาธารณเจตสิก ๔ พร้อมทั้งโลภเจตสิกและทิฏฐิเจตสิก รวมเป็นเจตสิก ๑๘ ดวง ย่อมรวมเข้า[ในอสังขาริกจิตดวงที่ ๓]

๔๗. อิสฺสา มัจฉริยะ และกุกกุจจะ แตกต่างกันโดยหน้าที่และอารมณ์ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อิสฺสา ๒ เปย โยเซตพฺพานิ (พึงประกอบอิสฺสา มัจฉริยะ และกุกกุจจะในอสังขาริกจิตดวงที่ ๕ นี้เป็นดวงๆ ไป)

๕๐. เจตสิกที่ประกอบในอกุศลจิตตูปาททั้งหมด ต่างกันโดยสภาวะ แต่โดยจำนวน บางดวงก็เหมือนกัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ทวารส ขเปย สงฺคหิตา ภวนฺติ (ก็รวมเป็น ๗ นัยเท่านั้นในอกุศลจิตที่เกิดขึ้น ๑๒ ดวง)

อธิบายคาถาสรูป

๕๑. ในที่นี้ สังคหณ์ในอกุศลจิตมี ๗ นัยอย่างนี้ คือ เจตสิก ๑๙ ดวงในอสังขาริกจิตที่ ๑ และที่ ๒ รวม ๕ ดวง, เจตสิก ๑๘ ดวงในอสังขาริกจิตที่ ๓ และที่ ๔, เจตสิก ๒๐ ดวง ในอสังขาริกจิตที่ ๕, เจตสิก ๒๑ ดวงในสสังขาริกจิตที่ ๑ และที่ ๒ รวม ๕ ดวง, เจตสิก ๒๐ ดวงในสสังขาริกจิตที่ ๓ และที่ ๔, เจตสิก ๒๒ ดวงในสสังขาริกจิตที่ ๕, เจตสิก ๑๕ ดวงในโมหมูลจิต ๒ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคาถาสรูปว่า เอกุณวีส (เจตสิก ๑๙ ดวง) เป็นต้น

อธิบายศัพท์ากุศลโยคีเจตสิก

๕๒. คำว่า สาธารณา คือ สัพพากุศลสาธารณเจตสิก

คำว่า สมานา คือ อัญญสมานเจตสิก

คำว่า อปเร (อัญญสมานเจตสิกอื่น) คือ อัญญสมานเจตสิกที่เหลืยกเว้นฉันทะ ปิตี และอิโมกข์

อธิบายเหตุกจิต สังคหณ์

๕๓. คำว่า หสนจิตฺเต คือ หสิตูปปาทจิต

๕๔. คำว่า โวฏฺฐพฺพนฺเต คือ มโนทวารารวชนจิต

๕๕. คำว่า สุขสนฺตฺรเณ คือ โสมนัสสันตฺรณจิต

๕๖. คำว่า มโนธาตุดฺติกาเหตุกปฏิสนธิยฺคเพ (มโนธาตุ ๓ และเหตุกปฏิสนธิยฺคหนึ่ง) คือ มโนธาตุ ๓ ที่เรียกว่า ปัญจทวารารวชนจิต ๑ สัมปฏิจฉนจิต ๒ และเหตุกปฏิสนธิยฺคหนึ่งซึ่งเรียกว่า อุเบกขาสันตฺรณจิต ๒

อธิบายคาถาสรูป

๕๙. พึงประกอบบพว่า สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ย่อมประกอบในอเหตุกจิตทั้งหมด ส่วนปกิณณกเจตสิกที่เหลือจากนั้น ย่อมประกอบตามสมควร ข้าพเจ้า [พระอนุรุทธาจารย์] กล่าวสังคหณ์ไว้ ๓๓ อย่าง [โดยพิสดาร] ด้วยประการฉะนี้

อธิบายการนับเจตสิกเท่าจำนวนจิต

๖๐. บัดนี้ พระอนุรุทธาจารย์ดำริว่า ปริจเฉทนี้แสดงเรื่องเจตสิก จึงควรกล่าวการจำแนกเจตสิกแต่ละดวง ตามประเภทแห่งภูมิ ชาติ และสัมปโยคนัยเป็นต้นเช่นเดียวกับ [การจำแนก] จิต ฉะนั้น จึงกล่าวคาถาสุตท้ายเพื่อแสดงความนั้น

พึงประกอบบพว่า เมื่อบุคคลทราบสัมปโยคนัย ๑๖ และสังคหณ์ ๓๓ ของเจตสิกที่ประกอบกับจิตเสมอโดยประการดังที่กล่าวไว้แล้วนี้ พึงแสดงประเภทของเจตสิกเหล่านั้นให้เสมอกันกับจิตตามสมควร หมายความว่า พึงยกเจตสิก ๕๒ ดวงขึ้นกล่าวเป็นดวงๆ ไปในจิต ๘๘ หรือ ๑๒๑ ดวงอย่างนี้ว่า “ลำดับแรก ผัสสะมี ๘๘ หรือ ๑๒๑ ดวง เพราะประกอบในจิต ๘๘ หรือ ๑๒๑ ดวง” แล้วพึงกล่าวการจำแนกเจตสิกเหล่านั้นตามประเภทแห่งภูมิ ชาติ และสัมปโยคนัยเป็นต้นตามสมควร

จบการแสดงข้อความปรมัตถ์แห่งเจตสิกสังคหะ

ในคัมภีร์ชื่อปรมัตถทีปนีอันเป็นอรรถาธิบายฉบับที่ ๔ ของคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะ
ด้วยประการฉะนี้

ปริจเฉทที่ ๓

ปกิณณกสังคหะ

(ประมวลจิตและเจตสิกโดยทั่วไป)

อธิบายการประมวล ๖ ประเภท

๑-๒. พระอนุรุธาจารย์ได้แสดงการจำแนกจิตและเจตสิกโดยแยกเป็นเรื่องๆ ดังนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงการจำแนกกลุ่มจิตและเจตสิกทั้งสองนั้นอีก จึงกล่าวคำว่า สมบุตฺตยา ยถาโยคํ ฯลฯ (ธรรมคือจิตและเจตสิก รวมเป็น ๕๓ โดยสภาวะ ประกอบกันตามสมควร)

พึงประกอบบทว่า บัดนี้ ข้าพเจ้า[พระอนุรุธาจารย์]จักแสดงการประมวลจิตและเจตสิกที่รวมจำนวนมี ๕๓ โดยสภาวะ ตามสมควรที่ประกอบกันได้ โดยจะได้แสดงการประมวลเป็นประเภทต่างๆ ไว้ตามสมควร

ในคานานั้น สภาวะ คือ ภาวะที่เป็นอยู่ กล่าวคือ ลักษณะเฉพาะของธรรมทั้งหลาย ซึ่งนับจำนวนรวมกันเป็น ๕๓ โดยสภาวะนั้นมีดังนี้ ลำดับแรก จิตแม้มี ๘๘ ดวง โดยจำแนกตามภูมิ ชาติ และสัมปโยคนัย เป็นต้น ก็เป็นสภาวะอย่างหนึ่งด้วยลักษณะเฉพาะ คือการรับรู้อารมณ์ของตน แม้ผัสสะมี ๘๘ ดวงโดยจำแนกตามภูมิ ชาติ และสัมปโยคนัย เป็นต้น ก็เป็นสภาวะอย่างหนึ่งด้วยลักษณะกระทบ[อารมณ์] เวทนาและสัญญาเป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า การประมวลที่เป็นไปโดยเวทนา เหตุ กิจ ทวาร อารมณ์ และวัตถุ

ในคานานั้น คำว่า เวทนาเหตุโต (โดยเวทนาและเหตุ) มีความหมายว่า โดยประเภทของเวทนา และโดยประเภทของเหตุ

คำว่า กิจจุทวาราลมฺพนวตฺถุโต (โดยกิจ ทวาร อารมณฺ และวตฺถุ) ก็เช่นเดียวกัน

คำว่า จิตฺตูปปาทวเสนว (ตามประเภทแห่งจิตที่เกิดขึ้นนั่นเอง) พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า จะแสดงตามประเภทแห่งจิตที่เกิดขึ้น

เอว (นั่นเอง) ศัพท์[ใน จิตฺตูปปาทวเสนว = จิตฺตูปปาทวเสน + เอว] ทำหน้าที่ปฏิเสธเจตสิก

ด้วยถ้อยคำดังนี้ พระอนุรุธเถระแสดงรูปวิเคราะห์ของปกิณณกสังคหะ ๖ ประเภทในปริจเจทนีโดยเริ่มจาก เวทนาสังคหะ คือ การประมวลจิตและเจตสิกโดยจำแนกตามเวทนา เหตุสังคหะ คือ การประมวลจิตและเจตสิกโดยจำแนกตามเหตุ เป็นต้น

[คัมภีร์ปรมัตถทีปนีแสดงรูปวิเคราะห์ตติยัตถ์ปริสสมาสว่า เวทนาเภทสน สงฺคโห เวทนา-สงฺคโห (การประมวลโดยจำแนกตามเวทนา ชื่อว่า เวทนาสังคหะ) ท่านอ้างอิงข้อความในคาถาขึ้นต้นนี้ว่า เวทนาเหตุโต กิจจุทวาราลมฺพนวตฺถุโต สงฺคโห (การประมวลโดยเวทนา เหตุ กิจ ทวาร อารมณฺ และวตฺถุ)]

(๘๘) ในคัมภีร์วิภาวนีได้ถือเอาเจตสิกธรรมด้วยโดยอ้างคำว่า จิตฺตูปปาท [ที่แปลว่า จิตและเจตสิก ตามมตินั้น] จึงไม่มีธรรมอื่นที่ควรปฏิเสธ และได้กล่าวว่า “โดยไม่ปราศจากจิตและเจตสิกเหล่านั้นในทีเดียว” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะไม่มีสังคหะประเภทใด ในปริจเจทนีแสดงไว้โดยนัยแห่งเจตสิกว่า “เจตสิกจำนวนนี้ประกอบกับสุขเวทนา เจตสิกจำนวนนี้ประกอบกับทุกขเวทนา” เป็นต้น มีแต่สังคหะที่แสดงโดยนัยแห่งจิตเท่านั้นว่า “จิตที่ประกอบกับสุขเวทนา เป็นกายวิญญานจิตที่เป็นผลของกุศลกรรมดวงเดียวเท่านั้น” เป็นต้น อนึ่งเมื่อจิตสำเร็จแล้ว แม้เจตสิกก็สำเร็จได้เช่นกัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า จิตฺตูปปาทวเสนว (ตามประเภทแห่งจิตที่เกิดขึ้นนั่นเอง) นี้

[คำว่า จิตฺตูปปาท ตัตถฺยเป็น จิตฺต + อุปฺปาท คัมภีร์ปรมัตถทีปนีเห็นว่า อุปฺปาท เป็นบทขยายของ จิตฺต จึงแปลว่า “จิตที่เกิดขึ้น” เอว (นั่นเอง) ศัพท์ในคำว่า จิตฺตูปปาทวเสนว ทำหน้าที่ปฏิเสธเจตสิก หมายความว่า ท่านจะแสดงการประมวลจิตและเจตสิกเหล่านั้น ตามประเภท

แห่งจิตที่เกิดขึ้นโดยเวทนาเป็นต้นตามสมควร เมื่อเข้าใจการประกอบของจิตในเวทนาแล้วก็เป็นอันเข้าใจการประกอบของเจตสิกในเวทนาได้ ดังนั้นเป็นต้น ส่วนคัมภีร์วิภาวณีเห็นว่า คำว่า อุปุบาท หมายถึง เจตสิก ดังนั้น จิตตูปุบาท จึงหมายถึง จิตและเจตสิก ตามมตินี้ เอว ศัพท์ทำหน้าที่ปฏิเสธ ภิรียาคือความไม่ปราศจากจิตและเจตสิก]

อธิบายเวทนาสังคหะ

๓. คำว่า ตตถ คือ สังคหะ ๖ ประเภทนั้น

เวทนาสังคหะ คือ การประมวลจิตและเจตสิกที่ประกอบกับเวทนาเหล่านั้น โดยจำแนกตามเวทนา

(๘๙) ในคัมภีร์วิภาวณีกล่าวว่า “**เวทนาสังคหะ** คือ การประมวลเวทนาด้วยการจำแนก มีสุขเวทนาเป็นต้นและจิตเจตสิกที่ประกอบกับเวทนาเหล่านั้น” ในพากย์นั้น จ ศัพท์แสดงว่าพระอนุรุธาจารย์ได้แสดงเอกเสสว่า เวทนาสังคหะ ในความหมายที่รวมถึงเวทนาสังคหะ (การประมวลเวทนา) และ เวทนาสหคตจิตตูปุบาทสังคหะ (การประมวลจิตเจตสิกที่ประกอบกับเวทนา) ข้อความนั้นไม่งาม เพราะประเภทของเวทนาในที่นี้กล่าวไว้เพื่อกำหนดธรรมอันเป็นที่อาศัยของสังคหะนี้ มิใช่เพื่อแสดงการประมวลเวทนาโดยเฉพาะ

[คำว่า เวทนาสงคห คัมภีร์วิภาวณีเห็นว่ามาจากศัพท์สมาสสองบทว่า เวทนาสงคห + เวทนาสหคตจิตตูปุบาทสงคห ทั้งสองศัพท์เข้าสมาสกันแล้วลบให้เหลือศัพท์หนึ่ง โดยลบ เวทนาสหคตจิตตูปุบาทสงคห เพื่อย่อคำให้สั้นลงด้วยเอกเสสนัย คือ ลบให้เหลือคำเดียว แต่คัมภีร์ปรมัตถทีปนีเห็นว่าไม่ใช่เอกเสส]

ถามว่า : ในสังยุตตนิกาย* พระพุทธเจ้าตรัสเวทนา ๒ อย่างบ้าง ๓ อย่างบ้าง ๕ อย่างบ้าง ๖ อย่างบ้าง ๑๘ อย่างบ้าง ๓๖ อย่างบ้าง ๑๐๘ อย่างบ้าง เหตุใดพระอนุรุธาจารย์จึงกล่าวว่า ตีริธา เวทนา (เวทนามี ๓ อย่าง)

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว แต่เวทนามี ๓ อย่างด้วยลักษณะของการเสวย[อารมณ์] หมายความว่า บุคคลที่เสวยอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งอยู่ ย่อมจะเสวยอารมณ์ด้วยความ

ชอบใจ ไม่ชอบใจ หรือวางเฉย ไม่มีประการอื่นจากนั้น

ส่วนประเภทอื่นตรัสไว้โดยปริยายนั้น ความพิสดารมีดังนี้ว่า ในบรรดาเวทนาเหล่านั้น เวทนา ๒ อย่างตรัสไว้โดยจำแนกตามเวทนาทางกายและทางใจ ดังพระพุทธทวจะว่า

กตมา จ ภิกขเว เทว เวทนา กายิกา จ เจตสิกกา จ.^๒

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เวทนา ๒ อย่างเป็นไฉน คือ เวทนาทางกาย และเวทนาทางใจ”

อีกนัยหนึ่ง เวทนา ๒ อย่างตรัสไว้โดยรวมอุเบกขาเข้าในสุข ดังพระพุทธทวจะว่า

เทว เวทนา วุตตะตา ภควตา สุขา เวทนา ทุกฺขตา เวทนา. ยายี ภาเนเต อทุกฺขมสุขา เวทนา. สนฺตสมฺมึ เอสา ปณีเต สุขเ วุตตะตา ภควตา.”

“พระผู้มีพระภาคตรัสเวทนา ๒ อย่าง คือ สุขเวทนา และทุกข์เวทนา ท่านผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคตรัสอุเบกขาไว้ในสุขอันสงบประณีต”

ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “พระพุทธเจ้าตรัสเวทนา ๒ อย่างไว้ โดยรวมอุเบกขาที่เป็นไปในฝ่ายไม่มีโทษไว้ในสุข และรวมอุเบกขาที่เป็นไปในฝ่ายมีโทษไว้ในทุกข์” ข้อความนั้นแม้ไม่ปรากฏในพระบาลี ก็สมควร

เวทนามี ๕ อย่างด้วยการจำแนกตามอินทรีย์ [ความเป็นใหญ่ซึ่งปรากฏชัดเป็นสุขเวทนา ทุกฺขเวทนา โสมนัสเวทนา โทมนัสเวทนา และอุเบกขาเวทนา]

เวทนามี ๖ อย่างด้วยการจำแนกตามผัสสะ [จักขุสัมผัสสชาเวทนา = เวทนาเกิดจากสัมผัสทางจักขุประสาท โสตสัมผัสสชาเวทนา = เวทนาเกิดจากสัมผัสทางโสตประสาท ฆานสัมผัสสชาเวทนา = เวทนาเกิดจากสัมผัสทางฆานประสาท ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา = เวทนาเกิดจากสัมผัสทางชิวหาประสาท กายสัมผัสสชาเวทนา = เวทนาเกิดจากสัมผัสทางกายประสาท และ มโนสัมผัสสชาเวทนา = เวทนาเกิดจากสัมผัสทางใจ]

เวทนา มี ๑๘ อย่างตามประเภทของอุปวิจาร์ [ความใคร่ครวญอารมณ์ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอุเบกขาเวทนาแต่ละอย่างที่เกิดขึ้นทางทวารทั้ง ๖]

เวทนา มี ๓๖ อย่างตามประเภทของโสมนัสเวทนา โทมนัสเวทนา และอุเบกขาเวทนา โดยแต่ละอย่างมี ๑๒ ประเภทคือ เวทนาที่อาศัยเรื้อน[คือกิเลส] ๖ เวทนาที่อาศัยกุศล ๖

เวทนาเหล่านั้นมี ๑๐๘ โดยประเภทของกาล ๓

เวทนาที่ตรัสไว้ในพระสูตรบางสูตรว่า ยัม กิญจิ เวทยิตัม สัพพัม ตัม ทุกขสมิมิ^๕ (เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่ เวทนาทั้งหมดนั้นย่อมนับเข้าในทุกข์) ตรัสไว้โดยความเป็นสังขาร ทุกข์

พระอนุรุธาจารย์แสดงการจำแนกจิตด้วยประเภทของอินทรีย์ในจิตก่อน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สุขัม ๗ เปย ปญจธา โหติ (จำแนกเป็น ๕ อย่าง คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา โสมนัสเวทนา โทมนัสเวทนา และ อุเบกขาเวทนา) อีก เพื่อประมวลจิตตามประเภทของอินทรีย์ในเวทนาสังคหะนี้

สุขเวทนาและทุกขเวทนาชื่อว่า อินทรีย์ เพราะมีความเป็นใหญ่ในสัมปยุตตธรรมเหล่านี้ สุขเวทนาและทุกขเวทนานั้นตรัสไว้เป็น ๒ อย่างว่า สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์และโทมนัสสินทรีย์ เพราะสัมปยุตตธรรมเหล่านั้นมี ๒ อย่างโดยจำแนกตามเวทนาทางกาย และใจ ส่วนสัมปยุตตธรรมอันมีอุเบกขาเวทนาเป็นใหญ่ย่อมเกิดขึ้นในใจ ดังนั้นอุเบกขาเวทนานั้นจึงกล่าวว่ามีอย่างเดียวคืออุเบกขินทรีย์

สัมปยุตตธรรมมี ๒ อย่างโดยปริยาย [คือสัมปยุตตธรรมที่เกิดทางกายและใจ] เพราะปรากฏสัมปยุตตธรรมที่อาศัยหมู่ปสาทรูปมีจักขุประสาทเป็นต้น แต่พระพุทธเจ้าตรัสเวทนาไว้อย่างเดียว เพราะมีหน้าที่เดียว[คือการเสวยอารมณ์]

ส่วนในคัมภีร์วิภาวนิกกล่าวว่า “พระพุทธเจ้าตรัสสุขเวทนาและทุกขเวทนา ๒ อย่างตามประเภทของความชอบใจหรือความไม่ชอบใจอันเกิดทางกายและทางใจ”

ในบรรดาเวทนาเหล่านั้น สุขเวทนา มีลักษณะเสวยโณฏฐัพพารมณีนที่น่าปรารถนา โดยสภาพ

ทุกขเวทนา มีลักษณะเสวยโณฏฐัพพารมณีนที่ไม่น่าปรารถนาโดยสภาพ

เวทนาอื่น [คือโสมนัสเวทนา โทมนัสเวทนา อุเบกขาเวทนา] มีลักษณะเสวย อารมณีนที่น่าปรารถนา ไม่น่าปรารถนา หรือวางเฉยโดยสภาพหรือด้วยการดำริ

๗. คำว่า เสสานิ (จิตคงเหลือ) คือ จิต ๕๕ ดวง[ที่เหลืออยู่]ทั้งหมด กล่าวคือ กามาวจรจิต ๓๒ ดวงที่เหลือจากจิตที่ประกอบกับสุขเวทนา ทุกขเวทนา โสมนัสเวทนา โทมนัสเวทนา และปัญจมณานิกจิต ๒๓ ดวง

อธิบายคาถาสรุป

๘. คำว่า เอกตถ แปลว่า ในจิตดวงเดียว

๙. คำว่า อิตรา (เวทนานอกจากนี้) คือ อุเบกขาเวทนา

อธิบายเหตุสังคหะ

๑๐. เหตุสังคหะ คือ การประมวลจิตและเจตสิกที่ประกอบกับเหตุนั้น โดยจำแนกตามเหตุ

(๙๐) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “เหตุสังคหะ คือ การประมวลด้วยการจำแนกเหตุมีโลกเหตุเป็นต้นและธรรมที่ประกอบกับเหตุเหล่านั้น” ข้อความนั้นไม่งาม ข้าพเจ้า [พระภิกษุจารย์] ได้กล่าวเหตุผลมาแล้ว

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า ที่ชื่อว่าเหตุมี ๖ อย่าง

การยังสัมปยุตตธรรมให้ดำรงมั่นในอารมณ์เป็นหน้าที่ของเหตุในเรื่องนี้ หมายความว่า รากไม้เจริญงอกงามภายในแผ่นดิน ดูดซับเอาโอชาธาตุของดินและน้ำแล้วย่อมส่งไปยังต้นไม้อันถึงยอด เมื่อเกิดลมพายุพัดหรือน้ำท่วมใหญ่ รากไม้ก็ยังยึดต้นไม้อยู่ได้ดำรงมั่นอยู่ ต้นไม้ย่อมเจริญงอกงามไปบุลย์ตั้งอยู่ได้นาน ฉะนั้น ธรรมเหล่านี้ก็ถึงความตั้งมั่นในอารมณ์

ย่อมก่อให้เกิดสัมปยุตตรวมอันเจริญงอกงามไพบุลย์ดำรงอยู่ได้นาน ฉะนั้น ส่วนอเหตุกจิต ย่อมไม่ดำรงมั่นเป็นอย่างดีในอารมณ์ เหมือนดังจอกแห้งที่ไม่มีรากบนผิวน้ำ

ฝ่ายอาจารย์ท่านอื่น [พระเวทเถระ] กล่าวว่า ฐมมานํ กุสลาภิภาวสาธน์ เหตุ-
กิจจํ^๕ (การทำความเป็นกุศลเป็นต้นแห่ง สัมปยุตตรวมให้เกิดขึ้น[โดยความเป็นกุศล ฯลฯ]
เป็นหน้าที่ของเหตุ)

[อาจารย์บางท่าน]กล่าวแย้งว่า “ถ้าเป็นอย่างนี้ ความเป็นอกุศลและอัปยากฤต
ของธรรมที่ไม่มีเหตุเกิดร่วมกันก็ไม่พึงมี [คือโมหะไม่ควรเป็นอกุศล และอเหตุกจิต รูป
นิพพาน ก็ไม่ควรเป็นอัปยากฤตเพราะไม่มีเหตุอื่นเกิดร่วม] และการที่รูปซึ่งได้รับเหตุปัจจัย
แล้วเป็นกุศลเป็นต้นก็พึงมีได้” แล้วปฏิเสธมตินั้น

ความมืดในโลกไม่ใช่เกิดจากปัจจัยพิเศษอย่างใดอย่างหนึ่งที่ใดปราศจากแสงสว่าง
ความมืดนั้นก็เกิดขึ้นตามธรรมชาติของตนในที่นั้น ฉะนั้น ความมืดคือโมหะที่เป็นสภาวะ
การหลงใน[สัจ]ธรรม ก็ควรเป็นอกุศลตามปกติของสภาวะ ฉะนั้น หมายความว่า สภาวะ
ที่ชื่อว่าความปรารถนา เมื่อประกอบกับสภาวะการหลงแล้วเข้าถึงความผูกพัน ย่อมชื่อว่า
อกุศลคือความโลภ แต่เมื่อประกอบกับศรัทธา ย่อมเข้าถึงความเป็นฉันทะในธรรม ได้ชื่อว่า
ฉันทะที่เป็นกุศล แม้ความไม่ชอบใจก็เหมือนกัน เมื่อประกอบกับสภาวะหลงแล้วเข้าถึง
ความกระทบกระทั่งอารมณ์ ย่อมชื่อว่าอกุศลคือโทสะ แต่เมื่อประกอบด้วยศรัทธา ย่อม
เข้าถึงความยับยั้งจากอกุศลธรรม[มีเมถุนธรรม ๗ เป็นต้น]และอารมณ์ที่เป็นอกุศล [คือ
กามคุณ ๕] โดยนัยว่า

อุปฺปนฺนํ กามวิตกํ นาธิวาเสติ.^๖

“ไม่ปล่อยให้เกิดกามวิตก” เป็นต้น

ส่วนสภาวะหลงย่อมไม่สามารถประกอบกับธรรมอื่นแล้ว ชื่อว่า อกุศล หรือ
ประกอบกับธรรมอีกฝ่ายแล้ว ชื่อว่า กุศล สภาวะหลงเป็นอกุศลตามปกติ เหมือนรสเปรี้ยว
ปกติโดยปราศจากการผสมกับของอื่นเพื่อให้เปรี้ยว

ธรรมใดไม่ใช่กุศลและอกุศล ธรรมนั้นเป็นอัพยาगत ข้อนี้จึงเป็นเหตุแห่งการทำให้เกิดความเป็นอัพยาगतของธรรมได้ ดังนั้น การที่อเหตุกจิต รูป และนิพพานเป็นอัพยาगत จึงเกิดขึ้นตามปกติของตน

ในข้อนั้น โมหะเป็นมูลเหตุของเหตุอื่นอีกด้วย เพราะความกำหนดยินดีและความประทุษร้ายเป็นผลของความหลง และการที่อโลกเหตุเป็นต้นเป็นกุศลย่อมเกิดขึ้นพร้อมด้วยอวิชชาanusaly

[หมายความว่า ถ้ามีอวิชชาanusalyคือโมหะ อโลกเหตุเป็นต้นก็เป็นกุศล แต่ถ้าไม่มีอวิชชาanusalyเหตุดังกล่าวก็เป็นอัพยาगत]

โลกเหตุเป็นมูลเหตุพิเศษของจิตที่ประกอบกับความโลภ เพราะทิฏฐิและมานะเป็นผลของความกำหนดยินดี ทั้งศรัทธาก็เป็นผลของความไม่กำหนดยินดี ดังนั้นเป็นต้น

ธรรมดว่าเหตุทั้งหลายเป็นประธานในสัมปยุตตธรรม ดังนั้น การที่วิปากจิตกับกิริยาจิตที่ประกอบกับเหตุเป็นอัพยาगत พึงกล่าวโดยความมีเหตุเป็นประธานอีกด้วย

[หมายความว่า อเหตุกจิต รูป และนิพพานเป็นอัพยาगतตามปกติ ส่วนวิปากจิตกับกิริยาจิตที่ประกอบกับเหตุก็จัดเป็นอัพยาगतตามปกติ หรือเป็นอัพยาगतเพราะประกอบกับอโลกเหตุเป็นต้น]

(๙๑) ด้วยถ้อยคำดังนี้ ข้าพเจ้า[พระภิกษุอาจารย์]ขอปฏิเสธข้อความในคัมภีร์วิภาวนีวว่า “ส่วนอาจารย์อื่นกล่าวว่า ‘ความเป็นเหตุ คือ การยังความเป็นกุศลเป็นอาทิของกุศลเป็นต้นให้เกิดขึ้น[โดยความเป็นกุศล ฯลฯ]’ หากเป็นตามนี้ ก็ควรจะแสดงสาเหตุอื่นที่ทำให้เกิดความเป็นกุศลเป็นต้นขึ้น ถ้าอาจารย์อื่นพึงกล่าวว่า ‘ความเป็นกุศลเป็นต้นของเหตุเหล่านั้นเนื่องด้วยเหตุอื่นที่ประกอบร่วมกัน’ หากเป็นตามนี้ ความเป็นอกุศลของเหตุอันประกอบกับโมหมูลจิต ก็ไม่พึงเนื่อง[ด้วยเหตุ] ถ้าความเป็นอกุศลของโมหมูลจิตพึงมีอยู่ตามปกติ ความเป็นกุศลเป็นต้นของเหตุอื่นก็พึงมีตามปกติ ดังนั้น ความเป็นกุศลเป็นต้นของสัมปยุตตธรรม

ก็ไม่พึงเนื่องด้วยเหตุเช่นกุศลเหตุเป็นต้น และถ้าความเป็นกุศลเป็นต้นเนื่องด้วยเหตุ ลำดับนั้น ความเป็นอภัยกถาของธรรมที่ไม่มีเหตุ [อเหตุกจิต รูป และนิพพาน] ก็ไม่พึงมีขอพูด คัดค้านไว้เพียงเท่านี้”

ในบรรดารูปธรรมและนามธรรมซึ่งได้รับฉานปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นฉาน) องค์ฉานทั้งหลายย่อมแผ่ไปสู่ภาวะที่เข้าไปพ่วงในนามธรรมเท่านั้น ไม่แผ่ไปในรูปธรรม แต่รูปธรรมตรัสไว้ในปัจจุปัตถ (ผล) ของฉาน เพราะเกิดขึ้นจากฉาน ฉนใด เหตุทั้งหลายก็แผ่ไปสู่ความเป็นกุศลเป็นต้นในนามธรรมเท่านั้น ไม่แผ่ไปในรูปธรรม แต่รูปธรรมตรัสไว้ในปัจจุปัตถของเหตุ เพราะเกิดขึ้นจากเหตุ ฉนนั้น ดังนั้น จึงไม่พึงทักท้วงในการที่รูปธรรมถึงความเป็นกุศลเป็นต้น

(๙๒) แม้ข้อความในคัมภีร์วิภาวณีว่า “ความเป็นกุศลเป็นต้นของกุศลและอกุศลเนื่องด้วยโยนิโสมนสิการกับอโยนิโสมนสิการ” ข้อความนั้นพึงใคร่ครวญ หมายความว่า ครั้นแสงอาทิตย์ปรากฏแล้ว หงส์เป็นต้นซึ่งมีกำลังในกลางวันย่อมได้โอกาส เมื่อความมืดในราตรีมาถึง นกฮูกเป็นต้นซึ่งมีกำลังในยามราตรีย่อมได้โอกาส ทั้งแสงสว่างกับความมืดก็ไม่ได้ทำให้เกิดความพิเศษมีสีเป็นต้นของสัตว์เหล่านั้น แต่กำเนิดของสัตว์ทำให้เกิดความพิเศษนั้น พึงทราบว่ายโยนิโสมนสิการเหมือนแสงสว่าง อโยนิโสมนสิการเหมือนความมืด กุศลกับอกุศลเหมือนสัตว์เหล่านั้น ความเป็นกุศลเป็นต้นเหมือนความพิเศษมีสีเป็นต้น เหตุทั้งหลายเหมือนกำเนิด

ข้อความทั้งหมด[ในคัมภีร์วิภาวณี]ที่ขึ้นต้นว่า อพฺยาगतํ ปน (ความเป็นอภัยกถา ของอภัยกถาธรรม เนื่องด้วยกระแสดิจอันไม่มีอนุสัย เนื่องด้วยกรรม และเนื่องด้วยความไม่มีวิบาก) ย่อมนับเข้าในฝ่ายที่กล่าวว่า ธรรมใดไม่ใช่กุศลและอกุศล ธรรมนั้นเป็นอภัยกถา [ข้าพเจ้าได้พิจารณาข้อนี้ไว้แล้ว]

๑๑. คำว่า ตตฺถ คือ ในเหตุสังคหะ

๑๒. พระอนุรุธอาจารย์ยกขึ้นแสดงอเหตุกจิตที่ควรเว้นในที่นี้ก่อน เพื่อความ

สะดวกในการกำหนดสเหตุกจิต ฉะนั้น จึงกล่าวว่า เสธานี ปน ๒เปย สเหตุกาเนว (จิตที่เหลือทั้งหมด ๗๑ ดวงเป็นสเหตุกจิต)

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า อเหตุกะของจิตย่อมเกิดขึ้นโดยเฉพาะเนื่องกับเหตุ การประมวล อเหตุกจิตจึงไม่ตรงกันข้ามในที่นี้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อเหตุกาฏจารเสก (อเหตุกจิตมี ๑๘ ดวง จิตที่มีเหตุเดียวมี ๒ ดวง) เป็นต้น

อธิบายคาถาสรูป

๑๖. เหตุมี ๖ อย่างโดยจำแนกตามสภาพ และมี ๙ อย่างโดยจำแนกตามประเภทที่เป็นกุศล อกุศล และอัปยากฤต ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า โลโก โทโส จ (เหตุอันเป็นอกุศลมี ๓ คือ โลภเหตุ โทสเหตุ และ โมหเหตุ เช่นเดียวกันนี้ เหตุอันเป็นกุศลและอัปยากฤตมี ๓ อย่างคือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และ อโมหเหตุ)

อธิบายกิจจสังคหะ

๑๘. กิจจสังคหะ คือ การประมวลเจตสิกที่มีกิจเหล่านั้น โดยจำแนกตามกิจ ๑๔

(๙๓) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “กิจจสังคหะ คือ การประมวลด้วยการจำแนกกิจ มีปฏิสนธิกิจเป็นต้นและกำหนดจิตที่มีกิจเหล่านั้น” ข้อความนั้นไม่งาม

อุปบัติภาพหนึ่งย่อมเกิดขึ้นเพราะกรรมอย่างหนึ่ง เมื่อกรรมหมดสิ้นลงโดยหน้าที่ของตน หรือเพราะได้รับการเบียดเบียน ภัยย่อมดับไป โอกาสของอีกกรรมหนึ่งย่อมมี ดังนั้น การเกิดขึ้นใหม่ของสัตว์ผู้เคลื่อนจากภพที่เกิดแล้วด้วยอำนาจของการสืบทอดภพอื่นเป็นต้น ด้วยกรรมหนึ่งซึ่งได้รับโอกาส โดยไม่หยุดตั้งอยู่แม้เพียงชั่วขณะในระหว่าง ชื่อว่า ปฏิสนธิกิจ

ภวังคกิจ คือ ความเป็นไปโดยความเป็นส่วนประกอบของปัจจัยในการทำให้กระแสนจิตในอุปบัติภาพที่เกิดขึ้นเหมือนอย่างนั้นเป็นไปได้ไม่ขาดสายจนกระทั่งกรรมหมดสิ้นไป ความจริงเมื่อความเป็นไปแห่งภวังคกิจมีอยู่อย่างนั้น ความต่อเนื่องแห่งอายุ และไออุ่น

ย่อมมีแน่นอน ธรรม ๓ อย่างนั้นจึงรักษากายนี้ไม่ให้ดับสูญ ดังพระพุทธทวจะว่า

อายุ อุสุมา จ วิญญาณํ ยथा กายํ ชนฺติมํ
อปวิทุโร ตทา เสติ นรตุถํว กลิงฺครํ.^๗

“อายุ (ชีวิตรูป) ไอรุ่น (เตโชธาตุ) และวิญญาณ (ภวังคจิต) สละ
ร่างกายนี้เมื่อใด เมื่อนั้นร่างกายย่อมถูกทิ้งนอนอยู่เหมือนท่อนไม้ไร้ค่า”

อาวัชชนะ คือ การเวียนมาแห่งกระแสดิจ

อีกนัยหนึ่ง **อาวัชชนะ** คือ กิจที่ยังกระแสดิจให้เวียนมา

อีกนัยหนึ่ง **อาวัชชนะ** คือ กิจอันเป็นที่เวียนมาแห่งกระแสดิจ

อีกนัยหนึ่ง **อาวัชชนะ** คือ กิจที่ทำให้กระแสดิจเวียนมา หมายถึง กิจที่ทำให้เคลื่อน
ลงจากวิถีของภวังคจิตแล้วเป็นไปเฉพาะหน้าต่ออารมณ์อื่น

อีกนัยหนึ่ง **อาวัชชนะ** คือ กิจที่ไคร่ครวญ กล่าวคือ กระทำการใส่ใจในอารมณ์อื่น

[คำว่า อาวัชชนะ มีความหมาย ๕ อย่าง คือ

- การเวียนมาแห่งกระแสดิจ = อาวัชชนะ จิตตสนฺตานสฺส อาวญฺญาณํ อาวัชชนะ (ลง ยุ
ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- กิจที่ยังกระแสดิจให้เวียนมา = อาวชฺเชติ อาวญฺเฐตฺติ อาวชฺชนะ (ลง ยุ ปัจจัยใน
กัตตุสาธนะ)

- กิจอันเป็นที่เวียนมาแห่งกระแสดิจ = อาวญฺญาติ เอตฺถาติ อาวชฺชนะ (ลง ยุ ปัจจัยใน
อธิกรณสาธนะ)

- กิจที่ทำให้กระแสดิจเวียนมา = อาวญฺญาติ เอเตนาติ อาวชฺชนะ (ลง ยุ ปัจจัยใน
กรณสาธนะ)

- กิจที่ไคร่ครวญ = อาวชฺเชตฺติ อาวชฺชนะ (ลง ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)]

ทสฺสนกิจ (กิจมีการเห็น) เป็นต้น ปราภฏชัดแล้ว

คำว่า โวญฺจพฺพนํ มีความหมายว่า การกำหนดไว้เฉพาะ หมายถึง การตั้งแยกแยะ
ไว้ไม่ปะปนกัน โดยกำหนดว่า นี่คือน้ำเขียว สีเหลือง งาม หรือไม่งาม [โดยความหมายคือ

การตัดสินอารมณ์]

คำว่า ชวน, ชว, เวค (ความเร็ว) มีอรรถเหมือนกัน

ชวนกิจ คือ ความเป็นไปแห่งจิตดวงหนึ่งๆ ซึ่งประกอบด้วยความเร็วดุจอสณิบาต [โดยความหมายคือการพิจารณา]

(๙๔) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “**ชวนกิจ** คือ ความเป็นไปแห่งจิตที่เหมือนบุรุษผู้เล่นไปหลายครั้งหรือครั้งเดียว ด้วยการทำให้สำเร็จหน้าที่นั้นๆ ในอารมณ์” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะการถอยกลับเพียงครั้งเดียวของจิตที่เล่นไปแล้วย่อมไม่มี แม้ชวนจิตในมรรควิถีและอภิญญาวิถียังเป็นไปในกระแสจิตที่เล่นไปด้วยความเร็วระดับหนึ่งตั้งแต่จิตบริการที่มีอวัชชนะเหมือนกัน ชวนจิตไม่ได้เล่นไปด้วยความเร็วที่เกิดขึ้นโดยเฉพาะ

(๙๕) ในข้อความของคัมภีร์นั้นว่า “คำว่า ‘ความเป็นไปแห่งจิตซึ่งเหมือนบุรุษผู้เล่นไป’ นี้ แสดงว่าความเร็วในการเล่นไปของธรรมที่มีอายุชั่วขณะ ซึ่งเกิดขึ้นแล้วดับไปเป็นอย่างๆ ย่อมไม่มี แต่จิตดังกล่าวได้ชื่อว่า ชวนะ เพราะเหมือนบุรุษผู้เล่นไปด้วยความเร็วโดยเป็นไปหลายครั้ง” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะข้าพเจ้า[พระภิกษุอาจารย์]ได้กล่าวแล้วว่า “**ชวนกิจ** คือ ความเป็นไปแห่งจิตดวงหนึ่งๆ อันประกอบด้วยความเร็ว” ความจริงภวังคจิตแม้เป็นไปตลอดกาลอันยาวนานก็ปราศจากความเร็วเหมือนใบไม้แห่งที่ลอยไปตามกระแสน้ำ แต่ชวนจิตดวงหนึ่งๆ ย่อมประกอบด้วยความเร็ว เหมือนคทาเพชรที่พระอินทร์ขว้างออกไป บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้

ตทารมณ คือ จิตที่มีอารมณ์ของชวนจิตนั้น หมายถึง อารมณ์ที่ชวนจิตถือเอานั้นเป็นอารมณ์ของตทารมณจิต สมจริงดังสาธกว่า

ยํ ชวเนน คหิตารมณํ, ตสฺสเสว คหิตตฺตา ตทารมณํ นาม.^๔

“จิตใดมีอารมณ์ที่ชวนจิตถือเอาแล้ว จิตนั้นชื่อว่า ตทารมณ เพราะถือเอาอารมณ์ที่ชวนจิตถือเอาแล้ว”

อีกนัยหนึ่ง **ตทารมณ** คือ จิตที่มีอารมณ์เหมือนอารมณ์ของชวนจิต

[คำว่า ตทารมฺมณ มีความหมาย ๒ อย่าง คือ

- จิตที่มีอารมณ์ของชวนจิต = ตํ อารมฺมณํ เอตสฺสชาติ ตทารมฺมณํ (มาจาก ต + อารมฺมณ + เอต)

- จิตที่มีอารมณ์เหมือนอารมณ์ของชวนจิต = ตสฺส ชวนสฺส อารมฺมณํ อสฺส อารมฺมณนฺติ ตทารมฺมณํ (มาจาก ต + อารมฺมณ + อารมฺมณ + ต]

พระอนุรุธาจารย์หมายเอาภาวะ[คือตทารมฺมณกิจ]ที่จิตมีอารมณ์เหมือนอารมณ์ของชวนจิตนั้นในที่นี้

[คำว่า ตทารมฺมณ ในที่นี้มีรูปวิเคราะห์ต่อมาจากรูปวิเคราะห์เดิมว่า ตทารมฺมณสฺส ภาโว ตทารมฺมณํ = ตทารมฺมณะ คือ ภาวะของตทารมฺมณจิต บทนี้จึงหมายถึงภาวะของตทารมฺมณจิตอัน ได้แก่ ตทารมฺมณกิจ ตามหลักภาษาเรียกว่า อันตโลปสมาส คือ บทสมาสที่ลบคำหลัง ซึ่งได้แก่ ภาว ศัพท์ในที่นี้]

จฺจติ คือ การเคลื่อน กล่าวคือ พ้น ย้ายไปจากภพที่เกิดอยู่

๑๙. บัดนี้ พระอนุรุธาจารย์แสดงประเภทของฐานเพื่อแสดงว่า กิจเหล่านั้นย่อมไม่เป็นไปโดยไม่มีกำหนด แต่เป็นไปด้วยการกำหนดฐานนั่นเอง

ฐาน คือ ที่ตั้ง กล่าวคือ สถานที่เกิดเสมอของจิตซึ่งมีกิจนั้นๆ [สถานที่ซึ่งจิตทำหน้าที่นั้นๆ] ความหมายก็คือ ระยะเวลาในระหว่างนั้นๆ ความจริงระยะเวลาได้ชื่อว่า ฐาน เพราะเป็นสถานที่เป็นไปต่อเนื่องแห่งธรรมที่มีระยะเวลา

ปฏิสนธิฐาน คือ ที่ตั้งของปฏิสนธิกิจ หมายถึง ระยะเวลาแห่งปฏิสนธิจิต หรือขณะเกิดปฏิสนธิจิต ฐานอื่นนอกจากนี้ก็เหมือนกัน [คือเป็นที่ทำกิจ หรือเป็นขณะเกิดของจิตที่มีกิจนั้นๆ]

(๙๖) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “ปฏิสนธิฐาน คือ ที่ตั้งแห่งปฏิสนธิกิจ” แล้วกล่าวว่า “ฐานที่พ้นจากปฏิสนธิกิจย่อมไม่มี แต่พึงทราบว่าเป็นความดำริในสิ่งที่ไม่ต่างกันให้คล้ายกับว่าต่างกันเพื่อให้เข้าใจง่าย เหมือนคำว่า สิลาปุตตกสฺส สรีรํ (แห่งลูกหินบด) [ดูปริจเฉทที่ ๑ อธิบายจิต]” ข้อความนั้นไม่พึงเชื่อถือ เพราะกาลเวลาแม้ไม่มีจริงโดยสภาวะ

ก็เป็นบัญญัติธรรมอย่างหนึ่งซึ่งเป็นอารมณ์เฉพาะของจิต ดังในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

อิเมสํ อฏฺฐนํ มหาวิปากจิตฺตานํ วิปจฺจนฺณจฺานํ เวทิตพฺพํ. เอตานิ หิ จตุสฺส จาเนสฺส
วิปจฺจนฺติ, ปฏฺฐิสณฺธิยํ ภวํเค จุตฺติยํ ตทารมฺมณเ.”

“พึงทราบฐานะที่ให้ผลของมหาวิปากจิต ๘ ดวงเหล่านี้ จิตเหล่านี้ย่อมให้ผล
ในฐานะ ๔ คือ ปฏฺฐิสณฺธิ ภวํจํ จุตฺติ และตทารมณ”

เมื่อพระอรรถกถาจารย์จะอธิบายความนั้น ได้กล่าวระยะเวลาว่า

ปฏฺฐิสณฺธิคฺคทณฺกาลเ ปฏฺฐิสณฺธิ หุตฺวา วิปจฺจนฺติ. อสงฺเขยฺยมฺปิ อายุกาลํ ภวํจํ
หุตฺวา มรณกาลเ จุตฺติ หุตฺวา.”

“จิตเหล่านี้ให้ผลเป็นปฏฺฐิสณฺธิจิตในเวลาถือปฏฺฐิสณฺธิ เป็นภวํจจิต ตลอดช่วง
อายุแม้สองไขยหนึ่ง และเป็นจุตฺติจิตในเวลาเสียชีวิต”

หากไม่เป็นดังนี้ พระอนุรุทธาจารย์ควรกล่าวว่าฐานมี ๑๔ อย่างเหมือนกิจ

ส่วนการจำแนกฐานโดยพิสดาร พึงทราบโดยคล้อยตามนัยที่จิตดำเนินไปใน
ปวัตตีสังคหะ ๒ ปริจเฉทต่อไป [วิธีสังคหะและวิธีมุตตสังคหะ]

๒๐. กุศลที่มีเหตุ ๒ [อโลภเหตุและอโทสเหตุ] อย่างอ่อน แม้ประกอบกับโสมนัส
ก็ให้ผลปฏฺฐิสณฺธิที่เป็นโสมนัสเวทนาไม่ได้ เพราะมีกำลังน้อยมาก โสมนัสสันตฺรณจิตจึงไม่
เข้าถึงปฏฺฐิสณฺธิฐาน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เทว อูปะกฺขาสหคตสันตฺรณจิตฺตานิ เจว
(สันตฺรณจิตที่ประกอบกับอุเบกขาเวทนา ๒ ดวง...ชื่อว่า ทำหน้าที่ปฏฺฐิสณฺธิ เป็นภวํจ และ
จุตฺติ) โดยแท้จริงแล้ว โสมนัสสันตฺรณจิตไม่มีแสดงไว้ในปฏฺฐิสณฺธิฐานของคัมภีร์ปฏฺฐาณ
ปิติสหคตติกะ ปฏิจจวาระ เหตุปัจจนิก”

๒๕. มโนทวาราวชชนจิตแม้เป็นไป ๒ หรือ ๓ ครั้ง ในปริตตารมณหรืออวิภูตา-
รณณ ก็ปราศจากความเร็วของชวณจิต เพราะมีกำลังน้อยเนื่องจากได้รับปัจจัยจากกระแส
วิปาก ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อาวชชนทวยวชชิตานิ (ยกเว้นอาวชชนจิต ๒ ดวง)

(๙๗) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวถึงเหตุว่า “เพราะปราศจากการเสวยรสของอารมณ์” เหตุนั้นไม่สมควร เพราะการเสวยรสของอารมณ์ไม่ใช่เหตุแห่งความสำเร็จของชวนกิจ และการได้รับชื่อว่า ชวนะ แต่ภาวะนั้นเป็นผลของความสำเร็จแห่งชวนกิจ

แม้ผลจิตจะไม่มีสภาพของอาเสวนปัจจัย ก็ประกอบด้วยความเร็ว ย่อมเป็นไปได้ ในอารมณ์ได้เพราะมรรคเจตนามีอำนาจมาก และเป็นไปด้วยอำนาจของบริกรรมภาวนา ทำนจึงถือเอาผลจิตในชวนจิตทั้งหลาย

(๙๘) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “โลกุตตรมรรคเป็นต้นแม้มีขณะจิตเดียวก็ชื่อว่า ชวนกิจ เพราะความมีสภาวะนั้น” โดยมุ่งหมายว่า “ชวนกิจไม่บริบูรณ์เพราะมรรคชวนะ และอภิญญาชวนะเป็นไปครั้งเดียวเท่านั้น” แล้วยืนยันข้อความนั้นด้วยการเปรียบพระสัมพัญ-ณุตญาณ ข้อความนั้นไม่สมควร

๒๗. บัดนี้ พระอนุรุธอาจารย์กล่าวว่า เตสุ ปน (อนึ่ง ในบรรดาจิตเหล่านั้น สันตிரณจิตที่ประกอบกับอุเบกขาเวทนา ๒ ดวง ได้ชื่อว่า ทำหน้าที่ ๕ อย่าง โดยประเภท แห่งปฏิสนธิกิจ ภาวักกิจ จุตกิจ ตทารัมมณกิจ และ สันตிரณกิจ) เป็นต้น เพื่อประมวล จิตที่มีจำนวนกิจเสมอกัน

อธิบายคาถาสรุป

๓๓. พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า จิตมีปฏิสนธิจิตเป็นต้น

(๙๙) ในคัมภีร์วิภาวนีประกอบบทว่า “โดยประเภทแห่งชื่อและกิจ” ข้อความ นั้นไม่งาม เพราะไม่มีประเภทแห่งชื่อที่จะพึงกล่าวอีก

๓๔. พึงประกอบบทว่า พึงแสดงกิจและฐานของจิตซึ่งมีจำนวน ๑ ๒ ๓ ๔ และ ๕ [ตามสมควรที่มีในจิตเหล่านี้คือ] ๖๘ ดวง ๒ ดวง ๙ ดวง ๘ ดวง และ ๒ ดวง ตามลำดับ

อธิบายทวารสังคหะ

๓๕. ทวารสังคหะ คือ การประมวลจิตและเจตสิก โดยจำแนกตามทวารมีจักขุ-ทวารเป็นต้น

(๑๐๐) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “ทวารสังคหะ คือ การประมวลด้วยการจำแนกทวารและจิตที่เป็นไปในทวาร” ข้อความนั้นไม่งาม

ทวาร คือ ประตูกว้างไปของคนสองพวก

คำว่า “ทวาร” เป็นชื่อของช่องทางที่ชนภายในนครออกไปและชนภายนอกนครเข้ามา

อาจารย์บางท่านกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า “ทวาร คือ ประตูที่ไปของคนสองพวก”

[คำว่า ทวาร มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ประตูทางไปของคนสองพวก = เทว ชนา อรณฺติ คจฺจนฺติ เอเตนาติ ทวารํ (ทุ บพหน้า + อร ธาตุ + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- ประตูที่ไปของคนสองพวก = เทว ชนา อรณฺติ คจฺจนฺติ เอตุถาติ ทวารํ (ทุ บพหน้า + อร ธาตุ + ณ ปัจจัยในอิทธิกรณสาธนะ)]

ประตูมี ๒ อย่างคือ ประตูมีช่อง และประตูใส

ประตูมีช่อง คือ ช่องทางดังที่กล่าวแล้ว

ประตูใส คือ ช่องใสที่ทำด้วยแผ่นกระจก

ประตูใสมีใช้ในเรือนของผู้มีบุญ เรือนดังกล่าวมีประตู ๒ บาน (๒ แบบ) ฉะนั้นใต้สรีระของเหล่าสัตว์ก็มีประตู ๒ บาน ฉะนั้น ประตือบานมีช่องได้รับการตรัสไว้ว่า

นวทวารโ มหาวโน.^{๑๒}

“ทวารทั้ง ๙ เป็นผลขนาดใหญ่”

รูปุขมนก้าหมื่นก้าพันกัณับเป็นประตูมีช่อง แต่ในทวารสังคหะนี้ท่านหมายเอาประตูใสที่เหมือนแผ่นกระจก เพราะแม้ประตูใสก็ได้ชื่อว่า ทวาร เนื่องจากคล้ายประตูโดย

เหตุที่เป็นทางออกและทางเข้าของธรรมที่มีอารมณ์ [จิตและเจตสิก] และธรรมที่เป็นอารมณ์ [อารมณ์ ๖]

๓๖. ประตูลิขิต ๒ ประเภท คือ ประตูลิขิตที่เป็นรูป และประตูลิขิตที่เป็นนาม พระอนุรุธาจารย์กล่าวว่า จกขุทวาร (จักขุทวาร) เป็นต้น เพื่อแสดงว่าประตูลิขิตที่เป็นรูปก็มี ๕ อย่าง เพราะความใสพิเศษอันเกิดจากกรรมพิเศษและมหาภูตรูปพิเศษ

ในประโยคนี้ คำว่า จกขุเมว จกขุทวาร (จักขุประสาทนั้นแหละ ชื่อว่า จักขุทวาร) มีความหมายว่า รูปนิมิตมีวงกลมแห่งพระจันทร์เป็นต้น ย่อมปรากฏที่จักขุประสาทใด ทั้งวิถิจิตมีอวัชชนจิตเป็นต้นก็รับเอาอารมณ์ซึ่งปรากฏทางจักขุประสาทใด จักขุประสาทนั้นได้ชื่อว่า จักขุทวาร เพราะเป็นทางสำคัญแห่งการเข้าถึงความเป็นอารมณ์ของรูปนิมิตและความรับอารมณ์ของวิถิจิตทั้งสอง อีกนัยหนึ่ง รูปภายนอกมีวงกลมแห่งพระจันทร์เป็นต้น ย่อมเข้าถึงความเป็นอารมณ์แห่งวิถิจิตภายในมีอวัชชนจิตเป็นต้นด้วย ธาตุใสคือจักขุประสาทใด ทั้งวิถิจิตภายในมีอวัชชนจิตเป็นต้นก็เข้าถึงการรับรู้รูปภายนอกเหล่านั้นเป็นอารมณ์ ด้วยรูปใสคือจักขุประสาทใด รูปใสนั้นก็คือจักขุประสาท และชื่อว่า จักขุทวาร ด้วยเหตุดังที่กล่าวไว้แล้ว

ทวารอื่นเช่นโสตทวารเป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน

(๑๐๑) ส่วนในคัมภีร์ฎีกาทั้งหลาย ท่านกล่าวไว้ว่า “ชื่อว่า ทวาร เพราะคล้ายประตู เนื่องจากเป็นทางเกิดของนามธรรมมีอวัชชนจิตเป็นต้น” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะทวารเป็นเหตุเกิดของอารมณ์มีรูปารมณเป็นต้นอีกด้วย โดยแท้จริงแล้ว พระอนุรุธาจารย์ จักกล่าวว่า ฌพพิธา วิสยปวัตติโย (การที่อารมณ์เป็นไปในทวาร] ๖ ประการ)

ในประโยคนี้ คำว่า วิสยปวัตติ คือ ความเป็นไปของการที่อารมณ์มีรูปเป็นต้น ปรากฏในทวารทั้งหลาย

คำว่า จกขุเมว จกขุทวาร (จักขุประสาทนั้นแหละ ชื่อว่า จักขุทวาร) ปฏิเสธข้อความว่า ทวารแห่งตา ชื่อว่า จักขุทวาร

[คำว่า จกฺขุเมว จกฺขุทวารํ แสดงรูปวิเคราะห็วาทธรรมบุรพบท กรรมธารยสมาสว่า จกฺขุเมว ทวารํ จกฺขุทวารํ = ทวารคือจักขุประสาทนั้นแหละ ชื่อว่าจักขุทวาร

นอกจากนี้ยังได้ปฏิเสธรูปวิเคราะห็ฉนฺนํฐิตํปฐิสสมาสว่า จกฺขุสฺส ทวารํ จกฺขุทวารํ = ทวารแห่งจักขุประสาท ชื่อว่า จักขุทวาร]

๓๗-๘. คำว่า ตถา โสตาทโย โสตทวาราทินิ (เช่นเดียวกันนี้ โสตประสาทเป็นต้น ก็ชื่อว่า โสตทวาร เป็นต้น) แสดงความหมายว่า โสตประสาทนั้นแหละ ชื่อว่า โสตทวาร... จิตนั้นแหละ ชื่อว่า มโนทวาร ส่วนประตูแห่งจิต ไม่ชื่อว่า มโนทวาร

พระอนุรุธาจารย์เมื่อจะแสดงจิตที่ท่านระบุถึงในที่นี้ เนื่องจากจิตมีหลายประเภท จึงกล่าวว่า มโนทวารํ ปน ภาวคฺคณฺติ ปวฺจจติ (ส่วนภวังคจิตได้ชื่อว่า มโนทวาร)

(๑๐๒) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “มโนทวาร คือ เหตุเกิดของจิตมีอาวัชชนจิตเป็นต้น” ข้อความนั้นไม่งาม ข้าพเจ้า[พระภิกษุอาจารย์]ได้กล่าวเหตุไว้แล้ว [ในคำว่า มโนทวาราวชฺชน ในจิตตสังคหะ]

แม้จิต ๘๘ ดวงทั้งหมดชื่อว่า มโนทวาร แต่ในปริจเฉทนี้หมายเอาทวารซึ่งนับเนื่องในอุปปัตติภพเท่านั้น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ภาวคฺคณฺติ ปวฺจจติ (ส่วนภวังคจิตได้ชื่อว่า มโนทวาร) หมายความว่า ภวังคจิต ๑๘ ดวงเท่านั้นที่เป็นไปต่อเนื่องตลอดชีพเหมือนกระแสน้ำตั้งแต่ปฏิสนธิกาล ชื่อว่า มโนทวาร ในที่นี้

(๑๐๓) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “ภวังค์ คือ ภวังคูปัจเจตตํกัปปอาวัชชนจิต” โดยมุ่งหมายว่า “ชื่อว่าประตูหมู่บ้าน เป็นประตูติดกับหมู่บ้าน ฉันทไค ทวารก็ควรเป็นภวังคูปัจเจตตํกัปปอาวัชชนจิต เพราะเป็นเหตุ[เปิดไปสู่การ]เกิดของวิถิจิตมีอาวัชชนจิตเป็นต้น ฉันทัน” ข้อความนั้นไม่พึงเชื่อถือ เพราะถ้าเป็นอย่างนี้ จักขุประสาทเป็นต้นที่ไม่มีรูปารมณเป็นต้นมาปรากฏ ก็ไม่ใช่เหตุเกิดของวิถิจิตมีอาวัชชนจิตเป็นต้น ดังนั้น จักขุประสาทเป็นต้นไม่พึงชื่อว่า ทวาร และจะกล่าวเช่นนั้นไม่ได้ เพราะการที่จักขุประสาทเป็นต้นเป็นทวารรูปมีกล่าวไว้ในพระบาลี ทั้งพระอนุรุธาจารย์ก็จักกล่าวในคัมภีร์นี้ว่า “แม้รูป ๗ อย่างกล่าวคือ ปสาทรูป และวิญญูตติรูป ชื่อว่า ทวารรูป”

(๑๐๔) แม้สาธกที่นำมาแสดงไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “ส่วนภวังค์พร้อมด้วยอาวัชชนจิตชื่อว่า มโนทวาร” ก็ไม่สมควรในที่นี้ เพราะข้อความนั้นแสดงอาวัชชนจิตโดยกระทำให้นับเนื่องในฝ่ายมโนทวารอีกด้วย

สาธกดังกล่าวย่อมสมควรดังที่ตรัสไว้ในพระบาลีว่า

จกฺขุญฺจ ปฏฺิจฺจ รูปํ จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณํ โสตฺถญฺจ ๗เปฯ มนฺณฺจ ปฏฺิจฺจ
ธมฺเม จ อุปฺปชฺชติ มโนวิญฺญาณํ.^{๑๓}

“จักขุวิญญาณย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยจักขุประสาทและรูปารมณฺ์ โสตวิญญาณย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยโสตประสาทและสัททารมณฺ์...มโนวิญญาณย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยจิตและธรรมารมณฺ์”

ความโดยพิสดารมีว่า ในบรรดาปัจจัย ๔ ของการเกิดจักขุวิญญาณ จักขุประสาทและรูปารมณฺ์ตรัสไว้แล้วโดยตรงในพระบาลีนั้น ปัจจัยอื่นอีก ๒ ปัจจัยคืออาวัชชนจิตและสัมปยุตตขันธ์ จึงถูกรวบรวมด้วย จ ศัพท์[ที่แปลว่า “และ”] แม้โสตวิญญาณเป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน ส่วนใน มโนวิญญาณ อาวัชชนจิตพร้อมด้วยภวังคจิตถือว่าเป็นบทที่ว่า มนฺณฺจ แล้วรวบรวม สัมปยุตตขันธ์ด้วย จ ศัพท์ หากเป็นตามนี้ ปัจจัยทั้ง ๔ ก็มีครบ ดังสาธกในอรรถกถาธาตุวิมฺกัรว่า

ปฏฺิจฺจาติ นาม อาคตฺถฺจฺจาเน อวชฺชนํ วิสฺสุํ น กาทพฺพํ. ภวฺงคฺนิสฺสํติกเมว
กาทพฺพนฺติ. ตสฺมา อิธ มโนติ สหาวชฺชนกํ ภวฺงคํ. มโนวิญฺญาณนฺติ ชวณฺมโนวิญฺญาณํ.^{๑๔}

“ในฐานะที่ปรากฏเป็น ปฏฺิจฺจ (อาศัย) ไม่เพียงแยกอาวัชชนจิตไว้ แต่พึงกระทำให้เป็นจิตที่อาศัยภวังคจิต ด้วยเหตุนี้ คำว่า มน (จิต) ในที่นี้ จึงหมายถึงภวังคจิตที่เป็นไปร่วมกับอาวัชชนจิต ส่วนคำว่า มโนวิญญาณ (มโนวิญญาณ) คือ มโนวิญญาณที่เป็นขวนจิต”

ในพากย์นี้ คำว่า “ในฐานะที่ปรากฏเป็น ปฏฺิจฺจ (อาศัย)” แสดงความหมายว่า “ส่วนอาวัชชนจิตในฐานะอื่น ไม่พึงกระทำให้นับเนื่องในฝ่ายทวาร” และเพราะการตรัส

คำว่า ปฏิจุจ (อาศัย) แม้ภวังคจิตก็พึงถือเอาเป็นภวังคจิต ๒ ดวงที่อยู่ติดกับอวิชช-
จิตเท่านั้นในพระบาลีนี้ เนื่องจากหมายเอาปัจจัยใกล้เคียงเดียว แต่ในปริจเฉทนี้หมายเอา
ภวังคจิตทั้งหมด เพราะพระอนุรุธาจารย์ได้ประมวลสภาวะธรรมในอุปบัติภาพทั้งหมด
ตามสมควรแก่ความเป็นทวาร ความจริงภวังคจิตดวงใดดวงหนึ่งอันไม่สมควรแก่ความเป็น
มโนทวารหาไม่ พึงยุติเรื่องนี้ด้วยประการฉะนี้

๓๙. คำว่า ตตถ (ในบรรดาทวารเหล่านั้น) ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถนิธารณะ
(กลุ่มที่กระจายส่วนย่อยออก)

พึงสัมพันธ์[บทที่ต่างกัน]ว่า ในบรรดาทวาร ๖ เหล่านั้น...ในจักขุทวาร

คำว่า ยถารหิ (ตามสมควร) มีความหมายว่า โดยคล้ายตามอารมณ์ ภูมิ บุคคล
และมนสิการ เป็นต้น

คำว่า สพฺพถาปี แปลว่า โดยประการทั้งปวง กล่าวคือ จิต ๔๖ ดวงที่ละดวงไป
พึงสัมพันธ์บทนี้กับคำว่า จตุပ္ปณฺณาส (๕๔ ดวง) ด้วยการนับจิตที่ยังไม่ได้นับ
อีกนัยหนึ่ง คำว่า สพฺพถาปี มีความหมายว่า โดยประการทั้งปวงซึ่งประกอบด้วย
กิจต่างๆ จำนวนมาก อันมีอวิชชณิกเป็นเบื้องต้นและตทารัมมณิกเป็นที่สุด

พึงสัมพันธ์บทนี้กับคำว่า กามาวจราเนว (เป็นกามาวจรจิต)

๔๑. ทวาริกจิต คือ จิตที่มีกิจอันมีอวิชชณิกเป็นต้นเป็นไปโดยอาศัยความ
เปลี่ยนแปลงของทวาร เพราะเป็นสภาวะประกอบในทวาร ส่วนกิจคือปฏิสนธิ ภวังค์
และจุติ ย่อมสำเร็จด้วยอำนาจของกรรมอย่างเดียวยโดยปราศจากความเปลี่ยนแปลงของ
ทวาร จิตที่มีกิจเหล่านั้นจึงไม่ชื่อว่า ทวาริกจิต ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เอภฺน ๒ เปฯ ทวาร-
วิมุตตานิ(จิต ๑๙ ดวง โดยประเภทแห่งปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และ จุติจิต เป็นจิตไม่เกี่ยวข้อง
กับทวาร)

ความเปลี่ยนแปลงของทวารในที่นี้ คือ ความไหวของภวังคจิตเนื่องด้วยการที่
อารมณ์มาปรากฏในตน และมีการประกอบด้วยความสามารถพิเศษคือการที่จักขุประสาท
เป็นต้นก่อให้เกิดจิตในตน

(๑๐๕) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “ชื่อว่า ทวารวิมุตติ (ไม่เกี่ยวข้องกับทวาร) เพราะไม่เป็นไปในจักขุทวารเป็นต้น และไม่เป็นไปด้วยการรับรู้อารมณ์อื่นนอกจากความเป็นภวังคจิตที่เรียกว่ามโนทวาร” ข้อความนั้นไม่สอดคล้องกับคัมภีร์อรรถกถา[คืออภิธัมมัตถสังคหะ] อีกด้วย เพราะพระอนุรุธาจารย์กล่าวว่า

ปฏิสันธิภวังคจิตฺวเสน.^{๑๔}

“โดยประเภทแห่งปฏิสันธิจิต ภวังคจิต และ จุตติจิต”

ความจริงพระอนุรุธาจารย์แสดงความเป็นจิตที่เกิดในทวารและไม่เกี่ยวข้องกับทวารด้วยความมีกิจเป็นหลักสำคัญ จึงกล่าวว่าจิตเกิดในจักขุทวารเป็นต้นโดยมีกิจเป็นหลักสำคัญด้วยคำที่กล่าวไว้แล้วเป็นต้นว่า ปญจทวาราวชชน ๕ เปฯ ตทารมฺมณฺวเสน (โดยประเภทแห่งปัญจทวาราวชชนจิต จักขุวิญญานจิต สัมปฏิจฉนจิต สันตීรณจิต โวฏฐัพพนจิต กามาวจรชนจิต และ ตทารมฺมณฺจิต)

ถามว่า : ข้อความดังกล่าวแสดงไว้ด้วยคำว่า “เพราะไม่เกิดในจักขุทวารเป็นต้น” มีใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น เพราะประโยคอธิบายซึ่งปราศจากการระบุอรรถไว้โดยตรงและไม่ปฏิเสธเนื้อความที่น่าสงสัย ย่อมจะหาประโยชน์มิได้

๔๕. ความหมายก็คือ [สันตīรณจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาและมหาวิปากจิต] เป็นจิตที่เกิดในทวาร ๖ โดยประเภทแห่งสันตīรณกิจและตทารมฺมณฺกิจ และเป็นจิตที่ไม่เกี่ยวข้องกับทวาร โดยประเภทแห่งปฏิสันธิกิจเป็นต้น

๔๗. ปัญจนทวาริกะ คือ จิตที่เกิดขึ้นในทวาร ๕ ทวารและ ๖ ทวาร

ณทวาริกวิมุตตะ คือ จิตที่เกี่ยวข้องกับทวาร ๖ ทวารในบางคราว และพ้นจากทวาร ๖ ในบางคราวคำว่า ทวาร ในบทนี้ ประกอบไว้ด้วยการติดตามมา

[คำว่า ฌทวาริกวิมุตต มีความหมาย ๒ ประการ คือ ฌทวาริก (จิตที่เกี่ยวข้องกับทวาร ๖) และ วิมุตต (พ้นจากทวาร ๖) คำว่า ทวาร ติดตามมาประกอบกับคำว่า วิมุตต จึงหมายถึง พ้นจากทวาร ๖]

(๑๐๖) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “จิตที่เกี่ยวข้องกับทวาร ๖ และพ้นจากจิตที่เกี่ยวข้องกับทวาร ๖” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะมิได้ลำดับมาอย่างนั้นในประโยคก่อน

[ในประโยคร้อยแก้วก่อนนี้ (ข้อ ๔๕) มีข้อความว่า “สันตริณจิตที่ประกอบกับอุเบกขาเวทนา และมหาวิปากจิต เป็นจิตที่เกิดในทวาร ๖ และ ไม่เกี่ยวข้องกับทวาร” ดังนั้น คัมภีร์นี้จึงอธิบาย ฌทวาริกวิมุตต ว่า ฌทวาริก (จิตที่เกี่ยวข้องกับทวาร ๖) และ ทวารวิมุตต (พ้นจากทวาร ๖) เพื่อให้สอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะ]

พึงประกอบบทว่า พึงแสดงจิตเป็น ๕ นัย คือ จิตที่เกิดขึ้นในทวารเดียว...และจิตไม่เกี่ยวข้องกับทวาร ๖ ทวารโดยประการทั้งปวง เป็น ๓๖ ดวง...และ ๘ ดวง ตามลำดับ

อธิบายอาลัมพนสังคหะ

๔๘. อาลัมพนสังคหะ คือ การประมวลจิตและเจตสิก โดยจำแนกตามอารมณ์มีรูปารมณ์เป็นต้น

(๑๐๗) ส่วนในคัมภีร์ฎีกาทิ้งหลายกล่าวว่า “อาลัมพนสังคหะ คือ การประมวลอารมณ์โดยสภาวะ ประเภท และจิตที่มีอารมณ์นั้น” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะปริจเฉทนี้ประมวลจิตและเจตสิกเท่านั้น มิใช่ประมวลอารมณ์

รูปวิเคราะห์ของรูปเป็นต้นจักปรากฏต่อไป[ในปริจเฉทที่ ๖ ชื่อว่า รูปสังคหวิภาค]

อาลัมพนะ (อารมณ์) หมายถึง ที่ยึดหน่วงของจิตและเจตสิก คือยึดไว้ไม่ปล่อยเหมือนไม้เท้าเป็นต้นที่บุรุษไร้กำลังต้องจับไว้

เมื่อมีคำว่า อารมณณ ย่อมชื่อว่า อารมณ เพราะเป็นที่มารัณรมย์ของจิตและเจตสิก

(๑๐๘) ในคัมภีร์วิภาวณิกกล่าวว่า “ชื่อว่า อารมณฺ์ เพราะเป็นที่ยึดหน่วงของจิตและเจตสิก เหมือนไม้เท้าเป็นต้นซึ่งเป็นที่จับยึดของบุรุษไร้กำลัง อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า อารมณฺ์ เพราะเป็นที่มารื่นรมย์ของจิตและเจตสิก” ข้อความนั้นไม่งามเพราะบทเหล่านี้สำเร็จรูปต่างกัน

[คัมภีร์ปรมัตถทีปนีเห็นว่า คำว่า อารมณฺ์ แปลว่า “ที่มารื่นรมย์ของจิตและเจตสิก” สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + รฺม ธาตุ = รื่นรมย์ + ยุ ปัจจัย ส่วนคำว่า อาลมฺพณฺ์ เป็นคำไวพจน์ของ อารมณฺ์ แปลว่า “ที่ยึดหน่วงของจิตและเจตสิก” สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + ลพฺ ธาตุ = ยึดหน่วง + ยุ ปัจจัย ดังนั้นจึงกล่าวแย้งมติของคัมภีร์วิภาวณิกข้างต้น

อย่างไรก็ดี อรรถกถาปัญจกถา หน้า ๓๘๖ แสดงความหมายของ อารมณฺ์ ไว้ว่า

ยถา हि तुप्फलो पुริโส तण्हं वा रश्चुं वा अलमपित्वा उग्गฺหति เจว दिग्गฺหति จ, เอวํ จิตฺตเจตสิกํ ธมฺมา รูปातिอารมณฺ์ อารพฺเภว อุปปชฺชนฺติ เจว दिग्गฺहनฺติ จ.

“เปรียบเทียบเหมือนบุรุษผู้ไร้กำลังจำต้องยึดไม้เท้าหรือเหนี่ยวเชือกแล้วลุกขึ้นยืน ฉะนั้นจิตและเจตสิกก็ปรารถนารมณฺ์มีรูปเป็นต้นแล้วจึงเกิดขึ้นและตั้งอยู่ ฉะนั้น”

ข้อความนี้แสดงว่า อารมณฺ์ ศัพท์ไม่ใช่มาจาก อา บทหน้า + รฺม ธาตุ = รื่นรมย์ + ยุ ปัจจัย และแปลว่า “ที่มารื่นรมย์ของจิตและเจตสิก” แต่มาจาก อา บทหน้า + ลพฺ ธาตุ + ยุ ปัจจัย เหมือน อาลมฺพณฺ์ แปลง ลมฺพ เป็น รมฺม ด้วยนิรุตตินัย จึงควรแปลว่า “ที่ยึดหน่วงของจิตและเจตสิก” คือจิตและเจตสิกต้องรับรู้ารมณฺ์เสมอเหมือนไม้เท้าซึ่งเป็นที่ยึดหน่วงของคนไร้กำลัง]

๔๙. คำว่า รูปเมว (รูปนั้นแหละ) คือ สีนั่นแหละ

๕๐. สภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งพ้นจากอารมณฺ์ ๕ ปรากฏอยู่หรือไม่ก็ตาม มีจริงหรือไม่ก็ตาม จัดเป็นธรรมารมณฺ์ มี ๖ ประเภทเมื่อประมวลตามสภาวะที่เหมือนกัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ธรรมารมณฺ์ ปน ๖ เปยฺ ฉธา สงฺคยฺหติ (ส่วนธรรมารมณฺ์มีประมวลไว้ ๖ อย่าง โดยประเภทแห่งปสาทรูป [๕] สุขุมรูป [๑๖] จิต เจตสิก นิพพาน และ บัญญัติ)

๕๑. คำว่า ตตฺถ คือ อารมณฺ์ ๖ อย่างมีรูปารมณฺ์เป็นต้นนั้น

จิตที่เป็นไปในจักขุทวารซึ่งเกิดคล้อยตามรูปอันกระทบที่จักขุทวาร ย่อมจะยึดหน่วงอารมณฺ์อื่นไม่ได้ ทั้งจะยึดเหนี่ยวรูปารมณฺ์ซึ่งเป็นอดีตหรืออนาคตโดยไม่มีการกระทบระหว่าง

อารมณ์กับทวาร]ก็ไม่ได้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า จกขุทวาริกจิตตานํ สพฺเพสปี รูปเมว อารมณฺ. ตถจ ปจฺจุปฺปนฺ (รูปเท่านั้นเป็นอารมณ์ของจิตที่เป็นไปในจักขุทวารทั้งหมด และ รูปนั้นเป็นปัจจุบัน) แม้จิตที่เป็นไปในโสตทวารเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

ในประโยคนั้น **ปัจจุบัน** คือ อารมณ์ที่เกิดโดยอาศัยเหตุนั้นๆ หมายความว่า กำลัง เป็นไปอยู่

คำว่า นพฺพิธปี (แม้มี ๖ อย่าง) คือ แม้มี ๖ อย่างโดยจำแนกตามรูปารมณฺเป็นต้น
อดีต คือ อารมณ์ที่ล่วงผ่านไปแล้ว

อนาคต คือ อารมณ์ที่มาปรากฏอยู่ หมายถึง ปัจจุบันอารมณ์
อีกนัยหนึ่ง **อนาคต** คือ อารมณ์ที่ปรากฏไปแล้ว หมายถึง อดีตอารมณ์

[คำว่า อนาคต มีความหมาย ๒ อย่าง คือ

- อารมณ์ที่มาปรากฏอยู่ = อนาคตีติ อนาคตํ (ลง ต ปัจจุบันกาล)
- อารมณ์ที่ปรากฏไปแล้ว = อนาคตียิตฺถาติ อนาคตํ (ลง ต ปัจจุบันในอดีตกาล)]

อนาคต คือ อารมณ์ซึ่งไม่ใช่ที่มาปรากฏอยู่หรือปรากฏไปแล้ว

สังขตธรรมซึ่งมีสภาวะคือมีการเกิดขึ้น ย่อมเป็นไปในกาลทั้ง ๓ ดังนั้น นิพพาน และบัญญัติซึ่งเป็นอสังขตธรรมที่ปราศจากการเกิดขึ้น จึงชื่อว่า **พ้นจากกาล**

(๑๐๙) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “นิพพานและบัญญัติ ชื่อว่า พ้นจากกาล เพราะ ไม่พึงกล่าวว่าเป็นอดีตกาลเป็นต้น เนื่องจากไม่มีความพินาศ” ข้อความนั้นพึงใคร่ครวญ เพราะสังขตธรรมทั้งหมดมีความเป็นอนาคตเป็นเบื้องหน้า เมื่อใดสังขตธรรมมีปัจจัยพร้อมเพรียงแล้วตั้งอยู่ในฝ่ายที่จะกล่าวได้ว่าจักอุปบัติขึ้น เมื่อนั้นก็ชื่อว่า อนาคต เมื่อใดมีความพร้อมเพรียงของปัจจัยแล้วเกิดขึ้นอยู่ เมื่อนั้นชื่อว่า ปัจจุบัน เมื่อใดดับลง เมื่อนั้นชื่อว่า อดีต การประกอบด้วยกาล ๓ กาลซึ่งมีการเกิดเป็นเหตุย่อมมีได้ในสังขตธรรมอัน มีสภาพอุปบัติขึ้น แต่ธรรมที่ไม่มีการเกิดย่อมไม่มีระยะเวลาที่เป็นอนาคต ระยะเวลาที่เป็น ปัจจุบันและอดีตย่อมต้องไม่มีแน่นอน ดังนั้น การที่นิพพานและบัญญัติพ้นจากกาลสามกาล จึงมีได้

ข้อความในคัมภีร์วิภาวณีว่า“เนื่องจากไม่มีความพินาศ” นี้ เป็นเหตุให้นิพพาน และบัญญัติพ้นจากอดีตกาลอย่างเดียว จึงไม่ได้แสดงว่าพ้นจากกาลอื่น

ส่วนการจำแนก[จิตและอารมณ์ของจิต]ตามสมควร จักปรากฏต่อไปในอาลัมภณ-สังคหะนี้ด้วยคำเป็นต้นว่า เตสุ (ในบรรดาจิตเหล่านั้น จักขุวิญญาณจิตเป็นต้นมีอารมณ์เป็นอย่างๆ เท่านั้น เช่น รูปารมณ์ เป็นต้น ตามลำดับ)

๕๓. พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า อนึ่ง อารมณ์ของจิตที่พ้นไปจากจากทวาร มี ๖ อย่าง

อารมณ์ของจิตที่พ้นไปจากทวารเหล่านี้ ย่อมไม่เหมือนกับอารมณ์ของอาวัชชนจิต เป็นต้นที่เกิดทางทวาร ๖ ทวารซึ่งเป็นอารมณ์ที่ได้รับรู้บ้าง ไม่ได้รับรู้บ้าง ทางทวารใด ทวารหนึ่งก่อน[เกิดวิถิจิต] ในภพอื่นหรือภพนี้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ภาวนตเร ฉทวารค-คหิตํ (รับรู้ได้ทางทวารทั้ง ๖ ในภพอื่น) โดยแท้จริงแล้ว อารมณ์ของบุคคลผู้ปรารถนาภพพิเศษและได้กระทำการแล้วไปเกิดในภพนั้น ย่อมถูกรับรู้ได้ทางทวารใดทวารหนึ่ง

(๑๑๐) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “พระอนุรุธาจารย์กล่าวว่า ‘รับรู้ได้ทางทวารทั้ง ๖’ เพื่อแสดงว่า อารมณ์ของจิตที่พ้นไปจากทวารเหล่านั้น ไม่ถูกรับรู้ทางทวารใดทวารหนึ่ง ย่อมถึงความเป็นอารมณ์ เหมือนอารมณ์ของอาวัชชนจิต [ปัญจทวาราวัชชนจิต] ซึ่งไม่ถูกรับรู้ทางทวารใดทวารหนึ่งแล้วถึงความเป็นอารมณ์” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะอารมณ์ของปัญจทวาราวัชชนจิตย่อมถูกรับรู้บ้าง ไม่ถูกรับรู้บ้างทางทวารใดทวารหนึ่ง หมายความว่า อารมณ์ที่บุคคลรับรู้มาก่อนว่า เราจักได้รับสิ่งนี้ จักบริโภคสิ่งนี้ จักเห็นสิ่งนี้ เป็นอารมณ์ของอาวัชชนจิตได้ และความเป็นอารมณ์ที่จิตดวงใดดวงหนึ่งไม่เคยรับรู้มาก่อน ในอาวัชชนวิถินี้ ก็ไม่สำคัญในที่นี้

ท่านกล่าวว่า ปจจุปฺปนฺนมติตํ ปณฺณตฺติฏฺฐํ วา (เป็นปัจจุบัน อดีต หรือเป็นอารมณ์บัญญัติ) เพื่อแสดงว่า อารมณ์ของจิตที่พ้นแล้วจากทวารเหล่านี้ ต่างจากอารมณ์ของจิตที่เป็นไปในทวาร ๕ ซึ่งเป็นปัจจุบันแน่นอน และไม่เหมือนกับอารมณ์ของจิตที่เป็นไปในมโนทวารซึ่งมีกาล ๓ กาล หรือพ้นจากกาลทั่วไป [หมายความว่า ไม่ใช่อารมณ์บัญญัติที่

พ้นจากกาลคือไม่ใช่ปัจจุบัน อดีต และอนาคต]

ท่านกล่าวว่า กมฺม-กมฺมนิमितฺต-คตินิमितฺตสมฺมตํ (ที่เรียกว่ากรรม กรรมนิमित และคตินิमित) เพื่อแสดงว่า อารมณ์ของจิตที่พ้นจากทวารเหล่านี้ ไม่เหมือนกับอารมณ์ ของจิตที่เป็นไปในทวาร ๖ ทวารและมีชื่อเรียกประกอบอันสำเร็จมาจากกรรมบ้าง พ้นจากชื่อเรียกนั้นบ้าง[ชื่อว่ากรรม กรรมนิमित และคตินิमित]

(๑๑๑) หากในคัมภีร์วิภาวีกกล่าวว่า “กมฺม-กมฺมนิमितฺต-คตินิमितฺตสมฺมตํ” เป็นคำกล่าวเพื่อแสดงว่า อารมณ์ของจิตที่พ้นจากทวารเหล่านั้น ไม่ได้พ้นจากชื่อเรียกที่สำเร็จมาจากกรรมโดยความเป็นกรรมและกรรมนิमितเป็นต้น เหมือนกับอารมณ์ของขวนจิตที่เป็นไปในเวลาใกล้เสียชีวิต” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะแม้ในเวลาใกล้จะเสียชีวิต เหล่าสัตว์ก็รับอารมณ์คือกรรมที่ตนกระทำมาก่อน หรืออุปการณ์ในการประกอบกรรมเช่นพระเจดีย์เป็นต้นได้ ขณะนั้น กรรมก็ยังเป็นกรรม และอุปการณ์ในการประกอบกรรมก็เป็นกรรมนิमित เพราะมีสภาพเป็นเหตุให้กรรมสำเร็จ จึงชื่อว่า **กรรมนิमित**

อาจารย์บางท่านกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า “**กรรมนิमित** คือ อารมณ์ของกรรม”

[คัมภีร์ปรมัตถทีปนีเห็นว่า นิमितฺต ในคำว่า กมฺมนิमितฺต (เหตุของกรรม) แปลว่า “เหตุ” แต่อาจารย์บางท่านว่า นิमितฺต แปลว่า “อารมณ์” ตามมติของคัมภีร์นี้ คำว่า กมฺมนิमितฺต แปลว่า “เหตุของกรรม” ตามมติอื่นแปลว่า “อารมณ์ของกรรม”]

เหล่าสัตว์ยังรับคตินิमितเป็นอารมณ์ได้อีกด้วยการผ่านเห็นเป็นต้นเช่นเดียวกับพระเจ้าอชาตศัตรูซึ่งเป็นพระราชผู้ได้ปลงพระชนมชีพพระราชบิดาในภพต่างกัน ๒ ภพ และหลังจากที่ปลงพระชนมชีพแล้ว คตินิमितได้ปรากฏขึ้นในเมื่อพระองค์บรรทมอยู่

ในประโยคนั้น คำว่า ยถาสมฺภาวํ มีความหมายว่า ตามสมควรแก่อารมณ์ที่เกิดขึ้น โดยจำแนกตามอารมณ์ที่ถูกปฏิสนธิจิตเป็นต้นนั้นรับรู้ทางทวาร ๖ ทวารเป็นต้น ส่วนการจำแนกตามสมควรแก่อารมณ์ที่เกิดขึ้น จักปรากฏในเวลาเกิดมรณจิตต่อไปในปริจเฉทที่ ๕ ชื่อว่า วิถีมุตตสังคหวิภาค]

คำว่า เยภุยน เแปลว่า โดยมาก

คำว่า ภวนฺตเร (ในภพอื่น) คือ ในภพก่อน และในเวลาใกล้เสียชีวิตในภพนั้น

คำว่า นทวารคฺคหิตํ (ถูกรับรู้ทางทวารทั้ง ๖) มีความหมายว่า มรณาสันชนวจิต (ชวนจิตที่เกิดขึ้นขณะใกล้เสียชีวิต) รับรู้[อารมณ์นั้น]ผ่านทางทวารทั้ง ๖ ทวาร

คำว่า เยภุยน (โดยมาก) ในที่นี้แสดงถึงความไม่แน่นอนของนัยว่า ภวนฺตเร นทวารคฺคหิตํ (ถูกรับรู้ทางทวารทั้ง ๖ ทวารในภพอื่น)

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะมีอารมณ์ที่รับรู้ไม่ได้บ้าง หมายความว่า อารมณ์ของปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และจุตฺติจิตในกามภูมิที่เรียกว่า กรรม กรรมนิมิต และคตินิมิต ของผู้จุตฺติจาก อสัณฺณูปภ และที่เรียกว่าคตินิมิตของผู้จุตฺติจากอรูปรูป ย่อมรับรู้ไม่ได้ทางทวารใดทวารหนึ่งในภพอื่น

ในเรื่องนี้ คัมภีร์ปฏิฐานได้ปฏิเสธปุเรชาตปัจจัยทั้งสองอย่างในอรูปรูปไว้ ทั้งใน คัมภีร์อรรถกถาก็กล่าวว่า ปฏิสนธิจิตในกามภูมิของผู้ที่จุตฺติจากอรูปรูปมีอารมณ์คือคตินิมิตที่เป็นปัจจุบัน และแสดงว่าคตินิมิตเป็นรูปารมณ์อย่างเดียว ดังนั้น อารมณ์ที่เรียกว่าคตินิมิตของปฏิสนธิจิตในกามภูมิของอรูปรูปหม จึงไม่ถูกรับรู้ทางทวารใดทวารหนึ่งในภพอื่น

การปรากฏแห่งกรรมอารมณ์เป็นต้นด้วยแรงกรรมในเวลาใกล้เสียชีวิต มักจะเกิดแก่คนที่เสียชีวิตด้วยความหลง แต่เกิดได้กับชนเหล่าอื่นด้วยอำนาจความเพียรของผู้อื่นบ้าง ด้วยอำนาจของการระลึกถึงสิ่งที่ตนแสพดีอยู่เสมอบ้าง ด้วยอำนาจของเทวดาจาก เทวโลกที่มาพาไปบ้างเหมือนอารมณ์ที่เกิดแก่ธัมมิกอุบาสก^{๑๖}

เมื่อนายนิรยบาลจากนรกก็มาพาไปได้พึงกล่าวเรื่องนี้อย่างปรากฏในเรวติวิมานวัตถุ^{๑๗} ความพิสดารว่า นายนิรยบาล ๒ ตนพานางเรวดีไปสู่ภพดาวดึงส์ก่อนพาไปนรกในภายหลังความจริงนายนิรยบาลสามารถไปสู่ภพดาวดึงส์ได้เหมือนบริวารของท้าวเวสสุวัณ เพราะเป็นชาติยักษ ดังพระพุทฺธวจนะในพระบาลีว่า

ยมสฺส ทูตา เทว ยฺกขา.^{๑๘}

“ยักษ์ ๒ ตนผู้เป็นทูตของพระยายมราช”^{๑๘}

อาจารย์บางท่านกล่าวว่า เวสสุวรรณทูตา อธิยมสฺส ทูตา^{๑๙} (ในพระสูตรนี้ ทูตของท้าวเวสสุวรรณกล่าวว่า เป็นทูตของพระยายมราช) ดังนั้น บุคคลผู้เสพอารมณ์ของสมถกรรมฐานมีกสิณและอสุภะเป็นต้น เป็นอย่างดีแล้ว ดำรงอยู่ในอุปปารมณารับ [ปฏิภาณ]นิमितแล้วเสียชีวิต อารมณ์ของปฏิสนธิจิต ในกามภูมิของเขาย่อมไม่ถูกรับรู้ทางทวารใดทวารหนึ่งในภพอื่น ผู้ที่ไปเกิดในกามภูมินี้จากพรหมโลกด้วยอำนาจของอุปปารมณ ก็มีย่นเดียวกัน

ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “อารมณ์มีกรรมนิमितเป็นต้น ย่อมปรากฏแก่ปฏิสนธิจิตของผู้ที่จุติจากอสังขญีภพด้วยแรงกรรมอย่างเดียว” ในพากย์นั้น อาทิ (เป็นต้น) ศัพท์ในคำว่า “มีกรรมนิमितเป็นต้น” พึงรวมเอากรรมอีกด้วย เพราะไม่มีเหตุที่จะเว้นกรรมไว้ เนื่องจากอารมณ์ทั้งหมดย่อมปรากฏในปฏิสนธิกาล ด้วยแรงกรรมที่ก่อให้เกิดปฏิสนธิจิต

ส่วนอารมณ์ที่เป็นอนาคตเมื่อจะปรากฏขึ้น ก็ควรเป็นคตินิมิตอารมณ์เท่านั้นและหน้าที่โดยเฉพาะของอารมณ์ที่เป็นอนาคตนั้นย่อมไม่มี เมื่อคตินิมิตที่เป็นปัจจุบันสำเร็จ คตินิมิตที่เป็นอนาคตก็สำเร็จเช่นกัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัจจุบันปนหมตตีต ปณฺณตฺติ-ภูตํ วา (เป็นปัจจุบัน อดีต หรือเป็นอารมณ์บัญญัติ)

[คัมภีร์อนุทีปนีอธิบายว่า อารมณ์ที่พึงเสวยตลอดชีวิตของผู้ที่เป็นไปในภพนั้น เป็นอารมณ์ปัจจุบันที่มีปรากฏในขณะนั้นบ้าง เป็นอนาคตอารมณ์ที่เพิ่มขึ้นมาจากนั้นบ้าง เมื่ออารมณ์ปัจจุบันปรากฏอยู่ อารมณ์ของปฏิสนธิจิตย่อมสำเร็จ ส่วนอนาคตอารมณ์ แม้ไม่ปรากฏอยู่จริงเหมือนอารมณ์ปัจจุบัน ก็นับเข้าในอารมณ์ปัจจุบัน]

(๑๑๒) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวเหตุว่า “อนาคตอารมณ์ไม่ใช่อารมณ์ที่เคยเสวยเหมือนอดีตอารมณ์ และไม่มาปรากฏเหมือนคตินิมิตที่เป็นปัจจุบัน” เหตุนี้ไม่สมควร เพราะไม่ขัดความสงสัย ความจริงคตินิมิตแม้เป็นปัจจุบันก็ไม่ใช่อารมณ์ที่เคยเสวยมาก่อน คตินิมิตนั้นมาปรากฏด้วยแรงกรรม หากเป็นดังนี้ก็ไม่มีความสงสัยว่า “คตินิมิตที่เป็น

อนาคตนันพึงมาปรากฏด้วยแรงกรรมหรือไม่”

๕๔. คำว่า เตสุ (ในบรรดาจิตเหล่านั้น) คือ ในบรรดาจิตที่มีอารมณ์ดังที่กล่าวมาแล้ว

พึงกระทำสมาสว่า คำว่า **รูปาภิเษการัมมณะ** คือ มีอารมณ์เป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น รูปารมณ์ เป็นต้น

พึงกระทำรูปวิเคราะห์ว่า คำว่า **รูปาภิปัญญาารัมมณะ** คือ มีอารมณ์ ๕ อย่างมีรูปารมณ์ เป็นต้น

๕๖. คำว่า เสซานิ (จิตที่เหลือ) คือ สันตிரณจิตและมหาวิปากจิตอื่นนอกจาก ปัญญาวิญญาณจิต และ สัมปฏิจจนจิต ๒ ดวง

คำว่า สพพธปิ กามาวจราลมพณาเนว แปลได้ว่า มีอารมณ์เป็นกามาวจรเท่านั้นโดยประการทั้งปวง คือ เป็นไปในอารมณ์ต่างๆ มีรูปเป็นต้น ด้วยหน้าที่ต่างๆ มีปฏิสนธิกิจเป็นต้น โดยแท้จริงแล้ว จิตเหล่านั้นแม้เกิดขึ้นแก่พระสัพพัญญูก์ไม่อาจรับรู้ อารมณ์บัญญัติที่ไม่มีจริง มหัคคตธรรมอันสุขุม และโลกุตตรธรรมอันลึกซึ้งเพราะปราศจากความสามารถในการรับรู้

ในบรรดาจิตเหล่านั้น ลำดับแรก สันตிரณจิต ๓ ดวงย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๕ อย่างมีรูปเป็นต้น โดยประเภทแห่งสันตிரณกิจ ส่วนวิปากจิต ๑๑ ดวงทั้งหมด ย่อมเป็นไปในปริตตารมณ์ ๖ อย่างโดยประเภทแห่งตทารัมมณกิจ เป็นต้น

(๑๑๓) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “ลำดับแรก วิปากจิตย่อมเป็นไปในอารมณ์มีรูปเป็นต้น โดยประเภทแห่งสันตிரณกิจ เป็นต้น” ในพากย์นั้น พระสุมังคลาจารย์ไม่ควรกล่าวว่า “โดยประเภทแห่งสันตிரณกิจ เป็นต้น” แต่ควรกล่าวว่า “โดยประเภทแห่งสันตிரณกิจ”

การจำแนกความเป็นไปของจิตในอารมณ์ที่พึงกล่าวในที่นี้ พึงถือเอาจากอรรถกถากัณฑ์

[คัมภีร์อัฐสาสนี (หน้า ๔๖๗) แสดงเกี่ยวกับความเป็นไปของจิต ๒๕ ดวงในอารมณ์ที่เป็นกามาวจร ดังนี้

ทวิปัญญาญาณจิตเกิดและเป็นไปโดยอาศัยจักขุประสาทเป็นต้นแล้ว ย่อมปรารภอารมณ์ คือรูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส ซึ่งจำแนกเป็นอวิชฺฐารมณฺและอนิชฺฐารมณฺเป็นต้น ดังนั้น จึงมี อารมณฺเป็นกามาวจร (ปริตตารมณฺ)

ส่วนมโนธาตุ ๒ ดวงที่เป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบาก (สัมปฏิจจจิต) เกิดและเป็นไป โดยอาศัยหทัยวัตถุแล้ว ย่อมปรารภารมณฺเป็นต้นอย่างแนนอนตจากจักขุปัญญาญาณจิตเป็นต้น ดังนั้น จึงมีอารมณฺเป็นกามาวจร

มโนวิญญาณธาตุที่เป็นผลของกุศลไม่มีเหตุและประกอบด้วยโสมนัส (โสมนัสสันติริณจิต) ย่อมเป็นไปโดยปรารภปริตตารมณฺ ๖ อย่างมีรูปารมณฺเป็นต้นอย่างแนนอนโดยประเภทแห่งสันติริณกิจทางทวาร ๕ และโดยประเภทแห่งตทารัมมณกิจทางทวาร ๖ ดังนั้น จึงมีอารมณฺเป็นกามาวจร

มโนวิญญาณธาตุ ๒ ดวงที่เป็นผลของกุศลและอกุศลไม่มีเหตุ (อุเบกขาสันติริณจิต) ย่อมเป็นไปโดยปรารภปริตตารมณฺ ๖ อย่างมีรูปารมณฺเป็นต้นอย่างแนนอนโดยประเภทแห่งสันติริณกิจทางทวาร ๕ และโดยประเภทแห่งตทารัมมณกิจในทวาร ๖ เมื่อเป็นไปโดยประเภทแห่งปฏิสนธิกิจ ย่อมรับอารมณฺที่เป็นกรรมอารมณฺซึ่งเป็นกามาวจร กรรมนิมิตอารมณฺ หรือคตินิมิตอารมณฺ เมื่อเป็นไปโดยประเภทแห่งภวังคกิจในปวัตติกาล และโดยประเภทแห่งจุตฺติกิจในที่สุดย่อมรับเอาอารมณฺ มีกรรมอารมณฺเป็นต้นนั้นนั่นแหละ ดังนั้น จึงมีอารมณฺเป็นกามาวจร

ส่วนวิปากจิตที่มีเหตุ ๘ ดวง (มหาวิปากจิต) ย่อมเป็นไปโดยปรารภอารมณฺที่เป็นกามาวจรเท่านั้น โดยประเภทแห่งตทารัมมณกิจ และโดยประเภทแห่งปฏิสนธิกิจ ภวังคกิจ และจุตฺติกิจ มโนธาตุที่เป็นกิริยา (ปัญจทวาราวชชนจิต) ย่อมเป็นไปโดยปรารภารมณฺเป็นต้นในทวาร ๕ มโนวิญญาณธาตุที่เป็นกิริยาไม่มีเหตุประกอบด้วยโสมนัส (หสิตุปปาตจิต) ย่อมเป็นไปขณะกระทำการ ร่าเริงแก่พระชินาสพ โดยปรารภารมณฺเป็นต้นที่เป็นกามาวจรอันเป็นปัจจุบันผ่านทางทวาร ๖ และที่เป็นอดีตและอนาคตทางมโนทวาร ดังนั้น จึงมีอารมณฺเป็นกามาวจร

โดยประการดังนี้ จิตตูปบาท ๒๕ ดวงเหล่านี้ พึงทราบว่ามีอารมณฺเป็นกามาวจร อย่างแนนอน]

๕๗. โลกุตตรธรรมเป็นอารมณฺของญาณเท่านั้น เพราะลึกซึ้งยิ่งนัก ฉะนั้น ท่าน จึงกล่าวว่า อกุสล ๒๒ โลกุตตรวชิตสพฺพารมณฺ (จิตเหล่านี้คือ อกุศลจิต และ กามาวจรชวนจิตที่ไม่ประกอบด้วยญาณ มีอารมณฺได้ทุกอย่างยกเว้นโลกุตตระ)

ในประโยคนั้น จิตเหล่านั้นมีอารมณ์เป็นมหัคคตะเมื่อเกิดแก่ผู้ที่เคยบรรลुสมาบัติเท่านั้น

ในบรรดาจิตเหล่านั้น โทสมูลจิต ๒ ดวง มีอารมณ์เป็นมหัคคตะเมื่อเกิดขึ้นโดยปรารภฌานที่เสื่อมแล้ว

๕๘. แม้ปัญญาที่ไม่อาจยึดหน่วงโลกุตตรธรรมที่ยังไม่ได้บรรลुเป็นอารมณ์ ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า ฌานสมปยุตฺต ๒ เปฯ วชฺชิตสพฺพารมฺมณานิ (จิตเหล่านี้คือ กามาวจรกุศลจิตที่ประกอบด้วยฌาน และ อภิปัญญากุศลจิตที่เรียกว่าปัญจฌานจิต มีอารมณ์ได้ทุกอย่าง ยกเว้นอรหัตตมรรคและอรหัตตผล)

ในประโยคนั้น กามาวจรกุศลจิตที่ประกอบด้วยฌาน มีอารมณ์เป็นกามาวจรพร้อมกับบัญญัติเมื่อเกิดแก่ปุถุชนผู้ไม่ได้บรรลุฌาน จิตเหล่านั้นมีอารมณ์เป็นนิพพานเมื่อเกิดแก่ปุถุชนในขณะเกิดโคตรภูญาณก่อนโสตาปัตติมรรค จิตเหล่านั้นและอภิปัญญากุศลจิต มีอารมณ์เป็นมหัคคตะบ้างเมื่อเกิดแก่ฌานลาภีบุคคล ทั้งมีอารมณ์เป็นมรรค ผล และนิพพานที่ตนบรรลุแล้วบ้างเมื่อเกิดแก่ผู้ที่ดำรงอยู่ในอริยผลชั้นต่ำ

พระอริยะทั้งหลายย่อมยึดหน่วงมรรคผลที่ตนบรรลุแล้วเป็นอารมณ์ได้ ฉะนั้น ฌานลาภีบุคคลก็ยึดหน่วงฌานที่ตนบรรลุแล้วเป็นอารมณ์ได้ ฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบเช่นนี้

ถามว่า : บุคคลผู้ปรารถนาฌานและกระทำการบริกรรม[ภาวนาในใจ]ให้เข้าถึงฌาน ทั้งผู้อธิบายพระสูตรที่ตรัสถึงฌาน พวกเขายังไม่บรรลุฌาน จะยึดหน่วงมหัคคตฌานเป็นอารมณ์ได้หรือไม่

ตอบว่า : หาได้ไม่ เพราะว่าพวกเขาได้สดับว่าฌานมีอานุภาพมากอย่างนี้ มีอานิสงส์มากอย่างนี้ หรือดำรงอยู่ในฌานที่กำหนดลักษณะซึ่งสำเร็จด้วยกำลังแห่งการสติศึกษาแล้ว ย่อมปรารถนาฌานด้วยการอนุমানรู้บ้าง ย่อมกระทำการบริกรรมบ้าง ย่อมอธิบายพระสูตรบ้าง เช่นนั้นแล้วแม้ปุถุชนก็ปรารถนาโลกุตตรธรรมได้ กระทำการบริกรรมมรรคบ้าง กล่าวอธิบายคำที่กล่าวถึงมรรคผลนิพพานบ้าง มรรคผลนิพพานก็ควรเป็นอารมณ์ของปุถุชนได้เหมือนกัน ความจริงจิตของพวกเขาย่อมเข้าถึงสภาพบัญญัติของฌาน

เป็นต้นเท่านั้น บัญญัติของธรรมอันประณีตก็มีสภาพประณีตเช่นกัน ดังสาธกในอรรถกถา
อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต ว่า

มหิทธิโก หิ ปรจิตตวิฑู มาโร เทวปุตโตปิ รูปชฎานจิตตํ วัณฺณนิสฺสิตเมว ปสฺสติ.
วิวัณฺณนิสฺสิตํ น ปสฺสติ. อรูปชฎานจิตตํ ปน วัณฺณนิสฺสิตมปิ น ปสฺสติ.^{๒๐}

“แม่เทพบุตรคือมารผู้หยั่งรู้จิตของผู้อื่น มีฤทธิ์มาก ย่อมเห็นรูปฌานจิตที่อาศัย
วัณณะเท่านั้น ไม่เห็นรูปฌานจิตที่ไม่อาศัยวัณณะ แต่อรูปฌานจิตแม้อาศัยวัณณะ มารก็เห็น
ไม่ได้”

๕๙. กามกิริยาชวนจิตที่ประกอบด้วยญาณ และอภิญาญกิริยาชวนจิตที่เกิดแก่ผู้
รู้แจ้งอหัตตมรรคอรหัตตผล ย่อมรับรู้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งได้ในธรรมอันเป็นไปในภูมิ
๔ พร้อมด้วยบัญญัติ ตามสมควรแก่บุคคล ทั้งมโนทวาราวชชนจิตที่ดำเนินไปก่อนจิต
เหล่านั้น ก็เช่นเดียวกัน [คือมีอารมณ์ได้ทั้งหมด] ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ฌานสมบุยุตต
ขเปยฺ สพฺพธาปิ สพฺพารมฺมณานิ (จิตเหล่านี้ คือ กามาวจรกิริยาจิตที่ประกอบด้วยญาณ
อภิญาญกิริยาจิต และ โวฏฐัพพนจิต มีอารมณ์ทั้งปวง โดยประการทั้งปวง)

ในประโยคนั้น คำว่า สพฺพธาปิ มีความหมายว่า โดยประการทั้งปวง อันมีอารมณ์
ที่เป็นกามาวจรทั้งหมด มหัคคตอารมณ์ทั้งหมด โลกุตตรอารมณ์ทั้งหมด บัญญัติอารมณ์
ทั้งหมด และปัจจุบันอารมณ์ทั้งหมด เป็นต้น

คำนี้หมายถึงอารมณ์ที่เกิดขึ้นแก่พระสัพพัญญู ส่วนอารมณ์นอกจากนี้แม้เกิดขึ้น
แก่พระปัจเจกพุทธเจ้า ก็เป็นอารมณ์ทั้งหมดเพียงบางส่วนเท่านั้น ความจริงพระปัจเจก-
พุทธเจ้า ไม่อาจรับรู้อารมณ์เหล่านั้นได้โดยสิ้นเชิงแม้จะเป็นเพียงปฐวีธาตุ

๖๐. ในบรรดาอรูปาวจรจิต อรูปาวจรจิตดวงที่ ๒ และดวงที่ ๔ มีอารมณ์เป็น
มหัคคตะ เพราะมีอารมณ์คือปฐมารูปปวิณฺณญาณ และตติยารูปปวิณฺณญาณ

๖๑. คำว่า เสสานิ (มหัคคตจิตที่เหลือ) คือ มหัคคตจิต ๒๑ ดวงทั้งหมดที่เหลือ
จากอภิญาญจิต ๒ ดวง และอรูปาวจรจิตที่ ๒ และที่ ๔ มีอารมณ์เป็นบัญญัติมี
กสิณอารมณ์เป็นต้น

อธิบายคาถาสรูป

๖๓. คำว่า ปณฺจวิส (จิต ๒๕ ดวง) ท่านกล่าวไว้หมายถึงปัญจทวาราวัชชนจิต กามาวจรวิปากจิต ๒๓ และหสนจิต

คำว่า ปริตตมฺหิ (ในปริตตารมณฺ) หมายถึง อารมณฺที่เป็นกามาวจรนั้นได้ชื่อว่า ปริตตะ (เล็กน้อย) เพราะมีสภาพถูกตัดขาดรอบด้านโดยธรรมที่มาเบียดเบียน คือ ทำให้ไม่มีกำลัง เนื่องจากมีอำนาจน้อย

[คำว่า ปริตต สำเร็จรูปมาจาก ปริ บทหน้า + ทา ธาตุ = ตัต + ต ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ปฏิพณฺธกรมฺเมหิ ปริ สมฺนตโต ทียติ อวชณฺทียตฺติ ปริตตํ (อารมณฺซึ่งถูกตัดขาดรอบด้านโดยธรรมที่มาเบียดเบียน ชื่อว่า ปริตตารมณฺ)]

อธิบายวัตถุสังคหะ

๖๔. วัตถุสังคหะ คือ การประมวลจิตและเจตสิกที่มีวัตถุเหล่านั้น โดยจำแนกตาม วัตถุที่ตั้งมีจักขุวัตถุเป็นต้น

(๑๑๔) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “วัตถุสังคหะ คือ การประมวลด้วยการจำแนก วัตถุ และกำหนดจิตที่มีวัตถุเหล่านั้น” ข้อความนั้นไม่งาม

วัตถุ คือ ปสาทรูปอันเป็นที่ตั้งของจิตและเจตสิก

พึงประกอบบทว่า จักขุวัตถุ โสทวัตถุ ฆานวัตถุ ชิวหาวัตถุ กายวัตถุ และ หทัยวัตถุ

จักขุวัตถุ คือ จักขุประสาทนั้นแหละ

โสทประสาทเป็นต้นชื่อว่า โสทวัตถุ เป็นต้นเหมือนกัน ปาฐะนี้เป็นประโยคสังเขป พึงกล่าวว่าเป็นเพยยาลนัยบ้าง อันตทีปกนัยบ้าง

[เพยยาลนัย คือ การละข้อความซึ่งเป็นที่เข้าใจกันได้

อันตทีปกนัย คือ การกล่าวไว้ข้างท้ายครั้งเดียว แต่สามารถติดตามจากคำหลังไปเชื่อมโยง กับข้อความข้างหน้า]

บางคนสำคัญว่าเป็นทวันทสมาส ตามมติของท่าน จ ศัพท์ในคำว่า หทยวตฺถุ จ] ย่อมไม่สมควร

[ตามหลักภาษา ถ้าเป็นทวันทสมาสก็ไม่จำเป็นต้องมี จ ศัพท์ คัมภีร์นี้จึงไม่เห็นด้วยกับ มตินี้]

บางคนอ้างว่าควรนำคำว่า วตฺถุ และ จ ศัพท์จากบทหลังมาประกอบไว้ในบทหน้า [เป็นรูปว่า จกฺขุวตฺถุ จ โสตวตฺถุ จ ๒เปฯ] ตามมติของท่าน บทสมาสว่า หทยวตฺถุ ย่อมไม่สมควร

[ตามปกติบทสมาสมักติดตามไปประกอบกับบทอื่นทั้งบทไม่ติดตามไปเพียงบางบทในสมาส คัมภีร์นี้จึงไม่เห็นด้วยกับมตินี้]

อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า เป็นศัพท์อวิภัตติกนิเทศ

[อวิภัตติกนิเทศ คือ ศัพท์ที่ถูกแสดงด้วยการไม่ลงวิภัตติ กล่าวคือ ลงวิภัตติแล้วลบไป จึงมีรูปเหมือนยังไม่ลงวิภัตติ หมายความว่า เมื่อควรกล่าวว่า จกฺขุ โสตฺ ฆานํ ชิวหา กาโย หทยํ วตฺถุ จ ก็กล่าวเป็นรูปไม่ลงวิภัตติว่า จกฺขุ โสต ฆาน ชิวหา กาย หทย วตฺถุ จ คัมภีร์นี้ ไม่คัดค้านมติดังกล่าวนี เพราะเมื่อเป็นอวิภัตติกนิเทศ คำว่า วตฺถุ และ จ ศัพท์ก็นำมาในบทหน้าได้]

๖๕. คำว่า ตานิ กามโลเก สพฺพานิปี ลพฺภนติ (วัตถุเหล่านั้นทั้งหมดย่อมมีได้ในกามภุมิ) มีความหมายว่า วัตถุ ๖ อย่างทั้งหมดย่อมมีได้ในกามภุมิเท่านั้น เพราะอรรถภาพซึ่งเกิดจากกรรมอันเนื่องด้วยกามตัณหาพึงมีอินทรีย์บริบูรณ์ หมายความว่า เมื่อจักขุวัตถุ เป็นต้นมีอยู่ การบริโภคใช้สอยรูปเป็นต้นจึงมีได้ ดังนั้น กามตัณหาที่รุ่มรมย์ในวัตถุกามมีรูปเป็นต้นจึงปรารถนาความบริบูรณ์แห่งวัตถุ ๕ มีจักขุวัตถุ เป็นต้นเสมอ

อำมาตย์ผู้ดูแลสรรพกิจย่อมยังพระราชประสงค์ให้บริบูรณ์เป็นนิตย์ กระทำราชกิจทั้งปวงให้สำเร็จ ฉะนั้นใด กามาวจรกรรมก็ยิ่งความปรารถนาของกามตัณหาให้บริบูรณ์เสมอ ย่อมทำอรรถภาพที่มีอินทรีย์บริบูรณ์ให้เกิดขึ้น ฉะนั้น ด้วยเหตุนี้ เหล่าสัตว์ในกามาวจรภุมิ

ซึ่งเกิดจากกรรมอันเนื่องด้วยกามตัณหาจึงมีอินทรีย์บริบูรณ์

๖๖. วัตถุ ๓ มีมานประสาทเป็นต้น ย่อมไม่เกิดขึ้นเพื่อความหมดจด[จากกิเลส] เหมือนจักขุทวารและโสตทวารซึ่งเป็นธรรมที่ก่อให้เกิดการเห็นและการสดับอันประเสริฐนำไปสู่ความหมดจดของเหล่าสัตว์ด้วยการเห็นพระพุทธเจ้าและสดับพระธรรมเทศนาเป็นต้น ส่วนวัตถุ ๓ เหล่านั้นย่อมเกิดขึ้นเพื่อบริโภคกามอย่างเดียว จึงไม่เกิดมีในอรรถภาพของพรหมผู้เกิดจากการเจริญภาวนาที่คลายกำหนดในกาม ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า รูปโลกปน ฆานาทิฏตยัม นตฺถิ (แต่วัตถุ ๓ มีมานประสาทเป็นต้นไม่มีในรูปภูมิ)

คำนี้หมายถึงประสาทรูป ๓ ส่วนสณฺฐานจุมฺก ลินฺ และกายอันเป็นไปพร้อมด้วยที่ตั้ง [มหาภูตรูป] ย่อมครบถ้วนสมส่วนโดยแท้

๖๗. คำว่า อรูปโลก ปน สพฺพานิปี น สํวิชฺชนฺติ แปลว่า ส่วนในรูปภูมิ ไม่มีวัตถุทั้งปวง [การกล่าวเช่นนั้น] เพราะไม่มีความเป็นไปแห่งรูปใดๆ ในหมุ่นามธรรมทั้งภายในและภายนอกในรูปภูมิที่เกิดจากการเจริญภาวนาอันคลายกำหนดในรูป ความจริงเหล่าสัตว์ผู้บังเกิดในรูปภูมิมีเพียงลำดับจิตดำรงอยู่ในอากาศล้วนๆ เท่านั้น

๖๘. นอกจากนี้ ท่านกล่าวว่า ตตฺถ ปญฺจวิญฺญาณธาคูโย (ในบรรดาวัตถุเหล่านั้น วิญฺญาณธาคู ๕ ย่อมเป็นไปโดยอาศัยประสาทวัตถุทั้ง ๕ แน่นนอนตามลำดับ) เป็นต้น เพื่อประมวลจิตในสังคหะนี้โดยจำแนกตามวิญฺญาณธาคู ๗

คำว่า ตตฺถ คือ ในบรรดาวัตถุ ๖ เหล่านั้น

พึงกระทำรูปวิเคราะห์ว่า ปญฺจวิญฺญาณธาคู หมายถึง ธาคูคือปัญฺจวิญฺญาณ เพราะมีสภาพไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่ชีวะ

แม้บทอื่นก็เหมือนกัน

๖๙. มโนธาคู คือ ธาคูเพียงแต่รู้ เพราะไม่มีหน้าที่รู้พิเศษ โดยแท้จริงแล้ว หน้าที่ใคร่ครวญและรับรู้[อารมณ์]ทางปัญจทวารเท่านั้น ไม่ใช่หน้าที่รู้พิเศษ แต่ปัญฺจวิญฺญาณมีหน้าที่รู้พิเศษมากกว่ามโนธาคูเล็กน้อยด้วยการเห็นอย่างประจักษ์เป็นต้น ส่วนจิตที่เหลือ

จากปัญจวิญญานและมโนธาตุ ๓ มีสันติตรณจิตเป็นต้น ไม่ได้มีหน้าที่แค่เพียงรับรู้เหมือนมโนธาตุ และไม่ได้เพียงแต่รู้พิเศษเหมือนปัญจวิญญานธาตุ แต่ชื่อว่า **มโนวิญญานธาตุ** เพราะเป็นธาตุรู้อันพิเศษยิ่ง โดยมีรูปวิเคราะหว่า จิตชื่อว่า มนะ เพราะมีสภาพรู้ และจิตนั้นชื่อว่า วิญญาน เพราะมีสภาพรู้อันพิเศษ เนื่องจากประกอบด้วยหน้าที่รู้พิเศษยิ่งด้วยความใคร่ครวญสภาวะของอารมณ์เป็นต้น

ความจริงอรรถอันยิ่ง[กว่าปกติ]ของบทที่เป็นคำไวพจน์กัน ย่อมเป็นที่รู้ได้ในวิเสสนสมาสเหมือนคำว่า ปทฏฺฐาน (มูลเหตุ, เหตุไฉน)

[คำว่า มน และ วิญญาน เป็นคำไวพจน์กันที่แปลว่า “ใจ” เมื่อนำมาเชื่อมสมาสเป็นกรรมธารยสมาส (วิเสสนสมาส) ว่า มโน จ ตํ วิญญานญจาดิ มโนวิญญานํ ก็ทำให้มีอรรถอันยิ่งกว่าปกติ ซึ่งในที่นี้ก็คือ “รู้พิเศษยิ่ง” เหมือนคำว่า ปท กับ ฐาน ที่เป็นคำไวพจน์กันแปลว่า “เหตุ” แต่เมื่อมาเชื่อมสมาสกันเป็นรูปว่า ปทฏฺฐาน ก็มีอรรถว่า “เหตุยิ่ง, มูลเหตุ, เหตุไฉน” คัมภีร์อนุทีปนี้ยังแสดงอุทาหรณ์อื่นๆ ว่า

ทุกขทุกข = ทุกข์ยิ่ง

รูปรูป = รูปที่เปลี่ยนแปลงยิ่ง, รูปที่เปลี่ยนแปลงชัดเจน

ราชราช = พระราชาผู้ยิ่งใหญ่, พระจักรพรรดิราช

เทวเทว = เทพผู้ยิ่งใหญ่, อติเทพ]

(๑๑๕) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “**มโนวิญญาน** คือ ใจนั้นแหละที่เป็นวิญญานอีกนัยหนึ่ง **มโนวิญญาน** คือ วิญญานแห่งใจ” ในพากย์นั้น คำว่า “ใจนั้นแหละที่เป็นวิญญาน” นี้ ย่อมไม่สมควรก่อน เพราะรูปวิเคราะห้อวธารณะ[ที่มีความหมายว่า นั้นแหละ] ในวิเสสนสมาสเป็นต้นว่า ปทฏฺฐาน อันกระทำพิเศษซึ่งกันและกันและแสดงอรรถอันยิ่ง ไม่ปรากฏและไม่สมควรในคัมภีร์ใด

(๑๑๖) แม้คำว่า “วิญญานแห่งใจ” นี้ ก็ไม่สมควร โดยแท้จริงแล้ว คำว่า มนโส (ใจ) มีความหมายว่า ใจ ที่เรียกว่ามโนธาตุ ๓ ในเรื่องนั้น สัมปฏิจจฉนจิต ๒ ดวงเป็นปัจจัยของกระแสมนวิญญานมีสันติตรณจิตเป็นต้น ส่วนปัญจทวาราวัชชนจิต เมื่อเป็นไปในทวารอื่นภายหลัง ย่อมเป็นปัจจัยปัจจุบัน (ผล) ของกระแสมนวิญญาน ดังนั้น คำว่า

มโนวิญญาณ จึงมีความหมายว่า วิญญาณอันเกี่ยวเนื่องกับจิตที่เป็นปัจจัยก่อน และเป็นปัจจัยบันทางทวารอื่นเป็นที่สุด

อีกนัยหนึ่ง มนะ คือ วิญญาณทั้งหมดยกเว้นปัญจวิญญาณ เพราะมีหน้าที่รู้ ส่วนปัญจวิญญาณจิตเป็นเพียงจิตที่เป็นไปกับอารมณ์เฉพาะหน้า ไม่มีหน้าที่รู้ จึงชื่อว่า ทัสสนะ (การเห็น) เป็นต้น ในขณะที่ปัญจทวารารวิชชนจิตแม้เกิดจากจิต ก็ไม่เป็นปัจจัยแก่จิต แต่เป็นปัจจัยแก่การเห็นเป็นต้นเท่านั้น ทั้งสัมปฏิจจนจิต ๒ ดวงแม้เป็นปัจจัยแก่จิต ก็มิได้เกิดจากจิต แต่เกิดจากการเห็นเป็นต้น ส่วนสันตிரณจิตเป็นต้นย่อมเกิดขึ้นระหว่างจิตสองดวงคือดวงที่เกิดก่อนและเกิดหลังสันตிரณจิต ดังนั้นจึงมีความหมายว่า “วิญญาณที่เกี่ยวข้องกับจิตอันเป็นปัจจัยและปัจจัยบันของตน” หากเป็นตามนี้ แม้ปัญจวิญญาณก็เป็นวิญญาณที่เกี่ยวข้องกับปัจจัยและปัจจัยบันของจิต เพราะเป็นไปในระหว่างมโนธาตุทั้งสอง ก็ควรกล่าวว่าเป็นมโนวิญญาณได้

(๑๑๗) ในคัมภีร์ฎีกากล่าวว่า “วิญญาณที่เกิดจากใจ” แม้คำนี้ก็ไม่สมควรตามนัยที่กล่าวมาแล้ว

๗๐. พึงประกอบบทว่า จิต ๓๐ ดวงที่เหลือเรียกว่า มโนวิญญาณธาตุ โดยประเภทแห่งสันตிரณจิต [๓] มหาวิปากจิต [๘] ปฏิฆจิตทั้ง ๒ ปฐมมรรคจิต หสนจิต และรูปาวจรจิต ๑๕ ย่อมเป็นไปโดยอาศัยหทัยวัตถุเท่านั้น

จ ศัพท์ในคำว่า มโนวิญญาณธาตุสงฆาตา จ] ย่อมยกขึ้นแสดงว่าจิต ๗๖ ดวงที่เหลือเป็นมโนวิญญาณธาตุ ในที่นี้

(๑๑๘) ในคัมภีร์วิภาวนีหมายเอาอรรถสัมปิททนะ (รวบรวม) แล้วกล่าวว่า “มโนธาตุอย่างเดียวก่อนมิได้เป็นไปโดยอาศัยหทัยวัตถุ” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะหากเป็นตามนี้ พระอนุรุธทราจารย์ควรกล่าวว่า “อวเสสา จ มโนวิญญาณธาตุสงฆาตา” (และจิต ๓๐ ดวงที่เหลือเรียกว่า มโนวิญญาณธาตุ)

[จ ศัพท์ในคำว่า มโนวิญญาณธาตุสงฆาตา จ คัมภีร์นี้เห็นว่าทำหน้าที่สัมภาวนา คือ ยกขึ้น

แสดง ส่วนคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่สัมปดินทนะ คือ รวบรวม หมายถึง รวบรวมมโนธาตุที่กล่าวไว้แล้วในประโยคก่อน]

(๑๑๙) แม้การประกอบบทในคัมภีร์ฎีกาทิ้งหลายว่า “จิต ๓๐ ดวงที่เหลืออันเป็นไปโดยประเภทแห่งสันตிரณจิต...รูปาวจรจิต และเรียกว่ามโนวิญญูณธาตุ” ก็ไม่งาม เพราะมีความหมายไม่ชัดเจน

ถามว่า : เหตุใดจิตเหล่านั้นจึงเป็นไปโดยอาศัยหทัยวัตถุอย่างเดียว

ตอบว่า : เพราะไม่เกิดในอรูปรูมิ

ถามว่า : เหตุใดจึงไม่เกิดในอรูปรูมิ

ตอบว่า : ลำดับแรก สันตிரณจิตและมหาวิปากจิตย่อมไม่เกิดในอรูปรูมิ เพราะไม่มีทวาร ๕ ทวารและไม่มีกิจของตนในอรูปรูมิ แม้ปฐิจิต ๒ ดวงก็ไม่เกิด เพราะไม่มีปฐิจะที่มีใช้ระยะกาลแห่งนิวรรณ์ และนิวรรณ์จริงก็ไม่เกิดในฉนานุมิ

หากไม่มีปฐิจะที่ไม่มีใช้ระยะกาลแห่งนิวรรณ์ พระดำรัสที่ตรัสความดับสนิทแห่งโทมนัสสินทรีย์ในทุติยฉนานุที่ปรากฏในพระบาลี[อินทรีย์สังยุต]^{๑๑} และคำที่กล่าวถึงการเกิดโทมนัสสินทรีย์ได้ในอุปจารสมาธิของทุติยฉนานุที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาทิ้งหลาย^{๑๒} ก็พึงขัดแย้งกัน ดังนั้น อาจารย์บางท่านจึงกล่าวว่า “ปฐิจิต ๒ ดวงไม่เกิดในอรูปรูมิ เพราะการมากระทบอันเป็นปัจจัยร่วมกันของตนไม่มีในฉนานุมิ ข้อนี้ย่อมสมควร”

ส่วนพระฎีกาจารย์ดำริว่า “ข้อความที่กล่าวถึงการเกิดโทมนัสสินทรีย์ได้ในอุปจารสมาธิของทุติยฉนานุ เป็นเพียงแสดงความคาดคะเนเท่านั้น” แล้วปรารภนาเหตุแรก^{๑๓} [คือความไม่มีปฐิจะที่มีใช้ระยะกาลแห่งนิวรรณ์] แต่ถ้าข้อความนั้นแสดงโดยการคาดคะเน แม้พระดำรัสในพระบาลีก็พึงเป็นคำแสดงความคาดคะเน ดังนั้น เหตุหลังจึงสมควร [คือนิวรรณ์จริงไม่เกิดขึ้นในฉนานุมิ] ข้าพเจ้า[พระฎีกาจารย์]มีความเห็นดังนี้

แม้หสนจิตย่อมไม่เกิดในอรูปรูมิ เพราะอรูปรูมิไม่มีกิจในการหวัระ หรือเหตุผลที่ว่า “เพราะไม่มีกาย” ย่อมสมควร แม้โสตาปัตติมรรคจิตย่อมไม่เกิด เพราะปฐุชนผู้เกิดในอรูปรูมิไม่อาจจะรู้แจ้งสัจธรรมได้ เนื่องจากไม่มีคำแนะนำของผู้อื่น ทั้งพระพุทธรเจ้า

และพระปัจเจกพุทธเจ้าก็ไม่เกิดในอรุณภูมิ ดังนั้น บุคคลผู้เกิดในอรุณภูมิจึงกล่าวว่าจัดอยู่ในประเภทผู้ที่ตกอยู่ในขณะไม่เหมาะสม[เพื่อการปฏิบัติธรรมในการบรรลุนิพพาน] ๘ อย่าง

[ขณะที่ไม่เหมาะสม (อักษณะ) มี ๘ อย่าง คือ ขณะเกิดในนรก เป็นสัตว์เดียรัจฉาน เป็นเปรต เกิดในอสัญญสัตว์ภูมิหรืออรุณภูมิ เกิดในปัจฉินตชนบทที่ไม่มีศาสนา เชื่อถือมิฉาภิภูมิจิต เป็นคนเขลา และเกิดในกาลเวลาที่ไม่มีพระพุทธรูปเจ้าอุบัติ]

แม้รูปาวจรจิตย่อมไม่เกิดในอรุณภูมิ เพราะรูปาวจรจิตซึ่งมีอารมณ์คือรูปนิमित [มีกสิณเป็นต้น]ล่วงพ้นได้ด้วยการเจริญภาวนาอันคลายกำหนดในรูป

๗๑. พึงประกอบบทว่า จิตที่เหลือ ๔๒ ดวงเรียกว่า มโนวิญญาณธาตุ โดยประเภทแห่งกุศลจิต [๑๒ เว้นรูปาวจรกุศลจิต ๕] อกุศลจิต [๑๐ เว้นปฏิมจิต ๒] กิริยาจิต [๑๓ เว้นปัญจทวาราวชชนจิต หสนจิต และรูปาวจรกิริยาจิต ๕] และ โลกุตตรจิต [๗ เว้นโสตาปัตติมรรค] ย่อมเป็นไปโดยอาศัยหทัยวัตถุก็ได้ ไม่อาศัยหทัยวัตถุก็ได้ ความหมายก็คือ อาศัยหทัยวัตถุ ในปัญจโวการภูมิ (ภูมิที่มีชั้น ๕) หรือ ไม่อาศัยหทัยวัตถุ ในจตุโวการภูมิ (ภูมิที่มีชั้น ๔)

พึงกระทำรูปวิเคราะห์ว่า กุสลากุศลกิริยานุตตระ คือ กุศลจิต อกุศลจิต กิริยาจิต และโลกุตตรจิต

ในประโยคนั้น คำว่า กุสลานิ (กุศลจิต) คือ โลกียกุศลจิต ๑๒ ดวงที่เหลือจากรูปาวจรกุศลจิต ๕ ดวง

คำว่า อกุสลานิ (อกุศลจิต) คือ อกุศลจิต ๑๐ ดวงที่เหลือจากปฏิมจิต ๒ ดวง

คำว่า กิริยานิ (กิริยาจิต) คือ กิริยาจิต ๑๓ ดวงที่เหลือจากปัญจทวาราวชชนจิต หสนจิต และ รูปาวจรกิริยาจิต ๕ ดวง

คำว่า อนุตตรานิ (โลกุตตรจิต) คือ โลกุตตรจิต ๗ ดวงที่เหลือจากปฐมมรรคจิต

อธิบายคาถาสรูป

๗๓. พึงประกอบบทว่า วิญญาณธาตุในกามภูมิ ๗ ดวง อาศัยวัตถุ ๖, วิญญาณธาตุ ๔ ดวงในรูปภูมิ อาศัยวัตถุ ๓ ส่วนวิญญาณธาตุในอรุภูมิ ไม่อาศัยวัตถุใดๆ

๗๔. คำว่า เตจตุตาลีส (จิต ๔๓ ดวง) หมายถึง จิต ๓๐ ดวงมีสันตীরณจิตเป็นต้น พร้อมด้วยปัญจวิญญาณและมโนธาตุ ๓

จบการแสดงข้อความปรมัตถ์แห่งปกิณณกสังคหะ
ในคัมภีร์ชื่อปรมัตถทีปนีอันเป็นอรรถาธิบายฉบับที่ ๔ ของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ
ด้วยประการฉะนี้

ปริจเฉทที่ ๔

วิธีสังคหะ

(ประมวลวิธีจิต)

อธิบายอนุสนธิและคำปฎิญา

๑. พระอนุรุธาจารย์ได้แสดงการประมวล ๓ ประการของจิตและเจตสิก คือการประมวลประเภทแห่งจิต การประมวลประเภทแห่งเจตสิก และการประมวลประเภทแห่งจิตและเจตสิกทั้งสองดังนี้แล้ว บัดนี้ กล่าวคำเป็นต้นว่า จิตตูปาทานมิจฺเจว (เมื่อข้าพเจ้าแสดงการประมวลจิตที่ดั่งมาดังนี้แล้ว จักกล่าวปริจเฉทชื่อว่า ประวัติสังคหะ ในปฐีสนธิกาลและปวัตติกาล ซึ่งกำหนดไว้ตามลำดับจิตก่อนหลัง พร้อมด้วยประเภทของภูมิและบุคคลโดยย่อตามสมควร) เพื่อแสดงการประมวลความเป็นไปของจิตและเจตสิกเหล่านั้น คือการประมวลความเป็นไปของวิธีจิต และการประมวลความเป็นไปของจิตที่พ้นจากวิธี

[ปริจเฉทห้าอย่างแรกในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ จำแนกออกเป็น ๒ หมวด คือ

- **ประเภทสังคหะ** การประมวลประเภทของจิตและเจตสิก ได้แก่ ปริจเฉทที่ ๑-๓

- **ประวัติสังคหะ** การประมวลความเป็นไปของวิธีจิตและจิตที่พ้นจากวิธี ได้แก่ ปริจเฉทที่ ๔-๕ ปริจเฉทที่ ๔ ประมวลความเป็นไปของวิธีจิต เรียกว่า วิธีสังคหะ คือ ประมวลวิธีจิต ส่วนปริจเฉทที่ ๕ ประมวลความเป็นไปของจิตที่พ้นจากวิธี เรียกว่า วิธีมุตตสังคหะ คือ ประมวลจิตที่พ้นจากวิธี]

ในคานานัน คำว่า **อุปปาท** คือ สภาวะเกิดขึ้น

ถามว่า : เกิดในที่ใด

ตอบว่า : เกิดในจิต เพราะมิได้สับข้อความอื่น

[คัมภีร์ปริภาเซนทุเสชระ ข้อ ๑๑๓ และอลังการฎีกาใหม่ อธิบายคาถา ๑๘๗ แสดงถึงกฎทั่วไปว่า สุตานุมิเตสุ สุตสมุพฺนุโ พลวา (ในข้อความที่สดับแล้วและที่อนุমানรู้ การเกี่ยวเนื่องกับข้อความที่สดับมาแล้ว มีกำลังกว่า) ดังนั้นจึงอนุমানข้อความว่า “เกิดในจิต” ได้ตามหลักภาษา]

ด้วยเหตุนั้น จิตและสภาวะเกิดในจิต จึงชื่อว่า **จิตตูปบาท** ความหมายก็คือ จิตและเจตสิก, [การประมวล]จิตและเจตสิกเหล่านั้น

คำว่า อิจฺเจว (ดังนี้) คือ โดยประการที่กล่าวไว้ตั้งแต่ปริจเฉทแรก

คำว่า สงฺคหฺมุตฺตร (การประมวลอันดีงาม) นี้ เป็นคำแสดงประเภทเดียวกัน

[พระอรุณททอาจารย์กล่าวเป็นรูปเอกพจน์ว่า สงฺคหฺ ใน สงฺคหฺมุตฺตร = สงฺคหฺ + อุตฺตร แม้ว่าการประมวลมี ๓ ปริจเฉท จึงควรใช้เป็นรูปพหูพจน์ว่า สงฺคเห แต่ท่านกล่าวเป็นรูปเอกพจน์ว่า สงฺคหฺ โดยชาตยาเพกขณัย คือ การกล่าวถึงประเภทเดียวกัน]

พึงสัมพันธ์[บทที่สลับกัน]ว่า แสดงการประมวล ๓ อย่างอันดีงาม

คำว่า ภูมิบุคคลเกเทน (พร้อมด้วยประเภทของภูมิและบุคคล) ลงตติยาวิภัตติในอรรถของคำว่า สห (พร้อมด้วย) หมายความว่า พร้อมด้วยประเภทของภูมิคืออามาวจรภูมิเป็นต้น และบุคคลคือผู้มีเหตุ ๒ เป็นต้น

คำว่า ปุพฺพาปรินิยามิต (ซึ่งกำหนดไว้ตามลำดับจิตก่อนหลัง) มีความหมายว่า ซึ่งกำหนดไว้ตามลำดับจิตก่อนคืออวัชชนจิตเป็นต้นและลำดับจิตหลังคือจักขุวิญญาณจิตเป็นต้น

แม้คำว่า ปวตฺติสงฺคหฺ นาม (ปริจเฉทชื่อว่า ปวตฺติสังคหะ) ก็เป็นคำแสดงประเภทเดียวกัน หมายความว่า ปริจเฉทชื่อว่าปวตฺติสังคหะทั้งสองอย่างที่มีนามสัญญาเช่นนี้

[แม้ควรกล่าวเป็นรูปพหูพจน์โดยหมายถึงปวตฺติสังคหะทั้งสองปริจเฉทว่า ปวตฺติสงฺคเห ท่านก็กล่าวเป็นรูปเอกพจน์ว่า ปวตฺติสงฺคหฺ โดยชาตยาเพกขณัยเหมือนคำว่า สงฺคหฺ]

คำว่า ปฏิสนธิปวตฺติยฺ แปลว่า ในปฏิสนธิกาลและปวตฺติกาล คำนี้เป็นวจนวิปลาส หมายความว่า ในขณะที่ปฏิสนธิและในขณะที่ปวตฺติ [ถัดจากปฏิสนธิไปจนถึงจุติ] ความหมาย

ก็คือ จักกล่าวการประมวลความเป็นไป ๒ อย่าง คือประมวลความเป็นไปในปฏิสนธิกาล และประมวลความเป็นไปในปัตติกาล

[วจนวิปัลลัส คือการเปลี่ยนพจน์ หมายความว่า เมื่อควรกล่าวเป็นรูปพหูพจน์ว่า ปฏิสนธิปัตตีสู ได้กล่าวเป็นรูปเอกพจน์ว่า ปฏิสนธิปัตตีย์ เพื่อให้ต้องคณะลักษณะ]

ข้อความนี้จักปรากฏในคาถาแรกของปริจเฉทต่อมา [คือ ในคาถาแรกของวิถีมุตตสังคหะว่า ข้าพเจ้าได้แสดงปริจเฉทชื่อว่าการประมวลความเป็นไปในปัตติกาล โดยจำแนกเป็นวิถิจิตดังนี้แล้ว บัดนี้ จะกล่าวการประมวลความเป็นไปในปฏิสนธิกาล]

บางคนอ้างว่า “คำว่า ปฏิสนธิปัตตีย์ ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถนิธารณะ [คือ กลุ่มที่มีการกระจายส่วนย่อยออก ตามมตินี้แปลว่า ในบรรดาปฏิสนธิกาลและปัตติกาล]” หากเป็นตามนั้น การประมวลในปริจเฉทถัดไปก็พึงชื่อว่า การประมวลในปฏิสนธิกาล ไม่ใช่ชื่อว่า การประมวลในปัตติกาล และข้อความนี้ก็ไม่ได้สอดคล้องกับถ้อยคำในคาถาแรกของวิถีมุตตสังคหะถัดไปว่า “บัดนี้ จะกล่าวการประมวลความเป็นไปในปฏิสนธิกาล”

(๑๒๐) ในคัมภีร์ฎีกาทั้งหลายกล่าวว่า “ตั้งตามโดยจำแนกการประมวลเวทนาเป็นต้น” ข้อความนั้นพึงใคร่ครวญ เพราะหากเป็นตามนั้น พระอนุรุธาจารย์ก็ควรหมายเอาปภินณสังคหะอย่างเดียวกันที่นี้ด้วย สงคห ศัพท์ แต่คาถาเชื่อมความนี้ดำเนินไปอยู่ระหว่างสังคหะที่แสดงประเภท ๓ ปริจเฉท [จิตตสังคหะ เจตสิกสังคหะ และปภินณสังคหะ] และ ๒ ปริจเฉท [วิถีมุตตสังคหะและรูปสังคหะ] ดังนั้น จึงควรถือเอาการประมวลประเภททั้ง ๓ อย่าง[ที่กล่าวมา]ก่อนด้วย สงคห ศัพท์ในคาถานี้

๒. การประมวลความเป็นไปดังกล่าว เมื่อกล่าวร่วมกับวัตถุ ทวาร และอารมณ์ ก็พึงเป็นอันกล่าวดี ดังนั้น ท่านจึงประมวลหมวด ๖ ทั้งสามนั้นไว้ในปริจเฉทนี้อีก

(๑๒๑) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “การประมวลวัตถุ ทวาร และอารมณ์ แม้กล่าวไว้แล้วในปริจเฉทก่อน[ปภินณสังคหะ]ก็กล่าวซ้ำอีกเพื่อแสดงการประมวลความเป็นไปโดยกระทำให้บริบูรณ์” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะการประมวลวัตถุ ทวาร และอารมณ์ทั้งหมดไม่มีแสดงไว้ในที่นี้

คำว่า **วิสยปวัตติ** คือ การดำเนินไปของอารมณ์ในทวาร

การดำเนินไปในที่นี้ คือการมาปรากฏ เพราะพระอนุรุธาจารย์จกกล่าวว่า เอกจิตตฤทษณาทิตานิ วา (อารมณ์ ๕ อย่างที่ล่วงขณะของจิตดวงเดียวกันดี ที่ล่วงขณะของจิตหลายดวงก็ดี เมื่อถึงฐิติขณะ ย่อมมาปรากฏในปัญจทวาร) เป็นต้น

การดำเนินไป[ของจิตในอารมณ์]มี ๖ อย่างคือ บางขณะเร็วมากที่สุด บางขณะเร็วมาก บางขณะเร็ว บางขณะช้า บางขณะช้ามาก บางขณะช้ามากที่สุด

๓. คำว่า **วิสยปวัตติ** คือ การดำเนินไป การปรากฏ กล่าวคือ การมาปรากฏของอารมณ์มีกรรมเป็นต้นในทวาร เพราะพระอนุรุธาจารย์จกกล่าวต่อไปว่า กมัม วา กมฺมนิมิตฺตํ วา คตินิมิตฺตํ วา กมฺมพเลน ฉนฺนํ ทวารานํ อณฺณตรสฺมึ ปจฺจุปฺปฺภาติ (กรรม กรรมนิमित หรือคตินิมิตย่อมปรากฏในทวารใดทวารหนึ่งในบรรดาทวาร ๖ ด้วยแรงของกรรม)

(๑๒๒) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวถึงข้อความอีกอย่างหนึ่งว่า “อีกนัยหนึ่ง **วิสยปวัตติ** คือ การดำเนินไปของจิตในอารมณ์” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะหากเป็นตามนี้ ชื่อว่า **วิสยปวัตติ** ย่อมไม่เหมาะสมในอติปริตติารมณ[ที่ไม่มีการดำเนินไปของจิตในอารมณ์]

[คัมภีร์นี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ วิสยปวัตติ เป็นนัยฐิตูปุริสสมาสว่า วิสยานํ ปวตติ วิสยปวัตติ = วิสยปวัตติ คือ การดำเนินไปของอารมณ์]

ส่วนคัมภีร์วิภาวนีแสดงรูปวิเคราะห์เป็นสัตตมัตูปุริสสมาสว่า วิสเยสุ ปวตติ วิสยปวัตติ = วิสยปวัตติ คือ การดำเนินไปในอารมณ์]

๔. คำว่า **ตตถ** คือ ในบรรดาหมวด ๖ เหล่านั้น

อธิบายวิญญาน ๖ อย่าง

๕. เมื่อถึงประเภทของธาตุ ความต่างกันของธาตุเป็นหลักสำคัญ ดังนั้น การรู้[ที่เป็นอวิชชนะและสัมปฏิจฉนะ]จึงเรียกว่า มโนธาตุ (ธาตุรู้) โดยแยกจากการรู้พิเศษ (วิญญาน) แต่ครั้งถึงประเภทของวิญญาน การรู้ได้อย่างใดอย่างหนึ่งก็เป็นการรู้พิเศษเช่นกัน ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า จกฺขุวิญญานํ ๕ เปฯ ฉ วิญญานานิ (วิญญานมี ๖ คือ จักขุวิญญาน โสทวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน และมโนวิญญาน)

อธิบายวิธี ๖ อย่าง

๖. พึงสัมพันธ์บท[ที่ห่างกันว่า] ส่วนวิธีจิต ๖ อย่าง คือการดำเนินไปของจิตที่เป็นไปทางทวาร พึงประกอบไว้[ตามประเภทแห่งทวาร]

จักขุทวารวิธี คือ วิธีจิตที่เกิดทางจักขุทวาร หมายความว่า ลำดับจิตที่เกิดโดยอาศัยความเปลี่ยนแปลงทางจักขุทวาร

แม้คำที่เหลือก็มีนัยเดียวกัน

จักขุวิญญาณวิธี คือ วิธีจิตที่กำหนดด้วยจักขุวิญญาณอันเฉพาะไม่ทั่วไป

มโนวิญญาณวิธี คือ ลำดับมโนวิญญาณล้วนๆ

ส่วนในคัมภีร์วิภาวนิกกล่าวว่า “**จักขุวิญญาณวิธี** คือ วิธีจิตที่เนื่องด้วยจักขุวิญญาณ เพราะเป็นไปร่วมกันโดยมีอารมณ์และทวารอย่างเดียวกับจักขุวิญญาณ”

คำว่า ทวารปฺปวตฺตา แปลว่า เกิดในทวาร หมายความว่า เกิดโดยอาศัยความเปลี่ยนแปลงทางทวารนั้นๆ

คำว่า จิตฺตปฺปวตฺติโย แปลว่า วิธีจิต

อธิบายการจำแนกตามวิธี

๗. คำว่า อติมหนฺตํ (อติมหันตารมณ์) ลงปฐมาวิภักติในอรรถของฉนฺธุวิภักติ

พึงประกอบบทว่า พึงทราบการดำเนินไปของอารมณ์[ในทวาร] ๖ อย่างดังนี้คือ ในปัญจทวารมี ๔ อย่างคือ การดำเนินไปของอารมณ์ ๕ ที่เป็นอติมหันตารมณ์ (อารมณ์ที่มีกำลังแรงมาก)...การดำเนินไปของอารมณ์ ๕ ที่เป็นอติปริตตารมณ์ (อารมณ์ที่มีกำลังอ่อนมาก) ส่วนในมโนทวารมี ๒ อย่างคือ การดำเนินไปของอารมณ์ ๖ ที่เป็นวิภูตารมณ์ (อารมณ์ที่ปรากฏชัด) และที่เป็นอวิภูตารมณ์ (อารมณ์ที่ปรากฏไม่ชัด)

ความเป็นอติมหันตารมณ์เป็นต้น พึงทราบโดยเนื่องกับปัจจัยมีแสงสว่างเป็นต้น หรือวัตถุที่ใหญ่มากเป็นต้น

ธรรมดาว่าวัตถุอันเป็นที่ตั้งของรูปเป็นต้นที่ละเอียดสุขุมบ้าง อยู่ไกลบ้าง เมื่อมี

ความบริบูรณ์แห่งปัจจัยคือแสงสว่างเป็นต้น ก็เป็นสิ่งใหญ่มากทีเดียว ซึ่งอธิบายได้ว่า ในขณะที่พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มตั้งความปรารถนา[เป็นพระพุทธเจ้า]เป็นต้น และในขณะที่แสดงปาฏิหาริย์เปิดโลก คนผู้อยู่ในชมพูทวีปนี้ได้เห็นรูปที่ละเอียดสุขุมและอยู่ไกล ในนรกอเวจีบ้าง ในอกนิภฐพรหมบ้าง ในจักรวาลอื่นบ้าง เพราะขณะนั้นได้ปรากฏแสงสว่างอันใหญ่หลวง สถานที่ทั้งหลายมีแผ่นดิน เขาสุเมรุ และภูเขาห้อมล้อมจักรวาลเป็นต้นทั้งหมดย่อมเป็นดังแท่งแก้วผลึกด้วยอำนาจของแสงสว่างนั้น ดังพระพุทธทวณะว่า

มหนโต อุพาโร โอภาโส ปาตุโรหิ อติกมฺม เทวานํ เทวานุกาวํ."

"เกิดแสงสว่างอันใหญ่หลวงยิ่งกว่าเทวานุกาพของเทวดาทั้งหลาย"

เมื่อมีแสงสว่างแห่งมหาภูตรูปอันเป็นที่อาศัยของปสาทรูปในอุปบัติเทพและพรหมเป็นต้น สถานที่ทั้งหลายมีแผ่นดินและภูเขาเป็นต้นก็กระทำการคันระหว่งจักษุกับรูปเป็นต้นไม่ได้ นอกจากนั้น รูปมีภูเขาเป็นต้นแม้ในที่ไกลก็ได้ชื่อว่า อติมหันตารมณฺ์ เพราะมีวัตถุใหญ่โต ทั้งรูปมีพระจันทร์ พระอาทิตย์ และดวงดาวเป็นต้นก็ชื่อว่า อติมหันตารมณฺ์ เพราะมีวัตถุใหญ่และมีแสงสว่าง

ส่วนความเป็นมหันตารมณฺ์เป็นต้น พึงกล่าวตามลำดับแห่งปัจจัยคือแสงสว่างเป็นต้นและวัตถุที่ตั้งซึ่งมีกำลังน้อย มีกำลังน้อยกว่า หรือมีกำลังน้อยที่สุด

อติมหันตารมณฺ์ (อารมณฺ์ที่ปรากฏชัดทางปัญจทวารมากที่สุด) คือ อารมณฺ์ ๕ อย่างที่ล่วงขณะจิต ๑ ขณะแล้วมาปรากฏ

มหันตารมณฺ์ (อารมณฺ์ที่ปรากฏชัดทางปัญจทวารมาก) คือ อารมณฺ์ ๕ อย่างที่ล่วงขณะจิต ๒ หรือ ๓ ขณะแล้วมาปรากฏ

ปริตตารมณฺ์ (อารมณฺ์ที่ปรากฏชัดทางปัญจทวารน้อย) คือ อารมณฺ์ ๕ อย่างที่ล่วงขณะจิต ๔, ๕, ๖, ๗, ๘ หรือ ๙ ขณะแล้วมาปรากฏ

อติปริตตารมณฺ์ (อารมณฺ์ที่ปรากฏชัดทางปัญจทวารน้อยที่สุด) คือ อารมณฺ์ ๕ อย่างที่ล่วงขณะจิต ๑๐, ๑๑, ๑๒, ๑๓, ๑๔ หรือ ๑๕ ขณะแล้วมาปรากฏ

พระอนุรุธาจารย์จักกล่าวว่า เอกจิตตฤทธาตีตานี วา (อารมณ์ ๕ อย่างที่ล่วง
ขณะจิต ๑ ขณะก็ดี ที่ล่วงขณะจิตหลายขณะก็ดี เมื่อถึงฐิติขณะ ย่อมมาปรากฏในปัญจทวาร)
เป็นต้น

คำว่า วิภูตสส (วิภูตารมณ) คือ อารมณ์ที่ปรากฏชัด

คำว่า อวิภูตสส (อวิภูตารมณ) คือ อารมณ์ที่ไม่ปรากฏชัด

อธิบายวิถิจิตในปัญจทวาร

๘. เมื่อพระอนุรุธาจารย์แสดงหมวด ๖ ทั้ง ๖ อย่างนี้โดยสภาวะดังนี้แล้ว บัดนี้
จะอธิบายกระแสวิถิจิตร่วมกันกับหมวด ๖ ทั้งหมดนั้น จึงถามว่า ถถ (ความเป็นไปของวิถิ
จิตเป็นอย่างไร) แล้วกล่าวว่า อุปปาทภูจิติ (ขณะทั้ง ๓ ตามประเภทแห่งอุปาทขณะ
ฐิติขณะ และภังคขณะ ชื่อว่า ขณะจิตดวงหนึ่งๆ) เป็นต้น เพื่อแสดงการกำหนดระยะเวลา
ของรูปธรรมกับนามธรรมก่อน

ในประโยคนั้น คำว่า ถถ (เป็นอย่างไร) มีความหมายว่า ความเป็นไปของวิถิจิต
เป็นอย่างไร

(๑๒๓) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “พระอนุรุธาจารย์ถามว่า การกำหนดอารมณ์
โดยจำแนกตามอติมหันตารมณเป็นต้นมีได้อย่างไรด้วยคำว่า ถถ แล้วปรารภคำว่า อุป-
ปาทภูจิติ เป็นต้น เพื่อแสดงการกำหนดอารมณ์โดยเนื่องกับขณะจิต” ข้อความนั้นไม่สมควร
เพราะเมื่อเป็นเช่นนั้น หมวด ๖ ทั้ง ๕ หมวดในตอนแรกก็ไม่พึงได้โอกาส[ที่จะนำมากล่าว
ถึง] และไม่อาจรู้ได้ว่าคำว่า อุปปาทภูจิติ ๔ เปฯ รูปธมฺมานมายุ (ขณะทั้ง ๓ โดยจำแนก
เป็นอุปาทาทขณะ ฐิติขณะ และภังคขณะ ชื่อว่า ขณะแห่งจิตดวงหนึ่งๆ) ท่านกล่าวไว้เพื่อ
กำหนดอารมณ์เท่านั้น

คำว่า อุปปาทะ คือ ความเกิด หมายความว่า การได้รับสภาวะ

คำว่า ฐิติ คือ ความดำรงอยู่ หมายความว่า การไม่ถอยกลับแห่งสภาวะตามที่
ได้รับแล้ว

คำว่า ภังคะ คือ ความดับ หมายความว่า การเสื่อมหายไปแห่งสภาวะนั้น
 คำว่า เอกจิตตฤทกฺขณํ นาม แปลว่า ชื่อว่าขณะของจิตดวงหนึ่ง
 พึงทราบว่าเป็นส่วนเสี้ยวแห่งแสนโกฏิขณะเป็นอันมากในช่วงระยะดีด
 นิ้วหรือลืมนิ้ว ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

อจฺจราสงฺฆาภฺกฺขณเณ อเนกโกฏฺฐิตสทฺสสงฺขา เวทนา อุปฺปชฺชนฺติ.^๒

“เวทนาที่มีจำนวนแสนโกฏิขณะเป็นอันมากย่อมเกิดขึ้นในขณะลัดนิ้วมือ[ครั้งหนึ่ง]”

ในเรื่องนี้ ตามมติของอาจารย์อานันทเถระ[ในคัมภีร์มูลฎีกา]พึงกล่าวว่า “ขณะ
 ทั้ง ๒ โดยจำแนกเป็นอุปาทาขณะ (ขณะเกิด) และภังคขณะ (ขณะดับ) ชื่อว่า ขณะของ
 จิตดวงหนึ่ง” ธรรมดาว่าสายฟ้าในโลกย่อมดับไปถัดจากเวลาเกิดขึ้น ชื่อว่าลลิตขณะ (ขณะ
 ตั้งอยู่) ระหว่างการเกิดกับการดับของสายฟ้าย่อมไม่ปรากฏโดยเฉพาะ ฉนฺได ก้อนหินที่
 ถูกขว้างตรงขึ้นไป เมื่อลอยขึ้นแล้วก็ตกลง ที่ชื่อว่าลลิตขณะระหว่างการลอยขึ้นกับการตกลง
 ย่อมไม่ปรากฏโดยเฉพาะ ฉนฺได แม้จิตก็ดับไปต่อจากเวลาเกิดขึ้น ฉนฺนํ โดยแท้จริงแล้ว
 แม้จิตนั้นก็เข้าไปในส่วนดับต่อจากส่วนเกิดทันที ส่วนแห่งลลิตขณะหนึ่งของจิตนั้นที่พอจะ
 นับได้ย่อมไม่ปรากฏโดยเฉพาะในระหว่างส่วนทั้ง ๒ นั้นเหมือนรูปธรรม ดังนั้น ความเกิด
 และความดับของจิตจึงกล่าวไว้ในที่นั้นๆ ในคัมภีร์ยมกทั้งหลาย ส่วนในจิตตยมกได้ตรัส
 ระบุถึงภังคขณะ (ขณะดับ) และอุปาทาขณะ (ขณะเกิด) ทั้งสองขณะของจิตไว้ว่า

อุปฺปนฺนํ อุปฺปชฺชมานนฺติ. ภงฺคกฺขณเณ อุปฺปนฺนํ, โน จ อุปฺปชฺชมานํ, อุปฺปาทก-
 ขณเณ อุปฺปนฺนญฺเจว อุปฺปชฺชมานญฺจ.”

“ถามว่า : จิตชื่อว่าเกิดแล้ว เกิดอยู่หรือ ตอบว่า : จิตชื่อว่าเกิดแล้วในภังคขณะ
 มิใช่เกิดอยู่ แต่ในอุปาทาขณะ จิตชื่อว่าเกิดแล้วและเกิดอยู่”

และในคัมภีร์กถาวัตถุ ก็กล่าวถึงส่วนอุปาทาและภังคะของจิต ๒ ส่วน ไม่กล่าว
 ถึงส่วนลลิต ด้วยคำเป็นต้นว่า

“[สกวาทีบุคคลถามว่า] จิตดวงหนึ่งตั้งอยู่ตลอดวันหรือ [ปรวาทีบุคคลตอบว่า] ใช่

[สกวาทิบุคคลถามว่า] ครึ่งวันเป็นขณะเกิดของจิตหรือ อีกครึ่งวันเป็นขณะดับหรือ
[ปรวาทิบุคคลตอบว่า] ไม่ควรกล่าวเช่นนั้น

[สกวาทิบุคคลถามว่า] จิตดวงหนึ่งตั้งอยู่ได้ ๒ วันหรือ [ปรวาทิบุคคลตอบว่า] ใช่

[สกวาทิบุคคลถามว่า] วันหนึ่งเป็นขณะเกิดของจิต อีกวันหนึ่งเป็นขณะดับหรือ
[ปรวาทิบุคคลตอบว่า] ไม่ควรกล่าวเช่นนั้น

[สกวาทิบุคคลถามว่า] จิตดวงหนึ่งตั้งอยู่ได้ ๔ วันหรือ [ปรวาทิบุคคลตอบว่า] ใช่

[สกวาทิบุคคลถามว่า] วัน ๒ วันเป็นขณะเกิดของจิต อีก ๒ วันเป็นขณะดับหรือ
[ปรวาทิบุคคลตอบว่า] ไม่ควรกล่าวเช่นนั้น...หนึ่งเดือน... สองเดือน...สี่เดือน...หนึ่งปี...สองปี...สี่ปี...หนึ่งกัป...สองกัป...สี่กัป”

ถ้าส่วนฐิติพึงมีโดยเฉพาะ พระมหาเถระ[คือพระโมคคัลลีบุตรติสสะ]พึงพิจารณา
อย่างนี้ว่า “[สกวาทิบุคคลถามว่า] จิตดวงหนึ่งตั้งอยู่ตลอดวันหรือ [ปรวาทิบุคคลตอบว่า]
ใช่ [สกวาทิบุคคลถามว่า] ส่วนแรกของวันเป็นขณะเกิดของจิต ส่วนที่สองเป็นขณะตั้งอยู่
ส่วนที่สามเป็นขณะดับหรือ” และท่านก็ไม่พึงเว้นคำเหล่านี้ว่า “สามวัน สามเดือน สามปี
สามกัป”

ถามว่า : พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในพระสูตรว่า

ตีณิมานิ ภิกขเว สงฺขตสฺส สงฺขตลกฺขณานิ. กตมานิ ตีณิ. อุปฺปาโท ปณฺณายติ,
วโย ปณฺณายติ, จิตฺตสฺส อณฺณตฺตํ ปณฺณายติ.”

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ลักษณะแปรปรวนของสังขตธรรมมี ๓ อย่าง เหล่านี้ ๓ อย่าง
เป็นไฉน คือการเกิดขึ้นปรากฏ การเสื่อมไปปรากฏ และการแปรปรวนของสภาวะอัน
ตั้งอยู่ปรากฏ”

เช่นเดียวกันนี้ พระพุทธองค์ได้ตรัสว่า

เวทนาย อุปฺปาโท ปณฺณายติ, วโย ปณฺณายติ, จิตฺตํ อณฺณตฺตํ ปณฺณายติ, สมฺมาย
... สงฺขารานํ ... วิญฺญาณสฺส อุปฺปาโท ปณฺณายติ.”

“การเกิดขึ้นของเวทนาปรากฏ การเสื่อมไปปรากฏ และการแปรปรวนของสภาวะอันตั้งอยู่ปรากฏ...การเกิดขึ้นของสัญญา...การเกิดขึ้น ของสังขาร...การเกิดขึ้นของวิญญาณ...”

ดังนั้น ส่วนจิตที่ ๓ ของจิตจึงมีได้โดยเฉพาะ มิใช่หรือ

ตอบว่า : มิใช่อย่างนั้น เพราะพระพุทธรองค์ทรงประสงค์เอาปัพพัตถิ (การตั้งอยู่แห่งธรรมที่สืบเนื่องกัน) ในพระสูตรนั้น

ถามว่า : รู้ได้อย่างไร

ตอบว่า : เพราะพระพุทธรองค์ตรัสความเกิดและความดับก่อน แล้วตรัสพระดำรัสนี้โดยเฉพาะต่อมาอีกว่า “การแปรปรวนของสภาวะอันตั้งอยู่ปรากฏ” หากไม่เป็นดังนี้ ก็ควรตรัสว่า “การเกิดขึ้นปรากฏ การแปรปรวนของสภาวะอันตั้งอยู่ปรากฏ และการเสื่อมไปปรากฏ”

ถามว่า : การตั้งอยู่แห่งธรรมที่สืบเนื่องกัน เป็นบัญญัติซึ่งเป็นอสังขตธรรม ทั้งพระสูตรก็เป็นฐานะแสดงลักษณะแห่งสังขตธรรม ดังนั้น พระพุทธรองค์จึงตรัสการตั้งอยู่แห่งธรรมที่สืบเนื่องกันไว้ในพระสูตรนั้นมิใช่หรือ

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว เพราะแม้ในพระอภิธรรมก็พบการแสดงด้วยบัญญัติมีสมุหบัญญัติ (บัญญัติอาศัยหมู่) สันฐานบัญญัติ (บัญญัติอาศัยสันฐาน) และสันตติบัญญัติ (บัญญัติอาศัยความต่อเนื่อง) ในฐานะที่แสดงสังขตธรรม หมายความว่า พระพุทธรเจ้าทรงแสดงสังขตธรรมโดยมีบัญญัติเป็นหลักไว้ในรูปายตนนิตะเป็นต้นว่า

“อิเม รสสํ สณฺหํ ญฺลํ ฏญฺญํ ปริมณฺทลํ จตุรสนฺตํ ฉฬฺสํ อญฺจสํ โสฬสํ นินฺนํ ถลํ.”

“ยาว สัน ละเอียด หยาบ กลม เท่ากัน สีเหลือง หกเหลี่ยม แปดเหลี่ยม สิบหกเหลี่ยม ลุ่ม ดอน ฯลฯ”

และมีพระพุทธานุญาตในคัมภีร์วิภังค์ว่า

เกสา โลมา นขา ทนฺตา.”

“ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง” เป็นต้น

จึงควรเว้นการกล่าวถึงพระสูตรทั้งหลาย เทศนาที่ดำเนินไปในฐานะเช่นนี้โดยประเภทแห่งบัญญัติย่อมหมายความว่าถึงสังขตธรรมเท่านั้น ดังนั้น จิตจึงไม่มีขณะหนึ่งแห่งจิตลักษณะเหมือนขณะหนึ่ง ๆ แห่งอุปาทาขณะและภังคขณะที่จะขณะซึ่งจิตมีอยู่

ทั้งหมดนี้เป็นมติของอาจารย์อานันทเถระ และมตินี้พบในอรรถกถาสังยุตตนิกาย ส่วนท่านผู้รจนอรรถกถาประมวลความได้ปฏิเสธมตินั้น ดังสาธกในคัมภีร์นั้นว่า

อปเร ปน วทนฺติ อรูปมฺหํ นาม น สกฺกา ปญฺญเปตฺติ. สมนฺ-
สมฺพุทฺโธ จ เวทนาย อูปปาโท ปญฺญายติ, วโย ปญฺญายติ, จิตฺตํ อณฺณตตํ ปญฺญายติ
วทนฺโต อรูปมฺหํ นามปิ ตีณิ ลกฺขณานิ ปญฺญเปตฺติ. ตานิ อตฺตลักฺขณํ อูปาทาย ลพฺภนฺตฺติ
วตฺวา

อตฺตติตา สพฺพมฺหํ

จิตฺติ นาม ปวฺจุจฺติ

ตสฺสเสว เกโท มรณํ

สพฺพทา สพฺพปาณินํ.

อิมาย อาจริยคากาย ตมตถํ สาเรณฺติ. อถ วา สนฺตติวเสน จานํ จิตฺติ เวทิตพฺพนฺติ
จ วทนฺติ. อิมสฺมี ปน สุตฺเต อโย วิเสโส นตฺถิ. ตสฺมา อาจริยคากาย สุตฺตํ อปฺปฏิพาเหตฺวา
สุตฺตเมว ปมาณํ กาทพฺพ.”

“อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า ‘ขึ้นชื่อว่าขณะเสื่อมไปแห่งนามธรรมไม่อาจจะกำหนด
หมายได้ แต่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ‘การเกิดขึ้นของเวทนาปรากฏ การเสื่อมไปปรากฏ
และการแปรปรวนของสภาวะอันตั้งอยู่ปรากฏ’ แล้วตรัสถึงลักษณะ ๓ อย่างของนามธรรม
ลักษณะ เหล่านี้มีได้โดยอาศัยขณะที่ปรากฏอยู่”

[พระดำรัสว่า การเกิดขึ้นของเวทนา และ การแปรปรวนของสภาวะอันตั้งอยู่ปรากฏ
ตรัสหมายถึงขณะที่ปรากฏอยู่ซึ่งเป็นทั้งอุปาทาขณะและจิตขณะ ไม่แยกกันเป็นอุปาทาขณะอย่างหนึ่ง
และจิตขณะอย่างหนึ่ง]

ครั้งกล่าวอย่างนี้แล้วได้ยืนยันข้อความนั้นด้วยคาถา[อ้างอิง]ของโบราณจารย์นี้ว่า

‘การปรากฏของสภาวะทั้งหมด เรียกว่าการตั้งอยู่ การพินาศไปของการตั้งอยู่นั้น
เรียกว่า ความตายของสรรพสัตว์ในกาลทุกเมื่อ’

‘อีกนัยหนึ่ง พึงทราบการตั้งอยู่ด้วยอำนาจของสันตติบัญญัติ’

[มติที่สองเป็นความเห็นของอาจารย์อีกพวกหนึ่งที่เห็นว่าพระพุทธรองค์ตรัสถึงการแปรปรวน
ด้วยสันตติบัญญัติไว้ในพระสูตรนั้น]

เนื่องจากในพระสูตร[ข้างต้น]ไม่มีพระดำรัสตรัสระบุไว้ ดังนั้น จึงควรถือเอา
พระสูตรเป็นหลักโดยไม่ปฏิเสธพระสูตรด้วยความเห็นของอาจารย์”

ในเรื่องนั้น คำว่า “ขณะเสื่อมไป” คือ ฐิตិขณะที่เป็นระยะเวลาเสื่อมไปโดยเฉพาะ
ระหว่างอุปปาทขณะกับภังคขณะ

พระดำรัสว่า “การแปรปรวน” คือ การเสื่อมไป

คำว่า “ขณะที่ปรากฏอยู่” คือ ขณะทั้งสอง [ขณะเกิดขึ้นและขณะตั้งอยู่]

มติของคัมภีร์มูลฎีกาและอาจารย์ท่านอื่นที่พบในอรรถกถาสังยุตนี้ แม้ถูกคัดค้าน
ไว้ก็สอดคล้องกับพระบาลีกถาวัตถุ

อีกนัยหนึ่ง การหยุดตกของก้อนหินที่ถูกขว้างขึ้นไป ย่อมมี ฉันได การหยุดแห่ง
การอุปบัติที่เรียกว่าการเกิดขึ้นของจิตอันเป็นที่สิ้นสุดของการเกิด พึงกล่าวว่าเป็นสภาพของ
ฐิติขณะในที่นี้ เพราะเมื่อการเกิดไม่หยุดอยู่ การดับก็มีไม่ได้ แต่ฐิติขณะนั้นไม่ใช่ขณะหนึ่ง
ที่ถึงการดับโดยเฉพาะ ดังนั้น ในพระอภิธรรมจึงตรัสขณะจิต ๒ ขณะเท่านั้น แต่การเสื่อม
ที่มีลักษณะแกล้งไปอันอาศัยส่วนทั้ง ๒ ในระหว่างนอกจากส่วนแรกของฝ่ายเกิดและส่วน
สุดท้ายของฝ่ายดับ ย่อมเกิดขึ้นแก่นามธรรม ตรัสไว้ในคัมภีร์ธาทุกถาว่า

ชรา ทวีหิ ขนฺธเหติ สงฺคหิตา.^๔

“ชรานับได้ด้วยขั้น ๒”^๔ [คือรูปขั้น และสังขารขั้น]

(๑๒๔) ข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวณีว่า “แม้ระยะเวลาที่มุ่งหน้าสู่การดับ แตกต่างจากระยะกาลที่เกิดขึ้นและการดับ ก็พึงปรารถนา ระยะเวลา นั้นชื่อว่า ลัทธิขณะ” ข้อความนั้นไม่สอดคล้องกับพระบาลีกล่าววัตถุ เพราะพระโหมคัลลสิบุตรตัสสเถระได้ปฏิเสธ ระยะเวลา ที่ ๓ อันต่างจากระยะกาลเกิดและดับไว้ในพระบาลีนั้นโดยพิจารณาว่า “วันครึ่งวัน เป็นขณะเกิดหรือ วันครึ่งวันเป็นขณะดับหรือ วันแรกเป็นขณะเกิดหรือ วันที่ ๒ เป็นขณะ ดับหรือ”

(๑๒๕) ข้อความ[ที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้]นั้นได้ปฏิเสธข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ วิภาวณีว่า “ส่วนในพระบาลี พระพุทธองค์ไม่ตรัสลัทธิขณะนั้นด้วยการแสดงนัย[ที่ทำให้ อนุমানรู้ได้] โดยคล้อยตามอรรถาธิบายของเวไนยชน เพราะอภิธรรมเทศนาย่อมเป็นไป คล้อยตามอรรถาธิบายของเวไนยชนในบางคราว เช่น การเกิดของรูปกล่าวแยกกันเป็นสองอย่าง คือ อุปจยะ (การเกิดขึ้นของรูป) และ สันตติ (การดำเนินไปของรูป)” ความจริงการแสดง จำแนกธรรมที่ควรจำแนก พึงกล่าวว่าตรัสไว้โดยคล้อยตามเวไนยชนบ้าง คล้อยตามธรรม บ้าง แต่ไม่ควรกล่าวว่าเมื่อความปรากฏมีอยู่ การไม่แสดงธรรมที่ควรกล่าวจำแนกในพระ อภิธรรม ย่อมเป็นไปโดยคล้อยตามเวไนยชน

(๑๒๖) ข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า

ตีณิมานิ ภิกขเว สงฺขตสฺส สงฺขตลกฺขณานิ. กตมานิ ตีณิ. อุปปาโท ปณฺณายติ, วโย ปณฺณายติ, จิตฺตสฺส อณฺณถตฺตํ ปณฺณายติ.”

“อุปปาทขณะเป็นต้นตรัสไว้ในพระสูตร เพื่อแสดงลักษณะของสังขตธรรมอย่างนี้ ว่า ‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย ลักษณะแปรปรวนของสังขตธรรมมี ๓ อย่างเหล่านี้ ๓ อย่าง เป็นไฉน คือ การเกิดขึ้นปรากฏ การเสื่อมไปปรากฏ และการแปรปรวนของสภาวะอัน ตั้งอยู่ปรากฏ’

ดังนั้น พระพุทธองค์จึงไม่ได้ตรัสถึงการตั้งอยู่แห่งธรรมที่สืบเนื่องกันซึ่งมีสภาพ เป็นบัญญัติไม่มีปัจจัยปรุงแต่งไว้ในพระสูตรนั้น”

ข้อความนั้นไม่พึงเชื่อถือ เพราะพบการแสดงสังฆตธรรมในพระอภิธรรมโดยมีบัญญัติเป็นหลักตามนัยที่กล่าวมาแล้ว

(๑๒๗) แม้ข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “บทอุปสรรค[คือ ป ใน ปณณายติ] เป็นไปในอรรถของธาตุ คำว่า ปณณายติ นี้จึงมีอรรถว่า ‘รู้’” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะพระสูตรเป็นคำสอนตามสมควร[แก่เวไนยชน] ดังนั้น ในพระสูตรนั้นจึงหมายความว่า ความปรากฏชัดแก่เวไนยชน

[ในอังคุตตรนิกาย ติกนิบาต พระดำรัสว่า อุปปาโท ปณณายติ (การเกิดขึ้นปรากฏ) วโย ปณณายติ (การเสื่อมไปปรากฏ) จิตสส อณณตตํ ปณณายติ (การแปรปรวนของสภาวะอันตั้งอยู่ปรากฏ) คำว่า ปณณายติ ตามมติของคัมภีร์นี้ มีอรรถว่า “ปรากฏ” เพราะบทอุปสรรคคือ ป มีอรรถว่า “ปรากฏ” จัดเป็นธาตุวัตถุพารกะ คือ เบียดเบียนอรรถของธาตุ จึงทำให้บทกริยาว่า ปณณายติ มีอรรถเช่นนี้ได้ ส่วนตามมติของคัมภีร์วิภาวณี คำว่า ปณณายติ แปลว่า “รู้” เพราะถือว่าบทอุปสรรคคือ ป มีอรรถเหมือน ฌา ธาตุที่แปลว่า “รู้” จัดเป็นธาตุวัตถุพารกะ คือ คล้อยตามอรรถของธาตุ]

๙. นามธรรมเปลี่ยนแปลงเร็วเพราะมีสภาพอันปราศจากรูป ส่วนรูปธรรมเปลี่ยนแปลงช้าเพราะมีสภาพที่มีรูปโดยแท้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ตานิ ปน ขเปย รุปมฺหามาယู (อนึ่ง ขณะจิต ๑๗ ขณะเหล่านั้น ชื่อว่าเป็นอายุของรูปธรรม)

(๑๒๘) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า เหตุว่า “เพราะความเป็นผู้รับรู้กับสิ่งที่ถูกรับรู้ย่อมสำเร็จด้วยขณะนั้นๆ” ข้อนั้นไม่สมควร เพราะไม่ควรกล่าวว่านามธรรมผู้รับรู้ย่อมเปลี่ยนแปลงเร็ว ส่วนรูปธรรมที่ถูกรับรู้ย่อมเปลี่ยนแปลงช้า เพื่อความสำเร็จแห่งการรับรู้

พึงประกอบบอกว่า ขณะแห่งจิต ๑๗ ดวงเหล่านั้น คือดังที่กล่าวมานั้น หรือขณะจิต ๑๗ ขณะเหล่านั้น ชื่อว่าเป็นอายุของรูปธรรม ความหมายก็คือ ขณะที่เสมอกับขณะจิต ๑๗ ขณะ ชื่อว่าเป็นอายุของรูปธรรมทั้งหลายยกเว้นวิญญาณัตติรูปและลักขณรูป

โดยขณะย่อยมี ๕๑ ขณะตามอรรถกถาณัย แต่ตามมูลฎีกาณัยมี ๓๒ ขณะ

ตามมติของคัมภีร์มูลฎีกาณัย ขณะ ๒ ขณะแรกเป็นอุปาทาทขณะหนึ่งของรูปธรรม ขณะ ๒ ขณะสุดท้ายเป็นภังคขณะหนึ่ง ส่วนขณะ ๒๘ ขณะในท่ามกลางเป็นจิตติขณะหนึ่ง

ของรูปธรรมเหล่านั้น โดยแท้จริงแล้ว แม้อุปาทกขณะกับภังคขณะของรูปที่เปลี่ยนแปลง ซ้ำก็ไม่ควรจะเร็วเหมือนจิต

ในบรรดารูปเหล่านั้น วิญญาณติริรูป ๒ มีขณะจิตหนึ่ง[เพราะมีสภาพเปลี่ยนแปลง ตามจิต] อุปจยรูปและสันตติริรูปเป็นเพียงการเกิดขึ้น[ของนิปผันนรูป] อนิจจตารูปเป็นเพียงการดับไป ชรตารูปเป็นเพียงขณะตั้งอยู่ของรูปธรรม

ในที่นี้พึงกล่าวตามนัยของคัมภีร์มูลฎีกาว่า “ขณะจิต ๑๖ ขณะเหล่านั้น ชื่อว่าเป็นอายุของรูปธรรม” ความจริงพระภิกษุอาจารย์กล่าวยืนยันคำของคัมภีร์มหอรรถกถาที่ปรากฏในปฏิจสุมุปาทวิภังค์ แล้วสนับสนุนการที่รูปมีอายุ ๑๖ ขณะจิต แต่มตินั้นไม่ควรเชื่อถือ เพราะท่านผู้รจนารรถกถาประมวลความได้ปฏิเสธมติของคัมภีร์มหอรรถกถาที่แสดงความเกิดและดับของรูปในชั้นวิภังค์ก่อน โดยแสดงความขัดแย้งกับพระบาลียมก เมื่อมตินั้นถูกปฏิเสธแล้ว การที่รูปมีอายุ ๑๖ ขณะ หรือมีอายุมากกว่า ๑๖ ขณะ ที่ปรากฏในคัมภีร์มหอรรถกถานั้นก็เป็นอันปฏิเสธไว้เช่นกัน

(๑๒๙) ในคัมภีร์วิภาวนีปฏิเสธนัยของคัมภีร์ฎีกาว่า “ข้อความนั้นไม่มีสาระ” เมื่อจะยืนยันข้อนั้นจึงกล่าวเหตุไว้ว่า “เพราะขณะจิต ๑๗ ขณะพบในคัมภีร์รรถกถาด้วย คำเป็นต้นว่า [กรรมช]รูปที่เกิดร่วมกับปฏิสนธิจิตย่อมดับพร้อมด้วยจิตดวงที่ ๑๗ ตั้งแต่ปฏิสนธิกาลนั้น รูปที่เกิดในฐิตินขณะของปฏิสนธิจิตย่อมดับในอุปาทกขณะของจิตดวงที่ ๑๘” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะไม่ควรที่คัมภีร์นั้นจะปฏิเสธฎีกานัยโดยอ้างคำที่กล่าวถึงขณะจิต ๑๗ ขณะของท่านผู้รจนารรถกถาประมวลความซึ่งถูกพระภิกษุอาจารย์คัดค้านไว้

๑๐. คำว่า **เอกจิตตักขณะ** คือ ขณะที่เหมือนขณะจิต ๑ ขณะ โดยความจริงแล้ว ขณะแม้จะไม่ต่างกันโดยสภาวะ ย่อมถูกกล่าวไว้กระทำให้ต่างกันโดยคำริให้เหมือนต่างกันว่า นี่คือนัยของจิต นี่คือนัยของรูป

[คำว่า ขณะของจิต ขณะของรูป โดยองค์ธรรมก็คือจิตและรูปนั่นเอง การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนอย่างหนึ่งที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่ต่างกันให้เหมือนต่างกัน เช่นคำว่า กณิการสุส ทารุ (ไม้แห่งต้นกรรณิการ) ความจริงไม้ก็คือต้นกรรณิการนั่นเอง ไม่ต่างกัน แต่คำนี้กล่าวสิ่งเดียวคือต้น

กรณีการให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่งคล้ายกับคำว่า รมณโณ บุตุโต (บุตรของพระราชา) ซึ่งหมายถึง บุคคลสองคน]

คำว่า เอกจิตตักขณาทิตะ คือ อารมณ์ ๕ อย่างที่มีขณะจิต ๑ ขณะล่วงแล้ว หมายถึง อารมณ์ ๕ ที่เป็นอดีตมหันตารมณ์

(๑๓๐) ในคัมภีร์วิภาวนีกถารูปวิเคราะห์อีกนัยหนึ่งว่า “คำว่า เอกจิตตักขณาทิตะ คือ อารมณ์ที่ล่วงขณะจิต ๑ ขณะนั้น” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะไม่อาจกล่าวได้ว่า อดีต (ล่วง) ที่มีธรรมซึ่งดับไปแล้วเป็นวิสัย ได้ล่วงอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วแสดงรูปที่เป็น ปัจจุบันที่ปรากฏชัดไป

[คำว่า เอกจิตตักขณาทิตะ ตามมติของคัมภีร์ปรมัตถทีปนีมีรูปวิเคราะห์เป็นฉนฺฐีพหุพพิหิ-
สมาสว่า เอกจิตตักขณ อตฺตํ เอเตสนฺติ เอกจิตตักขณาทิตานิ = เอกจิตตักขณาทิตะ คือ มีขณะจิต ๑
ขณะล่วงแล้ว ส่วนคัมภีร์วิภาวนีได้แสดงรูปวิเคราะห์ฉนฺฐีพหุพพิหิสมาสแล้ว ยังกล่าวถึงรูปวิเคราะห์
หุติยาตปุริสสมาสอีกนัยหนึ่งว่า เอกจิตตักขณ อตฺตานิ เอกจิตตักขณาทิตานิ = เอกจิตตักขณาทิตะ คือ
ล่วงขณะจิต ๑ ขณะแล้ว แต่คัมภีร์นี้ได้ปฏิเสธความเห็นที่กล่าวว่า เป็นหุติยาตปุริสสมาส อย่างไรก็ตาม
ในภาษาไทยคำแปลตามนัยตปุริสสมาสเข้าใจง่ายกว่า ในที่นี้จึงแปลตามนัยตปุริสสมาส]

คำว่า พหุจิตตักขณาทิตะ คือ อารมณ์ที่มีขณะจิตหลายขณะล่วงแล้ว หมายถึง อารมณ์ ๕ มีมหันตารมณ์เป็นต้น

ความมีกำลังมากขึ้นกว่าเดิมในการที่รูปธรรมมาปรากฏในรูปธรรม พึงปรารภนา
ได้ และรูปธรรมนั้นก็ได้รับปัจจัยบริบูรณ์ในฐิตินะจึงมีกำลังมาก ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า
จิติปฺปตฺตาเนว (เมื่อถึงฐิตินะเท่านั้น)

เอว (เท่านั้น) ศัพท์ห้ามความเห็นของพระภิกษุอาจารย์ เพราะพระภิกษุอาจารย์นั้น
ย่อมปรารภนาว่า รูปที่เกิดอยู่ย่อมกระทบกับปสาทรูปทันทีที่เกิดขึ้น

คำว่า ปญฺจาลมฺพณานิ ปญฺจทฺวาเร อาปาถมาคฺจณฺหิติ (อารมณ์ ๕ อย่างย่อมมา
ปรากฏในปัญจทวาร) นี้ มีความหมายว่า รูปารมณ์และสัททารมณ์ย่อมถึงความเป็นอารมณ์

โดยยังไม่มาถึง[ทวาร] ส่วนอารมณ์อื่น [คือคันธารมณ์ รสารมณ์ และโผฏฐัพพารมณ์ ย่อมถึงความเป็นอารมณ์โดยมาถึง[ทวาร]

ความแตกต่างกันนี้พึงทราบด้วยความต่างกันแห่งการกระทบ หมายความว่า อารมณ์ ๒ อย่างแรกกระทบโดยความเป็นรูปนิमित[เหมือนเงาหน้าในกระจก] ไม่ได้กระทบโดยเนื่องกับที่ตั้ง แต่อารมณ์ ๓ อย่างหลังย่อมกระทบโดยเนื่องกับที่ตั้ง ไม่ได้กระทบโดยความเป็นรูปนิमित และการกระทบแห่งรูปนิมิตย่อมมีแก่อารมณ์ที่ยังไม่มาถึง ไม่มีแก่อารมณ์ที่มาถึงแล้ว แต่การกระทบแห่งที่ตั้งย่อมมีแก่อารมณ์ที่มาถึงแล้ว ไม่มีแก่อารมณ์ที่ยังไม่มาถึง เเงาร่างของบุคคลผู้เดินอยู่ที่ฝั่งน้ำย่อมปรากฏในสระน้ำ แต่เงาร่างของผู้ที่ลงไปใต้น้ำย่อมไม่ปรากฏในสระนั้น ฉนใด รูปารมณ์และสัทธารมณ์ที่มาถึงย่อมไม่กระทบกับปสาทรูปนั้นนั้น

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะไม่มีโอกาสแห่งรูปนิमित เนื่องจากไม่มีแสงสว่างและอากาศในระหว่างอารมณ์กับจิตที่รับรู้ารมณ์ แต่เมื่อยังไม่มาถึงก็จะกระทบอารมณ์โดยเนื่องกับการปรากฏแห่งรูปนิमितของตน

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะว่ารูปนิमितได้รับโอกาสแล้ว ส่วนอารมณ์ ๓ อย่างอื่นย่อมกระทบโดยเนื่องกับที่ตั้งตามที่เกิดขึ้น ดังนั้น อารมณ์เหล่านั้นเมื่อมาถึงปสาทรูปแล้วย่อมกระทบได้ หากยังไม่มาถึงปสาทรูปก็กระทบไม่ได้

ในบรรดาอารมณ์เหล่านั้น อารมณ์ที่ยังไม่มาถึงซึ่งกระทบกับปสาทรูป เป็นอารมณ์ใหญ่โตบ้าง มากบ้าง ตามประเภทแห่งดวงจันทร์และดวงอาทิตย์เป็นต้น และตามประเภทแห่งเสียงฟ้าผ่าและเสียงฟ้าร้องเป็นต้น ย่อมมาปรากฏในปสาทรูปหนึ่งๆ เพราะดำรงอยู่ในที่ไกลแล้วกระทบปสาทรูปด้วยการใส่รูปนิमितเข้า ส่วนอารมณ์ ๓ อย่างอื่นที่มาถึงแล้วย่อมกระทบกับปสาทรูปได้ ดังนั้น อารมณ์หนึ่งๆ จึงมาปรากฏในปสาทรูปหนึ่งๆ เท่านั้น

ข้อความนี้กล่าวไว้โดยจำแนกตามปัญจทวาร ส่วนในมโนทวาร อารมณ์ทั้งหมดที่ยังไม่มาถึงย่อมมาปรากฏ

คำว่า ปัญจทวาร (ในปัญจทวาร) นี้ กล่าวไว้ตามประเภทแห่งการแสดงทวารเฉพาะที่ไม่ทั่วไป แต่อารมณ์ ๕ อย่างนั้นเมื่อกระทบกับทวารของตนๆ แล้ว ย่อมจะมาปรากฏในมโนทวารอีกด้วย ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

เอเกกํ อารมณํ ทวิสุ ทวิสุ ทวาเรสุ อาปาธมาคฺจนฺติ."^{๑๑}

“อารมณ์หนึ่งๆ ย่อมมาปรากฏในทวารอย่างละสองๆ”

ดังนั้น เมื่อเห็นพระจันทร์ พระอาทิตย์ ภูเขา ต้นไม้ หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่ง อารมณ์หนึ่งๆ ย่อมปรากฏที่จักขุประสาทหนึ่งๆ อารมณ์หนึ่งย่อมปรากฏที่มโนทวาร อารมณ์คือพระจันทร์เป็นต้นมากมายย่อมปรากฏในขณะเดียวอย่างนี้ [คือมาปรากฏทางจักขุทวารและมโนทวารทั้งสองทวารตามลำดับ] อารมณ์อื่นก็เช่นเดียวกัน

การมาปรากฏในข้อนี้ที่เป็นเหตุให้ทวารถึงความเปลี่ยนแปลง ฟังทราบเหมือนกับการประทับตราบนใบตาลแล้วทำอักษรให้เกิดขึ้น ในเมื่อคนประทับตราได้วางตราลงที่ใบตาลแล้วใช้ไข์นทุบ

(๑๓๑) ข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนีวว่า “รูปที่ดำรงอยู่ในกลาปเป็นอันมาก ย่อมมาปรากฏตามสมควรแก่ความใสใจ” ในพากย์นั้น คำว่า “ตามสมควรแก่ความใสใจ” นี้ ฟังใคร่ครวญ เพราะอารมณ์ ๕ ทั้งหมดที่ประกอบด้วยแสงสว่างเป็นต้น ซึ่งดำรงอยู่ในคลองแห่งจักขุประสาทเป็นต้น ย่อมมาปรากฏได้ในทวารของตนแก่คนหลับบ้าง คนสลบบ้าง คนพะวงอย่างอื่นบ้าง คนเข้าฌาน ผล หรือนิโรธสมาบัติอย่างใดอย่างหนึ่งบ้าง โดยปราศจากความใสใจ ทั้งมิได้มาปรากฏในทวารของตนอย่างเดียว แต่ยังมาปรากฏในมโนทวารอีกด้วย และมีได้มาปรากฏในมโนทวารที่เป็นภวังคจิตอย่างเดียว แต่ยังมาปรากฏแม้ในวิถิจิตที่เป็นไปในภูมิ ๔ มีอวิชชจิตเป็นต้น ดังสาธกในทวารกถาว่า

อัย นาม มโน มโนทวารัน น โหติติ น วตตพฺโพ.^{๑๒}

“จิตนี้ไม่พึงกล่าวว่ามีไซ้มนทวาร”^{๑๒}

ข้อความนี้พึงแสดงด้วยคำว่า ปจฺมชฺฌมานสฺส สทฺโท กณฺณโก.^{๑๓} (เสียงเป็นเครื่องรบกวณปฐมฌมาน) ซึ่งอธิบายได้ว่า เสียงย่อมกระทบโสตประสาทของผู้เข้าปฐมฌมานแล้ว มาปรากฏในมโนทวารกล่าวคือฉานจิต ลำดับนั้น กระแสฉานจิตไหลแล้วขาดไป บุคคลย่อมออกจากฉาน การตกกวังค์ย่อมมี วิถิจิตที่มีเสียงเป็นอารมณ์นั้นย่อมเป็นไป ส่วนผู้ที่เข้าทุติยฌมานเป็นต้นย่อมไม่ออกจากฉานด้วยเสียงเบา แต่ออกจากฉานด้วยเสียงดังมาก ความจริงรูปฌมานเหล่านั้นไม่ใช่ว่าฉานที่ถึงความมั่นคง แต่รูปฌมานจึงได้ชื่อว่าฉานที่ถึงความมั่นคง ดังนั้น บุคคลผู้เข้ารูปฌมานจึงไม่ออกจากฉานแม้ด้วยเสียงที่ดังมาก

เมื่ออารมณ์มาปรากฏอย่างนั้น บุคคลไม่พึงกล่าวว่า วิถิจิตที่รับรู้อารมณ์ ๕ ย่อมจะดำเนินไปแน่นอน เมื่อกระแสกวังค์หรือกระแสชวนจิตขาดไป วิถิจิตจึงดำเนินไป แต่เมื่อกระแสกวังค์หรือกระแสชวนจิตยังไม่ขาด วิถิจิตก็ดำเนินไปไม่ได้ เมื่อวิถิจิตดำเนินไปอยู่ ย่อมเป็นไปในอารมณ์หนึ่งๆ ที่ได้รับเหตุปัจจัยพิเศษตามประเภทแห่งอารมณ์อันปรากฏชัดมากเป็นต้น ไม่เป็นไปในอารมณ์ ๕ พร้อมกัน

ในที่นี้การเปลี่ยนวิภัตติย่อมมีโดยเนื่องกับเนื้อความ จึงควรประกอบบทว่า “อารมณ์ ๕ อย่างที่ล่วงขณะจิตหนึ่ง เมื่อถึงฐิติขณะเท่านั้น ย่อมมาปรากฏในปัญจทวารที่ล่วงขณะจิต ๑ ขณะ เข้าถึงฐิติขณะ หรืออารมณ์ ๕ อย่างที่ล่วงขณะจิตหลายขณะ เมื่อถึงฐิติขณะเท่านั้น ย่อมมาปรากฏในปัญจทวารที่ล่วงขณะจิตหลายขณะ เข้าถึงฐิติขณะ”

[คำว่า “การเปลี่ยนวิภัตติย่อมมีโดยเนื่องกับเนื้อความ” เป็นกฎทั่วไปที่กล่าวไว้ในปทฺรูป-สิทธิปกรณ (สูตร ๑๔) ว่า อตฺถวสา วิทฺตฺติวิปริณาโม กฏฺตังกล่าวพึงประกอบได้ตามฐานะที่เหมาะสม]

(๑๓๒) ในคัมภีร์วิภาวนิกกล่าวว่า “ปสาทรูปเหล่านั้นเกิดขึ้นพร้อมด้วยภวังคจิตที่เป็นอนันตรปัจจัยแก่ภวังคฉลนะ (ภวังค์ไหว)” เมื่อเป็นเช่นนั้นย่อมมีโทษว่า อารมณ์ ๕ อย่างที่แม้จะล่วงขณะจิตหลายขณะ ก็มาปรากฏในทวาร ๕ ที่ล่วงขณะจิต ๑ ขณะเท่านั้น

อาจารย์ทั้งหลายประสงค์การกระทบระหว่างวัตถุกับอารมณ์ที่เกิดพร้อมกันในขณะเดียว แต่ข้าพเจ้า[พระภิกษุอาจารย์]เห็นว่าเกิดพร้อมกันหรือเกิดต่างกัน ความมีกำลังเป็นเหตุหลัก บัณฑิตพึงใคร่ครวญข้อความทั้งหมดแล้วถือเอาเถิด

(๑๓๓) ข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนีวว่า “อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่าอารมณ์ ๕ อย่างเกิดร่วมกับอวัชชนจิต” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะเมื่อเป็นเช่นนั้นก็มีเนื้อความที่ขัดแย้งกันว่า ที่ตั้ง[คือปสาทรูป]แห่งการมาปรากฏของอารมณ์ ๕ พึงเป็นอย่างหนึ่ง ที่อาศัยของวิญญาน ๕ ก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง

เมื่อพระอนุรุธาจารย์ได้แสดงลักษณะแรกแห่งการดำเนินไปของอารมณ์ในทวาร ๕ ดังนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงประเภทแห่งการดำเนินไปของอารมณ์และลำดับวิจิตรที่ครบบริบูรณ์ จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า ตสฺมา (เพราะเหตุนั้น ถ้ารูปารมณฺที่ล่วงขณะของจิตดวงเดียวปรากฏ แก่จักขุประสาทแล้ว ลำดับนั้น เมื่อภวังคจิตไหวแล้ว ๒ ครั้ง ปัญจทวาราวชชนจิตที่พิจารณา รูปารมณฺที่นั้น ย่อมเกิดขึ้นตัดกระแสภวังค์ แล้วดับไป)

คำว่า ตโต (เพราะเหตุนั้น) มีความหมายว่า เพราะเหตุคือการมาปรากฏแก่จักขุประสาท

รูปารมณฺที่ย่อมมาปรากฏแม้แก่ภวังคจิตพร้อมด้วยการมาปรากฏแก่จักขุประสาท ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ทุภิกขตฺตํ ภวญฺเค จลิตเต (เมื่อภวังคจิตไหวแล้ว ๒ ครั้ง)

การไหวในที่นี้ คือการเข้าถึงความเปลี่ยนแปลงแก่กระแสภวังคจิตที่เหมือนเกิด ความอุตสาหะเพื่อปล่อยอารมณ์เก่ามีกรรมเป็นต้นตามที่รับเอาแล้ว ได้รับเอาอารมณ์ใหม่ที่มาปรากฏแก่ตนในขณะนั้น การมาปรากฏแก่จักขุประสาทในที่นี้ย่อมเป็นเหตุให้เกิดจักขุ-วิญญานจิต มิได้เป็นเหตุให้เกิดอวัชชนจิต แต่การมาปรากฏของภวังคจิตเป็นเหตุให้เกิดอวัชชนจิตอีกด้วย

(๑๓๔) ในคัมภีร์วิภาวนีไม่กล่าวถึงความมาปรากฏในมโนทวารไว้โดยเฉพาะ ดำริว่า “การที่รูปารมณฺเป็นต้นมากระทบในจักขุประสาทเป็นต้น เป็นการตั้งอยู่ในฐานะอันเหมาะสม

และการกระทบนั้นก็ป็นเหตุเกิดของภวังคฺ์ปะเจทะ (ภวังคฺ์ชาต) อีกด้วย” แล้วกล่าวว่า “เมื่ออารมณ์ถูกระทบโดยการตั้งอยู่ในฐานะอันเหมาะสมในปสาทรูปทั้ง ๕ กระแสภวังคฺ์จิต ย่อมขาดไปด้วยอำนาจของการที่อารมณ์กระทบกับปสาทรูป” เป็นต้น ข้อนี้ไม่พึงเห็นอย่างนั้น เพราะไม่อาจกล่าวว่าการตั้งอยู่ในฐานะอันเหมาะสมจัดเป็นการกระทบ แต่การปะทะให้ระคน กระทำให้กระเพื่อม ได้ชื่อว่า “การกระทบ” และ “การมาปรากฏ” ในปสาทรูปทั้งหลายเหมือนดังอสนีบาต ด้วยการตั้งอยู่ในฐานะอันเหมาะสมแล้วกระทบรูปนิมิตหรือกระทบที่ตั้ง ข้อความนี้ได้กล่าวมาแล้ว

ในที่นี้แม้การมาปรากฏดังกล่าวก็เป็นธรรมเนียม (ครรลองแห่งสภาวะ) ดังนั้น พึงถือเอาความมาปรากฏพร้อมกันในทวารอย่างละสองๆ ที่มีฐานะต่างกัน ไม่พึงทักท้วงว่าเมื่อปสาทรูปถูกรูปารมณฺ์กระทบแล้ว พึงมีความไหวของปัญญวิญญานที่อาศัยปสาทรูปนั้น แต่ความไหวของภวังคฺ์จิตที่อาศัยหทัยวัตถุจะมีได้อย่างไร

(๑๓๕) ในคัมภีร์วิภาวนีแสดงการทักท้วงนั้นแล้ว เมื่อจะเฉลยข้อความนั้นได้กล่าวว่า “เพราะเนื่องเป็นอันเดียวกันด้วยอำนาจของความสืบเนื่อง” เป็นต้น ในพากย์นั้น ท่านไม่ควรกล่าวว่า “ด้วยอำนาจของความสืบเนื่อง” แต่ควรกล่าวว่า “ด้วยอำนาจของสัณฐาน” ข้อความทั้งหมดนั้นไม่พึงเชื่อว่าเป็นสาระ

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะในคัมภีร์อรรถกถาคัดค้านความไหวตามลำดับเช่นนั้นไว้ ดังสาธกในคัมภีร์นั้นว่า

ตตฺถ เอเกกํ อารมฺมณํ ทฺวีสฺส ทฺวีสฺส ทฺวาเรสุ อาปาตมาคฺฉนติ.^{๑๔}

“อารมณ์หนึ่งๆ ย่อมมาปรากฏในทวารอย่างละสองๆ”

ความพิสดารว่า เมื่อรูปารมณฺ์กระทบจักขุประสาทแล้ว ย่อมมาปรากฏในโนทวาร ในขณะนั้น หมายความว่า เป็นปัจจัยแก่ภวังคฺ์ไหว แม้สัททารมณฺ์ คันธารมณฺ์ รสารมณฺ์ และโณภูฐัพพารมณฺ์ก็มีนัยเดียวกัน เปรียบดังนกบินมาทางอากาศแล้วหลบพักอยู่ที่ยอดไม้

ย่อมกระทบถึงไม้ และเงาของมันก็กระทบที่พื้นดิน การกระทบถึงไม้กับการกระจายของเงา ย่อมมีได้ในขณะเดียวกันไม่ก่อนไม่หลัง ฉะนั้น การที่รูปารมณปัจจุบันเป็นต้นกระทบใน จักขุประสาทเป็นต้น และการมาปรากฏในโนทวารด้วยการยังภวังคจิตให้ไหว ย่อมมีได้ใน ขณะเดียวกันไม่ก่อนไม่หลัง ฉะนั้น ดังนั้น จึงไม่ควรดำริความไหวตามลำดับแล้วถือเอา ความไหวที่เกิดขึ้นพร้อมกันด้วยอำนาจของธรรมเนียม เพราะในคัมภีร์อรรถกถาได้คัดค้าน ว่าเกิดพร้อมกันในขณะเดียวกันไม่ก่อนไม่หลังโดยกล่าวเปรียบเทียบนกไว้

คำว่า ภวงค์โสถ์ โวจินทิตฺวา (ตัดกระแสภวังค์) มีความหมายว่า กระทำ กระแสภวังค์ให้ขาดไปโดยสิ้นเชิง

คำว่า อวชฺชนตฺ (พิจารณาอยู่) มีความหมายว่า เมื่อยังไม่เห็นจึงพิจารณาอยู่ว่า นี่คืออะไร

คำว่า ปสฺสนตฺ (เห็น) คือ กระทำให้ประจักษ์แก่ตน

คำว่า สมฺปฏฺิฉนตฺ (รับ) คือ รับรูปตามที่เห็นไม่ปล่อยออกไป

คำว่า สนฺตฺริยมานํ แปลว่า ไตรตรองด้วยดี

คำว่า ววตฺถเปนตฺ (กำหนด) มีความหมายว่า ตั้งไว้โดยไม่ระคนกัน คือ กำหนด

คำว่า ลัทธปจฺจยะ คือ จิตที่ได้รับปัจจัยตามประเภทแห่งโยนิโสมนสิการเป็นต้น ฟังสัมพันธ์[โดยเพิ่มบทเข้ามา]ว่า ชวนจิตดวงใดดวงหนึ่งย่อมเล่นไป

ชวนจิตนั้นย่อมเล่นไป ๖ ครั้งหรือ ๕ ครั้ง ในเวลาที่อารมณ์มีกำลังน้อยหรือใน ขณะสลบและใกล้เสียชีวิต ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เยภฺยุเยน (โดยมาก)

คำว่า ชวติ (เล่นไป) คือ ดำเนินไปด้วยความเร็วเหมือนอสนีบาต

ในบรรดาชวนจิตเหล่านั้น ชวนจิตดวงแรกมีกำลังน้อยกว่าชวนจิตทั้งหมด เพราะ ไม่ได้รับอาเสวนปัจจัย ดวงที่ ๒ มีกำลังมากกว่าดวงที่ ๑ นั้น ดวงที่ ๓ มีกำลังมากกว่า ดวงที่ ๒ นั้น ดวงที่ ๔ มีกำลังมากกว่าดวงที่ ๓ นั้น แต่ชวนจิตดวงที่ ๔ นี้ถึงที่สุดแล้ว มีกำลังมากกว่าชวนจิตทั้งหมด ต่อแต่นี้ไป ชวนจิตก็เสื่อมไปตามลำดับ ครั้นวาระที่ ๗ ดำเนิน ไปแล้ว ชวนจิตย่อมหมดกำลังลง

คำว่า ชวนานุพนฐานิ (ติดตามชวนจิตมา) มีความหมายว่า กระแสน้ำย่อมติดตามเรือที่แล่นไปทวนกระแส ฉะนั้น วิปากจิตย่อมติดตามชวนจิต ฉะนั้น

คำว่า เทว ตทารมณปากานิ (วิปากจิตที่ทำหน้าที่ตทารมณ ๒ ดวง) มีความหมายว่า วิปากจิตที่ทำหน้าที่ตทารมณย่อมดำเนินไป ๒ ครั้ง

คำว่า ยถารห (ตามสมควร) คือ ตามสมควรแก่อารมณ์ ชวนจิต และสัตว์บุคคล

คำว่า ภาวคฺปาโต (การตกไปแห่งภวักจิต) มีความหมายว่า ในอดีตมหันตารมณนี้ กระแสจิตที่เกิดขึ้นตั้งแต่อาวัชชจิตหรือภวักจลนจิตดวงแรก ได้เกิดขึ้นต่อไปจนถึงชวนจิตดวงที่ ๔ แล้วตกไปตั้งแต่ชวนจิตดวงที่ ๕ แต่ก็ไม่เรียกว่า “กระแสจิตตกไป” เพราะกำลังที่เกิดขึ้นยังไม่หมดสิ้นไปโดยสิ้นเชิง เมื่อถัดจากตทารมณจิตดวงที่ ๒ กระแสจิตนั้นจึงได้ชื่อว่าตกไปในกาลนั้น เพราะกำลังที่เกิดขึ้นได้หมดสิ้นไปโดยสิ้นเชิง ดังนั้น พึงทราบอรรถดังนี้ คือ

คำว่า ปาตะ คือ การตกไป

คำว่า ภาวคฺปาตะ คือ การตกไปแห่งกระแสจิตโดยความเป็นภวัก หมายถึง การตกไปเป็นภวัก

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ภาวคฺปาตะ คือ การตกไปในภวักกิจ ภาวักฐาน และอารมณ์ของภวัก

[คำว่า ภาวคฺปาต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การตกไปโดยความเป็นภวัก = ภาวเคน ปาโต ภาวคฺปาโต (ตติยัตถ์ปฐิสสมาส)
- การตกไปในภวักกิจ ภาวักฐาน และอารมณ์ของภวัก = ภาวเค ปาโต ภาวคฺปาโต

(สัตตมัตถ์ปฐิสสมาส)]

ในเรื่องนี้ พึงกล่าวการอุปมาเหมือนนายทวารบาล เด็กชาวบ้าน และผลมะม่วง แม้การอุปมาเหล่านั้นพึงถือเอาจากคัมภีร์อรรถกถา

[คัมภีร์อัฐสาสนี (เล่ม ๑ หน้า ๓๒๙) กล่าวอุปมาผลมะม่วงไว้ แม้การอุปมาอื่นๆ ก็มีนัยเดียวกัน กล่าวคือ บุรุษคนหนึ่งนอนคลุมศีรษะที่โคนต้นมะม่วงที่ผลิผลแล้วหลับไป ขณะนั้นมีผล

มะม่วงผลหนึ่งหล่นจากขั้วตกลงที่พื้นมีเสียงดัง “ดัง” เหมือนเสียดสีใบหูเขา เขาตื่นขึ้นมาด้วยเสียงตกของมะม่วงแล้วลืมตาดู หลังจากนั้นจึงยืนมือไปหยิบผลมา คลึงดู ดมกลิ่น แล้วบริโภค ฟังทราบการอุปมาดังต่อไปนี้

- เวลาที่จิตตกภวังค์ เหมือนเวลานอนหลับของบุรุษที่โคนต้นมะม่วง
- เวลาที่อารมณ์กระทบปสาทรูป เหมือนเวลาที่ผลมะม่วงหล่นจากขั้วเสียดสีใบหู
- เวลาที่ภวังค์ของกิริยามโนธาตุไหว เหมือนเวลาที่ตื่นเพราะเสียงมะม่วงตก
- เวลาสำเร็จหน้าที่ในการเห็นของจักขุวิญญาณ เหมือนเวลาที่บุรุษลืมตาดู
- เวลาที่วิบากมโนธาตุ (สัมปฏิจฉนจิต) รับอารมณ์ เหมือนเวลาตื่นมือออกไปจับ
- เวลาที่วิบากมโนวิญญาณธาตุ (สันตிரณจิต) ตัดสินอารมณ์ เหมือนเวลาจับแล้วบีบดู
- เวลาที่กิริยามโนวิญญาณธาตุ (โฏฐัพพนจิต) กำหนดอารมณ์ เหมือนเวลาสูดดม
- เวลาที่ชวนจิตเสวยรสของอารมณ์ เหมือนเวลาบริโภค]

๑๑. ฟังสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า ด้วยธรรมมีประมาณเท่านี้ ขณะจิต ๑๗ ขณะย่อมบริบูรณ์

ข้าพเจ้า[พระภิกษุจารย์]ฟังกล่าวการประกอบหมวด ๖ ทั้ง ๖ กล่าวโดยพิสดารดังนี้ว่า รูปารมณ์ย่อมกระทบในจักขุวัตถุใด จักขุวิญญาณย่อมเกิดขึ้นรับรู้รูปารมณ์ที่อาศัยจักขุวัตถุนั้นแล้วกระทบในจักขุวัตถุนั้น ส่วนมโนวิญญาณคืออาวัชชนจิตเป็นต้นนอกจากนี้ย่อมเกิดรับรู้อารมณ์นั้นโดยอาศัยหทัยวัตถุที่เกิดร่วมกับจิตต่อเนื่องกันอันล่วงไปก่อนแล้วของตนๆ จักขุทวารและมโนทวารย่อมให้สำเร็จกิจของทวารแห่งวิถีจิตทั้งหมด วิถีจิตนี้เรียกว่า จักขุทวารวิถี เพราะเกิดในจักขุทวาร และเรียกว่า จักขุวิญญาณวิถี เพราะถูกกำหนดด้วยจักขุวิญญาณ และเรียกว่า อติมหันตารัมมณวิถี เพราะเกิดในอารมณ์ที่มีกำลังยิ่งอันสามารถล่วงขณะจิต ๑ ขณะแล้วกระทบกับปสาทรูปได้

ในเรื่องนี้ รูปารมณ์เหล่าใดเกิดที่คลองแห่งจักขุประสาทแล้วถึงฐิติขณะ รูปารมณ์เหล่านั้นไม่ควรกล่าวว่าไม่กระทบจักขุประสาทในบรรดาจักขุประสาทที่มีจำนวน ๔๙ ขณะจิตอันถึงฐิติขณะแล้วเป็นเบื้องหน้าและเบื้องหลัง

ในเรื่องนั้น จักขุวัตถุหนึ่งที่ทำให้สำเร็จความเป็นวัตถุและความเป็นทวารตามสมควร

แก้วิถีจิตนี้ [คือให้สำเร็จความเป็นที่ตั้งและทวารแก้จักขุวิญญาณ และให้สำเร็จความเป็นทวารแก้วิญญาณจิตอื่น] และเป็นที่ดำเนินไปแห่งวิถีจิตนี้โดยรับรู้รูปารมณ์ที่มากกระทบ ชื่อว่า “ย่อมให้สำเร็จกิจ” จักขุวัตถุนั้นชื่อว่า **มัชฌิมาयูกะ** (มีอายุปานกลาง) ส่วนจักขุวัตถุนั้นที่มีขณะจิต ๔๘ ขณะในจักขุประสาท ๔๘ ขณะ] ชื่อว่า **โมฆวัตถุ** [เพราะไม่มีกิจของวัตถุและทวารเพื่อให้เกิดวิถีจิตขึ้น] จักขุวัตถุนั้นชื่อว่า **มันทาญกะ** (มีอายุน้อย) บ้าง **อมันทาญกะ** (มีอายุไม่น้อย) บ้าง

[คัมภีร์อุทฺทหะปนีอธิบายว่า จักขุวัตถุที่มีจักขุประสาทอันมีขณะจิต ๓๗ ขณะซึ่งเกิดทุกๆ ขณะตั้งแต่ขณะดับไปของภวังคจิตดวงแรกในบรรดาภวังคจิต ๑๓ ดวงก่อนอดีตภวังค์ ชื่อว่า มันทาญกะ คือมีอายุน้อย เพราะมีอายุน้อยกว่าการให้สำเร็จกิจ ส่วนจักขุวัตถุที่มีจักขุประสาท ๑๑ ขณะซึ่งเกิดทุกๆ ขณะตั้งแต่ฐิติขณะของอดีตภวังค์ ชื่อว่า อมันทาญกะ คือมีอายุไม่น้อย เพราะมีอายุมากกว่าการให้สำเร็จกิจ]

จักขุวัตถุมี ๒ อย่าง คือ จักขุวัตถุที่เกิดก่อน และจักขุวัตถุที่เกิดหลังจากจักขุประสาทอันให้สำเร็จกิจ[ของวัตถุและทวาร]ดังที่กล่าวมาแล้ว แม้จักขุวัตถุทั้ง ๒ อย่างก็มี ๔๘ ขณะที่ปรากฏโดยความเป็นฐิติขณะในอุปบาทขณะของจักขุวิญญาณ ส่วนจักขุวัตถุนั้นที่เกิดก่อนหรือหลังจากนั้น แม้ได้รับการกระทบก็ไม่พึงหมายเอาในที่นี้ เพราะไม่ชวนสงสัยในการให้สำเร็จกิจของวัตถุและทวาร

ถามว่า : ในขณะเกิดวิถีจิตนี้ เขารู้ว่าเราเห็นสิ่งนี้ หรือไม่รู้ว่าเราเห็นสิ่งนี้

ตอบว่า : ไม่รู้

ถามว่า : จะรู้ได้เมื่อใด

ตอบว่า : รู้ได้ในเมื่อวิถีจิตที่กำหนดหมายดำเนินไปอยู่ จริงอย่างนั้น จักขุทวารวิถีดำเนินไปก่อนวิถีจิตทั้งหมด ต่อมามโนทวารวิถีที่ติดตามวิถีจิตนั้นจึงดำเนินไป หลังจากนั้น มโนทวารวิถีจิตที่รับเอากลุ่มก้อน[ของสัณฐาน]ย่อมดำเนินไป จากนั้น มโนทวารวิถีจิตที่กำหนดหมายสีย่อมดำเนินไป ต่อแต่นั้น มโนทวารวิถีจิตที่รับเอารูปร่างย่อมดำเนินไป หลังจากนั้น มโนทวารวิถีจิตที่กำหนดหมายรูปร่างย่อมดำเนินไป จากนั้น มโนทวารวิถีจิต

ที่รับเอาชื่อย่อมดำเนินไป ภายหลังจากนั้น มโนทวารวิถีจิตที่กำหนดหมายชื่อย่อมดำเนินไป

ในเรื่องนั้น เมื่อวิถีจิตที่กำหนดหมายสีดำเนินไปอยู่ บุคคลย่อมกำหนดหมายสีได้โดยนัยว่า เราเห็นสีเขียว เป็นต้น เมื่อวิถีจิตที่กำหนดหมายรูปร่างดำเนินไปอยู่ บุคคลก็กำหนดหมายสัญญาณได้ เมื่อวิถีจิตที่กำหนดหมายชื่อดำเนินไปอยู่ ย่อมกำหนดหมายชื่อได้ ครั้นวิถีจิตที่กำหนดหมายอารมณ์นั้นๆ ดำเนินไปอยู่ บุคคลย่อมรู้ว่าเราเห็นอารมณ์นั้นๆ ด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง มโนทวารวิถีที่ ๓ ซึ่งรับเอารูปธรรมโดยความเป็นกลุ่มก้อน[ของสัญญาณ] ที่ถูกวิถีจิต ๒ วิถีแรกรับเอาหลายครั้งแล้ว ย่อมเป็นเหมือนจับดันไฟหมუნเป็นวงกลม จึงชื่อว่าวิถีจิตที่รับเอากลุ่มก้อน[ของสัญญาณ] เพราะไม่มีการรับเอาสีที่ประจักษ์โดยปราศจากการรับเอากลุ่มก้อน

๑๒. คำว่า ยาว ตทารมฺมณุปปาตา ปน อปปโหนตาตีกํ (อารมณ์ที่ผ่านมาแล้ว ไม่เพียงพอที่จะตั้งอยู่ ตราบจนกระทั่งการเกิดขึ้นของตทารัมมณจิต) มีความหมายว่า อารมณ์ที่มีขณะจิต ๒ หรือ ๓ ขณะที่ผ่านมาแล้ว ไม่เพียงพอที่จะตั้งอยู่ตราบจนกระทั่งการเกิดขึ้นของตทารัมมณจิต ๒ ขณะ โดยแท้จริงแล้ว อารมณ์ที่มีขณะจิตผ่านมาแล้ว ๒ หรือ ๓ ขณะย่อมจะไม่เพียงพอ คือ ไม่อาจจะตั้งอยู่ตราบจนกระทั่งการเกิดขึ้นของตทารัมมณจิต กล่าวคือ เป็นอารมณ์ที่ผ่านมาแล้วไม่เพียงพออย่างนี้

คำว่า อาปาถมาคตํ (ได้มาปรากฏแล้ว) มีความหมายว่า มาปรากฏในจักขุทวาร และมโนทวาร

คำว่า นตฺถิ ตทารมฺมณุปปาโท (ไม่มีการเกิดขึ้นของตทารัมมณจิต) มีความหมายว่า การเกิดขึ้นของตทารัมมณจิตไม่มีในวิถีจิตที่ล่วงขณะ ๓ ขณะแล้ว เพราะวิถีจิตนั้นดับพร้อมด้วยชวนจิตดวงที่ ๗ ของอารมณ์ที่เหลืออายุขณะจิต ๑๔ ขณะ ข้อนี้ย่อมสมควรความจริงพระอรรถกถาจารย์ไม่ประสงค์อารมณ์ต่างๆ ด้วยอำนาจของกาลอีกเหมือนที่ไม่ประสงค์เอาจิตในวิถีที่มีอวัชชนจิตดวงเดียวด้วยอำนาจของธรรม

ถามว่า : ส่วนในวิถิจิตที่มีขณะจิต ๒ ขณะผ่านมาแล้ว ตทาร์มมณจิตดวงหนึ่ง จะเกิดขึ้นในอารมณ์ที่เหลืออายุขณะจิต ๑ ขณะต่อจากชวนจิตดวงที่ ๗ ได้ไหม

ตอบว่า : อารมณ์ที่ใกล้เคียงจะดับเช่นนั้นแม้มีวาระหนึ่งก็เป็นปัจจัยให้เกิดตทาร์มมณจิตไม่ได้ ดังการนับลำดับจิตในวิปากุทธาระของคัมภีร์มหาอรรคกถา วาระของตทาร์มมณจิต ๒ ครั้งปรากฏแล้วด้วยคำว่า

ตทาร์มมณานิ เทว.^{๙๔}

“ตทาร์มมณจิต ๒ ดวง”

ส่วนความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนีวา “การเกิดขึ้นของตทาร์มมณจิต ๒ ครั้ง มีกำหนดไว้ในพระบาลี” ในพากย์นั้น คำว่า “ในพระบาลี” หมายถึงลำดับความในคัมภีร์อรรคกถา เพราะพระบาลีไม่มีกำหนดการเกิดขึ้นของตทาร์มมณจิต ๒ ครั้ง

ส่วนมัชฌิมภากกะ (ภิกษุผู้สาธยายมัชฌิมนิกาย) ยังประสงค์เอาตทาร์มมณจิต ๑ ดวงอีกด้วย แต่ท่านผู้รจนอรรคกถาประมวลความได้ปฏิเสธมตินั้น ดังนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงปฏิเสธมตินั้นในคัมภีร์นี้อีกด้วย

ถามว่า : หากเป็นตามนี้ เหตุใดพระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวไว้ในคัมภีร์ปรมัตถวินิจัยว่า สกิ เทว วา ตทาลมพ.^{๙๖} (ตทาร์มมณจิตย่อมเกิดขึ้น ๑ หรือ ๒ ดวง)

ตอบว่า : ท่านกล่าวไว้ตามมติของมัชฌิมภากกะ (ภิกษุผู้สาธยายมัชฌิมนิกาย)

แม้อาจารย์อาณันทเถระก็ประสงค์ตทาร์มมณจิต ๑ ดวงอีกด้วย อุปมาว่าอาคันตุก-
ภวัคค์ดำเนินไปดวงหนึ่งได้ ฉนั้นใด ตทาร์มมณจิตก็ไม่อาจกล่าวว่าดำเนินไปดวงหนึ่งไม่ได้
ฉนั้นนั้น แม้ในการนับลำดับจิต[ข้างต้น]ที่กล่าวว่า ตทาร์มมณานิ เทว.^{๙๗} (ตทาร์มมณจิต ๒
ดวง) ก็พึงกล่าวว่าพระอรรคกถาจารย์ได้กล่าวไว้ด้วยการกำหนดจำนวนมากที่สุด

[อุกักฺกฐนัย คือ การกำหนดข้อที่สูงสุดโดยไม่หมายเอาสิ่งทั่วไป เช่นคำว่า อภिरูปสสุ
กณฺหา ทาทพฺพา (พึงให้สาวน้อยแก่หนุ่มรูปงาม) ในข้อนี้เป็นที่รู้ได้ว่าหญิงสาวที่ให้แก่ชายหนุ่มก็
เป็นหญิงรูปงามเพราะมีคำกล่าวว่า หนุ่มรูปงาม]

๑๓. พึงสัมพันธ์[โดยเพิ่มบทเข้ามา]ว่า อารมณ์ที่ผ่านมาแล้วไม่เพียงพอที่จะตั้งอยู่ตราบจนกระทั่งการเกิดขึ้นของชวนจิต หมายความว่า อารมณ์ที่มีขณะจิต ๔, ๕, ๖, ๗, ๘ หรือ ๙ ขณะที่ผ่านมาแล้ว ไม่เพียงพอที่จะตั้งอยู่ตราบจนกระทั่งการเกิดขึ้นของชวนจิต ๒ ขณะ คือ เป็นอารมณ์ที่ผ่านมาแล้วไม่เพียงพออย่างนี้

คำว่า ชวนมฺปิ อนุปฺปชฺชิตฺวา แปลว่า เพราะไม่มีชวนจิตเกิดขึ้น ตฺวา ปัจจัยในคำว่า อนุปฺปชฺชิตฺวา] พึงทราบในภาวสาธนะ ไม่ใช่ในกัตตุสาธนะ

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะปราศจากความมีกัตตาเสมอกับบทกิริยา[คือคำว่า ปวตฺตติ] อันเป็นประธานของตน

[ตามปกติบทกัตตาจะมีวิภัติเสมอกับกิริยา ในที่นี้ บทกิริยา คือ ปวตฺตติ เป็นกัตตฺวาจากมีกัตตาเป็นปฐมวิภัติว่า โวฏฺฐพฺพนํ ดังนั้น ตฺวา ปัจจัยใน อนุปฺปชฺชิตฺวา จึงลงในภาวสาธนะโดยคำว่า ชวนํ ใน ชวนมฺปิ ลงปฐมวิภัติในอรรถณัฐวิภัติ เพื่อให้เป็นภาวาทิสัมพันธ์ใน อนุปฺปชฺชิตฺวา]

(๑๓๖) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “ตฺวา ปัจจัยนี้ย่อมเป็นไปในอรรถเหตุ” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะอรรถเหตุอันเป็นอรรถภายนอกจะเป็นวิสัยแห่งกิตกปัจจัยไม่ได้ ดังนั้นในคำว่า อนุปฺปชฺชิตฺวา นี้ ให้ลง ตฺวา ปัจจัยในภาวสาธนะ และลงปฐมวิภัติในอรรถเหตุท้าย ตฺวา ปัจจัยนั้น ข้าพเจ้า[พระภูิกจารย์]ขอปฏิเสธการลง มาณ และ อนฺต ปัจจัยในอรรถลักษณะและเหตุที่กล่าวไว้ในบางคัมภีร์ เพราะอรรถลักษณะและเหตุที่เป็นอรรถภายนอกจะเป็นวิสัยแห่งกิตกปัจจัยเหล่านั้นไม่ได้

[คัมภีร์วิภาวนีเห็นว่า ตฺวา ปัจจัยในคำว่า อนุปฺปชฺชิตฺวา (อนุ บทหน้า + ปท ธาตุ + ย ปัจจัย + ตฺวา ปัจจัย) ลงในอรรถเหตุ แต่คัมภีร์ปรมัตถทีปนีเห็นว่าตามหลักภาษา กิตกปัจจัยมีอรรถภายในคือสาธนะ ๗ อันได้แก่ กัตตุสาธนะ กรรมสาธนะ กรณสาธนะ สัมปทานสาธนะ อปาทานสาธนะ อธิกรณสาธนะ และภาวสาธนะ ในที่นี้ ตฺวา ปัจจัยจึงควรมีอรรถภายในคือภาวสาธนะ ไม่ควรมีอรรถภายนอกคือเหตุ และท่านให้ลงปฐมวิภัติในอรรถเหตุ ทั้งยังปฏิเสธมติที่กล่าวไว้ใน

คัมภีร์ไวยากรณ์บางคัมภีร์ที่อนุญาตการลงมาน และ อนต บัจจัยในอรรถลักษณะและเหตุได้เหมือน ตวา บัจจัย โดยให้เหตุผลว่า บัจจัยเหล่านั้นมีอรรถลักษณะ (เครื่องสังเกต) และเหตุไม่ได้ เพราะอรรถดังกล่าวไม่ใช่อรรถภายในคือสาธนะ ๗

คัมภีร์อนุทีปอธิบายเพิ่มเติมว่า หากถือว่าบัจจัยคือ ตวา ลงในอรรถเหตุ และ อนต, มาน บัจจัย ลงในอรรถลักษณะและเหตุ เพื่อแสดงอรรถพิเศษนอกเหนือจากสาธนะ เหมือนกิจบัจจัยที่แสดงอรรถว่า สมควร (อระ) และสามารถ (สักกะ) ไม่ใช่บัจจัยที่แสดงอรรถภายในคือสาธนะ ก็ไม่ผิดหลักภาษา]

ในเรื่องนี้ ขวนจิตย่อมไม่เกิดขึ้นในวิถิจิตของปริตตารมณนั้น เพราะอารมณ์ที่มีขณะจิต ๙ ขณะผ่านมาแล้วมีอายุขณะจิต ๘ ขณะเหลืออยู่ ได้ดับลงพร้อมด้วยโวฏฐัพพนจิตดวงที่ ๒ ข้อนี้อย่อมสมควร ข้าพเจ้า[พระภิกษุจารย์]ได้กล่าวเหตุไว้แล้ว

ถามว่า : ขวนจิตควรเกิดในอารมณ์ที่ล่วงขณะจิต ๔ ๕ ๖ ๗ หรือ ๘ ขณะไหม

ตอบว่า : ข้อนั้นไม่สมควร เพราะอารมณ์ที่มีอายุ ๖ ขณะจิตที่เหลือเป็นบัจจัยให้ขวนจิตเกิดขึ้นไม่ได้ หมายความว่า ขวนจิตย่อมเกิดในอารมณ์ที่ควรจะต้องอยู่ ๗ ครั้ง เพราะขวนจิตเกิดขึ้นโดยความมีขณะ ๗ ครั้งเป็นอย่างมากตามครรถองทั่วไป

ในการเกิดขวนจิตนี้ ขวนจิตย่อมดำเนินไป ๕ หรือ ๖ วาระได้บ้าง ในเวลาหมดสติ เวลาสลบ หรือเวลาใกล้เสียชีวิต เพราะปสาทรูปไม่ชัดเจนและมีกำลังน้อย ฉันทิ แม้ในเวลาปกติ เมื่อมีสภาพที่อารมณ์มีกำลังน้อย ขวนจิตย่อมดำเนินไป ๕ หรือ ๖ วาระได้บ้าง ฉันทิ

คำว่า ทวตฺติกฺขตฺตํ แปลว่า ๒ หรือ ๓ ขณะ ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

โวฏฐัพพะเน จตฺวา เอกํ วา เทว วา จิตฺตานิ ปวตฺตนฺติ. ตโต อาเสวนํ ลภิตฺวา ขวนญฺจาเน จตฺวา ปุณ ภาวคํ โอตฺรติ.^{๔๘}

“จิต ๑ หรือ ๒ ดวงดำรงอยู่ในโวฏฐัพพะแล้วย่อมดำเนินไป หลังจากนั้น เมื่อได้รับอาเสวนบัจจัยแล้วย่อมดำรงอยู่ในฐานะแห่งขวนแล้วลงสู่ภวังค์อีก”

อนึ่ง ในพากย์นี้ คำว่า “หลังจากนั้น เมื่อได้รับอาเสวนปัจจัยแล้วย่อมดำรงอยู่ในฐานะแห่งชวณะแล้วลงสู่ภวังค์อีก” แสดงความเป็นไปแห่งโฏฐัพพนจิตที่ ๓ มิฉะนั้นแล้วก็ควรกล่าวว่า “จิต ๑ หรือ ๒ ดวงย่อมดำเนินไป หลังจากนั้นย่อมลงสู่ภวังค์”

คำว่า “จิต ๑ ดวง” ฟังทราบว่าเป็นความสละสลวยแห่งถ้อยคำเท่านั้น เหมือนคำว่า ทิรตตติรตตํ (๒ หรือ ๓ ราตรี)

[คำว่า ทิรตตติรตตํ (๒ หรือ ๓ ราตรี) เป็นสำนวนที่หมายถึง ๓ ราตรี ฉะนั้น คำว่า จิต ๑ หรือ ๒ ดวงย่อมดำเนินไป ก็เป็นสำนวนที่หมายถึงจิต ๒ ดวง ฉะนั้น]

อีกนัยหนึ่ง คำว่า “หลังจากนั้น” มีความหมายว่า ต่อจากจิต ๑ ดวงบ้าง ๒ ดวงบ้าง

ในข้อนั้น การเกิดขึ้นของโฏฐัพพนจิต ๒ ครั้งกล่าวไว้ด้วยจิตดวงแรก และการเกิดขึ้นของโฏฐัพพนจิต ๓ ครั้งกล่าวไว้ด้วยจิตดวงที่ ๒

ส่วนคำว่า “เมื่อได้รับอาเสวนปัจจัยแล้ว” นั้น เป็นเพียงคำกล่าวโดยอ้อม เพราะในคัมภีร์ปฏิฐานไม่กล่าวถึงความเป็นอาเสวนปัจจัยแห่งโฏฐัพพนจิตไว้

อาจารย์อาโนทเถระประสงค์วาระของปริตตารมณในการเกิดขึ้นของชวณจิต ๔ หรือ ๕ ดวงในอารมณที่เหลือขณะจิต ๔ หรือ ๕ ขณะต่อจากโฏฐัพพนจิต มิได้ประสงค์เอาโดยความมีโฏฐัพพนจิตเป็นที่สุด ดังพระพุทธวาทะในคัมภีร์ปฏิฐานว่า

ภวคํ อวชชนาย อนนฺตรปจฺเจยน ปจฺจโย.^{๑๔}

“ภวังคจิตเป็นปัจจัยแก่อวัชชนจิต โดยความเป็นอนันตรปัจจัย”

มิได้ตรัสว่า “อวัชชนจิตเป็นปัจจัยแก่ภวังคจิต โดยความเป็นอนันตรปัจจัย”

ในเวลาสลบหรือใกล้เสียชีวิตเป็นต้น ฟังหมายเอาวาระของชวณจิต ๕ หรือ ๖ ขณะ เพราะปสาทรูปมีกำลังน้อย ฉะนั้น ในที่นี้ก็อาจกล่าวว่าฟังหมายเอาวาระของชวณจิตนั้น เพราะอารมณมีกำลังน้อย ฉะนั้น

ในปริตตชวณวาระนี้ โวฏฐัพพนจิตดวงหนึ่งย่อมมีในอารมณ์ที่เหลือขณะจิต ๑ ขณะ ถัดจากสันตிரณจิต โวฏฐัพพนจิต ๒ ดวงย่อมมีในอารมณ์ที่เหลือขณะจิต ๒ ขณะ โวฏฐัพพนจิต ๓ ดวงย่อมมีในอารมณ์ที่เหลือน้อยกว่านั้น ข้อความนี้พึงสมควร แต่บัดนี้อาจารย์ทั้งหลายประกอบบทว่า วิถิจิตของปริตตารมณ ๖ วิถี มีโวฏฐัพพนจิต ๒ ดวง ส่วนวิถีของปริตตารมณ ๕ วิถี มีโวฏฐัพพนจิต ๓ ดวง เมื่อเป็นเช่นนี้พึงพิจารณาว่าวิถิจิตที่มีโวฏฐัพพนจิต ๒ ดวงในปริตตารมณเป็นอย่างไร ส่วนวิถิจิตที่มีโวฏฐัพพนจิต ๓ ดวงเป็นอย่างไร

๑๔. ส่วนอารมณ์ที่ไม่เพียงพอให้เกิดโวฏฐัพพนจิต ๒ หรือ ๓ ครั้ง ย่อมไม่เป็นปัจจัยเพื่อให้เกิดอาวัชชนจิต ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ตตถ ภวคจลนเมว โหติ นตถิ วิถิจิตตูปาโท (ในวิถิจิตของอติปริตตารมณนั้น มีเพียงการไหวแห่งภวังค์เท่านั้น ไม่มีการเกิดขึ้นของวิถิจิต)

ในประโยคนี้ คำว่า ภวคจลนเมว (มีเพียงการไหวแห่งภวังค์เท่านั้น) คือ มีเพียงการไหวแห่งภวังค์ ๒ ครั้งเท่านั้น

คำว่า อิจฺเจว จกฺขุทฺวาเร (ในจักขุทวารดังที่กล่าวมานี้) พึงประกอบบทว่า พึงทราบ การดำเนินไปของอารมณ์ ๔ วาระ โดยจำแนกตามวาระ ๔ อย่างในจักขุทวาร ตามนัยที่กล่าวไว้ว่า “ถ้ารูปารมณที่ล่วงขณะจิต ๑ ขณะปรากฏแก่จักขุปสาทแล้ว” เป็นต้น การดำเนินไปของอารมณ์ในโสททวารเป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า พึงทราบการดำเนินไปของอารมณ์ ๔ วาระโดยประการทั้งปวง

แม้อติปริตตารมณก็เป็นอารมณ์ของโมฆวาระโดยการมาปรากฏเท่านั้น มิได้เป็นอารมณ์ของโมฆวาระโดยเนื่องกับการรับอารมณ์ แต่วาระนอกจากนี้เป็นอารมณ์ของวาระอื่นโดยประการทั้งสองอย่างอีก [คือการมาปรากฏและการรับอารมณ์] ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า จตฺตุนํ วารานํ ยถากุณมํ อารมฺมณภูตา (ซึ่งเป็นอารมณ์ของวิถิจิต ๔ วาระ)

ส่วนในคัมภีร์วิภาวนีหมายเอาอติปริตตารมณแล้วกล่าววรรธของคำว่า อารมฺมณภูตา นี้ว่า “ซึ่งเป็นปัจจัย” ความจริงอติปริตตารมณเป็นปัจจัยเพื่อบัญญัติโมฆวาระ

อธิบายคาถาสรูป

๑๖. พึงประกอบบทว่า วิถิจิตในปัญจทวารมี ๗ ดวงเท่านั้นตามสมควร คือโดยประเภทแห่งกิจ มี ๑๔ ดวงโดยการเกิดขึ้นของจิต คือ โดยประเภทแห่งขณะเกิดของจิต มี ๕๕ ดวงโดยพิสดาร คือ โดยพิสดารตามองค์ธรรมของจิต

คำว่า เหตุถ คือ ในปริตตชวณวาระนี้

อธิบายวิถิจิตในมโนทวาร

ปริตตชวณวาระ

๑๗. ส่วนในมโนทวาร ธรรมที่เป็นอารมณ์มีขณะสั้นบ้าง[เช่นจิตและผัสสะเป็นต้น] เป็นอดีตหรืออนาคตบ้าง พ้นจากกาล ๓ บ้าง ย่อมมาปรากฏโดยแท้ ดังนั้น จึงไม่มีนัยดังกล่าว ในมโนทวารนั้นว่า “อารมณ์ที่ล่วงขณะจิต ๑ ขณะก็ดี ที่ล่วงขณะจิตหลายขณะก็ดี เมื่อถึงลหิตขณะเท่านั้น” ย่อมมาปรากฏ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า มโนทวาระ ปน ยถิ วิภูตมารมณเณ อาปาธมาคจฺจติ (ส่วนในมโนทวาร ถ้าวิภูตารมณเณมาปรากฏ)

ในประโยคนั้น คำว่า มโนทวาระ (ในมโนทวาร) คือ ในมโนทวารล้วนๆ มโนทวาร ซึ่งเป็นที่มาปรากฏพร้อมด้วยการกระทบในจักขุทวารเป็นต้นเรียกว่า มิสสทวาร (ทวารผสม) แต่ในที่นี้หมายความว่ามโนทวารล้วนๆ อย่างเดียว

มโนทวารนั้นมี ๒ อย่างคือ มโนทวารที่ติดตามปัญจทวาร และมโนทวารที่สำเร็จเฉพาะ

เมื่อระฆังถูกตีด้วยท่อนไม้ครั้งหนึ่ง รูปกลาป (กลุ่มรูป ๘ ชนิดอันได้แก่มหาภูตรูป ๔ สี กลิ่น รส และโอชาธาตุ) ที่เป็นธาตุตัวจริงของระฆัง ย่อมกระทบกันและกัน ทำกระแสเสียงกังวาลให้ดำเนินไปนานได้ ฉนใด เมื่อทวาร ๕ ถูกอารมณ์กระทบแล้วครั้งหนึ่ง ครั้นวิถิจิตที่ดำเนินไปในทวาร ๕ ดับไปแล้ว อารมณ์ ๕ ที่ผ่านมาแล้วก็มาปรากฏในมโนทวารตามสภาวะ ทำวิถิจิตที่มีในมโนทวารหลายพันวิถีให้ดำเนินไปได้ กระแสภวังค์ที่เป็นทวารของกระแสวิถิจิตเหล่านั้น ชื่อว่า มโนทวารที่ติดตามปัญจทวาร และจิตเหล่านั้นก็เป็นวิถิจิตที่ติดตาม

ส่วนภวังคจิตที่มีสภาวะคืออารมณ์ ๖ มาปรากฏโดยประการนั้นๆ ปราศจากการติดตามโดยกระทบในทวาร ๕ ชื่อว่า **มโนทวารที่สำเร็จเฉพาะ**

ถามว่า : สภาวะคืออารมณ์ย่อมมาปรากฏในมโนทวารที่สำเร็จเฉพาะนั้นอย่างไร

ตอบว่า : อารมณ์มาปรากฏได้ด้วยเหตุเหล่านี้ว่า อารมณ์ที่เคยพบ อารมณ์ที่เกี่ยวข้องเนื่องกับอารมณ์ที่เคยพบ อารมณ์ที่เคยสดับ อารมณ์ที่เกี่ยวข้องเนื่องกับอารมณ์ที่เคยสดับ ความเชื่อ ความพอใจ ความดำริอาการ ความเหมาะสมแก่การใคร่ครวญด้วยความรู้ แรงกรรมต่างๆ อานุภาพของฤทธิ์ต่างๆ อำนาจของธาตุแปรปรวน อำนาจของการที่เทวดา นำมาแสดง อำนาจของการตามรู้[อริยสังคหะด้วยโลกียญาณ] และอำนาจของการรู้แจ้ง[ด้วยโลกุตตรญาณ] เป็นต้น

อารมณ์ที่เคยพบ คือ อารมณ์ ๕ ที่ทวาร ๕ เคยรับเอามาก่อน เมื่ออารมณ์ได้รับเหตุปัจจัยในกาลอื่น ย่อมมาปรากฏในมโนทวารล้วนๆ

อารมณ์ที่เกี่ยวข้องเนื่องกับอารมณ์ที่เคยพบ คือ อารมณ์ที่คล้ายกับอารมณ์ที่เคยพบ แม้อารมณ์ที่ไม่เคยพบของผู้ที่เห็นอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งมาก่อนแล้วอนุนามรู้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ก็คล้ายกับอารมณ์ที่เคยพบ เป็นอดีตบ้าง อนาคตบ้าง ปัจจุบันบ้าง ย่อมมาปรากฏได้มากโดยแท้

อารมณ์ที่เคยสดับ คือ อารมณ์ ๖ ที่เคยสดับจากคนอื่นแล้วรับเอามา

อารมณ์นั้นมีขอบเขตกว้างขวาง อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งที่รับเอาโดยสดับ พระธรรมเทศนาของพระสัมพันธัญญ์ ชื่อว่าเป็นอารมณ์ทุกอย่าง

อารมณ์ที่เกี่ยวข้องเนื่องกับอารมณ์ที่เคยสดับ คือ อารมณ์อันคล้ายอารมณ์ที่เคยสดับ

ความเชื่อ คือ ความเชื่อต่อบุคคลอื่น

ความพอใจ คือ ความเห็นของตน

ความดำริอาการ คือ ความดำริโดยประการนั้นๆ โดยอาศัยเค้ามูลของอรรถ เค้ามูลของพยัญชนะ และเค้ามูลของเหตุ

ความเหมาะสมแก่การใคร่ครวญด้วยความรู้ คือ การใคร่ครวญเสมอๆ ด้วยปัญญา หรือความเห็นของตน แล้วถือเอาให้ถึงการยุติว่าเป็นอย่างนี้เท่านั้น

เหตุที่เหลือชัดเจนแล้ว

ความเป็นอนันตรูปนิสสัยปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่อาศัยโดยความต่อเนื่อง) ของ กระแสจิต เป็นสภาพแผ่ไปได้กว้างขวาง อารมณ์อย่างเดียวกันก็เป็นปัจจัยแก่ภวังค์ไหวโดย อาศัยอารมณ์นั้นในร้อยปีบ้าง พันปีบ้าง ภพอื่นบ้าง ตั้งแต่กาลที่เสพคุ้นดีแล้วดับไป และ เมื่อจิตเจริญเพิ่มพูนโดยเหตุตามที่กล่าวไว้อันมีอารมณ์ที่เคยพบเป็นต้น ก็เป็นสภาพที่แผ่ ไปกว้างขวาง ครั้นได้รับเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมแผ่ขยายไปในอารมณ์ที่เคยพบเป็นต้น ได้หลายพันอย่างในขณะเดียว

กระแสจิตที่ถูกเหตุเหล่านั้นติดตามอยู่เสมอ เมื่อไม่มีเหตุให้จิตมีกำลังน้อยคือ ความเจ็บไข้แห่งกายเป็นต้น ก็ประกอบในความต้องการจะออกจากภวังค์เสมอ เพราะจิต ย่อมไม่เร็นรมย์ในอารมณ์ที่ไม่ปรากฏชัด แต่จะเร็นรมย์ในอารมณ์ที่ปรากฏชัดเท่านั้น ดังนั้น มนสิการที่เกิดร่วมกับภวังคจิตย่อมทำภวังคจิตให้ไหวบ่อยๆ แล้วยังอาวัชชนจิตให้ประกอบ ในอารมณ์ที่ได้รับเหตุปัจจัยแล้ว ลำดับนั้น อารมณ์เหล่านั้นย่อมมาปรากฏแก่ภวังคจิตที่เกิด ร่วมกับมนสิการอันเป็นไปด้วยอาการนอนไปเฉพาะหน้าต่ออารมณ์นั้น เพราะไม่ควรกล่าวว่า สภาพที่จิตรับเอาอารมณ์อื่นแล้วดำเนินไปอยู่ ย่อมไม่น้อมไปเฉพาะหน้าต่ออารมณ์อื่น

คำว่า ตทารมฺมณฺปาภาณิ ปวตฺตุนฺติ (วิปากจิตที่ทำหน้าที่ตทารมณฺมย้อมเป็นไป) นี้ท่านกล่าวไว้ตามประเภทแห่งกามาวจรบุคคล แต่การเกิดขึ้นของตทารมณฺมย้อมไม่มี แก่ผู้เป็นรูปาวจรบุคคลและอรูปาวจรบุคคลแม้ในวิภูตารมณฺ

การเกิดขึ้นของตทารมณฺมย้อมไม่มีแก่บุคคลผู้เป็นรูปาวจรกับอรูปาวจรใน วิภูตารมณฺนี้ ฉนฺได แมในทวาร ๕ การเกิดขึ้นของตทารมณฺมย้อมไม่มีแก่รูปาวจรบุคคลใน อติมหันตารมณฺ ฉนฺนํ

๑๘. คำว่า อวิภูเต ปนารมฺมณฺ ชวนาวสาเน ภวํคปาโตว โหติ (แต่ใน อวิภูตารมณฺ จะมีการตกภวังค์ในที่สุดของชวนจิต) นี้ พึงทราบว่ากล่าวไว้ด้วยอำนาจของ

การกำหนดจำนวนมากที่สุด ส่วนในอรรถกถาญาณวิงค์ได้กล่าวถึงวาระของโฆฏฐัพพนจิตไว้ในอวิภูตารมณด้วยการดำเนินไปของโฆฏฐัพพนจิต ๒ หรือ ๓ ครั้ง

[คำว่า การกำหนดจำนวนมากที่สุด คือ อุกกัฏฐนัยนั่นเอง (ดู ข้อ ๑๒)]

วาระที่ ๔ ซึ่งได้ชื่อว่า โฆษวาระ ที่กล่าวไว้โดยความเป็นภวังค์ไหวเท่านั้นในทวาร ๕ พึงมีได้ในมโนทวารนี้ ความจริงแม้เมื่อมโนทวารล้วนๆ มาปรากฏในอารมณ ครั้นวิถิจิตไม่เกิดขึ้นและภวังคจิตไหว ๒ ครั้ง จำนวนของโฆษวาระที่ลดน้อยไปจักไม่มี แต่เมื่อมีอารมณมาปรากฏและภวังค์ไหว การดำเนินไปของอารมณย่อมมีโดยแท้

ด้วยประการดังนี้ พึงทราบการดำเนินไปของอารมณซึ่งเป็นอารมณ[ของวิถิจิต] ๔ วาระ ที่เรียกว่า ตทารัมณวาระ ขณวาระ โฆฏฐัพพนวาระ และโฆษวาระ ในมโนทวารนี้ตามลำดับ

โปรดทราบการดำเนินไปของอารมณในวาระ ๔ เหล่านี้ว่า

อติวิภูตารมณ คือ การดำเนินไปแห่งอารมณของตทารัมณวาระ

วิภูตารมณ คือ การดำเนินไปแห่งอารมณของขณวาระ

อวิภูตารมณ คือ การดำเนินไปแห่งอารมณของโฆฏฐัพพนวาระ

อติอวิภูตารมณ คือ การดำเนินไปแห่งอารมณของโฆษวาระ

พึงทราบความเป็นอติวิภูตารมณในที่นี้ เพราะความมีกำลังมากของอารมณหรือจิต โดยแท้จริงแล้ว แม้จิตจะมีกำลังน้อย อารมณที่มีกำลังยิ่งโดยความเป็นแผ่นดินและภูเขาคืออติวิภูตารมณแต่เมื่อจิตมีกำลังมาก พระนิพพานที่แผ่ละเอียดยิ่งก็ชื่ออติวิภูตารมณ แม้อารมณอื่นก็เช่นเดียวกัน

ประเภทของวาระในที่นี้ มี ๒ อย่าง คือ วาระที่ติดตามปัญจทวาร และวาระที่สำเร็จเฉพาะในมโนทวาร]

วาระที่ติดตามปัญจทวาร มี ๕ อย่างโดยจำแนกตามวาระที่ติดตามจักขุทวารเป็นต้น

ในวาระที่ละอย่างนั้น มีอย่างละ ๔ คือ อตัตถคณวาระ (วาระรับเอาอติตถอารมณ) สมุททวารวาระ (วาระรับเอากลุ่มก้อน) วัตถุคณวาระ (วาระรับเอารูปร่าง) และนามคณวาระ

(วาระรับเอาชื่อ) พึงประกอบตทารัมณวาระเป็นต้นในวาระดังกล่าวตามสมควร

วาระที่สำเร็จเฉพาะ มี ๖ อย่างคือ ทิฏฐวาระ (วาระรับเอาอารมณ์ ๕ ที่เคยพบ) ทิฏฐสัมพันธวาระ (วาระรับเอาอารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับอารมณ์ที่เคยพบ) สุตวาระ (วาระรับเอาอารมณ์ที่เคยสดับ) สุตสัมพันธวาระ (วาระรับเอาอารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับอารมณ์ที่เคยสดับ) วิญญูตวาระ (วาระรับเอาอารมณ์ที่รู้มาก่อน) และวิญญูตสัมพันธวาระ (วาระรับเอาอารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับอารมณ์ที่รู้มาก่อน)

วิญญูตวาระและวิญญูตสัมพันธวาระในที่นี้ คือ วาระที่ดำเนินไปโดยสภาพของความเชื่อ ความพอใจ และความดำริอาการเป็นต้น ส่วนในคัมภีร์อัฐฐสาลินีกล่าวว่

สทฺธารุจฺยาทิวเสน คหิตํ อารมฺมณํ ตถาปิ โหติ. อญฺเณทาปิ โหติ. ตสฺมา อญฺจกถายํ น คหิตํ.^{๒๐}

“อารมณ์ที่รับเอาโดยความเชื่อและความพอใจเป็นต้น ย่อมเป็นอย่างนั้นบ้าง อย่างอื่นบ้าง ดังนั้น ในคัมภีร์มหาอรรคกถาจึงไม่ถือเอาอารมณ์ดังกล่าว”

อารมณ์จะเป็นอย่างนั้นหรืออย่างอื่นก็ตาม เมื่อการดำเนินไปของวิถีจิตมีอยู่ อารมณ์ก็พึงถูกรับเอาไว้

ในบรรดาวาระทั้งสอง วาระหนึ่งๆ มีอย่างละ ๔ วาระ โดยจำแนกตามตทารัมณวาระ เป็นต้น และในวาระเหล่านั้น ธรรมที่เป็นอารมณ์พึงประกอบตามสมควรโดยจำแนกตามกามอารมณ์ มหัคคตอารมณ์ โลกุตตรอารมณ์ และบัญญัติอารมณ์ และตามประเภทแห่งปัจจุบันกาล อดีตกาล อนาคตกาล และกาลวิมุตติ

บัดนี้ อาจารย์ทั้งหลายดำริประเภทของวาระโดยความเป็นอดีตภวังค์และตทารมณ์ ในข้อนั้น ความดำริประเภทของวาระโดยความเป็นอดีตภวังค์ หาประโยชน์มิได้ เพราะสภาพที่อารมณ์มีกำลังมากหรือน้อยด้วยขณะในมโนทวารย่อมไม่มีเหมือนในปัญจทวาร เนื่องจากการมาปรากฏได้ทางมโนทวารของอารมณ์ที่เป็นอดีต อนาคต หรือกาลวิมุตติซึ่งแม้จะไม่มีจริงในขณะนั้น

ถามว่า : พระอรรถกถาจารย์ประสงค์อารมณในวิธีที่มีอาวัชชนจิตเดียวอันไม่ต่างกันโดยธรรมและโดยกาล และเหล่าสัตว์นี้ก็กำหนดหมายอาการนั้นๆ แล้วรู้จิตของกันและกันได้ ส่วนเวทดาผู้รู้จิตของคนอื่นย่อมรู้ได้แม้ปราศจากการกำหนดหมายอาการ และในเวลารู้จิตของคนอื่น อาวัชชนจิตที่เป็นปัจจุบันย่อมพิจารณาจิตของคนอื่นที่เกิดร่วมกันตนหรือพิจารณาจิตที่เกิดร่วมกับชนจิตนั้นๆ ในภายหลัง ฝ่ายชนจิตย่อมรู้จิตที่เกิดร่วมกับอาวัชชนจิต หรือรู้จิตที่เกิดร่วมกับตนโดยเฉพาะ

ตอบว่า : ลำดับแรก ถ้าอาวัชชนจิตพิจารณาจิตที่เกิดร่วมกับอาวัชชนจิต และชนจิตรับรู้ เมื่อเป็นเช่นนั้น จิตก็ต่างกันโดยธรรม ต่างกันโดยกาล เพราะจิตนั้นเป็นปัจจุบันแก่อาวัชชนจิต แต่เป็นอดีตแก่ชนจิต แต่หากอาวัชชนจิตพิจารณาจิตที่เกิดร่วมกับตนโดยเฉพาะ และชนจิตรับรู้ เมื่อเป็นเช่นนั้น อาวัชชนจิตก็ไม่ต่างกันโดยกาล แต่ต่างกันโดยธรรม แม้หากว่าอาวัชชนจิตพิจารณาจิตที่เกิดร่วมโดยเฉพาะซึ่งถูกชนจิตรับรู้อยู่ หากเป็นตามนี้ก็ต่างกันทีเดียว

ในเรื่องนี้ ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวถึงความไม่ต่างกันโดยธรรมก่อนว่า “จิตใดเกิดร่วมกับอาวัชชนจิต จิตนั้นย่อมพิจารณาและรับรู้” แล้ววินิจฉัยว่า “แม้จิตนั้นดับไปแล้วก็ถูกรับเอาโดยเนื่องกับระยะเวลาและความต่อเนื่อง ย่อมเป็นปัจจุบันแก่ชนจิต”

ฝ่ายตามมติของอาจารย์อานันทเถระ ในเวลากำหนดหมายอาการนั้นๆ ของคนอื่น แล้วรู้ความประสงค์นั้นๆ อาวัชชนจิตและชนจิตย่อมพิจารณาและรับรู้จิตที่เกิดร่วมกับตนโดยเฉพาะ จิตที่ต่างกันโดยธรรมและโดยกาลย่อมไม่มีในที่นี้ เพราะอารมณของเหล่าสัตว์ทั้งหมดก็เป็นจิตและเป็นปัจจุบันเท่านั้น ทั้งชนจิตก็ไม่ชื่อว่าปราศจากอาวัชชนจิต เนื่องจากอาวัชชนจิตก็พิจารณาว่าเป็นจิต และชนจิตก็รับรู้ว่าเป็นจิต แต่หากว่าเมื่ออาวัชชนจิตพิจารณาว่าเป็นจิต ชนจิตรับรู้ว่าเป็นรูป หรือเมื่ออาวัชชนจิตพิจารณาว่าเป็นรูป ชนจิตรับรู้ว่าเป็นจิต หรือเมื่ออาวัชชนจิตพิจารณาว่าเป็นสีเขียว ชนจิตรับรู้ว่าเป็นสีเหลือง เมื่อเป็นเช่นนั้น ชนจิตก็ชื่อว่าปราศจากอาวัชชนจิตโดยธรรม ครั้นอาวัชชนจิตพิจารณาว่าเป็นอดีต ชนจิตรับรู้ว่าเป็นปัจจุบัน ดังนี้เป็นต้น ก็เหมือนกัน เมื่อเป็นอย่างนี้ จิตเหล่านั้น

ชื่อว่าปราศจากอาวัชชนจิตโดยกาล

ในคัมภีร์ปฏิฐานตรัสว่า

อติโต ธมโม ปจฺจุปปนฺนสฺส ธมฺมสฺส อนนฺตรปจฺเจยน ปจฺจโย.^{๒๑}

“ธรรมที่เป็นอดีตเป็นปัจจัยแก่ธรรมที่เป็นปัจจุบัน โดยความเป็นอนันตรปัจจัย”

ดังนั้น จึงควรกล่าวถึงปัจจุบันในที่นี้โดยเนื่องกับขณะปัจจุบัน มิใช่เนื่องกับระยะกาล (อัทธาปัจจุบัน) หรือความต่อเนื่อง (สันตติปัจจุบัน) มิฉะนั้นแล้วพระอนุรุธอาจารย์ควรกล่าวความเป็นอดีตเป็นต้นของอารมณ์แม้ในวาระของวิจิตทั้งหมดไว้โดยเนื่องกับระยะกาลและความต่อเนื่อง

อธิบายคาถาสรุป

๑๙. คำว่า ตีเณว (วิจิต ๓ ดวง) คือ วิจิต ๓ ดวงตามประเภทแห่งกิจ

คำว่า จิตฺตฺอุปฺปาทา ทเสริตา (ท่านกล่าวว่าวิจิตมี ๑๐ ดวงตามการเกิดขึ้นของจิต) มีความหมายว่า ท่านกล่าวว่าวิจิตมี ๑๐ ดวงตามประเภทแห่งขณะเกิดของจิต

คำว่า วิตุฏฺหาเรน (โดยพิสดาร) คือ โดยพิสดารตามองค์ธรรมของจิต

คำว่า เอตฺถ คือ ในมโนทวารนี้

คำว่า เอกจตฺตาลีส (จิต ๔๑ ดวง) คือ จิต ๔๑ ดวงโดยจำแนกตามกามาวจรจิต อันเว้นจากปัญจวิญญูญาณ [๑๐] และมโนธาตุ [๓]

คำว่า เอตฺถ คือ ในปริตตขณวาระนี้

อธิบายอัปนาขณวาระ

๒๐. คำว่า วิภูตาวิภูตเกโท นตฺถิ (ไม่มีความต่างกันของวิภูตารมณ์กับอวิภูตารมณ์) มีความหมายว่า วิภูตารมณ์ย่อมมีได้อย่างเดียว เพราะอัปนาย่อมไม่มีในวิภูตารมณ์ และการเกิดขึ้นของตทารัมมณจิตก็ไม่มีเช่นเดียวกัน เพราะตทารมณ์ย่อมติดตามอัปนาขณะที่สงบยังเป็นพิเศษไม่ได้

๒๑. พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า อธิบายว่า ในอัปปนาชวันวาระนั้น ในบรรดามหัคคตชวันจิตและโลกุตตรชวันจิต ๒๖ ดวง ชวันจิตดวงใดดวงหนึ่งย่อมหยั่งลงสู่อัปปนาวิถิ

ชวันจิตที่มีเหตุ ๒ ปราศจากญาณ ย่อมไม่เป็นอนันตรปัจจัยแก่อัปปนาจิต เพราะมีสภาพไม่ตั้งมั่น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ญาณสมบุยุตฺตกามาจรชวันานมฺภูจฺจนฺ (ในบรรดากามาจรชวันจิต ๘ ดวงซึ่งประกอบกับญาณ)

คำว่า ปริกมฺโมปจารานุโลมโคตรภูนาเมน (โดยชื่อว่า บริกรรม อุปจาร อนุโลม และโคตรภู) นี้ [พึงทราบรูปวิเคราะห์ดังต่อไปนี้]

บริกรรม คือ จิตที่เป็นเครื่องปรุงแต่งอัปปนาด้วยองค์ประกอบทั้งหมดอันมีความสม่ำเสมอของอินทรีย์เป็นต้น

อุปจาร คือ จิตที่ดำเนินไปใกล้อัปปนา หมายความว่า ดำเนินไปสู่ที่ใกล้[ของอัปปนา]

การดำเนินไปสู่ที่ใกล้ในเรื่องนี้ พึงทราบโดยความสามารถในการนำอัปปนามาให้ในเวลาใกล้ กล่าวคือ เป็นเหตุให้อัปปนาเกิดขึ้นในเวลาไม่นาน

อนุโลม คือ จิตที่เกื้อกูลแก่อัปปนา กล่าวคือ เป็นประโยชน์แก่อัปปนา หมายความว่า นำอัปปนามาให้ เพราะกำจัดธรรมที่ตรงกันข้ามแก่การเกิดอัปปนา ทำให้ไม่มีปฏิกิริยธรรมรบกวนอัปปนาได้

คำว่า **โค** คือ สิ่งที่ทำให้เข้าใจความหมาย หมายถึง ชื่อ และความเข้าใจ

คำว่า **โคตร** คือ สิ่งที่รักษาชื่อและความเข้าใจทั้งสองนั้น หมายถึง ประเภทอันได้แก่กามาจรชาติ

โคตรภู คือ จิตอันเป็นที่สิ้นไปแห่ง[กามาจร]โคตร

ชวันจิตทั้ง ๔ ดวง ได้ชื่อว่า บริกรรมชวันะบ้าง อุปจารชวันะบ้าง อนุโลมชวันะบ้าง ส่วนชื่อว่าโคตรภู เป็นชื่อของชวันะดวงสุดท้ายเท่านั้น แต่ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้กล่าวว่า “โดยชื่อว่า บริกรรม อุปจาร อนุโลม และโคตรภู” เพื่อรวบรวมชื่อทั้ง ๔ อย่าง

หากเป็นตามนี้ การหักท้วงว่าเหตุใดชวนจิตดวงแรกจึงชื่อว่า บริกรรม เพราะชวนจิตดวงอื่นก็ปรุ่่งแต่งอัปนาเหมือนกัน ย่อมไม่สมควร

คำว่า จตุกฺขตฺตํ ติกฺขตฺตฺเมว วา แปลว่า ๔ ครั้งเท่านั้น หรือ ๓ ครั้งเท่านั้น

การเกิดโคตรภูจิตเป็นครั้งที่ ๕ ย่อมถูกปฏิเสธไว้ด้วยศัพท์แรกว่า เอว (เท่านั้น) [ในคำว่า ๔ ครั้งเท่านั้น] เพราะขณะนั้นชวนจิตได้ตกไปแล้ว ย่อมหวั่นไหว สั่นคลอน ไม่อาจเป็นปัจจัยเพื่อล่วงกามาวจรโคตรแล้วบรรลุภูมิอื่นชั้นสูง

การเกิดโคตรภูจิตเป็นครั้งที่ ๒ ย่อมถูกปฏิเสธด้วยศัพท์หลังว่า เอว [ในคำว่า ๓ ครั้งเท่านั้น] เพราะขณะนั้นอนุโลมจิตที่ไม่ได้รับอาเสวนปัจจัยย่อมไม่อาจทำจิตถัดไปของตนให้บรรลุความเป็นโคตรภูได้

คำว่า “๔ ครั้งหรือ ๓ ครั้งเท่านั้น” นี้ แสดงความไม่มีอัปนาเกินกว่าจิตดวงที่ ๕ และต่ำกว่าจิตดวงที่ ๔

คำว่า “หรือ” แสดงว่าจิตเหล่านั้นเกิดขึ้นแก่ผู้มีปัญญาชา ๔ ครั้ง ไม่เกิด ๓ ครั้ง และเกิดขึ้นแก่ผู้มีปัญญาไว ๓ ครั้ง ไม่เกิด ๔ ครั้ง

ส่วนการเกิดขึ้นแม้แห่งบริกรรมชวนะ ๕ ครั้ง คล้ายอนุญาติไว้ในคัมภีร์อัฐสาลินี โดยจำแนกเป็นสามประเภทด้วยความเป็นผู้มีปัญญาชา มีปัญญาปานกลาง และมีปัญญาไว แต่บัณฑิตไม่พึงถือเอาการเกิดขึ้นเช่นนั้น เพราะในคัมภีร์อรรถกถาอื่น[มีสมันตปาสาทิกา เป็นต้น]ได้วิจารณ์ดีแล้วปฏิเสธไว้

ส่วนในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “ชวนจิตดวงที่ ๖ และดวงที่ ๗ ย่อมดำรงอยู่โดยความเป็นอัปนาไม่ได้ เพราะใกล้ภวังคจิต เหมือนบุรุษผู้อยู่ใกล้เหว”

ในพากย์นั้น คำว่า “เพราะใกล้ภวังคจิต” หมายความว่า เพราะใกล้ต่อความเป็นภวังคจิต ความจริงกระแสชวนจิตตั้งแต่ชวนจิตดวงที่ ๕ ย่อมหมดกำลังลงตามลำดับ จึงโน้มไปเพื่อความเป็นภวังคจิต ดังนั้น แม้การเปรียบบุรุษผู้อยู่ใกล้เหวจึงสมควร

คำว่า นิรุทฺธานนฺตรเมว ตตฺตบฺทเป็น นิรุทฺเธ + อนนฺตรเมว

ถามว่า : ในระหว่างแห่งจิตดวงใด

ตอบว่า : ในระหว่างแห่งจิตที่ดับไปแล้ว ข้อความนี้ย่อมปรากฏชัดเจน เพราะมิได้สดับบทอื่น[นอกจากนี้]

[ดู คำว่า อุปปาพะ ในข้อ ๑]

อัปปนาที่เกิดขึ้นย่อมเกิดตั้งแต่จิตดวงที่ ๔ หรือดวงที่ ๕ ไม่เกิดตั้งแต่จิตดวงที่ ๖ หรือดวงที่ ๗ เพราะอัปปนาแม้จะชำนาญแล้ว เมื่อไม่เกิดขึ้นในจิตดวงที่ ๔ หรือดวงที่ ๕ ย่อมจะไม่เกิดขึ้นโดยประการทั้งปวง แต่เมื่อเกิดขึ้นได้ย่อมดำเนินไปต่อเนื่องตลอดวัน ดังนั้น คำว่า จตุตถัง วา ปญจมัง วา (เป็นจิตดวงที่ ๔ หรือดวงที่ ๕) นี้ จึงกล่าวเพื่อกำหนดจิตเบื้องต้นเท่านั้น ดังพระอนุรุทธาจารย์จักกล่าวต่อไปว่า อุปปนาวิถิโมตรติ (ย่อมหยั่งลงสู่อัปปนาวิถิ) และ ตโต ปริ อุปปนาวิสาเน ภวคปาโตว โหติ (ถัดจากนั้น ในที่สุดของอัปปนาจิต ย่อมตกภวังค์ไป)

ถามว่า : ถ้าชวนจิตได้ตกไปตั้งแต่จิตดวงที่ ๕ เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุใดอัปปนาชวนะจึงดำเนินไปในช่วงที่ตกไปตั้งแต่จิตดวงที่ ๕ ได้

ตอบว่า : ช่วงเวลาที่ก่อนหินซึ่งวางไว้ในมือตกไป ย่อมมีในขณะพ้นจากมือเท่านั้น แต่ก่อนหินที่ถูกขว้างด้วยกำลังมือย่อมไปได้ไกลบ้าง ในที่นี้ กำลังของก่อนหินมีกำลังมือเป็นเหตุ และกำลังมือก็มีกำลังกายเป็นเหตุ ในการอุปมานั้น อัปปนาชวนะเหมือนก่อนหินกาลภายหลังจากจิตดวงที่ ๔ เหมือนช่วงตกไปของก่อนหิน กำลังของโคตรภูเหมือนกำลังมือ กำลังของปริกรรมชวนะที่เกิดก่อนเหมือนกำลังของร่างกาย กำลังของกามาวจรชวนะในอาทิกัมมิทวิถิ (วิถีสังคหะของบุคคลผู้เริ่มปรารถนาความเพียร) เหมือนกำลังของเด็กน้อยที่นอนแบเบาะอยู่ กำลังของกามาวจรชวนะในสมาบัติวิถิ (วิถีสังคหะขณะเข้าสมาบัติ) เหมือนกำลังของบุรุษผู้เจริญเติบโตแล้ว

ก่อนหินที่ถูกเด็กน้อยขว้าง แม้พ้นจากมือไปก็ร่วงหล่น ฉะนั้น อัปปนาชวนะในอาทิกัมมิทวิถิก็เล่นไปครั้งเดียวแล้วตกไป ฉะนั้น ก่อนหินที่ถูกบุรุษผู้เจริญเติบโตแล้วขว้างไป ย่อมไม่ตกในช่วงที่ก่อนหินตกไป[เหมือนก่อน] แต่ไปไกลบ้าง ไกลมากบ้าง ฉะนั้น

อัปฺปนาชวณะในสมาบัติวิธีย่อมดำเนินไปนานบ้าง นานมากบ้าง ฉะนั้น

ส่วนในคัมภีร์มูลฎีกากล่าวว่า

อปฺปนาชวณํ ปตฺนเขตฺเต ปวตฺตมฺปิ ภูมฺนฺตรปตฺติยา วา อารมฺมณฺนฺตรลฺหิตฺติยา วา
ปตฺติํ นาม น โหติ.^{๒๒}

“อัปฺปนาชวณะแม้ดำเนินไปในช่วงตกไป ก็ไม่ชื่อว่าตกไป เพราะ เข้าถึงภูมิ
อื่น [มหัคคตภูมิหรือโลกุตตรภูมิ] หรือเพราะได้รับอารมณ์อื่น [ผลชวณะในผลสมาบัติวิธี]”

ถามว่า : เหตุใดท่านจึงกล่าวว่าชวณจิตได้ตกไปตั้งแต่จิตดวงที่ ๕ ชวณเจตนา
ดวงที่ ๗ ส่งผลเร็วในภพอันไม่มีระหว่าง และเป็นกรรมส่งผลในภพถัดไป เนื่องจากมี
กำลังยิ่งเพราะไม่ตกไปมิใช่หรือ ทั้งเจตนา ๕ ดวงที่มีในท่ามกลางก็ให้ผลนานในภพที่ ๓
เป็นต้น และไม่ถึงความ เป็นกรรมส่งผลในภพถัดไป เพราะไม่มีกำลังเหมือนชวณเจตนา
ดวงที่ ๗ มิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น เพราะถ้าเจตนาเป็นสภาพมีกำลังเพราะให้ผลเร็ว
เมื่อเป็นเช่นนั้น เจตนาดวงแรกก็ควรจะมีกำลังกว่าจิตทั้งหมด เพราะเจตนา นั้นให้ผลในภพนี้

ข้อนี้มีคำวินิจฉัยดังนี้ ความแปรปรวนของเจตนาดวงแรก เหมือนกับความ
เปลี่ยนแปลงของต้นหญ้าหรือต้นไม้ที่มีอายุ ๑ ปี ความแปรปรวนของเจตนาดวงที่ ๗ เหมือน
ความเปลี่ยนแปลงของต้นหญ้าหรือต้นไม้ที่มีอายุ ๒ ปี ความแปรปรวนของเจตนาที่อยู่ใน
ท่ามกลาง เหมือนความเปลี่ยนแปลงของต้นสาละใหญ่

ในการอุปมานั้น ธรรมดาว่าต้นหญ้าหรือต้นไม้ที่มีอายุ ๑ ปี ย่อมจะไม่มีแก่น และ
เพราะไม่มีแก่นจึงไม่แข็งแรง ไม่คงที่ ดำรงอยู่นานไม่ได้ จึงปรากฏความเปลี่ยนแปลงเร็ว
ของต้นหญ้าหรือต้นไม้ นั้น ความจริงต้นหญ้าหรือต้นไม้ นั้นย่อมงอกงามและเจริญเติบโต
เร็วกว่าต้นไม้อื่น ย่อมผลิดอก ออกผล เสื่อมสูญไปเร็วยิ่งนัก ไม่อาจล่วงช่วงฤดูร้อนฤดูหนึ่งได้
ไม่มาถึงฤดูฝนที่สอง ในการอุปมานี้ เวลาที่ต้นไม้ตายไปเหมือนกับช่วงฤดูร้อน

ส่วนต้นไม้ที่มีอายุ ๒ ปี ย่อมจะมีแก่นเล็กน้อย และเพราะมีแก่นจึงแข็งแรงคง

อยู่ได้นานขึ้นกว่าเดิม ความเปลี่ยนแปลงช้าของต้นไม้นั้นจึงปรากฏ ความจริงต้นไม้นั้นงอกงามและเจริญเติบโตในฤดูฝนแรก แต่ไม่อาจผลิดอกหรือออกผลได้ ในปีที่สองเท่านั้นจึงผลิดอกออกผลแล้วตายไป แต่ไม่อาจล่วงช่วงฤดูร้อนที่สองได้ ย่อมไม่เข้าถึงปีที่สาม

แต่ต้นสาละใหญ่บริบูรณ์ด้วยแก่นทั้งต้น แข็งแรงมาก ดำรงอยู่ได้นานกว่า จึงเปลี่ยนแปลงช้า โดยแท้จริงแล้ว ต้นสาละนั้นมีประมาณคืบหรือศอกเท่านั้นตลอดหนึ่งปีหรือสองปี ยังไม่เจริญเติบโตและไม่อาจผลิดอกหรือออกผลให้ได้ แต่ดำรงอยู่ได้นานยิ่งนัก เมื่อดำรงอยู่หาร้อยหรือหกร้อยปีก็จะโค่นลง ฉันทใด

ชวนเจตนาดวงแรกก็ไม่มีแก่น ไม่มีกำลัง เพราะไม่ได้รับอาเสวนปัจจัยโดยประการทั้งปวง ไม่อาจเพื่อก่อให้เกิดภพหนึ่งโดยเฉพาะและล่วงเวลาสิ้นชีพครั้งหนึ่ง ครั้นส่งผลหรือไม่ส่งผลในภพนี้แล้วก็หมดกำลัง

ส่วนชวนเจตนาดวงที่ ๗ มีแก่นสารมากกว่าเดิม สามารถยังภพหนึ่งโดยเฉพาะให้เกิดขึ้นได้ และเพราะมีแก่นสารจึงเปลี่ยนแปลงช้า ไม่อาจส่งผลในภพนี้ได้ เมื่อบรรลุถึงภพอื่นเท่านั้นจึงส่งผล

ในบรรดาขณะที่ตกไป ชวนะดวงที่ ๗ ไม่อาจล่วงเวลาสิ้นชีพได้ เพราะมีกำลังน้อย เนื่องจากเป็นชวนะดวงสุดท้าย ย่อมส่งผลหรือไม่ส่งผลในภพที่สองเท่านั้นแล้วหมดกำลัง

ส่วนการที่เจตนาอันมีในท่ามกลาง ๕ ดวงอื่นได้รับอาเสวนปัจจัยดีแล้วเป็นสภาพส่งผลช้ากว่า พึงทราบโดยคล้อยตามนัยที่กล่าวมาแล้ว

เนื้อความนี้ไม่พึงแสดงโดยเปรียบกับต้นหญ้าหรือต้นไม้อย่างเดียว แต่พึงแสดงโดยเปรียบกับสัตว์มีชีวิตอีกด้วย สัตว์ผู้เกิดในครรภ์ชนิดใดชนิดหนึ่งมีอายุน้อยเป็นปกติ สัตว์เหล่านั้นย่อมอยู่ในครรภ์เร็วกว่า คลอดออกเร็วกว่า ทั้งอวัยวะน้อยใหญ่ของเขาก็มีกำลังเร็วกว่า อินทรีย์ทั้งหลายก็ถึงความแก่กล้าเร็วกว่า ย่อมลุกขึ้นเดินไปได้ในวันนั้น ยึดเอาที่หากิน เข้าถึงความรู้เรื่องเร็วกว่าในวิสัยของตนๆ แก่เร็วกว่า และตายเร็วกว่า แต่สภาพทั้งหมดมีการเกิดในครรภ์เป็นต้นของสัตว์ผู้มีอายุยืนเป็นปกติ ย่อมสำเร็จชาติทีเดียว

ในที่นี้ มหัคคตกุศลจิตตั้งอยู่ในฐานะของชวันะดวงที่ ๗ เพราะชวันะจิตที่เป็นปริกรรมเหมือนข้าวเปลือกของข้าวสาลีที่สุกดีแล้ว เนื่องจากดำรงอยู่ได้นาน ส่วนอัปนาชวันะเหมือนข้าวสุกของข้าวสาลีที่หุงดีแล้ว เพราะดำรงอยู่ได้ไม่นาน ดังนั้น แม้อัปนาชวันะก็ดำรงอยู่ได้ไม่นาน ครั้นส่งผลหรือไม่ส่งผลในภพที่สองก็หมดกำลัง เมื่อถูกปฏิบัติภชธรรมอันมีกามฉันทะเป็นต้นจำนวนน้อยยวบยวน ย่อมถึงความเป็นสิ่งที่ไม่ให้ผลโดยประการทั้งปวงในภพนี้ เพราะเหตุนี้ อัปนาชวันะจึงจัดว่ามีกำลังน้อยโดยปริยายนั้น

ความแน่นอนในการให้ผลของกรรมที่ส่งผลในภพถัดไป ย่อมไม่มีโดยปราศจากการกำหนดกาล และการกำหนดกาลย่อมมีแก่ชวันะจิตดวงที่ ๗ เท่านั้น ไม่มีแก่ชวันะจิตดวงกลาง เพราะชวันะจิตเหล่านั้นไม่มีการกำหนดกาลอย่างนี้จะส่งผลในภพโน้นแน่นอน ดังนั้น การที่ชวันะเจตนาดวงที่ ๗ เป็นกรรมส่งผลในภพถัดไป ย่อมสำเร็จได้เพราะความสำเร็จแห่งการกำหนด ๒ อย่าง [การกำหนดชวันะและการกำหนดกาล] มิใช่สำเร็จเพราะความมีกำลังมากกว่า พึงทราบข้อวินิจฉัยในที่นี้ดังนี้

ส่วนในคัมภีร์มูลฎีกากล่าวทั่วทั้งว่า

นनु จ สตมชวันเจตนา ยพลวตาย อุปปชชเวทนียภาโว โหติ อานนตริยาปีติ โจอหนิ สมภูจจาเปตวา ตตถายิ อธิปปาโย สียา. ปฏิสนธิยา อนนตฺรปจยภาวิโน วิปาก-
สนฺตานสฺส อนนตฺรปจยภาเวณ อนฺติมชวันเจตนา ยสุสงฺขตตฺตา สา สตมชวัน-
เจตนา อุปปชชเวทนียา อานนตฺริยา จ โหติ. น อปตติชวันเจตนา วีย พลวตาย.^{๒๓}

“ความเป็นอุปปัชชเวทนียกรรม (กรรมส่งผลในภพที่สอง) และความเป็นกรรมส่งผลในภพถัดไป ย่อมมีได้เพราะชวันะเจตนาดวงที่ ๗ มีกำลังมากมิใช่หรือ” แล้วตอบว่า “คำถามนั้นมีความมุ่งหมายดังนี้คือ ชวันะเจตนาดวงที่ ๗ นั้น เป็นอุปปัชชเวทนียกรรม และกรรมส่งผลในภพถัดไป เพราะกระแสนิวกที่มักเป็นอนันตริยปัจจัยแก่ปฏิสนธิได้ถูกปรุ้งแต่งดีด้วยชวันะเจตนาดวงสุดท้ายโดยความเป็นอนันตริยปัจจัย หาใช่เพราะมีกำลังเหมือนชวันะเจตนาที่ยังไม่ตกไป”

คำตอบนั้นไม่ชอบด้วยเหตุผล เพราะเมื่อเป็นเช่นนั้น ชวันะเจตนาดวงแรกพึงมี

ชื่อว่า ญาณฐัมมเวทนียกรรม (กรรมส่งผลในภพปัจจุบัน) เพราะถูกปรุงแต่งดีโดยความเป็นอนันตรปัจจัยแก่ธรรมใดเล่า ส่วนในคัมภีร์มหาภูิกากล่าวว่า

ทุพฺพลาปี อนฺติมชฺวนเจตนา สนฺนิฏฺฐานกิจจวิเสสยุตตตาย ผลวิปจฺจนํ สตฺติ-
วิเสสยุตฺตา โหตีติ อุปฺปชฺชเวทนียา อานนฺตริยา จ สา โหติ.^{๒๔}

“ชวนเจตนาดวงสุดท้ายแม้มีกำลังน้อย ก็ประกอบด้วยความสามารถพิเศษในการส่งผล เนื่องจากประกอบด้วยกิจพิเศษคือการตัดสินใจ ดังนั้น ชวนจิตดวงสุดท้ายจึงเป็นอุปปชชเวทนียกรรมและกรรมส่งผลในภพถัดไป”

คำว่า ยถารหํ (ตามสมควร) คือ ตามสมควรแก่บุคคลนั้นๆ

คำว่า ยถาภินิหารวเสน (ตามสมควรแก่การน้อมจิตไปเฉพาะในอารมณ์) มีความหมายว่า ตามสมควรแก่การน้อมภาวนาจิตที่เป็นปริกรรมนั้นๆ ไปเฉพาะในกสิณนิमितเป็นต้นหรืออนิจจลักษณะเป็นต้น

คำว่า อุปฺปนาวิถี (อัปปนาวิถี) คือลำดับจิตที่เป็นอัปปนา

คำนี้กล่าวไว้เพื่อรวบรวมอัปปนาขณะที่ยดำเนินไปในวาระมากเป็นอเนก ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า ตโต ปรี อุปฺปนาวสาเน ภวฺงคฺปาโตว โหติ (ถัดจากนั้น ในที่สุดของอัปปนาจิต ย่อมตกภวังค์ไป)

ในประโยคนี้ คำว่า ตโต (จากนั้น) คือ จากชวนจิตดวงที่ ๔ หรือดวงที่ ๕ นั้น เมื่อความหมายนี้มีอยู่ก็แสดงข้อความว่า การตกภวังค์นี้ได้แน่นอนในชวนจิตดวงที่ ๕ หรือดวงที่ ๖ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวอีกว่า อุปฺปนาวสาเน (ในที่สุดของอัปปนาจิต)

คำว่า ภวฺงคฺปาโตว โหติ (ย่อมตกภวังค์ไป) มีความหมายว่า ไม่มีการเกิดขึ้นของตทารัมมณจิต

ส่วนในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “มติของภิกษุผู้ทรงนิกายอื่นที่กล่าวว่าความดำเนินไปของกามาวจรขณะแม้ในที่สุดของอัปปนา เพื่อให้ครบชวนจิต ๗ ดวงในอัปปनावาระ บางคราว ถูกปฏิเสธไว้ด้วย เอว (นั่นเทียว) ศัพท์ในคำ[ว่า ภวฺงคฺปาโตว = ภวฺงคฺปาโต + เอว] นี้”

๒๒. คำว่า ตตฺถ คือ ในอัปนาชวณวาระนั้น

การที่ชวนจิตซึ่งเป็นไปต่อเนื่องมีเวหนต่างกันย่อมไม่มี ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า โสมนัสสสหคตชวณานนฺตรํ (ในลำดับต่อจากชวนจิตที่ประกอบกับโสมนัส) เป็นต้น

(๑๓๗) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวเหตุว่า “เพราะพระพุทธร่องค์ไม่ทรงยกขึ้นแสดงว่า จิตที่มีเวหนต่างกันเป็นอาเสวนปัจจัยแก่กันและกันได้” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะความเป็นอาเสวนปัจจัยมิใช่ข้อสำคัญในเรื่องนี้

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะการที่ผลชวณะอันเป็นปัจจนิก (ฝ่ายตรงกันข้าม) แก่อาเสวนปัจจัย ก็เป็นสิ่งที่พึงปรารถนาโดยความมีเวหนไม่ต่างกันกับชวนจิตที่เป็นปริกรรม

คำว่า ปาฏิกงฺขิตพฺพา แปลตามศัพท์ว่า พึงหวังได้แน่นอน

(๑๓๘) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “พึงสรรเสริญ” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะฐานะแห่งการอธิบายเช่นนั้นไม่ปรากฏ[ในที่ใดๆ]

[คัมภีร์วิภาวนีแสดงคำแปลของ ปาฏิกงฺขิตพฺพา ว่า “พึงสรรเสริญ” แต่คัมภีร์ปรมัตถทีปนี แปลตามศัพท์ว่า “พึงหวังได้แน่นอน” เพราะคำนี้สำเร็จรูปมาจาก ปติ บทหน้า = แน่นอน + กิ ธาตุ = ิฉฺยา = หวัง + ตพฺพ ปัจจัย = พึง]

เมื่ออรหัตตผลเป็นไปอยู่ถัดจากมรรคกุศลในมรรควิถี การกำหนดจิตดวงหน้า และจิตดวงหลังนี้ย่อมมีแก่อุปนาชวณะพร้อมด้วยชวนจิตที่เป็นปริกรรม ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า กุริยชวณานนฺตรํ กิริยชวณํ อรหตฺตผลญฺจ (กิริยาชวนจิตและอรหัตตผลย่อมเข้าถึงอัปนาในลำดับต่อจากกิริยาชวนจิต)

อธิบายคาถาสรูป

๒๓. พึงประกอบบทว่า อัปนาชวนจิต ๓๒ ดวงย่อมเกิดขึ้นต่อจากมหากุศลที่เกิดขึ้นพร้อมกับโสมนัส อัปนาชวนจิต ๑๒ ดวงย่อมเกิดขึ้นต่อจากมหากุศลที่เกิดขึ้นพร้อมกับอุเบกขา

อัปฺปนาชวณจิต ๘ ดวงย่อมเกิดขึ้นต่อจากมหากิริยาที่เกิดขึ้นร่วมกับโสมนัส อัปฺปนาชวณจิต ๖ ดวงย่อมเกิดขึ้นต่อจากมหากิริยาที่เกิดขึ้นร่วมกับอุเบกขา

ในคานานัน คำว่า ทวตฺตีส (อัปฺปนาชวณจิต ๓๒ ดวง) คือ มี ๓๒ ดวงโดยจำแนกเป็นรูปาวจรกุศล ๔ ดวงยกเว้นอรหัตตผลจิตและปัญจมณานจิตทั้งหมด มรรคกุศลจิต ๑๖ ดวง และผลจิตขั้นต่ำ ๑๒ ดวง

คำว่า ทฺวาทส (อัปฺปนาจิต ๑๒ ดวง) คือ มี ๑๒ ดวงโดยจำแนกเป็นปัญจมณานิกจิต มรรคกุศลจิตที่เป็นรูปาวจรกับอรุปาวจร และผลจิตขั้นต่ำ

คำว่า อฏฺฐ (อัปฺปนาจิต ๘ ดวง) คือ มี ๘ ดวงโดยจำแนกเป็นรูปาวจรกิริยาจิต ๔ ดวงยกเว้นปัญจมณาน และอรหัตตผลจิต ๔ ดวง

คำว่า ฌ (อัปฺปนาจิต ๖ ดวง) คือ มี ๖ ดวงโดยจำแนกเป็นกิริยาจิตที่เป็นรูปาวจรกับอรุปาวจร ๕ ดวงอันมีได้ในปัญจมณานและอรหัตตผล

๒๔. พึงประกอบบทว่า อัปฺปนาชวณจิต ๔๔ ดวงของปุถุชนและพระเสกขบุคคล ย่อมเกิดต่อกากามาวจรกุศลจิตที่มีเหตุ ๓ ส่วนอัปฺปนาชวณจิต ๑๔ ดวงของพระอรหันต์ ผู้ปราศจากราคะแล้วย่อมเกิดต่อกากามาวจรกิริยาจิตที่มีเหตุ ๓

อธิบายการกำหนดตทาร์มมณจิต

๒๕. คำว่า สพฺพธฺยาปิ (แม้โดยประการทั้งปวง) คือ แม้โดยประการทั้งปวงมีอติมหันตารมณเป็นต้น

คำว่า เอตฺถ คือ ในปัญจทวารและมโนทวารดังที่กล่าวมาแล้วนี้

มีปาฐะว่า สพฺพธฺยาปิ ปน อนิฏฺเฐ บ้าง ดังในคัมภีร์ฎีกาทิ้งหลายกล่าวว่า “คำว่า สพฺพธฺยาปิ (แม้ในทวารทั้งหมด) คือ ในปัญจทวารและมโนทวาร”

[คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ฉบับพม่าเดิมและฉบับบัญญัติสังคายนา มีรูปว่า สพฺพธฺยาปิ ปนเอตฺถ อนิฏฺเฐ แต่ฉบับพม่าบางฉบับก็มีรูปว่า สพฺพธฺยาปิ ปน อนิฏฺเฐ คำว่า สพฺพธฺยาปิ แปลว่า “แม้โดย

ประการทั้งปวง” ส่วนคำว่า สัพพตถาปิ แปลว่า “แม้ในทวารทั้งปวง” คัมภีร์นี้เห็นว่าคำว่า สัพพตถาปิ น่าจะเป็นปาฐะเดิม เพราะอภิธรรมัตถสังคหีกาเก่าและวิภาวนีไชว่า คำว่า สัพพตถาปิ (แม้ในทวารทั้งหมด) คือ ในปัญจทวารและมโนทวาร]

อริยฐานมณ คือ อารมณที่น่าพึงใจ

ถามว่า : ใครพึงใจ

ตอบว่า : มหาชนในโลก กล่าวคือ มหาชนผู้เป็นชนชั้นกลางไม่ใช่ชนผู้สูงส่งมากหรือตกต่ำมาก เมื่อเป็นเช่นนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาจึงกล่าวว่า

เอวณฺหิ สติ อริยฐานิฐานํ สุณฺณ วุตถานํ โหติ.^{๒๕}

“การกำหนด[ขอบเขตของ]อริยฐานมณและอนิยฐานมณ ย่อมปรากฏชัดเจน”

เนื่องจากในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

ยสฺมี อารมฺมณํ กุสลวิปากํ อุปฺปชฺชติ, ตทฺเห อริยํ นาม. ยสฺมี ปน อกุสลวิปากํ อุปฺปชฺชติ, ตทฺเห อนิยํ นาม. น หิ สกฺกา อริยํ वा อนิยํ वा อารมฺมณํ วิปากจิตฺตํ วณฺเจตุ.^{๒๖}

“กุศลวิปากจิตย่อมเกิดขึ้นในอารมณใด อารมณนั้นชื่อว่า อริยฐานมณ ส่วนอกุศลวิปากจิตเกิดขึ้นในอารมณใด อารมณนั้นชื่อว่า อนิยฐานมณ โดยแท้จริงแล้ว อริยฐานมณหรืออนิยฐานมณย่อมไม่อาจจะลวงวิปากจิตได้”

อปิจ ทวารวเสนาปิ อริยฐานิฐานตา เวทิตพฺพา.^{๒๗}

“อีกนัยหนึ่ง พึงทราบความเป็นอริยฐานมณและอนิยฐานมณโดยจำแนกตามทวารอีกด้วย”

ด้วยเหตุนี้ บรรดารูปมีสี่เป็นต้นในรูปกลาปหนึ่งๆ ที่มีอยู่ในหมู่รูปที่เนื่องด้วยอินทรีย์และรูปที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ รูปบางอย่างจึงน่าพึงใจ บางอย่างไม่น่าพึงใจ หรือน่าพึงใจในบางคราว ไม่น่าพึงใจในบางคราว

ในพากย์นั้น คำว่า “รูปบางอย่างน่าพึงใจ บางอย่างไม่น่าพึงใจ” หมายความว่า สีในดอกไม้บางชนิดน่าพึงใจ แต่กลิ่นไม่น่าพึงใจ รสไม่น่าพึงใจ สัมผัสหยาบไม่น่าพึงใจ แม้สีในดอกไม้บางชนิดก็น่าพึงใจ กลิ่นก็น่าพึงใจ แต่รสเป็นต้นไม่น่าพึงใจ เช่นเดียวกันนี้ สีในรูปกลาปหนึ่งแม้ที่เป็นไปในพระกายของพระพุทธเจ้าก็น่าพึงใจแต่กลิ่นไม่น่าพึงใจ สี แม้ในตัวที่พองขึ้นอืดของสุนัขดำที่ตายแล้ว ก็น่าพึงใจ แต่กลิ่นไม่น่าพึงใจ ความจริงสินนั้น ถ้าพึงเป็นสีของผ้านุ่มผ้าห่ม ผ้านั้นคงมีค่ามาก

คำว่า “น่าพึงใจในบางคราว ไม่น่าพึงใจในบางคราว” หมายความว่า ธรรมด่าว่า ไฟน่าพึงใจ เป็นเหตุแห่งผลที่เป็นความสุขในฤดูหนาว แต่ในฤดูร้อนเป็นสิ่งที่ไม่น่าพึงใจ เป็นเหตุแห่งผลที่เป็นความทุกข์ น้ำเย็นน่าพึงใจในฤดูร้อน แต่ในฤดูหนาวไม่น่าพึงใจ เช่นเดียวกันนี้ ผ้าที่มีสัมผัสดีน่าพึงใจในร่างกายปกติ เมื่อกระทบถูกแผลก็ไม่น่าพึงใจ หรือเมื่อกระทบผ้าเบาก็น่าพึงใจ ถ้ากระทบหนักไปก็ไม่น่าพึงใจ

อนิฏฐารมณ คือ อารมณ์ที่ไม่น่าพึงใจ [ย่อมเกิด]ในอนิฏฐารมณนั้น

๒๖. คำว่า อิกฺกุเจ (อิกฺกุสฺสารมณ) หมายถึง อิกฺกุสฺสมัชฌัตตารมณ (อารมณ์ที่น่าพึงใจปานกลาง)

พึงสัมพันธ์[บทที่สลับกัน]ว่า ปัญจวิญญูญาณจิต สัมปฏิจจณจิต สันตிரณจิต และตทารัมมณจิต ที่เป็นฝ่ายกุศลวิบาก

๒๗. ในอิกฺกุสฺสมัชฌัตตารมณนี้ สันตிரณจิตและตทารัมมณจิต พึงทราบว่าประกอบกับอุเบกขาเท่านั้น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อติอิกฺกุเจ ปน (ส่วนสันตிரณจิตและตทารัมมณจิตที่ประกอบกับโสมนัส ย่อมเกิดในอารมณ์ที่น่าพึงใจยิ่ง) เป็นต้น

ในประโยคนั้น คำว่า อติอิกฺกุเจ (อารมณ์ที่น่าพึงใจยิ่ง) คือ อารมณ์ ๖ ที่มหาชนในโลกพึงใจยิ่ง มีสัณฐานแห่งทอง เงิน แก้วมณี เป็นต้น สัณฐานแห่งหรรดาลเป็นต้น สัณฐานแห่งผ้าแพรเป็นต้น และรูปเทพธิดาเป็นต้น

ในการกำหนดตทารมณนี้ การประจวบกับอนิฏฐารมณเป็นโอกาสที่กุศลกรรมส่งผล ส่วนการประจวบกับอิกฺกุสฺสารมณเป็นโอกาสที่กุศลกรรมส่งผล ดังนั้น จึงมีการ

กำหนด[ตทารมณ]นี้ว่า อกุศลวิปากจิตย่อมเกิดขึ้นในอนิฏฐารมณ ส่วนกุศลวิปากจิตเกิดขึ้นในอิฏฐารมณ แต่การกำหนดเวทนาย่อมสำเร็จตามอารมณ เพราะไม่มีความดำริคาดคิดด้วยอาการนั้นๆ แล้วรับเอา[อารมณ] เนื่องจากวิปากที่เกิดด้วยแรงกรรมอย่างเดียวและปราศจากกำลังอุตสาหะของตนมีกำลังน้อยเหมือนเงาหน้าในกระจก

ท่านกล่าวคำเป็นต้นว่า ตตถาปิ โสมนสฺสสหคตกิริยชวนาวसानะ (แม้ในบรรดาวิปากจิตเหล่านั้น ตทารมณจิตที่ประกอบกับโสมนัส ย่อมเกิดขึ้นในที่สุดของกิริยาชวณจิตที่ประกอบกับโสมนัส ตทารมณจิตที่ประกอบกับอุเบกขา ย่อมเกิดขึ้นในที่สุดของกิริยาชวณจิต ที่ประกอบกับอุเบกขา) โดยมุ่งหมายว่า “การประกอบของเวทนาไม่เพียงมีได้แก่วิปากจิตอย่างเดียว แต่ยังมีได้ตามสมควรแก่อารมณแม้แก่กามาวจรกิริยาชวณจิตที่เป็นไปในกระแสจิตของพระชีณาสผู้ปราศจากวิปลาส”

คำว่า ตตถาปิ คือ แม้ในบรรดาวิปากจิตเหล่านั้น

คำว่า โสมนสฺสสหคตกิริยชวนาวसानะ (ในที่สุดของกิริยาชวณจิตที่ประกอบกับโสมนัส) คือ ในที่สุดแห่งกิริยาชวณจิตที่ประกอบกับโสมนัสอันเป็นไปในอติอิฏฐารมณมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น

คำว่า อุเปกขาสหคตกิริยชวนาวसानะ (ในที่สุดของกิริยาชวณจิตที่ประกอบกับอุเบกขา) คือ ในที่สุดของกิริยาชวณจิตที่ประกอบกับอุเบกขานั้นเป็นไปในอนิฏฐารมณและอิฏฐมัจฉัตตารมณ

การกำหนดตทารมณจิตในที่สุดของกิริยาชวณจิตนี้ กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาอีกด้วย ดังสารกในคัมภีร์นั้นเป็นต้นว่า

กามาวจรติเหตุโกสมนสฺสสหคตกิริยทวํ ตทารมณวเสน ปญฺจนํ โสมนสฺสสหคตวิปากานํ อนนฺตรปจฺโยติ.^{๒๔}

“กามาวจรกิริยาจิตอันมีเหตุ ๓ ที่ประกอบกับโสมนัส ๒ ดวง เป็นอนันตรปัจจัย แก่วิปากจิตที่ประกอบกับโสมนัส ๕ ดวง ด้วยอำนาจของตทารมณกิจ ดังนี้เป็นต้น”

คำนี้มีกล่าวไว้ด้วยประเภทของกิริยาชวนจิตที่เป็นไปตามครรลองปกติ การที่กิริยาชวนจิตอันเป็นไปด้วยการปรุงแต่งจิตเช่นนั้นประกอบกับอุเบกขาแม้นในอริยธรรม และการประกอบกับโสมนัสแม้นในอริยธรรมย่อมมีได้ ดังพระพุทธทวจะว่า

กถณจानนุท อริโย โหติ ภาวิตินุทริโย. อิทานนุท ภิกขุโน จกขุนา รูปํ ทิสฺวา อุปฺปชฺชติ มนาปํ อุปฺปชฺชติ อมนาปํ. อุปฺปชฺชติ มนาปามนาปํ. โส สเจ อากงฺขติ ปฏิกฺขเล อปฺปฏิกฺขลสณฺณํ วิหเรยฺยนฺติ. อปฺปฏิกฺขลสณฺณํ ตตฺถ วิหริติ. สเจ อากงฺขติ อปฺปฏิกฺขเล ปฏิกฺขลสณฺณํ วิหเรยฺยนฺติ. ปฏิกฺขลสณฺณํ ตตฺถ วิหริติ.^{๒๔}

“ดูกรอานนท์ พระอริยบุคคลเป็นผู้เจริญอินทรีย์แล้วอย่างไร ความยินดีย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุในศาสนาเมื่อเห็นรูปด้วยจักขุ ความไม่ยินดี ย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุในศาสนาเมื่อเห็นรูปด้วยจักขุ ความยินดีและความไม่ยินดีย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุในศาสนาเมื่อเห็นรูปด้วยจักขุ หากเธอประสงค์อยู่ว่าเราพึงสำคัญว่าไม่ปฏิรูปในสิ่งปฏิรูปอยู่ เธอ่อมสำคัญว่าไม่ปฏิรูปในสิ่งนั้น หากเธอประสงค์อยู่ว่าเราพึงสำคัญว่าปฏิรูปในสิ่งที่ไม่ปฏิรูปอยู่ เธอ่อมสำคัญว่าปฏิรูปในสิ่งนั้น”

พึงนำอินทรีย์ภาวนาสูตรทั้งหมดในอุปปิณณาสก์มากล่าวไว้ในที่นี้]

ในพระบาลีนั้น ด้วยพระดำรัสว่า “ความยินดีย่อมเกิดขึ้น ความไม่ยินดีย่อมเกิดขึ้น ความยินดีและความไม่ยินดีย่อมเกิดขึ้น” พระพุทธองค์ทรงแสดงว่ากามาวจรกิริยาชวนจิตของพระชีณาสพย่อมประกอบกับโสมนัสในอริยธรรม และประกอบกับอุเบกขาในอริยธรรมตามครรลองปกติ

ด้วยพระดำรัสว่า “หากเธอประสงค์อยู่ว่าเราพึงสำคัญว่าไม่ปฏิรูปในสิ่งปฏิรูปอยู่ เธอ่อมสำคัญว่าไม่ปฏิรูปในสิ่งนั้น” พระพุทธองค์ตรัสว่ากามาวจรกิริยาชวนจิตย่อมประกอบกับอุเบกขาแม้นในอริยธรรม และประกอบกับโสมนัสแม้นในอริยธรรม ในขณะที่การปรุงแต่งจิตเช่นนั้น

ส่วนในสตตวิหารสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสปฏิเสธโสมนัสทางทวาร ๖ ในพระชีณาสพ ด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า

อิธ ภิกขุณา รูปํ ทิสฺวา เนว สุมฺโน โหติ. น ทุมฺมโน. อุเปกฺขโก วิหริติ สโตสมปฺชาโน.^{๓๐}

“ภิกษุในศาสนานี้เห็นรูปแล้วไม่ดีใจ ไม่เสียใจ มีความวางเฉย มีสติสัมปชัญญะ”

แม้พระดำรัสนั้นก็ตรัสด้วยสภาพที่พระชีณาสพรั่งแต่งจิตเช่นนั้นเสมอ บัณฑิตพึงถือเอาอย่างนี้

อีกนัยหนึ่ง แม้พระชีณาสพรั่งทั้งหลายก็มักเกิดโสมนัสในการเห็นรูปพระพุทธเจ้า เป็นต้น หรือเห็นสถานที่เหมาะสมแก่การปรารภความเพียร เป็นต้น พระดำรัสนี้จึงหมายถึง รูปารมณํ เป็นต้นที่เป็นอริยารมณํและอนิยารมณํอันเป็นเหตุของราคะ เป็นต้น แม้ข้อความนี้ก็สมควร

ในอินทรียภาวนาสูตานั้น ธรรมตาว่าการปรุ้งแต่งจิตเช่นนั้นในการกำหนดเวทนานี้ พึงทราบตามนัยในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

กถํ ปฏิกฺขเล อปฺปฏิกฺขลสฺสณิ วิหริติ. อนิฏฺฐสฺมี วตฺถุสฺมี เมตฺตาย วา ผรติ. ธาตุโต วา อุปสํหริติ. เอวํ ปฏิกฺขเล อปฺปฏิกฺขลสฺสณิ วิหริติ.

กถํ อปฺปฏิกฺขเล ปฏิกฺขลสฺสณิ วิหริติ. อิฏฺฐสฺมี วตฺถุสฺมี อสุกาย วา ผรติ. อนิฏฺฐโต วา อุปสํหริติ. เอวํ อปฺปฏิกฺขเล ปฏิกฺขลสฺสณิ วิหริตฺติอาทิ.^{๓๑}

“ภิกษุสำคัญว่าไม่ปฏิขัลในสิ่งปฏิขัลอยู่อย่างไร ภิกษุแผ่เมตตาไป ในสิ่งที่เป็นอนิยารมณํ หรือนำเข้าไปโดยความเป็นธาตุ ภิกษุยอมสำคัญว่าไม่ปฏิขัลในสิ่งปฏิขัลอย่างนี้

ภิกษุสำคัญว่าปฏิขัลในสิ่งไม่ปฏิขัลอยู่อย่างไร ภิกษุแผ่ความไม่สวयงามไปในสิ่งที่เป็นอริยารมณํ หรือนำเข้าไปโดยความไม่เที่ยง ภิกษุยอมสำคัญว่าปฏิขัลในสิ่งไม่ปฏิขัลอย่างนี้ เป็นต้น”

อาจารย์บางท่านกล่าวว่า “ครั้นอารมณ์ที่น่าปรารถนายังมีรูปเทพธิดา เป็นต้น มาปรากฏ พระชีณาสพรั่งแผ่ไปในอารมณ์นั้นโดยความไม่สวयงาม หรือนำไปเข้าโดยความไม่เที่ยง ลักษณะที่ไม่งามหรือไม่แน่นอนอันเป็นอนิยารมณํในอารมณ์เหล่านั้น เป็น

อารมณ์ของกิริยาชวนจิตที่ประกอบกับอุเบกขา หาใช้อารมณ์ที่น่าพึงใจยิ่งมีรูปเทพธิดาไม่เช่นเดียวกันนี้ เมื่ออารมณ์ที่ไม่น่าพึงใจมีร่างที่เป็นโรคเรื้อนพุพองเป็นต้นมาปรากฏ ท่านก็แผ่เมตตาไปในอารมณ์นั้น หรือนำเข้าไปโดยความเป็นธาตุ ในเรื่องนั้น อารมณ์ที่มีลักษณะคือความไม่มีเวรเป็นต้นที่น่าพึงใจ เป็นอารมณ์ของกิริยาชวนจิตที่ประกอบกับโสมนัส มีใช้อารมณ์คือร่างคนโรคเรื้อนพุพองเป็นต้นอันเป็นอารมณ์ที่ไม่น่าพึงใจยิ่ง ดังนั้น ชวนจิตเหล่านั้นจึงประกอบด้วยเวทนาคล้อยตามอารมณ์เสมอเหมือนกามาวจรวิปากจิต”

ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะว่าลักษณะดังกล่าวย่อมไม่ดำเนินไปโดยเฉพาะเว้นจากอารมณ์มีรูปเทพธิดาเป็นต้น แต่มีได้ร่วมกับอารมณ์เหล่านั้น ดังนั้น การปรุงแต่งจิตมีการแผ่ไปโดยความไม่สวยงามในที่นี้ จึงเป็นเหตุเกิดของอุเบกขาชวนจิตในอารมณ์ที่น่าพึงใจยิ่ง และเป็นเหตุเกิดของโสมนัสชวนจิตในอารมณ์ที่ไม่น่าพึงใจยิ่ง ดังคัมภีร์อรรถกถา[วิสุทธิมรรค]กล่าวว่าโสมนัสเวทนาย่อมเกิดขึ้นแม้ในอารมณ์ที่ไม่น่าพึงใจยิ่งมีศัพขันธ์เป็นต้นด้วยการพบเห็นอนิสงส์และเห็นผลที่เกิดก่อนและหลังแห่งการภาวนา ทั้งในพระบาลีก็ตรัสว่า โสมนัสเวทนาย่อมเกิดขึ้นแก่พระมหาโมคคัลลานเถระในร่างเปรตกองกระดูกที่แม้เป็นอนิฏฐารมณ์ เพราะเห็นว่าพระพุทธรเจ้าเป็นผู้จริงและเห็นความถึงพร้อมของตน [ว่าเราพ้นจากทุกข์ดังนี้แล้ว] และในคัมภีร์อรรถกถา[ธรรมบท]ก็กล่าวว่าโสมนัสเวทนาย่อมเกิดขึ้นแก่พระมหากัสสปเถระแม้ในข้าวบูตที่เป็นอนิฏฐารมณ์ซึ่งตนได้รับจากมือของคนโรคเรื้อน เพราะการปรุงแต่งจิตเช่นนั้น โดยแท้จริงแล้ว การที่อารมณ์เป็นสิ่งที่น่าพึงใจหรือไม่น่าพึงใจ ย่อมสำเร็จด้วยความต้องการของมหาชนในโลก ไม่ใช่สภาพลัทธิ และ เป็นเหตุเกิดของความสำคัญผิด [คือ สัญญาวิปลาส ความแปรปรวนแห่งสัญญา จิตตวิปลาส ความแปรปรวนแห่งจิต และทักขวิปลาส ความแปรปรวนแห่งทักขิ] และกิเลสทั้งหลายดังพระพุทธวจนะเป็นต้นว่า

ตตถ กตมํ รูปํ หีนํ. ยํ รูปํ เตสํ เตสํ สุตตานํ อญญาตํ อวญญาตํ.^{๓๒}

“ในรูปชั้นนั้น รูปไหนชื่อว่ารูปทราม รูปใดถูกเหล่าสัตว์นั้นๆ ดูถูก ดูหมิ่น”

ในพระบาลีนี้ ด้วยพระดำรัสว่า “เหล่าสัตว์นั้นๆ” พระพุทธองค์ทรงแสดงว่า ความน่าพึงใจหรือไม่น่าพึงใจของสิ่งที่เป็นอารมณ์ ย่อมสำเร็จตามสมมุติของมหาชนในโลก ดังนั้น การที่มหาชนในโลกผู้ยังขจัดวิปลาสธรรมไม่ได้ รับเอาอติอริยธรรมที่มีรูปเทพธิดา เป็นต้นโดยอาการน่าพึงใจยิ่งก็ดี รับเอาอติอริยธรรมที่มีพระพุทธรูป เป็นต้นโดยอาการไม่น่าพึงใจก็ดี อาการทั้งสองอย่างนั้นย่อมมีด้วยอำนาจแห่งความสำคัญผิดของพวกเขา แต่การที่พุทธสาวกผู้มีปัญญารับเอารูปเทพธิดา เป็นต้นโดยอาการไม่น่าพึงใจก็ดี รับเอาพระพุทธรูป เป็นต้นโดยอาการน่าพึงใจยิ่งก็ดี อาการทั้งสองอย่างนั้นย่อมเกิดขึ้นด้วยกำลังปัญญา

(๑๓๙) ข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนีวาทว่า “การรับเอาอารมณ์ที่น่าพึงใจยิ่งด้วยอาการน่าพึงใจปานกลางหรือไม่น่าพึงใจ และรับเอาอารมณ์ที่ไม่น่าพึงใจด้วยอาการน่าพึงใจและน่าพึงใจปานกลาง ของกุศลจิตและอกุศลจิต ย่อมมีได้เพราะเป็นไปในกระแสจิตของบุคคลผู้ยังขจัดความสำคัญผิดไม่ได้” และข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “แม้กิริยาชวณะก็ดำเนินไปตามสมควรแก่อารมณ์ เพราะพระชชีณาสพไม่มีความแปรปรวนแห่งจิต” ข้อความนั้นพึงใคร่ครวญ เพราะชนผู้ปราศจากธรรมจักษุเท่านั้นจึงจะคล้อยตามอำนาจจิตและอารมณ์ด้วยอำนาจของความสำคัญผิด กุศลจิตและอกุศลจิตจึงดำเนินไปตามสมควรแก่อารมณ์เป็นส่วนใหญ่ แต่กิริยาชวณะหาเป็นเช่นนั้นไม่ เพราะพระชชีณาสพไม่คล้อยตามอำนาจจิตและอารมณ์ในอารมณ์ที่น่าพึงใจหรือไม่น่าพึงใจที่มหาชนในโลกสมมุติกัน ดังพระพุทธวาทะว่า

รูปา สหุทา คนฺธา รสา โผฏฺฐพฺพา จ มโนรมา
อิฏฺฐมฺมา อนิฏฺฐา จ น ปเวณฺติ ปณฺธิตา.^{๓๓}

“บัณฑิตย่อมไม่หวั่นไหวเพราะรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ที่น่ารื่นรมย์ และเพราะอารมณ์ที่น่าพึงใจหรือไม่น่าพึงใจ”

ด้วยเหตุนั้น ในลำดับต่อจากกิริยาชวณจิตที่ประกอบด้วยโสมนัส ตทารัมณจิตย่อมประกอบด้วยโสมนัสหรืออุเบกขา แม้ในลำดับต่อจากกิริยาชวณจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา ตทารัมณจิตก็ประกอบด้วยโสมนัสหรืออุเบกขาเช่นกัน

ในคัมภีร์มูลฎีกากล่าวว่า

ปฏฺจาเน กุสลากุสเล นรฺพุเท วิปาโก ตทารมฺมณตา อุปฺปชฺชตีติ^{๓๔} กุสลกุสลาณนฺตรํ
เอว ตทารมฺมณํ วุตฺตํ. น อพฺยาगतานนฺตรํ น จ กตฺถจิ กิริยานนฺตรํ ตทารมฺมณสฺส วุตฺตญฺจानํ
ทิสฺสติ. วิชฺชมาเน จ ตสฺมี อวฺจเน การณํ นตฺถิ. ภวํคณฺจ นาเมตํ นทิสฺโสโต วิย ปฏฺฐิสฺโต-
คามินาวั สวิปฺฬาริกํ เอว ชวนํ อนฺุพนฺธตีติ ยุตฺตํ. น ปน ฉพฺงคฺอุเปกฺขาวโต ชีณาสวสฺส
สนฺตวุตฺตติกิริยชวนํ. ตสฺมา กิริยชวานนนฺตรํ ตทารมฺมณวิธานํ อุปฺปทฺธิชิตฺพุพฺ. ^{๓๕}

“ในคัมภีร์ปฏิฐาน พระพุทธรองค์ตรัสตทารมณไว้ในลำดับต่อจากกุศลชวณะและ
อกุศลชวณะเท่านั้นด้วยพระดำรัสว่า ‘เมื่อกุศลชวณะและอกุศลชวณะดับแล้ว วิปากจิต
ย่อมเกิดขึ้นโดยความเป็นตทารมณ’ แต่พระพุทธรองค์ไม่ได้ตรัสตทารมณไว้ในลำดับต่อจาก
อัพยากฤต ทั้งฐานะของตทารมณที่กล่าวไว้ในลำดับต่อจากกิริยาจิตก็ไม่พบในพระอภิธรรม
ที่ใดที่หนึ่ง หากตทารมณมีอยู่ ก็ไม่มีสาเหตุในการไม่ตรัสไว้

ภวํคฺนี้มีสภาพแผ่กระจาย[ไม่สงบนิ่ง]ย่อมติดตามชวนจิตเหมือนกระแสน้ำติดตาม
เรือที่แล่นทวนกระแสน้ำ แต่ภวํคฺจะติดตามกิริยาชวนจิต ที่มีสภาพสงบของพระชีณาสพ
ผู้ก่อปรด้วยอุเบกขามือองค์ ๖ ไม่ได้ [อุเบกขามือองค์ ๖ คือความไม่ยินดียินร้ายวางเฉยใน
การรับรู้อารมณ์ทาง ทวารทั้ง ๖] ดังนั้น การกำหนดตทารมณในลำดับต่อจากกิริยาชวนจิต
จึงน่าใคร่ครวญ”

กระนั้นก็ตาม ในวาระที่สี่ของอัพยากฤต ๓ บทในการจำแนกอารมณ์ปัจจุัยใน
กุสลัตติกะ ปัญหาวาระ ตทารมณเป็นหลักสำคัญของเสกขบุคคลและปุณฺชน มิใช่กุศลชวณะ
และอกุศลชวณะ ดังพระพุทธรดำรัสในวาระทั้ง ๒ ว่า

เสกฺขา วา ปุณฺชชฺชา วา กุสลํ อนิจฺจโต วิปสฺสนติ กุสลํ อสฺสาเทหติ. ^{๓๖}

“เสกขบุคคลหรือปุณฺชนยังรู้กุศล[ที่มีในภูมิสาม]โดยความเป็นวิปัสสนา พอใจ
กุศล[ด้วยโลกมูลจิตที่เกิดร่วมกับโสมนัส ประกอบกับความเห็นผิด]”

และพระพุทธดำรัสว่า

กุสเล นิรุทฺเธ อกุสเล นิรุทฺเธ วิปาโก ตทารมฺมณตา อุปฺปชฺชติ.^{๓๗}

“ครั้นกุศลจิตดับแล้ว อกุศลจิตดับแล้ว วิปากจิตย่อมเกิดโดยความเป็นตทารมณ”

แต่สำหรับพระอรหันต์ ขวนจิตและตทารมณจิตเป็นหลักสำคัญ ดังพระพุทธดำรัสว่า

อรหา กุสลํ อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต วิปสฺสติ.^{๓๘}

“พระอรหันต์หยั่งรู้กุศลโดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน”

พระพุทธองค์ไม่ตรัสว่า “ครั้นอัปยากฤตที่เป็นกิริยาจิตดับแล้ว วิปากจิตย่อมเกิดโดยความเป็นตทารมณ”

ถ้าหากพระพุทธองค์ตรัสพระดำรัสนั้นว่า ครั้นอัปยากฤตที่เป็นกิริยาจิตดับแล้ว วิปากจิตย่อมเกิดโดยความเป็นตทารมณ] พระพุทธองค์ก็พึงกระทำตทารมณให้เป็นหลักสำคัญ และแม้จะไม่ตรัสพระดำรัสนั้นไว้ ตทารมณก็นับเข้าได้ด้วยพระดำรัสว่า วิปสฺสติ (หยั่งรู้) ดังนั้น ข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มูลฎีกาว่า “ในคัมภีร์ปัฏฐาน พระพุทธองค์ตรัสตทารมณไว้ในลำดับต่อจากกุศลขวนะและอกุศลขวนะด้วยพระดำรัสว่า ‘กุสลากุสเล นิรุทฺเธ วิปาโก ตทารมฺมณตา อุปฺปชฺชติ.’^{๓๙} (เมื่อกุศลขวนะและอกุศลขวนะ ดับแล้ว วิปากจิตย่อมเกิดขึ้นโดยความเป็นตทารมณ) แต่ไม่กล่าวไว้ในลำดับต่อจาก อัปยากฤต” และข้อความ[ของคัมภีร์มูลฎีกา]ว่า “หากตทารมณมีอยู่ ก็ไม่มีสาเหตุในการไม่ตรัสไว้” ย่อมไม่สมควร

ส่วนในวิภังค์ของอนันตรัจฉัย พบฐานะที่กล่าวถึงตทารมณพร้อมด้วยภวังก์ในลำดับต่อจากกิริยาขวนจิตโดยชื่อว่า ฐานะ ด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า

กุสลํ ฐานสฺส.^{๔๐}

“กุศลจิต[คือโลกียกุศลขวนจิต ๑๗ ซึ่งเป็นจิตดวงสุดท้าย] เป็นปัจฉัยแก่ฐานะ[คือตทารมณและภวังก์] โดยความเป็นอนันตรัจฉัย”

อกุสลํ ฐฏฺฐานสฺส.^{๔๑}

“อกุศลจิต[คืออกุศลชวนจิต ๑๒ ซึ่งเป็นจิตดวงสุดท้าย] เป็นปัจจัยแก่ฐฏฺฐานะ [คือตทารมณฺและภวํจฺ] โดยความเป็นอนันตรปัจจัย”

กิริยํ ฐฏฺฐานสฺส.^{๔๒}

“กิริยาจิต[คือกิริยาชวนจิต ๑๘ ซึ่งเป็นจิตดวงสุดท้าย] เป็นปัจจัยแก่ฐฏฺฐานะ [คือโฆฏฐัพพนจิตดวงที่ ๒ และตทารมณฺ] โดยความเป็นอนันตรปัจจัย”

วิปากธมฺมธมฺมา ขนฺธา ฐฏฺฐานสฺส.^{๔๓}

“ชั้นธอันมีสภาพให้ผลเป็นวิปาก[คืออกุศลจิต ๑๒ กุศลจิต ๒๑ เจตสิก ๕๒] เป็นปัจจัยแก่ฐฏฺฐานะ[คือตทารมณฺและภวํจฺ] โดยความเป็นอนันตรปัจจัย”

เนว วิปากนาวิปากธมฺมธมฺมา ขนฺธา ฐฏฺฐานสฺส.^{๔๔}

“ชั้นธอันไม่ใช่วิปากและไม่มีสภาพให้ผลเป็นวิปาก[คือกิริยาจิต ๒๐ เจตสิก ๓๕] เป็นปัจจัยแก่ฐฏฺฐานะ[คือตทารมณฺและภวํจฺ] โดยความเป็นอนันตรปัจจัย”

ดังนั้น ข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มูลฎีกาว่า “ทั้งฐานะของตทารมณฺที่กล่าวไว้ในลำดับต่อกากิริยาจิตก็ไม่พบในพระอภิธรรมที่ใดที่หนึ่ง” ย่อมไม่สมควร เพราะกิริยาชวนจิต ที่แม้จะมีความสงบของพระชินาสพผู้ก่อปรด้วยอุเบกขามือถึง ๖ ก็มีความซัดส่ายไม่สงบ เนื่องจากแม้กิริยาชวนะก็ทำความเพียรทางกายกับทางวาจาให้เกิดขึ้นเหมือนกุศลชวนจิต

(๑๔๐) ในคัมภีร์วิภาวนี เมื่อจะกล่าวเฉลยมติพระฎีกาจารย์ได้กล่าวว่า “หากพระผู้มีพระภาคตรัสตทารมณฺแมในลำดับต่อกากอัพยากฤต การที่ตทารมณฺเกิดถัดจากโฆฏฐัพพนจิตในปริตตารมณฺก็เป็นอันเข้าใจได้ พระพุทธรองค์จึงไม่ตรัสตทารมณฺในลำดับต่อกากิริยาชวนจิตไว้” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะในคัมภีร์ปฏิฐานไม่มีฐานะที่พระพุทธรองค์มีได้ตรัสไว้โดยมุ่งหมายว่า “เมื่อพระองค์ตรัสพระดำรัสนี้ บุคคลพึงเข้าใจข้อนี้เป็นอย่างอื่น” ทั้งในฐานะที่ตรัสไว้ด้วยการเจริญวิปัสสนาเป็นต้นว่า “อรหํ กุสลํ อนิจฺจโต ทุกฺขโต

อนตฺโต วิปสฺสตี.”^{๔๕} (พระอรหันต์ย่อมหยั่งรู้กุศลโดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน) ก็ไม่มีความสงสัยในวาระของปริตตารมณ์ที่เกิดในปัญจทวาร

๒๘. คำว่า “ตทารัมมณจิตและภวังคจิตที่ประกอบกับอุเบกขาย่อมเกิดขึ้นในที่สุดของชวนจิตที่ประกอบกับโหมนัส” คือ ตทารมณ์ที่ไม่ประกอบกับโสมนัส

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะสภาพของโสมนัสกับโหมนัสตรงกันข้ามกัน ดังนั้น การที่เวทนาเหล่านั้นเป็นอนันตรปัจจัยแก่กันและกันจึงไม่ตรัสไว้ในคัมภีร์ปฏิฐาน

พระอนุรุธาจารย์เมื่อจะแสดงการกำหนดตทารมณ์ในลำดับถัดจากกิริยาชวนจิต และโหมนัสชวนจิตได้แสดงว่า การกำหนดเช่นนั้นย่อมไม่มีในลำดับต่อกากุศลชวนจิตกับอกุศลชวนจิต ดังนั้น ตทารัมมณจิตและภวังคจิตทั้งหมดย่อมดำเนินไปตามสมควรแก่อารมณ์ในลำดับถัดจากชวนจิต ๑๘ ดวง คือกามาวจรกุศลชวณะ ๘ โลภมูลจิต ๘ โมหมูลจิต ๒ กระนั้นก็ตาม ส่วนใหญ่ตทารมณ์ในลำดับถัดจากอกุศลชวนจิตมักไม่มีเหตุ ถ้าเกิดขึ้นถัดจากชวนจิตที่มีเหตุ ๒ ก็มักมีเหตุ ๒ หรือถ้าเกิดขึ้นถัดจากชวนจิตที่มีเหตุ ๓ ก็มักมีเหตุ ๓

ทั้งหมดนี้เป็นการกำหนดตทารมณ์โดยมาก

บุคคลใดมักสังสมกุศลชวนจิตที่มีเหตุ ๒ หรือมีเหตุ ๓ ครั้นอกุศลชวนจิตของเขาแล่นไปในบางขณะ ตทารมณ์ที่มีเหตุ ๒ หรือมีเหตุ ๓ ย่อมดำเนินไปในลำดับถัดจากอกุศลชวณะได้บ้าง แต่บุคคลใดสังสมอกุศลชวนจิตเสมอ ครั้นกุศลชวนจิตของเขาที่มีเหตุ ๒ หรือมีเหตุ ๓ แล่นไปในบางขณะ ตทารมณ์ที่ไม่มีเหตุย่อมดำเนินไปในลำดับถัดจากกุศลชวณะได้บ้าง ดังพระพุทธทวณะในคัมภีร์ปฏิฐานว่า

อเหตุเก ขนฺธเ อนิจฺจโต ะเปย โทมนสฺส อุปฺปชฺชติ. กุสลา กุสเล นิรุทฺธเ สเหตุโก วิปาโก ตทารมฺมณตา อุปฺปชฺชติ. อเหตุโก วิปาโก ตทารมฺมณตา อุปฺปชฺชติ.”^{๔๖}

“บุคคลหยั่งรู้ขั้นที่ไม่มีเหตุโดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ย่อมยินดี ฟังใจ เมื่อปรารภขั้นที่ไม่มีเหตุนั้น ราคาย่อมเกิดขึ้น ทิฏฐีย่อมเกิดขึ้น วิจิกิจนาย่อมเกิด

ขึ้น ความฟุ้งซ่านย่อมเกิดขึ้น ความโหม้นสย่อมเกิดขึ้น เมื่อกุศลชวนจิตและอกุศลชวนจิตดับแล้ว วิปากจิตที่มีเหตุย่อมเกิดขึ้นโดยความเป็นตทารมณฺ์ วิปากจิตที่ไม่มีเหตุย่อมเกิดขึ้นโดยความเป็นตทารมณฺ์”

ความจริงตทารมณฺ์จิตแม้เกิดขึ้นด้วยกรรมอย่างหนึ่งที่ก่อให้เกิดปฏิสนธิ ก็มีหลากหลายในวิถิต่างกัน จึงไม่ควรกล่าวถึงตทารมณฺ์จิตที่เกิดด้วยกรรมต่างๆ ซึ่งก่อให้เกิดวิปากในปวัตติกาล

คำว่า ตสฺมา (เพราะเหตุนั้น) คือ เพราะไม่มีการเกิดโสมนัสในลำดับถัดจากโหม้นส

คำว่า โสมนสฺสปฏิสนธิกสฺส (บุคคลผู้ถือปฏิสนธิด้วยจิตที่ประกอบกับโสมนัสเวทนา) คือ บุคคลผู้ถือปฏิสนธิด้วยวิปากจิตดวงใดดวงหนึ่งในบรรดาหาวิปากจิตที่ประกอบด้วยโสมนัสเวทนา ๔ ดวง

คำว่า ตทารมณฺ์สมภโว แปลว่า เหตุเกิดขึ้นของตทารมณฺ์จิต หรือ การเกิดขึ้นของตทารมณฺ์จิต

[ตามนัยแรก คำว่า สมภว แปลว่า “เหตุเกิดขึ้น” ตามนัยหลัง แปลว่า “การเกิดขึ้น”]

คำว่า ยํ ภิกฺขุ (อย่างใดอย่างหนึ่ง) คือ ปริตตารมณฺ์อย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดา รูปารมณฺ์เป็นต้นที่เป็นอภิสฺสารมณฺ์หรืออนภิสฺสารมณฺ์

คำว่า ปริจิตฺตปุพฺพ (เคยสั่งสมมา) มีความหมายว่า เคยสั่งสมมาโดยมีการรับเอา อารมณฺ์เสมอในขณะที่ก่อนจากขณะนั้นในภพนี้ ความหมายก็คือ เสพคุ้นอยู่เป็นนิตย

คำว่า ปริตฺตารมณฺ์ (ปริตตารมณฺ์) คือ อารมณฺ์ที่เป็นปริตตธรรม [กามอารมณฺ์]

คำว่า อารพฺก แปลว่า ปรารภ

คำว่า อุเปกฺขาสหคตสนฺตีรณฺ์ (สันตีรณฺ์จิตที่ประกอบกับอุเบกขาเวทนา) คือ สันตีรณฺ์จิตที่ประกอบกับอุเบกขาเวทนาอันเป็นกุศลวิปากในอภิสฺสารมณฺ์ หรือเป็นอกุศลวิปากในอนภิสฺสารมณฺ์ ในสันตีรณฺ์จิตที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา ๒ ดวง

บุคคลผู้มีวิปากจิตที่ประกอบกับอุเบกขาเวทนา ๔ ดวงอื่นเกิดขึ้นเป็นนิตย แม้วิปากจิตของเขาก็ไม่ควรกล่าวว่าไม่ใช่อาคันตุกษวังค์ ส่วนในคัมภีร์อรรถกถา ตามมติของ

พระมหาธรรมรักษ์ชิตเถระกล่าวว่า

“อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ ดวงที่ไม่มีเหตุ ย่อมดำเนินไปตามสมควร แก่อกุศลชวนจิต เพราะตกไปในกระแสที่กำหนดโดยมาก”

ดังนั้น ในฐานะที่คัมภีร์อรรถกถาได้พิจารณาถึงจิตของพระเถระในข้อความถัดไป พระอรรถกถาจารย์จึงแสดงความไม่บริบูรณ์แห่งมติของพระเถระนั้นที่แสดงตทารมณอัน ไม่มีเหตุในลำดับถัดจากอกุศลชวนจิตเท่านั้น แล้วกล่าวว่า

ยทา กุสลชวานนํ อนฺตรนฺตฺรา อุกุสลํ ชวติ, ตทา กุสลาวसानเ อาจิณฺณสทิสเมว
อกุสลาวसानเ สเหตุกํ ตทารมณํ ยุตฺต.^{๔๗}

“เมื่ออกุศลชวนจิตแล่นไปในระหว่างแห่งกุศลชวนจิต ตทารมณจิต ที่มีเหตุย่อม เกิดได้ในที่สุดของอกุศลจิตเหมือนตทารมณจิตที่สั่งสมไว้ในที่สุดของกุศลจิต”

และเมื่อตทารมณจิตเกิดขึ้นได้ แม้อาคันตุกาวังคจิตนี้ก็เกิดได้เช่นกัน ดังนั้น วิปากจิตที่ประกอบกับอุเบกขา ๖ ดวงจึงเป็นอาคันตุกาวังคได้

ในเรื่องนี้ ลำดับแรก การเกิดขึ้นของตทารมณย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ถือปฏิสนธิ ด้วยจิตที่ประกอบกับอุเบกขาเวทนาแล้วยังโหม้นสให้เกิดขึ้นในอารมณ์ที่น่าพึงใจยิ่ง มี พระพุทธคุณเป็นต้นที่แม้จะเป็นอดีตมรรคหรืออดีตวิภูตารมณ ดังนั้น จึงตกกาวังคไปในที่สุดของชวนจิตที่ประกอบกับโหม้นส แต่บุคคลผู้ถือปฏิสนธิด้วยโสมนัสเวทนา เมื่อยัง โหม้นสให้เกิดขึ้นในอารมณ์ ๖ ทั้งหมดที่เป็นมรรคและวิภูตารมณอันเป็นอนิภูตารมณ หรืออนิภูตารมณ การเกิดขึ้นของตทารมณย่อมไม่มี ทั้งการเกิดขึ้นของกาวังคจิตดวงเดิมก็ หามีไม่ ด้วยเหตุนี้ วิปากจิตดวงหนึ่งในวิปากจิตที่ประกอบกับอุเบกขาเวทนา ๖ ดวง จึง ดำเนินไปต่อจากชวนจิตที่ประกอบโหม้นสโดยความเป็นอาคันตุกาวังคตามสมควร เช่น เดียวกันนี้ วิปากจิตดวงหนึ่งในวิปากจิตที่ประกอบกับอุเบกขาเวทนา ๖ ดวง ย่อมดำเนินไป แก่ผู้ยังโหม้นสให้เกิดขึ้นในอารมณ์ ๖ มหัคคตารมณ หรือบัญญัติารมณ ที่เป็นอารมณ์ อันน่าพึงใจยิ่ง อันเป็นอดีตมรรคและอดีตวิภูตารมณมีพระพุทธคุณเป็นต้น

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในพระอภิธรรมปิฎก ธาตุวิภังค์ ว่า

สพฺพธมฺเมสุ วา ปน ปจฺมสมนฺนาหาโร.^{๔๘}

“อีกนัยหนึ่ง ความใสใจก่อน[คืออาวัชชนกิจ]ในสภาวะทั้งหมด ย่อมเกิดขึ้น”

ในมหาหัตถิปโทปมสูตร มีพระพุทธรวจนะว่า

อชฺมตฺติกญฺเจว อวฺสุโส จกฺขุอปฺริณฺโน โหติ. พาหิรา จ รูปา อาปาตํ อาคจฺฉนฺติ. โน จ ตชฺชโส สมนฺนาหาโร โหติ. เนว ตาว ตชฺชสฺส วิญฺญาณภาคสฺส ปาตุภาโว โหติ. ยโต จ โช อวฺสุโส อชฺมตฺติกญฺเจว จกฺขุอปฺริณฺโน โหติ. พาหิรา จ รูปา อาปาตมฺมาจฺฉนฺติ. ตชฺชโส จ สมนฺนาหาโร โหติ. เอวํ ตชฺชสฺส วิญฺญาณภาคสฺส ปาตุภาโว โหติ. อชฺมตฺติกญฺเจว อวฺสุโส สโต ... ฆานํ ... ชิวหา ... กายो ... มโน อปฺริณฺโน โหติ. พาหิรา จ ธมฺมา อาปาตํ อาคจฺฉนฺติ. โน จ ตชฺชโส สมนฺนาหาโร โหติ. เนว ตาว ตชฺชสฺส วิญฺญาณภาคสฺส ปาตุภาโว โหติ. ยโต จ โช อวฺสุโส อชฺมตฺติกญฺเจว มโน อปฺริณฺโน โหติ. พาหิรา จ ธมฺมา อาปาตํ อาคจฺฉนฺติ. ตชฺชโส จ สมนฺนาหาโร โหติ. เอวํ ตชฺชสฺส วิญฺญาณภาคสฺส ปาตุภาโว โหติ.^{๔๙}

“ดูกรผู้มีอายุทั้งหลาย ถ้าจักขุภายในไม่เสียหาย รูปารมณ์ภายนอก ก็มาปรากฏ แต่ถ้าความใสใจที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่จักขุกับรูปารมณ์ไม่มีความปรากฏแห่งหมู่จิตที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่จักขุ รูปารมณ์ และความใสใจย่อมไม่มี แต่เพราะเหตุที่จักขุภายในไม่เสียหาย รูปารมณ์ภายนอกก็มาปรากฏ ทั้งความใสใจที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่จักขุกับรูปารมณ์ก็มีอยู่ ความปรากฏแห่งหมู่จิตที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่จักขุ รูปารมณ์ และความใสใจย่อมมีได้ดังนี้...

ถ้าโสตรภายในไม่เสียหาย สัททารมณ์ภายนอกก็มาปรากฏ แต่ถ้าความใสใจที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่โสตรกับสัททารมณ์ไม่มีความปรากฏแห่งหมู่จิตที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่โสตร สัททารมณ์ และความใสใจย่อมไม่มี แต่เพราะเหตุที่โสตรภายในไม่เสียหาย สัททารมณ์ภายนอกก็มาปรากฏ ทั้งความใสใจที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่โสตรกับสัททารมณ์ก็มีอยู่ ความปรากฏแห่งหมู่จิตที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่โสตร สัททารมณ์ และความใสใจย่อมมีได้ดังนี้....

ถ้าชานะภายในไม่เสียหาย คันธารมณเฑียรภายนอกก็มาปรากฏ แต่ถ้าความใสใจที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่ชานะกับคันธารมณเฑียรไม่มี ความปรากฏแห่งหมู่จิตที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่ชานะ คันธารมณเฑียร และความใสใจย่อมไม่มี แต่เพราะเหตุที่ชานะภายในไม่เสียหาย คันธารมณเฑียรภายนอกก็มาปรากฏ ทั้งความใสใจที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่ชานะกับคันธารมณเฑียรก็มีอยู่ ความปรากฏแห่งหมู่จิตที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่ชานะ คันธารมณเฑียร และความใสใจย่อมมีได้ดังนี้...

ถ้าชีวหาภายในไม่เสียหาย รสธารมณเฑียรภายนอกก็มาปรากฏ แต่ถ้าความใสใจที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่ชีวหากับรสธารมณเฑียรไม่มี ความปรากฏแห่งหมู่จิตที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่ชีวหา รสธารมณเฑียร และความใสใจย่อมไม่มี แต่เพราะเหตุที่ชีวหาภายในไม่เสียหาย รสธารมณเฑียรภายนอกก็มาปรากฏ ทั้งความใสใจที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่ชีวหากับรสธารมณเฑียรก็มีอยู่ ความปรากฏแห่งหมู่จิตที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่ชีวหา รสธารมณเฑียร และความใสใจย่อมมีได้ดังนี้...

ถ้ากายภายในไม่เสียหาย โผฏฐัพพารมณเฑียรภายนอกก็มาปรากฏ แต่ถ้าความใสใจที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่กายกับโผฏฐัพพารมณเฑียรไม่มี ความปรากฏแห่งหมู่จิตที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่กาย โผฏฐัพพารมณเฑียร และความใสใจย่อมไม่มี แต่เพราะเหตุที่กายภายในไม่เสียหาย โผฏฐัพพารมณเฑียรภายนอกก็มาปรากฏ ทั้งความใสใจที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่โผฏฐัพพารมณเฑียรก็มีอยู่ ความปรากฏแห่งหมู่จิตที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่กาย โผฏฐัพพารมณเฑียร และความใสใจย่อมมีได้ดังนี้...

ถ้ามณะภายในไม่เสียหาย ธรรมารมณเฑียรภายนอกก็มาปรากฏ แต่ถ้าความใสใจที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่มณะกับธรรมารมณเฑียรไม่มี ความปรากฏแห่งหมู่จิตที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่มณะ ธรรมารมณเฑียร และความใสใจย่อมไม่มี แต่เพราะเหตุที่มณะภายในไม่เสียหาย ธรรมารมณเฑียรภายนอกก็มาปรากฏ ทั้งความใสใจที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่มณะกับธรรมารมณเฑียรก็มีอยู่ ความปรากฏแห่งหมู่จิตที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่มณะ ธรรมารมณเฑียร และความใสใจย่อมมีได้ดังนี้"

ด้วยเหตุนี้ วิถีจิตจึงไม่เกิดขึ้นโดยปราศจากอวิชชาจิต ถ้าอวิชชาจิตพิจารณา

โดยกำหนดอารมณ์ใดๆ โดยสภาวะหรือโดยกาล วิถิจิตนั้นย่อมรับเอาอารมณ์นั้นๆ ถ้า
อวัชชนจิตพิจารณาอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งไม่มีกำหนด แม้วิถิจิตเหล่านั้นก็รับเอาอารมณ์
ที่อวัชชนจิตพิจารณาแล้ว วิถิจิตทั้งหมดในวิถิจิตที่มีอวัชชนจิตเดียว ย่อมไม่มีอารมณ์
ต่างกับอวัชชนจิตบ้าง ต่างกันและกันบ้าง หรือต่างกันโดยสภาวะหรือกาลเวลาบ้าง

ถามว่า : ถ้าอาคันตุกษณ์ไม่รับเอาอารมณ์ที่อวัชชนจิตพิจารณาก่อนในวิถิจิตหนึ่ง
เกิดขึ้นปรารภปริตตารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งที่ตนเคยสังสมมา เมื่อเป็นเช่นนั้น อาคันตุกษณ์
นี้ก็พึงปราศจากอวัชชนจิต และมีอารมณ์ต่างจากอวัชชนจิตเป็นต้นโดยสภาวะและกาล
เวลาได้ใช่ไหม

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว แต่โคตรภูและโวทานในมรรควิถิก็คดี ผลจิตในผลสมาบัติวิถิ
กิตดี ผลจิตของบุคคลผู้ออกจากนิโรธสมาบัติกิตดี ย่อมปราศจากอวัชชนจิตและมีอารมณ์
ต่างกัน ฉะนั้น แม้อาคันตุกษณ์ก็ไม่มีโทษเพราะปราศจากอวัชชนจิตและมีอารมณ์ต่างกัน
ฉนั้น

แม้การที่ภวังคจิตในภพหนึ่งเหมือนกับปฏิสนธิจิตโดยสภาวะและอารมณ์ ที่กล่าวไว้
ในคัมภีร์อรรถกถาฎีกานั้นๆ ก็หมายเอาภวังคจิตเดิม ส่วนภวังคจิตนี้เป็นอาคันตุกษณ์
จึงไม่มีโทษ

คำว่า ตมนนุตริตฺวา (ต่อจากนั้น) มีความหมายว่า กระทำอาคันตุกษณ์ให้เป็น
อนันตรปัจจัยของตน

คำว่า วทนฺติ อาจรียา (อาจารย์กล่าวไว้) มีความหมายว่า ในพระบาลีกับคัมภีร์
มหาอรรถกถาไม่มีนัยเช่นนั้น

[หมายความว่า พระพุทธโฆสจารย์กล่าวไว้ในคัมภีร์อัฐสาลินี แต่ในพระบาลีกับคัมภีร์
มหาอรรถกถาไม่กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้]

๒๙. อาจารย์ทั้งหลายย่อมประสงค์ตทารัมณจิตในที่สุดของกามาวจรชวณจิต
เท่านั้น มิใช่ในที่สุดของมหัคคตชวณจิตหรือโลกุตตรชวณจิต

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะกามาวจรชวนจิตมีความซัดส่ายไม่สงบ แต่ชวนจิตอื่นไม่มีความซัดส่าย

(๑๔๑) ในคัมภีร์วิภาวนีกถากล่าวเหตุว่า “เพราะเกิดจากกรรมที่มีกามตัณหาเป็นเหตุ” เหตุนี้ไม่สมควร

มหัคคตชวนจิตยกเว้นอภิญญาและโลกุตตรชวนจิต มีอารมณ์ที่มีไชปริตตารมณ์ [คือมหัคคตชวนจิตรับบัญญัติหรือมหัคคตธรรมเป็นอารมณ์ ส่วนโลกุตตรจิตรับนิพพานเป็นอารมณ์] แต่ตทารมณ์มีปริตตารมณ์เป็นอารมณ์เท่านั้น จึงไม่มีความสงสัยในการเกิดขึ้นของตทารมณ์ในที่สุดของมหัคคตชวนจิตและโลกุตตรชวนจิตเหล่านั้น ทั้งอภิญญาชวนจิตบางดวงที่แม้มีปริตตารมณ์เป็นอารมณ์ก็มีสภาพสงบยิ่ง ดังนั้นจึงไม่มีการเกิดขึ้นของตทารมณ์นั้นในที่สุดของอภิญญาชวนจิต

(๑๔๒) ด้วยข้อความเหล่านี้ ข้าพเจ้า[พระภิกษุอาจารย์]ได้ปฏิเสธข้อความ[ในคัมภีร์วิภาวนี]ว่า “เพราะมหัคคตกรรมและโลกุตตรกรรมไม่ก่อให้เกิดตทารมณ์ และต่างจากกามาวจรกรรมที่ก่อให้เกิดตทารมณ์” เป็นต้น

อาจารย์ทั้งหลายยังประสงค์ตทารัมณจิตแก่เหล่าสัตว์ผู้เป็นไปในกามาวจรภูมิเท่านั้น ไม่ประสงค์แก่รูปาวจรบุคคลและรูปาวจรบุคคล เพราะว่าการเกิดขึ้นของตทารัมณจิตย่อมไม่มีในที่สุดของกามาวจรชวนจิตที่แม้จะมีอารมณ์เป็นปริตตารมณ์อันเกิดในภูมิเหล่านั้น เนื่องจากไม่มีกามภวังค์ที่เป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่ตทารมณ์ และไม่มีตทารัมณกิจแก่มหัคคตภวังค์ที่สงบยิ่ง ส่วนจักขุวิญญาณและโสตวิญญาณย่อมเกิดขึ้นแก่รูปาวจรบุคคลด้วยอำนาจแห่งการเกิดขึ้นของจักขุทวารีย์และโสตทวารีย์ ทั้งสัมปฏิจจฉนจิตและสันตัตถจิตก็เกิดขึ้นได้ เพราะความสำเร็จแห่งการกำหนดจิตในประเภทแห่งทวารวิถิ

อาจารย์ทั้งหลายยังประสงค์ตทารมณ์ในอารมณ์ที่เป็นไปในกามาวจรธรรมเท่านั้น ไม่ประสงค์เอาในอารมณ์ที่เป็นไปในธรรมคือมหัคคต โลกุตตระ และบัญญัติ เพราะตทารัมณจิตมีปริตตารมณ์เป็นอารมณ์แน่นอน

ส่วนเหตุในการที่ตทารมณจิตเหล่านั้นมีปิตตารมณเป็นอารมณ์แน่นอน ข้าพเจ้า [พระภิกษุจารย์] ได้กล่าวไว้แล้ว (ดู ปริเฉทที่ ๓ อาลัมพนสังคหะ ข้อ ๕๖)

(๑๔๓) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวเหตุว่า “เพราะไม่ใช่อารมณ์คุ้นเคย” ข้อความนั้น ไม่สมควร เนื่องจากจิตย่อมเป็นไปในอารมณ์ที่ไม่คุ้นเคยเหมือนพระนิพพานได้ในเมื่อมี กำลังแห่งความดำริหรือการเจริญภาวนาพิเศษที่บรรลุลัพพนาแล้ว

(๑๔๔) แม้ข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนีว่า “เพราะถูกกรรมที่เนื่องด้วย กามตัณหาให้เกิดขึ้นบ้าง” ก็เป็นอันปฏิเสธไว้แล้ว ดังในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า ก็ วา เอตาย ยุตติจินตยา.^{๕๐} (อีกนัยหนึ่ง การดำริความชอบด้วยเหตุผลนั้นจะมีประโยชน์อะไร) แล้วปฏิเสธเหตุทั้งหมด ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนี

อธิบายคาถาสรูป

๓๐. ครึ่งบาทคาถาแรกว่า กาเม ชวนสตาลมฺพณานํ นิยม สติ (เมื่อมีการกำหนด ขวนจิต สัตว์บุคคล และอารมณ์ที่เป็นไปในกามภูมิ) มีความหมายว่า เมื่อมีการกำหนด ๓ อย่างโดยจำแนกตามชวนจิต สัตว์บุคคล และอารมณ์ อันนับเข้าในกามภูมิ

ครึ่งบาทคาถาหลังว่า วิภูเตติมฺหนเต จ ตทารมณมิริติ (ท่านกล่าวตทารมณจิต ในวิภูตารมณและอติมหันตารมณ) แสดงการกำหนดว่า ตทารมณย่อมเป็นไปในวิภูตารมณ หรืออติมหันตารมณ มิใช่แสดงการกำหนดว่า อารมณ์อันเป็นที่เกิดขึ้นของตทารมณนี้ชื่อว่า วิภูตารมณและอติมหันตารมณ ดังนั้น วิธีจิตที่เกิดแก่รูปพรหมผู้เกิดด้วยกรรมอันใหญ่หลวง มีปสาทวัตถุชัดเจนดี จึงมีอารมณ์เป็นวิภูตารมณและอติมหันตารมณเสมอ

บางคนมิได้กำหนดข้อความนี้แล้วอ้างว่า “วิธีจิตที่เป็นวิภูตารมณและอติมหันตารมณ ย่อมไม่เกิดในรูปภูมิและอรุณภูมิ”

อธิบายการกำหนดชวนจิต

๓๑. ในคำว่า ชวนesu จ (อนึ่ง ในบรรดาชวนจิตทั้งหลาย) จ ศัพท์มีอรรถเหมือน คำว่า ปน (อนึ่ง)

กามาวจรชวณจิตย่อมแล่นไปในปริตตชวณวิถี ๖ ครั้งบ้างเท่านั้น ความหมายก็คือ เมื่อความอ่อนกำลังของอารมณ์มีอยู่แม้ในเวลาปกติ กามาวจรชวณจิตย่อมแล่นไป ๖ ครั้งบ้าง ความจริงแม้ในคัมภีร์อรรถกถาก็กล่าวว่า กามาวจรชวณจิตย่อมดำเนินไป ๖ ครั้ง ในฐานะที่อารมณ์อ่อนกำลังในเวลาปกติ แต่บางคนยังสำคัญว่า พระอนุรุทธาจารย์กล่าวคำว่า “๖ ครั้ง” นี้ โดยเนื่องกับเวลาสลบ

คำว่า มนุสยปาวตติยัม (ในคราวเป็นไปอย่างเชื่องช้า) คือ ในคราวเป็นไปโดยการที่ชวณจิตอันอาศัยหทัยวัตถุมีกำลังอ่อน เพราะหทัยวัตถุที่ล่วงขณะจิตหลายขณะในเวลาใกล้เสียชีวิตมีกำลังอ่อน ทั้งหทัยวัตถุก็มีกำลังอ่อนในคราวอื่นเพราะเป็นสิ่งละเอียดอ่อนยิ่ง หรือเพราะถูกสิ่งใดสิ่งหนึ่งเบียดเบียนทำร้าย

๓๒. คำว่า มรณกาลาทีสุ (ในมรณกาลเป็นต้น) คือ ในคราวใกล้เสียชีวิต คราวสลบ คราวหมดสติ และคราวที่ปสาทวัตถุอ่อนกำลังยิ่ง

คราวสลบ คือ เวลาถูกความทุกข์ที่มีสภาพทนได้ยากบีบคั้นเข้าถึงความลำบากยิ่งแห่งร่างกาย

คราวหมดสติ คือ เวลาปราศจากสัญญาตามปกติด้วยกำลังของปีติบ้าง ถูกความหลับครอบงำบ้าง ยักซ์เข้าสิงบ้าง หรือด้วยอำนาจของความเมาสุราเป็นต้นบ้าง

คราวที่ปสาทวัตถุอ่อนกำลังยิ่ง คือ เวลาที่ปสาทวัตถุภายในของเด็กที่อยู่ในครรภ์ หรือเริ่มคลอดมีกำลังอ่อนยิ่ง ความจริงในเวลาดังกล่าว วิธีที่ดำเนินไปในทวาร ๖ แม้เป็นไปในระหว่างๆ ก็มักจะไม่มีชวณวาระบริบูรณ์ วิธีจิตที่ประกอบด้วยไวภูมิลัพพนจิต ๒ หรือ ๓ ครั้ง หรือมีชวณจิต ๔ หรือ ๕ ครั้งย่อมเป็นไป

วาระของจิตที่มีไวภูมิลัพพนจิต ๒ หรือ ๓ ครั้ง กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา ส่วนวาระที่มีชวณจิต ๔ หรือ ๕ ครั้ง กล่าวไว้ในคัมภีร์มูลฎีกา

ส่วนคำว่า ปญจวารเมว (เพียง ๕ ครั้งเท่านั้น) นี้ กล่าวไว้โดยเนื่องกับคราวใกล้เสียชีวิต มิใช่กล่าวไว้โดยเนื่องกับคราวสลบเป็นต้น ข้อความนั้นกล่าวไว้โดยประเภทแห่งบุคคลทั่วไป แต่ฉานเป็นต้นของผู้จุติหรือปรินิพพานในลำดับถัดจากฉาน ปัจจเวกขณญาณ

หรืออภิญญา ชื่อว่า มรณาสันนชวนจิต (ชวนจิตใกล้เสียชีวิต) ที่ยิ่งหรือหย่อนกว่า ๕ คราว
ข้อความนี้จักปรากฏในเรื่องมรณุปัตติ (การเกิดขึ้นของมรณะ) ในปริเฉทถัด
ไป[คือวิถีมุตตสังคหวิภาค]

๓๓. คำว่า ภควโต ปน ยมกปาฏิหาริยกาลาทีสุ (ในเวลาแสดงยมกปาฏิหาริย์
เป็นต้นของพระผู้มีพระภาค) นี้ มีความหมายว่า เวลาที่เป็นไปเร็วเช่นนี้แม้ของบุคคลอื่น
มีพระมหาโมคคัลลานเถระเป็นต้น ก็จัดเข้าอยู่ด้วย อาทิ (เป็นต้น) ศัพท์ ในคำว่า ยมก-
ปาฏิหาริยกาลาทีสุ = ยมกปาฏิหาริยกาล + อาทีสุ] ดังสาธกในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

อโย ปน มตฺถกปตฺตาวสึ ภควโต ยมกปาฏิหาริเย ลพฺภติ. อณฺเณสํ วา เอวรูปเ
กาเล.^{๕๑}

“ความชำนาญอันบรรลुถึงที่สุดนี้ ย่อมมีในยมกปาฏิหาริย์ของพระผู้มีพระภาค
หรือในเวลาเช่นนี้ของผู้อื่น”

พระอนุรุธาจารย์แสดงข้อความด้วยพากย์ทั้งหมดว่า ปัจจเวกขณจิต ๖ หรือ ๗
คราวย่อมเป็นไปแม้แก่พระผู้มีพระภาคในกาลอื่นยกเว้นเวลาที่เป็นไปอย่างรวดเร็วเหมือน
ยมกปาฏิหาริย์ จึงไม่ควรกล่าวถึงบุคคลอื่น [คือบุคคลอื่นย่อมเกิดปัจจเวกขณจิต ๖ หรือ
๗ คราวเสมอ]

คำว่า จตฺตาริ วา ปณฺจ วา ปจฺจเวกฺขณจิตฺตานิ ภวนฺติ (ปัจจเวกขณจิตย่อมเกิด
๔ หรือ ๕ คราว) มีความหมายว่า ในเวลาปัจจเวกขณจิตแม้ของพระผู้มีพระภาคเป็นไป
อย่างรวดเร็ว ปัจจเวกขณจิต ๕ คราวย่อมเกิดขึ้น ส่วนในเวลาเป็นไปอย่างรวดเร็วยิ่งนัก
ปัจจเวกขณจิตย่อมเกิด ๔ คราว แม้ข้อความนี้ก็สมควร

ส่วนในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “ข้อความนี้ย่อมชอบด้วยเหตุผลว่า ‘ปัจจเวกขณจิต
๔ คราวย่อมเกิดแก่พระผู้มีพระภาค ส่วนบุคคลอื่นเกิดปัจจเวกขณจิต ๕ คราวบ้าง”

ในคำ[ของคัมภีร์อภิมมตสังคหะ]นั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงยมก-
ปาฏิหาริย์ ได้ทรงเข้าฌานที่เป็นบาทในเตโชกสีก่อน เพื่อให้ปาฏิหาริย์ ๒ อย่างๆ คือ

ท่อไฟและท่อน้ำเป็นต้นดำเนินไป ถัดจากนั้นจึงทรงพิจารณาองค์ฌาน ๒ อย่าง [อุเบกขา และเอกัคคตา] หลังจากนั้นทรงอธิษฐานว่าท่อไฟจงเป็นไปจากกายส่วนบน ต่อจากนั้นจึงเข้าอภิญญาในกสิณนั้น ท่อไฟย่อมเป็นไปจากกายส่วนบนด้วยอำนาจของอภิญญา ต่อมาพระองค์ทรงเข้าฌานที่เป็นบาทในอาโปกสิณ ถัดจากนั้นได้พิจารณาองค์ฌาน ๒ อย่าง หลังจากนั้นจึงทรงอธิษฐานว่าท่อน้ำจงเป็นไปจากกายส่วนล่าง ลำดับนั้น ทรงเข้าอภิญญาในกสิณนั้น ท่อน้ำย่อมเป็นไปจากกายส่วนล่างด้วยอำนาจของอภิญญา แม้ยมกปาฏิหาริย์อื่นก็มีนัยนี้เช่นกัน

วาระของปัจจุเวกขณจิต ๒ วาระๆ มีขวนจิต ๔ หรือ ๕ คราวเท่านั้น เพราะพระพุทธร่องค์ทรงประสงค์ความเป็นไปอย่างรวดเร็ว และในระหว่างวาระของขวนจิต ๒ วาระ มีภวังคจิต ๒ ดวงเท่านั้น และปาฏิหาริย์ทั้ง ๒ อย่างย่อมปรากฏแก่ผู้พบเห็นประหนึ่งเป็นไปพร้อมกัน แต่ในปัจจุบันบางคนกล่าวถึงขวนจิต ๔ หรือ ๕ คราว แม้ในวิถีจิตที่พิจารณาฌานของบุคคลผู้เริ่มปรารภความเพียร

๓๔. คำว่า อาทิกมฺมิกสฺส (บุคคลผู้เริ่มปรารภความเพียร) คือ บุคคลผู้เริ่มพากเพียรเพื่อความสำเร็จแห่งการเจริญภาวนา

คำว่า **ปฐมกัปณา** คือ อับปนาจิตที่เกิดก่อน ย่อมแล่นไปครั้งเดียวเท่านั้นในอับปนาจิตต้นๆ นั้น หมายความว่า ย่อมแล่นไปในอับปนาวิถีจิตของบุคคลผู้เริ่มปรารภความเพียร ขณะนั้นมหัคคตขวนจิตทั้งหมดมีกำลังน้อย เพราะไม่มีอาเสวนปัจจัยจึงแล่นไปครั้งเดียว

ส่วนอภิญญาขวนจิตเป็นสภาพที่ประกอบไว้ เพื่อให้สำเร็จกิจมีการสำแดงฤทธิ์เป็นต้น จึงไม่มีกิจที่ควรกระทำนอกจากการสำเร็จกิจ[ดังกล่าว] ได้แล่นไปครั้งเดียวในเวลาเริ่มปรารภความเพียรบ้าง ในเวลาชำนาญแล้วบ้าง ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อภิญญาขวนานิจ สพุพทาปี (ส่วนอภิญญาขวนจิตย่อมแล่นไปครั้งเดียวเท่านั้นในทุกเวลา)

๓๕. อภิญญาขวนจิตเป็นต้นย่อมแล่นไปครั้งเดียว ฉันทใด แม้มรรคขวนจิตก็แล่นไปครั้งเดียว ฉันทนั้น เพราะไม่มีกิจที่ควรทำนอกจากการให้สำเร็จหน้าที่กำจัดกิเลส ฉะนั้น

ท่านจึงกล่าวว่า จตุตาโร ปน ๕เปย เอกจิตตฤทฺธิกา (ส่วนมรรคจิตที่เกิดขึ้นทั้ง ๔ ดวง มีขณะจิตเดียวเท่านั้น)

อีกนัยหนึ่ง เนื่องจากมรรคเจตนามีผลต่อเนื่องไม่มีระหว่าง ครั้นมรรคจิตเกิดขึ้น ครั้งเดียวแล้ววาระของผลจิตย่อมปรากฏ ดังนั้น โอกาสแห่งการเกิดมรรคจิตอีกจึงไม่มี ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า จตุตาโร ปน ๕เปย เอกจิตตฤทฺธิกา (ส่วนมรรคจิตที่เกิดขึ้นทั้ง ๔ ดวง มีขณะจิตเดียวเท่านั้น)

ผลจิต ๒ ดวงย่อมเกิดแก่ผู้มีปัญญาเข้าในภายหลังจากมรรคจิตซึ่งเกิดเป็นดวงที่ ๕ ส่วนผลจิต ๓ ดวงย่อมเกิดแก่ผู้มีปัญญาไว้ในภายหลังจากมรรคจิตซึ่งเกิดเป็นดวงที่ ๔ เพราะ การอุบัติเกิดของชวนจิตมี ๗ ขณะเป็นจำนวนสูงสุดโดยปกติ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ตโต ปรี ๕เปย อุปฺปชฺชนติ (หลังจากนั้นผลจิต ๒ หรือ ๓ ดวงย่อมเกิดขึ้นตามสมควร)

๓๖. ส่วนในเวลาเข้านิโรธสมาบัติ การดำเนินไปของจิตนอกเหนือจากจิต[ที่เล่นไป] ๒ ครั้งหาไม่ เพราะได้กระทำการปรุแต่งด้วยความเพียรเช่นนั้นมาก่อน ฉะนั้น ท่านจึง กล่าวว่า นิโรธ ๕เปย ชวติ (อารูปชวนจิตดวงที่ ๔ ย่อมเล่นไป ๒ ครั้งในเวลาเข้านิโรธสมาบัติ)

ในประโยคนั้น คำว่า “สองครั้ง” นี้ กล่าวไว้โดยแสดงจำนวนสูงสุด ดังสาธกใน คัมภีร์อรรถกถาว่า

เอกํ วา เทว วาจิตฺตวาเร อติกุณฺโถมิตฺวา อจิตฺตโก โหติ.^{๕๖}

“เมื่อล่วงวาระจิต ๑ หรือ ๒ ขณะแล้ว ย่อมเป็นผู้ปราศจากจิต”

คำว่า จตุตถารูปชวน (อารูปชวนจิตดวงที่ ๔) คือ ชวนจิตที่เป็นเนวสัญญานาสัญญายตนะอันเป็นกุศลจิตของพระอนาคามี หรือเป็นกิริยาจิตของพระอรหันต์

๓๗. ส่วนในเวลาออกจากนิโรธสมาบัติ ชวนจิตย่อมเป็นไป ๑ ครั้งเท่านั้น เพราะเป็นผลของนิโรธสมาบัติ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า วุฏฺฐานกาเล จ (ส่วนในเวลาออกจากนิโรธสมาบัติ เมื่ออนาคามีผลหรืออรหันต์ตผลเกิดขึ้น ๑ ครั้งตามสมควร แล้วดับไป จึง ตกภวังค์) เป็นต้น

ในประโยคนั้น คำว่า อนาคามีผล ว่า อรหัตผล ว่า แปลว่า เมื่ออนาคามีผล หรืออรหัตผล บทนี้ลงปฐมาวิภัติในอรรถภาเวนภาวลักษณะ (เครื่องสังเกตกิริยาด้วย กิริยาอื่น) ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า นิรุเท (แล้วดับไป)

๓๘. คำว่า สัพพตถาปี สมาบัติวิธี (ในวิธีแห่งสมาบัติทั้งปวง) คือ ในวิธีแห่งสมาบัติทั้งปวงโดยจำแนกตามฉานสมาบัติและผลสมาบัติ

คำว่า ภวสุโต วีย วิธินิโม นตถิ (การกำหนดวิธีจิตย่อมไม่มีเหมือนกระแสแห่งภวังค์) นี้ หมายเอาเวลาสั่งสมความชำนาญแล้ว แต่สำหรับผู้มีได้บำเพ็ญเพียร[คือการบริกรรมฉานในภวังค์] ฉานชวนจิตย่อมเจริญขึ้นไปตามลำดับในฉานสมาบัติโดยนัยว่า ๒ ครั้ง ๓ ครั้ง ๔ ครั้ง เป็นต้น ส่วนผู้มีชาติแห่งมหาบุรุษผู้บำเพ็ญเพียรแล้ว ฉานชวนจิตของท่านได้สั่งสมความชำนาญไว้แล้วตั้งแต่เวลาบรรลุนาน แม้ผลชวนจิตก็มีแก่ผู้ดำรงอยู่ในผลทั้งหมดเช่นกัน

อธิบายคาถาสรุป

๓๙. ปี ศัพท์ในคำว่า พหุณีปี (เป็นอันมาก) มีความหมายว่า “รวบรวม” พระอรุทธาจารย์ได้รวบรวมความเป็นไปแห่งจิตที่เลื้อยโดยประเภทแห่งชวนจิต[ที่เล่นไป] ๑ ครั้งเป็นต้นในเวลาเริ่มปรารภความเพียรเป็นต้น

อธิบายการจำแนกวิธีจิตตามบุคคล

๔๐. พระอรุทธาจารย์ได้แสดงความดำเนินไปของวิธีจิตโดยกำหนดจิตดวงก่อน และจิตดวงหลังดังนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงความดำเนินไปของวิธีจิตเหล่านั้นโดยจำแนกตามบุคคลและภูมิ จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า ทูเหตุกาน (ในบรรดาวิธีจิตเหล่านี้ กิริยาชวนจิตและอัปนาชวนจิตทั้งหลาย ย่อมไม่เกิดในกระแสจิตของบุคคลผู้มีเหตุ ๒ และบุคคลผู้ไม่มีเหตุ)

คำว่า **ทูเหตุกะ** คือ ผู้มีเหตุ ๒ ที่เกิดร่วมกับปฐิสณิจิต หมายถึง ผู้ถือปฐิสณิจิต ด้วยมหาวิปากจิตที่ไม่ประกอบด้วยญาณ ๔ ดวง

คำว่า **อเหตุกะ** คือ ผู้ไม่มีเหตุ หมายถึง ผู้ถือปฏิสนธิด้วยวิปากจิตที่ไม่มีเหตุ ๒ ดวง โดยกระทำรูปวิเคราะห์ว่า “ที่เรียกว่า **อเหตุกะ** เพราะเป็นผู้ไม่มีเหตุในปฏิสนธิกาล”

แม้มหัคคตมานย่อมไม่เกิดในบุคคลสองจำพวกนั้น เพราะมีวิปากเป็นเครื่องกั้น โลกุตตรจิตย่อมไม่เกิดขึ้นโดยแท้ ส่วนกิริยาชวนจิตเป็นจิตเฉพาะแก่พระชินาสพเท่านั้น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า กิริยชวนานิ เจว อปฺปนาชวนานิ จ น ลพฺภนฺติ (กิริยาชวนจิตและ อปฺปนาชวนจิตทั้งหลาย ย่อมไม่เกิด)

ในประโยคนั้น การมีปฏิสนธิที่ไม่มีเหตุหรือมีเหตุ ๒ ชื่อว่า วิปากเป็นเครื่องกั้น

๔๑. คำว่า ตถา ฅาณสมฺปยุตฺตวิปากานิ จ สุกฺคิยํ แปลว่า เช่นเดียวกันนี้ วิปากจิตที่ประกอบกับฅาณ ย่อมไม่เกิดแก่บุคคลสองจำพวกนั้นผู้อยู่ในสุคคิยุมิ

๔๒. ในข้อนี้ ท่านห้ามอเหตุกบุคคลผู้อยู่ในสุคคิยุมิด้วยคำว่า “ในสุคคิยุมิ” เพราะแม้วิปากจิตที่ไม่ประกอบกับฅาณซึ่งอนุญาติไว้แก่สุคคิยุมิบุคคลอื่นในประโยคนี้อีกไม่เกิดขึ้นแก่สุคคิยุมิบุคคลนั้น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ทุกฺคคิยํ ปน (มหาวิปากจิตที่ไม่ประกอบกับฅาณ ย่อมไม่เกิดในสุคคิยุมิ) เป็นต้น

ในประโยคนั้น พึงทราบการประกอบข้อความบริบูรณ์ว่า มหาวิปากที่ประกอบกับฅาณและที่ไม่ประกอบกับฅาณ ย่อมไม่เกิดแก่บุคคลผู้อยู่ในสุคคิยุมิ

ถามว่า : เหตุใดในการจำแนกตามบุคคลนี้ พระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวว่า วิปากจิตที่ประกอบกับฅาณ ๔ ดวง ย่อมไม่เกิดแก่บุคคลผู้อยู่ในสุคคิยุมิ และมหาวิปากจิตที่มีเหตุทั้ง ๘ ดวง ก็ไม่เกิดแก่ผู้อยู่ในสุคคิยุมิเหล่านั้น ในคัมภีร์ปฏิฐานตรัสไว้มิใช่หรือ

สเหตุกํ ภาวคํ อเหตุกสฺส ภาวคฺสส อนนฺตรปจฺเจยน ปจฺจโย.^{๔๓}

“ภวักจิตที่มีเหตุ เป็นปัจจัยแก่ภวักจิตที่ไม่มีเหตุ โดยความเป็นอนันตรปัจจัย”

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า “ภวักจิตที่มีเหตุ” หมายถึงอาคันตุภวักค์กล่าวคือ ตทารมณฺ์ เพราะความเป็นไปต่างกันภวักค์จิตเดิมย่อมไม่มีอย่างนี้ว่า ภวักค์จิตที่มีเหตุ ย่อมเกิดแก่บุคคลหนึ่งในบางครั้ง หรือภวักค์จิตที่ไม่มีเหตุย่อมเกิดได้บางครั้งในภพหนึ่ง

และเนื่องจากพระดำรัสว่า “ภวังคจิตที่มีเหตุ” เป็นคำสามัญทั่วไป ภวังคจิตที่มีเหตุ ๒ และมีเหตุ ๓ จึงเป็นตทารมณ

ส่วนพระดำรัสว่า “แก่ภวังคจิตที่ไม่มีเหตุ” หมายถึงภวังคจิตเดิมที่เกิดขึ้นในลำดับต่อจากตทารมณ และเนื่องจากพระดำรัสนี้ก็เป็นคำสามัญทั่วไป จึงหมายถึงภวังคจิตดวงใดดวงหนึ่งในบรรดาภวังคจิตที่ไม่มีเหตุ ๒ ดวง

ด้วยเหตุนั้น ตทารมณจิตที่มีเหตุ ๘ ดวงจึงเกิดได้แก่บุคคลผู้ไม่มีเหตุสองจำพวก [บุคคลที่อเหตุบุคคล และสุคติอเหตุบุคคล] จึงควรเว้นการกล่าวถึงบุคคลผู้มีเหตุ ๒ มิใช่หรือ

ตอบว่า : ลำดับแรกในบรรดาอเหตุบุคคล คัมภีร์อรรถกถาทั้งหมดปฏิเสธการเกิดขึ้นของตทารมณจิตที่มีเหตุในผู้อยู่ในทุคติภูมิ ดังนั้น พระดำรัสว่า “แก่ภวังคจิตที่ไม่มีเหตุ” จึงควรหมายเอาภวังคจิตที่ไม่มีเหตุอันเป็นผลของกุศลวิปากจิต การถือเอาตามสมควรนี้เป็นธรรมดาในคัมภีร์ปฏิฐาน หากไม่เป็นตามนี้ คัมภีร์อรรถกถาทั้งหมดก็จะขัดแย้งกับพระบาลี

[คำว่า คัมภีร์อรรถกถาทั้งหมด หมายถึง คัมภีร์อัฐรสาลีนี้ อรรถกถาปัจจุสมุปาบทที่อธิบายบทว่า วิญญาน และอภิธรรมวาทาร เป็นต้น]

การประกอบกับญาณย่อมเกิดแก่กุศลจิตด้วยการปรารภความเพียรแม้ในปวัตติกาล เพราะกุศลจิตพึงให้สำเร็จด้วยความเพียร ฉะนั้น การประกอบกับญาณย่อมไม่เกิดแก่วิปากจิตเหมือนอย่างนั้น วิปากจิตเหล่านั้นไม่มีสภาพที่พึงให้สำเร็จด้วยความเพียร การประกอบกับญาณจึงไม่มีโดยปราศจากญาณที่เป็นอุปนิสัยปัจจัยซึ่งเรียกว่าภวังคญาณในปวัตติกาล จึงควรถือเอาตทารมณที่มีเหตุอันไม่ประกอบกับญาณแม้ในพระดำรัสว่า “ภวังคจิตที่มีเหตุ”

เพราะเหตุนี้ พระอนุรุทธเถระจึงกระทำการปฏิเสธตทารมณที่ประกอบกับญาณในทวิเหตุบุคคล และอเหตุบุคคล

ฝ่ายอาจารย์พุทธทาสเถระดำริว่า “ตทารมณที่เหมือนวิปากจิตอันเป็นเหตุถือปฏิสนธิ หรือตทารมณที่ทรมกว่าวิปากจิต ย่อมเกิดแก่บุคคลเหล่านั้น ตทารมณที่ประณีต

กว่าย่อมไม่เกิด” แล้วปฏิเสธมหาวิปากจิต ๘ ดวงในอเหตุกบุคคลบุคคลสองจำพวก และกล่าวการเกิดแห่งจิต ๓๗ ดวง แต่มตินั้นไม่สอดคล้องกับพระบาลีปฏิฐานดังที่กล่าวแล้ว

ส่วนอาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า “ตทารมณที่มีเหตุ ๒ ย่อมเกิดในอเหตุกบุคคลที่อยู่ในสุคติภูมิ ฉะนั้น ตทารมณที่มีเหตุ ๓ ย่อมเกิดขึ้นในทวิเหตุกบุคคล ฉะนั้น” มตินั้นย่อมสมควร เพราะในคัมภีร์อรรถกถาได้กล่าวถึงความเป็นไปของมหาวิปากจิต ๘ ดวงโดยไม่เจาะจงในสุคติอเหตุกบุคคลและทวิเหตุกบุคคล ๒ จำพวก

๔๓. ติเหตุกะ คือ ผู้มีเหตุ ๓ ซึ่งเกิดร่วมกับปฏิสนธิวิญญาน

บุคคลมี ๓ ประเภท โดยจำแนกตามกามบุคคล รูปบุคคล และอรูปบุคคล หรือมี ๙ คือ ปุณฺณ ๑ และอริยบุคคล ๘

ในบรรดาติเหตุกบุคคล กุศลชวนจิตและอกุศลชวนจิตย่อมไม่เกิดแก่พระชีนาสพ เนื่องจากกุศลและอกุศลทั้งหมดดับลงพร้อมกันเพราะการกำจัดอนุสัยได้โดยสิ้นเชิง โดยแท้จริงแล้วความเป็นกุศลกับอกุศลของกุศลธรรมกับอกุศลธรรมดังกล่าวเนื่องด้วยอนุสัย

๔๔. คำว่า ตถา (ส่วน) มีอรรถว่า ปักขันตระ (ฝ่ายอื่น)

๔๕. เสกขบุคคล คือ พระอริยบุคคล ๗ จำพวกที่ประกอบด้วยการศึกษาเป็นนิตย์ เพราะยังไม่สำเร็จกิจคือการศึกษา แต่ในที่นี้หมายถึงพระเสกขบุคคลผู้ดำรงอยู่ในผลขั้นต่ำ ๓ จำพวกเพราะพวกท่านละทิฐิและวิจิกิจฉาด้วยโศดาปัตติมรรคก่อนแล้ว ชวนจิต ๕ ดวงที่เกิดขึ้นกับกิเลสเหล่านั้นจึงเกิดขึ้นไม่ได้

๔๖. ทั้งปวงชวนจิตย่อมไม่เกิดขึ้นแก่พระอนาคามี เพราะจิตดวงนั้นถูกละได้ด้วยอนาคามีมรรคแล้ว

๔๗. มรรคชวนจิตของตนๆ ย่อมเกิดโดยเฉพาะๆ แก่บุคคลผู้ดำรงอยู่ในมรรค ๔ เท่านั้น เพราะมรรคมีขณะจิตเดียว และผลชวนจิตของตนๆ ย่อมเกิดโดยเฉพาะแก่ผู้ดำรงอยู่ในผลจิต ๔ เนื่องจากผู้ดำรงอยู่ในผลขั้นต่ำยังมิได้บรรลุผลขั้นสูง และผลขั้นต่ำย่อมไม่เกิดในบุคคลอื่นผู้บรรลุผลขั้นสูง ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า โลกุตตร ๒๒๒ สมบุปฺพชฺชนฺติ (โลกุตตรชวนจิตย่อมเกิดแก่พระอริยบุคคลเท่านั้นตามสมควร)

เมื่อมรรคขั้นสูงเกิดขึ้นแล้ว ความสำเร็จโดยความเป็นบุคคลอื่นของผู้ดำรงอยู่ในผลขั้นสูง พึงทราบด้วยการที่มรรคานุภาพขั้นต่ำสงบระงับไปแล้วโดยสิ้นเชิง

อธิบายคาถาสรุป

๔๘. บัดนี้ พระอนุรุธเถระกล่าวคาถาเพื่อแสดงวิธีจิตที่มีได้แก่บุคคลนั้นๆ โดยปารีสณัย

[ปารีสณัย คือ การแสดงข้อความที่เหลือจากที่กล่าวไว้ในพากย์ เช่นคำว่า มโนปุพฺพคมาธมา (สภาพธรรมทั้งหลายมีใจเป็นใหญ่) แม้คำว่า ธมฺมา (สภาพธรรม) จะหมายถึงส่วนรวมคือนามขั้น ๔ โดยทั่วไป แต่ในที่นี้หมายความว่าถึงนามขั้น ๓ นอกจากวิมฺยูณขั้นที่กล่าวไว้ในคำว่า มโน]

อเสกขะ คือ ผู้ไม่มีกิจที่จะพึงศึกษา เพราะสำเร็จกิจคือการศึกษแล้ว หมายถึงพระชินาสพ

พึงประกอบบทว่า พึงแสดงวิธีจิต ๔๔ ดวงโดยจำแนกเป็นกามาวจรวิปากจิต ๒๓ ดวง กิริยาจิต ๒๐ ดวง และอรหัตตผลของพระอเสกขบุคคลเหล่านั้นตามสมควร พึงแสดงวิธีจิต ๕๖ ดวงโดยจำแนกเป็นอกุศลจิต ๗ ดวงยกเว้นทิฏฐิและวิจิกิจณา กุศลจิต ๒๑ ดวง กามาวจรวิปากจิต ๒๓ ดวง ผลจิตขั้นต่ำ ๓ ดวง และอาวัชชนจิต ๒ ดวงของพระอเสกขบุคคลตามสมควร พึงแสดงวิธีจิต ๕๔ ดวงโดยจำแนกเป็นกามาวจรวิปากจิต โลภียกุศลจิต อกุศลจิต และอาวัชชนจิต ๒ ดวงของบุคคลที่เหลือตามสมควร

บุคคลเกทัះ คือ การจำแนกวิธีจิตตามประเภทของบุคคล

อธิบายการจำแนกวิธีจิตตามภูมิ

๔๙. วิธีจิตทั้งหมดย่อมเกิดแก่บุคคลและทวาร เพราะบุคคลและทวารในกามาวจรภูมิมืออยู่ครบถ้วน

คำว่า ยถารหํ (ตามสมควร) คือ ตามสมควรแก่การควรเกิดขึ้นในภูมิและบุคคลนั้นๆ

๕๐. ในบรรดาวิธีจิต ๑๖ วิธีที่พึงเว้นในรูปาวจรภูมิ ท่านกล่าวว่า ปฏิฆชน-
ตทารมณวชิตานิ (ยกเว้นปฏิฆชนจิตและตทารมณจิต) เพราะท่านจกกล่าวจิต ๖ ดวง
ในประโยคถัดไป

๕๑. พึงประกอบบทว่า วิธีจิตทั้งหลายยกเว้นปฐมมรรคจิต (โสตาปัตติมรรคจิต)
รูปาวจรจิต หสิตุปปาทจิต อรูปาวจรชั้นต่ำ และยกเว้นปฏิฆจิตและตทารมณจิต ย่อม
เกิดในอรูปาวจรภูมิ

แม้ในอรูปภูมินี้ ในบรรดาวิธีจิต ๓๘ ดวงที่พึงเว้น พึงทราบว่จิต ๑๖ ดวง
จกกล่าวไว้ในประโยคต่อไป

๕๒. คำว่า สพฺพตถาปี (แม้ในภูมิทั้งปวง) คือ รูปาวจรภูมิและอรูปาวจรภูมิทั้งหมด

๕๒. คำว่า ตตฺถปสาทรหิตานํ ตตฺทวาริกวิธีจิตตานิ น ลพฺภนฺเตว (วิธีจิตทั้งหลาย
ที่เป็นไปในทวารนั้นๆ ของบุคคลผู้ปราศจากปสาทรูปนั้นๆ ย่อมไม่เกิดแม้ในภูมิทั้งปวง)

ลำดับแรกในรูปาวจรภูมิ ปสาทรูป ๓ อันมีขานปสาทเป็นต้นย่อมไม่มี ดังนั้น
วิธีจิต ๖ อย่างที่เกิดในขานทวาร ชิวหาทวาร และกายทวาร จึงไม่เกิดแก่รูปพรหมผู้ปราศจาก
ขานประสาท ชิวหาประสาท และกายประสาท ข้าพเจ้า[พระภิกษุอาจารย์]หมายเอาข้อความ
เหล่านั้น จึงกล่าวไว้ในข้อ ๕๐] ว่า “เพราะท่านจกกล่าวจิต ๖ ดวงในประโยคถัดไป”

ส่วนในอรูปาวจรภูมิ ไม่มีปสาทรูปทั้ง ๕ ดังนั้น จึงไม่เกิดวิธีจิต ๑๖ ดวงโดย
จำแนกเป็นปัญจวิญญาณ ๑๐ มโนธาตุ ๓ และสันตிரณจิต ๓ ที่เกิดในปัญจทวาร ข้าพเจ้า
หมายเอาข้อความเหล่านั้นจึงกล่าวไว้ในข้อ ๕๑] ว่า “พึงทราบการที่จิต ๑๖ ดวงจกกล่าวไว้
ในประโยคถัดไป” ส่วนในกามภูมิ ความปราศจากปสาทรูปนั้นๆ พึงประกอบโดยเนื่องกับ
คนตาบอดเป็นต้น

อธิบายคาถาสรุป

๕๔. พึงประกอบบทว่า วิธีจิต ๘๐ ดวงย่อมเกิดในกามภูมิตามสมควร วิธีจิต ๖๔
ดวงย่อมเกิดในรูปภูมิเช่นเดียวกัน คือตามสมควร วิธีจิต ๔๒ ดวงย่อมเกิดในอรูปภูมิตาม
สมควร

อนิฏฐารมณีย่อมไม่มีในพรหมโลก หรือในกามาวจรเทวโลก ๖ ชั้น ดังนั้น การกล่าวว่าอกุศลวิปากจิต ๔ ดวงเกิดได้ในรูปาวจรภูมิ พึงทราบตามสภาพของผู้ที่ดำรงอยู่ในภูมิเหล่านั้นหรือผู้ที่มาสู่มนุษยโลกนี้แล้วพบกับรูปารมณและสัททารมณที่ไม่น่าพึงใจในมนุษยโลกนี้

บางคนอ้างว่า “การประจวบกับอารมณ์ที่ไม่น่าพึงใจของพรหมผู้มาสู่มนุษยโลกนี้ ย่อมมีได้ จิต ๔ ดวงนั้นจึงไม่เกิดในรูปภูมิ ดังพระอนุรุทธาจารย์กล่าวว่า วิถิจิต ๖๐ ดวง ย่อมเกิดในรูปภูมินั้น” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะแม้อารมณ์ที่เกิดขึ้นแก่พรหมผู้มาสู่มนุษยโลกนี้ก็ต้องกล่าวว่าเกิดขึ้นในพรหมโลก เนื่องจากเกิดในอรรถภาพของพรหม และพรหมผู้แม้จะดำรงอยู่ในพรหมโลกก็รับเอาอนิฏฐารมณในมนุษยโลกนี้ได้ เพราะพรหมทั้งหลายรับเอาอารมณ์จากที่ไกลได้

(๑๔๕) ข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวณีเพื่อปฏิเสธมติที่ว่า “ส่วนในที่นี้ ไม่ควรกล่าวว่าอนิฏฐารมณไม่เกิดแก่พรหมผู้ดำรงอยู่ในพรหมโลกแล้วมองดูโลกนี้อยู่” ข้อความนั้นได้อนุญาตว่า “จิต ๔ ดวงนั้นที่เกิดแก่พรหมผู้ดำรงอยู่ในพรหมโลกแล้วมองดูโลกนี้อยู่ ชื่อว่าเกิดในพรหมโลกนั้น ส่วนจิตที่เกิดแก่พรหมผู้มาสู่มนุษยโลกนี้ ชื่อว่าเกิดในโลกนี้” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะจิตที่เกิดขึ้นในกระแสจิตของเหล่าสัตว์ผู้หนีเข้าในภูมินั้นๆ ควรชื่อว่าเกิดขึ้นในภูมินั้นๆ

อธิบายคำลงท้าย

๕๕. คำเป็นต้นว่า อิจุเจว (ลำดับจิตในทวารทั้ง ๖ ย่อมเป็นไปโดยมีภวังคจิตคั่นได้ตามสมควร อย่างไม่ขาดสายตลอดอายุขัย[ของบุคคล]อย่างนี้แล) เป็นคำลงท้าย

คำว่า ยถาสมภูว (ตามสมควร) คือ ตามสมควรแก่การเกิดขึ้นในภูมิ บุคคล ทวาร และอารมณ์

คำว่า ภวังคันตริตะ คือ ลำดับจิตที่ถูกภวังค์คั่น

คำว่า ยาวตายุกัม (ตลอดอายุขัย) มีความหมายว่า ตลอดกาลที่กระแสชีวิตดำเนินไปอยู่ตั้งแต่ภวนิกันติกวิถิ (วิถิที่พึงพอใจภพ) ในภพ[ที่ถือปฏิสนธิ]นั้น

คำว่า อพฺโพจจินฺนา ปวตฺตติ (ย่อมเป็นไปอย่างไม่ขาดสาย) ความหมายก็คือ ในเมื่อไม่มีนิโรธสมบัติ วิถิจิตย่อมเป็นไปอย่างไม่ขาดสาย

จบการแสดงข้อความปรมัตถ์แห่งวิถีสังคหะ

ในคัมภีร์ชื่อปรมัตถที่ปนีอันเป็นอรรถาธิบายฉบับที่ ๔ ของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

เมตตมพฺพนา สโทโส จ
เมตตาสเณน สพฺเพสุ

ปรโทโส จ สมฺมตติ
สพฺพโตคฺคิ นินวาระเย.

จตุรารักขะ. คาถา ๖๒

“ความโกรธของตนและของผู้อื่น ย่อมสงบด้วยน้ำคือเมตตา บุคคลพึงห้าม
ไฟคือความโกรธในทุกสถาน ด้วยการประพรมน้ำเมตตาในสรรพสัตว์”

ปริจเฉทที่ ๕

วิถีมุตตสังคหะ

(ประมวลจิตที่พ้นจากวิถีสอง)

อธิบายคำปฏิญาณ

๑. พระอนุรุธาจารย์ได้แสดงปริจเฉทที่ชื่อว่าปวัตตสังคหะในปวัตติกาลดังนี้แล้ว บัดนี้ กล่าวคาถาแรกเพื่อแสดงปริจเฉทที่ชื่อว่าปวัตตสังคหะ ในปฏิสนธิกาล

[ปริจเฉทที่ ๔ และ ๕ ทั้งสองหมวด มีชื่อเรียกรวมกันว่า ปวัตตสังคหะ (ประมวลความเป็นไป) ปริจเฉทที่ ๔ ประมวลความเป็นไปในปวัตติกาล จึงชื่อว่า วิถีสังคหะ (ประมวลวิถีสอง) ส่วน ปริจเฉทที่ ๕ ประมวลความเป็นไปในปฏิสนธิกาล ชื่อว่า วิถีมุตตสังคหะ (ประมวลจิตที่พ้นจากวิถีสอง)]

พึงประกอบบทว่า ข้าพเจ้า[พระอนุรุธาจารย์]กล่าวปริจเฉทที่ชื่อว่าปวัตตสังคหะ ในปวัตติกาลอย่างนี้ คือตามนัยที่กล่าวมาแล้วโดยจำแนกตามวิถีสอง บัดนี้ จะกล่าวปริจเฉทที่ชื่อว่าปวัตตสังคหะในปฏิสนธิกาล โดยจำแนกตามจิตที่พ้นจากวิถีสอง และเมื่อได้กล่าวถึง ความเป็นไปของจิตกับเจตสิกในปฏิสนธิกาลแล้ว ก็เป็นอันกล่าวความเป็นไปของจิตกับเจตสิกในเวลาเกิดภวังก์และจุติต่อจากปฏิสนธิกาล ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สนุธิย (ในปฏิสนธิกาล)

(๑๔๖) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “ข้าพเจ้าจะกล่าวปริจเฉทที่ชื่อว่าปวัตตสังคหะ ในปฏิสนธิกาล] และในเวลาจุติที่ถือเอาได้ด้วยการถือปฏิสนธิกาล เนื่องจากใกล้กับปฏิสนธิกาลนั้น” โดยมุ่งหมายว่า “พึงถือเอาการจุติถัดมาที่ล่วงแล้วอีกด้วยคำว่า สนุธิ (ปฏิสนธิกาล) ในคาถานี้ เพราะในข้อความต่อมาพระอนุรุธาจารย์แสดงการจุติในการ

อุบัติแห่งมรณะก่อน แล้วจักกล่าวการปฏิสนธิถัดมาในภายหลัง” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะพระอนุรุธาจารย์กล่าวถึงการดำเนินไปของอารมณ์แห่งจิตที่พ้นจากวิถิแล้วในการอุบัติแห่งมรณะในภพที่ล่วงถัดมา ดังนั้น ท่านจึงแสดงการกระทำมรณะพร้อมกับการจุติที่ล่วงถัดมานั้น เพื่อแสดงความเป็นไปของจิตที่พ้นจากวิถิอันมีปฏิสนธิจิตเป็นหลัก

๒. ภูมิ คือ ที่เกิดของสัตว์และสังขารทั้งหลาย

อธิบายภูมิ ๔

๓. คำว่า อย แปลว่า ความเจริญ หมายถึง ความสุข เหตุแห่งความสุข และปัจจัยให้เกิดความสุข

อบาย คือ ภูมิที่ปราศจากความเจริญของเหล่าสัตว์ผู้เกิดขึ้นเป็นส่วนมาก

อบายภูมิ หมายถึง ภูมิคืออบายนั่นนั่นแหละ

กาม คือ ภูมิซึ่งเป็นที่ปรารถนาของกามราคะหยาบ

คติ คือ ภูมิที่ควรไป กล่าวคือ เข้าถึง[ตามกรรม]

อีกนัยหนึ่ง คติ คือ ภูมิซึ่งเป็นที่ไปของเหล่าสัตว์

[คำว่า คติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ภูมิที่ควรไป = คนตพฺพา อุปคนตพฺพาติ คติ (ลง ตี ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- ภูมิซึ่งเป็นที่ไป = คจฺจนฺติ สตฺตา เอตฺถาติ คติ (ลง ตี ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)]

สุคติ คือ ภูมิซึ่งเป็นที่ไปดี เพราะเป็นที่ตั้งแห่งสมบัติมากมาย

พึงกระทำสมาสว่า กามสุคติ คือ สุคติภูมิที่น่าปรารถนา

อธิบายอบายภูมิ

๔. คำว่า นิริยะ คือ ภูมิซึ่งเป็นที่ไม่มีความเจริญดังที่กล่าวแล้ว

อีกนัยหนึ่ง นิริยะ คือ ภูมิซึ่งเป็นที่หวั่นไหวตื้นทรนอยู่เนื่องนิยต์ของเหล่าสัตว์

ผู้ประสพทุกข์

[คำว่า นิรย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ภูมิซึ่งเป็นที่ไม่มีความเจริญ = นตฺถิ อโย เอตฺถาติ นิรโย (นิ ศัพท์ + อโย ศัพท์ สัตตมีพหูพหิสมาส)

- ภูมิซึ่งเป็นที่หวั่นไหวดิ้นรนอยู่เนื่องนิตย์ = นิจฺจํ รยฺหนฺติ กมฺปนฺติ ผนฺทฺหนฺติ สตฺตา เอตฺถาติ นิรโย (นิ บทหน้า + รย ธาตุ = หวั่นไหว + อ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)]

ดิรัจฉาน คือ สัตว์ผู้เจริญออกทางด้านขวาง ไม่สูงขึ้นสู่ด้านบนเหมือนมนุษย์

โยนิ คือ เฝ่าพันธุ์ที่ทำให้เหล่าสัตว์ที่มีผิวพรรณสัณฐานต่างกันรวมเข้าด้วยกัน กล่าวคือ คล้ายกับเป็นชนิดเดียวกัน เพราะมีเฝ่าพันธุ์เสมอกัน

ส่วนในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “[กำเนิดนั้นคือ]ความเป็นไปพิเศษแห่งชั้นนี้”

ดิรัจฉานโยนิ คือ กำเนิดแห่งดิรัจฉาน

เปตะ คือ ผู้ล่วงลับไปแล้ว หมายความว่า ผู้จุติเคลื่อนออกจากภพนี้แล้วไปสู่ภพอื่น ได้แก่คนที่เสียชีวิตแล้ว ความจริงแม้ผู้ล่วงลับไปแล้วชาวโลกก็เรียกกันว่า เปตะ แต่ในที่นี้ หมายถึงเอาสัตว์ผู้ถือกำเนิดในอบายภูมิที่ ๓ ซึ่งพบในลักษณะสังขยุดเป็นต้น ที่เป็นผู้ประสบทุกข์เสมอตราบเท่าที่ยังไม่พ้นจากภูมินั้น โดยมีความหมายว่า ผู้ไปสู่ที่ไกลยิ่งนักจากความสุข ชื่อว่า **เปตะ** (เปรต)

[คำว่า เปต โดยทั่วไปมีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้ล่วงลับไปแล้ว, ผู้หลีกออกจากภพ = เปจฺจ อิตฺตา คตฺตาติ เปตา (ป อุปสรรคมีอรรถว่า หลีก, เคลื่อน)

- เปรต, ผู้ไปสู่ที่ไกลยิ่งนักจากความสุข = สุขสมฺมุสฺสยโต เปจฺจ ปกฺกฺจํ ปวาสํ ทูรํ คตฺตาติ เปตา (ป อุปสรรคมีอรรถว่า ไกล)

ในที่นี้หมายถึงนัยหลัง]

หมู่แห่งเปรต ชื่อว่า **เปตติ**

ที่อยู่ของเปรต ชื่อว่า **เปตติวิสัย** ที่อยู่ หมายถึงสถานที่เกิด

ในคำว่า อสุรกาย (อสุรกาย) นี้ เทพในสวรรค์ชั้นบนได้ชื่อว่า **สุระ** โดยมีรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ว่า **สุระ** คือ เทพผู้รุ่งโรจน์ด้วยฤทธิ์ อีกนัยหนึ่ง **สุระ** คือ เทพ

ผู้รื่นรมย์ด้วยดีกล่าวคือได้รับความรื่นรมย์ในกามสุข

[คำว่า สุร มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เทพผู้รุ่งโรจน์ด้วยฤทธิ์ = สุรนฤ อิทิวิเสเสหิ ทิพพุนตติ สุรา (สุร ธาตุ = รุ่งโรจน์ +
อ ปัจจัย)

- เทพผู้รื่นรมย์ด้วยดี = สุณฺณ รมนตติ สุรา (สุ บทหน้า + รุม ธาตุ = รื่นรมย์ + ภาวิ
ปัจจัย)]

อสุระ (อสูร) คือ เทวดาผู้ไม่ใช่เทพในสวรรค์ชั้นบน หมายความว่า เทวดาผู้เป็น
ปฏิปักษ์กับเทพชั้นดาวดึงส์ หรือเทวดาที่คล้ายเทพชั้นดาวดึงส์ หมายถึง เทพเวปจิตติ
และเทพปหาราหะ เป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง **อสุระ** คือ เทวดาชั้นต่ำ หมายถึง เทวดาชั้นต่ำที่ชื่อว่า วินิปาติกะ
ซึ่งมีปิยงกรมาตาและอุตตรมาตา เป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง **อสุระ** คือ ผู้คล้ายเทวดาเป็นบางส่วน หมายถึง เวมานิกเปรตมี
พญามราช เป็นต้น แม้เวมานิกเปรตก็ปรากฏว่าเป็นอสุรกายในบางที่

อีกนัยหนึ่ง **อสุระ** คือ ผู้ปราศจากคุณลักษณะของเทวดาโดยสิ้นเชิง หมายถึง สัตว์
นรกที่เกิดในโลกันตริกนรก (นรกที่อยู่ริมขอบโลก) แม้สัตว์นรคนั้นก็กล่าวว่าเป็นอสุรกาย
ในอรรถกถาพุทธวงศ์ อรรถกถานิทานสังยุต และชาติทุกขนิเทศ

อีกนัยหนึ่ง **อสุระ** คือ ผู้ปราศจากความเป็นเทวดาโดยสิ้นเชิง หมายถึง กาลกัญชิก-
เปรต

พึงทราบการจำแนกเนื้อความด้วยประเภทของอสุรกาย ๕ จำพวกเช่นนี้ นอกจากนั้น
ในคัมภีร์อรรถกถาได้อธิบายว่า จตฺตาโรปิ อปายา อสุรกาย^๑ (แม้บายภูมิตั้ง ๔ ก็ชื่อว่า
อสุรกาย) ในพระสูตรนี้ว่า

ทิพฺพา วต โภ กายา ปรีหาสิสฺสนฺติ, ปรีปุริสฺสนฺติ อสุรกาย.^๒

“ท่านผู้เจริญ กายทิพย์จักเสื่อมหนอ อสุรกายจักเต็ม”

[คำว่า อสุรกาย สำเร็จรูปมาจาก น ศัพฺท + สฺร ศัพฺท + กาย ศัพฺท แปลง น เป็น อ, น ศัพฺทมีอรรถว่า “ไม่ใช่” สฺร ศัพฺทมีอรรถว่า “เทวดา” กาย ศัพฺทมีอรรถว่า “หมู่, พวก” มีความหมาย ๕ ประการ คือ

- ผู้มิใช่เทวดา คือ เป็นปฏิปักษ์กับเทวดาชั้นดาวดึงส์ หรือคล้ายกับเทวดาชั้นดาวดึงส์ ได้แก่ เทพเวปจิตติและเทพปหาราทะเป็นต้น

- ผู้มิใช่เทวดา คือ เป็นเทวดาชั้นต่ำ ได้แก่ ปิยงกรมาตาและอุตตรมาตาเป็นต้น
- ผู้มิใช่เทวดา คือ คล้ายกับเทวดาเป็นบางส่วน ได้แก่ เวมานิกเปรตมีพญามราชเป็นต้น
- ผู้มิใช่เทวดา คือ ปราศจากคุณลักษณะของเทวดา ได้แก่ สัตว์นรกที่เกิดในโลกันตริกนรก
- ผู้มิใช่เทวดา คือ ปราศจากความเป็นเทวดา ได้แก่ กาลกัญชิกเปรตเป็นต้น]

ในบรรดาอสุรเหล่านั้น อสุรมีเทพเวปจิตติและเทพปหาราทะเป็นต้นนับเข้าในเทวดาชั้นดาวดึงส์ อสุรชื่อว่า วินิปาติกะ นับเข้าในเทวดาชั้นจาตุมหาราช อสุรที่เป็นเวมานิกเปรตก็เหมือนกัน ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายว่า

วินิปาติกาสฺรา วีย ติเหตุกาปิ ทุเหตุกาปิ อเหตุกาปิ โหนติ.”

“อสุรผู้เป็นเวมานิกเปรตนั้นมีเหตุ ๓ บ้าง มีเหตุ ๒ บ้าง ไม่มีเหตุบ้าง เหมือนอสุรชื่อว่า วินิปาติกะ”

ส่วนพญามราชมีท้าวเวสสุเป็นต้นพบในพระบาลีกถาว่า

น เวสฺสุ โนตฺติ จ เปตฺติราชา โสโม ยโม เวสฺสวณฺเ จ ราชฯ.”

“เจ้าแห่งเวมานิกเปรตเหล่านี้ คือ ท้าวเวสสุ ท้าวโนตติ ท้าวโสมะ ท้าวยมะ และท้าวเวสสุวัน”

แม้พญามราชเหล่านั้นจะเป็นเจ้าแห่งเวมานิกเปรต มีฤทธิ์มาก มีอำนาจมาก ก็เกิดความสงสารในสัตว์ที่ไปอุบัติในนรก จึงครองราชย์ในนิริยภูมิเบื้องล่าง เปรตภูมิและนิริยภูมิทั้งหมดจึงเรียกว่า “ยมโลก” บ้าง “ที่อยู่ของพญาม” บ้าง

ยักษ์และรากษสที่ปรากฏโดยชื่อว่า “ยักษ์” ในเรวดีวิมานวัตถุ และชื่อว่า “รากษส” ในสังกัจจายก ก็นับเข้าในเทพชั้นจาตุมหาราชิกา มีอหิชาศัณห์หยาบ กระทำกรรมโหดร้าย

ได้ออกจากสุคติภูมิแล้วเที่ยวไปกระทำการทรمانต่าง ๆ แก่สัตว์นรกในอุสสทนรก อำนาจของพญามยม่อมเป็นใหญ่เหนือนายนิรยบาลที่พบในนารทชาดกด้วยชื่อว่า กาละ และอุปกาละ เป็นต้น พวกอสูรที่อยู่ในโลกันตริกนรกก็นับเข้าในสัตว์นรก

ในเรื่องนี้ พระอนุรุทธาจารย์หมายเอาอสูรคือเปรตอันมีกาลกัญชิกเปรตเป็นต้น

อสุรกาย คือ หมูของอสูรเหล่านั้น

นิรยภูมินั้นดำรงอยู่ในแผ่นดินเบื้องล่างโดยจำแนกเป็นมหานรก ๘ ขุมอันมีอุสสทนรก ๑๖ แห่งห้อมล้อมที่ละขุมๆ นิรยภูมิต่างๆ ในป่า ภูเขา มหาสมุทร และเกาะเป็นต้นก็มีอยู่โดยแท้ จึงเรียกว่า นรก เพราะมีสถานที่เช่นนั้นซึ่งกำหนดโดยเฉพาะได้ ส่วนอบายภูมิ ๓ แห่งนอกจากนี้ไม่มีสถานที่เช่นนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงถือเอาชั้นหรือฐานะที่เป็นไปแห่งชั้น โดยประกอบกับคำว่า โยนิ (กำเนิด) วิสย (ที่อยู่) และ กาย (หมู) ในคำว่า ตีรจฺฉานโยนิ (กำเนิดของตีรจฺฉาน) เปตฺติวิสโย (ที่อยู่ของหมูเปรต) อสุรกายโย (หมู่อสูร)

[ประสาทสัมผัสของมนุษย์มีขอบเขตจำกัดสิ่งที่เราไม่อาจรับรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัสมีมากมาย เช่น น้ำแก้วหนึ่งที่ตาเรามองเห็นอยู่มีสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตอาศัยอยู่ แต่เรามองไม่เห็น แม้เชื้อโรคต่างๆ เราก็มองไม่เห็น ตาของแมวเห็นดีกว่าตาของมนุษย์ในเวลากลางคืน เสียงร้องของปลาโลมามีความถี่สูงจนหูของมนุษย์ไม่ได้ยิน ต้องใช้เครื่องมือตรวจจับเสียงจึงจะได้ยิน จมูกของสุนัขดมกลิ่นดีกว่าจมูกของมนุษย์หลายเท่า ภูมิต่างๆ ก็เหมือนกัน แม้เราจะมองไม่เห็นก็ไม่ควรจะปฏิเสธว่าไม่มีจริง เมื่อพิจารณาหลักกรรมในพระพุทธศาสนาแล้วจะเห็นว่าชาวโลกเป็นไปตามกรรมดีและกรรมชั่วที่หยาบหรือประณีตต่างกัน]

อธิบายกามสุคติภูมิ

๕. **มนุษย์** คือ ผู้มีใจสูงส่ง

อีกนัยหนึ่ง มนุษย์ คือ ผู้มีใจอาจหาญ

[คำว่า มนุสฺส มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้มีใจสูงส่ง = อุตฺถลิโต มโน เอเตสฺสนฺติ มนุสฺสา (มน ศัพท์ + อุตฺถลิโต ศัพท์)
- ผู้มีใจอาจหาญ = อุตฺถสนฺโน มโน เอเตสฺสนฺติ มนุสฺสา (มน ศัพท์ + อุตฺถสนฺโน ศัพท์)]

มนุษย์เหล่านั้นมีใจอาจหาญแกล้วกล้าวิจิตรยิ่งกว่าเหล่าสัตว์ที่เกิดในภูมิอื่นในจักรวาลอันไม่มีขอบเขต เพราะมนุษย์เหล่านี้สั่งสมกุศลกรรมบถ อกุศลกรรมบถ และกรรมที่ให้ผลในภพถัดไป[คืออนันตริยกรรมหรือมหัคคตกรรม]ได้บริบูรณ์

ในบรรดามนุษย์เหล่านั้น ชนชาวชมพูทวีปมีใจสูงส่งยิ่งนัก ส่วนชนทวีปอื่นก็เรียกว่ามนุษย์ เพราะมีผิวพรรณเหมือนกับมนุษย์ชาวชมพูทวีป สมจริงดังพระพุทธวจาณะว่า

ตีหิ ภิกขเว จาเนหิ ชมพูทีปกา มนุสฺสา อุตฺตรกुरुเก มนุสฺเส อธิคฺคณฺหนติ. เทเว จ ดาวตีสเ. กตเมหิ ตีหิ จาเนหิ. สุรา จ สติมนโต จ อธิ พรหมจิริยาโส จ.”

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย มนุษย์ชาวชมพูทวีปประเสริฐกว่ามนุษย์ชาว อุตตรกुरुทวีป และเทวดาชั้นดาวดึงส์ด้วยฐานะสาม ฐานะสามอย่างไร คือ มีความแกล้วกล้า[ในการทำบุญและบาป] มีสติ และประพฤติพรหมจรรย์ ในชมพูทวีปนี้ได้”

ฝ่ายนักไวยากรณ์กล่าวว่า “พระเจ้ามหาสัมมตะทรงได้รับสมญาว่า พระเจ้ามनु ทั้งชนเหล่านี้ก็ดำรงอยู่ในธรรมที่เป็นจารีตประเพณีซึ่งพระองค์ทรงกำหนดไว้ จึงดำรงอยู่ในฐานะแห่งบุตรของพระองค์ ดังนั้น บุตรของพระเจ้ามनु จึงชื่อว่า มนุษย์”

[นักไวยากรณ์บาลีกล่าวตามไวยากรณ์สันสกฤตว่า คำว่า มนุสฺส สำเร็จรูปมาจาก มน ศัพท์ + อุตฺส ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า มนุโน อปฺจานิ มนุสฺสา = มนุษย์ คือ บุตรของพระเจ้ามनु]

แต่ในที่นี้ พระอนุรุทธาจารย์กล่าวรูปอิตถิลิงค์ เอกพจน์ว่า มนุสฺสา เพราะเป็นคำไวพจน์ของภูมิ แม้คำอื่นก็มีนัยเดียวกัน

[คำว่า มนุสฺส เป็นรูปปุงลึงค์ แต่ในที่นี้ท่านหมายเอามนุษย์ภูมิ จึงกล่าวเป็นรูปอิตถิลิงค์ เอกพจน์ว่า มนุสฺสา แม้คำว่า จาตุมหाराชิกา เป็นต้นที่กล่าวถึงภูมิ ก็มีรูปเป็นอิตถิลิงค์เช่นกัน]

เหล่าเทวดาที่ท้าวมหาราชทั้ง ๔ ทรงปกครอง ชื่อว่า จาตุมหाराชิกะ ในบรรดาท้าวมหาราชเหล่านั้น ท้าวธตรฐเป็นจอมคนธรรพ์ ท้าววิรุฬหกเป็นจอมกุมภกัณฑ์ ท้าววิรูปักษ์เป็นจอมนาค ท้าวกุเวรเป็นจอมยักษ

คนธรรพ์ คือ เทวดาที่เกิดขึ้นในต้นไม้หอมด้วยการปฏิสนธิ หมายถึง เทวดาที่
สิงสถิตอยู่ที่ต้นไม้หอม คนธรรพ์เหล่านั้นพบในพระบาลี ๑๐ จำพวกโดยจำแนกตามรากไม้
หอมเป็นต้น

กุมภภณ คือ รากษสที่ชื่อว่า ทานวะ (อสูร)

ส่วนนาคและยักษ์ปรากฏชัดแล้ว

พวกเขาทั้งหมดนั้นมีอหิชาศัยทราวมและมักทำกรรมหยาบช้า ทำวมหาราชทั้ง ๔
จึงทรงแต่งตั้งบางตนเป็นกษัตริย์บ้าง เสนาบดีบ้าง เพื่อไม่ให้เบียดเบียนกันและกันและ
ป้องกันมนุษย์

พึงกล่าวอาถรรพณ์ในนี้ อมนุษย์ที่เข้าสิงมนุษย์ ๔ ประเภทปรากฏใน
พระสูตรนั้น คือ ยักษ์ ยักษ์ณี, คนธรรพ์ คนธรรพ์หญิง, กุมภภณ กุมภภณหญิง และนาค
นาคิ

[อาถรรพณ์สูตร เป็นข้อความที่ท้าวภูเวงผู้ครองนครอาถรรพณ์มากราบทูลพระพุทธเจ้า
ในขณะที่พระองค์ประทับอยู่ ณ ภูเขาคิชฌกูฏ แขวงกรุงราชคฤห์ เพื่อสวดคัมภีร์พุทธบริษัทและ
ทำให้อมนุษย์เลื่อมใสพระศาสนา]

ในบรรดาอมนุษย์เหล่านั้น อมนุษย์ผู้ก่อปรด้วยโอภาสสิริสมบัติทางกาย เรียกว่า
ยักษ์, เทพ, เทวดา

ส่วนอมนุษย์ผู้ปราศจากโอภาสสิริสมบัติทางกายมีรูปร่างน่าสะพรึงกลัวเรียกว่า **ยักษ์**

เทวดาผู้ถือกำเนิดในวิมานอันดำรงอยู่ที่ต้นไม้ ชื่อว่า **รุกขเทวดา**

เทวดาผู้ถือกำเนิดภายในต้นไม้ ชื่อว่า **คนธรรพ์** ซึ่งในโลกเรียกว่า **กัญฐยักษ์**
(ยักษ์ไม้)

คนธรรพ์บางพวกกระทำความชั่วไว้มาก่อน ย่อมเกิดขึ้นภายในสรีระของสตรี ซึ่ง
ทางคัมภีร์พระเวทเรียกว่า โยคินี, ในโลก[คือชาวพม่า]เรียกว่า โซคินี และเรียกว่า ชุณหา
(ผีกระสือ) เพราะเป็นผู้มีแสงสว่างในเวลาเที่ยงแสวงหาอาหารในราตรีที่สว่างไสว [คือ
วันขึ้น ๑๕ ค่ำ]

กุ่มภันท์เป็นรากษสท้องใหญ่ตาโตซึ่งเรียกในโลกว่า ผู้เฝ้าสมบัติ เป็นผู้รักษา แก้วมณีที่ภูเขาเวปุลละ รักษาต้นมะม่วงภายในป่าหิมพานต์ด้านใน พวกเขารักษาสถานที่ มีแก้วมณี ต้นไม้เจ้าป่า ต้นไม้โอสถทิพย์ ต้นไม้กลั่นทิพย์ หรือสระน้ำ ย่อมบริโภค[ของ หอมมีรากไม้เป็นต้น] ดังนั้น จึงเรียกว่า รากษส (ผู้รักษาแล้วบริโภค)

[คำว่า รกขส (รากษส) แยกรูปศัพท์เป็น รกข (รักษา) + อส (บริโภค) + ณ (ผู้) จึงมีความหมายว่า ผู้รักษาแล้วบริโภค]

คำว่า นาค, นาคี นี้มีความหมายว่า แม้อยักษ์ผู้เป็นเทพรักษาแผ่นดินที่เกิดภายใน ภูเขาหรือภายในแผ่นดิน ก็เรียกว่า นาค ในที่นี้ ซึ่งเรียกว่าเทพพิทักษ์ธรณีในพระดำรัสว่า ภูมิจาละ (การหวนไหวของแผ่นดิน) ในมหาปรินิพพานสูตร^๗ การหวนไหวของแผ่นดิน เกิดจากการเล่แรงของพวกเขา คำที่เป็นมนต์ของพวกเขากล่าวไว้ในพรหมชาลสูตรว่า วตถุวิชชา (วิชาดูพื้นที่) ภูมิวิชชา (วิชาดูแผ่นดิน)^๘

ในบรรดาอมนุษย์เหล่านั้น อมนุษย์ผู้มีฤทธิ์ต่าง ๆ เข้าสิงกายมนุษย์ได้ เป็นผู้รุกรมย์ ในบาป กระทำกรรมอันหยาบช้า ย่อมเที่ยวเบียดเบียนเหล่าสัตว์ด้วยรูปร่างเดิมหรือรูปร่าง มีสุนัข แร้ง และกาเป็นต้นในเปรตและนรก ด้วยความมัวเมาในความสนุกสนานหรือด้วยความมัวเมาในความหิวกระหาย พึงทราบความทั้งหมดนั้นในพระสูตร ชาตก หรือคัมภีร์ พระเวท

คำว่า เตตติงสา คือ ภูมิที่เกิดของชน ๓๓ คนผู้บำเพ็ญกุศลร่วมกันแล้วไปเกิด ร่วมกับบุรุษหัวหน้านามว่า มหะ

คำว่า ดาวติงสา คือ ภูมิที่เกิดของชน ๓๓ คนนั้นนั่นแหละ โดยนิรุตตินัย [คือ แปลงคำว่า เตต ใน เตตติงสา เป็น ดาว]

เทวโลกชั้นที่ ๒ นี้ในจักรวาลทั้งหมด เป็นที่อยู่ประจำของท้าวเทพ ๓๓ องค์มี ท้าวปชาปติ ท้าววรุณะ และท้าวอิสานะเป็นต้นผู้ดำรงอยู่ในฐานะแห่งท้าวสักกะตามนัยที่ปรากฏในชนวนสสูตร ดังพระพุทธรูทวณะในอังคุตตรนิกายว่า

สหสฺสํ จาตุมหาราชิกานํ สหสฺสํ ดาวตีสานํ^๔

“สววรรค์ชั้นจาตุมหาราช ๑ พัน สววรรค์ชั้นดาวดึงส์ ๑ พัน” เป็นต้น

ส่วนบุรุษผู้เป็นบริวารของมฆมาณพเป็นบุคคลผู้เกิดก่อนในฐานะของท้าวเทพที่มีต่อๆ กันมานั้น และยังดำรงอยู่จนถึงบัดนี้ ดังนั้น รูปวิเคราะห์นี้จึงแสดงไว้ด้วยชน ๓๓ คนเหล่านั้น

บางคนอ้างว่า “ในวิสุทธิชาดกนี้ว่า อินฺทโคปกวณฺณาภา ดาว ทิสฺสนฺติ ตีสฺติ (รอยคล้ายสีแครงทับมีพบ ๓๐ แห่ง)^๕ คำว่า ดาว เป็นเพียงคำไวพจน์ของคำว่า ตีส ฉะนั้นในคำว่า ดาวตีสาน นี้ก็ฉนั้น [คือคำว่า ดาว เป็นคำไวพจน์ของคำว่า ตีส ที่เพิ่มเข้ามาให้คำสละสลวย ไม่มีความหมายว่า “สาม” เหมือนนัยแรก] ดังนั้น จึงควรมีความหมายที่เหมาะสมว่า ชื่อว่า ดาวตีส เพราะเป็นที่พำนักของสกุลท้าวเทพผู้ดำรงอยู่ในฐานะแห่งท้าวสักกะ ๓๐ พระองค์ แต่ในคัมภีร์อรรถกถาได้ดำรินิรุตตินัยดังที่กล่าวไว้แล้วแสดงถึงท้าวสักกะจำนวน ๓๓ พระองค์ในเรื่องมฆมาณพและในที่อื่นๆ” ความเห็นนั้นไม่สมควรดังพระพุทธวจนะในพระบาลีว่า

พฺรหฺมา สนฺธุมาโร เตตฺตีสเ อตฺตภาเว อภินิมฺมิตฺวา เทวานํ ดาวตีสานํ
ปลฺลงฺเกสุ นิสฺสิตฺวา.^๖

“พรหมสนังกุมารเนรมิตอัฐภาพ ๓๓ พระองค์ ประทับ ณ บัลลังก์ของเทวดา ๓๓ พระองค์”

คำว่า ยามา เป็นพระนามของสกุลจอมเทพในเทวโลก แม้คำว่า สุยามา ก็เช่นเดียวกัน แม้เทวโลกนั้นและเทวดาผู้อุบัติเกิดในเทวโลกนั้นก็ได้ชื่อว่า ยามา เช่นกัน

ดุสิต คือ ภูมิซึ่งเป็นที่พึงใจเสมอ กล่าวคือ มีใบหน้าร่าเริงยินดียิ่ง เพราะเพียบพร้อม ด้วยสิริสมบัติอันไพบูลย์

นิมมานรดี คือ ภูมิซึ่งเป็นแดนเนรมิตสมบัติตามชอบใจแล้วรื่นรมย์ด้วยตนเอง

ปรนิมมิตวสวดี คือ ภูมิซึ่งเป็นแดนทำความปรารถนาของตนให้เกิดขึ้นในโภคสมบัติที่ผู้อื่นซึ่งรู้ความต้องการของตนเนรมิตให้

อธิบายรูปภูมิ ๑๖ ชั้น

๗. **พรหม** คือ ผู้เจริญรุ่งเรือง กล่าวคือเข้าถึงความเจริญงอกงามไพบูรณ์ด้วยคุณธรรมมีฌานเป็นต้นอันประณีตยิ่ง

เมื่อควรกล่าวว่า พรหมผู้ยิ่งใหญ่ ชื่อว่า **มหาพรหม** พึงลบลคำว่า มหา (ยิ่งใหญ่)

[คำว่า พรหมปาริสชชา, พรหมบุโรหิตา มาจากศัพท์เดิมว่า มหาพรหมปาริสชชา (บริวารของมหาพรหม), มหาพรหมบุโรหิตา (บุโรหิตของมหาพรหม) โดยลบล มหา ศัพท์เพื่อย่อคำตามหลักภาษา]

ปาริสชชา คือ พรหมผู้มีในบริษัท

อีกนัยหนึ่ง **ปาริสชชา** คือ พรหมผู้เกิดในบริษัท หมายความว่า พรหมบริวาร

[คำว่า ปาริสชชา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- พรหมผู้มีในบริษัท = ปริสตี ภวติ ปาริสชชา (ปริสา ศัพท์ + ณ ปัจจัยในภวตัทธิต)
- พรหมผู้เกิดในบริษัท = ปริสตี ชาตติ ปาริสชชา (ปริสา ศัพท์ + ณ ปัจจัยในชาต

ตัทธิต)]

พรหมปาริสชชา (พรหมชั้นปาริสชชา) คือ พรหมผู้เป็นบริวารของท้าวมหาพรหม
บุโรหิตา คือ พรหมผู้ดำรงอยู่ในฐานะอันสูงส่ง

พรหมบุโรหิตา (พรหมชั้นบุโรหิต) คือ พรหมผู้เป็นบุโรหิตของท้าวมหาพรหม

มหาพรหม คือ พรหมผู้ยิ่งใหญ่ หมายความว่า พรหมผู้เป็นใหญ่ที่ปรากฏในสังขารูปัตติสสูตรด้วยพระดำรัสว่า

สทสฺโส พรหฺมา ทฺวิสทสฺโส พรหฺมา ติสทสฺโส พรหฺมาติอาทินา.^{๑๒}

“พรหมผู้ครอบงำ ๑,๐๐๐ จักรวาลด้วยรัศมีในกาย พรหมผู้ครอบงำ ๒,๐๐๐ จักรวาลด้วยรัศมีในกาย พรหมผู้ครอบงำ ๓,๐๐๐ จักรวาลด้วยรัศมีในกาย” เป็นต้น

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า “พรหมผู้ครอบงำ ๑,๐๐๐ จักรวาลด้วยรัศมีในกาย” คือ พรหมผู้เป็นใหญ่ใน ๑,๐๐๐ จักรวาล

พระดำรัสว่า “พรหมผู้ครอบงำ ๒,๐๐๐ จักรวาลด้วยรัศมีในกาย” คือ พรหมผู้เป็นใหญ่ใน ๒,๐๐๐ จักรวาล

พรหม ๓ ประเภทนั้น [พรหมชั้นปาริสาชชา, พรหมชั้นบุโรหิต และพรหมชั้นมหาพรหม] พำนักอยู่ในพรหมโลกชั้นเดียวกัน

ในบรรดาพรหมเหล่านั้น มหาชนในโลก[คือชาวฮินดู]ย่อมบูชาเทวดาประจำสกุลของตนๆ บางคนบูชาพระศิวะ บางคนบูชาพระนารายณ์ บางคนบูชามหาพรหม แม้เทวดารักษาบ้าน เทวดารักษาหมู่บ้าน และรุกขเทวดาเป็นต้นก็ถือว่าเป็นบริวารอุปัฏฐากพระศิวะในการอุปมานั้น พรหมชั้นมหาพรหมเหมือนพระศิวะ พรหมชั้นบุโรหิตเหมือนเทวดารักษาบ้านเป็นต้น ส่วนพรหมชั้นปาริสาชชาเหมือนมนุษย์ทั้งหลาย

เทวดารักษาบ้านเป็นต้นไม่เห็นพระศิวะย่อมเคารพบูชา มนุษย์แม้ไม่เห็นเทพทั้ง ๒ ประเภทย่อมเคารพบูชา ฉะนั้นได้ พรหมชั้นบุโรหิตย่อมไม่เห็นท้าวมหาพรหม ทั้งไม่รู้ที่พำนักของท้าวมหาพรหม พรหมชั้นปาริสาชชาไม่เห็นพรหมทั้งสอง และไม่รู้ที่พำนักของพรหมทั้งสอง แต่เมื่อพรหมชั้นสูงเนรมิตรูปหยาบแล้วแสดงตนให้ประจักษ์จึงเห็นได้ ภูมิชั้นสูงก็มีนัยเดียวกัน

ข้อความในอรรถกถาของพรหมนิมิตตสูตรว่า

พรหมานํ ปกติรูปํ กสฺสจฺจि อาปาถํ น จฺจนฺติ.^{๑๓}

“รูปปกติของพรหมทั้งหลายไม่ปรากฏแก่บุคคลใดบุคคลหนึ่ง”

ข้อความนั้นกล่าวไว้โดยมุ่งหมายว่า “รูปปกติของพรหมชั้นสูงมีพรหมชั้นบุโรหิตเป็นต้น ย่อมไม่ปรากฏแก่พรหมชั้นปาริสาชชาเป็นต้น และแก่เทวดาหรือมนุษย์ใดๆ” ส่วนรูปปกติของพรหมชั้นต่ำย่อมปรากฏแก่พรหมชั้นสูง ดังอรรถกถาของชนวสสุตรกล่าวว่า

เหฏฺฐิมเหฏฺฐิมํ หิ เทวํ อูปริมเทวานํ โอพาริกํ กตฺวา มาปิตเมว อตฺตภาวํ ปสฺสิตุํ สกฺโกณฺติ.^{๑๔}

“เทวดาชั้นต่ำๆ สามารถเห็นอัฐภาพของเทวดาชั้นสูงที่เนรมิตกระทำให้หยาบได้”

๘. ในบรรดาพรหมเหล่านั้น ในชั้นที่สอง คำว่า ปริตตภา (พรหมผู้มีรัศมีน้อย) คือ พรหมชั้นปาริสาชชานั้นแหละ

คำว่า อปฺปมาณาภา (พรหมผู้มีรัศมีหาประมาณมิได้) คือ พรหมชั้นปุโรหิต ส่วนคำว่า อาภัสสรา (พรหมผู้มีรัศมีแผ่ซ่าน) คือ พรหมชั้นมหาพรหม หมายความว่า พรหมผู้เป็นใหญ่ในชั้นนั้น

การตั้งชื่อโดยเนื่องด้วยรัศมีย่อมมี[ในที่นี้] เพื่อกระทำให้ต่างจากพรหมชั้นต่ำ

ปริตตภา คือ พรหมผู้มีรัศมีน้อย

อปฺปมาณาภา คือ พรหมผู้มีรัศมีหาประมาณมิได้

อาภัสสรา คือ พรหมผู้มีรัศมีแผ่ซ่าน

๙. ในชั้นที่สาม คำว่า ปริตตสุภา (พรหมผู้มีรัศมีงามน้อย) คือ พรหมชั้นปาริสาชชา นั้นแหละ

คำว่า อปฺปมาณสุภา (พรหมผู้มีรัศมีงามหาประมาณมิได้) คือ พรหมชั้นปุโรหิต ส่วนคำว่า สุภาภิณฺณา (พรหมผู้เกลื่อนกล่นด้วยรัศมี) คือ พรหมชั้นมหาพรหม หมายความว่า พรหมผู้เป็นใหญ่ในชั้นนั้น

สุภา (รัศมีงาม) คือ รัศมีกลุ่มหนึ่งที่ดำรงอยู่ไม่หวั่นไหว

ปริตตสุภา คือ พรหมผู้มีรัศมีงามน้อย

อปฺปมาณสุภา คือ พรหมผู้มีรัศมีงามหาประมาณมิได้

สุภาภิณฺณา คือ พรหมผู้เกลื่อนกล่นด้วยรัศมีงาม อาจารย์ทั้งหลายประกอบรูปว่า สุภาภิณหา ตามมติของอาจารย์เหล่านั้น พึงทราบความเป็นรัสสะแห่ง อา อักษรและ แปลง ฌ อักษรที่อยู่ท้ายเป็น ห อักษร

รัศมีในกายโดยปกติในพรหมโลกทั้งสองชั้นนี้มีกำลังมาก ชื่อว่า ปริตตภา (พรหมผู้มีรัศมีน้อย) เป็นต้นจึงแสดงไว้โดยเนื่องด้วยรัศมีเหล่านั้น แต่ชื่อว่าพรหมชั้นปาริสาชชา เป็นต้น มิได้แสดงไว้[เช่นนี้] ดังในเวรัญชสูตร^๔ พรหมผู้พำนักอยู่ในพรหมโลกชั้นแรกเรียกว่า เทพผู้นับเนื่องในหมู่พรหม พรหมผู้พำนักอยู่ในพรหมโลกชั้นที่สองเรียกว่า อาภาเทพ และพรหมผู้พำนักอยู่ในพรหมโลกชั้นที่สามเรียกว่า สุภาเทพ

๑๐. ในชั้นที่ ๔ เวหฺปผลา คือ พรหมผู้มีผลบุญไพบูลย์ อีกนัยหนึ่ง ผลบุญที่หวั่นไหว โดยเนื่องด้วยอายุขัยสั้นและพันธุมิที่เป็นอันตรายเพราะไฟบรรลัยกัลป์เป็นต้น ย่อมมีแก่พรหม ๓ ภูมิชั้นต่ำผู้อุบัติด้วยโสมนัสमानที่มีสภาพหวั่นไหว หมายความว่า ข้อความ[ในคัมภีร์ อภิธัมมัตถสังคหะ]ว่า “๖๔ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นสุภกิณหา” นั้นกล่าวไว้โดยจำแนกตามพรหมผู้อุบัติตอนต้นกับในชั้นนั้น แต่ผลบุญของพรหมผู้เกิดในภายหลังย่อมหวั่นไหวไม่แน่นอนโดยจำแนกตามกัป ๖๓, ๖๒ หรือ ๖๑ กัปเป็นต้น แต่พรหมผู้อุบัติเกิดด้วยอุเบกขา मानที่มีสภาพไม่หวั่นไหว ย่อมปราศจากผลบุญที่หวั่นไหวด้วยอันตรายอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังนั้น พรหมผู้มีผลบุญเจริญเป็นพิเศษตามสมควรแก่านุภาพของมาน จึงชื่อว่า เวหฺปผลา

[คำว่า เวหฺปผล มี ความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้มีผลบุญไพบูลย์ = วิบุลฺ ผลํ เอเตสนติ เวหฺปผลา (วิบุล ศัพท์ + ผล ศัพท์ ฌญฺสิ- พหุพพิหิสมาส)

- ผลบุญเจริญเป็นพิเศษ = วิเสเสน อีหิตํ วฑฺฒิตํ ปุณฺณผลํ เอตถ อตฺถิติ เวหฺปผลา (วิ ศัพท์ + อีหิต ศัพท์ + ผล ศัพท์ สัตตมีพหุพพิหิสมาส)]

คำว่า อสฺสญฺญะ คือ ผู้ไม่มีนามขันธ์ ๔ ซึ่งถือเอาโดยมีสัญญาเป็นธรรมหลัก

อสฺสญฺญสฺตว์ คือ เหล่าสัตว์ผู้ไม่มีสัญญา

ความสงสัยในความไม่เป็นสัตว์มีอยู่แก่พรหมนั้น เพราะปราศจากจิตและเจตสิก จึงกล่าวคำว่า “สัตว์” ไว้[ในคำว่า อสฺสญฺญสฺตว์]

พรหมทั้ง ๒ ประเภทนั้นพำนักอยู่ในชั้นเดียวกัน ความพิเศษโดยความเป็นพรหมชั้นปาริสัชชา พรหมชั้นบุโรหิตา และพรหมชั้นมหาพรหม มีอยู่แก่พรหมทั้งหลายตามสมควรแก่มาน เพราะมานที่เกิดขึ้นมีความพิเศษคือมานชั้นต่ำ มานปานกลาง และมานประณีต แต่การจำแนกภูมิโดยประเภทแห่งพรหมชั้นปาริสัชชาเป็นต้นย่อมไม่มี เพราะมีอายุเท่ากันและมองเห็นกันและกันได้

พรหมชั้นอวิหาเป็นต้นก็เช่นเดียวกัน

สุทธาวาส คือ ภูมิซึ่งเป็นที่พำนักของพระอนาคามีและพระอรหันต์ผู้บริสุทธิ์เท่านั้น เพราะไม่มีอนุสัยกิเลสคือกามราคะและปฏิฆะหยาบ

พรหมผู้พำนักอยู่ในภูมิแรก ย่อมไม่สละฐานะของตนโดยช่วงเวลาเล็กน้อย ชื่อว่า **อวิหา**

อีกนัยหนึ่ง พรหมผู้ไม่มีความลำบากใจที่เป็นการเจริญสมณะและวิปัสสนาไม่ได้ เพราะกำจัดสังโยชน์ ๕ ได้แล้ว ชื่อว่า **อวิหา**

[คำว่า อวิหา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้ไม่สละฐานะของตนโดยช่วงเวลาเล็กน้อย = อปฺปเกน กาเลน อุตฺตโน จานํ น วิชหฺนฺตีติ อวิหา (น บทหน้า + วิ บทหน้า + หา ธาตุ = สละ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- ผู้ไม่มีความลำบากใจ = นตฺถิ จิตฺตสฺส วิหฺมณฺณํ เอเตสนฺติ อวิหา (น ศัพท์ + วิหา ศัพท์ ฌณฺฐีพหุพีหิสมาส)]

พรหมผู้พำนักอยู่ในภูมิที่ ๒ ย่อมไม่เร่าร้อนด้วยความกระสับกระส่ายแห่งจิต อย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **อตฺตปฺปา**

พรหมผู้พำนักอยู่ในภูมิที่ ๓ ย่อมเห็นดีเพราะเพียบพร้อมด้วยปสาทจักขุ ทิพยจักขุ ธรรมจักขุ และปัญญาจักขุ อันบริสุทธิ์ ชื่อว่า **สุทฺทสฺสา**

ส่วนพรหมผู้พำนักอยู่ในภูมิที่ ๔ ย่อมถึงพร้อมด้วยสภาพคือการเห็นดียิ่งกว่าพรหมเหล่านั้น ชื่อว่า **สุทฺทสฺสี** โดยความจริงแล้ว อี ปัจจัยมักเป็นไปในอรรถว่า “ยิ่ง”

[ปัจจัยคือ อี เป็นดัตถิตปัจจัยที่แปลตามศัพท์ว่า “มี” มักแสดงอรรถที่ยิ่งกว่าอรรถธรรมดา เช่นคำว่า ธนํ (ผู้มีทรัพย์) สำเร็จรูปมาจาก ธน (ทรัพย์) + อี (มี) หมายถึง ผู้มีทรัพย์จำนวนมาก คำว่า สุทฺทสฺสี ก็มาจาก สุทฺทส (การเห็นดี) + อี ปัจจัย (มี) พรหมชั้นสุทฺทสฺสีจึงมีการเห็นดียิ่งกว่าพรหมชั้นสุทฺทสสา เพราะประกอบด้วย อี ปัจจัย]

พรหมผู้พำนักอยู่ในภูมิที่ ๕ ไม่มีคุณธรรมด้อยกว่าเหล่าสัตว์ผู้มีรูป เพราะไม่มีรูปพรหมที่อยู่ในภูมิอื่นที่สูงกว่า ชื่อว่า **อกนิฏฺฐา**

๑๒. คำว่า อากาสนัญจายตนภูมิ (อากาสนัญจายตนภูมิ) นี้ มีความหมายว่า
 ชั้นที่ ๔ ที่ชื่อว่า อากาสนัญจายตนะ ย่อมมีแผ่ไปสู่สถานที่คืออากาศเพียงใด สถานที่คือ
 อากาศที่ก่อปรด้วยชั้นนั้น ชื่อว่า อากาสนัญจายตนภูมิ
 ภูมิอื่นก็เช่นเดียวกัน

อธิบายคาถาสรุป

๑๓. พึงประกอบบทว่า ปุณฺณ พระโสดาบัน และพระสกทาคามี ย่อมไม่ไปอุบัติ
 ในหมู่พรหมชั้นสุทธาวาสโดยประการทั้งปวง

การปฏิเสธรหมผู้ดำรงอยู่ในอนาคามีมรรคในภูมิชั้นสุทธาวาส ย่อมมีด้วยการ
 ปฏิเสธพระสกทาคามี ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่าพระอริยบุคคล ๓ จำพวกชั้นสูงมีอยู่ในภูมิ
 ชั้นสุทธาวาสด้วยคาถานี้

คำว่า เสฏฺฐจาเนสุ (ในภูมิที่เหลือ) คือ ในภูมิ ๒๑ ชั้นนอกจากภูมิชั้นสุทธาวาส
 ๕ อสัณฺณยัตถภูมิ และอบายภูมิ

คำว่า อนริยา (ผู้ที่มีใช้พระอริยเจ้า) คือ ปุณฺณ

อธิบายหมวด ๔ แห่งการปฏิสนธิ

๑๖. คำว่า โอกฺกนฺติกฺขณ (ในขณะที่ก้าวลง) คือ ในขณะที่ปฏิสนธิ

การปฏิสนธิเรียกว่า การก้าวลง เพราะการก้าวลงคือการเข้าไปในภพอื่น

พึงประกอบบทว่า ถัดจากนั้นจึงเป็นภวังคจิต

บางคนสาธยายว่า ภวฺกฺคปริโยสาเน (ในที่สุดแห่งภวังค์) ข้อความนั้นไม่สมควร

๑๗. ชัจฉินฺธะ คือ คนตาบอดแต่กำเนิด

อาทิ (เป็นต้น) ศัพท์[ในคำว่า ชจฺจนฺธาทีน (แก่หมู่มนุษย์ผู้ที่ตาบอดแต่กำเนิด
 เป็นต้น)] ทำหน้าที่รวบรวมคนหูหนวกแต่กำเนิด คนมีจุมูกไม่รับกลิ่นแต่กำเนิด คนเป็น
 ไข้แต่กำเนิด คนปัญญาอ่อนแต่กำเนิด คนเป็นบ้าแต่กำเนิด บัณเฑาะก์ อุภโตพยัญชนก
 และคนติดอ่างเป็นต้น

ผู้ถือปฏิสนธิด้วยกรรมที่ไม่สามารถก่อให้เกิดจักขุได้ ชื่อว่า คนตาบอดแต่กำเนิด
คนอื่นนอกจากนี้ก็มีนัยเดียวกัน

ผู้ปราศจากโสตประสาท ชื่อว่า คนหูหนวกแต่กำเนิด

ผู้ปราศจากขานประสาท ชื่อว่า คนมีจมูกไม่รับกลิ่นแต่กำเนิด ส่วนผู้ปราศจาก
ชีวหาประสาทย่อมไม่มี

ผู้ปราศจากคำพูด ชื่อว่า คนเป็นใบ้แต่กำเนิด

ผู้ไม่อาจจะสอนให้เข้าใจทศน้อยทศใหญ่ได้ ชื่อว่า คนปัญญาอ่อนแต่กำเนิด

ผู้มีจิตวิปลาสเสมอ ชื่อว่า คนบ้าแต่กำเนิด

ผู้เข้าถึงอาการเปลี่ยนแปลงด้วยการดูตองคชาติเป็นต้นเพราะความใคร่ ชื่อว่า
บัณฑิต

ผู้ถึงพร้อมด้วยอวัยวะเพศสองชนิด ชื่อว่า อุกโตพยัญชนก

ผู้ปราศจากเพศทั้งสอง ชื่อว่า นปฺงสกะ

ผู้มีถ้อยคำน่ารังเกียจ พูดคำหนึ่งๆ ด้วยความเพียรยิ่งแม้ในการพูดโดยปกติ
ชื่อว่า คนติดอ่าง

บุคคลผู้เกิดแล้วด้วยกรรมที่ก่อให้เกิดจักขุ กรรมนั้นหรือกรรมอื่นย่อมก่อให้เกิด
จักขุในปวัตติกาลได้ ส่วนบุคคลผู้เกิดด้วยกรรมที่ก่อให้เกิดจักขุไม่ได้ มีวัตถุรูป[คือจักขุวัตถุ]
วิบัติแล้ว กรรมอื่นที่ก่อให้เกิดจักขุในปวัตติกาลได้ย่อมไม่มี ดังนั้น ความเป็นคนตาบอด
แต่กำเนิดของบุคคลผู้เกิดในครรภ์จึงมีได้ในปฏิสนธิกาล คนหูหนวกแต่กำเนิดเป็นต้น
นอกจากนี้ก็มีนัยเดียวกัน

เวลาที่ควรเกิดจักขุ ชื่อว่า เวลาเกิดจักขุ ดังพระผู้มีพระภาคตรัสว่า

อายตนานํ ปฏิลาโก ชาติ.^{๑๖}

“การได้รับอายตนะทั้งหลาย[มีจักขุเป็นต้น] ชื่อว่า ชาติ (การเกิด)”

บุคคลผู้ไม่มีจักขุเกิดขึ้นในปฏิสนธิกาลนั้น ชื่อว่า คนตาบอดแต่กำเนิด

โดยประการดังนี้ โปรดทราบเวลาเกิดอายตนะนั้นๆ โดยเนื่องกับเวลาที่สมควร

แก่การเกิดของตนๆ หากเป็นตามนี้ แม้คนเป็นไปโดยกำเนิดเป็นต้นก็ชอบด้วยเหตุผล อาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้อย่างนี้ และข้อความนี้ปรากฏในคัมภีร์วิภาวนีอีกด้วย

(๑๔๗) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “อาจารย์บางท่านกล่าวคำว่า ชจุณฺโธ (คนตาบอดแต่กำเนิด) คือ คนตาบอดในเวลาเกิด หมายความว่า เป็นคนตาบอดในครรภ์ของมารดา แล้วคลอดออกมา ดังนั้น ผู้ที่มีเหตุ ๒ หรือมีเหตุ ๓ จึงไม่มีตาพิการภายในครรภ์ของมารดา” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะพบว่ามีบางคนแม้จะเป็นคนตาบอดในครรภ์ของมารดาก็ฉลาดรอบรู้ศิลปะวิทยานั้นๆ โดยแท้จริงแล้ว นอกจากพระโพธิสัตว์ ผู้ประเสริฐและชนเหล่าอื่นผู้เกิดเป็นชาติสุดท้าย เพราะผู้ที่มีเหตุ ๒ หรือมีเหตุ ๓ หรือผู้ที่เกิดด้วยการดูแลรักษาไม่ดีของมารดาหรือป่วยด้วยโรคภัย อาจจะมีจักขุหรือโสตะวิบัติได้เหมือนกัน

คำว่า ภูมฺมสฺสิตานญฺจ วินิปาติกาสุรํ (และพวกวินิปาติกาสุรผู้อาศัยภูมฺมเทวดา) นี้ มีความหมายว่า ภูมฺมะ คือ เทวดาที่เกิดบนพื้นดิน หมายถึง ภูมฺมเทวดาผู้มีฤทธิ์มาก มีอาฬวกะ สาทาคิริ และเหมวตะเป็นต้น ผู้อุบัติในวิมานที่ดำรงอยู่ในดินไม้และภูเขาที่เนื่องกับพื้นดิน ซึ่งเป็นเทพที่เรียกในโลกว่า “ยักษ์” (ผู้ควรบูชา) เพราะเป็นผู้ควรบูชาด้วยการทำพิธีกรรม ส่วนพวกวินิปาติกาสุรที่มีชาติเป็นภูมฺมเทวดาแต่เลี้ยงชีพลำบากเที่ยวไปอยู่ เพราะไม่มีความสุขในภคสมบัติที่เกิดจากบุญของตน จึงกล่าวได้ว่าอาศัยภูมฺมเทวดา เพราะมีสภาพเป็นผู้พึ่งพิงภูมฺมเทวดา เนื่องจากนับเข้าในเทวดาบริวารต่อๆ มาของภูมฺมเทวดาผู้มีฤทธิ์มาก

มีปาฐะว่า ภูมฺมิสฺสิตา บ้าง[ในบางที่] หมายความว่า อิงอาศัยอยู่ในแผ่นดิน ที่สังกัดไม่พลุกพล่านอันมีดินไม้ พุ่มไม้ หลีบเขา ถ้ำ และสุสาน เป็นต้น

คำว่า วินิปาติกะ คือ ผู้มีรูปไม่งามดำเนินไปอยู่ในภพอื่น

วินิปาติกาสุร คือ อสุรผู้มีรูปไม่งาม

อสุรเหล่านั้นอยู่ในที่สังกัดไม่พลุกพล่านใกล้หมู่บ้านหรือภายในหมู่บ้าน แสวงหาเมล็ดข้าว ขนม ของควรเคี้ยว ปลา และเนื้อเป็นต้นที่ชาวบ้านทิ้งไว้ หรือเมื่อไม่ได้อาหารเหล่านั้นย่อมเบียดเบียนเด็กหรือคนป่วย ถ้าทำได้ก็จะหลอกหลอนเบียดเบียนมนุษย์อื่นแล้วเลี้ยงชีพ

[สันติรัตนจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขาฝ่ายกุศลวิบาก ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจของการปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ] แก่พวกวินิปาติกาสูรผู้อาศัยภูมิเทวดาเหล่านั้น หมายความว่า แก่พวกวินิปาติกาสูรบางพวก เพราะไม่อาจก้าวว่าวินิปาติกาสูรทั้งหมดเป็นอเหตุกบุคคล เนื่องจากบางคนมีเหตุ ๒ หรือมีเหตุ ๓ ได้บ้าง ดังในคัมภีร์อรรถกถากล่าวถึงวินิปาติกาสูรบางตนมีปิยักรมาตา อุตตรมาตา รัหมคุดตา และมุสสมิตตาเป็นต้นได้บรรลุนิพพาน ผู้ที่มีชาติเป็นยักษบ้าง รากษสบ้าง เวมานิกเปรตบ้าง ปรัตตูปชีวิกเปรตบ้าง บางจำพวกนับเข้าในวินิปาติกาสูรนี้

๒๑. คำว่า เตสุ (ในบรรดาบุคคลเหล่านั้น) คือ ในบรรดาบุคคลผู้ก่อปรด้วยปฏิสนธินั้น

การกำหนดนับปริมาณอายุย่อมเป็นไปด้วยการกำหนดความแน่นอนทั่วไปทั้งหมดของสรรพสัตว์ผู้อยู่ในภูมิหนึ่ง แต่ผู้เกิดในอบาย ๔ มนุษย์ทั้งหลาย และวินิปาติกาสูรไม่อาจจะกำหนดนับปริมาณอายุเช่นนั้นได้ เพราะนรกทั้งหมดในภูมิหนึ่งซึ่งนับเข้าในจักรวาลทั้งหมดมีการกำหนดนับปริมาณอายุไม่เหมือนกัน สัตว์ดิรัจฉานเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า จตุณฺโณ อปายานํ (ในบรรดาบุคคลเหล่านั้น การกำหนดนับปริมาณอายุของผู้เกิดในอบาย ๔ มนุษย์ทั้งหลาย และวินิปาติกาสูร ย่อมไม่มี) เป็นต้น

การกำหนดนับปริมาณอายุของผู้เกิดในอบาย ๔ ย่อมไม่มีเพราะกรรมมักเป็นเหตุหลักในนรกเป็นส่วนใหญ่ การกำหนดนับปริมาณอายุของนรก ๑๐ แห่งมีอัปพุทธรก เป็นต้นที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ เนื่องด้วยกรรมที่ให้ไปเกิดในนรกนั้นๆ

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวคำว่า มนุสฺसानํ (มนุษย์ทั้งหลาย) นี้ไว้โดยเนื่องกับมนุษย์ผู้อยู่ในชมพูทวีป เพราะอายุขัยของมนุษย์เหล่านั้นเพิ่มขึ้นและลดลงได้ มิใช่กล่าวไว้โดยเนื่องกับมนุษย์ผู้อยู่ในทวีปอื่น

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “มนุษย์ผู้อยู่ในอุตตรกุรุทวีปมีอายุ ๑,๐๐๐ ปีแน่นอน มนุษย์ทวีปอื่นอีก ๒ ทวีปมีอายุ ๕๐๐ ปี” หากเป็นตามนี้อาจรู้ได้ว่าคนต้นกับในทวีปเหล่านั้นก็มีการกำหนดนับอายุขัยเช่นนั้น ความบริบูรณ์และวิบัติของฤดูกาลและอาหารอันมีความเป็นไปโดยสม่ำเสมอหรือไม่สม่ำเสมอของพระจันทร์ พระอาทิตย์ และนักษัตรเป็นต้นที่เป็น

ผลของความประพาศดีหรือไม่ดีของชาวชมพูทวีป ย่อมเกี่ยวเนื่องกับชนทวีปอื่น ดังนั้นจึงไม่อาจกล่าวว่าการเพิ่มขึ้นลดลงของการกำหนดนับอายุไม่มีในชนทวีปอื่น แต่กล่าวได้ว่าไม่เหมือนกับความเป็นไปของชาวชมพูทวีป เพราะเป็นเพียงผลสืบเนื่อง ดังพระพุทธทวณะในพระบาลีว่า

อุตตฺตรกฺกุทา มนุสฺสา อมมา อปริคฺคหา. นียตายุกา อวเสสายุนา.^{๑๗}

“มนุษย์ชาวอุตตฺตรกฺกุทวีปไม่มีความยึดมั่นถึมั่นว่าเป็นสมบัติเฉพาะตน มีอายุแน่นอนด้วยอายุที่เหลือ”

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า “ด้วยอายุที่เหลือ” คือ ด้วยอายุ ๑,๐๐๐ ปีที่ลดลงจากอสงไขยแล้วดำรงอยู่ไม่เปลี่ยนแปลง

[พระบาลีข้างต้นนี้ปรากฏในอังคุตตรนิกาย นวกนิบาต แต่ฉบับฉฏฐสังคายนาและฉบับมหาจุฬาย มีข้อความต่างจากคัมภีร์นี้ว่า อมมา อปริคฺคหา นียตายุกา วิเสสคฺคณา “ไม่มีความยึดมั่นถึมั่นว่าเป็นสมบัติเฉพาะตน มีอายุแน่นอน มีคุณพิเศษ” ท่านผู้แต่งคัมภีร์ปรมัตถทีปนีได้พบข้อความในฉบับโบราณว่า อมมา อปริคฺคหา นียตายุกา อวเสสายุนา “ไม่มีความยึดมั่นถึมั่นว่าเป็นสมบัติเฉพาะตน มีอายุแน่นอนด้วยอายุที่เหลือ” ท่านจึงกล่าวไว้ตามฉบับที่พบในสมัยนั้น]

คำว่า วินิปาติกาสูรานํ (วินิปาติกาสูร) นี้ เป็นเพียงคำแสดงตัวอย่าง เพราะยังรวมเอาภุมเทวดาและเวมานิกเปรตเป็นต้นผู้มีศักดิ์ใหญ่และมีศักดิ์น้อยเข้าไว้ในที่นี้ เนื่องจากกรรมเป็นเหตุหลักของภุมเทวดาเป็นต้นทั้งหมด

[คำแสดงตัวอย่างเป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด เรียกว่า อุปลักขณนัย]

๒๒-๓. คำว่า จาตุมหาราชิกานํ ปน เทวานํ (เทวดาชั้นจาตุมหาราชิกา) นี้ หมายถึงเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกาผู้อยู่ในสวรรค์ชั้นบน

คำว่า ทิพฺพานิ (อันเป็นทิพย์) มีความหมายว่า อันปรากฏในเทวโลก

คำว่า ปญจ วสฺสสตานิ (๕๐๐ ปี) กล่าวไว้โดยหมายถึงส่วนใหญ่ ในอรรถกถาชาดกกล่าวว่า

“เทพบุตรโสดาบันผู้เป็นสาวกของพระพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะ อุบัติในวิมานที่ดำรงอยู่ในอากาศแล้ว ดำรงอยู่จนถึงสมัยพระเจ้านิมิ”

ดังนั้น ความมีกรรมเป็นเหตุหลักจึงมีแก่เทวดาผู้ดำรงอยู่ในอากาศบางตน

อนึ่ง ไม่ควรดำริการปฏิสนธิบ่อยๆ ในเรื่องนี้ เพราะพระโสดาบันไม่อาจปฏิสนธิในกามภพเกินกว่า ๗ ครั้ง ทั้งเทวดาผู้อุบัติสักพันครั้งในเทวโลกก็ไม่อาจอยู่จนถึงเวลานั้นได้

คำว่า มนุสฺสคณนาย (โดยการนับของมนุษย์) มีความหมายว่า โดยการนับปีของมนุษย์ หมายความว่า ๕๐ ปีในมนุษย์โลกเป็นทิวาราตรีทิพย์ ๑ วันในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา ทิวาราตรีทิพย์ ๓๐ วันเป็น ๑ เดือนทิพย์ ๑๒ เดือนเป็น ๑ ปีทิพย์ ๕๐๐ ปีทิพย์ของเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกา เท่ากับจำนวน ๙,๐๐๐,๐๐๐ ปีโดยการนับของมนุษย์

คำว่า ตโต (ถัดจากนั้น) คือ ถัดจากปริมาณอายุของเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกา

คำว่า จตุคฺคณ (๔ เท่า) มีความหมายว่า เพิ่มขึ้นด้วยส่วน ๔ เท่าโดยการเพิ่มปริมาณอายุ ๒ เท่า และเพิ่มปริมาณทิวาราตรีทิพย์ ๒ เท่า

ข้อความอื่นก็มีนัยเดียวกัน

การเพิ่มปริมาณอายุ ๒ เท่า เป็นการเพิ่มปริมาณอายุของเทวดาที่อยู่ในสวรรค์ชั้นสูงเป็น ๒ เท่ากว่าปริมาณอายุของเทวดาที่อยู่ในสวรรค์ชั้นต่ำ ข้อความนี้แสดงว่า ๑,๐๐๐ ปีทิพย์ เป็นปริมาณอายุของเทวดาชั้นดาวดึงส์ ๒,๐๐๐ ปีทิพย์เป็นปริมาณอายุของเทวดาชั้นยามา ๔,๐๐๐ ปีทิพย์เป็นปริมาณอายุของเทวดาชั้นดุสิต ๘,๐๐๐ ปีทิพย์เป็นปริมาณอายุของเทวดา ชั้นนิมมานรดี ๑๖,๐๐๐ ปีทิพย์เป็นปริมาณอายุของเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวดี

การเพิ่มทิวาราตรีทิพย์เป็น ๒ เท่า คือการเพิ่มทิวาราตรีแห่งสวรรค์ชั้นสูงเป็น ๒ เท่าจากทิวาราตรีของเทวดาในสวรรค์ชั้นต่ำ ข้อความนี้แสดงว่า ๑๐๐ ปีในมนุษย์โลกเป็นทิวาราตรีทิพย์ ๑ วันในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ๒๐๐ ปีในมนุษย์โลกเป็นทิวาราตรีทิพย์ ๑ วันในสวรรค์ชั้นยามา ๔๐๐ ปีในมนุษย์โลกเป็นทิวาราตรีทิพย์ ๑ วันในสวรรค์ชั้นดุสิต ๘๐๐ ปีในมนุษย์โลกเป็นทิวาราตรีทิพย์ ๑ วันในสวรรค์ชั้นนิมมานรดี ๑,๖๐๐ ปีในมนุษย์โลกเป็นทิวาราตรีทิพย์ ๑ วันในสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวดี

เมื่อการเพิ่มทิวาราตรีมีเป็น ๒ เท่า การเพิ่มเดือนและปีก็เป็น ๒ เท่าเช่นกัน หากเป็นตามนี้ย่อมแสดงว่า ๑,๐๐๐ ปีทิพย์ของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เป็นต้นนั้น พึงทราบ ด้วยทิวาราตรี เดือน และปีของตนๆ และหากเป็นตามนี้ ปริมาณอายุของสวรรค์ชั้นสูงก็เป็น ๔ เท่าจากปริมาณอายุของเทวดาในสวรรค์ชั้นต่ำ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ตโต จตุคฺคฺคฺณํ ตาวตีสานํ ตโต จตุคฺคฺคฺณํ ยามานํ (ถัดจากนั้น ๔ เท่าเป็นปริมาณอายุของเทวดาชั้นดาวดึงส์ จากนั้น ๔ เท่าเป็นปริมาณอายุของเทวดาชั้นยามา) เป็นต้น

เมื่อการกำหนดนับของสวรรค์อันเป็นทิพย์มีอยู่เช่นนั้น ความมี ๔ เท่าของการกำหนดนับทิวาราตรีมนุษย์จึงมีได้ ดังนั้น ๙,๐๐๐,๐๐๐ ปีเป็นต้นของเทวดาในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาชั้นต่ำโดยการนับของมนุษย์ เมื่อคุณต่อๆ มา ๔ เท่า ก็เป็น ๓ โกฎิ ๖ ล้านปี เป็นต้นของเทวดาในสวรรค์ชั้นสูง [ชั้นดาวดึงส์] ครั้นพระอนุรุธาจารย์จะแสดงข้อความทั้งหมดนั้นโดยกล่าวเบื้องต้นและที่สุด จึงกล่าวคาถาว่า นวสตํ เป็นต้น

[การแสดงอายุของเทวดาชั้นจาตุมหาราชว่ามี ๙,๐๐๐,๐๐๐ ปี และแสดงอายุของเทวดาชั้นปรนิมมิตวสดีว่ามี ๙๒๑ โกฎิกับ ๖ ล้านปี เป็นการแสดงจำนวนเบื้องต้นและที่สุดของอายุเทวดาที่เทียบกับปีมนุษย์ การแสดงในลักษณะเช่นนี้เรียกว่า มิตฺตปทวาลัญญชนนํ (นัยที่เหมือนรอยเท้าเนื้อ) กล่าวคือ เมื่อพรานติดตามเนื้อไป เขาพบรอยเท้าเนื้อที่เหยียบไปตามทาง แม้จะไม่พบรอยเท้าเนื้อบนหินที่เนื้อเหยียบผ่านก็อนุมานรู้ว่าเนื้อเหยียบไปบนก้อนหิน ฉนใด แม้คณกรจนาจารย์จะไม่กล่าวข้อความในท่ามกลางไว้ ก็เป็นอันอนุมานรู้ได้ ฉนนั้น]

๒๓. พึงประกอบบท[ในคานัน]ว่า ๙๒๑ โกฎิกับ ๖ ล้านปี เป็นปริมาณอายุในเทวดาชั้นปรนิมมิตวสดี

๒๔. ฌานที่มีวิจาร์แต่ไม่มีวิตก มีกำลังมากกว่าปฐมฌาน เพราะล่องวิตกหยาบ มีกำลังน้อยกว่าตติยฌานไม่มากนัก ทุตติยฌานจึงเป็นอันเดียวกันกับตติยฌาน ย่อมนำไปอุปบัติในภูมิอื่นที่มีพื้นเสมอกัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ทุตติยชฺฌานวิปากํ ตติยชฺฌานวิปากญจ ทุตติยชฺฌานภูมิยํ (ทุตติยฌานวิปากและตติยฌานวิปากย่อมนำไปอุปบัติในทุตติยฌานภูมิ)

ด้วยเหตุนี้ ลำดับแห่งการตั้งอยู่ของภูมิจึงเกี่ยวกับการจำแนกตามจตุกกมาน (มานสี่หมวด) แต่พระอนุรุทธเถระกล่าวถึงมานด้วยประเภทของปัญจนัยไว้ในปริเฉทก่อน จึงถือเอาวิปากตามนัยนั้นในที่นี้แล้วกล่าวว่า จตุตถชฺชมานวิปากํ ตติยชฺชมานภูมิยํ (จตุตถมาน-วิปากย่อมนำไปอุปติในตติยมานภูมิ) เป็นต้น

๒๙. คำว่า เตสุ (ในบรรดาพรหมเหล่านั้น) คือ ในบรรดาพรหมที่ถือปฏิสนธิด้วยการปฏิสนธิ ๖ อย่างนั้น

คำว่า กปฺปสฺส (กัปป) นี้ หมายถึงอสงไขยกัปป

กัปปมี ๔ ประเภท คือ มหากัปป อสงไขยกัปป อันตรกัปป และอายุกัปป

อายุกัปป คือ การกำหนดอายุขัยของเหล่าสัตว์

อันตรกัปป คือ กัปปเล็ก ๖๔ กัปปในระหว่างที่ปรากฏโดยการเสื่อมลงและเพิ่มขึ้นแห่งอายุขัยของมนุษย์ในระหว่างอสงไขยกัปปหนึ่งที่เป็นวิวัฏฐายี (ดำรงอยู่ตามที่เจริญแล้ว) บางอาจารย์กล่าวว่ามี ๒๐ กัปป บางท่านกล่าวว่ามี ๘๐ กัปป ผู้เชี่ยวชาญไตรเพทกล่าวว่ามี ๑๔ กัปป นับว่าเป็นกัปปเล็กในโลก[คือคัมภีร์วรรณกรรมสันสกฤต]เรียกว่า มัณวันตรกัปป (กัปปในระหว่างพระเจ้ามनु) กล่าวคือ กัปประหว่างที่กำหนดหมายด้วยพระราชาผู้ยิ่งใหญ่ที่ชาวโลกสมมุติขึ้นมีพระนามว่ามनुพระองค์หนึ่งๆ [ในอันตรกัปปหนึ่งๆ ทั้ง ๑๔ กัปป] บางอาจารย์ประสงค์เอาพระเจ้ามनुที่ชาวโลกสมมุติขึ้นพระองค์เดียวในวิวัฏฐายีกัปปหนึ่ง

[พระเจ้ามनुเป็นชื่อของพระเจ้าผู้สร้างมนุษยชาติและปกครองโลก มี ๑๔ องค์เรียงกันเป็นยุคๆ ไป ยุคหนึ่งเรียกว่า มัณวันตร นานกว่า ๔,๐๐๐,๐๐๐ ปี องค์แรก คือ พระสวามภูวะ พระมनुองค์นี้ถือกันว่าเป็นผู้ทรงออกกฎหมาย หรือธรรมศาสตร์ซึ่งมีอยู่ตราบเท่าทุกวันนี้ เรียกว่า มนุส്മิตา หรือ มนุสมฤติ]

อสงไขยกัปป คือ อันตรกัปป ๖๔ กัปป

อสงไขยกัปปมี ๔ ประเภท คือ สังวัฏฐกัปป สังวัฏฐายีกัปป วิวัฏฐกัปป และ วิวัฏฐายีกัปป

- (ก) สังวัฏฏกับ คือ กัปที่พินาศอยู่
- (ข) สังวัฏฏฐายีกับ คือ กัปที่ดำรงอยู่ตามที่พินาศแล้ว
- (ค) วิวัฏฏกับ คือ กัปที่กำลังเจริญอยู่
- (ง) วิวัฏฏฐายีกับ คือ กัปที่ดำรงอยู่ตามที่เจริญแล้ว

มหากัป คือ อสงไขยกับ ๔ กัป อุปมาว่ากองเมล็ดผักกาดขาวที่กว้างยาว ๑ โยชน์ ได้หมดสิ้นไปด้วยการหยิบเมล็ดพืชเมล็ดหนึ่งๆ ในเมื่อล่วงไปร้อยปี มหากัปหนึ่งย่อมไม่สิ้นไป มหากัปมีระยะยาวนานอย่างนี้

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

ยथा กปโป เตเชน สัฏฐกัฏฐิ. อาภัสสรโต เหฏฐา อคคิณา ทยหติ. ยथा อาเปน สัฏฐกัฏฐิ. สุภากิณฺเณโต เหฏฐา อุทเกน วิลียติ. ยथा วายุนา สัฏฐกัฏฐิ. เวหฺพผลโต เหฏฐา วาเตน วิทุสฺสติ.^{๑๔}

“เมื่อกัปพินาศด้วยไฟ ย่อมถูกไฟเผาตั้งแต่ภูมิชั้นต่ำกว่าอาภัสสรภูมิเมื่อกัปพินาศด้วยน้ำ ย่อมถูกน้ำพัดพาไปตั้งแต่ภูมิชั้นต่ำกว่าสุภากิณภูมิ เมื่อกัปพินาศด้วยลม ย่อมพัดด้วยลมตั้งแต่ภูมิชั้นต่ำกว่าเวหฺพผลภูมิ”

โลกนี้ย่อมพินาศไปด้วยไฟ ๗ ครั้งเสมอ พินาศด้วยน้ำในครั้งที่ ๘ แล้วพินาศด้วยไฟอีก ๗ ครั้ง พินาศด้วยน้ำในครั้งที่ ๘ แล้วมีวาระแห่งลมแทนน้ำในวาระของน้ำ ครั้งสุดท้ายในวาระทั้งหมด ๖๔ วาระ โดยประเภทของหมวดแปด [ไฟ ๗ ครั้ง น้ำ ๑ ครั้ง] ๘ คราว ข้อความนี้ย่อมสำเร็จได้

ถามว่า : สำเร็จได้อย่างไร

ตอบว่า : คำว่า อาภัสสรานํ อภฺจุ กปฺปานิ (๘ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นอาภัสสร) แสดงว่าการพินาศด้วยน้ำมีอยู่ในวาระที่ ๘ ส่วนใน ๗ วาระๆ ในระหว่างมีการพินาศด้วยไฟ และคำว่า สุภากิณฺหาณํ จตุสฺสกุจิ กปฺปานิ (๖๔ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นสุภากิณหา) แสดงว่าการพินาศด้วยลมมีอยู่ในวาระที่ ๖๔ ต่อครั้ง ส่วนในวาระ ๖๓

ครั้งในระหว่าง มีการพินาศด้วยไฟและน้ำ ดังโบราณจารย์กล่าวว่า

“โลกพินาศด้วยไฟเบื่องล่างตั้งแต่พรหมชั้นอาภัสสรา พินาศด้วยน้ำเบื่องล่างตั้งแต่พรหมชั้นสุภกิณหา พินาศด้วยลมเบื่องล่างตั้งแต่พรหมชั้นเวหัปผลา วาระที่โลกพินาศด้วยไฟ มี ๗ ครั้งๆ คราวที่ ๘ จึงพินาศด้วยน้ำ เมื่อครบ ๖๔ คราวแล้ว วาระของลมจึงมี ๑ คราว”

[ข้อความนี้เป็นคาถา ๒ บท พบในคัมภีร์วิภาวณี (ฉบับมหาจุฬาราย หน้า ๒๔๖) โดยท่านนำมาจากคัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะแปลภาษาสิงหลที่พระสารีบุตรเถระประพันธ์ไว้ตามข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรค (เล่ม ๒ หน้า ๕๘) แต่คัมภีร์ปรหมัตตที่ป็นกล่าวสลับคาถากันเพื่อให้เข้าใจง่าย และใช้ชื่อว่า สุภากิณณ แทน สุภกิณหา]

ครั้นโลกพินาศเช่นนั้นแล้ว ปฐมฉานภูมิย่อมจะพินาศไปด้วยเช่นกัน อสงไขยกับจึงควรเป็นกับในคำว่า พรหมปาริสัชชาน เทวาน กปปสสุ ตติโย ภาโค อายุปปมาณ, พรหมบุโรหิตาน อุตตมกปโป, มหาพรหมาน เอโก กปโป (ส่วนที่สามของกับเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นปาริสัชชา ครึ่งกับเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นบุโรหิต หนึ่งกับเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นมหาพรหม)

มหากกับไม่ควรเป็นกับ ดังได้กล่าวว่า “คำว่า กปปสสุ (กับ) นี้ หมายถึงอสงไขยกับ”

อีกนัยหนึ่งหมายถึงอายุกับก็สมควร เพราะเมื่อกับพินาศด้วยไฟ ครั้นพื้นปฐมฉานภูมิเจริญอยู่ ย่อมเจริญก่อนพื้นภูมิทั้งหมดเมื่อพินาศอยู่ก็พินาศภายหลังพื้นภูมิทั้งหมด จึงกล่าวได้ว่าอสงไขยกับ ๒ กับเป็นอายุกับหนึ่งในพื้นภูมินั้น โดยถือเอาวิวัฏฏอายุกับหนึ่งพร้อมด้วยครึ่งหลังของวิวัฏฏกับและครึ่งแรกของสังวัฏฏกับ ส่วนพื้นภูมิที่ ๒ เป็นต้นไปหมายถึงมหากปโปอย่างเดียว

๓๔. จำนวนน้อยหรือมากกว่าเล็กน้อยก็ไม่นับรวมเข้าไว้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อาภัสสราน อฏฐ กปปานิ (๘ กับเป็นปริมาณอายุของพรหมชั้นอาภัสสรา) โดยหมายเอา ๗ กับครึ่ง

แม้คำว่า จตุสณฺฐิ กปปานิ (๖๔ กับ) ก็เช่นเดียวกัน [คือหมายเอา ๖๓ กับครึ่ง]

[ภาษาบาลีมีสำนวนอย่างหนึ่งซึ่งไม่นับรวมจำนวนน้อยหรือมากกว่าเล็กน้อย เพื่อให้จำง่าย ดังคัมภีร์มัชฌิมนิกายภูิกกา (เล่ม ๒ หน้า ๒๒๔) กล่าวว่า อปฺปํ อุนฺมธิกํ วา คณฺหุคํ น โหติ (จำนวนน้อยหรือมากกว่าเล็กน้อยมักไม่นับรวมเข้าไว้) เช่นชาดกที่กล่าวว่ามี ๕๕๐ เรื่องก็มีจำนวนจริง ๕๔๗ เรื่อง และมหาสาวกที่กล่าวว่ามี ๘๐ รูปก็มีจำนวนจริง ๗๘ รูป โดยไม่นับอัครสาวกทั้งสองรูป]

๔๕. **आकाशान्नृजายตनुपค** คือ พรหมผู้เข้าถึงอาภาสานนุจายตณภูมิ
[๒๐,๐๐๐ กัปเป็นปริมาณอายุ]ของพรหมผู้เข้าถึงอาภาสานนุจายตณภูมินั้น

อธิบายคาถาสรุป

๔๙. **เอกวิสยะ** คือ จิตที่มีอารมณ์เป็นอย่างเดียวกัน
คำว่า เอกชาติยํ แปลว่า ในภพเดียวกัน

อธิบายหมวด ๔ แห่งกรรม

อธิบายกรรม ๔ โดยกิจ

๕๐. **ชนกะ** คือ กรรมให้ผลใหม่

อุปถัมภกะ คือ กรรมอุปถัมภ์

อุปปีฬกะ คือ กรรมบีบคั้น

อุปฆาตกะ คือ กรรมตัดรอน

ชนกรรม คือ เจตนาที่เป็นกุศลหรืออกุศลอันก่อให้เกิดขั้นที่เป็นนิวาภและกฏัตตารูป (กรรมชรูป) ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล เจตนาที่นับว่าเป็นกรรมบถย่อมก่อให้เกิดผลในปฏิสนธิกาล ส่วนเจตนาที่ถึงความเป็นกรรมบถหรือไม่ก็ตาม โดยต่ำสุดเจตนาในชวนจิตที่เกิดทางทวาร ๕ รวมทั้งเจตนาที่เป็นกุศลและอกุศลในยามฝัน ย่อมก่อให้เกิดผลในปวัตติกาล

อุปถัมภกรรม คือ เจตนาที่เป็นกุศลหรืออกุศลทั้งหมดที่ไม่ได้โอกาสให้ผล หรือมีผลสุกยอมแล้ว แม้กรรมนั้นจะก่อให้เกิดผลก็เป็นไปโดยอุปถัมภ์กรรมอื่นหรือหมู่ชนันท์ที่

เกิดจากกรรมเหมือนกันในเวลาก่อนหรือหลังวาระส่งผลของตน เหมือนเจตนาในการนบไหว้พระรัตนตรัยในเวลาเริ่มแต่งคัมภีร์

ข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า อุปตถมภกํ ปน วิปากํ ชเนตุํ นสกุโกติ.^{๙๙} (อุปถัมภกกรรมให้ผลไม่ได้) หมายถึงอุปถัมภกกรรมที่ยังไม่ได้โอกาสให้ผล เพราะเมื่อมีความพร้อมเพียงแห่งเหตุปัจจัย กรรมย่อมจะส่งผลแน่นอนในปวัตติกาล

การอุปถัมภกกรรมอื่น คือการให้โอกาสแก่ชนกรรมอื่นที่ยังไม่ได้โอกาส ย่อมปรากฏชัดในเวลาใกล้เสียชีวิต เพราะขณะนั้นเมื่อกุศลชวนจิตแล่นไป กุศลกรรมอื่นที่ส่งผล ปฏิสนธิย่อมได้โอกาส หรือเมื่ออกุศลชวนจิตแล่นไป อกุศลกรรมอื่นย่อมได้โอกาสเช่นกัน ดังพระพุทธทวจะในคัมภีร์อิติวุตตกะว่า

อิมสฺมี จายํ สมเย	กาลงกริยาถ ปุคฺคโล
สคฺคฺมฺหิ อุปฺปชฺเชยฺย	จิตฺตณฺหิสฺส ปสาทิตํ.
อิมสฺมี จายํ สมเย	กาลงกริยาถ ปุคฺคโล
นิริเย อุปฺปชฺเชยฺย	จิตฺตณฺหิสฺส ปทุสฺสิตํ. ^{๑๐}

“ในขณะนั้น ถ้าบุคคลนี้พึงเสียชีวิต เขาจะไปอุบัติในสวรรค์ เพราะจิตของเขาเลือกมโนแล้ว หรือในขณะนั้น ถ้าบุคคลนี้พึงเสียชีวิต เขาจะไปอุบัติในนรก เพราะจิตของเขาประทุษร้ายแล้ว”

อุปถัมภกกรรมย่อมเกิดได้เสมอในปวัตติกาลอีกด้วย

การอุปถัมภกหมู่ชนันท์ที่เกิดจากกรรม คือการกระทำหมู่ชนันท์ให้ดำเนินไปนานกว่าเดิม โดยกำจัดอันตรายแห่งชีวิตของกระแสชนันท์ที่เกิดจากกุศลกรรมหรืออกุศลกรรม ด้วยการนำเครื่องอุปถัมภกชีวิตเข้ามาด้วยดี ดังพระพุทธทวจะว่า

อภิวาทนสฺสิลิสฺส	นิจฺจํ วุฑฺฒาปจายิโน
จตฺตารโ ธมฺมา วุฑฺฒนฺติ	อายุ วณฺโณ สุขํ พลํ. ^{๑๑}

“ธรรม ๔ ประการ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ ย่อมเจริญแก่บุคคลผู้นบไหว้ และอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่เป็นนิตย์”

อนึ่ง กุศลกรรมย่อมอุปถัมภ์กระแสน้ำที่เกิดจากอกุศลกรรมได้ และอกุศลกรรมก็อุปถัมภ์กระแสน้ำที่เกิดจากกุศลกรรมได้ เพราะกุศลกรรมที่เคยกระทำมาแล้วย่อมทำให้กระแสน้ำในปวัตติกาลเจริญได้แม้ว่าจะเกิดจากอกุศลกรรมในภาคและครุฑเป็นต้นผู้มีฤทธิ์มาก อกุศลกรรมที่เคยกระทำมาแล้วย่อมทำให้กระแสน้ำในปวัตติกาลดำเนินไปได้ นานกว่าเดิมแม้จะเกิดจากกุศลกรรมในชนบางเหล่ามีวินิปาติกาสูตรเป็นต้น

อุปปีฬกรรมและอุปฆาตกรรม คือ กุศลเจตนาหรืออกุศลเจตนาดังที่กล่าวแล้ว เพราะแม้เจตนาเหล่านั้นจะส่งผลก็เป็นไปโดยเบียดเบียนทำให้กรรมอื่นหรือกระแสน้ำที่เกิดจากกรรมก่อนกำลัง และตัดรอนไปโดยสิ้นเชิง ในเวลาก่อนหรือหลังโอกาสให้ผลของตน หรือในเวลาได้รับโอกาสให้ผล

ลำดับแรกในกรรมเหล่านั้น การเบียดเบียนกรรมอื่นในอุปปีฬกรรม เป็นการทำให้ชนกรรมอื่นอ่อนกำลัง ความจริงแม้กรรมจะมีกำลังในเวลาทำกรรม แต่เมื่อถูกกรรมอื่นที่ตรงกันข้ามกันและทำในภายหลังเบียดเบียนอยู่ ก็ถูกลิดรอนกำลังไป เมื่อจะส่งผลให้ไปอุบัติในภูมิชั้นสูง ย่อมทำให้ไปเกิดในภูมิชั้นต่ำได้ เมื่อจะส่งผลให้ไปอุบัติในเทวดาที่มีศักดิ์ใหญ่ มีฤทธิ์มาก ก็ทำให้ไปเกิดในเทวดาที่มีศักดิ์น้อย เมื่อจะส่งผลให้ไปอุบัติในสกลสูง ก็ทำให้ไปเกิดในสกลต่ำ เมื่อจะส่งผลให้ไปอุบัติในช่วงเวลาที่มีอายุยืน ก็ทำให้ไปเกิดในช่วงเวลาที่มีอายุสั้น เมื่อจะส่งผลให้มีโภคทรัพย์มาก ก็ทำให้มีโภคทรัพย์น้อย เมื่อจะให้เกิดอติภาพของบุรุษ ก็ทำให้เกิดอติภาพของสตรีหรือบัณฑิต ก็ทำให้เกิดฉิวพรรณงาม ก็ทำให้เกิดฉิวพรรณไม่งาม เมื่อจะให้เกิดอินทรีย์บริบูรณ์ ก็ทำให้อินทรีย์บกพร่องเป็นคนตาบอดหรือหูหนวก เมื่อจะทำให้เกิดอวัยวะน้อยใหญ่สมบูรณ์ ก็ทำให้อวัยวะมีมือเท้าเป็นต้นพิการ เช่นเดียวกันนี้ อกุศลกรรมในเวลาทำกรรมที่จะส่งผลให้ไปเกิดในมหานรก ย่อมถูกกุศลกรรมที่ทำในภายหลังซึ่งมีกำลังกว่าเบียดเบียนอยู่ ย่อมทำให้ไปเกิดในอุสสทนรกหรือในเปรต พระเจ้าอชาตศัตรูเป็นอุทาหรณ์ในเรื่องนี้

[พระเจ้าอชาตศัตรูกระทำปิศุมพิตพลึงพระชนม์พระเจ้าพิมพิสาร แม้ควรจะไปเกิดในนรก อเวจีแต่ด้วยบุญกุศลที่สั่งสมในพระศาสนามีการปรนนิบัติพระพุทธรูปเจ้าและอุปถัมภ์ปฐมสังคายนาเป็นต้น

พระองค์จึงไปเกิดในอุสสทนรกที่เป็นนรกขุมเล็กบริวารของนรกใหญ่ ๘ ขุม]

พึงกล่าวข้อความทั้งหมดว่า อุกุศลกรรมที่แม้จะส่งผลให้ไปเกิดในอุสสทนรก ย่อมทำให้เกิดในเปรตหรือสัตว์ดิรัจฉาน เป็นต้น

พึงทราบอุปถัมภ์ภกกรรมโดยนัยตรงกันข้ามกับอุปปีฬกรรมและอุปฆาตกรรม โดยแท้จริงแล้ว แม้กรรมจะมีกำลังน้อยในขณะที่ทำ แต่เมื่อได้รับการอุปถัมภ์จากกุศลกรรม หรืออกุศลกรรมที่มีกำลังเสมอกันในภายหลัง ย่อมจะมีกำลังมาก

การเบียดเบียนกระแสน้ำที่เกิดจากกรรม คือ การก่อให้เกิดทุกข์โดยทำให้เกิดโรคนานาหน้ำการในร่างกายตั้งแต่ขณะปฏิสนธิของสัตว์ที่เกิดด้วยกรรมอื่น หรือกระทำความวิบัติแก่ฐานันดร ไรณา ที่ดิน วัว ควาย ทรัพย์ ข้าวเปลือก และโภคสมบัติ รวมทั้งแก่บุตร ภรรยา ญาติ และมิตรสหาย

ขึ้นชื่อว่าผลกรรมมี ๒ ประการ คือ ผลโดยตรง และผลโดยอ้อม

ผลโดยตรงย่อมเกิดแก่ผู้กระทำความกรรมเท่านั้น ไม่ปรากฏแก่ผู้อื่น ส่วนผลโดยอ้อมเป็นผลที่เกี่ยวกับผู้อื่นอีกด้วย เช่นเดียวกับเรื่องของอานันทเศรษฐีในคัมภีร์ธรรมบท

[อานันทเศรษฐีเป็นคนตระหนี่ไม่ให้ทานและห้ามคนอื่นเมื่อเสียชีวิตแล้วไปเกิดเป็นคนขี้ใจ ตั้งแต่ปฏิสนธิในครรภ์มารดา บิดามารดาและคนในหมู่บ้านหางานทำเลี้ยงชีพไม่ได้ ต้องประสบความอดอยากและทุกข์ต่างๆ นาน้ำการ]

ส่วนกรรมที่ทำให้อวัยวะมีจักขุเป็นต้นซึ่งเกิดจากกรรมเสียหายไปโดยประการทั้งหมด เหมือนจักขุของพระเจ้าจักขุบาลเถระเป็นต้น กรรมนั้นจัดเข้าในอุปฆาตกรรม

[พระเจ้าจักขุบาลเถระเคยเป็นหมอตา เมื่อคนไข้ไม่ให้คำรักษาตามที่สัญญาไว้ก็จ่ายยาให้ตามอด ผลกรรมนั้นติดตามาทำให้เกิดโรคตาจนตาบอดในชาติสุดท้าย]

คำว่า อุปฆาตกะ, อุปัจเจตกะ มีอรรถเหมือนกัน ดังอรรถกถาัมชฌิมนิกาย กล่าวถึงอุปัจเจตกะก่อนแล้วกล่าวว่า

อุปฆาตกนฺติปิ เอตสฺเสว นามิ.^{๒๒}

“แม้คำว่า อุปฆาตกะ ก็เป็นชื่อของอุปัชฌายกรรม”

ส่วนในอรรถกถาอังคุตตรนิกายกล่าวถึงอุปฆาตกะก่อนแล้วกล่าวว่า

อุปัชฌายกนฺติปิ ตสฺเสเวตํ นามิ.^{๒๓}

“แม้คำว่า อุปัชฌายกะ ก็เป็นชื่อของอุปฆาตกรรม”

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค มรณสตินิเทศ อุปฆาตกรรมเรียกเป็นอุปัชฌายกรรมที่
ัตตรอนกรรม และในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ พระอนุรุทธาจารย์จักกล่าวต่อไปว่า
อุปัชฌายกมฺมูนา (ด้วยกรรมัตตรอน)

การัตตรอนกรรมอย่างอื่นของกรรมนี้ย่อมปรากฏในเวลาใกล้เสียชีวิต เพราะ
ขณะนั้นเมื่อทุกุณินิमितปรากฏอยู่ด้วยแรงกรรมชั่วก่อน กรรมดีห้ามกรรมชั่วแสดงสุคตินิमित
แล้วให้ไปเกิดในสวรรค์ ครั้นสุคตินิमितปรากฏอยู่ด้วยแรงกรรมดี กรรมชั่วห้ามกรรมดีแสดง
ทุกุณินิमितแล้วให้ไปเกิดในอบายภูมิ เช่นเดียวกับเรื่องของพระเจ้าทูลฐคามณีและบิดาของ
พระโสณเถระ

[พระเจ้าทูลฐคามณีบังเกิดทุกุณินิमितในเวลาใกล้สวรรคตต่อมาพระองค์ระลึกถึงผลบุญที่ทำไว้
ทุกุณินิमितหายไปแล้วเกิดสุคตินิमित พระองค์จึงทรงจุติแล้วไปเกิดในสวรรค์ ส่วนบิดาของพระโสณะ
เห็นทุกุณินิमितก่อน ต่อมาพระโสณะชักชวนให้ถวายดอกไม้แด่พระเจดีย์แล้วเกิดสุคตินิमित จึงจุติแล้ว
ไปเกิดในสวรรค์]

ในอรรถกถาอังคุตตรนิกายกล่าวว่า

กุสลากุสलगมฺมกฺขยกรสฺส มคฺคกมฺมสฺสปี กมฺมนฺตรูปฺจฺเฌนทตา วุตฺตา. อังคุลิ-
มालตุเถราทีนํ วिय.^{๒๔}

“กรรมคือมรรคกุศลอันทำให้กุศลกรรมและอกุศลกรรมหมดสิ้นไป เป็นกรรม
ัตตรอนกรรมอื่น เหมือนมรรคของพระอรหันต์มีพระอังคลิมาเถระเป็นต้น”

[พระองค์คูมัลทำปาณาติบาตไ้มาก แต่อรหัตตมรรคของท่านได้ตรอนกุศลกรรมและอกุศลกรรมทั้งหมด ท่านจึงไม่เกิดอีก]

มหัคคตกุศลกรรมที่บรรลุในภพนี้ย่อมเสื่อมไปด้วยอกุศลกรรมใด อกุศลกรรมนั้นควรรวมเข้าในกรรมตรอนกรรมอื่น เหมือนกรรมของพระเทวทัต

[พระเทวทัตเกิดความโลภอยากเป็นพระพุทธเจ้า ทำให้ฉานเสื่อม ความโลภนั้นจัดเป็นอุปฆาตกรรมที่ตรอนฉาน]

ส่วนการตรอนกระแสนั้นที่เกิดจากกรรม พึงทราบโดยเนื่องกับบุคคลผู้เสียชีวิตด้วยโรคภัยหรือความพยายาม[ของคนอื่น]ในขณะที่ยังมีกรรมที่สืบอายุในภพนั้นๆ เริ่มตั้งแต่เวลาที่เป็นน้ำกละ (น้ำใส) ด้วยแรงกรรมชั่วที่ได้โอกาส

ความเป็นกุศลและอกุศลของกรรมทั้ง ๔ อย่างนี้ กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๒๔} และอรรถกถาอังคุตตรนิกาย^{๒๕} โดยหมายถึงการอุปถัมภ์กรรมอื่นหรือกระแสน์ที่เกิดจากกรรมเป็นต้น ส่วนในอรรถกถามัชฌิมนิกาย^{๒๖} กล่าวถึงความเป็นกุศลแห่งอุปถัมภ์กรรมและความเป็นอกุศลแห่งอุปถัมภ์กรรมและอุปฆาตกรรม โดยหมายเอาการอุปถัมภ์กระแสน์ที่เกิดจากกรรมเป็นต้น โดยคล้ายตามพระสูตรนั้น แต่มตินั้นกล่าวไว้ในมัชฌิมกฏีกา^{๒๗} และอังคุตตรกฏีกา^{๒๘} ว่าไม่ชอบด้วยเหตุผล ส่วนในคัมภีร์มหาภิภา^{๒๙} กล่าวว่าป็นมติของบางอาจารย์ แต่พึงทราบว่าเป็นนัยของพระบาลีเฉพาะแห่ง เพราะอรรถกถามัชฌิมนิกายกล่าวไว้โดยคล้ายตามพระสูตรนั้น จึงไม่ควรกล่าวว่าเป็นมติของบางอาจารย์

ความโดยพิสดารมีดังนี้ว่า พระพุทธองค์ตรัสถึงอุปฆาตกรรมไว้ด้วยปาณาติบาตในพระสูตร ดังพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

อปฺปายุกสํวตฺตนิกา เอสา มาณว ปฏฺฐิพา, ยทิทํ ปาณาติปาตี โหติ.^{๓๐}

“ดูกรรมาณพ ความเป็นผู้ปลงชีวิตสัตว์นี้ เป็นข้อประพฤติทำให้อายุสั้น”

อนึ่ง พระพุทธองค์ตรัสถึงอุปถัมภ์กรรมไว้ด้วยการเบียดเบียนเป็นต้น ดังพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

พหุวาจาธสวตตนิกา เอสา มาณว ปฏิปทา, ยทิทํ สตฺตานํ วิหจกชาติโก โหติ.^{๓๒}

“ดูกรมาณพ ความเป็นคนมักเบียดเบียนเหล่าสัตว์นี้ เป็นข้อประพจน์ทำให้มีโรครมาก”

ส่วนอุปถัมภ์ภกรรมตรัสไว้ด้วยการงดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น ดังพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

ที่ชาวยุกสวตตนิกา เอสา มาณว ปฏิปทา, ยทิทํ ปาณาติปาตํ ปหาย ปาณาติปาตา ปฏิวิโรโต โหติ.^{๓๓}

“ดูกรมาณพ การละปาณาติบาต งดเว้นจากปาณาติบาตนี้ เป็นข้อประพจน์ให้อายุยืน”

พระดำรัสทั้งหมดนี้ตรัสไว้โดยเนื่องกับเหล่าสัตว์ที่มาสู่ความเป็นมนุษย์เท่านั้น จึงเป็นนัยของพระบาลีเฉพาะที่อย่างนี้

ส่วนในคัมภีร์มหาภูทิกและอังคุตตรภูทิกไม่ประสงค์การอุปถัมภ์ภกรรมอื่นเป็นต้น แล้วกล่าวว่า

นกาทิภาโว นาม วิปากํ ปติ อิจฺฉิตพฺโพ, น กมฺมณฺติ วิปากสฺสเสว อุปฆาตกตา ยุตฺตา วีย ทิสฺสติ.^{๓๔}

“ความเป็นชนกรรมเป็นต้นเนื่องกับผล [คือกระแสน้ำที่เกิดจาก กรรม] ไม่เนื่องกับกรรม อุปฆาตกรรมจึงควรเป็นกรรมตร้อนผล”

คำว่า กิจจวเสน (โดยเนื่องด้วยกิจ) คือ โดยเนื่องด้วยกิจ ๔ คือ การให้ผลใหม่ การอุปถัมภ์ การบีบคั้น และการตร้อน เจตนาในการปลงชีวิตเป็นต้นย่อมทำให้สำเร็จ กิจ ๔ อย่างนั้น

เจตนาย่อมกระทำกิจมีการอุปถัมภ์เป็นต้น ๓ อย่างที่ได้รับเหตุปัจจัยตราบที่ยังไม่ได้โอกาสส่งผล เมื่อได้รับโอกาสส่งผลแล้วย่อมส่งผลให้ไปเกิดในอบายภูมิหนึ่งตามนัยที่กล่าวไว้ในสาเกตปัญหาวา เอกาย เจตนายเอกา เอว ปฏิสนฺธิ โหติ.^{๓๕} (การปฏิสนธิ

ครั้งเดียวย่อมมีแก่เจตนาดวงหนึ่ง) ต่อจากนั้นการก่อให้เกิดผลคือปฏิสนธิย่อมไม่มี แต่ทำให้สำเร็จกิจ ๓ อย่างอื่นพร้อมกับการให้ผลในปวัตติกาลตลอดแสนภพบ้าง ตลอดแสนภพบ้าง เช่นเดียวกับเรื่องพระเทวีพระนามว่าธัมมทินนาของพระเจ้าอุคคเสนะ

[พระนางธัมมทินนาเคยฆ่าแพะตัวหนึ่งในชาติก่อน จึงตกนรกด้วยกรรมนั้นแล้วเกิดโรคปวดศีรษะในชาติหลายชาติเท่ากับจำนวนชนแพะ การตกนรกเป็นผลของชนกรรมในปฏิสนธิกาล ส่วนการเกิดโรคปวดศีรษะเป็นผลในปวัตติกาล]

เมื่อเจตนาได้ตัดรอนพระอริยบุคคลหรือตัดรอนผู้ถึงพร้อมด้วยจิตอันตั้งงามในเวลา ก่อนที่ตนจะได้โอกาสให้ผล ย่อมตัดรอนแล้วให้โอกาสแก่กรรมอื่น ไม่ก่อให้เกิดผลใหม่ แต่เมื่อตัดรอนกระแสขันธ์ของบุคคลผู้มีใจชั่ว ย่อมตัดรอนแล้วก่อให้เกิดผลใหม่ คือตั้งแต่ ระยะเวลาได้รับผลปฏิสนธิคราวหนึ่งย่อมกระทำการตัดรอนเป็นต้นในอรรถภาพแสนภพเป็นอันมาก เช่นเดียวกับเรื่องของพระมหาโมคคัลลานเถระ พระนางสามาวดี ภิกษุผู้พำนักอยู่ ณ ฝั่งน้ำ วัคคุมุทา ทูสีมาร และพระเจ้ากลาพู

[พระโมคคัลลานะเคยปลอมเป็นโจรทุบตีบิดามารดา จึงถูกโจรหาร้อยตามประทุษร้ายด้วยกรรมตัดรอนนั้น

พระนางสามาวดีเคยใช้ไฟเผาพระปัจเจกพุทธเจ้า จึงถูกไฟเผาในชาตินี้ แต่พระนางได้ไปเกิดในสวรรค์ด้วยอำนาจของเมตตาที่เจริญในขณะที่ใกล้เสียชีวิตซึ่งตัดรอนกรรมที่ใช้ไฟเผา

ภิกษุ ๕๐๐ ผู้พำนักอยู่ ณ ฝั่งน้ำวัคคุมุทาได้เป็นโจรในชาติก่อน วันหนึ่งหลังจากรักษา ศีลแล้วถูกชาวบ้านติดตามฆ่า เมื่อเสียชีวิตได้ไปเกิดในสวรรค์ด้วยผลบุญที่รักษาศีลซึ่งตัดรอน ปาณาติบาตกรรม

ทูสีมารเป็นเทวดาในสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่า กุสสันธะ ได้เข้าสิงเด็กแล้วใช้ก้อนหิน ขว้างใส่พระวิรุระผู้เป็นอัครสาวก บาบนั้นทำให้ทูสีมารจุติจากความเป็นเทวดาแล้วตกนรกเวจีทันที

พระเจ้ากลาพูรับสั่งให้เชือดเนื้ออวัยวะในกายของฤๅษีชนดิวาที่จนท่านเสียชีวิต ด้วยผลกรรมนั้นพระองค์ถูกธรณีสูบตกนรกเวจีในทันที]

อุปัทวเหตุกรรมนี้ย่อมเกิดขึ้นมากมายแก่สัตว์ดิรัจฉาน อกุศลกรรมที่มีกำลังมาก จึงตัดรอนอกุศลกรรมที่มีกำลังน้อยหรือกระแสขันธ์ที่เกิดจากอกุศลกรรมได้ ดังสาธกใน

อรรถกถาัมชฌิมนิกายว่า

อกุสลกมุเม อายุหิเต พลวกมมัม ทุพฺพลกมฺมสฺส วิปากํ ปฏิพาหิตฺวา อตฺตโน
วิปากสฺส โอกาสํ กโรติ.^{๓๖}

“เมื่อสั่งสมอกุศลกรรมจำนวนมาก กรรมที่มีกำลังย่อมห้ามผลของ กรรมที่มี
กำลังน้อยแล้วให้โอกาสแก่ผลของตน”

แม้การตรอนกระแสรูปในลำดับรูป ๕ อย่างคือ จักขุทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ
ชีวหาทสกะ และภาวทสกะโดยประการทั้งปวง โดยไม่ตรอนกระแสภวังค์ที่กรรมอื่นก่อให้เกิด
เกิดขึ้นในปวัตติกาล ก็เป็นกิจของอุปฆาตกรรมนี้

ข้อความในคัมภีร์มหาฎีกาและอังคุตตรฎีกาว่า

อุปปีฬิกํ อณฺณสฺส วิปากํ ฉินฺหติ, น สยํ อตฺตโน วิปากํ ชเนติ.^{๓๗}

“อุปปีฬกรรมย่อมกำจัดผลของกรรมอื่น ไม่ให้ผลเอง”

ข้อความนั้นกล่าวไว้ตามข้อความในคัมภีร์อรรถกถาที่ว่า

สุขทุขํ ปีเพติ, อทฺธานํ ปวตฺติตุํ น เทติ.^{๓๘}

“ย่อมเบียดเบียนสุขหรือทุกข์ ไม่ให้โอกาสเกิดผลนาน”

คำว่า “ไม่ให้โอกาสเกิดผลนาน” นี้ หมายความว่า ไม่ให้เกิดโอกาสเกิดผลคือสุข
หรือทุกข์นาน มิได้กำจัดผลของกรรมอื่นพร้อมกับกระแสภวังค์เหมือนอุปฆาตกรรม

(๑๔๘) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “ชนกกรรมไม่ตรอนผลของกรรมอื่น ย่อมก่อให้เกิด
เกิดผลได้ ส่วนอุปฆาตกรรมมีการตรอนเกิดขึ้นก่อนข้อนี้คือคำวินิจฉัยในคัมภีร์อรรถกถา
ทั้งหลาย” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะในคัมภีร์อรรถกถาพบเรื่องของบุคคลผู้เสียชีวิตด้วย
กรรมตรอนที่ได้กระทำในภพนี้แล้วไปเกิดในสวรรค์

(๑๔๙) ข้อความในคัมภีร์นั้นว่าอุปฆาตกรรมไม่อาจส่งผลได้โดยกล่าวว่า “ส่วน
อาจารย์บางท่านกล่าวถึงอุปปีฬกรรมว่าบีบคั้นผลของกรรมอื่นในระหว่างๆ ด้วยการทำให้

เกิดเหตุปัจจัยมีความอ่อนแอเป็นต้น ส่วนอุปฆาตกรรมตรวนผลกรรมนั้นโดยประการ
ทั้งปวงแล้วให้ออกาสแก่กรรมอื่น มิได้ก่อให้เกิดผลเอง หากเป็นตามนี้ ความต่างกัน
ระหว่างอุปฆาตกรรมกับชนกรรมย่อมปรากฏชัด” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะในคัมภีร์
อรรถกถาพบเรื่องทุสึมารและพระเจ้ากลาพูเป็นต้นซึ่งไปเกิดในอบายด้วยกรรมนั้น โดย
การที่กรรมดังกล่าวเป็นอุปัชฌายกรรม

อธิบายกรรม ๔ ด้วยการให้ผล

๕๑. คำว่า ครุกัม (ครุกรรม) คือ กรรมหนักที่กรรมอื่นไม่อาจจะห้ามได้ หมายถึง
มหัคคตกรรมในฝ่ายกุศล และอนันตริยกรรม ๕ กับนิยตมิจฉาทิฏฐิในฝ่ายอกุศล

ถามว่า : เหตุใดจึงกล่าวว่ามหัคคตกรรมเป็นครุกรรม เพราะเมื่อมหัคคตกรรม
เสื่อมไปด้วยความประมาทหรือถูกนิรณธรรมรบกวน หรือเมื่อถูกขัดขวางด้วยความพอใจ
ในภพ ย่อมไม่ให้ผล และเมื่อบุคคลหนึ่งทำอนันตริยกรรมหลายประเภท กรรมอื่นย่อม
ไม่ให้ผลในขณะที่กรรมหนึ่งส่งผลอยู่มิใช่หรือ

ตอบว่า : ลำดับแรก มหัคคตกรรมชื่อว่าครุกรรม เพราะมีสภาพที่กุศลกรรมอื่น
ไม่อาจห้ามได้ในขณะที่ปราศจากธรรมคือความประมาท นิรณธรรม ความพอใจในภพ และ
มหัคคตกรรมอื่นที่มีกำลังมากกว่า ส่วนอนันตริยกรรมชื่อว่า ครุกรรม เพราะมีสภาพที่
ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งไม่อาจห้ามได้ในขณะที่ปราศจากอนันตริยกรรมที่มีกำลังมากกว่า
โปรดทราบความเป็นครุกรรมของกรรมเหล่านั้นตามสมควรอย่างนี้

คำว่า อาสนุนิ (อาสนนกรรม) คือ กรรมที่ระลึกได้ในเวลาใกล้เสียชีวิต รวมทั้ง
กรรมที่กระทำในขณะนั้น

ในพากย์นั้น คำว่า “กรรมที่กระทำในขณะนั้น” หมายถึง กุศลกรรมหรืออกุศล-
กรรม ที่กระทำในเวลาใกล้เสียชีวิตอันเป็นช่วงก่อนจากขวนวิถิสุตท้าย

กรรมคือมิจฉาทิฏฐิหรือสัมมาทิฏฐิที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของวิปัสสนาเป็นต้น เป็น
สิ่งที่กระทำได้แม้ในขวนวิถิสุตท้าย สมจริงดังพระพุทธทวณะว่า

มรณกาลे वासुसो हि मिज्जातिग्घुจิ सम्मातिग्घुจิ สมตฺता समातिनฺนา.^{๓๙}

“เขายึดมั่นถือเอามิจจาทิग्घุจิหรือสัมมาทิग्घุจิในเวลาใกล้เสียชีวิตก็ดี”

ด้วยพระดำรัสนี้ พระพุทธองค์แสดงว่า กรรมอื่นนอกจากมิจจาทิग्घุจิที่เกิดใน
ชวณวิถีสุดท่ายให้ปฏิสนธิไม่ได้

คำว่า อาจิณฺณ (อาจิณฺณกรรม) คือ กรรมที่กระทำเสมอตลอดราตรีนาน อีกนัย
หนึ่ง หมายถึงกรรมที่กระทำคราวเดียวแล้วก่อให้เกิดโสมนัสหรือความเดือดร้อนใจเสมอ

กรรม คือ สิ่งที่ได้กระทำมาก่อน

กฏัตตากรรม คือ กรรมที่ควรกล่าวว่าเป็นกรรมเพราะได้เคยกระทำมาก่อน
ความหมายก็คือ ไม่ควรกล่าวว่าเป็นครุกรรมเป็นต้น

กรรม ๓ อย่างแรกที่ทำในภพนี้ ชื่อว่าอุปปัชชเวทนียกรรม (กรรมให้ผลในภพที่
สองถัดจากภพนี้) ส่วนกฏัตตากรรมเป็นอุปปัชชเวทนียกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่ถึงความ
เป็นกรรมบถ โดยพ้นจากครุกรรม อาสันนกรรม หรืออาจิณฺณกรรมที่ทำไว้ในชาตินี้ หรือ
เป็นอปรปริยายเวทนียกรรม (กรรมให้ผลในภพที่สามเป็นต้นไป) ที่เคยทำไว้ในชาติก่อน
ส่วนในคัมภีร์มหาภูติกถากล่าวถึงกรรมที่เคยทำมาในชาติก่อนเท่านั้นว่าเป็นกฏัตตากรรม มติ
นั้นไม่สอดคล้องกับคัมภีร์อรรถกถา สมจริงดังสาธกว่า

เอเตหิ ปน ตีหิ มุตฺตํ ปุณฺณํ ลหฺฐาเสวนํ กฏฺตฺตา วา ปน กมฺมํ นาม โหติ.^{๔๐}

“ส่วนกรรมที่พ้นจากกรรม ๓ อย่างนี้ ได้รับการเสพคุ้นเสมอ ชื่อว่า กฏัตตากรรม”

อปรปริยายเวทนียกรรมมีการข้ามารดาเป็นต้นที่เคยทำในชาติก่อน ก็ไม่อาจ
กล่าวว่าพ้นหรือไม่พ้นจากกรรม ๓ อย่างนี้ หรือว่าได้รับการเสพคุ้นหรือไม่ได้รับการ
เสพคุ้น เพราะกรรมเหล่านั้นจัดเป็นครุกรรม อาสันนกรรม หรืออาจิณฺณกรรม

ในอรรถกถาอังคุตตรนิกายกล่าวว่า

เอเตหิ ปน ตีหิ มุตฺตํ อญฺญาณวเสน กตํ กฏฺตฺตา วา ปน กมฺมํ นาม.^{๔๑}

“กรรมที่พ้นจากกรรม ๓ อย่าง กระทำไว้ด้วยความไม่รู้ ชื่อว่า กุฏตดากรรม”

กรรมเก่าเหล่านั้นไม่ใช่กระทำด้วยความไม่รู้อย่างเดียว เพราะในชาติก่อนบุคคลได้ทำกรรมเหล่านั้นด้วยความรู้บ้าง ด้วยความไม่รู้บ้าง คำอธิบายเช่นนั้นกล่าวไว้โดยเนื่องกับกรรมที่เป็นขวนจิตดวงที่ ๗ ซึ่งได้กระทำไว้ในภพนี้ พ้นจากครุกรรมเป็นต้น ๓ อย่าง ดังนั้น อปรปริยายกรรมที่ได้กระทำไว้ในชาติก่อนและกรรมที่เป็นขวนจิตดวงที่ ๗ จึงชื่อว่า กุฏตดากรรม ด้วยเหตุนี้ จึงกล่าวว่ากุฏตดากรรมจึงเป็นกรรมที่กระทำไว้ในอดีตที่เป็นชาตินี้หรือชาติก่อน

เมื่อมีกรรมทั้ง ๔ เหล่านี้ ครุกรรมให้ผลปฏิสนธิในภพถัดไป เมื่อไม่มีครุกรรม อาสันนกรรมจึงให้ผลปฏิสนธิ เมื่อไม่มีอาสันนกรรม อาจิณณกรรมจึงให้ผลปฏิสนธิ เมื่อไม่มีอาจิณณกรรม กุฏตดากรรมจึงให้ผลปฏิสนธิ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปากทานปริยาเยน แปลว่า โดยโอกาสให้ผล

ถามว่า : เหตุใดในคัมภีร์นี้ท่านจึงกล่าวอาสันนกรรมไว้ก่อนอาจิณณกรรม เนื่องจากอาจิณณกรรมตรัสไว้ก่อนอาสันนกรรมในพระบาลี สมจริงดังสารกว่า ยัม ครุกัม, ยัม พหุลัม, ยथाสนัน, กุฏตดา วา ปน กมัม.^{๔๒} (กรรมใดเป็นกรรมหนัก กรรมใดสั่งสมไว้มาก กรรมใดกระทำในเวลาใกล้เสียชีวิต หรือกรรมใดเป็นกรรมเพราะได้กระทำไว้ [กรรมทั้งหมดนั้นมี ๔ อย่าง]) ทั้งในคัมภีร์อรรถกถาได้แสดงโอกาสให้ผลตามลำดับนั้นไว้มิใช่หรือ

ตอบว่า : ในพระบาลีตรัสถึงอาจิณณกรรมไว้ก่อนตามลำดับกำลังให้ผลในบางขณะ ดังนั้น คัมภีร์อรรถกถาจึงแสดงโอกาสให้ผลตามลำดับไว้ แต่อาสันนกรรมถ้าไม่ยังใจให้ปีติยินดีหรือเร่าร้อน ก็มีกำลังน้อย ย่อมจะห้ามอาจิณณกรรมที่มีกำลังกว่าไม่ได้

ในมหากรรมวิภังคสูตรแสดงถึงการไปสู่สวรรค์ด้วยกุศลกรรมที่ทำในขณะใกล้เสียชีวิตของบางคนผู้สั่งสมทุจริตเสมอว่า

ปุพฺพเวทสฺส ตํ กตํ โหติ กลฺยาณกมฺมํ สุขเวทนียํ. ปจฺจเวทสฺส ตํ กตํ โหติ กลฺยาณกมฺมํ สุขเวทนียํ. มรณกาลे वेทस्स โหติ สมฺมาทิฏฺฐิ สมตฺตา สมาทินฺนา.^{๔๓}

“ผู้ไปสู่สวรรค์นั้นทำกรรมดีให้ผลเป็นสุขในกาลก่อน ทำกรรมดีให้ผลเป็นสุขในภายหลัง หรือยึดมั่นถือเอาสัมมาทิฐิในเวลาใกล้เสียชีวิต”

เช่นเดียวกันนี้ พระพุทธองค์ตรัสการไปสู่อบายด้วยอกุศลกรรมที่ทำในขณะใกล้เสียชีวิตของบางคนผู้สั่งสมสุจริตเสมอว่า

ปุพฺพเวทาสฺส ตํ กตํ โหติ ปาปกมฺมํ ทุกฺขเวทนียํ ๕เปยฺ มิจฺฉาทิฏฺฐิ สมฺตฺตาสมาทินฺนา.^{๔๔}

“ผู้ไปสู่อบายนั้นทำกรรมชั่วให้ผลเป็นทุกข์ในกาลก่อน ทำกรรมชั่วให้ผลเป็นทุกข์ในภายหลัง หรือยึดมั่นถือเอามิจฉาทิฏฐิในเวลาใกล้เสียชีวิต”

เมื่ออสังขารกรรมและอาจิณณกรรมทั้งสองมีกำลัง[เสมอกัน] อสังขารกรรมควรจะให้ผลก่อน พระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวอสังขารกรรมไว้ก่อนอาจิณณกรรมในคัมภีร์นี้

ในพระบาลีนี้ พระดำรัสว่า “ผู้ไปสู่สวรรค์นั้นทำกรรมดีให้ผลเป็นสุขในกาลก่อน” ตรัสไว้ด้วยอำนาจของกรรมที่ระลึกได้ในเวลาใกล้เสียชีวิต เช่นเดียวกับเรื่องของคนฆ่าโจร ชื่อตัมพทาลุจิกะและอุบาสกชื่อมหาวาตกาล

[คนฆ่าโจรชื่อตัมพทาลุจิกะทำปาณาติบาตตลอดชีวิต วันที่จะเสียชีวิตได้ถวายทานแด่พระสารีบุตรและพังครม เมื่อจุติแล้วไปเกิดในสวรรค์

อุบาสกชื่อมหาวาตกาลทำบุญกุศลมาตลอดชีวิต แต่เวลาใกล้เสียชีวิตเกิดมิจฉาทิฏฐิจึงไปอุปติในอบาย]

(๑๕๐) ในคัมภีร์วิภาวนีแสดงการเปรียบกับวัวแก่ที่พบในคัมภีร์อรรถกถา แล้วกล่าวย่ำว่า “อสังขารกรรมให้ผลก่อนโดยแท้” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะในคัมภีร์อรรถกถา มิได้กล่าวย่ำไว้เช่นนี้ ทั้งวัวแก่ที่ไม่อาจจะลุกขึ้นมาได้แม้จะยืนอยู่ใกล้ประตูคอกวัวก็ออกมาก่อนไม่ได้

อธิบายกรรม ๔ โดยเนื่องด้วยเวลาเสวยผล

๕๒. คำว่า **ทัญญธรรม** คือ อัตภาพปัจจุบันอันประจักษ์ [ภพนี้]

คำว่า **เวทนียะ** คือ ผลที่พึงเสวย

คำว่า **ทัญญธรรมเวทนียะ** คือ กรรมที่มีผลพึงเสวยในภพนี้

(๑๕๑) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “**ทัญญธรรมเวทนียะ** คือ กรรมที่พึงเสวยในภพนี้ ด้วยการเสวยผล” ข้อความนั้นไม่งาม ดังพระบาลีตรัสว่า

ทัญญเจว ฐมเม วิปากํ ปฏิสเวเตติ^{๔๕}

“ย่อมเสวยผลในภพนี้”

ในพระบาลีนี้ พระดำรัสว่า “ย่อมเสวยผล” แสดงถึงคำว่า เวทนีย (ผลพึงเสวย) ในที่นี้เป็นกรรมสาธนะและหมายถึงผล หากเป็นตามนี้ คำว่า ทัญญมมเวทนีย ควรจะเป็นพหูพจน์วิเศษณ์เท่านั้น ไม่ใช่ตบปริสสมาส

[คัมภีร์วิภาวนีแสดงรูปวิเคราะห์ ทัญญมมเวทนีย เป็นตบปริสสมาสว่า ทัญญมม เวทนีย ทัญญมมเวทนีย (ทัญญมมเวทนียะ คือ กรรมที่พึงเสวยในภพนี้) แต่คัมภีร์ปรหมัตถกปิณีสแสดงเป็นพหูพจน์วิเศษณ์ว่า ทัญญมม เวทนีย เอตสฺสชาติ ทัญญมมเวทนีย (ทัญญมมเวทนียะ คือ กรรมที่มีผลพึงเสวยในภพนี้)]

คำว่า **อุปปชชเวทนียะ** คือ กรรมที่มีผลพึงเสวยโดยเข้าไปใกล้ภพนี้แล้วถึงภพถัดไปจากภพนี้

ในคัมภีร์อรรถกถาแสดงอรรถของ อุปปชช ศัพท์ว่า “อุปปชชิตฺวา (เข้าไปใกล้ [ภพนี้] แล้วเข้าถึง)”^{๔๖} ส่วนในพระสูตรทั้งหลายพบปาฐะว่า “อุปปชชเชว” ดังนั้น จึงมีความหมายโดยเนื่องกับพระบาลีว่า **อุปปชช** คือ อัตภาพที่สองที่พึงเข้าถึงในภพใกล้คือภพถัดไปจากภพนี้

คำว่า **อุปปชชเวทนียะ** คือ กรรมที่มีผลพึงเสวยในอัตภาพที่สอง

อีกนัยหนึ่ง คำว่า อุปปชฺช เป็นบทนิบาตหนึ่งที่เป็นไปในภพถัดไป เหมือนคำว่า เปจฺจ (ในภพหน้า)

[ฉบับนักฎรังคายนาศาสนาและฉบับมหาจุฬาย ในปัจจุบันมีรูปว่า อุปปชฺช วา หรือ อุปปชฺเช วา ไม่มีรูปว่า อุปปชฺชเชว พระภิกษุจารย์กล่าวถึงรูปว่า อุปปชฺชเชว (อุปปชฺช + เอว) ตามฉบับโบราณที่พบในสมัยนั้น]

(๑๕๒) ในคัมภีร์วิภาวีกกล่าวว่า “**อุปปชฺชเวทนียะ** คือ กรรมที่เข้าถึงแล้วพึงเสวยในภพถัดไปจากภพนี้” ข้อความนั้นไม่งาม ดังพระบาลีตรัสว่า

อุปปชฺช วา วิปากํ ปฏิสสเวเตตี^{๔๗}

“หรือเข้าถึงแล้วเสวยผล”

คำว่า **ปริยาเย** คือ วาระที่เวียนมาเสมอ

คำว่า **อปรปริยาเย** คือ วาระอื่นที่เวียนมาเสมอ กล่าวคือ การเวียนมาของอัตภาพอื่นจากอัตภาพปัจจุบันและภพถัดไปที่ยังไม่มาถึงดังคัมภีร์มหาภูทิกและอังคุตตร-ภูทิกกล่าวว่า

อปรปริยาเยติ ติฏฺฐธมฺมานนุตรานาคโต อณฺณสฺมี อตฺตภาวปริยาเย อตฺตภาว-
ปรีวตฺเต.^{๔๘}

“คำว่า อปรปริยาเย คือ ในการเวียนมาแห่งอัตภาพอื่นจากอัตภาพปัจจุบันและภพถัดไปที่ยังไม่มาถึง”

ในพระสูตรพบปาฐะ ๒ อย่างว่า “อปรเ วา ปริยาเย” หรือ “อปรापरे परिยาเย” ถ้ามีปาฐะหลัง โปรดทราบการลบศัพท์หนึ่งว่า อปร ที่อยู่กลางในที่นี้ [คือมีรูปเดิมว่า อปรापरेปริยาเย ลบ อปร ศัพท์กลาง] แต่อภิธัมมัตถสังคหะฉบับโบราณพบ อปรापरी ศัพท์ที่ทำที่ฆะกลางบทและไม่มี ยา อักษร คำนั้นไม่พบในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย และไม่สอดคล้องกับพระบาลี

[ฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับมหาจุฬาย ในปัจจุบันใช้ชื่อว่า อปรปริญเวทนียกรรม ตามฉบับสิงหลและคำอธิบายในคัมภีร์อภิธัมมัตถวินิภาวนี แต่คัมภีร์ปรมัตถทีปนีใช้ชื่อว่า อปรปริญเวทนียกรรม]

(๑๕๓) ในคัมภีร์วินิภาวนีกกล่าวว่า “อปรปริญเวทนียะ คือ กรรมที่พึงเสวยในอัตภาพอื่นต่อจากภพนี้” ในพากย์นั้น ข้อความว่า “จากภพนี้” ย่อมไม่สมควรก่อน เพราะการที่ข้อความแรกคือภพนี้ซึ่งติดตามมาในบทที่ ๓ โดยเว้นภพที่ ๒ ซึ่งอยู่กลางย่อมไม่เหมาะสม

(๑๕๔) ข้อความทั้งหมดไม่สอดคล้องกับพระบาลีโดยอรรถและพยัญชนะ ดังพระพุทธรวณะในพระบาลีว่า

อปเร วา ปริยาเย วิปากํ ปฏิสเวเทติ.^{๔๙}

“หรือย่อมเสวยผลในวาระอื่น”

มีปาฐะอื่นบ้างว่า อปรปเร วา ปริยาเย วิปากํ ปฏิสเวเทติ.

อโหสิกรรม คือ กรรมที่มีชื่อว่าอโหสิ กล่าวคือ ไม่ได้โอกาสให้ผลโดยสิ้นเชิง

พระอรรถกถาจารย์เรียกชื่อดังกล่าวโดยเนื่องกับพระพุทธรวณะว่า

อโหสิกมมํ ภวิสสติกมมํ อตฺถิกมมํ น ตสฺส วิปาโก.^{๕๐}

“กรรมมีแล้ว กรรมจักมี กรรมมีอยู่ แต่ผลของกรรมนั้นไม่มี”

ทัญญูธรรมเวทนียกรรม คือ ขวนเจตนาดวงแรกในกุศลชวณะและอกุศลชวณะ ๗ ดวง เพราะเจตนาดวงแรกตั้งอยู่ได้ไม่นานและมีผลน้อยที่สุด เนื่องจากมีกำลังอ่อนกว่า ขวนเจตนาทุกดวงโดยเหตุที่ไม่ได้รับอาเสวนปัจจัย (ปัจจัยเสพคฺุณ) เมื่อได้รับเหตุปัจจัยย่อมให้ผลที่เป็นเหตุในภพนี้แล้วหมดสิ้นไป ไม่อาจติดตามกระแสจิตหลังเสียชีวิตแล้วได้ แต่เมื่อไม่ได้รับเหตุปัจจัยก็เป็นอโหสิกรรม

คำว่า “เหตุปัจจัย” หมายความว่า เหตุปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งที่ทำให้โอกาสส่งผล ได้มีการประจวบกับอวิชฺฐารมณฺ์และอนิชฺฐารมณฺ์ในอิริยาบถต่างๆ เป็นต้น

ในคัมภีร์ฎีกากล่าวเหตุปัจจัยด้วยคำเป็นต้นว่า

ปฏิบัติกุเซหิ อนภิกขตตายา.^{๕๑}

“เพราะไม่ถูกปฏิบัติวัชรธรรมครอบงำ”

เหตุปัจจัยนั้นหมายถึงการให้ผลอันปรากฏชัดเหมือนผลของนายกาวลียะเป็นต้น เพราะชวนเจตนาดวงแรกอันเป็นไปในกระแสชวนจิตที่เป็นกรรมบถหรือเป็นอย่างอื่น [คือไม่เป็นกรรมบถ] เมื่อได้รับเหตุปัจจัยด้วยการประจวบกับอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ ย่อมให้ผลตามสมควรแก่กำลังของตน ทั้งไม่อาจกล่าวว่าผลทั้งหมดที่ชวนเจตนาดวงแรกให้ผล ควรจะประจักษ์แก่มหาชนหรือผู้ทำกรรม

[ทิฏฐัมมเวทนียกรรมบางอย่างส่งผลภายใน ๗ วัน เหมือนนายกาวลียะผู้ถวายทาน แต่พระพุทธเจ้าแล้วได้รับตำแหน่งเศรษฐีภายใน ๗ วัน แม้ผู้ถวายทานแต่พระอรหันต์ที่เพิ่งออกจากนิโรธสมบัติย่อมได้รับผลทันทีภายใน ๗ วัน]

ฝ่ายข้อความในอรรถกถาญาณวิงค์ว่า

เอกํ ทิฏฐัมมเวทนียํ วิปากํ เทติ, เสทานิ อวิปากานิ.^{๕๒}

“ทิฏฐัมมเวทนียกรรมอย่างหนึ่งย่อมให้ผล ส่วนทิฏฐัมมเวทนียกรรมอื่นไม่ให้ผล”

ข้อความนี้หมายถึงทิฏฐัมมเวทนียกรรมอื่นซึ่งไม่ได้รับเหตุปัจจัย เพราะภพหนึ่งไม่ใช่โอกาสส่งผลของทิฏฐัมมเวทนียกรรมเพียงอย่างหนึ่ง

อุปัชชเวทนียกรรม คือ ชวนเจตนาดวงที่ ๗ อันเป็นเจตนาตัดสินและให้สำเร็จผล เพราะมีสาระมากกว่าชวนเจตนาดวงที่ ๑ เนื่องจากได้รับอาเสวนปัจจัย ดังนั้น จึงไม่อาจส่งผลเร็วมากเหมือนเจตนาดวงแรก แต่มีกำลังมากกว่า จึงทำให้เกิดภพใหม่ได้

เจตนาอันดำรงอยู่ไม่นานเหมือนเจตนาดวงกลางๆ เพราะเป็นชวณะดวงสุดท้ายในชวนจิตที่ตกไป เมื่อได้รับเหตุปัจจัยแล้วจะให้ผลปฏิสนธิหรือผลในปวัตติกาลในภพถัดไปแล้วดับสูญ แต่ถ้าไม่ได้รับเหตุปัจจัยก็เป็นอโหสิกรรม ไม่อาจจะข้ามเวลาเสียชีวิตในภพที่ ๒ ได้

ส่วนข้อความในอรรถกถาญาณวิงค์ว่า

เอกํ อุปปชฺชเวทนียํ ปฏิสนธิ อากกฺขมฺติ, เสสานิ อวิปาการิ.^{๕๓}

“อุปปชชเวทนียกรรมอย่างหนึ่งยอมให้ปฏิสนธิ อุปปชชเวทนียกรรมอื่นไม่ให้ผล”

ข้อความนั้นหมายถึงผลคือปฏิสนธิ เพราะอุปปชชเวทนียกรรมอื่นเมื่อได้รับเหตุปัจจัยยอมให้ผลในปวัตติกาลได้จนกระทั่งยังไม่ไปจุติในภพที่ ๒ เช่นเดียวกับเรื่องของเวมานิกเปรตที่เสวยผลกรรมระคนกันในภพถัดไป เพราะทำกรรม[ดีและชั่ว]ระคนกันในมนุษยโลกนี้ และเรื่องอื่นมากมายหลายร้อยเรื่องที่ทำการแล้วเสวยวิบัติอันเป็นผลของอกุศลในสุคติภูมิถัดไป หรือเสวยสมบัติอันเป็นผลของกุศลในทุคติภูมิ

(๑๕๕) ในคัมภีร์วิภาวนิกกล่าวว่า “เมื่อเจตนาให้ปฏิสนธิแล้วย่อมให้ผลในปวัตติกาล แต่ถ้ายังไม่ให้ปฏิสนธิย่อมไม่ให้ผลในปวัตติกาล” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะขัดแย้งกับเรื่องที่กล่าวมาแล้ว

(๑๕๖) ในคัมภีร์นั้นกล่าวถึงเหตุว่า “เพราะช่วงเวลาถัดจากจุติเป็นโอกาสของอุปปชชเวทนียกรรม” เหตุนั้นไม่สมควร เพราะตั้งแต่ถัดจากจุติจนถึงตลอดชีวิตเป็นโอกาสของกรรมนั้น

(๑๕๗) ในคัมภีร์นั้นท่านกล่าวไว้อีกว่า “แต่เมื่อให้ปฏิสนธิแล้วย่อมให้ผลในปวัตติกาลได้อีกตลอดร้อยชาติ” คำนั้นไม่ควรเชื่อถือ เพราะมีกรรมระคนกัน ดังอรรถกถา อังคุตตรนิกายกล่าวว่า

ทิกฺขณมฺมเวทนียํ อุปปชฺชเวทนียํ อปรปริยายเวทนียนฺติ เตสํ สงฺกมํ นตฺถิ, ยถาจาเนยว ปติภฺจนฺติ.^{๕๔}

“การระคนกันแห่งทิกขณัมมเวทนียกรรม อุปปชชเวทนียกรรม และอปรปริยายเวทนียกรรม ย่อมไม่มี กรรมเหล่านั้นดำรงอยู่ตามฐานะ”

อนึ่งไม่อาจกล่าวว่าพระอรรถกถาจารย์กล่าวอย่างนี้ด้วยความเป็นผลปฏิสนธิ เพราะในคัมภีร์อรรถกถาไม่ได้กล่าวถึงเรื่องราวหรือเหตุผลที่สมควรไว้

อุปปริยายเวทนิยกรรม คือ ชวนเจตนา ๕ ดวงในท่ามกลางที่มีกำลังมากและเป็นแก่นสาร ให้ผลเร็วไม่ได้ แต่ดำรงอยู่นาน ดังนั้น เมื่อได้โอกาสยอมให้ปฏิสนธิ ๕ ครั้ง เริ่มจากภพที่ ๓ เป็นต้นไปแล้วให้ผลในปวัตติกาลได้ตลอดแสนกัปตราบจนสังสารวัฏยังดำเนินไปอยู่

อโหสิกรรม คือ กรรม ๓ อย่าง[แรก]ที่ไม่ได้โอกาสให้ผลตามขอบเขตของตนๆ ขอบเขตของกรรมแรกกำหนดด้วยการจุติจากภพนี้ ขอบเขตของกรรมที่ ๒ กำหนดด้วยการจุติจากภพถัดไป ขอบเขตของกรรมที่ ๓ กำหนดด้วยการจุติโดยการปรินิพพาน

อธิบายกรรม ๔ โดยเนื่องด้วยภูมิแห่งการให้ผล

๕๓. คำว่า ปากฏจानวเสน (โดยเนื่องด้วยภูมิแห่งการให้ผล) พึงประกอบบพว่า เช่นเดียวกันนี้ คือชื่อว่ากรรม มี ๔ อย่างโดยเนื่องด้วยภูมิแห่งการให้ผลมีอบายภูมิเป็นต้น

๕๔. คำว่า ตตถ คือ ในบรรดากรรม ๔ อย่างมีอกุศลเป็นต้นนั้น

คำว่า กมฺมทวารวเสน (ด้วยการจำแนกตามทวารของกรรม) มีความหมายว่า ด้วยการจำแนกตามทวารของกรรมมีกายทวารเป็นต้นที่ทำกรรมให้สำเร็จ

อธิบายอกุศลกรรม

อธิบายอกุศลกายกรรม

๕๕. เจตนาทำให้ปลงชีวิต ชื่อว่า **ปาณาติบาต** การปลงชีวิตในที่นี้ คือการทำชีวิตให้หมดสิ้นไปด้วยกำลังของความเพียรที่ไม่ให้ชีวิตดำเนินไปตามสภาพของตน

เจตนาทำให้ถือเอาของที่เขามิได้ให้ ชื่อว่า **อทินนาทาน**

เจตนาทำให้ประพฤติมิชอบในวัตถุภพที่เรียกว่าผู้ไม่ควรเสพ ชื่อว่า **กาเมสุมิฉฉาจาร**

ปาณาติบาต คือ เจตนาปลงชีวิตของผู้รู้ว่าเป็นสัตว์มีชีวิต ซึ่งก่อให้เกิดความเพียรทางกายหรือวาจาที่ตัดกระแสชีวิตินทรีย์ ส่วนผู้ปลงชีวิตินทรีย์ตนเอง ไม่ชื่อว่า ปาณาติบาต

อทินนาทาน คือ เจตนาถือเอาของผู้รู้ว่าเป็นสมบัติของคนอื่น ซึ่งก่อให้เกิดความเพียรทางกายหรือวาจาที่ทำให้เจ้าของพลัดพรากจากทรัพย์

กาเมสุมิจจาจาร คือ เจตนายินดีพอใจที่ก่อให้เกิดความเพียรทางกายอันทำมรรคให้ประกอบพร้อมกับมรรคในคนไม่ควรเสพ

ในข้อนี้ บางคนประสงค์ข้อความว่า “ของผู้รู้ว่าเป็นคนไม่ควรเสพ” มตินั้นไม่สอดคล้องกับคัมภีร์อรรถกถา ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

อคมนียวตุถุ ตสฺมี เสวนจิตฺต.^{๕๕}

“คนไม่ควรเสพ จิตที่คิดเสพในบุคคลนั้น”

ข้อความดังกล่าวแสดงว่า เมื่อเป็นคนไม่ควรเสพ ผู้เสพด้วยความสำคัญว่าเป็นผู้ควรเสพก็ตาม ด้วยความสำคัญว่าเป็นผู้ไม่ควรเสพก็ตาม จัดเป็นกรรมบถ มิฉะนั้นแล้ว พระอรรถกถาจารย์ก็ควรกล่าวว่า “คนไม่ควรเสพ, ความสำคัญเหมือนอย่างนั้น, จิตที่คิดเสพในบุคคลนั้น”

อาจารย์บางท่านกล่าวว่า “เมื่อจิตที่คิดเสพมีอยู่ ผู้ไม่ทำความพยายามเองแล้ว ยินดีการทำมรรคให้ประกอบพร้อมกับมรรคที่ผู้อื่นทำในตน ไม่เสียกรรมบถ เพราะไม่มีความพยายาม”

บางท่านกล่าวว่า “ถ้าจิตที่คิดเสพมีอยู่ ความพยายามมิใช่เหตุหลัก”

อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า “หากเป็นตามนี้ก็แสดงว่าการประพฤติมิชอบในกามมีเพียงองค์ ๓ มิใช่องค์ ๔ แต่ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวถึงองค์ ๔ พร้อมด้วยการพยายามในการเสพ”

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “ความพยายามในการเสพกล่าวไว้เพราะมักเกิดเป็นส่วนมาก มิใช่เป็นองค์ที่เกิดเสมอมิฉะนั้นแล้วความพยายามของสตรีมักจะไม่มีเป็นส่วนใหญ่ว่าพวกเธอก็ควรที่จะประพฤติมิชอบในกามได้ยาก”

การประทุษร้ายนางภิกษุนี้นับเข้าในข้อนี้ เพราะนับเข้าในหญิงที่มีมารดาเป็นต้นคัมภีร์ครอง

ส่วนในคัมภีร์ฎีกากล่าวว่า นางภิกษุณีไม่ใช่ผู้ที่ธรรมคัมครองแล้วจะเป็นผู้ที่มารดาเป็นต้นคัมครองได้อย่างไร เพราะในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

ธมฺโมติ หิ อธิ ปาสนตฺยธมฺโมว.^{๕๖}

“ธรรมของคนที่มีมิจฉาทิฎฐิชื่อว่า ธรรม ในที่นี้”

แม้ธรรมในพระศาสนาย่อมสมควรอีกด้วย เพราะอุปัชฌาย์เป็นต้นผู้ประพฤติพรหมจรรย์ร่วมกันย่อมเป็นเช่นกับมารดาของนางภิกษุณี ดังสาธกในอรรถกถาของสิกขาปทวิภังค์ว่า

มิจฺฉาจาโรปิ ทุสฺสีลาย ๗เปยฺ สามเณรียา ปุณฺณชนภิกฺขุณฺนิยา โสตาปนฺนาย สกทาคามินียา ตโต อนาคามินียา วิติกกโม มหาสาวชฺโซ. ชีณาสวาย ปน เอกนตฺมหาสาวชฺโซ วา.^{๕๗}

“การประพฤติมิชอบในสตรีผู้ไม่มีศีลมีโทษน้อย การประพฤติมิชอบในสตรีผู้ประพฤติเหมือนนั้วมีโทษมากกว่า...การประพฤติมิชอบในสามเณรี...นางภิกษุณีผู้เป็นปุณฺณชน...นางภิกษุณีผู้เป็นพระโสตาบัน...พระสกทาคามี...พระอนาคามี มีโทษมากกว่า ส่วนการประพฤติมิชอบ ในนางภิกษุณีผู้สันนิเลสมิโทษมากโดยแท้”

ถามว่า : เหตุใดพระอนุรุธาจารย์จึงไม่รวมการดื่มสุราเข้าไว้ในกายกรรมที่เป็นอกุศลซึ่งตรัสไว้โดยความเป็นกรรมที่ส่งผลให้ไปเกิดในอบาย ดังพระพุทธรวณะว่า

สุราเมรยปานํ ภิกฺขเว อาเสวิตํ ภาวิตํ พหุลีกํ นิรยสํวตฺตนิกํ ตีรจฺฉานโยนิสํวตฺตนิกํ เปตติวิสยสํวตฺตนิกํ. โย จ สพฺพหลุโก สุราเมรยปานสฺส วิปาโก. โส มนุสฺสญฺญตฺส อุมมตฺตกสํวตฺตนิโก โหติ.^{๕๘}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย การดื่มสุราเมรยที่บุคคลชองเสพทำให้มีมาก ย่อมส่งผลให้ไปเกิดในนรก กำเนิดแห่งติรัจฉาน หรือที่อยู่ของเปรต ผลของการดื่มสุราเมรยขั้นต่ำทำให้ผู้ที่มาเกิดเป็นมนุษย์กลายเป็นคนวิกลจริต”

แม้ในคัมภีร์อรรถกถาก็กล่าวว่า

โกฏฺฐาสโต ปญฺจปี ปาณาติปาตาหโย กมฺมปถา เอว.^{๕๙}

“สิกขาบททั้ง ๕ มีการปลงชีวิตเป็นต้น จัดเป็นกรรมบถโดยนัยรวมไว้นั่นเอง”
มิใช่หรือ

ตอบว่า: ลำดับแรก ในคัมภีร์มูลฎีกากกล่าวว่า

ดาว ตสฺส สภาคตฺเตน มิจฺฉาจาเร อุปการกตฺเตน ทสฺสุปี กมฺมปถสฺส อนฺุปเวโส.^{๖๐}

“การจัดซื้อดื่มสุราเข้าในอกุศลกรรมบถ ๑๐ ย่อมมีได้เพราะมีสภาพเหมือน
อกุศลกรรมบถ เป็นสิ่งเกื้อกูลในการประพฤติมิชอบในกาม”

ในเรื่องนั้น พระสุมังคลาจารย์ถือเอาความมีสภาพเหมือนอกุศลกรรมบถแล้ว
กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนีวว่า “อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ‘การดื่มสุรานับเข้าในการประพฤติ
มิชอบในกามนี้ เพราะเป็นความประพฤติมิชอบในกามคืออรส”

ส่วนอรรถาธิบายของพากย์นี้มีว่า

กุสลากุสลาปี จ ปฏิสนฺธิชนกาเยว กมฺมปถาติ วุตฺตา, วุตฺตาวเสสา ปฏิสนฺธิชนเน
อเนกนฺตีกตฺตา กมฺมปถาติ น วุตฺตา.^{๖๑}

“กุศลและอกุศลที่ก่อให้เกิดการปฏิสันธิได้เรียกว่ากรรมบถ ส่วนกุศลและอกุศล
อื่นนอกจากนั้นไม่เรียกว่ากรรมบถ เพราะให้ปฏิสันธิได้ไม่แน่นอน”

ในฎีกาของปฐิสัมภิตามรรคถือว่เป็นสิ่งเกื้อกูลในการประพฤติมิชอบในกาม
แล้วกล่าวว่า

วุตฺตาวเสสาติ สุราปานาหโย ตพฺพิรมณาหโย จ. สุราปานญฺหิ มทสฺส ปจฺจโย.
มโท อปฺปญฺยปถสฺส. ตพฺพิรติปิ นิมฺมทตาย. สา จ ปุญฺญปถสฺสาติ กมฺมปญฺญปนิสฺสยานิ ตานิ
ตทาสนฺนํกมฺวเสน สนฺธิชนกานิปี โหนฺติ.^{๖๒}

“คำว่า ‘กุศลและอกุศลอื่นนอกจากข้อที่กล่าวไว้’ คือ การดื่มสุราและการงดเว้นจากการดื่มสุราเป็นต้น โดยความจริงแล้ว การดื่มสุราทำให้เกิดความมัวเมา ความมัวเมาทำให้เกิดอกุศล การงดเว้นจากการดื่มสุราย่อมเป็นไปเพื่อความไม่มัวเมา ความไม่มัวเมาย่อมเป็นไปเพื่อให้เกิดกุศล กรรมเหล่านั้นก่อให้เกิดอกุศลกรรมบถ ย่อมส่งผลปฏิสนธิด้วยแรงกรรมที่ใกล้กับกรรมนั้น”

ในพากย์นั้น คำว่า “ด้วยแรงกรรมที่ใกล้กับกรรมนั้น” หมายความว่า ด้วยอำนาจของอกุศลกรรมหรือกุศลกรรมที่เป็นไปใกล้กับการดื่มสุราหรือการงดเว้นจากการดื่มสุรา มีกรรมเหล่านั้นเป็นมูลเหตุ กล่าวคือ บุคคลใดดื่มสุราแล้วทำกรรมมีการปลงชีวิตเป็นต้น เพราะความเมาสุรา การดื่มสุราของเขาเป็นเหตุที่มีกำลังแก่กรรมนั้น และดำรงอยู่ในฐานะแห่งบุพเจตนา ย่อมส่งผลให้ปฏิสนธิโดยเฉพาะ และเป็นบริวารของกรรมที่จัดว่าเป็นกรรมบถ ส่งผลให้ปฏิสนธิได้เหมือนบุพเจตนาและอปเจตนาที่จัดว่าเป็นกรรมบถได้เช่นกัน เพราะไม่อาจกำหนดแน่นอนว่ากรรมที่ปรากฏโดยตรงในกรรมบถสูตร^{๖๓} ส่งผลให้ปฏิสนธิได้ ส่วนกรรมอื่นส่งผลให้ปฏิสนธิไม่ได้ พึงทราบว่าพระพุทธองค์ตรัสธรรมที่สามารถจะส่งผลให้ปฏิสนธิแน่นอนไว้ในพระสูตรนั้น ไม่ตรัสถึงกรรมที่ส่งผลให้ปฏิสนธิไม่แน่นอนไว้ในพระสูตรนั้น ดังสาธกในอรรถกถาปฏิสัมภิทามรรคว่า

กุสลากุสลาปิ จ ปฏิสนธิชนกาเยว กมฺมปถาติ วุตฺตา, วุตฺตาวเสสา ปฏิสนธิชนเน
อนเณนติกิตฺตา กมฺมปถาติ น วุตฺตา.^{๖๔}

“กุศลและอกุศลที่ส่งผลให้ปฏิสนธิเรียกว่ากรรมบถ ส่วนกุศลและอกุศลอื่นจากนั้นไม่เรียกว่ากรรมบถเพราะส่งผลให้ปฏิสนธิไม่แน่นอน”

ดังนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาดังกล่าวจึงไม่แสดงถึงการดื่มสุราไว้โดยตรง เพราะส่งผลให้ปฏิสนธิไม่แน่นอน และอาจกล่าวได้ว่ากรรมที่กล่าวไว้ในพากย์ต้นว่าส่งผลให้ปฏิสนธิด้วยแรงกรรมที่ใกล้กับกรรมนั้น ก็นับเข้าในกรรมที่ใกล้กับกรรมที่กล่าวไว้โดยตรงในพระสูตรนั้น

ผลของการดื่มสุรา มี ๒ อย่าง คือ การส่งผลให้ปฏิสันธิ และการทำให้เกิดทุจริตกรรม การทำให้เกิดทุจริตกรรมมีโทษมากและมีขอบเขตกว้างกว่าการส่งผลปฏิสันธิ ดังท้าวสักกะจอมเทพตรัสถึงการดื่มสุราว่าทำให้ไปสู่นายด้วยแรงกรรมที่ใกล้เคียงกับการดื่มสุราไว้ในกัมมชาดกว่า

ยัม เว ปิวิตฺวา ทฺวจฺริตํ จรณฺติ
กาเยน วาจาเย เจตสฺสา จ
นिरยํ วชฺนติ ทฺวจฺริตํ จริตฺวา
ตสฺสา ปุณฺณํ กุมฺภมิํมํ กิณฺณาถา.^{๕๕}

“มหาชนดื่มสุราแล้วประพฤติทุจริตทางกาย วาจา
และใจ เมื่อประพฤติทุจริตแล้วย่อมไปสู่นรก เข็ญพวกท่าน
ชื่อหม้อที่มีสุราเต็มเถิด”

อนึ่ง พระพุทธองค์ทรงหมายเอาผลทั้งสองอย่างของการดื่มสุราตรัสไว้ในอังคุตตร-
นิกายว่า

สุราเมรยปานํ ภิกฺขเว อาเสวิตํ ๕เปยฺ สํวตฺตนิโก.^{๕๖}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย การดื่มสุราเมรัยที่บุคคลชองเสพทำให้มีมาก ย่อมส่งผลให้
ไปเกิดในนรก กำเนิดแห่งดิรัจฉาน หรือที่อยู่ของเปรต”

การประกอบตามสมควรในที่ตรัสว่า “ย่อมส่งผลให้เกิด” นี้ เป็นธรรมดาในพระสูตร
ทั้งหลาย ดังในฐานะอธิบายความในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ปุณฺพุกวํ เทติ, ปุณฺพุกวาย สํวตฺเตติ.^{๕๗}

“ตัณหาย่อมให้ภพใหม่ ย่อมให้ไปอุบัติในภพใหม่”

ในคัมภีร์มูลฎีกากล่าวว่า

กมฺมสหชาตา ปุณฺพุกวํ เทติ, กมฺมสหายภูตา อกมฺมสหชาตา ปุณฺพุกวํ สํวตฺเตติ.^{๕๘}

“ตัณหาที่เกิดร่วมกับ[อกุศล]กรรมย่อมให้ภพใหม่ ส่วนตัณหาที่เป็นเหตุเกิดของกรรม ไม่เกิดร่วมกับกรรม ย่อมให้ไปเกิดในภพใหม่”

[พระสูตรเป็นเทศนาที่มีการประกอบตามสมควรแก่ฐานะ ดังข้อความในพระสูตรว่า

“เห็นก่อนกรวดและกระเบื้องบ้าง ผุงปลาบ้าง หยดยูก็มี วายไปมาก็มี”^{๖๙}

ในประโยคนี้ ก่อนกรวดและกระเบื้องหยดยูอยู่ แต่ผุงปลาหยดยูบ้าง วายไปมาบ้าง ทั้งหมดนี้เป็นการประกอบความตามสมควร คำว่า “ตัณหาย่อมให้ภพใหม่ ย่อมให้ไปเกิดในภพใหม่” ก็เช่นเดียวกัน คือประกอบความตามกิริยาโดยหมายเอาตัณหาต่างกัน กล่าวคือคำว่า “ตัณหาย่อมให้ภพใหม่” หมายถึงตัณหาที่เกิดร่วมกับอกุศลกรรมเหมือนในเวลาประพาศพิศในกาม ย่อมส่งผลให้เกิดภพใหม่โดยตรง ส่วนคำว่า “ตัณหาย่อมให้ไปเกิดในภพใหม่” หมายถึงตัณหาที่เป็นเหตุเกิดของกรรม ไม่เกิดร่วมกับกรรม เช่นกับพระโฬิสัตว์ขณะเสวยพระชาติเป็นคนเข็ญใจ อยากได้สมบัติของพญานาค จึงได้ทำบุญกุศลแล้วปรารถนาเป็นพญานาค เมื่อเสียชีวิตแล้วได้ไปเกิดเป็นพญานาคชื่อจัมเปยยะ ตัณหาในกรณีนี้อยากได้สมบัติของพญานาค จึงเป็นเหตุให้ไปเกิดในภพใหม่

ด้วยเหตุนี้ พระดำรัสว่า “ย่อมให้ไปเกิดในนรก” จึงหมายเอาผลทั้งสองคือการส่งผลให้ปฏิสนธิหรือการทำให้เกิดทุจริตกรรมที่ส่งผลให้ปฏิสนธิได้]

บางคนมิได้ใคร่ครวญข้อความนี้แล้วสำคัญว่าการดื่มสุราเป็นกรรมบถแน่นอน ด้วยพระบาลีนี้

ส่วนข้อความในคัมภีร์อรรถกถาว่า

โกฏฐาสโต ปณฺจปี กมฺมปถา เอว.^{๗๐}

“สิกขาบททั้ง ๕ จัดเป็นกรรมบถโดยนับรวมไว้นั่นเอง”

ในพากย์นั้น เอว (นั่นเอง) ศัพท์ทำหน้าที่ปฏิเสธการปลงชีวิตว่านับรวมไว้ในฉานเป็นต้น เพราะเป็นเจตนาธรรม ความจริงเจตนาจะนับว่าเป็นกรรมบถหรือไม่ก็ตาม ย่อมนับเข้าในกรรมบถโดยความเป็นส่วนหนึ่ง ดังในคัมภีร์มูลฎีกากล่าวว่า

กมฺมปถา เอวาติ กมฺมปถโกฏฺฐาสิกา เอว.^{๗๑}

“คำว่า ‘จัดเป็นกรรมบถ’ คือนับเข้าในกรรมบถ”

และในคัมภีร์อนุฎีกากล่าวว่า

กมฺมปถโกฏฺฐาสิกา เอว, น ฌานาติโกฏฺฐาสิกา.^{๗๒}

“นับเข้าในกรรมบถ คือมิใช่นับเข้าในฌานเป็นต้น[เหมือนผัสสะ เวทนา ฯลฯ]”

บางคนมิได้สังเกตหมายข้อความนี้แล้วกล่าวว่า การดื่มสุราเป็นกรรมบถด้วยพากย์ข้างต้นนี้

ส่วนในอรรถกถาขุททกปาฐะได้ปฏิเสธความเป็นกรรมบถในการดื่มสุราโดยสิ้นเชิง ในคัมภีร์นั้นจำแนกความเป็นกายกรรมและความเป็นกรรมบถเป็นต้นของสิกขาบท ๔ ข้อแรกไว้ทีละอย่างแล้ว เมื่อกล่าวถึงการดื่มสุราได้ระบุว่า การดื่มสุราเป็นกายกรรมเท่านั้น ข้อความนั้นได้ปฏิเสธความเป็นนิวจรกรรมและกรรมบถ^{๗๓}

แม้ในอรรถกถาตุลฺลยสูตรก็ปฏิเสธความเป็นกรรมบถไว้ ดังปรากฏข้อความว่า

ตติยํ ปญจกมฺมปถาวเสน พุชฺฌนทานํ อชฺฌาสยวเสน วุตฺตํ, จตุตฺถํ สตฺตกมฺมปถาวเสน, ปญจมํ ทสกมฺมปถาวเสน.^{๗๔}

“[บัญญัติสิกขาบท]สูตรที่ ๓ ตรัสไว้โดยเนื่องกับอรรถาธิบายของผู้ควร เข้าใจโดยความเป็นกรรม ๕ [สัตตกัมมปถ]สูตรที่ ๔ ตรัสไว้โดยเนื่องกับอรรถาธิบายของผู้ควรเข้าใจโดยความเป็นกรรมบถ ๗ [ทสกัมมปถ]สูตรที่ ๕ ตรัสไว้โดยเนื่องกับอรรถาธิบายของผู้ควรเข้าใจโดยความเป็นกรรมบถ ๑๐”

โดยแท้จริงแล้ว ในเรื่องนั้น พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “โดยความเป็นกรรม ๕” มิได้ตรัสว่า “โดยความเป็นกรรมบถ ๕” เพราะเกี่ยวกับการดื่มสุราอีกด้วย จึงอาจกล่าวได้ว่าท่านปฏิเสธความเป็นกรรมบถในคัมภีร์เหล่านั้น เพราะการดื่มสุราไม่ส่งผลให้ปฏิสนธิแน่นอน หากเป็นตามนี้ พระบาลี อรรถกถาและฎีกาทั้งหมดย่อมสอดคล้องกัน

[อรรถกถาของธาตุสังยุต ฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับมหาจุฬาย มีรูปว่า ปณจกมมปลวเสน (โดยความเป็นกรรมบถ ๕) แต่ฉบับพม่าบางฉบับมีรูปว่า ปณจกมมวเสน (โดยความเป็นกรรม ๕) ท่านผู้แต่งจึงกล่าวตามฉบับโบราณในสมัยก่อน]

ในคำว่า กายกมม (กายกรรม) นี้ กายมี ๓ ประเภท คือ สัมมการกาย (รูปกายที่มีองค์กายพพ) ปสาทกาย (กายคือกายประสาท) และโจปนกาย (กายเคลื่อนไหว) ในที่นี้ ประสงค์เอากายเคลื่อนไหวที่เรียกว่า กายวิญญูติ จึงกล่าวว่า กายวิญญุตติสงขาเต (ที่เรียกว่า กายวิญญูติ) หมายความว่า กายเคลื่อนไหวย่อมถูกกระทำเพื่อให้คนอื่นรับรู้ความมุ่งหมายของตนในบางคราว จึงเรียกว่า กายวิญญูติ (วิญญูติที่เป็นไปทางกาย)

กายเคลื่อนไหวนั้นเป็นทวาร เพราะทำให้กรรมดำเนินไปได้ จึงเรียกว่า กายทวาร (กายที่เป็นเหตุเกิดของกรรม) เมื่อกายเคลื่อนไหวเป็นไปอยู่ด้วยความพยายามจึงทำให้เกิดความเพียรของเจตนาอันก่อให้เกิดกายเคลื่อนไหว และมีชื่อว่า กายกรรม เพราะการตรึงรอนชีวิตินทรีย์เป็นต้นปรากฏ[ทางกาย]

[การปลงชีวิต การถือเอาของที่เขาไม่ได้ให้ และการประพฤตินิยมชอบในกาม ชื่อว่า กายกรรม เพราะมักดำเนินไป]ในกายทวารนั้น

กรรมทั้งหมดย่อมไม่ปรากฏโดยปราศจากจิตเกิดร่วมด้วย ดังพระพุทธทวจะว่า

มโนปุพฺพคมมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา.^{๗๕}

“สภาพธรรม[คือเจตสิก] มีใจเป็นผู้นำ มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ”

คำว่า “สภาพธรรม” ในที่นี้ หมายถึงธรรมคือสุจริตหรือทุจจริต ดังนั้น มโนทวารจึงไม่อาจทำให้กรรมมีชื่อเฉพาะเพราะเนื่องกับกรรมทุกอย่าง แต่กายทวารกับวจีทวารไม่เนื่องกับกรรมทุกอย่าง จึงทำให้กรรมมีชื่อเฉพาะได้

กรรม ๗ อย่างแรกไม่ปรากฏทางใจอย่างเดียว แต่สำเร็จด้วยการประกอบทางกายและทางวาจาที่เกิดจากใจ ดังนั้น การประกอบทางกายและทางวาจาจึงนับว่าทำให้กรรมดำเนินไปได้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า กายทวาร (ในกายทวาร) และ วจีทวาร (ในวจีทวาร) ในประโยคต่อไป

เมื่อพระอนุรุธาจารย์กล่าวว่า “ชื่อว่า กายกรรม เพราะดำเนินไปในกายทวาร
ชื่อว่า วจีกรรม เพราะดำเนินไปในวจีทวาร” [ไม่กล่าวว่า ชื่อว่ากายกรรม เพราะมักดำเนินไป
ในกายทวารโดยมาก ชื่อว่า วจีกรรม เพราะมักดำเนินไปในวจีทวารโดยมาก] การใช้ทวาร
ตั้งชื่อกรรมไม่ควรเป็นอย่างนี้ว่า กรรม ๓ มีการปลงชีวิตเป็นต้น ชื่อว่า กายกรรม ส่วน
กรรม ๔ มีการพุดเท็จเป็นต้น ชื่อว่า วจีกรรม

ถามว่า : การใช้ทวารตั้งชื่อกรรมไม่ควรอย่างไร

ตอบว่า : เมื่อกรรม ๒ อย่างแรกปรากฏในวจีทวารเป็นส่วนน้อยด้วยการที่
คนอื่นบังคับให้ทำ ก็ควรจะสละชื่อว่ากายกรรมแล้วนับว่าเป็นวจีกรรม

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะกล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะว่า

วจีทวาเร วุตติโต วจีกมมํ นาม.^{๗๖}

“ชื่อว่า วจีกรรม เพราะดำเนินไปในวจีทวาร”

อีกนัยหนึ่ง กรรมเหล่านั้นเรียกได้สองชื่อเพราะปรากฏในทวารทั้งสอง แต่เมื่อ
กรรม ๔ อย่างที่อยู่กลาง[มีการพุดเท็จเป็นต้น] ปรากฏในกายทวารเป็นส่วนน้อยด้วยการ
แสดงท่าทางเป็นต้น กรรมดังกล่าวก็ควรจะสละชื่อว่าวจีกรรมแล้วนับว่าเป็นกายกรรม

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะกล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะว่า

กายทวาเร วุตติโต กายกมมํ นาม.^{๗๗}

“ชื่อว่า กายกรรม เพราะดำเนินไปในกายทวาร”

อีกนัยหนึ่ง กรรมเหล่านั้นเรียกได้สองชื่อเพราะปรากฏในทวารทั้งสอง และหาก
เป็นตามนี้ คำว่า “การปลงชีวิต การถือเอาของที่เขามิได้ให้ และการประพฤตินิยมชอบในกาม
ชื่อว่า กายกรรม” นี้ ก็ไม่มีประโยชน์

ข้อความในพากย์หลังว่า “การพูดเท็จ การพูดให้ร้ายลับหลัง การพูดต่ำว่า และ การพูดไร้สาระ ชื่อว่า วจีกรรม” ก็จะไม่มีประโยชน์เหมือนกัน

เมื่อพระอนุรุธอาจารย์กล่าวว่า พาหุลลวุตติโต (เพราะมักดำเนินไปโดยมาก) การใช้ทวารตั้งชื่อกรรมย่อมสมควรเพราะมีคำว่า พาหุลล (โดยมาก) ทำให้ปราศจากโทษ ๖ ประการนั้น เหมือนคำว่า วนจรก (ผู้เที่ยวไปในป่า = พรานป่า) สงคามาวจร (ช้างเที่ยวไปในสงคราม = ช้างศึก)

ฝ่ายมโนกรรมดำเนินไปในทวารอื่นบ้างโดยทวารอื่นไม่อาจทำให้กรรมปรากฏได้ ดังนั้น พระอนุรุธอาจารย์จึงแสดงมโนกรรมไว้โดยเฉพาะ

การที่กายทวารได้ชื่อว่ากาย ย่อมเหมาะสมและปรากฏชัดในพระสูตรหลายพัน การที่วจีทวารได้ชื่อว่าวาจา และการที่มโนทวารคือชวนจิตที่เป็นกุศลและอกุศลได้ชื่อว่ามโน ก็เช่นเดียวกัน ดังนั้น เมื่อกล่าวว่ากายทวาร วจีทวาร มโนทวาร ก็เป็นการไม่ใช่ทวารตั้งชื่อกรรม ส่วนในพระบาลีว่า กายกรรมทวาร (ทวารของกายกรรม) วจีกรรมทวาร (ทวารของวจีกรรม) มโนกรรมทวาร (ทวารของมโนกรรม) การใช้กรรมตั้งชื่อทวารในเรื่องทวารเป็นต้นควรกล่าวว่าพื้นฐานเฉพาะแห่ง

(๑๕๘) ด้วยถ้อยคำดังนี้ ข้าพเจ้า[พระภิกษุอาจารย์] ได้ปฏิเสธข้อความในคัมภีร์วิภาวนีวว่า “ทวารที่ก่อให้เกิดกายกรรม เรียกว่า กายทวาร”

(๑๕๙) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “เช่นเดียวกันนี้ เมื่อบุคคลทำการพูดเท็จ เป็นต้นด้วยกิริยาทำทาง วจีกรรมย่อมเป็นไปแม้ในกายทวาร การใช้กรรมตั้งชื่อทวารจึงมีไม่ได้” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะวจีกรรมที่ทำด้วยกิริยาทำทาง แม้เป็นไปทางกายทวาร ก็ทำให้เปลี่ยนชื่อของทวารนั้นหรือตั้งชื่อใหม่ไม่ได้ เนื่องจากชื่อนั้นปรากฏโดยสภาพปกติ

(๑๖๐) ข้อความนี้ปฏิเสธความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “นอกจากนั้น กายกรรมมักดำเนินไปในกายทวาร มิใช่กรรมอื่น ความเป็นทวารของกายกรรมจึงสมควร เพราะกายกรรมมักดำเนินไปในกายทวาร เช่นกับหมู่บ้านพราหมณ์ที่ได้ชื่อว่า หมู่บ้านพราหมณ์ เป็นต้น” เพราะว่าในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะไม่กล่าวถึงทวารแห่งกายกรรม

[คำว่า “หมู่บ้านพราหมณ์” เป็นสำนวนที่กล่าวถึงจำนวนมากเป็นหลัก เรียกว่า **เยภุยนัย** กล่าวคือ ตระกูลแพศย์หรือศูทรอื่นแม้จะมีในหมู่บ้านก็ตาม แต่พราหมณ์มีจำนวนมากกว่าชนวรรณะอื่น จึงเรียกว่า หมู่บ้านพราหมณ์ (พฺราหฺมณคาม) เหมือนป่าที่ไม่มีตะเคียนมากเรียกว่า ป่าตะเคียน (ขทิววน)]

อธิบายอกุศลวจีกรรม

๕๖. คำว่า **มุสา** เป็นบทบาทที่เป็นไปในอรรถว่า เท็จ

เจตนาทำให้พูดเท็จ ชื่อว่า **มุสาวาท** (การพูดเท็จ)

เจตนาทำลาย คือกำจัดความสามัคคีกล่าวคือความเบิกบานใจร่วมกันของผู้อื่น
ชื่อว่า **ปิสุณา**

อีกนัยหนึ่ง เจตนาทำให้ผู้ฟังรักตนและไม่พอใจคนอื่น ชื่อว่า **ปิสุณา** ด้วยนिरูตตินัย

วาจา คือ เจตนาทำให้พูดจา

ปิสุณวาจา (การพูดให้ร้ายลับหลัง) คือ เจตนาทำให้พูดทำลายความสามัคคี

[คำว่า ปิสุณา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เจตนาทำลายความสามัคคี = ปิสติ เอตยาติ ปิสุณา (ปิส ธาตุ = ทำลาย + อุณ ปัจจัย)

- เจตนาทำให้ผู้ฟังรักตนและไม่พอใจคนอื่น = อตฺตโน ปิยภาวํ ปเรสญจ มิตฺตสุณฺณภาวํ กโรติ เอตยาติ ปิสุณา (มีรูปเต็มว่า ปิยสุณฺณภรณา ลบอักษร คือ ย, ญณกร ด้วยนिरูตตินัย)]

มรฺุสา คือ เจตนาแผ่ไปเผาผลาญจิตของผู้ฟัง

มรฺุสวาจา คือ เจตนาทำให้พูดแผ่ไปเผาผลาญจิตของผู้ฟัง

สัมพะ คือ ถ้อยคำทำลายสุขและประโยชน์ที่สัตว์บุรุษพึงได้รับ กล่าวคือ กำจัดทางแห่งประโยชน์สุข

อีกนัยหนึ่ง **สัมพะ** คือ ถ้อยคำทำให้เสียสุขและประโยชน์

[คำว่า สมุห มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ถ้อยคำทำลายสุขและประโยชน์ = สํ สุขํ หิตมฺจ ผลติ วิสฺรติ วินาสติ หิตสุขมคฺคํ
ภินทตฺติ สมุหํ (สํ บทหน้า + ผล ธาตุ + ภาวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- ถ้อยคำทำให้เสียสุขและประโยชน์ = สํ สุขํ หิตมฺจ ผลติ ภิชฺชติ เอเตนาติ สมุหํ
(สํ บทหน้า + ผล ธาตุ + ภาวิ ปัจจัยในกรณสาธนะ]

คำนี้เป็นชื่อของเรื่องนิยายมีการลักพานางสีดาในการตฤทุธ์เป็นต้นซึ่งวิจิตรด้วยความคิดประพันธ์ ปราศจากอรรถและธรรม ไม่แสดงอรรถ ธรรม หรือวินัยอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่แสดงเหตุผลเพื่อให้เข้าใจประโยชน์ในภพนี้หรือประโยชน์ในภพหน้า

สัมผัปปลาปะ (การพูดไร้สาระ) คือ เจตนาทำให้กล่าวถ้อยคำที่ทำลายสุขและประโยชน์โดยประการต่างๆ

การพูดเท็จ คือ อุกุศลเจตนาที่ก่อให้เกิดความเพียรทางกายและวาจาของคนโกง โดยมุ่งจะหลอกลวงคนอื่น หากทำให้คนอื่นเสียประโยชน์ก็ล่วงกรรมบถ ถ้าเป็นอย่างอื่นก็เป็นเพียงกรรม

[ถ้าการพูดเท็จไม่ทำให้คนอื่นเสียประโยชน์ก็ไม่ล่วงกรรมบถ จึงไม่ส่งผลในปฏิสนธิกาล แต่เป็นกรรมธรรมดาที่ส่งผลในปวัตติกาลเท่านั้น]

อนึ่ง กรรมบถ คือ ทางเกิดแห่งกรรมที่ส่งผลปฏิสนธิ อุปมาว่าที่เกิดฝุ่นธุลีเรียกว่า ราชปถ (ทางเกิดธุลี) ฉนฺได การปรุงแต่งกายวาจาใจซึ่งก่อให้เกิดกรรมส่งผลปฏิสนธิแก่เหล่าสัตว์ที่ประจักษ์อยู่ในโลก หรือเป็นฐานะที่เกิดกรรมนั้น เรียกว่า กรรมบถ เพราะเป็นทางเกิดแห่งกรรมที่ส่งผลให้ปฏิสนธิ ฉนฺนํ

ถามว่า : การกระทำเหล่านั้นคืออะไร

ตอบว่า : คือกิจ ๑๐ อย่างที่ถึงพร้อมด้วยองค์ประกอบมีการปลงชีวิตเป็นต้น ในอกุศล และการงดเว้นจากการปลงชีวิตในกุศล

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “กรรมนั้นแหละชื่อว่า กรรมบถ เพราะเป็นเหตุเกิดของสุคติภูมิ ทุกคติภูมิ และสุขทุกข์ในภูมิเหล่านั้น”

[คำว่า กรรมบถ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ทางเกิดแห่งกรรม = กัมมานํ ปโถ กัมมปโถ (ัญฐิตูปปริสสมาส)
- กรรมที่เป็นเหตุเกิดของสุคติภูมิ ทุกคติภูมิ และสุขทุกข์ในภูมิเหล่านั้น = กัมมานิเยว ปโถ

กัมมปโถ (อวธารณบุรพบท กรรมธารยสมาส)]

การพูดให้ร้ายลับหลัง คือ เจตนาอันเศร้าหมองที่ก่อให้เกิดความเพียรทางกายและวาจาที่ทำให้แตกแยกกัน โดยมุ่งความแตกแยกของคนอื่น เมื่อคนอื่นแตกแยกกันแล้วจึงล่วงกรรมบถ ถ้าไม่แตกแยกก็เป็นกรรมเท่านั้น

การพูดต่ำว่า คือ เจตนาประทุษร้ายที่ก่อให้เกิดความเพียรทางกายและวาจาอันทำลายไมตรีจิตของคนอื่น

คำว่า **มัมมะ** คือ สิ่งที่ทำให้เหล่าสัตว์ตายหรือได้รับทุกข์เจียนตายเมื่อถูกกระทบอยู่ หมายถึง ผลฉกรรจ์

คำว่า **มัมมัจเจทกะ** คือ การกระทบผล หมายถึง ความเพียรในการกระทบผลฉกรรจ์

ในที่นี้คำว่า **มัมมะ** คือ เรื่องต่ำว่า ๑๐ อย่างมีชาติเป็นต้นที่เหมือนผลฉกรรจ์

คำว่า **มัมมัจเจทกะ** คือ ความเพียรทางกายและวาจาที่หยาบคายอันเป็นไปด้วยการกระทบกระทั่งชาติเป็นต้น [คือ ต่าคณชาติกษัตริย์ว่าเป็นศูทรเป็นต้น] ข้อความนี้พึงทราบตามนัยของสี่ลักขณธรรคภูิกา

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **มมะ** คือ ผู้เคารพนับถือกัน หมายถึง มิตร

คำว่า **มัมมะ** คือ ภาวะแห่งมิตร หมายถึง ไมตรีจิต

คำว่า **มัมมัจเจทกะ** คือ ความเพียรที่ทำลายไมตรีจิต

[คำว่า มมุจฺเจทก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาพกระทบชาติเป็นต้นที่เหมือนแผลจรรจ = มมุํ ฉินฺทิตฺติ มมุจฺเจทโก (มมุ มบทหน้า + ฉิทิ ธาตุ = กระทบ + ญฺ ปัจจย)

- สภาพทำลายไมตรีจิต = มมุํ ฉินฺทิตฺติ มมุจฺเจทโก = (มมุ มบทหน้า + ฉิทิ ธาตุ = ทำลาย + ญฺ ปัจจย)]

บางคนอ้างว่า “การพูดว่าย่อมล่วงกรรมบถได้เมื่อเกิดต่อหน้าคนที่ถูกด่าว่าเท่านั้น”

อาจารย์บางท่านกล่าวว่า “แม้เกิดขึ้นลับหลังก็เป็นกรรมบถ”

ท่านผู้แต่งคัมภีร์ฎีกาของทีฆกายและมัชฌิมนิกายประสงศ์ว่า “เมื่อบุคคลด่าว่าผู้อื่นแล้วขอขมา การขอขมาย่อมสำเร็จแก่คนนั้นที่อยู่ไกลบ้าง เสียชีวิตแล้วบ้าง ฉนใดการด่าว่าก็เช่นเดียวกัน”

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “การเสียกรรมบถย่อมมีแก่ผู้ที่سابแข่งคนอื่นด้วยความต้องการด่าโดยนัยว่า ควายดุจงไล่ตามเจ้า โจรจงหันเจ้าเป็นชั้นเล็กชั้นน้อย หรือศีระของเจ้าจงแตกเป็น ๗ เสียง” เป็นต้น

การพูดไร้สาระ คือ เจตนาชั่วที่ก่อให้เกิดความเพียรทางกายและวาจาซึ่งแสดงถึงสิ่งไร้สาระ ย่อมล่วงกรรมบถเมื่อพูดถึงเรื่องนิยายที่วิจิตรด้วยความคิดประพันธ์มีการลักพานางสีดาในการตฤทุ์เป็นต้น เมื่อคนอื่นเชื่อเรื่องไร้สาระว่ามีจริงจึงจะล่วงกรรมบถ ถ้าไม่เชื่อถือก็เป็นเพียงกรรม

เช่นเดียวกันนี้ ติรัจฉานกถา ๓๒ อย่างมีเรื่องพระราชาเป็นต้นเป็นเพียงกรรม ย่อมมีแก่ผู้พูดด้วยความชอบใจเรื่องดังกล่าว แต่หากพูดโดยอิงอาศัยยรรธ ธรรม หรือวินัย ข้อความทั้งหมดย่อมมีประโยชน์โดยแท้

ในคำว่า วจิกมฺมํ นี้ วจิ คือ วาจนัน्हละ

วาจามี ๔ อย่าง คือ สัททวาจา (เสียงพูด) วิรติวาจา (การพูดดเว้น) เจตนา-

วาจา (เจตนาพูด) และ โจปนวาจา (การพูดสื่อสาร) ในที่นี้ประสงค์การพูดสื่อสารที่เรียกว่า วจีวิญญูติ อันประกอบด้วยเสียงพูด ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า วจีวิญญตติสงขาเต (ที่เรียกว่า วจีวิญญูติ) การพูดสื่อสารย่อมกระทำเพื่อให้คนอื่นรับรู้ความมุ่งหมายของคนพูด ด้วย วาจาในบางคราว จึงได้ชื่อว่า **วจีวิญญูติ** (วิญญูติที่เป็นไปทางวาจา)

การพูดนั้นนั่นแหละเป็นทวาร เพราะทำให้กรรมดำเนินไป จึงเรียกว่า **วจิตวาร** (วาจาที่เป็นเหตุเกิดของกรรม) เพราะเมื่อการพูดเป็นไปอยู่ด้วยความพยายามเปล่งเสียง แล้วจึงเกิดความเพียรของเจตนาอันก่อให้เกิดการพูด และมีชื่อว่า วจิตกรรม เพราะการ หลอกลวงเป็นต้นปรากฏ[ทางวาจา]

[การพูดเท็จ การพูดให้ร้ายลับหลัง การพูดด่าว่า และการพูดไร้สาระ ชื่อว่าวจิตกรรม เพราะมักดำเนินไป]ในวจิตวารนั้น

ข้อที่ควรกล่าวในที่นี้ ได้กล่าวมาแล้วในกายกรรม

อธิบายอกุศลมนกรรม

๕๗. เจตนาทำให้ละโมภ คือไม่ดำรงอยู่ในความพอใจเท่านั้น แต่ยังเพ่งเล็งด้วยการทำให้น้อมมาหาตน ชื่อว่า **อภิชฌา** (ความละโมภ)

เจตนาทำให้ปองร้าย คือดำริโดยกระทำให้ผู้อื่นประสบความพินาศ ชื่อว่า **พยาบาท** (ความปองร้าย)

มิจฉา ศัพท์ในคำว่า มิจฉาทิฏฐิ นี้ เป็นนิบาตที่เป็นไปในอรรถว่า ไม่แปรปรวน

มิจฉาทิฏฐิ คือ เจตนาทำให้เห็นผิดจากความเห็นชอบด้วยนัยว่า ท่านที่บุคคลให้ ไม่มี เป็นต้น โดยปฏิเสธข้อประพัตติของสัตบุรุษทั้งหมดที่ดำเนินไปด้วยนัยว่า ท่านที่บุคคลให้มีจริง เป็นต้น

เมื่อเห็นสมบัติของคนอื่นแล้วไม่ดำรงอยู่ในความยินดีพอใจเท่านั้น แต่ทำให้น้อมมาทางใจโดยทำให้เป็นสมบัติของตนอย่างนี้ว่า โอหนอ สิ่งนี้พึงมีแก่เรา ความละโมภ

จึงเสียกรรมบถ ถ้าทำให้ดำรงอยู่ในสมบัติของคนอื่นแล้วยินดีอยู่ว่า ผู้ใช้สอยวัตถุเช่นนี้เป็นผู้มีโชคหนอ เราก็ควรใช้ได้สอยสักชั่วคราว, เราขอหรือซื้อมาแล้วจะทำให้เป็นสมบัติของตน หรือ เราก็ควรได้รับวัตถุอื่นเช่นนี้ ก็จัดเป็นกรรมเท่านั้น ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ปรภณฺทวตฺตฤเก หิ โลเก อุปฺปนฺเน น ตาว กมฺมปถเกโท โหติ, ยาว อโห วต อิทํ มมสฺสาติ อตฺตโน ปริณามติ.^{๗๘}

“แม้ความโลภจะเกิดขึ้นในสมบัติของผู้อื่นก็ยังไม่เสียกรรมบถ ตราบเท่าที่ยังไม่น้อมมาหาตนว่า โอหนอ สิ่งนี้ควรเป็นของเรา”

ความปองร้ายย่อมมีแก่ผู้ทำร้ายชีวิตบุคคลอื่นเริ่มตั้งแต่เลือบยุงเป็นอย่างต่ำว่า บุคคลเหล่านี้จึงพินาศ จงวิบัติ, โอหนอ บุคคลเหล่านี้พึงพินาศ พึงวิบัติ, ไม่พึงเจริญรุ่งเรือง, ไม่พึงดำรงอยู่นาน หรือจะพินาศวิบัติไปในกาลใด” ความปองร้ายอื่นจากนี้จัดเป็นกรรมเท่านั้น ดังสาธก[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

ปรสฺสวตฺตฤเก หิ โกเธ อุปฺปนฺเนปิ น ตาว กมฺมปถเกโท โหติ, ยาว น อโห วตายํ อจุฉิขฺเขยฺย วินาเสยฺยาติ ตสฺส วินาสํ จินฺเตติ.^{๗๙}

“แม้ความโกรธที่มีสัตว์อื่นเป็นเหตุจะเกิดขึ้นก็ไม่เสียกรรมบถ ตราบเท่าที่ยังไม่คิดปองร้ายเขาว่า โอหนอ บุคคลนี้พึงพินาศตายไป”

ความเห็นผิดแน่นอน ๓ อย่างด้วยประเภทของนัตถิกทิกฺกฐิ (ความเห็นว่างผลกรรมไม่มี) อเหตุกทิกฺกฐิ (ความเห็นว่างกรรมไม่มี) และอกรียทิกฺกฐิ (ความเห็นว่างกรรมและผลกรรมไม่มี) ซึ่งคัดค้านกรรมและผลกรรมโดยสิ้นเชิง จึงเสียกรรมบถ

ความเห็นผิดที่มีข้อความ ๑๐ อย่าง[ว่า ทานที่ให้ไม่มี ทานที่บูชาไม่มี ทานที่บวงสรวงไม่มี เป็นต้น] เป็นประเภทของนัตถิกทิกฺกฐิ

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “แม้ความเห็นผิดของพระอริยฐานะและสามเณรก็ถูกกำหนดขึ้นที่ก่อกำเนิดขึ้นคัดค้านพระเทศนาของพระสัมพันธัญญ์ ก็จัดเป็นกรรมบถ”

ส่วนสัkkายาทิฏฐิที่มีข้อความ ๒๐ อย่าง หรือทิฏฐิ ๖๒ อย่าง จัดเป็นกรรมเท่านั้น คำว่า “ความเห็นผิดแน่นอน” นี้ หมายความว่า จิตของผู้ยังเห็นไตรลักษณ์ แล้วเข้าใจด้วยสัทธาธิโมกษ์ (ความเชื่อมั่นด้วยศรัทธา) มีสภาพให้ผลถัดจากตนแน่นอนโดยแท้ ผู้เห็นชอบเช่นนั้นมีตรัสไว้ว่า กุสเลสุ ฐมเมสุ นิยามํ โอกมตีสํ (ย่อมหยั่งลงสู่ความแน่นอนในกุศลธรรม) ฉนฺโต จิตฺตํ ของ ผู้รู้เห็นเหตุผิดอันเป็นที่ตั้งแห่งทิฏฐิแล้วเข้าใจด้วยความเชื่อผิด ก็มีสภาพให้ผลถัดจากจิตแน่นอนโดยแท้ ผู้เห็นผิดดังกล่าวย่อมจะหยั่งลงสู่ความแน่นอนในอกุศลธรรม ย่อมจะรักษาเยียวหาไม่ได้ ฉนฺตํ แต่ผู้ที่มีได้เห็นอย่างนั้นแล้วเข้าใจว่าอาจจะเป็นเช่นนี้ด้วยความเชื่อผิดแล้วยืนยันความเห็นของอาจารย์ตน ก็ยังเยียวรักษาได้

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะให้ผลไม่แน่นอน

ข้อความนี้พึงแสดงด้วยมิจฉัตตติกะ (หมวดสามแห่งมิจฉัตตะ)

[คัมภีร์ธรรมสังคณี^{๕๖} กล่าวธรรม ๓ หมวดอย่างหนึ่งคือ

มิจฉุตตนิยตา ฐมมา ธรรมที่มีสภาพไม่ดีให้ผลแน่นอนถัดจากจิต ได้แก่ โลภมูลจิตที่ประกอบด้วยความเห็นผิด ๔ ดวงพร้อมด้วยเจตสิกที่เกิดร่วมกับนิยตมิจฉาทิฏฐิ และโทสมูลจิต ๒ ดวงพร้อมทั้งเจตสิกที่เกิดขึ้นร่วมกับอนันตริยกรรม

สมมุตตนิยตา ฐมมา ธรรมที่มีสภาพดีให้ผลแน่นอนถัดจากจิต ได้แก่ มรรคจิต ๔ ดวงพร้อมด้วยเจตสิกที่เกิดร่วมกัน

อนิยตา ฐมมา ธรรมที่ให้ผลไม่แน่นอนถัดจากจิต ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ ดวงนอกจากที่กล่าวมาแล้ว โลกียกุศลจิต ๑๗ ดวง วิปากจิต ๓๖ ดวง กิริยาจิต ๒๐ ดวง เจตสิก ๕๒ ดวง รูป ๒๘ และนิพพาน]

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่าธรรมที่มีสภาพดีและไม่ดีทั้งสองฝ่ายได้ชื่อว่า นิยตะ (ให้ผลแน่นอนถัดจากจิต) ด้วยการให้ผล แต่ในอรรถกถาที่อธิบายพระสูตรกล่าวว่าความเห็นผิดนั้นให้ผลแน่นอนเพราะเชื่อมั่นไม่หวั่นไหว

คำว่า อณฺณตฺราปิ วิญญตฺติยา แปลว่า แม้โดยปราศจากวิญญูติอื่นๆ หมายความว่า โดยไม่ก่อให้เกิดวิญญูติทั้งสอง

อปิ (แม้) ศัพท์แสดงว่าแม้กับด้วยวิญญูติทั้งสอง กล่าวคือ มโนกรรมทั้ง ๓ เมื่อปรากฏทางใจโดยไม่เคลื่อนไหวกายหรือวาจา ย่อมดำเนินไปโดยปราศจากวิญญูติ แต่เมื่อเคลื่อนไหวกายหรือวาจาแล้วปรากฏทางกายทวารและวจีทวาร ย่อมดำเนินไปร่วมกับวิญญูติ

ส่วนทั้งสองคำ[คือ อณฺณตฺราปิ วิญญตฺติยา] แสดงว่ามโนกรรมเหล่านี้ดำเนินไปในทวารทั้งสามอีกด้วย แต่เนื่องจากดำเนินไปในมโนทวารเป็นส่วนใหญ่ และดำเนินไปในกายทวารและวจีทวารเป็นส่วนน้อย ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า มนสมิเยว พาหุลลุตฺติโต (เพราะมักดำเนินไปในมโนทวารเท่านั้น)

ในประโยคนั้น คำว่า มนสมิเยว (ในมโนทวารเท่านั้น) คือ ในมโนทวารที่เรียกว่า กุศลและอกุศลชวนจิต

ด้วยคำนั้น พระอนุรุธอาจารย์แสดงว่า เอว (เท่านั้น) ศัพท์ติดตามไปในบทก่อนว่า กายทวาร (ในกายทวาร), วจีทวาร (ในวจีทวาร) หากเป็นตามนี้ การใช้ทวารกำหนดกรรมในบทเหล่านั้นย่อมสมควรจะนั้นแล้วก็ควรสงสัยเกี่ยวกับข้อความอื่นด้วยความเป็นอุปลักขณนัยเป็นต้น

[เอว ศัพท์เป็นบทนิบาตที่มักประกอบไว้ในคำสุดท้าย แต่ติดตามไปสู่คำหน้าได้ ในที่นี้ เอว ศัพท์ใน มนสมิเยว ติดตามไปสู่บทหน้าคือ กายทวาร (ในกายทวาร), วจีทวาร (ในวจีทวาร) ในพากย์ก่อน จึงทำหน้าที่ย้ำข้อความว่า กายทวาร เอว (ในกายทวารเท่านั้น), วจีทวาร เอว (ในวจีทวารเท่านั้น) ดังนั้น การปลงชีวิตเป็นต้นจึงชื่อว่า กายกรรม เพราะมักดำเนินไปในกายทวารเท่านั้น และการพูดเท็จเป็นต้นก็ชื่อว่า วจีกรรม เพราะมักดำเนินไปในวจีทวารเท่านั้น มิใช่มักดำเนินไปในทวารอื่นนอกจากกายทวารและวจีทวาร หากเป็นตามนี้การใช้ทวารกำหนดกรรมจึงสมควร ถ้า เอว ศัพท์ไม่ติดตามไปในบทหน้าก็อาจจะสงสัยว่าบทเหล่านั้นเป็นอุปลักขณนัย คือ การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด เช่นคำว่า ลทฺธตปฺโต ราชกุมารโ (พระราชกุมารทรงได้รับเศวตฉัตรแล้ว) ซึ่งแสดงว่าพระราชกุมารทรงได้รับพระราชสมบัติทุกอย่าง ไม่ใช่เศวตฉัตรอย่างเดียว]

เอว ศัพทในที่นี้แสดงข้อความพิเศษ[โดยปริยาย] กล่าวคือ ในการปลงชีวิตเป็นต้น ความตั้งใจที่เป็นไปในลักษณะเตรียมว่าเราจะผลาญชีพเขา หรือ จะลักทรัพย์ เป็นต้น เป็นเหตุหลัก แต่ความตั้งใจนั้นไม่อาจสำเร็จได้ถ้าปราศจากความเพียรทางกายและวาจา ดังนั้น ความเพียรทางกายและวาจาจึงเป็นองค์ประกอบเพื่อทำการมในการผลาญชีพเป็นต้น

ส่วนความละโมภเป็นต้นที่เกิดร่วมกับความตั้งใจแน่วในฝ่ายแห่งเจตนา ไม่นับว่าเป็นองค์ประกอบ

ในการละโมภสมบัติของคนอื่นเป็นต้น เมื่อความละโมภเกิดขึ้นเป็นหลักสำคัญใน กายทวารหรือวจีทวารอยู่ ความเพียรทางกายและทางวาจาก็มีใช้องค์ประกอบเพื่อทำการม เพราะความละโมภปรากฏว่าเป็นกรรมด้วยการเกิดขึ้นแห่งความคิดอย่างนั้น

โดยประการดังนี้ พระอนุรุทธาจารย์กล่าว เอว ศัพทในคำว่า มนสมิเยว เพื่อ ปฏิเสธว่ากายทวารและวจีทวารไม่ใช่เป็นองค์ประกอบในมโนทวาร

ท่านกล่าวคำว่า พาหุลล (โดยมาก) ในประโยคนี้ เพื่อหมายเอาการเกิดขึ้นใน กายทวารและวจีทวารเหล่านั้น

(๑๖๑) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “ความละโมภเป็นต้นที่ประกอบร่วมกับจิตอันก่อให้เกิดวิญญูติ ย่อมมีในฝ่ายแห่งเจตนา” ข้อความนั้นไม่สมควรในที่นี้ เพราะความละโมภเป็นต้นที่เกิดด้วยหน้าที่พิเศษในมโนกรรม แม้จะประกอบร่วมกับจิตที่ก่อให้เกิดวิญญูติ ก็มิได้มีในฝ่ายแห่งเจตนา แต่เจตนามีอยู่ในฝ่ายแห่งความละโมภเป็นต้น

ในคัมภีร์ฎีกาของปฏิสัมภิทามรรคกล่าวว่า

ทสฺสนมฺปิ อิมสฺส กมฺมปถานํ ปุพฺพปฺรเจตนาโย ปฏิสฺสนธิอากทฺตมเน อเนกนฺตติ-
ปกฺขํ คตา.^{๔๒}

“บุพเจตนาและอปรเจตนาของกรรมบถทั้ง ๑๐ ย่อมจะส่งผลให้ปฏิสนธิได้ไม่
แน่นอน”

ดังนั้น เจตนาดังกล่าวที่ดำเนินไปตั้งแต่ต้นโดยนัยว่า เราจะผลาญชีพสัตว์ หรือ

เราจะถือเอาของที่เรามิได้ให้ เป็นต้น เมื่อได้รับเหตุปัจจัยที่มีกำลังย่อมส่งผลให้ปฏิสนธิได้ แต่เมื่อไม่ได้เหตุปัจจัยเช่นนั้นก็ไม่ส่งผลให้ปฏิสนธิ ส่วนกุศลและอกุศลที่ไม่เสียกรรมบถ เมื่อปรากฏในกายทวาร ย่อมได้ชื่อว่า กายกรรม เมื่อปรากฏในวจีทวาร ย่อมได้ชื่อว่า วจีกรรม เมื่อปรากฏในมโนทวารล้วนๆ ย่อมได้ชื่อว่า มโนกรรม

เหตุเกิดของอกุศลกรรม

๕๘. คำว่า โทสมุเลน มีความหมาย ๒ ประการ คือ ด้วยมูลเหตุคือโทสะ หรือ ด้วยจิตมีโทสะเป็นมูล ความหมายแรกย่อมสมควรด้วยกรรมสองอย่าง[คือการปลงชีวิต และการพูดด่าว่า]โดยยกเว้นความปองร้าย ส่วนความหมายหลังสมควรด้วยกรรมทั้งสาม[คือการปลงชีวิต การพูดด่าว่า และความปองร้าย]

[คำว่า โทสมูล มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- มูลเหตุคือโทสะ = โทสสงฆาต มूल โทสมูล (สัมภวานานบุรพท กรรมธารยสมาส)
- จิตมีโทสะเป็นมูล = โทโส มूल อสสาติ โทสมูล (ัญฐีพหุพพิหสมาส)]

๕๙. คำว่า โลภมุเลน นี้ ก็มีนัยเดียวกัน ในเรื่องนั้น ความหมายแรกย่อมสมควรด้วยกรรมสอง [คือการประพฤติมิชอบในกามและความเห็นผิด]โดยยกเว้นความละโมภ ความหมายหลังสมควรด้วยกรรมทั้งสาม [คือการประพฤติมิชอบในกาม ความละโมภ และความเห็นผิด]

๖๐. คำว่า ทุวิหิ มุเลหิ (ด้วยมูลเหตุทั้งสอง) คือ ย่อมเกิดขึ้นด้วยมูลเหตุทั้งสอง อย่างนี้ว่า บางคราวเกิดขึ้นด้วยมูลเหตุคือโทสะ บางคราวเกิดขึ้นด้วยมูลเหตุคือโลภะ ส่วนโมหะมิใช่เหตุพิเศษ เพราะเป็นเหตุทั่วไปเกี่ยวกับเหตุทั้งหมด [คือเกิดร่วมกับโลภะและโทสะ] ดังนั้น ท่านจึงไม่รวมโมหะเข้าไว้ในที่นี้

(๑๖๒) ในคัมภีร์วิภาวีกกล่าวว่า “อทินนาทานของกษัตริย์ที่ทรงบริพัตรของผู้อื่น เพื่อปราบคนพาลตามกำหนดกฎหมายที่ปรากฏในนิติศาสตร์, อทินนาทานของพราหมณ์ ผู้ถือเอาสิ่งใดสิ่งหนึ่งด้วยความสำคัญว่าเป็นของตนโดยอ้างคำเป็นต้นว่า ‘กษัตริย์ได้

พระราชทานสิ่งทั้งปวงแก่พราหมณ์ แต่ชนวรรณะอื่นใช้สอย[ของพราหมณ์] เพราะพราหมณ์มีพวกน้อยกว่าชนวรรณะอื่น พราหมณ์ย่อมใช้สอยสมบัติของตนเท่านั้น [หมายความว่าพราหมณ์สำคัญว่ากษัตริย์ได้พระราชทานหญ้าไม้เป็นต้นในเวลาอภิเษกว่า เราขอมอบหญ้าไม้และน้ำแด่สมณะพราหมณ์ แล้วใช้สอยหญ้าเป็นต้นโดยคิดว่าเป็นสมบัติที่กษัตริย์พระราชทาน แต่ความจริงพระดำรัสนั้นหมายถึงหญ้าหรือต้นไม้ในป่าที่ไม่มีเจ้าของ มิใช่หมายเอาในทุกที่] หรืออทินนาทานของผู้คัดค้านความเกี่ยวเนื่องกันแห่งกรรมและผลกรรม ย่อมเกิดขึ้นด้วยจิตมีโมหะเป็นมูลเหตุ” ข้อความนั้นไม่สมควรในที่นี้ เพราะประสงค์เอามูลเหตุที่เกิดขึ้นและมีสาเหตุทั่วไปในมโนกรรม

การถือเอาของชนเหล่านั้นย่อมเกิดขึ้นด้วยมูลเหตุทั้งสองอย่างนี้ว่า อทินนาทานย่อมเกิดขึ้นในเวลาถือเอาด้วยจิตมีโทสะเป็นมูลในบางคราว หรือด้วยจิตมีโลภะเป็นมูลในบางคราว

โมหะที่เกิดแก่กษัตริย์ผู้สำคัญพระองค์ว่าเป็นผู้ทรงธรรมในนิติศาสตร์ที่เรียกว่า ธรรมศาสตร์และราชศาสตร์เป็นต้นซึ่งไม่ก่อปรด้วยธรรมเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งแต่งในรัชสมัยของกษัตริย์ผู้ไม่ทรงธรรมในภายหลัง โดยยกเลิกนิติศาสตร์เก่าที่แต่งในรัชสมัยของกษัตริย์ผู้ทรงธรรมคือพระเจ้ามหาสัมมตะเป็นต้น, โมหะที่เกิดแก่พราหมณ์ผู้สำคัญอย่างนี้ว่า กษัตริย์ได้พระราชทานสิ่งทั้งปวงแก่พราหมณ์ โดยอ้างพระดำรัสที่ตรัสไว้ในพระราชพิธีราชาภิเษกว่า เราขอมอบหญ้า ไม้ และน้ำแด่สมณะพราหมณ์ หรือ โมหะที่เกิดแก่ผู้คัดค้านความเกี่ยวเนื่องแห่งกรรมและผลกรรมและมีความเห็นว่า ผลวิบากของกรรมดีหรือกรรมชั่วไม่มี โมหะทั้งหมดนั้นชื่อว่า **อุปนิสสยโมหะ** (โมหะที่เป็นเหตุมีกำลัง) โมหะดังกล่าวไม่พึงประสงค์เอาในมโนกรรมนี้ มิฉะนั้นแล้วอกุศลกรรมบถทั้งหมดก็อาจกล่าวได้ว่ามีมูลเหตุ ๓ อย่างในที่นี้ ดังพระพุทธทวณะว่า

โลภो निทานं गमनान् समुत्थाय, โทโส निทานं गमनान् समुत्थाय, मोहो निทานं गमनान् समुत्थाय.^{๔๓}

“ความโลภเป็นเหตุเพื่อทำให้เกิดกรรม ความโกรธเป็นเหตุเพื่อทำให้เกิดกรรม ความหลงเป็นเหตุเพื่อทำให้เกิดกรรม”

ควรกล่าวในเรื่องนี้ว่า เมื่อบุคคลผู้สังสัยกรรมและผลของกรรมแล้วได้ทำกรรม ๔ อย่างมีอทินนาทานเป็นต้นร่วมกับจิตที่เกิดความสงสัย กรรมเหล่านั้นได้ชื่อว่าเกิดด้วยจิตที่มีโมหะเป็นมูลล้วนๆ หากเป็นตามนี้ ในข้อความต่อมา[ว่า อกุศลกรรมยกเว้นอุทัจจะ ย่อมให้ผลปฏิสนธิในอบายภูมิ] การรวมเอาเจตนาที่เกิดร่วมกับวิจิกิจฉาจิตเข้าในกรรมอันส่งผลปฏิสนธิ ย่อมสมควร

อธิบายกามาวจรกุศลกรรม

๖๒. ในคำที่ขึ้นต้นว่า กามาวจรกุสลปิ กายทวารเ ปวตฺตํ กายกมฺมํ (กามาวจรกุศล ก็มี ๓ อย่าง ด้วยการจำแนกตามทวารของกรรม คือที่เป็นไปในกายทวาร ชื่อว่า กายกรรม ที่เป็นไปในวจีทวาร ชื่อว่า วจีกรรม ที่เป็นไปในมโนทวาร ชื่อว่า มโนกรรม) นี้ โปรดทราบ เทศนา ๒ ประการ

ถามว่า : เทศนา ๒ ประการเป็นอย่างไร

ตอบว่า : เทศนาประการหนึ่ง คือ บุญกิริยาวัตถุที่เกิดขึ้นโดยเคลื่อนไหวกาย ชื่อว่า กายกรรม ที่เกิดขึ้นโดยเคลื่อนไหววาจา ชื่อว่า วจีกรรม ที่เกิดขึ้นทางมโนทวารเท่านั้น ไม่เคลื่อนไหวกายหรือวาจา ชื่อว่า มโนกรรม

ประเภทดังกล่าวนี้พบในพระสูตรเป็นต้นว่า

เมตฺตํ กายกมฺมํ ปจฺจุปปุจฺจิตํ โหติ สพุรฺหมจาริสุ อวิ เจว รโห จ. เมตฺตํ วจีกมฺมํ ปจฺจุปปุจฺจิตํ โหติ สพุรฺหมจาริสุ อวิ เจว รโห จ, เมตฺตํ มโนกมฺมํ ปจฺจุปปุจฺจิตํ โหติ สพุรฺหมจาริสุ อวิ เจว รโห จ.^{๘๔}

“ภิกษุตั้งกายกรรมที่ก่อปรด้วยเมตตาไว้ในเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งในที่ลับและที่แจ้ง ตั้งวจีกรรมที่ก่อปรด้วยเมตตาไว้ในเพื่อนพรหมจรรย์ ทั้งในที่ลับและที่แจ้ง ตั้งมโนกรรมที่ก่อปรด้วยเมตตาไว้ในเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งในที่ลับและที่แจ้ง”

สพฺพํ กายกมฺมํ ฌาณปุพฺพํ ฌาณานุปริวตฺตํ. สพฺพํ วจีกมฺมํ ฌาณปุพฺพํ ฌาณานุปริวตฺตํ. สพฺพํ มโนกมฺมํ ฌาณปุพฺพํ ฌาณานุปริวตฺตํ.^{๘๕}

“กายกรรมทั้งหมดมีญาณเป็นเบื้องหน้า คล้อยตามญาณ วจีกรรม ทั้งหมดมีญาณ
เป็นเบื้องหน้า คล้อยตามญาณ มโนกรรมทั้งหมดมีญาณเป็นเบื้องหน้า คล้อยตามญาณ”

ปทกฺขิณํ กายกมฺมํ

วจากมฺมํ ปทกฺขิณํ

ปทกฺขิณํ มโนกมฺมํ

ปณฺธิ เต ปทกฺขิณเ.

“กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม และความตั้งใจ[ที่ทำในวันนั้น]
เป็นสิ่งที่ดี”

พึงแสดงข้อความนี้ด้วยเรื่องที่ว่าด้วยกรรมทวาร ๙ อย่างในคัมภีร์อัฐสุสาสินี
เพราะในคัมภีร์นั้นจำแนกทานมัยกุศลเป็น ๓ อย่างด้วยประเภทของกายกรรม วจีกรรม
และมโนกรรม ศีลมัยกุศลและภาวนามัยกุศลก็เช่นเดียวกัน

ส่วนเทศนาอีกประการหนึ่ง คือ เมื่อความไม่มีศีลเป็นไปอยู่ กายย่อมไม่บริสุทธิ์
ความสำรวมทางกายย่อมวิบัติไป แต่เมื่อกุศลเป็นไปอยู่ย่อมกำจัดความไม่มีศีลด้วยการละ
ได้ชั่วคราวเป็นต้น ดำเนินไปชำระกายทวารให้บริสุทธิ์ และทำให้ความสำรวมทางกายบริบูรณ์
กุศลนั้นแม้ปราศจากความเคลื่อนไหวทางกายก็ชื่อว่า กายกรรม ย่อมดำเนินไปทางกายทวาร
โดยมีการสำรวมกายเป็นหลัก ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสว่า กายสุจฺจิต บ้าง

คำว่า “ย่อมกำจัดความไม่มีศีล” หมายความว่า ย่อมทำลายความไม่มีศีลด้วย
การไม่ให้เกิดจิตที่ส่งผลให้เกิดความไม่มีศีลทางกายมีการปลงชีวิตเป็นต้น

คำว่า “ชำระกายทวาร” หมายความว่า ชำระกายทวารด้วยการไม่ให้เกิดความ
ไม่มีศีลที่ส่งผลให้กายไม่บริสุทธิ์

คำว่า “ทำให้ความสำรวมทางกายบริบูรณ์” หมายความว่า ทำให้ความสำรวม
ทางกายบริบูรณ์ ด้วยการสำรวมกายด้วยตนเอง

วจีกรรม ก็มีนัยเดียวกัน

ส่วนกรรมดีทั้งหมดที่เหลือ แม้ดำเนินไปทางทวาร ๓ ก็ดำเนินไปโดยชำระมโน-

ทวาร ทำให้ความสำรวมทางใจบริบูรณ์ ดังนั้น จึงชื่อว่า มโนกรรม ที่เป็นไปทางมโนทวาร ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสว่า มโนสุจริต บ้าง

ประเภทดังกล่าวนี้ปรากฏในพระสูตรที่กล่าวถึงกรรมบถหลายร้อยสูตร ฟังแสดงข้อความนี้ด้วยเรื่องที่ว่าด้วยทวารทั้งหมดในคัมภีร์อัฐสาสนี

การบำเพ็ญกุศลธรรมในศาสนาของพระศาสดา ย่อมเป็นไปเพื่อกำจัดอกุศลธรรมโดยแท้ ดังนั้น กรรมประเภทหลังจึงเป็นหลักสำคัญ

๖๕. ทาน คือ เจตนาเป็นเหตุให้ กล่าวคือ เจตนาที่เสียสละสิ่งของ

ศีล คือ เจตนาที่ตั้งไว้ดี หมายความว่า ตั้งไว้ดีโดยห้ามกายกรรมกับวจีกรรมที่มีโทษและกระทำให้เป็นกรรมที่สมทานดีไม่มีโทษ พร้อมทั้งทรงกุศลธรรมชั้นสูง คือทรงไว้โดยเป็นที่ตั้งของกุศลธรรมนั้น

[คำว่า ศีล มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เจตนาที่ตั้งไว้ดี = สียติ สมมา ทหติ ถเปตติ สิล (ศีล ธาตุ = ตั้งไว้ + อ ปัจจัย)

- เจตนาที่ทรงกุศลธรรมชั้นสูงไว้ = สียติ อูปริเม กุสละธมเม อูปาเรตติ สิล (ศีล ธาตุ = ทรงไว้ + อ ปัจจัย)

นอกจากนี้ ศีล ๕ ยังมีความหมายว่า “ปกติ” หมายความว่า เป็นสิ่งปกติที่คนทั่วไปต้องกระทำแม้จะสมทานหรือไม่สมทานก็ตาม ถ้าล่วงละเมิดศีลก็มีโทษ ถ้าไม่ล่วงละเมิดก็มีคุณ ส่วน ศีล ๘ เป็นศีลที่ต้องสมทานจึงจะได้รับผลานิสงส์จากการสมทานศีล]

ภาวนา คือ เจตนาทำให้กุศลเจริญขึ้น หมายความว่า ทำให้เกิดกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น และทำให้กุศลที่เกิดขึ้นแล้วเจริญเพิ่มพูนขึ้น

อปายณะ คือ เจตนาทำให้เกิดความเคารพ บูชา กล่าวคือ แสดงความประพฤติอ่อนน้อมทางกายและวาจา

เวยยาวัจจะ คือ ภาวะหรือการกระทำของผู้ช่วยเหลือคนอื่น โดยความเป็นผู้มี ความชวนชวายเป็นพิเศษ

[คำว่า เวยยาวจจ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ภาวะของผู้ช่วยเหลือคนอื่น = พยาวัสสุส ภาโว เวยยาวจจ (ลง ฌย ปัจจัยในภาวตัทธิต)
- การกระทำของผู้ช่วยเหลือคนอื่น = พยาวัสสุส กมม เวยยาวจจ (ลง ฌย ปัจจัยในกัมมตัทธิต)]

ปัตติ คือ ส่วนบุญที่ได้รับ คำนี้เป็นชื่อของส่วนบุญที่ผู้ทำได้รับ

อีกนัยหนึ่ง **ปัตติ** คือ ผลบุญที่อุทิศให้คนอื่น คำนี้เป็นชื่อของผลบุญที่ผู้อื่นซึ่งอนุโมทนาชื่นชมอยู่พึงได้รับ

[คำว่า ปัตติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ส่วนบุญที่ได้รับ = ปชชิตถาติ ปัตติ (ปท ธาตุ + ตี ปัจจัย)
- ผลบุญที่อุทิศให้คนอื่น = ปาปิยตีติ ปัตติ (ปท ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ตี ปัจจัย)]

ปัตติทานะ คือ เจตนาเป็นเหตุให้ส่วนบุญ

ปัตตานุโมทนะ คือ เจตนาเป็นเหตุอนุโมทนา คือกล่าวสาธุการชื่นชมส่วนบุญที่บุคคลอื่นให้

ธรรมสวณะ คือ เจตนาเป็นเหตุฟังธรรม

ธรรมเทศนา คือ เจตนาเป็นเหตุแสดงธรรม

ทัญญุชกรรม คือ เจตนาเป็นเหตุทำให้เกิดความเห็นชอบ ๑๐ อย่างโดยนัยว่า ทานที่ให้มียอยู่ ทานที่บูชามียอยู่ ทานที่บวงสรวงมียอยู่ ผลวิบากของกรรมดีและกรรมชั่วมียอยู่ เป็นต้น

ธรรมทั้งหมดนั้นเป็นเครื่องชำระกระแสดิจ จึงชื่อว่า **บุญ** อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “สภาพก่อให้เกิดความนำเคารพบูชา ชื่อว่า **บุญ**” บุญนั้นเป็นสิ่งที่ควรทำ เพราะความเป็นสิ่งควรกระทำโดยแท้ จึงชื่อว่า **บุญกิริยา** บุญที่ควรทำนั้นเป็นที่ตั้ง เพราะเป็นที่ดำรงอยู่แห่งสุขวิเศษ จึงชื่อว่า **บุญกิริยาวัตถุ** (บุญที่ควรทำและเป็นที่ตั้งแห่งสุข)

[คำว่า บุญ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เครื่องชำระกระแสดิจ = ปุเนนติ จิตตสนฺตานํ โสเธนติ เอเตหิติ ปุณฺณานิ (ปุ ธาตุ = ชำระ + ฌย ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- สภาพก่อให้เกิดความน่าเคารพบูชา = ปุชณียภาวํ นิพพุตเตนตติ ปุณณานิ (ปุชณีย ศัพท์ + ฌย ปัจจัยใน นิพพุตเตนตติ ตัทธิต)]

บุญกิริยาวัตถุหนึ่งๆ มี ๓ อย่าง คือ บุญก่อนทำ บุญขณะทำ และบุญหลังทำ

บุญก่อนทำ คือ ก่อนที่จะทำบุญ กุศลเจตนาที่เกิดทางทวาร ๓ ประการหาตั้งแต่เวลาแสวงหาสิ่งของอย่างนี้ว่า เราจักสั่งสมบุญที่เป็นทานมัยด้วยสิ่งนี้

บุญขณะทำ คือ การกระทำความเสียสละแก่ผู้รับ

บุญหลังทำ คือ กุศลเจตนาที่เกิดแก่ผู้ก่อให้เกิดจิตโสมนัสเสมอในภายหลังโดยปรารภทานที่ตนให้แล้ว

ตามนัยที่กล่าวไว้ในอกุศลกรรม เมื่อบุญทุกอย่างได้รับเหตุปัจจัยที่มีกำลังแล้ว จึงให้ผลปฏิสนธิ ถ้าไม่ได้รับเหตุปัจจัยนั้นก็มิให้ผลปฏิสนธิ

บุญมี ๓ อย่างอีกนัยหนึ่ง โดยจำแนกตามบุญขั้นต่ำ บุญชั้นกลาง และบุญประณีต

บุญขั้นต่ำ คือ บุญที่ทำให้เกิดขึ้นด้วยฉันทะ วิริยะ จิตตะ หรือวิมังสาขั้นต่ำ

บุญชั้นกลาง คือ บุญที่ทำให้เกิดขึ้นด้วยฉันทะเป็นต้นปานกลาง

บุญประณีต คือ บุญที่ทำให้เกิดขึ้นด้วยฉันทะเป็นต้นที่ประณีต

อีกนัยหนึ่ง **บุญขั้นต่ำ** คือ บุญที่ทำให้เกิดขึ้นโดยความต้องการชื่อเสียง

บุญชั้นกลาง คือ บุญที่ทำให้เกิดขึ้นโดยความต้องการผลบุญ

บุญประณีต คือ บุญที่ทำให้เกิดขึ้นโดยอาศัยความเป็นผู้มีอริยาศยดีด้วยการดำริว่าเราควรกระทำสิ่งนี้

อีกนัยหนึ่ง **บุญขั้นต่ำ** คือ บุญที่เศร้าหมองด้วยการยกตนข่มท่านเป็นต้น

บุญชั้นกลาง คือ บุญที่ไม่เศร้าหมอง ทำให้เกิดขึ้นโดยหวังความมีส่วนแห่งโลกียสุข

บุญประณีต คือ บุญที่ทำให้เกิดขึ้นโดยหวังความสุขในมรรคผล

อีกนัยหนึ่ง **บุญขั้นต่ำ** คือ บุญที่ทำให้เกิดขึ้นเพื่อสมบัติในภพด้วยอำนาจของตัณหา

บุญชั้นกลาง คือ บุญที่ทำให้เกิดขึ้นเพื่อความหลุดพ้นของตน

บุญประณีต คือ บุญที่เป็นบารมีทำให้เกิดขึ้นเพื่อความหลุดพ้นของสรรพสัตว์
โปรดทราบข้อความนี้ตามศีลนิเทศในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๔๗} แม้หมวดสามทั้งสอง
[บุญก่อนทำเป็นต้นและบุญขั้นต่ำเป็นต้น]ในบุญกิริยาวัตถุอื่น ก็พึงกล่าวจำแนกเหมือนใน
ทานนี้

ในบรรดาบุญกิริยาวัตถุนั้น ศีลมี ๔ อย่าง คือ ศีลของภิกษุ ศีลของภิกษุณี ศีล
ของสามเณร และศีลของคฤหัสถ์

การสมาทานศีลสองอย่างแรกย่อมสำเร็จด้วยกรรมวาจา แต่เมื่อกรรมวาจาวิบัติ
ไปด้วยการต้องอาบัติปาราชิกหรือลาสิกขา การสมาทานทั้งหมดย่อมพินาศไป ศีลของ
พระภิกษุทั้งหมดก็เสียไป ลำดับนั้นเมื่อไม่ละการปฏิบัติอยู่^{๔๘}เป็นภิกษุแล้วยังดำรงอยู่ใน
สมณเพศ] ก็ชื่อว่าพระทุศีล ส่วนภิกษุผู้ล่วงละเมิดสิกขาบทอื่นยกเว้นอาบัติปาราชิก ย่อม
เสียการสังวรในสิกขาบทที่ล่วงนั้น แต่ไม่เสียการสมาทาน เพราะไม่ต้องสมาทานสิกขาบท
ด้วยกรรมวาจาอีก เมื่อกระทำการรักษาแล้ว[คือปลงอาบัติ]การสังวรจึงจะเป็นปกติ ภิกษุ
ผู้จงใจล่วงละเมิดหรือไม่กระทำการรักษา ชื่อว่าพระอลัชชี ไม่ใช่พระทุศีล

ศีลของสามเณรก็มีนัยเดียวกัน แต่ในศีลของสามเณรนั้น การสมาทานย่อมสำเร็จ
ด้วยสรณคมน้อย่างเดียว เมื่อสรณคมนวิบัติไปด้วยการทำให้เพศเสียหาย [คือทำผิดศีล ๕
อย่างแรกในศีล ๑๐] การสมาทานทั้งหมดย่อมเสียไป ส่วนในศีลนอกจากนี้ [ศีล ๕ อย่าง
หลังในศีล ๑๐] การสังวรศีลที่ตนล่วงละเมิดเท่านั้นย่อมเสียหายไป

การสมาทานในศีลของคฤหัสถ์ย่อมสำเร็จด้วยการรับเอาศีลของคฤหัสถ์ทั่วไป เมื่อ
สมาทานศีลพร้อมกัน ศีลทุกข้อก็เป็นอันสมาทานแล้ว เมื่อศีลข้อหนึ่งขาด ศีลทั้งหมดก็ขาด
ต้องสมาทานศีลใหม่ทั้งหมด แต่เมื่อสมาทานแยกกันทีละข้อ ศีลที่ล่วงละเมิดเท่านั้นจึงขาด
ต้องสมาทานใหม่ การสมาทานทั้งหมดย่อมระงับไปเมื่อล่วงเวลาที่กำหนด [คือการสมาทาน
ศีล ๘ มีกำหนดเวลาว่าจะสมาทานนานเพียงใด เช่น สมาทานเฉพาะเวลากลางวัน กลางคืน
หรือตลอดวัน เป็นต้น เมื่อล่วงเวลาที่กำหนด การสมาทานก็ระงับไป] โปรดทราบความ
เป็นผู้ทุศีลในคฤหัสถ์ด้วยการที่ศีล ๕ อันเป็นศีลประจำวิบัติไป

ศีลใดควรเป็นศีลประจำ ไม่ควรเป็นศีลชั่วคราว และมีโทษ ศีลนั้นชื่อว่า **ศีลประจำ** ส่วนศีลใดเป็นศีลประจำก็ได้ มีผลบุญมาก เป็นศีลชั่วคราวก็ได้ ไม่มีโทษ ศีลนั้นชื่อว่า **ศีลชั่วคราว**

ศีลประจำ คือ ศีลของพระภิกษุผู้ดำรงอยู่ในความเป็นภิกษุ ศีลของสามเณรผู้ดำรงอยู่ในความเป็นสามเณร ศีล ๕ ของคฤหัสถ์ทั่วไป และศีล ๑๐ ของอุบาสก ดาบสปริพาชกที่ออกบวชเป็นบรรพชิต โดยแท้จริงแล้ว บุคคลเหล่านั้นควรรักษาศีลนั้นๆ เฉพาะตน โดยกระทำให้หมดจดเสมอ หากไม่รักษา ความเป็นภิกษุเป็นต้นก็มีโทษไม่หมดจด

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะเสียความประพฤตินี้เหมาะสมแก่ตน

ในคฤหัสถ์ทั่วไป **ศีลชั่วคราว** คือ ศีลอุโบสถ ๘ เพราะศีลนั้นจะเป็นศีลประจำหรือศีลชั่วคราวก็สมควรตามนัยที่กล่าวไว้แก่คฤหัสถ์ แม้ศีล ๑๐ ก็เช่นเดียวกัน เพราะเป็นศีลชั่วคราวสำหรับคฤหัสถ์ทั่วไป แต่เป็นศีลประจำสำหรับผู้สละเครื่องนุ่งห่มของคฤหัสถ์แล้ว ออกบวชเป็นบรรพชิตด้วยการนุ่งห่มผ้า요มน้ำฝาด

ศีล ๕ ของคนทั่วไปจะสมทานหรือไม่สมทาน ก็ควรรักษาไว้เสมอ ไม่ควรล่วงละเมิด ฉันทใด แม้ศีล ๑๐ ของผู้ทรงเพศบรรพชิต จะสมทานหรือไม่สมทาน ก็ควรรักษาเสมอ ไม่ควรล่วงละเมิด เพราะสำเร็จพร้อมกับการทรงเพศ[บรรพชิต]

ภาวนา ๒ อย่างโดยประเภทแห่งสมณะและวิปัสสนาที่จะกล่าวต่อไป[ในปริจเฉทที่ ๙] ชื่อว่า **ภาวนา** ในที่นี้ประสงค์ภาวนาที่ยังไม่บรรลุความเป็นอัปปนา [เพราะพระอนุรุธาจารย์จะกล่าวภาวนาที่บรรลุความเป็นอัปปนาไว้ในมหัคคตกุศลกรรม] แม้เจตนาในการศึกษาค้นคว้าศิลปวิทยาที่ปราศจากโทษ พร้อมทั้งการศึกษาพระธรรมวินัย ก็นับเข้าในภาวนานี้

การกระทำทั้งหมดคือ การลูกรับ กราบไหว้ ทำความเคารพ ทำวัตรน้อยวัตรใหญ่ ตามสมควรในพระรัตนตรัย บิณฑบาตดา ผู้ใหญ่ในสกุล อาจารย์ สมณะพราหมณ์ผู้ทรงธรรม และผู้เจริญด้วยคุณวุฒิหรือวัยวุฒิ เป็นต้น ชื่อว่า **อปจายนะ**

การกระทำความชวนชวาททางกายและทางวาจาในกิจที่ควรทำแก่พระรัตนตรัย เป็นต้น และแก่คนเหล่านี้คือผู้มาเยือน คนเตรียมเดินทาง คนเดินทาง คนป่วย คนแก่ หรือในการเย็บจีวร เป็นต้นของเพื่อนพรหมจรรย์ อีกทั้งในการทำบุญนั้นๆ ของคนอื่น เหมือนเป็นกิจของตน ด้วยจิตบริสุทธิ์มุ่งหวังประโยชน์ ชื่อว่า **เวยยาวัจจะ**

การกระทำบุญที่ตนกระทำแล้วให้เกี่ยวเนื่องกับผู้อื่น [คือทำให้ผู้อื่นได้รับส่วนบุญร่วมด้วย] ชื่อว่า **ปัตติทานะ**

การขึ้นชมอนุโมทนาส่วนบุญที่ผู้อื่นให้ที่เรียกว่าการแสดงความโสมนัสยินดี ชื่อว่า **ปัตตานุโมทนะ** ส่วนการอนุโมทนาบุญที่ผู้อื่นมิได้ให้ ก็เป็นเพียงแต่การอนุโมทนา ไม่ใช่ปัตตานุโมทนะ เพราะไม่มีส่วนบุญ[ที่ผู้อื่นให้]

ส่วนบุญมี ๒ อย่าง คือ ส่วนบุญเจาะจง และส่วนบุญไม่เจาะจง บุญของผู้อนุโมทนา ส่วนบุญที่อุทิศให้แก่ตน เป็นทิวฐธรรมเวทนียกรรม ส่วนบุญทั้งสองนี้ปรากฏชัดในบุญคือ ทาน ทานที่ให้อุทิศแก่เทวดา ปรตัตตูปชวีวิกเปรต เวมานิกเปรต หรือวินิปาติกาสูร และได้รับการอนุโมทนา ย่อมจะเป็นทิวฐธรรมเวทนียกรรมแก่ชนเหล่านั้นในขณะนั้น

การฟังธรรมกถาที่ก่oprด้วยประโยชน์เกื้อกูลโดยดำรงอยู่ในโยนิโสมนสิการ ชื่อว่า **ธรรมสวณะ** การกล่าวธรรมกถาที่ก่oprด้วยประโยชน์เกื้อกูลโดยดำรงอยู่ในโยนิโสมนสิการ ชื่อว่า **ธรรมเทศนา** เจตนาในการฟังและกล่าวศิลปวิทยาที่ปราศจากโทษ ย่อมนับเข้าในข้อนี้

การทำความเห็นชอบคือกัมมสกตาญาณให้หมดจดด้วยเรื่องราวต่างๆ ด้วยความเหมาะสม หรือด้วยเหตุผล โดยทำให้บริสุทธิ์จากความเห็นผิด ๑๐ อย่างโดยนัยว่า ทานที่ให้ไม่มี ทานที่บูชาไม่มี เป็นต้น หรือบริสุทธิ์จากความเห็นคือการเนรมิตของพระเจ้า เป็นต้น หรือจากความเห็นคือทิวฐมงคล (การเห็นดีเป็นมงคล) เป็นต้น ชื่อว่า **ทิวฐชุกกรรม**

ในที่กล่าวถึงบุญกิริยาวัตถุ ๓ อย่าง ปัตติทานะและปัตตานุโมทนะนับเข้าในทาน เพราะมีสภาพของทาน เนื่องจากเป็นปฏิพัทธ์กับความริษยาและความตระหนี่ อปายณะ และเวยยาวัจจะนับเข้าในศีล เพราะเป็นศีลข้อประพฤติ ธรรม ๓ อย่างอื่น [คือ ธรรมสวณะ ธรรมเทศนา และทิวฐชุกกรรม] นับเข้าในภาวนามัยกุศล เพราะมีสภาพของภาวนา ดังสาธก

[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

กมฺมฏฺฐานวินิมฺุตโต ธมฺโม นาม นตฺถิ.^{๔๘}

“ชื่อว่าเทศนาธรรมที่พ้นจากกรรมฐานย่อมไม่มี”

และการทำความเข้าใจให้ตรงก็เป็นการเพิ่มพูนความรู้

อีกนัยหนึ่ง ทิฏฐุชฺชกรรมนับเข้าในบุญทั้งสาม ดังสารกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ทิฏฐุชฺชกมฺมํ สพฺเพสํ นิยมลกฺขณํ.^{๔๙}

“ทิฏฐุชฺชกรรมมีลักษณะกำหนดความมีผลมากในบุญกิริยาวัตถุทุกอย่าง”

ที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะว่าเมื่อมีกัมมสกตาทิฏฐิ ทานเป็นต้นทั้งสามอย่างจึงสำเร็จได้

อธิบายมหัคคตกุศลกรรม

๖๗. คำว่า มโนกมฺมเมว (เป็นมโนกรรมอย่างเดียว) มีความหมายว่า เป็นมโนกรรมอย่างเดียว เพราะหน้าที่ที่เป็นกรรมบถปรากฏทางใจเท่านั้น

(๑๖๓) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวไว้ว่า “เพราะไม่ดำเนินไปทางกายทวารเป็นต้น เนื่องจากไม่ก่อให้เกิดวิญญูติ” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะอภิญาญกุศลที่ก่อให้เกิดวิญญูติได้ แม้จะดำเนินไปในกายทวารเป็นต้นก็ไม่นับว่าเป็นกายกรรมหรือวจีกรรม เนื่องจากไม่มีความเป็นองค์ของกรรมบถทางกายหรือวาจา

คำว่า ตณฺจ ภาวนามยํ (อนึ่ง รูปาวจรกุศลนั้นสำเร็จจากการภาวนา) มีความหมายว่า อนึ่ง มหัคคตกุศลนั้นเป็นภาวนากรรมเพราะเป็นกรรมพิเศษที่อบรมจิต เนื่องจากไม่ดำเนินไปโดยเนื่องกับทานหรือศีล

ข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

ปจฺมชฺฌาเนน นีวรณานํ ทฺติเยน วิตกฺกวิจารณ์ํ ตติเยน ปีติยา. จตุตฺเถน สุขทุกฺขานํ ... ปหานํ สีลํ. เวรมณี สีลํ. เจตนา สีลํ. สํวโร สีลํ. อวิตฺกฺกโม สีลํ.^{๕๐}

“การละนิรณด้วยปฐมฌาน ชื่อว่าศีล การงดเว้นชื่อว่าศีล เจตนา ชื่อว่าศีล การสังวร ชื่อว่าศีล การไม่ล่วงละเมิด ชื่อว่าศีล...การละวิตก และวิจารณ์ด้วยทุติยฌาน ชื่อว่าศีล...การละปีติด้วยตติยฌาน ชื่อว่าศีล...การละสุขและทุกข์ด้วยจตุตถฌาน ชื่อว่าศีล การงดเว้นชื่อว่าศีล เจตนา ชื่อว่าศีล การสังวร ชื่อว่าศีล การไม่ล่วงละเมิด ชื่อว่าศีล”

ข้อความนั้นกล่าวไว้โดยปริยาย

[ตามนัยนี้ ศีล คือ ข้อประพฤติปฏิบัติ เมื่อเกิดปฐมฌาน การละนิรณได้จัดเป็นปกติที่เป็นไปตามธรรมเนียม และการละนิรณก็เป็นการงดเว้นจากนิรณ เป็นการสังวรปิดกั้นนิรณ และไม่ล่วงละเมิดนิรณเพราะละได้แล้ว ดังนั้น คัมภีร์ปฏิสมภิทามรรคจึงกล่าวโดยปริยายว่าการละนิรณเป็นต้นในมหัคคตฌานคือศีล]

คำว่า อุปปนาปตฺตํ (บรรลุลความเป็นอุปปนา) มีความหมายว่า บรรลุลความเป็นอุปปนา เพราะดำเนินไปด้วยความตั้งมั่นไม่หวั่นไหว ซึมซับเข้าในอารมณ์ด้วยกำลังของภาวนา

(๑๖๔) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวเหตุว่า “เพราะจิตที่เกิดขึ้นก่อน[อุปปนาจิต]เป็นกามาวจร” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะความเป็นกามาวจรของจิตที่เกิดขึ้นก่อนมิได้เป็นเหตุในการบรรลุลความเป็นอุปปนา

พระอนุรุธาจารย์กล่าวคำว่า ฌานงฺคเกเทน (ตามประเภทขององค์ฌาน) แต่ท่านควรกล่าวว่า ฌานเกเทน (ตามประเภทของฌาน) อีกนัยหนึ่ง คำว่า ฌานงฺคเกเทน แปลว่า ตามประเภทของหมู่องค์ฌาน กล่าวคือ ตามประเภทของฌาน

อธิบายการให้ผลของกามาวจรกรรม

๖๙. คำว่า เอตฺถ คือ ในภูมิแห่งการให้ผล ๔ อย่างเหล่านี้

คำว่า อุทฺธจฺจุรหิตํ (ยกเว้นอุทฺธจฺจะ) มีความหมายว่า ยกเว้นเจตนาที่เกิดร่วมกับอุทฺธจฺจะ

ถามว่า : เหตุใดอุทฺธัจเจตนาจึงถูกยกเว้นในที่นี้

ตอบว่า : เพราะไม่ให้ผลปฏิสนธิ

ถามว่า : รู้ได้อย่างไร

ตอบว่า : เพราะในคัมภีร์ธรรมสังคณีไม่ตรัสอุทฺธัจเจตนาไว้ในธรรมที่ควรกำจัดด้วยโสดาปัตติมรรค แต่ตรัสไว้ในธรรมที่ควรกำจัดด้วยมรรคชั้นสูง [คือสกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค] ดังพระพุทธทวจะนะว่า

จตุตาโร ทิฏฺฐจิตตสมุပ္ပตฺตา จิตฺตูปปาทา วิจิกิจฺจาสหคโต จิตฺตูปปาโท, อิเม ธมฺมา ทสฺสเนน ปหาตพฺพา.^{๔๑}

“จิตและเจตสิกที่ประกอบด้วยความเห็นผิด ๔ ดวง และจิต และเจตสิกที่เกิดร่วมกับวิจิกิจฉา ธรรมเหล่านี้ชื่อว่าพึงกำจัดด้วยโสดาปัตติมรรค”

อุทฺธัจจสหคโต จิตฺตูปปาโท, อิเม ธมฺมา ภาวนาย ปหาตพฺพา.^{๔๒}

“จิตและเจตสิกที่เกิดร่วมกับอุทฺธัจจะ ธรรมเหล่านี้ชื่อว่าพึงกำจัด ด้วยมรรคชั้นสูง”

ส่วนจิตอื่นจากนี้ ตรัสไว้ในคัมภีร์ธรรมสังคณีนันว่า

จตุตาโร ทิฏฺฐจิตตวิปฺยุตฺตจิตฺตูปปาทา เทว ปฏฺฐสมุပ္ပตฺตจิตฺตูปปาทา จ สียา ทสฺสเนน ปหาตพฺพา, สียา ภาวนาย ปหาตพฺพา.^{๔๓}

“จิตและเจตสิกที่ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด ๔ ดวง และจิตและเจตสิกที่เกิดร่วมกับปฏิฆะ บางอย่างพึงกำจัดด้วยโสดาปัตติมรรค บางอย่างพึงกำจัดด้วยมรรคชั้นสูง”

[จิตและเจตสิก ๖ ดวงที่พึงกำจัดด้วยโสดาปัตติมรรค คือ จิตและเจตสิกที่เกิดร่วมกับกรรมที่ถึงความเป็นกรรมบถ ส่วนจิตและเจตสิกที่พึงกำจัดด้วยมรรคชั้นสูง คือ จิตและเจตสิกที่ไม่ถึงความเป็นกรรมบถ เกิดขึ้นด้วยความยินดีในฉานเป็นต้น]

ถามว่า : รู้ได้อย่างไร

ตอบว่า : อกุศลธรรมอันพระผู้มีพระภาคมิได้ตรัสไว้ในธรรมที่ควรกำจัดด้วยโสดาปัตติมรรค ย่อมไม่ส่งผลปฏิสนธิ เพราะในคัมภีร์ปฏิฐานแสดงน่านักขณิกกรรมปัจจัย (กรรมปัจจัยที่ดำรงอยู่ในขณะต่างกัน) ในธรรมที่ควรกำจัดด้วยโสดาปัตติมรรคเท่านั้น มิได้แสดงปัจจัยดังกล่าวในธรรมที่ควรกำจัดด้วยมรรคขั้นสูงอย่างอื่น ดังพระพุทธทวณะว่า

สหชาตา ทสฺสเนน ปหาตพฺพา เจตนา สมฺปยุตฺตกาณํ ธมฺมานํ จิตฺตสมุฏฺฐานานนฺจ รูปานํ กมฺมปฺจฺเจเนน ปฺจฺจโย. นานาภยณิกา ทสฺสเนน ปหาตพฺพา เจตนา วิปากานํ ขนฺธานํ กญฺจตา จ รูปานํ กมฺมปฺจฺเจเนน ปฺจฺจโย.^{๔๔}

“เจตนาที่พึงกำจัดด้วยโสดาปัตติมรรค เกิดขึ้นร่วมกัน เป็นปัจจัยแก่ธรรมที่ประกอบร่วมกันและแก่รูปที่เกิดจากจิต โดยความเป็นกรรมปัจจัย”

“เจตนาที่พึงกำจัดด้วยโสดาปัตติมรรค ดำรงอยู่ในขณะต่างกัน เป็นปัจจัยแก่วิปาก-
ขันธ์และกญฺจตารูป โดยความเป็นกรรมปัจจัย”

สหชาตา ภาวนาย ปหาตพฺพา เจตนาสมฺปยุตฺตกาณํ ธมฺมานํ จิตฺตสมุฏฺฐานานนฺจ รูปานํ กมฺมปฺจฺเจเนน ปฺจฺจโย.^{๔๕}

“เจตนาที่พึงกำจัดด้วยมรรคขั้นสูง เกิดขึ้นร่วมกัน เป็นปัจจัยแก่ธรรมที่ประกอบ
ร่วมกับเจตนา และแก่รูปที่เกิดจากจิต โดยความเป็นกรรมปัจจัย”

แม้การก่อให้เกิดวิบากย่อมไม่มีโดยปราศจากความสามารถของกรรมปัจจัยที่ดำรง
อยู่ในขณะต่างกัน

ถามว่า : หากเป็นตามนี้ก็ควรกล่าวว่า อุทัจจเจตนาไม่อาจทำให้เกิดวิบากใน
ปวัตติกาลได้หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้นเพราะในปฏิสัมภิทาวังคได้แสดงวิบากของอุทัจจ-
เจตนาไว้ ดังพระพุทธทวณะว่า

“ธรรมเหล่าใดเป็นอกุศล สมัยใดอกุศลจิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขา ประกอบด้วย
อุทัจจจะ รับรู้รูปารมณ...หรือธรรมารมณ ย่อมเกิดขึ้น... ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า อกุศลความรู้

ในธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ธรรมปฏิสัมภิทา ความรู้ในวิบากของธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อรรถปฏิสัมภิทา”

ด้วยเหตุนี้ พระอนุรุธาจารย์จึงกล่าวว่า ปวตฺติยํ ปน สพฺพปิ ทวาทสวริ (ส่วนในปวัตติกาล อกุศลกรรม ๑๒ อย่างทั้งหมดย่อมส่งผลให้อกุศลวิบากทั้ง ๗ ดวงไปปรากฏในกามภุมิและรูปภุมิทั้งปวงตามสมควร) เป็นต้น

(๑๖๕) ในคัมภีร์วิภาวนิกกล่าวว่า “จิตที่เกิดร่วมกับวิจิกิจณา แม้มีกำลังน้อยกว่าจิตทั้งหมดเพราะปราศจากอหิมกข์ ก็ให้ผลปฏิสนธิได้ ส่วนจิตที่เกิดร่วมกับอุทฺธัจจะ แม้มีกำลังมากกว่าจิตดังกล่าวเพราะเกิดประกอบด้วยอหิมกข์ ก็มิได้ส่งผลปฏิสนธิ” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะไม่อาจกล่าวว่าจิตที่เกิดร่วมกับวิจิกิจณามีกำลังน้อยกว่าจิตทั้งหมดเพราะปราศจากอหิมกข์ และจิตที่เกิดร่วมกับอุทฺธัจจะมีกำลังมากกว่าจิตดังกล่าว เพราะประกอบด้วยอหิมกข์ เนื่องจากวิจิกิจณาที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยนัยว่า สตฺถริ กงฺขติ ธมฺเม กงฺขติ^{๕๖} (สงสัยในพระศาสนา สงสัยในพระธรรม) เป็นต้นมีกำลังมากและเป็นธรรมที่มีมณียิ่งนักในวิสัยของตนเหมือนช้างใหญ่ โดยความจริงแล้ว พระพุทธองค์ตรัสวิจิกิจณาไว้ในธรรมที่ควรกำจัดด้วยโสดาปัตติมรรคเพราะเป็นอกุศลที่สำคัญ การที่วิจิกิจณาให้ผลปฏิสนธิก็เป็นอันรู้ได้ แต่จิตที่เกิดร่วมกับวิจิกิจณาปราศจากอหิมกข์เพราะเป็นธรรมตรงข้ามกันโดยสภาพล้วนๆ ดังนั้น จิตที่เกิดร่วมกับวิจิกิจณาจึงมีกำลังน้อยกว่าจิตทั้งหมด

คำว่า สพฺพตฺถาปิ (ในกามภุมิและรูปภุมิทั้งปวง) คือ กามภุมิและรูปภุมิทั้งปวงโดยประเภทแห่งสุคติภุมิและทุคติภุมิ

คำว่า ยถารหํ (ตามสมควร) คือ ตามสมควรแก่วัตถุและทวารที่ได้รับในภุมิเหล่านั้น

คำว่า วิปฺจุจติ แปลว่า ย่อมให้สุกงาม คือให้ถึงความเป็นสภาพสุกงาม อีกนัยหนึ่ง มีความหมายว่า อกุศลกรรม ๑๒ อย่างทั้งหมดย่อมส่งผล คือถึงสภาพสุกงามเป็นอกุศลวิปากจิตทั้ง ๗ ดวง

๗๐. กุศลกรรมย่อมก่อให้เกิดสมบัติอันยิ่งใหญ่ในปวัตติกาลได้ในอบายภูมิ และให้โอกาสแก่วิบากของตนในเหล่านาคและครุฑเป็นต้นผู้มีฤทธิ์มากแล้วให้ผลที่เป็นสุข และเมื่อการประจวบกับอิฏฐารมณ์ด้วยเหตุนั้นๆ มีอยู่แก่ผู้เกิดในอบายภูมิเหล่าอื่น ย่อมให้โอกาสแก่ผลของตนแล้วให้ผลที่เป็นสุข ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ตถา ปวตฺตียญฺจ (เช่นเดียวกับฉันนี้ ย่อมก่อให้เกิดมหาวิบากจิตในปวัตติกาล และก่อให้เกิดเหตุกวิปากจิต ๘ ดวงในกามภูมิ และรูปภูมิทั้งปวงได้ตามสมควร) เป็นต้น ผลที่เป็นสุขนั้นไม่ควรเป็นผลของอกุศลกรรมโดยแท้ ดังพระพุทธทวจะนะในคัมภีร์วิวัฏฐิกาว่า

อญฺจานเมตํ อนวกาโส, ยํ กายทฺวจฺจิตฺตสฺส อิญฺโজํ กนฺโถ มนาโป วิปาโก นิพฺพตฺเตยฺย.^{๙๗}

“การที่กายทวจิตพึงมีผลดีงามน่าปรารถนา ชื่อนั้นมิใช่ฐานะ มิใช่โอกาส”

กามาวจรกุศลย่อมก่อให้เกิดมหาวิบากจิตในกามสุคติภูมิ และก่อให้เกิดเหตุกวิปากจิต ๘ ดวงในกามภูมิทั้งปวง ทั้งก่อให้เกิดเหตุกวิปากจิต ๕ ดวงในรูปภูมิ คือ จักขุวิญญาณจิต โสตวิญญาณจิต สัมปฏิจฉนจิต และสันตீรณจิต ๒ ดวงในเหตุกวิปากจิต ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ยถารหํ วิปจฺจติ (ก่อให้เกิดผลตามสมควร)

รูปาวจรกุศลอันก่อให้เกิดรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ย่อมไม่ส่งผลโดยความเป็นวิบากที่มีในภูมิอื่นหรืออารมณ์อื่น แต่ส่งผลโดยความเป็นรูปาวจรวิปากจิต ที่ถึงความเป็นมหัคคตะเหมือนกับตนโดยประการทั้งปวงในนิमितอารมณ์[มีกสิณนิमितเป็นต้น] ที่มีใช้วิสัยของกามตัณหา เพราะเป็นกรรมพิเศษที่บรรลุลักษณะอุปปนา เนื่องจากเป็นภาวนาอันคล้ายกำหนดในกามคุณ ดังนั้น วิปากจิต ๕ ดวงในรูปภูมิจึงเป็นผลของกามาวจรกุศล

๗๑-๓. ในฐานะที่กรรมให้ผล ๒ อย่าง[ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล] การให้ผลปฏิสนธิเป็นหลักสำคัญ กุศลกรรมที่ให้ผลในปฏิสนธิกาลจึงให้ผลขั้นสูง [คือมีเหตุ ๓] ตามสมควรแก่ความสามารถของตน ส่วนในปวัตติกาลย่อมส่งผลด้วยกิจต่างๆ [มีทัสสนกิจเป็นต้น]ในฐานะต่างๆ [มีปัญจวิญญาณฐานเป็นต้น] กุศลกรรมที่ให้ผลในปวัตติกาลจึงส่งผลตามสมควรแก่ความสามารถของตนไม่ได้ เมื่อจะส่งผลในปัญจวิญญาณฐานเป็นต้นที่เล็กน้อย

ก็ส่งผลให้ตามสมควรแก่ฐาน เมื่อจะส่งผลในตถารัมณฐาน มักส่งผลตามสมควรแก่ชวนจิต โดยมาก ดังนั้น ประเภทของผลกรรมหนึ่งๆ จึงมีเช่นนี้ว่า ลำดับวิปากจิต ๑๖ ดวง ลำดับวิปากจิต ๑๒ ดวง และกลุ่มอเหตุกจิต ๘ ดวง ฉะนั้น เพื่อแสดงประเภทดังกล่าว ท่านจึงกล่าวคำที่ขึ้นต้นว่า ตตฺถาปิ (ในกามาวจรกุศลกรรมเหล่านั้น กุศลกรรมที่มีเหตุ ๓ อย่าง ยิ่งยวด ย่อมให้ผลปฏิสนธิที่เป็นเหตุ ๓ แล้วก่อให้เกิดวิปากจิต ๑๖ ดวงในปวัตติกาล กุศลกรรมที่มีเหตุ ๓ อย่างอ่อน และที่มีเหตุ ๒ อย่างยิ่งยวด ย่อมให้ผลปฏิสนธิที่มีเหตุ ๒ แล้วก่อให้เกิดวิปากจิต ๑๒ ดวงยกเว้นที่มีเหตุ ๓ ในปวัตติกาล กุศลกรรมที่มีเหตุ ๒ อย่างอ่อน ย่อมให้ผลปฏิสนธิเป็นอเหตุกจิต และก่อให้เกิดอเหตุกวิปากจิตในปวัตติกาลเท่านั้น)

กุศลกรรมมี ๒ ประเภท คือ กุศลที่ก่oprด้วยปัญญา และกุศลที่ไม่ก่oprด้วยปัญญา

กุศลที่ก่oprด้วยปัญญา คือ กุศลที่ทำโดยก่oprด้วยปัญญาดีในทิวชุกุกรรมเป็นอย่างต่ำในขณะสังสมกรรมตามที่กล่าวมาแล้ว ดังสารก[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

กมฺมญจ กมฺมผลญจ สทฺทหิตฺวา กตํ สมฺปชานกตํ นาม.^{๙๘}

“กุศลที่ทำโดยเชื่อกรรมและผลของกรรม ชื่อว่า กุศลที่ก่oprด้วยปัญญา”

กุศลที่ไม่ก่oprด้วยปัญญา คือ กุศลที่ทำโดยไม่ก่oprด้วยปัญญาในทิวชุกุกรรม ดังสารก[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

กมฺมมฺปิ กมฺมผลมฺปิ อชานิตฺวา กตํ อสมฺปชานกตํ นาม.^{๙๙}

“กุศลที่ทำโดยไม่รู้กรรมและผลของกรรม ชื่อว่า กุศลที่ไม่ก่oprด้วยปัญญา”

กุศลที่ก่oprด้วยปัญญามีเหตุ ๓ กุศลที่ไม่ก่oprด้วยปัญญามีเหตุ ๒ ดังสารก[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

สมฺปชานกรณํ ปน จตุฏฺเณสมฺปยุตฺเตหิ โหติ. อสมฺปชานกรณํ จตุหิ ญาณ-
วิปยุตฺเตหิ.^{๑๐๐}

“กุศลที่ก่อปรด้วยปัญญาย่อมเกิดด้วยจิตที่เกิดร่วมกับปัญญา ๔ ดวง ส่วนกุศลที่ไม่ก่อปรด้วยปัญญา เกิดด้วยจิตที่ไม่เกิดร่วมกับปัญญา ๔ ดวง”

กุศลอย่างยิ่งยวด คือ กุศลที่ทำโดยชำระนิวรณ์ธรรมที่เกิดขึ้นหรือบาปกรรมอันมีการยกตนข่มท่านเป็นต้นในขณะที่ทำกุศล

กุศลอย่างอ่อน คือ กุศลที่ทำโดยไม่ชำระให้หมดจด เคลื่อนกล่นไปด้วยนิวรณ์ธรรมหรือบาปกรรมเหล่านั้น

อีกนัยหนึ่ง กุศลอย่างยิ่งยวด คือ กุศลที่บุคคลทำแล้วได้ชื่นชมอนุโมทนาเสมอในภายหลังว่าเราได้สั่งสมบุญเช่นนี้ เป็นลาภของเราหนอ เป็นกุศลของเรา เราได้รับบุญดีแล้ว ได้รับกุศลดีแล้ว

กุศลอย่างอ่อน คือ กุศลที่บุคคลทำแล้วเกิดความเดือดร้อนใจในภายหลังด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งว่า เราทำไม่ดีแล้ว

พระอนุรุธาจารย์กล่าวว่า ตตฺถาปิ เป็นต้น เพื่อจำแนกผลบุญ ๔ ส่วนโดยประเภทแห่งกุศลกรรม ๔ อย่างเช่นนี้

[ผลบุญ ๔ ส่วนเกิดขึ้นจากกุศลกรรม ๔ อย่าง คือ กุศลที่มีเหตุ ๓ อย่างยิ่งยวด กุศลที่มีเหตุ ๓ อย่างอ่อน กุศลที่มีเหตุ ๒ อย่างยิ่งยวด และกุศลที่มีเหตุ ๒ อย่างอ่อน]

คำว่า ตตฺถาปิ คือ ในกามาวจรกุศลกรรมเหล่านั้น

คำว่า ติเหตุกมุฏฺฐัง (กุศลกรรมที่มีเหตุ ๓ อย่างยิ่งยวด) คือ กุศลกรรมที่มีเหตุ ๓ อย่างยิ่งยวดรวม ๔ ประเภท [คือกามาวจรกุศล รูปาวจรกุศล อรูปาวจรกุศล และโลกุตตรกุศล]

คำว่า ติเหตุกปฏิสันธิ (ผลปฏิสันธิที่มีเหตุ ๓) คือ ผลปฏิสันธิที่มีเหตุ ๓ รวม ๔ ประเภท

ในเรื่องนี้ เจตนาดวงหนึ่งให้ผลปฏิสันธิคราวเดียว แต่ให้ผลในปวัตติกาลได้ในภพชาตินับไม่ถ้วน

ถามว่า : ข้อความว่า “เจตนาดวงหนึ่งให้ผลปฏิสนธิคราวเดียว” นี้ ย่อมไม่สมควรมิใช่หรือ ดังสาธก[ในเถรคาถา]ว่า

เอกบุพผิ ยชิตวาน

สหสฺสกปปโกฏิโย

เทเวสุ จ มนุสฺเสสุ

เสเสน ปรีนิพพุโต.^{๑๐๑}

“เราบูชาดอกไม้ดอกหนึ่งแล้ว ท่องเที่ยวไปมนุษย์และเทวดาตลอด
พันโกฏิกับ ได้ปรีนิพพานด้วยผลที่เหลือ”

ตอบว่า : ข้อความนั้นย่อมสมควร เพราะอาจกล่าวจำนวนพันโกฏิกับด้วย
บุพเจตนา (เจตนาเก่อนทำ) และอปรเจตนา (เจตนาหลังทำ) ความจริงจิตย่อมเกิดขึ้นนับ
ได้แสนโกฏิขณะมากมายในช่วงติดนิ้วมือคราวหนึ่ง จึงไม่ควรกล่าวถึงเวลาที่นานกว่านั้น
ดังสาธกใน อรรถกถาของเนติปกรณว่า

สหสฺสกปปโกฏิโยติ จ สหสฺสอายุกปปโกฏิโย สหสฺสอตตภาวโกฏิโย.^{๑๐๒}

“คำว่า ‘ตลอดพันโกฏิกับ’ หมายความว่า ตลอดอายุกับพันโกฏิ คือ ตลอด
อรรถภาพพันโกฏิ”

พึงแสดงการที่บุพเจตนาและอปรเจตนาให้ผลปฏิสนธิได้ด้วยโกศลสังยุต หมายความว่า
เจตนาดวงหนึ่งในขณะให้ก่อนชั่วคำหนึ่ง ย่อมไม่ให้ผลปฏิสนธิ ๒ คราว ดังสาธก
ในอรรถกถาสังยุตว่า

บุพฺพปจฺฉิมเจตนาวเสน สตุตฺตกฺขตฺตํ สคฺเค สตุตฺตกฺขตฺตํ เสฏฺฐิโกเล นิพฺพุโต.^{๑๐๓}

“เขาไปเกิดในสวรรค์ ๗ คราว ในสกุลเศรษฐี ๗ คราวด้วยอำนาจของบุพเจตนา
และอปรเจตนา”

เมื่อกรรมที่มีเหตุ ๓ ถูกปฏิบัติขรรคมครอบงำอยู่ ก็ถูกกำจัดกำลังไป จึงให้ผล
ที่มีเหตุ ๓ ไม่ได้ ทั้งกรรมนั้นแม้จะมีกำลังน้อยก็ไม่ให้ผลที่ไม่มีเหตุอันเกิดร่วมกับวิบัติมี
ความเป็นคนตาบอดเป็นต้นซึ่งทำให้เกิดเป็นความหลงยิ่งนัก เพราะประกอบด้วยปัญญาที่

เรียกว่า ความฉลาด ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ติเหตุกโมมกัม (กุศลกรรมที่มีเหตุ ๓ อย่างอ่อน และที่มีเหตุ ๒ อย่างยิ่งยวด ย่อมให้ผลปฏิสนธิที่มีเหตุ ๒ แล้วก่อให้เกิดวิปากจิต ๑๒ ดวง ยกเว้นที่มีเหตุ ๓ ในอดีตกาล) เป็นต้น

คำว่า ทวาราส วิปากาณิ วิปจฺจติ (ก่อให้เกิดวิปากจิต ๑๒ ดวง) นี้ ชื่อว่า ลำดับวิปากจิต ๑๒ ดวง

คำว่า อเหตุกวิปากาณิ วิปจฺจติ (ก่อให้เกิดอเหตุกวิปากจิต) นี้ ชื่อว่า กลุ่มอเหตุกวิปากจิต ๘ ดวง

๗๔. เมื่อพระอนุรุธาจารย์แสดงความเป็นไปแห่งผลกรรม ตามมติของพระจุพนาทเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกดังนี้แล้ว บัดนี้ กล่าวคานานี้เพื่อแสดงมติของพระมหาทตฺตเถระผู้พำนักอยู่ที่โมรวาปี

พระเถระรูปนั้นกล่าวว่ากุศลกรรมที่เป็นอสังขาริก ย่อมไม่ก่อให้เกิดวิปากจิตที่เป็นสังขาริก ส่วนกุศลกรรมที่เป็นสังขาริก ย่อมไม่ก่อให้เกิดวิปากจิตที่เป็นอสังขาริก โดยดำริว่า การที่วิปากจิตเป็นอสังขาริกหรือสังขาริก ย่อมสำเร็จโดยเนื่องด้วยกรรมอย่างเดียว

เมื่อใบหน้าหนึ่งอยู่ เงามหน้า[ในกระจก]ก็ขึ้น แต่เมื่อใบหน้าไหว เงามหน้าก็ไหว ฉะนั้นได้ประเภทของสังขารที่เป็นอาการพิเศษโดยสภาพที่วิปากแก่กล้าหรืออ่อนกำลังอันมิได้เกิดจากความเพียร ก็พึงกล่าวโดยเนื่องด้วยกรรม ไม่พึงกล่าวโดยเนื่องด้วยความเพียร มิฉะนั้นแล้ววิปากจิตที่แก่กล้าหรืออ่อนกำลังด้วยกรรมพิเศษ [กรรมที่ไม่มีสังขารหรือมีสังขาร] ก็ควรจะแก่กล้าหรืออ่อนกำลังด้วยเหตุใกล้ ส่วนอาการพิเศษคือความแก่กล้าหรืออ่อนกำลังของอเหตุกวิปากจิตย่อมไม่ปรากฏชัดเพราะมีกำลังน้อย ดังนั้น อเหตุกวิปากจิตจึงควรเกิดขึ้นด้วยกรรมทั้งสอง [กรรมที่ไม่มีสังขารหรือมีสังขาร] ทั้งหมดนี้เป็นมติของพระมหาทตฺตเถระ

แต่การที่วิปากจิตมีสังขารหรือไม่มีสังขาร พึงกล่าวโดยความมีหรือไม่มีปัจจัยพิเศษคือความเพียรก่อนที่จะเกิดเป็นปฏิสนธิจิตหรือตารัมณจิต ไม่ควรกล่าวโดยความมีหรือไม่มีกรรมเป็นเหตุ เพราะสังขาร[หมู่ปัจจัยที่กระตุ้นเตือน]ในภพที่ทำการไม่ควรจะทำให้วิปากจิตต่างกันในภพอื่น ฉะนั้น ท่านจึงแสดงว่าเป็นมติของบางคนโดยกล่าวว่า เกจน (บางคน)

[กิจเหล่านี้คือปฏิสนธิกิจ ภวังคกิจ จุตติกิจ และตทารัมมณกิจ เป็นกิจของวิปากจิต เมื่อกรรม กรรมนิมิตหรือคตินิมิตปรากฏเองโดยไม่มีญาติมิตรกระตุ้นเตือน ปฏิสนธิจิตจะเป็นอสสังขาริกจิต ถ้ารับอารมณ์ดังกล่าวโดยมีการกระตุ้นเตือนของญาติมิตร ปฏิสนธิจิตก็เป็นสังขาริกจิต ส่วนภวังคจิตและจุตติจิตเหมือนปฏิสนธิจิต ส่วนตทารัมมณจิตเกี่ยวเนื่องกับขวนจิตที่เกิดก่อน ถ้าขวนจิตเป็นอสสังขาริก ตทารัมมณจิตเป็นอสสังขาริก หรือถ้าขวนจิตเป็นสังขาริก ตทารัมมณจิตก็เป็นสังขาริก ดังนั้น ความเป็นอสสังขาริกหรือสังขาริกของวิปากจิตจึงไม่เกี่ยวกับกรรมแต่อย่างใด ดังนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงคัดค้านมตินี้โดยเรียกว่าเป็นมติของบางคน]

ตามมติดังกล่าว ในบรรดาकुศลกรรม ๔ อย่างที่มีเหตุ ๓ อย่างยิ่งยวด เมื่อยกเว้นวิปากจิตที่เป็นสังขาริกในकुศลกรรมที่เป็นอสสังขาริก และยกเว้นวิปากจิตที่เป็นอสสังขาริกในकुศลกรรมที่เป็นสังขาริก วิปากจิตในอสสังขาริกกรรมทั้งคู่ มี ๒ ดวงในปฏิสนธิกาล ส่วนในปวัตติกาลมี ๑๒ ดวง แม้วิปากจิตในสังขาริกกรรมทั้งคู่ ก็มี ๒ ดวงในปฏิสนธิกาล ส่วนในปวัตติกาลมี ๑๒ ดวง

ในบรรดากรรมที่มีเหตุ ๒ อย่างอ่อน วิปากจิตในอสสังขาริกกรรม มี ๒ ดวงในปฏิสนธิกาล ส่วนในปวัตติกาลมี ๑๐ ดวง แม้วิปากจิตในสังขาริกกรรม ก็มี ๒ ดวงในปฏิสนธิกาล ส่วนในปวัตติกาลมี ๑๐ ดวง วิปากจิตในकुศลกรรม ๔ อย่างที่มีเหตุ ๒ อย่างยิ่งยวด ก็เช่นเดียวกัน

ส่วนบรรดาकुศลกรรม ๔ อย่างที่มีเหตุ ๒ อย่างอ่อน วิปากจิตในปฏิสนธิกาล คืออเหตุกจิต ๑ ดวง ส่วนวิปากจิตในปวัตติกาล คืออเหตุกจิต ๘ ดวง

วิปากจิตมีลำดับจิต ๑๒ ดวง ๒ ลำดับ มีลำดับวิปากจิต ๑๐ ดวง ๔ ลำดับ และมีกลุ่มอเหตุกจิต ๘ ดวง ๑ หมวดอย่างนี้ ท่านจึงกล่าวคาถาที่ขึ้นต้นว่า เตสั (บุคคลพึงแสดงวิปากจิต ๑๒ ดวง ๑๐ ดวง และ ๘ ดวงตามมติของอาจารย์เหล่านั้น ตามลำดับโดยคล้อยตามนัยที่กล่าวมาแล้ว ตามสมควร) เพื่อกล่าวสรุปข้อความทั้งหมดนั้น

คำว่า เตสั (ตามมติของท่าน) คือ ตามมติของพระเถระบางรูปเหล่านั้น

ในคัมภีร์อัฐสาลีนี้พบมติของพระมหาธัมมรักขิตเถระอีกนัยหนึ่งว่า

ติเหตุเคน กมฺเมน ปฏิสนฺธิ ติเหตุกาวิ โหติ. น ทุเหตุกา น จ อเหตุกา. ทุเหตุเคน
กมฺเมน ปฏิสนฺธิ ทุเหตุกาปิ โหติ อเหตุกาปิ. ติเหตุกา ปน น โหติ.^{๑๐๔}

“การปฏิสนธิด้วยกุศลกรรมที่มีเหตุ ๓ ต้องมีเหตุ ๓ อย่างเดียว ไม่มีเหตุ ๒ หรือ
ปราศจากเหตุ ส่วนการปฏิสนธิด้วยกุศลกรรมที่มีเหตุ ๒ ก็มีเหตุ ๒ หรือปราศจากเหตุ แต่
ไม่มีเหตุ ๓”

ตามมตินั้น ปฏิสนธิที่ปราศจากเหตุด้วยกรรมทราหมอันมีเหตุ ๒ ย่อมมีได้ ฉะนั้น
ปฏิสนธิที่มีเหตุ ๒ ด้วยกรรมทราหมที่มีเหตุ ๓ ย่อมมีได้ ฉะนั้น พระอนุรุทธเถระจึงมิได้
กล่าวถึงมติดังกล่าวในคัมภีร์นี้

[คัมภีร์ปรหมัตถทีปนีกล่าวมติของพระธัมมรักขิตเถระตามฉบับโบราณที่พบในสมัยนั้น แต่
ในคัมภีร์อัฐสาลีนี้ ฉบับฉัฐสสังคายนาและฉบับมหาจุฬาย มีข้อความว่า

ติเหตุกกมฺเมน ปฏิสนฺธิ ติเหตุกาปิ โหติ ทุเหตุกาปิ. อเหตุกา น โหติ. ทุเหตุเคน ทุเหตุกา-
ปิ โหติ อเหตุกาปิ. ติเหตุกา น โหติ.

“การปฏิสนธิด้วยกุศลกรรมที่มีเหตุ ๓ ย่อมมีเหตุ ๓ หรือมีเหตุ ๒ แต่ไม่เป็นการปฏิสนธิ
ที่ปราศจากเหตุ การปฏิสนธิด้วยกุศลกรรมที่มีเหตุ ๒ ก็มีเหตุ ๒ หรือปราศจากเหตุ แต่ไม่มีเหตุ ๓”]

ส่วนในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรคกล่าวถึงปฏิสนธิที่มีเหตุ ๓ ด้วยกรรมที่มีเหตุ ๓
และกล่าวถึงปฏิสนธิที่มีเหตุ ๒ ด้วยกรรมที่มีเหตุ ๒ ว่า

คตฺติสมฺปตฺติยา ฅาณสมฺปยุตฺเต อฏฺฐนํ เหตุํ ปจฺจยา อุปฺปตฺติ โหติ. กุสลสฺส
กมฺมสฺส ชวนกฺขณฺเต ตโย เหตุ กุสลา. นิกฺกนฺตฺกฺขณฺเต เทว เหตุ กุสลา. ปฏิสนฺธิกฺขณฺเต ตโย
เหตุ อพฺยากตา.^{๑๐๕}

“ในขณะที่ปฏิสนธิที่ก่อปรด้วยปัญญาในคติสมบัติ (ความถึงพร้อมแห่งภูมิคือ
มนุษย์ภูมิและเทวภูมิ) การอุบัติเกิดมีอยู่ด้วยเหตุ ๘ อย่างคือ เหตุ ๓ ที่เป็นกุศลย่อม
ปรากฏในขณะที่เกิดชวนจิตแห่งกุศลกรรม เหตุ ๒ ที่เป็นอกุศลย่อมปรากฏในขณะที่ยินดี[กรรม
กรรมนิमित หรือคตินิमित] เหตุ ๓ ที่เป็นอัพยากฤตย่อมปรากฏในขณะที่ถือปฏิสนธิ”

และกล่าวว่า

คติสมปตติยา ฌาณวิปยุตฺเต ฉนฺนํ เหตุํ ปจฺจยา อุปฺปตฺติ โหติ. กุสลสฺส กมฺมสฺส ชวนกฺขณ เทว เหตุ กุสลา. นิกฺกนฺติกฺขณ เทว เหตุ อกุสลา. ปฏฺิสนฺธิกฺขณ เทว เหตุ อพฺยากตา.^{๑๐๖}

“ในขณะที่ปฏิสนธิที่ไม่ก่อปรด้วยปัญญาในคติสมปติ การอุบัติเกิด มีอยู่ด้วยเหตุ ๖ อย่างคือ เหตุ ๒ ที่เป็นกุศลย่อมปรากฏในขณะที่เกิดชวนจิตแห่งกุศลกรรม เหตุ ๒ ที่เป็นอกุศลย่อมปรากฏในขณะที่ยินดี [กรรม กรรมนิमित หรือคตินิमित] เหตุ ๒ ที่เป็นอภัยากฤตย่อมปรากฏในขณะที่ปฏิสนธิ ”

[ในคัมภีร์นั้น]ไม่กล่าวถึงปฏิสนธิที่มีเหตุ ๒ ด้วยกรรมที่มีเหตุ ๓ ว่า “ในขณะที่ปฏิสนธิที่ไม่ก่อปรด้วยปัญญาในคติสมปติ การอุบัติเกิดมีอยู่ด้วยเหตุ ๗ อย่าง” เป็นต้น และไม่กล่าวถึงปฏิสนธิที่ปราศจากเหตุด้วยกรรมที่มีเหตุ ๒ ว่า “ในขณะที่ปฏิสนธิที่ไม่ก่อปรด้วยปัญญาในคติสมปติ การอุบัติเกิดมีอยู่ด้วยเหตุ ๔ อย่าง” เป็นต้น

ในพระบาลีนั้น ลำดับพระเทศานี้มีเหตุเป็นมูลโดยเนื่องกับเหตุที่เกิดขึ้นร่วมกัน ในขณะที่สาม [ขณะทำกรรม ขณะยินดีกรรมเป็นต้น และขณะปฏิสนธิ] ดังนั้นจึงไม่กล่าวถึงปฏิสนธิที่ปราศจากเหตุ เพราะมิใช่ฐานะอันสมควร ส่วนปฏิสนธิที่มีเหตุ ๒ เป็นฐานะอันสมควร แต่ไม่กล่าวไว้เพราะไม่มีการเกิดขึ้น ดังนั้น ในอรรถกถาปฏิสัมภิตามรรคจึงกล่าวว่า มติของพระมหาธัมมรักชิตเถระสอดคล้องกับพระบาลี โดยดำริว่าพระบาลีมีความสำคัญกว่าความชอบด้วยเหตุผล แต่ท่านผู้รจนาคัมภีร์ฎีกา[ของพระอภิธรรม]ประสงค์ว่า พระสารีบุตรเถระกล่าวคำที่มีข้อความเหลืออยู่ไว้ [คือการถือปฏิสนธิที่มีเหตุ ๒ ย่อมมิได้ด้วยกุศลกรรมที่มีเหตุ ๓ อย่างอ่อนและการถือปฏิสนธิที่ปราศจากเหตุ ย่อมมิได้ด้วยกุศลกรรมที่มีเหตุ ๒ อย่างยิ่งยวด] เพื่อแสดงผลที่เหมือนกับกรรม ด้วยเหตุนี้ ในคัมภีร์อัฐฐสาลินีจึงยึดถือมติของพระจุพนาคเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกเป็นหลัก

(๑๖๖) ในคัมภีร์วิภาวนี มีข้อความว่า “บัดนี้ เพื่อจะแสดงความเป็นไปของวิปากจิตเหล่านั้นโดยเนื่องกับมติ]ของพระมหาธรรมรักชิตเถระผู้พำนักอยู่ที่โมรวาปีว่า

ส่วนในคัมภีร์อัฐสาลีนีกล่าวว่ายสฺส อายุหนกฺขณฺ เต ธมฺมา มชฺฌิมา โหติ. ตํ มชฺฌิมํ^{๑๑๐} (ในขณะที่ทำกรรม กุศลที่มีอธิปไตยธรรมอย่างปานกลาง ชื่อว่า กุศลอย่างปานกลาง) โดยหมายเอากุศลอย่างปานกลาง เพราะประกอบด้วยฉันทะเป็นต้นที่ปานกลาง

แม้กุศลอย่างประณีตก็มี ๒ อย่าง ในคัมภีร์วิสุทฺธิมรรคกล่าวว่า สุภาวิตโต วสิปปโต ปณีโต^{๑๑๑} (กุศลที่เจริญเพิ่มพูนดีแล้วถึงความชำخง ชื่อว่า กุศลอย่างประณีต) โดยหมายเอากุศลที่ประณีตเพราะชำخงยิ่งนัก

ส่วนในคัมภีร์อัฐสาลีนีกล่าวว่ายสฺส อายุหนกฺขณฺ เต ธมฺมา ปณีตา โหติ. ตํ ปณีตํ^{๑๑๒} (ในขณะที่ทำกรรม กุศลที่มีอธิปไตยธรรมอย่างประณีต ชื่อว่า กุศลอย่างประณีต) โดยหมายเอากุศลอย่างประณีต เพราะประกอบด้วยฉันทะเป็นต้นที่ประณีต

กุศลอย่างอ่อนเป็นต้นที่กล่าวไว้ด้วยความไม่ชำخงเป็นต้น ไม่พึงประสงค์ในที่นี้ ส่วนกุศลอย่างอ่อนเป็นต้นที่ประกอบด้วยฉันทะเป็นต้นอันไม่ประณีต พึงประสงค์เอาในที่นี้ เพราะกุศลเหล่านี้ก่อให้เกิดผลปฏิสนธิต่าง ๆ ของพรหม ๓ จำพวกในภูมิทั้งสาม [มีพรหมชั้นปาริสัชชาเป็นต้น]

การที่สตรีผู้บรรลุความชำخงในฌานไม่ไปอุบัติในพรหมชั้นมหาพรหม เป็นสาธกในเรื่องนี้ เพราะสตรีมีฉันทะเป็นต้นไม่ประณีต ดังคัมภีร์อรรถกถาได้จำแนกความอ่อน ปานกลาง และประณีตซึ่งสำเร็จด้วยฉันทะเป็นต้นไว้ ๑๘ อย่าง แล้วกล่าวว่า

อิมานิ อฏฺฐารส กมฺมทวารานิ นาม อิมเหิ ปภาวิตตฺตา อิมสํ วเสน อฏฺฐารส ขตฺติยา อฏฺฐารส พฺราหฺมณา อฏฺฐารส เวสฺสา อฏฺฐารส สฺสทฺทา อฏฺฐจตฺตาลีส โคตฺตจฺรณานิ เวทิตฺตฺพานิ.^{๑๑๓}

“กุศล ๑๘ อย่างเหล่านี้ชื่อว่า เหตุทำให้เกิดกรรม จึงมีกษัตริย์ ๑๘ ตระกูล พราหมณ์ ๑๘ ตระกูล แพศย์ ๑๘ ตระกูล ศูทร ๑๘ ตระกูล โคตร ๔๘ ประเภท และข้อประพฤติ [ของโคตร] ๔๘ อย่าง โดยเนื่องกับเหตุทำให้เกิดกรรมเหล่านี้ เพราะเกิดจากมูลเหตุนี้”

พระอรรถกถาจารย์ได้กำหนดปฏิสนธิทั้งหลายที่เกิดขึ้นแก่เทวดาและพรหมด้วยข้อความดังกล่าวนี้

[ความอ่อน ปานกลาง และประณีตที่สำเร็จด้วยฉันทะเป็นต้น ๑๘ อย่าง คือ ในลักษณะ ๓ อย่างนั้น อย่างหนึ่งๆ มี ๙ ชนิดคือ หีนหีนะ (กุศลอย่างอ่อนที่ไม่ประณีต) หีนมัชฌิมะ (กุศลอย่างปานกลางที่ไม่ประณีต) และ หีนปณีตะ (กุศลอย่างประณีตที่อ่อน) เป็นต้น ทั้งเพิ่มกุศลอย่างปานกลางอีก ๓ อย่าง อย่างหนึ่งๆ จึงมีอีก ๙ ชนิดคือ มัชฌิมหีนะ (กุศลอย่างอ่อนที่ปานกลาง) และ มัชฌิมมัชฌิมะ (กุศลอย่างปานกลางที่ปานกลาง) เป็นต้น ดังนั้น จึงมีความอ่อน ปานกลาง และประณีตที่สำเร็จด้วยฉันทะเป็นต้น ๑๘ อย่าง]

(๑๖๗) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวโดยไม่เจาะจงว่า ‘กุศลที่เพียงแต่บรรลุแล้ว มิได้เสพคุ่น ชื่อว่า กุศลอย่างอ่อน’ เช่นเดียวกันนี้ กุศลที่ไม่ซ้ำของมิได้เจริญให้มาก ชื่อว่า กุศลอย่างปานกลาง ส่วนกุศลที่เจริญดียิ่งนักมีความซ้ำของบริบูรณ์ โดยประการทั้งปวง ชื่อว่า กุศลอย่างประณีต” ข้อความทั้งหมดนั้นไม่สมควรในที่นี้ เพราะควรกล่าวไว้โดยหมายเอาความเป็นเหตุปัจจัยแก่ฌานชั้นสูงได้หรือเป็นเหตุปัจจัยไม่ได้ หรือหมายเอาลักษณะพิเศษมีความอ่อนกำลังเป็นต้น มิได้หมายถึงผลที่ก่อให้เกิดการปฏิสนธิ

(๑๖๘) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “ในที่นี้พบว่าพระอนุรุทธาจารย์ประสงค์รูปร่างกุศลอย่างอ่อนที่ได้รับการเสพคุ่นไม่มากนัก เพราะท่านกล่าวการให้ผลของมหัคคตธรรมด้วยความมีกำลังมาก เนื่องจากได้รับอาเสวนปัจจัยจากธรรม[มหัคคตชวนจิตดวงก่อนๆ] ที่มีสภาพเหมือนกับตน[รูปาวจรชวนจิตและอรูปราวจรชวนจิต]” แล้วกล่าวถึงการไม่ให้ผลของอภิญญากุศลชวนจิตเพราะไม่มีอาเสวนปัจจัยด้วยคานานี้ในคัมภีร์นามรูปปริจเฉทว่า

สมานาเสวเน ลทุเธ

วิชขมานะ มหัพพะเล

อลทุธา ตาทิสํ เหตุ-

มภิญญา น วิปจฺจติ.^{๑๑๔}

“เมื่อความมีกำลังมากปรากฏชัดเพราะได้รับอาเสวนปัจจัยจากชวนจิตที่เหมือนกับตน มหัคคตกรรมย่อมให้ผล ส่วนอภิญญาจิตไม่ให้ผลเพราะไม่ได้รับอาเสวนปัจจัยเช่นนั้น”

คำนั้นพึงใคร่ครวญ อุปมาว่าเจตนาที่ประกอบด้วยอริยมรรค แม้จะไม่ได้รับอาเสวนปัจจัยจากชวนจิตที่มีสภาพเหมือนกับตน ก็ย่อมให้ผลได้โดยแท้ ฉนฺได มหัคคตเจตนาที่

เกิดครั้งเดียวในวิถีจิตที่เริ่มบรรลุมานและมหัคคตเจตนา[ดวงแรก]ที่เกิดก่อนชวนจิตทุกดวงในวิถีจิตที่เข้ามานสมาบัติทั้งหมด ย่อมไม่มีที่จะไม่ให้ผลเพราะมีกำลังน้อย เนื่องจากไม่ได้รับอาเสวนปัจจัยจากกรรม[ชวนจิต]ที่มีสภาพเหมือนกับตน ฉะนั้น

ถามว่า : พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ตสฺเสว รูปาวจรสฺส กุสลสฺส กมฺมสฺส กตตฺตา อูปจิตตฺตา วิปากํ อเปยฺ ปจฺมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหริตี^{๑๑๕} (ย่อมบรรลุปฐมฌานที่เป็นวิปากอยู่ เพราะได้กระทำสังสมรูปาวจรกุศลนั้น) แต่เจตนา^{๑๑๖}นั้น[มหัคคตเจตนาที่เกิดครั้งเดียวในวิถีจิตที่เริ่มบรรลุมาน]ไม่ชื่อว่าสังสม เพราะไม่ได้รับอาเสวนปัจจัยจากกรรม[รูปาวจรกุศล]ที่มีสภาพเหมือนกับตนมิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น เพราะหากเป็นตามนี้ มรรคเจตนา^{๑๑๗}ก็ควรจะไม่ให้ผลดังมรรคเจตนา^{๑๑๘}นั้นตรัสไว้ว่า

ตสฺเสว โลกุตฺตรสฺส กุสลสฺส ฌานสฺส กตตฺตา ภาวิตตฺตา วิปากํ อเปยฺ ปจฺมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหริตี^{๑๑๖}

“ย่อมบรรลุปฐมฌานที่เป็นวิปากอยู่ เพราะได้กระทำให้เกิดโลกุตตรกุศลมานั้น”

แม้มรรคเจตนาย่อมมิได้รับอาเสวนปัจจัยจากกรรม[มรรคที่เกิดก่อน]ที่มีสภาพเหมือนกับตน

[แม้มรรคเจตนาจะไม่ได้รับอาเสวนปัจจัยก็ทำให้เกิดอริยผลได้ทันทีต่อจากมรรค]

ในพระดำรัสทั้งสอง[ว่า “กระทำสังสม” ในหมวดรูปาวจรกุศล และ “กระทำให้เกิด” ในหมวดโลกุตตรกุศล] อาจกล่าวได้ว่าพระผู้มีพระภาคตรัสความเป็นธรรมที่สังสมและทำให้เกิดขึ้นโดยอาศัยการได้รับอาเสวนปัจจัยจากชวนจิตที่มีสภาพต่างกัน เพราะสังสมให้เกิดขึ้นมาแล้วตั้งแต่การใส่ใจกำหนดเป็นเบื้องต้นแรก

[การเจริญภาวนาในบริกรรมภาวนาและอุปจารภาวนาจัดเป็นอาเสวนปัจจัยแก่รูปาวจรกุศลหรือการเจริญวิปัสสนามีสัมมสนญาณเป็นต้นในวิปัสสนาญาณ ๑๐ เป็นอาเสวนปัจจัยแก่โลกุตตรกุศล]

ด้วยเหตุดังกล่าว มหัคคตเจตนาที่เป็นวิถิจิตในขณะเริ่มบรรลुฌาน เมื่อเป็นกรรมใหม่ที่บรรลुในเวลาใกล้เสียชีวิต ก็จัดเป็นอาสันนกรรมที่ให้ผลได้ ทั้งอภิญญาเจตนาก็มีสภาพแก่กล้ายิ่งนัก เนื่องจากได้รับอาเสวนปัจจัยจากชวนจิตในวิถิจิตที่มีอาวัชชนจิตต่างกัน และมีสภาพเหมือนกับตน จะได้ชื่อว่ามีกำลังน้อยได้อย่างไร ดังนั้น มตินี้จึงถูกคัดค้านไว้ในคัมภีร์อนุฎีกา ดังสารกในคัมภีร์นั้นว่า

เกจิ ปน สมานญมกโต อาเสวนลาเภณ พลวนตานิ ฌานานีติ ตานิ วิปากํ เทนฺติ. อภิญญา ปน สติปิ ฌานภาเว ตทภาวโต ตสฺมี ตสฺมี อารมฺมเณ อาคนฺตูกตฺตา วา พุพฺพลา. ตสฺมา วิปากํ น เทนฺตีติ วทนฺติ. ตํ อการณํ ปุณฺนปุณฺํ ปริกมฺวเสน อภิญญาปิ วสี- ภาวสมฺภาวโต.^{๑๑๗}

“บางคนอ้างว่าฌานมีกำลังมาก เพราะได้รับอาเสวนปัจจัยจากธรรมที่มีสภาพเหมือนกับตน จึงให้ผลได้ ส่วนอภิญญาแม้จะเป็นฌาน ก็มีกำลังน้อย เพราะไม่มีอาเสวนปัจจัย หรือเพราะเป็นจิตที่ใหม่ในอารมณ์นั้นๆ จึงให้ผลไม่ได้ ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะแม้อภิญญาก็มีความซ้ำซ้อนด้วยการบริกรรมอยู่เนืองนิตย์”

ท่านผู้ประพันธ์คัมภีร์ฎีกา[ของพระอภิธรรม]ทั้งหลายประสงค์ว่า “อภิญญาเจตนาที่เป็นอานิสสของสมาธิในตฤตถฌาน เปรียบตั้งผลของสมาธินั้น ย่อมดำรงอยู่ในฐานะแห่งผล ดังนั้น อภิญญาเจตนาจึงไม่ให้ผล”

อีกนัยหนึ่ง การสำแดงฤทธิ์เป็นต้นของอภิญญายิ่งใหญ่กว่าการให้ผล[ในปฏิสนธิ- กาลและปวัตติกาล] กำลังให้ผลของอภิญญาที่ให้สำเร็จการสำแดงฤทธิ์เป็นต้นด้วยกำลังทั้งหมด ได้หมดสิ้นไปแล้ว ดังนั้น จึงไม่ให้ผลอีก ข้อความนี้ย่อมสมควร

๘๔. คำว่า ปญฺจมชฺฌานํ (ปัญจมฌาน) คือ ปัญจมฌาน ๓ ประเภทโดยจำแนกเป็นฌานอย่างอ่อนเป็นต้น ซึ่งยังไม่ถึงความเป็นอภิญญา

๘๕. คำว่า ตเทว คือ ปญฺจมฌานนั้นนั่นเอง

คำว่า สญฺญาวีรํ ภาเวตฺวา (เจริญปัญจมฌานนั้นนั่นเองที่คลายความยินดีในสัญญา) มีความหมายว่า เจริญปัญจมฌานนั้นที่คลายความยินดีในสัญญาเกี่ยวกับวโยกสิน

(๑๖๙) ในคัมภีร์วิภาวณีเห็นว่าพระโสตาบันและพระสกทาคามิไปอุปบัติในกามภุมิได้ด้วยคามยินดีในกามภุมิ แล้วกล่าวว่า “เช่นเดียวกันนี้ [คือเมื่อมีความยินดีในกามภุมิ] ปุถุชนเป็นต้นย่อมไปอุปบัติในกามภุมิได้ด้วยอำนาจของกามาวจรกรรม ดังพระพุทธทวจะว่า

อิชฺฐมติ ภิกฺขเว สีลวโต เจโตปณฺธิ วิสุทฺตตฺตา.^{๑๑๘}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความตั้งใจของผู้มีศีลย่อมสำเร็จด้วยความหมดจดแห่งศีล”

ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะถ้าผานยังไม่เสื่อม ท่านเหล่านั้นจะไปสู่พรหมโลกแน่นอน เนื่องจากพวกท่านเรียกว่า ผานอนาคามี (พระอนาคามีโดยผาน) ความเสื่อมแห่งผานของพวกท่านเกิดจากปลิโพธนั้นๆ อย่างเดียว มิใช่เนื่องกับกามราคะเป็นต้น

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะได้ข่มกามราคะเป็นต้นด้วยผานที่มีมรรคเกิดร่วมกัน ดังพระพุทธทวจะในอังกุตรนิกายว่า

สห ทสฺสนุปฺปาทา ภิกฺขเว อริยสาวกสฺส ตีณิ สโยชนานิ ปหฺยันทิ ๗เปฯ โส วิวิจฺเจว ๗เปฯ ปจฺมํ ผานํ อุปสมฺปชฺช วิหฺรติ. ตสฺมี เจ สมเย ภิกฺขเว อริยสาวโก กาลํ กเรยฺย. นตฺถิ ตสฺส สโยชนํ. เยน สโยชนเณ สยฺยุโต อริยสาวโก ปุณฺณิมํ โลกํ อาคจฺเญยฺย.^{๑๑๙}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย พระอริยสาวกย่อมกำจัดสังโยชน์ ๓ [สักรายาทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลพทปราคาส] พร้อมกับการเกิดขึ้นแห่งโสตาปัตติมรรค...ท่านสังัดจากกามคุณและอกุศลธรรมแล้ว บรรลุปฐมผานอยู่ ถ้าท่านพึงเสียชีวิตในขณะนั้น สังโยชน์ที่จะทำให้ท่านมาสู่กามภุมิอีกย่อมไม่มี”

พระดำรัสเป็นต้นว่า “ถ้าท่านพึงเสียชีวิตในขณะนั้น” หมายความว่า ถ้าพระอริยบุคคลนั้นไม่เสื่อมจากผานที่บรรลุแล้วเสียชีวิตอยู่ ท่านจะไปสู่พรหมโลกแน่นอน แต่เมื่อเสื่อมจากผาน สังโยชน์นั้นก็เป้นปกติโดยแท้

[พระอริยบุคคลข่มกามราคะสังโยชน์ด้วยผาน เมื่อผานเสื่อม สังโยชน์ดังกล่าวก็ไม่ถูกข่มไว้เหมือนเดิม ส่งผลให้เกิดความพอใจในกามภุมิได้]

ในอรรถกถาปฏิสัมภิทามรรคกล่าวว่า

ฉานลาภีนํ ปน อนาคามิสฺส จ พุรฺหมโลเกเยว ปฏิสฺนฺธานโต ปจฺจโย น โหติ.^{๑๒๐}

“ความพอใจในวิปัสสนาของพระโสดาบันและพระสกทาคามีผู้บรรลุนิพพานและพระอนาคามี มิใช่เหตุ[ในการปฏิสนธิในกามสุคติภูมิ] เพราะพวกท่านจะไปปฏิสนธิในพรหมโลกโดยแท้”

ในพากย์นั้น คำว่า “ผู้บรรลุนิพพาน” คือ พระโสดาบันและพระสกทาคามีผู้บรรลุมหัคคตฉาน

คำว่า “มิใช่เหตุ” หมายความว่า ความพอใจในวิปัสสนาของพวกท่าน มิใช่เหตุในการปฏิสนธิในกามสุคติภูมิ

ดังนั้น พระเสกขะสองจำพวกที่เสื่อมจากฉานได้ย่อมจะปราศจากความยินดีในกามภูมิในเมื่อมีฉานอยู่ ส่วนพระอนาคามีแม้จะหลับสนิทอยู่ หากถูกอาวุธเชือดคอให้เสียชีวิต การจุติโดยยังไม่บรรลุนิพพานย่อมไม่มี เพราะพระอนาคามีได้รับการตรัสว่า โส หิ สมာธิสฺมี ปริปุรฺการี^{๑๒๑} (เป็นผู้บำเพ็ญสมาธิบริบูรณ์)

ส่วนสตรีแม้จะบรรลุสมบัติ ๘ ไปเกิดในอกนิฏฐพรหมในภพถัดไป ก็ไม่เกิดในพรหมชั้นมหาพรหมที่เป็นผู้นำ แต่จะเกิดในพรหมชั้นบุโรหิตหรือปาริสาชชาเท่านั้นเนื่องจากเป็นผู้มีอหยาตย์ไม่ประณีต ดังพระพุทธวจนะว่า

ยํ อิตฺถิ พุรฺหมตฺตํ กเรยฺย, เนตํ จานํ วิชฺชติ.^{๑๒๒}

“การที่สตรีพึงกระทำความเป็นพรหม ชื่อนั้นมิใช่ฐานะ”

ในคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า

พุรฺหมตฺตํ นติ มหาพุรฺหมตฺตํ อธิปฺเปตํ. อิตฺถิ จ อิทฺ ฌานํ ภาเวตฺวา กาลํ กตฺวา พุรฺหมปาริสาชฺชานํ สหพฺยตํ อุปฺปชฺชติ, น มหาพุรฺหมานํ.^{๑๒๓}

“คำว่า ความเป็นพรหม หมายถึง ความเป็นพรหมชั้นมหาพรหม และสตรีเมื่อเจริญฉานแล้วเสียชีวิต ย่อมเข้าถึงความเป็นสหายของ พรหมชั้นปาริสาชชา ไม่เข้าถึงความ

เป็นสหายของพรหมชั้นมหาพรหม”

คำว่า พรหมชั้นปาริสาชชา ย่อมรวมเอาพรหมชั้นบุโรหิตเข้าไว้อีกด้วย เพราะพรหมชั้นบุโรหิตก็เป็นบริษัทของพรหมชั้นมหาพรหม ดังพระพุทธทวงจะในสังยุตตนิกายว่า

อถ โข ภิกขเว สีขี ภควา อภิภู ภิกขุ อามนเตสิ. ปฏิภาตุ ตํ พุราหุณ พุรหุโน จ พุรหุณปริสาย จ พุรหุณปาริสชชานญจ ธมฺมิกถา.^{๑๒๔}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคพระนามว่าสีขีได้ตรัสกับพระอภิภูว่าการทำนุผู้ลอยบาป การแสดงธรรมจนปรากฏแก่ท่านเพื่อพรหม [ชั้นมหาพรหม] บริษัทของพรหม [ชั้นบุโรหิต] และพรหมชั้นปาริสาชชา”

เมื่อความเป็นบริษัทปรากฏอยู่ พรหมชั้นบุโรหิตย่อมได้ชื่อว่ามิอยู่ในบริษัท ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า “เพื่อพรหม” คือ เพื่อพรหมชั้นมหาพรหม พระดำรัสว่า “เพื่อบริษัทของพรหม” คือ เพื่อหมู่พรหมชั้นบุโรหิต

ถามว่า : การจัดพรหมชั้นบุโรหิตเหล่านั้นเข้าในคำว่า “ไม่เข้าถึงความเป็นสหายของพรหมชั้นมหาพรหม” นี้ ย่อมสมควรมิใช่หรือ เพราะปรากฏข้อความว่า “ย่อมเข้าถึงความเป็นสหายของพรหมชั้นปาริสาชชา”

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น เพราะได้ปฏิเสธความเป็นผู้นำในที่นี้ เนื่องจากกล่าวไว้ร่วมกับท้าวสักกะเป็นต้นผู้เป็นใหญ่ว่า ยํ อิตถิ สกุกตตํ กเรยฺย ขเปยฺ มารตตํ กเรยฺย ขเปยฺ พุรหุณตตํ กเรยฺย, เนตํ จานํ วิชฺชติ^{๑๒๕} (การที่สตรีพึงกระทำความเป็นท้าวสักกะ มารหรือพรหม ชื่อนั้นมิใช่ฐานะ) ดังเนติปกรณีกล่าวว่า

อิตถิ มหาพุรหุมา ลียาติ เนตํ จานํ วิชฺชติ.^{๑๒๖}

“การที่สตรีพึงเป็นท้าวมหาพรหม ชื่อนั้นมิใช่ฐานะ”

ข้อความนี้แสดงว่าพรหมชั้นปาริสาชชาและพรหมบุโรหิตมิได้ในพรหมโลกชั้นสูง มีเวฬุผลาเป็นต้น ดังสาธกในอรรถกถาสังยุตตนิกายว่า

เถรานุเถรี ภณฺฑคาคหททรา วีย พุรฺหมานมฺปิ ปาริสชฺชพุรฺมาโน นาม โหนฺติ.^{๑๒๗}

“พรหมที่เป็นบริวารของพรหมชั้นมหาพรหมย่อมปรากฏเหมือนภิกษุหนุ่มผู้ถือ
บริวารของพระเถระ”

ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวถึงสตรีผู้เป็นพระอริยะหรือ
ปฤชชน เมื่อบรรลुสมบัติ ๘ แล้วย่อมไปเกิดในพรหมบริวารของพรหมชั้นมหาพรหม”

ในพากย์นั้น คำว่า “ในพรหมบริวารของพรหมชั้นมหาพรหม” หมายความว่า
แม้สตรีจะไปเกิดในอกนิฏฐพรหม ก็เกิดในพรหมบริวารของพรหมชั้นมหาพรหมเท่านั้น
ไม่เกิดในพรหมชั้นมหาพรหม

ส่วนในคัมภีร์มณิสารมัญญชูลากล่าวว่า

พุรฺหมปาริสชฺชเสสุเยว นิพฺพตฺตุนฺติ, น พุรฺหมปฺุโรหิตาทีสุ.^{๑๒๘}

“สตรีย่อมไปเกิดในพรหมบริวารของพรหมชั้นมหาพรหม ไม่เกิดในพรหมชั้น
พรหมปุโรหิต”

คำนั้นไม่พึงเชื่อถือ

ในคัมภีร์มณิสารมัญญชูลานี้^{๑๒๙} กล่าวว่าพระนางสามาวดีเป็นต้นไปเกิดในพรหม
บริวารของพรหมชั้นมหาพรหม ข้อความนั้นไม่เสมอกับคัมภีร์อรรถกถา ดังอรรถกถาของ
คัมภีร์อุทานกล่าวว่า

ยสฺมา ปน ตา อิมสฺมี อตฺตภาเว อริยผลานิ สจฺจนํสู. ตสฺมา ตตฺถ อนาคามินิโย
สุทฺธาวาเสสุ อุปฺปนฺนา. อิตฺรา กาจิ ตาวตีสฺเสสุ กาจิ ปฺรนิมฺมิตฺตวสฺตตีสฺสุ อุปฺปนฺนา.^{๑๓๐}

“สตรีเหล่านั้นบรรลุอริยผลในอัตภาพนี้ สตรีที่เป็นพระอนาคามีไปอุบัติในพรหม
ชั้นสุทธาวาส สตรีอื่นนอกจากนี้บางคนเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ บางคนเกิดในสวรรค์ชั้น
ปรนิมมิตวสดี”

พระอริยบุคคลผู้ไปอุบัติในภวคฤภูมิ ๓ แห่งคือเวหัปผลา อกนิฏฐา และอรุณภูมิ

ที่ ๔ [เนวสัณญานาสัณญายตนภูมิ] ย่อมไม่ไปเกิดในภูมิอื่น ส่วนพระอริยบุคคลผู้ไปเกิดในพรหมโลกที่เหลือ ย่อมไม่เกิดในพรหมโลกชั้นต่ำ

[ภวัคคภูมิ หมายถึง ภูมิชั้นสูงสุด มี ๓ ภูมิอันได้แก่

- เวหัพผลา คือ รูปภูมิชั้นที่ ๔ ของผู้เจริญปัญจมณาน เป็นภูมิสูงสุดของปุถุชนที่ไปเกิดในรูปภูมิ

- อภินิฐา คือ พรหมชั้นสุทธาวาสชั้นที่ ๕ เป็นภูมิสูงสุดของพระอริยะ เพราะพระอนาคามีไปเกิดในภูมินั้นแล้วย่อมปรินิพพาน

- เนวสัณญานาสัณญายตนภูมิ คือ อรูปภูมิชั้นที่ ๔ เป็นภูมิสูงสุดของโลก เพราะไม่มีโลกที่สูงไปกว่าภูมิชั้นนี้]

ลำดับแห่งการจติและปฏิสนธิ

๘๘. พึงประกอบบพว่า การเสียชีวิตด้วยการสิ้นอายุขัย ด้วยการหมดกรรม เป็นต้น

การเสียชีวิตด้วยการสิ้นอายุขัย คือ การเสียชีวิตด้วยการสิ้นอายุขัยอย่างบริบูรณ์ตามที่กำหนดไว้ในหมู่สัตว์นั้นๆ ในขณะที่แรงกรรมยังเหลืออยู่

การเสียชีวิตด้วยการหมดกรรม คือ การเสียชีวิตในระหว่างเพราะกรรมหมดกำลังไปในขณะที่อายุขัยของสัตว์ที่เกิดด้วยกรรมที่อ่อนกำลังในภพนั้นๆ ยังไม่หมดสิ้นไป

การเสียชีวิตด้วยการสิ้นอายุขัยและหมดกรรมทั้งสองอย่าง คือ การเสียชีวิตด้วยการสิ้นไปเสมอกันของอายุขัยและกรรมทั้งสองอย่าง

การเสียชีวิตด้วยกรรมัตตรอน คือ การเสียชีวิตของสัตว์ผู้ถูกทำให้กระแสน้ำระดับสูงขึ้นไปในระหว่าง โดยก่อให้เกิดอันตรายแก่ชีวิตคือโรค ความเจ็บป่วย การถูกธรณีสูบ และการถูกฟ้าผ่า เป็นต้นที่ปรากฏภายในหรือภายนอกด้วยกรรมัตตรอน [ปาณาติบาตกรรมที่มีกำลัง] ซึ่งทำไว้ในภพก่อนหรือภพนี้ ในขณะที่อายุขัยและกรรมทั้งสองอย่างยังมีอยู่ เช่นเดียวกับการเสียชีวิตของทูลีमारและพระเจ้ากလာพู เป็นต้น

ถามว่า : กรรมที่ก่อให้เกิดภพนั้นๆ ของสัตว์ทั้งหมดผู้เสียชีวิตอยู่ ย่อมหมดไปหากเป็นตามนี้ เหตุใดจึงกล่าวข้อความอื่น[มีการสิ้นไปแห่งอายุขัยเป็นต้น]

ตอบว่า : สภาพที่กรรมหมดกำลังโดยเนื่องกับหน้าที่ของตน คือการหมดกรรมในที่นี้ ส่วนฤดูกาลและอาหารที่มีภายในหรือภายนอกของเหล่าสัตว์ อันกระทำอายุขัยต่างๆ โดยจำแนกเป็นเวลา ๑๐ ปี ๒๐ ปี และตราบจนถึงอสงไขยเป็นต้น ซึ่งเกี่ยวเนื่องกับชนทั้งหมดในหมู่สัตว์นั้นๆ มี ๓ ประการ คือ ทำความดำรงอยู่ ทำความเจริญ และทำความเสื่อมแก่อายุขัยนั้นๆ

เมื่ออกุศลมูลเจริญอยู่ สิ่งเหล่านั้นย่อมทำความเสื่อม แต่เมื่อกุศลมูลเจริญอยู่ สิ่งเหล่านั้นย่อมทำความเจริญ ครั้นมูลเหตุทั้งสองดำรงอยู่เสมอกัน สิ่งเหล่านั้นก็ดำเนินไปเสมอกันทำความดำรงอยู่ อายุขัยของเหล่าสัตว์ดำรงอยู่เสมอได้ในบางแห่งด้วยอำนาจของฤดูกาลและอาหารเหล่านั้น บางแห่งบางคราวเสื่อมลง บางคราวเจริญขึ้น ฤดูกาลและอาหารที่ทำความดำรงอยู่เป็นต้นทั้งสามเหล่านี้ ย่อมครอบงำหมู่สัตว์นั้นๆ แล้วกำหนดอายุขัย ดังนั้น กรรมที่ก่อให้เกิดอายุอสงไขยและส่งผลให้เกิดสมบัติของพระเจ้าจักรพรรดิเมื่อให้ผลในช่วงเวลาที่มนุษย์มีอายุ ๑๐ ปี ย่อมจะให้สมบัติและความเป็นใหญ่ที่สมควรแก่อายุขัยนั้นแล้วหมดไปโดยเนื่องกับเวลา ๑๐ ปี รูปธรรมที่เกิดในหมู่สัตว์ แม้เมื่อเกิดมีในกระแสน้ำของพระสัพพัญญูก์เป็นไปอย่างนั้น ย่อมโน้มไปตามฤดูกาลและอาหาร ยกเว้นผู้รู้การปรุงแต่งชีวิตด้วยอิทธิฤทธิ์ วิद्याคม และยารสายนะ [ยาอายุวัฒนะชนิดหนึ่ง] ดังอรรถกถาของมหาปทานสูตรกล่าวว่า

สพฺเพปิ สพฺพญฺญุพฺพธา อสงฺเขยฺยยา युกา. กสฺมา เต อสงฺเขยฺยํ น อภฺจฺสูติ.
อตุโกชนวิปตฺติยา. อตุโกชนวเสน หิ อายุ หายติปิ วฑฺฒติปิ.^{๑๓๑}

“พระพุทธเจ้าทุกพระองค์มีอายุหนึ่งอสงไขย [ถามว่า] เหตุใดพระองค์จึงไม่มีดำรงชีพอยู่ตลอดอสงไขย [ตอบว่า] เพราะฤดูกาลและอาหารวิบัติไป อายุย่อมเสื่อมบ้าง เพิ่มขึ้นบ้างโดยเนื่องกับฤดูกาลและอาหาร”

ด้วยเหตุนี้ เมื่อรูปธรรมที่มีสมุฏฐานสองอย่าง[คือฤดูกาลและอาหาร]ซึ่งเป็นเหตุ

หลักได้แปรปรวนเสื่อมถอยลงโดยเนื่องด้วยอายุกับนั้นๆ กรรมที่ยิ่งใหญ่ย่อมหมดไปเพราะไม่มีที่ตั้งแห่งผล การหมกกรรมนั้นมิใช่เกิดมีตามหน้าที่ของตน แต่เกิดด้วยความวิบัติของอายุสังขาร ดังนั้น ท่านจึงถือเอาการสิ้นอายุขัยในที่นี้

การเสียชีวิตด้วยกรรมตัดรอนก็มีนัยเดียวกัน

การเสียชีวิตด้วยกรรมตัดรอน คือ การเสียชีวิตในกาลอันไม่สมควร เมื่อการเสียชีวิตในกาลอันไม่สมควรเกิดขึ้นอยู่ ย่อมอุบัติด้วยกรรมตัดรอนหรือด้วยเหตุอื่นหลายพันอย่าง เหตุเหล่านั้นตรัสไว้โดยย่อ ๘ ประการในพระบาลีโดยความเป็นมูลเหตุ

ถามว่า : เหตุเหล่านั้นคืออะไร

ตอบว่า : เหตุเหล่านั้น คือ โรคที่มีลมเป็นเหตุ มีน้ำดีเป็นเหตุ มีเสมหะเป็นเหตุ เกิดจากโรคแทรกซ้อนหลายชนิด มีฤดูกาลเป็นเหตุ เกิดจากการบำรุงรักษาไม่สม่ำเสมอ เกิดจากความเพียร[ของตนหรือของคนอื่น] หรือเกิดจากผลกรรม”^{๑๓๒}

พระนาคเสนกล่าวถึงโรคเหล่านั้นไว้ในคัมภีร์มิลินทปัญหาวา

กมุทวิปากชา เกจิ อุปปิพกกมุทชา เกจิ อุปปุเจทกกมุทชา. ยสฺมา ปน วาโต กุปฺปมาโน สีดุฎฺหาทีหิ ทสฺหิ การณฺเห กุปฺปติ. เตสฺสุ จ เอกเมว กมุทวิปากชฺ โหติ. เสสํ ปน อกมุทวิปากชา. ^{๑๓๓}

“โรคบางอย่างเกิดจากผลกรรม บางอย่างเกิดจากกรรมบีบคั้น บางอย่างเกิดจากกรรมตัดรอน เมื่อลมกำเริบอยู่ย่อมกำเริบด้วยเหตุ ๑๐ ประการมีความเย็นและความร้อนเป็นต้น โรคเหล่านั้นชื่อว่าเกิดจากผลกรรม ส่วนโรคอื่นมิได้เกิดจากผลกรรม”

โรคที่เกิดจากผลกรรมย่อมไม่เกิดขึ้นยกเว้นการกำเริบของลมเป็นต้น ดังนั้น โรคบางชนิดที่มีลมเป็นเหตุเป็นต้นจึงเกิดจากผลกรรม

โรคที่เกิดจากโรคแทรกซ้อนหลายชนิด คือ โรคที่เกิดขึ้นโดยเนื่องกับโรคแทรกซ้อนสองหรือสามชนิดมีโรคลมเป็นต้น ส่วนภยธรรมชาตินานัปการที่เกิดขึ้นปราศจากความพยายามของเหล่าสัตว์ในโลก ย่อมนับเข้าในโรคที่มีฤดูกาลเป็นเหตุ

โรคที่เกิดจากการบำรุงรักษาไม่สม่ำเสมอ คือ โรคที่เกิดขึ้นด้วยการตกลงไปหรือ การลื่นล้มเป็นต้นจากที่นั้นๆ หรือในที่นั้นๆ ของผู้ที่ร้อนโดยทำตนให้ถึงความวิบัติที่ไม่สม่ำเสมอมากมาย

โรคที่เกิดจากความเพียร[ของตนหรือของผู้อื่น] คือ โรคที่เกิดขึ้นด้วยความเพียรที่ตนหรือผู้อื่นคือพระราชา โจร คนมีเวร อมนุษย์ ยักษ์ร้าย เทวดา หรือสัตว์ร้ายเป็นต้นกระทำไว้ โดยแท้จริงแล้ว เทวดาผู้โกรธซึ่งย่อมทำลายประเทศ แคว้นแคว้น หรือเกาะทั้งหมดโดยสิ้นเชิงได้ฉับพลัน เหมือนการทำลายแคว้นทัททกะ แคว้นมัชฌะ แคว้นกลิงกะ และแคว้นมาตังกะ หรืออาจปล่อยยักษ์ร้ายหลายพันเหมือนในเมืองเวสาลี หรือปล่อยรাকษสเหมือนในเมืองสุวรรณภูมิ ดังพระพุทธทวณะในอังคุตตรนิกายว่า

ยกุขา วาเพ อมนุษย์เส โสสชชุนติ. เตน พหุมนุษย์สา กาลं กโรนติ.^{๑๓๔}

“พวกยักษ์ย่อมปล่อยยอมมนุษย์ผู้ชั่วร้าย มนุษย์จำนวนมากจึงเสียชีวิต”

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

ยกุชาติ ยกุชาติปติโน. วาเพ อมนุษย์เส โสสชชุนตติ จณฺเฑ ยกุเข มนุสฺสสเป วิสชชุนติ. เต ลทฺโธกาสา มหาชนํ ชีวิตกฺขยํ ปาเปนติ.^{๑๓๕}

“คำว่า พวกยักษ์ คือ พวกหัวหน้ายักษ์”

“คำว่า ย่อมปล่อยยอมมนุษย์ผู้ชั่วร้าย คือ ปล่อยยักษ์ที่ชั่วร้ายในหนทางสัญจรของมนุษย์เมื่อยักษ์ได้รับโอกาสยอมทำให้มหาชนสิ้นชีวิตได้”

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า “ย่อมปล่อย” หมายความว่า เหล่ายักษ์เสนาบดีผู้ปราศจากศรัทธาด้วยเห็นมนุษย์มีข้อประพจน์ไม่งามอยู่เสมอ จึงไม่คุ้มครองมนุษย์เหมือนในกาลก่อน จึงมีควรจะกล่าวถึงแคว้น นคร นิคม หมู่บ้าน หรือบุคคลนั้นๆ

พึงกล่าวถึงกับคือศาสตราวุธ ความอดอยาก และโรคที่แสดงไว้ในอังคุตตรนิกายในที่นี้

คำว่า “โรคที่เกิดจากผลกรรม” คือ โรคที่เกิดขึ้นด้วยการให้ผลของกรรมบีบคั้น และกรรมตรวน

โดยประการฉะนี้ การเสียชีวิตในกาลอันไม่ควรย่อมมีด้วยกรรมตรวนหรือ ด้วยเหตุอื่นหลายพันอย่าง

อนึ่ง โรคภัยไข้เจ็บนานัปการทั้งหมดที่ประสบในโลกทำให้สูญเสียชีวิตไม่ได้เกิด จากกรรมของตนและเกี่ยวกับตนเท่านั้น เพราะเมื่อเกิดจากกรรมของผู้อื่นก็เกี่ยวกับตนได้ เมื่อเกิดจากกรรมของตนก็เกี่ยวกับผู้อื่นได้ หรือเมื่อเกิดขึ้นเพราะเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งโดย ปราศจากกรรมก็เกี่ยวเนื่องกับตนหรือผู้อื่นได้ จึงมีควรจะกล่าวถึงโรคเป็นต้นที่เกิดจากกรรม อันเกี่ยวกับสรรพสัตว์ ดังสาธกในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

ยถา จตุมหปเถ จปิเต ลกฺขมฺหิ สพฺพทิสฺสahi อาคตา สรสฺสติโตมรปาสาณาทโย นิปตฺนติ. เอวํ กาเยปิ สพฺพปทฺทวา นิปตฺนติ.^{๑๓๖}

“ลูกศร หอก โดมร และก้อนหินเป็นต้นที่มาจากทิศทั้งสี่ ย่อมตกไปสู่เป้าที่ตั้งไว้ในทางสี่แพร่ง ฉันทใด ภัยพิบัติทุกอย่างย่อมตกไปสู่ร่างกาย ฉันทนั้น”

ประชาชนในแคว้นแคว้นที่เกิดภัยพิบัติเหล่านั้น ถ้าไม่ฉลาดในการดูแล การรักษา และการหลีกเลี่ยง ทั้งกรรมของพวกเขาก็อ่อนกำลัง ภัยที่เกิดขึ้นจะหนักมาก ถึงแม้ว่า พวกเขาจะปราศจากกรรมตรวนก็พ้นจากภัยนั้นไม่ได้ ย่อมประสบทุกข์คือความตายหรือ ทุกข์เจียนตาย แม้กุศลกรรมก็ห้ามโรคภัยไข้เจ็บหรืออาชญาที่มีกำลังกว่าอันเกิดจากเหตุ อย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้ โรคเป็นต้นย่อมกำจัดกุศลกรรมแล้วดำเนินไป เหมือนน้ำไม่อาจ ดับไฟที่มีกำลังมากกว่าตน แต่ไฟดับน้ำแล้วดำเนินไปอยู่ ฉันทใด ข้อนี้ก็มิอุปไมยฉันทนั้น

การที่กรรมของเหล่าสัตว์มีกำลังน้อย พึงแสดงด้วยนิเทศของขราสูตรในคัมภีร์ มหานิเทศ และในนิเทศของคำว่า อายุทุพฺพลโต (เพราะอายุมีกำลังน้อย) ในมรณสตินิเทศ ของคัมภีร์วิสุทธิมรรค ดังสาธกเป็นต้นว่า

อายุ นาเมตํ อพฺลํ ทุพฺพลํ. ตถา หิ สุตฺตานํ ชีวิตํ อสฺสาสปสฺสาสุปนิพฺนฺธจฺเวย อิริยาปฺปนิพฺนฺธจฺ สิตฺถุณฺหุปนิพฺนฺธจฺ มหาภูตฺปนิพฺนฺธจฺ อาหารฺปนิพฺนฺธจฺ.^{๑๓๗}

“อายุนี้นี้ไม่มีกำลัง มีกำลังน้อย ความจริงชีวิตของเหล่าสัตว์เนื่องด้วยลมหายใจ
เข้าออก อิริยาบถ ความเย็นความร้อน มหาภูตรูป และอาหาร”

เช่นเดียวกันนี้ การที่กรรมมีกำลังน้อยย่อมประจักษ์ด้วยนิเทศของคำว่า

กายพหุสาธารณโต^{๑๓๘}

“เพราะร่างกายเนื่องด้วยบุคคลจำนวนมาก”

อนิมิตฺตโต^{๑๓๙}

“เพราะความตายไม่มีนิमितหมาย”

เมื่อพระบาลีและอรรถกถา^{๑๔๐} กล่าวว่าอายุขัยที่เกิดจากกรรมมีกำลังน้อยเหมือน
หยาดน้ำบนยอดหญ้า การที่กรรมมีกำลังน้อยก็เป็นอันกล่าวไว้[โดยปริยาย]

โปรดเชื่อข้อความที่เกี่ยวกับกรรมอย่างนี้ มิฉะนั้นแล้วก็ควรมีความเห็นผิดว่า
ทุกอย่างเกิดจากกรรมเก่า ดังพระพุทธทวจะว่า

อิเธกฺโข สมนฺโณ วา พุราหฺมโณ วา เอวํวาทิ โหติ เอวํทิจฺฉิ. ยํ กิณฺจายํ ปุริสฺสํคฺคโล
ปฏิสฺสเวเตติ สุขํ วา ทุกฺขํ วา อทุกฺขมสุขํ วา. สพฺพํ ตํ ปุพฺเพกตฺเตตฺตํ.^{๑๔๑}

“สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้มีวาทะอย่างนี้ มีทัศนะอย่างนี้ว่าบุรุษนี้
ย่อมเสวยสุข ทุกข์ หรือความไม่สุขไม่ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่ง การเสวยทั้งหมดนั้นมีเหตุ
คือกรรมเก่า”

ข้อความนี้ปรากฏโดยพิสดารด้วยเหตุ ๓ อย่าง [น้ำดี เสมหะ และลม] ในคัมภีร์
มิลินทปัญญา^{๑๔๒} การเสียชีวิตที่ดำเนินไปด้วยเหตุหลายพันอย่างตามที่กล่าวแล้ว ก็นับเข้า
ในการเสียชีวิตด้วยกรรมตัดรอนเหมือนกับความตายในกาลอันไม่สมควร

(๑๗๐) ในคัมภีร์วิภาวีกกล่าวว่า “การเสียชีวิตด้วยกรรมตัดรอนนี้ไม่มีแก่สัตว์นรก
ชนชาวอุตตรกुरुทวีป และเทวดาบางตน”

ในคัมภีร์มหาภูทิกกล่าวถึงกรรมัตตรอน ที่เป็นกุศลของเปรตบางตนที่ขึ้นชมนรก
ชนชาวอุดตกรูทวิป และเทวดาบางตน”

ในคัมภีร์มหาภูทิกกล่าวถึงกรรมัตตรอนที่เป็นกุศลของเปรตบางตนที่ขึ้นชมอนุโมทนา
ส่วนบุญซึ่งญาติจากมนุษย์โลกอุทิศให้แล้วจุติในขณะนั้นไปเกิดในสุคติภูมิ ฉนใด ความตาย
ด้วยกรรมัตตรอนย่อมมีแก่สัตว์นรกบางตนที่ระลึกถึงบุญที่ได้ทำไว้ในเวลาพญายมราชไต่ถาม
เป็นต้น แล้วจุติในขณะนั้นไปเกิดในสุคติภูมิ ฉนนั้น และความตายด้วยกรรมัตตรอน ก็ได้
แก่เทวดาชั้นดาวดึงส์บางพวก ดังอรรถกถาของสุพรรณเทวปุตุตสังยุตกล่าวว่

อถ รุกขํ อภิรุพฺหา อุปฺจุเนทกมฺมาทิวเสน เอกปฺปหาเรเนว กาลํ กตฺวา อวิจิมฺหิ
นิพฺพตฺตา.^{๑๔๓}

“ในขณะนั้นเทพธิดา ๕๐๐ นางขึ้นไปสู่ต้นไม้แล้ว เสียชีวิตพร้อมกันแล้วไปอุบัติ
ในนรกอเวจี”

ในพากย์นั้น คำว่ “ต้นไม้” คือ ต้นปาริชาติในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

คำว่ “ขึ้นไป” คือ เทพธิดา ๕๐๐ นางขึ้นไปแล้ว

การเสียชีวิตของเทวดาโมโปโทสิกะ (เทวดาที่จุติด้วยความโกรธ) และชิตทา-
โปโทสิกะ (เทวดาที่จุติด้วยความหลงระเรีงจนลืมเวลาตี๋มกิน) การเสียชีวิตด้วยความตั้งใจของ
พระโพธิสัตว์ผู้ไปเกิดในเทวโลกหรือพรหมโลกอันมีอายุยืนนาน และการเสียชีวิตของพระ
ฉนนเถระและพระโคธิกเถระผู้ใช้มีดฆ่าตัวตายเองแล้วปรินิพพาน ย่อมนับเข้าในการเสีย
ชีวิตด้วยกรรมัตตรอนนี้

๕๐. คำว่ ตถา จ แปลว่ อนึ่ง [กรรมที่ก่อให้เกิตการปฏิสนธิในภพอื่น ที่มา
ปรากฏต่อหน้าในเวลาใกล้เสียชีวิตตามสมควรแก่สัตว์ที่กำลังจะตาย] ด้วยเหตุ ๔ อย่างนั้น

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่ ย่อมมาปรากฏในทวารใดทวารหนึ่งในบรรดาทวาร
ทั้ง ๖ แก่สัตว์ทั้งหลายที่กำลังจะเสียชีวิต

คำว่ มรณกาละ แปลว่ ในเวลาใกล้เสียชีวิต

คำว่า ยถาหิ (ตามสมควร) คือ ตามสมควรแก่ผู้ที่จะไปอุบัติในสุคติภูมิ หรือ
ทุคติภูมิ

ในบรรดาพระชีนาสพผู้ไม่ไปเกิดอีกในที่ใดๆ พระสุกขวิปัสสกะมีรูปนามตามที่
ปรากฏอยู่เสมอเป็นอารมณ์ของชวนจิตดวงสุดท้าย ส่วนผู้บรรลุสมาบัติแล้วปรินิพพาน
ในลำดับต่อจากฌาน มีกสิณนิमितเป็นต้นเป็นอารมณ์ เมื่อปรินิพพานในลำดับต่อจาก
ปัจจุเวกขณญาณ มีองค์ฌานเป็นอารมณ์ เมื่อปรินิพพานในลำดับต่อจากอภิฌญา มีรูปคือ
กายของตนเป็นอารมณ์ แต่เมื่อปรินิพพานในลำดับต่อจากปัจจุเวกขณวิถิของอรหัตตมรรค
แห่งพระอรหันต์ชีวิตสมัสสี (พระอรหันต์ผู้บรรลุอรหัตตมรรคแล้วปรินิพพานโดยทำปัจจุ-
เวกขณวิถิที่พิจารณาจรคเป็นมรณสังขารวิถิ) องค์มรรคเป็นต้นเป็นอารมณ์ของชวนจิตดวง
สุดท้าย กรรมอารมณ์เป็นต้นตามที่ปฏิสนธิจิตของตนๆ เคยรับเอาไว้ก่อน เป็นอารมณ์ของ
จุติจิตที่ปรินิพพานแห่งพระอรหันต์ทั้งหมด

ส่วนผู้ที่พบพระพุทธดำรัสในพระสูตรว่า อเนโข สหติมารพฺภ ยํ กาลมกฺกํ มุนิ^{๑๔๔}
(พระมุนิผู้ปราศจากตัณหา ทรงปรารถนาพระนิพพานแล้วกระทำการดับขันธ) แล้วกล่าวว่า
พระนิพพานเป็นอารมณ์แห่งจุติจิตที่ดับลงของพระผู้มีพระภาค ท่านเหล่านั้นยังไม่เข้าใจ
อารมณ์ ๓ หมวดในพระอภิธรรม ดังพระพุทธทวณะว่า

กตเม ธมฺมา ปรีตตารมฺมณา, สพฺโพ กามาวจรวิปาโก กิริยมโนธาดูกิริยาเหตุก-
มโนวิญญานธาดุโสมนสฺสสหคตา. อิม ธมฺมา ปรีตตารมฺมณา.^{๑๔๕}

“ธรรมที่มีกามธรรมเป็นอารมณ์คือธรรมเหล่าใด คือ กามาวจรวิปากจิตทั้งหมด
กิริยามโนธาดุ [ปัญจทวาราวชชนะ] และกิริยาเหตุกมโนวิญญานธาดุที่เกิดร่วมกับโสมนัส
[หสิตุปปาทจิต] ธรรมเหล่านี้มีกามธรรมเป็นอารมณ์”

[จุติจิต ๑๐ ดวงยกเว้นมหัคคตวิปากจิต ๙ เป็นกามาวจรวิปากจิต จึงรับรู้กามาวจรธรรม
เป็นอารมณ์ ไม่อาจรับรู้พระนิพพานเป็นอารมณ์ได้]

การดับขันธย่อมมีเพื่อพระนิพพาน แม้อริยาศัยของพระผู้มีพระภาคก็น้อมไปใน
พระนิพพานนั้นโดยแท้ ดังสาธกในพระสูตรว่า

อเนโข สนฺติมารพฺภ.^{๑๔๖}

“พระมุนีผู้ปราศจากตัณหา ทรงปรารภพระนิพพานแล้ว”

และตั้งสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

สนฺติมารพฺภาทิ อนุปาทิสฺสํ นิพฺพานํ อารพฺภ ปฏฺวิจฺจ สนฺธาย.^{๑๔๗}

“คำว่า ‘ทรงปรารภพระนิพพาน’ หมายความว่า ปรารภ คือ อาศัย หมายถึงเอาพระนิพพานที่ไม่มีชั้นอันเหลือ”

พระอรรถกถาจารย์มิได้กล่าวว่า “ปรารภ คือ ยึดหน่วง กล่าวคือ กระทำให้เป็นอารมณ์”

ส่วนในอรรถกถาของเถรคาถากล่าวว่า

สนฺติมารพฺภาทิ สนฺตี อนุปาทิสฺสํ นิพฺพานํ อารมณฺํ กตฺวา.^{๑๔๘}

“คำว่า ‘ทรงปรารภพระนิพพาน’ หมายความว่า ทรงกระทำพระนิพพานที่ไม่มีชั้นอันเหลือให้เป็นอารมณ์”

ข้อความนั้นไม่สอดคล้องกับมหาปรินิพพานสูตรและอรรถกถาของพระบาลีนั้น

[คัมภีร์อรรถกถาเถรคาถา ฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับมหาจุฬาย มีข้อความเหมือนในอรรถกถามหาวรรค แต่ฉบับโบราณบางฉบับมีข้อความเช่นนี้ ท่านผู้รจนาคัมภีร์ปรมัตถทีปนีจึงกล่าวแย้งตามฉบับที่พบในสมัยนั้น]

การปรินิพพานของพระพุทธเจ้ากล่าวไว้ในพระบาลีและอรรถกถาว่าเกิดต่อจากองค์ฌานและปัจเจกชนวิถิโดยแท้

ในเรื่องนี้ ลำดับสองอย่างแรกกล่าวไว้ในอรรถกถาปรินิพพานสูตร ส่วนลำดับถัดจากอภิญาปรากฏในอรรถกถาอุทานเป็นต้น สมจริงดังสาธกว่า

วุฏฺฐหิตฺวา ปรินิพฺพายีติ อิทิจิตฺโต วุฏฺฐหิตฺวา ภาวฺจจิตฺเตน ปรินิพฺพายิ.^{๑๔๙}

“คำว่า วุฏฐหิตฺวา ปรีณิพฺพายี (ทรงออกแล้วปรีณิพพาน) คือ ทรงออกจาก อภิณฺเวยยวิธึจิตฺแล้วปรีณิพพานด้วยภวังคจิต”

ลำดับต่อจากปัจจเวกขณวิธิตีที่พิจารณาอรรถัตตมรรค พบในอรรถกถาบุคคลบัญญัติ เป็นต้น สมจริงดังสาธกว่า

เอภฺนวีสฺสตี เม ปจฺจเวกฺขณณฺญาเณ ปตฺติฏฺฐาย ภวํคํ โอตฺตริตฺวา ปรีณิพฺพายตี.^{๕๐}

“ทรงดำรงอยู่ในปัจจเวกขณญาณ ๑๙ วิธแล้วหยั่งลงสู่ภวังค์จึงปรีณิพพาน”

ส่วนในอรรถกถาสังยุตกล่าวว่า

อรรถตฺตมคฺคานนฺตรํ ผลํ. ผลานนฺตรํ ภวํคโต วุฏฺฐาย ปจฺจเวกฺขณํ ตํ ปน ปรีปฺพุณฺณํ วา โหติ อปรีปฺพุณฺณํ วา. ตฺติชเณน อสิเน สีสเณ นิชฺชมาเนปิ เอกํ วา เทว วา ปจฺจเวกฺขณานิ อุปฺปชฺชนฺติเยว.^{๕๑}

“ผลจิตย่อมเกิดขึ้นถัดจากอรรถัตตมรรค เมื่อออกจากภวังค์แล้ว ปัจจเวกขณวิธีย่อมเกิดขึ้นต่อจากผลจิต ปัจจเวกขณวิธินั้นจะบริบูรณ์หรือไม่ก็ตาม ในขณะที่พระอรหันต์ ถูกตัดศีรษะด้วยดาบคม ปัจจเวกขณวิธินึ่งหรือสองวิธีย่อมเกิดขึ้นโดยแท้”

[ข้อความในอรรถกถาสังยุตกล่าวถึงชีวิตสมสึสึบุคคลตามฐานะ ส่วนคัมภีร์ปรมัตถทีปนี กล่าวว่าการปรีณิพพานหลังจากปัจจเวกขณวิธีย่อมมีได้โดยอ้างสาธกนี้]

(๑๗๑) ในคัมภีร์วิภาวนีมิได้กำหนดอย่างนี้แล้วกล่าวว่า “รูปนามเท่านั้นตามที่ปรากฏ ย่อมถึงความเป็นอารมณ์แก่จิตที่มีจิตจิตเป็นที่สุดในพระชีณาสพผู้ไม่ไปเกิดในภพใดๆ มิใช่อารมณ์คือกรรมหรือกรรมนิमितเป็นต้น” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะจิตจิตของพระชีณาสพย่อมรับกรรมและกรรมนิमितเป็นต้นเป็นอารมณ์ได้โดยแท้ ทั้งกรรมเป็นต้นที่จิตจิตรับรู้ก็มีไช้รับไว้เพื่อให้มีภพอื่นในสรรพสัตว์เท่านั้น

คำว่า อภิมุขีภูตํ (มาปรากฏต่อหน้า) คือ ไม่ให้โอกาสแก่กรรมอื่นแล้วมาปรากฏ ทำให้ตนได้รับโอกาส

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า กรรมก็ดีย่อมมาปรากฏ

คำว่า อุปลทฺฐปฺพฬิ (ที่ตนเคยได้ประสบมาก่อน) หมายถึงเครื่องไทยธรรมมีผ้า เป็นต้น และสัตว์อื่น[ที่ถูกลบชีวิต]เป็นต้นอันเป็นอารมณ์ของกรรม

คำว่า อุปกรณภูตํ (เป็นเครื่องมือ) หมายถึงผู้รับทานและอาวุธ เป็นต้น อันเป็นอุปกรณ์หรือเป็นบริวารเพื่อทำการมาให้สำเร็จ

ในอรรถกถาของลักษณะสังยุตกล่าวว่า

ควาทีนิ วริตฺวา ราสิกตานิ อฏฺฐิบุณฺชาทีนิ กมฺมนิมิตฺตานิ หุตฺวา อุปฺปจฺจนฺติ.^{๑๕๒}

“เนื่องจากเขาได้ฆ่าสัตว์มีหัวเป็นต้นไว้ จึงปรากฏกรรมนิมิตคือกองกระดูกเป็นต้น”

ดังนั้น วัตถุหรืออารมณ์ที่เนื่องกับกรรมย่อมนับเข้าในเครื่องมือนี้

คำว่า อุปลภิตพฺพฬิ (ที่ตนจะเข้าถึง) คือ ทุกตตินิมิต

คำว่า อุปโกฏฺฐตํ (ที่ตนจะได้รับ) คือ สุกตตินิมิต

อีกนัยหนึ่ง อารมณ์ที่ตนจะเข้าถึง คือ สิ่งที่เนื่องกับกายที่ตนจะเข้าถึง

อารมณ์ที่ตนจะได้รับ คือ สิ่งที่ไม่เนื่องกับกายซึ่งจะได้รับเพื่อเสวยสุขและทุกข์ล้วนๆ

นิมิตของนรกในข้อนี้ คือ อารมณ์มีเปลวไฟ กระตะเหล็ก นายนิรยบาล และสุนัข ในนรกเป็นต้น ซึ่งปรากฏแก่บางคนเหมือนมีในที่พำนักของตน หรือปรากฏแก่บางคนเหมือนมาจากที่อื่นแล้วห้อมล้อมตนอยู่ สมจริงดังสาธกว่า

ตสฺส คิลานเสยฺยาย นิปฺปนฺนสฺส นิริโย อุปฺปจฺจาติ. โสณคิริปาทโต มหนฺตา มหนฺตา
สุนฺชา อาคนฺตฺวา ขาทิตุกามา วีย สंपริวาเรสุ.^{๑๕๓}

“นิมิตนรกาย่อมปรากฏแก่บิดาของพระโสณะผู้นอนอยู่บนเตียงคนป่วย สุนัขตัวใหญ่มากมายมาจากเชิงเขาโสณะ ได้แวดล้อมเหมือนต้องการจะรุมเคี้ยวกินแล้ว”

อารมณ์ในเทวนิมิตก็ปรากฏเช่นเดียวกันนี้ ดังสาธก[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

นฺนทฺวนจิตฺตลตฺวานมิสฺสทฺวานพารุสทฺวานวิมานานิ เจว เทวนาฏฺกานิ จ ปริวาเรตฺวา
จิตฺตานิ วีย อเหสุ.^{๑๕๔}

“สวนนันทวัน สวนจิตตลดา สวนมิสสกะ สวนผารุสกะ วิมาน และเทพพื่อนรำ
ได้ปรากฏขึ้นแล้วเหมือนห้อมล้อมอยู่”

อารมณ์ของบางคนย่อมปรากฏเหมือนคนที่เข้าถึงสถานที่นั้นๆ แล้วพบเห็น
สีของทองมารดาที่คล้ายพาหนะทำด้วยขนสัตว์ เป็นนิมิตของมนุษย์ ส่วนเชิงภูเขา
ไพโรสณฑ์ หุบเขา และเหวเป็นต้น เป็นนิมิตของสัตว์ดิรัจฉาน

คำว่า กัมมพเลน (ด้วยแรงของกรรม) คือ ด้วยแรงกรรมที่ปรากฏเพื่อให้ผล
ปฏิสนธิในกาลนี้

คำนี้กล่าวไว้โดยเนื่องกับการเกิดขึ้นเป็นส่วนมาก แต่กรรมหรือกรรมนิมิตที่ทำ
เป็นอาจิณอยู่เสมอก็คือ ทำในเวลาใกล้เสียชีวิตก็ตาม ถูกคนอื่นชักชวนให้ระลึกได้ก็ตาม
ระลึกได้เองก็ตาม เตือนร้อนใจหรือมีความโสมนัสอยู่เนื่องๆ ก็ตาม ย่อมปรากฏด้วยแรง
ของเหตุอื่น[จากแรงกรรม]ได้แน่นอน

คำว่า ตเมว ตโถปฏิจจํ อารมฺมณํ อารพฺภ (รับอารมณ์ที่เข้ามาปรากฏนั้นโดย
ประการอย่างนั้น) กล่าวไว้ด้วยเนื่องกับการเกิดขึ้นเป็นส่วนมาก โดยแท้จริงแล้ว เมื่ออารมณ์
ฝ่ายบาปปรากฏขึ้นแก่ผู้ใดผู้หนึ่งด้วยแรงของกรรมหรือด้วยเหตุอื่นก่อน ต่อมาอารมณ์ฝ่ายดี
ย่อมปรากฏแก่ผู้ระลึกถึงบุญที่มีกำลังซึ่งเคยทำมาแล้วเหมือนอารมณ์ของพระเจ้าทูลฐคามณี
หรือปรากฏแก่ผู้ทำบุญที่ก่อให้เกิดความเลื่อมใสในขณะนั้นเหมือนอารมณ์ของบิดาพระโสณ-
เถระ เช่นเดียวกันนี้ เมื่ออารมณ์ฝ่ายดีปรากฏแก่บุคคลแล้วอารมณ์ฝ่ายบาปได้ปรากฏต่อมา
แก่ผู้ก่อให้เกิดโทมนัสแล้วให้โอกาสแก่อกุศลกรรมเหมือนอารมณ์ฝ่ายบาปที่เกิดแก่พระเจ้า
อโศกมหาราช

คำว่า วิปจฺจมานกมฺมานุรูปิ (ตามสมควรแก่กรรมที่จะผลัดผล) มีความหมาย
ว่า ผู้มีกุศลกรรมผลัดผลอย่อมจะเกิดกระแสนิจที่เป็นกุศลอันบริสุทธือย่างต่อเนื่อง ส่วนผู้มี
อกุศลกรรมผลัดผลอย่อมจะเกิดกระแสนิจที่เป็นอกุศลอันเศร้าหมองอย่างต่อเนื่อง ดังสาธก
ในคัมภีร์อรรถกถาว่า

สุคติคามินํ กุสลูปปตฺติเหตุญฺจํ ปณฺธิตํ อารมฺมณํ อาปาตมาคจฺจติ.^{๑๕๔}

“อารมณ์อันประณีตที่ทำให้เกิดกุศลย่อมมาปรากฏแก่ผู้ที่จะไปสู่สุคติภูมิ อารมณ์อันทรามที่ทำให้เกิดอกุศลย่อมมาปรากฏแก่ผู้ที่จะไปสู่ทุคติภูมิ”

ในคัมภีร์มูลฎีกาและมหาฎีกากล่าวว่า

ทุกุคติคามีนํ อกุศลูปตติเหตุภูตํ หีนารมณํ อาปาตมาคจฺจติ.^{๑๕๖}

“อกุศลกรรมในขณะใกล้เสียชีวิตเป็นเหตุที่มีกำลังเพื่อการปฏิสนธิในทุคติภูมิ ส่วนกุศลกรรมในขณะใกล้เสียชีวิตก็เป็นเหตุที่มีกำลังเพื่อการปฏิสนธิในสุคติภูมิ”

ถามว่า : ขณะที่นิมิตในสววรรคมีนางอัปสรเป็นต้นปรากฏอยู่ เมื่อบุคคลพอใจด้วยตัณหาแล้วจุติอยู่ กระแสจิตที่เป็นกุศลอันบริสุทธิ์ย่อมมีได้อย่างไร

ตอบว่า : บางคนอ้างว่าจิตของเขาเศร้าหมองแล้ว ทุกคติจึงเป็นที่หวังได้ แต่ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคกล่าวว่าตัณหาเช่นนั้นเป็นเหตุเกิดร่วมกับกุศลกรรม ดังสาธกในคัมภีร์นั้นว่า

นิกนฺตฺกฺขณ เทว เหตุ อกุสลา.^{๑๕๗}

“ในขณะที่ยินดีกามภูมิ อกุศลชวนจิตที่มีเหตุ ๒ ย่อมเกิดขึ้น”

ตัณหาในการก่อให้เกิดสุคติภูมิเป็นเหตุเกิดร่วมกันซึ่งกำหนดภพของกุศลกรรม ดังนั้น เมื่อเขาพอใจนางอัปสรเป็นต้นหรือพอใจกรรมนิมิตของกุศลกรรมแล้วจุติอยู่ ตัณหานั้นก็ควรเป็นเครื่องอุปถัมภ์กุศลกรรม มิได้ห้ามกุศลกรรม

มีพระพุทธรวจนะในอาทิตตปริยายสูตรว่า

นิมิตฺตสฺสทาหคฺธิตํ วา ภิกฺขเว วิณฺณมณํ ติฏฺฐมาณํ ติฏฺฐติ, อนฺนพฺยณฺชนสฺสทาหคฺธิตํ วา. ตสฺมี เจ ภิกฺขเว สมเย กาลงฺกเรยฺย, จานเมตํ วิชฺชติ. ยํ ทฺวีนฺหํ คตฺถิํ อณฺณตรคฺคิ คจฺเจยฺย, นิรยํ วา ติรจฺจนโยนี วา.^{๑๕๘}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อจิตถูกครอบงำด้วยความพอใจรูปร่างหรืออวัยวะน้อยใหญ่อยู่ ถ้าเขาพึงเสียชีวิตในกาลนั้น การที่เขาจะไปสู่ภพใดภพหนึ่งในภพสองแห่ง คือไปสู่นรกหรือกำเนิดของสัตว์ดิรัจฉาน ข้อนั้นเป็นฐานะที่มีได้”

พระพุทธรวจนะนั้นหมายถึงตัณหาที่พอใจมือเท้าเป็นต้นของตนหรือของผู้อื่น มิใช่
ตัณหาที่พอใจกรรมเป็นต้น

คำว่า อุปลภิตพฺพวณฺณรูป (ตามสมควรแก่ภาพที่จะไปอุบัติ) มีความหมายว่า
ตามสมควรแก่ภาพที่จะไปอุบัติอย่างนี้ว่า ด้วยความพอใจภาพที่จะไปอุบัติอันเป็นสุคติภาพ
หรือด้วยความไม่พอใจภาพที่จะไปอุบัติอันเป็นทุคติภาพ

คำว่า ตตฺถโณตฺถว แปลว่า เหมือนน้อมเข้าสู่อารมณ์ตามที่ปรากฏนั้น ดังพระพุทธร-
วจนะในพาลปณฺทิตสูตรว่า

ตานิสฺส ตสฺมี สมเย โอลมฺพนฺติ อชฺโณลฺมฺพนฺติ อภิปลมฺพนฺติ.^{๑๕๙}

“กุศลกรรมหรืออกุศลกรรมของเขาย่อมນ้อมมาเหนี่ยวรั้งไว้เฉพาะหน้า”

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า “กุศลกรรมหรืออกุศลกรรมของเขา” หมายความว่า
กุศลกรรมหรืออกุศลกรรมของเขารวมทั้งกรรมนิमितและคตินิमितที่ตรัสไว้โดยมีกรรมเป็น
ประธาน

พระดำรัสว่า “ย่อน้อมมา” เป็นต้น หมายความว่า ย่อน้อมกระแสจิตของเขา
มาแล้วเหนี่ยวรั้งไว้เฉพาะหน้าในตน คือปรากฏเหมือนนุดึงไป เมื่ออารมณ์เหล่านั้นน้อม
มาอยู่เช่นนั้น กระแสจิตนั้นเป็นสภาพน้อมไปในอารมณ์ดังกล่าว ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า
ตตฺถโณตฺถว (เหมือนน้อมเข้าสู่อารมณ์ตามที่ปรากฏนั้น) ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

กิเลสพลวินามิตํ สุตฺวา ตเทวํ ปวตฺตมานํ ตณฺหาอวิชฺชานํ อปฺปหีนฺตฺวา อวิชฺชชย
ปฏฺิจฺฉาทิตาทินฺเว ตสฺมี วิสเย ตณฺหา นามเตติ, สหชาตสงฺขารา ขิปนฺติ.^{๑๖๐}

“ตัณหาย่อมยังจิตที่ถูกแรงกิเลสให้น้อมมาอยู่อย่างนี้ทำให้น้อมไปสู่อารมณ์ที่ถูก
อวิชชาปิดบังโทษไว้ เพราะยังกำจัดตัณหาและอวิชชาไม่ได้ ส่วนกุศลกรรมและอกุศลกรรม
ที่ปรุงแต่งอันเกิดร่วมกันย่อมซัดไป[สู่สภาพใหม่]”

ในพากย์นั้น คำว่า ตํ คือ จิต หมายความว่า กระแสจิต

คำว่า “ในอารมณ์นั้น” คือ ในอารมณ์มีกรรมเป็นต้น

คำว่า “ตัณหาย่อมทำให้น้อมไป” หมายความว่า ตัณหาที่เป็นรากเหง้าของภพ ย่อมประกอบกระแสนจิตเข้าไปโดยทำให้น้อมเข้าสู่อารมณ์นั้น

(๑๗๒) ในคัมภีร์วิภาวนีอธิบายคำว่า ตตฺถโณตฺถวํ หมายความว่า เหมือนน้อม เข้าสู่ภพที่จะไปอุปบัตินั้น หรือน้อมเข้าสู่ภพที่จะไปอุปบัตินั้น ข้อความนั้นไม่สอดคล้องกับ คัมภีร์อรรถกถา

คำว่า อภิญฺหํ แปลว่า อย่างต่อเนื่อง

ความเป็นไปเช่นนั้นย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้เสียชีวิตช้า แต่ไม่เกิดแก่ผู้เสียชีวิตทันที ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า พาหุลเสน (โดยส่วนมาก)

(๑๗๓) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “คำอธิบายในคำว่า พาหุลเสน (โดยส่วนมาก) นี้ พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในคำว่า เยภฺยุเณน ภวนฺตเร (ในภพอื่นโดยมาก)” ข้อความ นั้นไม่สมควร เพราะไม่มีความสงสัยในการที่กระแสนจิตของอสังขสัญญาสัตว์พรหมเป็นไปอย่าง ต่อเนื่องดังที่กล่าวไว้ในคำว่า เยภฺยุเณน ภวนฺตเร นั้น เนื่องจากอสังขสัญญาสัตว์พรหมไม่มี กระแสนจิตเลย

บัดนี้ พระอนุรุธาจารย์กล่าวว่า ตเมว วา ปน ๕เปช ทวารปฺปตฺตํ โหติ (อีก อย่างหนึ่ง กรรมที่จะให้ไปถือปฏิสนธิในนั้นนั้นเองย่อมมาสู่ทวาร ด้วยอำนาจของการทำให้เกิด ขึ้นใหม่) เพื่อแสดงความปรากฏแห่งกรรมโดยประการอื่น

ในประโยคนั้น คำว่า อภินวกรรมวเสน ทวารปฺปตฺตํ โหติ (ย่อมมาสู่ทวารด้วย อำนาจของการทำให้เกิดขึ้นใหม่) มีความหมายว่า กรรมย่อมไม่ก่อให้เกิดสัญญาว่าเคย กระทำมาก่อน แต่ทำให้เกิดอาการกระทำในขณะนั้น ทำตนให้เหมือนเกิดขึ้นใหม่แล้วมาสู่ มโนทวาร คือปรากฏทางมโนทวารด้วยความเป็นไปของขวนจิตที่เหมือนกรรมเก่า ส่วน กรรมในภพอื่นซึ่งถูกภพปิดบังไว้และกรรมในภพนี้ซึ่งไม่ปรากฏชัด ย่อมไม่ก่อให้เกิดสัญญา ที่เคยกระทำมาก่อนว่า เราได้กระทำความนี้ในกาลโน้น เหมือนกรรมที่ปรากฏชัดในภพนี้

บางคนได้สั่งสมการถวายเป็นทานและการบูชาเป็นต้นในพระรัตนตรัยมีพระพุทธ- เจ้าเป็นต้นอยู่เนื่องนิตย์ เมื่อพวกเขาเสื่อมสติด้วยกำลังของโรคที่ใกล้ต่อความตาย ไม่รับรู้

ทุกขเวทนา ในระหว่างลิมสติเป็นเหมือนกำลังถวายนแด่ภิกษุสงฆ์ ให้พระเจดีย์ ทำการบูชาเหมือนในกาลก่อน ย่อมจะเป็นผู้มีใจเลื่อมใสปราโมทย์โดยแท้

ฟังกล่าวถึงผู้มีกุศลกรรมมากโดยนัยตรงกันข้ามกับข้อความนั้น แมื่อกุศลกรรมก็มาสู่ทวารได้เช่นกัน

โปรดทราบข้อความทั้งหมดนี้ตามอรรถกถาลักษณะสังยุต เรื่องเปรตที่มีชนเหมือนดาบเป็นต้นในคัมภีร์อรรถกถานั้นกล่าวถึงความปรากฏแห่งกรรมมากมาด้วยการมาปรากฏในทวารว่า

ตสฺส อุกฺขิตฺตาสิกภาโว นิมิตฺตํ อโหสี”ติ จ. “ตสฺส สตฺติยา วิชณฺณภาโว นิมิตฺตํ อโหสี”ติ จ. “ตสฺส อสฺุนา วิชณฺณภาโว นิมิตฺตํ อโหสี”ติ จ. “ตสฺส ปโตทสุจฺยา วิชณฺณภาโว นิมิตฺตํ อโหสี”ติ จ. “ตสฺส สฺวฺจฺหิ ปโตททุกฺขํ ปจฺจุณฺหวิตฺตํ กมฺมเมว นิมิตฺตํ กตฺวา สฺวฺจฺโลมเปโต ชาโต.”^{๑๑}

“การเงี้ยวดาบเป็นนิมิตของคนฆ่าหมู การใช้หอกแทงเป็นนิมิตของคนฆ่าเนื้อ การยิงด้วยลูกศรเป็นนิมิตของนายเพชรฆาต การใช้ประทัดแทงเป็นนิมิตของคนฝึกม้า คนพูดส่อเสียดนั้นเกิดเป็นเปรตมีชนเป็นเข็ญโดยกรรมของเขาเป็นเหตุเพื่อให้เสวยทุกข์คือการใช้เข็มทิ่มแทง”

ในพากย์นั้น คำว่า “การเงี้ยวดาบขึ้นมาเป็นนิมิตของคนฆ่าหมู” หมายความว่ากรรมของเขาผู้หมกไหม้ในนรกแล้วมีความตายใกล้เข้ามาอีก ย่อมทำให้เกิดความสำคัญว่ามีดาบเงี้ยวขึ้นมาแก่เขาในขณะที่ใกล้จุติ จึงเป็นนิมิตด้วยการมาปรากฏในทวาร

เรื่องอื่นก็มีนัยเดียวกัน

การมาปรากฏในทวารนั้นเป็นส่วนหนึ่งของกรรม ย่อมจะมาปรากฏแก่เหล่าสัตว์แน่นอน ดังนั้น ความสมควรแก่การปฏิสนธิของเขาจึงเกิดขึ้น

๙๑. คำว่า ปจฺจาสนฺนมรณสฺส (บุคคลผู้ใกล้เสียชีวิต) คือ บุคคลผู้ใกล้เสียชีวิตในภพหนึ่งด้วยความเป็นไปของขวนจิตดวงสุดท้าย

คำว่า วิถิจิตตาวสานะ วา (ในเวลาสิ้นสุดแห่งวิถิจิต) คือ ในเวลาสิ้นสุดแห่งวิถิจิต ที่มีชวนจิตหรือตทารัมมณจิตอยู่ท้ายแล้วจตุตถกามภูมิจิตไปเกิดในกามภูมิจิต หรือในเวลาสิ้นสุดแห่งวิถิจิตที่มีชวนจิตอยู่ท้ายของบุคคลอื่น [ผู้จะไปเกิดในรูปภูมิจิตหรืออรูปภูมิจิต] ข้อความนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา สมจริงดังสาธกว่า

ตํ อารพฺภ อุปฺปन्नํ ตทารมฺมณปรโยสานํ สุทฺธํ วา ชวนวีนฺทิตฺตา อนนฺตรํ จตฺติจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ.๑๖๒

“จตุตถจิตย่อมเกิดขึ้นถัดจากวิถิจิตที่มีตทารัมมณจิตเป็นที่สุด หรือถัดจากชวนวิถิล้วนๆ ที่เกิดขึ้นรับกรรมนิमितเป็นอารมณ์”

(๑๗๔) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “ในคัมภีร์ธัมมานุสาร์ณีกกล่าวถึงบรรดาวิถิจิต ๒ อย่าง[ที่มีตทารัมมณจิตหรือชวนจิตอยู่ท้าย] วิถิจิตที่มีตทารัมมณจิตอยู่ท้ายย่อมเกิดแก่สัตว์ผู้จตุตถกามภูมิจิตแล้วไปอุปบัติในกามภูมินั้น ส่วนวิถิจิตที่มีชวนจิตอยู่ท้ายย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์อื่น” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะเมื่อในคัมภีร์อรรถกถากล่าวไว้บริบูรณ์แล้วก็ไม่มีประโยชน์ที่จะอ้างอิงคัมภีร์ธัมมานุสาร์ณีกที่ยังบกพร่องอยู่

คำว่า ภวํคฺคฺขเย วา แปลว่า หรือในเวลาสิ้นสุดของภวํคฺคฺ คือ ถ้าถัดมาจากวิถิจิต ๒ ประเภท วัตถุรูปในปัญจโวการภูมิจิต หรือกระแสจิตในจตุโวการภูมิจิต มีอายุขณะจิตเหลืออยู่ ๒ ขณะ ความหมายก็คือ ในเวลาสิ้นสุดของภวํคฺคฺดวงหนึ่งในกาลนั้น

การเกิดขึ้นของอาคันตุกภวํคฺคฺย่อมมีได้แก่ผู้ถือปฏิสนธิด้วยโสมนัสแล้วจตุตถจิตที่ก่อปรด้วยโทมนัส[เกิดขึ้นก่อนอาคันตุกภวํคฺคฺและจตุตถจิต] และเมื่อมีการเกิดขึ้นของอาคันตุกภวํคฺคฺ การเกิดขึ้นของภวํคฺคฺในภวนาสันนิเวสน์อื่นก็มีได้ คำว่า ภวํคฺคฺขเย (ในเวลาสิ้นสุดของภวํคฺคฺ) นี้ จึงเป็นสมควร

คำว่า ตสฺมี นิรุทฺธาสาเน แปลว่า เมื่อจิตนั้นดับไปแล้ว ในที่สุดของจิตที่ดับไป

บุคคลเหล่าใดในโลกเชื่อลัทธิว่ามีภพแห่งหนึ่งอยู่ระหว่างกลางจตุตถจิตและปฏิสนธิเป็นภพที่สัตว์ซึ่งไปเกิดอาจไปสู่สถานที่ตามต้องการได้ทันทีเหมือนมีทิพยจักขุหรือทรงอิทธิฤทธิ์ บางคนจตุตถจิตจากภพนี้ไปเกิดในภพนั้นแล้วคอยพบกับบิดามารดาเป็นต้น สามารถ

ดำรงอยู่ได้ ๗ วันหรือกว่านั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวคำว่า ตสฺसानนฺตรเมว (ลำดับ
ต่อจากจุติจิตนั้นเท่านั้น) เพื่อคัดค้านความเห็นของบุคคลเหล่านั้น

[จิตที่เรียกว่า ปฏิสนธิจิต] ทั้งที่มีหทัยวัตถุในปัญจโวการภูมิหรือที่ไม่มีหทัยวัตถุ
ในจุตฺตโวการภูมิ [ย่อมดำรงอยู่ในภพต่อไป]

คำว่า ยถารหิ (ตามสมควร) คือ ตามสมควรแก่กุศลกรรมหรืออกุศลกรรมที่
ปรุงแต่ง

พึงทราบข้อความว่า อวิชขานุสสัยเป็นบิรวาร ตัณหานุสสัยเป็นรากเหง้าของกุศลกรรม
เพราะเป็นธรรมที่ยังกำจัดไม่ได้ แต่สำหรับอกุศลกรรม อวิชชาและตัณหาเป็นทั้งบิรวาร
และรากเหง้าเพราะเกิดร่วมกัน

เมื่อยังไม่ถึงช่วงของปริยฎฐานกิเลส (กิเลสที่พุ่งขึ้นมาในจิต) กิเลสที่นอนเนื่อง
โดยคล้อยตามไม่ตรงกันข้ามกับกระแสจิตที่เป็นกุศลและอัปยาคฤต ชื่อว่า อนุสสัย

อีกนัยหนึ่ง อนุสสัย คือ กิเลสที่ติดตามนอนเนื่องอยู่

อีกนัยหนึ่ง อนุสสัย คือ กิเลสที่นอนเนื่องอยู่เสมอ

[คำว่า อนุสย มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- กิเลสที่นอนเนื่องโดยคล้อยตาม = อนุรูป เสดตีติ อนุสโย (อนุ อุปสรรคมีอรรถว่า สมควร)
- กิเลสที่ติดตามนอนเนื่อง = อนุพหุมาโน เสดตีติ อนุสโย (อนุ อุปสรรคมีอรรถว่า ติดตาม)
- กิเลสที่นอนเนื่องเสมอ = อนุ อนุ นิรันตร เสดตีติ อนุสโย (อนุ อุปสรรคมีอรรถว่า

เสมอ)]

คำว่า อวิชขานุสยปรักขิตตะ คือ แวดล้อมด้วยอวิชขานุสสัย

คำว่า ตัณหานุสยมูลกะ คือ มีตัณหานุสสัยเป็นรากเหง้า

ถ้าพระอนุรุทธาจารย์กล่าว[สลับกัน]ว่า อวิชขานุสยมูลเกน ตณฺหานุสยปรักขิตเตน
(เมื่ออวิชขานุสสัยเป็นรากเหง้า แวดล้อมด้วยตัณหานุสสัย) จะชัดเจนกว่า เพราะอวิชชาเป็น
รากเหง้ายิ่งกว่าตัณหา เนื่องจากตัณหาเกิดขึ้นในอารมณ์ที่ถูกอวิชชาปิดบังโทษไว้ ส่วน

ตัณหาทำให้สังสมสังขารนั้นๆ โดยความเป็นเหตุเกิดร่วมกัน ตัณหาจึงเกิดร่วมกับสังขารอย่างมีกำลัง

อวิชชาและตัณหาที่เกิดร่วมกับอกุศลกรรม ที่เกิดร่วมกับความยินดีในกรรมหรือนิमित्तอารมณ์ ที่เกิดร่วมกับความเดือดร้อนใจ หรือที่เกิดร่วมกับมรณาสันนชวณวิถิ ได้ชื่อว่าอนุสัย เพราะคล้ายกับอนุสัยโดยสภาวะ อีกนัยหนึ่ง อนุสัยเป็นเหตุเกิดของสังขารคืออกุศลกรรมในการทำให้เกิดผลปฏิสนธิ อวิชชาและตัณหาอันเป็นอนุสัยแท้อย่อมสามารถทำให้เกิดการอุปติแห่งมรณะได้โดยแท้ ดังคัมภีร์อรรถกถารวมเอาอนุสัยแท้เข้าไว้ด้วยคำว่า อปฺปหีน (ยังกำจัดไม่ได้) ว่า

ตณฺหาวิชฺชานํ อปฺปหีนตฺตา.^{๑๖๓}

“เพราะยังกำจัดตัณหาและอวิชชาไม่ได้”

คำว่า สงฺขารเณ (กุศลกรรมและอกุศลกรรมที่ปรุงแต่ง) มีความหมายว่า สังขารคือเจตนาซึ่งเรียกว่ากรรมที่ให้ผลปฏิสนธิ หรือได้แก่หมู่ธรรมมีผัสสะเป็นต้นที่เกิดร่วมกับเจตนา เพราะหมู่ธรรมนั้นให้ผลปฏิสนธิได้โดยความเป็นปัจจัยที่มีกำลัง

อีกนัยหนึ่ง คำว่า สงฺขารเณ มีความหมายว่า สังขารคือเจตนาที่เกิดร่วมกับมรณาสันนชวณจิต หรือได้แก่หมู่ธรรมมีผัสสะเป็นต้นที่เกิดร่วมกับมรณาสันนชวณจิต เพราะสังขารทั้งสองย่อมให้ผลปฏิสนธิด้วยการปรุงแต่งที่ซัดจิตไปในอารมณ์มีกรรมเป็นต้น ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ตณฺหาวิชฺชานํ อปฺปหีนตฺตา อวิชฺชาเย ปฏิจฺฉาติตาทีนเว ตสฺมี วิสเย ตณฺหา
นาเมติ. สหชาตสงฺขารา ขิปนฺติ.^{๑๖๔}

“ตัณหาย่อมทำให้จิตโน้มไปในอารมณ์ที่ถูกอวิชชาปิดบังโทษไว้ เพราะยังกำจัดตัณหาและอวิชชาไม่ได้ กุศลกรรมและอกุศลกรรมที่ปรุงแต่งอันเกิดร่วมกันย่อมซัดไปสู่ภพใหม่”

ในคัมภีร์มูลฎีกากล่าวว่า

สหชาติสงฆาราคี จุตีอาสนนชวนวิฆาณสหชาตา เจตนา. สพเพปิ วา
ผลสหโย.^{๑๖๕}

“คำว่า ‘กุศลกรรมและอกุศลกรรมที่ปรุงแต่งอันเกิดร่วมกัน’ คือ เจตนาที่เกิด
ร่วมกับชวนจิตอันใกล้ชิด หรือได้แก่ผัสสะเป็นต้นทั้งหมด”

ข้อความทั้งหมดนี้แสดงว่าวิชาที่ยังมิได้ถูกกำจัดไปด้วยอหัตตมรรค ย่อม
ปิดบังโทษในอามรณมีกรรมเป็นต้นหรือโทษในภพอื่น ตัณหาที่มีสภาพอย่างนั้น ย่อมทำ
กระแสดึงให้จมไปในอามรณมีกรรมเป็นต้นหรือภพอื่น กุศลกรรมและอกุศลกรรมที่ปรุงแต่ง
ตามที่กล่าวแล้วย่อมขัดกระแสดึงไปในอามรณหรือภพอื่นนั้น แล้วก่อให้เกิดความปรากฏ
แห่งจิตดวงใหม่ในภพนั้น

คำว่า สมပ္ပยุตเตหิ ปริคคยหมานัน (อันสัมပ္ပยุตตธรรมเข้าไปประสม) คือ อัน
สัมပ္ပยุตตธรรมมีผัสสะเป็นต้นแวดล้อมแล้วถือเอาอยู่

คำว่า สหชาตานัน (ที่เกิดร่วมกัน) คือ รูปธรรมกับนามธรรม

คำว่า อธิฏฐานภาเวน แปลว่า โดยความเป็นที่ตั้ง

คำว่า ปุพฺพพคฺมภูตํ แปลว่า เป็นประธาน

คำทั้งสอง[ว่า อธิฏฐานภาเวน ปุพฺพพคฺมภูตํ (เป็นประธานโดยความเป็นที่ตั้ง)]
แสดงว่าธาตุรู้[คือจิต]มีอำนาจมหาศาล เหมือนดังบุรุษผู้มีบุญญาธิการคนหนึ่งอุบัติขึ้นใน
โลก ชนบริวารผู้เกิดร่วมกัน ปราสาท ต้นกล้วยพฤษภเป็นต้นที่เป็นเครื่องบริโภคน้ำใช้สอย ย่อม
จะเกิดร่วมกับเขา ฉนใด ชื่อนี้ก็มีอุปไมยฉนนั่น

คำว่า ภาวนตฺเร ปฏิสนฺธานวเสน (ด้วยอำนาจแห่งการสืบต่อภพอื่น) มีความ
หมายว่า ด้วยอำนาจแห่งการสืบต่อภพอื่น โดยทำให้ต่อเนื่องกับภพเก่าในเมื่อภพเก่าดับไปแล้ว

คำว่า อุปฺปชฺชมานเมว ปตฺติจฺจาคี (เมื่อเกิดขึ้นอยู่ย่อมดำรง) มีความหมายว่า
มิใช่เกิดขึ้นในภวก่อนแล้วยังคงอยู่ แล้วเป็นไปอยู่โดยความเป็นวิดิชณะดำรงอยู่ในภพ
ต่อไป เพราะธรรมที่เกิดขึ้นแล้วทุกอย่างย่อมจะไม่เคลื่อนไปสู่สถานที่อื่นหรือขณะอื่นโดยปกติ

จึงสมควรจะกล่าวถึงธรรมทั้งหลายที่เคลื่อนไปสู่ภพอื่นในเวลาเสียชีวิตแล้ว

อนึ่ง มีพระพุทธานุญาตว่า

อนมตคโค ยํ ภิกขเว สัมมาโร. ปุพฺพโกฏฺฐิ น ปณณายติ อวิชฺชาเนวฺรณํ สุตฺตํ
ตณฺหาสโยชนํ สนฺธาวตํ สํสฺรตํ.^{๑๖}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สังสารวัฏนี้มีขอบเขตที่ใดๆ ตามรู้ไม่ได้ ส่วนเบื้องต้นย่อมไม่ปรากฏแก่เหล่าสัตว์ผู้มีอวิชชาเป็นเครื่องกัน มีตัณหาเป็นเครื่องผูก ท่องเที่ยวไปมาอยู่”

พระพุทธานุญาตนั้นตรัสไว้โดยปริยาย [เพราะตรัสด้วยโวหารว่าเป็นเหล่าสัตว์] โดยแท้จริงแล้ว อวิชชา ตัณหา และกรรมที่ทำให้เกิดผลปฏิสนธิในภพอื่น ย่อมเป็นไปในกระแสจิตของบุคคลก่อน บุคคลนั้นได้ชื่อว่าท่องเที่ยวไปมาสู่ภพอื่นด้วยความเกี่ยวเนื่องกับเหตุและผลของอวิชชา ตัณหา และกรรม ดังนั้น การที่ปฏิสนธิจิตไม่เกิดขึ้นโดยปราศจากเหตุที่ปรากฏในภพก่อนจึงเป็นอันรู้ได้ เช่นเดียวกับเสียงสะท้อน ดวงประทีป และตราประทับ เป็นต้น

[เสียงสะท้อนเกิดจากเสียงที่เปล่งออกไปกระทบ ถ้าเสียงที่เปล่งออกนั้นดับไปทันทีที่เกิดขึ้น เสียงสะท้อนจึงมิใช่เสียงแรก แต่มีต้นเหตุมาจากเสียงแรก เสียงแรกเป็นมูลเหตุของเสียงสะท้อน ฉะนั้นอดีตกรรมก็เป็นมูลเหตุของปฏิสนธิจิต ฉะนั้น ดวงประทีปดวงหนึ่งย่อมจะจุตประกายแก่ดวงประทีปอื่นได้ แม้ตราประทับก็ก่อให้เกิดรอยประทับจำนวนมากได้เช่นกัน]

๙๒. คำว่า เอตถ (ในเรื่องนี้) คือ ในฐานะอุปติแห่งการเสียชีวิตนี้

คำว่า มนุสสชาติ (ที่เป็นไปอย่างช้า) มีความหมายว่า ที่เป็นไปอย่างช้าๆ เพราะกรรมมีกำลังน้อยและหทัยวัตถุอ่อนกำลัง

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า ดังนั้น ปฏิสนธิจิตและภวังคจิตจะได้อารมณ์ที่เป็นปัจจุบัน

คำว่า ธรรมเสว แปลว่า ยังดำรงอยู่ที่เดียว

คำว่า ปฏิสนธิภาวะคานปี (ปฏิสนธิจิตและภวังคจิต) คือ ปฏิสนธิจิต และภวังคจิต ๒ หรือ ๓ ขณะ

คำว่า อิติ กตวา แปลว่า เพราะเหตุนั้น

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า คตินิมิตต์ นาม นิพพุตตนกโอกาเส เอโก วณฺโณ อุပ္ภูจติ.^{๑๖๗} (คตินิมิตต์ย่อมปรากฏเป็นสืออย่างหนึ่งในสถานที่ซึ่งจะไปอุบัติ) แล้วแสดงวาระของคตินิมิตต์ทั้งหมดว่าคตินิมิตต์เป็นสือต่าง ๆ ที่รับไว้ทางมโนทวาร และเป็นปัจจุบันอย่างเดี่ยว แต่พระอนุรุทธาจารย์แสดงคตินิมิตต์เหมือนกรรมนิมิตโดย กล่าวว่า กามาวจรปฏิสนธิยา ขเปยฺย อุปลพฺภติ (อารมณ์ที่กามาวจรปฏิสนธิจิตรับมาทางทวาร ทั้ง ๖ ที่เป็นกรรมนิมิตหรือคตินิมิต ที่เป็นปัจจุบันหรืออดีตย่อมเกิดขึ้น) โดยมุ่งหมายว่า “คตินิมิตต์มี ๖ อย่าง เป็นปัจจุบันหรืออดีตที่รับมาทางทวารทั้ง ๖ เหมือนกรรมนิมิต ตามสาธกของธรรมิกอุบาสก พระเจ้าทูลฐคามณี และพระเจ้าอภัยเป็นต้นผู้รับรู้รฤทธิพัสจากเทวโลกทั้ง ๖ ที่มาหาตนเป็นคตินิมิต แล้วจุติไป”

เมื่อพวกท่านได้จุติไปอย่างนั้น ย่อมเห็นสื่อนเป็นทิพย์ด้วยอาณูภาพของเทวดา ได้ยินเสียงรถ เสียงดุริยางค์ หรือเสียงพูดอันเป็นทิพย์ด้วยโสต ได้กลิ่นอันเป็นทิพย์ด้วยจุมุก โภฏฐัพพารมณีย่อมมีได้ตามอุทาหรณ์ของพระเทวทัต นันทยักษและนันทมาณพเป็นต้นผู้จุติด้วยกายที่ถูกเปลวไฟอันพุ่งขึ้นมาจากนรกเผาผลาญอยู่ และตามสาธกของมิตตวินทกะเป็นต้นผู้ติดอยู่ในกองจักรมีต แม้สภาพคือรสก็พึงประกอบตามสมควร ดังสาธกในคัมภีร์ สัจจสังเขปว่า

ปญฺจทวาร เสฺยฺยา สนฺธิ วินา กมฺมํ ทฺวิโคจเร.^{๑๖๘}

“ปฏิสนธิจิตในปัญจทวารย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๒ ประเภท
[กรรมนิมิตและคตินิมิต] ยกเว้นกรรมอารมณ์”

ข้อความนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาฎีกาอีกด้วย^{๑๖๙} แต่เมื่อคตินิมิตต์ที่ปรากฏก่อนจากชวนวิถีสุดท้ายเป็นอารมณ์ของชวนจิตดวงสุดท้าย คตินิมิตต์นั้นก็ป็นอดีต แต่ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า คตินิมิตต์เป็นปัจจุบันอย่างเดี่ยวด้วยความป็นสันตติปัจจุบัน (ปัจจุบัน

ต่อเนื่อง) นอกจากนั้น ความมีสืหลากหลายเป็นอารมณ์ และการรับอารมณ์ทางมโนทวาร ก็กล่าวไว้คล้ายตามนัยที่ระบุถึงจำนวนมาก (เยภุยนัย) มิฉะนั้นแล้วในคัมภีร์อรรถกถาก็ควรจะแสดงถึงกรรมนิมิตที่เป็นปัจจุบันในปัญจทวารเท่านั้น และกรรมนิมิตก็อาจกล่าวว่า ไม่ควรเป็นปัจจุบันที่รับเอาทางมโนทวาร หรือเป็นอารมณ์ ๕ หรือเป็นธรรมารมณ์ แต่การกล่าวอย่างนั้นไม่สมควร

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะมรณาสันชวณจิตที่เกิดทางมโนทวารควรมีปุเรชาตปัจจัยที่เป็น อารมณ์ ๖ อันตรัสไว้ในคัมภีร์ปฏิฐาน ตามนัยเป็นต้นว่า

จกฺขุ อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต วิปสฺสนติ.^{๓๗๐}

“บุคคลย่อมยังรู้จักขุประสาทโดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน”

ด้วยเหตุนี้ ปฏิสันธิจิตที่ติดตามชวณจิตดังกล่าวจึงมีได้

(๑๗๕) ในคัมภีร์วิภาวณิมิตได้ใคร่ครวญเช่นนั้นแล้วกล่าวว่า “เมื่อปัจจุบันอารมณ์ มาปรากฏทางมโนทวารโดยความเป็นคตินิมิต หรือมาปรากฏทางปัญจทวารโดยความเป็น กรรมนิมิต” ข้อความนั้นไม่งาม

(๑๗๖) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “คำว่า จทวารคฺคหิตํ (รับมาทางทวาร ทั้ง ๖) เพียงประกอบข้อความตามสมควรว่า กรรมนิมิตถูกรับมาทางทวารทั้ง ๖ ส่วนคตินิมิต ถูกรับมาทางมโนทวารที่ ๖” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะหากเป็นตามนี้พระอนุรุทธาจารย์ ก็ควรกล่าวคตินิมิตแยกกันกับกรรมนิมิตเหมือนกรรมอารมณ์ ทั้งคตินิมิตนั้นก็ถูกรับรู้ทาง ทวาร ๕ ได้ตามนัยที่กล่าวมาแล้ว

(๑๗๗) ในคัมภีร์นั้นมิได้ใคร่ครวญข้อความที่ยกเว้นไว้ซึ่งพบในคัมภีร์อรรถกถา และมูลฎีกาเป็นต้นโดยความเป็นนัยที่ระบุถึงจำนวนมาก จึงกล่าวว่า “ส่วนในคัมภีร์อรรถกถา มิได้แสดงปฏิสันธิจิตที่เกิดทางทวาร ๕ อันมีคตินิมิตเป็นอารมณ์โดยกล่าวว่า ‘คตินิมิต ย่อมมาปรากฏทางมโนทวาร’ และในคัมภีร์มูลฎีกาเป็นต้นก็กล่าวระบุไว้ว่า ‘สีต่างๆ ที่เกิด

จากแรงกรรมย่อมถึงความเป็นอารมณ์ทางมโนทวารเท่านั้น เหมือนเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแก่ผู้เห็นความฝันหรือผู้มีทิพยจักขุ’ ดังนั้น อาจารย์ทั้งหลายจึงไม่ยอมรับความเห็นของอาจารย์ท่านอื่น” ผู้ที่ไม่ยอมรับความเห็นนั้นย่อมจะมีได้ตริตrongเป็นอย่างดี

คำว่า ปจฺจุปปนฺหนมตีตฺ (ที่เป็นปัจจุบันหรืออดีต) นี้ มีความหมายว่า ผู้จุติด้วยปัญจทวาริกวียที่มีชวนจิตอยู่ท้าย ย่อมได้รับปัจจุบันอารมณ์แก่ปฏิสนธิจิตและภวังคจิต ๒ ดวง ผู้จุติด้วยปัญจทวาริกวียที่มีตทารมณจิตอยู่ท้าย ย่อมได้รับปัจจุบันอารมณ์แก่ปฏิสนธิจิตเท่านั้น ผู้จุติด้วยมโนทวาริกวียที่มีอารมณ์ปัจจุบันและมีชวนจิตอยู่ท้าย ย่อมได้รับปัจจุบันอารมณ์แก่ปฏิสนธิจิตและภวังคจิต ๖ ดวง ส่วนผู้จุติด้วยมโนทวาริกวียที่มีตทารมณอยู่ท้าย ย่อมได้รับปัจจุบันอารมณ์แก่ปฏิสนธิจิตและภวังคจิต ๔ ดวง

ในการอุปบัติเกิดแห่งภพขณะนี้ แม้อารมณ์จะมีอายุมากยิ่งและมีกำลัง แต่เมื่อหทัยัตถุ์ก่อนกำลัง วิถีจิตที่มีชวนจิตอยู่ท้ายย่อมมีได้แก่สัตว์ผู้เกิดในกามภูมิ

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่าภวังคจิต ๔ ดวงทำยปฏิสนธิจิตในมโนทวารและปฏิสนธิจิตในปัญจทวาร มีอารมณ์ปัจจุบันอย่างเดียว เพราะถูกประกอบไว้ในวิถีจิตที่มีตทารมณอยู่ท้าย แต่ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ได้ประกอบวิถีจิตที่มีชวนจิตอยู่ท้ายไว้อีกด้วย ดังปรากฏข้อความ[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

ตทารมณปริโยสานาย วา สุทฺธาย วา ชวนวียา.^{๑๗๑}

“จิตฺตีย่อมเกิดขึ้นรับอารมณ์ถัดจากวิถีที่มีตทารมณอยู่ท้ายหรือชวนวียล้วนๆ”

(๑๗๘) ในคัมภีร์วิภาวณินิมีได้ใคร่ครวญแล้วกล่าวว่า “ลำดับแรกในมโนทวารปฏิสนธิจิตและภวังคจิต ๔ ดวงรับเอาอารมณ์ที่เป็นปัจจุบัน ส่วนในปัญจทวาร ปฏิสนธิจิตเท่านั้นรับเอาอารมณ์ที่เป็นปัจจุบัน” เป็นต้น ข้อความนั้นไม่สมควร

อารมณ์หรืออุปการณของกรรมที่ส่งผลให้ปฏิสนธิ ชื่อว่ากรรมนิมิต แต่กรรมที่เกิดทางทวาร ๕ ไม่อาจส่งผลให้ปฏิสนธิได้ กรรมที่ส่งผลให้ปฏิสนธิในกาลนั้นจึงปรากฏด้วยอำนาจของมโนทวารในวิถีก่อน[จากวิถีสุดท้ายที่เกิดทางทวาร ๕] แม้อารมณ์หรืออุปการณ

ของกรรมใหม่โนทวารก็ได้ชื่อว่ากรรมนิमित

แม้อารมณ์ของชวนจิตดวงสุดท้ายที่เกิดทางทวาร ๕ ก็เรียกว่า กรรมนิमित เพราะไม่ต่างจากอารมณ์ที่ดับไปก่อนโดยสภาวะ หรือเพราะคล้ายกับอารมณ์นั้น ดังสาธกในคัมภีร์มูลฎีกาว่า

ปญฺจทวารเ อาปาถํ อาคจฺจนตํ ปจฺจุปฺปนํ กมฺมณิमितํ อาสนฺนทกตกมฺมา-
รมฺมณฺสนฺตติยํ อุปฺปนํ ตสฺสทิสฺสจ ฏฺฐจฺพฺพ.^(๑๗๒)

“กรรมนิमितที่เป็นปัจจุบันมาปรากฏทางทวาร ๕ ย่อมเกิดขึ้นใน สันฐานอันเป็น
อารมณ์ของกรรมที่กระทำไว้ในเวลาใกล้เสียชีวิต หรือคล้ายกับอารมณ์นั้น”

ในพากย์นั้น พระอานันทเถระกล่าวว่า “เกิดขึ้นในสันฐาน” โดยหมายเอาการ
ปรากฏอย่างประจักษ์ของศาสตราวุธเป็นต้น เครื่องไทยธรรม หรือสถานที่มีเจดีย์เป็นต้น
ซึ่งเป็นสถานที่เคยทำกรรมไว้ก่อน

คำว่า “หรือคล้ายกับอารมณ์นั้น” หมายเอาการปรากฏแห่งวัตถุที่คล้ายกับ
เครื่องไทยธรรมเป็นต้น โดยแท้จริงแล้ว วัตถุที่คล้ายกันก็เป็นเหตุให้กรรมมีโอกาสส่งผลได้
เหมือนเปลวไฟที่ปรากฏแก่ผู้จะไปเกิดในนรก[ขุมเล็ก]ใกล้กับอุสสทนรกด้วยอุกุศลกรรม
เล็กน้อย แต่เขารลิกถึงบุญแล้วจุติไปเกิดในสวรรค์ เพราะได้ยินเสียงหรือเห็นสีของเปลวไฟ
ในนรกที่คล้ายกับอารมณ์ที่ตนเคยประสบมาก่อนในเวลาทำบุญ

(๑๗๙) ในคัมภีร์วิภาวณิมิได้ใคร่ครวญข้อความในคัมภีร์มูลฎีกา เมื่อพบ จ ศัพท์
ที่เลือนหายไปในคำว่า ตสฺสทิสฺสจ (หรือคล้ายกับอารมณ์นั้น) จึงกล่าวว่า “พระอนุรุทธาจารย์
กล่าวสี่เป็นต้นที่เป็นปัจจุบัน อันนับเข้าในสันฐานอันเดียวกับอารมณ์ซึ่งถูกชวนจิตใกล้จุติ
รับรู้แล้ว โดยความเป็นกรรมนิमित เพราะคล้ายกับอารมณ์ของชวนจิตใหม่โนทวาร” ข้อความ
นั้นไม่สมควร

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

อปรสฺส มรณสมเย ฆาตกา อยํ ตาต ตวตฺถาย พุทฺธปุชา กรียติ. จิตฺตํ ปสาเทหิติ

วตฺวา ปุပ္ผทามธชปฏากาทิวเสน รูปารมฺมณํ วา ธมฺมสวณตฺตฺริยปฺชาทิวเสน สทฺทการมฺมณํ
 วา ฐมฺวาสคนธาทิวเสน คนธารมฺมณํ วา อิทํ ทาว สายสฺสํ, ตวตฺถาย ทาทพฺพํ เทยฺยธมฺมนฺติ
 วตฺวา มธฺฟาณิตาทิวเสน รสารมฺมณํ วา อิทํ ทาว ผุสสฺสํ, ตวตฺถาย ทาทพฺพํ เทยฺยธมฺมนฺติ
 วตฺวา จินฺปฏโสमारปฏาทิวเสน โผฏฐพฺพารมฺมณํ วา ปญฺจทวารเ อฺปสฺสร.^{๑๗๓}

“ในขณะที่ใกล้เสียชีวิต เหล่าญาติกล่าวแก่บุคคลอื่น[ผู้ใกล้จะเสียชีวิต]ว่า พ่อ
 พวกเราได้บูชาพระพุทธเจ้าเพื่อท่าน จงทำให้เสื่อมใสเถิด แล้วนำอารมณ์มาแสดงทาง
 ทวาร ๕ คือนำรูปารมณ์มาแสดงโดยความเป็นดอกไม้ พวงมาลัย ธงชัย และธงแผ่นผ้า
 เป็นต้น นำสัททอารมณ์มาแสดงด้วยการฟังธรรมและการบูชาด้วยดนตรี เป็นต้น นำคันธารมณ์
 มาแสดงโดยความเป็นรูป เครื่องอบ และของหอม เป็นต้น แล้วกล่าวว่า พ่อจงพอใจสิ่งนี้
 ก่อนเถิด จงพอใจเครื่องไทยธรรมที่จะถวายเพื่อท่าน แล้วนำรสารมณ์มาแสดงโดยความเป็น
 น้ำผึ้งและน้ำอ้อย เป็นต้น เมื่อกล่าวว่า พ่อจงสัมผัสสิ่งนี้ก่อนเถิด จงสัมผัสเครื่องไทยธรรม
 ที่จะถวายเพื่อท่าน แล้วนำโผฏฐพารมณ์มาแสดงโดยความเป็นผ้าจากเมืองจีนและผ้าจาก
 แคว้นโสมาจะเป็นต้น”

ในพากย์นั้น พระภิกษุจารย์อธิบายไว้ในคัมภีร์ฎีกาดังนี้ คำว่า “เกิดขึ้นในสัณฐาน”
 หมายถึงอารมณ์คือรูป เสียง และกลิ่น และคำว่า “หรือคล้ายกับอารมณ์นั้น” หมายถึง
 อารมณ์คือรสและสัมผัส เพราะอารมณ์ที่ลิ้มรสและสัมผัสเป็นอย่างหนึ่ง ส่วนของถวายใน
 ภายหลังเป็นอีกอย่างหนึ่ง

เมื่อบุคคลรับเอารูปารมณ์เป็นต้นที่เหล่าญาตินำมาแสดงอย่างนี้ทางทวารทั้ง ๕
 ก่อนแล้วยังไม่จุติ ต่อมาภายหลังได้รับเอาด้วยมโนทวารล้วนๆ อีกว่า บัดนี้อารมณ์เช่นนั้น
 ยังปรากฏอยู่แล้วจึงจุติ อารมณ์เหล่านั้นเป็นกรรมนิमितที่เป็นปัจจุบันซึ่งมโนทวารรับเอาไว้

๙๔. กรรมนิमितที่เป็นบัญญัติเป็นอารมณ์ของอรูปาวจรปฏิสนธิที่ ๑ และที่ ๓
 ส่วนกรรมนิमितที่เป็นมหัคคตธรรมเป็นอารมณ์ของอรูปาวจรปฏิสนธิที่ ๒ และที่ ๔ ฉะนั้น
 ท่านจึงกล่าวว่า ยถารหํ (ตามสมควร)

อธิบายคาถาสรูป

๙๘. ฌานชั้นต่ำของอรูปพรหมผู้ไปอุบัติในภุมิชั้นบนในอรูปาวจรภูมีย่อมระงับไป อรูปพรหมเหล่านั้นจะไม่พยายามเจริญฌานชั้นต่ำอีก ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เภฏิจิมารูปปวชชิตา (ยกเว้นอรูปปฏิสนธิชั้นต่ำ)

เมื่ออรูปพรหมตั้งอยู่ในความประมาท เพิกเฉยการเจริญฌาน และมีใจถูกสังโยชน์ชั้นต่ำที่ยังกำจัดไม่ได้ฉุดรั้งลงมาสู่ภุมิชั้นล่างจากพรหมโลกนั้น แล้วไปอุบัติในกามภุมิ กรรมที่อ่อนกำลังอย่างอื่นย่อมไม่ได้โอกาสส่งผล ยกเว้นเจตนาในอุปจารฌานที่เป็นกุศลมีเหตุ ๓ อย่างยิ่งยวด ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ตถา กามติเหตุกา (เช่นเดียวกันนี้ กามาวจรปฏิสนธิที่มีเหตุ ๓ ก็ย่อมมีได้ต่อจากอรูปจิตนั้น) ดังสาธกในอรรถกถาอังคุตตรนิกายว่า

น หิ ตสฺส อุปจารชฺฌานโต พลวตรํ นาม กมฺมํ อตฺถิ.^{๑๗๔}

“กรรมที่มีกำลังกว่าอุปจารฌานย่อมไม่มีแก่อรูปพรหม”

ทั้งในคัมภีร์ฎีกาก็กล่าวว่า

น หิ ตสฺส ๒เปยฺ อตฺถิติ อิมินา ตโต จวนฺตานิ อุปจารชฺฌานเมว ปฏิสนฺธิชนกํ กมฺมนฺติ ทีเปติ.^{๑๗๕}

“คำว่า ‘กรรมที่มีกำลังกว่าอุปจารฌานย่อมไม่มีแก่อรูปพรหม’ แสดงว่าอุปจารฌานเท่านั้นย่อมก่อให้เกิดปฏิสนธิจิตแก่อรูปพรหม ผู้จุติจากอรูปภุมิ”

รูปาวจรปฏิสนธิย่อมไม่มีแก่อรูปพรหม ดังสาธกในคัมภีร์ยมกว่า

อรูปธาตฺยา จตฺตสฺส อรูปธาตํ อุปปชฺชนตฺตสฺสา”ติ วา “อรูปธาตฺยา จตฺตสฺส กามธาตํ อุปปชฺชนตฺตสฺส.^{๑๗๖}

“พรหมผู้จุติจากอรูปภุมิแล้วไปอุบัติในอรูปภุมิ”

“พรหมผู้จุติจากอรูปภุมิแล้วไปอุบัติในกามสุคติภุมิ”

มิได้ตรัสว่า “พรหมผู้จุติจากอรูปภุมิแล้วไปอุบัติในรูปภุมิ”

ส่วนกรรมที่อ่อนกำลังอย่างอื่นไม่อาจกล่าวว่ปราศจากโอกาสส่งผลแก่รูปพรหมผู้จุติจากรูปาวจรภูมิ แต่กรรมที่มีเหตุ ๒ อย่างอ่อนซึ่งก่อให้เกิดวิบัติมีความเป็นคนตาบอดเป็นต้น ย่อมไม่ได้โอกาสส่งผลแก่รูปพรหมผู้ข่มนิรณได้ เพราะเป็นผู้อบรมกระแสดิจเป็นอย่างดีด้วยมานที่บรรลุความเป็นอปปนา มิควรจะกล่าวถึงกรรมที่ให้ไปเกิดในอบายภูมิฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อเหตุรหิตา สियุ (ปฏิสนธิจิตยกเว้นอเหตุกปฏิสนธิ ย่อมมีได้ต่อจากรูปาวจรจุติจิต)

(๑๘๐) ในคัมภีร์วิภาวนิกกล่าวว่า “ปฏิสนธิจิตที่มีเหตุ ๒ หรือมีเหตุ ๓ ย่อมมีได้ด้วยอายุนภาพของอุปจารมาน” ข้อความนั้นพึงใคร่ครวญ ถ้าข้อความนั้นหมายถึงการให้ผลปฏิสนธิ ปฏิสนธิจิตที่มีเหตุ ๒ ย่อมไม่สมควร เพราะอุปจารมานที่เป็นไปในอปปนาวิถีของพรหมผู้ข่มนิรณได้ไม่ควรเป็นกุศลที่มีเหตุ ๓ อย่างอ่อน หรือถ้าหมายถึงการอุปถัมภ์กรรมอื่น ความชอบด้วยเหตุผลในการไม่ให้ผลปฏิสนธิแล้วอุปถัมภ์กรรมอื่นที่มีกำลังน้อยกว่าย่อมไม่มี

รูปพรหมย่อมเกิดกุศลกรรมทางกาย วาจาและใจนอกจากอุปจารมานได้ กรรมเหล่านั้นมีเหตุ ๓ อย่างอ่อนบ้าง มีเหตุ ๒ อย่างยิ่งยวดบ้าง แต่กุศลกรรมที่มีเหตุ ๒ อย่างอ่อนที่ให้ผลปฏิสนธิซึ่งมีความพิการทางร่างกายย่อมไม่เกิดแก่รูปพรหม เพราะข่มนิรณหยาบได้แล้ว ทั้งกรรมดังกล่าวที่เป็นอปรปริยายเวทนิยกรรมก็ไม่มีโอกาสส่งผล รูปพรหมเหล่านั้นยังมีฉันทะและความพอใจในอารมณ์ต่าง ๆ ซึ่งเป็นเหตุให้กรรมหลากหลายได้โอกาสส่งผล และทำให้เคลื่อนจากรูปภูมิด้วยจักขุทวารหรือโสททวาร ดังนั้น จึงควรกล่าวเหตุตามนัยที่ข้าพเจ้า[พระภิกษุจารย์]แสดงมาแล้ว ไม่ควรกล่าวเหตุด้วยอุปจารมาน

พึงประกอบบทว่า ปฏิสนธิ ๒๐ [ปฏิสนธิจิต ๑๘ รูปปฏิสนธิ ๑] ทั้งปวงย่อมมีได้ต่อจากกามาวจรจุติจิตที่มีเหตุ ๓ ส่วนปฏิสนธิจิต ๑๐ ดวงที่ต่อจากจุติอื่น คือจุติที่มีเหตุ ๒ หรือไม่มีเหตุ ย่อมเกิดได้ในกามภูมิเท่านั้น

๙๙. พระอนุรุธาจารย์เมื่อแสดงการดำเนินไปของจิตที่พ้นจากวิถีสรรพการดำเนินไปแห่งอารมณ์ในขณะปฏิสนธิดังนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อแสดงการดำเนินไปในอดีตกาล

และในภพต่อไป จึงกล่าวคำที่ขึ้นต้นว่า อิจุเจว (ตั้งแต่วเวลาที่ต่อจากการดับแห่งปฏิสนธิจิตของสัตว์ผู้ถือปฏิสนธิตามที่กล่าวมาเช่นนี้ เมื่อไม่มีวิถิจิตเกิดขึ้น [ปฏิสนธิ]จิตนั้นย่อมรับอารมณ์นั้น แล้วเป็นจิตที่เรียกว่า ลำดับภวังค์ โดยความเป็นเหตุสืบต่อภพ ดำเนินไปอย่างไม่ขาดสายดุจสายน้ำ ตราบจนถึงการอุบัติของจุติจิต)

คำว่า ปฏิสนธินิโรธานนุตรโต แปลว่า ตั้งแต่วเวลาที่ต่อจากการดับแห่งปฏิสนธิจิต

คำว่า ตเมว จิตฺตํ (ปฏิสนธิจิตนั้นนั่นเอง) พึงทราบการเรียกภวังคจิตที่คล้ายกับปฏิสนธิจิตนั้นว่าเป็นปฏิสนธิจิต เหมือนคำว่า ยานนั้นนั่นเอง

[ยาที่บริโภคในวันก่อน แม้จะไม่ใชยาที่บริโภคในวันนี้ก็เป็นชนิดเดียวกัน จึงอาจกล่าวว่า บริโภคยานั้นนั่นเอง โดยหมายถึงยาใหม่ที่คล้ายกับยาเก่าซึ่งบริโภคมาแล้วในวันก่อน]

พึงทราบการรวมเอาวิถิจิตอันใกล้จุติจิตนั้นเข้าไว้ด้วยคำว่า จุติ (จุติจิต) ในคำว่า ยาว จุติจิตตูปปาทา (ตราบจนถึงการอุบัติของจุติจิต) นี้

คำว่า อสติ วิถิจิตตูปปาเท (เมื่อไม่มีวิถิจิตเกิดขึ้น) มีความหมายว่า เมื่อไม่มีวิถิจิตเกิดขึ้นในระหว่างๆ

คำว่า ภาวสฺส องฺกภาเวน (โดยความเป็นเหตุสืบต่อภพ) มีความหมายว่า โดยความเป็นเหตุต่อเนื่องกับภพที่จะไปเกิด เพราะเมื่อภวังคจิตไม่ดำเนินไป ภพที่จะไปเกิดย่อมขาดสูญ เนื่องจากรูปธรรมที่ปราศจากปัจจัยขาดปัจจัยย่อมเหี่ยวแห้งไปเหมือนต้นข้าวอ่อนขาดฝน

๑๐๐.พึงสัมพันธ์[บทที่เพิ่มเข้ามา]ว่า ปฏิสนธิจิตนั้นจะเกิดเป็นจุติจิตแล้วดับไป

๑๐๑.คำว่า ยถากุณฺเฏ เอว ปริวตฺตุนฺตา ปวตฺตุนฺติ (ปฏิสนธิจิตเป็นต้น ย่อมหมุนเวียนไปตามลำดับ) มีความหมายว่า ปฏิสนธิจิตเป็นต้นย่อมหมุนเวียนไปตามลำดับ ตราบจนถึงจุติจิตที่ดับขั้นปรินิพพาน ไม่ใช่ดับสูญไม่เกิดอีกเช่นกับที่ความเห็นผิดอย่างอื่น [อุจฺเจททิกฺกุณฺโณ]คาดคะเนไว้

(๑๘๑) ในคัมภีร์วิภาวณีกล่าวว่า “ตราบจนถึงการกำจัดมูลเหตุแห่งวิภูฏะ” การกำจัดมูลเหตุแห่งวิภูฏะ คืออรรถตมรรค แต่จิตเหล่านั้นยังดำเนินไปต่อจากอรรถตมรรคจนถึงการดับขันธได้

อธิบายกาลางท้าย

๑๐๒. คำว่า อิห คือ ในภพนี้

คำว่า อิจฺจยํ ตัตถเป็น อิติ + อยํ

อิติ ศัพท์มีอรรถเหมือน อาทิ (เป็นต้น) ศัพท์ จึงมีความหมายว่า กระแสจิตนี้คือปฏิสนธิจิต ภาวังคจิต วิถิจิตมีอาวัชชนจิตเป็นต้น และจุตฺติจิต ย่อมเป็นไปในภพนี้ ฉนฺโต กระแสจิตนี้คือปฏิสนธิจิตและภาวังคจิตเป็นต้น ย่อมหมุนเวียนไป คือย่อมหมุนวนเป็นไปอยู่ในภพอื่นอีก ฉนฺตํ

บัดนี้ เมื่อพระอนุรุธาจารย์จะแสดงถึงประโยชน์คือมรรค ผลและนิพพานอันเป็นผลของการแสดงปริจเฉทที่ชื่อว่า ปเภทสังคหะ (ประมวลประเภท) และปวัตติสังคหะ (ประมวลความเป็นไป) ของจิตและเจตสิก จึงกล่าวคานี้

ในคานานั้น คำว่า ปฏิสงฺขาย (หยั่งเห็น) คือ หยั่งเห็นอยู่เนื่องนิตย์ด้วยวิปัสสนาญาณ ที่เรียกว่า ปัญญาหยั่งรู้

คำว่า เอตํ คือ การแสดงประเภทและความเป็นไปของจิตและเจตสิกตามที่กล่าวมาแล้ว

คำว่า อทุฐฺวํ แปลว่า ไม่ยั่งยืน

คำว่า อธิคนฺตฺวา (บรรลุแล้ว) มีความหมายว่า บรรลุแล้ว คือกระทำให้แจ้งด้วยมรรคญาณ ๔ ที่เรียกว่า อธิคมะ (ธรรมที่ควรบรรลุ)

คำว่า ปทํ (พระนิพพาน) หมายถึง สอุปาทิเสสนิพพาน (นิพพานที่มีขันธเหลืออยู่)

คำว่า พุธา แปลว่า ผู้รู้ทั้งหลาย

คำว่า **สุสมุจจินนสีเนหพันธะ** หมายถึง บุคคลผู้มีพันธนาการคือเยื่อใยที่เรียกว่า ตัณหา อันนอนเนื่องอยู่ในจิตและเจตสิกตามที่กล่าวแล้ว อันตนตัดขาดดีแล้วพร้อมกับ กิเลสอื่นๆ โดยไม่ให้อนุสัยเหลืออยู่

คำว่า **สมะ** คือ สภาวะซึ่งเป็นที่สงบแห่งทุกข์และความร่าร้อนในวัฏฏะ หมายถึง อนุภาติเสสนิพพาน

คำว่า **เอสสนุตติ** แปลว่า จักเข้าถึง

คำว่า **จิราย** แปลว่า ตลอดกาลนาน

คำว่า **สุพพตะ** หมายถึง ผู้มีพรตคือศีลและธุดงค์งามอันนำธรรมที่พึงบรรลุมานำให้ หมายความว่า ผู้มีความประพฤติขัดเกลากิเลส มีศีลหมดจดดี

พึงประกอบบอกว่า ผู้รู้ทั้งหลายผู้มีพรตงามตลอดกาลนาน หยั่งเห็นจิตและเจตสิก นี้ว่าเป็นสิ่งไม่ยั่งยืน ได้บรรลुพระนิพพานอันไม่คลาดเคลื่อนแล้ว เป็นผู้มีพันธนาการคือ เยื่อใยที่ตัดขาดดีแล้ว จักเข้าถึงแดนสงบ

จบการแสดงข้อความปรมัตถ์แห่งวิถีมุตตสังคหะ

ในคัมภีร์ชื่อปรมัตถ์ที่ปนีอันเป็นอรรถาธิบายฉบับที่ ๔ ของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ
ด้วยประการฉะนี้

สารุ ปโกปิตสสาปิ
น หิ ตาปยิตุํ สกกา

มโน นายาติ วิกิริยํ
สาครมโห ตินุกุกยา.

หิโตปเทศ

“จิตของสัตว์บุรุษแม้ถูกรบกวนแล้วก็ไม่ถึงความแปรปรวน ดังเช่นน้ำในสาคร
จะเผาให้แห้งด้วยคบไฟ หาได้ไม่”

ปริจเฉทที่ ๖

รูปสังคหะ

(ประมวลรูป)

อธิบายคำปฎิญา

๑. พระอนุรุธท้าวจารย์ได้แสดงจิตกับเจตสิกด้วย[การจำแนกเป็น]ประเภทและ[แสดง]ความเป็นไปดังนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงรูปซึ่งมาถึง[ในที่นี้] จึงกล่าวคาถาแรก

ในคานานั้น คำว่า เอตตาวะ คือ คำเพียงเท่านั้น, [ข้าพเจ้าได้จำแนกธรรมคือจิตและเจตสิก พร้อมทั้งจำแนกเป็นประเภทและแสดงความเป็นไปไว้]เพียงเท่านั้น

อีกนัยหนึ่ง คำนี้เป็นบทนิบาต

[ตามนัยแรกคำว่า เอตตาว สำเร็จรูปมาจาก เอต ศัพท์ + วนตุ ปัจจัยในปริมาณัตถิต มีรูปวิเคราะห์ว่า เอต ปริมาณ อสฺสาคิ เอตตาว (เอตตาวะ คือ คำเพียงเท่านั้น) ส่วนตามนัยที่ ๒ เป็นบทนิบาตที่แยกราการศัพท์และวิเคราะห์ตามหลักภาษาไม่ได้]

หิ ศัพท์เป็นไปในการทำบทให้เต็ม

[บทนิบาต เช่น หิ จ ปน เป็นต้น ในบางแห่งทำหน้าที่ปทปุรณะ คือ ทำให้บทสละสลวย ไม่มีความหมายใดๆ]

คำว่า ปเภทปวัตติ คือ ประเภทและความเป็นไป

คำว่า สัปเภทปวัตติกะ คือ จิตและเจตสิกที่มีประเภทและความเป็นไป

พึงประกอบบพว่า ข้าพเจ้า[พระอนุรุธาจารย์]ได้จำแนกธรรมคือจิตและเจตสิก พร้อมทั้ง[จำแนกเป็น]ประเภทและ[แสดง]ความเป็นไปไว้เพียงเท่านี้แล้ว บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวรูป

อธิบายการประมวลรูป ๕ อย่าง

๒. คำว่า สมุทฺเทส (การแสดงโดยย่อ) หมายถึง การแสดงคือพูดโดยย่อ

คำว่า วิภาค (การจำแนก) คือ การจำแนกรูปที่แสดงโดยย่ออีก

คำว่า สมุฏฺฐาน (สมุฏฐาน) คือ เหตุทำให้เกิดรูป หมายถึง กรรม เป็นต้น

คำว่า กลาป (หมวดหมู่) คือ สิ่งที่ย่อยย่อยเข้าไปรวมกัน หมายถึง กลุ่ม

คำว่า ปวตฺติกมโต แปลว่า โดยลำดับแห่งการเกิดขึ้น

อธิบายการแสดงรูปโดยย่อ

๓. มหาภูตรูป คือ รูปใหญ่โตปรากฏชัดตามลักษณะและรูปร่างของตน เมื่อเทียบเคียงกับอุปาทายรูป มหาภูตรูปใหญ่โตปรากฏชัดตามสภาวะของตน

(๑๘๒) ในคัมภีร์วิภาวนีและมหาภูติกากล่าวว่า “[รูปที่ใหญ่โตปรากฏชัด]โดยเนื่องกับรูปร่าง” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะชื่อว่ามหาภูตรูปมิได้เป็นไปโดยเนื่องกับรูปร่าง โดยปราศจากความกว้างขวางด้วยลักษณะของตน[มีความแข็งเป็นต้น] ความใหญ่โตโดยรูปร่างของมหาภูตรูปในกระแสน้ำที่มีใจครองและไม่มีใจครอง โดยความเป็นแผ่นดิน ภูเขา ปลาและเต่าเป็นต้นในมหาสมุทร มีมูลเหตุคือความกว้างขวางด้วยลักษณะของตน

อีกนัยหนึ่ง มายากรเรียกว่า มหาภูต เพราะเป็นผู้ใช้เล่ห์กลในโลก

อีกนัยหนึ่ง ยักษ์เป็นต้นเรียกว่า มหาภูต เพราะเป็นสิ่งที่คาดคะเนไม่ได้ในการเข้าถึงมนุษย์

อีกนัยหนึ่ง ยักษิณีเรียกว่า มหาภูต เพราะหลอกลวง[ให้หลงผิดโดยจำแลงร่างที่งดงาม]

รูปทั้ง ๔ อย่างนี้เหมือนมายากรเป็นต้น เนื่องจากคล้ายกับมายากรเป็นต้นด้วยความหมายเหล่านั้น จึงชื่อว่า **มหาภูตรูป**

[คำว่า มหาภูต มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- รูปใหญ่โตปรากฏชัด = มหุตานี หุตวา ภาวนติ ปาตุภาวนตฺติ มหาภูตานี (สัมภาวนา-
บุรพบท กรรมธารยสมาส)

- รูปที่คล้ายกับมายากร = มหาภูตา วียาติ มหาภูตานี (ลง ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิตท้าย
มหาภูต ที่มีอรรถว่า มายากร)

- รูปที่คล้ายกับอมนุษย์ = มหาภูตา วียาติ มหาภูตานี (ลง ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิตท้าย
มหาภูต ที่มีอรรถว่า ยักษ์)

- รูปที่คล้ายกับนางยักษ์ณี = มหาภูตา วียาติ มหาภูตานี (ลง ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิตท้าย
มหาภูต ที่มีอรรถว่า นางยักษ์ณี)]

อนึ่ง ในฝ่ายอุปมานะและอุปไมยทั้งสองพึงมีรูปวิเคราะห์ว่า “มหาภูต คือ มายากร
เป็นต้น หรือรูปที่ไม่มีจริง หรือรูปที่มีความอัศจรรย์อันใหญ่หลวง”

(๑๘๓) ในคัมภีร์วิภาวนีแสดงยักษ์ณีให้เป็นคำอุปมาโดยเฉพาะแล้วกล่าวว่า
“อีกนัยหนึ่ง มหาภูตรูป คือ รูปที่ไม่มีจริง เพราะหลอกลวงเหล่าสัตว์ด้วยการแสดงรูปสตรี
หรือบุรุษที่น่าพึงใจเป็นต้น ประดุจยักษ์ณีผู้หลอกลวงเหล่าสัตว์ด้วยผิพรรณรูปร่างที่น่า
พึงใจ” ข้อความนั้นไม่สอดคล้องกับคัมภีร์อรรถกถา เพราะในคำอธิบายของคำว่า มหาภูต-
สามณฺณโต (เพราะเหมือนมายากร ยักษ์ และยักษ์ณีที่ชื่อว่า มหาภูต) พระอรรถกถาจารย์
กล่าวถึงมหาภูต ๓ อย่างไว้ในคัมภีร์อรรถกถา คือมายากร ยักษ์ และยักษ์ณี”

คำว่า จตุนัน มหาภูตานัน (มหาภูตรูป ๔) ลงนฺตฺวิวิภตฺติในอรรถของทุติยาวิภตฺติ

คำว่า อุปาทาย แปลว่า อาศัยมั่นคง

พึงเพิ่มบทเข้ามาว่า ปวตฺตํ (เป็นไป) หรือพึงทราบบทสมาสว่า รูปที่อาศัย [มหา-
ภูตรูป]

[ตามนัยแรกมีรูปแยกกันเป็นสองบทว่า อุปาทาย รูป โดยเพิ่มคำว่า ปวตฺตํ เข้ามาในประโยค
ส่วนนัยหลังมีรูปติดกันเป็นบทสมาสว่า อุปาทายรูป]

(๑๘๔) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าว่า “อุปาทา^๑รูป คือ รูปเป็นไปโดยอาศัย[มหาภูตรูป]” ข้อความนั้นไม่สมควรในที่นี้ เพราะปาฐะที่ไม่มี ย อักษรนี้ไม่พบในที่ไหนใด ดังสาธกในคัมภีร์มูลฎีกาว่า

“อุปาทายะ คือ สิ่งอาศัย

อุปาทายติ นิสฺสยตีติ อุปาทายํ. ตเมว รูปํ.”^๒

อุปาทายรูป คือ รูปอาศัยนั้นนั่นเอง”

๔. ปฐวี คือ รูปประจักษ์ หมายความว่า ประจักษ์โดยความเป็นที่ตั้งของรูป[อื่น] ซึ่งเกิดร่วมกัน

ปฐวี คือ รูปที่มีสภาพใหญ่เกิดขึ้น

อีกนัยหนึ่ง ปฐวี คือ รูปที่พึ่งยกย่องโดยประการต่างๆ กล่าวคือ ด้วยเหตุที่คนนานับประการว่า รูปนี้เป็นที่ตั้ง ที่ดำรง เป็นฐานะพื้นภูมิของรูปอื่น เพราะเป็นที่ตั้งของรูปร่างแห่งรูปทุกอย่าง เป็นต้น

[คำว่า ปฐวี มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- รูปประจักษ์ = ปถยตีติ ปถวี (ปถ ธาตุ = ปรากฏ + ภิ ัจจย)
- รูปที่มีสภาพใหญ่เกิดขึ้น = ปุถุ มหนฺตี หุตฺวา ขายตีติ ปถวี (ปุถุ ศัพท์ + อี อิตฺถิ ัจจย)
- รูปที่พึ่งยกย่องโดยประการต่างๆ = ปกาเรน ถวียตีติ ปถวี (ป บพหน้า + ถุ ธาตุ = ยกย่อง + อ ัจจย)]

ปฐวีธาตุ คือ ธาตุดินนั้นนั่นเอง เพราะมีสภาพไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ

อาโป คือ รูปแผ่ไปสู่สหชาตรูป

อีกนัยหนึ่ง อาโป คือ รูปทำให้สหชาตรูปเจริญเพิ่มพูน

อีกนัยหนึ่ง อาโป คือ รูปรักษาสหชาตรูปยั่งยืนนักโดยทำให้ไม่กระจัดกระจาย

อีกนัยหนึ่ง อาโป คือ รูปรวบรวมสหชาตรูปเหมือนซึมซับเข้าไป

[คำว่า อาป มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- รูปแผ่ไปสู่สหชาตรูป = อาเปติ สหชาตรูปานิ พยาเปตฺวา ติฏฺฐตฺติ อาโป (อาป ธาตุ = แผ่ไป + อ ปัจจัย)
- รูปทำให้สหชาตรูปเจริญเพิ่มพูน = อปฺปายติ ตานิ สฺมฺมฺจฺจุ พฺรหฺมเหติ วฑฺฒตฺติ อาโป (อา บพหน้า + ปา ธาตุ = เจริญ + อ ปัจจัย)
- รูปรักษาสหชาตรูปยั่งยืน = ตานิ ภูโส ปาติ รกฺขตฺติ อาโป (อา บพหน้า + ปา ธาตุ = รักษา + อ ปัจจัย)
- รูปรวบรวมสหชาตรูป = ปิวติ ตานิ สงฺคณฺหติ สมฺปิณฺเฑตฺติ อาโป (อา บพหน้า + ปา ธาตุ = รวบรวม + อ ปัจจัย)]

อาโปธาตุ คือ ธาตุน้ำนั่นเอง

เตโช คือ รูปปรากฏระหว่างสหชาตธรรมเหมือนรุ่งโรจน์ด้วยความแก่กล้า

อีกนัยหนึ่ง **เตโช** คือ รูปทำให้สหชาตธรรมมีกำลังแก่กล้า

อีกนัยหนึ่ง **เตโช** คือ รูปทำให้ร้อน

[คำว่า เตช มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- รูปปรากฏระหว่างสหชาตธรรม = เตชติ สหชาตธมฺมานํ มชฺฌเ ปกาสตฺติ เตโช (ติช ธาตุ = ปรากฏ + ณ ปัจจัย)
- รูปทำให้สหชาตธรรมมีกำลังแก่กล้า = เตเชติ นิเสติ สหชาตธมฺเม ติกฺขณามพลกโรตฺติ เตโช (ติช ธาตุ = ทำให้แก่กล้า + ณ ปัจจัย)
- รูปทำให้ร้อน = เตเชติ ปริปาเจติ อุสฺมาเปตฺติ เตโช (ติช ธาตุ = ทำให้ร้อน + ณ ปัจจัย)]

เตโชธาตุ คือ ธาตุไฟนั่นเอง

วาโย คือ รูปเคลื่อนไหว กล่าวคือ กระทำมหาภูตรูปให้ไปสู่สถานที่อื่นโดยเป็นเหตุให้เกิดในสถานที่อื่นได้

อีกนัยหนึ่ง **วาโย** คือ รูปนำสหชาตธรรมไปโดยไม่ให้หยุดนิ่ง

[คำว่า วาย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- รูปเคลื่อนไหว = วายติ สมীরตติ วาโย (วา ธาตุ = เคลื่อนไหว + ณ ปัจจัย)
- รูปนำสหชาตธรรมไป = วายติ สหชาตธมเม วหตติ วาโย (วา ธาตุ = นำไป + ณ

ปัจจัย)]

วาโยธาตุ คือ ธาตุลมนี้แน่นอน

ในบรรดาธาตุรูปเหล่านั้น ปฐวีธาตุมีลักษณะแข็ง อาโปธาตุมีลักษณะเกาะกุม เตโชธาตุมีลักษณะร้อน วาโยธาตุมีลักษณะตั้ง

ถามว่า : เหตุใดจึงกล่าวว่าปฐวีธาตุมีลักษณะแข็ง ปฐวีธาตุมีลักษณะอ่อนบ้าง มิใช่หรือ

ตอบว่า : ปฐวีธาตุแม้มีลักษณะอ่อนบ้างก็นับว่าแข็งในเมื่อเทียบกับมหาธาตุรูปสามที่เหลือ แต่เมื่อเทียบกับตัวเอง ปฐวีธาตุนุ่มเป็นไปอย่างนี้ว่า ปฐวีธาตุนุ่ม ปฐวีธาตุนีแข็ง ความอ่อนและความแข็งจึงไม่แน่นอนเหมือนความยาวกับความสั้น เพราะว่า สิ่งทีอ่อนเมื่อประจวบกับสิ่งทีอ่อนกว่านั้นก็นับว่าแข็ง สิ่งทีแข็งเมื่อประจวบกับสิ่งทีแข็งกว่านั้นก็ถือว่าอ่อน

ถามว่า : พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า อาโปธาตุมีลักษณะเกาะกุม อาโปธาตุนั้นมีจำนวนมากในน้ำปกติ น้ำปกติจึงควรรวมตัวกันเป็นแท่งมิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น เพราะปฐวีธาตุที่ควรรวมตัวกันมีกำลังน้อยในน้ำปกติ ส่วนน้ำที่มีปฐวีธาตุมาก ก็มีปฐวีธาตุนั้นรวมตัวกันอยู่แน่นหนา

ถามว่า : พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า เตโชธาตุมีลักษณะร้อน หากเป็นตามนี้ ความเย็นก็ไม่ต้องเป็นเตโชธาตุมิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น สภาพที่เผาให้สุก คือให้ถึงความสุกหอม ชื่อว่า อุณหะ ทั้งความเย็นก็ให้ถึงความสุกหอมได้เช่นกัน ดังสาธกในคัมภีร์มูลฎีกาว่า

เตโช เอว हि สीदं हिमपातสมयाทีสุ สีสสฺส ปรีปาจกตาทสฺสนโด.”

“ความเป็นเป็นเตโชธาตุนั่นเอง เพราะพบว่าความเย็นทำให้สูงงอมได้ในเวลาน้ำค้างตกเป็นต้น”

ถามว่า : พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า วาโยธาตุมีลักษณะตึง และไม่เกิดขึ้นในเสาคือเป็นต้นที่แข็งเป็นแท่งที่บมิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น เพราะปฐวีธาตุในเสาคือเป็นต้นถึงความมั่นคงมีกำลังมากได้ เนื่องจากได้รับอุปถัมภ์จากวาโยธาตุที่เกิดขึ้นร่วมกับตน

๕. จักขุ คือ รูปบอกที่เสมอกันและที่ไม่เสมอกัน หมายความว่า ชี้นะที่เสมอกันและที่ไม่เสมอกัน เพราะการรับรู้รูปดังกล่าวมีจักขุประสาทเป็นเหตุ

อีกนัยหนึ่ง จักขุ คือ รูปยินดีรูปารมณฺ์ เพราะไม่ทอดทิ้งรูปารมณฺ์ที่มาปรากฏ

อีกนัยหนึ่ง จักขุ คือ รูปแสดงรูปารมณฺ์

[คำว่า จักขุ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- รูปบอกที่เสมอกันและที่ไม่เสมอกัน = จกฺขติ สมวิสมํ อัจจฺญตฺติ จกฺขุ (จกฺข ฐาตุ = บอก + ญ บััจจย)

- รูปยินดีรูปารมณฺ์ = รูปํ อสฺสาเทตฺติ จกฺขุ (จกฺข ฐาตุ = ยินดี + ญ บััจจย)

- รูปแสดงรูปารมณฺ์ = รูปํ วิภาเวตฺติ จกฺขุ (จกฺข ฐาตุ = แสดง + ญ บััจจย)]

โสตะ คือ รูปไดยิน

อีกนัยหนึ่ง โสตะ คือ รูปทำให้ผู้ฟังไดยิน

[คำว่า โสตะ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- รูปไดยิน = สฺมนาตฺติ โสตํ (กัตตุสาธนะ)

- รูปทำให้ผู้ฟังไดยิน = สฺมนนฺติ เอเตนาติ โสตํ หรือ สฺยุยนฺติ เอเตนาติ โสตํ (กรณ-
สาธนะ)]

ฆานะ คือ รูปรับกลิ่น

อีกนัยหนึ่ง **ฆานะ** คือ รูปทำให้ผู้สุดตมรับกลืน

[คำว่า ฆาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- รูปรับกลืน = ฆายตีติ ฆานํ (กัตตุสาธนะ)
- รูปทำให้ผู้สุดตมรับกลืน = ฆายนฺติ เอเตนาติ ฆานํ หรือ ฆายียนฺติ เอเตนาติ ฆานํ

(กรณสาธนะ)]

ชีวหา คือ รูปเรียกรสอันเป็นเหตุของชีวิต เพราะน้อมไปในรสอันเป็นเหตุของชีวิตที่เรียกว่า ชีวิตะ

อีกนัยหนึ่ง **ชีวหา** คือ รูปนำชีวิตไป

อีกนัยหนึ่ง **ชีวหา** คือ รูปทำให้เหล่าสัตว์นำชีวิตไป กล่าวคือ ทำให้เป็นไปได้ เพราะให้สำเร็จการดำเนินไปของชีวิต

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **ชิตี** คือ ความชนะ หรือความแพ้

ชีวหา คือ รูปนำความชนะหรือความแพ้ หรือทำให้เหล่าสัตว์นำความชนะหรือความแพ้ [คือเป็นเหตุให้ได้รับผลดีหรือผลเสีย] หมายถึง ชิวหาประสาทพร้อมทั้งสัมผัสฐาน [ลิ้น] ดังพระพุทธทวจนะว่า

บุริสสฺส หิ ชาตสฺส

กุทารี ชายเต มุเข

ยาย ฉินฺทติ อุตฺตานํ

นโร ทฺพภาสิตํ ภณฺเ

“มีดพรา[คือลิ้น]ย่อมเกิดในปากของบุรุษ เป็นสิ่งเชือดเนื้อ
นรชนผู้กล่าวผรุสวาทอยู่”

[คำว่า ชิวหา มีความหมาย ๕ ประการ คือ

- รูปเรียกรสอันเป็นเหตุของชีวิต = ชีวิตํ อวฺหายตีติ ชิวหา (ชีวิต บทหน้า + อา บทหน้า + วฺเห ธาตุ = เรียก + อ ปัจจัย)

- รูปนำชีวิตไป = ชีวิตํ วหตีติ ชิวหา (ชีวิต บทหน้า + วห ธาตุ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- รูปทำให้เหล่าสัตว์นำชีวิตไป = ชีวิต วหนติ เอตายาติ ชิวหา (ชีวิต บทหน้า + วห ธาตุ + อ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- รูปนำความชนะหรือความแพ้ = ชิตี วหตีติ ชิวหา (ชิตี บทหน้า + วห ธาตุ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- รูปทำให้เหล่าสัตว์นำความชนะหรือความแพ้ = ชิตี วหนติ เอตายาติ ชิวหา (ชิตี บทหน้า + วห ธาตุ + อ ปัจจัยในกรณสาธนะ)]

ในที่นี้ ชิวหาปสาทรูปได้ชื่อว่า **ชิวหา** เพราะเกิดร่วมกับสัณฐาน[คือล้น]

กาย คือ รูปอันเป็นที่เกิดของผมเป็นต้นและอกุศลธรรมที่น่ารังเกียจ หมายถึง ร่างกายที่ประกอบด้วยรูปร่างสัณฐาน แต่ในที่นี้ประสงค์กายประสาทที่เกิดร่วมกับรูปกาย

ปสาทรูป คือ รูปใส

อีกนัยหนึ่ง **ปสาทรูป** คือ รูปเป็นที่ปรากฏของนิมิตอารมณ์มีดวงจันทร์เป็นต้นโดยสภาวะของตนคล้ายกับผังลีกลอง หมายถึง รูปใสที่เกิดจากกรรมซึ่งเหมือนกระจกใสแวววับ

[คำว่า ปสาทรูป มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- รูปใส = ปสีทนตีติ ปสาทา (ป บทหน้า + สท ธาตุ = ใส + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- รูปเป็นที่ปรากฏของนิมิตอารมณ์ = ปสีทนติ เอตุถ นิมิตตารมณานิ สนทิสสนตีติ ปสาทา (ป บทหน้า + สท ธาตุ = ปรากฏ + ณ ปัจจัยในอิทธิกรณสาธนะ]

จักขุประสาทเป็นต้นเหล่านี้ มีลักษณะใสซึ่งเกิดจากกรรมที่ต้องการจะเห็น ฯลฯ เป็นเหตุ หรือมีลักษณะคือความใสของมหาภูตรูปที่ควรกระทบกับรูปารมณเป็นต้น

จักขุประสาทดำรงอยู่ซึ่มซาบเยื่อตา ๗ ชั้นเหมือนน้ำมันซึ่มซัปปยุ่น ๗ ชั้น ในฐานะที่เห็นได้ซึ่งเป็นที่เกิดแห่งสรีระสัณฐานของผู้ยืนอยู่ตรงหน้า มีขนาดเท่าหัวเส้นอยู่กลางแหวตาดำที่มีตาขาวแหวดล้อม

โสตประสาทดำรงอยู่ซึ่มซาบตลอดสถานที่มีขนแดงเล็กงอกขึ้นคล้ายวงแหวนภายในช่องหู

ผานประสาทดำรงอยู่ซึมซาบตลอดสถานที่ที่มีสัจฐานตั้งกับแพะภายในจุมก

ชีวหาประสาทดำรงอยู่ซึมซาบสถานที่ที่มีสัจฐานตั้งปลายกลีบบัวท่ามกลางลื่นที่
ประกอบด้วยอวัยะสัจฐาน

ส่วนกายประสาทดำรงอยู่ซึมซาบตลอดร่างกายทั้งหมดไม่มีเหลือเช่นกับน้ำมันที่
ราดใส่ปุ๋ยฝ้ายกองใหญ่ โดยยกเว้นที่ตั้งของไฟธาตุย่อยอาหาร ปลายผม ปลายขน ปลายเล็บ
และหนังแห้ง

ปสาทรูปทั้ง ๕ ย่อมให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารของจิตที่เกิดทางปัญจทวาร
ตามสมควร ธาตุสี่อย่างๆ ย่อมกระทำอุปการะแก่ปสาทรูปหนึ่งๆ ด้วยหน้าที่คือการทรงไว้
การเกาะกุม การสูกองอม และการเคลื่อนไหว เปรียบดังพระพี่เลี้ยงทั้งสี่บำรุงเลี้ยงชู้ตติย-
กุมารด้วยหน้าที่คือการอุ้ม ให้สร่งสนาน แต่งพระองค์ และถวายนานพัต ทั้งอุตุ จิต และ
อาหารก็อุปถัมภ์ปสาทรูปประดุจพระราชบิดา พระเชษฐา และพระพี่นางอุปถัมภ์ชู้ตติยกุมาร
อยู่ ชีวิตินทรีย์ย่อมตามคัมครองปสาทรูปเป็นอย่างดีคล้ายหมอลวงทิสปาโมกข์ที่พระราช
ทรงแต่งตั้งไว้ตามคัมครองชู้ตติยกุมารอยู่ แม้อุปาทายรูปมีสี่เป็นต้นก็แวดล้อมปสาทรูป
เปรียบเสมือนบุตรอำมาตย์ผู้เกิดร่วมกันแวดล้อมชู้ตติยกุมารอยู่

ขึ้นชื่อว่าจิตของเหล่าสัตว์เป็นสภาพอันวิจิตร สัญญาวิจิตรเพราะความวิจิตรแห่งจิต
ตณฺหาวิจิตรเพราะความวิจิตรแห่งสัญญา กรรมวิจิตรเพราะความวิจิตรแห่งตณฺหา มหาภูตรูป
ที่เกิดจากกรรมย่อมวิจิตรเพราะความวิจิตรแห่งกรรม ปสาทรูปเหล่านี้อันวิจิตรแตกต่างกัน
เพราะความวิจิตรแห่งมหาภูตรูป ความจริงแม้ปสาทรูปจะเป็นรูปใส บางอย่างก็ควรให้
รูปกระทบ ไม่ควรให้เสียงเป็นต้นกระทบ บางอย่างควรให้เสียงเป็นต้นกระทบ ไม่ควรให้รูป
กระทบ เพราะเหตุนั้น ปสาทรูปจึงมีลักษณะไม่ระคนกันเองหรือระคนกับรูปอื่น

๖. คำว่า **รูปะ** (สี) คือ รูปแสดง หมายความว่า ถึงความเป็นสีสรรต่างกันแล้ว
แสดงสภาพที่เกิดขึ้นในใจ [คือเมื่อเห็นใบหน้าแล้วก็รู้ว่าพอใจ ดีใจ โกรธ หรือเสียใจเป็นต้น]

อีกนัยหนึ่ง **รูปะ** คือ รูปแสดงสัจฐานหรือที่เสมอกันและไม่เสมอกันอย่างใด
อย่างหนึ่งโดยปกติ

[คำว่า รูป มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- รูปแสดงสภาพที่เกิดขึ้นในใจ = รูปยติ หทยังคตภาวํ ปกาเสตติ รูป (รูป ชาติ = แสดง + อ ปัจจัย)

- รูปแสดงสัณฐานหรือที่เสมอกันและที่ไม่เสมอกัน = รูปยติ ยํ กิญจิ ทพฺพํ สมวิสมํ วา ปกาเสตติ รูป (รูป ชาติ = แสดง + อ ปัจจัย)

รูปวิเคราะห์ทั้งสองนี้มีรากศัพท์เหมือนกัน ต่างกันที่บทกรรมของ รูป ชาติ ท่านจึงแสดงไว้สองนัย]

คำว่า สัททหะ (เสียง) คือ รูปถึงการรับรู้ด้วยโสตประสาท

อีกนัยหนึ่ง สัททหะ คือ รูปบอก หมายความว่า บอกเนื้อความนั้นๆ หรือที่ตั้งของตน

อีกนัยหนึ่ง สัททหะ คือ รูปแผ่ไปสู่ทิศหรือสถานที่นั้นๆ โดยพลัน

[คำว่า สทฺทหะ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- รูปถึงความรับรู้ด้วยโสตประสาท = สปปติ โสตวิณฺเณยฺยาภาวํ คจฺณตติ สทฺโท (สปป ชาติ = ถึง + อ ปัจจัย)

- รูปบอกเนื้อความนั้นๆ หรือที่ตั้งของตน = สทฺทหติ ตํ ตํ อตฺถํ วา อตฺตโน วตฺถุํ วา อาจิกฺขตติ สทฺโท (สทฺท ชาติ = บอก + อ ปัจจัย)

- รูปแผ่ไปสู่ทิศหรือสถานที่นั้นๆ โดยพลัน = สทฺติ ตํ ตํ ทิสํ วา เทสํ วา ขณฺเณ วิสุสฺสติ วิปฺรตติ สทฺโท (สท ชาติ = แผ่ไป + อ ปัจจัย)]

คำว่า คັນธะ (กลิ่น) คือ รูปประกาศ หมายความว่า ประกาศที่ตั้งของตน

อีกนัยหนึ่ง คำว่า โค คือ สิ่งที่ได้ไป หมายถึง ลม

คำว่า คันธะ คือ รูปที่ถูกลมทรงไว้

[คำว่า คณฺฐ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- รูปประกาศที่ตั้งของตน = คณฺฐยติ อตฺตโน วตฺถุํ สุเจตฺติ คณฺโธ (คณฺฐ ชาติ = แสดง + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- รูปที่ถูกกลมทรงไว้ = คาเวน ธาเรียตติ คนโธ (โค บทหน้า + ธร ธาตุ = ทรงไว้ + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)]

คำว่า **รสะ** (รส) คือ รูปที่น่าปรารถนา

คำว่า **โณฏฐัพพะ** (สัมผัส) คือ รูปที่ถูกกระทบ

การกระทบในที่นี้ คือการที่อารมณ์มีรูปเป็นต้นสัมผัสกับปสาทรูป และการกระทบกระทั้งระหว่างมหาภูตรูปในรูปกลาป การกระทบทั้งสองนั้นไม่มีในอาโปธาตุ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อาโปธาตุวิวชฺชิตํ (ยกเว้นอาโปธาตุ)

ถามว่า : เหตุใดอาโปธาตุจึงไม่มีการกระทบ บุคคลสัมผัสความเย็นหรือความเหลวได้มิใช่หรือ

ตอบว่า : ความเย็นเป็นเตโชธาตุ มิใช่อาโปธาตุ ถ้าความเย็นเป็นอาโปธาตุ อาโปธาตุก็พึงเกิดในน้ำโลหะที่เดือดพล่าน เพราะน้ำมีอาโปมาก แต่มิใช่เช่นนั้น ความเย็นจึงเป็นเตโชธาตุเท่านั้น มิใช่อาโปธาตุ

ความเย็นรู้ได้ว่าเป็นเตโชธาตุ เพราะความเย็นกับความร้อนไม่เกิดในกลุ่มรูปเดียวกัน ทั้งไม่แน่นอนเหมือนผึ้งโน้นกับผึ้งนี้ [คือคนที่ยืนอยู่ที่ผึ้งนี้เรียกผึ้งที่ตนยืนอยู่ว่าผึ้งนี้ และเรียกผึ้งตรงกันข้ามว่าผึ้งโน้น ส่วนคนที่ยืนอยู่ที่ผึ้งโน้น ก็เรียกสลับกันกับคนที่ยืนอยู่ที่ผึ้งนี้] โดยแท้จริงแล้ว ความร้อนย่อมไม่เกิดร่วมกับความเย็นในกลุ่มรูปเย็น หรือความเย็นไม่เกิดร่วมกับความร้อนในกลุ่มรูปร้อน ความสำคัญว่าเย็นดำรงอยู่ในสิ่งใดก่อน ภายหลังเมื่อพบสิ่งที่เย็นกว่านั้น ความสำคัญว่าร้อนย่อมดำรงอยู่ในสิ่งนั้นอีก ความสำคัญว่าร้อนในสิ่งที่พบก่อนก็มีนัยเดียวกัน เช่นเดียวกันนี้ ความสำคัญว่าเย็นย่อมดำรงอยู่ในสิ่งที่ร้อนไม่มาก และความสำคัญว่าร้อนก็ดำรงอยู่ในสิ่งที่เย็นไม่มาก

ถ้าอาโปธาตุที่เป็นความเหลวพึงสัมผัสได้ แม้สภาพเกาะกุมในก้อนหลักเป็นต้น ก็พึงสัมผัสได้เช่นกัน หากเป็นตามนี้ อาโปธาตุก็ควรเป็นอารมณ์ของสุขและทุกข์ทางกาย โดยปราศจากมหาภูตรูปอื่นได้ เหมือนมหาภูตรูปที่เหลือ ๓ อย่างในมหาภูตรูป ๔ นั้น เป็นอารมณ์ของสุขและทุกข์ทางกายโดยเฉพาะๆ เว้นจากมหาภูตรูปอื่นได้ แต่อาโปธาตุ

มิได้เป็นเช่นนั้น โดยความจริงแล้ว สุขหรือทุกข์ทางกายซึ่งเกิดแก่ผู้สัมผัสก่อนเหล็กเป็นต้นนั้น ย่อมเกิดโดยเนื่องกับความอ่อนหรือแข็ง โดยเนื่องกับความเย็นหรือร้อน หรือโดยเนื่องกับความเบาหรือหนักของการค้ำจุนภายใน มิได้เกิดขึ้นโดยประการอื่น บุคคลจึงกระทบมหาภูตรูป ๓ หรือปฐวีธาตุที่ละเอียดอ่อนประกอบด้วยความเหลวก่อน ต่อมาจึงรู้ความเหลวเปี้ยกชุ่มโดยเฉพาะได้ด้วยกระแสจิตทางใจอย่างเดียว เปรียบดังเมื่อกระทบมหาภูตรูป ๓ หรือเห็นสีก่อน แล้วจึงรู้สัณฐานยาวสั้นเป็นต้น รู้วงกลมแห่งดุนไฟในยามราตรี และรู้ช่องรูนั้นๆ ด้วยกระแสจิตทางใจอย่างเดียวต่อมา กระนั้นก็ตาม บุคคลผู้ไม่เข้าใจสภาวะที่ต่างกันเมื่อกระทบรับรู้สิ่งนั้นอยู่ ย่อมสำคัญว่าเรารู้อย่างนี้

[เมื่อกระทบของเหลว เราจะรับรู้มหาภูตรูป ๓ หรือปฐวีธาตุที่ละเอียดอ่อนก่อน แล้วจึงรู้ความเหลวได้ทางใจ เหมือนจักษุประสาทเห็นสีได้อย่างเดียว ไม่รับรู้สัณฐานยาวสั้น ต่อเมื่อเกิดวิจิตรทางใจล้วนๆ จึงรับรู้สัณฐานได้ต่อมา แต่วิจิตรเกิดดับเร็วมาก เราจึงคิดว่ากระทบของเหลวด้วยกายประสาทหรือเห็นสัณฐานทางจักษุประสาทได้]

คำว่า **โคจร** คือ ที่หากินซึ่งโคเที่ยวไปเสมอ

ในที่นี้ชื่อว่า **โคจรรูป** เพราะเหมือนที่หากินซึ่งโคเที่ยวไป

[โคจรรูปที่จิตท่องเที่ยวเกิดทางทวารทั้ง ๖ เหมือนที่หากินของโคที่เหมือนกับจิต]

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **โค** คือ อินทรีย์มีจักขุเป็นต้น

โคจรรูป คือ รูปเป็นที่เที่ยวไปของอินทรีย์มีจักขุเป็นต้นที่มีจิตอาศัยแล้ว

อีกนัยหนึ่ง **โคจรรูป** หมายถึง รูปเที่ยวไปในอินทรีย์ คือ ดำเนิน กระทบ

[คำว่า **โคจร** มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- รูปเหมือนที่หากินซึ่งโคเที่ยวไป = โคจโร วียาติ โคจรานิ (อุปมาตัทธิต)
- รูปเป็นที่เที่ยวไปของอินทรีย์ = คาโว อินทฺริยานิ จรณฺติ เอเตสุติ โคจรานิ (ฉนฺธิ-
ตปฺปปริสสมาส)
- รูปเที่ยวไปในอินทรีย์ = โคสุ อินทฺริเยสุ จรณฺตีติ โคจรานิ (กิตฺตตปฺปปริสสมาส)]

รูปเหล่านั้นกล่าวว่า โคจรรูป โดยนำเข้าสู่ความเป็นเอกพจน์ในที่นี้

[โคจรรูปแม้จะมี ๕ อย่าง ก็กล่าวเป็นรูปเอกพจน์ว่า โคจรรูป โดยมองหากลุ่มรูปชนิดเดียวกัน การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า ชาตยาเปกขณัย คือ การมองหาประเภทเดียวกัน]

โคจรรูป ๕ อย่างนี้ พึงทราบว่าเป็นรูปารมณฺ์เป็นต้นซึ่งมีลักษณะกระทบที่จักขุ-
ประสาทเป็นต้นตามลำดับ

๗. คำว่า **อิตถิ** (หญิง) คือ กองชั้น ๕ ที่ตั้งอยู่ในลักษณะไม่สะอาด

คำว่า **อิตถิตตะ** (ความเป็นหญิง) คือ รูปที่ทำให้กองชั้น ๕ ตั้งอยู่เป็นไปอย่าง
นั้น โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ภาวะของหญิง ชื่อว่า **อิตถิตตะ**

คำว่า **ปฺริสสะ** (ชาย) คือ กองชั้น ๕ ที่ตั้งอยู่ในลักษณะสะอาด

ข้อความที่เหลือมีนัยที่กล่าวไว้แล้ว

ในเรื่องนั้น **อิตถิตตะ** คือ ลักษณะที่เป็นเหตุเกิดแห่งเพศหญิง สัตถฐานของผู้หญิง
การกระทำของผู้หญิง และอาการของผู้หญิง

ปฺริสสิตตะ (ความเป็นชาย) คือ ลักษณะที่เป็นเหตุเกิดแห่งเพศชาย สัตถฐานของ
ผู้ชาย การกระทำของผู้ชาย และอาการของผู้ชาย

ในพากย์นั้น คำว่า “เพศ” คือ สัตถฐานใหญ่ที่เป็นองค์ประกอบสำคัญ [เช่น รูปร่าง]

คำว่า “สัตถฐาน” คือ สัตถฐานเล็กที่เป็นองค์ประกอบย่อย [เช่น อก เหว เป็นต้น]

คำว่า “การกระทำ” คือ กิริยาพิเศษมีการเล่นและการยั้มแย้มเป็นต้น

คำว่า “อาการ” คือ อาการพิเศษมีการไปเป็นต้น

ทั้งหมดนั้นคือความเป็นไปพิเศษของชั้น ๕ ที่เรียกว่า **ลิงค์** (เพศ) ในคัมภีร์
ไวยากรณ์ทั้งหลาย และทำให้ชาวโลกรู้กันว่าเป็นผู้หญิง ไม่ใช่ผู้ชาย หรือเป็นผู้ชาย ไม่ใช่
ผู้หญิง

การที่สัตถฐานเป็นต้นมีลักษณะไม่สะอาดเป็นต้น หมายถึงภาวะที่แสดงเพศเป็น
หญิงและชายโดยตรง ทั้งการพ้นจากสภาพทั้งสองอย่างนั้นก็เป็นภาวะที่แสดงเพศบั้นเพาะก์
ลักษณะไม่สะอาดเป็นต้นย่อมปรากฏตามสมควรในรูปศัพท์ที่เรียกว่าบทอักษรและในเนื้อความ

ของรูปศัพท์ ดังนั้น รูปศัพท์ที่ไม่มีอินทรีย์ [ความเป็นหญิงหรือชาย] และเนื้อความของศัพท์มีต้นไม่เป็นต้น จึงอาจเป็นอิตถิลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ได้โดยปริยาย

[ศัพท์ที่แสดงภาวะของหญิง มีลักษณะประจำเพศที่ไม่สะอาด รวมถึงสัณฐาน การกระทำ และอาการ ศัพท์ที่แสดงภาวะของชาย มีลักษณะประจำเพศที่สะอาดเป็นต้น ส่วนศัพท์แสดงภาวะของบัณฑิตก็มีลักษณะประจำเพศที่อยู่ก้ำกึ่งระหว่างสองเพศ ทั้งนี้ได้หมายความว่าเพศหญิงสกปรกกว่าเพศชาย และไม่ได้หมายความว่าเพศชายสะอาดกว่าเพศหญิง แต่หมายถึงรูปศัพท์ที่แสดงเพศทางไวยากรณ์ กล่าวคือ ภาษาบาลีจะแสดงเพศประจำศัพท์โดยทั่วไป ศัพท์ที่ลงวิภัตตินามแล้วประกอบรูปเข้าใจง่าย ไม่สับสน เรียกว่ามีลักษณะสะอาด ท่านบัญญัติว่า ปุงลิงค์ (เพศชาย) ส่วนศัพท์ที่ลงวิภัตตินามแล้วประกอบรูปสับสนเข้าใจยาก เรียกว่ามีลักษณะไม่สะอาด ท่านบัญญัติว่า อิตถิลิงค์ (เพศหญิง) ส่วนศัพท์ปานกลาง ที่ไม่ยากหรือไม่่ง่ายนัก เรียกว่ามีลักษณะก้ำกึ่ง ท่านบัญญัติว่า นปุงสกลิงค์ (เพศบัณฑิต) แม้เนื้อความของศัพท์ก็มีเพศตามศัพท์นั้นๆ ด้วยเหตุนี้ ศัพท์ที่กล่าวถึงสัตว์บุคคลที่ปรากฏเพศจริง หรือสิ่งที่ไม่ปรากฏเพศและไม่มีชีวิต เช่น ต้นไม้ ภูเขา เป็นต้น จึงมีเพศตามไวยากรณ์เสมอ]

(๑๘๕) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “คำว่า อิตถิลิงค์ คือ องค์กำเนิดของหญิง” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะคำว่า ลิงค ที่ปรากฏในองค์กำเนิดเหมือนคำว่า นิमित्त ไม่ปรากฏในพระบาลีหรืออรรถกถาใดๆ

(๑๘๖) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “คำว่า อิตถากัปปะ คือ สัณฐานของหญิง” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะคำว่า อากัป ที่ปรากฏในสัณฐานเหมือนคำว่า ลิงค ไม่พบในคัมภีร์ใดๆ]

ข้อความอื่นที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวณี แม้ไม่สอดคล้องกับคัมภีร์อรรถกถา ก็สมควรโดยปริยายนั้น

คำว่า ภาวะ คือ เหตุให้เกิดความเข้าใจและเป็นที่มาของชื่ออย่างนี้ว่า นั่นคือหญิง นั่นคือชาย ในกระแสน้ำที่เกิดร่วมกับภาวรูป หรือเป็นเหตุให้เกิดเพศเป็นต้นในกระแสน้ำดังกล่าว

[คำว่า ภาว มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เหตุให้เกิดความเข้าใจและเป็นที่มาของชื่อ = ภาวนติ ปวตตนต อภิธานพุทธิโย เอเตนาติ ภาโว (ภู ธาตุ + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- เหตุให้เกิดเพศเป็นต้น = ภาวนติ ปาตุภาวนติ ลิงคาทีนิ ตสฺมี สตีติ ภาโว (ภู ธาตุ + ณ ปัจจัยในอิกรณสาธนะ)]

ภาวรูป คือ รูปทำให้เกิดความเข้าใจและเป็นที่มาของชื่อนั้นนั่นเอง

๘.คำว่า **หทัย** คือ รูปทำให้เหล่าสัตว์ทำคุณหรือโทษนั้นๆ

อีกนัยหนึ่ง **หทัย** คือ รูปที่เหล่าสัตว์ปล่อยความคิดต่างๆ

อีกนัยหนึ่ง **หทัย** คือ รูปที่เหล่าสัตว์คุ้มครองรักษาดังชีวิต

[คำว่า หทย มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- รูปทำให้เหล่าสัตว์ทำคุณหรือโทษนั้นๆ = หทนติ สตุตา ตํ ตํ อตถํ วา อนตถํ วา ปุเรนติ เอเตนาติ หทยํ (หท ธาตุ = ให้เต็ม + ย ปัจจัย)
- รูปที่เหล่าสัตว์ปล่อยความคิดต่างๆ = หทนติ สตุตา อิต นานาวิตกเก โอสชนติ มุญจนตีติ หทยํ (หท ธาตุ = ปล่อย + ย ปัจจัย)
- รูปที่เหล่าสัตว์คุ้มครองรักษาดังชีวิต = หรณติ ปริหรณติ ตํ สตุตา ชีวิตํ วีย ทยณติ รกขณติ จาติ หทยํ (หร ธาตุ = รักษา + ย ปัจจัย)]

วัตถุ คือ ที่อาศัยของจิตและเจตสิก

หทัยวัตถุ คือ หทัยรูปที่อาศัยของจิตและเจตสิก

[หทัย]วัตถุรูป มีลักษณะเป็นที่อาศัยของธาตุทั้งสอง หทัยรูปซึมซาบอยู่ในเลือด ประมาณครึ่งของมือ ดำรงอยู่ในหัวใจ

[วัตถุรูป ๖ คือ จักขุวัตถุ โสทวัตถุ ฆานวัตถุ ชิวหาวัตถุ กายวัตถุ และหทัยวัตถุ มีลักษณะเป็นที่อาศัยของธาตุทั้งสองคือมโนธาตุกับมโนวิญญาณธาตุ]

พระผู้มีพระภาคมิได้ตรัสหทัยวัตถุไว้ในคัมภีร์ธรรมสังคณีเพื่อรักษามิให้พระเทศนา เสียลำดับ แต่ได้ตรัสไว้ในคัมภีร์ปฏิฐาน ดังพระพุทธวจนะเป็นต้นว่า

วัตถุกุศลानํ ขนฺธานํ นิสฺสยปจฺเจยน ปจฺจโย. วัตถุกุศลानํ ขนฺธานํ นิสฺสยปจฺเจยน ปจฺจโย.^๕

“[หทัย]วัตถุเป็นปัจจัยแก่ขันธที่เป็นกุศล โดยความเป็นนิสสยปัจจัย”

“[หทัย]วัตถุเป็นปัจจัยแก่ขันธที่เป็นอกุศล โดยความเป็นนิสสยปัจจัย”

ในข้อนี้ วัตถุรูปอื่นนอกจากวัตถุ ๖ ย่อมไม่มี ทั้งวัตถุรูป ๕ อย่างแรกก็มีได้ เป็นที่อาศัยของกุศลเป็นต้น วัตถุที่ตรัสไว้ในคัมภีร์ปฏิฐานโดยความเป็นนิสสยปัจจัย จึงหมายถึงวัตถุรูปเฉพาะอย่างหนึ่ง[คือหทัยวัตถุ]

(๑๘๗) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวถึงความเหมาะสมไว้เพื่อชี้แจงความสงสัยในรูปทั่วไปโดยดำริว่า “ความสงสัยในรูปทั่วไปอาจจะมิได้เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสโดยไม่ระบุมิได้ว่า ‘อาศัยรูปใดแล้ว’” เป็นต้น แต่ความสงสัยเช่นนั้นไม่ควรมี เพราะในคัมภีร์ปฏิฐานตรัสโดยชื่อว่า วัตถุ ในฐานะมากมายที่ไม่เกี่ยวกับรูปอื่น

๙. **ชีวิตรูป** คือ รูปที่ทำให้ธรรมซึ่งเกิดร่วมกันดำรงอยู่ได้

อินทรีย์ คือ รูปที่ทำตนให้เป็นใหญ่ในรูปที่เกิดร่วมกัน เพราะประกอบด้วยความเป็นใหญ่ในการตั้งอยู่ของรูปที่เกิดร่วมกันดังกล่าว

ชีวิตินทรีย์ คือ ชีวิตรูปที่เป็นใหญ่

ชีวิตินทรีย์มีลักษณะตามรักษารูป[อื่น]ที่เกิดร่วมกัน เปรียบเหมือนดอกกุบลเป็นต้นที่เกิดจากเมล็ด แม้เมล็ดจะผุพังไปก็มีน้ำหล่อเลี้ยงคงอยู่ได้ตลอดกาลนาน ฉันทิกรรมชรูปที่เกิดจากกรรมซึ่งดับไปแล้ว แม้ไม่มีกรรมอยู่ก็มีชีวิตินทรีย์ตามรักษา จึงดำรงอยู่ได้อย่างต่อเนื่องตลอดร้อยปีบ้าง พันปีบ้าง กับหนึ่งบ้าง หนึ่งหมื่นหกพันกับบ้าง

โดยความพิสดารดังนี้ รูปอื่นที่ปราศจากชีวิตินทรีย์ย่อมดำรงอยู่ไม่ได้ เพราะเมื่อจิตอุตุ หรืออาหารที่เป็นเหตุดับไป รูปดังกล่าวย่อมดับไป ไม่อาจจะสืบต่อกระแสต่อไปแม้สักครู่ ความจริงในบรรดารูปเหล่านั้น สันตติปัจจุบัน (ปัจจุบันต่อเนื่อง) ของจิตตชรูปมีกำหนด

ด้วยวิถีจิตหนึ่ง ชวนวาระหนึ่ง หรือสมาบัติวาระหนึ่ง ส่วนสันตติปัจจุบันของอุตฺตชรูปและอาหารชรูปมีกำหนดด้วยอุตฺตและอาหารอย่างหนึ่งที่มีสภาพเหมือนกัน แต่กรรมชรูปไม่มีสันตติปัจจุบันโดยเฉพาะ มีแต่อัฏฐาปัจจุบัน (ปัจจุบันโดยระยะเวลา) ที่กำหนดด้วยภพหนึ่ง

ถามว่า : นามธรรมมีอัฏฐาปัจจุบันได้อย่างไร เพราะดำรงอยู่ได้ด้วยการประกอบกับชีวิตินทรีย์เจตสิก หากเป็นตามนี้ นามธรรมก็มีสันตติปัจจุบันได้มิใช่หรือ

ตอบว่า : ลำดับแรกในนามธรรม วิปากจิตเหมือนกับกรรมชรูป เพราะเมื่อวิถีจิตไม่เกิดขึ้น วิปากจิตจักดำเนินไปอย่างต่อเนื่องตลอดชีพ แต่กุศลจิต อกุศลจิต และกิริยาจิตอื่นย่อมเกิดขึ้นเพราะมีอารมณ์มาปรากฏ เมื่ออารมณ์ดับแล้ว แม้จะไม่มีอารมณ์กระแสจิตจำนวนมากที่รับรู้อารมณ์ซึ่งดับไปแล้วนั้นย่อมดำเนินไปด้วยอำนาจของชีวิตินทรีย์เจตสิก

อีกนัยหนึ่ง เนื้อความนี้กล่าวไว้ด้วยกระแสจิตที่เป็นไปไม่ขาดช่วงด้วยความเป็นอนันตรปัจจัยตราบจนถึงการดับขั้นนี้ ดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า

กิเลสสี่สํ อวิชชา ปวตฺตสี่สํ ชีวิตินทรีย์”

“อวิชชาเป็นผู้นำของกิเลส ชีวิตินทรีย์[ที่เป็นทั้งรูปและนาม] เป็นผู้นำของการเกิดรูปนาม”

(๑๘๘) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “ชีวิตรูปตามรักษาโดยก่อให้เกิดกรรมชรูปที่เกิดขึ้นร่วมกันซึ่งดำรงอยู่ชั่วขณะตามสมควร เพราะกรรมอย่างเดียวมิได้ทำให้กรรมชรูปดำรงอยู่เสมอ เนื่องจากกรรมไม่มีอยู่ในปัจจุบันเมื่อเกิดรูปเหมือนอาหารเป็นต้นที่ทำให้อาหารชรูปดำรงอยู่ได้” โดยมุ่งหมายว่า “อาหารเป็นต้นทำให้อาหารชรูปเกิดขึ้นและดำรงอยู่ได้ เพราะปรากฏในปัจจุบันขณะ ส่วนกรรมทำให้เกิดกรรมชรูป แต่มิได้ทำให้กรรมชรูปดำรงอยู่เพราะไม่ปรากฏในปัจจุบันขณะ การที่กรรมชรูปดำรงอยู่ชั่วขณะย่อมมิได้เพราะชีวิตรูปตามรักษา” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะการที่รูปธรรมดำรงอยู่ชั่วขณะเป็นสภาพเนื่องด้วยปัจจัยที่เกิดร่วมกันในรูปกลาปหนึ่ง มิได้เนื่องด้วยปัจจัยที่ทำให้เกิดรูปขึ้นในรูปกลาปต่างกัน มิฉะนั้นแล้วพระพุทธองค์ก็ควรตรัสว่าชรารูปซึ่งเกิดในจิตฺติขณะเกิดจากเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง

เหมือนอุปจยรูปและสันตติรูปที่เกิดในอุปาทกขณะ อีกนัยหนึ่ง การดำรงอยู่ชั่วขณะสำเร็จโดยสภาวะ เพราะธรรมที่เกิดขึ้นแล้วย่อมไม่ดับไปในระหว่างโดยไม่ตั้งอยู่ครบขณะของตนเนื่องจากปัจจัยบกพร่องไป ทั้งไม่ตั้งอยู่นานกว่าเดิมเพราะมีปัจจัยมาก ดังนั้น อาหารเป็นต้นที่อุปถัมภ์ในฐิติขณะและชีวิตรูปที่ตามรักษาอยู่จึงอุปถัมภ์รักษาให้กระแสนรูปที่มีกำลังเกิดขึ้นได้ในภายหลัง มิใช่เพื่อให้เป็นไปในฐิติขณะ ข้อความนี้แสดงว่าฐิติขณะของรูปธรรมกับนามธรรมทั้งหมดไม่ใช่เนื่องด้วยปัจจัยที่ทำให้เกิดขึ้นซึ่งปรากฏอยู่หรือเกี่ยวกับชีวิตินทรีย์[ที่เป็นทั้งรูปและนาม]

ถ้าข้อความในคัมภีร์วิภาวนีหมายถึงความเป็นไปอย่างต่อเนื่องเป็นสันตติบัญญัติ ข้อนี้ย่อมสมควร แม้ข้อความในคัมภีร์อรรถกถาก็พึงใคร่ครวญแล้วถือเอาโดยหมายถึงการดำรงอยู่อย่างต่อเนื่องว่า

สนฺเตปิจ อนุपालนลกฺขณาทิมฺหิ วิธานเ อตฺถิกฺขณเวยว ตํ เต ธมฺเม ปาเลติ.^๗

“เมื่อลักษณะคือการตามรักษาเป็นต้นมีอยู่ ชีวิตรูปย่อมรักษาธรรมเหล่านั้นในขณะเกิดขึ้น” เป็นต้น

อนึ่ง ชีวิตรูปนี้ดำรงอยู่ซึมซาบทั่วร่างกายที่มีใจครองทั้งหมดรวมทั้งไพธายุย่อยอาหาร

๑๐. คำว่า กพพ คือ สิ่งที่ทำเป็นคำๆ

อาหาร คือ สิ่งที่ถูกกลืนกิน

กพพิการาหาร คือ อาหารที่ทำเป็นคำๆ

มีปาฐะว่า กพพิกาโร อาหาโร บ้าง

คำนี้หมายถึงอาหารรูปพร้อมด้วยที่ตั้ง

อีกนัยหนึ่ง อาหาร คือ สารอาหารที่รักษาอัตภาพ กล่าวคือ ทำให้อัตภาพของเหล่าสัตว์บริโภคอาหารที่ทำเป็นคำๆ เป็นไปได้นาน

กพพิการาหาร คือ สารอาหารในคำข้าวมีของหวานคาวเป็นต้น โดยอาศัยและนับเนื่องในคำข้าว เมื่อมีความหมายนี้จึงหมายถึงสารอาหารที่แยกจากคำข้าว

[คำว่า กพฬิการาหาร มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- อาหารที่ทำเป็นคำๆ = กพฬิกาโร จ โส อาหาโร จาติ กพฬิการาหาโร (วิเสสนบุรพบท
กรรมธารยสมาส)

- สารอาหารในคำข้าว = กพฬิกาเร อาหาโร กพฬิการาหาโร (สัตตมัตตปุริสสมาส)]

ส่วนโดยองค์ธรรม **อาหารรูปในที่นี้** คือสารอาหารที่ละเอียดอ่อนยิ่ง เป็นส่วนสำคัญที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ก่อให้เกิดแรงอุปถัมภ์

ในพากย์นั้น คำว่า “สารอาหารที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่” หมายความว่า อาหารที่กลืนกินแล้วตั้งอยู่ในกระเพาะ ย่อมถูกไฟธาตุย่อยอาหารแบ่งออกเป็นห้าส่วนโดยความเป็นสารอาหารเป็นต้น

[ส่วนทั้งห้า คือ ส่วนหนึ่งถูกพยาธิกิน ส่วนหนึ่งถูกไฟในท้องเผาผลาญ ส่วนหนึ่งเป็นปัสสาวะ ส่วนหนึ่งเป็นอุจจาระ ส่วนหนึ่งเป็นสารอาหาร]

ในเรื่องนั้น ส่วนที่ละเอียดอ่อนประณีต ชื่อว่า สารอาหาร มีชื่อเรียกทางคัมภีร์สันสกฤตว่า **รสธาตุ** สารอาหารได้แผ่ขึ้นมาจากกระเพาะด้วยแรงไฟธาตุย่อยอาหาร แล้วแผ่ซ่านไปตลอดอวัยวะน้อยใหญ่ในร่างกายทุกส่วนทั้งเบื้องบนเบื้องล่างตามเส้นเอ็นที่นำสารอาหารไป ข้าพเจ้า[พระภิกษุอาจารย์]จึงกล่าวว่า “แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่”

คำว่า “ก่อให้เกิดแรงอุปถัมภ์” หมายถึง สารอาหารที่เป็นส่วนสำคัญซึ่งก่อให้เกิดแรงอุปถัมภ์ ความจริงสารอาหารเมื่อดำรงอยู่ในกระเพาะแล้ว ย่อมก่อให้เกิดแรงอุปถัมภ์แก่มหากุฎรูปร่างในร่างกายทั้งหมด

(๑๘๙) ในคัมภีร์วิภาวณี มีปาฐะว่า “องคฺมงฺคานุสาริสสรสฺสงฺขาตา (กล่าวคือการซ่านไปแห่งรสที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่)” ปาฐะนั้นไม่ถูกต้อง

[คัมภีร์วิภาวณี ฉบับสังคายนาและฉบับมหาจุฬาย มีรูปว่า องคฺมงฺคานุสาริสสรสฺสงฺขาตา (กล่าวคือสารอาหารที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่) รูปนี้ได้รับความหมายถูกต้อง และเหมือนกับฉบับ

สิ่งหลในปัจุบัน แต่ฉบับพมาในสมัยก่อนมีรูปว่า องคณคณานุสาริสรสงขตา ท่านผู้แต่งจึงคัดค้านรูปที่ท่านพบในสมัยนั้น]

อาหารรูปมีลักษณะอุปถัมภ์ร่างกายพร้อมทั้งอินทรีย์[มีจักขุประสาทเป็นต้น] หรือมีลักษณะก่อให้เกิด[อาหารชรูป]

ในเรื่องนั้น โอชา คือ สภาพก่อให้เกิดอาหารชรูป

อีกนัยหนึ่ง โอชา คือ สภาพรักษา และก่อให้เกิดศัพท์ว่า อว เป็นไปในความหมายว่า “รักษา” การรักษาในที่นี้คือการอุปถัมภ์นั้นแหละ

ถามว่า : รักษาอะไร

ตอบว่า : รักษาวัตถุรูปที่อาศัยของตน

ถามว่า : ก่อให้เกิดอะไร

ตอบว่า : ก่อให้เกิดอาหารชรูป

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า “โอชา คือ สภาพก่อให้เกิดรูปต่อจากการเกิดขึ้น”

[คำว่า โอชา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาพก่อให้เกิดอาหารชรูป = อุทยติ ปสวตติ โอชา (อุท ธาตุ + อ ปัจจัย แปลง ท เป็น ช)

- สภาพรักษาวัตถุรูปและก่อให้เกิดอาหารชรูป = อวติ ชเนติ จาติ โอชา (อว ธาตุ + ชน ธาตุ + เณ ปัจจัย + อ ปัจจัย แปลง อว เป็น โอ)

- สภาพก่อให้เกิดรูปต่อจากการเกิดขึ้น = อุทยานนตฺร รูปิ ชเนตติ โอชา (อว บทหน้า + ชน ธาตุ + เณ ปัจจัย + อ ปัจจัย แปลง อว เป็น โอ)]”

๑๑. **สภารูป** (รูปโดยสภาวะ) คือ รูปที่ประกอบด้วยสภาวะของตนมีความแข็งเป็นต้น ไม่ใช่อาการของรูปอื่น

สลักรูป (รูปที่มีลักษณะของสังขตธรรม) คือ รูปที่ประกอบด้วยลักษณะของสังขตธรรมมีความเกิดขึ้นและความไม่เที่ยงเป็นต้น

นิปผันนรูป (รูปที่ถูกกรรมเป็นต้นปรุงแต่ง) คือ รูปที่ถูกปัจจัยมีกรรมเป็นต้นปรุงแต่งโดยตรง

รูปรูป (รูปที่แปรปรวนชัดเจน) คือ รูปแท้จริงที่ก่อปรด้วยลักษณะเปลี่ยนแปลงเหมือนคำว่า ทุกขทุกข์ (ทุกข์จริง) อัชฌัตตอัชฌัตตะ (อารมณ์ภายในอย่างแท้จริง)

[ดู ปรหมัตถทีปนี ปริจเฉทที่ ๓ ข้อ ๖๙]

สัมมสนรูป (รูปที่ใช้พิจารณากรรมฐาน) คือ รูปที่ควรแก่การพิจารณายกขึ้นสู่ไตรลักษณ์มีความไม่เที่ยงเป็นต้น เพราะประกอบด้วยลักษณะของสังขตธรรม

๑๒. คำว่า **อากาศ** คือ ช่องว่างที่ทำให้วัตถุสิ่งของหรือรูปกลาปนันๆ ปรากฏชัดเป็นอย่างๆ

ที่ชื่อว่า **ธาตุ** เพราะมีสภาพไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่ชีวะ

อากาศธาตุ หมายถึง ธาตุคือช่องว่าง

คำว่า **ปริจเฉท** คือ รูปกำหนดขอบเขตรอบด้าน กล่าวคือ กระทำมหาภูตรูปในรูปกลาปนอื่นไม่ให้ระคนกัน ไม่ให้เข้าถึงความเป็นอันเดียวกันกับมหาภูตรูปในรูปกลาปนต่างกัน

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **ปริจเฉท** คือ รูปที่ถูกมหาภูตรูปในรูปกลาปนอื่นกำหนดไว้ กล่าวคือ ตั้งไว้เฉพาะในที่กลางโดยไม่ทำให้เป็นรูปของตนหรือรูปอื่น

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **ปริจเฉท** คือ รูปที่เป็นช่องว่างของมหาภูตรูปในรูปกลาปนอื่นมิได้เป็นสภาวะธรรมชนิดหนึ่งโดยเฉพาะที่ประกอบด้วยการเกิดขึ้น ทั้งมิได้เป็นฝ่ายของรูปกลาปนอันใดอันหนึ่ง

[คำว่า ปริจเฉท มีความหมาย ๓ อย่าง คือ

- รูปกำหนดขอบเขตรอบด้าน = ปริโต ฉินทิตติ ปริจเฉโท (กัตตุสาธนะ)
- รูปที่ถูกมหาภูตรูปในรูปกลาปนอื่นกำหนดไว้ = ปริจฉินทียิตติ ปริจเฉโท (กรรมสาธนะ)
- รูปที่เป็นช่องว่างของมหาภูตรูป ตามนัยนี้เป็นบทที่แยกรากศัพท์ไม่ได้ และไม่มี

รูปวิเคราะห์ เรียกว่า อนิปผันนปาฏิปทิกะ]

วิการรูปและลักษณรูปแม้จะไม่มีจริงโดยสภาวะ ก็จัดเข้าอยู่ในฝ่ายของรูปกลาปนั้นๆ เพราะปรากฏในรูปกลาปดังกล่าว แต่ปริจเฉทรูปนี้มีใช้ฝ่ายของรูปกลาปใดๆ เพราะเป็นภายนอกโดยพ้นจากรูปกลาปโดยสิ้นเชิง เนื่องจากมิได้เป็นธรรมที่มีจริงโดยสภาวะ ปริจเฉทรูปนั้นจึงไม่กระทบกับรูปใดๆ ดังในพระบาลีตรัสว่า

อสมมุจฺจํ จตุหิมหาภูเตหิ.^๔

“[ปริจเฉทรูป]ไม่ถูกมหาภูตรูป ๔ กระทบแล้ว”

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า “คำว่า ‘ไม่ถูกมหาภูตรูป ๔ กระทบ’ นี้ หมายเอาอากาศคือท้องฟ้าที่ไม่กระทบกัน”^๕ โดยดำริว่า “มหาภูตรูปในรูปกลาปต่างกันซึ่งมีสภาพกระทบสัมผัสในวัตถุที่เป็นแห่งที่บได้กระทบกัน”

ส่วนในคัมภีร์มูลฎีกากล่าวว่า “อพยาปิกตา हि อสมมุจฺจตา.”^๖ (การไม่ปะปนกันนั้นเดียว คือการไม่กระทบ) โดยมุ่งหมายว่า “คำนิเทศนี้มีใช้การอธิบายอชฎากาศ แต่เป็นการอธิบายปริจเฉทรูป และปริจเฉทรูปก็มีได้ในสิ่งที่ เป็นแห่งที่บ มหาภูตรูปทั้งหลายในวัตถุดังกล่าวก็กระทบกันแน่นอน การที่มหาภูตรูปไม่ปะปนกัน จึงหมายถึงการไม่เข้าถึงความเป็นอันเดียวกัน ไม่กระทบกันในวัตถุนั้น”

โดยองค์ธรรม ปริจเฉทรูปได้แก่ธรรมที่เป็นช่วงว่างคือที่สุดของมหาภูตรูปที่อยู่ ในรูปกลาปต่างกัน ปริจเฉทรูปมีลักษณะกำหนดขอบเขตของรูปกลาป

๑๓. กายวิญญูติ คือ รูปทำให้คนอื่นผู้ดำรงอยู่ต่อหน้ารับรู้ตนและความมุ่งหมายของผู้มีรูปร่าง กล่าวคือ แสดงให้ปรากฏทางร่างกายที่เคลื่อนไหว ทั้งยังถูกคนอื่นรับรู้ได้ทางร่างกายดังกล่าว

วจวิญญูติ คือ รูปทำให้คนอื่นผู้ดำรงอยู่ในคลองแห่งโสตรรับรู้ตนและความมุ่งหมายของผู้มีรูปร่าง กล่าวคือ แสดงให้ปรากฏด้วยเสียงที่เป็นคำเปล่งออก ทั้งยังถูกคนอื่นรับรู้ด้วยเสียงดังกล่าว

อีกนัยหนึ่ง วิญญูติ คือ รูปทำให้มหาชนรับรู้จิตของกันและกัน

กายวิญญูติ คือ วิญญูติที่เป็นไปทางร่างกายอันเป็นอวัยวะน้อยใหญ่มีรูปร่างสัณฐาน

อีกนัยหนึ่ง **กายวิมุตติ** คือ วิมุตติที่เป็นร่างกาย กล่าวคือร่างกายที่เคลื่อนไหว
 อีกนัยหนึ่ง **วจิตวิมุตติ** คือ วิมุตติที่เป็นไปทางวาจา กล่าวคือ เสียงที่เกิดจากจิต
วจิตวิมุตติ คือ วิมุตติที่เป็นวาจาซึ่งเรียกว่าการพูดสื่อสาร

[คำว่า กายวิมุตติ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- รูปทำให้คนอื่นรับรู้ทางร่างกาย = วิมฺวาเปตฺติ วิมฺมุตฺติ หรือ วิมฺวาเยตฺติ วิมฺมุตฺติ, กายงฺเคน วิมฺมุตฺติ กายวิมฺมุตฺติ (ตติยาตฺปปริสฺสมาส)
- วิมุตติที่เป็นไปทางร่างกาย = กาเย ปวตฺตา วิมฺมุตฺติ กายวิมฺมุตฺติ (สัตตมัตฺปปริสฺสมาส)
- วิมุตติที่เป็นร่างกาย = กาโย เอว วิมฺมุตฺติ กายวิมฺมุตฺติ (อวธารณบุรพพท กรรมธารยสมาส)

คำว่า วจิตวิมุตติ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- รูปทำให้คนอื่นรับรู้ด้วยเสียง = วิมฺวาเปตฺติ วิมฺมุตฺติ หรือ วิมฺวาเยตฺติ วิมฺมุตฺติ, วาจงฺเคน วิมฺมุตฺติ วจิตวิมฺมุตฺติ (ตติยาตฺปปริสฺสมาส)
- วิมุตติที่เป็นไปทางวาจา = วาจาเย ปวตฺตา วิมฺมุตฺติ วจิตวิมฺมุตฺติ (สัตตมัตฺปปริสฺสมาส)
- วิมุตติที่เป็นวาจา = วาจา เอว วิมฺมุตฺติ วจิตวิมฺมุตฺติ (อวธารณบุรพพท กรรมธารยสมาส)]

เมื่อบุคคลจะเปลี่ยนท่าทางอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยอำนาจของจิต กองลมที่เกิดจากจิตย่อมเกิดขึ้นแล่นไปทั่วอวัยวะน้อยใหญ่ คำจุนอวัยวะนั้นๆ ให้เคลื่อนไหวได้ และเมื่อกองลมเกิดขึ้นอยู่ มิได้เกิดโดยไม่มีทิศทาง แต่กายที่เคลื่อนไหวซึ่งเกิดร่วมกับกองลมที่เกิดจากจิตทำให้กองลมทั้งหมดเกิดขึ้นต่อหน้าทิศทางที่ต้องการ อาการพิเศษคือกายที่เคลื่อนไหวนี้ ชื่อว่า **กายวิมุตติ**

ความจริงกายวิมุตติเหมือนนายท้าย กองลมเหมือนเรือ นายท้ายยืนอยู่ท้ายเรือแล้ว จับหางเสืออย่างมั่นคง บังคับเรือใหญ่ทั้งลำให้แยกกระแสน้ำพายหน้าไปสู่ทิศทางที่ต้องการโดยไม่ให้เรือล่องไปสู่ทิศทางที่ไม่มีกำหนด ขอนี้ก็มีอุปไมยฉันนั้น โดยแท้จริงแล้ว วิมุตติรูปมีขณะจิตหนึ่ง เกิดขึ้นในกองลมส่วนแรกที่เกิดจากจิต ย่อมบังคับกองลมให้

บายหน้าไปสู่ทิศทางที่ตนปรารถนาอย่างนี้ จึงเหมือนนายท้าย

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

เอกชนวินิยัม สัตตสุ ชวเนสุ ปจฺมชฺวนสมฺภูจิตา วาโยธาคู อตฺตนา สหชาตฺรูป-
กายัม สัมมเกตุํ สหฺนฺธาเรตุํ สกโกติ. อปรารปํ ปน จาเลตุํ น สกโกติ. ทฺวติยาทีสุปิ เอเสว นโย.
สत्ตตฺมจิตฺเตน ปน สมฺภูจิตา วาโยธาคู เหมฺจฺจา นหิ จิตฺเตหิ สมฺภูจิตํ วาโยธาคู อุตฺตมฺภนปจฺจยํ
ลภิตฺวา อตฺตนา สหชาตํ รูปกายัม สัมมเกตุํ สหฺนฺธาเรตุํ จาเลตุํ อภิกฺกมาเปตุํ สกโกติ.”

“บรรดาชวนจิต ๗ ดวงในชวนวิถิจิตหนึ่งวิธี วาโยธาคูที่เกิดจาก ชวนจิตดวงแรก
คำจุนรูปกายที่เกิดร่วมกับตนไว้ได้ แต่ทำให้เคลื่อนไหว ไปมาไม่ได้ ชวนจิตดวงที่ ๒ เป็นต้น
ก็เหมือนกัน ส่วนวาโยธาคูที่เกิดร่วมกับชวนจิตดวงที่ ๗ ได้รับปัจจัยอุปถัมภ์คือวาโยธาคู
ที่เกิดจากจิต ๖ ดวงก่อน จึงคำจุนรูปกายนี้ทำให้เคลื่อนไหวก้าวไปได้”

ข้อความนั้นหมายเอาวาระที่มีการก้าวไปสถานที่อื่นคือการเคลื่อนไหวในเมื่อ
ชวนวาระหลายพันขณะเกิดขึ้นแก่ผู้ทรงตัวอยู่โดยคิดว่าเราจะก้าวไป เพราะความเคลื่อนไหว
ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ด้วยชวนวาระเล็กน้อย ถ้าเกิดขึ้นได้จริง เหล่าสัตว์ทั้งหมดก็ควรจะไปได้เร็ว
ยิ่งนักเหมือนการที่ผู้มีฤทธิ์เหาะไปด้วยฤทธิ์

ถามว่า : เหตุใดความเคลื่อนไหวจึงเกิดขึ้นไม่ได้ด้วยชวนวาระเล็กน้อย

ตอบว่า : เพราะจิตแสนโกฏีขณะมากมายได้เกิดขึ้นในขณะหนึ่ง ข้อความนี้จัก
ปรากฏในคำอธิบายการเกิดเสียงพูดในปริจเฉทต่อไป [ดู ปริจเฉทที่ ๘ ข้อ ๔๓] ดังนั้น
การคำจุนไว้ได้จึงเกิดในชวนวาระก่อนจากชวนวาระจิตดวงที่ ๗ และการอุปมาเกี่ยว
เทียบแอก ๗ เล่มที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถานี้ ย่อมสมควรในการอุปถัมภ์ต่อๆ มาของ
วาโยธาคูที่เกิดในชวนวิถิต่างกัน

แม้กองอตุตฺตชรูปที่เกิดในกระแสจิตตชรูปที่เคลื่อนไหวก็เหมือนกระแสจิตตชรูปนั้น
คือดำเนินไปมีการเคลื่อนไหวเหมือนกับรูปที่ประกอบด้วยวิญญูติ การเคลื่อนไหวมีการก้าวไป
เป็นต้นในเวลาเกิดภวังคจิตจึงมีได้ในระหว่างๆ ของชวนวิถิจิตต่างๆ ที่เกิดก่อนและหลังจาก
ภวังคจิต ทั้งรูปที่เกิดจากเหตุ ๔ อันเป็นไปเนื่องกันย่อมคล้อยตามกระแสจิตตชรูปโดย

ประการ ทั้งปวงเหมือนกับเป็นรูปที่มีเหตุเดียวกันในอารมณ์หนึ่ง ด้วยเหตุนี้ เมื่อจิตตชรูปเคลื่อนอยู่ รูปอื่นก็เคลื่อนไปเช่นกัน การเคลื่อนไปในข้อนี้ คือการเกิดต่อๆ มาของกองรูปภายหลังด้วย อาการดำรงอยู่ตามที่เป็นไปในสถานที่อื่นจากสถานที่เกิดก่อนของกองรูปเบื้องต้น เพราะรูปธรรมกับนามธรรมที่ยังไม่ดับสูญย่อมไม่ย้ายไปสถานที่อื่นแม้เพียงปลายผม มิฉะนั้นแล้วรูปธรรมกับนามธรรมก็ไม่ควรจะมีลักษณะดำรงอยู่ชั่วขณะ ปราศจากความขวนขวาย และไม่อยู่ในอำนาจ

เมื่อบุคคลเปลี่ยนเสียงพูดคำใดคำหนึ่ง เสียงที่เกิดจากจิตคือเสียงพูดที่เกิดร่วมกับการประจวบกันของฐาน (ที่เกิดเสียงมีคอเป็นต้น) และकर्ณ (เครื่องทำเสียงมีเพดานเป็นต้น) กล่าวคือการกระทบของปฐวีธาตุที่เกิดจากจิตอันเป็นไปในคอที่เคลื่อนไหวอยู่ในปฐวีธาตุที่มีใจครองอันเกิดขึ้นในกณฐาน (ฐานคือคอ) เป็นต้น

เสียงที่เกิดจากจิตนั้นย่อมเข้าถึงความเป็นเสียงนั้นๆ ตามความมุ่งหมายด้วยอาการพูดที่เกิดร่วมกับตน และบทพยัญชนะต่างๆ อันเป็นรูปประชุมของเสียงซึ่งแสดงข้อความนั้นๆ แก่ผู้ฟังได้ ย่อมเกิดขึ้นด้วยอาการพูด อาการพูดคือวาจาสื่อสารดังกล่าวชื่อว่า **วจีวิญญาณฺติ**

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

ตสฺสา ปน จิตฺตสมุฏฺฐานาย ปถวีธาตฺุยา อุปาทินฺนหมณฺณสฺส ปจฺจยฺภูโต เอโก อาการวิกาโร วจีวิญญาณฺตติ นาม.^{๑๒}

“อาการพูดที่ทำให้ปฐวีธาตุซึ่งเกิดจากจิตกระทบกับปฐวีธาตุที่มีใจครอง ชื่อว่า วจีวิญญาณฺติ”

ในพากย์นั้น คำว่า “ทำให้ปฐวีธาตุที่เกิดจากจิตกระทบกับปฐวีธาตุที่มีใจครอง” หมายความว่า ก่อให้เกิดเสียงต่างกันโดยอาศัยการกระทบกับปฐวีธาตุที่มีใจครองอันเกิดจากกรรมหรือเกิดแต่เหตุทั้งสี่ ส่วนสิ่งที่ทำให้กระทบ คืออวัยวะทางกายต่างๆ อันเป็นรูปที่เปลี่ยนแปลงจากเดิมในคอเป็นต้นที่เคลื่อนไหวอยู่ [คือเปลี่ยนจากการสงบนิ่งมาเป็นการเคลื่อนไหว]

วิธีการรูปทั้งสองมีลักษณะต่างกันดังนี้ การกระทบกับปฐวีธาตุที่มีใจครอง เป็นหน้าที่ของปฐวีธาตุที่เกิดจากจิต ส่วนการทำให้ปฐวีธาตุนั้นกระทบกันด้วยความตั้งใจโดยก่อให้เกิดเสียงพูดที่ต้องการ เป็นหน้าที่ของกายวิญญูติ การทำเสียงพูดที่เกิดขึ้นพร้อมกับการกระทบให้ถึงความเป็นพยางค์นั้นๆ เป็นหน้าที่ของวจีวิญญูติ

การกระทบกับปฐวีธาตุที่มีใจครองเหมือนพื้นกลอง ปฐวีธาตุที่เกิดจากจิตเหมือนมือที่ใช้ตีกลอง กายวิญญูติเหมือนการเคลื่อนมือ วจีวิญญูติเหมือนเสียง พยางค์ที่แตกต่างกันเหมือนเสียงกลองที่แตกต่างกัน

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

อิทํ วกฺขามิ เอตํ วกฺขามิตี อุปฺปชฺชมานํ จิตฺตํ อญฺจุรูปานิ สมฺภูจาเปติ. เตสํ อพฺภนฺตเร จิตฺตสมฺภูจानา ปถวีธาตฺุ อุปาทินฺนํ ฌณฺญยมานาว อุปฺปชฺชติ. เตน ธาตุฌณฺญเนน สหเว สทฺโท อุปฺปชฺชติ.^{๑๓}

“จิตที่เกิดขึ้นว่า ‘เราจักกล่าวคำนี้’ ย่อมก่อให้เกิดรูปกลาป ๘ ปฐวีธาตุที่เกิดจากจิตภายในรูปเหล่านั้น ย่อมเกิดขึ้นกระทบปฐวีธาตุที่มีใจครอง เสียงพูดย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับการกระทบของธาตุดังกล่าว”

ปฺริมจิตฺตสมฺภูจานาย อุปฺตถมฺภนิกิจจมฺปิ นตฺถิ.^{๑๔}

“หน้าที่ในการอุปถัมภ์ปฐวีธาตุที่มีจิตดวงก่อนเป็นสมภูฐานย่อมไม่มี”

ข้อความนี้หมายความว่าถึงเวลาที่มีพยางค์ปรากฏชัดในเมื่อชนวาระหลายร้อยขณะเป็นไปอยู่ ดังสาธกในคัมภีร์มูลฎีกาว่า

อุปฺตถมฺภนิกิจจํ นตฺถิ ลทฺธาเสวเนน จิตฺเตเนว ฌณฺญนสฺส พลวภาวโต.^{๑๕}

“หน้าที่ในการอุปถัมภ์ด้วยจิตที่ได้รับอาเสวนปัจจัยแล้วย่อมไม่มี เพราะการกระทบมีกำลัง”

ในพากย์นี้ คำว่า “จิตที่ได้รับอาเสวนปัจจยแล้ว” แสดงการได้รับอาเสวนปัจจยจากชนวนวิถิจิตมาก่อน เพราะประสงค์ชนวนจิตดวงแรกที่ได้รับอาเสวนปัจจย และพยางค์หนึ่งที่ปรากฏขัดย่อมไม่สำเร็จด้วยชนวนวาระหนึ่งวิถิเท่านั้น

ถามว่า : เหตุใดพยางค์หนึ่งที่ปรากฏขัดจึงไม่สำเร็จด้วยชนวนวาระหนึ่งวิถิ

ตอบว่า : เพราะควรกล่าวพยางค์หนึ่งด้วยเวลาชั่วขณะติดนิ้วหนึ่งหรือสองครั้ง และชนวนวิถิจิตย่อมเกิดขึ้นหลายแสนโกฏิกขณะในช่วงเวลาติดนิ้วคราวหนึ่ง สมจริงดังสาธกว่า

เอกมตฺตา ตโย รสฺสา ทฺวิมตฺตา ทิฆมฺมุจฺเร
ติมตฺโต ตฺถ คีโต เณยฺโย พยฺยชนา อทุตฺตมตฺติกา.^{๖๖}

“รัสสระ ๓ ตัวมี ๑ मात्रา ทิฆสระมี ๒ मात्रา สระที่มี ๓ मात्रาชื่อว่า คีตะ พยัญชนะมีครึ่ง मात्रา”

[ดู ปรหมัตถทีปนี ปริจเฉทที่ ๘ ข้อ ๔๓]

ในคัมภีร์มิลินทปัญหากล่าวว่า

สาธเก วิหิวาหสเต วิหิพีชานิ เอกจฺจรฺกฺษเณ อฺบุปฺนฺนสฺส จิตฺตสฺส กลฺมฺปิ น อฺเปนฺติ.
กลภาคมฺปิ น อฺเปนฺติ.^{๖๗}

“เมล็ดข้าวเปลือกในร้อยเล่มเกวียนกว่าย่อมไม่เท่ากับส่วนหนึ่ง ใน ๑๖ ส่วนของจิตที่เกิดในขณะติดนิ้ว”

เมื่อบุคคลเปล่งเสียงพยางค์หนึ่ง ความชวนชวายของจิตในการเปล่งเสียงตลอดกาลเพียงนั้นย่อมปรากฏ โดยสภาวะธรรมบุคคลไม่อาจเปล่งเสียงหรือสดับโดยจำกัดว่าเราจะเปล่งเสียงเดียวหรือฟังเสียงเดียว เพราะแม้จะจำกัดเช่นนั้นก็มีการเปล่งเสียงหรือฟังเสียงหลายแสนครั้งโดยความเป็นเสียงก่อนและหลัง ผู้สำคัญว่าเป็นเสียงเดียวมีอยู่เพราะเขาถูกปิดบังด้วยสมุหบัญญัติ (บัญญัติอาศัยหมู่) ขณบัญญัติ (บัญญัติอาศัยกลุ่มก้อน) และสันตติบัญญัติ (บัญญัติอาศัยความต่อเนื่อง)

คำที่เหลือในที่นี้ มีนัยที่ข้าพเจ้า[พระภิกษุจารย์]กล่าวแล้วในกายวิมูติตามสมควร

ในข้อนี้ คำว่า วิญญาณตติ มีความหมายว่า “ให้รับรู้” เหมือนข้อความว่า กาเยน วิญญาณเปติ วาจาญ วิญญาณเปติ^{๑๙} (ให้รับรู้ทางกาย ให้รับรู้ทางวาจา) หรือมีความหมายว่า “ทำให้เกิด” เหมือนข้อความในสุทินนิกัณฑ์ ว่า ติกขตตุ วิญญาณเปติ^{๒๐} (ทำให้เกิดเมถุนธรรม ๓ ครั้ง) ส่วนในที่นี้ควรมีความหมายทั้งสองอย่าง หากเป็นตามนี้ก็มีการเกิดขึ้นของวิญญาณที่เป็นไปทางกายและวาจาสื่อสารทั้งหมดอันปราศจากความต้องการจะให้คนอื่นรับรู้ ดังในคัมภีร์มูลฎีกากล่าวว่า

ปร โภเฏฏกามตาย วินาปิ อภิกุภมนาทิวตตเนน โส จิตตสทฏฐิกาโร อธิปายํ วิญญาณเปติ. สยญจ วิณณายตติ ทิวธาปิ วิณณตติเยว.^{๒๑}

“อาการที่เกิดร่วมกับจิตย่อมให้รับรู้ความมุ่งหมายหรือถูกคนอื่น รับรู้ได้ด้วยการทำให้เกิดการก้าวไปเป็นต้นโดยปราศจากความต้องการจะให้คนอื่นรับรู้ ชื่อว่า วิญญาณตติ โดยมีความหมาย ๒ นัย”

ในบรรดาวิญญาณรูปทั้งสองที่มีความหมายว่า “รูปทำให้รับรู้” กายวิญญาณย่อมถูกรับรู้ได้ด้วยชวนวิธิตามมโนทวารอย่างเดียว หลังจากรับรู้สิ่งที่เคลื่อนไหวของอวัยวะน้อยใหญ่ด้วยจักขุวิญญาณวิธิตี และรับรู้อวัยวะน้อยใหญ่ที่เคลื่อนไหวด้วยกายวิญญาณวิธิตีแล้ว ส่วนวจีวิญญาณย่อมถูกรับรู้ได้ด้วยชวนวิธิตามมโนทวารอย่างเดียว หลังจากที่ได้รับรู้เสียงซึ่งเปล่งออกด้วยโสตวิญญาณวิธิตีแล้ว บุคคลจะรับรู้วจีวิญญาณด้วยชวนวิธิตามปัญจทวารไม่ได้ เพราะวจีวิญญาณทำให้คนอื่นที่รู้จักตนรับรู้จิตของผู้มีร่างกาย แต่ทำให้คนอื่นที่ไม่รู้จักตนรับรู้ไม่ได้ เนื่องจากญาปกเหตุ (เหตุแสดงให้รู้) ย่อมทำให้คนที่รู้จักตนรับรู้ได้ แต่ทำให้คนอื่นที่ไม่รู้จักตนรับรู้ไม่ได้

ด้วยเหตุนั้น การรับรู้วิญญาณตติก่อนจึงเกิดแก่สัตว์ดิรัจฉานซึ่งเห็นร่างกายที่เคลื่อนไหวกระทบสัมผัส หรือได้ยินเสียงแล้วรับรู้ความมุ่งหมายนั้นๆ ของผู้อื่นได้อีกด้วย เพราะถ้าไม่มีการรับรู้วิญญาณตติก็รับรู้ความมุ่งหมายไม่ได้ การรับรู้ความมุ่งหมายของผู้รับรู้วิญญาณตติย่อมไม่มีโดยปราศจากการรับรู้ที่เนื่องกับการหมายรู้มาก่อน [คือมีสัญญาเกำรู้ว่าเสียงนั้นหมายถึงอะไรจึงจะรู้ความหมายได้] ดังนั้น อาจารย์ทั้งหลายจึงประสงค์การหมายเอาความเกี่ยวเนื่องกับการหมายรู้มาก่อนอีกด้วย

ส่วนในวิญญูรูปที่มีความหมายว่า “รูปทำให้เกิด” บุคคลเห็นคนอื่นที่ก้าวไปทาง จักขุวิญญาณวิถิแล้ว ย่อมรับรู้วิญญูติที่ก้าวไปและจิตที่คิดก้าวไปด้วยมโนวิญญาณวิถิ การ ถอยกลับเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน เช่นเดียวกันนี้ บุคคลสดับคำของคนอื่นด้วยโสตวิญญูณวิถิ แล้ว ย่อมรับรู้วิญญูติคือคำพูดและจิตที่คิดจะพูดด้วยมโนวิญญาณวิถิ เมื่อเห็นคนอื่น เคลื่อนไหวอวัยวะทางกายด้วยจิตกำหนด ย่อมรับรู้วิญญูติที่เคลื่อนไหวและจิตกำหนด เมื่อสดับคำของคนกำหนด ย่อมรับรู้วิญญูติที่พูดและจิตกำหนด กิริยาทางกายและวาจา ทุกอย่างมีนัยเดียวกัน

๑๔. ลหุตา คือ ความเบา

มฤดา คือ ความอ่อน

กัมมัญญะ คือ รูปที่ควรแก่กิริยา หมายความว่า รูปที่เหมาะสมแก่กิริยา

กัมมัญญตา คือ ความควรแก่กิริยานั้นแหละ

ความเบาของรูปมีลักษณะไม่หนัก ความอ่อนของรูปมีลักษณะไม่แข็ง ความควร แก่กิริยาของรูปมีลักษณะสมควรแก่กิริยาที่คล้อยตามอาการทางสรีระ^{๒๑}

ความเบาของรูปเป็นต้นแม้เกิดร่วมกันก็ไม่ระคนกันด้วยอำนาจของปัจจัยที่ตรง กันข้ามและปัจจัยที่เหมาะสม หมายความว่า เมื่อบุคคลประจวบกับอุตุ อาหาร หรืออาการ ทางจิตที่ตรงกันข้ามกับสรีระของตน บางคราวธาตุในกายย่อมทำให้สรีระทั้งหมดหรือบางส่วน กระสับกระส่าย ก่อให้เกิดอาไปธาตุเหมือนงูพิษทำให้สรีระเน่าเปื่อย ทำให้สรีระหนักทร งได้ยากเหมือนของหนักที่ยกขึ้นได้ยาก ย่อมทำให้เกิดทุกข์ที่มีความหนักของสรีระเป็นเหตุ ในการเปลี่ยนอิริยาบถ ในขณะนั้น ความเบาของรูปย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ แต่เมื่อประจวบกับ อุตุ อาหาร หรืออาการทางจิตที่เหมาะสมกับสรีระของตน การกระสับกระส่ายของธาตุ ย่อมสงบไป สรีระมีสภาพเบา การเปลี่ยนอิริยาบถย่อมจะไม่มีทุกข์ที่มีความหนักของสรีระ เป็นเหตุ ในขณะนั้น ความเบาของรูปย่อมเกิดขึ้น

ความอ่อนของรูปและความควรแก่กิริยาของรูปอื่นก็มีนัยเดียวกัน แต่โดยความ พิเศษแล้ว ความอ่อนของรูปมีดังนี้คือ ธาตุในสรีระย่อมก่อให้เกิดปฐวีธาตุเหมือนงูพิษ ทำให้

แข็งเหมือนไม้ ทำให้สรีระแข็งกระด้างเหมือนไม้แห้ง ย่อมทำให้เกิดทุกข์ที่มีความแข็งกระด้าง ซึ่งถึงความชำรุดทรุดโทรมของอวัยวะน้อยใหญ่เป็นเหตุในการเปลี่ยนอิริยาบถ พึงกล่าวข้อความอื่นจากนี้[เหมือนข้างต้น]

ความควรแก่กิริยาของรูปมีดังนี้คือ ธาตุในสรีระย่อมก่อให้เกิดวโยธาตุเหมือนนุพิษตั้งศาสตรา ทำให้วโยธาตุไม่สม่ำเสมอ ยังสรีระให้หมุนบิดไปมาเหมือนหนึ่งแคว้นชายแดนที่ถูกโจรกบฏรุกราน จนกระทั่งไม่มีความสุขในอิริยาบถทั้งหมด พึงกล่าวข้อความอื่นจากนี้[เหมือนข้างต้น]

ส่วนเตโชธาตุโปรดทราบว่าเป็นมูลเหตุของธาตุทั้งหมด

[หมายความว่า เมื่อประจวบกับสิ่งที่ไม่เหมาะสม เตโชธาตุจะแปรปรวนก่อน ทำให้ร้อนหรือเย็นมากเกินไป เมื่อเตโชธาตุแปรปรวน ธาตุอื่นก็จะแปรปรวนติดตามมา]

ความเบาของรูปเป็นต้น คืออาการพิเศษที่ประจักษ์โดยความเบาเป็นต้นในการเปลี่ยนอิริยาบถของรูปกาย เปรียบดังความสบายของคนไม่มีโรค ประดุจความอ่อนของหนังที่ฟอกดีแล้ว เหมือนความควรแก่กิริยา[การหลอม]ทองที่หลอมดีแล้ว รูปเหล่านี้จึงชื่อว่า **วิการรูป**

๑๕. คำว่า **จยะ** คือ การเกิดขึ้น หมายความว่า เกิดโดยความเป็นกลุ่มก้อน

อุปจยะ คือ การเกิดก่อนและเกิดต่อมา หมายความว่า การอุบัติขึ้นก่อนและการเจริญเติบโตต่อมา อุป ศัพท์นี้มีความหมายว่า “ก่อน” เหมือนอุทาหรณ์ว่า อุปญญาต (บัญญัติก่อน) และมีความหมายว่า “ข้างบน, ต่อมา” เหมือนอุทาหรณ์ว่า อุปสิตต (รดไว้ข้างบน) ดังสาธกในคัมภีร์มูลฎีกาว่า

อุปสทโท ปจมตฺโต อุปริตฺโต จ โหติ.^{๒๒}

“อุป ศัพท์มีความหมายว่า ‘ก่อน’ และมีความหมายว่า ‘ข้างบน’”

ดังในพระบาลีตรัสว่า

โย อายตนาณํ อาจโย, โส รูปสฺส อุปจโย. โย รูปสฺส อุปจโย, สา รูปสฺส สนฺตติ.^{๒๓}

“การเกิดขึ้นก่อนของ[นิปผันน]รูปมีอยู่ การเกิดขึ้นก่อนนั้นเป็นการเกิดต่อมาของรูป[มีจักขุทสกกกลายเป็นต้น] การเกิดต่อมาของรูปนั้นเป็นการดำเนินไปของรูป”

[คำว่า อุปจย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การเกิดก่อน = อาทิตโต จโย อุปจโย (ปัญจมีตัมปฐิสสมาส อุป ศัพท์เมื่อรรถว่า ก่อน)

- การเกิดต่อมา = อุปริโต จโย อุปจโย (ปัญจมีตัมปฐิสสมาส อุป ศัพท์เมื่อรรถว่า ต่อมา)]

คำว่า ตติ คือ การดำเนินไป

สันตติ คือ การดำเนินไปสืบเนื่องกัน

อีกนัยหนึ่ง สันตติ คือ การดำเนินไปเสมอ หมายความว่า ความเป็นไปของรูปตามที่เกิดขึ้นโดยทำอรรถภาพให้คงอยู่ได้นาน

[คำว่า สนตติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การดำเนินไปสืบเนื่องกัน = สมุพฺพนฺธา ตติ สนตติ (วิเสสนบุรพพท กรรมธารยสมาส)

- การดำเนินไปเสมอ = ปุณฺณปุณฺํ ตติ สนตติ (ทุตติยาตัมปฐิสสมาส)]

การเกิดขึ้นของรูปในขณะถือปฏิบัติสนธิของเหล่าสัตว์ผู้เกิดในครุฑ ชื่อว่า อุปจยะ เพราะเป็นสภาพเกิดขึ้นก่อน ต่อจากนั้นการเกิดขึ้นของรูปในช่วงระยะเกิดตา หู จมูก และลิ้นซึ่งเกิดก่อนอวัยวะทั้งหมด ชื่อว่า อุปจยะ เพราะเป็นสภาพเจริญเติบโตต่อมา ภายหลังจากนั้นการเกิดขึ้นของกระแสน้ำที่มีเหตุ ๔ ตลอดชีวิต ชื่อว่า สันตติ ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

นทีตีเร นิชาตกุปสมี อุทกุคฺคมนกาโล วีย อาจโย นิพฺพตฺติ. ปริบุญฺณกาโล วีย อุปจโย วทฺธิ. อชฺโฆตฺตริตฺวา คมนกาโล วีย สนตติ ปวตฺติ.^{๒๔}

“การอุปบัติเกิดเหมือนเวลาน้ำขึ้นในบ่อน้ำที่ขุดไว้ใกล้ฝั่งแม่น้ำ ชื่อว่า การเกิดขึ้นก่อน การเจริญเติบโตเหมือนเวลาน้ำเต็มบ่อ ชื่อว่า การเกิดขึ้นต่อมา ความเป็นไปเหมือน

เวลาน้ำท่วมล้น ชื่อว่า การดำเนินไป”

ส่วนในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “การเกิดขึ้นของรูปในช่วงเกิดจักขุทสกกลาปเป็นต้นหลังจากถือปฏิสนธิแล้ว ชื่อว่า **อุปจยะ** หลังจากนั้นชื่อว่า **สันตติ**” ข้อความนั้นย่อมสมควรโดยปริยายดังกล่าว

[คัมภีร์วิภาวนีกกล่าวถึงการเกิดขึ้นและการเจริญเติบโตต่อมาไว้ร่วมกันโดยไม่แยกความหมายของ อุป อุปสรรคเป็น ๒ นัยตามคัมภีร์มูลฎีกา มตินั้นก็สมควร]

อุปจยะ คือ การเกิดขึ้นของรูปในขณะถือปฏิสนธิของสัตว์ผู้เกิดในที่ขึ้นแฉะและโอปปาติกะ เพราะมีสภาพเกิดขึ้นก่อนและเจริญเติบโตอย่างบริบูรณ์

สันตติ คือ การเกิดขึ้นของรูปหลังจากนั้น

แม้รูปที่เกิดจากสมุฏฐาน ๓ [จิตตขรูป อุตขรูป และอาหารขรูป] ก็มีสันตติปัจจุบันเฉพาะๆ คือ รูปชนิดหนึ่งๆ นั้นมีระยะเวลา ๓ ช่วงโดยการเกิดขึ้นก่อน เจริญเติบโตและดำเนินไป

การเกิดขึ้นก่อน คือ สภาพที่รูปเกิดขึ้นก่อนรูปทั้งหมดในกระแสรูปหนึ่ง

การเจริญเติบโต คือ สภาพเกิดขึ้นของรูปที่เจริญเติบโตต่อจากนั้น

การดำเนินไป คือ สภาพเกิดขึ้นด้วยการดำรงอยู่และดำเนินไปอย่างต่อเนื่องไม่เติบโตอีกในเมื่อการเจริญเติบโตสิ้นสุดแล้ว

อนึ่ง การเกิดขึ้นก่อนและการเจริญเติบโต ชื่อว่า **อุปจยะ** ส่วนการดำเนินไปชื่อว่า **สันตติ**

กล่าวโดยสังเขป พึงทราบอุปจยะและสันตติเมื่อพบเห็นระยะกาลต่างกันคือการเกิดขึ้นก่อน การเจริญเติบโต และการดำเนินไปที่ประจักษ์ในกระแสรูปซึ่งมีใจครองหรือไม่มีใจครองทั้งหมด เช่น ต้นไม้ ต้นหญ้า กิ่งไม้ ใบไม้ ดอก และผลเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นก่อน เมื่อเกิดแล้วย่อมเจริญเติบโต เมื่อการเจริญเติบโตสิ้นสุด ย่อมดำเนินไปอย่างต่อเนื่องโดยไม่เติบโตอีกแล้วดับสูญไป

ชรา คือ ความแก่

อีกนัยหนึ่ง **ชรา** คือ รูปทำให้รูปอื่นแก่ คือถึงความแก่

[คำว่า ชรา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ความแก่ = ชีรณ ชรา (ภาวสาธนะ)
- รูปทำให้รูปอื่นแก่ = ชีรณติ เอตยาติ ชรา (กรณสาธนะ)]

ชรตา คือ ความแก่นั่นนั่นเอง

คำว่า **นิจจะ** คือ สภาพเที่ยงด้วยความเกิด ความแก่ และความพินาศ หมายถึง อสังขตธรรม (ธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง)

คำว่า **อนิจจะ** คือ สภาพไม่เที่ยง หมายถึง สังขตธรรม (ธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่ง)

อนิจจตา คือ ความไม่เที่ยง หมายถึง ความพินาศ

(๑๙๐) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “คำว่า **อนิจจะ** คือ สภาพที่ไม่ควรเข้าถึงโดยความเป็นของเที่ยงไม่แปรปรวน” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะ นิจุจ (เที่ยง) ศัพท์ปรากฏชัดในพระศาสนาและในโลก นิจุจ ศัพท์นั้นเมื่อประกอบด้วย น อักษรก็กล่าวว่า อนิจจุจ (ไม่เที่ยง) ในที่นี้

[คัมภีร์วิภาวณีเห็นว่า คำว่า อนิจจุจ ตัดบทเป็น น + อิจจุจ (อิ ธาตุ + ริจุจ ปัจจัย) เมื่อแปลง น เป็น อนุ ตามหลักภาษาก็มีรูปว่า อนิจจุจ แต่คัมภีร์ปรมัตถทีปนีเห็นว่ามาจาก น + นิจุจ แปลง น เป็น อ เหมือนคำว่า อสุสมณ (น + สมณ) เป็นต้น]

๑๕. ลักษณะรูป คือ รูปที่เป็นเครื่องสังเกต กล่าวคือ ตัดสินธรรมทั้งหลายว่า ธรรมเหล่านี้เป็นสังขตธรรม หมายความว่า รูปที่ทำให้สังเกตรู้ความเป็นสังขตธรรม ดังพระพุทธทวจะในอังคุตตรนิกายว่า

ตีณิมานิ ภิกขเว สงฺขตสฺส สงฺขตลกฺขณานิ. กตมานิ ตีณิ, อุปปาโท ปญฺญาติ, วโย ปญฺญาติ, จิตฺตสฺส อญฺญถตฺตํ ปญฺญาติ.^{๒๕}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ลักษณะแปรปรวนของสังขตธรรมมี ๓ อย่างเหล่านี้ ๓ อย่าง

เป็นไฉน คือการเกิดขึ้นปรากฏ การเสื่อมไปปรากฏ และการแปรปรวนของสภาวะอันตั้งอยู่ปรากฏ”

๑๖. ชาติริปู (รูปคือการเกิดขึ้น) ปรากฏในพระบาลี จึงควรกล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้] ท่านจึงกล่าวว่า ชาติริปูเมว (อนึ่ง ในการแสดงรูปโดยย่อนี้ ชาติริปูนั้นเทียวมิเรียกโดยชื่อว่า อุปจยะ และสันตติ) เป็นต้น

คำว่า เอตถ คือ ในการแสดงรูปโดยย่อนี้

ชาติ คือ การเกิดขึ้น กล่าวคือ การปรากฏ

อีกนัยหนึ่ง ชาติ คือ รูปทำให้เกิดรูปอื่น

[คำว่า ชาติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การเกิดขึ้น = ชนํ ชาติ (ภาวสาธนะ)

- รูปทำให้เกิดรูปอื่น = ชายนติ เอตยาติ ชาติ (กรณสาธนะ)]

คำว่า “มิเรียกโดยชื่อว่า อุปจยะ (การเกิดขึ้นของรูป) และสันตติ (การดำเนินไปของรูป)” หมายความว่า เพราะการเกิดขึ้นของรูปประกอบด้วยระยะกาลเช่นนั้น ความจริงการเกิดขึ้นของรูปย่อมทำรูปในขณะปฏิสนธิให้ปรากฏก่อน ทั้งทำอายตนะที่ยังไม่บริบูรณ์ให้บริบูรณ์อีกด้วย และทำให้รูปที่บริบูรณ์แล้วดำเนินไปต่อเนื่องไม่ขาดช่วงตลอดกาลนาน

คำว่า เอกาทสวธิ (รูปทั้ง ๑๑ อย่าง) คือรูปทั้ง ๑๑ อย่างโดยรวมมหาภูตรูปเป็นต้นแบบไม่นับซ้ำ

อธิบายคาถาสรูป

๑๗. พระอนุรุทธาจารย์ถามว่ารูปจำแนกเป็น ๒๘ อย่างโดยองค์ธรรมอย่างไร แล้วแสดงรูป ๑๑ อย่างนั้นโดยองค์ธรรมด้วยคาถาว่า ภูตปฺปสาทวิสยา (ภูตรูป ปสาทรูป โคจรรูป) เป็นต้น เพราะรูป ๒๘ อย่างที่มีอยู่ในรูป ๑๑ อย่างปรากฏชัดตามข้อความที่กล่าวมาแล้ว ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อฏฺฐารสวธิ (รูป ๒๘ อย่าง)

พึงประกอบบอกว่า ภูตรูป ๔ ปสาทรูป ๕ โคจรรูป ๔ โดยไม่นับซ้ำกัน ภาวรูป ๒ และหทัยรูป ๑ รูป ๑๖ อย่างดังกล่าวพร้อมทั้งชีวิตรูปและอาหารรูป เป็นรูป ๑๘ อย่าง เช่นเดียวกันนี้ อนิปันนรูป ๑๐ คือ ปริจเฑรูป ๑ วิญญูติรูป ๒ วิการรูป ๓ โดยไม่นับซ้ำกัน และลักษณรูป ๔ โดยประการดังนี้ รูปมี ๒๘ อย่างโดยองค์ธรรม

ในบรรดารูปเหล่านี้ รูปชนิดหลัง ๑๐ อย่างไม่ถูกปัจจัยทำให้เกิดขึ้น เพราะไม่มีจริงโดยสภาวะ จึงชื่อว่า อนิปันนรูป

อีกนัยหนึ่ง อนิปันนรูปที่แสดงไว้โดยย่อและพิสดารในพระอภิธรรม ไม่ควรกล่าวว่าไม่เกิดขึ้นโดยสภาวะ หรือไม่มีจริงโดยปรมัตถ์ เพราะมีอยู่โดยลักษณะปรมัตถ์ที่สำเร็จโดยความเป็นสภาวะธรรมล้วนๆ เช่นนั้นโดยล่องความสำเร็จด้วยบัญญัติ มิฉะนั้นแล้ว แม้นิพพานที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง ซึ่งปราศจากลักษณะคือการเกิดขึ้น ก็ควรชื่อว่าไม่มีอยู่โดยสภาวะและไม่มีจริงโดยปรมัตถ์ ดังนั้น รูป ๑๐ อย่างนี้จึงชื่อว่า อนิปันนรูป เพราะปราศจากลักษณะคือการเกิดขึ้น หาใช่เพราะไม่มีโดยสภาวะ ข้อความดังกล่าวย่อมสมควร

อธิบายการจำแนกรูป

๑๘. ในการจำแนกรูป ลำดับแรกพระอนุรุทธาจารย์บรรยายคำที่ขึ้นต้นว่า สัพพณฺจ (อนึ่ง รูป ๒๘ อย่างทั้งหมดนี้ แม้มีอย่างเดียว คือไม่มีเหตุ มีปัจจัยปรุงแต่ง มีอาสวะ เป็นสิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้น เป็นโลกียะ เป็นกามาวจร รับอารมณ์ไม่ได้ มิใช่สิ่งที่ควรละ แต่ก็ถึงการจำแนกได้หลายอย่างโดยประเภทแห่งรูปภายในและรูปภายนอกเป็นต้น) เพื่อแสดงนัยที่กล่าวว่ารูปมีอย่างเดียวเช่นนี้ว่า รูป ๒๘ อย่างทั้งหมดตามที่แสดงไว้โดยย่อนี้ แม้มีอย่างเดียวโดยความไม่มีเหตุ มิใช่มี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นรูปที่มีเหตุและรูปที่ไม่มีเหตุ เช่นเดียวกันนี้ รูปมีอย่างเดียวโดยความมีปัจจัยปรุงแต่ง มิใช่มี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นรูปที่มีปัจจัยปรุงแต่งและรูปที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง เป็นต้น

(๑๘๑) ในคัมภีร์วิภาวีกกล่าวว่า “พระอนุรุทธาจารย์กล่าวคำที่ขึ้นต้นว่า สัพพณฺจ ปเนตฺ เพื่อแสดงนัยที่กล่าวว่ารูปมีอย่างเดียวเป็นต้นตามที่แสดงไว้โดยย่อ” โดยดำริว่า

“แม้หนัยที่รูปมีอย่างเดียวกันก็เป็นการจำแนกรูป” ข้อความนั้นไม่สอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์อิทธิมัตถสังคหะ เพราะพระอนุรุธาจารย์จกกล่าวว่า “[บัณฑิตทั้งหลาย]ย่อมจำแนกรูป ๒๘ อย่าง โดยประเภทแห่งรูปภายในเป็นต้น ตามสมควร” ข้อความดังกล่าวแสดงว่าการแจกแจงรูปภายในเป็นต้นเท่านั้นจึงเป็นการจำแนกรูป

ในประโยคนั้น รูปทั้งหมดไม่มีเหตุ เพราะปราศจากการประกอบกับเหตุ หมายความว่า ไม่มีการจำแนกว่ารูปใดรูปหนึ่งมีเหตุ หรือรูปใดรูปหนึ่งไม่มีเหตุ

มีข้อความ[ในคัมภีร์อิทธิมัตถสังคหะ]ว่า “มีปัจจัยปรุงแต่ง มีอาสวะ เป็นสิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้น เป็นโลกียะ” แต่ควรมีลำดับความว่า “มีปัจจัยปรุงแต่ง เป็นสิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้น เป็นโลกียะ มีอาสวะ” เพราะพบบอย่างนั้นในพระบาลีและเป็นคู่เหมือนกัน^๒ ส่วนคำอื่น [คือเป็นกามาวจร รับอารมณ์ไม่ได้ มิใช่สิ่งที่ควรละ] แม้ไม่สอดคล้องกับลำดับในพระบาลีก็สมควรเพราะไม่มีคู่เหมือนกัน

รูปที่เกิดร่วมกับปัจจัยที่ก่อให้เกิดตน เรียกว่า **สัปปัจจัยะ** (มีปัจจัยปรุงแต่ง)

รูปที่ถูกปัจจัยรวมกันแล้วทำให้เกิดขึ้น เรียกว่า **สังขตะ** (เป็นสิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้น)

รูปที่นับเนื่องในโลกคืออุปาทานขันธ์ ๕ เรียกว่า **โลกียะ** (นับเนื่องในโลก)

รูปที่เกิดร่วมกับอาสวะที่เป็นไปปรารถนา เรียกว่า **สาสวะ** (มีอาสวะ)

รูปที่แม้เกิดในกระแสจิตของอกนิฏฐพรหมก็เรียกว่า **กามาวจร** เพราะนับเนื่องในกามตัณหา เนื่องจากเป็นอารมณ์ของกามตัณหา

รูปที่ไม่มีอารมณ์ใดๆ ที่ตนรับรู้ได้ เรียกว่า **อนารัมมณะ** (รับอารมณ์ไม่ได้)

สภาวะธรรมใดแม้ถูกละได้[ชั่วขณะ]ด้วยความเพียรอื่น ก็ไม่ถูกละ[โดยสิ้นเชิง]เมื่อยังมีมูลเหตุอยู่ เพราะจะเกิดขึ้นอีกแน่นอน [หมายถึงแม้รูปพรหมจะไม่มีรูปด้วยความเพียรในรูปฌานที่คลายความยินดีในรูป ก็จะมาเกิดในปัญจโวการภูมิอีกเมื่อยังมีมูลเหตุคือตัณหาที่ยินดีในภพ] สภาวะธรรมใดที่ยังละไม่ได้ก็ถูกละได้[โดยสิ้นเชิง]ในเมื่อละเหตุแล้ว เพราะจะไม่เกิดขึ้นอีก [หมายถึงแม้ในปัจจุบันจะยังมีรูปอยู่ แต่ถ้ากำจัดตัณหา

ได้แล้วก็จะบรรลุนิพพานที่ไม่มีรูปเกิดขึ้น] สภาวธรรมนั้นมีใช้สิ่งที่ควรละ เพราะมิใช่ฐานะแห่งความเพียร เพื่อละ รูปก็เป็นอย่างนี้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อุปปาทพฺพเมว (มิใช่สิ่งที่ควรละ) หมายความว่า ไม่ควรบำเพ็ญเพียรเพื่อละ เพราะมิใช่ฐานะ

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **อุปปาทัพพะ** เพราะละไม่ได้โดยปราศจากการละมูลเหตุ

[คำว่า อุปปาทพฺพ มาจาก น ศัพท์ + ป ศัพท์ + หา ธาตุ = ละ + ตพฺพ ปัจจัย ตามนัยแรก ลง ตพฺพ ปัจจัยในอรรถอหะ = ควร มีความหมายว่า “มิใช่สิ่งที่ควรละ” ตามนัยหลังลงในอรรถสักกะ = สามารถ มีความหมายว่า “เป็นสิ่งที่ละไม่ได้” หมายถึง หากปราศจากการละมูลเหตุคือการละต้นเหตุแล้วก็จะละรูปไม่ได้]

ถามว่า : หากเป็นตามนี้ พระดำรัสว่า รูปิ ภิกฺขเว น ตุมหากิ. ตํ ปชหถ. ตํ โว ปหีนํ ที่สมรุตตํ อุตถาย หิตาย สุขาย ภวิสสตี^{๒๗} (ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปนี้มีโทษของเธอ จงละรูปนั้นเถิด รูปที่เธอละได้แล้วนั้นย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขตลอดตราตรีนาน) ย่อมสมควรอย่างไร

ตอบว่า : พระดำรัสนั้นตรัสหมายเอาการละราคะที่มีรูปเป็นอารมณ์ ดังพระพุทธวจนะว่า

รูปเ ช โข ราช โย ฉนฺโท, โย ราโค, ยา นนฺที, ยา ตณฺหา, ตํ ปชหถ. เอวํ ตํ รูปิ ปหีนํ ภวิสสตี อุกฺคินฺนํมุลํ ตาลาวตฺถุกตํ อนภาวํกตํ อายตฺติ อนุปฺปาทมมํ.^{๒๘}

“ดูกรราคะ ความปรารถนา ความกำหนดเพิลิตเพลินยินดีในรูป มีอยู่ เธอจงละความปรารถนา ความกำหนดเพิลิตเพลินยินดีในรูปนั้น เมื่อรูปถูกละได้อย่างนี้ จักมีรากขาดไป ถูกทำให้เหมือนตาลยอดด้วน ไม่หวนกลับมาอีก ไม่เกิดขึ้นต่อไป”

โปรดทราบนัยดังกล่าวในกุศลธรรมเป็นต้นอื่นซึ่งมิใช่ธรรมที่ควรละ

เอว (นั่นเทียว) ศัพท์[ใน อุปปาทพฺพเมว] พึงประกอบในบทก่อนๆ ในประโยค ว่า สพฺพญจ ปเนตํ เป็นต้น

[ตามหลักภาษา ท่านผู้แต่งมักประกอบ เอว ศัพท์ซึ่งทำหน้าที่ย้ำความ แปลตามศัพท์ว่า

“เท่านั้น นั่นเทียว นั่นเอง” ไว้ในบทสุดท้าย แต่ เอว ศัพท์ก็ติดตามไปประกอบในบทอื่นๆ ได้เช่นกัน การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า **อิทธิกรณัย** คือ การติดตามมาประกอบ ด้วยเหตุนี้ เอว ศัพท์ใน อุป-
 ฆาตพหุเมว = อุปฆาตพหุ + เอว จึงติดตามไปประกอบกับบทหน้าทุกๆ บทเป็นรูปว่า อเหตุกั เอว,
 สปปจจยั เอว, สาสว เอว, สงขต เอว, โลกีย เอว, กามาวจร เอว, อนารมณ เอว]

อิติ ศัพท์มีความหมายว่า “เบื้องต้น” หรือ “ประเภท” ทำหน้าที่รวบรวมหน้าที่
 ปรากฏในพระบาลีเป็นต้นว่า

นเหตุ^{๒๙}

“ไม่ใช่ชื่อว่าเหตุ”

เหตุวิปยุตติ^{๓๐}

“ไม่ประกอบกับเหตุ”

อัมมัตตะ (ธรรมภายใน) คือ หมู่ธรรม[รูปนาม]ที่มีอยู่ภายในกายของบุคคลนั้นๆ

อัมมัตติกะ (ธรรมที่ประจักษ์ในหมู่ธรรมภายใน) คือ หมู่ธรรม ๖ อย่างมีจักขุ-
 ประสาทเป็นต้นพร้อมทั้งจิตที่ตณฺหาธิบดีมน โดยมิรู้ปริเคราะห์ว่า ธรรมที่ประจักษ์ในธรรม
 ภายใน ชื่อว่า **อัมมัตติกะ**

ธรรมดังกล่าวเรียกว่า **อัมมัตตัมมัตตะ** (ธรรมภายในแท้) ส่วนรูปธรรมมีรูปารมณ
 เป็นต้นและนามธรรมมีผัสสะ เป็นต้นเหล่านี้ได้ชื่อว่า **พาหิระ** (ธรรมภายนอก) เพราะมี
 ความยึดมั่นด้วยตณฺหาน้อยกว่าธรรมภายใน เปรียบดังแก้วมณี ทองคำ หรือเงินย่อมถูก
 มหาชนในโลกฝังไวนอกเรือน ส่วนกระเจาด กระจดง หม้อ หรือจานย่อมถูกเก็บไว้ในเรือน
 บุคคลย่อมจะสละของอย่างหลังแล้วรักษาของอย่างแรก แก้วมณี เป็นต้นจึงเรียกว่า สมบัติ
 ภายใน เพราะมีตณฺหาธิบดีมนแน่นแฟ้น ส่วนของอย่างหลังเรียกว่า สมบัติภายนอก ข้อนี้ก็
 มีอุปไมยฉนั้น

ความจริงในเรื่องนี้ ถ้าบุคคลทำได้ก็จะสละธรรมคือรูปารมณและผัสสะ เป็นต้น
 ทั้งหมดแล้วรักษาจักขุประสาท เป็นต้นทั้ง ๖ การที่รูปธรรมกับนามธรรมเป็นธรรมภายใน

หรือธรรมภายนอก กล่าวไว้โดยจำแนกตามความแน่นแฟ้นหรือความอ่อนกำลังของตัณหา ยึดมั่น มิได้กล่าวไว้โดยจำแนกตามสถานที่เกิด

(๑๙๒) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “ชื่อว่า รูปภายใน เพราะเกิดขึ้นอาศัยตนคือ ร่างกาย แม้รูปอื่นที่เกิดในร่างกายจะมีอยู่ แต่จักขุประสาทเป็นต้นได้ชื่อว่า รูปภายใน โดย ความเป็นสำนวน” ข้อความนั้นไม่งาม

(๑๙๓) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “คำว่า **อชฌัตตะ** คือ รูปที่เกิดอาศัยจิตซึ่ง เรียกว่าตนโดยความเป็นเหตุของจิต คำว่า **อชฌัตติกะ** คือ รูปที่เกิดอาศัยจิตนั้นนั่นเอง [โดยลง ฌิก ปัจจัยในอรรถสัทธที่ที่ไม่มีความหมายใดๆ]” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะหากมี ข้อความดังกล่าว การที่จิตเป็นธรรมภายในย่อมไม่มี และมีความไม่ต่างกันระหว่างธรรม ที่ชื่อว่าอชฌัตตะกับอชฌัตติกะ

ส่วนความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “อีกนัยหนึ่ง จักขุประสาทเป็นต้นมีชื่อพิเศษว่า ธรรมภายใน เพราะมีอุปการะแก่ร่างกายมากเหมือนกับพูดว่า ‘ถ้าพวกเราไม่มี ท่านก็จัก เป็นดังท่อนไม้’” ข้อความนั้นย่อมสมควร เพราะเหล่าสัตว์ยึดมั่นแน่นแฟ้นในธรรมเหล่านั้น เนื่องจากมีอุปการะมาก

๒๑. รูปทั้ง ๗ อย่าง ชื่อว่า **ทวารรูป** (รูปเป็นเหตุเกิดของวิถิจิตและกรรม) เพราะ ทำให้เกิดวิถิจิตและกรรมมีปาณาติบาตเป็นต้นตามลำดับ

ปสาทรูป ๕ อย่าง ชื่อว่า **อุปปัตติทวาร** (เหตุเกิดวิถิจิต)

ส่วนวิญญูติรูป ๒ อย่าง ชื่อว่า **กรรมทวาร** (เหตุเกิดกรรม)

๒๓. [รูป ๑๒ อย่างคือ ปสาทรูป ๕ และวิสยรูป ๗] ชื่อว่า **โอฬาริกรูป** (รูป หยาบ) เพราะมีสภาพหยาบโดยปกติ และหน้าที่ของตนคือการกระทบก็หยาบ

ชื่อว่า **สันติเกรูป** (รูปใกล้) เพราะใช้ปัญญารับรู้รูปที่อยู่ใกล้ได้อย่างรวดเร็ว

ในคำว่า **สพปฏิขรูปมฺจ** (รูปที่มีการกระทบระหว่างปสาทรูปกับจิต) นี้ คำว่า **ปฏิขะ** คือ การกระทบ

การกระทบมี ๒ อย่าง คือ การกระทบระหว่างอารมณ์กับนามธรรมที่รับอารมณ์ และการกระทบกันระหว่างมหาภูตรูป

การกระทบระหว่างอารมณ์กับนามธรรมที่รับอารมณ์ คือ การกระทบที่ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในทวารคือปสาทรูปและภวังคจิตนี้

การกระทบกันระหว่างมหาภูตรูป คือ การกระทบที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงกำเริบ กระเทือน บีบคั้น และพินาศไปเป็นต้นในรูปธรรมที่มีลักษณะแปรปรวน

สัปปฏิขะ คือรูปที่มีการกระทบ

(๑๙๔) ในคัมภีร์วิภาวนีถือเอาการกระทบกันระหว่างอารมณ์กับนามธรรมที่รับอารมณ์ โดยเปรียบการกระทบกันระหว่างมหาภูตรูปว่า “การเผชิญหน้า คือการพบกันของรูปธรรมที่สัมผัสปสาทรูปหรือไม่สัมผัสปสาทรูปโดยเนื่องกับที่ตั้ง ชื่อว่า ปฏิขะ เพราะเป็นเหมือนปะทะกัน เหมือนดังเมื่อคนสองคนปะทะกัน คนอ่อนแอย่อมจะโยกไหว ฉันทใดเมื่อมีการเผชิญหน้ากันเช่นนี้ ภวังคจิตที่มีกำลังน้อยย่อมไหวเพราะมีสภาพเป็นนามธรรมฉันทนั้น” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะการกระทบของกระแสรูปภายในกับกระแสรูปภายนอกที่ประจักษ์ในโลกซึ่งทำให้เกิดการติด ผูก ค้ำจุน ทรงไว้ และเคลื่อนไหวเป็นต้น หรือทำให้เกิดการเจริญ เสื่อม ตัด ผ่า ละลาย และกระจัดกระจายเป็นต้นในรูปธรรม ก็นับเข้าในที่นี้ไม่ได้ ทั้งการกระทบดังกล่าวก็เป็นอย่างอื่นไม่ได้โดยไม่มีการกระทบคือการชุมนุม[ของรูป]ที่เนื่องกับการอุดหนุน[ทำให้เจริญ]หรือเบียดเบียน[ทำให้เสื่อม]

รูปอย่างอื่น คือรูป ๑๖ อย่าง ชื่อว่า **สุขุมรูป** (รูปละเอียด) **ทวารูป** (รูปไกล) หรือ **อัมปปฏิขรูป** (รูปที่ไม่มีการกระทบระหว่างปสาทรูปกับจิต) โดยตรงกันข้ามกับข้อความที่กล่าวไว้แล้ว

๒๔. รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง[ที่เกิดจากเหตุ ๔] ตั้งอยู่ในกาย ชื่อว่า **อุปาตินนรูป** บ้างรูปที่เกิดจากกรรมอย่างเดียว ชื่อว่า **อุปาตินนรูป** บ้าง รูปทั้งสองอย่างนั้นชื่อว่า **อุปาตินนรูป** เพราะถูกตัณหาภิภุจียัตถ์มัน แต่รูปที่เกิดจากกรรมได้ชื่อว่า **อุปาตินนรูป** โดยตรง

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะถูกยึดมั่นด้วยความเป็นไปเสมอในกระแสน้ำของเหล่าสัตว์

ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า กัมมขี อูปาทินรูป (รูปที่เกิดจากกรรม ชื่อว่า อูปาทินรูป)

อูปาทินรูป คือ รูปที่ถูกตัณหาภักขียึดมั่นด้วยนัยว่า “รูปนี้ของเรา” เป็นต้น ส่วนในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

ตณฺหาภักขีหิ อูเปเตน กมฺมุนา อตฺตโน ผลภาเวน อาทินฺนํ คหิตํ^{๓๑}

“อูปาทินรูป คือ รูปที่ถูกกรรมที่ประกอบด้วยตัณหาภักขียึดเอาโดยความเป็นผลของตน”

[คำว่า อูปาทิน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- รูปที่ถูกตัณหาภักขียึดมั่น = ตณฺหาภักขีหิ ภุสํ อาทียตีติ อูปาทินฺนํ (อุป ศัพท์มีอรรถว่า ยิ่ง)

- รูปที่ถูกกรรมที่ประกอบด้วยตัณหาภักขียึดเอาโดยความเป็นผล = ตณฺหาภักขีหิ อูเปเตน กมฺมุนา ผลภาเวน อาทียตีติ อูปาทินฺนํ (อุป ศัพท์มีอรรถว่า ประกอบ)]

๒๕. สนิทฺสสนรูป (รูปที่เห็นได้) คือ รูปที่เป็นไปร่วมกับสภาพที่ถูกเห็น

คำว่า **นิทฺสสนะ** คือ สภาพที่เห็นได้ด้วยจักขุวิญญาณ

สภาพที่เห็นได้ด้วยจักขุวิญญาณแม้มีสภาวะไม่ต่างกันกับรูปารมณฺคือสี] ก็กล่าวไว้ให้เหมือนต่างกัน หากเป็นตามนี้ การรู้ข้อความพิเศษ[คือหน้าที่ของรูปารมณฺ]จึงมิได้

[สภาพที่เห็นได้ด้วยจักขุวิญญาณ ก็คือรูปารมณฺนั่นเอง สนิทฺสสนรูป จึงหมายถึงรูปารมณฺที่เห็นได้ด้วยจักขุวิญญาณ แม้คำว่า สนิทฺสสนรูป และ รูปารมณฺ จะหมายถึงรูปารมณฺเหมือนกันก็กล่าวไว้สองชื่อเหมือนทำให้ต่างกัน เพื่อแสดงข้อความว่าหน้าที่ของรูปารมณฺคือสภาพที่เห็นได้ด้วยจักขุวิญญาณ]

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **นิทสสนะ** คือ หน้าที่ของจักขุวิญญาณ

[คำว่า นิทสสน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาพที่เห็นได้ หมายถึง หน้าที่ของรูปารมณ = นิทสสนสสุ ภาโว นิทสสน (อันต-
โลปสมาส)

- การเห็น หมายถึง หน้าที่ของจักขุวิญญาณ = นิทสสียเต นิทสสน (ภาวสาธนะ)]

สนิทสสนรูป (รูปที่เห็นได้) คือ รูปที่เป็นไปรวมกับการเห็น

๒๖. พึงประกอบบทว่า รูป ๕ อย่าง คือ ปสาทรูป ๒ มีจักขุประสาทเป็นต้นรับ
อารมณ์ด้วยการไม่สัมผัสสวัตถุ และปสาทรูป ๓ มีขานประสาทเป็นต้นรับอารมณ์ด้วยการ
สัมผัสสวัตถุ ชื่อว่า โคจรคาหิกรูป (รูปที่รับอารมณ์ได้)

อารมณ์ที่สัมผัสสวัตถุ คือ อารมณ์ที่เกิดขึ้นแนบชิดกับปสาทรูป

อารมณ์ที่ไม่สัมผัสสวัตถุ คือ อารมณ์ที่เกิดขึ้นพ้นจากวัตถุแม้เพียงปลายผม

ถามว่า : เหตุใดจักขุประสาทเป็นต้น ๒ อย่างจึงรับอารมณ์ที่ไม่สัมผัสสวัตถุ
และขานประสาทเป็นต้น ๓ อย่างรับอารมณ์ที่สัมผัสสวัตถุ

ตอบว่า : เพราะมีเหตุปัจจัยต่างกัน หมายความว่า แสงสว่างเป็นเหตุให้จักขุ-
ประสาทรับรู้รูป และอากาศเป็นเหตุให้โสตประสาทรับรู้เสียง ถ้าจักขุประสาทกับรูปเกิด
ขึ้นแนบชิดกัน เครื่องอุปถัมภ์คือแสงสว่างย่อมไม่ได้โอกาส ถ้าโสตประสาทกับเสียงเกิด
ขึ้นแนบชิดกัน เครื่องอุปถัมภ์คืออากาศก็ไม่ได้โอกาสเช่นกัน

ส่วนวาโยธาตุ อาโปธาตุ และปฐวีธาตุเป็นเหตุให้ขานประสาทเป็นต้น ๓ อย่าง
รับรู้กลิ่น ฯลฯ วาโยธาตุคือลมในจมูกที่สุดกลิ่น เป็นเหตุให้กลิ่นสัมผัสสวัตถุ อาโปธาตุคือ
น้ำที่เปียกกลิ่น เป็นเหตุให้รสสัมผัสสวัตถุ เพราะรสแผ่ซ่านสู่ลิ้นที่แห้งไม่ได้ และปฐวีธาตุก็เป็น
เหตุให้เกิดการกระทบ เพราะแสงสว่างหรืออุลลึที่อาศัยของปฐวีธาตุซึ่งอ่อนกำลัง แม้สัมผัส
กายก็ไม่กระทบกายประสาท

โดยประการดังนี้ ปสาทรูปรับรู้อารมณ์ต่างกันด้วยการสัมผัสหรือไม่สัมผัสวัตถุ เพราะมีเหตุปัจจัยต่างกัน

ในบรรดารูปเหล่านั้น ลำดับแรก การที่จักขุประสาทรับเอาอารมณ์ที่ยังไม่สัมผัส [วัตถุ] ย่อมประจักษ์ชัดเจน เพราะจักขุประสาทไม่เห็นสีดำหรือโคนคิ้วที่อยู่ใกล้ แต่เห็นสีที่ใหญ่โตมีดวงจันทร์เป็นต้นหรือสีที่ถูกปิดบัง มีแก้วผลึกเป็นต้นในที่ไกลได้ ทั้งการกำหนด ทิศทางของจักขุประสาทก็ปรากฏชัด

ถามว่า : โสตประสาทรับเอาอารมณ์ที่ยังไม่สัมผัส[วัตถุ] ย่อมปรากฏอย่างไร เพราะเสียงแต่ที่ไกลต้องใช้เวลานานจึงจะได้ยิน ทั้งเสียงที่เกิดทางทิศตะวันตก เมื่อมีพระเจดีย์ใหญ่เป็นต้นคั่นอยู่ ก็ได้ยินทางทิศใต้บ้าง ทิศเหนือบ้าง หรือไม่ได้ยินบ้าง

ตอบว่า : กลุ่มเสียงที่เกิดขึ้นปรากฏชัดแก่คนที่ยืนอยู่ใกล้ตั้งแต่คนแรกจนถึง คนสุดท้ายตามลำดับ และกำลังแห่งการกระทบ[ที่โสตประสาท]ก็มีกำลัง ชวนวิถิจิตที่รับรู้ เราฟังอยู่ ย่อมดำเนินไปอย่างรวดเร็วต่อเนื่องไม่ขาดช่วง ส่วนคนที่ยืนอยู่ไกลจะมีกำลัง กระทบน้อย จึงไม่ปรากฏชัดในเบื้องต้นแรก จะชัดเจนได้โดยความเป็นกลุ่มเสียงในท่ามกลาง หรือที่สุด ต่อเมื่อผ่านไปนานชวนวิถิจิตที่รับรู้จึงจะดำเนินไปได้ พวกเขาจึงสำคัญว่าได้ยิน เสียงเบาหรือใช้เวลานานกว่าจะได้ยิน

เสียงย่อมดำเนินไปตามธาตุที่อาศัยต่อๆ มา เมื่อดำเนินไปอยู่เช่นนี้ได้ดำรงอยู่ใน ที่แผ่ไปแล้ว จึงกระทบโสตประสาทนับพันของคนฟังที่ยืนอยู่ในที่สามารถได้ยินเสียง เมื่อ มีเจดีย์ใหญ่เป็นต้นคั่นอยู่ ย่อมมากระทบโสตประสาทจากที่แผ่ไปทางด้านทิศใต้หรือทิศเหนือ ซึ่งมีอากาศเป็นช่องโดยตรง ถ้าเสียงเบาามากก็ไม่ถูกได้ยินบ้าง เมื่อเสียงดำเนินไปอยู่เช่นนี้ ย่อมไม่เกิดขึ้นแนบชิดที่โสตประสาท จึงไม่สัมผัสวัตถุ ส่วนเสียงที่เกิดขึ้นแนบชิดกับโสต- ประสาท บุคคลจะได้ยินไม่ได้ ถ้าเสียงสัมผัสวัตถุได้ เสียงภายในท้องก็ถูกได้ยินทางข้างนอก ไม่ได้เหมือนกลืนภายในท้องที่รับรู้ทางภายนอกไม่ได้ และการกำหนดทิศทางของเสียงก็มี ไม่ได้เหมือนกลืน[ที่บุคคลกำหนดทิศทางได้]

(๑๙๕) ในคัมภีร์วิภาวณีพิจารณาว่า “ถามว่า : จักขุประสาทกับโสตประสาททั้งสอง รับเอาอารมณ์โดยเคลื่อนไปสู่สถานที่เกิดอารมณ์หรือ ตอบว่า : หากเป็นตามนั้น รูปและ

เสียงฟังเป็นอารมณ์ของจักขุประสาทกับโสตประสาททั้งสองในการอธิษฐาน[ของผู้ทรงทิพย-
จักขุและทิพโสต]” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะไม่มีความสงสัยในการไปสู่สถานที่เกิดอารมณ์
ของจักขุประสาทเป็นต้นทั้งสองอย่าง

[บางคนดำริว่าจักขุประสาทกับโสตประสาทเคลื่อนไปสู่สถานที่เกิดอารมณ์ได้ กล่าวคือ
เมื่อใช้ไฟฉายส่องสิ่งของ ไฟจากไฟฉายจะเคลื่อนไปกระทบสิ่งของ จักขุประสาทกับโสตประสาทก็
เหมือนกัน ขณะที่เห็นหรือได้ยินก็แปลสภาพเห็นหรือได้ยินไปรับรู้อารมณ์นั้นๆ แต่คัมภีร์วิภาวนีปฏิเสธว่า
หากเป็นตามนั้น ผู้ทรงทิพยจักขุหรือทิพโสต แม้เพียงอธิษฐานก่อนจะเข้าภิกขุญญาว่า จงเห็นรูปนี้
หรือได้ยินเสียงนี้ ก็ควรจะรับรู้รูปหรือเสียงได้ในขณะนั้น การเจริญอภิญญาก็ไม่มีประโยชน์ แต่คัมภีร์
ปรมัตถทีปนีกล่าวว่าจักขุประสาทกับโสตประสาทมิได้เคลื่อนออกนอกร่างกาย ความเห็นดังกล่าวจึง
ไม่ชอบด้วยเหตุผล]

โคจรคาหิกรูป คือ รูปที่รับอารมณ์ หมายความว่า รับนิมิตอารมณ์ที่มาปรากฏ
เพราะเป็นรูปใสกระจ่าง

ส่วนในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “[ชื่อว่าโคจรคาหิกรูป] เพราะเป็นที่ตั้งของจิตแล้ว
มีสภาพรับอารมณ์นั้นๆ”

๒๗. คำว่า วณโณ (สี) เป็นชื่อของรูปารมณ

พระอนรุทธอาจารย์เรียกอาหารรูปว่า โอชา (สารอาหาร)

คำว่า **วินิพโกคะ** คือ รูปที่แยกจากกันได้ หมายความว่า ถูกแยกไว้เป็นอย่างๆ
โดยฐานะ สถานที่ และเหตุเกิด

คำว่า **อวินิพโกคะ** คือ รูปที่แยกจากกันไม่ได้

อวินิพโกครูป คือ รูปที่แยกจากกันไม่ได้มันนั่นเอง

ในอวินิพโกครูปนี้ อาจารย์อานันทเถระกล่าวว่า กลิ่น รส และโอชาแยกกันได้
ในบางที่ จึงประสงค์อวินิพโกครูป ๕ อย่างเท่านั้น ข้อความนี้จักปรากฏต่อไป

อธิบายนัยแห่งสมุฏฐานของรูป

๒๙. คำว่า กมม (กรรม) คือเจตนาดวงหนึ่ง มีตรัสไว้โดยความเป็นกรรมปัจจัย ที่มีลักษณะต่างกันในคัมภีร์ปฏิฐาน ดังพระพุทธทวจะว่า

นานาขุณิกา กุสลากุสลา เจตนา วิปากานํ ขนฺธานํ กกุตฺตา จ รูปานํ กมฺม-
ปจฺเจน ปจฺจโย.^{๓๒}

“เจตนาที่เป็นกุศลและอกุศลมีลักษณะต่างกัน เป็นปัจจัยแก่วิปากขันธ์และกกุตตารูปโดยความเป็นกรรมปัจจัย”

ส่วนคำว่า จิตฺตํ (จิต) หมายถึงจิตพร้อมทั้งเจตสิกที่เกิดขึ้นร่วมกัน ดังในคัมภีร์ปฏิฐานตรัสเจตสิกไว้โดยความเป็นเหตุเกิดของรูป ดังพระพุทธทวจะว่า

เหตุ เหตุสมปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ ตํสมุฏฺฐานนญฺจ รูปานํ เหตุปจฺเจน ปจฺจโย.^{๓๓}

“เหตุทั้งหลาย [โลกเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ] เป็นปัจจัยแก่[นาม]ธรรมที่ประกอบกับเหตุและแก่รูปที่เกิดจากเหตุและธรรมที่ประกอบกับเหตุ โดยความเป็นเหตุปัจจัย”

คำว่า อุตฺต (อุณฺหภูมิ) คือเตโชธาตุ เตโชธาตุได้ชื่อว่า อุตฺต เพราะทำให้โอกาสโลกทั้งหมดอุบัติเกิดและเจริญขึ้นโดยเป็นเหตุก่อให้เกิดโลก ทำให้สัตว์โลกคือร่างกายที่มีสัณฐานทั้งหมดอุบัติเกิดและเจริญขึ้นโดยก่อให้เกิดสรีระต่างๆ และทำให้สังขารโลกทั้งหมดอุบัติเกิดและเจริญขึ้นโดยก่อให้เกิดพืชพันธุ์มีต้นไม้นานาพันธุ์ต่างๆ และก้อนเมฆ ฝน น้ำ ไฟ และลมเป็นต้น

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า“อุตฺต คือ อุณฺหภูมิที่เป็นไป[ตามความเหมาะสม]”

[คำว่า อุตฺต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาพทำให้โลกสามเป็นไป = อุทยติ ปสวตฺติ อุตฺต (อุท ธาตุ + ตฺ ปัจจัย)
- อุณฺหภูมิที่เป็นไปตามความเหมาะสม = อรติ คจฺณติ ปวตฺตตฺติ อุตฺต (อร ธาตุ + ตฺ

ปัจจัย]

คำว่า อาหาโร (อาหาร) คือสารอาหารนั่นเอง

๓๐. อรูปาวจรกุศลที่เป็นภาวนาอันคลายความยินดีในรูป ย่อมไม่ก่อให้เกิดกรรมชรูป ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปญจวิสตีวิปปิ (จิตที่เป็นกุศลกรรมและอกุศลกรรมซึ่งถูกปรุงแต่ง ๒๕ ดวงคือ กามาวจรจิต ๒๐ และรูปาวจรจิต ๕)

คำว่า อภิสงขติ (ซึ่งถูกปรุงแต่ง) คือ ถูกกระทำเป็นพิเศษในกาลที่ผ่านมาแล้ว เพื่อทำให้เกิดรูปในกาลอื่น

มีข้อความ[ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ]ว่า อชฺฌตฺติกสณฺดาเน (ในกระแสจิตภายใน) แต่พระอนุรุธาจารย์ควรกล่าวว่า อชฺฌตฺตสณฺดาเน (ในกระแสจิตภายใน)

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบความหมายของ อิก ปัจจัยว่า คำว่า อชฺฌตฺติกะ คือ ภายในนั้นแหละ

[ตามปฐมนัย ควรมีรูปว่า อชฺฌตฺตสณฺดาเน เพราะคำว่า อชฺฌตฺติก อาจมีความหมายอื่นว่า “เกิดในภายใน” ตามหุติยนัยรูปว่า อชฺฌตฺติก ก็มีความหมายว่า “ภายใน” ได้ มีรูปวิเคราะห์ว่า อชฺฌตฺตเมว อชฺฌตฺติก โดยลง อิก ปัจจัยในอรรถสกัณฑ์ที่ไม่มีความหมายใดๆ]

คำว่า ปฏิสนธิมุปาทาย (นับแต่ปฏิสนธิเป็นต้นมา) มีความหมายว่า นับตั้งแต่ขณะเกิดปฏิสนธิจิต

คำว่า ขณฺเ ขณฺเ (ทุกๆ ขณะ) คือ ในขณะ ๓ ของจิตดวงหนึ่งๆ

แต่อาจารย์อานันทเถระกล่าวการเกิดขึ้นของรูปที่มีสมุฏฐาน ๔ ทั้งหมดในอุปาทักขณะของจิตดวงหนึ่งๆ และกล่าวความดับของรูปดังกล่าวในภังคักขณะ ท่านเห็นว่ารูปที่เกิดจากสมุฏฐาน ๔ ทั้งหมดย่อมเกิดขึ้นในอุปาทักขณะอย่างเดียว ไม่เกิดในภังคักขณะ ดังพระพุทธวาทะว่า

ยสฺส วา ปน สมุทฺยสจฺจํ นิรุชฺฌติ, ตสฺส ทฺวขสจฺจํ อุปฺปชฺชตีติ. โน.^{๓๔}

“ถามว่า : อีกนัยหนึ่ง สมุทยสังขของบุคคลใดดับอยู่ ทุกสังขของบุคคลนั้นเกิดอยู่ หรือ ตอบว่า : หามีได้”

เช่นเดียวกันนี้ รูปที่เกิดจากสมุฏฐาน ๔ ย่อมดับไปในภังคักขณะ มิได้ดับไปในอุปาทักขณะ ดังพระพุทธทวณะว่า

ยสฺส กุสลา ฆมฺมา อกุสลา ฆมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ, ตสฺส อพฺยากตา ฆมฺมา นิรุชฺฌนฺตีติ.
โน.^{๓๕}

“ถามว่า : กุศลธรรมกับอกุศลธรรมเกิดแก่บุคคลใด อพยาคตรธรรมของบุคคลนั้นดับอยู่หรือ ตอบว่า : หามิได้”

ถามว่า : ยมกทั้งสองข้างต้นตรัสหมายเอาอรูปรูมิ เพราะรูปทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นในภังคักขณะของจิตบ้าง ย่อมดับไปในอุปาทักขณะบ้างมิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่ใช่อย่างนั้น เพราะหากเป็นตามนี้ พระผู้มีพระภาคก็ควรแสดงคำถามที่ปริบูรณ์ว่า

ถามว่า : อีกนัยหนึ่ง สมุทยสัจของบุคคลใดดับอยู่ ทุกขสัจของบุคคลนั้นเกิดอยู่หรือ ตอบว่า : สมุทยสัจของบุคคลนั้นดับอยู่ในขณะดับตัณหาในอรูปรูมิ แต่ทุกขสัจของบุคคลนั้นไม่เกิดอยู่ สมุทยสัจย่อมดับและทุกขสัจย่อมเกิดแก่บุคคลนั้นในขณะดับตัณหาในปัญจโวการภูมิ

และในที่อื่นก็ควรแสดงว่า

ถามว่า : กุศลธรรมกับอกุศลธรรมเกิดแก่บุคคลใด อพยาคตรธรรมของบุคคลนั้นดับอยู่หรือ ตอบว่า : กุศลธรรมย่อมเกิดแก่บุคคลนั้นในขณะเกิดกุศลในอรูปรูมิ แต่อพยาคตรธรรมของบุคคลนั้นไม่ดับอยู่ กุศลธรรมย่อมเกิดแก่บุคคลนั้นในขณะเกิดกุศลในปัญจโวการภูมิ และอพยาคตรธรรมย่อมดับไป

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสปฏิเสธอย่างเดียวกันว่า “หามิได้” ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่ายมกทั้งสองนี้มีได้ตรัสหมายเอาอรูปรูมิ

ถามว่า : ยมกทั้งสองนี้ตรัสหมายเอาจิตตชรูปหรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวเช่นนั้น เพราะไม่มียมกอื่นที่ปฏิเสธรวมเอากรรมชรูป และมีความเหมาะสมเช่นนั้น ดังพระพุทธวาทะว่า

ยสฺส วา ปน ยตถ มนินฺทริยํ น อุปฺปชฺชติ. ตสฺส ตตถ ชีวิตินฺทริยํ น อุปฺปชฺชติ.
อสมฺภสฺส ตณฺหา เตสํ ตตถ มนินฺทริยํ น อุปฺปชฺชติ. โน จ เตสํ ตตถ ชีวิตินฺทริยํ น อุปฺปชฺชติ.
สพฺเพสํ จวนฺตณฺหา ปวตฺเต จิตฺตสฺส ภงฺกขณ เตสํ ตตถ มนินฺทริยญฺจ น อุปฺปชฺชติ.
ชีวิตินฺทริยญฺจ น อุปฺปชฺชติ.^{๓๖}

“ถามว่า : อีกนัยหนึ่ง มนินทรีย์ไม่เกิดอยู่แก่บุคคลใดในภุมิใด ชีวิตินทรีย์ไม่เกิดอยู่แก่บุคคลนั้นในภุมินั้นหรือ ตอบว่า : มนินทรีย์ไม่เกิดอยู่แก่อสังขสัจว์บุคคลในอสังขสัจว์ภุมิ แต่ชีวิตินทรีย์เกิดอยู่แก่อสังขสัจว์ในอสังขสัจว์ภุมิโดยแท้ ส่วนมนินทรีย์และชีวิตินทรีย์ไม่เกิดอยู่แก่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยภังคักขณะในภุมินั้น คือในประวัติศาสตร์ของบุคคลผู้จุติอยู่ทั้งหมด และในภังคักขณะแห่งจิต”

ในพระบาลีนี้ พระดำรัสว่า “แก่อสังขสัจว์บุคคล” หมายถึงชีวิตินทรีย์ที่เป็นรูปธรรม ถ้ามนินทรีย์พึงเกิดแก่จิตได้ในภังคักขณะ พระพุทธองค์ก็ควรตรัสไว้ในประโยคแรกว่า

มนินฺทริยํไม่เกิดอยู่แก่อสังขสัจว์บุคคลในอสังขสัจว์ภุมิในภังคักขณะในประวัติศาสตร์ แต่ชีวิตินทรีย์เกิดอยู่แก่อสังขสัจว์บุคคลในอสังขสัจว์ภุมิโดยแท้

และประโยคหลังก็ควรตรัสว่า

[ส่วนมนินทรีย์และชีวิตินทรีย์ไม่เกิดอยู่แก่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยภังคักขณะเหล่านั้นในภุมินั้นผู้จุติอยู่ทั้งหมด [โดยไม่มีข้อความว่า ในภังคักขณะแห่งจิต]

ถามว่า : พระดำรัสในประโยคหลังตรัสหมายเอาชีวิตินทรีย์ที่เป็นนามมิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น เพราะไม่มีพระดำรัสอื่นในคัมภีร์ยมกแสดงไว้อย่างนั้น และในฐานะที่เป็นวิสัยของพระสัพพัญญู จึงควรตัดสินตามความเหมาะสมในพระบาลีที่ชัดเจนโดยเทียบเคียงพระบาลีอื่น

รูปธรรมมักเป็นไปช้า นามธรรมเป็นไปเร็ว ทั้งจิตขึ้นโดยเฉพาะของนามธรรม ย่อมไม่มี กระแสขณะของรูปธรรมกับนามธรรมจึงต่างกัน รูปธรรมทั้งหมดก่อปรด้วยขณะเกิดขึ้นของตนที่มีช่วงเวลาขณะจิตหนึ่ง ย่อมเกิดขึ้นทุกๆ ขณะอย่างต่อเนื่อง และเพราะธรรมทั้งสองเกิดร่วมกันตั้งแต่ขณะปฏิสนธิ เบื้องต้นคือการเกิดขึ้นกับที่สุดคือการดับไปจึงเกิดร่วมกันตลอดชีวิต ทั้งหมดนี้เป็นความเห็นของอาจารย์อานันทเถระ

พระบาลียมกมีอรรถและพยัญชนะมากมาย ทั้งความมุ่งหมายของพระศาสดาก็ สุขุมลุ่มลึก เมื่อใครครวญดีแล้วจึงตัดสินใจข้อความ ไม่พึงวินิจฉัยพระดำรัสในคัมภีร์ยมกที่พบเห็นด้วยการประกอบความตามสมควร[แก่ฐานะ]โดยดำริว่า “การประกอบตามสมควร[แก่ฐานะ]เป็นปกติของคัมภีร์ยมก” แล้วยืนยันความเห็นของตน

๓๑. อรูปาวจรกุศลที่เป็นภาวนาพิเศษในการคลายความยินดีในรูป ย่อมไม่ก่อให้เกิดผลปฏิสนธิที่ก่อปรด้วยรูปในอรูปภูมิ แต่ก่อให้เกิดนามธรรมล้วนๆ ดังนั้น จิต ๔๖ ดวงทั้งหมดที่เกิดในภูมินั้นจึงก่อให้เกิดรูปไม่ได้ เพราะไม่มีกระแสรูปโดยสิ้นเชิง

ส่วนอรูปวิปากจิตย่อมเกิดขึ้นแน่นอนในอรูปภูมิ พระอนุรุทธาจารย์จึงถือเอาอรูปวิปากจิตเท่านั้น ดังคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

อญฺเณนิปิ พหุณี อารูปเป อูปฺปนฺนานิ อโนกาสตุตา รูปํ น สมฺมฺญาเปนฺติ.^{๓๗}

“จิตอื่นเป็นอันมากที่เกิดในอรูปภูมิ ย่อมไม่ก่อให้เกิดรูปเพราะมิใช่ฐานะ”

ในพากย์นั้น คำว่า “มิใช่ฐานะ” คือ ความไม่มีกระแสรูปที่เกิดขึ้นตั้งแต่แรก

(๑๙๖) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวเหตุว่า “[อรูปวิปากจิตไม่ก่อให้เกิดรูป]เพราะเหตุ[คือกรรม]ห่างไกลจากรูปนั้น เนื่องจากเกิดจากภาวนาที่คลายความยินดีในรูป” เหตุนี้ไม่สมควร เพราะพบว่าโลกุตตรวิปากจิตที่เกิดจากมรรคอันเป็นภาวนาที่คลายความยินดีในรูปนามก็ก่อให้เกิดรูปได้ในเมื่อมีโอกาสส่งผลให้เกิดรูป

ทวิปัญญาวิมุตตญาณที่มีกำลังน้อยเพราะปราศจากองค์ฌาน ย่อมก่อให้เกิดรูปไม่ได้ ดังนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงไม่รวมเอาทวิปัญญาวิมุตตญาณเข้าไว้

ส่วนจิตอื่นเหล่านี้ คือปฏิสนธิจิตที่เป็นกามาวจรและรูปาวจร ๑๕ ดวง กับจุติจิตที่ปรินิพพานของพระชีณาสพ ย่อมก่อให้เกิดรูปไม่ได้ แต่จิตทั้งหมดนั้นก่อให้เกิดรูปได้ในเวลาเกิดภวังคจิตและในเวลาจุติของผู้ที่มีชีพะชีณาสพ ดังนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงไม่รวมเอาจิตดังกล่าวเข้าไว้ในที่นี้

(๑๙๗) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “ปฏิสนธิจิตและจุติจิต ไม่ใช่จิตต่างกันเพราะนับเข้าในภวังคจิต ๑๕ ดวง จึงไม่ยกเว้นจิตเหล่านั้น” ในพากย์นั้น ท่านไม่ควรกล่าวว่า “ภวังคจิต ๑๕ ดวง” เพราะอรุณวิปากจิตถูกเว้นมาแล้ว

ถามว่า : เหตุใดปฏิสนธิจิต ๑๕ ดวงตามที่กล่าวมาแล้วจึงก่อให้เกิดรูปไม่ได้ ในขณะที่ปฏิสนธิ

ตอบว่า : เพราะมีกำลังน้อย ความจริงจิตได้รับปัจจัยบริบูรณ์ในขณะที่เกิดขึ้นเท่านั้นจึงมีกำลังมาก[ในอุปาทกขณะ] ส่วนรูปได้รับปัจจัยบริบูรณ์ในขณะที่ตั้งอยู่จึงมีกำลังมาก[ในฐิตินะ] ดังนั้น แม้จิตจะเกิดในขณะที่ตนมีกำลังมากก็มีกำลังน้อยเพราะเกิดอาศัยหทัยวัตถุที่มีกำลังน้อย ปฏิสนธิจิตทั้งหมดจึงก่อให้เกิดรูปไม่ได้ในกาลนั้น

ปัจจัยบางอย่างมีอนันตรปัจจัยและอาเสวนปัจจัยเป็นต้น ย่อมแผ่ไปในขณะที่จิตเกิดขึ้น ส่วนอตุและอาหารพร้อมทั้งธรรมที่เป็นปัจฉาชาตปัจจัยอุปถัมภ์อยู่ ย่อมแผ่ไปในขณะที่รูปตั้งอยู่ ดังนั้น จิตและรูปจึงได้รับปัจจัยบริบูรณ์ในขณะที่เกิดขึ้นและขณะตั้งอยู่ตามลำดับ

(๑๙๘) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวเหตุว่า “ปฏิสนธิจิตย่อมไม่ก่อให้เกิดรูป เพราะอาศัยหทัยวัตถุที่อ่อนกำลังปราศจากปัจฉาชาตปัจจัยและไม่มีอาหารเป็นต้นอุปถัมภ์ และดำรงอยู่ได้ด้วยรูปที่เกิดจากกรรมโดยแทนฐานะของจิตตชรูป” ในพากย์นั้น คำว่า “ปราศจากปัจฉาชาตปัจจัย” นี้ บัณฑิตพึงใคร่ครวญเพราะพระอนุรุทธาจารย์จักกล่าวว่าอตุอันปราศจากปัจฉาชาตปัจจัยย่อมก่อให้เกิดรูปได้ในฐิตินะของปฏิสนธิจิต โดยแท้จริงแล้ว จิตดวงหลังที่ไม่มีอยู่ไม่อาจเป็นปัจฉาชาตปัจจัยแก่รูปใดรูปหนึ่งที่ตั้งอยู่ในขณะเกิดจิตดวงก่อน เพราะปัจฉาชาตปัจจัยเป็นส่วนหนึ่งของอดีตปัจจัย (ปัจจัยที่มีอยู่)

จิตฺติของพระชีณาสพงบยั้งเพราะดำเนินไปในกระแสจิตที่ระงับมูลเหตุของ วัฏฏะได้เป็นปกติ และอ่อนกำลังมากเนื่องจากอาศัยหทัยวัตถุที่มีกำลังน้อยและถึงที่สุดด้วยการหมดสิ้นไปแห่งอายุสังขาร ดังนั้น จิตฺติของพระชีณาสพงบจึงก่อให้เกิดรูปไม่ได้

ส่วนอาจารย์อาโนนเถระประสงศ์ว่าจิตฺติของสรรพสัตว์ก่อให้เกิดรูปไม่ได้เช่นกัน ดังสาธก[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

ชีณาสวานํ จุตฺติจตุตฺตํ.^{๓๘}

“จิตฺติของพระอรหันต์[ย่อมไม่ก่อให้เกิดรูป]”

แต่อนุมานรู้ได้ว่าจิตฺติของบุคคลอื่นก็ไม่ก่อให้เกิดรูปเหมือนกัน ดังพระพุทธ-
วณะว่า

กามาวจรานํ ปจฺฉิมจิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขณํ ยสฺส จิตฺตสฺส อนนฺตรา กามาวจรานํ
ปจฺฉิมจิตฺตํ อุปฺปชฺชิสฺสตี. รูปาวจรํ อรูปาวจรํ ปจฺฉิมภวีกานํ เย จ รูปาวจรํ อรูปาวจรํ
อุปฺปชฺชิตฺวา ปรินิพฺพายิสฺสนฺติ, เตสํ, จวนฺตานํ เตสํ วจีสงฺขาโร นินฺรุชฺฌิสฺสตี, โน จ เตสํ
กายสงฺขาโร นินฺรุชฺฌตี.^{๓๙}

“วจีสังขาร[วิตกวิจารณ์]ของผู้จิตอยู่นั้นจักดับไป กายสังขาร[ลมหายใจเข้าออก]ของ
ผู้จิตอยู่นั้นจักไม่ดับไป คือในขณะที่เกิดจิตฺติของกามาวจรบุคคล ขณะเกิดจิตดวงก่อนจิตฺติ
ที่จักเกิดขึ้นของกามาวจรบุคคล ปจฺฉิมภวีกบุคคล (บุคคลผู้เกิดเป็นชาติสุดท้าย) ผู้เกิดใน
รูปาวจรภูมิและอรูปาวจรภูมิแล้วจักปรินิพพาน ในรูปาวจรภูมิและในอรูปาวจรภูมิ”

[ข้อความว่ากายสังขารคือลมหายใจเข้าออกไม่ดับอยู่ในขณะที่เกิดจิตฺติของกามาวจรบุคคล
ทั้งหมด และในขณะที่เกิดจิตดวงก่อนจิตฺติ แสดงว่าลมหายใจเข้าออกไม่มีอยู่ก่อนจะเกิดจิตฺติ]

ความจริงจิตที่ก่อให้เกิดรูปย่อมทำให้เกิดลมหายใจเข้าออกได้ในเมื่อไม่มีเหตุ
ขัดขวางเช่นการอยู่ในครุฑมารดา และผู้ที่จิตแล้วก็ไม่ควรจะมีรูปที่เกิดจากจิต นอกจากนี้
ยังไม่มีพระบาลีที่ตรัสว่า จุตฺติจตุตฺตํ รูปํ สมฺภูจฺจาเปตี^{๔๐} (จิตฺติก่อให้เกิดรูปได้)

[คนที่ไม่มีลมหายใจเข้าออก คือ ผู้ที่อยู่ในครรภ์มารดา คนดำนํ้า คนสลบ คนเข้าจตุตถฌาน คนเข้านิโรธสมาบัติ และพรหมผู้อยู่ในรูปภูมิและอรุณภูมิ]

ในคัมภีร์อนุฎีกากล่าวว่า

ตสฺมี ปาเจ “เตสํ จวนฺตานิ โน จ กายสงฺขารโ นฺริชฺฌตฺตี”ติ วจันํ น เกวลํ จุติ จิตฺตสฺเสว รูปสมฺภูจฺปาปนาภาวํ สาเรติ, อถ โข ตโต ปุริมานํ สพฺเพสํ มรณาสนฺนจิตฺตานํ รูปสมฺภูจฺปาปนาภาวมปิ สาเรติเยวาติ ทิเปติ. จุติจิตฺตสฺมี หิ กายสงฺขารสฺส นิโรธเ ปฏฺิสิทฺเธ ตโต ปุพฺเพ ยาว สตฺตรสมฺจิตฺตา เอตฺถนฺตเร ตสฺส อุปฺปาโทปิ ปฏฺิสิทฺโธ เอว โหติ.”^{๔๑}

“ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า ‘กายสังขาร[ลมหายใจเข้าออก] ของผู้จิตอยู่นั้น จักไม่ดับไป’ ไม่ใช่แสดงว่าจิตจิตเพียงอย่างเดียวไม่ก่อให้เกิดรูป แต่ยังแสดงว่าจิตในมรณาสันนวิถี (วิถีจิตในขณะที่ใกล้เสียชีวิต) ที่เกิดก่อนจิตจิตทั้งหมดนั้นย่อมไม่ก่อให้เกิดรูป เพราะเมื่อพระพุทธรองค์ทรงปฏิเสธการเกิดขึ้นของลมหายใจเข้าออกในจิตจิต ก็นับว่าปฏิเสธการเกิดขึ้นของลมหายใจเข้าออกในระหว่างนี้ตั้งแต่ก่อนจิตจิตจนถึงจิตดวงที่ ๑๗”

ข้อความทั้งหมดนั้นพึงใคร่ครวญ เพราะกายสังขารคือลมหายใจเข้าออกที่เป็นรูปธรรมหยาบยิ้งนัก จึงไม่ควรกล่าวว่าจิตจิตไม่ก่อให้เกิดสุขุมรูปอื่น โดยอ้างอิงพระดำรัสที่ตรัสความดับของลมหายใจเข้าออกในจิตจิต

ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อนุฎีกานั้นว่า

น หิ รูปสมฺภูจฺปากจิตฺตสฺส คพฺภคมนาทิวินิพฺพฐาภาเว กายสงฺขาราสมฺภูจฺปาปํ อตฺถิ.”^{๔๒}

“จิตที่ก่อให้เกิดรูปย่อมทำให้เกิดลมหายใจเข้าออกได้ในเมื่อไม่มีเหตุขัดขวาง เช่นการอยู่ในครรภ์มารดา”

ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะการอยู่ในครรภ์มารดาเป็นต้นควรเป็นสาธกของข้อความว่า จิตจิตแม้ไม่ก่อให้เกิดลมหายใจเข้าออกอันเป็นรูปหยาบ แต่ก่อให้เกิดสุขุมรูปอื่นได้

ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “และผู้ที่จุติแล้วก็ไม่ควรมีรูปที่เกิดจากจิต” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะการเกิดจิตตชรูปชั่วขณะเล็กน้อยถัดจากจุติจิตก็ควรจะมีได้

ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “นอกจากนี้ พระบาลีที่ตรัสว่าจุติจิตก่อให้เกิดรูปได้ก็ไม่ปรากฏ” ในข้อนั้นควรกล่าวได้ว่าแม้พระบาลีที่ไม่มีคำปฏิเสธว่าจุติจิตก่อให้เกิดรูปไม่ได้ นอกจากปฏิเสธความดับของลมหายใจเข้าออก

ความชอบด้วยเหตุผลพึงมีได้ว่า รูปธรรมมีกำลังน้อยเพราะมีเหตุปัจจัยน้อย [คือไม่ได้รับปัจจัยชาติปัจจัย] และเป็นไปช้าในขณะจิตดวงแรกของปฏิสนธิกาลเบื้องต้น ฉะนั้นใด แม้ในมรณกาลที่สุดก็มีกำลังน้อยเพราะหมดเหตุปัจจัยหรือใกล้จะดับ ฉะนั้น ด้วยเหตุนี้ จึงรู้ได้ว่าปฏิสนธิจิตที่อาศัยเบื้องต้นของหทัยวัตถุและจุติจิตอันอาศัยที่สุดของหทัยวัตถุมีกำลังน้อยเสมอกัน

ในคัมภีร์วิภาวนีและอภิธรรมัตถวิภาสินีสำคัญว่า[ข้อความของพระฎีกาจารย์] ไม่สอดคล้องกับพระบาลี[สังขารยมกที่กล่าวข้างต้น] จึงมิได้พิจารณาอย่างใดอย่างหนึ่ง เพียงแต่แสดงนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ฎีกาเท่านั้น

คำว่า ปรมวณฺณคฺมุปาหยา (นับแต่ภวังคจิตดวงแรกเป็นต้นมา) มีความหมายว่า นับแต่การเกิดขึ้นของภวังคจิตดวงแรก

คำว่า ชายนุตเมว (เมื่อเกิดขึ้น) มีความหมายว่า เมื่อเกิดขึ้นในอุปาทกขณะ มิใช่เมื่อตั้งอยู่หรือดับไป ข้าพเจ้า[พระฎีกาจารย์]ได้กล่าวเหตุมาแล้ว

[จิตมีกำลังมากในอุปาทกขณะ เพราะได้รับเหตุปัจจัยบริบูรณ์ในขณะนั้น]

๓๒. คำว่า ตตฺถ คือ บรรดาจิต ๗๕ ดวงนั้น

คำว่า อปฺปนาชวณฺ คือ อปัปนาชวณจิต ๒๖ ดวงยกเว้นอนิณฺณญจิต ๒ ดวง

คำว่า อิริยาปถํ คือ อิริยาบถ ๓ อย่างยกเว้นการเดิน

(๑๙๙) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “มีการเดินเป็นต้น” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะการเคลื่อนไหววโยะน้อยใหญ่ย่อมไม่มีโดยปราศจากวิญญูติ การเดินจึงมีไม่ได้โดย

ปราศจากวิญญูติ และอัปนาชวณะดังกล่าวก็ก่อให้เกิดวิญญูติไม่ได้

ปิ ศัพท์แสดงว่าอัปนาชวณจิตมิได้ก่อให้เกิดรูปอย่างเดียว [แต่ยังทำอิริยาบถของร่างกายให้ดำเนินไปได้อีกด้วย]

คำว่า สนฺนาเมติ แปลว่า ย่อมทรงไว้ อีกนัยหนึ่ง ควรจะมีรูปว่า สนฺธาเรติ หมายความว่า ทรงไว้ คืออุปถัมภ์อิริยาบถตามที่เป็นไปซึ่งถูกจิตที่จักกล่าวถัดไปปรุงแต่งไม่ให้ล้มลงหรือเคลื่อนไหวได้ การอุปถัมภ์ในที่นี้ คือการรักษาอิริยาบถตามที่เป็นไปอยู่ ไม่ใช่ เหมือนการพยุงขึ้นแล้วเคลื่อนไหว มิฉะนั้นแล้วความสงสัยในวิญญูติรูปที่คำจุนก็ควรมิได้

เมื่อจิตที่ทำให้ตื่น ๒๖ ดวงนี้กับจิต ๓๒ ดวงที่จักกล่าวต่อไป [โวกฺขฐัพพนจิต กามาวจรชวณจิต และอภิณฺญาจิต] เกิดขึ้นอยู่ อวัยวะน้อยใหญ่ย่อมไม่ล้มลงเหมือนขณะเกิดภวังคจิตคละกันกับวิถีสจิต]แก่ผู้ที่นั่งอยู่หรือยืนอยู่ แต่เมื่อจิตดังกล่าวเป็นไปอยู่ อวัยวะน้อยใหญ่ย่อมถูกทรงไว้ไม่ให้ล้มลง คือดำเนินไปตามที่ตั้งอยู่เหมือนก่อน

(๒๐๐) ในคัมภีร์วิภาวนีมีข้อความว่า “เมื่อจิต ๓๒ ดวงนี้กับจิตที่ทำให้ตื่น ๒๖ ดวงที่จักกล่าวต่อไปเกิดขึ้นอยู่ อวัยวะน้อยใหญ่ย่อมไม่ล้มลง” แต่ควรมีข้อความว่า “เมื่อจิต ๒๖ ดวงนี้กับจิตที่ทำให้ตื่น ๓๒ ดวงที่จักกล่าวต่อไปเกิดขึ้นอยู่ อวัยวะน้อยใหญ่ย่อมไม่ล้มลง”

๓๓. คำว่า โวกฺขฐัพพน (โวกฺขฐัพพนจิต) คืออาวัชชนจิตในมโนทวาร เพราะชวณจิตในปัญจทวารไม่ก่อให้เกิดวิญญูติหรืออุปถัมภ์อิริยาบถได้

โวกฺขฐัพพนจิตเป็นต้นหมายเอาจิตที่เกิดในปัญจทวารได้บ้าง เพราะ ปิ ศัพท์ทำหน้าที่รวบรวมไว้

อิริยาบถ คือรูปธรรมที่ดำเนินไปโดยระยะกาลนั้นๆ มีการเดินเป็นต้น จิตบางดวงย่อมก่อให้เกิดรูปตามปกติ ไม่มีหน้าที่มากกว่านี้ บางดวงรักษาอิริยาบถดังที่เป็นไปตามอำนาจของจิตดวงอื่นได้ แต่ก่อให้เกิดอิริยาบถใหม่ไม่ได้ บางดวงก่อให้เกิดวิญญูติและอิริยาบถใหม่ได้ ทั้งทำให้เกิดอาการทางกายกับวาจาอื่นได้อีก และจิตที่ก่อให้เกิดหน้าที่

หลังย่อมทำให้เกิดหน้าที่แรกได้โดยแท้ เพื่อแสดงข้อความข้างต้นนี้ พระอนุรุทธาจารย์จึงแสดงประเภทเหล่านี้ไว้

(๒๐๑) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “ส่วนจิตที่ก่อให้เกิดวิญญูติ ย่อมอุปถัมภ์อิริยาบถแน่นอน เพราะอิริยาบถไม่เกิดแยกกับวิญญูติ” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะในที่นี้ พระอนุรุทธาจารย์กล่าวถึงการอุปถัมภ์อิริยาบถที่ปราศจากวิญญูติ มิได้กล่าวถึงการอุปถัมภ์อิริยาบถที่ประกอบด้วยวิญญูติ มิฉะนั้นแล้วอัปนาชวนจิตก็ควรก่อให้เกิดวิญญูติได้

๓๔. คำว่า โสมนัสชวนานิ เตรส (โสมนัสชวนจิต ๑๓ ดวง) คือ โสมนัสชวนจิต ๑๓ ดวงอันได้แก่ชวนจิต ๔ ดวงๆ จากโลภมูลจิต มหากุศลจิต และมหากิริยาจิต พร้อมทั้งหสิตุปปาทจิต

ในบรรดาจิต ๑๓ ดวงเหล่านี้ จิต ๘ ดวงจากกุศลจิตและอกุศลจิต ย่อมมีแก่ปุถุชน จิต ๖ ดวงจากกุศลจิตและอกุศลจิตที่ไม่ประกอบกับทัญญู มิได้แก่พระเสกขบุคคล ส่วนจิต ๕ ดวงจากกิริยาจิต มิได้แก่พระชีนาสพ

ในคัมภีร์อรรถกถาปฏิเสธความเห็นว่ “หสิตุปปาทจิตซึ่งไม่มีหน้าที่ใคร่ครวญย่อมไม่มีแก่พระพุทเจ้าทั้งหลาย ดังพระพุทธดำรัสว่า

สพฺพํ กายวจีมนกมมํ ฌาณปฺพพฺพคมํ ฌาณานุปริวตฺตํ.”^{๓๓}

“กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรมทั้งหมด มีญาณเป็นเบื้องหน้า คล้อยตามญาณ”

ถ้ามีความเห็นดังนั้น พระพุทเจ้าทั้งหลายย่อมจะไม่เกิดอเหตุกจิตดวงอื่นและมหากิริยาชวนจิตที่ไม่ประกอบกับญาณ ดังนั้น พระองค์จึงมีญาณเป็นเบื้องหน้า คล้อยตามญาณ โดยเนื่องกับญาณที่เกิดก่อนและหลังการยืมที่เกิดขึ้นด้วยหสิตุปปาทจิต

๓๕. คำว่า สิตฺตุนฺโหตุสมณฺณวาทา (ที่เรียกว่าความเย็นและความร้อน) นี้ มีความหมายว่า ทิมาหาชนชาวโลกทั้งหมดหมายรู้กันว่า นี่เป็นความเย็น นี่เป็นความร้อน

คำว่า จิตฺตฺตปฺตฺตาว (เมื่อถึงฐิติขณะ) คือ เมื่อถึงความตั้งอยู่หรือฐิติขณะของตน หมายความว่า ไม่ใช่ขณะเกิดขึ้นอยู่เหมือนจิต ข้างเจ้าได้กล่าวเหตุไว้แล้ว

[อุตุ อาหาร และธรรมที่เป็นปัจฉาชาตปัจจัยอุปถัมภ์รูป มีกำลังแผ่ไปในฐิตินะของรูปเท่านั้น ไม่มีกำลังในอุปาทักขณะ]

(๒๐๒) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวข้อความที่ขึ้นต้นว่า “อุตุและโอชามีกำลังในฐิตินะ เพราะได้รับเครื่องอุปถัมภ์คือปัจฉาชาตปัจจัยเป็นต้น ฉะนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า เตโชธาตุ จิตฺตปฏตา (เตโชธาตุที่ถึงฐิตินะ) ในพากย์นั้น ข้าพเจ้า[พระภิกษุอาจารย์] ได้พิจารณาเห็นว่า ปัจฉาชาตปัจจัย ไว้แล้ว

ถ้าการมีกำลังและการก่อให้เกิดรูปของอุตุพึงเนื่องด้วยปัจฉาชาตปัจจัย อุตุนั้นก็ ไม่ควรก่อให้เกิดรูปในฐิตินะของปฏิสนธิจิต เพราะไม่มีปัจฉาชาตปัจจัยในขณะปฏิสนธิ ทั้งพระอนุรุทธาจารย์ก็กล่าวต่อไปว่า “รูปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐานเริ่มแต่ฐิตินะ[ของปฏิสนธิจิต]” ในประโยคข้างต้นนี้ ข้อความว่า “ฐิตินะ” คือฐิตินะของปฏิสนธิจิต ดังนั้น จึงควรใคร่ครวญ คำว่า “ปัจฉาชาตปัจจัย”

๓๖. คำว่า โอชาสงขาโต อาหาโร (อาหารคือโอชา) คือ อาหาร ๔ โดยจำแนก เป็นอาหารที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นต้น หรือโดยจำแนกเป็นอาหารที่กิน ต้ม เคี้ยว และ ลิ้มรส และอาหารคือโอชา ๒ ที่อยู่ภายในและภายนอกร่างกาย อาหารทั้งสองประเภทได้รับการอุปถัมภ์ด้วยการระคนกัน ย่อมก่อให้เกิดรูปได้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อชฺโหมรณกาเล (ในเวลาทีกลืนกินเข้าไปข้างใน)

ในคัมภีร์อรรถกถาทิ้งหมดกล่าวว่า โอชากายนอกก่อให้เกิดรูปภายในสรีระได้ เหมือนอุตุและโอชาที่มีสมุฏฐาน ๔ ซึ่งเกิดภายในกับอุตุที่เกิดภายนอกก่อให้เกิดรูปภายใน สรีระ ดังสาธกในอรรถกถาัมชฌิมนิกายว่า

กพฬิการาหาโร ตาว มุเข จปิทมตโต เอว อฏฺฐรูปานิ สมฺมูจาเปติ. ทนฺตวิจุณฺณตี ปน อชฺโหมหริยมานํ เอเกกํ สิตถํ อฏฺฐอฏฺฐรูปานิ สมฺมูจาเปติ.”

“อาหารที่ทำเป็นคำๆ เมื่อวางไว้ในปากแล้ว ย่อมก่อให้เกิด รูปกลาป ๘ แต่เมื่อ ใช้ฟันเคี้ยวละเอียดแล้วกลืนกิน ข้าวเม็ดหนึ่งๆ ย่อมก่อให้เกิดรูปกลาปเม็ดละ ๘ กลุ่ม”

ส่วนอาจารย์ธรรมบาลเถระกล่าวไว้ในมัชฌิมนิกายฎีกาว่า “อาหารที่ทำเป็นคำๆ

เมื่อวางไว้ในปาก คือยังมีได้เคี้ยว ย่อมก่อให้เกิดรูปภายในสรีระได้ด้วยเหตุเพียงนี้ พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า อฏฺฐจกฺกจฺรูปานิ สมฺมูจฺจาเปตี^{๕๕} (ย่อมก่อให้เกิดรูปกลาป ๘) โดยมุ่งหมายว่า “ถ้าโอชาที่เกิดภายในสรีระก่อให้เกิดรูปได้ โอชานั้นแม้จะเกิดภายนอกสรีระก็ควรจะทำให้เกิดรูปได้เหมือนอุตุที่เกิดภายนอกย่อมก่อให้เกิดรูปภายในกับรูปภายนอกสรีระได้ แต่โอชากายนอกสรีระก่อให้เกิดรูปไม่ได้ โอชาดังกล่าวแม้มาถึงภายในก็ก่อให้เกิดรูปไม่ได้ ความจริงโอชากายใน สรีระอย่างเดียวย่อมก่อให้เกิดรูป ส่วนโอชากายนอกสรีระเป็นปัจจัยอุปถัมภ์แก่โอชากายใน สรีระเท่านั้น”

อุตุและโอชากายในสรีระเป็นสภาพละเอียดยิ่ง เมื่อโอชากายนอกเข้าไปถึงภายในก็ระคนกับอุตุภายในและมีโอชากายในอุปถัมภ์เป็นอย่างดี ย่อมก่อให้เกิดรูปโดยให้เพิ่มพูนไขมันข้นและไขมันเหลว ส่วนข้อความในคัมภีร์อรรถกถานั้นว่า “ในเวลากลืนกินเข้าไปภายใน” หมายเอาเวลาที่มีกำลังยิ่ง

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

มาตรา ปริกฺกตฺตาหาโรปิ ทารกสฺส สรีรํ ผริตฺวา รูโป สมฺมูจฺจาเปติ. สรีเร มกฺขิตา-
หาโรปิ รูโป สมฺมูจฺจาเปติ.^{๕๖}

“อาหารที่มารดากลืนกินแล้วย่อมซึมซาบไปสู่สรีระของเด็กแล้ว ก่อให้เกิดรูป แม้อาหารที่ทาไว้ในสรีระก็ก่อให้เกิดรูปได้”

ในอรรถกถามัชฌิมนิกายข้างต้นกล่าวว่า

มุเข จปิ ตมตฺโต เอว อฏฺฐจฺรูปานิ สมฺมูจฺจาเปติ.^{๕๗}

“อาหารที่ทำเป็นคำๆ เมื่อวางไว้ในปากแล้ว ย่อมก่อให้เกิดรูปกลาป ๘”

คำว่า จานปฺปตฺโตว (ที่ถึงฐิติขณะแล้ว) คือ ที่ถึงฐิติขณะของตน

บรรดาสมุฏฐานของรูป ๔ อุตุเป็นสภาพยิ่งใหญ่ มีกำลังมาก แผ่ซึมซาบไปกว้างขวาง เพราะอุตุทำให้เกิดขึ้นและอาจทำลายสังขารโลกภายนอกกับโอกาสโลกทั้งหมดได้

ทั้งยังเป็นองค์ประกอบภายในอันใหญ่หลวงของสัตว์โลก ส่วนสมุฏฐาน ๓ อื่นเป็นเพียงเครื่องอุปถัมภ์อุตุเท่านั้น

๓๗. หทัยรูปและอินทริยรูป เป็นรูปที่เกิดจากกรรมเท่านั้น มิใช่รูปที่เกิดจากจิตเป็นต้น

ถามว่า : หากเป็นตามนี้ เหตุใดจึงมีข้อความว่า วิปสหนฺนani โข เต อาวุโส สาริปุตฺตอินทฺริยานิ. กตเรณ ตฺวํ เอตฺรหิ วิหาเรณ วิหฺรสิ^{๔๘} (ผู้มีอายุสาริปุตฺต อินทฺริยของท่านผ่องใส ท่านเจริญสมบัติโดยอยู่หรือ)

ตอบว่า : ข้อความนั้นเป็นสำนวนกล่าวโดยระบุถึงความผ่องใสของผิวพรรณ อันเป็นที่ตั้งของอินทฺริยอันเกิดจากจิตในสมบัติ อธิบายว่า รูปที่เกิดจากสมุฏฐาน ๔ เป็นไปเกี่ยวเนื่องกัน เมื่อรูปหนึ่งผ่องใส รูปทั้งหมดย่อมผ่องใส เมื่อรูปหนึ่งเหี่ยวแห้ง รูปทั้งหมดก็เหี่ยวแห้ง ส่วนอุตุ จิต และอาหารเป็นปัจจัยอุปถัมภ์อินทฺริยรูป ๘ ดังกล่าว

รูปที่เกิดจากกรรมเหมือนดอกอุบลและดอกปทุม กรรมเหมือนเมล็ดของดอกบัว ส่วนอุตุและอาหารเป็นต้นเหมือนโคลนและน้ำ[ที่อุปถัมภ์ดอกบัวและดอกปทุม]

๓๘. วิญญาณฺนรูปทั้งสอง [คือกายวิญญาณฺนและวจีวิญญาณฺน] เป็นรูปที่เกิดจากจิตเท่านั้น ดังพระผู้มีพระภาคได้แสดงรูปเหล่านั้นในธรรมที่เกิดร่วมกับจิตและธรรมที่คล้อยตามจิต (จิตตสทฺทญฺ จิตฺตานุปริวตฺติ)^{๔๙}

๓๙. ถามว่า : เหตุใดพระอนรุทธาจารย์จึงกล่าวว่า สทฺโท จิตฺโตตฺตฺโข (เสียงเป็นรูปที่เกิดจากจิตและอุตุ) ความเพียบพร้อมด้วยเสียงเพราะ[กุศล]กรรมพิเศษมีตรัสไว้ในนิกัณฺทสูตรด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า สุวณฺณตา สุสรตา สฺสณฺจํ สฺสรูปตา^{๕๐} (ความมีผิวงาม มีเสียงไพเราะ มีรูปร่างดี มีผิวพรรณ งาม มีความเป็นใหญ่และบริวาร ทั้งหมดนั้นได้รับด้วยกุศลนี้) มิใช่หรือ

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว แต่กรรมดีย่อมก่อให้เกิดสระที่มีใจครองอันถึงพร้อมด้วยฐาน (ที่เกิดเสียง เช่น คอ) และกรณี (เครื่องทำเสียง เช่น เพดาน) ที่ดำรงอยู่ดีและไม่

ถูกรบกวนด้วยลมและเสลดเป็นต้น ความเพียบพร้อมด้วยเสียงที่มีกรรมดีเป็นมูลเหตุ จึงกล่าวว่า “มีเสียงไพเราะ” โดยนับเข้าในผลกรรม ไม่ใช่กรรมก่อให้เกิดเสียง

[จิตเป็นเหตุทำให้เกิดเสียง ไม่ใช่กรรม ถ้าไม่มีจิตที่คิดจะเปล่งเสียงก็จะพูดออกมาไม่ได้ ส่วนกุศลกรรมเป็นเหตุทำให้เสียงดีโดยก่อให้เกิดฐานและภรณ์ที่เพียบพร้อมไม่บกพร่อง]

๔๐. ถามว่า : พระพุทธองค์ตรัสว่า “อุปปาพาสวตตนิกา เอสา มาณว ปฏีปทา, ยทิทํ อวิหีสา”^{๔๐} (ดูกรมาณพ ความไม่เบียดเบียนนี้เป็นปฏีปทา เพื่อความมีสุขภาพดี) เหตุใดพระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวว่า ลหุตาทิตตยํ อุตฺตจิตฺตาทาหาเรหิ สมฺภอติ (รูปทั้ง ๓ มีความเบาเป็นต้น ย่อมเกิดจากอุตฺต จิต และอาหาร) รูปทั้ง ๓ เหล่านี้ยังเกิดจากเหตุคือความมีสุขภาพดี ดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวถึงสมุฏฐานของรูปทั้ง ๓ ว่าเป็นปัจจัยตรงกันข้ามกับความแปรปรวนของธาตุที่กระทำความหนักเป็นต้นมิใช่หรือ

ตอบว่า : รูปที่เกิดจากกรรมมีความเบา อ่อน และเหมาะสมแก่กิริยาโดยปกติเหมือนน้ำมันที่หุงร้อยครั้งแล้วใส่ในน้ำ จึงไม่เปลี่ยนแปลงจากสภาพเบาเป็นต้นโดยเฉพาะเนื่องจากมีความเป็นปัจจุบันโดยระยะเวลาหนึ่งในภพหนึ่ง คัมภีร์ยมกจึงแสดงกาลของรูปที่เกิดจากกรรมด้วยความเป็นปัจจุบันโดยระยะเวลา (อัทธาปัจจุบัน) ที่กำหนดขอบเขตด้วยการปฏิสนธิและจุติ แต่จิตมีสภาพต่างกันในขณะที่หลากหลายด้วยอำนาจของนิเวรณต่างๆ หรือโดยเนื่องกับสุข ทุกข์ ความปีติโสมนัส ความสงบ ความเลื่อมใส และปัญญาเป็นต้นเช่นเดียวกันนี้ ทั้งอุตฺตและอาหารก็ประกอบด้วยสภาพต่างกันโดยเนื่องกับความเหมาะสมหรือความไม่เหมาะสม ด้วยเหตุนี้ รูปที่เกิดจากจิต อุตฺต และอาหารทั้ง ๓ จึงประกอบด้วยความเปลี่ยนแปลงต่างๆ โดยจำแนกเป็นความหนักหรือความเบาเป็นต้นในช่วงขณะต่างๆ เนื่องจากรูป ๓ อย่างมีระยะกาลเป็นสันตติปัจจุบัน (ปัจจุบันต่อเนื่อง) ดังคัมภีร์ยมกแสดงช่วงเวลาของรูปที่ไม่เกิดจากกรรมว่าเป็นขณะปัจจุบัน (ปัจจุบันที่กำลังเกิดขึ้น) ในอดีตกาล

ถามว่า : พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กมฺมวิปากชา อาพาธา^{๔๑} (โรคที่เกิดจากผลกรรมมีอยู่) และเมื่อมีโรคที่เกิดจากกรรมแล้ว ความเบาเป็นต้นที่เกิดจากกรรมซึ่งทำให้

โรคหายไป ฟังมีได้หรือ

ตอบว่า : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น อุปปีฬกรรมและอุปฆาตกรรมที่ทำให้เกิดโรคที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานในสรีระนี้ ได้รับวิบัติโดยภูมิ กาลเวลา และความเพียร ย่อมทำให้ธาตุที่เกิดจากอตุลมีปฐวีธาตุเป็นต้นกับทั้งลมและน้ำดีเป็นต้นภายในร่างกายแปรปรวน จึงก่อให้เกิดโรคต่าง ๆ ได้ เมื่อรูปที่มีอตุลเป็นสมุฏฐานแปรปรวน รูปอื่นก็คล้อยตามรูปดังกล่าว [คือรูปที่เกิดจากกรรม จิต และอาหารก็แปรปรวนเช่นกัน] ดังพระผู้มีพระภาคตรัสเหตุที่รูปธรรมแปรปรวนมีอตุลเป็นเหตุหลักด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า

สีเตนปิ รูปปติ, อุณ्हนปิ รูปปติ, ชิคจฉายปิ รูปปติ, วิปาสายปิ รูปปติ.^{๕๓}

“ย่อมแปรปรวนเพราะเย็นบ้าง ร้อนบ้าง หิวบ้าง กระหายบ้าง”

ด้วยเหตุนี้ จึงไม่มีโรคที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานอย่างเดียวที่ทำให้เกิดความเบาเป็นต้นได้

ผู้เกิดจากกรรมที่ไม่เบียดเบียน [เมตตาและกรุณา] เป็นผู้มีความสุขภาพดีในภพที่เกิดขึ้น เพราะอุปปีฬกรรมเป็นต้นห่างไกลยิ่งจากเขา และอวัยวะทางสรีระก็ถูกทำให้แปรปรวนได้ยากเนื่องจากดำรงมั่นคงดี ดังพระผู้มีพระภาคได้ทรงหมายเอาข้อความนี้แล้วตรัสว่า

อุปปาพาธสวตฺตนิกา เอสา มาณว ปฏฺฐิปทา. ยทิทํ อวิหีสา.^{๕๔}

“ดูกรรมาณพ ความไม่เบียดเบียนนี้เป็นปฏิปทาเพื่อความสุขภาพดี”

พระดำรัสนี้มีได้ตรัสไว้เนื่องจากความเบาเป็นต้น ๓ อย่างที่ทำให้สุขภาพดีเป็นรูปเกิดจากกรรม รูปเหล่านี้จึงแสดงไว้ในรูปที่ไม่เกิดจากกรรมในรูปกัณฑ์[แห่งคัมภีร์ธรรมสังคณี]^{๕๕}

๔๑. รูปกลาปมีอยู่มากมายแม้ในปรมาณูหนึ่ง เมื่อรูปกลาปที่เกิดจากเหตุ ๔ เป็นไปโดยความเป็นกลุ่ม อากาศธาตุที่เป็นช่องว่างของรูปกลาปย่อมปรากฏ ดังนั้นพระอนุรุทธาจารย์จึงรวมอากาศธาตุไว้ในรูปที่เกิดจากเหตุ ๔

๔๒. แม้นิพผันรูปทั้งหมดไม่เกิดจากเหตุปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่ลักษณะรูป

ต่างจากอนิพันรูปอื่นที่ปรากฏด้วยเหตุปัจจัยคือจิตเป็นต้นซึ่งแตกต่างกัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ลกขณรูปานิ น กุโตจิ ชายนติ (ลักษณะรูปไม่ได้เกิดจากสมุฏฐานใดๆ)

อธิบายคาถาสรูป

๔๔. คำว่า ชายมานาทิรูปานํ (รูปที่เกิดขึ้นเป็นต้นล้วนๆ) คือ รูปกลาปที่เกิดขึ้นเสื่อมลง และดับไปอยู่

คำว่า สภาวตฺตา (เพราะเป็นเพียงสภาวะ) มีความหมายว่า เพราะเป็นเพียงสภาวะที่เป็นลักษณะคือความเกิด ความแก่ และความตาย

ในเรื่องนี้ พระดำรัสว่า “รูปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐาน” และ “รูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน” ไม่พบในรูปกัณฑ์[แห่งคัมภีร์ธรรมสังคณี] ได้รับการตรัสไว้ในคัมภีร์ปฏฐานเท่านั้น

ถามว่า : ความชราของรูปและความไม่เที่ยงของรูปตรัสไว้ในพระบาลีว่าไม่เกิดจากสมุฏฐานใดๆ จึงควรจะถือเอารูปเหล่านั้นว่าเป็นรูปที่ไม่เกิดจากสมุฏฐานใดๆ แต่การเกิดขึ้นของรูปและการดำเนินไปของรูป ตรัสไว้ในพระบาลีว่าเป็นรูปที่เกิดจากสมุฏฐาน แม้ในคัมภีร์อรรถกถาก็กล่าวกรรมชรูป ๒๐ จิตตชรูป ๑๗ อุตฺตชรูป ๑๔ และอาหารชรูป ๑๓ พร้อมด้วยรูปทั้งสองเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้จึงไม่ควรกล่าวว่ารูปเหล่านั้นมิได้เกิดจากสมุฏฐานใดๆ มิใช่หรือ

ตอบว่า : ความชวนชวยในการก่อให้เกิดรูปของเหตุปัจจัย[นั้น]ย่อมแผ่ไปในขณะที่รูปกำลังเกิดขึ้นอยู่ มิได้แผ่ไปหลังจากนั้น การเกิดขึ้นและการดำเนินไปของรูปที่มีอยู่ในขณะนั้นจึงควรแสดงว่าเกิดด้วยเหตุปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่ความชราและความไม่เที่ยงของรูปมิใช่เช่นนั้น ด้วยเหตุนี้ ในพระบาลีและอรรถกถาจึงรวมรูปสองอย่างแรกไว้ในรูปที่เกิดจากเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง

ธรรมที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดขึ้นในเมื่อมีเหตุปัจจัย ไม่เกิดขึ้นในเมื่อไม่มีเหตุปัจจัย แต่ธรรมที่เกิดแล้วย่อมไม่มีการเสื่อมดับไปในเมื่อมีเหตุปัจจัย หรือไม่เสื่อมไม่ดับไปในเมื่อไม่มีเหตุปัจจัย ความเป็นไปของรูปสองอย่างแรกจึงเนื่องด้วยเหตุปัจจัยโดยแท้ แต่ความ

เป็นไปของรูปสองอย่างหลังไม่เนื่องด้วยเหตุปัจจัย ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงทรงรวมรูปสองอย่างแรกไว้ในรูปที่เกิดจากสมุฏฐาน และไม่รวมรูปสองอย่างหลังไว้ในรูปที่เกิดจากสมุฏฐานด้วยประการอย่างนี้

พระพุทธดำรัสในพระสูตรว่า

ชรามรณํ ภิกขเว สงขตํ ปฏิจฺจสมุปฺปนํ^{๕๖}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความแก่และความตายมีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง เกิดขึ้นอาศัยเหตุปัจจัย”

พระดำรัสนั้นพึงทราบวาทรัสไว้โดยปริยาย คือเมื่อมีความเกิด ความแก่และความตายทั้งสองย่อมปรากฏ แต่เมื่อความเกิดไม่มี ความแก่และความตายย่อมไม่ปรากฏ

ส่วนคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะกล่าวว่า รูปทั้ง ๔ ไม่เกิดจากสมุฏฐานใดๆ เพราะดำริว่ารูปทั้ง ๔ เหล่านี้ไม่มีอาการพิเศษเพราะเหตุปัจจัยต่างๆ มีจิตเป็นต้นเหมือนอนิพັນรูปอื่นตามนัยที่กล่าวมาแล้ว ถึงอย่างนั้น คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้คล้ายกับล่องเลยนัยแห่งพระบาลีที่สำคัญกว่า ดังนั้น การรวมการเกิดขึ้นและการดำเนินไปของรูปไว้ในรูปที่เกิดจากสมุฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่งจึงสมควรกว่า

อธิบายการจัดเป็นกลุ่ม

๔๕. คำว่า เอกุปปาตะ (เกิดขึ้นขณะเดียวกัน) คือ รูปที่มีการเกิดขึ้นที่เรียกว่าการอุบัติขึ้นเดียวกัน

คำว่า เอกนิโรธะ (ดับขณะเดียวกัน) หมายถึง รูปที่มีการดับไปคือความไม่เที่ยงขณะเดียวกัน

เอก ศัพท์ในที่นี้เป็นไปในความหมายว่า “จำนวน” ด้วยคำนั้น พระอนุรุทธาจารย์แสดงว่า กลุ่มรูปที่เกิดขึ้นขณะเดียวกันและดับขณะเดียวกัน ชื่อว่า รูปกลาป ในที่นี้

บางคนดำริการเกิดขึ้นเป็นต้นมากมายในรูปกลาปหนึ่งตามจำนวนรูปที่มีในรูปกลาป

มติของท่านไม่สอดคล้องกับคัมภีร์มูลฎีกา ทั้งไม่ชอบด้วยเหตุผลอีกด้วย ดังสาธกในคัมภีร์นั้นว่า

เอเกกกลาปปริยาปนุหานํ รูปานํ สหเว อุปปาทาทีปวัตติโต เอเกกกลาปสสุ
อุปปาทาทย เอเกกาว โหนติ.^{๕๗}

“การเกิดขึ้นเป็นต้นของรูปกลาปหนึ่งๆ เป็นขณะหนึ่งๆ เพราะรูปที่นับเข้าในรูปกลาปหนึ่งมีความเป็นไปโดยการเกิดเป็นต้นร่วมกันโดยแท้”

ชีวิตินทรีย์ของรูปกลาปหนึ่งๆ ได้ชื่อว่าอุปาทายรูปที่รักษารูปกลาป ฉนใด การเกิดขึ้นของรูปเป็นต้นที่มีสภาพอุบัติเกิดในกลาปหนึ่งๆ ก็ได้ชื่อว่า อุปาทายรูป ฉนนัน แม้วิการรูป และปริจเฉทรูปก็พึงประกอบเหมือนอย่างนี้

[วิการรูป ๕ เป็นอาการเปลี่ยนแปลงที่เคลื่อนไหวร่างกายและวาจาเป็นต้นของรูปกลาป ไม่ใช่อาการของรูปหนึ่งๆ ในรูปกลาป ๘ รูปดังกล่าวจึงมีอย่างละหนึ่งในรูปกลาปที่ละกลุ่ม ส่วนปริจเฉทรูปไม่นับเข้าในรูปกลาป จึงมีอย่างละหนึ่งได้ในระหว่างรูปกลาปสองกลุ่ม]

บางคนอ้างว่า ลักษณะรูปมีการเกิดขึ้นของรูปเป็นต้นเป็นลักษณะของรูปทั้งหลายโดยเฉพาะๆ ไม่ใช่ลักษณะของรูปกลาป ดังพระพุทธดำรัสว่า

โย อายตนานํ อายโย. โส รูปสสุ อุปจโย.^{๕๘}

“การเกิดขึ้นก่อนของ[นิปผันน]รูปมีอยู่ การเกิดขึ้นก่อนนั้นเป็น การเกิดต่อมาของรูป[มีจักขุทสกกกลาปเป็นต้น]”

โย รูปสสุ อุปจโย. สา รูปสสุ สนตติ.^{๕๙}

“การเกิดต่อมาของรูปนั้นเป็นการดำเนินไปของรูป”

หากเป็นตามนี้ จักขุประสาทเป็นต้นและชีวิตรูปเป็นต้นก็ควรเกิดได้มากมายในรูปกลาปหนึ่ง ดังพระพุทธดำรัสว่า

จตุณํ มหาภูตานํ อุปาทาย ปสาโท.^{๖๐}

“ปสาทรูปที่เกิดอาศัยมหาภูตรูป ๔”

รูปนี้ ธมฺมานํ อายุ.^{๖๑}

“อายุของธรรมทั้งหลายที่มีรูป”

ด้วยเหตุนี้ จึงไม่ควรดำริอย่างนั้น พึงวินิจฉัยว่าแม้ลักษณรูปก็มีอย่างละรูปในรูปกลาปหนึ่งเหมือนอุปาทายรูปอย่างอื่น

คำว่า เอกนิสสยะ (มีที่ตั้งเหมือนกัน) หมายถึง มีที่ตั้งคือมหาภูตรูปเหมือนกัน

เอก ศัพท์ในที่นี้ย่อมสมควรในอรรถว่า “เหมือนกัน” เพราะมีมหาภูตรูป ๔ เป็นที่อาศัย[เหมือนกัน]

รูปที่ประกอบด้วยลักษณะ ๓ มีการเกิดขึ้นขณะเดียวกันเป็นต้น ย่อมดำเนินไปด้วยกัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สหฺวุตฺติโน (ดำเนินไปด้วยกัน)

๔๖. คำว่า ทสกะ คือ กลุ่มรูปที่มีจำนวน ๑๐ อย่าง

อีกนัยหนึ่ง ทสกะ คือ กลุ่มแห่งรูป ๑๐ อย่าง

[คำว่า ทสก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- กลุ่มรูปที่มีจำนวน ๑๐ อย่าง = ทส ปริมาณานิ อสฺสาติ ทสกํ (ลง ก ปัจจัยในอรรถปริมาณะ)

- กลุ่มแห่งรูป ๑๐ อย่าง = ทสนฺนํ สมฺมูหํ ทสกํ (ลง ก ปัจจัยในอรรถสมุหะ)]

คำว่า จักขุทสกะ คือ กลุ่มรูป ๑๐ อย่างที่กำหนดด้วยจักขุ

อีกนัยหนึ่ง จักขุทสกะ คือ กลุ่มรูปที่มีจักขุเป็นประธาน

[คำว่า จกฺขุทสก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- กลุ่มรูป ๑๐ อย่างที่กำหนดด้วยจักขุ = จกฺขุณา อุปลกฺขิตํ ทสกํ จกฺขุทสกํ (ตติยา-ตปฺปฺริสฺสมาส)

- กลุ่มรูปที่มีจักขุเป็นประธาน = จกฺขุปรธานํ ทสกํ จกฺขุทสกํ (วิเสสนบุรพพท กรรม-ธารยสมาส)]

แม้คำอื่นก็มีนัยเดียวกัน

๔๗. ท่านกล่าวว่า วจวิณมตฺติสทฺเทหิ สห วจวิณมตฺติทสภํ ([อวินิพโกรูป]กับ วจวิณมตฺติตสภํ และสัททรูป เรียกว่า วจวิณมตฺติทสภกกลาป) โดยมุ่งหมายว่า เสียงที่เกิดจากจิต ย่อมไม่เกิดขึ้นโดยปราศจากวิณมตฺติตรูป และวิณมตฺติตรูปย่อมไม่เกิดขึ้นโดยปราศจากเสียง เช่นกัน จึงไม่มีจิตตชรูปที่เป็นสัททนวกะ (กลุ่มรูป ๙ อย่างที่มีเสียงเป็นประธาน) หรือที่เป็นวิณมตฺติตนวกะ (กลุ่มรูป ๙ อย่างที่มีวิณมตฺติตเป็นประธาน)

ในเรื่องนี้ วจวิณมตฺติตย่อมไม่เกิดขึ้นโดยปราศจากเสียง ข้อความนี้สอดคล้องกับ พระพุทธทวณะว่า

ยา ตาย วาจา ยมมตฺตติ ยมมปาณา ยมมปิตตตฺตํ. อิทํ ตํ รูปํ วจวิณมตฺตติ.^{๖๒}

“การให้รู้ การให้เข้าใจ ภาวะที่ทำให้รู้ด้วยเสียงซึ่งสำเร็จจากถ้อยคำนั้น รูปดังกล่าวชื่อว่า วจวิณมตฺตติ”

ส่วนจิตตชรูปที่ปราศจากวจวิณมตฺตติ เป็นสัททนวกะ (กลุ่มรูป ๙ อย่างมีเสียงเป็นประธาน) พบในคัมภีร์อรรถกถา ดังสาธกในปัจจุสมุปบาทนิเทศว่า

ปฏิสนธิกฺขณโต อุกฺกํ ปวตฺตตฺตฺตโต เจว จิตฺตโต จ สทฺทนวกํ.^{๖๓}

“รูปกลาปสัททนวกะย่อมปรากฏเพราะอุตุและจิตที่เกิดขึ้นถัดจากขณะปฏิสนธิ”

ส่วนตามนัยจากคัมภีร์มหาอรรถกถาว่า

“เสียงที่เกิดจากจิตซึ่งปราศจากวจวิณมตฺตติ อันเกิดจากความคิดนี้ ไม่มีใครรับรู้ได้ด้วยโสตประสาท มีอยู่ได้โดยแท้”

ท่านผู้ประพันธ์อรรถกถาประมวลความได้ปฏิเสธข้อความนั้นไว้ สมจริงดังสาธกว่า

ปฏฺฐาเนปิ จิตฺตสมฺภูจฺจํ สทฺททายตํ โสตวิณมตฺตสส อารมฺมณปฺจเยน ปฺจโยติ^{๖๔} อาคตํ. ตสฺมา วินา วิณมตฺตติสมฺภูจฺจํ อูปปชฺชมาโน อโสตวิณมตฺตโย วิตฺก-

วิปัสการสทโทนาม นตฺถิ.^{๖๕}

“ในคัมภีร์ปฏิฐานมีพระพุทธทวณะว่า ‘อายตนะคือเสียงที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เป็นปัจจัยแก่โสตวิญญาณโดยความเป็นอาร์มณปัจจัย’ จึงไม่มีเสียงที่เกิดจากความคิดนึกซึ่งโสตประสาทไม่ได้ยิน อันเกิดขึ้นโดยปราศจากการกระทบของวจีวิญญัติ”

สัททนวกะ (กลุ่มรูป ๙ อย่างมีเสียงเป็นประธาน) ที่เกิดจากจิต กล่าวไว้เกี่ยวกับเรื่องลมหายใจเข้าออกในคัมภีร์วิสุทธิมรรค สมจริงดังสารกว่า

จิตตเซ อสสาสปสสาสโกฏฐาเสปิ โอชฏมกญฺเจว สทฺโท จาติ นว.^{๖๖}

“รูป ๙ อย่างคือกลุ่มรูปมีโอชาเป็นรูปที่ ๘ และเสียง มีอยู่ในลมหายใจเข้าออกที่เกิดจากจิต”

เมื่อท่านกล่าวถึงสัททนวกะ ก็เป็นอันกล่าวถึงสัททลหุตาทิตวาทสกะด้วยเช่นกัน ดังนั้น รูปกลาปที่เกิดจากจิตจึงมี ๘ กลุ่ม คือ สุตฐัญญุกกลาป (กลุ่มรูป ๘ อย่าง) สัททนวกกลาป (กลุ่มรูป ๙ อย่างที่มีเสียงเป็นประธาน) กายวิญญัติตินวกกลาป (กลุ่มรูป ๙ อย่างที่มีกายวิญญัติเป็นประธาน) วจีวิญญัติติทสกกลาป (กลุ่มรูป ๑๐ อย่างที่มีวจีวิญญัติเป็นประธาน) ลหุตาเทกาทสกกลาป (กลุ่มรูป ๑๑ อย่างที่มีลหุตารูปเป็นต้นเป็นประธาน) สัททลหุตาทิตวาทสกกลาป (กลุ่มรูป ๑๒ อย่างที่มีเสียงและลหุตารูปเป็นต้นเป็นประธาน) กายวิญญัติติลหุตาทิตวาทสกกลาป (กลุ่มรูป ๑๒ อย่างที่มีกายวิญญัติและลหุตารูปเป็นต้นเป็นประธาน) และวจีวิญญัติติสัททลหุตาทิตเรสกกลาป (กลุ่มรูป ๑๓ อย่างที่มีวจีวิญญัติเสียง และลหุตารูปเป็นต้นเป็นประธาน)

ส่วนในคัมภีร์สัจจสังเขป^{๖๗} กล่าวว่า จิตตชกลาปมี ๗ กลุ่ม โดยไม่รวมเอาสัททลหุตาทิตวาทสกกลาปไว้โดยเฉพาะ

ในฎีกาทั้งสองฉบับของคัมภีร์นั้น ฎีกาเก่าแสดงสัททนวกะในเสียงที่เกิดจากความนึกคิด ไม่มีใครรับรู้ได้ด้วยโสตประสาท และปราศจากวิญญัติ โดยคล้อยตามนัยจากคัมภีร์มหาอรรถกถา ต่อมาเมื่อจะแสดงมติอื่นอีก จึงกล่าวว่า

“อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า เสียงพูดที่เกิดจากจิต แต่มีพยางค์ บท พยัญชนะ และความหมายไม่ประจักษ์ชัดจากที่ไกลของหมู่ชน ก็เป็นเสียงที่ปราศจากวิญญูติ เช่นเดียวกันนี้ เสียงที่เกิดจากจิตที่ไม่มีวิญญูติ มีอยู่แก่เนื้อและนกทั้งหลายกับชาวเตลคุและชาวทมิฬ เป็นต้น ผู้ไม่เข้าใจภาษาของกันและกัน”

ในพากย์นั้น เสียงที่เกิดจากความนึกคิด ปราศจากวิญญูติ ไม่มีใครรับรู้ได้ด้วย โสตประสาท มีปฏิเสธไว้ในคัมภีร์อัฐสาลินี แม้เสียงพูดที่มีจิตเป็นสมุฏฐานของหมู่ชน เมื่อมีพยางค์ บท พยัญชนะ และความหมายประจักษ์ชัดแก่ผู้ที่ยืนอยู่ใกล้ ก็ประกอบด้วย วิญญูติได้ มิฉะนั้นแล้วเสียงที่เกิดจากจิตทั้งหมดอาจมีบทพยัญชนะไม่ประจักษ์ชัดแก่ผู้ที่ยืนอยู่ไกล เสียงทุกอย่างก็ควรจะปราศจากวิญญูติได้ ทั้งเสียงที่เกิดจากจิตของเนื้อและนกเป็นต้นก็ได้ปราศจากวิญญูติ เพราะแสดงความหมายที่ตนประสงค์แก่สัตว์ประเภทเดียวกันได้

ส่วนในฎีกาใหม่ของคัมภีร์สังขสัจจะเขปกล่าวว่า

สทททวัก ปเนตถ อจฺจราสงฺฆาตปาณิปฺปหาราติสททสทิตํ อฏฺฐกเมว.^{๕๔}

“สัททททวกลาปในที่นี้ คืออัฐกกลาปที่ประกอบด้วยเสียงติดนิ้ว และปรบมือ เป็นต้น”

ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะเสียงดังกล่าวมีอุตุเป็นสมุฏฐาน มีจิตเป็นเหตุ สัททททวกลาปจึงปรากฏในลมหายใจเข้าออก หรือเสียงกระแอม ไอ เรอ และถ่มน้ำลาย เป็นต้น ที่ไม่มีเสียงพูดและปราศจากความตั้งใจในบางคราว ตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ วิสุทฺธิมรรค

๕๐. ถามว่า : เหตุใดรูปกลาป ๒ อย่างหลังในอุตฺตขกลาปจึงไม่เกิดขึ้นภายนอก สรีระ รูปภายนอกก็มีความเบา หนัก อ่อน แข็ง หรือเหมาะสมแก่กิริยาได้มิใช่หรือ

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว แต่รูปเหล่านั้นมีอยู่ด้วยความมากหรือน้อยของมหาภูตรูป ไม่ใช่มีอยู่ด้วยความเป็นลหุตรูป ๓ อย่าง

อธิบายคาถาสรูป

๕๑. ท่านกล่าวคำที่ขึ้นต้นว่า กลาปานี (ผู้รู้ทั้งหลายกล่าวว่า อากาสธาตุและลักษณรูป มิใช่ส่วนประกอบของรูปกลาป เพราะเป็นเพียงเครื่องกำหนดและเป็นลักษณะของสังขตธรรม) เพื่อแสดงเหตุที่อากาสธาตุและลักษณรูปไม่นับเข้าในรูปกลาป กล่าวคือ ท่านแสดงว่า อากาสธาตุ มิใช่ส่วนประกอบของรูปกลาปใดๆ เพราะเป็นเพียงเครื่องกำหนดรูปกลาปทั้งหลาย ทั้งลักษณรูปก็มีใช้เหตุให้รู้ความต่างกันของรูปกลาปซึ่งทำให้รูปกลาปมีประเภทหลากหลายเหมือนนิการรูป เพราะเป็นเพียงลักษณะมีการเกิดขึ้นเป็นต้นของรูปกลาปทั้งหมด อากาสธาตุ และลักษณรูปจึงไม่นับเข้าในรูปกลาป

ข้อความนั้นแสดงว่าข้อกำหนดที่กล่าวมาแล้วด้วยคำว่า เอกุปปาทา (เกิดขึ้นขณะเดียวกัน) เป็นต้น ย่อมมีแก่นิพผันนรูปเท่านั้น ไม่มีแก่นิพผันนรูป และแสดงว่าการที่อนิพผันนรูปกระทำความต่างกันแห่งรูปกลาปจัดเป็นองค์ประกอบของกลาป ดังนั้น จึงสมควรถือเอาวิญญัติรูป ๒ ที่ปราศจากความดับไปขณะเดียวกันในรูปกลาป เพราะวิญญัติรูปอาจกระทำรูปกลาปให้ต่างกันได้

อธิบายลำดับการดำเนินไปของรูป

๕๒. คำว่า ยถารห (ตามสมควร) มีความหมายว่า ตามสมควรแก่รูปที่มีภาวรูปหรือไม่มีภาวรูป และรูปที่มีอินทรีย์ครบหรือไม่มีอินทรีย์ครบ

คำว่า อนุทานิ แปลว่า ครบถ้วน เพราะปราศจากรูปที่ไม่เกิดขึ้นในปวัตติกาลในกามภูมิ

(๒๐๓) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “คำว่า ยถารห (ตามสมควร) มีความหมายว่า ตามสมควรแก่ผู้มีภาวรูปและมีอายตนะครบถ้วน” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะคำว่า อนุทานิ (ครบถ้วน) นี้ ไม่ใช่บทวิเศษณะโดยเนื่องกับบุคคล

๕๓. ในคำว่า สัมเสทชานญเจว โอบปาติกานญจ ([ย่อมปรากฏ]แก่สัตว์ผู้เกิดในที่ขึ้นและและโอบปาติกะ เป็นอย่างมาก) นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในมหาสิหนาสสูตรว่า

จตสโส โข อีมา สาริปุตฺต โยนิโย. กตมา จตสโส, อนุชชา โยนิ ชลาพฺชา โยนิ สํเสทชา โยนิ โอปปาติกา โยนิติ. เย โข เต สาริปุตฺต สตฺตา อนุชโกสํ อภินิพฺพิชฺช อภินิพฺพิชฺช ชายนฺติ, อयํ วุจฺจติ สาริปุตฺต อนุชชา โยนิ. เย โข เต สาริปุตฺต สตฺตา วตฺถิโกสํ อภินิพฺพิชฺช อภินิพฺพิชฺช ชายนฺติ. อयํ วุจฺจติ สาริปุตฺต ชลาพฺชา โยนิ. เย โข เต สาริปุตฺต สตฺตา ปุติมฺจฺเณ วา ชายนฺติ. ปุติกุณฺเณ วา ปุติกุมฺมาเส วา จนฺทนิกาย วา โอพิคฺคฺลฺเล วา ชายนฺติ, อयํ วุจฺจติ สาริปุตฺต สํเสทชา โยนิ. เทฺจ จ มนุสฺสา เอกจฺเจ จ วินิปาติกา อयํ วุจฺจติ สาริปุตฺต โอปปาติกา โยนิ.”^{๖๙}

“ดูกรสารีบุตร กำหนดมี ๔ อย่างนี้ ๔ อย่างเป็นไฉน คือกำหนดที่มีในฟองไข่ กำหนดที่มีในครรภ์ กำหนดที่มีในที่ขึ้นแฉะ และกำหนดที่ผุดเกิดขึ้นที่ ดูกรสารีบุตร เหล่าสัตว์ใด เกิดออกจากฟองไข่ นี่คือการกำหนด ที่มีในฟองไข่ เหล่าสัตว์ใดเกิดออกจากมดลูก นี่คือการกำหนดที่มีในมดลูก เหล่าสัตว์ใดเกิดในปลาเน่าบ้าง ศพเน่าบ้าง ขนมน่าบ้าง โคลนบ้าง บ่อน้ำ คร่าบ้าง นี่คือการกำหนดที่มีในที่ขึ้นแฉะ เทวดา สัตว์นรก มนุษย์บางคน และวินิปาติกาสูรนี้ คือการกำหนดโอปปาติกะ”

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

อนุชชา ชาตา อนุชชา. ชลาพฺมุหิ ชาตา ชลาพฺชา. สํเสท ชาตา สํ วินา เอเตหิ การณฺเห อุปฺปตฺติว วีย นิพฺพุตฺตา อภินิพฺพุตฺตาติ โอปปาติกา. อภินิพฺพิชฺช ชายนฺติติ ภินิพฺพิชฺช นิกฺขมฺนวเสน ชายนฺติ. ปุติ กุณฺเปติอาทึหิ อนิฏฺฐจฺญานาเนว ทสฺสิตานิ. อิกฺกุเจสุ สบฺปิเตลมฺภูณิตาทีสุ สตฺตา ชายนฺติ เอว.”^{๗๐}

“อัญชชะ คือ เหล่าสัตว์ผู้เกิดในฟองไข่

ชลาพฺชะ คือ เหล่าสัตว์ผู้เกิดในมดลูก

สํเสทชะ คือ เหล่าสัตว์ผู้เกิดในที่ขึ้นแฉะ

โอปปาติกะ คือ เหล่าสัตว์ผู้เกิดเหมือนผุดขึ้นมาโดยปราศจากเหตุเหล่านั้น

พระดำรัสว่า “เกิดออกมา” คือเกิดขึ้นโดยออกมา

พระดำรัสว่า “ศพเน่า” เป็นต้น แสดงอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา แต่ก็มีเหล่าสัตว์ที่เกิดขึ้นในอารมณ์ที่น่าปรารถนา เช่น เนยใส น้ำมัน น้ำผึ้ง และน้ำอ้อย”

พึงทราบความหมายตามนัยแห่งพระบาลีในบท ๒ บทแรก [คือ อณฺทช และ ชลาพุช] ดังนี้

อณฺทช คือ ฟองไข่

ชลาพุ คือ มดลูก

อณฺทช หมายถึง เหล่าสัตว์ผู้เกิดคือออกมาจากฟองไข่

ชลาพุช หมายถึง เหล่าสัตว์ผู้เกิดคือออกมาจากมดลูก”

ในเรื่องนี้ สัททนีติปกรณ์กล่าวว่า

ชรํ ชีรณํ เกทํ ยาติ อุเปตฺติติ ชลาพุ.^{๗๑}

“ชลาพุ คือ อวัยวะเข้าถึงความเสียหาย”

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **ชละ** คือ น้ำใสที่เกิดครั้งแรกในครรภ์

ชลาพุ คือ อวัยวะปิดบังน้ำใส หรืออวัยวะรักษาน้ำใส หมายถึง มดลูกที่ห่อหุ้มครรภ์

[คำว่า ชลาพุ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- อวัยวะเข้าถึงความเสียหาย = ชรํ ชีรณํ เกทํ ยาติ อุเปตฺติติ ชลาพุ (ชร บทหน้า + ยาธาตุ + ณฺ ปัจจย)

- อวัยวะปิดบังน้ำใส = ชลํ อาวุนาติ ปฏิจฺฉนาเตตฺติติ ชลาพุ (ชล บทหน้า + อา บทหน้า + วุ ธาตุ + ณฺ ปัจจย)

- อวัยวะรักษาน้ำใส = ชลํ อวติ รกฺขตฺติติ ชลาพุ (ชล บทหน้า + อว ธาตุ + ณฺ ปัจจย)]

สังเสท คือ ที่ขึ้นและ หมายถึง ที่เปียกชุ่มมีปลาเน่า เนยใสและน้ำมัน ภายในดอกบัว ภายในปล้องไม้ไผ่ โพรงไม้ ดอกไม้ และผลไม้ เป็นต้น

โอปปาติกะ คือ เหล่าสัตว์ที่เกิดเหมือนผุดขึ้นมาจากที่นั้นๆ เพราะมีอวัยวะน้อยใหญ่ครบถ้วนในขณะอุบัติ

ส่วนในคัมภีร์วิภาวนีได้แสดงความสงสัยในความเป็นโอปปาติกะของอณฺทชะ เป็นต้นว่า อณฺทชะที่เกิดในฟองไขก็เหมือนผุดขึ้นมาเช่นกัน แล้วแสดงรูปวิเคราะห์ว่า “โอปปาติกะ คือ เหล่าสัตว์ที่มีการผุดเกิด” ต่อมาได้กล่าวว่า “ในที่นี้หมายความว่า การผุดเกิดพิเศษ [คือผุดเกิดแล้วเติบโตทันที] ด้วยอำนาจของการกำหนดที่สูงที่สุด เหมือนคำว่า ควรให้หญิงสาวแก่หนุ่มรูปงาม”

[ตามมติของคัมภีร์วิภาวนี ท่านประกอบอุกกัฏฐนัย คือ การกำหนดข้อที่สูงสุดโดยไม่หมายเอาสิ่งทั่วไป เช่นคำว่า อภิรูปสส กณฺเฒา ทาทพฺพา (พึงให้สาวน้อยแก่หนุ่มรูปงาม) ในข้อนี้เป็นที่รู้ได้ว่าหญิงสาวที่ให้แก่ชายหนุ่มก็เป็นหญิงรูปงามเพราะมีคำกล่าวว่า หนุ่มรูปงาม]

คำว่า อุกกัฏฐวเสน (เป็นอย่างมาก) มีความหมายว่า เป็นอย่างมากคือมีภาวะรูปและอายตนะครบถ้วน

บรรดาสัตว์ผู้เกิดในที่ขึ้นแฉะและโอปปาติกะ โอปปาติกะเกิดขึ้นด้วยอัตภาพที่มีอวัยวะน้อยใหญ่ครบถ้วนทั้งหมด ไม่มีการเจริญเติบโตขึ้นอีก ส่วนสัตว์ผู้เกิดในที่ขึ้นแฉะมีอายตนะครบถ้วน แต่อวัยวะน้อยใหญ่จำเป็นต้องเจริญเติบโตอีกจึงจะบริบูรณ์

คำว่า โอมกวเสน แปลว่า เป็นอย่างต่ำ

คำว่า จกฺขุโสตนานาวาทสกาณิ กทาจิ น ลพฺภนฺติ (แต่ในบางครั้ง จักขุทสกะ โสตนทสกะ ฆานทสกะ และภาวทสกะย่อมไม่ปรากฏ) หมายความว่า เพราะมีคนตาบอดแต่กำเนิด คนหูหนวกแต่กำเนิด คนงมงูไม่รู้กลิ่นแต่กำเนิด และผู้ไม่มีเพศ

ทสกะทั้งหมดย่อมไม่ปรากฏบางคราวแก่สัตว์ผู้เกิดในที่ขึ้นแฉะผู้เป็นเหตุกบุคคลมีกำเนิดในสุคติภูมิและทุคติภูมิ ส่วนความเป็นโอปปาติกะในสุคติภูมิเป็นการเกิดอัตภาพที่ประเสริฐ จึงได้รับด้วยกรรมอันประเสริฐอย่างใดอย่างหนึ่ง โอปปาติกะในสุคติภูมิจึงไม่มีอินทรีย์บกพร่อง ยกเว้นคนตันกับผู้ไม่มีภาวะรูป ส่วนความบกพร่องของจักขุประสาท โสตนประสาท และภาวะรูปของโอปปาติกะผู้กำเนิดในทุคติภูมิมีอยู่ได้ในบางคราว แต่ความบกพร่องของฆานประสาทย่อมไม่มี ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

กามธาดุย์ ปน อฆานโก โอปปาติโก นตฺถิ.^{๗๒}

“โอปปาติกะผู้ไม่มีฆานประสาทในกามภูมีย่อมไม่มี”

ความบกพร่องของชีวหาประสาทย่อมไม่มีแก่เหล่าสัตว์ทั้งหมด ดังสาธกใน
ธัมมทวิวิงค์ว่า

กามธาดุยา อุปตติกุขเณ กสฺสจิ เอกาทสายนานิ ปาตุภวานฺติ. กสฺสจิ ทส.
กสฺสจิ อปรานิ ทส. กสฺสจิ นว. กสฺสจิ สตุตายนานิ ปาตุภวานฺติ.^{๗๓}

“อายตนะ ๑๑ อย่างย่อมปรากฏแก่บางคนในขณะที่ปฏิสนธิในกามภูมิ อายตนะ ๑๐
อย่างย่อมปรากฏแก่บางคน อายตนะ ๑๐ อย่างอื่นย่อมปรากฏแก่บางคน อายตนะ ๙ อย่าง
ย่อมปรากฏแก่บางคน อายตนะ ๗ อย่างย่อมปรากฏแก่บางคน”

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า กามธาดุย์ แปลว่า ในกามภูมิ

พระดำรัสว่า อุปตติกุขเณ (ในขณะที่ปฏิสนธิ) คือ ในขณะที่เกิดปฏิสนธิจิต

พระผู้มีพระภาคตรัสสัตว์ผู้เกิดในที่ขึ้นและและโอปปาติกะในสี่ประโยคที่ขึ้นต้นว่า
กสฺสจิ เอกาทสายนานิ (อายตนะ ๑๑ อย่างย่อมปรากฏแก่บางคน) ส่วนประโยคว่า กสฺสจิ
สตุตายนานิ (อายตนะ ๗ อย่างย่อมปรากฏแก่บางคน) นี้ หมายถึงผู้ถือกำเนิดในครรภ์

ในพระบาลีนั้น อายตนะ ๗ อย่างย่อมไม่ปรากฏในขณะที่ปฏิสนธิ แต่ปรากฏใน
ปวัตติกาลเท่านั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า เอกาทสายนานิ (อายตนะ ๑๑ อย่าง)

พระดำรัสว่า กสฺสจิ ทส (อายตนะ ๑๐ อย่างย่อมปรากฏแก่บางคน) ตรัสไว้ด้วย
ความบกพร่องของจักขุประสาท

พระดำรัสว่า กสฺสจิ อปรานิ ทส (อายตนะ ๑๐ อย่างอื่นย่อมปรากฏแก่บางคน)
ตรัสไว้ด้วยความบกพร่องของโสตประสาท

พระดำรัสว่า กสฺสจิ นว (อายตนะ ๙ อย่างย่อมปรากฏแก่บางคน) ตรัสไว้ด้วย
ความบกพร่องของจักขุประสาทและโสตประสาท

ถ้ามีโอปปาติกะผู้ไม่มีขานประสาธ พระผู้มีพระภาคก็ควรตรัสทสกกกลาก ๓ ครั้งพร้อมทั้งผู้ไม่รู้กลืนแต่กำเนิด และควรตรัสทสกกกลาก ๓ ครั้งพร้อมทั้งคนตาบอดแต่กำเนิดและคนไม่รู้กลืนแต่กำเนิดกับคนหูหนวกแต่กำเนิดและคนไม่รู้กลืนแต่กำเนิด พร้อมด้วยอัญญกกกลาก ๑ ครั้งโดยจำแนกตามคนวิบัติ ๓ จำพวก แต่เมื่อพระองค์มิได้ตรัสไว้เช่นนั้นจึงรู้ได้ว่าไม่มีโอปปาติกะผู้ไม่มีขานประสาธ ส่วนโอปปาติกะผู้ปราศจากภาวรูปย่อมไม่มี ยกเว้นคนตันกับ เพราะในอินทริยวาระในคัมภีร์วิภังค์ไม่ตรัสว่า “โอปปาติกะผู้เป็นบัณฑิต”

การที่สัตว์ผู้เกิดในที่ขึ้นแฉะมีจักขุประสาธเป็นต้นบกพร่องตามที่กล่าวแล้ว แม้ไม่ตรัสไว้ในพระบาลีก็รู้ได้ชัดเจนตามคัมภีร์อรรถกถา สมจริงดังสารกว่า

สตุตติ อุกุสโตว รูปานิ สเสทโชปาทโยนีสุ อถวา อวกัสโต ตีล.^{๗๔}

“รูป ๗๐ อย่างมิได้เป็นอย่างมากในกำเนิดของสัตว์ผู้เกิดในที่ขึ้นแฉะและโอปปาติกะ หรือรูป ๓๐ อย่างมิได้เป็นอย่างต่ำ”

ในพากย์นั้น คำว่า “รูป ๓๐ อย่าง” คือรูป ๓๐ อย่างโดยประเภทแห่งชีวาทสกกกลาก กายทสกกกลาก และวัตถุทสกกกลาก ในคัมภีร์มหาภูติกากล่าวว่า

อิทญหิ วจนํ สเสทขานํ วเสน วุตต.^{๗๕}

“ข้อความนี้กล่าวไว้โดยเนื่องกับสัตว์ผู้เกิดในที่ขึ้นแฉะ”

อาจารย์อานันทเถระดำริว่า ในคัมภีร์ยมกตรัสว่าขานประสาธและชีวาทประสาธดำเนินไปร่วมกัน ท่านจึงประสงค์ว่าความบกพร่องของขานประสาทย่อมไม่มีเหมือนความบกพร่องของชีวาทประสาธที่ไม่มีเช่นกัน แต่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในอินทริยมกว่า

ยสฺส วา ปน อิตฺถินทฺริยํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺส ฆานินทฺริยํ อุปฺปชฺชติติ. อฆานกานํ อิตฺถินํ อุปฺปชฺชชฺชติเน ตาสํ อิตฺถินทฺริยํ อุปฺปชฺชติ, โน จ ตาสํ ฆานินทฺริยํ อุปฺปชฺชติติ จ.

ยสฺส วา ปน ปุริสินทฺริยํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺส ฆานินทฺริยํ อุปฺปชฺชติติ. อฆานกานํ ปุริสานํ อุปฺปชฺชชฺชตํ เตสํ ปุริสินทฺริยํ อุปฺปชฺชติ, โน จ เตสํ ฆานินทฺริยํ อุปฺปชฺชติ.^{๗๖}

“ถามว่า : อิตถินทริยย่อมนเกิดขึ้นแก่บุคคลใด ชานินทริยย่อมนเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้น หรือ ตอบว่า : อิตถินทริยย่อมนเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นผู้เป็นสตรีที่ไม่มีขานประสาธอุบัติเกิดอยู่ แต่ชานินทริยย่อมนไม่เกิดขึ้นแก่สตรีเหล่านั้น

ถามว่า : ปุริสินทริยย่อมนเกิดขึ้นแก่บุคคลใด ชานินทริยย่อมนเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้น หรือ ตอบว่า : ปุริสินทริยย่อมนเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นผู้เป็นบุรุษที่ไม่มีขานประสาธ อุบัติเกิดอยู่ แต่ชานินทริยย่อมนไม่เกิดขึ้นแก่บุรุษเหล่านั้น”

ความบกพร่องของขานประสาธจึงมีได้ตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา

ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า ในคัมภีร์ยมกตรัสการเกิดร่วมกันของขานประสาธและชีวหาประสาธ แล้วแสดงความไม่มีผู้ที่ปราศจากขานประสาธ เพราะไม่มีผู้ที่ปราศจากชีวหาประสาธ แต่อาจกล่าวได้ว่าในคัมภีร์ยมกได้ตรัสการเกิดร่วมกันของขานประสาธและชีวหาประสาธด้วยการไม่เกิดขึ้นแยกกันในกามภูมิ เพราะปสาทรูปเหล่านั้นไม่เกิดแยกกัน เนื่องจากทั้งสองอย่างไม่เกิดในรูปภูมิเหมือนจักขุประสาธและโสตรประสาธที่เกิดในรูปภูมิได้โดยปราศจากขานประสาธและชีวหาประสาธ” ข้อความนั้นย่อมสมควร เพราะการเกิดร่วมกันแน่นอนในบุคคลไม่อาจกล่าวได้โดยอ้างพระดำรัสที่ตรัสการเกิดร่วมกันแน่นอนในวาระแสดงสถานที่ (โอกาสวาระ)

คำว่า **คัพภเสยยกะ** คือ เหล่าสัตว์ผู้ถือกำเนิดในครรภ์คือท้องของมารดา

คำว่า **สัตว์** คือ ผู้ผูกพันในขันธมีรูปเป็นต้น ดังพระพุทธวจนจะเป็นต้นว่า

รูป โข ราช โย ฉนโท, โย ราโค, ยา นนทิ, ยา ตณฺหา, ตตฺร สตุโต, ตตฺร วิสตุโต, เตน สตุโตติ วุจฺจติ.^{๗๗}

“ดูกรวาระ ผู้ผูกพันยึดมั่นในความปรารถนา ความกำหนด ความเพลิดเพลिनยินดี เรียกว่า สัตว์ (ผู้ผูกพัน) ด้วยเหตุนั้น”

พึงกระทำสมาสว่า คำว่า **คัพภเสยยกะ** คือ เหล่าสัตว์ผู้ถือกำเนิดในครรภ์ หมายถึง เหล่าสัตว์ที่เกิดในฟองไข่และในมดลูก

๕๔. ทสกะทั้ง ๓ กลุ่มคือน้ำใสที่เกิดครั้งแรกในครรรค์ (น้ำกลละ) ย่อมปรากฏ

พึงทราบความหมายว่า บางครั้งภาวทสกะไม่ปรากฏแก่บัณฑิตะกั ดังในอัมม-
หทยวิภังค์ตรัสว่า

คพฺภเสยฺยกานํ สตุตฺตานํ อเหตุกานํ นบุสฺสกาณํ อุปฺปตฺติกุณฺเณ จตุตารินฺทุริยานิ
ปาตุภฺวานฺติ กายินฺทุริยํ มนินฺทุริยํ ชีวิตินฺทุริยํ อุเปกฺخينฺทุริยํ.^{๗๘}

“อินทรีย์ ๔ อย่าง คือ กายินทรีย์ มนินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ และ อุเปกخينทรีย์ ย่อม
ปรากฏในขณะที่ปฏิสนธิแก่เหล่าสัตว์ผู้ถือกำเนิดในครรรค์ เป็นบัณฑิตะกัผู้ไม่มีเหตุ”

คำว่า ตโต ปริ (ถัดจากนั้น) คือ ถัดจากขณะปฏิสนธิของเหล่าสัตว์ผู้ถือกำเนิด
ในครรรค์

คำว่า ปวตฺติกาเล (ในปวัตติกาล) คือ ในสัปดาห์ที่ ๑๑ ดังสาธกในอรรถกถาของ
คัมภีร์กถาวัตถุว่า

เสสฺสานิ จตุตาริ สตุตฺสตุตฺติรตุตฺติมิหิ ชายนฺติ.^{๗๙}

“อายตนะที่เหลือ ๔ อย่างย่อมเกิดในราตรีที่ ๗๗”

ในพากย์นั้น คำว่า “อายตนะที่เหลือ” คือ อายตนะ ๔ อย่างอันได้แก่จักขายตนะ
โสตายตนะ ฆานายตนะ และชีวหายตนะ ที่เหลือจากกายายตนะและมนายตนะ

คำว่า “ในราตรีที่ ๗๗” คือ ในวันสุดท้ายของสัปดาห์ที่ ๑๑

ข้อความนี้พึงแสดงด้วยคัมภีร์ฎีกาของยมก ดังสาธกในคัมภีร์นั้นว่า

คพฺภเสยฺยกสฺส ปจฺฉิมภวีกสฺส อุปฺปชฺชนฺตสฺส เอกาทสฺมสตุตฺตาหา โอโรโต จิตฺสฺส
รูปายตน์ นุปฺปชฺชิสฺสตี, โน จ จกฺขายตน์ นุปฺปชฺชิสฺสตี”ติ. ยํ ปน “ยสฺส วา ปน ยตฺถ
รูปายตน์ อุปฺปชฺชิตฺถ, ตสฺส ตตฺถ ฆานายตน์ อุปฺปชฺชิตฺติ. กามาวจรา จวนฺตานํ อฆานกานํ
กามาวจโร อุปฺปชฺชนฺตานํ รูปาวจรานํ เตสํ ตตฺถ รูปายตน์ อุปฺปชฺชิตฺถ. โน จ เตสํ ตตฺถ
ฆานายตน์ อุปฺปชฺชิตฺติ เอตฺถ อฆานกานํ กามาวจโร อุปฺปชฺชนฺตานํ.”^{๘๐}

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ‘รูปายตนะจักไม่เกิดขึ้นแก่เหล่าสัตว์ ผู้ถือกำเนิดใน
ครุรรค์ เกิดขึ้นดำรงอยู่ภายในสัปดาห์ที่ ๑๑ เป็นปัจฉิมภวิบุคคล แต่จักขายตนะจักเกิดขึ้น
โดยแท้’ และตรัสว่า ‘ถามว่า : รูปายตนะเกิดขึ้นแล้วแก่บุคคลใดในภุมิใด ฆานายตนะ
ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นในภุมินั้นหรือ ตอบว่า : รูปายตนะเกิดขึ้นแล้วแก่บุคคลเหล่านั้น
คือผู้จุติจากกามาวจรภูมิ ผู้ไม่มีฆานประสาธถือปฏิสนธิอยู่ในกามาวจรภูมิ และรูปาวจร
บุคคล ในกามาวจรภูมิและรูปาวจรภูมินั้น แต่ฆานายตนะย่อมไม่เกิดขึ้นแก่บุคคลเหล่านั้น
ในภุมินั้น”

ในพระบาลีนี้ พระดำรัสว่า “ผู้ไม่มีฆานประสาธถือปฏิสนธิอยู่ในกามาวจรภูมิ”
หมายถึงเหล่าสัตว์ที่จักเสียชีวิตภายในสัปดาห์ที่ ๑๑ เป็นผู้ถือปฏิสนธิด้วยกรรมที่ไม่ก่อให้เกิด
เกิดฆานายตนะ^{๕๑}

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสจักขายตนะและฆานายตนะไว้ในเรื่องนี้ แม้จะไม่ตรัส
ไสตายตนะและชีวหายตนะไว้ก็สำเร็จโดยปริยาย

(๒๐๔) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “คำว่า ปวตติกาเล (ในปวัตติกาล) คือ ในสัปดาห์
ที่ ๗” ข้อความนั้นไม่พึงเชื่อถือ เพราะขัดแย้งกับคัมภีร์อรรถกถา และฐานะเช่นนี้ควร
เชื่อคัมภีร์อรรถกถาเป็นสำคัญ

(๒๐๕) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “หรือในสัปดาห์ที่ ๑๑ ตามมติของ
พระภิกษุจารย์” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะคำวินิจฉัยที่กล่าวโดยตรงในคัมภีร์อรรถกถาไม่
ควรกล่าวว่าเป็นมติของพระภิกษุจารย์

[การที่มติของคัมภีร์วิภาวนีไม่ตรงกับคัมภีร์มูลฎีกา และท่านผู้แต่งคิดว่าเป็นมติของคัมภีร์
อรรถกถา ก็เนื่องจากการพบเห็นคำผิดพลาดในฉบับโบราณสมัยก่อน กล่าวคือ อรรถกถาของคัมภีร์
กถาวัดภู สหายตนูปัตติกา มีข้อความว่า

คพฺภเสยฺยกสฺตตานํ อชฺชตฺติกา ยตเนสุ ฆานายตนา ยายตนาเนว ปฏิสนฺธิฯ อุปฺปชฺชนติ.
เสสํนิ จตฺตาริ สตฺตสฺตตฺตติรฺตฺติมิหิ.^{๕๒}

“ในบรรดาอายตนะภายในของเหล่าสัตว์ผู้เกิดในครรภ์ มนายตนะและกายายตนะย่อมเกิดในขณะปฏิสนธิ อายตนะที่เหลือ ๔ อย่างย่อมเกิดในราตรีที่ ๗๗”

คำว่า สตตสตรตติรตติมิหิ แปลว่า ในราตรีที่ ๗๗ คือสัปดาห์ที่ ๑๑ นั้นเอง แต่พระสมังคลาจารย์คงพบคำที่ไม่มี “ติ” ว่า สตตสตรตติมิหิ (ในราตรีที่ ๔๙) คือสัปดาห์ที่ ๗ ท่านจึงกล่าวว่า “ในสัปดาห์ที่ ๗” แม้โบราณฉบับพม่าบางฉบับก็มีรูปว่า สตตสตรตติมิหิ เช่นกัน]

(๒๐๖) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “คำว่า กเมน (ตามลำดับ) มีความหมายว่า ตามลำดับอย่างนี้คือ โสททสกกလာปเกิดขึ้นถัดจากสัปดาห์หนึ่งภายหลังที่จักขุทสกกလာปปรากฏ ต่อจากนั้น ชานทสกกလာปเกิดขึ้นถัดจากสัปดาห์หนึ่ง หลังจากนั้น ชิวหาทสกกလာปก็เกิดขึ้นเมื่อล่วงอีกสัปดาห์หนึ่ง” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะขัดแย้งกับคัมภีร์อรรถกถาตามที่กล่าวมาแล้ว

[อรรถกถาปัญญากรณ์ (หน้า ๒๗๔) ฉบับฉันทะสังคายนและฉบับมหาจุฬาราม มีรูปว่า กมนุมา (ด้วยกรรม) หมายความว่า จักขุทสกะเป็นต้นย่อมปรากฏด้วยแรงกรรม แต่ฉบับพม่าในสมัยก่อนมีรูปว่า กเมน ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้จึงอ้างข้อความที่พบในสมัยนั้น]

(๒๐๗) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “โดยแท้จริงแล้ว ข้อความนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะไม่พบคัมภีร์อรรถกถาที่แสดงลำดับแห่งการเกิดขึ้นเช่นนี้

ถามว่า : ในอรรถกถาปัจจุสมุปบาทกล่าวว่า คพฺภเสยฺยกฺวเสน วา ปุริมํ ภวจกํ วุตตํ. อนุปฺพพวตฺตติปฺนโต^{๔๓} (วนเวียนคือภพที่มีอวิชชาเป็นต้น มีเวทนาเป็นที่สุด)ซึ่งเป็นส่วนแรก ตรัสไว้โดยเนื่องกับเหล่าสัตว์ผู้เกิดในครรภ์ เพราะแสดงความเป็นไปตามลำดับ [คือวิญญาณย่อมมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามรูปย่อมมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย]มิใช่หรือ

ตอบว่า : ข้อความนั้นกล่าวถึงบท ๕ บทที่ปรากฏในพระบาลีตามลำดับของการเกิดขึ้นโดยความเป็นปัจจัยและปัจจัยูปัน (ผลที่เกิดจากเหตุ) ขององค์ ๕ มีวิญญาณเป็นต้น

ลำดับแห่งการเกิดขึ้นนั้นมีปฏิเสธไว้ในอรรถกถาของอายตนะนิเทศ ทั้งข้อที่ปฏิเสธ

ไว้ในคัมภีร์อรรถกถาก็ไม่ควรกล่าวว่าพระอนุรุธเถระได้แสดงข้อนั้นด้วยคำว่า กเมน (ตามลำดับ) ในที่นี้ คำว่า กเมน จึงมีความหมายว่า “ตามลำดับแห่งการแสดง” และพึงสัมพันธ์กับบท[ที่เพิ่มเข้ามา]ว่า เทสิตานิ (ที่แสดงไว้)

[คำว่า กเมน (ตามลำดับ) คัมภีร์วิภาวนีให้แปลร่วมกับคำว่า “ย่อมปรากฏ” จึงมีความหมายว่า “จักขุทสกะเป็นต้นย่อมปรากฏตามลำดับ” คือจักขุทสกะกลาปเกิดขึ้นก่อน ต่อมากลาปอื่นๆ ก็เกิดถัดมาตามลำดับ แต่คัมภีร์ปรมัตถทีปนีปฏิเสธความเห็นนั้น และให้แปลร่วมกับคำว่า เทสิตานิ (ที่แสดงไว้) จึงมีความหมายว่า “จักขุทสกะเป็นต้นที่แสดงไว้ตามลำดับย่อมปรากฏ”]

ลำดับที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ตามฐานะ มี ๕ ประเภท ดังนี้

(ก) ปหานกมะ ลำดับแห่งการละ เช่น ทสฺสเนน ปหาตพฺพา (ธรรมที่พึงละด้วยโสดาปัตติมรรค), ภาวานาย ปหาตพฺพา (ธรรมที่พึงละด้วยมรรคขั้นสูง)

(ข) ภูมิกมะ ลำดับภูมิ เช่น กามาวจรํ (กามาวจรภูมิ), รูปาวจรํ (รูปาวจรภูมิ), อรูปาวจรํ (อรูปาวจรภูมิ)

(ค) อุปัตติกมะ ลำดับการเกิดขึ้น เช่น ปจฺมํ กลลํ โหติ (น้ำใสเกิดขึ้นก่อน), กลลา โหติ อพฺพุทํ (จากน้ำใสเป็นฟองใส)

(ง) ปฏิปัตติกมะ ลำดับการปฏิบัติ เช่น สีลวิสุทฺธิ (ความหมดจดแห่งศีล), จิตฺตวิสุทฺธิ (ความหมดจดแห่งจิต)

(จ) เทสนากมะ ลำดับแห่งการแสดง เช่น จตฺตาโร สติปฺปญฺจานา (สติปัฏฐานสี่), จตฺตาโร สมมปฺปธานา (สัมมัปปธานสี่)]

ส่วนในคัมภีร์สัจจสังเขปฎีกากล่าวว่า

สาขาวตฺถํ อติกุมฺม ปจฺฉา สตฺตเม สตฺตาเห จขุโสตฺฆานชีวฺหาทสกา จ อุปฺปชฺชนติ. ฎีกากาโร ปน ‘เอกาทสเม สตฺตาเห’ติ อาห.^{๔๔}

“ทสกะคือจักขุ โสตะ ฆานะ และชีวหาย่อมเกิดขึ้นในสัปดาห์ที่ ๗ ภายหลังเมื่อล่วงระยะสภาพที่เป็นปุมใหญ่ ๕ ปุม แต่พระฎีกาจารย์กล่าวว่าในสัปดาห์ที่ ๑๑”

ข้อความนั้นไม่สมควร

ลำดับของการเกิดเป็นน้ำใสที่เกิดขึ้นครั้งแรกเป็นต้น[ในครรภ์] ตรัสไว้ในสังยุตต-
นิกาย ดังพระพุทธทวจะว่า

ปจฺมํ กลลํ โหติ	กลลา โหติ อพฺพุทํ
อพฺพุทา ชายเต เปสิ	เปสิยา นิพฺพตฺตเต ฌโน
ฌนา ปสาชา ชายนฺติ	เกสา โลมา นขาปิจฺ ^{๘๕}

“น้ำใสเกิดขึ้นก่อน จากนั้นน้ำใสเป็นฟองน้ำใส จากฟองน้ำใส
เป็นชั้นเนื้อ จากนั้นเนื้อเป็นก้อนเนื้อ จากก้อนเนื้อเป็นปุ่ม
ใหญ่ ๕ ปุ่ม ต่อจากนั้นมีผม ขน และเล็บเกิดขึ้น”

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

ตตถ ปฐฺมนฺติ ปจฺเมน ปฏฺิสนธิวิญญาเณน ติสฺโสติ วา ผุสฺโสติ วา นามํ นตฺถิ. อถ
โฆ ตีหิ ชาติอุณฺณสุหิ กตฺสฺตตฺตเค สณฺจิตเตลฺพินฺทุปฺมาณํ กลลํ โหติ. ยํ สนฺธาย วุตฺตํ

“ติลเตลสฺส ยถา พินฺทุ	สปรฺปิมนฺโต อนาวีโล
เอวํ วณฺณปฏฺิภาคํ	กลลํ สมฺปฺพุจฺจติ”ติ.

กลลา โหติ อพฺพุทฺทนฺติ ตสฺมา กลลา สตฺตทาหจฺเจยน มํสโรวณฺณอุทกาวณฺณํ อพฺพุทํ
นาม โหติ, กลลนฺติ นามํ อนฺตรธายติ. วุตฺตมฺปิ เจตํ

“สตฺตทาหํ กลลํ โหติ	ปริปรุกํ สมฺมฺหตํ
วิวตฺตมานํ ตพฺภาวํ	อพฺพุทํ นาม ชายตี”ติ.

อพฺพุทา ชายเต เปสิติ ตสฺมาปิ อพฺพุทา สตฺตทาหจฺเจยน วิลีนฺติปฺุสฺทิสสา เปสิ นาม
สณฺชายติ. สา มริจฺผาณิเตน ทีเปตพฺพา. คามทารกา หิ สุปฺกฺกานิ มริจฺจานิ คเหตฺวา
สาฎกนฺตเร ภณฺฑิกํ กตฺวา ปีเพตฺวา มณฺฑํ อาทาย กปาเล ปกฺกฺขิปีตฺวา อาตเป จเปนฺติ. ตํ
สุกฺขมานํ สุกฺขมานํ สพฺพภาเคหิ มุจฺจติ. เอวรูปา เปสิ โหติ. อพฺพุทฺทนฺติ นามํ อนฺตรธายติ.
วุตฺตมฺปิ เจตํ

“สตฺตทาหํ อพฺพุทํ โหติ	ปริปรุกํ สมฺมฺหตํ
วิวตฺตมานํ ตพฺภาวํ	เปสิ นาม ปชายตี”ติ.

เปลิยา นิพพุตเต สมโนติ ตโต เปลิตो สตุตทาหจเยน กุกกุณฺณสณฺจโน สมโน
นาม มंसเปลิปิณฺโตะ นิพพุตติ. เปลิตี นามํ อนฺตรธายติ. วุตฺตมปิ เจตํ

“สตฺตาหํ เปสิ ภาวติ ปริปกุกํ สมฺมุตํ
วิวตฺตมานํ ตพฺภาวํ สมโนติ นาม ชายตีติ.
ยถา กุกกุณฺณิยา อณฺฑํ สมฺนตํ ปริมณฺฑลํ
เอวํ สมฺนสฺส สณฺจานํ นิพพุตฺตํ กมฺมปจฺจยา”ติ จ.

ภนา ปสาชา ชายนฺตีติ ปณฺจเม สตุตทาเห ทฺวินฺนํ หตฺถปาทานํ สีสสฺส จ อตฺถาย
ปณฺจปีฬกา ชายนฺติ. ยํ สนฺธาเยตํ วุตฺตํ “ปณฺจิเม โข ภิกฺขเว สตุตทาเห ปณฺจ ปีฬกา ชายนฺติ
สณฺจนฺติ กมฺมโตติ.”^{๔๖} เกสา โลมา นขาปิ จาติ ทฺวาจตฺตาลีสเม สตุตทาเห เอตานิ ชายนฺติ.”^{๔๗}

“ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า ‘ก่อน’ มีความหมายว่า ชื่อว่า ดิสสะหรือมุสสะ
ยังไม่มีในปฏิสนธิจิตก่อน แต่มีน้ำใสเทาหยาดน้ำมันซึ่งตั้งอยู่ที่ปลายเส้นด้ายที่ทำด้วย
ขนแกะแท่งสามเส้น ซึ่งโบราณจารย์ กล่าวว่า

‘กลุ่มรูปที่มีสีคล้ายหยาดน้ำมันงาและเนยใสที่ไม่ขุ่นมัว เรียกว่า น้ำใส (กลละ)’

พระดำรัสว่า ‘จากน้ำใสเป็นฟองน้ำใส’ มีความหมายว่า เมื่อน้ำใสล่องไป ๗ วัน
ก็มีสีคล้ายน้ำล้างเนื้อ จึงชื่อว่า อัพพุทะ (ฟองน้ำใส) ชื่อว่าน้ำใสก็หายไป สมจริงดังสารก
ว่า

‘น้ำใสมีอยู่ ๗ วัน เมื่อชั้นขึ้นรวมตัวกันแล้ว ก็เปลี่ยนภาวะนั้นเกิดเป็นฟองน้ำใส
(อัพพุทะ)’

พระดำรัสว่า ‘จากฟองน้ำใสเป็นชั้นเนื้อ’ มีความหมายว่า เมื่อฟองน้ำใสล่องไป
๗ วัน ก็กลายเป็นชั้นเนื้อคล้ายดีบุกเหลว ชั้นเนื้อนั้น พึงเปรียบเทียบกับเม็ดพริกไทยแห้ง
เด็กชาวบ้านเอาพริกไทยสุกทำห่อไว้ที่ชายผ้า ขยำแล้วเติมน้ำใสใสลงในกระเบื้องตากแดด
เม็ดพริกไทยแห้งๆ ย่อมหลุดตกจากเปลือกทั้งหมด ชั้นเนื้อก็เป็นเช่นนี้ ชื่อว่าฟองน้ำใส
ก็หายไป สมจริงดังสารกว่า

‘ฟองน้ำใสมีอยู่ ๗ วัน เมื่อเข้มน้ำรวมตัวกันแล้ว ก็เปลี่ยนภาวะนั้นเกิดเป็นชั้น
เนื้อ (เปลิ)’

พระดำรัสว่า ‘จากขึ้นเนื้อเป็นก้อนเนื้อ’ มีความหมายว่า เมื่อขึ้นเนื้อล่องไป ๗ วัน ก็เกิดก้อนเนื้อที่ชื่อว่า ฆนะมีขนาดเท่าไข่ไก่ ชื่อว่าขึ้นเนื้อก็หายไป สมจริงดังสาธกว่า ‘ขึ้นเนื้อมียู่ ๗ วัน เมื่อเข้มนั้นรวมตัวกันแล้ว ก็เปลี่ยนภาวะนั้นเกิดเป็นก้อนเนื้อ (ฆนะ) ขนาดของก้อนเนื้อเท่าไข่ไก่กลมโดยรอบ เกิดขึ้นเพราะกรรม’

พระดำรัสว่า ‘จากก้อนเนื้อเป็นปุ่มใหญ่ ๕ ปุ่ม’ มีความหมายว่า ในสัปดาห์ที่ ๕ เกิดปุ่มใหญ่ขึ้น ๕ แห่งเพื่อเป็นมือและเท้าอย่างละ ๒ และศีรษะ ๑ ซึ่งพระผู้มีพระภาคได้ตรัสถึงข้อนี้ว่า

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย ปุ่มใหญ่เกิดขึ้น ๕ แห่งในสัปดาห์ที่ ๕ ตามกรรม’

พระดำรัสว่า ‘ต่อจากนี้มีผม ขน และเล็บเกิดขึ้น’ มีความหมายว่า สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นในสัปดาห์ที่ ๔๒”

ในเรื่องนี้ สัปดาห์ ๖ ะยะมีสัปดาห์ที่ ๖ เป็นต้น เป็นเวลาเติบโตเต็มที่ตามลำดับของอวัยวะน้อยใหญ่อันเป็นที่ตั้งของปสาทรูป ส่วนจักขุเป็นต้นย่อมเกิดขึ้นพร้อมกันในวันสุดท้ายของสัปดาห์ที่ ๑๑

สีและสัณฐานของน้ำใสที่กล่าวไว้ในเรื่องนี้ด้วยข้อความว่า “กลุ่มรูปที่มีสีคล้ายหยาดน้ำม่านา” เป็นต้น หมายถึงน้ำใสที่เจริญแล้วเล็กน้อย มิใช่ใสในขณะปฏิสนธิ เพราะขณะนั้นน้ำใสนั้นไม่พึงปรากฏสีหรือสัณฐานเช่นนั้นที่เห็นได้ด้วยจักขุปกติ พึงทราบโดยอนุมานอย่างนี้ว่า ส่วนที่ ๗ ของตัวเส้น ชื่อว่า ลิกขา (ผงเหล็กจาร = ผงที่เกิดจากการจารอักษรด้วยเหล็กจาร) ส่วนที่ ๓๖ ของลิกขา ชื่อว่า รถเรณู (ฝุ่นรถ, ฝุ่นที่ติดในรถ) ส่วนที่ ๓๖ ของรถเรณู ชื่อว่า ตัชชาริ (ฝุ่นริมทาง, ฝุ่นที่ฟุ้งขึ้นในทางเท้าหรือทางเกวียน เป็นต้น) ส่วนที่ ๓๖ ของตัชชาริ ชื่อว่า อณู (อนุ) ส่วนที่ ๓๖ ของอณู ชื่อว่า ปรมาณู (ปรมาณู) ปรมาณูนั้นเป็นส่วนหนึ่งของอากาศ ไม่ปรากฏแก่ตาเนื้อ แต่ปรากฏแก่ทิพยจักขุเท่านั้น ส่วนอณูที่มีขนาด ๓๖ ส่วนของปรมาณูกล่าวว่าปรากฏเป็นเกลียวๆ หมุนไปอยู่ในแสงอาทิตย์ที่เข้ามาทางช่องผนังและช่องลูกตาล ส่วนน้ำใสทั้งหมดที่มีเพียงรูปกลาป ๓ กลุ่มในขณะปฏิสนธิ ควรเล็กว่าปรมาณู ความจริงน้ำใสดังกล่าวเป็นกลุ่มรูปกลาปที่เจริญทุกๆ ขณะ เพราะ

ดำเนินไปโดยสืบเนื่องติดต่อกัน ดังนั้น จึงมีจำนวน ๔๙ กลาปเป็นอย่างต่ำ เพราะเมื่อมีน้อยกว่านั้นการสืบต่อรูปก็มีไม่ได้

ส่วนข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาภูทิกว่า เต ปน กลาปา ปริมาณูปริมาณ โหนติ.^{๔๘} (รูปกลาปเหล่านั้นมีขนาดเท่าปริมาณ) ข้อความนั้นกล่าวไว้โดยคล้อยตามการพิจารณารูปกลาปที่เป็นผงละเอียดของธาตุทั้งหลาย [มหาภูตรูป ๔ ที่ปรากฏในขณะพิจารณาธาตุทั้ง ๔]

๕๕. คำว่า ทุติยจิตตํ (จิตดวงที่สอง) หมายถึง ภาวังคจิตดวงแรก

คำว่า จิติกาลํ (ฐิตินะ) คือ ฐิตินะของปฏิสนธิจิต

คำว่า โอชาพรมมุปาทาย (เริ่มแต่การแผ่ซ่านไปของโอชา) มีความหมายว่า ลำดับแรกเมื่อเหล่าสัตว์ผู้ถือกำเนิดในครรภ์บรรลุความเป็นฟองน้ำใส ชื่นเนื้อ และก้อนเนื้อ เป็นต้น [รูปที่มีอาหารเป็นสมมุติฐาน] เริ่มแต่การแผ่ซ่านไปในฟองน้ำใสเป็นต้นของโอชาคือ สารอาหารที่มารดากลืนกินเข้าไปอยู่ในกระเพาะของมารดาโดยคล้อยตามโคณมตลูก ดังพระพุทธทวณะว่า

ยญจสฺส ภูณฺชติ มาตา	อนนํ ปาณญจ โภชนํ
เตน โส ตตฺถ ยาเปติ	มาตุกฺขจฺฉิตฺโต ติโร. ^{๔๙}

“มารดาของเด็กผู้อยู่ในครรภ์บริโภคข้าวน้ำโภชนาหารอย่างใด
เด็กผู้อยู่ในครรภ์มารดานั้น ย่อมยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยอาหารอย่าง
นั้นในครรภ์ได้”

ในคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า

เตน โส ตตฺถ ยาเปติติ ตสฺส หิ นาติโต อุกฺกจฺฉิตฺโต นาโฬ มาตุกฺขทรปฏฺเฏเลน เอกาพทุโร โหติ. โส อุปลพลทฺธโก วีย จิตฺโท. เตน อาหารโส สํสริตฺวา อาหารสมฺมุจฺจานรูปํ สมฺมุจฺจาเปติ. เอวํ โส ทสฺมาเส ยาเปติ. มาตุกฺขจฺฉิตฺโต ติโรติ มาตุยา ติโร กุจฺฉิตฺโต. มาตุกฺขจฺฉิยา อพฺภนฺตรคฺคิตฺติ อตฺถโก.^{๕๐}

“พระดำรัสว่า ‘เด็กผู้อยู่ในครรภ์มารดานั้นก็ยังอัฏภาพให้เป็นไป ด้วยอาหารอย่างนั้นในครรภ์นั้น’ หมายความว่า สายสะดือเกิดจากสะดือของเด็กติดเป็นอันเดียวกับแผ่นท้องของมารดา มีรูเหมือนก้านบัว รสอาหารย่อมซึมซาบไปตามสายสะดือแล้วก่อให้เกิดรูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน เด็กย่อมเป็นอยู่ ๑๐ เดือนด้วยประการฉะนี้

พระดำรัสว่า ‘เด็กผู้อยู่ในครรภ์มารดา’ มีความหมายว่า เด็กผู้อยู่ภายในครรภ์ของมารดา คือเข้าถึงภายในครรภ์ของมารดา”

พระอรรถกถาจารย์หมายเอาเวลาเกิดสายสะดือ จึงกล่าวว่า “สายสะดือเกิดจากสะดือ” เพราะเด็กไม่มีสายสะดือเกิดในเวลาเป็นฟองน้ำใสเป็นต้น

[รูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน]เริ่มแต่การแผ่ซ่านไปของโอชาในเวลาที่สัตว์ผู้เกิดในที่ขึ้นและโอปปาติกะกลืนกินอาหารอย่างใดอย่างหนึ่งที่ได้รับหรือน้ำลายของตน ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า โอชาผณมฺพาทย อาหารสมุฏฐานา (รูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานเริ่มแต่การแผ่ซ่านไปของโอชา)

๕๖. คำว่า จุติจิตโตปรี สตฺตรสมจิตตสฺส (จิตดวงที่ ๑๗ ก่อนจุติจิต) คือ ภวังคจิตดวงที่ ๑๗ ก่อนจุติจิต

คำว่า กมฺมชรูปานิ น อุปฺปชฺชนติ (กรรมชรูปย่อมไม่เกิดขึ้น) มีความหมายว่า จิตดวงที่ ๑๗ ถัดจากภวังคจิต ชื่อว่า จุติจิต เพราะกรรมชรูปไม่เกิดตั้งแต่ภวังคจิตดวงที่ ๑๗ มิใช่เป็นไปโดยประการอื่น

คำว่า ปุเรตรํ (กรรมชรูปที่เกิดก่อนหน้านั้น) หมายเอาขณะเกิดขึ้นของจิตดวงที่ ๑๗

คำว่า ตโต ปรี (ถัดจากนั้น) คือ ในเวลาที่มีจำนวนขณะจิต ๑๖ ขณะถัดจากจุติจิต

คำที่ขึ้นต้นว่า จิตฺตชาหารชรูปญจ (จิตตชรูปและอาหารชรูปจะดับตามไป) มีความหมายว่า กระแสรูปที่เกิดจากจิตและอาหารจะดับตามไป เพราะรูปดังกล่าวไม่เกิดขึ้นในสิ่งที่ไม่มีใจครอง

ข้อความที่พึงกล่าวในที่นี้ ข้าพเจ้า[พระภิกษุ]กล่าวมาแล้วในสมุฏฐานของรูป

๕๘. ภาวทสกะมีสมุฏฐานคือกรรมที่มีความกำหนดยินดีเป็นเหตุ พระอนุรุธาจารย์ จึงกล่าวว่าภาวทสกะไม่มีในรูปภูมิที่เกิดจากการเจริญภาวนาซึ่งคลายความยินดีในกามราคะ

คำว่า อาหารชกลาปานิ จ น ลพฺภนฺติ (กับรูปกลาปที่เกิดแต่อาหารย่อมไม่ปรากฏ) มีความหมายว่า เพราะไม่มีอาหารที่กลืนกินเข้าไปสู่ภายใน อาหารภายในที่อยู่ในสรีระจึงก่อให้เกิดรูปไม่ได้

ส่วนอาจารย์อานันทเถระอธิบายว่า กลิ่น รส และโอชาไม่ปรากฏในรูปกลาปที่เกิดขึ้นในรูปภูมิ โดยอ้างพระดำรัสในคัมภีร์วิวัฏฏว่า

รูปธาดุยา อุปฺปตฺติกฺขณํ ปญฺจายตนา นิ ปาตุภวณฺติ จกฺขายตํ รูปายตํ โสตายตํ มนายตํ ฐมฺมายตํ^{๕๑}

“อายตนะ ๕ คือ จักขายตนะ รูปายตนะ โสตายตนะ มนายตนะ และธรรมายตนะ ย่อมปรากฏในขณะปฏิสนธิในรูปภูมิ”

ปญฺจธาดุโย ปาตุภวณฺติ จกฺขธาดุ รูปธาดุ โสตธาดุ มโนวិณฺญาณธาดุ ฐมฺมธาดุ^{๕๒}

“ธาดุ ๕ คือ จักขุธาดุ รูปธาดุ โสตธาดุ มนธาดุ และธรรมธาดุ ย่อมปรากฏ”

ตโย อาหารา ปาตุภวณฺติ ผสฺสหาโร, มโนสฺสยเจตนาหาโร, วิณฺญาณาหาโร^{๕๓}

“อาหาร ๓ คือ ผัสสาหาร (อาหารคือผัสสะ) มโนสสยเจตนาหาร (อาหารคือเจตนา) และวิญญาณาหาร (อาหารคือจิต) ย่อมปรากฏ”

แม้โณฏฐัพพะในรูปภูมิจะมีปฏิเสธไว้ในพระบาลี แต่พระผู้มีพระภาคก็มีได้ปฏิเสธการเกิดขึ้นของมหาภูตรูปในรูปภูมิ เพราะมีหน้าที่อย่างอื่นอีก [คือความเป็นเหตุปัจจัยให้รูปดำเนินไปได้] ส่วนกลิ่นเป็นต้นไม่มีหน้าที่อื่น[นอกจากความเป็นอารมณ์ของชานประสาทเป็นต้น] ซึ่งทำให้กลิ่นดำรงอยู่ในความเป็นสภาวะธรรม การที่พระผู้มีพระภาคไม่ตรัสถึงกลิ่นเป็นต้นจึงแสดงว่าไม่มีในรูปภูมินั้น ทั้งหมดนี้เป็นความเห็นของอาจารย์อานันทเถระ

อย่างไรก็ดี มหาภูตรูป ๔ ย่อมเกิดขึ้นในรูปภูมิได้ ดังพระพุทธทวงจะเป็นต้นว่า

อสมณสตุตธานํ เอกํ มหาภูตํ ปฏิจุจฺจ ตโย มหาภูตา.^{๙๔}

“มหาภูตรูป ๓ ย่อมเกิดขึ้นแก่อสัญญสัตว์โดยอาศัยมหาภูตรูปอย่างหนึ่ง”

โดยเหตุที่โณฏฐัพพายตนะและโณฏฐัพพธาตูกบฏิสเรฐไว้ในรูปภูมิ ดังนั้น แม้สภาวะธรรมทั้งหมดจะเหมือนกันโดยความเป็นธรรม ในพระอภิธรรมปิฎกคือวิภังค์ กถาวัตถุและยมกได้บัญญัติสกลิ่นเป็นต้นในรูปภูมิ โดยหมายเอาการไม่ได้รับชื่อว่ากลิ่น เพราะไม่มีหน้าที่เฉพาะที่ทำให้เรียกว่ากลิ่น รส โณฏฐัพพะ และกพพิการาหาร

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “กลิ่นเป็นต้นเป็นผลสืบเนื่องของมหาภูตรูป จึงควรจัดเข้าในธรรมายตนะและธรรมาธาตุ”

[คัมภีร์มูลฎีกาเห็นว่า พรหมไม่กินอาหารทิพย์เหมือนเทวดา แต่มีความปิติสมนัสในฉานเป็นอาหาร จึงบัญญัติสกลิ่น รส และโอชา เพราะไม่มีหน้าที่ของกลิ่นเหล่านั้นในรูปพรหม ส่วนอาจารย์ทั้งหลายกล่าวตามมติของพระอรรถกถาจารย์ว่า มหาภูตรูปมีผลโดยตรงคือก่อให้เกิดรูปและอุปถัมภ์รูปที่เกิดขึ้นแล้ว ทั้งมีผลโดยอ้อมคือกลิ่น รส และโอชา เมื่อมีมหาภูตรูปก็ต้องมีกลิ่นที่เป็นผลสืบเนื่องอย่างแน่นอน เหมือนเมื่อมีไฟก็ต้องมีผลสืบเนื่องคือสี แสงสว่าง กลิ่น หรือควัน ไม่ว่าบุคคลจะต้องการหรือไม่ สิ่งเหล่านั้นก็ต้องมีแน่นอน]

ในคำว่า ตีณิ ทสกาณิ ชีวิตนวกญฺจ (ทสกะทั้ง ๓ กับชีวิตนวกะ) นี้ อาจกล่าวจำนวนรูปกลาปตามมติของอาจารย์อานันทเถระ[ในคัมภีร์มูลฎีกา เล่มที่ ๒ หน้า ๑๑๙-๑๒๐] ว่า สัตตกะ (กลุ่มรูป ๗ อย่าง) ๓ อย่างเช่นนี้คือ จักขุสัจตกะ โสตสัจตกะ และวัตถุสัจตกะ กับชีวิตฉักกะ (กลุ่มรูป ๖ อย่างที่มีชีวิตรูปเป็นประธาน)

คำว่า อตฺติรฺจฺจนฺติ (ย่อมหลงเหลืออยู่) มีความหมายว่า เมื่อรูปที่ไม่เกิดขึ้นถูกเว้นเสียก่อน รูปที่มีอยู่เป็นสมุฏฐานยกเว้นสัททนวกะย่อมหลงเหลืออยู่ด้วยการเกิดขึ้นในอสัญญสัตว์ภูมิ อีกนัยหนึ่ง คำนี้มีความหมายว่า ย่อมมีเกินกว่า[รูปที่ถูกยกเว้น]

ถามว่า : เหตุใดจึงไม่กล่าวชีวิตนวกะเป็นพิเศษไว้โดยเฉพาะในกามภูมิเหมือนในรูปภูมิ

ตอบว่า : ชีวิตนวกะนี้ตั้งอยู่ในฐานะทั้งสอง [คืออุปถัมภ์และรักษา] ย่อมตามรักษาสรีระทั้งหมด เพราะในรูปภูมิไม่มีสิ่งอุปถัมภ์รูปคืออาหารและชีวิตรูป[ในกายทสกะและภาวทสกะ]ที่แผ่ไปสู่สรีระทุกส่วนตามรักษาอยู่เสมอ ชีวิตนวกะจึงปรากฏชัดในรูปภูมิ เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวถึงชีวิตนวกะไว้โดยเฉพาะ[ในรูปภูมิ] แต่ในกามภูมิ รูปอื่นที่อุปถัมภ์และตามรักษามีมากและปรากฏชัด ชีวิตนวกะไม่ปรากฏชัดมาก ท่านจึงไม่กล่าวไว้โดยเฉพาะ

ชีวิตนวกะนี้ปรากฏโดยความเป็นไฟธาตุย่อยอาหารที่กลืนกินเป็นต้น และเป็นไฟในกายที่เรียกว่าไออุ่นซึ่งเกิดจากไฟธาตุย่อยอาหารอันตามรักษาสรีระทั้งหมดซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสถึงว่า

อายุ อสุมา จ วิญญาณํ ยทา กายํ ชนฺติมํ
 อปวิทุโร ตทา เสติ นิตถํวํ กลิงฺคร.^{๕๕}

“อายุ (ชีวิตรูป) ไออุ่น (เตโชธาตุ) และวิญญาณ (ภวังคจิต)
 สละร่างกายนี้เมื่อใด เมื่อนั้นร่างกายย่อมถูกทิ้งนอนอยู่เหมือนท่อนไม้
 ไร้ค่า”

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า “อายุ” คือชีวิตรูปที่ดำรงอยู่ในไฟธาตุทั้งสองอย่าง พระดำรัสว่า “ไออุ่น” คือไฟธาตุทั้งสองซึ่งเมื่อไม่สมมาเสมอกันด้วยความมากหรือน้อย โรคนานาชนิดย่อมเกิดขึ้นในสรีระ ดังพระพุทธทวณะว่า พหฺวาพาโห โหติ พหฺวา-
 ตงฺโก. วิสมเวปากินิยา คหณิยา สมฺนฺนาโคโต โหติ อติอุณฺหาย อตีสิตฺตลย^{๕๖} (เป็นผู้มีโรคมก
 มีอาหารมาก กอปรด้วยไฟธาตุย่อยอาหารไม่สมมาเสมอซึ่งร้อนจัดบ้าง เย็นจัดบ้าง)
 แต่เมื่อไฟธาตุสมมาเสมอ เหล่าสัตว์ก็ปราศจากโรค ดังพระพุทธทวณะว่า สมเวปากินิยา
 คหณิยา สมฺนฺนาโคโต โหติ. นาตีสิตฺตลย นจฺจุณฺหาย มชฺฌิมาย ปธานกฺขมาย^{๕๗} (เป็นผู้ไม่มี
 โรค ไม่มีอาหาร กอปรด้วยไฟธาตุย่อยอาหารสมมาเสมอซึ่งมีสภาพปานกลาง ไม่เย็นจัด
 ไม่ร้อนจัด ควรแก่ความเพียร)

บางคนสำคัญชีวิตนวกะว่าเป็นเพียงไฟธาตุย่อยอาหารที่กลืนกินเป็นต้นเท่านั้น

อนึ่ง พระอนุรุทธาจารย์กล่าวไว้ในคัมภีร์นามรูปปริจเฉทว่า

“ชีวิตนวกะมีได้ในรูปภูมิอย่างเดียว”

[ข้อความนี้ไม่พบในคัมภีร์นามรูปปริจเฉท แต่ปรากฏในคัมภีร์ปรมัตถวินิจัย (ปริจเฉทที่ ๓ คาลา ๘๓๖) ที่พระอนุรุทธเถรจารย์แต่ง]

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

เสเสสุ จตุสมมุจจาเนสุ อฏฺฐสุ ชีวิตนวกญฺเจว ตีณิ โยชฺฐมฺกานิ จาติ เตตฺตีส เตตฺตีส รูปานิ ปากฺกานิ โหนติ.^{๔๘}

“รูป ๓๐ อย่าง คือ ชีวิตนวกะและอัฐกกกลาปที่ประกอบด้วยโอชาซึ่งมี ๓ อย่าง [รูปที่เกิดจากจิต อุตุ และอาหาร] ปรากฏชัดในกลุ่มรูป ๘ กลุ่มที่เกิดจากเหตุ ๔ ที่เหลือ [จากไฟธาตุย่อยอาหารและลมหายใจเข้าออก]”

ในพากย์นั้น คำว่า “กลุ่มรูป ๘ กลุ่ม” คือ กลุ่มรูป ๘ กลุ่มอันได้แก่กลุ่มเตโชธาตุ ๓ กลุ่มยกเว้นไฟธาตุย่อยอาหารและลมหายใจเข้าออก กับทั้งกลุ่มวาโยธาตุ ๕ กลุ่ม

โดยประการดังนี้ ชีวิตนวกะมีอยู่ในสรีระทั้งหมด เพราะเกิดขึ้นในกลุ่มเตโชธาตุ และวาโยธาตุที่ซึมซาบทั่วร่างกายในกามภูมิ

ถามว่า : เหตุใดพระอนุรุทธาจารย์จึงไม่กล่าวลำดับการดับของรูปกลาปในรูปภูมิ เหมือนที่กล่าวไว้ในกามภูมิ

ตอบว่า : เพราะเหมือนกันนั่นเอง ลำดับการดับในรูปภูมิเป็นต้นว่า “แต่ในเวลา เสียชีวิต กรรมชรูปย่อมไม่เกิดขึ้นตั้งแต่ฐิติกาลของจิตดวงที่ ๑๗ ก่อนจุติจิต” ก็เหมือนกามภูมิ แต่การดับของอาหารชรูปไม่มีในรูปภูมินี้ การทิ้งซากศพก็ไม่มีเหมือนกัน กระแสจิตชรูป ในรูปภูมินั้นจึงขาดไปในขณะหนึ่งที่มีจำนวนขณะจิต ๑๖ ขณะภายหลังจุติจิต ถัดจากนั้น รูปที่มีอุตุเป็นสมมุฐานที่สืบทอดกันมา ย่อมดำเนินไปชั่วขณะลัดนิ้วมือหนึ่งครั้งหรือสองสาม ครั้งแล้วดับไป ซากศพของกระแสรูปที่ดำเนินไปอยู่เพียงชั่วขณะนี้ย่อมไม่มี เพราะผู้เห็น

รู้สึกว่ามีสรีระอันตรธานไปเพียงชั่วขณะหนึ่ง สภาพดังกล่าวมีในรูปภูมิอย่างใด ก็มีแก่เทวดา ผู้อุบัติเกิดและโอปปาติกะเหล่าอื่นในกามภูมิอย่างนั้น เพราะสรีระของพวกเขามีกรรมชรูปมากและเบา เนื่องจากมีสรีระที่เกิดจากกรรมอันบริบูรณ์โดยประการทั้งปวงในขณะปฏิสนธิ ส่วนรูปอื่นดำรงอยู่ในกรรมชรูปแล้วดำเนินไป ดังนั้น เมื่อกรรมชรูปของพวกเขาดับไปในเวลาจุติ รูปดังกล่าวก็ขาดที่พึ่ง จึงสืบต่อกระแสขันธ์นานไม่ได้ เมื่อดำเนินไปเล็กน้อยแล้วย่อมดับสิ้นไป การทิ้งซากศพของพวกเขาก็ไม่มี

(๒๐๘) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “รูปที่มีสมุฏฐาน ๓ [คือกรรม จิต และอตุในรูปพรหม] และรูปที่มีสมุฏฐาน ๒ [คือกรรมและอตุในอสัญญัตว์พรหม] ของพรหมทั้งหมด ย่อมดับร่วมกัน เพราะพรหมไม่มีที่ทิ้งซากศพในเวลาเสียชีวิต” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะหากเป็นตามนี้จิตที่ใกล้เสียชีวิตของรูปพรหมทั้งหมดก็ก่อให้เกิดรูปไม่ได้ ความจริงไม่ควรกล่าวว่า รูปที่เกิดจากจิตใกล้เสียชีวิตได้ดับร่วมกับกรรมชรูป

อนึ่ง จิตในเวลาใกล้เสียชีวิตดำเนินไปเล็กน้อยแล้วดับลงหลังจากกรรมชรูปดับไป ฉะนั้น อตุชรูปก็ดำเนินไปเล็กน้อยแล้วดับลงหลังจากจิตตชรูปดับไป ฉะนั้น เมื่อรูปเหล่านั้นดำเนินไปอยู่ชั่วขณะเพียงนั้น การทิ้งซากศพย่อมมีไม่ได้

อธิบายคาถาสรูป

๖๑. ความแปรปรวนมีความเบาและความหนักเป็นต้นของจิตตชรูปและอตุชรูปที่คล้อยตามจิตตชรูปย่อมมีแก่พรหมทั้งหลายตามสมควรแก่นิวัตรณ์ เพราะพรหมมีนิวัตรณ์คือถีนมิทธะเป็นต้นอยู่ ฉะนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงถือเอาลหุตา रूपเป็นต้น ๓ อย่างแล้วกล่าวว่า เตวีสุ รูปิสุ (ในรูปภูมิมีรูป ๒๓)

พึงประกอบบทว่า รูป ๒๓ ที่ยกเว้นมานประสาทเป็นต้น ๓ และภาวรูป ๒ รูปเหล่านั้นที่ยกเว้นจักขุประสาท โสตประสาท สัททรูป และวิญญัตติรูป เป็นรูป ๑๗ อย่างในอสัญญัตว์ภูมิ

อาการหนักและเบาเป็นต้นของอสัญญัตว์พรหม บัณฑิตพึงดำริ อีกนัยหนึ่ง บัณฑิตไม่พึงดำริ เพราะความแปรปรวนของรูปธรรมมีเหตุมาก

คำว่า อุปปตฺติยฺ (ในปฏิสนธิกาล) มีความหมายว่า ในขณะที่เกิดปฏิสนธิจิตของเหล่าสัตว์ผู้เป็นกามาวจร รูปาวจร และอัสัญญสัตว์ โดยแท้จริงแล้ว ขณะเกิดปฏิสนธิจิตนั้นแหละชื่อว่า ปฏิสนธิกาล

คำว่า ปวตฺเต ตฺ (แต่ในปวัตติกาล) มีความหมายว่า แต่ในปวัตติกาลทั้งหมด เริ่มตั้งแต่ฐิติขณะของปฏิสนธิจิต

คำว่า น กิณฺธิปิ น ลพฺภติ (ย่อมไม่มีรูปอะไร ไม่ปรากฏ) มีความหมายว่า รูปทุกอย่างย่อมปรากฏโดยแท้ เพราะไม่มีข้อที่รูปเช่นนี้ไม่ปรากฏในปวัตติกาล แต่ปรากฏในปฏิสนธิกาลเท่านั้น

อธิบายการจำแนกนิพพาน

๖๒. เมื่อพระอนุรุธาจารย์แสดงการประมวลจิต เจตสิก และรูปดังนี้แล้ว บัดนี้ จะประมวลนิพพานที่มาถึงตามลำดับ จึงกล่าวคำที่ขึ้นต้นว่า นิพพานํ ปน (ฝ่ายนิพพานที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเป็นโลกุตตระ อันพระอริยะพึงเห็นแจ้งด้วยมรรคญาณทั้ง ๔ เป็นอารมณ์ของมรรคและผล เรียกว่า นิพพาน เพราะหลีกออกจากต้นเหตุที่เรียกว่าวณะ)

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า ฝ่ายนิพพาน...ย่อมเรียกว่า นิพพาน

คำว่า โลกุตฺตรสงฺขาตํ แปลว่า ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเป็นโลกุตตระ สมจริงดังสาธกว่า

กตเม ฐมฺมา โลกุตฺตรรา. จตฺตาโร จ อริยมคฺคา จตฺตาริ จ สามญฺญผลานิ อสงฺขตา จ ธาตุ, อิมะ ฐมฺมา โลกุตฺตรรา.^{๙๙}

“ธรรมเหล่าใดชื่อว่า โลกุตตระ อริยมรรค ๔ สามัญญผล ๔ อสังขตธาตุ ๑ ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า โลกุตตระ”

ด้วยข้อความนั้น พระอนุรุธาจารย์ห้ามความเป็นบัญญัติของนิพพาน เพราะบัญญัติที่เกิดจากการสมมุติของชาวโลกไม่ควรเป็นโลกุตตรธรรม

คำว่า จตุมคฺคาณเณน สจฺฉิกาทพฺพํ (อันพระอริยะพึงเห็นแจ้งด้วยมรรคญาณ

ทั้ง ๔) มีความหมายว่า อันพระอริยะผู้บรรลุมรรคญาณพึงเห็นแจ้ง คือพึงรู้ตลอดโดยประจักษ์ด้วยอริยมรรคญาณทั้ง ๔ เหมือนบุคคลผู้มีจักขุเห็นดวงจันทร์ด้วยจักขุได้

ในประโยคนั้น คำว่า จตุมคคณาณน (ด้วยมรรคญาณทั้ง ๔) นี้ แสดงว่าปุถุชนคนเขลาผู้เบือนหน้าจากทางปฏิบัติเช่นนั้น จะรับรู้นิพพานเป็นอารมณ์ไม่ได้ เหมือนคนตาบอดจะรู้เห็นดวงจันทร์ไม่ได้ และดวงจันทร์ก็มีไข่มิได้อยู่แต่เป็นเพราะคนตาบอดมองเห็นไม่ได้

คำว่า สจฺจิกาตพฺพ (พึงเห็นแจ้ง) นี้ แสดงว่านิพพานมีอยู่โดยปรมาตฺถ์ เพราะสิ่งที่ไม่มีจริงโดยปรมาตฺถ์จักประจักษ์แก่ใครโดยตรงได้หรือ

คำทั้งสองนั้น [คือ จตุมคคณาณน สจฺจิกาตพฺพ] แสดงว่าปุถุชนผู้ประพตฺติดีมีปัญญาสามารถอนุมานรู้นิพพานได้ เพราะความเพียรเพื่อบรรลุนิพพานที่ตนอนุมานรู้ไม่ได้ย่อมไม่มี การเห็นแจ้งพึงสำเร็จได้ด้วยความเพียรนั้น

เมื่อท่านแสดงว่านิพพานมีอยู่จริงโดยปรมาตฺถ์แล้ว บัดนี้ ได้กล่าวว่า มคฺคผลานมารมมณฺฏ (เป็นอารมณ์ของมรรคและผล) เพื่อแสดงว่านิพพานมิใช่มีอยู่จริงเท่านั้น แต่ยังมีเดชานุภาพมากอีกด้วย

ข้อความนั้นกล่าวว่าหน้าที่ของมรรคและผลย่อมสำเร็จไม่ได้โดยปราศจากนิพพาน จึงแสดงว่านิพพานมีเดชานุภาพมาก อุปมาว่ามีพระราชพระองค์หนึ่งมีพระบรมเดชานุภาพมาก และมีผู้ใหญ่นคนหนึ่งใหญ่ภายในแว่นแคว้นของพระองค์และมีหัวหน้าโจรอีกคนหนึ่งมีบริวารมาก ทั้งผู้ใหญ่นและโจรก็พยายามประหารกันอยู่ ต่อมาผู้ใหญ่นไปสู่พระนครปรนนิบัติพระราช ไม่นานนักเขาก็เป็นราชวัลลกคนสนิทและได้รับอำนาจอันใหญ่หลวงจากพระองค์ หัวหน้าโจรได้ยินความนั้นแล้วดำริว่าถ้าเรายังอาศัยอยู่ในที่นี้ต่อไปเราจะไม่มีชีวิตอยู่อีกเป็นแน่ จึงหนีเข้าป่าพร้อมกับบริวารของตน ฝ่ายผู้ใหญ่นก็ไม่ปล่อยให้เขาหนีพ้นไปได้ เมื่อจับตัวแล้วได้ประหารชีวิตเสีย ข้อนี้ก็มิอุปไมยฉนั้น เพราะนิพพานเหมือนพระราชผู้มีเดชมาก ญาณเหมือนผู้ใหญ่น โมหะเหมือนหัวหน้าโจร กิเลสที่เหลือเหมือนโจรบริวารญาณของปุถุชนเหมือนผู้ใหญ่นเมื่อยังไม่ได้เข้าปรนนิบัติพระราช

มรรคญาณเหมือนผู้ใหญ่บ้านเมื่อเข้าปรนนิบัติแล้ว

ตัณหาเมื่อเป็นไปอยู่ ย่อมห่อหุ้มธรรมมีขันธเป็นต้นอันต่างกันโดยความเป็นธรรม ภายในและภายนอกเป็นต้น ดังพระพุทธทวจะว่า

อนโตชฎา พหิชฎา ชฎาย ชฎิตา ปชา.^{๑๐๐}

“ตัณหาได้ห่อหุ้มภายใน ห่อหุ้มภายนอก เหล่าสัตว์ถูกตัณหาห่อหุ้มแล้ว”

ด้วยเหตุนี้ ตัณหาจึงได้ชื่อว่า วาณะ เพราะมีสภาพเกี่ยวพันไว้เหมือนกิ่งไฟที่พุ่มไม้ไฟ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า วานสงฆาตาย ตณฺหาเย (ตัณหาที่เรียกว่า วาณะ)

คำว่า นิภขนุตตฺตา แปลว่า เพราะหลีกออก หมายความว่า ล่วงพ้นความเป็นอารมณ์ของตัณหา

ด้วยคำนั้น พระอนุรุทธาจารย์แสดงรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) นี้ว่า นิพพาน คือ สภาพหลีกออกจากตัณหา

๖๓. คำว่า สภาวโต (มีสภาพ) หมายความว่า มีลักษณะสงบ คือมีสภาพดับ ความเร่าร้อนในวัฏฏะ ๓ ที่เกิดภายใน [กิเลสวัฏ = วนเวียนกิเลส กรรมวัฏ = วนเวียนกรรม และวิปากวัฏ = วนเวียนวิปาก] กล่าวคือ สภาพไม่มีความเร่าร้อนเหล่านั้นโดยสิ้นเชิง

คำว่า เอกวิธปี (เป็นอย่างเดียว) มีความหมายว่า จิตที่มีสภาพเป็นอย่างเดียว ก็ต่างกันโดยองค์ธรรมด้วยการจำแนกเป็นชาติ ภูมิ และสัมปโยคนัยเป็นต้น พร้อมด้วยกาล เวลา ทิศ สถานที่ และบุคคลเป็นต้น เพราะมีสภาวะเกิดขึ้น[ตามชาติและภูมิเป็นต้น] แต่ นิพพานมิใช่เช่นนั้น มีสภาพและองค์ธรรมไม่ต่างกัน จึงมีเพียงอย่างเดียว โดยแท้จริงแล้ว นิพพานของบุคคลทั้งหมดคือพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า หรือพุทธสาวกที่ปรินิพพานในอดีต ปัจจุบัน และอนาคตในสงสารที่ไม่มีใครรู้เบื้องต้นนี้ เป็นอย่างเดียวกัน

ถามว่า : เหตุใดจึงเป็นอย่างเดียวกัน

ตอบว่า : เพราะเป็นสภาพที่กล่าวไม่ได้[ว่ามีสัจฐานเช่นนี้] ดังพระพุทธทวจะว่า

วิญญาณํ อนิทฺถํสนํ อนนฺตํ สพฺพโตปภ.^{๑๐๑}

“นิพพานที่พึงรู้แจ้ง กล่าวไม่ได้ว่ามีสัณฐานเช่นนี้” ไม่มีขอบเขต ผุดผ่องยิ่งนัก มีอยู่”

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า “ที่พึงรู้แจ้ง” หมายความว่า นิพพานนี้พึงรู้แจ้ง โดยกระทำให้ปรากฏชัดด้วยสภาพดับสังขตธรรมได้สนิท เพราะนิพพานเกิดขึ้นได้โดยความดับสิ้นไปของสังขตธรรมทั้งหลาย

พระดำรัสว่า “กล่าวไม่ได้ว่ามีสัณฐานเช่นนี้” หมายความว่า กล่าวไม่ได้โดยกระทำให้ต่างกันด้วยประเภทของกาล ทิศ สถานที่ บุคคล กระแสนาม ความหยาบ และความประณีตเป็นต้น หรือกล่าวไม่ได้ด้วยสัณฐานอย่างใดอย่างหนึ่งที่ปุถุชนคนเขลาสามารถพบเห็นได้ เพราะปราศจากรูปร่างสัณฐาน

พระดำรัสว่า “ไม่มีขอบเขต” หมายความว่า ปราศจากขอบเขตก่อนและหลัง

พระดำรัสว่า “ผุดผ่องยิ่งนัก” หมายความว่า ผุดผ่องรอบด้านด้วยรัศมีคือคุณธรรมอันไม่มีที่สุดซึ่งเกิดจากการกำจัดทุกข์ในวิภูษะ

อนึ่ง นิพพานไม่อาจกล่าวว่าไม่มีในกาลโน้นหรือทิศโน้นภายในทิศทั้งหมดและในสังสารที่ไม่มีใครรู้เบื้องต้น เพราะมีสภาพกล่าวไม่ได้เช่นนั้น

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะนิพพานมีอยู่ได้ในที่ทุกสถานเสมอโดยความเป็นธรรมที่บรรลुได้จริงในกาลใดกาลหนึ่งหรือที่ใดที่หนึ่ง ดังพระพุทธวจาในพระวินัยปิฎก อังคุตตรนิกาย และคัมภีร์อุทานว่า

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ยา กาจิ โลเก สวณฺติโย มหาสมุทฺทํ อปฺปนฺติ. ยา จ อนฺตลิกฺขา ธาธา ปปฺตฺนฺติ. น เตน มหาสมุทฺทสฺส อุนตฺตํ วา ปุรตฺตํ วา ปณฺณายติ. เอวเมว โข ภิกฺขเว พหุ เจปิ ภิกฺขุ ออนุปาทิสฺสาย นิพฺพานธาดุยา ปรินิพฺพายนฺติ. น เตน นิพฺพานธาดุยา อุนตฺตํ วา ปุรตฺตํ วา ปณฺณายติ.^{๑๐๒}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำสายใดสายหนึ่งในโลกย่อมไหลไปสู่มหาสมุทร ธารน้ำจากท้องฟ้าย่อมตกลงในมหาสมุทร แต่มหาสมุทรไม่ปรากฏความพร่องหรือเต็มด้วยเหตุนั้น

ฉันใด แม้ภิกษุจำนวนมาก จักปรีนิพพานด้วยการดับไม่มีขันธเหลืออยู่ นิพพานธาตุก็ไม่ปรากฏความพร่องหรือเต็ม ฉะนั้น”

ในคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า

น เตน นิพพานธาตุยา อุณตฺตํ วา ปุรตฺตํ วา ปณฺณายตีติ อสงฺเขยฺยเยปิ มหาภุเป พุทฺเธสุ อนุปฺปชฺชนฺเตสุ เอกสฺสโตปิ ปรีนิพฺพาตํ น สกฺโกติ. ตทาปิ ตฺจุณา นิพฺพานธาตุติ น สกฺกา วตฺตํ. พุทฺธกาเล ปน เอกกสฺมี สมากเม อสงฺเขยฺยยาปิ สตฺตา อมตํ อาราเณติ. ตทาปิ น สกฺกา วตฺตํ ปุรา นิพฺพานธาตุ.^{๑๐๓}

“คำว่า ‘มหาสมุทรไม่ปรากฏความพร่องหรือเต็มด้วยเหตุนี้’ หมายความว่า เมื่อพระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่ทรงอุบัติเกิดในมหากัปนับไม่ถ้วน แม้บุคคลผู้หนึ่งก็ไม่อาจปรีนิพพาน เมื่อนั้นย่อมกล่าวไม่ได้ว่านิพพานธาตุว่างเปล่า ส่วนในสมัยพุทธกาลแม้เหล่าสัตว์นับไม่ถ้วนบรรลุอมตธรรมในการประชุมฟังธรรมครั้งหนึ่งๆ เมื่อนั้นก็กล่าวไม่ได้ว่า นิพพานธาตุเต็ม”

มีพระพุทธวจาในพรหมนิมิตตสูตรว่า

วิญญานํ อนิสฺสํ อนนฺตํ สพฺพโตปภํ.^{๑๐๔}

“นิพพานที่พึงรู้แจ้ง กล่าวไม่ได้ว่ามีสัณฐานเช่นนี้ไม่มีขอบเขต ผุดผ่องยิ่งนัก มีอยู่”

ในคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า

สพฺพโตปภนฺติ สพฺพโต ปภาสมฺปนฺนํ นิพฺพานโต หิ อญฺเญ โกจิ ธมฺโม ปภสฺสโร วา โชติวฺนตฺตโร วา ปรีสุทฺธโร วา ปณฺทรโร วา นตฺถิ. สพฺพโต วา ปฏฺฐเมว โหติ. น กตฺถจิ นตฺถิติ สพฺพโตปภํ. ปุรตฺถิมทิสาทิสฺสุ หิ อสฺสทิสายํ นาม นิพฺพานํ นตฺถิติ น วตฺตพฺพ.^{๑๐๕}

“คำว่า ‘ผุดผ่องยิ่งนัก’ หมายความว่า ถึงพร้อมด้วยความผุดผ่อง รอบด้าน เพราะไม่มีธรรมอื่นจากนิพพานที่ผุดผ่องกว่า รุ่งโรจน์กว่า หรือผ่องใสกว่า

อีกนัยหนึ่ง หมายความว่า เกิดขึ้นในทุกแห่ง คือ ไม่มีสถานที่ซึ่งปราศจากนิพพาน จึงเรียกว่า สัพพโตปะกะ โดยแท้จริงแล้วไม่อาจกล่าวว่า นิพพานย่อมไม่มีในทิศตะวันออก เป็นต้น”

แม้นิพพานจะมีสภาพเป็นอย่างเดียว ก็กล่าวโดยปริยาย[ว่ามี ๒ อย่าง] โดยจำแนก ด้วยประเภทของธรรมที่ดับไป เพราะบุคคลย่อมรู้แจ้งนิพพานได้ชัดเจนโดยอาศัยธรรมที่เกิดขึ้นในภุมิ ๓ ซึ่งดับไป ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำที่ขึ้นต้นว่า สอุปาทิเสสา (แต่ก็จำแนกเป็น ๒ อย่างตามปริยายแห่งเหตุ คือ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ และอนุปาติเสสนิพพานธาตุ)

ในพากย์นั้น คำว่า อุปาทิ คือ ธรรมที่ถูกตัดหาที่ปฏิสยัตมัย หมายถึง กองชั้น ๕ ที่มีใจครอง

ชั้น ๕ ดังกล่าวเหลืออยู่จากกรรมและกิเลสที่ได้บางส่วนหรือทั้งหมด จึงชื่อว่า **อุปาทิเสสะ**

คำว่า **สอุปาทิเสสะ** คือ นิพพานธาตุที่มีชั้นเหลืออยู่ในกระแสจิตในขณะบรรลु

คำว่า **นิพพานธาตุ** คือ สภาพดับ

พึงกระทำบทธมาสว่า **สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ** คือ สภาพดับที่มีชั้นเหลืออยู่

คำว่า **อนุปาติเสสะ** คือ นิพพานธาตุที่ไม่มีชั้นเหลืออยู่ในกระแสจิตนั้นในขณะ บรรลุ

พึงกระทำสมาสว่า **อนุปาติเสสนิพพานธาตุ** คือ สภาพดับที่ไม่มีชั้นเหลืออยู่ ดังพระพุทธวจนะในคัมภีร์อิติวุตตกะเป็นต้นว่า

เทวมา ภิกขเว นิพพานธาตุโย. กตมา เทว, สอุปาทิเสสา จ นิพพานธาตุ, อนุปาติเสสา จ นิพพานธาตุ.^{๑๐๖}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย นิพพานธาตุมี ๒ อย่างนี้ ๒ อย่างเป็นไฉน คือสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ และอนุปาติเสสนิพพานธาตุ”

บรรดานิพพานธาตุเหล่านั้น นิพพานธาตุอย่างแรกชื่อว่า ดับกิเลส อย่างหลังชื่อว่า ดับชั้น

อีกนัยหนึ่ง อย่างแรกชื่อว่า ดับในปัจจุบันภพ อย่างหลังชื่อว่า ดับในสัมปรายภพ
ดังพระพุทธทวจะว่า

เอกา หิ ธาตุ อธิ ทิฏฐธมฺมิกา สอุปาทิเสสา ภวเนตฺติสํขยา. อนุปาทิเสสา ปน
สมุปปายิกา.^{๑๐๗}

“สภาพดับอย่างหนึ่งมีอยู่ในปัจจุบันภพ ชื่อว่า สอุปาทิเสสะ เพราะลึ้นต้นหา สภาพ
ดับอีกอย่างหนึ่งที่มีในสัมปรายภพ ชื่อว่า อนุปาทิเสสะ”

ในอังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต^{๑๐๘} พระผู้มีพระภาคตรัสสอนอุปาทิเสสนิพพานของ
พระชีนาสพ ๒ จำพวกคือผู้หลุดพ้นด้วยนัยทั้งสอง [สมณะและวิปัสสนา] และผู้หลุดพ้นด้วย
[วิปัสสนา]ปัญญาโดยยังมีขันธเหลืออยู่ [แต่ดับกิเลสทั้งหมดแล้ว] แล้วตรัสสอุปาทิเสสนิพพาน
ของพระเสกขะ ๔ จำพวกที่ยังมีกิเลสเหลืออยู่ คือกายสักขิ (ผู้มีนามธรรมเป็นสักขีพยาน
= ผู้บรรลुरुปาวจรมานก่อนแล้วกระทำนิพพานให้แจ้งด้วยนามธรรมคือกลุ่มเจตสิกมีปัญญา
เป็นประธาน) ทิฏฐิปัตตะ (ผู้เข้าถึงสัมมาทิฏฐิ = ผู้บรรลอรหัตตผลต่อจากที่รับรู้นิพพาน
ด้วยโสดาปัตติมรรคญาณ) สัทธาวิมุตติ (ผู้หลุดพ้นจากกิเลสด้วยศรัทธา) และธรรมานุสारी
(ผู้บรรลุมรรคเบื้องสูงด้วยปัญญา) พร้อมทั้งปุถุชนผู้ประพฤติดีหมั่นปฏิบัติธรรม

ส่วนในอังคุตตรนิกาย นวกนิบาต^{๑๐๙} พระพุทธองค์ตรัสสอนอุปาทิเสสนิพพานของ
พระเสกขะ ๙ จำพวกที่ยังมีกิเลสเหลืออยู่ คือพระอนาคามี ๕ จำพวกอันได้แก่อันตราปริ-
นิพพายี (ผู้ดับกิเลสได้ในท่ามกลางอายุ) อุปหัจจปรินิพพายี (ผู้ดับกิเลสได้เมื่อล่วงท่ามกลาง
อายุ) อสังขารปรินิพพายี (ผู้ดับกิเลสได้โดยไม่พากเพียรมาก) สสังขารปรินิพพายี (ผู้ดับ
กิเลสได้ด้วยความเพียรยิ่ง) อุทังโสตอกนิฏฐคามิ (ผู้ไปเกิดในอกนิฏฐภูมิ มีกระแสอรหัตต-
มรรคที่พึงได้รับในภพชั้นสูง) พร้อมทั้งพระสกทาคามี และพระโสดาบัน ๓ จำพวก นอกจาก
นั้นในเนตติปกรณ์ได้กล่าวว่ารหัตตผลก็เป็นสอุปาทิเสสนิพพานได้ ข้อนั้นไม่พึงประสงค์ในที่นี้

สอุปาทิเสสนิพพาน คือ ความดับกิเลสในขณะที่เกิดมรรค

อนุปาทิเสสนิพพาน คือ การไม่เกิดขันธต่อจากจุติจิต

เมื่อกิเลสยังมีอยู่ ปฏิสนธิชั้นย่อมเกิดขึ้น แต่ครั้งกิเลสไม่มี ปฏิสนธิชั้นก็ย่อมไม่เกิดขึ้น ปฏิสนธิชั้นจึงหมดสิ้นไปพร้อมด้วยความดับกิเลส ส่วนกระแสขันธ์ปัจจุบันที่ดำเนินไปจนกระทั่งถึงจุติของพระชีนาสพ เป็นผลสืบเนื่องของกรรมและกิเลสในภพก่อนย่อมเกิดแก่สรรพสัตว์เป็นปกติ แม้กิเลสจะหมดสิ้นไป กระแสขันธ์ปัจจุบันก็ยังดำเนินไปจนถึงจุติ ความดับขันธ์ในขณะจุติก็เป็นความดับโดยปกติ แต่การไม่เกิดภพใหม่ถัดจากจุติได้เกิดร่วมกับความดับไปของกิเลส แม้การไม่เกิดภพใหม่ในภพต่อๆ มาในสงสารที่ไม่ปรากฏเบื้องต้นก็เกิดพร้อมกับความดับกิเลสนั่นเอง ทั้งหมดนี้คือนิพพานที่มีสภาพเป็นอย่างเดียว พระผู้มีพระภาคตรัสประเภทนี้ไว้ด้วยการมีขันธ์เหลืออยู่หรือไม่มีขันธ์ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ทูริยัง โหติ การณปริยาเยน (แต่ก็จำแนกเป็น ๒ อย่างตามปริยายแห่งเหตุ) หมายความว่า ตามปริยายแห่งเหตุในการกล่าวว่ามี ๒ อย่าง

๖๔. ธรรมดาว่าสังขตธรรมย่อมเปื่อยเนืองหายจนอยู่เนื่องนิตย์ด้วยปัลลิวหรือนานปรการ ทำให้ไม่ได้รับความสงบสุข เพราะมีสภาพกังวลอยู่เสมอ เป็นบ่อเกิดของโทษทั้งมวลคือกิเลสและชรามรณะเป็นต้นเพราะมีรูปร่างสัณฐาน และก่อให้เกิดทุกข์คือความอยากได้อันเป็นมูลเหตุของทุกข์ทุกอย่างเสมอ เพราะมีสภาพปรารถนา ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำที่ขึ้นต้นว่า สุญญตัม (เช่นเดียวกันนี้ นิพพานมี ๓ อย่างโดยจำแนกตามอาการ คือ สุญญตนิพพาน อนิมิตตนิพพาน และอัปปณิหิตนิพพาน) เพื่อแสดงประเภท ๓ อย่างโดยคุณธรรมที่ตรงกันข้ามกับสังขตธรรม

ในประโยคนั้น นิพพานชื่อว่า สุญญตะ เพราะว่างจากปัลลิวหรือทั้งหมด หมายความว่าเมื่อสักกายทิฏฐิมี้อยู่ ปัลลิวคืออกุศลกรรม ทุกข์ในอบาย และกุศลกรรมของบัณฑิตที่รักษาตนให้พ้นจากอกุศลกรรมและทุกข์ในอบายย่อมปรากฏ ความดับสักกายทิฏฐิจึงอาจดับปัลลิวที่มีสักกายทิฏฐิเป็นมูลเหตุทั้งหมดได้ ไม่มีธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่ดับได้ยกเว้นธรรมดังกล่าว ความดับนั้นจึงว่างจากปัลลิว เช่นเดียวกันนี้ ควรกล่าวคำเป็นต้นว่า ความหมดสิ้นราคะอาจดับปัลลิวที่มีราคะเป็นมูลเหตุได้ ไม่มีธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่ดับได้ยกเว้นธรรมดังกล่าว ความหมดสิ้นโทสะอาจดับปัลลิวที่มีโทสะเป็นมูลเหตุได้ ไม่มีธรรม

อย่างใดอย่างหนึ่งที่ดับได้ยกเว้นธรรมดังกล่าว ความหมดสิ้นโมหะอาจดับปลิโพทที่มีโมหะเป็นมูลเหตุได้ ไม่มีธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่ดับได้ยกเว้นธรรมดังกล่าว นิพพานชื่อว่า **สญญตะ** (ว่างจากปลิโพท) เพราะว่างจากปลิโพททั้งหมดโดยประการฉะนี้

คำว่า **นิมิตตะ** (สัญญาณ) คือ อาการหยาบที่ทำให้ขึ้นเกิดขึ้นและดำเนินไป ส่งผลให้สังขตธรรมที่เกิดร่วมกันเป็นบ่อเกิดของกิเลสทั้งหมดและชรา มรณะ เป็นที่ตั้งของมาร เวร และโทษมีโรคเป็นต้นทั้งหมด เป็นเหตุให้สังขารเหล่านั้นเรียกว่า “บ่วงแห่งมาร” บ้าง “บ่วงแห่งมัจจุ” บ้าง และทำให้สังขารต่างกันโดยจำแนกเป็นกาล ทิศ สถานที่ กระแสขันธ์ เป็นต้น พร้อมทั้งความทรมานหรือความประณีตเป็นต้น แต่นิพพานไม่มีสัญญาณ เพราะเกิดขึ้นด้วยความดับสิ้นของธรรมที่มีสัญญาณทั้งหมด จึงชื่อว่า **อนิมิตตะ** (ไม่มีสัญญาณ)

ความจริงนิพพานกำจัดธรรมที่มีสัญญาณอันเป็นบ่อเกิดของโทษมีกิเลสเป็นต้นทั้งหมดแล้ว ดำรงอยู่เสมอโดยทำให้โทษเหล่านั้นปราศจากไป ทั้งนิพพานนั้นก็แตกต่างกันโดยกาลเวลาว่า “นี่คือนิพพานของพระพุทธเจ้าพระองค์โน้นในกับโน้นที่ล่วงมาแล้ว นี่คือนิพพานของพระพุทธเจ้าพระองค์โน้นในอนาคต นี่คือนิพพานของพระพุทธเจ้าพระองค์โน้นในปัจจุบัน” ความต่างกันโดยทิศย่อมไม่มีว่า “ในบรรดาทิศ ๑๐ นี่คือนิพพานในทิศนั้น นี่คือนิพพานในทิศโน้น” ความต่างกันโดยสถานที่หรือกระแสขันธ์ย่อมไม่มีว่า “นี่คือนิพพานในมนุษย์โลก นี่คือนิพพานในเทวโลก นี่คือนิพพานในพรหมโลก นี่คือนิพพานของมนุษย์ นี่คือนิพพานของเทวดา นี่คือนิพพานของพรหม” เช่นเดียวกันนี้ ความต่างกันโดยจำแนกเป็นความประณีตเป็นต้นย่อมไม่มีว่า “นี่คือนิพพานของพระพุทธเจ้า นี่คือนิพพานของพระปัจเจกพุทธเจ้า นี่คือนิพพานของพระสาวก”

คำว่า ปณฺหิต ปณฺธาน ปณฺธิ (ความปรารถนา) อาสา (ความอยากได้) ชิฆฺจฺฉา (ความหิว) ปีปาสา (ความกระหาย) มีอรรถอย่างเดียวกัน ทั้งสังขตธรรมย่อมก่อให้เกิดทุกข์คือความอยาก เพื่อให้ได้รับ[อภิวรรณธรรม]เป็นนิตยเพราะเกิดขึ้นแล้วดับไป[จึงทำให้อยากได้รับอยู่เสมอ] ที่สุดของทุกข์คือความอยากย่อมไม่มี ทุกข์ทั้งหมดมีความอยากเป็นมูลเหตุ เหตุแห่งทุกข์ที่เสมอความอยากย่อมไม่มี แต่นิพพานย่อมกำจัดความปรารถนา

ด้วยตัณหาหรือฉันทะที่เรียกว่าความอยาก เพราะมีสภาพละความกระหายได้ นิพพานจึง
ไม่มีความปรารถนา จึงชื่อว่า **อปปณฺหิตะ** (ไม่มีความปรารถนา)

ในเรื่องนี้ สุขมี ๒ อย่าง คือ สุขจากการเสวยอารมณ์ และสุขจากความสงบ

สุขจากการเสวยอารมณ์ คือ สุขที่เป็นความโสมนัสยินดีเพราะได้เสวยสมบัติของ
มนุษย์ เทวดา หรือพรหม แต่สุขนั้นเสื่อมสลายไปเหมือนสายฟ้าแลบที่เกิดชั่วขณะ สมบัติ
ทั้งหลายก็ไม่เที่ยงแท้ เป็นสิ่งเพิ่มพูนทุกข์คือความอยากไม่มีที่สิ้นสุด สุขจากการเสวย
อารมณ์ทุกอย่างจึงเป็นทุกข์ เพราะก่อให้เกิดทุกข์คือความอยาก ดังพระพุทธทวณะว่า

ยํ ภิกฺขุ เวทิตํ, สพฺพํ ตํ ทุกฺขสมํ.^{๑๐๐}

“การเสวยอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่ การเสวยอารมณ์ทั้งหมดนั้นเป็นทุกข์”

เมื่อพระอุทายีถามพระธรรมเสนาบตีว่า

“ผู้มีอายุสารีบุตร ความสุขในนิพพานเป็นไฉน เพราะการเสวย
อารมณ์ไม่มีอยู่ในนิพพานนี้”

พระธรรมเสนาบตีตอบว่า

เอตฺเตเวตฺถ อวฺโส นิพฺพานे สุขํ, ยเตตฺถ เวทิตํ นตฺถิ.^{๑๐๑}

“ผู้มีอายุ การไม่มีสภาพเสวยอารมณ์ในนิพพานนี้ คือความสุขในนิพพาน”

สุขจากความสงบ คือ สุขจากความหลุดพ้นไปจากกิเลสและทุกข์ในอบายเป็นต้น
ที่เคยเกิดมาแล้วในตนหรือจะเกิดต่อไป โดยอาศัยความเพียรชอบของตน สุขดังกล่าวเป็นสุข
แท้ไม่หวั่นไหว เพราะเมื่อสุขนี้ไม่เกิดขึ้นภัยในนรกอเวจีเป็นต้นชื่อว่าปรากฏเฉพาะหน้าแก่
ปฤชณผู้เสวยสมบัติของมนุษย์ เทวดา และพรหมอยู่ เพราะเป็นสภาพที่ต้องประสบแน่นอน
คำว่า อปปณฺหิต (ไม่มีความปรารถนา) ซึ่งแสดงสุขที่เกิดจากความสงบจากทุกข์คือความ
อยากอันเป็นมูลเหตุของสุขที่เกิดจากการเสวยอารมณ์ทั้งหมด จึงเป็นคำแสดงคุณลักษณะ
อย่างหนึ่งอันใหญ่หลวงของนิพพาน

คำว่า อาการเภท (โดยจำแนกตามอาการ) มีความหมายว่า โดยจำแนกตามหมู่คุณมีความว่างจากปليโพธเป็นต้น ๓ อย่าง

ความดับกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในกระแสจิตในสงสารที่ไม่ปรากฏเบื้องต้นภายในตนเมื่อเวลาเกิดมรรค เป็นสภาวะธรรมที่เรียกว่าธรรมายตนะหรือธรรมาตุอย่างหนึ่งกล่าวคือ สภาวะดับสิ้น เพราะปรากฏ[แก่พระอริยะ]โดยความดับ เนื่องจากนิพพานมิใช่สมมุติบัญญัติ เนื่องด้วยรับรู้ได้ด้วยหมู่นามธรรมและญาณโดยตรง โดยแท้จริงแล้ว การรู้แจ้งนิพพานมี ๒ ลักษณะ คือรู้แจ้งด้วยหมู่นามธรรม และรู้แจ้งด้วยญาณ ดังพระพุทธทวจะว่า

จนฺทชาโต อุตฺสหติ. อุตฺสหิตฺวา ตฺลเลติ. ตฺลลยิตฺวา ปทหติ. ปทิตฺตฺโต สมานโ กายเณ เจว ปรมตฺตสจฺจํ สจฺฉิกโรติ. ปญฺญาย จ ตํ ปฏฺวิวิชฺฌ มสฺสตี.^{๑๑๒}

“บุคคลผู้เกิดฉันทะแล้วย่อมอุตสาหะ เมื่ออุตสาหะย่อมไคร่ครวญ เมื่อไคร่ครวญ ย่อมพากเพียร เมื่อมีใจส่งไป[สู่นิพพาน]แล้ว ย่อมรู้แจ้งปรมัตถสัจจะ[คือนิพพาน]ด้วยหมู่ นามธรรม และรู้ตลอดปรมัตถสัจจะนั้นด้วยปัญญา”

ในพระบาลีนั้น การรู้แจ้งด้วยหมู่นามธรรม คือ ความดับกิเลสที่เผาผลาญกระแส จิตเสมอมาในสงสารที่ไม่ปรากฏเบื้องต้นภายในตนเมื่อเวลาเกิดมรรค

การรู้แจ้งด้วยญาณ คือ การรู้ตลอดความดับนั้นในตน กล่าวคือรู้ว่ากิเลสของเรา ดับแล้วในเมื่อรู้แจ้งด้วยหมู่นามธรรมแล้วพิจารณาอยู่

การรู้แจ้งด้วยหมู่นามธรรมย่อมกำจัดทุกข์ในวัฏฏะอันไม่มีประมาณไม่มีที่สุด ส่วนการรู้แจ้งด้วยญาณย่อมก่อให้เกิดความปีติสมนัสอันใหญ่หลวง การรู้แจ้งเช่นนี้ไม่มี ในสมมุติบัญญัติ แต่คนเขลาย่อมสำคัญว่าความดับสิ้นนั้นว่างเปล่าไม่มีประโยชน์ เพราะมี สภาพว่าง และสำคัญว่าไม่มีอยู่จริงโดยปรมาตถ์ เพราะปราศจากสัจฐาน ชนผู้ตกอยู่ในอำนาจ ของตัณหาย่อมสำคัญผิด คิดว่าความดับนั้นไม่มีสุขใดๆ เพราะไม่มีสภาพปรารภณา

บางคนอ้างว่า “ความดับที่กล่าวแล้วนี้ไม่ควรชื่อว่า นิพพาน เพราะความดับนั้น เป็นเพียงความไม่มีเหมือนสมมุติบัญญัติ ทั้งนิพพานก็เป็นที่ตั้งแห่งคุณลักษณะอันไม่มี

ขอบเขตมีความลึกซึ่งเป็นต้น ภาวะที่ไม่มีเยื่อไม่ควรถูกเป็นที่ยึดแห่งคุณลักษณะเหล่านั้น ดังพระพุทธทวจะว่า นิพพาน ปรหม์ สุขี^{๑๑๓} (นิพพานเป็นสุขยิ่ง) และความสุขก็มีไม่ได้ในภาวะที่ไม่มีนั้น ด้วยเหตุ ดังกล่าว เหตุแห่งความดับที่มีอำนาจทำให้เกิดความดับได้ จึงควรได้ชื่อว่า นิพพาน”

หากเป็นตามนี้ ประโยชน์ที่ยิ่งกว่าความสงบจากทุกข์ในวัฏฏะย่อมมีไม่ได้ แต่หมู่คุณของนิพพานย่อมสำเร็จโดยความเป็นปฏิปักษ์ต่อวัฏฏะอันไม่มีที่สุด มิใช่สำเร็จโดยประการอื่น ดังนั้น หมู่โทษที่ปรากฏในวัฏฏะจึงสำเร็จเป็นหมู่คุณมากมายในความดับวัฏฏะ ทั้งความดับนั้นก็ลึกซึ่งรู้ได้ยากเนื่องจากเป็นธรรมชาติเฉพาะซึ่งทำให้มหาชนยอมสำคัญผิดว่าเป็นสมมุติบัญญัติที่ไม่มีจริง จึงควรเว้นการกล่าวถึงความลึกซึ่งแห่งหมู่คุณของความดับนั้น อนึ่ง สุขจากความสงบคือความดับทุกข์ในวัฏฏะ ดังพระพุทธทวจะว่า เตสํ วูปสโม สุขี^{๑๑๔} (ความดับของสังขารเหล่านั้นเป็นสุข) ทั้งความสงบก็คือความดับของสังขารโดยสิ้นเชิง ดังนั้น การที่ความดับเป็นสุขที่ยอดเยี่ยมกว่าสุขจากการเสวยอารมณ์ทั้งหมดที่นับว่า เป็นทุกข์ในวัฏฏะจึงมีได้

ภาวะที่นิพพานมีอยู่จริงโดยปรมาตถ์ พึงทราบตามพระสูตรว่า

อตฺถิ ภิกฺขเว อชาตํ อญฺุตํ อกตํ อสงฺขตํ. โน เจ ตํ ภิกฺขเว อภวิสฺส อชาตํ อญฺุตํ อกตํ อสงฺขตํ, น ยิมฺมสฺส ชาตสฺส ญฺุตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ ปณฺญาเยถ. ยสฺมา จ โข ภิกฺขเว อตฺถิ อชาตํ อญฺุตํ อกตํ อสงฺขตํ, ตสฺมา ชาตสฺส ญฺุตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ ปณฺญาติ.^{๑๑๕}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว ไม่มีเหตุปัจจัยกระทำแล้ว ไม่ถูกปรุงแต่งแล้ว มีอยู่ ถ้าธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว ไม่มีเหตุปัจจัยกระทำแล้ว ไม่ถูกปรุงแต่งแล้ว จักไม่มี ความหลุดพ้นจากธรรมชาติที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นแล้ว มีเหตุปัจจัยกระทำแล้ว ถูกปรุงแต่งแล้วนี้ จะไม่พึงปรากฏ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว ไม่มีเหตุปัจจัยกระทำแล้ว ไม่ถูกปรุงแต่งแล้ว มีอยู่ ดังนั้น ความหลุดพ้นจากธรรมชาติที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นแล้ว ถูกเหตุปัจจัยกระทำแล้ว ปรุงแต่งแล้ว จึงปรากฏ”

ในพระบาลีนั้น ความไม่เกิด เรียกว่า **อชาตะ** หมายความว่า ความหมดสิ้นแห่งความเกิด

ความไม่เป็น เรียกว่า **อภูตะ** หมายความว่า สภาพที่ไม่เป็นอยู่

การไม่กระทำ เรียกว่า **อกตะ**

การไม่ปรุงแต่ง เรียกว่า **อสังขตะ** หมายความว่า ความไม่มีสังขารทุกซ์เพื่อทำให้เกิดขึ้นหรือดำเนินไป

อีกนัยหนึ่ง ความหมดสิ้นแห่งความเกิดเป็นธรรมชาติอย่างหนึ่งโดยเฉพาะ เมื่อหมายเอาความเป็นธรรมพิเศษเฉพาะ จึงมีความหมายว่า ธรรมที่ไม่มีความเกิด เรียกว่า **อชาตะ** ความหมายก็คือ สังขตธรรมย่อมเกิดขึ้นในเมื่อมีเหตุปัจจัยพร้อมมูล ถ้าไม่มีเหตุปัจจัยก็เกิดขึ้นไม่ได้ ความไม่เกิดขึ้นของสังขตธรรมจึงมีอยู่เหมือนความเกิดขึ้น กล่าวคือ มีอยู่จริงโดยปรมาตม์ ถ้าความไม่เกิดขึ้นไม่มีจริง มีเพียงความเกิดขึ้น หากเป็นตามนี้ เมื่อบุคคลปฏิบัติชอบเพื่อไม่ให้กิเลสเกิดขึ้นในตน กิเลสทั้งหมดก็พึงเกิดได้เป็นแน่ แม้ทุจริตธรรมทั้งหมด ทุกซ์ในวัฏฏะและในอบาย รวมทั้งโรคภัยและอุปัทวะในปัจจุบันภพ ก็มีนัยเดียวกัน หากเป็นตามนี้ ความบากบั่นไม่ทอดอวยทุกประการของผู้บำเพ็ญเพียรในโลกก็หาประโยชน์มิได้ ดังพระพุทธดำรัสว่า

อตฺถิ, ภิกฺขเว อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตํ. โน เจตํ, ภิกฺขเว, อภวิสฺส อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตํ, นยฺหิ ชาตสฺส ภูตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ ปณฺญาเยถ.^{๓๖}

“ถ้าธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว ไม่มีเหตุปัจจัยกระทำแล้ว ไม่ถูกปรุงแต่งแล้ว จักไม่มี ความหลุดพ้นจากธรรมชาติที่เกิดแล้ว เป็นแล้ว มีเหตุปัจจัยกระทำแล้ว ถูกปรุงแต่งแล้วนี้ จะไม่พึงปรากฏ”

อนึ่ง ภาวะที่ไม่เกิดขึ้นมีอยู่ได้แน่นอน กิเลสเหล่านั้นจึงไม่เกิดแก่ผู้ปฏิบัติชอบ เพื่อไม่ให้เกิดกิเลสในตน หากเป็นตามนี้ ความบากบั่นไม่ทอดอวยทุกประการของผู้ปฏิบัติชอบจึงมีประโยชน์ ดังพระพุทธองค์ตรัสไว้เพื่อระบุดูความนี้ว่า

ยสฺมา จ โข, ภิกฺขเว, อตฺถิ อชาตํ อฏฺฐํ อกตํ อสงฺขตํ, ตสฺมา ชาตสฺส ภูตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ ปณฺณายติ.^{๑๑๗}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย โดยเหตุที่ธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว ไม่มีเหตุปัจจัย กระทำแล้ว ไม่ถูกปรุงแต่งแล้ว มีอยู่ ดังนั้น ความหลุดพ้นจากธรรมชาติที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นแล้ว ถูกเหตุปัจจัยกระทำแล้ว ปรุงแต่งแล้ว จึงปรากฏ”

ด้วยพระดำรัสนี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงว่า ความดับมีอยู่จริงโดยปรมาตถ์ ดัง พระพุทธทวจนะว่า

อวิชฺชา นโรธา สงฺขาร นโรธ. สงฺขาร นโรธา วิญฺญาณ นโรธ ๕ เปฯ ทุกฺข กฺข นธฺส นโรธ โหติ.^{๑๑๘}

“สังขารย่อมดับเพราะการดับของอวิชชา วิญญาณย่อมดับเพราะการดับของสังขาร...ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ย่อมมีอย่างนี้”

ถามว่า : เหตุใดจึงแสดงได้เช่นนั้น

ตอบว่า : เพราะบทว่า อตฺถิ (มีอยู่) [ในพระบาลีข้างต้นนั้น]แสดงข้อความที่มีอยู่จริง

ในพระบาลีนั้น ความดับมี ๒ อย่าง คือ ชาตนิโรธ (ความดับหลังจากเกิดขึ้น) และอชาตนิโรธ (ความดับสนิทไม่เกิดอีก)

ชาตนิโรธ คือ การเกิดขึ้นแล้วดับไป ความดับนี้เป็นชื่อของมัจจุ (มัจจุราช) หรือ มรณะ (ความตาย)

อชาตนิโรธ คือ สภาพที่กิเลสเป็นต้นอันเกิดในจิตไม่เกิดขึ้นโดยประการทั้งปวง เป็นสิ่งที่พระพุทธองค์ตรัสถึงว่า

โย สพฺพสงฺขารสมฺภโว สพฺพปฺปนิสฺสคฺโค ตณฺหกฺขโย วิราโค นิโรธो นิพฺพาน.^{๑๑๙}

“ความสงบแห่งสังขารทั้งปวง การละอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ความคลายกำหนัด ความดับ ความสิ้นไป”

พระพุทธองค์ทรงหมายถึงความดับอย่างหลังในที่นี้ เนื่องจากความดับเช่นนี้ชื่อว่า **สูญญตะ** เพราะว่างจากปليโพธทั้งหมด ชื่อว่า **อนิมิตตะ** เพราะปราศจากสัจฐานอันเป็นบ่อเกิดของกิเลสและชรามรณะเป็นต้น ชื่อว่า **อัปปณิหิตะ** เพราะไม่มีทุกข์คือความอยากอันเป็นมูลเหตุของทุกข์ทั้งหมด ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สูญญตํ อนิมิตตํ อปฺปณฺนิหิตญฺเจติ ติวริํ โหติ (นิพพานมี ๓ อย่างโดยจำแนกตามอาการ คือ สูญญตนิพพาน อนิมิตตนิพพาน และอัปปณิหิตนิพพาน)

อธิบายคาถาสรุป

๖๕. คำว่า ปทํ เป็นต้น เป็นคำไวพจน์ของนิพพาน

นิพพานชื่อว่า **ปทะ** (ธรรมที่ไม่ระคนกับสังขาร) เพราะเป็นปรมัตถธรรมอย่างหนึ่งที่มีเฉพาะล้วนๆ ไม่ระคน[กับสังขาร] โดยแท้จริงแล้ว คำว่า ปท มีความหมายว่า “ส่วนไม่ระคน” เหมือนคำว่า ปทโส ธมมํ วาเจยฺย^{๒๐} (พึงสอนธรรมเป็นส่วนๆ)

นิพพานชื่อว่า **อัจฺจุตะ** เพราะมีสภาพไม่คลาดเคลื่อน

ชื่อว่า **อัจฺจนตะ** เพราะล่วงพ้นส่วนแรก [ความเกิด] และส่วนหลัง [ความดับ]

ชื่อว่า **อสังขตะ** เพราะไม่มีการปรุงแต่ง

ชื่อว่า **อนุตฺตระ** เพราะปราศจากธรรมใดๆ ที่ยิ่งกว่าตน

คำว่า วานมุตฺตา แปลว่า ผู้พ้นแล้วจากตัณหา

คำว่า มเหสี คือ ผู้แสวงหาธรรมมีหมู่ศีลเป็นต้นอันยิ่งใหญ่ หมายถึง พระพุทธเจ้าทั้งหลาย

จบการแสดงข้อความปรมัตถ์แห่งการประมวลรูปและนิพพาน
ในคัมภีร์ชื่อปรมัตถทีปนีอันเป็นอรรถาธิบายฉบับที่ ๔ ของคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ
ด้วยประการฉะนี้

ปริจเฉทที่ ๗

สมุจจยสังคหะ

(ประมวลหัวข้อธรรม)

อธิบายคำปฏิญญา

๑. พระอนุรุธาจารย์ได้แสดงเนื้อความแห่งธรรมที่เป็นปรมัตถ์ทั้ง ๔ ประการโดยกล่าวอธิบายไว้ใน ๖ ปริจเฉทแรกดังนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงหัวข้อธรรมคือหมวดหมู่ธรรมของปรมัตถธรรมเหล่านั้น จึงกล่าวไว้เป็นคาถาแรก

พึงประกอบบทว่า ข้าพเจ้าได้กล่าวสภาวะธรรมซึ่งมี ๗๒ ประการพร้อมทั้งลักษณะไว้แล้ว บัดนี้ จักกล่าวหัวข้อธรรมเหล่านั้นตามสมควร

ในคานานี้ คำว่า สลกขณา วตถุธมฺมา (สภาวะธรรมพร้อมทั้งลักษณะ) เป็นการปฏิเสธอนิพจน์รูป ๑๐ เพราะรูปดังกล่าวไม่มีลักษณะเฉพาะของตนเป็นพิเศษ[มีความแข็งเป็นต้น]หรือลักษณะทั่วไปไม่มีความไม่เที่ยงเป็นต้น เพราะไม่มีความเป็นปรมัตถ์แน่นอน จึงไม่ใช่สภาวะธรรมเพราะไม่มีจริงโดยองค์ธรรม ความจริงคำว่า วตถุ ในคานานี้ หมายความว่า“สภาวะ” ซึ่งก็เป็นสภาวะธรรมที่มีองค์ธรรมปรากฏอยู่จริง

ด้วยคำว่า วตถุธมฺมา นี้ ท่านแสดงว่าแม้พระนิพพานก็มีสภาวะปรากฏอยู่จริง โดยองค์ธรรมในมรรคญาณ ผลญาณ และปัจจเวกขณญาณ ทั้งห้ามถือความเป็นธรรมที่ปรากฏโดยอาศัยสภาวะเหมือนอนิพจน์รูป ความเป็นสิ่งที่สมมุติขึ้นเหมือนบัญญัติ หรือ ความเป็นของไม่มีจริงโดยสิ้นเชิง สักแต่ดำรงขึ้นเหมือนหนวดเต่าและเขากระต่ายเป็นต้น

ในคาถานี้ คำว่า ทวาสตตติวิธา สลกขณา วตฺถมฺมา (ข้าพเจ้าได้กล่าวสภาวะธรรม ซึ่งมี ๗๒ ประการ) ไม่พบว่ามีประโยชน์ เพราะธรรม ๗๒ ประการนั้น ธรรมบางประการมี อยู่ในการประมวล ๓ หมวดแรก และอนิปันนรูปก็กล่าวไว้ในสรพสังคหะ (ประมวลธรรม ทั้งหมด) อันเป็นหมวดสุดท้าย

[พระภิกษุจารย์เห็นว่าคำว่า ทวาสตตติวิธา วุตตา วตฺถมฺมา (ข้าพเจ้าได้กล่าวสภาวะธรรมซึ่ง มี ๗๒ ประการ) ไม่มีประโยชน์ในที่นี้ เพราะพระอนุรุทธาจารย์จะกล่าวถึงอนิปันนรูป ๑๐ ไว้ใน สรพสังคหะ เนื่องจากอนิปันนรูปก็นับเข้าในขันธ์ อายตนะ ธาตุ และสังขารได้เหมือนนิปันนรูป]

ข้าพเจ้า[พระภิกษุจารย์] ควรกล่าวเหตุในการปฏิเสธความเป็นสภาวะธรรมของ อนิปันนรูปด้วยคำว่า วตฺถมฺมา สลกขณา (สภาวะธรรมพร้อมทั้งลักษณะ) ในที่นี้ แต่ได้ กล่าวถึงเหตุนี้ไว้ในการแสดงรูปโดยย่อแล้ว

อธิบายการประมวลหัวข้อธรรม

๒. **อกุศลสังคหะ** (ประมวลอกุศล) คือ การประมวลอาสวะ ๔ ประเภทเป็นต้นที่มี ประเภทเป็นอกุศลแน่นอน หาใช่การประมวลจิตและผัสสะเป็นต้นที่เป็นอกุศลเพราะเกิด ร่วมกับอกุศล

มิสสกสังคหะ (ประมวลธรรมผสม) คือ การประมวลธรรมที่เกี่ยวกับกุศล อกุศล และอัปยากฤต

ญาณในมรรคทั้ง ๔ ชื่อว่า **โพธิ** โดยมีรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ดังนี้ คือ

คำว่า **โพธิ** คือ ธรรมทำให้รู้แจ้ง

คำว่า **โพธิปักขะ** คือ ฝ่ายแห่งญาณ หมายความว่า องค์ประกอบของญาณ

คำว่า **โพธิปักขียะ** คือ ธรรมที่เกิดขึ้นคือนับเข้าในฝ่ายแห่งญาณ

โพธิปักขียสังคหะ (ประมวลธรรมฝ่ายตรัสรู้) คือ การประมวลธรรมในฝ่ายแห่ง ญาณ

สรพสังคหะ (ประมวลธรรมทั้งหมด) คือ การประมวลปรหมัตถธรรมทั้งหมดคือ ไม่มีเหลือ

อธิบายการประมวลอุทฺถล (อุทฺถลสังคหะ)

๓. **อาสวะ** คือ กิเลสที่มีสภาพคล้ายของหมักดอง ได้แก่ ความโลภ เป็นต้น เนื่องจากถูกหมักดองมาช้านานและเป็นเหตุแห่งความเมา ถ้าสุราเป็นต้นพึงชื่อว่า อาสวะ (ของหมักดอง) ด้วยเหตุดังกล่าว ความโลภเป็นต้นก็ควรชื่อว่าอาสวะโดยแท้ โดยความพิสดารดังนี้ น้ำดองที่ทำจากดอกไม้เป็นต้นในโลกย่อมถูกหมักดองไว้ในหม้อห้ำหาคืนหรือเจ็ดแปดคืน ทั้งดอกเองก็ทำให้หม้อได้รับกลิ่นหมักดอง ความโลภเป็นต้นนี้ก็หมักดองในกระแฉิตของเหล่าสัตว์ในสงสารที่ไม่ปรากฏเบื้องต้น และทำให้กระแฉิตของเหล่าสัตว์ถูกหมักดองไว้ กระแฉิตของเหล่าสัตว์ทั้งหมดเต็มเปี่ยมด้วยอาสวะเสมอ ดังพระพุทธทวณะเป็นต้นว่า

จกฺขุ โลเกปิยรูปํ สาทรูปํ เอตฺถเสสา ตณฺหา อุปฺปชฺชมานา อุปฺปชฺชติ. เอตฺถ นีวีสมานานีวีสติ."

“จักขุเป็นที่รักน่าชอบใจในโลก ตณฺหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้น ย่อมเกิดในจักขุนี้ เมื่อจะดำรง ย่อมดำรงอยู่ในจักขุนี้”

พระบาลีนั้นมีความหมายว่า ตณฺหาเมื่อจะเกิดโดยความเป็นปริยฐานกิเลส ย่อมเกิดในจักขุนี้ เมื่อดำรงอยู่โดยหมักดองด้วยความเป็นอนุสัยกิเลสหลังจากเกิดขึ้นแล้ว ย่อมดำรงอยู่ในจักขุนี้

ตราบที่ยังไม่มีการชำระให้หมดจดด้วยอริยมรรค อาสวกิเลสย่อมดำเนินไปโดยทำให้ชำระกระแฉิตได้ยากเหมือนดังหลุมคูถ น้ำดองที่ทำจากดอกไม้เป็นต้นก่อให้เกิดความเมาได้ชั่วขณะ แต่ความโลภเป็นต้นนี้ก่อให้เกิดความมัวเมาเสมอตลอดกาลที่ยังไม่บรรลุนิยามรรค จึงชื่อว่า อาสวะ เพราะมีสภาพหมักดองมาช้านาน และก่อให้เกิดความมัวเมา

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า อาสวะ เพราะคล้ายน้ำหนอง เนื่องจากมีสภาพไหลออกเปรียบเสมือนน้ำหนองย่อมไหลออกจากรูแผลใหญ่ของคนโรคเรื้อน ทำให้เสื้อผ้าสกปรกฉันใด ความโลภเป็นต้นนี้ก็ไหลออกจากทวารทั้ง ๖ ทำให้เกิดอารมณ์ ๖ อย่างที่สกปรก [คือมีอาสวะเกิดร่วม] ฉะนั้น

อีกนัยหนึ่ง **อาสวะ** คือ กิเลสที่เพิ่มพูนทุกข์ในสงสารอันยาวนาน

อีกนัยหนึ่ง **อาสวะ** คือ กิเลสที่ดำเนินไปโดยรับอารมณ์จนถึงภวักคภูมิโดยภาพ และจนถึงโคตรภูโดยสภาวะธรรม เพราะ อา อุปสรรคแสดงความหมายว่า “เขตแดน”

เขตแดนมี ๒ อย่าง คือ มรียาทวิสัย (เขตแดนจรตสถานที่อื่น) และอภिवิวิสัย (เขตแดนแผ่ไปตลอด)

มรียาทวิสัย คือ เขตแดนที่มีกิริยาอันเป็นไป[โดยสิ้นสุดที่ขอบเขตหนึ่ง] ทำให้กำหนดเขตแดนภายนอกขอบเขตนั้นได้ เหมือนคำว่า อาปาตลিপุตตา เทโว ฐฏโฆ (ฝนตกจรตนครปาฏลียุต) [อา อุปสรรคในที่นี้ใช้เพื่อแสดงเขตแดนที่กิริยานั้นไม่มีกำลังไปถึง]

อภिवิวิสัย คือ เขตแดนที่มีกิริยาอันเกี่ยวข้องกันเป็นไปโดยแผ่ไปตลอดเขตแดน เหมือนคำว่า อาพรหมโลกา ภควโต กิตติสัทโท อพฺภุคฺคโต (เกียรติศัพท์ของพระผู้มีพระภาค พุทฺธจรตถึงพรหมโลก) แต่ในที่นี้[แสดงเขตแดนที่มีกิริยานั้นมีกำลังไปถึงโดยตลอด] จึงเป็นอภिवิวิสัย มีความหมายว่า กิเลสที่ดำเนินไปจนถึง ภวักคภูมิและโคตรภู

[คำว่า อาสว มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- กิเลสคล้ายของหมักดอง = อาสวา วียาติ อาสวา (อาสว ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอรรถอุปมา อาสว ศัพท์มีอรรถว่า ของหมักดอง)

- กิเลสคล้ายน้ำนอง = อาสวา วียาติ อาสวา (อาสว ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอรรถอุปมา อาสว ศัพท์มีอรรถว่า น้ำนอง)

- กิเลสที่เพิ่มพูนทุกข์ในสงสารอันยาวนาน = อายตํ สสารทุกข์ สอนตติ อาสวา (อา บทหน้า + สฺ ธาตุ = เพิ่มพูน + อ ปัจจัย อา อุปสรรคมีอรรถว่า ยาวนาน)

- กิเลสที่ดำเนินไปจนถึงภวักคภูมิและโคตรภู = ภวโต อาภวคฺคา ฐมฺมโต อาโคตรภูมฺหา สอนตติ อาสวา (อา บทหน้า + สฺ ธาตุ = ดำเนินไป + อ ปัจจัย อา อุปสรรคมีอรรถว่า เขตแดน)]

(๒๐๙) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “เขตแดนมี ๒ ประเภทโดยจำแนกเป็นมรียาทะและอภिवิวิ” และอธิบายว่า “ในบรรดาเขตแดนเหล่านั้น มรียาทะ คือ เขตแดนที่เป็นไปโดยกระทำการเป็นภายนอกเหมือนคำว่า ‘ฝนตกจรตนครปาฏลียุต’ อภिवิวิ คือ เขตแดน

ที่เป็นไปโดยแผ่ไปตลอดกิริยาเหมือนคำว่า ‘เกียรติศัพท์ฟังขจรจนถึงภวัคคภูมิ’ ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะภวัคคภูมิที่เป็นเขตแดนย่อมไม่แผ่ไปสู่กิริยาการฟังขจรของเกียรติศัพท์ที่แผ่ไปตลอดโลกสาม ทั้งเนื้อความที่เป็นเขตแดนก็ไม่สมควรที่จะปรากฏโดยกระทำกิริยาให้เป็นภายนอกหรือภายใน แต่กิริยาเท่านั้นสมควรที่จะปรากฏโดยกระทำกิริยาไว้ภายนอกหรือภายในเขตแดน ดังคัมภีร์มูลฎีกากล่าวว่า

ทวิโห หิ อวธิ อภิวิธิสโย อนภิวิธิสโย จ. อภิวิธิสยํ กิริยาพยาเปตฺวา ปวตฺตติ, อาภาวคฺคา ภควโต ยโส คตฺติ. อิตรํ พหิทฺวา, อาปาตลিপฺตฺตา วุฏฺโฐ เทโว.^๒

“เขตแดนมี ๒ อย่าง คือ อภิวิธิสย (เขตแดนแผ่ไปตลอด) และอนภิวิธิสย (เขตแดนไม่แผ่ไปตลอด) หมายถึง กิริยาย่อมปรากฏไปทั่วเขตแดนที่แผ่ไปถึงโดยตลอดเหมือนคำว่า ‘เกียรติศัพท์ของพระผู้มีพระภาคฟังไปจนถึงภวัคคภูมิ’ และกิริยาย่อมปรากฏโดยกระทำเขตแดนอื่น[คือเขตแดนที่ไม่แผ่ไปตลอด]ให้เป็นภายนอก เช่นคำว่า ‘ฝนตกจรदनครปาณฺณลีบุตร’ [โดยลำดับ]

กาม คือ สภาพยินดีพอใจ

กามาสวะ หมายถึง อาสวะคือสภาพยินดีพอใจนั้นนั่นแหละ

อีกนัยหนึ่ง กาม คือ สภาพเป็นที่ยินดีของกามตัณหาหยาบ หมายถึง กามาวจรธรรมทั้งหมดที่แสดงไว้โดยความมีกามคุณ ๕ ประการเป็นหลัก แต่ในที่นี้ ชื่อว่า กามหมายเอาตัณหาที่มีกามคุณเป็นอารมณ์

กามาสวะ หมายถึง อาสวะคือความพอใจวัตถุกามนั้นนั่นแหละ ได้แก่ ความพอใจที่ปรากฏพร้อมด้วยความเพติดเพลินยินดีในกามาวจรธรรม

พระอนุรุทธเถระได้หมายเอาความหมายหลังนี้ เพราะกล่าวไว้ว่า กามภวนาเมเนตฺตพฺพตฺถกา ตณฺหา อธิปฺเปตา (พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์เอาตัณหาซึ่งมีวัตถุกามและภพนั้นเป็นที่ตั้งโดยให้ชื่อว่ากามะและภพ)

[คำว่า กาม มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาพยินดีพอใจ หมายถึง กิเลสกาม คือโลภเจตสิก = กาเมติ อัจฉิตติ กาโม (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สภาพเป็นที่ยินดีของกามตัณหาหยาบ หมายถึง วัตถุกามคือกามาวจรธรรม = กามียติ โอฬาริกน กาเมน อัจฉิตติ กาโม (ลง ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)]

(๒๑๐) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวถึงความหมายแรกไว้อย่างเดียวนั้นไม่สมควร เพราะมิได้กล่าวความหมายที่พึงประสงค์ในที่นี้ให้เป็นที่ไปตามความเห็นของพระอนุรุธาจารย์

คำว่า ภวาสโว มีความหมายว่า ภพมี ๒ ประเภท คือ กรรมภพ (ภพคือกรรม) และอุปบัติภพ (ภพคือที่เกิด)

กรรมภพ หมายถึง มหัคคตกุศลกรรม

อุปบัติภพ หมายถึง วิบากธรรมอันเกิดจากมหัคคตกุศล

คำว่า ภว (ภพ) ในที่นี้หมายเอาตัณหาที่มีภพนั้นเป็นอารมณ์

คำว่า ภวาสวะ หมายถึง อาสวะคือภพนั้นแหละ ได้แก่ รูปราคะและอรุปราคะ (ความพอใจในรูปमानและอรุमान) ที่ปรากฏด้วยความชอบใจในภพทั้งสอง

(๒๑๑) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “ความพอใจที่เกิดร่วมกับสัสสตทัญญู นับเข้าในคำว่า ภวาสวะ นี้” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะในอรรถกถากัณฑ์[ของคัมภีร์ธรรมสังคณี] กล่าวว่า “ภวาสโว จตุสุ ทัญญุคตวิปยุตฺตโลภสหคเตสุ จิตฺตูปปาเตสุ อุปฺปชฺชติ”^๑ (ภวาสวะย่อมมีในจิตที่เกิดร่วมกับโลภะไม่ประกอบกับทัญญู ๔ ดวง) แต่ในฐานะที่แสดงถึง กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา ความพอใจที่เกิดร่วมกับสัสสตทัญญู ความพอใจในกรรมภพคือกุศลกรรมหรืออกุศลกรรม และความปรารถนาอุปบัติภพอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งหมดนี้ควรนับเข้าในภวตัณหา อนึ่ง ความโลภทั้งหมดยกเว้นภวาสวะ ตามที่กล่าวแล้ว ควรนับเข้าในกามาสวะเท่านั้น

(๒๑๒) ข้อความที่กล่าวมานี้ได้ปฏิเสธความในคัมภีร์นั้นว่า “อาสวะที่สาม[คือ ทัญญูสาสวะ]เกิดร่วมกับภวทัญญู”

ทิวฐาสวะ คือ ความเห็นผิดอย่างใดอย่างหนึ่ง

อวิชชาสวะ คือ ความหลงอย่างใดอย่างหนึ่ง

ถามว่า : เหตุใดกิเลสเหล่านี้ [คือตัณหา ทิฐิ และอวิชชา] จึงเรียกว่า อาสวะ
กิเลสอื่นมีมานะเป็นต้นก็ประกอบด้วยสภาพหมักดองมาช้านานเป็นต้นมิใช่หรือ

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว แต่เมื่อกามาสวะหมักดองอยู่ในมานะเป็นต้นนี้ มานะ
และอื่นๆ ทั้งหมดที่มีกามตัณหาเป็นอารมณ์ย่อมถูกหมักดอง เมื่อกามาสวะหลุดพ้นแล้ว
มานะเป็นต้นย่อมหลุดพ้น เช่นเดียวกันนี้ เมื่ออาสวะหมักดองอยู่ มานะเป็นต้นที่มี
ภวตัณหาเป็นอารมณ์ย่อมถูกหมักดอง และเมื่อทิวฐาสวะหมักดองอยู่ มานะเป็นต้นที่มีทิฐิ
เป็นอารมณ์ย่อมถูกหมักดอง ส่วนอวิชชาลุสยเป็นมูลเหตุของอนุสยทั้งสามนั้น โดย
ประการนี้ กิเลสเหล่านี้[คือตัณหา ทิฐิ และอวิชชา] จึงเป็นประเภทหลักที่สำคัญของ
สภาพหมักดองเป็นต้น ส่วนกิเลสอื่นมีสภาพคล้อยตามกิเลสเหล่านั้น ดังนั้น มานะเป็นต้น
จึงไม่ควรเรียกว่า อาสวะ

๔. โอฆะ (ห้วงน้ำ) คือ สิ่งท่วมทับเปียดเปียกผู้ที่ตกและจมลงไปโดยทำให้ไม่สบาย
หมายถึง ห้วงน้ำใหญ่ปกติ

กิเลส[คือตัณหา ทิฐิ และอวิชชา]ที่มีสภาพเหมือนห้วงน้ำ ก็ชื่อว่า **โอฆะ** ด้วย
เพราะมีสภาพเปียดเปียกและข้ามพ้นได้ยาก

โปรดทราบคำอธิบายเกี่ยวกับการที่มานะเป็นต้นพ้นจากความเปื้อนโอฆะตามนัย
ที่กล่าวแล้วว่า ถ้าพึงชื่อว่า โอฆะ เพราะมีสภาพเปียดเปียกและข้ามพ้นได้ยาก [กิเลสอื่น
มีมานะเป็นต้นก็ประกอบด้วยสภาพนี้มิใช่หรือ] เป็นต้น

๕. โยคะ (เครื่องประกอบไว้ในวิญญู) คือ กิเลสที่ประกอบเหล่าสัตว์เข้าไปใน
วิญญูหรือเครื่องจักรคือภพ[มีอวิชชาและสังขารเป็นต้น]

๖. คันถะ (เครื่องร้อยรัด) คือ กิเลสที่สืบท่อการปฏิสนธิในภพหนึ่งเข้ากับจิต
ในภพอื่น

คำว่า อภิขุมา (ความชอบใจ) เป็นชื่อของความชอบใจทั้งหมด ความชอบใจ
ในรูปฌานและอรุณฌานจึงนับเข้าในคำนี้

คำว่า พยาปาโท (ความปองร้าย) คือ โทสะทั้งหมด

คำว่า อิหัสจจาภินิเวโส (ความเชื่อถือว่าความเห็นนี้จริง) คือ ความยึดถือผิด
ที่ว่า ความเห็นนี้ถูก ความเห็นอื่นผิด

สัลลพตปรามาส คือ ความยึดถือผิดในศีลพรตแบบวัฏเป็นต้นอันมิใช่ทางพ้นทุกข์
ในวัฏฏะ กล่าวคือ คาดคะเนถือเอาโดยประการนั้นๆ

ในพาทย์นี้ คำว่า “[ความยึดถือ]อย่างผิดพลาด” คือตรงข้ามกับสภาพที่มีจริง

คำว่า กาย (หมู่รูปนาม) ในบททั้งหมด เป็นไปในหมู่รูปและหมู่นาม กิเลสที่สืบทอด
หมู่รูปนามปัจจุบันกับหมู่รูปนามอดีต หรือสืบทอดรูปนามอนาคตกับหมู่รูปนามปัจจุบัน จึง
ชื่อว่า กายคັນถะ (เครื่องร้อยรัดหมู่รูปนาม)

อีกนัยหนึ่ง ปม[คือกิเลส]ในหมู่รูปนาม ชื่อว่า กายคัณฐะ ความหมายก็คือ ปม
ภายใน

คำว่า คณฺฐ เป็นไปในอรรถว่า “ปม” เหมือนคำว่า นิคณฺโฐ นาฏปุตุโต (บุตร
นักฟ้อนผู้ไม่มีปม[คือกิเลส])

[คำว่า คณฺฐ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เครื่องร้อยรัดหมู่รูปนาม = กาเย คณฺโถ กายคณฺโถ (กาย + คณฺฐ = เครื่องร้อยรัด)
- ปมในหมู่รูปนาม = กาเย คณฺโฐ กายคณฺโฐ (กาย + คณฺฐ = ปม แปลง ญฺฐ เป็น ญฺถ)

๗. อุปาทาน (เครื่องยึดมั่น) คือ กิเลสยึดมั่น กล่าวคือ จับไว้ไม่ปล่อย

กามุปาทาน หมายถึง เครื่องยึดมั่นคือกิเลสกามนั้นแหละ

อีกนัยหนึ่ง กามุปาทาน คือ เครื่องยึดมั่นวัตถุกาม

[คำว่า กามุปาทาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เครื่องยึดมั่นคือกิเลสกาม = กาโม เอว อุปาทานํ กามุปาทานํ (อวธารณบุรพพท กรรม-
ธารยสมาส)

- เครื่องยึดมั่นวัตถุสาม = อุปาทิยัตติ อุปาทานํ, กามสฺส อุปาทานํ, กามุปาทานํ (กัมมัญญัตติปัปฺปิสฺสมาส)

ทิจฺจุปาทาน (เครื่องยึดมั่นคือทิจฺจุ) คือ ความเห็นผิด ๖๒ อย่าง ความเห็นผิดอันใหญ่หลวง ๓ หรือความเห็นผิดอื่นที่ปรากฏในพุทธศาสนาหรือในโลก

อีกนัยหนึ่ง **ทิจฺจุปาทาน** คือ เครื่องยึดมั่นทิจฺจุที่เกิดขึ้นก่อนตามที่ยึดถือกันมาว่าความเห็นนี้ถูก ความเห็นอื่นผิด

[คำว่า ทิจฺจุปาทาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เครื่องยึดมั่นคือทิจฺจุ = ทิจฺจุ เอว อุปาทานํ ทิจฺจุปาทานํ (อวธารณบุรพปท กรรมธารยสฺมาส)

- เครื่องยึดมั่นทิจฺจุ = อุปาทิยัตติ อุปาทานํ, ทิจฺจุยา อุปาทานํ ทิจฺจุปาทานํ (กัมมัญญัตติปัปฺปิสฺสมาส)]

สึล (ศีล) คือ ข้อประพฤติกติที่นั้นๆ ของวัฏและสุนัขเป็นต้น

วตตะ (พรต) คือ การสมาทานข้อประพฤตินั้นด้วยดี

สึลพฺพตฺตูปาทาน (ความยึดมั่นศีลพรตนอกพระพุทธศาสนา) คือ ความยึดมั่นศีลพรตทั้งสองนั้นว่าเป็นทางหลุดพ้นจากสงสาร

คำว่า อตฺตวาทุปาทานํ นี้ มีความหมายว่า สภาพที่ยิ่งใหญ่ภายในเหล่าสัตว์หนึ่งๆ ที่บุคคลยึดมั่นด้วยความคิดคาดคะเนเอง เรียกว่า **อัตต** เป็นสิ่งที่มหาชนในโลกรู้จักว่าเป็น “สัตว์” “บุคคล” “ชีวะ” “ตถาคตะ” หรือ “โลก” ซึ่งเดิรถียต่างๆ ได้สมมุติว่ามีพระเจ้าเนรมิตขึ้นบ้าง เกิดขึ้นโดยอาศัยพระเจ้าบ้าง เทียงแท้เสมอบ้าง เทียงแท้บางส่วนบ้าง ขาดสูญบ้าง

เครื่องยึดมั่นทำให้เหล่าสัตว์กล่าวถึงอัตตเป็นพิเศษและยึดมั่น ชื่อว่า **อัตตวาทุปาทาน** หมายถึง สักกายทิจฺจุ ๒๐ อย่าง

ในพากย์นั้น คำว่า “กล่าวถึงเป็นพิเศษ” หมายความว่า กล่าวเป็นพิเศษ คือ กระทำให้เป็นหลักสำคัญ

คำว่า “ยึดมั่น” หมายความว่า ยึดถืออย่างเหนียวแน่น ดังพระพุทธทวณะว่า

ตตถ กตมา สกกายทิกฺขุจิ อธิ อสฺสุตฺวา ปุณฺณชโน รูปํ อตฺตโตสมนุสฺสติ. รูปวนฺตํ
วา อตฺตานํ อตฺตนิ วา รูปํ. รูปสฺมี วา อตฺตานํเวทนํ อตฺตโต สมนุสฺสติ. เวทนานวนฺตํ วา
อตฺตานํ อตฺตนิ วา เวทนํเวทนาย วา อตฺตานํ สญฺญํ. สงฺขารเ. วิญฺญาณํ^๔

“ในบรรดาทิกขุเหล่านั้น สักกายทิกขุคืออะไร ปุณฺณชโนไม่มีการดับในโลก
นี้...ย่อมเห็นรูปว่าเป็นอัตตาบ้าง เห็นอัตตาที่มีรูปบ้าง เห็นรูปในอัตตาบ้าง เห็นอัตตาในรูปบ้าง
ย่อมเห็นเวทนาว่าเป็นอัตตาบ้าง เห็นอัตตาที่มีเวทนาบ้าง เห็นเวทนาในอัตตาบ้าง เห็น
อัตตาในเวทนาบ้าง เห็นสัญญา...เห็นสังขาร...เห็นวิญญาน”

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า “เห็นรูปว่าเป็นอัตตา” หมายความว่า ย่อมยึดมั่น
ว่ารูปนั้นเที่ยงเป็นอัตตา

พระดำรัสว่า “เห็นอัตตาที่มีรูปบ้าง” หมายความว่า ย่อมยึดมั่นว่าอัตตาของเรา
มีอยู่เป็นรูป

พระดำรัสว่า “เห็นรูปในอัตตาบ้าง” หมายความว่า ย่อมยึดมั่นว่ามีรูปดำรงอยู่
โดยอาศัยอัตตา

พระดำรัสว่า “เห็นอัตตาในรูปบ้าง” หมายความว่า ย่อมยึดมั่นว่าอัตตาดำรงอยู่
โดยอาศัยรูป

ถามว่า : ยึดมั่นอย่างไร

ตอบว่า : เมื่อเอ่ยถึงรูปกายว่า วันนี้เราตัวหนัก หรือเราตัวเบา ก็คือเห็นรูปคือ
ปฐวีธาตุเป็นอัตตา เมื่อเอ่ยถึงสภาวะธรรมอื่นหรืออัตตาที่พ้นจากสภาวะธรรมว่า วันนี้กายของ
เราหนัก หรือกายของเราเบา ก็คือเห็นอัตตาว่ามีปฐวีธาตุ เมื่อเอ่ยว่าวันนี้ความหนักเกิด
ในตัวเรา หรือความเบาเกิดขึ้น ก็คือเห็นปฐวีธาตุในอัตตา เมื่อเอ่ยว่าวันนี้เราตั้งอยู่ใน
ความหนัก หรือตั้งอยู่ในความเบา ก็คือเห็นอัตตาในปฐวีธาตุ ทั้งหมดนี้คือความเป็นไปของ
สักกายทิกขุที่เวียนมาล้อมรอบในปฐวีธาตุ

แม้รูป ๒๗ อย่างอื่นก็พึงกล่าวตามสมควร เพราะทิกขุย่อมเป็นไปในอนิจจารูป
(ความไม่เที่ยงของรูป) ได้อีกด้วยนัยว่า เราจะตาย หรือเราจักตาย เป็นต้น จึงสมควรจะ

กล่าวถึงรูปอื่น

เมื่อพูดว่าเราเคยบริโภคสิ่งนี้ บริโภคอยู่ในวันนี้ หรือจักบริโภคต่อไป เราเป็นสุข หรือเราเป็นทุกข์ ก็คือเห็นเวทนาว่าเป็นอัตตา เมื่อพูดว่าวันนี้กายของเราเป็นสุข หรือกายของเราเป็นทุกข์ หรือว่าจิตของเราเป็นสุข หรือเป็นทุกข์ ก็คือเห็นอัตตาวามีเวทนา เมื่อพูดว่าวันนี้ความสุขเกิดขึ้นในตัวเรา หรือความทุกข์เกิดขึ้นในตัวเรา ก็คือเห็นเวทนาในอัตตา เมื่อพูดว่าวันนี้เราตั้งอยู่ในความสุข หรือเราตั้งอยู่ในความทุกข์ ก็คือเห็นอัตตาในเวทนา

ทฎฐิในสัญญาและสังขาร ๕๐ อย่างทั้งหมด ฟังกล่าวเป็นแต่ละอย่างโดยพิสดาร เมื่อพูดว่าเราเห็น ก็คือเห็นจักขุวิญญาณว่าเป็นอัตตา เมื่อพูดว่าการเห็นของเรา ก็คือเห็นอัตตาที่มีจักขุวิญญาณ เมื่อพูดว่าการเห็นมีอยู่ในเรา ก็คือเห็นจักขุวิญญาณในอัตตา เมื่อพูดว่าเราเป็นผู้สามารถในการเห็น ก็คือเห็นอัตตาในจักขุวิญญาณ วิญญาณจิต ๕ อื่นก็มีนัยเดียวกัน

ฟังกล่าวความเป็นไปโดยถือเอาชนั้ทั้งห้าหรือชนั้อย่างหนึ่งอีกด้วยนัยเป็นต้นว่า เรามีอยู่ เราเป็นสัตว์ คน มนุษย์ เทวดา ท้าวสักกะ หรือพรหมตนหนึ่ง เราเดิน เรายืน เรานั่ง เรานอน เราเหยียด เราคู้ เมื่อบุคคลไม่เข้าใจสภาวะธรรมแล้วกล่าวคำใดคำหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับอัตตาของตนหรือของคนอื่นแม้เพียงชั่วครู่ บางคราวจิตหรือคำของเขาย่อมดำเนินไปโดยยึดมั่นรูปหรือนามว่าเป็นอัตตา บางคราวก็ดำเนินไปโดยเกี่ยวข้องกับอัตตา บางคราวก็ดำเนินไปโดยอาศัยอัตตา บางคราวก็ดำเนินไปโดยมีอัตตาเป็นที่อาศัย บางคราวก็ดำเนินไปโดยเนื่องด้วยธรรมอย่างหนึ่ง บางคราวก็ดำเนินไปโดยเนื่องด้วยหมู่ธรรม

เหตุเกิดของอัตตาย่อมปรากฏโดยอาศัยอาการที่เป็นไปในอำนาจ และอาการดังกล่าวก็ไม่มีในบุคคลผู้รู้ว่รูปธรรมกับนามธรรมดำเนินไปเนื่องด้วยเหตุปัจจัยและตั้งอยู่ชั่วขณะ เมื่อบุคคลเข้าใจสภาวะธรรมแล้วกล่าวคำที่เกี่ยวกับตัวตน จิตของเขาย่อมดำเนินไปไม่ยึดติดในธรรมเหล่านั้นเหมือนหยาดน้ำบนใบบัว

[ในขณะเกิดวิปัสสนาญาณตั้งแต่ญาณที่ ๑ เป็นต้นไป สักกายทฎฐิย่อมถูกละได้ชั่วขณะเป็นตังคปหาน ขณะนั้นนักปฏิบัติจะหยั่งรู้ว่ไม่มีตัวเรา ของเรา มีเพียงรูปธรรมกับนามธรรมที่ดำเนิน

ไปในอิริยาบถต่างๆ เท่านั้น ต่อเมื่อบรรลู่ไสตบัตติมรรคแล้วสักกายทิฏฐีย่อมถูกละได้โดยเด็ดขาด เป็นสมุจเฉตปหาน พระไสตบันจึงไม่มีความเห็นผิดในตัวตนด้วยสักกายทิฏฐิ สมมุติว่ามียุ่งกัट พระไสตบัน ท่านจะรู้สึกว่ามีเพียงสภาวะการเจ็บบนผิวกายเท่านั้น ไม่รู้สึกว่าเป็นตัวท่านที่รู้สึกเจ็บ เมื่อมีคนมาด่าว่าหรือทำร้าย ท่านก็จะไม่โกรธ เพราะไม่มีบุคคลที่ถูกด่าว่าหรือทำร้าย โทสะของพระไสตบันเป็นโทสะอย่างอ่อนที่ประกอบด้วยโหมณัสเวทนา คือ การร้องไห้เสียใจที่สูญเสียคนรักไป เช่นกับนางวิสาขาที่ร้องไห้เมื่อหลานสาวเสียชีวิต ข้อนี้ทราบได้จากความหมายของสักกายทิฏฐิว่า คือความเห็นผิดในกองรูปนามที่มีจริงว่าเป็นบุคคล ตัวเรา ของเรา และรู้ได้จากการที่พระไสตบันได้เกิด วิปัสสนาญาณขั้นที่ ๔ เป็นต้นไปเท่านั้น วิปัสสนาญาณสามขั้นต้นเป็นปกติวิสัยของท่าน ดู วิสุทธิ. ๒.๓๘๗]

๘. **นิวรณ** (เครื่องปิดกั้นกุศล) คือ กิเลสที่ปิดกั้นกุศลธรรมในกระแสจิตของเหล่าสัตว์ กล่าวคือ ไม่ให้กุศลที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้นหรือไม่ทำให้กุศลที่เกิดแล้วดำเนินต่อไปได้

ความพอใจที่มีกำลังมาก ชื่อว่า **กาม** เพราะเป็นสภาพยินดี และชื่อว่า **ฉันทะ** เพราะเป็นสภาพต้องการ จึงชื่อว่า **กามฉันทะ**

กามฉันทนิวรณ คือ นิวรณที่เป็นความยินดีต้องการ

ความโลภทั้งหมดดยกเว้นรูปราคะและอรุปราคะ ย่อมนับเข้าในกามฉันทนิวรณ เพราะในคัมภีร์ปฏิฐานตรัสว่า “อารูปเป กามจฺจนฺทํ นิวรณํ ปฏิจฺจ อุตฺตจฺจนิวรณํ” (อุทัจจ-นิวรณย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยกามฉันทนิวรณในอรุปรากะ) ส่วนความเป็นปฏิปักษ์ต่อฉันทะ มีอยู่แก่ราคะที่เป็นไปในกามคุณ ๕ เท่านั้น

พยาบาท คือ ความปองร้าย หมายถึง ความบูดเน่าของจิต กล่าวคือ โทสะ อย่างใดอย่างหนึ่ง

ถามว่า : เหตุใดธรรม ๒ คู่ คือ ถีนมิทธนิวรณและอุทัจจกุกกุจฺจนนิวรณ จึงกล่าวไว้เป็นนิวรณเดียว

ตอบว่า : เพราะทำหน้าที่ มีเหตุปัจจัย และมีปฏิปักษ์เหมือนกัน อธิบายได้ดังนี้ว่า ลำดับแรกทำหน้าที่เหมือนกัน คือ ถีนมิทธะทั้งคู่ทำให้จิตและเจตสิกเกิดความหดหู่ ส่วน

อุทฺธจจะกุกุจจะทังคฺคฺทำให้เกิดความไม่สงบ มีเหตุปัจจัยเหมือนกันคือ คู่แรกมีความเกียจคร้าน เหนื่อยหน่ายเป็นเหตุปัจจัย ส่วนคู่หลังมีเหตุปัจจัยคือความดำริถึงความพินาศแห่งญาติ เป็นต้น และมีปฏิปักษ์เหมือนกันคือ คู่แรกเป็นปฏิปักษ์ต่อวิริยะ คู่หลังเป็นปฏิปักษ์ต่อความสงบ

๙. **อนุสัย** คือ กิเลสที่เกิดขึ้นเมื่อได้รับเหตุปัจจัยอันเหมาะสม หมายความว่า เมื่อได้รับเหตุปัจจัยอันเหมาะสมแล้วย่อมเกิดขึ้น

อีกนัยหนึ่ง **อนุสัย** คือ กิเลสที่เกิดขึ้นได้เสมอ หมายความว่า ไม่หมดสิ้นไป ตราบเท่าที่ยังไม่บรรลุมรรคเมื่อใดได้รับเหตุปัจจัยก็ย่อมเกิดขึ้นได้เสมอ การเกิดขึ้นในเรื่องนี้ คือความสมควรแก่การเกิดขึ้น เพราะเป็นสภาพที่ยังละไม่ได้ ไม่ใช่การเกิดขึ้นจริงโดยสภาวะ

ถามว่า : รู้ได้อย่างไร

ตอบว่า : เพราะมีพระพุทธดำรัสว่า “ยสฺส กามราคานุสโย อุปฺปชฺชติ, ตสฺสว ปฏิฆานุสโย อุปฺปชฺชติ” ([ถามว่า] กามราคานุสัยย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลใด ปฏิฆานุสัยย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นหรือ) ในพระบาลีได้ตรัสถึงอนุสัย ๗ แก่ปุถุชนว่า สห อนุเสนติ (ย่อมนอนเนื่องร่วมกัน) ในอนุสัยวาระ และตรัสว่า สห อุปฺปชฺชนฺติ (ย่อมเกิดร่วมกัน) ในอุปฺปชฺชนวาระ ดังพระพุทธวาทะว่า

ปุถุชนสฺส อวิชฺขานุสโย จ อนุเสนติ. กามราคปฏิฆมานทิกฺขจิจิกิจฉานุสโย จ อนุเสนติ.^๗

“อวิชขานุสัยของปุถุชนย่อมนอนเนื่อง ทั้งกามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย มานานุสัย ทิฏฐานุสัย วิจิกิจฉานุสัย และภวราคานุสัย ย่อมนอนเนื่อง”

แม้อุปฺปชฺชนวาระก็เช่นเดียวกัน

อีกนัยหนึ่ง กิเลสที่ไม่ฟุ้งขึ้น[ในจิต]โดยสภาวะ คล้อยตามเนื่องไปกับจิต คือไม่ตรงกันข้ามกับจิตทั้งที่เป็นกุศล อกุศล และอัปยากฤตซึ่งเป็นไปในกระแสจิต ย่อมนอนเนื่อง คือไม่เกิดขึ้นโดยความเป็นธรรมที่เกิดร่วมกันโดยเฉพาะ ชื่อว่า **อนุสัย**

อีกนัยหนึ่ง **อนุสัย** คือ กิเลสที่นอนเนื่องเสมอ หมายความว่า เมื่อเกิดขึ้นโดยนอนเนื่องอยู่เสมอในกามราคะเป็นต้นตามปกติ ย่อมนอนเนื่องอยู่เสมอเป็น ๒ หรือ ๓ เท่า

เป็นต้น คือพัวพันยิ่งๆ ขึ้นไปด้วยอาการนอนเนื่อง

[คำว่า อนุสัย มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- กิเลสที่เกิดขึ้นเมื่อได้รับเหตุปัจจัยอันเหมาะสม = อนุเสนหิตติ อนุสยา (อนุ อุปสรรคมีอรรถว่า เหมาะสม สิ ธาตุ มีอรรถว่า เกิดขึ้น)

- กิเลสที่เกิดขึ้นเสมอ = อนุ อนุ เสนหิตติ อนุสยา (อนุ อุปสรรคมีอรรถว่า เสมอ สิ ธาตุ มีอรรถว่า เกิดขึ้น)

- กิเลสที่คล้อยตามนอนเนื่องอยู่ = อนุรูปา หุตวา เสนหิตติ อนุสยา (อนุ อุปสรรคมีอรรถว่า คล้อยตาม สิ ธาตุ มีอรรถว่า นอนเนื่อง)

- กิเลสที่นอนเนื่องเสมอ = อนุ อนุ เสนหิตติ อนุสยา (อนุ อุปสรรคมีอรรถว่า เสมอ สิ ธาตุมีอรรถว่า นอนเนื่อง)]

คำว่า อนุสัย เป็นชื่อของกามราคะเป็นต้นที่ตั้งอยู่ในระยะแรกจากระยะที่เป็นไปของราคะเป็นต้น มี ๓ ระยะ กล่าวคือ ระยะอนุสัย ระยะฟุ้งขึ้นในจิต และระยะล่วงละเมิด

ระยะล่วงละเมิด คือ ระยะที่เป็นไปอย่างนั้นของกามราคะเป็นต้นที่เกิดขึ้นแล้วทำให้ร่างกายและวาจาเคลื่อนไหวสื่อสาร

ระยะฟุ้งขึ้นในจิต คือ ระยะที่เป็นไปอย่างนั้นของกามราคะเป็นต้นที่เกิดขึ้นพร้อมกับชวนจิตดำเนินไปในจิตเท่านั้น

ระยะอนุสัย คือ ระยะที่เป็นไปอย่างนั้นของกามราคะเป็นต้นที่ยังไม่ได้เกิดร่วมกับชวนจิต นอนเนื่องอยู่ในกระแสจิตเหมือนนิสัยเดิมที่เคยชิน ตั้งอยู่โดยความเป็นเหตุให้เกิดฟุ้งขึ้นในจิต ทำให้อาวชชนจิตตัดกระแสนว้งค์โดยไม่แยบคายเพื่อให้ราคะเป็นต้นเกิดขึ้นในเวลาอารมณ์ที่สวयงามเป็นต้นมาปรากฏ และเป็นเหตุให้จิตที่มีได้อบรมไม่อาจข่มกลั้นได้

กามราคะเป็นต้นที่มีระยะนอนเนื่อง ชื่อว่า **อนุสัย** อนุสัยเหล่านั้นเป็นปรมัตถ์ เพราะมีสภาพไม่แปรปรวนโดยแท้ ทั้งมิใช่กุศลหรืออัปยากฤต เพราะมีสภาพเป็นอกุศลแน่อน และไม่ตรงกันข้ามกับกุศลและอัปยากฤต เพราะไม่ปรากฏโดยความเป็นธรรมที่เกิดขึ้นร่วมกันโดยเฉพาะ อีกทั้งไม่พ้นจากกาลสามกาล เพราะปรากฏโดยอาศัยธรรมที่มีใน

กาลสาม ครั้นอนุสัยเกิดขึ้นแล้วพุ่งขึ้นในจิต ย่อมถึงความเป็นธรรมที่เกิดร่วมกันโดยเฉพาะ และอนุสัยก็รับรู้อารมณ์เป็นต้นได้โดยประจักษ์ ในคัมภีร์กถาวัตถุหมายเอาข้อความนี้แล้ว กล่าวว่าอนุสัย เป็นสาร์म्मณธรรม (ธรรมที่เป็นไปกับด้วยอารมณ์) และเป็นสังขารชั้น

เมื่อหนามพิษถูกใส่ไว้ในต้นไม้ที่ออกผลได้ ยางเหนียวในต้นไม้ที่เป็นเหตุให้เกิด ผลไม้ย่อมหมดสิ้นไป ผลไม้ที่จักเกิดในกาลอันควรย่อมไม่เกิดขึ้น ฉนใด เมื่อมรรคปรากฏ ขึ้นในกระแสจิตที่มีอนุสัย อนุสัยนั้นๆ ย่อมหมดสิ้นไปพร้อมกับการที่มรรคเกิดขึ้น ฉะนั้น การที่อนุสัยซึ่งหมดสิ้นแล้วพุ่งขึ้นในจิตอีกย่อมไม่มี การล่วงละเมิดจะมีได้อย่างไร เมื่อ ประสงค์เอาข้อความนี้ โบราณจารย์จึงกล่าวไว้ในอรรถกถาและฎีกานั้นๆ ว่า

มคฺโค อนาคตสามณฺณํ กิเลสชาติปชหติ.^๔

“มรรคย่อมละหมู่กิเลสที่เหมือนกับเป็นอนาคต”

ในพากย์นั้น คำว่า “เหมือนกับเป็นอนาคต” คือ ชาวโลกสมมุติว่าเป็นอนาคต แต่มิใช่อนาคตจริงๆ ดังในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

มคฺโค เย กิเลสํ ปชหติ, เต อตีตาติว อนาคตาติ วา ปจฺจุปฺปนาติ วา น วตฺตพฺพา.^๕

“มรรคย่อมละกิเลสเหล่าใด กิเลสเหล่านั้นไม่ควรกล่าวว่าเป็นอดีต อนาคต หรือ ปัจจุบัน”

ด้วยข้อความนั้น พระอรรถกถาจารย์ได้แสดงว่า มรรคละกุศลกรรม อกุศลกรรม และชั้น ๕ ที่มีใจครองเหล่าใดโดยมีกิเลสเป็นเหตุหลัก ธรรมเหล่านั้นจึงไม่ควรกล่าวว่าเป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน

ถามว่า : หากเป็นตามนี้ ธรรมที่เกิดในภุมิ ๓ ทั้งหมดที่ถูกมรรคละแล้ว ควร ชื่อว่าพ้นจากกาล ไม่ถูกเหตุปัจจัยปรุงแต่ง และไม่มีเหตุปัจจัยหรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น เพราะธรรมดังกล่าวประกอบในกาลทั้ง ๓ ถูก

ปัจจัยปรุงแต่ง และมีเหตุปัจจัย ความจริงเมื่อมรรคยังไม่เกิดขึ้น ธรรมที่เกิดในภุมิ ๓ ย่อมประกอบอยู่ในภุมิ ๓ เป็นต้นโดยเนื่องกับลักษณะ เพราะรับรู้ด้วยญาณโดยอิงอาศัย ลักษณะของสังขตธรรมว่านามธรรมเหล่านี้จักเกิดขึ้นและดับไป ดังนั้น สภาวธรรมที่ไม่ถึงความ เป็นธรรมซึ่งเกิดร่วมกันโดยเฉพาะ ได้ดำรงอยู่ในระยะอนุสัยที่นอนเนื่องบ้าง ในระยะนิสัย เดิมที่มีมาแต่ภพก่อน[เหมือนการที่พระปิณฑโหลการทวาชะเรียกคนอื่นว่าคนถ่อย] บ้าง ในระยะที่เกิดร่วมกับกรรมบ้าง ในระยะที่เป็นความเคยชิน นิสัยใจคอ ความโน้มเอียง และความประพฤติดังนี้ จึงเป็นธรรมที่ไม่แปรปรวนและเป็นอกุศลเป็นต้น

(๒๑๓) ในคัมภีร์วิภาวนิกกล่าวว่า “กิเลสที่ยังละไม่ได้และสมควรเกิดขึ้นเมื่อได้รับเหตุปัจจัย เป็นเหมือนนอนเนื่องอยู่เสมอในกระแสดิจิต กิเลสที่มีระยะนอนเนื่องจึงเรียกว่าอนุสัย กิเลสดังกล่าวเป็นกิเลสฝ่ายอนาคตโดยตรง ส่วนกิเลสที่เป็นอดีตกับปัจจุบันก็เรียกเช่นนั้นได้ เพราะมีสภาพนอนเนื่อง” ในพากย์นั้น พระสุมังคลาจารย์กล่าวว่า “เป็นจุดนอนเนื่องอยู่เสมอในกระแสดิจิต” โดยมุ่งหมายว่า “อนุสัยเป็นกิเลสฝ่ายอนาคตที่ยังไม่เคยเกิดมาก่อนในกระแสดิจิตแม้ในบางคราว” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะกิเลสเหล่านั้นมิใช่เป็นจุดนอนเนื่องอยู่เสมอ แต่เป็นสภาพนอนเนื่องเสมออย่างแน่นอน

(๒๑๔) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “กิเลสดังกล่าวเป็นกิเลสฝ่ายอนาคตโดยตรง” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะอนุสัยกิเลสที่ยังไม่ถูกละด้วยมรรคไม่ควรเป็นกิเลสฝ่ายอนาคต แม้อนุสัยที่ถูกละแล้วก็ไม่ควรกล่าวว่า เป็นกิเลสฝ่ายอนาคตโดยตรง เพราะพระอรรถกถาจารย์หมายเอากิเลสที่สมมุติว่าเป็นอนาคต

(๒๑๕) ข้อความดังกล่าวได้ปฏิเสธความในคัมภีร์วิภาวนีว่า “ส่วนกิเลสที่เป็นอดีตกับปัจจุบันก็เรียกเช่นนั้นได้”

ธรรมที่ถึงความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ย่อมประกอบด้วยกาลสามโดยแท้ จึงควรกล่าวโดยปริยายว่าอนุสัยซึ่งไม่มีระยะทั้งสามเป็นธรรมปัจจุบัน ดังในพระบาลีได้ตรัสอุปาทวาระ (วาระเกิดขึ้น) ที่ก่อปรด้วยปัจจุบันกาลเป็นต้นว่า

ยสส กามราคนุสโย อุปปชชติ, ตสส ปฏิฆานุสโย อุปปชชติ.”

“[ถามว่า] กามราคานุสัยของบุคคลใดเกิดขึ้นอยู่ ปฏิฆานุสัยของบุคคลนั้นเกิดขึ้นอยู่หรือ”

ส่วนนิโรธวาระ (วาระดับไป) และอดีตานาคตวาระ (วาระที่เป็นอดีตและอนาคต) ไม่ตรัสไว้ในพระบาลี]

ข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

หฺนฺจ ปจฺจุปฺปนฺเน กิเลสํ ปชฺชติเตน หิ รตฺโต ราคํ ปชฺชติ, ทฺมุจฺโจะ โทสํ, มุโฬฺหโมหํ.^{๑๑}

“ถ้าบุคคลพึงละกิเลสที่เป็นปัจจุบันได้ ผู้กำหนดอยู่ย่อมละราคะได้ ผู้โกรธอยู่ย่อมละโทสะได้ ผู้หลงอยู่ย่อมละโมหะได้”

ข้อความนั้นหมายความว่าถึงปัจจุบันขณะที่แท้จริงของราคะเป็นต้นที่ฟุ้งขึ้นในจิตดังในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

วตฺตมานุปฺปนํ ญฺตฺวาวิคตฺวปฺปนํ โโอกาสฺตฺวปฺปนํ สมฺมทาจฺรฺปฺปนฺนํ จตฺตฺพธิํ อุปฺปนํ น มคฺควชฺฌํ. ญฺมิลฺลทฺฐปฺปนํ อารมฺมณฺณคฺคฺคฺคฺตฺวปฺปนํ อวิกฺขมฺภิตฺวปฺปนํ อสมฺมุคฺขมาฏฺฐิตฺวปฺปนํ จตฺตฺพธิํ มคฺควชฺฌํ.^{๑๒}

“ปัจจุบัน ๔ อย่างคือ วัตตมานุปปันนะ (ปัจจุบันที่เกิดขึ้นอยู่) ญตฺวาวิคตฺวปฺปนํ (ปัจจุบันที่เสวยอารมณ์แล้วดับไป) โโอกาสฺตฺวปฺปนํ (ปัจจุบันที่ให้โอกาสส่งผล) และสมฺมทาจฺรฺปฺปนํ (ปัจจุบันที่ดำเนินไป เสมอ) ไม่ควรละด้วยมรรค ส่วนปัจจุบัน ๔ อย่างคือ ญฺมิลฺลทฺฐปฺปนํ (ปัจจุบันที่ได้อารมณ์คือขั้น ๕) อารมฺมณฺณคฺคฺคฺคฺตฺวปฺปนํ (ปัจจุบันที่รับอารมณ์ยิ่งกว่าปกติ) อวิกฺขมฺภิตฺวปฺปนํ (ปัจจุบันที่ยังไม่ถูกข่มไว้ด้วยสมณะและวิปัสสนา) และอสมฺมุคฺขมาฏฺฐิตฺวปฺปนํ (ปัจจุบันที่ยังไม่ได้กำจัดด้วยมรรค) ควรละด้วยมรรค”

[หมายความว่า อนุสัยที่ควรละด้วยมรรคเรียกว่าเป็นปัจจุบัน ๔ อย่างหลัง จึงกล่าวโดยปริยายว่าอนุสัยเป็นปัจจุบันได้]

ในเรื่องนั้น ปัจจุบัน ๒ อย่าง คือ วัตตมานุปปันนะ และสมุททาจารุปปันนะ เป็น
ขณะปัจจุบัน (ปัจจุบันโดยขณะที่เกิดขึ้นจริง)

ส่วนภุตตวาวิตตูปันนะเป็นอดีตอย่างเดียว โอกาสกตูปันนะเป็นอนาคต ทั้งสอง
อย่างหลังเรียกว่า ปัจจุบัน เพราะใกล้ปัจจุบัน กล่าวคือ เป็นปัจจุบันใกล้อดีตและอนาคต

ภูมิลัทธูปันนะ คือ อนุสัยที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นของตนซึ่งยังละไม่ได้ด้วยมรรค

อารมณณาริทธิกตูปันนะ เป็นชื่อของอนุสัยที่เกิดขึ้นในอารมณ์อันสวยงาม
เป็นต้นครั้งหนึ่งแล้ว ตั้งอยู่โดยความมีกำลังยิ่งตราบเท่าที่กำลังแรงของความฟุ้งขึ้นในจิต
ที่มีอารมณ์นั้นเป็นเหตุยังไม่สงบ อธิบายว่า อนุสัยเป็นกิเลสที่มีกำลังอยู่เสมอ เพราะ
สามารถมั่นคงขึ้นเรื่อย ๆ ด้วยอำนาจของกิเลสที่ฟุ้งขึ้นในจิตเป็นนิตยในสงสารที่ไม่ปรากฏ
เบื้องต้น ไม่มีผู้ใดละได้ด้วยความเพียรธรรมดา แต่เมื่ออนุสัยฟุ้งขึ้นในจิตเสมอเพราะได้รับ
เหตุปัจจัย ก็จะมีกำลังมากขึ้นเป็นพิเศษ แต่เมื่อถูกข่มไว้ด้วยการได้รับธรรมที่ตรงข้ามกัน
ย่อมจะทำให้มีกำลังลดลง

อวิชฌมกตูปันนะ คือ อนุสัยที่ยังไม่ถูกข่มไว้ดีด้วยสมณะและวิปัสสนา

อสมุคคาภิตตูปันนะ คือ อนุสัยที่ยังไม่ถูกละด้วยมรรค ได้รับอารมณ์คือขั้น ๕

โลกุตตรธรรมเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสโดยแท้ พระเสกขบุคคลผู้ตั้งอยู่ในมรรคและ
ผลขั้นต่ำจึงไม่ควรกล่าวว่า “มีอนุสัย” หรือ “ไม่มีอนุสัย” “มีอนุสัยที่มีกำลัง” หรือ “มีอนุสัย
ที่ไม่มีกำลัง” โดยเกี่ยวกับอนุสัยที่ควรละด้วยมรรคเบื้องสูงในขณะเกิดมรรคผลของตน
ดังนั้น อนุสัยแม้เป็นปัจจุบันได้ก็ไม่มีโทษ ดังสาธก[ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค]ว่า

หณฺหิ ปจฺจุปฺปนฺเน กิเลสฺส ปชฺหติ. เตเน หิ ทามคโต อนุสฺสํ ปชฺหติ.^{๑๑}

“ถ้าบุคคลพึงละกิเลสที่เป็นปัจจุบันได้...บุคคลผู้ที่มีกำลัง[สมาธิและ ปัญญา]ย่อมละ
อนุสัยได้ด้วยเหตุนี้”^{๑๒}

กามราคานุสัย หมายถึง อนุสัยคือกามราคะ

๑๐. **สังโยชน์** (เครื่องผูก) คือ กิเลสที่ผูกเหล่าสัตว์ไว้[ในวัฏสงสาร]

สังโยชน์มี ๑๐ อย่างในพระสูตรและพระอภิธรรม คือ โอรัมภาคิยสังโยชน์ (สังโยชน์ที่ปรากฏในเบื้องต่ำคือกามภูมิ) ๕ อย่างคือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามฉันทะ และพยาบาท พร้อมทั้งอุทธังภาคิยสังโยชน์ (สังโยชน์ที่ปรากฏในเบื้องสูงคือพรหมโลก) ๕ อย่างคือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทัจจะ และอวิชา

ส่วนสังโยชน์ ๑๐ อย่างอื่นปรากฏในพระอภิธรรมเท่านั้น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สุตตนุเต (ในพระสูตร) เพื่อกะทำให้ต่างจากสังโยชน์ประเภทแรก

ลำดับของสังโยชน์ทั้งสองไม่สอดคล้องกับพระบาลี คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ คงกล่าวลำดับไว้เป็นอย่างอื่นด้วยการประมวลธรรมที่มีสภาวะเหมือนกัน

๑๒. กิเลส คือ สภาพรบกวณจิต

อีกนัยหนึ่ง กิเลส คือ สภาพเผาผลาญจิต

อีกนัยหนึ่ง กิเลส คือ สภาพทำให้เหล่าสัตว์เศร้าหมองคือถึงความมีมลทินและตกต่ำ

[คำว่า กิเลส มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาพรบกวณจิต = จิตต์ กิลิสฺสนฺติ วิพาเรนตฺติ กิเลสา (กิลิส ชาติ = รบกวณ + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สภาพเผาผลาญจิต = จิตต์ กิลิสฺสนฺติ อุปตาเปนฺตฺติ กิเลสา (กิลิส ชาติ = เผาผลาญ + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สภาพทำให้เหล่าสัตว์เศร้าหมอง = กิลิสฺสนฺติ สตฺตา เอเตหิตฺติ กิเลสา (กิลิส ชาติ = เศร้าหมอง + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)]

๑๓. คำว่า กามภวนาเมน (โดยให้ชื่อว่ากามะและภพ) มีความหมายว่า โดยให้ชื่อว่ากามะที่แสดงวัตถุกาม และให้ชื่อว่าภพที่แสดงรูปภูมิกับอรูปภูมิ

คำว่า ตัพฺพตฺตฺกฺกา คือ ตัณหาซึ่งมีอารมณ์เป็นที่ตั้งคือวัตถุกามและภพเช่นนั้น

คำว่า ตถา ปวตฺตํ (ที่เป็นไปอย่างนั้น) มีความหมายว่า ที่เป็นไปโดยอาการยึดมั่น

ผิดในศีลพรต[นอกพุทธศาสนา] โดยอาการถือมั่นว่าความเห็นของเราถูก ความเห็นอื่นผิด และโดยอาการเชื่อมั่นอัตตาในขั้นนี้

อธิบายคาถาสรุป

๑๔. คำว่า วตุฏฺโถ แปลว่า ตามองค์ธรรม

พึงประกอบบพว่า รวมเป็นหมวดอกุศล ๙ ประเภท

อธิบายการประมวลธรรมผสม (มิสกสังคหะ)

๑๖. ในการประมวลธรรมผสม บุคคลแม้กระทำอกุศลกรรมอยู่มีการปลงชีวิตสัตว์เป็นต้น การทำจิตให้แน่วแน่ในอารมณ์ย่อมไม่สำเร็จโดยปราศจากการเพ่ง ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สดฺต ฌานงฺคานิ (องค์แห่งการเพ่งมี ๗) หมายความว่า องค์แห่งการเพ่งอารมณ์ คือการทำให้จิตแน่วแน่ในอารมณ์ที่ดีหรือไม่ดี

ในบรรดาองค์เหล่านั้น โทมนัสเป็นองค์แห่งการเพ่งอารมณ์ที่เป็นอกุศล องค์อื่นเป็นกุศล อกุศล และอัพยาภุต

๑๗. ความเป็นไปแห่งจิตที่เรียกว่าการดำเนินไปเฉพาะหน้าสู่ทิศนั้นๆ ในทิศต่างๆ คืออกุศลกรรมกับอกุศลกรรม และสุคติภูมิ ทุกคติภูมิ พร้อมทั้งพระนิพพาน ย่อมสำเร็จด้วยความเห็นเป็นต้นที่เป็นไปในทางที่ถูกหรือผิด ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ทฺวาทส มคฺคงฺคานิ (องค์แห่งมรรคมี ๑๒) หมายความว่า องค์ที่ทำให้จิตเป็นไปอย่างถูกต้องหรือผิดพลาด

ในบรรดาองค์แห่งมรรค มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ และมิจฉาสมาธิ ทำให้จิตเป็นไปอย่างผิดพลาดในทิศทางที่มีโทษคืออกุศลกรรมและทุกคติภูมิ ส่วนองค์แห่งมรรคอื่นทำให้จิตเป็นไปถูกต้องในทิศทางที่มีคุณคืออกุศลกรรม สุคติภูมิ และพระนิพพาน

ในเรื่องนั้น กรรมคือการปลงชีวิตสัตว์มีองค์แห่งการเพ่งอารมณ์ ๔ อย่างคืออวิตก วิจารณ์ โทมนัส และเอกัคคตา และมีมรรคที่มีองค์ ๓ คือมิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ และมิจฉาสมาธิ

กรรมที่เป็นสุจริตและทุจริตอื่นก็มีการเพ่งอารมณ์และมรรคอย่างนี้

ในคัมภีร์วิภังค์และพระสูตร^๔ มีมรรค ๔ เหล่านี้อีก คือ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ และมิจฉาสติ แต่มรรคดังกล่าวมิใช่เจตสิกโดยเฉพาะ เป็นเพียงชื่อของขันธสี่ที่ดำเนินไปอย่างนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงไม่รวมมรรคดังกล่าวเข้าไว้ในคัมภีร์นี้

(๒๑๖) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “ชื่อว่า มรรค เพราะให้ถึงเฉพาะหน้าสู่สุดติภูมิ ทุกติภูมิ และพระนิพพาน องค์อันเป็นทางแห่งมรรค ชื่อว่า มัคคังคะ” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะองค์มิใช่ทางแห่งมรรค แต่มรรคที่เป็นคำไวพจน์ของทาง กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา มิใช่องค์

(๒๑๗) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “อีกนัยหนึ่ง องค์ของมรรคที่มีองค์ ๘ ชื่อว่า มัคคังคะ” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ประสงค์มรรคหลายประการ [ที่ดีหรือไม่ดี] โดยนัยว่า มรรคที่มีองค์ ๓ มีอยู่ในจิตบางดวง มรรคที่มีองค์ ๔ มีอยู่ในจิตบางดวง เป็นต้น

๑๘. ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะมีสภาพเป็นใหญ่

ถามว่า : ความเป็นใหญ่คืออะไร

ตอบว่า : ความเป็นใหญ่คือความสามารถที่ทำให้ธรรมซึ่งเกิดอาศัยอยู่ในตน เป็นไปได้ในอำนาจของตนโดยประการทั้งปวง ด้วยเหตุนี้ ธรรมที่กระทำคือทำให้สำเร็จ ความเป็นใหญ่ของตนในหน้าที่นั้นๆ [มีการเห็นเป็นต้น] จึงชื่อว่า อินทรีย์

อีกนัยหนึ่ง อินทรีย์ คือ ธรรมที่ทำให้ธรรมอื่นกระทำความเป็นใหญ่

ความหมายก็คือ ธรรมที่ยิ่งใหญ่ควบคุม[ธรรมอื่นได้]

[คำว่า อินทรีย์ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธรรมที่กระทำความเป็นใหญ่ = อินทฺฐัง กโรณตฺติ อินฺทฺริยานิ (อินท ศัพท์ + กร ธาตุ + ญย ปัจจัย)

- ธรรมที่ทำให้ธรรมอื่นกระทำความเป็นใหญ่ = อินทภูัจ จาเรนตติ อินทริยานิ (อินท ศัพท์ + กร ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ญย ปัจจัย)]

ในบรรดาอินทริย์เหล่านั้น จักขุนทริย์เป็นต้น ๕ อย่างเป็นใหญ่ควบคุมจักขุ-
วิญญานเป็นต้นในหน้าที่มีการเห็นเป็นอาทิ เพราะทำให้คล้อยตามอาการของตนในสภาพที่มี
กำลังหรือไม่มีกำลัง แก่กล้าหรืออ่อนกำลัง เป็นต้น

ภาวรูป ๒ อย่างเป็นใหญ่ควบคุมรูปที่เกิดจากสมุฏฐาน ๔ หรือขั้น ๕ ทั้งหมด
ในวัฏติกาลโดยเนื่องกับอาการของสตรีเป็นต้น เพราะไม่ปรากฏเป็นอย่างอื่น อธิบายว่า
ปัจจัยมีกรรมเป็นต้นทั้งหมดเมื่อจะก่อให้เกิดกระสรวุที่มีสมุฏฐาน ๔ ย่อมก่อให้เกิดรูปที่
เป็นไปร่วมกับอาการของสตรีในกระสรวุที่มีความเป็นหญิงเกิดขึ้นในปฏิสนธิกาล ไม่ก่อ
ให้เกิดเป็นอย่างอื่น แม้ความปรารถนา ความตั้งใจ หรือความมุ่งหมายก็เกิดขึ้นร่วมกับอาการ
นุ่มนวลในกระสรวุดังกล่าว โปรตทราบกระสรวุของบุรุษโดยตรงกันข้ามกับกระสรวุ
ของสตรี

ชีวิตินทริย์ทั้งสอง[ที่เป็นรูปกับนาม] ย่อมควบคุมธรรมที่เกิดร่วมกันในกระสรวุ
รูปนามที่ดำเนินไปตลอดเวลาตามลำดับของกลางคืน กลางวัน เดือน และปี เพราะ
กระสรวุนามเป็นไปเนื่องด้วยชีวิตินทริย์ทั้งสอง

จิตย่อมควบคุมหน้าที่รับรู้สิ่งต่างๆ

เวทนาทั้งห้าควบคุมความรู้สึกของอารมณ์โดยประการนั้นๆ

ศรัทธาควบคุมความเชื่อมั่นอารมณ์[ที่ควรเชื่อ]

วิริยะควบคุมความเป็นไปไม่ทอดทิ้งในการทำงาน

สติควบคุมความปรากฏของอารมณ์

สมาธิควบคุมความตั้งมั่นไม่หวั่นไหวในอารมณ์

ปัญญาควบคุมธรรมที่ประกอบรวมในกิจไม่หลงผิด เพราะเป็นไปโดยไม่มีธรรมอื่น
ครอบงำได้ ปฐวีธาตุในแห่งหินไม่ถูกรูปอื่นที่เกิดร่วมกันครอบงำแต่ตนได้ครอบงำรูปเหล่านั้น
โดยทำให้เหมือนไม่มีอยู่โดยเฉพาะ หรืออาโปธาตุในน้ำ เตโชธาตุในไฟ และวาโยธาตุในลม
ไม่ถูกรูปอื่นที่เกิดร่วมกันครอบงำ ฉันทิ ข้อนีก็มีอุปไมยฉันทินั้น

คำว่า **อัญญาตะ** คือ ธรรมที่บุคคลรู้แจ้ง

คำว่า **อนัญญาตะ** คือ ธรรมที่บุคคลไม่รู้แจ้ง หมายถึง อริยสัจ ๔ หรือพระนิพพาน

คำว่า **อนัญญาตัญญูสัมมา** คือ อินทรีย์ที่ดำเนินไปว่า เราจักรู้อริยสัจ ๔ ที่ยังไม่รู้แจ้ง แม้บทอาขยาตซึ่งตั้งอยู่ในความเป็นนามศัพท์ (คำแสดงชื่อ) ก็ดำรงอยู่ในฐานะแห่งบทนามได้เหมือนคำว่า มกุขลิโคสาล (นายโคสาลที่เจ้านายพูดว่าอย่าลืນ) เอหิปสฺสสิก (ธรรมที่ควรมาดู) เมื่อเป็นดังนี้ การที่บทอาขยาตเชื่อมเป็นสมาสกับบทอื่นย่อมสมควร

คำว่า **อนัญญาตัญญูสัมมาตินทรีย์** คือ อินทรีย์ของผู้ปฏิบัติอย่างนี้ว่า เราจักรู้ อริยสัจสี่ที่ยังไม่รู้แจ้ง กล่าวคือ อินทรีย์ของบุคคลผู้ปรารถนาวิปัสสนาพร้อมด้วยความอุตสาหะ เช่นนั้นตั้งแต่การกำหนดรู้[รูปนาม]เป็นเบื้องต้นแรก แล้วบรรลุโสดาปัตติมรรคในเมื่อความอุตสาหะยังไม่ระงับไป

[ตามหลักภาษา บทอาขยาตที่แสดงถึงกิจจะเชื่อมสมาสร่วมกับบทนามไม่ได้ เพราะมีกฎไวยากรณ์บัญญัติไว้ว่าต้องเชื่อมบทนามตั้งแต่สองบทขึ้นไปเป็นสมาส จะเชื่อมบทอาขยาตกับบทนามเป็นสมาสไม่ได้

อย่างไรก็ตาม มีข้อยกเว้นว่า ถ้าบทอาขยาตเป็นคำแสดงชื่อ ไม่แสดงถึงกิจจะ ก็ถือว่า เป็นบทนามและเชื่อมเป็นสมาสได้ เช่นคำว่า มกุขลิโคสาล คำนี้สำเร็จรูปมาจาก มกุขลิ ศัพท์ + โคสาล ศัพท์ คำว่า โคสาล (คอกวัว) เป็นชื่อตัวเพราะเขาเกิดในคอกวัว คำว่า มกุขลิ เป็นบทอาขยาตที่แปลว่า “อย่าลื้น” มาจาก มา + ขลิ (ขล ธาตุ + อี วิภตติ) กล่าวคือ วันหนึ่งนายโคสาลถือหม้อน้ำมันเดินไปบนพื้นโคลน เจ้านายบอกว่าอย่าลื้นลื้ม แต่เขาลื้นลื้มทำให้หม้อน้ำมันตกแตก จึงหนีออกจากเรือนไป ต่อมาเมื่อตั้งตนเป็นคณาจารย์จึงมีชื่อว่า มกุขลิโคสาล คำว่า มกุขลิ (อย่าลื้น) เป็นบทอาขยาตที่ใช้เป็นบทนามแสดงชื่อ จึงเข้าสมาสกับคำหลังว่า โคสาล เป็นรูปว่า มกุขลิโคสาล (นายโคสาลที่เจ้านายพูดว่าอย่าลื้น)

ในกรณีเดียวกัน คำว่า ฌสฺสามิ (จักรู้) ก็เป็นอาขยาตที่แสดงชื่ออินทรีย์ จึงเชื่อมกับบทนามข้างหน้าว่า อนญฺญาต เป็นรูปว่า อนญฺญาตฌสฺสามิ (อินทรีย์ที่ดำเนินไปว่า เราจักรู้อริยสัจ ๔ ที่ยังไม่รู้แจ้ง)

คำว่า เอหิปสฺสสิก สำเร็จรูปมาจาก เอหิ ศัพท์ + ปสฺส ศัพท์ + อิก ปัจจัย แปลว่า “ธรรมที่ควรมาดู” คำนี้เป็นบทศัพท์ที่ลง อิก ปัจจัยทำบทอาขยาตคือ เอหิปสฺส ที่แสดงชื่อและใช้เหมือน

บทนามได้ มีรูปวิเคราะหว่า เอหิ ปสฺสชาติ อิมํ วิธึ อรหตฺติติ เอหิปสฺสโก (เอหิปัสสิกะ คือ ธรรมควร แก่นัยนี้ว่าจงมาดู)]

คำว่า **อัญญะ** คือ ธรรมที่บุคคลรู้ต่อมาอีก

คำว่า **อัญญินทริย** คือ ธรรมที่บุคคลรู้ต่อมาอีกนั้นแหละ กล่าวคือ อินทริยของ บุคคลผู้ประกอบในหน้าที่รู้อริยสัจ ๔ หรือพระนิพพานอีก เพราะหน้าที่ในการกำจัดกิเลส ยังไม่เสร็จสิ้นแม้จะรู้แจ้งธรรมที่ตนไม่เคยรู้มาก่อนแล้วด้วยปฐมมรรคก็ตาม

ในคำว่า อนุญาตาวินทริย (อัญญาตาวินทริย) **อัญญาตาวินทริย** คือ อินทริยของ พระชินาสพฺผู้รู้แจ้ง กล่าวคือ มีหน้าที่ในการรู้แจ้งเสร็จสิ้นแล้ว

อินทริยทั้งสามเหล่านี้ย่อมควบคุมธรรมที่เกิดขึ้นร่วมกันในการรู้แจ้งเช่นนั้น

พระอนุรุทธาจารย์กล่าวอินทริยคือปสาทรูปทั้งห้าก่อนเพื่อแสดงว่า ความยึดมั่น อัตตาในรูปกายที่ประจักษ์แก่เหล่าสัตว์นี้ ย่อมมีด้วยการไม่กำหนดรู้ปสาทรูปเหล่านี้ และความ พ้นจากความยึดมั่นย่อมมีได้ด้วยการกำหนดรู้

ท่านแสดงถึงอินทริยสองอย่างคือถารูปต่อมาเพื่อแสดงว่า การที่อัตตาต่างกัน โดยความเป็นหญิงหรือชาย ย่อมมีโดยเนื่องกับปสาทรูปเหล่านี้ หรือแสดงว่าความยึดมั่นว่า เป็นหญิงหรือชายในอัตตาย่อมมีด้วยการไม่กำหนดรู้ถารูปเหล่านี้ และความพ้นจากความ ยึดมั่นย่อมมีได้ด้วยการกำหนดรู้

ท่านกล่าวชีวิตินทริยต่อจากถารูปเพื่อแสดงว่า อัตตาได้รับความสำคัญว่าเป็น ชีวะหรือความยึดมั่นว่าเป็นชีวะในอัตตาด้วยอำนาจของชีวิตินทริยนี้ ย่อมมีได้ด้วยการไม่ กำหนดรู้ชีวิตินทริย และความพ้นจากความยึดมั่นย่อมมีได้ด้วยการกำหนดรู้ ชีวิตินทริยนี้ แม้ควรกล่าวก่อนอินทริยคือถารูป แต่กลับกล่าวไว้ถัดจากถารูปเพราะมีรูปธรรมกับ นามธรรมละกัน

ในบรรดาอินทริยที่เป็นนาม ท่านกล่าวมนินทริยก่อนเพื่อแสดงว่า ความยึดมั่น อัตตาในหมู่นาม ย่อมมีได้ด้วยการไม่กำหนดรู้อินทริยเหล่านี้ และความพ้นจากความยึดมั่น ย่อมมีได้ด้วยการกำหนดรู้

ท่านกล่าวอินทรีย์คือเวทนาทั้งห้าต่อจากนั้นเพื่อแสดงว่า อัตตาที่ไม่มีรูปนั้นเป็นสภาพเศร้าหมองและกระสับกระส่ายด้วยอำนาจของอินทรีย์เหล่านี้ อีกนัยหนึ่ง ความยึดมั่นว่าเป็นสุขหรือทุกข์ในอัตตา ย่อมมีได้ด้วยการไม่กำหนดรู้อินทรีย์เหล่านี้ และความพ้นจากความยึดมั่นมีได้ด้วยการกำหนดรู้

ท่านกล่าวอินทรีย์ห้ามีศรัทธาเป็นต้นต่อจากนั้นเพื่อแสดงปฏิบัติสำหรับชำระความเศร้าหมองนั้น หรือเพื่อพ้นจากความยึดมั่นนั้นๆ

ท่านกล่าวอินทรีย์ที่เป็นโลกุตตระ ๓ ไว้ในที่สุด เพื่อแสดงเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของการบรรลุความหมดจดด้วยปฏิปทานั้น

(๒๑๘) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “ความสำเร็จแห่งข้อความที่ต้องการมีเพียงเท่านี้ จึงไม่รวมเอาธรรมเหล่าอื่นเข้าไว้” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะไม่ควรกล่าวว่าเมื่อธรรมที่ควรแก่ความเป็นอินทรีย์อื่นมีอยู่ พระผู้มีพระภาคและพระอนุรุทธาจารย์ไม่รวมเอาธรรมอื่น เพราะความสำเร็จแห่งข้อความที่ต้องการด้วยถ้อยคำดังนี้ เนื่องจากไม่มีธรรมอื่นที่ควรเป็นอินทรีย์ ถ้าธรรมที่ควรเป็นอินทรีย์พึงมีได้ ก็จักรวมเอาไว้สักร้อยหรือพันอย่าง

๑๙. **พละ** คือ ธรรมครอบงำ กล่าวคือ ย่ำยีปฏิบัติภชธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เหมือนพระบาลีว่า “ยถา อพลา นํ พลินฺนติ มทุทฺตเต นํ ปริสฺสยา”^{๑๕} (อุปสรรค[มีรากะเป็นต้น]อันไม่มีกำลังย่อมครอบงำชนผู้ไร้ความเพียรนั้น ย่ำยีเขาอยู่)

ในพระบาลีนี้ พระดำรัสว่า อพลา แปลว่า ไม่มีกำลัง

พระดำรัสว่า นํ คือ ชนผู้ไร้ความเพียร

พระดำรัสว่า พลินฺนติ แปลว่า ย่อมใช้กำลัง คือ ครอบงำ

พระดำรัสว่า ปริสฺสยา (อุปสรรค) คือ อุปสรรคมีรากะเป็นต้นที่ไม่มีกำลัง

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **พละ** เพราะเป็นธรรมที่ไม่ถูกปฏิบัติภชธรรมทำให้โยกคลอนหวั่นไหว สภาพที่ปฏิบัติภชธรรมคือความไม่มีศรัทธาทำให้หวั่นไหวไม่ได้ จึงชื่อว่า **สัทธาพละ**

สภาพที่ปฏิบัติภรรยาด้วยความเกียจคร้านทำให้หวั่นไหวไม่ได้ ชื่อว่า **วิริยพละ**

สภาพที่ปฏิบัติภรรยาด้วยความขาดสติทำให้หวั่นไหวไม่ได้ ชื่อว่า **สติพละ**

สภาพที่ปฏิบัติภรรยาด้วยความฟุ้งซ่านทำให้หวั่นไหวไม่ได้ ชื่อว่า **สมาธิพละ**

สภาพที่ปฏิบัติภรรยาด้วยความไม่รู้ทำให้หวั่นไหวไม่ได้ ชื่อว่า **ปัญญาพละ**

ส่วนธรรมสองหมวดอื่น [หิริพละ โอตตปปพละ อหิริกพละ และอโนตตปปพละ]

พึงประกอบโดยความเป็นสภาพที่ตรงข้ามกันและกัน

(๒๑๙) ในคัมภีร์วิภาวณิกกล่าวว่า “แต่่อหิริกพละและอโนตตปปพละทั้งสอง ชื่อว่า **พละ** เพราะเป็นสภาพมั่นคงในธรรมที่เกิดร่วมกันเท่านั้น” โดยมุ่งหมายว่า “พลธรรมที่เป็นบาปสองหมวดประกอบกับปฏิบัติภรรยาไม่ได้” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะความมั่นคงในธรรมที่เกิดร่วมกันและความไม่ถูกปฏิบัติภรรยาทำให้หวั่นไหวก็เหมือนกันโดยสภาวะ

วิริยพละและสมาธิพละเป็นกุศล อกุศล และอัปยากฤต

อหิริกพละและอโนตตปปพละเป็นอกุศล

ส่วนพละอื่นเป็นกุศลและอัปยากฤต

๒๐. ในคำว่า อธิปัตติ (อธิปัตติ) ปติ คือ เจ้านาย กล่าวคือ ผู้เป็นใหญ่

ผู้เป็นใหญ่มี ๒ ประเภทคือ ผู้เป็นใหญ่เฉพาะที่ และผู้เป็นใหญ่ในที่ทั้งหมด

อินทรีย์ทั้งหลายชื่อว่าเป็นใหญ่เฉพาะที่ เพราะเป็นไปในอำนาจของอินทรีย์อื่นในวิสัยของอินทรีย์อื่นนั้นแล้ว ทำให้อินทรีย์อื่นเป็นไปในอำนาจของตนในวิสัยของตน แต่เมื่อถึงฐานะที่เป็นอธิปัตติซึ่งเป็นไปโดยพิเศษด้วยการกระตุ้นเตือนก่อนหรือด้วยเหตุที่เคยเกิดมาในภพก่อน ก็ไม่มีธรรมอื่นที่สองซึ่งเป็นใหญ่ ธรรมที่เป็นใหญ่ยิ่ง จึงชื่อว่า **อธิปัตติ**

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “**อธิปัตติ** คือ ธรรมที่เป็นใหญ่กว่าธรรมซึ่งเป็นไปเนื่องกับตน”

[คำว่า อธิปัตติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธรรมที่เป็นใหญ่ยิ่ง = อธิโก ปติ อธิปัตติ (วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส อธิ ศัพท์ + ปติ ศัพท์)

- ธรรมที่เป็นใหญ่กว่าธรรมที่เนื่องกับตน = อธินานํ ปติ อธิปติ (บัญญัติปฐิสสมาส
อธินํ ศัพท์ + ปติ ศัพท์ ลบ น อักษรและรัสสะ อี ใน ธี เป็น อี)

ฉันทาธิปติ หมายถึง อธิปติคือฉันทะ กล่าวคือ ฉันทะที่ต้องการจะทำ[บุญหรือบาป]
ซึ่งเป็นไปทำให้ธรรมที่เกิดร่วมกันในบุญและบาปนั้นๆ เนื่องกับตนและประทับประคองหน้าที่
ไว้ได้เสมอเหมือนห้วงน้ำใหญ่พัดพาต้นหญ้า ไปไม้ และขยะลอยไป ด้วยการกระตุ้นเตือน
ก่อนอย่างนี้ว่า “ฉนทวโต ก็ นาม กมมํ น สีฆมตติ” (ผู้มีฉันทะจะทำกรรมใดไม่สำเร็จหรือ)
หรือด้วยฉันทะที่เคยชองเสพติมาก่อนในอดีตชาติเป็นเหตุ

แม้อธิปติอื่นก็มีนัยเดียวกัน

ถามว่า : ในอธิปติเหล่านี้ อธิปติธรรมสามอย่างหลัง[คือวิริยะ จิตตะ และวิมังสา]
ย่อมถือเอาโดยไม่สละความเป็นอินทรีย์ เมื่อเป็นอธิปติอยู่ก็เป็นไปในอำนาจของอินทรีย์
อื่นโดยเนื่องกับหน้าที่ของอินทรีย์ได้มิใช่หรือ

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว แต่หน้าที่ของอธิปติกับหน้าที่ของอินทรีย์ต่างกัน จึงไม่มี
โทษในข้อนี้ เปรียบเสมือนพระจักรพรรดิราชทรงพระอักษรวิชาทิพย์อย่างหนึ่งจากบุโรหิต
พระองค์หาใช่ไม่เป็นพระจักรพรรดิราชด้วยเหตุเพียงเท่านี้ เพราะพระองค์มิได้ทรงตกอยู่ใน
อำนาจของผู้อื่นด้วยการศึกษา ทั้งนี้เพราะหน้าที่ของความเป็นพระจักรพรรดิราชกับหน้าที่
ในการศึกษาต่างกัน ข้อนี้ก็มิอุปไมยฉันทนั้น หน้าที่ของอธิปติ คือการนำหน้าที่ไปได้โดยไม่
เกี่ยวกับหน้าที่พิเศษนั้นๆ [เหมือนจักขุนทรีย์เป็นใหญ่ในหน้าที่เห็นเป็นต้น] ได้ครอบงำด้วย
กำลังอันใหญ่หลวง ทำให้ธรรมที่เกิดร่วมกันไม่ทอดอยู่ในหน้าที่ของตนๆ ส่วนอินทรีย์ได้
ปรารภหน้าที่ที่มีการรับรู้สิ่งต่างๆ [ทางตา] เป็นต้น

๒๑. อาหาร คือ ธรรมที่นำสัมปยุตตธรรมไปเป็นอย่างยิ่ง กล่าวคือทำให้เป็น
ไปได้ด้วยความสามารถพิเศษอันเป็นเหตุปัจจัยเฉพาะ โดยความเสมอกันแห่งสหชาติปัจจัย
เป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง อาหาร คือ ธรรมที่ทำให้ปัจจัยและปัจจัยูปัน[คือผล]นั้นๆ ซึ่งเกิด
ภายในตน นำตนกับหน้าที่ของปัจจัยและปัจจัยูปันของตนไปได้ด้วยดี ดังพระพุทธทวณะว่า

สพฺเพ สตุตา อาหารภูจิติกา.^{๑๗}

“เหล่าสัตว์ทั้งหมดตั้งอยู่ได้ด้วยปัจจัย”^{๑๗}

ในพระบาลีนี้ พระดำรัสว่า “เหล่าสัตว์ทั้งหมด” หมายถึง ธรรมที่เป็นปัจจัยและปัจจัยปบันทั้งหมดซึ่งเกิดภายในตน

พระดำรัสว่า อาหารภูจิติกา แปลว่า ตั้งอยู่ได้ด้วยปัจจัย หมายความว่า มีสภาพตั้งอยู่ด้วยปัจจัย ๒๔ ประเภทตามสมควร^{๑๘}

[คำว่า อาหาร มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธรรมที่นำสัมปยุตตธรรมไปเป็นอย่างยิ่ง = อาหารนฺติ อติเรเกณ หรณฺติ ปวตฺเตนฺตํติ
อาหารา (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ อา อุปสรรคมีอรรถว่า ยิ่ง)

- ธรรมที่ทำให้ปัจจัยและปัจจัยปบันนำตนกับหน้าที่ของปัจจัยและปัจจัยปบันเป็นไปด้วยดี = อาหารนฺติ สุกฺกุ หรณฺติ วหฺนฺติ เอเตหิติ อาหารา (ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ อา อุปสรรคมีอรรถว่าดี)]

ถามว่า : ในพระบาลีนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสถึงอาหารคือปัจจัย[อันได้แก่ปัจจัย ๒๔ ทั้งหมด] มิใช่ตรัสถึงอาหารปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอาหาร) แต่ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้กล่าวถึงธรรมคือปัจจัยที่เป็นอาหาร ๔ อย่างไว้มิใช่หรือ

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว แต่ธรรม ๔ อย่างเหล่าใดในบรรดาปัจจัย ๒๔ ประเภททั้งหมดที่ได้ชื่อว่า อาหาร ตรัสไว้เป็นพิเศษว่าอาหาร ๔ อย่างเพราะมีสภาพเป็นปัจจัย[มีเหตุปัจจัยและอาร์มมณปัจจัยเป็นต้น] ธรรมเหล่านั้นสำเร็จแล้วว่าเป็นอาหาร[คือมูลเหตุ]ของปัจจัยดังกล่าวานั้น การที่อาหาร ๔ เป็นสภาพยิ่งใหญ่ย่อมประจักษ์ชัดในความหมายนี้

ในเรื่องนั้น อำนาจของเมล็ดข้าวบาร์เลย์หรือเมล็ดข้าวสาลีย่อมเป็นหลักในการก่อให้เกิดหน่อ ต่อจากนั้นอำนาจของปฐวีธาตุและอาโปธาตุย่อมเป็นหลักในการทำให้เป็นข้าวกล้าแล้วเติบโตตั้งอยู่ได้ห้าหกเดือน ฉะนั้นใด แรงกรรมของเหล่าสัตว์ผู้เป็นกามบุคคล

ดำรงชีพอาศัยกพพิการอาหาร ย่อมเป็นหลักในการก่อให้เกิดรูปในปฏิสนธิกาล ถัดจากนั้น อำนาจของอุตุและอาหารย่อมเป็นหลักในการเติบโตตั้งอยู่ตลอดชีพ ฉะนั้น กรรมชรูปทั้งหลาย แม้ดำเนินไปจนถึงกาลใกล้เสียชีวิต ก็มีอุตุและอาหารค้ำจุนอยู่นั้นเทียว และอุตุที่มีอาหารค้ำจุนย่อมทำหน้าที่ของตน ดังนั้น กระแสรูปที่มีสมุฏฐาน ๔ ของเหล่าสัตว์จึงไม่สามารถดำเนินไปได้นานในเมื่อไม่มีกพพิการอาหารค้ำจุน ต้องมีอาหารค้ำจุนจึงจะดำเนินไปตลอดชีพได้

นกหรือเหลือบุงเป็นต้นได้รับอาหารทางจะงอยปากแล้วเลี้ยงอัตภาพอยู่ เมื่อจะงอยปากไม่มีย่อมไม่ได้อาหารแล้วเสียชีวิต ฉนใด เหล่าสัตว์นี้ได้รับรสในอารมณ์ด้วยผัสสะ ก่อให้เกิดการบริโภคใช้สอยคือเวทนา บรรลุถึงความมีตัณหาเพิ่มพูนขึ้น ท้าวัญญะสาม[คือ กิเลสวัฏ = วนเวียนกิเลส กรรมวัฏ = วนเวียนกรรม วิปากวัฏ = วนเวียนวิปาก]ให้เต็ม ไม่เบื่อหน่ายอยู่ในวัฏฏะตราบจนถึงทุกวันนี้ ฉนนั้น แต่ถ้าผัสสะไม่มี โอกาสเกิดตัณหาก็ไม่ได้ เพราะปราศจากการเสวยเวทนาในเมื่อไม่ได้รับรสของอารมณ์ ดังนั้นจึงไม่มีวัฏฏะสาม

ฝูงนกเป็นต้นกระพือปีกมิให้ร่วงหล่น เทียวไปสู่พฤษชาติหรือไพรสณฑ์ รักษาตนให้คงอยู่ได้ แต่เมื่อปีกไม่มีก็ทำการบินไปให้สำเร็จไม่ได้ ย่อมร่วงหล่นลงมาตาย ฉนใด เหล่าสัตว์นี้ตั้งใจด้วยเจตนาที่มีลักษณะชวนชวายเป็นแล้ว ให้สำเร็จความเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยกรรม เทียวไปสู่ภพน้อยภพใหญ่ ย่อมท่องเที่ยวไปในวัฏฏะจนถึงทุกวันนี้ ถ้าเจตนาไม่มี กรรมวัฏ ก็ไม่มี ครันกรรมวัฏไม่มี วิปากวัฏก็มีไม่ได้ และเมื่อวิปากวัฏไม่มี กิเลสวัฏที่นอนเนื่องอยู่ในกระแสวิปากนั้นก็ไม่ได้ ดังนั้นจึงไม่มีวัฏฏะสาม

ฝูงนกเป็นต้นนั้นรู้จักที่หากินหรือทิศทางนั้นๆ ด้วยตาแล้ว รักษาตนให้คงอยู่ได้ตลอดชีวิต แต่เมื่อตามองไม่เห็นก็จะไม่ได้รับสิ่งที่ควรถือเอาหรือไม่ได้ถึงที่ควรบินไป ย่อมตายในทีนั้น ฉนใด ธรรมที่เกิดร่วมกันเมื่อได้รับอารมณ์นั้นๆ ด้วยวิญญาณที่มีลักษณะรับรู้สิ่งต่างๆ แล้ว ก่อให้เกิดผัสสะเป็นต้นในอารมณ์นั้นๆ ย่อมท้าวัญญะสามให้วนเวียนอยู่ถ้าวิญญาณไม่มี ผัสสะเป็นต้นย่อมรับอารมณ์ไม่ได้ ดังนั้นจึงไม่มีวัฏฏะสาม

ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า จตฺตาโร อาหารา...วิญญาณํ จตฺตํ (อาหารมี ๔ คือ กพพิการอาหาร ผัสสาหารที่สอง มโนสัณฺเจตนาหารที่สาม และ วิญญาณาหารที่สี่)

ในสังยุตตนิกายตรัสว่า

จตุตาโรเม ภิกขเว อาหารา ภูตานิ วา สุตตานิจิตฺติยา สมภเวสีนํ วา สุตตานํ
อนุคฺคหยา กพฺพิกาโร อาหาโร โอฬาริโก วาสุขโม วา, ผสฺโส ทฺติโย, มโนสฺสยเจตนา ตติยา,
วิญญาณํ จตุตฺถํ.^{๑๙}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย อาหาร ๔ อย่างนี้ย่อมมีเพื่อความตั้งอยู่ของเหล่าสัตว์ผู้เจริญ
เติบโตแล้ว หรือเพื่อค้ำจุนเหล่าสัตว์ผู้แสวงหาความเจริญเติบโต คือกพพิการาหารซึ่งหยาบ
หรือละเอียด ผัสสาหารที่สอง มโนสสฺยเจตนาหารที่สาม วิญญาณาหารที่สี่”

ในพระบาลีนั้น มีพระดำรัสว่า “ผู้เจริญเติบโตแล้ว” คือ ผู้ถึงความเจริญแล้ว

พระดำรัสว่า “ผู้แสวงหาการเจริญเติบโต” คือ ผู้ตั้งอยู่ในกาลเป็นน้ำใส (กลละ)
เป็นต้น

สภาพความเป็นไปของอาหารทั้ง ๔ ดำเนินไปเพื่อความตั้งอยู่หรือค้ำจุน
เหล่าสัตว์ในสังสารวัฏที่ไม่ปรากฏเบื้องต้นหรือในภพนั้นๆ โปรดทราบตามนัยที่กล่าวแล้ว
ส่วนในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

โก ปเนตฺถ อาหาโร. กิ อาหาเรตฺติ. กพฺพิการาหาโร โขชฺฐมฺกฺรฺปา นิ อาหาเรตฺติ.
ผสฺสาหาโร ติสฺโส เวทนา. มโนสฺสยเจตนาหาโร ตโย ภเว. วิญญาณาหาโร ปฏฺธิสฺสนินามรูปํ.^{๒๐}

“[ถามว่า] อะไรคืออาหารในที่นี้ และก่อให้เกิดอะไร [ตอบว่า] กพพิการาหาร
ก่อให้เกิดรูปกลาปที่มีโอชาเป็นที่ ๘ ผัสสาหารก่อให้เกิดเวทนา ๓ มโนสสฺยเจตนาหาร
[คือกุศลกรรมกับอกุศลกรรม]ก่อให้เกิดภพ ๓ ส่วนวิญญาณาหารก่อให้เกิดนามรูปที่เกิด
ในขณะปฏิสสนธิ”

ข้อความนั้นกล่าวไว้โดยเนื่องด้วยผลที่ปรากฏชัดเจน

การก่อให้เกิดรูปที่มีโอชาเป็นที่ ๘ มิใช่หน้าที่สำคัญของกพพิการาหาร แต่การ
อุปถัมภ์กระแสน้ำที่มีสมุฏฐาน ๔ เป็นหน้าที่สำคัญ ดังในพระบาลีตรัสว่า “เพื่อความตั้งอยู่”
และ “เพื่อค้ำจุน” [ไม่ได้ตรัสว่า “เพื่อความเกิดขึ้น”]

อุปนิสัยสยปัจจัยและอาเสวนปัจจัยมี ๒ ประเภท คือ สุตตันตเทศนา และ อภิธรรมเทศนา ฉันทได้อาหารปัจจัยก็มี ๒ ประเภท ฉันทนั้น

ในคัมภีร์อรรถกถาข้างต้น ข้อความที่กล่าวว่า

มโนสญเจตนาหาโรตโย ภเว.^{๒๑}

“มโนสญเจตนาหารก่อให้เกิดภพ ๓”

ข้อความนั้นหมายความว่าความถึงการแสดงธรรมตามนัยพระสูตร เพราะอาหารที่เป็นนาม [ตามนัย] ในคัมภีร์ปฏิฐานไม่เรียกว่าเป็นปัจจัยแก่ธรรมที่ไม่เกิดร่วมกัน เพราะมีสภาพนำผลมาให้

๒๖. องค์แห่งการเพ่งอารมณ์ย่อมไม่ปรากฏในปัญจวิญญาณ เพราะเป็นเพียงการตกไปเฉพาะหน้าต่อรูปารมณ์เป็นต้น เนื่องจากมีกิจ ฐาน และวัตถุ ซึ่งมีกำลังน้อย เวทนาและเอกัคคตาที่มีอยู่ในปัญจวิญญาณจึงไม่ทำให้สำเร็จหน้าที่ของการเพ่งอารมณ์ ดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “วิตกทุกปจฺฉิมกํ ฌาน”^{๒๒} (ฌานมีวิตกเกิดตามหลัง) วิตกที่เป็นใหญ่ในองค์ฌานย่อมไม่มีในปัญจวิญญาณ ด้วยเหตุนี้ เวทนาและเอกัคคตาจึงไม่ทำให้สำเร็จการเพ่งอารมณ์ในจิตเหล่านั้น

ธรรมที่ไม่มีความเพียรอุปถัมภ์ ย่อมไม่ถึงความมั่นคงในธรรมที่เกิดร่วมกัน หน้าที่ของสมาธิพละจึงไม่สำเร็จในอเหตุกจิต ๑๖ ดวงที่ปราศจากความเพียร ดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “วิริยปจฺฉิมกํ พลนฺติ หิ วุตฺต”^{๒๓} (พละมีความเพียรเกิดตามหลัง) ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อวิริเยสุ พลานิ น ลพฺภนฺติ (พละย่อมไม่ปรากฏในจิตที่ปราศจากความเพียร)

ธรรมที่ไม่มีความเพียรย่อมเข้าไม่ถึงหนทางเพื่อบรรลุที่สุดแห่งวิญญูหรือพระนิพพานได้ ดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “เหตุปจฺฉิมโก มคฺโค”^{๒๔} (มรรคมีเหตุเกิดตามหลัง) ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อเหตุเกสุ มคฺคํ คานิ น ลพฺภนฺติ (องค์ของมรรคย่อมไม่ปรากฏในอเหตุกจิต)

๒๗. เอกัคคตาในจิตที่มีความสงสัย ย่อมไม่มีกำลังนำไปสู่ความเป็นมรรค อินทรีย์

หรือพละ เพราะปราศจากอวิโมกข์และญูวิจิกิจฉาที่มีสภาพสงสัยครอบงำโดยแท้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า วิจิกิจฉาจิตเต เอกคฤตา มคฺคินฺทริยพลภาวํ น คจฺจนฺติ (เอกคฤตาย่อมไม่นำไปถึงความเป็นมรรค อินทรีย์ หรือพละ ในจิตที่มีความสงสัย)

๒๘. ในคำว่า ทวิเหตุกตฺติเหตุกชวเนสฺสว (ในชวนจิตที่เป็นทวิเหตุกะและติเหตุกะ ตามสมควร) นี้ คำว่า ทวิเหตุกะและติเหตุกะ ปฏิเสธชวนจิตที่เป็นโมหมูลจิต ๒ หสนจิต ๑

คำว่า ชวนจิต ปฏิเสธวิปากจิตที่เป็นทวิเหตุกะและติเหตุกะอันเกิดในภุมิ ๓

(๒๒๐) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “คำว่า ทวิเหตุกะและติเหตุกะ แสดงว่าอธิบดี ไม่มีในจิตที่เป็นเอกเหตุกะ” แต่ท่านก็ควรแสดงว่าอธิบดีเหล่านั้นไม่มีในหสนจิตอีก เพราะเป็นชวนจิตเหมือนกัน

คำว่า ยถาสมฺภาวํ (ตามสมควร) มีความหมายว่า ตามสมควรแก่การเกิดอธิบดี หนึ่งๆ ที่ได้รับการกระตุ้นเตือนก่อนและได้รับเหตุที่เคยเกิดมาแล้วในภพก่อน

อธิบดีอย่างเดียวย่อมปรากฏ อธิบดีอย่างที่สองย่อมปรากฏไม่ได้ มิฉะนั้น แล้วก็ไม่อาจเป็นอธิบดี ดังในคัมภีร์ปฏิฐานไม่ตรัสไว้ในวิภังค์ของอธิบดีปัจจัยเหมือนในวิภังค์ของอินทรีย์ปัจจัยว่า

อรูปีโน อินฺทริยา สมฺปยุตฺตกาณํ ฆมฺมานํ ตํสฺมฺญฺจานานญฺจ รูปานํ อินฺทริย-
ปจฺจเยน ปจฺจโย.^{๒๕}

“อินทรีย์ที่เป็นนามเป็นปัจจัยแก่ธรรมที่เกิดร่วมกัน และเป็นปัจจัยแก่รูปที่มีสมุฏฐานคืออินทรีย์กับธรรมที่เกิดร่วมกัน โดยความเป็นอินทรีย์ปัจจัย”

ในคัมภีร์ปฏิฐานตรัสไว้ด้วยการจำแนกแต่ละอธิบดีเท่านั้นด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า

ฉนฺทาธิปฺติ ฉนฺทสมฺปยุตฺตกาณํ^{๒๖}

“ฉันทาธิบดีเป็นปัจจัยแก่ธรรมที่เกิดร่วมกัน และเป็นปัจจัยแก่รูปที่มีสมุฏฐานคือฉันทาธิบดีกับธรรมที่เกิดร่วมกัน โดยความเป็นอธิบดีปัจจัย”

หากเป็นตามนี้ ความแตกต่างระหว่างอธิบดีกับอินทรีย์ย่อมปรากฏชัด

อธิบายคาถาสรูป

๒๙. คำว่า นเวริตา แปลว่า เรากล่าวพลธรรมว่ามี ๙

คำว่า กุสลาภิสมากิณณะ คือ การประมวลธรรมผสมซึ่งเจ็ดด้วยกุศล อกุศล และอัพยาภกุต

อธิบายการประมวลธรรมฝ่ายตรัสรู้ (โพธิปักขียสังคหะ)

๓๐. โพธิ คือ ธรรมที่ยังรู้ร้อยยัสจ ๔

อีกนัยหนึ่ง โพธิ คือ ธรรมที่ทำให้ผู้ถึงพร้อมยังรู้ร้อยยัสจ ๔ หมายถึง มรรคญาณ ๔ ดังสารกในคัมภีร์มหานิเทศว่า

โพธิ วุจจติ จตุสมุคเคสุ ญาณ^{๒๗}

“ญาณในมรรคทั้ง ๔ เรียกว่า โพธิ”

[คำว่า โพธิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธรรมที่ยังรู้ร้อยยัสจ ๔ = จตุตตาริ สจฺจานิ พุชฺฌตฺติ โพธิ (ลง อิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- ธรรมที่ทำให้ผู้ถึงพร้อมยังรู้ร้อยยัสจ ๔ = พุชฺฌนฺติ ตานิ ตสมฺมุคฺคิโน เอตยาติ โพธิ (ลง อิ ปัจจัยในกรณสาธนะ)]

ปักขะ คือ องค์ประกอบที่เป็นส่วนหนึ่ง

โพธิปักขียะ คือ ธรรมที่มีในฝ่ายแห่งธรรมอันยังรู้ร้อยยัสจ ๔ คำนี้เป็นชื่อของธรรมในศาสนาของพระศาสดาที่นับเข้าในสิกขา ๓ คือ อวิศีลสิกขา อวิจิตตสิกขา และ อวิปัญญาสิกขา

ธรรมดังกล่าวแบ่งออกเป็น ๗ อย่าง ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำที่ขึ้นต้นว่า จตุตาโร สติปัญฺณานา (สติปัญฺณานมี ๔ คือ กายานุปัสสนาสติปัญฺณาน เวทนานุปัสสนาสติปัญฺณาน จิตตานุปัสสนาสติปัญฺณาน และธรรมานุปัสสนาสติปัญฺณาน)

ปฏิฐาน คือ ธรรมที่เป็นใหญ่ในธรรมที่เกิดร่วมกัน ตั้งมั่นในอารมณ์มีกองรูปเป็นต้น คือดำเนินไปด้วยการผูกจิตไว้ในกองรูปเป็นต้น โดยห้ามจิตไม่ให้ซัดส่ายไปในอารมณ์ต่างๆ

[คำว่า ปฏิฐาน ตัณห์เป็น ป + ฐาน อุปสรรคคือ ป มีอรรถว่า “ประธาน, เป็นใหญ่” ฐาน ศัพท์มีอรรถว่า “ตั้งมั่น” ดังนั้นจึงมีความหมายว่า ธรรมที่เป็นใหญ่ตั้งมั่นในอารมณ์มีกองรูปเป็นต้น]

คำว่า **สติปฏิฐาน** คือ ธรรมที่เป็นใหญ่ตั้งมั่น[ในอารมณ์มีกองรูปเป็นต้น]คือสตินั้นแหละ

[คำว่า สติปฏิฐาน ในที่มีรูปวิเคราะห์เป็นอวชารณบุรพบท กรรมธารยสมาสว่า สติ เอว ปฏิฐานํ สติปฏิฐานํ หมายถึง สติ โดยทั่วไป สติปฏิฐาน ศัพท์มักปรากฏในฐานะ ๒ ประการ คือ

- ธรรมที่เป็นใหญ่ตั้งมั่นคือสติ หมายถึง สติ = สติ เอว ปฏิฐานํ สติปฏิฐานํ (อวชารณบุรพบท กรรมธารยสมาส ปฏิฐาน ศัพท์เป็นกัตตุสาธนะ)

- ที่ตั้งของสติ หมายถึง อารมณ์ ๔ มีกองรูปเป็นต้น = สติยา ปฏิฐานํ สติปฏิฐานํ (ฉนฺธิสํ-
ตปฺปรีสสมาส ปฏิฐาน ศัพท์เป็นอธิกรณสาธนะ)

แต่ในที่นี้หมายถึงนัยแรก ดังปรากฏคำอธิบายในอรรถกถาของมหาสติปัฏฐานสูตรว่า
อิทมิธ อธิปเปต^{๒๘}

“ในพระสูตรนี้ทรงหมายเอาธรรมที่เป็นใหญ่ตั้งมั่นคือสติ”]

เมื่อควรกล่าวว่า “จตุตตาริ สติปฏิฐานานิ” แต่กล่าวว่า “จตุตตาริ สติปฏิฐานา” เพราะ
มองหาคความเป็นธรรม

[คำว่า สติปฏิฐาน ตามหลักภาษาเป็นนปุงสกลิงค์ เพราะบทที่ลง ยุ ปัจจัยมักใช้เป็น
นปุงสกลิงค์ จึงควรกล่าวเป็นรูปว่า สติปฏิฐานานิ แต่พระอรุณธาตุอาจารย์กล่าวเป็นรูปปุงสกลิงค์ว่า
สติปฏิฐานา เพราะคำนี้หมายความถึงธรรมซึ่งภาษาบาลีใช้รูปเป็นปุงสกลิงค์ว่า ธมฺม จึงประกอบรูปว่า
สติปฏิฐานา โดยคล้อยตามข้อความที่ศัพท์ระบุถึง เหมือนคำว่า สติปฏิฐานโน ธมฺโม = ธรรมที่เป็น
สติปฏิฐาน, จิตฺโต ธมฺโม = ธรรมคือจิต, จิตฺตา ธมฺมา = ธรรมทั้งหลายคือจิต (ดู สัททนีติ ปทมาลา
หน้า ๓๗๑-๗๒)]

กายานุปัสสนา คือ การตามรู้ในกองรูป หมายความว่า การติดตามรู้อย่างต่อเนื่อง สม่่าเสมอในอาการที่เป็นไปของกองรูปส่วนใดส่วนหนึ่งมีลมหายใจเข้าออกเป็นต้น โดยความเป็นกองรูปนั้นๆ หรือโดยความเป็นสิ่งไม่เที่ยงเป็นต้น ตราบจนขจัดความหลงผิดในกองรูปนั้นๆ ได้

เวทนानุปัสสนา คือ การตามรู้เวทนาที่เป็นส่วนหนึ่งในกองเวทนามีสุขเวทนาเป็นต้นในเวทนา ๙ อย่าง โดยความเป็นเวทนานั้นๆ หรือโดยความเกิดดับ

จิตตานุปัสสนา คือ การตามรู้จิตส่วนหนึ่งมีจิตอันก่อปรด้วยราคะเป็นต้นในจิต ๑๖ อย่าง โดยความเป็นจิตนั้นๆ หรือโดยความเกิดดับ

ธรรมานุปัสสนา คือ การตามรู้สภาวะธรรมส่วนหนึ่งมีกามฉันทะเป็นต้นในธรรมมีนิรุตติเป็นต้น ๕ อย่าง โดยความเป็นสภาวะธรรมนั้นๆ หรือโดยความเกิดดับ

[การตามรู้กองรูปโดยความเป็นกองรูป เป็นการหยั่งเห็นสภาวะลักษณะ คือลักษณะพิเศษ ส่วนการตามรู้กองรูปโดยความไม่เที่ยงเป็นต้น เป็นการหยั่งเห็นสามัญญลักษณะ คือ ลักษณะทั่วไป]

(๒๒๑) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “กายะ คือ กองผมเป็นต้นที่น่ารังเกียจ อีกนัยหนึ่ง กายะ คือ กองลมหายใจเข้าออก” ข้อความนั้นไม่งาม

[คัมภีร์อนุทีปนีอธิบายว่า ข้อความนั้นไม่งามเพราะว่า กาย ศัพท์ควรหมายเอากองรูปทั้งหมด ดังข้อความในหมวดอานาปานะและหมวดอิริยาบถเป็นต้น]

(๒๒๒) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้ว่า “กายานุปัสสนา คือ การตามรู้กองรูป” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า กาเย กายานุปัสสี วิหริติ (ย่อมตามรู้ในกองรูปว่าเป็นกองรูปอยู่)^{๒๓} พระดำรัสดังกล่าวแสดงข้อความนี้เป็นหลักว่า กายานุปัสสนา คือ การตามรู้ในกองรูป

[คัมภีร์วิภาวนีแสดงรูปวิเคราะห์กัมมัฏฐานฐิติปัริสสมาสว่า กายสส อนุปัสสนา กายานุปัสสนา (กายานุปัสสนา คือ การตามรู้กองรูป) แต่คัมภีร์นี้แสดงรูปวิเคราะห์สัทตมฐิติปัริสสมาสว่า กาเย อนุปัสสนา กายานุปัสสนา (กายานุปัสสนา คือ การตามรู้ในกองรูป) โดยอ้างอิงพระดำรัสใน

มหาสติปัฏฐานสูตรว่า กาเย กายานุปัสสี วิหริติ (ย่อตามรู้ในกองรูปว่าเป็นกองรูปอยู่)]

(๒๒๓) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “[เวทนานุปัสสนา] คือ การตามรู้โดยเนื่องกับเวทนา” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะมีพระพุทธดำรัสว่า เวทนาสุ เวทนานุปัสสี (ตามรู้ในเวทนาว่าเป็นเวทนา)^{๓๐}

แม้คำว่า จิตตานุปัสสนา ก็เช่นเดียวกัน

[คัมภีร์วิภาวนีแสดงรูปวิเคราะห์ เวทนานุปัสสนา และ จิตตานุปัสสนา เป็นกัมมัฏฐานภูมิ ตัปปริสสมาสว่า

- เวทนานํ อนุปัสสนา เวทนานุปัสสนา (เวทนานุปัสสนา คือ การตามรู้เวทนา)
- จิตตสฺส อนุปัสสนา จิตตานุปัสสนา (จิตตานุปัสสนา คือ การตามรู้จิต)

แต่คัมภีร์นี้แสดงรูปวิเคราะห์สัตตมิตตัปปริสสมาสว่า

- เวทนาสุ อนุปัสสนา เวทนานุปัสสนา (เวทนานุปัสสนา คือ การตามรู้ในเวทนา)
- จิตฺเต อนุปัสสนา จิตตานุปัสสนา (จิตตานุปัสสนา คือ การตามรู้ในจิต)

ท่านผู้แต่งได้อ้างอิงพระดำรัสในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า เวทนาสุ เวทนานุปัสสี วิหริติ (ย่อตามรู้ในเวทนาว่าเป็นเวทนาอยู่), จิตฺเต จิตตานุปัสสี วิหริติ (ย่อตามรู้ในจิตว่าเป็นจิตอยู่)]

(๒๒๔) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “ธรรมานุปัสสนา คือ การตามรู้ธรรมคือ สัญญาและสังขารซึ่งมีลักษณะต่างกัน” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะในพระบาลีไม่มีที่ใดซึ่งเรียกสัญญาและสังขารเป็นพิเศษว่าธรรม[ในธรรมานุปัสสนา] ความจริงในพระบาลีตรัสนิวรรณ์ ๖ ไว้ก่อน ต่อมาจึงตรัสอุปาทานชั้น ๕ ต่อจากนั้นจึงตรัสอายตนะ ๑๒ ภายหลังจึงตรัสโพชฌงค์ ๗ ถัดจากนั้นจึงตรัสอริยสัจ ๔^{๓๑}

ถามว่า : หากเป็นตามนี้ เมื่อพระพุทธองค์ตรัสธรรมานุปัสสนาอย่างเดียวแล้ว สติปัฏฐานอื่นก็นับเข้า[ในธรรมานุปัสสนา] จึงควรตรัสสติปัฏฐานอย่างเดียว ไม่ควรตรัสสติปัฏฐาน ๔ มิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น เพราะรูปชั้นในธรรมานุปัตสนาตรัสไว้ด้วยการตามรู้ลักษณะแปรปรวน เนื่องจากลักษณะแปรปรวนเป็นสภาวะธรรมแยกจากบัญญัติ

รูปชั้นย่อมเป็นไปเพื่อละอัตตวิปลาส (ความเห็นแปรปรวนว่าเป็นอัตตา) ที่ละเอียดยุติโดยพิเศษแก่บุคคลผู้ตามรู้อย่างนั้น

ส่วนคำว่า “กองรูป” [ในกายานุปัสสนา] โปรดทราบโดยเนื่องกับรูปธรรมที่เป็นมหาภูตรูปอันเป็นกองรูปนั้นๆ มิใช่เนื่องกับลักษณะแปรปรวน ทั้งกองรูปทุกกองที่ประชุมกันโดยถือเอาความเป็นรูปนั้นๆ ก็มีใช้สภาวะธรรมที่แยกจากบัญญัติ เพราะยังเจือด้วยบัญญัติ กองรูปดังกล่าวย่อมเป็นไปเพื่อละสุกวิปลาส (ความเห็นแปรปรวนว่าดีงาม) อันไม่ละเอียดยุติแก่บุคคลผู้ตามรู้อย่างนั้น

เช่นเดียวกันนี้ เวทนาและจิตก็มีวิปลาส ๒ อย่าง คือ วิปลาสหยาบ และวิปลาสละเอียดยุติ นิจจวิปลาส (ความเห็นแปรปรวนว่าเที่ยง) และสุขวิปลาส (ความเห็นแปรปรวนว่าเป็นสุข) ที่เนื่องในอัตตา เป็นวิปลาสหยาบ ส่วนอัตตวิปลาสเป็นวิปลาสละเอียดยุติ ในข้อนี้ พระพุทธองค์ตรัสเวทนานุปัสสนาและจิตตานุปัสสนาไว้แยกกัน เพื่อละวิปลาสหยาบ ส่วนเวทนาชั้นและวิญญาณชั้นในธรรมานุปัตสนา ตรัสไว้เพื่อละวิปลาสละเอียดยุติ ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสสติปัฏฐาน ๔

[สรุปความว่า สติปัฏฐาน ๔ ย่อมเป็นไปเพื่อละวิปลาส ๔ ประการ คือ

- กายานุปัสสนา ละสุกวิปลาส (ความเห็นแปรปรวนว่าดีงาม)
- เวทนานุปัสสนา ละสุขวิปลาส (ความเห็นแปรปรวนว่าสุข)
- จิตตานุปัสสนา ละนิจจวิปลาส (ความเห็นแปรปรวนว่าเที่ยง)
- ธรรมานุปัตสนา ละอัตตวิปลาส (ความเห็นแปรปรวนว่าเป็นอัตตา)]

๓๑. สัมมปธาน คือ ธรรมที่ทำให้บุคคลพากเพียรชอบ

คำนี้เป็นชื่อของความเพียรชอบที่เป็นไปโดยไม่ทอดยวว่า “กามํ ตโจ จ นหารุ จ, อกฺขลิ จ อวสึสฺสตุ. อุปสฺสฺสฺสตุ เม สรีเร มํสโลหิตํ. ยนฺตํ ปุริสธามเณปฺริสปรกฺกเมณ ปตฺตพฺพํ. น ตํ อปตฺวา วีริยสฺส สณฺจนํ ภวิสฺสติ”^{๓๒} (หนัง เอ็น และกระดูก จงเหลืออยู่เถิด เนื้อและ

เลือดในสรีระของเราจะแห้งเกิด เมื่อยังไม่บรรลุนิยามที่พึงบรรลุด้วยความบากบั่นอุตสาหะของบุรุษแล้ว ความหยุดยั้งแห่งความเพียรจักไม่มี)

ความเพียรชอบแม้มีประการเดียวที่เป็นไปเช่นนั้น ก็แบ่งออกเป็น ๔ อย่างด้วยความสำเร็จแห่งหน้าที่ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อุปปนฺหานํ (ความเพียรเพื่อขจัดบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ความเพียรเพื่อห้ามบาปอกุศลธรรมที่ยังมิได้เกิดขึ้น ความเพียรเพื่อยังกุศลธรรมที่ยังมิได้เกิดให้เกิดขึ้น และความเพียรเพื่อยังกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญยิ่งๆ ขึ้นไป) เป็นต้น

ในประโยคนี้ คำว่า อุปปนฺหานํ ปาปกาณํ (บาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว) คือ บาปอกุศลที่ประจักษ์โดยความเกิดขึ้นในกระแสจิตของตนว่า เราได้กระทำให้บาปอกุศลนี้ไว้ในกาลโน้นหรือในที่โน้น บาปอกุศลนี้จึงเกิดขึ้นแล้วแก่เรา

คำว่า ปหานาย (เพื่อขจัด) มีความหมายว่า เพื่อกะทำให้บาปอกุศลไม่มีสภาพเกิดอีกในกระแสจิตของตนตั้งแต่วันนี้ตราบนจนถึงวันปรินิพพาน

คำว่า วายาโม (ความเพียร) คือ ความเพียรมั่นในการรักษาศีลให้หมดจดและในการเจริญภาวนาคือสมถะกับวิปัสสนา

คำว่า อนุปฺปนฺหานํ (ที่ยังมิได้เกิดขึ้น) มีความหมายว่า ที่ไม่เคยประจักษ์ว่าได้เคยเกิดขึ้นในกระแสจิตของตน แต่ประจักษ์เพราะเห็นหรือได้ยิน[เรื่องที่เกิดขึ้น]ของคนอื่นหรือในพระสูตรทั้งหลาย

คำว่า อนุปฺปาทาย (เพื่อห้าม) มีความหมายว่า เพื่อบังคับมูลเหตุแห่งการเกิดขึ้นของอกุศลมูลในกระแสจิตของตนโดยใคร่ครวญว่า อกุศลมูลที่ทำให้เหล่าสัตว์นี้สังสมกิเลสหรือบาปอกุศลอย่างนี้มีอยู่ในเราเสมอ เรายังไม่พ้นจากกิเลสหรือกรรมเหล่านั้น เราอาจจะก่อให้เกิดกิเลสหรือกรรมนั้นในกระแสจิตของตนในวันพรุ่งนี้ วันมะรืนนี้ หรือในภพอื่นได้

คำว่า อนุปฺปนฺหานํ กุสลานํ (กุศลธรรมที่ยังมิได้เกิดขึ้น) มีความหมายว่า เพื่อบรรลุนิยามอันหมดจดเบื้องสูงที่ยังมิได้บรรลุในเมื่อเวลา[อุบัติเกิดของพระพุทธเจ้า]ยังไม่ล่วงไปโดยเข้าใจว่า เรายังมิได้บรรลุถึงธรรมอันหมดจดนี้ในกุศลธรรมที่เกิดในภุมิ ๔ ซึ่ง

จำแนกเป็นวิสุทธิ ๗

คำว่า อุปปन्नानํ กุสลานํ ภิชโยภาวาย (เพื่อยังกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญยิ่งๆ ขึ้นไป) มีความหมายว่า เพื่อยังกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญเพิ่มพูนยิ่งด้วยการทำให้ถึงความไม่เสื่อมสูญ[คืออรรถผล]ในกระแสจิตของตนโดยใคร่ครวญว่า กุศลธรรมมีศีลเป็นต้นที่เกิดขึ้นแล้วในเราย่อมไม่อาจกล่าวว่าเป็นคุณธรรมของเราตราบเท่าที่ยังไม่หยั่งลงสู่อริยมรรค กุศลธรรมเหล่านั้นจักเสียหายไปในวันพรุ่งนี้ วันมะรืนนี้ หรือเมื่อถึงภพอื่น

ความเพียรที่เกิดขึ้นอย่างใดอย่างหนึ่งในประเภททั้ง ๔ นี้ ย่อมทำให้หน้าที่ ๔ อย่างสำเร็จได้ แต่ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า “มคคฺกฺขณเ เอว เอกสฺส ตสฺส จตฺตํ จสจฺจสํสาธกตา วุตฺตา.”^{๓๓} (ความเพียรอย่างเดียวนั้นทำให้สำเร็จหน้าที่ ๔ อย่างในขณะที่เกิดมรรคเท่านั้น)

[เมื่อบุคคลประกอบความเพียรในวิสุทธิ ๗ ครั้นเจริญภาวนาจนมีกำลังมากจนกระทั่งบรรลुวิปัสสนาญาณ อกุศลที่เคยเกิดขึ้นแล้วก็ป็นอันถูกขจัดไป อกุศลที่ยังมิได้เกิดย่อมไม่เกิดขึ้น กุศลที่ยังมิได้เกิดย่อมเกิดขึ้น และกุศลที่เกิดขึ้นแล้วย่อมถึงความไพบูลย์ ดังนั้น ความเพียรที่เกิดขึ้นอย่างใดอย่างหนึ่งในประเภททั้ง ๔ นี้ จึงทำให้หน้าที่ ๔ อย่างสำเร็จได้ แต่ในคัมภีร์อรรถกถาหมายความว่าถึงความเพียรขั้นสูงสุดในขณะที่เกิดอริยมรรค การใช้คำในลักษณะเช่นนี้เรียกว่า อุกกัฏฺฐนํ คือ การกำหนดข้อที่สูงที่สุดโดยไม่หมายเอาสิ่งทั่วไป เช่นคำว่า อภิรูปสฺส กมฺมา ทาตพฺพา (พึงให้สาวน้อยแก่หนุ่มรูปงาม) ในข้อนี้เป็นที่รู้ได้ว่าหญิงสาวที่ให้แก่ชายหนุ่มก็เป็นหญิงรูปงามเพราะมีคำกล่าวว่า หนุ่มรูปงาม]

๓๒. **อิทธิ** คือ ความสำเร็จ หมายความว่า บริบูรณ์ คือความเกิดขึ้นแห่งความเพียรนั้นๆ

ความสำเร็จนั้นมี ๕ อย่างโดยสังเขป คือ ความสำเร็จในการหยั่งรู้สภาวะธรรมที่ควรรู้ (อริยสัจ) ความสำเร็จในการกำหนดรู้ธรรมที่พึงกำหนดรู้ (ทุกขสัจ) ความสำเร็จในการละธรรมที่ควรละ (สมุทยสัจ) ความสำเร็จในการกระทำให้แจ้งธรรมที่ควรกระทำให้แจ้ง (นิโรธสัจ) และความสำเร็จในการเจริญธรรมที่ควรเจริญ (มรรคสัจ)

อีกนัยหนึ่ง **อิทธิ** คือ ธรรมที่สำเร็จ

คำนี้เป็นชื่อของมหัคคตธรรมและโลกุตตรธรรมทั้งหมดที่สำเร็จได้ด้วยการบำเพ็ญเพียรในศาสนาของพระศาสดา

[คำว่า อิทธิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ความสำเร็จ = อิทธิมน์ อิทธิ (ลง ตี ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- ธรรมที่สำเร็จ = อิทธิมติ อิทธิ (ลง ตี ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)]

ปาหะ คือ เหตุทำให้เป็นไป

อิทธิบาท คือ เหตุแห่งความสำเร็จ หมายถึง เหตุที่มีกำลัง กล่าวคือ เหตุหลักในการบรรลุความสำเร็จ

อิทธิบาทมี ๔ อย่างด้วยประเภทของอธิปัติธรรม ๔ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า จตุตาโร อิทธิบาทา (อิทธิบาทมี ๔ คือ ฉันทิทธิบาท วิริยิทธิบาท จิตติทธิบาท และวิมงฺสิทธิบาท) เป็นต้น

ฉันทิทธิบาท หมายถึง อิทธิบาทคือฉันทะที่เป็นอธิปัตินั้นแหละ

แม้อิทธิบาทอื่นก็มีนัยเดียวกัน

อุตริมนุสสรธรรมที่เป็นมหัคคตและโลกุตตระทั้งหมด ไม่อาจบรรลุได้ด้วยฉันทะ วิริยะ จิตตะ หรือปัญญาสามัญ แต่พึงบรรลุได้ด้วยฉันทะเป็นต้นที่เป็นอธิปัติไม่ถูกปัลลิวอย่างใดอย่างหนึ่งขัดขวาง ในที่นี้จึงหมายเอาธรรม ๔ อย่างนี้ที่เป็นอธิปัติเท่านั้น

(๒๒๕) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “อิทธิ (ฤทธิ์) คือ ธรรมที่ทำให้การอธิษฐานเป็นต้นสำเร็จ หมายถึง อิทธิวิธญาณ **อิทธิบาท** คือ เหตุของฤทธิ์” ข้อความนั้นคล้ายตามพระพุทธดำรัสในสังยุตตนิกายว่า

กตมา จ ภิกฺขเว อิทธิ. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อเนกวิหิตํ อิทธิวิธํ ปจฺจนฺโถติ. เอโกปิ หุตฺวา พุทฺธา โหติ ยเปยฺ ยาว พุรฺหมฺโลกาปิ กาเยน วสํ วตฺเตติ. อयํ วุจฺจติ ภิกฺขเว อิทธิ.”^{๓๔}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ฤทธิ์เป็นไฉน ภิกษุในศาสนานี้แสดงอิทธิฤทธิ์ หลายอย่างได้ คือ คนเดียวเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนเป็นคนเดียวก็ได้ ทำให้ปรากฏก็ได้ ทำให้หายก็ได้

ทะลุปากำแพงภูเขาไปได้ไม่ติดขัดเหมือน ไปในที่ว่างก็ได้ ผุดขึ้นต่ำลงในแผ่นดินเหมือน
ในน้ำก็ได้ เดินบนน้ำไม่แตกเหมือนเดินบนแผ่นดินก็ได้ เหาะไปในอากาศเหมือนนกก็ได้
ลูปคลำพระจันทร์พระอาทิตย์ซึ่งมีฤทธิ์มีอำนาจมากด้วยฝ่ามือก็ได้ ใช้อำนาจทางกายไป
ตลอดพรหมโลกก็ได้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี่เรียกว่า ฤทธิ์”

ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะในที่นี้ประสงค์เอาอิทธิธรรมเทศนาเท่านั้น

ส่วนในคัมภีร์วิภังค์^๕ หมู่จิตและเจตสิกที่เป็นโลกียะกับโลกุตตระผสมกัน พระ-
พุทธองค์ตรัสว่าเป็นอิทธิบาทในปฐมวาระ

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

ปจฺมชฺฌานปริกขมํ หิ อิทธิปาโท นาม. ปจฺมชฺฌานํ อิทธิ นาม. ๕เปฯ เวนสญญา-
นาสญญาตณชฺฌานปริกขมํ อิทธิปาโท นาม. เวนสญญานาสญญาตณชฺฌานํ อิทธิ นาม.
โสตาปัตติมคฺคสฺส วิปสฺสนา อิทธิปาโท นาม. โสตาปัตติมคฺโค อิทธิ นาม. ๕เปฯ อรหตฺตม-
คฺคสฺส วิปสฺสนา อิทธิปาโท นาม. อรหตฺตมคฺโค อิทธิ นาม.^๖

“การบริกรรมในปฐมฌาน ชื่อว่า อิทธิบาท (เหตุแห่งความสำเร็จ) ส่วนปฐมฌาน
ชื่อว่า อิทธิ (ความสำเร็จ)...การบริกรรมในแนวสัจญานาสัจญญาตณฌาน ชื่อว่า อิทธิบาท
ส่วนแนวสัจญานาสัจญญาตณฌาน ชื่อว่า อิทธิ วิปัสสนาของโสตาปัตติมรรค ชื่อว่า อิทธิ
บาท ส่วนโสตาปัตติมรรค ชื่อว่า อิทธิ...วิปัสสนาของอรหัตตมรรค ชื่อว่า อิทธิบาท ส่วน
อรหัตตมรรค ชื่อว่า อิทธิ”

ปจฺมชฺฌานํ อิทธิปาโท นาม. ทุติยชฺฌานํ อิทธิ นาม. ๕เปฯ อาภิญฺจญญาตณชฺ-
ฌานํ อิทธิปาโท นาม. เวนสญญานาสญญาตณชฺฌานํ อิทธิ นาม. โสตาปัตติมคฺโค
อิทธิปาโท นาม. สกทาคามิมคฺโค อิทธิ นาม. ๕เปฯ อรหตฺตมคฺโค อิทธิ นาม.^๗

“ปฐมฌาน ชื่อว่า อิทธิบาท ส่วนทุติยฌาน ชื่อว่า อิทธิ...อาภิญจัญญาตณฌาน
ชื่อว่า อิทธิบาท ส่วนแนวสัจญานาสัจญญาตณฌาน ชื่อว่า อิทธิ โสตาปัตติมรรค ชื่อว่า
อิทธิบาท ส่วนสกทาคามิมรรค ชื่อว่า อิทธิ...อรหัตตมรรค ชื่อว่า อิทธิ”

นอกจากนี้ยังควรกล่าวว่า ปาทกมานั้นๆ ชื่อว่า อิทธิบาท ส่วนมรรคที่บุคคล
ออกจากมานั้นๆ แล้วให้เกิดขึ้น ชื่อว่า อิทธิ แต่คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้กล่าวว่า อธิปัตติ
ธรรม ๔ ชื่อว่า อิทธิบาท ตามนัยที่พบในอุตตรจุฬภาชนีย และในอุตตรจุฬภาชนียประสงค์
อิทธิบาทที่เป็นโลกุตระเท่านั้น แต่คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ประสงค์อิทธิบาทที่เป็นโลกียะ
และโลกุตระะคละกัน

๓๓-๔. ธรรมที่เป็นอินทรีและพละ ข้าพเจ้า[พระภิกษุอาจารย์]ได้กล่าวข้อความ
ไว้แล้ว

อนึ่ง โดยฐานะที่ปรากฏชัด กำลังของศรัทธา พึงทราบในองค์ของพระโสดาบัน ๔
[คือเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธาไม่หวั่นไหวในพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ และถึงพร้อมด้วย
ศีลที่พระอริยะยินดี] ดังพระพุทฺธวจนะว่า

กตถ ภิกขเว สัทธินทรียํ ทฏฺฐพฺพํ. จตุสฺส โสตาปัตติยฺเญสฺสุ เอตถ สัทธินทรียํ
ทฏฺฐพฺพํ.^{๓๘}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัทธินทรียพึงทราบในที่ใด สัทธินทรียพึงทราบในองค์ของ
พระโสดาบัน ๔ นี้”

กำลังของวิริยะพึงทราบในสัมมปปธาน ๔ ดังพระพุทฺธวจนะว่า

กตถ ภิกขเว วิริยินทรียํ ทฏฺฐพฺพํ. จตุสฺส สัมมปปธานเญสฺสุ เอตถ วิริยินทรียํ ทฏฺฐพฺพํ.^{๓๙}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย วิริยินทรียพึงทราบในที่ใด วิริยินทรียพึงทราบในสัมมปปธาน
๔ นี้”

กำลังของสติพึงทราบในสติปัฏฐาน ๔ ดังพระพุทฺธวจนะว่า

กตถ ภิกขเว สตินทรียํ ทฏฺฐพฺพํ. จตุสฺส สติปัฏฺฐานเญสฺสุ เอตถ สตินทรียํ ทฏฺฐพฺพํ.^{๔๐}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สตินทรียพึงทราบในที่ใด สตินทรียพึงทราบ ในสติปัฏฐาน ๔ นี้”

กำลังของสมาธิพึงทราบในฌาน ๔ ดังพระพุทฺธวจนะว่า

กตถ ภิกขเว สมาธินทรียํ ทฏฺฐพฺพํ. จตุสฺส ฌานเญสฺสุ เอตถ สมาธินทรียํ ทฏฺฐพฺพํ.^{๔๑}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมาธินทรีย์พึงทราบในที่ใด สมาธินทรีย์พึงทราบในฉาน ๔ นี้”

กำลังของปัญญาพึงทราบในอริยสัจ ๔ ดังพระพุทธวาทะว่า

กตถ ภิกขเว ปณณิหาริยํ ทฏฺฐพฺพํ จตุสสุ อริยสจฺเจสฺส เอตถ ปณณิหาริยํ ทฏฺฐพฺพํ.^๒

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ปัญฺณินทรีย์พึงทราบในที่ใด ปัญฺณินทรีย์พึงทราบในอริยสัจ ๔ นี้”

๓๕. ญาณในมรรค ๔ ชื่อว่า **สมโพธิ** โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า **สมโพธิ** คือ ญาณรู้ตลอด อีกนัยหนึ่ง **สมโพธิ** คือ ญาณที่ทำให้บุคคลรู้ตลอด เมื่อญาณนั้นรู้แจ้งอริยสัจ ๔ อยู่ ย่อมรู้ตลอดพร้อมทั้งกิจ ๑๖ อย่าง มิใช่รู้เพียงบางส่วน

[กิจ ๑๖ อย่าง คือกิจอย่างละ ๔ ได้แก่ปริณญากิจ ปหานกิจ สัจฉิกิริยากิจ และภาวนากิจในอริยสัจทั้ง ๔

คำว่า สมโพธิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ญาณรู้ตลอด = สมนโต พุชฺฌตฺติ โพธิ (ลง อิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ญาณที่ทำให้บุคคลรู้ตลอด = พุชฺฌนติ เอตายาติ โพธิ (ลง อิ ปัจจัยในกรณสาธนะ)]

สมโพธิมัจฉะ หมายถึง องค์คือปัจจัยที่มีกำลังกระทำ[กิจ]ร่วมกันของญาณรู้ตลอด เพราะมีสภาพก่อให้เกิดญาณรู้ตลอดดังกล่าว

สติสมโพธิมัจฉะ หมายถึง องค์แห่งการตรัสรู้คือสติ เมื่อสตินั้นเจริญไพบูลย์ดี ในอารมณ์ของตน ๔ อย่างมีกองรูปเป็นต้น กำจัดฝ่ายความประมาททั้งหมดตามลำดับแล้ว เพิ่มพูนฝ่ายความไม่ประมาท ย่อมก่อให้เกิดญาณรู้ตลอดคือมรรคญาณ ๔

ธัมมวิจยะ คือ ปัญญาหยั่งรู้ธรรมภายในและภายนอกอันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา กล่าวคือ หยั่งเห็นอาการที่พึงรู้ในสภาวะทั้งหมดเหมือนกระทำให้เป็นผงละเอียดด้วยสภาวะอาการต่างๆ มีความแข็งและการกระทบเป็นต้นพร้อมทั้งความไม่เที่ยงเป็นต้น

[การหยั่งเห็นสภาวะการแข็งและการกระทบเป็นต้น เป็นการรับรู้สภาวะลักษณะ คือลักษณะพิเศษ ส่วนการหยั่งเห็นความไม่เที่ยงเป็นต้น เป็นการรับรู้สามัญญลักษณะ คือ ลักษณะทั่วไป]

ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ หมายถึง องค์แห่งการตรัสรู้คือปัญญา เมื่อธัมมวิจยะนั้นเจริญไพบูลย์ดีในธรรมที่เป็นอารมณ์ของตน กำจัดฝ่ายความหลงผิดทั้งหมดตามลำดับแล้ว เพิ่มพูนฝ่ายความไม่หลงผิด ย่อมเกิดขึ้นเป็นญาณรู้ตลอดคืออมรรคญาณ ๔

วิริยสัมโพชฌงค์ หมายถึง องค์แห่งการตรัสรู้คือวิริยะเมื่อวิริยะนั้นเจริญไพบูลย์ดีในธรรมที่เป็นอารมณ์ของตน ๔ อย่าง กำจัดหมู่กิเลสที่เป็นฝ่ายความหดหู่ท้อถอยเกียจคร้านทุกอย่างในกุศลธรรมแล้ว เพิ่มพูนฝ่ายการบำรุงรักษาธุระในสมณะและวิปัสสนาทั้งหมด ย่อมก่อให้เกิดการตรัสรู้ตามที่กล่าวแล้ว

ปิตีสัมโพชฌงค์ หมายถึง องค์แห่งการตรัสรู้คือปิติ เมื่อปิตินั้นเจริญไพบูลย์ดีในอารมณ์ดังที่กล่าวมาแล้ว กำจัดฝ่ายความเบื่อหน่ายไม่รู้ نرمย์ของจิตในกุศลธรรมทั้งหมดแล้ว เพิ่มพูนฝ่ายความพึงใจเพลิดเพลินยินดีในธรรม ย่อมก่อให้เกิดการตรัสรู้ตามที่กล่าวแล้ว

ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ หมายถึง องค์แห่งการตรัสรู้คือปัสสัทธิ เมื่อปัสสัทธินั้นเจริญไพบูลย์ดีในอารมณ์ดังที่กล่าวมาแล้ว กำจัดฝ่ายความเร่าร้อนกระวนกระวายของจิตทั้งหมดแล้ว เพิ่มพูนฝ่ายความสงบเย็น ย่อมก่อให้เกิดการตรัสรู้ตามที่กล่าวแล้ว

สมาธิสัมโพชฌงค์ หมายถึง องค์แห่งการตรัสรู้คือสมาธิ การที่สมาธิก่อให้เกิดธรรมที่รู้ตลอด ประจักษ์ชัดแล้ว

[สมาธิที่มีอารมณ์คือสภาวะธรรมอันได้แก่รูปธรรมกับนามธรรม ย่อมเป็นไปเพื่อก่อให้เกิดวิปัสสนาปัญญา ทั้งนี้เพราะจิตตวิสุทธิย่อมเป็นเหตุให้เกิดทัญญูวิสุทธิเป็นต้น ดังพระพุทธทวจนะว่า

สมาธิ ภิกขเว ภาเวถ. สมาหิโต ภิกขุ ยถาภูตํ ปชานาติ ปสฺสตี.^{๓๓}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอพึงเจริญสมาธิ ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมรู้แจ้งเห็นประจักษ์ตามความเป็นจริง

ธมฺมตา เอสา ภิกขเว, ยํ สมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาติ ปสฺสตี.^{๓๔}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้มีจิตตั้งมั่น ย่อมรู้ ย่อมเห็น ตามความเป็นจริง ลักษณะเช่นนี้เป็นธรรมตาในโลก”]

อุเบกขาสัมโพชฌงค์ หมายถึง องค์แห่งการตรัสรู้คืออุเบกขาอันได้แก่ตัดร-

มัจฉัตตตา เมื่ออุเบกขานั้นเจริญไฟบุญดีในอารมณ์ของสติเป็นต้นดังที่กล่าวไว้ แล้วกำจัดฝ่ายความหตู่ขัดสายของจิตทั้งหมดแล้ว เพิ่มพูนฝ่ายความสมดุลง่าย ย่อมก่อให้เกิดการรู้แจ้งตามที่กล่าวแล้ว

[อุเบกขาสัมโพชฌงค์นี้ โดยองค์ธรรมคือตัตรมมัจฉัตตตาเจตสิก เจตสิกดวงนี้ทำหน้าที่ปรับอินทรีย์ให้สมดุลกัน กล่าวคือ ทำให้วิริยะสมดุลกับสมาธิ จึงกำจัดความหตู่เชิงซึมและความขัดสายได้ในเวลาที่ไม่เกิดอุเบกขาสัมโพชฌงค์ บางขณะวิริยะจะมากกว่าสมาธิ ส่งผลให้เกิดความขัดสาย หรือเมื่อสมาธิมากกว่าวิริยะ ความหตู่เชิงซึมก็จะเกิดขึ้น

โพชฌงค์เหล่านี้เริ่มเกิดตั้งแต่วิปัสสนาญาณที่ ๔ และมีกำลังแก่กล้าตั้งแต่วิปัสสนาญาณที่ ๕ เป็นต้นไป มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกายและมัชฌิมนิกายว่า

เอตถ หิ สมุพฺพตฺติ อารทฺธวิปสฺสโกโต ปฏฺจาย โยคาวจโรติ สมฺโพธิ^{๔๔}

“พระโยคาวจรย่อมหยั่งรู้ตั้งแต่เริ่มปรารภวิปัสสนา จึงชื่อว่า สัมโพธิ”

คัมภีร์ฎีกาของทีฆนิกายและมัชฌิมนิกายอธิบายว่า

อุทฺทวยฉณฺณปฺตฺติโต ปฏฺจาย สมฺโพธิปฏฺิปปทํยํ จิโต นาม โหตีติ อาท อารทฺธ-
วิปสฺสโกโต ปฏฺจาย โยคาวจโรติ สมฺโพธิ^{๔๕}

“พระโยคาวจรชื่อว่าตั้งอยู่ในปฏิปทาหยั่งรู้ตั้งแต่การอุปบัติแห่งปัญญาที่รู้เห็นความเกิดขึ้นและดับไป ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า อารทฺธวิปสฺสโกโต ปฏฺจาย โยคาวจโรติ สมฺโพธิ (พระโยคาวจรย่อมหยั่งรู้ตั้งแต่เริ่มปรารภวิปัสสนา จึงชื่อว่า สัมโพธิ)”]

๓๖. สัมมาทิฏฐิ คือ ความเห็นชอบ กล่าวคือ ความเห็นไม่แปรปรวน

สัมมาทิฏฐิมี ๔ ประเภทคือ ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในเหตุแห่งทุกข์ ความรู้ในความดับทุกข์ และความรู้ในทางแห่งความดับทุกข์

สัมมาสังกัปปะ คือ ความดำริชอบ กล่าวคือ ความดำริไม่แปรปรวน หมายความว่า กระทำสัมมาทิฏฐิให้แผ่ไปในสภาวะที่พึงหยั่งเห็น สัมมาสังกัปปะจึงนับเข้าในปัญญาขั้นที่สมจริงดังสาธกว่า

ยา จาธุโส วิสาข สมฺมาทิฏฺฐิ, โย จ สมฺมาสํกปโป, อิเม ธมฺมา ปณฺณากฺขนฺธะ
สงฺคหิตา.^{๔๗}

“ผู้มีอายุวิสาขะ ธรรมเหล่านี้คือสัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะ นับเข้าในปัญญาขั้นนี้”

[สัมมาสังกัปปะ โดยองค์ธรรมคือวิตกเจตสิก วิตกเจตสิกนั้นทำหน้าที่ยกจิตซึ่งมีสัมมาทิฏฐิให้เข้าสู่สภาวะอารมณ์มีกอรูปเป็นต้นที่พึงหยั่งเห็น จึงนับเข้าในปัญญาขั้นนี้]

สัมมาวาจาเป็นต้นมีเนื้อความที่กล่าวมาแล้ว

สัมมาวายามะ คือ ธรรมที่ทำให้บุคคลเพียรชอบ หมายถึง ความเพียรที่เป็นสัมมปปธานซึ่งทำให้หน้าที่ ๔ อย่างสำเร็จ

อธิบายคาถาสรูป

๓๙. ท่านกล่าวว่า จุฑทเสเต สภาวโต (โดยสภาวธรรมมี ๑๔) โดยกระทำปัสสัทธิทั้งสอง[คือกายปัสสัทธิและจิตตปัสสัทธิ]ให้รวมเป็นหนึ่งโดยความเป็นปัสสัทธิเหมือนกัน

คำว่า สตตธา (มี ๗) คือ มี ๗ ด้วยการจำแนกตามสติปัฏฐาน ๔ และสัมมปปธาน ๔ เป็นต้นที่กล่าวไว้แล้ว

๔๐. บัดนี้ ท่านกล่าวว่า สงกปปปสฺสทุธิ จ เป็นต้น เพื่อแสดงถึงความต่างกันแห่งฐานะของกิจ ๑๔ อย่าง

(๒๒๖) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “พระอนุรุทธาจารย์กล่าวว่า สตตธา ตตฺถ สงคโห (การประมวลธรรมฝ่ายตรัสรู้นั้นมี ๗) แล้วกล่าวคาถาว่า สงกปปปสฺสทุธิ จ เป็นต้น เพื่ออธิบายข้อความดังกล่าว” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะองค์ธรรม ๗ อย่างไม่มีในคาถานั้น

ธรรม ๙ อย่างปรากฏทีเดียว คือ สังกัปปะ และวิรติ ๓ ปรากฏทีเดียวในองค์ของมรรค

ปัสสัทธิ ปิติและอุเบกขาปรากฏทีเดียวในโพชฌงค์

ฉันทะและจิตตะปรากฏทีเดียวในอิทธิบาท

วิริยะอย่างหนึ่งปรากฏ ๙ ที่ด้วยประเภทของสัมมปปธาน ๔ อิทธิบาท อินทรีย์ พละ โพชฌงค์ และองค์ของมรรค

สตಿಯ่างหนึ่งปรากฏ ๘ ที่ด้วยประเภทของสติปัฏฐาน ๔ อินทรีย์ พละ โพชฌงค์ และองค์ของมรรค

สมาธิอย่างหนึ่งปรากฏ ๔ ที่ด้วยประเภทของอินทรีย์ พละ โพชฌงค์ และองค์ของมรรค

ปัญญาอย่างหนึ่งปรากฏ ๕ ที่ด้วยประเภทของอิทธิบาท อินทรีย์ พละ โพชฌงค์ และองค์ของมรรค

ศรัทธาอย่างหนึ่งปรากฏ ๒ ที่ด้วยประเภทของอินทรีย์และพละ

๔๑. ธรรม ๓๗ อย่างมีอารมณ์และขณะต่างกันในเรื่องแรก[เมื่อเกิดวิปัสสนาญาณ] แต่ในขณะที่เกิดมรรคผล วิริยะซึ่งปรากฏ ๙ ที่รับพระนิพพานเป็นอารมณ์เหมือนกัน ย่อมเป็นไปคราวหนึ่งทำให้กิจ ๙ อย่างสำเร็จได้ด้วยการกำจัดเหตุปัจจัยของอกุศลธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับตน ธรรมซึ่งปรากฏ ๘ ที่เป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน ธรรมเหล่านั้นจึงปรากฏพร้อมกันหมด ใน[โลกุตตร]จิตดวงหนึ่งในขณะเดียวกัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สัพเพ โลกุตตเร โหนติ (โพธิปักขิยธรรมทั้งหมดย่อมปรากฏในโลกุตตรจิต)

ในคำว่า น วา สงฺกปปีติโย (สังกับปะและปีติย่อมไม่ปรากฏในโลกุตตรจิตเป็นบางครั้ง) นี้ คำว่า วา (เป็นบางครั้ง) มีความหมายเหมือนคำว่า กวาจิ (ในบางคราว) หมายความว่า สังกับปะบางครั้งย่อมไม่ปรากฏในโลกุตตรจิตที่ประกอบกับหุตติยฌานเป็นต้น ส่วนปีติบางครั้งไม่ปรากฏในโลกุตตรจิตที่ประกอบกับจตุตถฌานเป็นต้น

คำว่า โลกียะปิ (ในโลกียจิต) คือ ในกุศลจิตและกิริยาจิตที่เป็นโลกียะมีกามาวจรกุศลเป็นต้นซึ่งเป็นไปด้วยการชำระศีลให้หมดจด

คำว่า ยถาโยคํ (ตามสมควร) มีความหมายว่า ตามสมควรแก่วิรติ ๓ เป็นต้นที่ควรประกอบในกิจคือการชำระศีล การเจริญสมณะ และการกำหนดรู้นามรูปเป็นต้น

บาทคาถาว่า จพฺปิสฺสุทฺธิปฺปวตฺตติยํ (ในเวลาทีวิสุทธิ ๖ ปรากฏขึ้น) มีความหมายว่า ในเวลาทีวิสุทธิ ๖ มีศีลวิสุทธิเป็นต้นปรากฏตามลำดับ

ด้วยกาลานี้ พระอนุรุทธาจารย์ได้แสดงว่า ศรัทธาและสติเป็นต้นในปาริสุทธิศีล ๔ อันบุคคลอบรมอยู่เพื่อความเป็นที่ตั้งของมรรคผลในปัจจุบันชาติ ย่อมนับเข้าในโพธิปักขิยธรรม ศรัทธาและสติเป็นต้นในมหัคคตฌานที่บุคคลทำให้เกิดขึ้นเพื่อความเป็นบาทของมรรคก็เช่นเดียวกัน ดังพระพุทธวจนะในโพชฌังคสังยุตว่า

เอวํ ภาวีโต โข กุณฺทลีย อินฺทริยสํวโร ตีณิ สุจฺจิตานิ ปริปุเรติ. เอวํ ภาวิตานิ ตีณิ สุจฺจิตานิ จตฺตารโ สติปฏฺจฺจาเน ปริปุเรนฺติ. เอวํ ภาวิตา จตฺตารโ สติปฏฺจฺจํนา สตฺต โพชฌนฺเค ปริปุเรนฺติ. เอวํ ภาวิตา สตฺต โพชฌนฺคา วิชฺชาวิมุตฺติโย ปริปุเรนฺติ.^{๔๕}

“ดูกรกุณฺทลียะ อินฺทริยสังวรที่อบรมแล้วเช่นนี้ ย่อมยังสุจฺจิต ๓ ให้เต็ม สุจฺจิต ๓ ที่อบรมเช่นนี้ ย่อมยังสติปฏฺจฺจํ ๔ ให้เต็ม สติปฏฺจฺจํ ๔ ที่อบรมแล้วเช่นนี้ ย่อมยังโพชฌนค์ ๗ ให้เต็ม โพชฌนค์ ๗ ที่อบรมแล้วเช่นนี้ ย่อมยังมรรคผลให้เต็ม”

ในคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า

น เกวลํ พลววิปสฺสนามคฺคผลํ เอว โพชฌนฺเค อุตฺตรนฺติ. วิปสฺสณาปาทก-
กสิณชฺฌานอานาปานาสุภพหฺมวิหารชฺฌานํสุปิ อุตฺตรนฺติ.^{๔๖}

“วิปัสสนาที่มีกำลังมิได้ก่อให้เกิดโพชฌนค์ในมรรคผลอย่างเดียว แต่ยังก่อให้เกิดโพชฌนค์ในกสิณฌาน อานาปานฌาน อสุภฌาน และพรหมวิหารฌานที่เป็นบาทของวิปัสสนา”

อธิบายการประมวลธรรมทั้งหมด (สรพสังคหะ)

๔๒. ในหมวดธรรมทั้งหมด คำว่า ปญฺจกฺขนฺธา มีความหมายว่า กอง ๕ อย่าง

รูปขันธ์ คือ กองรูปที่จำแนกเป็นประเภท ๑๑ อย่างมีรูปอดีตเป็นต้น หมายถึงรูปธรรมที่รวบรวมด้วยญาณกระทำให้เป็นกองในลักษณะแปรปรวนอย่างเดียวกัน

[รูปขันธ์ แปลว่า กองรูป มี ๑๑ อย่าง คือ รูปอดีต รูปอนาคต รูปปัจจุบัน รูปภายใน รูปภายนอก รูปหยาบ รูปละเอียด รูปทรม รูปประณีต รูปไกล และรูปใกล้ พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า รูปขันธ์ (กองรูป) เพราะมีลักษณะแปรปรวนเหมือนกัน]

เช่นเดียวกันนี้ เวทนาและสัญญาที่จำแนกประเภทเป็นอดีตเป็นต้นซึ่งรวบรวมไว้เป็นกองด้วยลักษณะความรู้สึกและความหมายรู้อย่างเดียวกัน ชื่อว่า เวทนาชั้น

สัญญาชั้น

สังขาร คือ ธรรมที่มาประชุมกันแล้วปรุงแต่ง หมายถึง ผัสสะและเจตนาเป็นต้น ธรรมเหล่านั้นมาประชุมร่วมกันในอุปบัติวาร ๖ (ทวารทั้ง ๖ ที่เป็นที่เกิดของวิถิจิตมี จักขุทวารเป็นต้น) หรือในกรรมทวาร ๓ (ทวารที่ก่อให้เกิดกรรมมีกายทวารเป็นต้น) ย่อม ปรุงแต่งกิจทั้งหมด มีการเห็นและการได้ยินเป็นต้นซึ่งเป็นกิจทั่วไป หรือกิจทางกายวาจา ใจ หรือการนอน การนั่ง การยืน การเดิน การพูด และการนึกคิดเป็นต้น ด้วยหน้าที่ของตนๆ ซึ่งมีการสัมผัสและความตั้งใจเป็นต้น ดังพระพุทธวาทะในสังยุตตนิกายว่า

กิญจ ภิกขเว สงฺขารे วเทถ. สงฺขตํ อภิสงฺขโรนฺตติ โข ภิกขเว ตสฺมา สงฺขาราคิ วุจฺจนฺติ. กิญจ สงฺขตํ อภิสงฺขโรนฺติ, รูปํ รูปตถาย สงฺขตํ อภิสงฺขโรนฺติ. เวทนํ เวทนตถาย สงฺขตํ อภิสงฺขโรนฺติ. สมฺมํ สมฺมตถาย สงฺขตมภิสงฺขโรนฺติ. สงฺขารे สงฺขารตถาย สงฺขตมภิสงฺขโรนฺติ. วิญฺญาณํ วิญฺญาณตถาย สงฺขตมภิสงฺขโรนฺตติ. สงฺขตมภิสงฺขโรนฺตติ โข ภิกขเว ตสฺมา สงฺขาราคิ วุจฺจนฺติ.^{๕๐}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เหตุใดจึงเรียกว่า สังขาร เพราะปรุงแต่งผลธรรมจึงเรียกว่า สังขาร ปรุงแต่งผลธรรมอะไร ปรุงแต่งผลธรรมคือรูปเพื่อให้เกิดรูป ปรุงแต่งผลธรรมคือเวทนาเพื่อให้เกิดเวทนา ปรุงแต่งผลธรรมคือสัญญาเพื่อให้เกิดสัญญา ปรุงแต่งผลธรรมคือสังขารเพื่อให้เกิดสังขาร ปรุงแต่งผลธรรมคือวิญญานเพื่อให้เกิดวิญญาน”

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า “ปรุงแต่งผลธรรมคือรูปเพื่อให้เกิดรูป” มีความหมายว่า ความเปลี่ยนแปลงของรูปใดๆ ที่เป็นไปด้วยการนอนและการนั่งเป็นต้น บุคคลย่อมปรารถนา ในกาลใดๆ สังขารย่อมปรุงแต่งผลธรรมคือความเปลี่ยนแปลงของรูปนั้นๆ ด้วยการเปลี่ยน อิริยาบถเป็นต้นเพื่อก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงของรูปนั้นๆ การประกอบความโดยรวมเอา รูปภายนอกที่เป็นเครื่องอุปโภคบริโภคทั้งหมดมีของเคียงของกินเป็นต้น ผ้าและเครื่องประดับ เป็นต้น หรือเตียง ตั่ง เรือน และรถเป็นต้น ย่อมสมควรอีกด้วย

เวทนาทั้งหมดที่ปรากฏในปัจจุบันภพหรือสัมปรายภพ ชื่อว่า เวทนา บุคคลเมื่อปรุงแต่งผลธรรมคือเวทนาซึ่งปรากฏในปัจจุบันภพ ย่อมปรุงแต่งด้วยการทำให้สำเร็จสิ่งที่ก่อให้เกิดเวทนานั้นๆ มีจิตรกรรม การพ้อนรำ และการขับร้องเป็นต้น และเมื่อปรุงแต่งเวทนาที่จะเกิดขึ้นในสัมปรายภพ ย่อมปรุงแต่งด้วยความปรารถนาเวทนานั้นๆ ที่เป็นสมบัติของมนุษย์หรือเป็นทิพย์ แล้วบำเพ็ญทานและศีลเป็นต้น

สัญญา สังขาร และวิญญาณอื่นก็มีนัยเดียวกัน

[คำว่า สงฺขาร สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + กร ธาตุ + ณ ปัจจัย สํ อุปสรรคมีอรรถว่า “ประชุม” ส่วน กร ธาตุมีอรรถว่า “กระทำ, ปรุงแต่ง” คำว่า สังขาร จึงมีความหมายว่า ธรรมที่มาร่วมกันแล้วปรุงแต่ง]

พึงอธิบายความในสังขารชั้นโดยทราบความเป็นไปของโลกทั้งหมดด้วยนัยว่า ย่อมปรุงแต่งผัสสะเพื่อก่อให้เกิดผัสสะ ปรุงแต่งเจตนาเพื่อก่อให้เกิดเจตนา เป็นต้น หรือด้วยนัยว่า ย่อมปรุงแต่งทานเพื่อก่อให้เกิดบุญในทาน ปรุงแต่งศีลเพื่อก่อให้เกิดบุญในศีล ปรุงแต่งปาณาติบาตเพื่อก่อให้เกิดบาปในปาณาติบาต เป็นต้น

ถามว่า : เหตุใดเวทนาและสัญญาจึงกล่าวแยกไว้[ว่าเป็นเวทนาชั้นและสัญญาชั้น] โดยไม่กล่าวถึงธรรมเป็นต้นว่าเจตนา วิตก โลภะและสัทธา สติ หรือปัญญา ที่ปรากฏในสังขารชั้นโดยความเป็นชั้นเฉพาะ

ตอบว่า : อุปมาเหมือนหมอยาผู้ฉลาดได้รวบรวมรากไม้เพื่อทำยาไว้แล้ว เมื่อจะบดเป็นผงได้สังเกตว่ารากไม้เหล่านี้ รากนี้แม้จะใหญ่ก็อ่อน รากนี้แม้จะเล็กก็แข็ง จึงเลือกเฉพาะรากไม้ที่แข็งแล้วทุบให้แหลกละเอียดก่อน และนำรากไม้อ่อนที่เหลือทั้งหมดผสมเข้ากันทุบให้ละเอียด ต่อมาจึงนำทั้งหมดมาบดตำในครกหินให้เป็นผงแล้วนำไปใช้ในเภสัชกรรม เมื่อเขากระทำเช่นนี้ย่อมไม่ลำบาก ฉนใด พระผู้มีพระภาคทรงทราบาทเวทนาและมนุษย์ทั้งหลายผู้ชวนชวายเป็นละวิปลาสในความเที่ยง เป็นสุข และเป็นอัตตา โดยยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ในนามธรรมกับรูปธรรม จักลำบากในธรรมทั้งสามในเมื่อพระองค์

ไม่ทรงจำแนก จึงยกธรรมสามอย่างในนามธรรมคือเวทนา สัญญา และสังขารขึ้นแสดง
ตั้งเป็นชื่อชั้นหนึ่งๆ ไว้โดยเฉพาะ ฉะนั้น

ความพิสดารว่า เมื่อน้ำมีอยู่ ผูกปลาย่อมไม่เบื่อหน่าย แต่เมื่อน้ำไม่มี ย่อม
เบื่อหน่ายโดยแท้ หรือหมู่ผึ้งภมรย่อมไม่เบื่อหน่ายในป่าที่ได้รับน้ำเกสรและน้ำผลไม้ แต่เมื่อ
ไม่ได้รับอยู่ย่อมเบื่อหน่ายโดยแท้ ฉนใด ที่พึงอื่นอันเสมอกับเวทนาซึ่งเหล่าสัตว์หมายรู้
เป็นสุขหาไม่ ฉนนั้น เหล่าสัตว์ผู้ยินดีสมบัติของมนุษย์ เทวดา และพรหมอยู่ ย่อม
เพลิดเพลินเพื่อสุขเวทนานั่นเอง ถ้าบุคคลได้รับสุขเวทนาตามต้องการโดยปราศจากสมบัติได้
ใครจะพึงใจสมบัติเหล่านั้น

เช่นเดียวกันนี้ เหล่าสัตว์เมื่อปรุ่แต่งผลธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่มีในปัจจุบัน
ภพหรือสัมปรายภพด้วยธรรมที่เป็นสังขารชั้นเป็นต้นว่าผัสสะและเจตนา วิตก วิจารณ์ และ
วิริยะ โลภะและโทสะ สัทธา สติ และปัญญา ย่อมปรุ่แต่งเพื่อสุขเวทนา ถ้าบุคคลได้รับสุข
ตามต้องการโดยปราศจากการปรุ่แต่งเช่นนั้นได้ ธรรมเหล่านั้นก็หาประโยชน์ได้ แล้วใคร
จักปรุ่แต่งธรรมดังกล่าว

โดยประการดังนี้ ในธรรมที่ชาวโลกหมายรู้ว่าเป็นสุข เหล่าสัตว์สำคัญเวทนาว่า
เป็นสุขอันถึงความยิ่งยวด พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงชั้นโดยกระทำเวทนานั้นให้เป็น
ชั้นเฉพาะอย่างหนึ่ง

เช่นเดียวกันนี้ ในที่พึงซึ่งเหล่าสัตว์หมายรู้ว่าเป็นอตฺตา ไม่มีที่พึงใดเสมอกับ
สัญญา หมายความว่า เหล่าสัตว์นั้นๆ หลายประเภท หมายรู้สิ่งที่ควรรู้ทุกอย่างในวิสัยของตนๆ
ด้วยสัญญาแล้วถึงความเป็นผู้รู้ เมื่อถึงความเป็นผู้รู้อยู่ ย่อมเที่ยวไปกระทำสัญญาที่[บุุชน]
สมมุติว่าเป็นปัญญาในโลกให้เป็นอตฺตาอย่างยิ่งเช่นนี้ว่า “เรารู้เท่าที่คนอื่นรู้ ใครจะเลิศกว่าเรา”
โดยประการดังนี้ ในบรรดาธรรมที่ชาวโลกหมายรู้ว่าเป็นอตฺตา สัญญาเป็นสิ่งที่เหล่าสัตว์
สำคัญว่าเป็นอตฺตาอันถึงความยิ่งยวด พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงชั้นโดยกระทำสัญญา
ให้เป็นชั้นเฉพาะอย่างหนึ่ง

เช่นเดียวกันนี้ ในที่พึงซึ่งเหล่าสัตว์หมายรู้ว่าเป็นสิ่งเที่ยง ไม่มีที่พึงใดเสมอ

กับจิต หมายความว่า เหล่าสัตว์ย่อมสำคัญว่าความสุขทุกข์ไม่เที่ยง ทุกข์ย่อมไม่มีแก่ผู้บรรลुสุข สุขย่อมไม่มีแก่ผู้ถึงทุกข์ สัญญาไม่เที่ยง บางครั้งหลงลืม บางครั้งก็ไม่หลงลืม วิริยะไม่เที่ยง บางครั้งอุตสาหะ บางครั้งย่อท้อ ความโลภไม่เที่ยง เกิดขึ้นในบางครั้ง ไม่เกิดในบางครั้ง ความโกรธไม่เที่ยง เกิดขึ้นในบางครั้ง ไม่เกิดในบางครั้ง สัทธาไม่เที่ยง บางครั้งมีจิตเลื่อมใส บางครั้งไม่เลื่อมใส หรือปัญญาไม่เที่ยง บางครั้งรู้ข้อความที่ควรรู้ได้ บางครั้งก็รู้ไม่ได้ ความไม่เที่ยงของเจตสิกธรรมประจักษ์ชัดแก่ชนชาวโลกบางคนอย่างนี้

แต่ความไม่เที่ยงของจิตไม่ประจักษ์ เพราะว่าเหล่าสัตว์มักไม่สำคัญว่าจิตเป็นธรรมชาติไม่เที่ยง เกิดขึ้นบ้าง ดับไปบ้าง แต่มักสำคัญว่าจิตเที่ยงโดยดำริว่า จิตปรากฏอยู่เสมอ มีสุขบ้าง มีทุกข์บ้าง

โดยประการดังนี้ในธรรมที่ชาวโลกหมายรู้ว่าเที่ยง จิตเป็นสภาพที่เหล่าสัตว์สำคัญว่าเที่ยงอย่างยิ่งยวด ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงชั้นนี้โดยกระทำจิตให้เป็นชั้นพิเศษอย่างหนึ่ง

(๒๒๗) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่ “ชั้น ๕ เท่านั้น ตรัสไว้โดยจำแนกตามนัยของภาชนะ โภชนะ กับข้าว พอคั่ว และผู้บริโภค” เมื่อจะอธิบายข้อความนั้นได้กล่าวว่า “รูปเหมือนกับภาชนะ เพราะเป็นที่อาศัยของเวทนา เวทนาเหมือนโภชนะ เพราะเป็นสิ่งพึงบริโภค สัญญาเหมือนกับข้าว เพราะเป็นเหตุให้ได้รับความพอใจด้วยเวทนา สังขารเหมือนพอคั่ว เพราะปรุงแต่ง ส่วนวิญญาณเหมือนคนบริโภค เพราะเข้าไปบริโภค[อารมณ์] ความประจักษ์ชัดแห่งข้อความที่ประสงค์แล้วย่อมมีด้วยชั้นนี้เพียงเท่านี้ พระพุทธองค์จึงตรัสชั้น ๕ ไว้” ข้อความนั้นไม่พึงเชื่อถือเป็นสาระ เพราะไม่พบในคัมภีร์อรรถกถา^{๔๐} เกี่ยวกับการตัดสินข้อที่ชั้นนี้มีจำนวนมาก แต่ปรากฏในฐานะแสดงการเปรียบเทียบ ทั้งไม่ควรกล่าวว่าพระผู้มีพระภาคทรงแสดงชั้น ๕ เท่านั้นโดยหมายถึงความประจักษ์ชัดแห่งประเภทมีภาชนะเป็นต้น เนื่องจากข้อความดังกล่าวหาประโยชน์มิได้

(๒๒๘) ความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “ลำดับในการแสดงก็มีเหตุอย่างนี้ เพราะทรงมุ่งหมายจะแสดงตามลำดับของภาชนะ โภชนะ กับข้าว พอคั่ว และผู้บริโภค” ข้อความนั้นก็หาสาระมิได้

๔๓. อุปาทานชั้น ๕ คือ ชั้นที่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน ๔

ธรรมที่มีอาสวะและไม่มีอาสวะ เรียกว่า ชั้น ๕ ด้วยอำนาจของการรวบรวมธรรมที่มีสภาวะเหมือนกันทั้งหมด ส่วนธรรมที่เกิดร่วมกับอาสวะเท่านั้น เรียกว่า อุปาทาน-ชั้น ๕ ด้วยอำนาจของการกำหนดอารมณ์ของวิปัสสนา

๔๔. อายตนะ คือ สภาพชวนชวายยิ่ง กล่าวคือ สภาพที่เหมือนชวนชวายยิ่ง เพื่อความเกิดขึ้นแห่งผลของตน

คำว่า อายตนะ เมื่อปรากฏในทวารภายใน ๖ ทวารย่อมเป็นไปในอรรถว่า “แดนเกิด ที่อยู่ และที่แผ่ไป” เมื่อปรากฏในทวารภายนอกทั้ง ๖ ย่อมเป็นไปในอรรถว่า “ที่ชุมนุม” เมื่อปรากฏในทวารทั้ง ๒ ย่อมเป็นไปในอรรถว่า “เหตุ”

[คำว่า อายตนะ มีความหมาย ๖ ประการ คือ

- ธรรมที่ชวนชวายยิ่ง หมายถึง อายตนะภายในและภายนอก ๑๒ = อายตนะดีดีอายตนะนิ (กัตตุสารถะ อา อุปสรรคมีอรรถว่า ยิ่ง)

- แดนเกิด หมายถึง อายตนะภายใน ๖
- ที่อยู่ หมายถึง อายตนะภายใน ๖
- ที่แผ่ไป หมายถึง อายตนะภายใน ๖
- ที่ชุมนุม หมายถึง อายตนะภายนอก ๖
- เหตุ หมายถึง อายตนะภายในและภายนอก ๑๒

อายตนะ ศัพท์ที่เป็นไปในอรรถที่ ๒-๖ เรียกว่า อนิปันนปาฏิปทิกะ คือ บทที่ไม่มีรากศัพท์และวิเคราะห์ศัพท์ตามหลักภาษาไม่ได้]

ธรรมคือจิตและเจตสิกเมื่อเกิดขึ้นร่วมกันเสมอในภพหนึ่งหรือในสงสารที่ไม่ปรากฏเบื้องต้น ย่อมเกิดในฐานะคือทวาร ๖ มีจักขุทวารเป็นต้น ไม่เกิดในที่อื่น แม้อาศัยอยู่ด้วยการติดตามกระแสจิต ก็อยู่ที่ทวาร ๖ ไม่อยู่ในที่อื่น แม้ปรากฏเหมือนแผ่ไป ก็เป็นไปในทวาร ๖ ไม่แผ่ไปในที่อื่น ดังนั้น จักขุทวารเป็นต้นจึงได้ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นแดนเกิดที่อยู่ และที่แผ่ไป ทั้งควรกล่าวอีกเหมือนชื่อว่า เทวอายตนะ (เทวาลัย) เพราะเป็นที่พำนักของเทวดา

เมื่อต้นไม้แข็งแรงมีดอกผลสมบูรณ์ ผุ่่งนจากทิศนั้นๆ ย่อมมาประชุมกันเสมอ เพื่อหลีกเร้นจากภัยและหาอาหาร ฉันทไศ ธรรมคือจิตและเจตสิกย่อมมาประชุมกันเสมอ ในที่นั้นๆ ที่ใดที่หนึ่งใน ๖ แห่งมีรูปเป็นต้นเพื่อรับรู้อารมณ์ ฉันทนั้น ทวาร ๖ มีรูปเป็นต้น จึงชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นที่ประชุม

ทวารทั้งสอง[คือทวารภายในและทวารภายนอก] ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็น เหตุเกิดของจิตและเจตสิก

จักขายตนะ หมายถึง อายตนะคือจักขุ

โสตายตนะเป็นต้นที่เหลือ ก็เช่นเดียวกัน

จักขายตนะและโสตายตนะย่อมปรากฏแก่เหล่าสัตว์ เพราะมีอุปการะมากในกิริยา ที่เป็นประโยชน์และแผ่ไปในกามภูมิและรูปภูมิ พระพุทธองค์จึงตรัสไว้ก่อน

ต่อจากนั้นตรัสหานายตนะไว้ เพราะอยู่ใกล้กับอายตนะทั้งสองนั้น

หลังจากนั้นจึงตรัสชี้หายตนะ อายตนะ ๔ อย่างนี้ชื่อว่า อายตนะเฉพาะที่

กายายตนะซึ่งแผ่ไปทั่วร่างกายทั้งหมดได้รับการตรัสไว้ถัดจากนั้น

ต่อมาจึงตรัสหมายตนะที่รับรู้อารมณ์ของอายตนะทั้งหมด

ส่วนอายตนะภายนอกอื่น ตรัสไว้ตามลำดับของอายตนะภายใน เพราะเป็นอารมณ์ ของอายตนะภายในเหล่านั้น

๔๕. ธาตุ คือ ธรรมชาติทรงสภาวะของตนไว้ โดยไม่คล้อยตามอำนาจของใครๆ คือบุคคล สัตว์ มนุษย์ เทวดา หรือพรหม

อีกนัยหนึ่ง **ธาตุ** คือ ธรรมที่ถูกกำหนดไว้ตามสภาวะ เพราะถูกกำหนดไว้เป็น อย่างๆ

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **ธาตุ** เพราะมีสภาพไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่ชีวะ (วิญญาน)

ในพากย์นั้น คำว่า “เพราะมีสภาพไม่ใช่สัตว์” คือ เพราะมีสภาพที่ไม่มีอาการของ สัตว์และไม่มีหน้าที่ของสัตว์

[คำว่า ธาตุ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ธรรมที่ทรงสภาวะของตนไว้ = อตตโน สภาว ธาเรนตติ ธาตุโย (กัตตุสภาระ ธร ธาตุมีอรรถว่า ทรงไว้)

- ธรรมที่ถูกกำหนดไว้ตามสภาวะ = ยถาสภาว ธาเรียนติ สลลขียนติ ววตถปิยนตติ ธาตุโย (กรรมสภาระ ธร ธาตุมีอรรถว่า กำหนด)

- ธรรมที่ไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่ชีวะ ตามนัยนี้เรียกว่า อนิพันนปาฏิทิกะ คือ บทที่ไม่มีรากศัพท์และวิเคราะห์ศัพท์ตามหลักภาษาไม่ได้]

ถามว่า : อะไรคืออาการของสัตว์ อะไรคือหน้าที่ของสัตว์

ตอบว่า : อาการของสัตว์ คือการประกอบด้วยชีวะ ส่วนหน้าที่ของสัตว์ คือความพยายามขวนขวาย

คำว่า “เพราะมีสภาพไม่ใช่ชีวะ” คือ เพราะมีสภาพไม่ใช่ชีวะที่เชื่อถือกันอย่างนี้ว่า วิญญาณหนึ่งย่อมเป็นไปไม่ขาดสูญตราบจนยังไม่วายชนม์ในภพหนึ่ง หรือสงสารยังไม่จบสิ้นในภพชาติต่อๆ มา

ธรรมคือจักขายตนะเป็นต้นไม่มีอาการและหน้าที่ของสัตว์ โดยประการทั้งปวง ไม่ใช่ชีวะ และไม่ประกอบด้วยชีวะ โดยประการดังนี้ จักขายตนะเป็นต้นได้ชื่อว่า ธาตุ เพราะมีสภาพไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่ชีวะ

ส่วนการเปรียบลักษณะของธาตุกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า

“จักขุธาตุเหมือนหน้ากลอง รูปธาตุเหมือนไม้ตีกลอง จักขุวิญญาณธาตุเหมือนเสียง

เช่นเดียวกันนี้ จักขุธาตุเหมือนผิวกระจก รูปธาตุเหมือนใบหน้า จักขุวิญญาณธาตุเหมือนเงาหน้าในกระจก

อีกนัยหนึ่ง จักขุธาตุเหมือนเครื่องบดอ้อยหรือเครื่องบดงา รูปธาตุเหมือนท่อนอ้อยหรืองาในแท่นบด จักขุวิญญาณธาตุเหมือนน้ำอ้อยหรือน้ำมัน

เช่นเดียวกันนี้ จักขุธาตุเหมือนกล่องไม้ขีดไฟ รูปธาตุเหมือนไม้ขีดไฟ จักขุวิญญาณธาตุเหมือนไฟ

โสตวิญญูณธาตุเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

ส่วนมโนธาตุ[คือปัญจทวารวิชชชจิตและสัมปฏิจจนจิต]เป็นจิตที่เกิดก่อนและหลัง จักขวิญญูณธาตุเป็นต้นตามสมควร”^{๔๖}

มโนวิญญูณธาตุเหมือนลิงป่าเพราะละอารมณ์ที่รับไว้แล้วถือเอาอารมณ์อื่นเหมือน ม้ากระจอกเพราะฝึกลาย เหมือนท่อนไม้ที่โยนขึ้นไปสู่อากาศเพราะตกไปในอารมณ์ที่ตน ปรารถนานั้นๆ และเหมือนนักแสดงในโรงละครเพราะก่อปรด้วยกิเลสหน้ำการมีความโลภ และความโกรธเป็นต้น

ในบรรดาธรรมธาตุ เวทนาขันธ์เหมือนหอกหลาว

สัญญาขันธ์และสังขารขันธ์เหมือนคนป่วยเพราะมีเวทนาที่เหมือนหอกหลาว

อีกนัยหนึ่ง สัญญาของปุถุชนเหมือนกำมือเปล่าเพราะก่อให้เกิดทุกข์คือความ ต้องการ[ไม่มีที่สุด] และเหมือนเนื้อในป่า[ที่สำคัญหุ่่นไ่กว่าเป็นคน]เพราะยึดเอาอารมณ์ที่ ไม่มีจริงไว้

สังขารเหมือนบุรุษผู้จับคนอื่นโยนเข้าไปในหลุมถ่านเพลิงเพราะขัดเหล่าสัตว์ไปสู่การปฏิสนธิ เหมือนโจรผู้ติดตามราชบุรุษเพราะติดตามชาติทุกข์ และเหมือนพันธุ์พืช ของต้นไม้พิษเพราะเป็นเหตุให้เกิดกระแสขันธ์ที่นำโทษทั้งหมดมาให้

รูปเหมือนคมมีดเพราะเป็นเหตุให้เกิดอันตรายนานัปการ

ส่วนอสังขตธาตุเป็นสภาพไม่ตาย สงบ และเหมือนแดนเกษม

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะอสังขตธาตุเป็นปฏิปักษ์ต่อโทษทั้งหมด

๔๖. คำว่า อริยสัจจานี (อริยสัจ) นี้ มีความหมายว่า **สัจจะ** คือ สภาพของธรรม ที่มีจริง

คำว่า สนตสส แปลว่า มีจริง คือ แน่แท้ ไม่แปรปรวน

ถามว่า : ชื่อว่า สัจจะ เพราะมีสภาพอย่างไร

ตอบว่า : ชื่อว่า สัจจะ เพราะมีสภาพเที่ยงแท้ไม่แปรเป็นอื่น โดยแท้จริงแล้ว ความเป็นทุกข์ของจักขุเป็นสิ่งที่เที่ยงแท้ไม่เป็นอย่างอื่น เพราะบีบคั้นบุคคลผู้มีทุกข์ด้วยทุกข์ ๓ อย่างคือ ทุกขทุกข์ (ทุกข์อย่างแท้จริง) สังขารทุกข์ (ทุกข์ปรุงแต่ง) และวิปริณามทุกข์ (ทุกข์แปรปรวน)

สังขารทุกข์ คือ ทุกข์ที่ปรุงแต่งกรรมนั้นๆ ไว้ก่อนล่วงหน้าเพื่อให้เกิดรูปนาม อันเป็นผลจากกรรม และคือทุกข์ที่ปรุงแต่งอตุ จิตกับอาหารนั้นๆ ไว้ล่วงหน้าก่อน เพื่อให้เกิดอตุรูปเป็นต้น แม้จักขุของรูปพรหมย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้เสวยทุกข์ซึ่งปรุงแต่งกรรมอันยิ่งใหญ่ คือการเจริญฌานในภวก่อน มิได้เกิดขึ้นโดยประการอื่น ส่วนจักขุของเหล่าสัตว์ในกามภูมิ แม้เกิดขึ้นจากสังขารทุกข์คือกรรมในภวก่อน ก็เกิดแก่ผู้เสวยสังขารทุกข์มีอาหารเป็นต้น และทุกข์บำรุงรักษาเพื่อให้เป็นไปได้อดลัดชีพ มิได้เกิดขึ้นโดยประการอื่น และเมื่อเกิดขึ้นอยู่ จักขุย่อมวิบัติไปในกาลใดกาลหนึ่งเมื่อมีปัจจัยบกพร่องหรือมีอันตรายมาปรากฏ เมื่อถึงเวลาเสียชีวิต จักขุย่อมวิบัติไปโดยแท้ ดังนั้น สังขารทุกข์ของผู้ยินดีจักขุและปรุงแต่งกรรมปัจจัยมีอาหารเป็นต้น หรือการบำรุงรักษาสำหรับจักขุ จึงไม่หมดสิ้นไปในสงสารที่ไม่ปรากฏเบื้องต้น โดยประการดังนี้ จักขุทั้งหมดย่อมบีบคั้นบุคคลด้วยสังขารทุกข์อันไม่มีขอบเขตเสมอ ทั้งหมดนี้เป็นสังขารทุกข์ของจักขุ

จักขุมีสภาพวิบัติเสมอในกาลใดกาลหนึ่งเมื่อมีปัจจัยบกพร่องหรือมีอันตรายมาปรากฏ **วิปริณามทุกข์** จึงหมายถึงทุกข์ในการแสวงหาปัจจัยก่อนล่วงหน้าด้วยความกลัวว่า จักขุจะวิบัติ ทุกข์ในการจัดการรักษาคุ้มครองดูแล และทุกข์มีความเศร้าโศกคร่ำครวญเป็นต้นเพราะเห็นเหตุแห่งความวิบัติหรือในขณะที่จักขุวิบัติอยู่หรือว่าวิบัติแล้ว โดยประการดังนี้ จักขุทั้งหมดย่อมบีบคั้นบุคคลด้วยวิปริณามทุกข์อันไม่มีขอบเขตเสมอ ทั้งหมดนี้เป็นวิปริณามทุกข์ของจักขุ

ทุกขทุกข์ ย่อมสำเร็จด้วยทุกข์ทั้งสอง

[หมายความว่า เมื่อบุคคลกระทำการปรุ้งแต่งมีการไถนาหรือเลี้ยงโคเป็นต้น หรือจัดการรักษาคุ้มครองดูแล ทุกขทุกข์ที่เป็นความลำบากกายและใจย่อมเกิดในขณะนั้น]

จักขุย่อมบีบคั้นบุคคลผู้มีจักขุด้วยทุกข์ ๓ อย่าง คือทุกข์ทุกข์ สังขารทุกข์ และวิปริณามทุกข์ ความบีบคั้นเช่นนั้นของจักขุเป็นความจริง ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่น จักขุจึงชื่อว่า ทุกขสัจ

ธรรมที่เกิดในภูมิ ๓ มีโสตะเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

ถามว่า : ในสัจจะอื่น การที่โลภะเป็นเหตุแห่งทุกข์ การที่พระนิพพานเป็นความดับทุกข์ และการที่อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นทางแห่งความดับทุกข์ มีได้อย่างไร

ตอบว่า : ความโลภยังไม่ถูกกำจัดตราบได้ บุคคลย่อมยินดีจักขุเป็นต้นตราบนั้น บุคคลยินดีจักขุเป็นต้นตราบได้ ย่อมปรุ้งแต่งกรรมเป็นต้นเพื่อให้จักขุเป็นต้นปรากฏตราบนั้น บุคคลปรุ้งแต่งกรรมเป็นต้นอยู่ตราบได้ จักขุเป็นต้นย่อมปรากฏตราบนั้น จักขุเป็นต้นย่อมปรากฏตราบได้ เมื่อบุคคลยินดีจักขุเป็นต้นอยู่ ย่อมไม่พ้นจากสังขารทุกข์เป็นต้นดังที่กล่าวมาแล้ว ดังนั้น การที่โลภะเป็นเหตุแห่งทุกข์ จึงเป็นความจริง

เมื่อจักขุเป็นต้นยังมีอยู่ ทุกข์ทั้งหมดที่กล่าวแล้วย่อมเกิดขึ้นโดยแท้ แต่เมื่อไม่มีจักขุเป็นต้น ทุกข์ดังกล่าวย่อมไม่เกิดขึ้น ดังนั้น การที่พระนิพพานเป็นสภาพดับความเกิดขึ้นของจักขุเป็นต้นจึงเป็นความจริง

เช่นเดียวกันนี้ ทางแห่งความพ้นทุกข์อื่นนอกจากการขจัดโลภะย่อมไม่มี อริยมรรคมีองค์ ๘ ย่อมเกิดขึ้นกำจัดโลภะโดยตรง ดังนั้น การที่อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นทางแห่งความดับทุกข์จึงเป็นความจริง ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่น

หากเป็นตามนี้ สจฺจ ศัพท์ย่อมเป็นไปในสัจจะโดยอ้อมอีกด้วย ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า จตฺตาริ อริยสจฺจานิ (อริยสัจมี ๔)

ในประโยคนั้น ลำดับแรกใน**ทุกขสัจ** ธรรมภายในที่นับเข้าในกายของตน ชื่อว่าอริยสัจ[คือทุกข์] เพราะธรรมเหล่านั้นเป็นที่ตั้งของอัสมิมานะ (ความทะนงตนว่าเรามีอยู่) ก่อให้เกิดทุกข์ตราบที่ยังเพิกถอนมานะไม่ได้ แต่การกำหนดรู้ทุกข์ย่อมมีเพื่อกำจัดอัสมิ-

มานะเป็นหลัก ทั้งอัสมิมานะก็ตั้งอยู่ในธรรมภายใน ดังนั้น เมื่อธรรมภายในถูกกำหนดรู้แล้ว หน้าที่ของการกำหนดรู้ย่อมสำเร็จ ส่วนรูปธรรมที่ไม่มีใจครองซึ่งตรงข้ามกับธรรมภายใน และมรรคผลยกเว้นอริยมรรคมีองค์ ๘ ชื่อว่า ทุกขสัจ เพราะไม่พ้นจากความบีบคั้นโดยความเกิดขึ้นดับสลายและไม่พ้นจากสังขารทุกข์กับวิปริณามทุกข์

ในสมุทยสัจ โลภะอย่างเดียวชื่อว่า อริยสัจ[คือเหตุแห่งทุกข์] เพราะโลภะทำให้เหล่าสัตว์เกิดความเพลิดเพลนในตนและในธรรมที่เป็นอารมณ์ ย่อมทำให้ไม่เบื่อหน่ายจากทุกข์ในวัฏฏะเสมอ ญาติ มิตรสหาย ตัวตน หรือของตนที่เหมือนโลภะย่อมไม่มีแก่เหล่าสัตว์ เพราะเหตุนั้น ธรรมอื่นซึ่งก่อทุกข์ในวัฏฏะเหมือนตัณหาจึงไม่มี และไม่มีธรรมอื่นที่ละได้ยากเหมือนตัณหา แม้กุศลธรรมและอกุศลธรรมที่เกิดร่วมกับอาสวะอื่นทั้งหมด ย่อมได้ชื่อว่าสมุทยสัจเช่นกัน [เพราะก่อให้เกิดวิบากขันธ์และภวัตรูปอันเป็นทุกข์สัจ]

ถามว่า : พระพุทธเจ้าตรัสอวิชชาไว้โดยความเป็นมูลเหตุของทุกข์ในวัฏฏะทั้งหมด[ว่าสังขารย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย] จึงควรกล่าวว่าอวิชชาเป็นเหตุแห่งทุกข์มิใช่หรือ

ตอบว่า : อุปมาเหมือนคนสวนผู้ฉลาดคนหนึ่งได้รับพื้นที่อันอุดมสมบูรณ์และเมล็ดพืชนานาพันธุ์ ปลุกสวนที่คล้ายสวนนั้นวันด้วยกำลังปัญญาของตน ในการอุปมานั้น พื้นที่มีหน้าที่ดำรงเมล็ดพืชและต้นไม้ของคนสวน เมล็ดพืชมีหน้าที่ให้เกิดหน่อ ส่วนคนสวนทำหน้าที่ทุกอย่าง เพราะเขากระทำการที่ควรทำทุกอย่างในพื้นที่ เมล็ดพืช และต้นไม้ ย่อมหวังแหวนรักษาไว้โดยคิดว่านี่ของเรา และใช้สอยทรัพย์ที่เกิดจากสวน ครั้นถามว่าใครปลุกสวนนี้ สวนนี้ของใคร ย่อมกล่าวว่าคนสวนปลุกสวนนี้ สวนนี้เป็นของคนสวน ทั้งกล่าวได้ว่าคนสวนมิใช่ผู้สร้างพื้นที่ แต่เป็นผู้ปลุกเมล็ดพืช เมื่อถามว่าอะไรคือเหตุปัจจัยต่อๆ มาเพื่อให้สวนสำเร็จ ก็พึงกล่าวพื้นที่เริ่มแรก มิใช่คนสวนและเมล็ดพืช ข้อนี้ก็มิอุปมาเย็นฉนั้นเมื่อเกี่ยวกับปัจจุสมุปบาทนัย อวิชชาเท่านั้นเป็นมูลเหตุหลักในการทำให้ธรรมที่เป็นทุกข์เกิดขึ้นหรือหมดสิ้นตามเหตุปัจจัยต่อๆ มา ตัณหามิใช่มูลเหตุหลัก แต่ในสังขตคณา ตัณหาเป็นเหตุหลักในการก่อให้เกิดธรรมที่เป็นทุกข์ หาใช่อวิชชาไม่ อวิชชาจึงไม่ใช่เหตุแห่งทุกข์

ความดับกิเลสชั่วขณะและดับด้วยการข่มไว้ ชื่อว่า **นิโรธสัง** (สังจะคือนิโรธ)
พระนิพพานชื่อว่า **นิโรธอริยสัง** (อริยสังคือนิโรธ)

องค์ของมรรคในวิสุทธิ ๗ ที่เป็นโลกียะ ๖ อย่าง ชื่อว่า **มรรคสัง** (สังจะคือมรรค)
ส่วนโลกุตตรมรรคมองค์ ๘ ชื่อว่า **มรรคอริยสัง** (อริยสังคือมรรค)

ในเรื่องนี้ คำว่า อริย (ประเสริฐ) กล่าวถึงเนื้อความอันสูงสุด เนื่องจากไม่แปรผัน
เพราะเหตุใดๆ แก่บุคคลใด ในสถานที่หรือเวลาใด

ส่วนในคัมภีร์วิภาวนีแสดงเนื้อความของ สจฺจ ศัพท์ ตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์
อรรถกถา

คำว่า ทุกข์ อริยสจฺจ (อริยสังคือทุกข์) นี้ มีความหมายว่า พึงทราบความเป็น
ทุกขสังขของธรรมที่เกิดในภุมิ ๓ มีจักขุเป็นต้นด้วยสภาพ ๔ อย่างเหล่านี้ คือ มีสภาพ
บีบคั้น ถูกปรุงแต่ง เราร้อน และ แปรปรวน

ความถูกปรุงแต่งและความแปรปรวน มีนัยที่กล่าวมาแล้วในสังขารทุกข์ และ
วิปริณามทุกข์

โดยอรรถของบทมีดังนี้ คำว่า **สังขตะ** คือ ความถูกปัจจัยปรุงแต่ง ความหมาย
ก็คือ ไม่เกิดขึ้นเป็นไปโดยปราศจากทุกข์ที่ปรุงแต่งปัจจัยมีกรรมเป็นต้นซึ่งมีมาก่อน

คำว่า **วิปริณามะ** คือ ความแปรปรวนเสียสภาพ กล่าวคือ ความเสื่อมไปและ
ความดับสลาย

ในคำว่า ปิพฺพณฺฏ (มีสภาพบีบคั้น) นี้ คำว่า **ปิพฺพะ** คือ สิ่งที่ถูกบีบคั้น

อีกนัยหนึ่ง **ปิพฺพะ** คือ สิ่งบีบคั้น

อีกนัยหนึ่ง **ปิพฺพะ** คือ ความบีบคั้น

คำว่า อตฺถ โส แปลว่า สภาพ

คำว่า **ปิพฺพณฺฏะ** คือ มีสภาพบีบคั้น

[คำว่า ปิพน ใน ปิพณฺฐ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สิ่งที่ถูกบีบคั้น = ปิพิตพพนฺติ ปิพณฺ (ยุ บัจจยลงในกรรมสารณะ)
- สิ่งบีบคั้น = ปิเพตติ ปิพณฺ (ยุ บัจจยลงในกัตตุสารณะ)
- ความบีบคั้น = ปิพียเต ปิพณฺ (ยุ บัจจยลงในภาวสารณะ)]

ในข้อนั้น บุตรผู้เกิดในครรภ์ของหญิงเขี้ยวเจินางหนึ่ง เป็นผู้ถูกโรคต่างๆ บีบคั้นเสมอ ย่อมบีบคั้นมารดาด้วยทุกข์บำรุงรักษาเสมอ การที่บุตรเช่นนั้นเกิดในครรภ์ของหล่อนเหมือนดังทำหน้าที่บีบคั้นหล่อน ฉนฺได ธรรมมีจักขุเป็นต้นก็ถูกขรามรณะบีบคั้นเสมอ ย่อมบีบคั้นบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยจักขุด้วยทุกข์บำรุงรักษา การที่จักขุเป็นต้นเกิดในกระแสจิตของเขาก็เหมือนทำหน้าที่บีบคั้นเขา ฉนฺนํ นั้น ดังพระพุทธรวจนะเป็นต้นว่า

โย ภิกฺขเว จกฺขุสฺส อุปฺปาโท จิตฺติ อภินิพฺพตฺติ ปาตุภาโว. ทฺกฺขุสฺสโส อฺปฺปาโท. โรคานํ จิตฺติ ขรามรณฺสฺส ปาตุภาโว. โย ภิกฺขเว โสตฺสฺส ฆานฺสฺส ชิวฺหา ย กายสฺส มนฺสฺส อฺปฺปาโท.^{๕๓}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ปรากฏขึ้นของจักขุ มีอยู่ นี่คือการเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ความตั้งอยู่แห่งโรค ความปรากฏแห่งขรามรณะ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ปรากฏขึ้นของโสตะ...ฆานะ...ชีวหา...กายะ...มนะ”

คำว่า สนฺตาปณฺฐ (มีสภาพเร้าร้อน) มีความหมายว่า สภาพที่ร้อนรนยิ่งด้วยไฟ ๑๑ กองมีไฟราคะเป็นต้น ดังพระพุทธรวจนะว่า

จกฺขุ อาทิตฺตํ. เกณ อาทิตฺตํ. รากคฺคินา อาทิตฺตํ. โทสคฺคินา โมหคฺคินา ขาดิยา ขราย มรณเณ โสเกณ ปรีเทเวณ ทฺกฺเขณ โทมนสฺเสน อฺปายาเสน อาทิตฺตณฺติ วทามิ. โสตํ อาทิตฺตํ. ฆานํ อาทิตฺตํ. ชิวฺหา อาทิตฺตา. กาโย อาทิตฺโต. มโน อาทิตฺโต.^{๕๔}

“จักขุเร้าร้อน เร้าร้อนด้วยอะไร เรากล่าวว่าเร้าร้อนด้วยราคะ เร้าร้อนด้วยโทสะ เร้าร้อนด้วยโมหะ เร้าร้อนด้วยชาติ เร้าร้อนด้วยชรา เร้าร้อนด้วยมรณะ เร้าร้อนด้วยความเศร้าโศก เร้าร้อนด้วยความคร่ำครวญ เร้าร้อนด้วยทุกข์ เร้าร้อนด้วยโทมนัส เร้าร้อนด้วยความคับแค้นใจ โสตะเร้าร้อน...ฆานะเร้าร้อน...ชีวหาเร้าร้อน...กายะเร้าร้อน...มนะเร้าร้อน”

ศัพท์ว่า อาทีปน (เร้าร้อน) สนฺตาปน (รุ่มร้อน) และ ปรีทยหน (รื่อนรน) มีความหมายเหมือนกันในเรื่องนี้

ถามว่า : อริยมรรคย่อมบีบคั้นบุคคลยิ่งด้วยทุกข์คือการบำเพ็ญบารมีมาช้านาน และทุกข์ที่เจริญภาวนามีความหมดจดแห่งศีลเป็นต้นในชาติสุดท้าย ทั้งมีสภาพแปรปรวน เกิดดับอยู่เสมอ ดังนั้น อริยมรรคนั้นควรนับเข้าในทุกข์สักเพราะมีสภาพบีบคั้นมิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น เพราะอริยมรรคนำความสงบแห่งทุกข์ทั้งหมดมาให้ความจริงอริยมรรคเมื่อเกิดขึ้นครั้งเดียวแก่บุคคลผู้เสวยทุกข์ในการปรุงแต่งตามที่กล่าวไว้แล้ว ย่อมเกิดขึ้นกำจัดกองกิเลสทั้งหมดได้ แล้วดับลงโดยดับทุกข์ทั้งหมดในสังสารที่ไม่ปรากฏเบื้องต้นในอนาคต ทุกข์ในการปรุงแต่งที่กล่าวแล้วไม่นับว่ามีมากเมื่อเทียบกับทุกข์ในอนาคตที่สงบแล้ว และย่อมให้วิมุตติสุขอันยอดเยี่ยมแล้วดับไป ความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่งจึงไม่มีแก่บุคคลนั้นเพราะความแปรปรวนดังกล่าว เพราะเหตุนั้น อริยมรรคจึงไม่นับเข้าในทุกข์สัก

ส่วนโลกียธรรมเมื่อเกิดขึ้นและดำเนินไปอยู่[อย่างต่อเนื่อง] ได้บีบคั้นบุคคลยิ่งด้วยสังขารทุกข์ที่กล่าวมาแล้ว ย่อมเกิดขึ้นและดำเนินไป ย่อมก่อให้เกิดทุกข์อันเร้าร้อนมากมาย แล้วดับลงโดยประกอบบุคคลไว้ในเครื่องจักรคือทุกข์ในวัฏฏะที่คล้ายกงจักรไม่มีที่สุด โลภีย-ธรรมจึงเป็นทุกข์เพราะมีสภาพบีบคั้นเป็นต้นโดยแท้

ด้วยถ้อยคำดังนี้ ข้าพเจ้า[พระภิกษุจารย์]ได้ให้คำตอบคำถามเกี่ยวกับการที่พระนิพพานเป็นทุกข์สักโดยอ้างการมีปัจจัยปรุงแต่งให้บรรลุนิพพาน

ในคำว่า ทุกขสมุทโย อริยสัจจ (อริยสัจคือเหตุแห่งทุกข์) ทุกขสมุทัย คือ เหตุเกิดแห่งกองทุกข์กล่าวคือภพน้อยภพใหญ่

อีกนัยหนึ่ง ทุกขสมุทัย คือ สภาพทำให้เกิดทุกข์เสมอ

อีกนัยหนึ่ง ทุกขสมุทัย คือ สภาพทำให้ทุกข์เจริญเสมอ

[คำว่า ทุกขสมุทย มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- เหตุเกิดแห่งทุกข์ = สมุเทติ เอตสุมัตติ สมุทโย, ทุกขสฺส สมุทโย ทุกขสมุทโย (สมุทย ศัพท์เป็นอุปาทานสาธนะ)

- สภาพทำให้เกิดทุกข์เสมอ = ปุนปฺปํ อุทยติ อุฏฺฐาเปตฺติ สมุทโย, ทุกขสฺส สมุทโย ทุกขสมุทโย (สมุทย ศัพท์เป็นเหตุกัตตุสาธนะ)

- สภาพทำให้ทุกข์เจริญเสมอ = ปุนปฺปํ อุทยติ วฏฺเฒตฺติ สมุทโย, ทุกขสฺส สมุทโย ทุกขสมุทโย (สมุทย ศัพท์เป็นเหตุกัตตุสาธนะ)]

โปรดทราบการที่โลภะเป็นทุกขสมุทัยด้วยสภาพ ๔ อย่างคือ มีสภาพรวบรวม มอบให้ ผูกมัด และรบกวน

ในพากย์นั้น คำว่า “มีสภาพรวบรวม” หมายความว่า มีสภาพรวมเข้า คือ กระทำ กองทุกข์ที่ประกอบด้วยวัตถุภิกขุให้มากขึ้นในภพหนึ่งๆ กล่าวคือภพน้อยภพใหญ่

คำว่า “มอบให้” หมายความว่า ให้กำลังสนับสนุนโดยกระทำกองทุกข์ให้ต่อเนื่อง ความหมายก็คือ มอบกองทุกข์ให้

คำว่า “ผูกมัด” หมายความว่า ผูกไว้อย่างมั่นคงในกองทุกข์นั่นเอง

คำว่า “รบกวน” หมายความว่า ขัดขวางด้วยการห้ามเหตุแห่งความหลุดพ้น จากกองทุกข์

ในคำว่า ทุกขนิโรธ อริยสัจ (อริยสัจคือความดับทุกข์) นี้ ทุกขนิโรธ คือ ความดับทุกข์ในวัฏฏะ กล่าวคือ ความหมดสิ้นไปด้วยการถึงสภาพที่ไม่เกิดอีก

อีกนัยหนึ่ง ทุกขนิโรธ คือ ธรรมเป็นที่ดับทุกข์ กล่าวคือ ไม่มีทุกข์เกิดขึ้น

[คำว่า ทุกขนิโรธ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ความดับทุกข์ในวัฏฏะ = นิรุชฌนํ นิโรโธ, ทุกขสฺส นิโรโธ ทุกขนิโรโธ (นิโรธ ศัพท์เป็น ภาวสาธนะ)

- ธรรมเป็นที่ดับทุกข์ = นิรุชฌติ เอตสฺมินฺติ นิโรโธ, ทุกขสฺส นิโรโธ ทุกขนิโรโธ (นิโรธ ศัพท์เป็นอธิกรณสาธนะ)]

โปรดทราบการที่พระนิพพานเป็นทุกขนิโรธด้วยสภาพ ๔ อย่าง คือ มีสภาพออกไป สัจด์ ไม่ถูกปรุงแต่ง และไม่ตาย

ในพากย์นั้น คำว่า “มีสภาพออกไป” หมายความว่า มีสภาพหลุดพ้นด้วยนิสสรณวิมุตติ (หลุดพ้นด้วยความออกไป)

คำว่า “สัจด์” หมายความว่า สัจด์จากปลิโพธคือทุกข์ในวัฏฏะ

คำว่า “ไม่ถูกปรุงแต่ง” หมายความว่า ปราศจากสังขารทุกข์

คำว่า “ไม่ตาย” หมายความว่า ปราศจากทุกข์คือความตาย

ในคำว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ทางแห่งความดับทุกข์) ทุกขนิโรธคามินี คือ ธรรมที่ทำให้บรรลुความดับทุกข์

ปฏิปทา คือ ข้อปฏิบัติที่พึงดำเนินไปด้วยการกระทำให้เกิดขึ้นในกระแสจิตของตน

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา คือ ปฏิปทาที่ทำให้บรรลुความดับทุกข์

โปรดทราบการที่อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นทางแห่งความดับทุกข์ ด้วยสภาพ ๔ อย่างเหล่านี้ คือ มีสภาพออกไป เป็นเหตุ รู้ทั่ว และเป็นใหญ่

ในพากย์นั้น คำว่า “มีสภาพออกไป” หมายความว่า มีสภาพทำให้กระแสวัฏฏะถอยกลับไปว่า สังขารย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นต้น แล้วมุ่งหน้าออกไปทวนกระแสวัฏฏะว่า สังขารย่อมดับเพราะความดับอวิชชา เป็นต้น

คำว่า “เป็นเหตุ” หมายความว่า ก่อให้เกิดความตั้งมั่นแห่งคุณอันประเสริฐทั้งหมด

คำว่า “รู้ทั่ว” หมายความว่า รู้ตลอดสังขาร ๔ ด้วยการละความหลงผิดที่เรียกว่าความไม่รู้แจ้งเห็นจริง

คำว่า “เป็นใหญ่” หมายความว่า เป็นใหญ่รุ่งโรจน์ด้วยการถึงความเป็นอิสระ เพราะพ้นจากความเป็นทาสของตัณหา ความจริงมรรคอันเป็นโลกียะซึ่งตั้งอยู่ในความเป็นอารมณ์ของตัณหา ย่อมไม่ล่วงพ้นความเป็นทาสของตัณหา

อนึ่ง เหล่าสัตว์ต่างเกลียดกลัวทุกข์ยิ่งนัก จึงจองเวรบุคคลผู้ก่อทุกข์แก่ตน แต่พวกเขาไม่รู้จักทุกข์แท้หรือเหตุให้เกิดทุกข์อย่างแท้จริง จึงสั่งสมกรรมเพื่อให้ตนพ้นจากทุกข์ แต่กรรมนั้นๆ ย่อมเพิ่มพูนทุกข์แก่ตน

ถามว่า : อะไรคือทุกข์แท้ อะไรคือเหตุแห่งทุกข์แท้

ตอบว่า : ทุกข์แท้ คือธรรมที่เกิดในภุมิ ๓ อันนับเข้าในอัตภาพของตนๆ ที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เพราะเมื่อหลุดพ้นจากธรรมในภุมิ ๓ จึงจะพ้นจากทุกข์ทั้งมวลได้ แต่เมื่อไม่พ้นจากธรรมดังกล่าวก็พ้นจากทุกข์ไม่ได้ ส่วนเหตุแห่งทุกข์แท้คือตัณหาของตน เพราะเมื่อละตัณหาได้จะพ้นจากทุกข์ได้ แต่เมื่อละไม่ได้ก็ไม่พ้นจากทุกข์

เช่นเดียวกันนี้ เหล่าสัตว์ต่างเพลิดเพลินยินดีในสุขโดยแท้ ย่อมก่อให้เกิดสัญญาในบุคคลผู้ก่อให้เกิดสุขแก่ตนว่าเป็นปียมิตร แต่พวกเขาไม่รู้จักสุขแท้หรือทางแห่งความสุขที่แท้จริงของตน จึงสั่งสมกรรมเพื่อให้ตนมีความสุขมากขึ้น แต่กรรมนั้นๆ ย่อมเพิ่มพูนทุกข์แก่ตน

ถามว่า : อะไรคือสุขแท้ อะไรคือทางแห่งสุขแท้

ตอบว่า : สุขแท้ คือความไม่มีแห่งธรรมที่เป็นทุกข์โดยแท้จริง[คือรูปนาม] ทางแห่งสุขแท้ คือทางกำจัดสภาพที่ก่อให้เกิดทุกข์[คือตัณหา]

โดยประการดังนี้ พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงประกาศข้อความดังกล่าว จึงตรัสสัจจะ ๔ อย่าง

(๒๒๙) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่ “**ทุกขนิโรธ** คือ ธรรมเป็นที่ดับสนิทแห่งทุกข์ อีกนัยหนึ่ง **ทุกขนิโรธ** คือ เหตุดับทุกข์” ในพากย์นั้น คำว่า เอเตน นี้ไม่สมควร เพราะพระนิพพานไม่ใช่ปัจจัยร่วมกระทำในการทำกิริยาดับทุกข์ (ดู ปริจเฉทที่ ๑ รูปวิเคราะห์ของคำว่า นิพพาน)

อธิบายคาถาสรูป

๔๙. คำว่า เสสเจตสิกกา (เจตสิกที่เหลือ) คือเจตสิก ๕๐ ดวงที่เหลือจากเวทนา และสัญญา

๕๐. ธรรม[ที่เกิดในภุมิ ๓] อันจำแนกได้เป็น ๓ อย่างโดยความเป็นอดีตกาล เป็นต้น หรือจำแนกได้เป็น ๒ อย่างโดยความหยาบ เป็นต้น ทราม เป็นต้นและไกล เป็นต้น เรียกว่า **ขันธ** เพราะเป็นกอง แต่พระนิพพานไม่มีความแตกต่างเช่นนั้น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เกทาภาเวน (เพราะไม่มีความแตกต่าง) เป็นต้น ความจริงพระนิพพานไม่ใช่ธรรมอย่างหนึ่งในบรรดาธรรมที่จำแนกเป็นอดีต เป็นต้น ๓ อย่าง

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะพระนิพพานเป็นสภาพที่ไม่อาจกล่าวได้[ว่าเป็นอดีต เป็นต้น] เนื่องจากพระนิพพานเป็นสภาพเสื่อมสลับดับสลายของธรรมที่เกิดในภุมิ ๓ ไม่มีสัจฐานใดๆ จึงไม่ควรกล่าวด้วยกาลต่างๆ ว่า นี่คือพระนิพพานในกาลของพระพุทธเจ้าพระองค์โน้นที่ล่วงมาแล้ว นี่คือพระนิพพานในอนาคต หรือนี่คือพระนิพพานในปัจจุบัน พระนิพพานไม่ควรกล่าวโดยประเภทของทิศ สถานที่ ที่ตั้ง และบุคคลผู้ปรินิพพานแล้วเช่นกัน แต่พระนิพพานพึงกล่าวด้วยหมู่คุณซึ่งตรงกันข้ามกับโทษอันปรากฏในสังสารวัฏที่ไม่ปรากฏเบื้องต้น

ในทูกะ (ธรรมหมวดสอง) เมื่อนับเข้าในอัมมัตตทูกะ พระนิพพานเป็นธรรมภายนอก มิใช่ธรรมภายใน เมื่อนับเข้าในโอฬาริกทูกะ เป็นธรรมละเอียด มิใช่ธรรมหยาบ เมื่อนับเข้าในหินทูกะ เป็นธรรมประณีต มิใช่ธรรมทราม เมื่อนับเข้าในทูเรทูกะ ก็เป็นธรรมไกล มิใช่ธรรมใกล้

คำว่า ขนฺธสงฺคหนิสฺสํ แปลว่า พ้นจากการนับเป็นขันธ

๕๑. คำว่า ทวารารมฺมณเภเทน (โดยการจำแนกตามทวารและอารมณ์) คือ โดยการจำแนกตามทวาร ๖ และอารมณ์ ๖

พึงประกอบบทว่า อายุตนะมี ๑๒

ในที่นี้ ทวารทั้ง ๖ เป็นธรรมารมณีนั่นเอง พระอนุรุธอาจารย์จึงกล่าวอารมณฺ์ ๖ โดยหมายเอาธรรมารมณฺ์ที่เหลือ

คำว่า ทวาร...ปริยาเยน (ตามลำดับของทวาร ธาตุ และจิตที่เกิดในทวารกับ อารมณฺ์เหล่านั้น) พึงประกอบบอกว่า ธาตุมี ๑๘ ตามลำดับของทวาร ๖ อารมณฺ์ ๖ และ จิตที่เกิดในทวารกับอารมณฺ์เหล่านั้น

แม้ในที่นี้ มโนทวารในทวาร ๖ ก็เป็นส่วนหนึ่งของจิต ส่วนทวาร ๖ และวิญญาน ๗ เป็นส่วนหนึ่งของธรรมารมณฺ์

๕๒. พึงประกอบบอกว่า มรรคที่เป็นโลกุตตระ ชื่อว่า มรรค

๕๓. ธรรม ๒๙ อย่างที่ประกอบกับมรรคจิต และธรรม ๓๗ อย่างที่เป็น ผลจิตตูปบาท เป็นธรรมพ้นแล้วจากอริยสัจ ๔

[ธรรม ๒๙ อย่างคือ เจตสิกที่ประกอบในโลกุตตรจิต ๓๖ ดวงยกเว้นอริยมรรคมีองค์ ๘ รวมเป็น ๒๘ ดวง และมรรคจิต ๑ ดวง ดังนั้น โสดาปัตติมรรคจิตตูปบาทเป็นต้น ๒๙ ดวง จึง พ้นจากอริยสัจ ๔ ส่วนผลจิตตูปบาทมี ๓๗ ดวงคือเจตสิก ๓๖ ดวงเหล่านั้นพร้อมทั้งผลจิตหนึ่งดวง]

ข้อที่ควรกล่าวในที่นี้ ข้าพเจ้า[พระภิกษุอาจารย์]ได้กล่าวไว้แล้ว

จบการแสดงข้อความปรมัตถ์แห่งสมุจยสังคหะ

ในคัมภีร์ชื่อปรมัตถทีปนีอันเป็นอรรถาธิบายฉบับที่ ๔ ของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ
ด้วยประการฉะนี้

สจจํ ปุณฺณิ สจจํนติ
สจจํโก นตฺถิ นตฺถเว

ภุชมุขิปป วุจจเต
ปฺรสฺสตุตฺถมกฺกพฺพโต.

สารัตถวิลาสินี หน้า ๑๐

“บุคคลอาจชูแขนขึ้นกล่าวว่า เป็นความจริงแน่นอน ประโยชน์ตน
ย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่ทำประโยชน์เพื่อบุคคลอื่นโดยแท้”

ปริศนาที่ ๘

ปัจจัยสังกะ

(ประมวลปัจจัย)

อธิบายคำปฏิญาณ

๑. พระอนุชราชจารย์ได้แสดงนัยเกี่ยวกับญาณที่จำแนกนามรูปก่อนด้วยข้อความ
๗ ปริศนาดังนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงนัยเกี่ยวกับญาณที่กำหนดรู้ปัจจัย จึงกล่าวคาถาที่
ขึ้นต้นว่า เยสํ สงฺฆตรมฺมานํ (ธรรมที่เป็นสังฆตรธรรมและอสังฆตรธรรมเหล่าใด เป็นอุปการะ
แก่สังฆตรธรรมทั้งหลายเหล่าใด ด้วยปัจจัยการใดมีอยู่ บัดนี้ ข้าพเจ้าจักกล่าวการจำแนก
ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นในปริศนาที่ตามสมควร)

พึงประกอบบทว่า ธรรมที่เป็นสังฆตรธรรมและอสังฆตรธรรมทั้งหลายเหล่าใด
เป็นอุปการะแก่สังฆตรธรรมทั้งหลายเหล่าใด ด้วยปัจจัยการมีเหตุเป็นต้น บัดนี้ ข้าพเจ้า
[พระอนุชราชจารย์]จักกล่าวการจำแนกธรรมเหล่านั้น คือการจำแนกสังฆตรธรรมอันเป็น
ปัจจัยอุปบัน (ผลที่เกิดจากปัจจัย) ปัจจัย และปัจจัยการ (ลักษณะของปัจจัย) เหล่านั้นใน
ปัจจัยสังกะที่จะกล่าวต่อไปนี้ตามสมควร

(๒๓๐) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “[พระอนุชราชจารย์]ปรารภคำว่า เยสํ เป็นต้น]
เพื่อแสดงปัจจัย” ข้อความนั้นไม่เสมอเหมือนกับข้อความในคาถานี้ว่า ตวิภาคํ (การจำแนกธรรม
เหล่านั้น)

[คัมภีร์วิภาวนีเห็นว่า คาถาแรกที่แสดงถึงปฏิญยานี้กล่าวขึ้นเพื่อแสดงปัจจัยเป็นหลัก
แต่คัมภีร์นี้เห็นว่ากล่าวขึ้นเพื่อแสดงปัจจัย ปัจจัยอุปบัน และปัจจัยการ โดยอ้างคำในคาถาว่า ตวิภาคํ
(การจำแนกธรรมเหล่านั้น)]

(๒๓๑) การแสดงอรรถของคำว่า อิห (ในปัจจัยสังคหะนี้) ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “ในลำดับต่อจากสมุจยสังคหะนี้” แม้ข้อความนั้นก็ไม่สมควร เพราะเมื่อมีความหมายดังกล่าว คำว่า อิทานิ (บัดนี้) ก็หาประโยชน์มิได้

[คำว่า อิห คัมภีร์วิภาวนีถือว่าเป็นบทวิเสสณะของปาฐเสสสะว่า สมุจยสงคหานนฺตเร จาเน (ในลำดับต่อจากสมุจยสังคหะนี้) แต่คัมภีร์นี้เห็นว่าข้อความดังกล่าวกล่าวไว้ด้วยคำว่า อิทานิ (บัดนี้) คำว่า อิห จึงควรเป็นบทวิเสสณะของปาฐเสสสะว่า ปจฺยสงคเห (ในปัจจัยสังคหะ)]

อธิบายนัย ๒ อย่าง

๒. อาจารย์ทั้งหลายอธิบายว่า “คำว่า ปฏิจฺจสมุปบาท คือ เหตุอาศัยเกิดแห่งผล หมายถึง ปัจจัยมีอวิชชาเป็นต้น ในพากย์นั้น คำว่า ปฏิจฺจ (อาศัย) หมายความว่า ไม่ปราศจาก คือไม่ปล่อย”

อีกนัยหนึ่ง คำว่า สมุปบาท คือ การเกิดร่วมกัน หมายความว่า การปรากฏโดยความเป็นกลุ่มร่วมกับสหชาตธรรม

คำว่า ปฏิจฺจสมุปบาท (การเกิดร่วมกันอาศัยปัจจัย) คือ การเกิดร่วมกันอาศัยปัจจัยของตนๆ ไม่แยกกับสหชาตธรรม

[คำว่า ปฏิจฺจสมุปบาท มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เหตุอาศัยเกิดแห่งผล หมายถึง ปัจจัยมีอวิชชาเป็นต้น = ปฏิจฺจ ผลํ สมุป-
ปชฺชติ เอตสฺมาติ ปฏิจฺจสมุปปาโท (สมุปบาท ศัพท์เป็นอุปาทานสาธนะ)

- การเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยปัจจัย หมายถึง การปรากฏโดยอาศัยปัจจัย = สมุปปชฺชนํ
สมุปปาโท, ปฏิจฺจ สมุปปาโท ปฏิจฺจสมุปปาโท (สมุปบาท ศัพท์เป็นภาวสาธนะ)

นัยแรกปรากฏในคัมภีร์วิสุทฺธิมรรค นัยหลังเป็นความเห็นของท่านผู้รจนาคัมภีร์นี้]

โดยองค์ธรรมได้แก่ลักษณะทั่วไปอย่างหนึ่งซึ่งเกี่ยวกับสังขตธรรมทั้งหมด กล่าวคือภาวะที่สังขตธรรมอันเป็นปัจจัยและปัจจัยปบันทั้งหมดเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย ซึ่งเรียกว่า
อิทัปปัจจยา

คำว่า อิหปปัจจยตา โปรตทราบดีดังต่อไปนี้

คำว่า **อิหปปัจจยะ** คือ สังขตธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่งพึงแสดงอย่างนี้ว่า ธรรมนี้เป็นปัจจัยของธรรมนี้ ส่วนธรรมอีกธรรมนี้เป็นปัจจัยของอีกธรรมหนึ่ง

คำว่า **อิหปปัจจยตา** คือ ภาวะของธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่ง หมายถึง ลักษณะทั่วไปตามที่กล่าวไว้แล้ว มิได้หมายความว่า[ตามที่พระอรรถกถาจารย์กล่าว]ว่า

ปฏิจฺจ ผลํ สมุပ္ปชฺชติ เอตสฺมาติ ปฏิจฺจสมุပ္ปาโท. อวิชฺชาทิกโก ปจฺจยธมฺโม.^๑

“คำว่า **ปฏิจจสมุปปาโท** คือ เหตุอาศัยเกิดแห่งผล หมายถึง ปัจจัยมีอวิชชาเป็นต้น”

อิเมสํ ปจฺจยา อิหปปัจฺจยา. อิหปปัจฺจยา เอว อิหปปัจฺจยตา.^๒

“คำว่า **อิหปปัจจยะ** คือ ปัจจัยของชรามรณะเป็นต้นนี้

คำว่า **อิหปปัจจยตา** คือ ภาวะแห่งปัจจัยของชรามรณะเป็นต้นนี้นั้นแหละ”

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้ปฏิเสธข้อความว่า “คำว่า **สมุปปาโท** คือ การเกิดร่วมกัน” แต่ในพระบาลีพบว่าเหมือนดังทรงประสงค์ข้อความนี้ ดังพระพุทธทวณะว่า

กตโม จ ภิกฺขเว ปฏิจฺจสมุပ္ปาโท. ชาติปจฺจยา ภิกฺขเว ชรามรณํ, อุပ္ปาทา วา ตถาคตานํ อนุပ္ปาทา วา ตถาคตานํ จิตาว สา ธาตุ ธมฺมภูจิตฺตา ธมฺมนิยามตา อิหปปัจฺจยตาติ ๕เปฺย อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา อุပ္ปาทา วา ๕เปฺย อิหปปัจฺจยตา. อิติ โข ภิกฺขเว ตตร ตถตา อวิตถตา อนณฺณตถตา อิหปปัจฺจยตา. อयํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ปฏิจฺจสมุပ္ปาโท.”

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ปฏิจจสมุปปาโทเป็นไฉน ชรามรณะย่อมมีเพราะชาติเป็นปัจจัย พระตถาคตทั้งหลายเสด็จอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่เสด็จอุบัติขึ้นก็ตาม ภาวะนั้นที่เป็นความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความแน่นอนของธรรมดา ภาวะของธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่ง ก็ดำรงอยู่...สังขารย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย พระตถาคตทั้งหลายเสด็จอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่เสด็จอุบัติขึ้นก็ตาม... ภาวะของธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่ง ก็ดำรงอยู่ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความจริงแท้ ไม่คลาดเคลื่อน ไม่เป็นอย่างอื่น ภาวะของธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่งมีอยู่ในธาตุอันนั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี่คือนิพจน์ปฏิจจสมุปปาโท”

ความจริงในพระบาลีนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่าปฏิจสุมุปาบาทคือลักษณะทั่วไปคือความมีปัจจัยปรุงแต่งตามที่ได้กล่าวไว้แล้ว ด้วยพระดำรัสว่า

“ภาวะนั้นก็ดำรงอยู่” เป็นต้น

และด้วยพระดำรัสว่า

“ความจริงแท้ ไม่คลาดเคลื่อนในธาตุอันนั้น” เป็นต้น

[คัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

ปฏิจสุมุปาโทติ ปจยธมมา เวทิตพฺพา. ปฏิจสุมุปฺปนา ธมฺมาติ เตหิ เตหิ ปจฺเจยฺหิ นิพฺพตฺตธมฺมา.^๔

“คำว่า ปฏิจสุมุปาโท (เหตุอาศัยเกิดแห่งผล) พึงทราบว่าเป็นธรรมอันเป็นปัจจัย คำว่า ปฏิจสุมุปฺปนา ธมฺมา (ธรรมที่อาศัยเกิดขึ้น) คือ ธรรมที่เกิดจากปัจจัยนั้นๆ”

ตามนัยนี้ คำว่า ปฏิจสุมุปาบาท แปลว่า “เหตุอาศัยเกิดแห่งผล” ส่วนคัมภีร์ปรมัตตทีปนี แสดงอรรถอีกนัยหนึ่งว่า “การเกิดร่วมกันอาศัยปัจจัย” โดยอ้างอิงพระพุทธานุญาตที่แสดงกิริยาอาการว่า สา ธาตุ (ภาวะนั้น), ตถตา (ความจริงแท้), อวิตถตา (ความไม่คลาดเคลื่อน)]

เมื่ออุปวิเคราะหฺภาวสาธนะกล่าวไว้ในที่นี้ ความไม่สมควรโดยรูปศัพท์คือการที่ คำว่า สุมุปาบาท มีกัตตาไม่เสมอกับคำว่า ปฏิจฺจ จึงไม่มี เพราะบทกัตตาของกิริยา ปฏิจฺจ ก็เป็นกัตตาของกิริยา สุมุปาบาท นั้นได้ เนื่องจากบทกิริยาที่ปราศจากกัตตาย่อมไม่มี

[บางอาจารย์เห็นว่า หากว่า สุมุปาบาท ศัพท์เป็นภาวสาธนะที่ระบุกิริยาอาการ แปลว่า “การเกิดขึ้นร่วมกัน” ย่อมจะไม่มีกัตตาเสมอกับคำว่า ปฏิจฺจ (อาศัย) เพราะภาวสาธนะเป็นบทรระบุถึงกิริยาอาการเป็นหลัก ไม่ระบุถึงกัตตาเหมือนบทที่เป็นกัตตฺสาธนะ และคำว่า ปฏิจฺจ ก็เป็นบทกัตตฺสาธนะ แต่ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้กล่าวว่าบทกิริยาทุกอย่างต้องมีผู้ทำกิริยาที่เรียกว่า กัตตา ดังนั้น แม้ สุมุปาบาท จะเป็นภาวสาธนะก็มีบทกัตตาเสมอกับ ปฏิจฺจ ซึ่งบทกัตตาในที่นี้คือสังขตธรรมที่เป็นปัจจัยและปัจจัยยุปบัน]

นอกจากนี้ ความไม่สมควรด้วยการกล่าวว่า เป็นภาวะลุ่มลึก ย่อมไม่มีในที่นี้ เพราะเมื่อสังขตธรรมมีสภาพลุ่มลึก ลักษณะของสังขตธรรมนี้ก็มีสภาพลุ่มลึกเหมือนลักษณะมีความไม่เที่ยงเป็นต้น ความจริงแล้วลักษณะของสังขตธรรมย่อมจะลุ่มลึกกว่าสังขตธรรมโดยแท้

[บางอาจารย์อ้างว่าถ้าคำว่า ปฏิจฺจสมุปฺปาท เป็นบทภาวสาธนะ ที่แปลได้เพียงว่า “การเกิดร่วมกันอาศัยปัจจัย” คำๆ นี้ก็จะแสดงสภาพไม่ลุ่มลึก เนื่องจากเป็นคำที่ไม่ใช่สังขตธรรมที่มีองค์ธรรมปรากฏโดยตรง จึงได้คัดค้านว่าบทนี้ไม่ควรเป็นภาวสาธนะ โดยอ้างอิงพระบาลีที่แสดงความลุ่มลึกของปฏิจฺจสมุปฺปาทว่า คมภิโร จานนุท ปฏิจฺจสมุปฺปาโท คมภิรวภาโส จ (ดูกรอานนท์ ปฏิจฺจสมุปฺปาทเป็นสภาวะลุ่มลึก ปรากฏว่าลุ่มลึก) แต่คัมภีร์ปรมัตถทีปนีเห็นว่าสังขตลักษณะ (หรือลักษณะของสังขตธรรม) ย่อมจะมีสภาพลุ่มลึกไม่ต่างจากสังขตธรรม เพราะดำรงอยู่ในสังขตธรรม ตัวอย่างเช่นจิตเป็นสังขตธรรม ซึ่งปรากฏแก่เหล่าสัตว์ว่าเรามีจิต แต่สังขตลักษณะคือความไม่เที่ยงไม่ประจักษ์แก่เหล่าสัตว์ เพราะถูกสันตติบัญญัติปกปิดไว้ แม้รูปนามอื่นทั้งหมดก็เหมือนกัน ดังนั้น ลักษณะของสังขตธรรมที่เป็นการเกิดร่วมกันโดยอาศัยปัจจัยจึงมีความลุ่มลึกเช่นเดียวกับลักษณะของสังขตธรรมที่มีความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความเป็นอนัตตา]

ส่วนคำว่า ปฏิจฺจสมุปฺปันนะ (ธรรมที่เกิดขึ้นอาศัยเหตุ) คือ สังขตธรรม[อันเป็นผล] มีอวิชชาเป็นต้นตามที่กล่าวไว้ ซึ่งถึงพร้อมด้วยลักษณะทั่วไปเช่นนั้น ดังพระพุทธทวณะว่า

กตเม จ ภิกฺขเว ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา ธมฺมา ชรามรณํ ภิกฺขเว ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํ
อเปฺย อวิชฺชา ภิกฺขเว ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา.^๕

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่เกิดขึ้นอาศัยเหตุเป็นไฉน ชรามรณะย่อมเกิดขึ้นอาศัยเหตุ...อวิชชาย่อมเกิดขึ้นอาศัยเหตุ”

ปฏิจฺจสมุปฺปาทนัย คือ ปฏิจฺจสมุปฺปาทที่เรียกว่าภาวะที่สังขตธรรมอันเป็นปัจจัย และปัจจัยุปฺปันทั้งหมดเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย อันเป็นสิ่งที่บุคคลพึงหยั่งเห็น เพราะเป็นภาวะที่บุคคลพึงรู้ตลอด

คำว่า ปฏิฐาน คือ ปรกณใหญ่ที่แสดงสังขตธรรมโดยปัจจัยต่างๆ นานัปการ

คำว่า ปฏิฐานนัย คือ นัยที่แสดงไว้ในคัมภีร์ปฏิฐาน

๓. เมื่อธรรมอันเป็นปัจจัยนั้นๆ มีอยู่ สังขตธรรมนั้นๆ ย่อมเกิดขึ้นโดยปกติ สังขตธรรมจึงเรียกว่า ตัพภาวภาว

คำว่า **ตัพภาวภาวิภาวะ** คือ ภาวะของสังขตธรรมที่เกิดขึ้นเมื่อมีปัจจัยนั้น หมายถึง ความแน่นอนของสังขตธรรมอันเป็นไปอย่างนี้ว่า เมื่อธรรมนี้มีอยู่ ธรรมนี้ย่อมมี ธรรมนี้ย่อมเกิดขึ้นเพราะความเกิดของธรรมนี้

คำว่า **ตัพภาวภาวิภาวการะ** คือ อาการเกิดขึ้นของสังขตธรรมที่เกิดขึ้นเมื่อมีปัจจัยนั้น

คำว่า **ตัพภาวภาวิภาวการมัตตะ** คือ อาการเกิดขึ้นของสังขตธรรมที่เกิดขึ้นเมื่อมีปัจจัยนั้นนั่นแหละ คำว่า มตฺต (นั่นแหละ) ปฏิเสธความแน่นอนของปัจจัยสัจติ (ความสามารถของปัจจัย) อันมีเหตุปัจจัยเป็นต้น

คำว่า **ปฏิจจสมุปบาทนัย** คือนัยที่กำหนดหมายด้วยอาการเกิดสังขตธรรมที่เกิดขึ้นเมื่อมีปัจจัยนั้น

คำว่า อาหจฺปจฺยภูติमारพฺภ (โดยแสดงการตั้งอยู่แห่งปัจจัยเฉพาะอย่าง) นี้ มีความหมายว่า การตั้งอยู่แห่งปัจจัยเฉพาะอย่าง คือความสามารถเฉพาะของปัจจัย กล่าวคือความเป็นอุปการะโดยประการนั้นๆ ด้วยความเป็นเหตุปัจจัยและอาร์มมณปัจจัยเป็นต้น โดยแท้จริงแล้ว ความสามารถเฉพาะของปัจจัย เรียกว่า **อาหจฺปจฺยภูติ** (การตั้งอยู่แห่งปัจจัยเฉพาะอย่าง) เพราะแสดงไว้โดยละเอียดด้วยการยกขึ้นกล่าวความสามารถเฉพาะของปัจจัยด้วยพระดำรัสว่า เหตุปจฺโย (ปัจจัยที่เป็นเหตุ) อาร์มมณปจฺโย (ปัจจัยที่เป็นอาร์มมณ) เป็นต้น ไม่ตั้งอยู่ในการแสดงธรรมอันเป็นปัจจัยอย่างเดียวเหมือนในปฏิจจสมุปบาทนัยว่า อวิชฺชาปจฺยา สงฺขารา (สังขารทั้งหลายย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย) เป็นต้น โดยมีรูปวิเคราะหฺว่า คำว่า **ปัจจัยภูติ** คือ เครื่องทำให้ธรรมอันเป็นปัจจัยตั้งอยู่ได้ กล่าวคือ มีหน้าที่ปรุงแต่งปัจจัยุปันของตนให้ดำเนินไปไม่ท้อถอย

คำว่า อารพฺภ มีความหมายว่า อาศัย

คำว่า วุจฺจติ (ตรัสไว้) คือ อันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้

คำว่า อิหํ ปน โวมิสฺสิตฺวา ปปณฺเณติ อาจฺริยา (อาจารย์ทั้งหลายอธิบายโดยคณะนี้ทั้งสองเข้าด้วยกัน) หมายถึงอาจารย์ผู้อธิบายปฏิจจสมุปบาท เพราะท่านเหล่านั้นเมื่อจะอธิบายปฏิจจสมุปบาทนั้นได้นำปฏิฐานนัยมาอธิบายอีกด้วย

อธิบายปฏิจจนุปาทนัย

๔. พระอาทิตย์อุทัยอยู่ย่อมกำจัดความมืด แสดงวัตถุสิ่งของให้ประจักษ์แก่มหาชน
ฉันใด ญาณในอริยสัจ ๔ ที่เกิดขึ้น ย่อมกำจัดความมืดคืออวิชชา แสดงสัจธรรม ๔ ให้
ประจักษ์ ฉันนั้น ญาณในอริยสัจ ๔ จึงชื่อว่า **วิชชา**

ส่วนโมหะชื่อว่า **อวิชชา** โดยตรงกันข้ามกับวิชชา เพราะว่าโมหะที่เกิดขึ้นอยู่
ย่อมก่อให้เกิดความมืดคือการไม่รู้เห็นธรรมทั้งหลาย

คำว่า **ปัจจัย** คือ เหตุที่ผลอาศัยเกิดขึ้น

อีกนัยหนึ่ง **ปัจจัย** คือ เหตุที่ทำให้ผลอาศัยเกิดขึ้นได้

[คำว่า ปัจจัย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เหตุที่ผลอาศัยเกิดขึ้น = ปฏิจจ ผล เอติ อากัจฉติ เอตสฺมาติ ปัจโย (ลง อ ปัจจัยใน
อุปาทานสาธนะ)

- เหตุที่ทำให้ผลอาศัยเกิดขึ้นได้ = ปฏิจจ ผล เอติ อากัจฉติ เอเตนาคติ ปัจโย (ลง อ
ปัจจัยในกรณสาธนะ)]

คำว่า **อวิชชาปัจจัยะ** คือ อวิชชาเป็นปัจจัย

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า สังขารทั้งหลายย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

สังขาร คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์ปรุงแต่งธรรมที่เป็นผล อันได้แก่ กายกรรม
วจีกรรม และมโนกรรม

วิญญาน คือ สภาวะรับรู้[อารมณ์]

อีกนัยหนึ่ง **วิญญาน** คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์รับรู้[อารมณ์]

[คำว่า วิญญาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะรับรู้[อารมณ์] = วิชานาตีติ วิญญานํ (ลง ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- สภาวะทำให้เหล่าสัตว์รับรู้อารมณ์ = วิชานนติ สตฺตา เอเตนาคติ วิญญานํ (ลง ยุ
ปัจจัยในกรณสาธนะ)]

นาม คือ สภาวะน้อมไปสู่อารมณ์

รูป คือ สภาวะแปรปรวน กล่าวคือ ถึงสภาพเปลี่ยนแปลง

[จักขุประสาทเป็นต้น]ชื่อว่า **อายตนะ** เพราะเป็นที่ตั้ง[ของจักขุวิญญาณเป็นต้น]
เหมือนคำว่า เทวายตนะ (เทวาลัย, ที่พำนักของเทวดา)

ผัสสะ คือ สภาวะกระทบ[อารมณ์]

อีกนัยหนึ่ง **ผัสสะ** คือ สภาวะทำให้สัมปยุตตธรรมกระทบ[อารมณ์]

[คำว่า ผัสส มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะกระทบ[อารมณ์] = ผุสฺสตีติ ผสฺโส (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สภาวะทำให้สัมปยุตตธรรมกระทบ[อารมณ์] = ผุสนฺติ สัมปยุตฺตกา ฐมา เอเตนาติ
ผสฺโส (ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)]

เวทนา คือ สภาวะเสวย[อารมณ์]

อีกนัยหนึ่ง **เวทนา** คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์เสวย[อารมณ์]

[คำว่า เวทนา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะเสวย[อารมณ์] = เวทยตีติ เวทนา (ลง ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สภาวะทำให้เหล่าสัตว์เสวย[อารมณ์] = เวทยนฺติ ปจฺจนฺวานฺติ สตุตา เอตยาติ เวทนา
(ลง ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ)]

ตัณหา คือ สภาวะดิ้นรน หมายความว่า หวังไหวหรือต้องการเสมอ เพราะ
อยากได้รับอารมณ์ด้วยความกระหายเป็นนิตย์

อีกนัยหนึ่ง **ตัณหา** คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์ดิ้นรนคือหวั่นไหว

[คำว่า ตณฺหา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะดิ้นรน = ตสฺสตีติ ปริตสฺสตีติ ตณฺหา (ลง อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สภาวะทำให้เหล่าสัตว์ดิ้นรน = ตสฺสนฺติ ปริตสฺสนฺติ จมฺยจลนฺติ สตุตา เอตยาติ
ตณฺหา (ลง อ ปัจจัยในกรณสาธนะ)]

อุปาทาน คือ สภาวะยึดมั่น หมายความว่า ยึดไว้ไม่ปล่อย

อีกนัยหนึ่ง **อุปาทาน** คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์ยึดมั่น

[คำว่า อุปาทาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะยึดมั่น = อุปาทิยตีติ อุปาทาน (ลง ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- สภาวะทำให้เหล่าสัตว์ยึดมั่น = อุปาทิยนติ สตุตา เอเตนาติ อุปาทาน (ลง ยุ ปัจจัย

ในกรณสาธนะ)]

ภพ คือ สภาวะเพิ่มพูนขึ้น[ตามกาลเวลา]

อีกนัยหนึ่ง **ภพ** คือ สภาวะทำให้สุขทุกข์เพิ่มพูนขึ้น

[คำว่า ภพ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะเพิ่มพูนขึ้น = ภวติ วฑฒตีติ ภโว (ลง อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- สภาวะทำให้สุขทุกข์เพิ่มพูนขึ้น = ภวนติ ชายนติ วฑฒนติ สุขทุกข์ขานิ เอเตนาติ

ภโว (ลง อ ปัจจัยในกรณสาธนะ)]

ชาติ คือ ความเกิด

อีกนัยหนึ่ง **ชาติ** คือ สภาวะทำให้สังขตธรรมเกิดขึ้น

[คำว่า ชาติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ความเกิด = ชนน์ ชาติ (ลง ตี ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- สภาวะทำให้สังขตธรรมเกิดขึ้น = ชายนติ ปาตุภวานติ สงขตธมฺมา เอตยาติ ชาติ

(ลง ตี ปัจจัยในกรณสาธนะ)]

ชรา คือ ความแก่

อีกนัยหนึ่ง **ชรา** คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์แก่ กล่าวคือ ถึงความแก่ชรา

[คำว่า ชรา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ความแก่ = ชีรณ ชรา (ลง อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- สภาวะทำให้เหล่าสัตว์แก่ = ชีรณติ ชีรณภาว คจฺจนติ เอตยาติ ชรา (ลง อ ปัจจัย

ในกรณสาธนะ)]

โสกะ คือ ความเศร้าโศก

อีกนัยหนึ่ง **โสกะ** คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์เศร้าโศก กล่าวคือ ถึงความเร่าร้อนใจ

[คำว่า โสก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ความเศร้าโศก = โสจน โสโก (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- สภาวะทำให้เหล่าสัตว์เศร้าโศก = โสจนติ จิตตปริพาห คจฺจนติ เอตยาติ โสโก (ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)]

ปริเทวะ คือ ความคร่ำครวญ

อีกนัยหนึ่ง **ปริเทวะ** คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์คร่ำครวญถึงเรื่องนั้นๆ

[คำว่า ปริเทว มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ความคร่ำครวญ = ปริเทวน ปริเทโว (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- สภาวะทำให้เหล่าสัตว์คร่ำครวญ = ตํ ตํ ปวตฺตี ปริกิตฺเตตฺวา เทวนติ กนฺทนติ เอเตนาติ ปริเทโว (ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)]

ทุกข์ คือ สภาวะทนได้ยาก

โทมนัส คือ ภาวะของผู้เสียใจ กล่าวคือ มีใจเป็นทุกข์

อุปายาส คือ ความคับแค้นใจยิ่ง

คำว่า “คับแค้นใจ” คือ ไม่สบายใจ กล่าวคือ เร่าร้อนใจ

คำว่า เอว (ด้วยประการดังนี้) มีความหมายว่า ด้วยประการตามที่กล่าวมานี้

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า ความเกิดขึ้น[แห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้] ตามนัยต่อๆ กันมาของปัจจัยมีอวิชชาเป็นต้นและปัจจัยปัจจุบันมีสังขารเป็นต้น ย่อมมี[ด้วยประการอย่างนี้]

คำว่า เอตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส (กองทุกข์ทั้งมวลนี้) มีความหมายว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้อันมีอวิชชาเป็นต้น หรือความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ล้วนๆ อันไม่ระคนด้วยสุขอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ ย่อมมี

ปฏิจสสมุปบาทนัยมี ๒ อย่าง คือ สุตตันตนัย และอภิธรรมนัย

ลำดับแรก ตามสูตรต้นตัญญ์ อวิชชามี ๔ อย่าง คือ อวิชชาที่ปิดบังความเป็นทุกข์ ปิดบังความเป็นสมุทัย ปิดบังความเป็นนิโรธ และปิดบังความเป็นมรรค

ส่วนตามอภิธรรมนัย อวิชชามี ๘ อย่าง คือ [อวิชชาสี่อย่างแรก]พร้อมทั้งอวิชชา ๔ คือ อวิชชาที่ปิดบังส่วนแรก [ภพก่อน] ปิดบังส่วนหลัง [ภพต่อไป] ปิดบังทั้งส่วนแรก และส่วนหลัง [ภพก่อนและภพต่อไป] และปิดบังปฏิจสุมุขบาท [การเกิดขึ้นอาศัยเหตุปัจจัยของขันธในภพปัจจุบัน]

[สูตรต้นตัญญ์ คือ สูตรต้นตภาชนียนัย (นัยจำแนกตามพระสูตร) ที่ปรากฏในคัมภีร์วิภังค์ ส่วนนัยพระอภิธรรม คือ นัยที่แสดงไว้ในพระอภิธรรมปิฎกโดยทั่วไป]

ตามสูตรต้นตัญญ์ สังขาร คือ เจตนาที่เป็นกุศลและอกุศลซึ่งเป็นไปกับด้วยอาสวะ มี ๓ อย่างคือ อปฺปญฺญาภิสังขาร ปุญฺญาภิสังขาร และอาเนญฺชาภิสังขาร

อปฺปญฺญาภิสังขาร คือ เจตนาในอกุศลจิต ๑๒

ปุญฺญาภิสังขาร คือ เจตนาในกุศลจิตที่เป็นกามาวจรและรูปาวจร

อาเนญฺชาภิสังขาร คือ เจตนาในอรูปาวจรกุศล

ส่วนตามอภิธรรมนัย สังขาร คือ เจตนาในกุศลจิตและอกุศลจิตที่เป็นโลกียะ และโลกุตตระ

ส่วนเจตนาในกิริยาจิตทั้งหมดไม่กล่าวถึงในคัมภีร์วิภังค์ ในคัมภีร์อรรถกถากล่าว [ถึงเหตุ]ว่า

กิริยธฺมานํ ปน ยสฺมา เหว อวิชฺชา น กุสลากุสลมฺมูลานิ อุปนิสฺสยปจฺยตฺตํ
ลภนฺติ. ตสฺมา กิริยวเสน ปจฺยกาโร น วุตฺโต.^๖

“อวิชชาและกุศลมูลพร้อมทั้งอกุศลมูลย่อมไม่ได้รับความเป็นปัจจัยอันเป็นที่อาศัย มีกำลังของธรรมอันเป็นกิริยา พระผู้มีพระภาคจึงไม่ตรัสปฏิจสุมุขบาทโดยเนื่องกับธรรมอันเป็นกิริยา”

ความหมายก็คือ อวิชาและกุศลมูลพร้อมทั้งอกุศลมูลไม่ใช่ปัจจัยอันเป็นที่อาศัย มีกำลังของธรรมอันเป็นกิริยา ดังนั้น ธรรมอันเป็นกิริยาจึงไม่กล่าวถึงในปฏิจจสมุปบาทเทศนา

แม้ในคัมภีร์สังยุตตนิกาย พระพุทธองค์ตรัสว่า

ยโต โข ภิกขเว ภิกขุโน อวิชา ปหีนา โหติ. วิชฺชา อุปฺปन्นา. โส อวิชาวิราคา วิชฺชุปฺปาทา เหว ปุณฺณภาสิงฺขารํ อภิสงฺขโรติ. น อุปฺปณฺณภาสิงฺขารํ. น อาเนญฺชาภิสงฺขารํ อภิสงฺขโรติ.”

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุกำจัดอวิชาแล้ว วิชาเกิดขึ้นแล้ว เธอย่อมไม่ปรุ้งแต่ง ปุณฺณภาสิงฺขาร ไม่ปรุ้งแต่งอุปฺปณฺณภาสิงฺขาร ไม่ปรุ้งแต่งอาเนญฺชาภิสงฺขาร เพราะกำจัดอวิชาแล้ว เกิดวิชา”

แต่การที่กิริยาจิตเกิดอาศัยปัจจัยโดยเนื่องกับปัจจัยที่สมควรแก่ตน มิได้ถูกห้ามไว้ เพราะไม่มีสังขตธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่พ้นจากการเกิดขึ้นโดยอาศัยปัจจัย

วิญญานเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

ตามสูตรต้นตนนัย วิญญาน คือ วิปากจิตที่เป็นโลกียะ ๓๒ ดวง

ส่วนตามอภิธรรมนัย คือจิตที่เป็นโลกียะและโลกุตตระ ๖๙ ดวง ยกเว้นกิริยาจิต

ตามสูตรต้นตนนัย นามรูป คือ ชั้นที่ ๓ มีเวทนาชั้นนี้เป็นต้นที่เกิดร่วมกับโลกียจิต พร้อมทั้งกรรมชรูปในปฏิสันธิกาลและจิตตชรูปในปวัตติกาล

ส่วนตามอภิธรรมนัย คือ ชั้นที่ ๓ ที่ประกอบกับวิปากจิตซึ่งเป็นกุศลและอกุศล พร้อมทั้งรูปที่กล่าวมาแล้ว แต่ในคัมภีร์อรรถกถารวมเอารูปที่มีสมุฏฐาน ๔ ซึ่งได้รับปัจจัยจากปัจจัยทั้งหมดไว้

(๒๓๒) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “ในข้อนี้ นามรูปทั้งสองเกิดร่วมกับปฏิสันธิจิต” ข้อความนั้นไม่สมควร

[คัมภีร์อนุทีปนีอธิบายว่า ข้อความดังกล่าวไม่สอดคล้องกับสูตรต้นตนนัย และอภิธรรมนัยที่กล่าวมาแล้ว จึงไม่สมควร]

สพายนะ (อายตนะ ๖) คือ อายตนะภายใน ๖ ที่จำแนกไว้ในพระบาลีทั้งหมด

อาจารย์บางท่านดำริว่า อายตนะภายนอก ๖ เป็นปัจจัยแก่ผัสสะได้ จึงรวมเอา อายตนะภายนอกไว้ในที่นี้อีกด้วย ข้อนั้นเสมอกับพระบาลีนิทานวรรค ดังพระพุทธทวณะว่า

กตโม จ ภิกขเว โลกสฺส สมุทโย. จกฺขุณฺณจ ปฏฺิจจ รูปे จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญญาณํ. ติณฺณํ สงฺกตํ ผสฺโส. ผสฺสปฺจฺจยา เวทนา. เวทนาปฺจฺจยา ตณฺหา อเปยฺ โทมนสฺสฺสา ยาสา สมฺภาวนฺตํ อโย โลกสฺส สมุทโย. โสตณฺจ อเปยฺ มนณฺจ ปฏฺิจจ ธมฺเม จ อุปฺปชฺชติ มโนวิญญาณํ. ติณฺณํ สงฺกตํ ผสฺโส อเปยฺ โลกสฺส สมุทโย.”

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย การเกิดขึ้นของโลกเป็นไฉน จักขุวิญญาณย่อมเกิดขึ้นอาศัย จักขุประสาทและรูป การประชุมของธรรมทั้งสาม เป็นผัสสะ เวทนาย่อมมีเพราะผัสสะ เป็นปัจจัย ตัณหาย่อมมีเพราะเวทนาเป็นปัจจัย...ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสย่อมมีเพราะชาติเป็นปัจจัย นี่คือการเกิดขึ้นของโลก โสตวิญญาณย่อมเกิดขึ้นอาศัยโสตประสาทและเสียง...มโนวิญญาณย่อมเกิดโดยอาศัยจิตและธรรมารมณ์ การประชุมของธรรมทั้งสาม เป็นผัสสะ...นี่คือการเกิดขึ้นของโลก”

ผัสสะและเวทนาเป็นต้น โปรดทราบว่าจะประกอบกับจิตนั้นๆ ในนัยทั้งสอง

ตัณหาและอุปาทาน ปรากฏชัดแล้ว

ภพมี ๒ อย่างคือ กรรมภพ และอุปปัตติภพ

กรรมภพ คือ เจตนาที่เป็นกุศลหรืออกุศลฝ่ายโลกียะ พร้อมทั้งความละโมภหรือความไม่ละโมภเป็นต้นที่ประกอบกับเจตนา ดังพระพุทธทวณะว่า

สพฺพมฺปิ ภวคามิกมฺมํ กมฺมกโว.”

“**กรรมภพ** คือ กรรมที่ให้ถึงภพทั้งหมด”

อุปปัตติภพ คือ วิบากขั้นที่เป็นโลกียะทั้งหมดอันเกิดแต่กรรมพร้อมทั้งกรรมชรูปทั้งหมด ตามสูตรต้นต้นัย ส่วนตามอภิธรรมนัย ขั้นที่เป็นโลกุตระก็ปรากฏในคัมภีร์วิวัฏค์

ชาติ ชรา และมรณะ เป็นเพียงเครื่องกำหนดหมายสังขตธรรมทั้งหมด

ในบรรดาโสกะเป็นต้น โสกะ คือ โทมนัสเวทนาของผู้ที่ถูกความพินาศแห่งญาติเป็นต้นกระทบเข้าแล้ว เป็นไปด้วยอาการเศร้าโศก

ปริเทวะ คือ เสียงที่เกิดแต่จิตอันไม่น่าปรารถนา เป็นไปด้วยอาการคร่ำครวญ

ทุกข์ คือ ทุกขเวทนาทางกาย

โทมนัส คือ ทุกขเวทนาทางใจ

อุปายาส คือ โทสะที่เป็นไปด้วยอาการหดหู่ท้อถอยเพราะความพินาศไปของญาติเป็นต้น

ทั้งหมดนี้เป็นการจำแนกองค์ธรรมในเรื่องนี้

ผู้ที่ละอวิชชาในทุกขสังขารคือขันธไม่ได้ ย่อมละอวิชชาในสังขารอื่นไม่ได้ พวกเขาจึงได้รับความสำคัญว่าเป็นสุขในการดำเนินไปแห่งขันธ ย่อมสำคัญว่าเป็นทุกข์ในการดับขันธ สำคัญว่าเป็นทางแห่งสุขในทางดำเนินไปแห่งขันธ สำคัญว่าเป็นทุกข์ในทางดับขันธ ด้วยเหตุนั้น ธรรมที่เป็นปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร และอาเนญยาภิสังขาร อันเป็นปัจจัยให้ขันธดำเนินไป ย่อมเป็นที่พึงแก่เหล่าสัตว์ผู้รักสุขเกลียดทุกข์ถูกอวิชชาห่อหุ้มอยู่ ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า อวิชชาปัจจุยา สงขาร (สังขารทั้งหลายย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย)

อปุญญาภิสังขารอันเป็นทุจริต ย่อมเกิดขึ้นเพราะอวิชชาที่ปิดบังขันธปัจจุบันเป็นพิเศษ ปุญญาภิสังขารและอาเนญยาภิสังขารที่เป็นสุจริต ย่อมเกิดขึ้นเพราะอวิชชาที่ปิดบังขันธอนาคต เมื่อสังขารมีอยู่ การขัดขวางความเกิดขึ้นในภพใหม่ถัดจากจุติ ย่อมไม่มีแก่เหล่าสัตว์ผู้ยังละภวตัณหา (ความผูกพันในภพ) ไม่ได้ เพราะเหตุนี้ ธรรม ๕ อย่างที่สำคัญว่าเป็นอรรถภาพนี้ คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา ย่อมปรากฏขึ้นเพราะสังขารเป็นปัจจัย แต่วิญญาณเป็นธรรมสำคัญในข้อนี้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สงขารปัจจุยา วิญญาณ (วิญญาณย่อมมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย)

เมื่อวิญญาณมีอยู่ การขัดขวางความเกิดขึ้นแห่งนามรูปอันเจริญสืบมาจากวิญญาณย่อมไม่มี ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า วิญญาณปัจจุยา นามรูป (นามรูปย่อมมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย)

ด้วยถ้อยคำดังนี้ พระอนุรุธอาจารย์กล่าวกรูปรูปนามไว้ครบถ้วนโดยสามัญทั่วไป หากเป็นตามนี้ ท่านกล่าวว่า นามรูปปจฺจยา สฬายตนํ (สฬายตนะย่อมมีเพราะนามรูปเป็นปัจจัย) เพื่อแสดงจำแนกธรรมอันเป็นองค์ประกอบสำคัญในการบัญญัติว่าสัตว์ ซึ่งทำให้องค์ประกอบต่อไปมีผัสสะเป็นต้นดำเนินไป อันทำให้เหล่าสัตว์ยึดมั่นอตฺตา

เมื่อนามรูปมีอยู่ การขัดขวางความเกิดขึ้นแห่งสฬายตนะย่อมไม่มี ครั้นสฬายตนะมีอยู่ ผัสสะที่เกิดจากสฬายตนะย่อมมีโดยแท้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สฬายตนปจฺจยา ผลุโส (ผัสสะย่อมมีเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย)

เมื่อผัสสะมีอยู่ เวทนาที่เกิดจากผัสสะย่อมมีโดยแท้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ผลุสปจฺจยา เวทนา (เวทนาย่อมมีเพราะผัสสะเป็นปัจจัย)

ที่ตั้งของตัณหาอันเสมอด้วยสุขเวทนาหาไม่ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เวทนาปจฺจยา ตณฺหา (ตัณหาย่อมมีเพราะเวทนาเป็นปัจจัย)

กาโมปาทานคือตัณหาที่สั่งสมเป็นนิตยในอารมณ์หนึ่งแล้วถึงความแน่นแฟ้น ทิฏฐิก็ถึงความมั่นคงด้วยอำนาจของตัณหาที่เพิลิตเพลิน ยินดี พอใจในตน และอารมณ์ของตน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ (อุปาทานย่อมมีเพราะตัณหาเป็นปัจจัย)

บุคคลผู้ยึดมั่นอยู่ ย่อมก่อกรรมภพนั้นๆ ที่ตนสำคัญว่าทำให้สิ่งที่ตนยึดมั่น[อันมีอตฺตาเป็นต้น]เจริญเพิ่มพูน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อุปาทานปจฺจยา ภโว (ภพย่อมมีเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย) ความจริงคำว่า ภว (ภพ) ในเรื่องนี้จัดเป็นคำไวพจน์ของความเจริญเหมือนพระพุทธดำรัสว่า

สุวิชาโน ภว โหติ

ทฺวิชาโน ปราภโว^{๑๑}

“ผู้รู้ดีเป็นคนเจริญ ผู้รู้ชั่วเป็นคนเสื่อม”^{๑๑}

เมื่อกรรมภพมีอยู่ ภพใหมื่อย่อมมีแน่นอน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ภวปจฺจยา ชาติ (ชาติย่อมมีเพราะภพเป็นปัจจัย)

เมื่อชาติมียอยู่ ชรามรณะย่อมมีแน่นอน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ชาติปัจจุยา ชรามรณ (ชรามรณะย่อมมีเพราะชาติเป็นปัจจัย)

ทั้งหมดนี้เป็นนัยแสดงอาการแห่งการเกิดขึ้นเพราะอาศัยเหตุ

ในปัจจุสมุปบาทนัยนี้ คำว่า โสกะ เป็นต้น กล่าวไว้เพื่อแสดงโทษทั้งหลายของธรรมในวัฏฏะทั้งหมด[มีสังขารเป็นต้น] ซึ่งเป็นไปโดยเกิดอาศัยเหตุเช่นนี้

คำว่า เอตถ คือ ในปัจจัยสังคหะนี้

คำว่า ตตถ คือ ในปัจจุสมุปบาทนัยนั้น

อทธา คือ สภาวะทรงไว้ซึ่งธรรมอันมีระยะเวลา หมายถึง กาล กาลดังกล่าวย่อมปรากฏดุจทรงไว้ซึ่งธรรมอันเป็นไปในภุมิ ๓ ให้ดำเนินไปตามลำดับกับ ปี ฤดู เดือน ปักษ์ กลางคืน และกลางวัน โดยเนื่องด้วยการติดตามกระแสรูปนาม

อีกนัยหนึ่ง **อทธา** คือ สภาพเป็นที่ตั้งแห่งธรรมอันเป็นไปในภุมิ ๓ หมายถึง กาล

[คำว่า อทธา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะทรงไว้ซึ่งธรรมอันมีระยะเวลา = อทธาวนเต ฐเม ภูโส ธาเรตติ อทธา (ลง อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สภาพเป็นที่ตั้งแห่งธรรมอันเป็นไปในภุมิ ๓ = ภูโส ทหนติ ติฏฺฐนติ ปวตฺตนติ เตกาลิกา ฐมา เอตถาติ อทธา (ลง อ ปัจจัยในอิกรณสาธนะ)]

กาลนั้นแม้ไม่ต่างกันก็ควรกล่าวเหมือนต่างกันโดยอาศัยธรรมที่มีความต่างกัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ตโย อทธา (กาลมี ๓)

(๒๓๓) ในคัมภีร์วิภาวณีกกล่าวว่า “คำว่า **อทธา** คือ สภาวะเป็นไปเสมอ” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะคำว่า อทธาน ย่อมสำเร็จไม่ได้ดังคำว่า อทธานมคฺคบุปฺภิปนโน (ดำเนินไปสู่ทางไกล)

[คัมภีร์ปรหมัตถทีปนีเห็นว่า คำว่า อทธา (กาล) สำเร็จรูปมาจาก อา บพหน้า + ธา ธาตุ + อ ปัจจัย เมื่อลง ยุ ปัจจัยแทน กุวิ ปัจจัย ฟังมีรูปว่า อทธาน (ทางไกล) เหมือนที่มีรูปสองอย่างตามปัจจัยว่า อุปาทา (อุป บพหน้า + อา บพหน้า + ทา ธาตุ + อ ปัจจัย) และ อุปาทาน (อุป บพหน้า

+ อา บทหน้า + ทา ธาตุ + ยุ ปัจจัย) แต่คัมภีร์วิภาวณีกล่าวว่า คำว่า อทฺธา สำเร็จรูปมาจาก อต ธาตุ + ต ปัจจัย คัมภีร์เห็นวามติดังกล่าวไม่งาม เพราะรูปว่า อทฺธาน จะสำเร็จไม่ได้]

คำว่า องฺคานิ (องค์) มีความหมายว่า องค์ที่เป็นส่วนสำคัญ กล่าวคือ องค์ประกอบที่สำคัญ

คำว่า อาการ (ส่วน) หมายถึง ส่วนที่เป็นองค์ประกอบรวม คำว่า อาการ ในที่นี้มีความหมายว่า “ส่วน” เหมือนคำว่า ทฺวตฺตีสาการ (ส่วน ๓๒)

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวนัยหนึ่งว่า คำว่า อาการะ คือ ส่วนที่กระจัดกระจาย คือเหมือนถูกกระจายไว้ในที่นั้นๆ

[คำว่า อาการ ตามนัยแรกเป็นบทนามที่แยกรากศัพท์และวิเคราะห์ตามหลักภาษาไม่ได้ เรียกว่า อนิพนฺนปาฏิปิเกะ นัยหลังจาก อา บทหน้า + กิธ ธาตุ = กระจัดกระจาย + ณ ปัจจัย]

คำว่า สนฺธิ (ที่เชื่อมต่อ) หมายถึง ที่เชื่อมต่อของการรวมเข้าอย่างละสองๆ

คำว่า สงฺเขปา (การรวมเข้า) หมายถึง การรวบรวมธรรมสำคัญเข้าเป็นหมวด

คำว่า วัฏ คือ สภาวะที่เวียนมาเป็นนิตย์

คำว่า มูล คือ อวิชชาและตัณหาอันเป็นที่ตั้งของธรรมในวัฏฏะทั้งหมดโดยความเป็นไปเนื่องด้วยธรรมในวัฏฏะ หมายถึง ที่ตั้ง กล่าวคือ มูลเหตุ

๖. บุรุษผู้หนึ่งใช้น้ำจุ่มน้ำในมหาสมุทรแล้วใส่เข้าไปในปากของมหาชน แสดงให้รู้ว่า น้ำในมหาสมุทรเต็ม ฉะนั้นได้ แม้พระผู้มีพระภาคก็ทรงแสดงปัจจุบันภพหนึ่งด้วยพระดำรัสว่า “สังขารทั้งหลายย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย” ทรงให้รู้ถึงความเป็นไปของสังสารวัฏที่ไม่ปรากฏเบื้องต้นทั้งหมด ฉะนั้น แต่เมื่อจะทรงแสดงให้บริบูรณ์ ก็พึงแสดงเหตุและผลของภพหนึ่ง

ในเหตุและผลเหล่านั้น เหตุ คืออวิชชาและสังขารที่มีในภพก่อน ผล คือชาติในภพต่อไป โดยประการดังนี้ พระเทศนานี้แม้มีภพหนึ่งเป็นที่ตั้ง ก็เกี่ยวกับอดีตและอนาคต บางส่วน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อวิชชาสงฺขารา อตีโต อทฺธา (อวิชชาและสังขารเป็นอดีต-กาล)

การกล่าวถึงกาลและธรรมที่มีกาลเหมือนเป็นอย่างเดียวกัน[ว่าอวิชชาและสังขาร เป็นอดีตกาล เป็นต้น] ย่อมแสดงว่ากาลที่เรียกว่า อัทธา (ระยะกาล) ไม่มีเฉพาะโดยสภาวะ และปฏิเสธความเห็นผิดที่เป็นไปว่ากาลเท่านั้นทำให้โลกเป็นไปได้ หยุดยั้งโลกได้ เพราะ กาลที่ไม่มีจริงไม่ควรทำให้สิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นไปหรือหยุดยั้งได้

ถามว่า : ในปฏิจสมุปบาทนัยนี้ เหตุใดพระผู้มีพระภาคเมื่อทรงแสดงความเป็นไปของอัทธภาพปัจจุบันหนึ่งๆ จึงทรงแสดงเหตุในภพก่อนและผลในภพต่อไป

ตอบว่า : การแสดงเหตุในภพก่อนย่อมเป็นไปเพื่อห้ามอเหตุกทัญญู (ความเห็นผิดว่าไม่มีเหตุ) และวิสมทัญญู (ความเห็นผิดในสิ่งที่ไม่มีจริง) การแสดงผลอนาคตเพื่อห้าม อจุณทัญญู (ความเห็นผิดว่าขาดสูญ) การแสดงเหตุและผลทั้งสองอย่างเพื่อห้าม สัสสตทัญญู (ความเห็นผิดว่าเที่ยง)

อเหตุกทัญญู คือ ความเห็นที่เป็นไปว่า เหล่าสัตว์ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย ย่อมเป็นไป ย่อมหยุดยั้ง ย่อมเศร้าหมอง ย่อมบริสุทธ์

วิสมทัญญู คือ ความเห็นผิดในสิ่งที่ไม่มีจริงโดยเนื่องกับพระพรหม พระผู้เป็นใหญ่ในเหล่าสัตว์ การเนรมิตของพระเจ้า เป็นต้น

อจุณทัญญู คือ ความเห็นที่เป็นไปว่า เหล่าสัตว์จะขาดสูญในขณะที่เสียชีวิตชาติในอนาคตไม่มี

สัสสตทัญญู คือ ความเห็นที่เป็นไปว่า อตตาสภาพเที่ยงแท้ไม่แปรเปลี่ยน ย่อมท่องเที่ยวไปสู่ภพน้อยภพใหญ่ อตตาคือเป็นภาวะเที่ยงแท้ท่องเที่ยวไปเช่นนี้ ไม่พึงเกิดขึ้นด้วยอวิชชา เป็นต้น

ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงปฏิเสธสัสสตทัญญู ด้วยการตรัสความเกิดขึ้นของวิญญูณในภพอื่นด้วยอวิชชาและสังขารอีก

๘. ถามว่า : เหตุใดโสกะเป็นต้นจึงไม่รวมเข้าในองค์ทั้งหลาย

ตอบว่า : เพราะโสกะเป็นต้นไม่มีลักษณะของการเกิดขึ้นอาศัยเหตุอย่างนี้ว่า

เมื่อชาติมีอยู่ โสกะเป็นต้นย่อมมีแน่นอน เนื่องจากแม้ชาติมีอยู่โสกะเป็นต้นก็ไม่มีในรูปภูมิ และอรุปภูมิ อีกทั้งไม่มีแก่บุคคลบางคนในกามภูมิ [คือพระอนาคามีและพระอรหันต์]

ถามว่า : เหตุใดจึงกล่าวโสกะเป็นต้น

ตอบว่า : การกล่าวโสกะเป็นต้นเพื่อแสดงโทษอันมากมายใหญ่หลวงของชาติ หรือวิภูฏะมีอวิชาเป็นต้นที่ดำเนินไปทั้งหมดตามที่กล่าวไว้แล้ว ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า โสกาทิวจัน ปเนตถ นิสฺสนุทผลนิตฺสสนํ (อนึ่ง ในปัจจุสมุปบาทนัยนี้ คำว่า โสกะ เป็นต้น เป็นการแสดงผลต่อเนื่อง)

ในประโยคนั้น คำว่า นิสฺสนุทผลนิตฺสสนํ (เป็นการแสดงผลต่อเนื่อง) มีความหมายว่า เป็นการแสดงผลเพิ่มพูนคือโทษอันมากมายใหญ่หลวงของชาติ

๙. ถามว่า : เหตุใดอวิชาและสังขารทั้งสองอันเป็นอดีตเหตุของภพปัจจุบันนี้ จึงตรัสไว้ในพระบาลี ธรรมทั้งสองอย่างนี้เท่านั้นเป็นปัจจัยแก่ภพปัจจุบันหรือ

ตอบว่า : ธรรมอื่นก็มีอีก

ถามว่า : เหตุใดพระพุทธองค์จึงไม่ตรัสธรรมอื่นไว้ในพระบาลี

ตอบว่า : เพราะรวมเอาธรรมที่แม้จะไม่ได้ตรัสไว้โดยตรงนั้นได้

ถามว่า : รวมเอาได้อย่างไร

ตอบว่า : รวมเอาได้โดยลักษณะคือการเกิดขึ้นอาศัยเหตุและการเกิดขึ้นโดยเนื่องกับเหตุ

เมื่อท่านจะแสดงข้อความนี้ จึงกล่าวคำว่า อวิชาสงฺขารคฺคหณฺน (อนึ่ง ในข้อนี้ ตัณหา อุปาทาน และภพแสดงไว้ด้วยคำว่า อวิชาและสังขาร) เป็นต้น

แม้คำต่อไป [คำว่า อวิชาและสังขารก็แสดงไว้ด้วยคำว่า ตัณหา อุปาทาน และภพ เป็นต้น] ก็มีนัยเดียวกัน

ในประโยคนั้น คำว่า อวิชาสงฺขารคฺคหณฺน (ด้วยคำว่า อวิชาและสังขาร) มีความหมายว่า ด้วยคำว่า อวิชาและสังขาร ที่กล่าวไว้แล้วในเบื้องต้นของพระบาลี

คำว่า ตณฺหุปาทานภาวปิ คหิตา ภวนติ (อวิชชาและสังขารก็แสดงไว้ด้วยคำว่า ตัณหา อุปาทาน และภพ) มีความหมายว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงตัณหาและอุปาทาน ด้วยคำว่า อวิชชา เพราะเมื่ออวิชชามีอยู่ ตัณหาและอุปาทานก็มีได้ แต่เมื่ออวิชชา ไม่มี ตัณหาและอุปาทานก็มีไม่ได้ และทรงแสดงกรรมภพด้วยคำว่า สังขาร เพราะเมื่อสังขาร มีอยู่ กรรมภพก็มีได้ แต่เมื่อสังขารไม่มี กรรมภพก็มีไม่ได้

ส่วนในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “พระผู้มีพระภาคทรงแสดงตัณหาและอุปาทานด้วย คำว่า อวิชชา เพราะเป็นกิเลสเหมือนกัน และแสดงกรรมภพด้วยคำว่า สังขาร เพราะเป็น กรรมเหมือนกัน” แม้ข้อความนั้นก็สมควร

พึงสัมพัทธ์[บทที่เพิ่มเข้ามา]ว่า เช่นเดียวกันนี้ อวิชชาและสังขารก็แสดงไว้ด้วย คำว่า ตัณหา อุปาทาน และภพ หมายความว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอวิชชาด้วยคำว่า ตัณหาและอุปาทาน และแสดงสังขารด้วยคำว่า ภพ เพราะเกิดขึ้นเนื่องด้วยอวิชชา

ท่านกล่าวว่า ชาติชรา...คหิตํ (ผล ๕ อย่างมีวิญญูณเป็นต้น แสดงไว้ด้วยคำว่า ชาติ ชรา และมรณะ) เพราะเป็นสภาพเกิดร่วมกับชาติเป็นต้น เนื่องจากมีการเกิดร่วมกัน ระหว่างธรรมที่กำหนดหมาย[คือชาติ ชรา และมรณะ] กับธรรมที่ถูกกำหนด[มีวิญญูณเป็นต้น]

คำว่า อิติ กตฺวา แปลว่า เพราะฉะนั้น

๑๐. พึงสัมพัทธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า ส่วนมี ๒๐

การรวมเข้ามี ๔ อย่าง คือ เหตุ ๕ อย่างแรกเป็นการรวมเข้า ผล ๕ อย่างที่สองเป็นการรวมเข้า เหตุ ๕ อย่างที่สามเป็นการรวมเข้า และผล ๕ อย่างที่สี่เป็นการรวมเข้า

เมื่อการรวมเข้ามี ๔ ที่เชื่อมต่อกันมี ๓ ดังนั้นคือ ที่เชื่อมต่อของการรวมเข้าที่ ๒ กับ ที่ ๑ ที่เชื่อมต่อของการรวมเข้าที่ ๓ กับที่ ๒ และที่เชื่อมต่อของการรวมเข้าที่ ๔ กับที่ ๓ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ติสฺสนฺธิ จตุสฺสขेषา จ ภวนติ (ที่เชื่อมต่อมี ๓ และการรวมเข้ามี ๔)

ในประโยคนี้ คำว่า เหตุมี ๕ ผลมี ๕ กล่าวไว้ตามคำที่ชาวโลกนิยมพูดกัน

เนื่องจากคำว่าเหตุและผลเป็นคำไวพจน์ของปัจจัยและปัจจัยุပ္ปัน กลุ่มที่สองจึงเป็นผล ๕ โดยเทียบกับกลุ่มแรก และเป็นเหตุ ๕ โดยเทียบกับกลุ่มที่สาม เช่นเดียวกันนี้ กลุ่มที่สามเป็นเหตุ ๕ โดยเทียบกับกลุ่มที่สี่ และเป็นผล ๕ โดยเทียบกับกลุ่มที่สอง หากเป็นตามนี้ ท่านได้ปฏิเสธการหักท้าวว่า ผลเท่านั้นเกิดจากเหตุ แต่เหตุไม่เกิดจากผล

ในบรรดาเหตุ ๕ ทั้งสอง ความต่างกันระหว่างสังขารกับกรรมภพ กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา สมจริงดังสาธกว่า

ทานํ ทสสามิติ จิตฺตํ อุปปาเตตฺวา มาสมปิ สํวจฺจรมปิ ทานุปกรณานิ สขฺชนตฺสส อุปปนฺหา ปุริมเจตนาโย อายุหนสงฺขารา นาม. ปฏิกฺคาหกานํ ปน หตฺถํ ทกฺขิณํ ปตฺติฏฺจาปยโต อุปปนฺหา เจตนา ภโวติ วุจฺจติ. เอกาวชฺชเนสุ วา ฉสุ ชวเนสุ เจตนา อายุหนสงฺขารา นาม. สตฺตมชวเนเจตนา ภโว. ยา กาจิ วา ปน เจตนา ภโว. ตํสมปยุตฺตา อายุหนสงฺขารา นาม.”

“คำว่า อายุหนสังขาร (สังขารก่อให้เกิดผล) คือ เจตนาที่เกิดก่อน ซึ่งเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ก่อให้เกิดจิตว่าเราจักถวายทาน แล้วจัดแจงเครื่องถวายทานเดือนหนึ่งบ้าง ปีหนึ่งบ้าง

ส่วนคำว่า ภพ คือ เจตนาที่เกิดแก่บุคคลผู้ให้ทักษิณาดังอยู่ในมือของปฏิกคาห อีกนัยหนึ่ง คำว่า อายุหนสังขาร คือ เจตนาในชวณจิต ๖ ดวงที่มีอาวัชชนจิตเดียวกัน

ส่วนคำว่า ภพ คือ เจตนาในชวณจิตดวงที่ ๗

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ภพ คือ เจตนาดวงใดดวงหนึ่ง

ส่วนคำว่า อายุหนสังขาร คือ ธรรมที่ประกอบกับเจตนา”

๑๑. ภพทั้งสองคือกรรมภพและอุปปัตติภพ เป็นส่วนประกอบขององค์แห่งภพอย่างหนึ่งในองค์ ๑๒ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า กมฺมภวสงฺขาโต ภเวกเทโส (ภพบางอย่างที่เรียกว่า กรรมภพ)

ความแตกต่างกันระหว่างสังขารกับกรรมภพในที่นี้ โปรดทราบตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว

(๒๓๔) ในคัมภีร์วิภาวนิกกล่าวว่า “คำว่า ‘ภพบางอย่างที่เรียกว่า กรรมภพ’ นี้ เจตนาอันเป็นปัจจัยแก่การปฏิสนธิในอนาคต ชื่อว่า สังขาร” ข้อความนั้นไม่สมควรในที่นี้ เพราะภพทั้งสองนับเข้าในเหตุ ๕ อย่างทั้งสองหมวด [เหตุอดีตและเหตุปัจจุบัน]

อีกนัยหนึ่ง ข้อความนั้นกล่าวไว้ตามนัยแห่งพระบาลี^{๑๒} ที่ตรัสไว้ในอุเทศว่า สังขารทั้งหลายย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย]

[คัมภีร์อุทฺทปิเนอธิบายว่า ถ้าหมายเอานัยแห่งพระบาลี มติของคัมภีร์วิภาวนิกก็สมควร]

คำว่า อวเสสา (ธรรมทั้งหลายที่เหลือ) นี้ หมายถึง ผล ๕ มีวิญญูณเป็นต้น พร้อมทั้งชาติ ชรา และมรณะ

ผล ๕ มีวิญญูณเป็นต้นที่แสดงไว้ด้วยคำว่า ชาติ ชรา และมรณะ คืออุปัตติภพ โดยสภาวะ เพราะไม่มีอุปัตติภพอื่นนอกจากผล ๕ แต่เพื่อรักษาการจำแนกธรรม คำว่า อุปัตติภพ จึงหมายเอาธรรม ๕ อย่างอันเป็นหมวดที่สี่

[ในคัมภีร์วิภังค์ พระผู้มีพระภาคทรงจำแนกว่า พระดำรัสว่า ภว (ภพ) หมายเอา อุปัตติภพอีกด้วย อุปัตติภพจึงได้แก่ธรรม ๕ อย่างอันเป็นหมวดที่สี่]

๑๒. ในบรรดาองค์ ๑๒ อวิชชาเป็นโมหะ และโมหะจัดเป็นอกุศลมูล ตัณหาเป็น ความโลภ และความโลภก็เป็นอกุศลมูล ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อวิชชาตณฺหาเวสน เทว มุลานิ (มูลมี ๒ ด้วยการจำแนกเป็นอวิชชาและตัณหา)

อีกนัยหนึ่ง คำว่า มุล แปลว่า ผู้นำ หมายความว่า ผู้นำแห่งวิญญูมี ๒

[ตามนัยแรก คำว่า มุล แปลว่า “เหตุ” คือเหตุของอกุศล ส่วนนัยที่ ๒ แปลว่า “ผู้นำ” คือ ผู้นำแห่งวิญญู]

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

ปุริมํ ปญฺจกทฺทวํ เอกํ ภวจกํ ปจฺฉิมํ ปญฺจกทฺทวํ เอกํ ภวจกนฺติ กตฺวา ปุริมํ

อวิชชามูล. ตณฺจ ทิฏฺฐิจจิริตานํ วา อปายคามินํ วา จกํ. ปจฺฉิมํ ตณฺหามูลํ. ตณฺจ ราคจิริตานํ วา สุกฺคิตคามินํ วา จกํ.^{๓๓}

“ธรรมสองหมวด ๕ อย่างแรก [เหตุในอดีตและผลในปัจจุบัน] เป็นวนเวียนภพ อย่างหนึ่ง ส่วนธรรมสองหมวด ๕ อย่างหลัง [เหตุในปัจจุบันและผลในอนาคต] เป็นวนเวียนภพอีกอย่างหนึ่ง ดังนั้น วนเวียนภพแรกจึงมีอวิชชาเป็นมูล วนเวียนภพดังกล่าวเป็นวนเวียนของผู้มีทิฏฐิจริตหรือผู้จะไปสู่อบายภูมิ ส่วนวนเวียนภพหลังมีตัณหาเป็นมูล วนเวียนภพนั้นเป็นวนเวียนของผู้มีราคจิริตหรือผู้จะไปสู่สุคติภูมิ”

คำว่า “วนเวียนภพ” หมายความว่า เมื่อธรรมที่ทำให้เริ่มกระแสวัฏฏะมาบรรจบกัน วนเวียนภพพึงดำเนินไป ดังนั้น ธรรมทั้งหมดพร้อมทั้งเหตุและผลคู่หนึ่งอันเป็นคู่ที่สอง จึงเป็นวนเวียนภพหนึ่งในที่นี้

ถามว่า : เหตุใดพระผู้มีพระภาคจึงตรัสอวิชชาเป็นเหตุสำคัญในองค์ประกอบที่มาจากภพก่อน และตรัสตัณหาไว้ในองค์ประกอบที่ไปสู่ภพต่อไป พระองค์พึงตรัสธรรมทั้งสองนั้นในฝ่ายทั้งสองมิใช่หรือ

ตอบว่า : อาหารของตัณหาที่เสมอกับสุขเวทนาย่อมไม่มี พระพุทธรองค์เมื่อจะทรงเชื่อมองค์แห่งวัฏฏะถัดจากองค์คือเวทนา ก็ควรตรัสตัณหาที่เหมาะสมแก่เวทนา ไม่พึงตรัสอวิชชา ดังนั้น อวิชชาจึงไม่มีโอกาสนับเข้าในองค์ประกอบที่ไปสู่ภพต่อไป แต่ในที่เริ่มแรกก่อนธรรมทั้งหมด พึงตรัสอวิชชาที่เป็นประธานในอกุศลทั้งหมด

อวิชชาเป็นองค์ประกอบแน่นอนในการก่อให้เกิดสังขาร จึงไม่มีธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่ควรกล่าวเพื่อความเป็นองค์ประกอบหนึ่งในระหว่างอวิชชากับสังขาร ดังนั้น ตัณหาจึงไม่มีโอกาสนับเข้าในองค์ประกอบที่มาจากภพก่อน ความจริงเทศนาเกี่ยวกับปฏิจลสมุปบาทนี้ ย่อมเป็นไปโดยกำหนดองค์ประกอบสำคัญ มิใช่เป็นไปโดยกำหนดธรรมทุกอย่างที่มีได้

ส่วนในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “อวิชชาเป็นมูลของส่วนก่อน ตัณหาเป็นมูลของส่วนหลัง” ในพากย์นั้น คำว่า “ส่วนก่อน” คือ ส่วนที่เป็นเหตุและผลก่อน คำว่า “ส่วนหลัง”

คือ ส่วนที่เป็นเหตุและผลหลัง

อธิบายคาถาสรุป

๑๓. ท่านกล่าวว่า เตสเมว จ มุลานํ นิโรธเณ นิรุชฌติ ([วิภูสสาร]ย่อมดับ เพราะการดับไปแห่งมูลเหตุเหล่านั้น) เพื่อแสดงเหตุที่อวิชชาและตัณหาทั้งสองมีชื่อว่า มูล (เหตุเกิด) ความหมายก็คือ วิภวภูตทั้งหมดย่อมมีเพราะการเกิดขึ้นของอวิชชาและตัณหา และดับไปเพราะการดับของธรรมดังกล่าว ดังนั้น อวิชชาและตัณหาทั้งสองจึงได้ชื่อว่า มูล

บางคนอ้างว่า “คาถานี้แสดงปฏิจจสมุปบาทแบบปฏิโลม” ที่ชื่อว่า ปฏิจจสมุปบาท แบบปฏิโลม คือวาระที่แสดงความดับว่า “ความดับของสังขารย่อมมีเพราะอวิชชาดับ ความดับของวิญญาณย่อมมีเพราะสังขารดับ” ดังนี้ เป็นต้น

บัดนี้ พระอนุรุธอาจารย์จะแสดงว่า คำว่า โสกะ เป็นต้นไม่ใช่มีประโยชน์เพื่อแสดงผลต่อเนื่องอย่างเดียว แต่ยังมีประโยชน์เพื่อแสดงธรรมอันเป็นทุกข์ซึ่งก่อให้เกิดธรรมที่เป็นมูลเหตุแห่งวิภวภูตต่อไป โดยเป็นองค์อย่างหนึ่งร่วมกับชราและมรณะ จึงกล่าวคาถาว่า ชรามรณมัจฉาย (อวิชชาย่อมดำเนินไปแก่คนเขลาผู้ถูกชรา มรณะ และความเศร้าโศก เบียดเบียนอยู่ทุกขณะ เพราะการเกิดขึ้นของอาสวะทั้งหลาย) เป็นต้น

ในคาถานั้น คำว่า มัจฉา (ความเศร้าโศก) หมายเอาความเศร้าโศกเป็นต้น เพราะความเศร้าโศกเป็นต้นเกิดจากอาสวะแล้วเป็นปัจจัยเพื่อให้เกิดอาสวะอีก ความเศร้าโศกเป็นต้นจึงนับเข้าในองค์คือชราและมรณะ

อาสวะทั้งหลายย่อมเกิดเสมอแก่คนเขลาผู้ถูกชรา มรณะ และความเศร้าโศก เบียดเบียนอยู่ทุกขณะ และอวิชชาย่อมเพิ่มพูนเพราะการเกิดขึ้นของอาสวะทั้งหลาย ดังพระพุทธทวจะว่า

อาสวสมุทยา อวิชชาสมุทโย.^{๑๔}

“การเกิดขึ้นของอวิชชาย่อมมีเพราะการเกิดขึ้นของอาสวะ”

หากเป็นตามนี้ก็จะมีความหมายว่า วิภูสสารย่อมวนกลับมาอีกว่า สังขารทั้งหลาย ย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

พระอนุรุธาจารย์ควรกล่าวคาถาในข้อนี้ว่า

นानาพยุสนมุฏฺจสฺส โสกาทีนํ ปวตฺติโต
อวิชฺชาตณฺหา วทณฺติ ยโต วุฏฺฐํ ปวตฺตติ.

“อวิชชาและตัณหาที่เป็นเหตุให้วัฏฏะดำเนินไปย่อมเจริญเพิ่มพูน
เพราะความเศร้าโศกเป็นต้นของชนผู้ประสบความหายนะ ดำเนินไปอยู่”

มีพระพุทธวาทะว่า

กตโม จ ภิกฺขเว ทุกฺขสฺส วิปาโก. สมฺโมหเวปกํ วาหํ ภิกฺขเว ทุกฺขํ วทามิ.
ปริเยญฺจิเวปกํ วา.^{๑๕}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ผลแห่งทุกข์เป็นไฉน ตถาคตกล่าวทุกข์ที่มีความหลงเป็นผล
ทุกข์ที่มีการแสวงหาเป็นผล”

ในพระบาลีนั้น ความหลง คืออวิชชา การแสวงหา คือตัณหา ดังนั้น ทุกข์มีชรา
มรณะ และความเศร้าโศกเป็นต้นที่มีผลคือความหลงและการแสวงหาทั้งสองจึงเรียกว่า
ทุกข์ที่มีความหลงเป็นผล และทุกข์ที่มีการแสวงหาเป็นผล

ในเรื่องนั้น ความหลง คือโมหะที่ปรากฏในพระบาลีว่า

ฉาติพยุสนาทินา มุฏฺโฐโสจติ ปรีเทวติ อูรตาฬิ กนฺทติ, สมฺโมหํ อาปชฺชติ.^{๑๖}

“ชนผู้ประสบความหายนะแห่งฉาติเป็นต้น ย่อมเศร้าโศก คร่ำครวญ ทบอกร่ำไห้
ถึงความหลงลืม”

ส่วนการแสวงหา คือตัณหาที่แสวงหาอันเป็นไปอย่างนี้ว่า ชนผู้ถูกทุกข์อย่างใด
อย่างหนึ่งเบียดเบียนแล้ว ย่อมต้องการสุข แสวงหาสุข ประดุจชนผู้ถูกความหิวบีบคั้น ย่อม
ต้องการอาหาร แสวงหาอาหาร หรือเหมือนชนผู้ถูกความกระหายบีบคั้น ย่อมต้องการน้ำ
แสวงหาน้ำ

ในข้อนี้ ที่ตั้งแห่งทุกข์ของชาวโลกอันยิ่งใหญ่แผ่ไปเสมอเหมือนดังขราและมรณะ
หาไม่ ศาสนาของพระศาสดาก็เป็นคำสอนเพื่อความหลุดพ้น ดังนั้น เทศนาอันเกี่ยวกับ
ปัจจุสมุปบาทนี้จึงมีขราและมรณะเป็นเหตุ ดังพระพุทธวจนะมีอาทิว่า

กิจจํ วตายํ โลกํ อาปนโน ชายติ จ ชียยติ จ มียยติ จ จวติ จ อุปปชชติ จ.
อถ จ ปนิมสส ทุกขสส นิสสรณํ นปฺปชานาติ ชรามรณสส.^{๑๗}

“ชาวโลกเหล่านี้เข้าถึงทุกข์โดยแท้ ย่อมเกิด แก่ ตาย จุตี ปฏิสนธิ แต่พวกเขา
ไม่รู้จักความหลุดพ้นจากทุกข์คือขราและมรณะนี้”

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงองค์ประกอบก่อนๆ มีชาติ เป็นต้น เพื่อให้ทราบ
องค์ประกอบที่บุคคลเข้าใจก่อนแล้วสามารถเพิกถอนขราและมรณะพร้อมทั้งมูลเหตุ แล้วจึง
เปลี่ยนตนจากขราและมรณะได้

เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงแสดงการเกิดขึ้นของอัตภาพพร้อมทั้งองค์ประกอบ ที่
มาจากภพก่อน องค์ประกอบที่ไปสู่ภพในอนาคต การมาเกิดในภพนี้ และการไปเกิดในภพ
ต่อไป โดยตั้งอยู่ในภพหนึ่ง ก็จัดว่าแสดงการเกิดขึ้นของอัตภาพนั้นๆ ในภพนั้นๆ ในสังสาร
ทั้งหมดที่เป็นอดีตและอนาคต และทรงคัดค้านมิฉนาคาทิฎฐิทั้งหมด ทั้งวนเวียนแห่งภพก็ไม่มี
เบื้องต้นและที่สุดหมุนพันกันอยู่ ดังนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงแสดงโทษอันใหญ่หลวงของ
วิญญูะที่ดำเนินไปโดยไม่เกี่ยวกับอวิชชา ด้วยคำว่า ขราและมรณะ หรือด้วยคำว่า โสกะ เป็นต้น

คาถาที่ขึ้นต้นว่า อิจฺเจว (พระมหามุนีทรงแสดงวิญญูสังสารที่หมุนพันกันไป
ใน ภูมิ ๓ อันไม่ปรากฏเบื้องต้นเช่นนี้ว่าเป็นปัจจุสมุปบาท) เป็นคำลงท้าย

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า พระมหามุนีทรงแสดงเช่นนี้ คือตามนัยว่า สังขาร
ทั้งหลายย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นต้น

อาจารย์ทั้งหลายประกอบบทไว้อีกนัยหนึ่งว่า วิญญูสังสารที่หมุนพันกันไปเช่นนี้ใน
ภูมิ ๓ อันไม่ปรากฏเบื้องต้น

ในคาถานั้น คำว่า อิจฺเจว อาพณฺหิ (วิญญูสังสารที่หมุนพันกันไปเช่นนี้) มีความหมาย

ว่า วัฏสงสารที่หมุนพันเป็นนิตย์ตามนัยที่กล่าวไว้ว่า อวิชชาย่อมดำเนินไปแก่เหล่าสัตว์ผู้ถูกรามรณะ และความเศร้าโศกเบียดเบียนอยู่ทุกขณะ เพราะการเกิดขึ้นของอาสวะทั้งหลาย เป็นต้น

ถามว่า : เหตุใดพระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวว่า อนาทิกัม (อันไม่ปรากฏเบื้องต้น) ท่านกล่าวถึงอวิชชาไว้ในเบื้องต้นมิใช่หรือ

ตอบว่า : ท่านกล่าวอวิชชาไว้ในเบื้องต้น หาใช่เพราะเป็นเบื้องต้นของวัฏฏะไม่ แต่กล่าวไว้ในเบื้องต้นเพราะเป็นเหตุสำคัญในเรื่องวัฏฏะ แต่เมื่อท่านกล่าวถึงอวิชชาไว้ อย่างนี้ การที่วัฏสงสารไม่ปรากฏเบื้องต้นก็เป็นอันแสดงไว้

ความจริงอวิชชามิใช่ปรากฏในภายนอก แต่ปรากฏในกระแสดิจของเหล่าสัตว์ ข้อนี้ปรากฏชัดเจน ดังนั้น เมื่ออวิชชาอยู่ในภพก่อน อัตภาพอันเป็นที่ตั้งของอวิชชา ย่อมมีในภพนั้นๆ และเมื่ออัตภาพมีอยู่ อัตภาพดังกล่าวย่อมเกิดขึ้นด้วยอวิชชาอื่นตามนัย ที่ตรัสไว้ในเทศนานี้ มิใช่เป็นอย่างอื่น หากเป็นตามนี้ อัตภาพอันเป็นที่ตั้งของอวิชชา ย่อมมีอีก

โดยประการดังนี้ อวิชชาและอัตภาพทั้งสองย่อมไม่มีกำหนดแน่นอน ไม่ปรากฏ เบื้องต้นโดยแท้ แต่อวิชชาเป็นเหตุสำคัญในเรื่องวัฏฏะ เพราะเป็นปัจจัยสำคัญของวัฏฏะ ๓ [กิเลสวัฏ = วนเวียนนิกเลส กรรมวัฏ = วนเวียนกรรม และวิปากวัฏ = วนเวียนวิปาก]

ถามว่า : ถ้าอวิชชาไม่ใช่เบื้องต้นของวัฏฏะ พระผู้มีพระภาคก็พึงแสดงปัจจัยของ อวิชชามิใช่หรือ

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว แต่เมื่อพระพุทธองค์ตรัสปัจจัยของอวิชชาแล้ว ก็พึงตรัส ปัจจัยของสภาวะธรรมที่เป็นปัจจัยนั้นอีก หากเป็นตามนี้ ก็พึงตรัสปัจจัยของปัจจัยนั้นๆ อีก ครั้นแล้วความสิ้นสุดไม่พึงปรากฏ อย่างไรก็ดี ปัจจัยของอวิชชามีตรัสไว้ในพระสูตรอื่น ดังพระพุทธทวณะว่า

อัสวสมุทฺยา อวิชฺชาสมุทโย.^{๑๔}

“การเกิดขึ้นของอวิชชาย่อมมีเพราะการเกิดขึ้นของอาสวะ”

อวิชขมฺปาหํ ภิกฺขเว สาหารํ สนิทานํ วทามิ. โก จสฺสา อาหาโร. ปญฺจ นีวรณา
ติสฺสา วจฺนียํ.^{๑๙}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตกล่าวอวิชชาว่ามีเหตุ มีที่ตั้ง อะไรคือเหตุของ
อวิชชา นั้น พึงกล่าวว่่านีวรณ ๕”

อวิชชา ปจฺจโย, สงฺขารา ปจฺจยสมฺบุตฺตนา. อุภยเมตํ ปฏฺิจฺจ สมฺบุตฺตนํ.^{๒๐}

“อวิชชาเป็นปัจจัย สังขารเป็นปัจจัยปบัน ทั้งสองอย่างนั้นเกิดขึ้น อาศัยเหตุ”

คำว่า ปฏฺิจฺจเปตฺติ (แสดง) มีความหมายว่า ตั้งไว้ คือ แสดง

อธิบายปฏิฐานนัย

๑๔. บัดนี้ ท่านปรารภคำว่า เหตุปจฺจโย (เหตุปัจจัย) เป็นต้น เพื่อแสดง
ปฏิฐานนัย

ในพากย์นั้น เหตุปัจจัย คือ ปัจจัยที่เป็นเหตุ ความหมายก็คือ ธรรมที่อุปการะ
ค้ำจุนซึ่งเป็นเหตุ กล่าวคือ ธรรมที่อุปการะค้ำจุนโดยความเป็นเหตุ

ถามว่า : ที่ชื่อว่าเหตุ เพราะมีสภาพอย่างไร

ตอบว่า : ที่ชื่อว่าเหตุ เพราะมีสภาพที่เป็นมูลเหตุ

ถามว่า : สภาพที่เป็นมูลเหตุคืออะไร

ตอบว่า : สภาพที่เป็นมูลเหตุ คือ การยังสัมปยุตตธรรมให้ดำรงมั่นในอารมณ์
เหมือนทำให้รากไม้เป็นต้นดำรงมั่นในแผ่นดิน

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า “ความเป็นเหตุ คือ การยังความเป็นกุศล
เป็นอาทิของสัมปยุตตธรรมมีกุศลเป็นต้นให้เกิดขึ้น[โดยความเป็นกุศล ฯลฯ]” ข้อที่ควร
กล่าวในที่นี้ ข้าพเจ้า[พระภิกษุอาจารย์]กล่าวมาแล้ว[ในปริจเฉทที่ ๓ ข้อ ๘๘]

โดยความหมายตามศัพท์ คำว่า เหตุ คือ มูลเหตุเป็นที่ดำรงมั่นแห่งสัมปยุตตธรรม

อีกนัยหนึ่ง เหตุ คือ มูลเหตุทำให้สัมปยุตตธรรมดำรงมั่นโดยถึงความเจริญงอกงาม
ไฟบุญก็มีกำลังดำเนินไปมั่นคงในอารมณ์

[คำว่า เหตุ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- มูลเหตุเป็นที่ดำรงมั่นแห่งสัมปยุตตธรรม = หิโนนติ สุกฺขํ ปตฺติภูจฺจนฺติ สหชาตธมฺมา
เอตฺถาติ เหตุ (ลง ตู ปัจจัยในอธิกกรณสาธนะ)
- มูลเหตุทำให้สัมปยุตตธรรมดำรงมั่น = หิโนนติ สุกฺขํ ปตฺติภูจฺจนฺติ สหชาตธมฺมา
เอเตนาติ เหตุ (ลง ตู ปัจจัยในกรณสาธนะ)]

ส่วนคำว่า ปัจจัย มีความหมายว่า ธรรมคำจุน

คำว่า “ธรรมคำจุน” คือ การปรากฏโดยสภาวะที่ทำให้ธรรมที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้น
หรือทำให้ธรรมที่เกิดแล้วดำรงมั่น หรือทำให้ธรรมที่ดำรงมั่นแล้วถึงความเป็นเหตุเพื่อความ
เจริญไฟบุญยิ่งขึ้นไป โดยแท้จริงแล้ว ความเพียรหรือการขวนขวายที่ปรากฏว่ามีผู้กระทำ
หรือผู้ช่วยให้กระทำไม่มีอยู่ในสภาวะธรรม เมื่อความปรากฏเช่นนั้นมียู่ เหตุเป็นสภาพ
เหมือนดังกระทำการคำจุนด้วยดี เพื่อความเกิดขึ้นแห่งธรรมที่เป็นปัจจัยปัจุบัน ซึ่งยังไม่
เกิดขึ้น เพื่อบรรลุลูกความดำรงมั่นแห่งธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว หรือเพื่อถึงความเป็นปัจจัยในความ
เจริญไฟบุญยิ่งขึ้นไปแห่งธรรมที่ดำรงมั่นแล้ว จึงได้ชื่อว่า ธรรมคำจุน

โดยประการดังนี้ เหตุปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นเหตุ) คือ ธรรมอันเป็นเหตุ ๖ ที่เป็น
อุปการะโดยความเป็นมูลเหตุคือการก่อให้เกิดความดำรงมั่นเจริญไฟบุญในอารมณ์

คำว่า อารมณฺ์ คือ สภาพเป็นที่รื่นรมย์แห่งธรรมคือจิตและเจตสิก กล่าวคือ
ยึดหน่วงเป็นไปอยู่เหมือนเสวยความรื่นรมย์เป็นอย่างดี

อารมณฺ์ปัจจัย คือ อารมณฺ์ ๖ ที่เป็นอุปการะด้วยความเป็นอารมณ์

ความหมายของคำว่า อธิปติ (อธิปตี) ข้าพเจ้า[พระภิกษุอาจารย์]กล่าวไว้แล้วใน
ปริจเฉทที่ ๗]

อธิปติปัจจัย คือ ธรรมที่เป็นอุปการะด้วยความเป็นอธิปตี

อธิปัตปัจจัยมี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นอรัมมณาธิปัตติ และสหชาตาธิปัตติ ความจริงธรรมอันเป็นอารมณ์บางอย่างมีสภาพยิ่งใหญ่ ย่อมยังธรรมที่รับรู้อารมณ์[คือจิตและเจตสิก]ของตนให้อยู่ในอำนาจเหมือนยังทาสให้อยู่ในอำนาจของนาย กระทำให้โน้มน้อมลุ่มลาดไปในตนเป็นนิตย์

คำว่า **อนันตระ** คือ ธรรมต่อเนื่อง

อนันตรปัจจัย (ปัจจัยที่ทำให้เกิดธรรมต่อเนื่องไป) คือ ธรรมที่เป็นอุปการะด้วยความเป็นธรรมต่อเนื่อง

สมนันตรปัจจัย (ปัจจัยที่ทำให้เกิดธรรมต่อเนื่องไปด้วยดี) คือ ธรรมที่เป็นอุปการะด้วยความเป็นธรรมต่อเนื่องด้วยดี

ปัจจัยทั้งสองนี้เหมือนกันโดยสภาวะ แต่โดยอรรถ[โปรดทราบดังต่อไปนี้]

สภาพของอนันตรปัจจัย คือ การไม่ให้กระแสจิตดับสนิทไม่เกิดอีกในภายหลังเมื่อจิตดวงแรกดับไป แล้วก่อให้เกิดธรรมอื่น[อันเป็นนามขันธ์]ที่เหมือนกับตน โดยความเป็นธรรมที่รับรู้อารมณ์ด้วยการติดตามกระแสจิต[ตามลำดับ]

สภาพของสมนันตรปัจจัย คือ การไม่ก่อให้เกิดธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งในขณะที่ธรรมอื่นถูกให้เกิดขึ้นอยู่ แล้วยังครองแห่งจิตให้สำเร็จตามลำดับแห่งกิจและฐานอันมีปฏิสนธิเป็นต้นแล้ว ก่อให้เกิดธรรมอื่นที่เหมาะสม

หากเป็นตามนี้ การที่จิตตูปาทอันเกิดก่อนและหลังของผู้ออกจากนิโรธสมาบัติ หรือจุติจากอสัญญสัตตวภูมิ จัดเป็นอนันตรปัจจัยและสมนันตรปัจจัย ย่อมสมควร เพราะกาลระหว่าง[จิตดวงหน้าและหลัง]ที่เป็นอภาวบัญญัติย่อมคั่นจิตตูปาทไม่ได้ และรูปธรรมระหว่างที่เป็นกระแสรูปอื่นก็คั่นไม่ได้เช่นกัน เพราะว่ากระแสรูปเป็นอย่างอื่น กระแสนามก็เป็นอย่างอื่น

ส่วนในคัมภีร์อรรถกถาได้คัดค้านมติที่กล่าวว่า “คำว่า **สมนันตรปัจจัย** คือ ความมีกาลต่อเนื่อง” แล้วกล่าวว่า

สณฺณานาภาวโต สุกฺกุ อนนฺตราติ สมฺนนฺตรา.^{๒๑}

“คำว่า **สมนัตถะ** คือ ธรรมต่อเนื่องด้วยดี เพราะไม่มีสัณฐาน”

ด้วยข้อความนั้น พระอรรถกถาจารย์แสดงว่า ความต่อเนื่องของนามธรรมที่ปราศจากสัณฐาน ไม่มีขอบเขตในระหว่างเหมือนความต่อเนื่องของรูปธรรมที่มีสัณฐานและมีขอบเขตในระหว่าง ดังนั้น ความเป็นไปแห่งนามธรรมอันเกิดก่อนและหลังเหมือนเป็นอย่างเดียวกัน จึงเป็นสมนัตถตา (ความต่อเนื่องด้วยดี) ส่วนความสามารถในการเป็นไปเช่นนั้น เป็นสมนัตถปัจจัย

สหชาตปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดร่วมกัน) คือ ธรรมที่เป็นอุปการะด้วยการเกิดร่วมกับธรรม[อันเป็นปัจจัยปัจุบัน]ที่เกิดขึ้นในเมื่อตน[คือปัจจัย]มีอยู่ไม่เกิดขึ้นในเมื่อตนไม่มีอยู่ และเกิดร่วมกับตนเท่านั้น ไม่เกิดขึ้นก่อนหรือหลัง เหมือนดัง[ปรากฏ]เพื่อให้เกิดธรรมเหล่านั้นเหมือนดวงประทีปเป็นอุปการะแก่แสงสว่าง โดยแท้จริงแล้ว เปลวไฟในดวงประทีปที่เกิดขึ้นย่อมเกิดร่วมกับแสงสว่าง

อัญญมัญญปัจจัย (ปัจจัยของกันและกัน) คือ ธรรมที่เป็นอุปการะโดยเนื่องด้วยการอุปถัมภ์ซึ่งกันและกันเหมือนไม้เท้าสามง่ามค้ำกันอยู่ หากเป็นตามนี้ ความต่างกันระหว่างปัจจัยนี้กับสหชาตปัจจัย[ที่กล่าวไว้]ก่อนย่อมปรากฏชัด เพราะคำว่า สหชาต (เกิดร่วมกัน) ไม่แสดงถึงการอุปถัมภ์กันและกันเช่นนี้

[ไม้เท้าสามง่าม คือ ไม้เท้าที่ทำมาจากไม้ไผ่ มีปลายแยกเป็น ๓ ง่ามค้ำกันไว้ รัดเป็นวงรอบด้วยหางวัวยาว ๔ นิ้ว มีผ้าหุ้มปลายไม้เท้าไว้ เป็นบริวารอย่างหนึ่งที่เป็นสัญลักษณ์ของนักบวชที่เรียกว่าปริพาชก ภาษาสันสกฤตเรียกปริพาชกประเภทนี้ว่า ทณฺฑีศวามี คือ เจ้าของไม้เท้า พจนานุกรมสันสกฤตชื่อศัพทกัลปทรมะ (เล่ม ๒ หน้า ๖๕๖) กล่าวว่า

ตฺริทฺถะ,ปะ, (ตฺริทฺถํ จตฺตฺรํคฺคโลคฺपालเวษฺฏนาทโนนฺยสมฺพนํ อสฺตยสฺเสติ...) สนฺนยาสาศฺรมะ.

“ตฺริทฺถะ เป็นปุงลึงค์ คือ ผู้มีไม้เท้าสามง่ามซึ่งค้ำกันและกันด้วยการวงรอบของหางวัว ๔ นิ้ว...หมายถึง นักบวช”]

คำว่า **นิสสยะ** คือ ที่อาศัย

นิสสยปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่อาศัย) คือ ธรรมที่เป็นอุปการะด้วยความเป็นที่อาศัย นิสสยปัจจัยมี ๒ อย่างคือ สหชาตนิสสยปัจจัย และวัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย

สหชาตนิสสยปัจจัย คือ ธรรมที่เกิดร่วมกันซึ่งเป็นอุปการะด้วยความเป็นที่อาศัย เหมือนแผ่นผ้าเป็นที่รองรับจิตรกรรม

วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย คือ ธรรมที่เกิดก่อนซึ่งเป็นอุปการะด้วยความเป็นที่ตั้ง เหมือนแผ่นดินเป็นที่ตั้งของหญ้าและต้นไม้เป็นต้น

อุปนิสสยปัจจัย แปลว่า ปัจจัยเป็นที่อาศัยซึ่งมีกำลัง อุปมาว่าพ่อครัว เตา ไม้ หรือไฟ เป็นที่อาศัยเพื่อการเกิดขึ้นแห่งข้าวสาลี แต่หาใช่ที่อาศัยอันมีกำลัง ส่วนสายฝนในนาข้าวสาลีเป็นที่อาศัยอันมีกำลัง เพราะเมื่อสายฝนไม่มี พ่อครัวเป็นต้นก็ไม่มีความสามารถ จะยังข้าวให้สำเร็จได้ เช่นเดียวกันนี้ ครั้นปัจจัย[อันมีกำลัง]ใดไม่มีอยู่ ธรรมเป็นที่อาศัยย่อมไม่มี ธรรมที่อาศัยเกิดก็ไม่มีเช่นกัน ปัจจัยนั้นเรียกว่า **อุปนิสสยปัจจัย** เพราะเป็นปัจจัยที่มีกำลังกว่านิสสยปัจจัย

อุปนิสสยปัจจัยมี ๓ อย่างคือ อารัมมณูปนิสสยปัจจัย อนันตรูปนิสสยปัจจัย และ ปกตูปนิสสยปัจจัย

อารัมมณูปนิสสยปัจจัย คือ ธรรมที่เป็นอารมณ์ที่ยิ่งใหญ่ จัดเป็นอธิบดีและที่อาศัย ซึ่งมีกำลังเพราะเป็นอารมณ์ยิ่งใหญ่แน่นอน

อนันตรูปนิสสยปัจจัย คือ ธรรมที่เป็นปัจจัยต่อเนื่อง และเป็นที่อาศัยซึ่งมีกำลัง เพราะไม่มีความเป็นไปแห่งกระแสดิจิตโดยปราศจากธรรมเหล่านั้น

ส่วนในคำว่า **ปกตูปนิสสย** นี้ คำว่า **ปกตูปนิสสย** คือ ที่อาศัยซึ่งกระทำด้วยดี คำว่า ปกโต (กระทำด้วยดี) มีความหมายว่า กระทำด้วยดีโดยทำให้ธรรมที่เป็นปัจจัยปบันปรากฏแน่นอนในกระแสดิจิตในกาลอันเหมาะสม

การกระทำในเรื่องนี้ คือการก่อให้เกิดธรรมทั้งหลายที่ตรัสไว้โดยลักษณะที่กล่าวไว้ในกระแสดิจิตของตนว่า

สทฐา สีลํ สุตํ จาโค ปญญา.^{๒๒}

“ศรัทธา สีล สุตะ จาคะ และปัญญา”

ราโค โทโส โมโห มาโน ทิฏฐิ ปตถนา.^{๒๓}

“ราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ และความปรารถนา”

และยังหมายถึงการช้องเสพธรรมดังพระพุทธดำรัสว่า

กายิกํ สุขํ กายิกํ ทุกขํ บุคฺคโล อุตฺถ โภชนํ เสนาสนํ.^{๒๔}

“สุขทางกาย ทุกข์ทางกาย บุคคล ฤดูกาล อาหาร และที่อยู่”

ปุเรชาตปัจจัย คือ ธรรมที่เป็นอุปการะด้วยการเกิดขึ้นก่อนแล้วจึงดำเนินไป

ปุเรชาตปัจจัยมี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นอาร์มมณปุเรชาตปัจจัย และนิสสยปุเรชาตปัจจัย โดยแท้จริงแล้ว ธรรมบางอย่างอันเป็นอาร์มมณและที่อาศัย[ของจิตเจตสิก] ซึ่งมีการเกิดขึ้นก่อนเป็นลักษณะพิเศษ เรียกว่า **ปุเรชาตปัจจัย**

อาจารย์อานันทเถระกล่าวว่า

นิสฺสยารมฺมณการาทีหิ วิสิฏฺฐา ปุเรชาตาการเณ อุปการกตา ปุเรชาตปจฺยตา.^{๒๕}

“การอุปการะด้วยอาการที่เกิดขึ้นซึ่งมีลักษณะพิเศษคือความเป็นที่อาศัยหรืออาร์มมณเป็นต้น เป็นลักษณะของปุเรชาตปัจจัย”

หากเป็นตามนี้ ความสามารถพิเศษของปุเรชาตปัจจัยโดยเฉพาะอื่นนอกจากความสามารถอันเป็นที่อาศัยหรืออาร์มมณที่มีการเกิดขึ้นก่อนเป็นลักษณะพิเศษ ย่อมไม่มี

ปัจฉาชาตปัจจัย คือ นามธรรมที่เกิดภายหลังอันเป็นอุปการะด้วยการอุปถัมภ์รูปธรรมที่เกิดจากสมุฏฐาน ๔ แล้วให้ถึงความเจริญไพบูลย์และเป็นปัจจัยเพื่อให้กระแสน้ำที่เหมือนกับตนเป็นไปได้ในภายหลัง เปรียบดั่งน้ำที่รดในภายหลังเป็นอุปการะแก่ต้นไม้เล็กที่ปลูกไว้ก่อนแล้วงอกงามขึ้น

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

คิซุมโปตกสรีรานํ อาหาราสา เจตนา วีย.^{๒๖}

“ปัจฉาชาตปัจจยเหมือนกับเจตนาที่ประกอบด้วยความอยากอาหารของลูกนกแร้ง”

แม้ในคัมภีร์มูลฎีกาก็อธิบายว่า

เอเตน มโนสญเจตนาหารวเสน ปวตตมานะหิ อรูปธมเมหิ รูปกายสสุ
อุปตุณมกิตถาวํ ทสฺเสติ, เตเนว อาหาราสา วียาติ อวตฺวา เจตนาคณฺถํ กโรติ.^{๒๗}

“ด้วยข้อความนั้น พระอรรถกถาจารย์แสดงว่ากองรูปได้ถูกอุปถัมภ์ด้วยนามธรรมที่เป็นไปด้วยอำนาจของมโนสญเจตนาหาร ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงไม่กล่าวว่า ‘เหมือนกับความอยากอาหาร’ แต่กล่าวว่าเหมือนกับเจตนา[ที่ประกอบด้วยความอยากอาหาร]”

เจตนาที่ประกอบด้วยความอยากอาหารอันเกิดภายหลังร่วมกับสัมปยุตตธรรมย่อมอุปถัมภ์รูปในตัวลูกนกแร้งเหล่านั้นให้ถึงความไม่เหี่ยวแห้งและเป็นปัจจัยให้เกิดกระแสรูปที่เจริญเติบโตโดยปราศจากกฬีการาหารเป็นเวลานานได้

[นกแร้งเมื่อออกลูกแล้ว มักทิ้งลูกของตัวไปหากินเองโดยไม่สนใจลูก แต่ลูกนกแร้งมีเจตนาตั้งใจจะได้อาหารจากแม่ ความตั้งใจเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงชีวิตของมันให้คงอยู่และเจริญเติบโต ความตั้งใจดังกล่าวนี้เปรียบเหมือนปัจฉาชาตปัจจยที่อุปถัมภ์รูปที่เกิดก่อนให้ดำรงอยู่ได้]

ข้ออุปมานี้คล้ายกับกล่าวไว้ในที่นี้ เพื่อแสดงปัจฉาชาตปัจจยทั้งหมดด้วยเจตนาที่เป็นปัจฉาชาตปัจจยส่วนหนึ่งอันปรากฏชัด และคำว่า เจตนา ก็กล่าวไว้เพื่อแสดงว่าเจตนาเป็นธรรมสำคัญในปัจฉาชาตปัจจย หากเป็นตามนี้ การอธิบายความหมายของปัจฉาชาตปัจจยด้วยข้ออุปมาที่แสดงสิ่งที่เกิดภายหลังจึงสมควร ข้อความนี้ปรากฏในคัมภีร์ฎีกาตามที่กล่าวไว้แล้ว

คำว่า อาเสวนะ หมายถึง ธรรมเป็นที่เสพคุ่นของธรรม[คือจิตและเจตสิกที่

ต่อเนื่อง]ซึ่งเกิดก่อนด้วยดี กล่าวคือ ธรรมที่เกิดต่อๆ มาย่อมเป็นไปเสมอโดยรับเอาอาการทุกอย่างของธรรมที่เกิดก่อน[คือจิตตูปบาทที่ต่อเนื่อง]เหมือนเสพคุ้นดี

อีกนัยหนึ่ง **อาเสวนะ** หมายถึง ธรรมที่ทำให้ธรรมเหล่านั้นเสพคุ้น คือ รับเอาการบ่มสภาพของตน หรือทำให้เพิ่มพูนขึ้น

[คำว่า อาเสวน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธรรมเป็นที่เสพคุ้นของธรรมที่เกิดก่อนด้วยดี = อาเสวนติ ตํ สุกฺขํ ภวนฺตีติ อาเสวนํ (อา บทหน้า + สิกฺ ขาตุ = เสพ + ยุ ปัจจัยในอวุตตรกรรมสาธนะ)

- ธรรมที่ทำให้ธรรมที่เกิดก่อนเสพคุ้นด้วยดี = อาเสเวติ เต ธมฺเมติ อาเสวนํ (อา บทหน้า + สิกฺ ขาตุ + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)]

ในคัมภีร์มูลฎีกากล่าวว่า

กุสลาภิภาเวน อตฺตนา สทิสสฺส ปโยเคน กรณียสฺส อนนฺตรธมฺมสฺส ปฺนปฺปํ
กรณํ ปวตฺตณํ อตฺตสทิสสฺส วา อตฺตสทิสภาวปาทํ วาสนํ อาเสวนญฺโจ.^{๒๘}

“สภาพคือการเสพคุ้น หมายถึง การกระทำเป็นนิตย์ กล่าวคือ การยังธรรมที่ต่อเนื่องซึ่งบุคคลพึงกระทำด้วยความเพียรที่เสมอกับตนให้เป็นไปโดยความเป็นกุศลเป็นต้น อีกนัยหนึ่ง สภาพคือการเสพคุ้น หมายถึง การบ่มที่ทำธรรมอันคล้ายกับตนให้ถึงความเหมือนกับตน”

ในพากย์นั้น คำว่า “ซึ่งบุคคลพึงกระทำด้วยความเพียร” นี้ ปฏิเสธอาวัชชนจิต ๒ ดวงและวิปากธรรมทั้งหมด เพราะอาวัชชนจิต ๒ ดวงที่เกิด ๒ หรือ ๓ ครั้ง ไม่พึงกระทำด้วยความเพียรเพื่อให้เพิ่มขึ้นหรือลดลง เนื่องจากมีกำลังน้อย

ในบรรดาวิปากจิต อริยผลแม้พึงกระทำด้วยความเพียรคือการกำหนดรู้ ก็เกิดขึ้นไม่ได้ด้วยความเพียรอย่างเดียวโดยปราศจากอานุภาพของมรรคเจตนา จึงสมควรจะกล่าวถึงวิปากจิตที่เป็นโลกิยะที่บุคคลให้เกิดขึ้นในกระเสจิตด้วยแรงกรรมอย่างเดียว

คำว่า “การกระทำเป็นนิตย์ การยังธรรมที่ต่อเนื่องให้เป็นไป” หมายถึง ความ เป็นไปร่วมกันโดยให้ถึงความคล่องแคล่วมีกำลังยิ่งๆ ขึ้นไป

เมื่อเป็นดังนี้ **อาเสวนปัจจัย** จึงหมายความว่า ธรรมที่เป็นอุปการะเพื่อความ คล่องแคล่วมีกำลังแห่งธรรมกลุ่มเดียวกันที่เป็นไปต่อเนื่อง เพราะเป็นสภาพเสพคุ้น เหมือน ความเพียรที่เกิดก่อนในการศึกษาปริยัติธรรมและศิลปวิทยา

กรรมปัจจัย คือ ธรรมที่เป็นอุปการะด้วยความเป็นกิริยาคือความเพียรทางใจที่ ประจวบองค์ประกอบคือกาย วาจา และใจ

กรรมปัจจัยมี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นสหชาตกรรมปัจจัย และนानักขณิกกรรม- ปัจจัย

สหชาตกรรมปัจจัย คือ เจตนาที่เกิดร่วมกันทั้งหมดซึ่งเป็นไปโดยทำหน้าที่ของ ตนและผู้อื่น เหมือนศิษย์เอกและหัวหน้าช่างไม้

นานักขณิกกรรมปัจจัย คือ เจตนาที่เป็นกุศลและอกุศลซึ่งก่อให้เกิดหน้าที่ปรุ้งแต่ง ดังที่กล่าวไว้แล้ว และก่อให้เกิดหน้าที่ในการมอบกิริยาพิเศษอันเกิดขึ้นด้วยอำนาจของการ ปรุ้งแต่งในกระแสนจิตเพื่อให้ปรากฏวิบากและกฏัตตารูปในกาลอื่น แล้วดับไป เปรียบเสมือน ความพยายามในการร่วมสังวาสของบุรุษสตรีครั้งหนึ่ง ย่อมก่อให้เกิดหน้าที่คือการเสพ กามสุขและการมอบเชื้อไว้ในครรภ์เพื่อให้เกิดบุตรในกาลอื่น

วิปากปัจจัย คือ ธรรมที่เป็นอุปการะด้วยการส่งผลให้

การส่งผลให้ คือ ความปรากฏในกระแสนจิตโดยอาการอ่อนกำลังยิ่งที่เรียกว่า ความสงบระงับไม่ชวนชวาย[เหมือนกุศลและอกุศล] เปรียบได้กับการที่ดอกไม้และผลไม้ เป็นต้นทั้งหมดในโลกอ่อนกำลังโดยสิ้นเชิงในยามเบ่งบานสูงงามดีแล้ว ดังนั้น ความเป็น ไปของวิปากจิตจึงไม่ปรากฏชัด

เมื่อบุคคลหลับอยู่ตลอดราตรี วิปากจิตเหล่านั้นแม้เป็นไปในอารมณ์มีกรรม เป็นต้นที่เคยเกิดขึ้นในภพก่อน ก็หาใช่ปัจจัยให้เกิดจิตรับรู้สิ่งใดสิ่งหนึ่งในเวลาตื่นไม่ ส่วน ปัญญาวิญญานเป็นต้นแม้เป็นปัจจัยให้เกิดจิตรับรู้ต่อมา ก็เกิดร่วมกับแรงกระทบระหว่าง

วัตถุรูปกับอารมณ์ จึงไม่เป็นปัจจยโดยเนืองด้วยความอุตสาหะชวนขายของจิตเหล่านั้น

อาหารปัจจย คือ ความเป็นอุปการะโดยมีสภาพที่อาหาร ๓ อย่างซึ่งเป็นนามธรรม ยังสหชาตธรรมให้เกิดขึ้นและอุปถัมภ์ค้ำจุน ส่วนกพพิการาหารอุปถัมภ์ค้ำจุนกองรูปที่เกิดจากสมุฏฐาน ๔ นี้

สภาพของอาหารมีการอุปถัมภ์เป็นสำคัญ ในพระบาลีจึงไม่ตรัสว่า “กพพิการาหารเป็นปัจจยแก่รูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานโดยความเป็นอาหารปัจจย” แต่ตรัสว่า

อิมสฺส กายสฺส อาหารปจฺเจยน ปจฺจโย.^{๒๙}

“กพพิการาหารเป็นปัจจยแก่รูปกายนี้โดยความเป็นอาหารปัจจย”

ด้วยเหตุดังกล่าว ความเป็นอาหารของอาหารที่เป็นนามธรรมจึงเนื่องกับการอุปถัมภ์อาหารย่อมให้เกิดรวมกับการอุปถัมภ์เพื่อเป็นเหตุให้ธรรมที่ตนทำให้เกิดขึ้นและธรรมอื่นจากนั้นดำรงอยู่ได้อย่างต่อเนื่อง

อินทริยปัจจย คือ ธรรมที่เป็นอุปการะด้วยความเป็นใหญ่

อินทริยปัจจยมี ๓ อย่างโดยจำแนกเป็นสหชาตินทริยปัจจยเป็นต้น

สหชาตินทริยปัจจย คือ อินทริยอันเป็นนามธรรมที่เป็นใหญ่กว่าธรรมอันเกิดร่วมกันในหน้าที่ของตนๆ

ปุเรชาตินทริยปัจจย คือ อินทริยอันเป็นปสาทรูป ๕ ซึ่งเกิดก่อน และเป็นใหญ่กว่าปัญจวิญญูณที่เกิดภายหลังในหน้าที่มีการเห็นเป็นต้น

รูปชีวิตินทริยปัจจย คือ ชีวิตรูปที่เป็นใหญ่กว่ากฏัตตารูปอันเกิดร่วมกันในขณะดำเนินไปเป็นเวลานาน

ถามว่า : เหตุใดพระอนุรุทธาจารย์จึงไม่แสดงอินทริยคือถารูป ๒ ในอินทริยปัจจย

ตอบว่า : การให้เกิดขึ้น การอุปถัมภ์ หรือการตามรักษา มีอยู่แก่ธรรมใด ธรรมนั้นชื่อว่า **ปัจจย** แต่ถารูปทั้งสองไม่มีสภาพทั้งสามนั้นเพื่อประโยชน์แก่สหชาตธรรม ถารูปทั้งสองมีอำนาจในการกำหนดความเป็นไปของธรรมอันเกิดจากสมุฏฐาน ๔ ที่เป็นไป

ตามปัจจัยมีกรรมเป็นต้นของตนๆ ในกระแสจิตที่ประกอบด้วยภาวะรูปโดยเนื่องกับอาการของสตรีเป็นต้น จึงได้ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะเป็นใหญ่ในหน้าที่กำหนดกรรมเหล่านั้น ไม่ได้ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะเป็นอินทรีย์ปัจจัย ดังนั้น ท่านจึงไม่แสดงภาวะรูปไว้เรื่องนี้

ฉานปัจจัย คือ ธรรมที่เป็นอุปการะโดยมีสภาพเพ่ง เหมือนเข้าไปสู่อารมณ์แล้วดำเนินไปมั่นคงในอารมณ์

มรรคปัจจัย คือ ธรรมที่เป็นอุปการะโดยมีสภาพให้ถึงทุกขุติ สุขุติ และพระนิพพาน

สัมมาทิฏฐิเป็นต้นที่เป็นกุศลได้ชื่อว่า มัคคปัจจัย เพราะให้ถึงสุขุติและพระนิพพาน เนื่องจากมีลักษณะพิเศษคือความเห็นชอบเป็นต้น ลักษณะพิเศษนั้นๆ มีอยู่แก่สัมมาทิฏฐิเป็นต้นที่เป็นอภัยากฤต ดังนั้น สัมมาทิฏฐิเป็นต้นที่เป็นอภัยากฤตจึงได้ชื่อว่า มรรคปัจจัย เพราะลักษณะดังกล่าว

แม้ธรรมที่เป็นองค์แห่งมรรคจะเป็นอุปการะเพราะมีสภาพให้ถึงทุกขุติเป็นต้นนั้นๆ ข้อนี้ก็ไม่ว่าเกี่ยวกับรูปธรรมที่เกิดจากธรรมที่เป็นองค์แห่งมรรค รูปธรรมดังกล่าวจัดเป็นปัจจัยอุปนัยของมรรค เพราะเกิดจากธรรมที่เป็นมรรคปัจจัย ปัจจัยอื่นคือเหตุปัจจัย กรรม-ปัจจัย อินทรีย์ปัจจัย และฉานปัจจัย เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกัน

สัมปยุตตปัจจัย คือ ธรรมที่เป็นเหมือนสิ่งเดียวกันร่วมกับลักษณะมีความเกิดขึ้นพร้อมกันเป็นต้น ซึ่งเป็นอุปการะด้วยการประกอบกันและกัน

วิปยุตตปัจจัย คือ ธรรมที่เป็นอุปการะด้วยการมิได้มาประกอบ เพราะปราศจากสัมปโยคลักษณะมีความเกิดขึ้นพร้อมกันเป็นต้น แม้จะประกอบด้วยการเกิดร่วมกัน ความเป็นที่อาศัย และสภาพอาศัย ซึ่งเสมอกัน

วิปยุตตปัจจัยนี้กล่าวไว้เพื่อกำจัดความสงสัยในธรรมที่น่าสงสัยว่าเป็นสัมปยุตต-ปัจจัย ดังนั้นจึงไม่มีความสงสัยในธรรมที่เป็นอารมณ์และอนันตระเป็นต้นว่าเป็นวิปยุตตปัจจัย

อตถิปัจจัย คือ ปัจจัยที่เป็นอุปการะแก่ธรรมที่ถึงพร้อมด้วยขณะปัจจุบัน (ปัจจุบันที่เกิดขึ้นอยู่) เช่นนั้นด้วยการเกิดขึ้นร่วมกันเป็นต้น เพราะถึงพร้อมด้วยขณะปัจจุบันคือความมีอยู่ในธรรมที่เป็นปัจจัยตามที่กล่าวไว้แล้ว

นัตถิปัจจย คือ ธรรมที่เป็นอุปการะด้วยการไม่มีอยู่ กล่าวคือ ให้โอกาสแก่ธรรมอื่นที่ไม่ได้โอกาสเกิดขึ้นในเมื่อตนมีอยู่

แม้ นัตถิปัจจย นี้ก็ไม่มีความสามารถพิเศษโดยเฉพาะ ชาวโลกจึงสำคัญว่าจิตดวงก่อนย่อมเป็นไปแก่ผู้มีจิตดวงหลังเกิดขึ้นโดยนัยว่า ย่อมไป ย่อมหนึ่ง ย่อมยืน ด้วยจิต[ดวงก่อน] นั้น เป็นต้น ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสปัจจยนี้ไว้เพื่อห้ามความสงสัยว่าเป็น นัตถิปัจจย ในฐานที่น่าสงสัยนั้น

คำว่า **วิคตะ** คือ ธรรมที่ถึงความพินาศ

วิคตปัจจย คือ ธรรมที่เป็นอุปการะด้วยการปราศจากไปเอง กล่าวคือ ให้โอกาสแก่ธรรมอื่นที่ไม่ได้โอกาสเกิดขึ้นในเมื่อตนยังไม่ปราศจากไป

อวิคตปัจจย คือ ธรรมที่เป็นอุปการะแก่ธรรมเช่นนั้นด้วยการไม่ปราศจากไป กล่าวคือ มีปรากฏอยู่

ปัจจยสองหมวดแรก[คืออตฺถิทุกะ = อตฺถิปัจจยและนัตถิปัจจย] แสดงเป็นชื่อว่า วิคตทูกะ [คือวิคตปัจจยและอวิคตปัจจย] โดยปริยายอื่น เพื่อห้ามความสงสัยในอรรถต่างๆ และเพื่อให้เข้าใจกระจ่าง

ความจริงคำว่า อตฺถิ, นตฺถิ ที่แสดงอรรถต่างๆ ปรากฏในศาสนาและในโลกด้วย พระดำรัสเป็นต้นว่า

อตฺถิตฺติ โข กจฺจาน อยเมโก อนฺโต. นตฺถิตฺติ อयํ ทฺตฺติโย อนฺโต.^{๓๐}

“ดูกรกัจจანะ ความเห็นว่าอัตตามีอยู่เสมอ นี่เป็นส่วนหนึ่ง ความเห็นว่าอัตตาไม่มีเสมอ นี่เป็นส่วนที่สอง”

การตรัสข้อความที่ตรัสไว้แล้วโดยปริยายอื่น ย่อมเป็นไปเพื่อความเข้าใจชัดเจนแก่ผู้ฟัง

ส่วนพระวิภูิกายจารย์ได้อธิบายไว้มากมายว่าปัจจยทั้งสองหมวดเหล่านั้นมีอรรถต่างกัน

[คัมภีร์อนุทีปนีอธิบายเพิ่มเติมว่า คำว่า อตฺถิ (มีอยู่) ใน อัตถิปัจจย มีความหมายว่า “มีอยู่โดยความเป็นปัจจุบัน” ในบางทีก็มีความหมายว่า “มีอยู่โดยความเป็นปรมาตถธรรม” หรือ “มีอยู่โดยสมมุติบัญญัติ” คำว่า นตฺถิ (ไม่มีอยู่) ก็มีความหมาย ๓ นัยเช่นกัน สาทจากพระบาลีข้างต้นนี้เป็นอุทาหรณ์ของ อตฺถิ และ นตฺถิ ที่มีความหมายว่า “มีอยู่โดยสมมุติบัญญัติ” ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสวิคตปัจจยเข้ากับอัตถิปัจจย และตรัสอวิคตปัจจยเข้ากับนตฺถิปัจจย เพื่อห้ามความสงสัยในอรรถสองอย่างหลังและเพื่อให้เข้าใจชัดเจนว่าเป็นอรรถแรก]

อธิบายคาถาแสดงอุเทศ

๑๕. บัดนี้ พระอนุรุธททอาจารย์จะประมวลปัจจย ๒๔ อย่างตามที่ได้แสดงเป็นหมวดหมู่ ๖ กลุ่ม แล้วแสดงนิเทศของปัจจยเหล่านั้นตามลำดับหมวดหมู่อีก จึงกล่าวสองคาถาที่ขึ้นต้นว่า ฉฐา นามํ ตู นามสฺส (นามเป็นปัจจยแก่นาม ๖ ปัจจย)

พึงประกอบบอกว่า ปัจจยมี ๖ ประเภทโดยจำแนกเป็นหมวดหกและหมวดห้า เป็นต้นว่า นามเป็นปัจจยแก่นาม ๖ ปัจจย นามเป็นปัจจยแก่นามรูป ๕ ปัจจย นามเป็นปัจจยแก่รูป ๑ ปัจจย รูปเป็นปัจจยแก่นาม ๑ ปัจจย บัญญัติ นาม และรูปเป็นปัจจยแก่นาม ๒ ปัจจย นามและรูปทั้งสองอย่างเป็นปัจจยแก่นามรูปทั้งสองอย่าง ๙ ปัจจย ปัจจยมี ๖ ประเภทได้อย่างไร

(๒๓๕) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “บัญญัติ นาม และรูปเป็นปัจจย ๒ อย่างแก่นาม” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะคำเกี่ยวกับปัจจยซึ่งกล่าวเป็น ๓ ลักษณะคือปัจจย ปัจจยูปัน และปัจจยสัตติ (ความสามารถของปัจจย) จึงเป็นอันกล่าวไว้ดี

อธิบายนิเทศของปัจจย ๖ ประเภท

๑๖. ปัจจยมีอนันตรปัจจยเป็นต้นย่อมมีเพื่อให้กระแสนิจไม่ขาดช่วงประกอบลำดับของกิจและฐานได้ ดังนั้น ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งในนามธรรมมีกุศลเป็นต้นจึงเป็นปัจจยแก่ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่ไม่ตรงข้ามกันโดยแท้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อนนฺตร-นिरุทฺธา จิตฺตเจตสิกกา ธมฺมา (ธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นจิตและเจตสิก ที่ดับไปโดยไม่มีธรรมอื่นมาคั่น) เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า “ที่ไม่ตรงข้ามกัน” นี้ โปรดทราบการปฏิเสธปัจจัยที่ไม่มีธรรมอื่นมาคั่นระหว่างกุศลกับอกุศลและโสมนัสกับโทมนัสที่ตรงข้ามกันและกัน

คำว่า ปฏิปยุตฺตํ แปลว่า ที่กำลังเกิดขึ้นอีก หรือที่กำลังเกิดขึ้นตามลำดับ

อาเสวนปัจจัยที่เป็นไปด้วยการเสพคุ่นในกระแสดิจเป็นนิตย์ ย่อมปรากฏในจิตตูปบาทที่ประกอบด้วยกำลังแล่นไปอันควรให้เกิดด้วยความเพียรอย่างเดียว ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปุริมานิ ชวนานิ (ชวนจิตดวงก่อนๆ)

ในประโยคนั้น คำว่า ชวนานิ (ชวนจิต) คือ ชวนจิตที่เป็นกุศล อกุศล และกิริยาอันเป็นโลกียะ ยกเว้นชวนจิตที่เป็นมรรคและผล

[มรรคจิตได้รับอาเสวนปัจจัยจากโคตรภู แต่ไม่เป็นอาเสวนปัจจัยแก่ผลจิต เพราะเป็นจิตต่างชนิดกัน กล่าวคือมรรคเป็นกุศล ผลเป็นวิบาก ส่วนผลจิตพ้นจากความเป็นอาเสวนปัจจัยโดยประการทั้งปวง มรรคและผลจึงไม่นับเข้าในชวนจิตดวงแรกในที่นี้]

คำว่า ปจฺฉิมานํ ชวนานํ (ชวนจิตดวงหลัง) คือ ชวนจิตที่เป็นกุศล อกุศล และกิริยาอันเป็นโลกียะ ยกเว้นผลชวนะ โดยแท้จริงแล้ว ธรรมที่ต่างชนิดกันจะรับเอาหรือให้รับเอาการบ่มสภาพของตนที่บริบูรณ์โดยสิ้นเชิงแก่กันและกันไม่ได้ ถ้าสามารถบ่มสภาพของตนได้ ธรรมทั้งหลายก็ไม่พึงมีชนิดต่างกันและกัน ดังนั้น ผลชวนะที่ต่างชนิดกันจึงรับเอาการบ่มสภาพของตนจากมรรคไม่ได้ แม้มรรคก็ให้การบ่มสภาพของตนแก่ผลไม่ได้

ผลจิตทำหน้าที่ชวนะได้ด้วยกำลังความเพียรในการกำหนดรู้ มิได้ทำหน้าที่ชวนะด้วยกำลังในการรับเอารับให้บ่มสภาพของตนแก่กันและกัน ส่วนความต่างกันของโคตรภูฏาน และมรรคจิตโดยภูมิ ไม่ใช่ข้อสำคัญในเรื่องนี้ เพราะมีสภาพถึงความเป็นมหัคคตะและโลกุตตระจากความเป็นกามาวจรด้วยกำลังของอาเสวนปัจจัย

๑๗. คำว่า เหตุ ๒เปย นามรูปานํ (เหตุ องค์แห่งการเพ่ง และองค์มรรคเป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดร่วมกับตน) นี้ มีความหมายว่า เหตุและองค์มรรคเป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดร่วมกับตนยกเว้นเหตุกจิต ส่วนองค์แห่งการเพ่งเป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิด

เกิดขึ้นเรื่อยไป ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปุณฺณชาติตา จิตฺตเจตสิกภา ฐมฺมา (ธรรมที่เป็นจิต และเจตสิกที่เกิดขึ้นภายหลัง)

ในประโยคนั้น อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “คำว่า ปุเรชาตสฺส (รูปที่เกิดขึ้นมาก่อนแล้ว) คือ รูปที่เกิดขึ้นมาแล้วในจิตอันไม่มีระหว่างที่ล่วงมาแล้ว”

อีกนัยหนึ่ง คือรูปที่เกิดขึ้นมาก่อนแล้วจากจิตดวงที่ ๘ โดยแท้จริงแล้ว กาลเพียงเท่านั้นเป็นเวลาเจริญของรูปธรรม ถัดจากนั้นไป ปุณฺณชาติปัจจัยก็ไม่มีประโยชน์ในเวลาเสื่อม

อีกนัยหนึ่ง คือรูปที่เกิดขึ้นมาก่อนแล้วจากจิตดวงที่ ๑๖ จริยอยู่ วัตฺถุรูป [หทัยวัตฺถุ] ในเวลาใกล้เสียชีวิต ย่อมเข้าถึงความเป็นปุเรชาตปัจจัยแก่จิตจิต ดังนั้น แม้จิตจิตก็ไม่ควรกล่าวว่าไม่ใช่ปุณฺณชาติปัจจัยแก่วัตฺถุรูป จิตจิตก็เป็นปุณฺณชาติปัจจัยแก่รูปอื่นเช่นเดียวกัน เปรียบเสมือนอาหารที่อุปถัมภ์อยู่ ย่อมไม่มีว่าต้องตั้งอยู่ในฝ่ายเจริญจึงอุปถัมภ์ได้ แต่เมื่อตั้งอยู่ในฝ่ายเสื่อม ก็อุปถัมภ์ไม่ได้ ทั้งนี้เพราะหมายความว่าอุปถัมภ์ที่สมควรแก่อาหารในเวลาเสื่อม ฉะนั้น ปุณฺณชาติปัจจัยนี้ก็มิอุปถัมภ์นั้น

อานาภาพของนามธรรมแผ่ไปกว้างขวาง นามธรรมเหล่านั้นแม้อาจเกิดในหทัยวัตฺถุ อันเป็นส่วนหนึ่งของร่างกาย ก็อุปถัมภ์ร่างกายที่เกิดจากสมุฏฐาน ๔ ทั้งหมดนี้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อิมสฺส กายสฺส (แก่กายนี้)

๑๙. ปสาทวัตฺถุมีจักขุประสาทเป็นต้น เมื่อได้กระทบกับรูปารมณฺ์เป็นต้น ย่อมถึงความเห็นที่ตั้งของวิญญานธาตุ การกระทบก็มีในเวลาถึงฐิติขณะ ดังนั้น ปสาทวัตฺถุจึงเป็นปุเรชาตปัจจัยแก่วิญญานธาตุของตนเสมอ

วิญญานธาตุย่อมเกิดขึ้นโดยปราศจากวัตฺถุรูปในปัจจุโวการภูมิไม่ได้ เมื่อไม่ได้รับวัตฺถุรูปที่เกิดขึ้นก่อน[ในเวลาล่วงขณะจิตหนึ่ง]หรือตั้งอยู่ในฝ่ายเจริญ[ตั้งแต่ขณะจิตที่ ๒ จนถึงขณะจิตที่ ๘] ย่อมเกิดขึ้นอาศัยวัตฺถุรูปนั้นๆ ที่ตนได้รับในเวลาถือปฏิสนธิหรือใกล้เสียชีวิต แต่เมื่อได้รับวัตฺถุรูปที่เกิดขึ้นก่อนและมีกำลังยิ่ง ย่อมเกิดขึ้นอาศัยวัตฺถุรูปข้อนั้นปรากฏในปวัตติกาลแน่นอน ไม่ปรากฏในปฏิสนธิกาล เพราะหทัยวัตฺถุที่เกิดเพราะมีวิญญาน เป็นปัจจัยในกาลนั้น เป็นปุเรชาตปัจจัยไม่ได้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ฉ วตฺถุณี ปวตฺติยํ (วัตฺถุรูป ๖ เป็นปัจจัยแก่วิญญานธาตุ ๗ ดวงในปวัตติกาล) เป็นต้น

คำว่า ปญฺจาลมฺพณานิ จ ปญฺจวิญญานวิธียา (อารมณฺ ๕ เป็นปัจจัยแก่ปัญฺจวิญญานวิธิจิต) นี้กล่าวไว้โดยหมายเอาความเป็นไปแน่นอน เพราะนิพันนรูปที่เป็นปัจจุบันทั้งหมดเป็นปุเรชาตปัจจัยแก่โมโนวิญญานวิธึ ดังพระพุทธวาทะในคัมภีร์ปฏิฐานว่า

ปจฺจุปฺปนฺโน ธมฺโม ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺส ปุเรชาตปจฺเจเนน ปจฺจโย.^{๓๑}

“ธรรมที่เป็นปัจจุบัน [นิพันนรูป ๑๘] เป็นปัจจัยแก่ธรรมที่เป็นปัจจุบัน [อกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๒๗] โดยความเป็นปุเรชาตปัจจัย”

อารมมณปุเรชาตํ จกฺขุํ อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต วิปสฺสติ. โสตํ, ฆานํ, ชิวหํ, กายํ, รูปํ, สทฺθε, คนฺธํ, รสํ, โผฏฺฐพฺเพ, วตฺถุ.^{๓๒}

“พึงทราบอารมมณปุเรชาตว่า บุคคลย่อมกำหนดรู้จักขุประสาทว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน กำหนดรู้โสตประสาท....ฆานประสาท....ชีวหาประสาท....กายประสาท....รูปารมณฺ....สัททารมณฺ....คันธารมณฺ....รสารมณฺ....โผฏฐัพพารมณฺ....หทัยวตฺถุ....ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน”

ปจฺจุปฺปนฺเน ชนฺธํ อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต วิปสฺสติ.^{๓๓}

“บุคคลย่อมกำหนดรู้ชั้นปัจจุบันว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน”

ปจฺจุปฺปนฺนํ จกฺขุํ อสฺสาเทติ อภินฺนทฺติ.^{๓๔}

“บุคคลย่อมยินดีพอใจจักขุประสาทที่เป็นปัจจุบัน” เป็นต้น

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

อุปฺปาททุกฺขนํ อติกฺกมิตฺวา จิตฺตํ อฏฺฐารสฺวิํ รูปเมว ปุเรชาตปจฺจโย.^{๓๕}

“นิพันนรูป ๑๘ อย่างที่ล่วงอุปาททขณะแล้วถึงฐิตินะ เป็นปุเรชาตปัจจัย”

ในเรื่องนี้ อารมมณปุเรชาตปัจจัยคล้ายเกิดแก่ปฏิสนธิจิตได้ในอดีตกาลโดยรับเอาอารมณฺคือกรรมนิमितหรือคตินิมิตที่เป็นปัจจุบัน เพราะในคัมภีร์ปฏิฐานตรัสว่าปฏิสนธิจิตและภวังคจิตมีอารมณฺเป็นปัจจุบันว่า

ปัจจุปปนารมณํ ปฏิสนธิจิตตํ ปัจจุปปนารมณสฺส ภวํคสฺส อนนฺตร-
ปัจเจยน ปัจจโย.^{๓๖}

“ปฏิสนธิจิตที่มีอารมณ์ปัจจุบัน เป็นปัจจัยแก่ภวังคจิตที่มีอารมณ์ปัจจุบัน โดย
ความเป็นอนันตรปัจจัย”

แต่อาร์มณปุเรชาตปัจจัยมีปฏิเสธไว้ในพระบาลีในฝ่ายปัจจนิก (ฝ่ายตรงกันข้าม)
ของปุเรชาตปัจจัยด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า

ปฏิสนธิกุขณ วิปากาพฺยาโกโต เอโก ชนฺโธ.^{๓๗}

“นามขันธ์หนึ่งคืออภัยากฤตที่เป็นวิปาก[เป็นปัจจัยแก่นามขันธ์ ๓ และกฏัตตา-
รูปในขณะปฏิสนธิ โดยความเป็นสหชาตปัจจัย]”

พระภิกษุจารย์แสดงเหตุในเรื่องนี้ว่า อาร์มณปุเรชาตปัจจัยถูกปฏิเสธไว้เพราะ
ตั้งอยู่ในความเป็นอารมณ์อย่างเดียว เนื่องจากไม่มีวัตถุรูปที่เกิดก่อนหรืออารมณ์นั้นไม่
ปรากฏชัดในขณะปฏิสนธิเหมือนในอรูปภูมิ

๒๓. คำว่า อารมณเมว ครุกตํ (อารมณ์ที่บุคคลใส่ใจ) หมายถึง อិฏฐารมณที่
บุคคลใส่ใจด้วยความใคร่ครวญและความพอใจเป็นต้น ซึ่งพึงทราบตามความต้องการของ
บุคคลนั้น เพราะคุณและซากศพเป็นต้นก็เป็นอารมณ์ที่ถูกใส่ใจของหนอน แมลงวัน สุนัข
แร้ง และกาเป็นต้นที่พอใจสิ่งเหล่านั้น

(๒๓๖) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าว่า “คำว่า ครุกตํ คือ อารมณ์ที่ใส่ใจพิจารณา” เป็นต้น
ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะนิเทศ (คำอธิบาย) ของข้อความดังกล่าวยังเป็นไปด้วยความ
พอใจอีกด้วย โดยมีพระดำรัสเป็นต้นว่า

จกฺขุํ ครุํ กตฺวา อสฺสาเทติ อภินฺนฺทติ.^{๓๘}

“บุคคลใส่ใจจักขุประสาทแล้ว ย่อมยินดีพอใจ”

๒๕. คำว่า ราคาปโย ปน ธมฺมา (ธรรมมีรากะเป็นต้น) นี้ หมายถึงเอากุศลกรรมบถ
๑๐ กับอนันตริยกรรม ๕ พร้อมทั้งธรรมที่ตรัสไว้ว่า รากะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ และ
ความปรารถนา

ในประโยคนั้น ราคะเป็นต้นยกเว้นอนันตริยกรรมเป็นที่อาศัยอันมีกำลังเพื่อก่อให้เกิดกุศลในภูมิ ๔ ทั้งหมดภายในตนตามสมควร โดยเป็นเหตุให้ไม่ทำอกุศลอีก ส่วนอนันตริยกรรมเป็นที่อาศัยอันมีกำลังเพื่อก่อให้เกิดกามาวจรกุศล ธรรมทั้งหมดนั้นเป็นที่อาศัยอันมีกำลังเพื่อก่อให้เกิดอกุศลทุกอย่างมีราคะเป็นต้นและการปลงชีวิตสัตว์เป็นต้น และก่อก่อให้เกิดธรรมที่เป็นอภัยกถุทีสุขและทุกข์ทางกายเป็นต้น ทั้งภายในและภายนอกตามสมควร

ด้วยคำว่า สทุทธาโย (ธรรมมีศรัทธาเป็นต้น) นี้ พระอนุรุทธาจารย์แสดงว่า ทานและศีลเป็นต้นทั้งหมดพร้อมทั้งธรรมที่ตรัสไว้ว่า ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญา เป็นที่อาศัยอันมีกำลังเพื่อก่อให้เกิดกุศลในภูมิ ๔ อกุศลมีราคะเป็นต้น และอภัยกถุทีในภูมิ ๔ มีสุขและทุกข์เป็นต้น

ด้วยคำว่า สุขํ ทุกขํ บุคฺคโล โภชนํ อุตฺตฺ เสนาสนํ (สุข ทุกข์ บุคคล โภชนะ อุตฺตฺ และเสนาสนะ) นี้ ท่านหมายเอาอภัยกถุทีในภูมิ ๔ ทั้งหมดยกเว้นพระนิพพาน เพราะอภัยกถุทีเหล่านั้นเป็นที่อาศัยอันมีกำลังเพื่อก่อให้เกิดธรรมที่เป็นกุศล อกุศล และอภัยกถุทีทั้งภายในและภายนอกตามสมควร

ในคำว่า กมฺมํ วิปากานํ (กรรมเป็นปัจจัยแก่วิบากทั้งหลาย) นี้ ท่านหมายเอากรรมที่มีกำลังยิ่ง ไม่ใช่กรรมที่อ่อนกำลัง [เพราะเป็นฐานะแสดงปัจจัยที่มีกำลัง]

ถามว่า : เหตุใดในเรื่องปัจจัยนี้ ท่านไม่แสดงรูปธรรมไว้ในปัจจัยปัจุบัน รูปธรรมเหล่านั้นมีสารของปฐวีธาตุ สารของอาโปธาตุ น้ำฝน และเมล็ดพืช เป็นที่อาศัยอันมีกำลังเพื่อความเจริญเติบโตงอกงามของต้นไม้ต้นหญ้าเป็นต้นในภายนอก ส่วนรากไม้และยาเป็นต้นก็เป็นที่อาศัยอันมีกำลังเพื่อความสุขไม่มีโรคภายในกายมิใช่หรือ

ตอบว่า : ในคัมภีร์มูลฎีกากกล่าวคำตอบไว้ ดังสาธกในคัมภีร์นั้นว่า

น หิ รูปาพฺยาการํ ปกตฺวาปิ สุตฺตํ ลกฺขิตํ อเจตเนน รูปสนฺดาเนน ปกตฺสเสว อภาวโต. ยถา หิ อรูปสนฺดาเนน กตฺตฺวา เตน สทุทธาโย นิปฺพาทิตา อุตฺตฺ โภชนาโท จ อุปเสวิตา. น เอวํ รูปสนฺดาเนน. ยสฺมิณฺจ อุตฺตฺ พิชาทิกเก กมฺมาทิกเก จ สติ รูปํ ปวตฺตติ. น ตํ เตน รูปเณ

ปกติ โหติ. สเจตณสฺสเสว हि อุปฺปาทनुสฺสเวนปโยคฺวเสน เจตณํ ปกฺกปฺนํ ปกรณํ. รูปญฺจ
อเจตณํ.^{๓๙}

“อภยากฤตที่เป็นรูปย่อมไม่ได้ความเป็นปกตูปนิสสยปัจจัย เพราะ ไม่มีสิ่งที่
กระทำก่อน[คือการให้เกิดขึ้นเป็นต้น]ด้วยกระแสนรูปที่ไม่มีเจตนา อุปมาเหมือนศรัทธา
เป็นต้นย่อมถูกกระแสนามก่อให้เกิดขึ้น และอุตุโภชนะเป็นต้นย่อมถูกกระแสนามช่องเสฟ
แต่ศรัทธาเป็นต้นและอุตุโภชนะเป็นต้นดังกล่าวย่อมไม่ถูกกระแสนรูปก่อให้เกิดหรือช่องเสฟ
เมื่ออุตุกับเมล็ดพืชเป็นต้นและการกระทำเป็นต้นใดมีอยู่ รูปย่อมเป็นไปได้ อุตุกับเมล็ดพืช
และการกระทำเป็นต้นนั้นย่อมไม่ถูกรูปกระทำให้เกิดขึ้น เพราะความตั้งใจกระทำด้วย
ความเพียรในการก่อให้เกิดและช่องเสฟของผู้มีเจตนาเท่านั้นจึงเป็นการกระทำมาก่อน แต่
รูปไม่มีเจตนา”

พระภิกษุอาจารย์กล่าวใจความนี้ว่า กระแสนธรรมมี ๒ อย่าง คือ กระแสนรูป และ
กระแสนาม ในกระแสนูปนามเหล่านั้น ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง[มีกรรมเป็นต้นและอุตุโภชนะ
เป็นต้น] ย่อมถูกกระแสนามใดทำให้เกิดขึ้นและช่องเสฟเป็นอย่างดีมาก่อน ธรรมอันตนก่อ
ให้เกิดและช่องเสฟมาก่อนเป็นอุปนิสสยปัจจัยแก่กระแสนามของตนในกาลอื่น การก่อให้เกิด
ขึ้นและการช่องเสฟที่เรียกว่าการกระทำมาก่อน ย่อมปรากฏในกระแสนามที่มีเจตนา
อย่างเดียว ไม่ปรากฏในกระแสนูปที่ไม่มีเจตนา แต่โดยปริยายตามพระสูตรที่ตรัสว่า “อิมสฺมึ
สตี อิทํ โหติ, อสตี น โหติ.”^{๔๐} (เมื่อปัจจัยนี้มีอยู่ ผลนี้ย่อมมี เมื่อปัจจัยนี้ไม่มี ผลนี้ย่อม
ไม่มี) อุปนิสสยปัจจัยพึงกล่าวได้ในรูปธรรม

(๒๓๗) ในคัมภีร์วิภาวนีประกอบบทว่า “ราคาภิธรรม สัทธาภิธรรม สุข ทุกขํ บุคคล
โภชนะ อุตุ และเสนาสนะ เป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมเป็นต้น ทั้งภายในและภายนอกได้ตาม
สมควร” แล้วได้อธิบายว่า “ธรรมมีราคะเป็นต้นเป็นสภาพทำให้มีขึ้นภายใน ส่วนบุคคลเป็นต้น
ถูกช่องเสฟภายนอก” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะราคะเป็นต้นที่เกิดขึ้นแก่ตนและผู้อื่นย่อม
เป็นที่อาศัยอันมีกำลังแก่ราคะเป็นต้นในกระแสนจิตของผู้อื่นและของตนโดยแท้ ราคะเป็นต้น
ของหญิงชายที่มีฉันทะเสมอกันและของมโนปโทสิกเทวดา (เทวดาผู้จุติด้วยความโกรธ)
เป็นต้น เป็นตัวอย่างในเรื่องนี้

(๒๓๘) การประกอบความในคัมภีร์นั้นตามปาฐะที่ตั้งอยู่[ว่า ราคาภิธรรม...เป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมเป็นต้นในภายในและภายนอก] แล้วแสดงเนื้อความด้วยคำเป็นต้นว่า “ราคะเป็นต้นของตนเป็นที่อาศัยของธรรมมีกุศลเป็นต้นของตนและของผู้อื่นที่ทำกุศลโดยอาศัยศรัทธาเป็นต้นของกัลยาณมิตร” การแสดงเนื้อความนั้นไม่สมควร เพราะเป็นการแสดงเนื้อความที่ไม่บริบูรณ์ว่า ราคะเป็นต้นและศรัทธาเป็นต้นของตนเป็นปัจจัยแก่กุศลเป็นต้นภายใน ส่วนศรัทธาเป็นต้นของตนเป็นปัจจัยแก่กุศลภายนอก

(๒๓๙) การแสดงความเกิดขึ้นของกุศลและอกุศลภายในโดยอาศัยราคะเป็นต้นของตนในคัมภีร์นั้น ด้วยคำเป็นต้นว่า “ทาน ศีล อุโบสถ ฌาน อภิญญา วิปัสสนา และการเจริญมรรค พร้อมทั้งราคะเป็นต้นที่เกิดขึ้นต่อมาอันมีราคะเป็นต้นเป็นเหตุ ย่อมมีเพื่อการไปเกิดในกามภูมิเป็นต้นโดยอาศัยกามราคะเป็นต้น และเพื่อรับราคะเป็นต้น” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะควรกล่าวขยายคำอธิบายที่แสดงนัยเพียงสังเขปให้บริบูรณ์โดยมีนัยนั้นเป็นแนวทาง

๒๗. ในคำว่า ครุกตํ อารมมณํ (อารมณฺที่บุคคลใส่ใจ) นี้ โปรดทราบการจำแนกปัจจัยและปัจจัยุบันอย่างนี้ว่า กุศลที่เป็นโลกียะทั้งหมดและมรรคผลขั้นต่ำกับพระนิพพาน เป็นปัจจัยแก่กามาวจรกุศล อรหัตตมรรค อรหัตตผล และพระนิพพาน เป็นปัจจัยแก่ชวนจิต อันเป็นมหากิริยาประกอบกับญาณ ๔ ดวง พระนิพพาน เป็นปัจจัยแก่โลกุตตรจิต ๘ ดวง ส่วนกลุ่มธรรมอย่างอื่นที่เป็นกุศล อกุศล และอัปยากฤตซึ่งเป็นโลกียะทั้งหมดยกเว้นปฏิฆจิต ๒ โมหมูลจิต ๒ และกายวิญญูณอันเกิดร่วมกับทุกขเวทนา เป็นปัจจัยแก่จิตที่ประกอบกับโลภะ

(๒๔๐) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “คำว่า ครุกตํ อารมมณํ (อารมณฺที่บุคคลใส่ใจ) คือ อารมณฺที่บุคคลใส่ใจด้วยความใคร่ครวญและความพอใจเป็นต้น” เมื่อจะอธิบายความนั้นได้กล่าวว่า “ความพิสดารว่า อารมณฺที่บุคคลใส่ใจอันมีประเภทเป็นฌาน มรรค ผล วิปัสสนา และพระนิพพานเป็นต้น ย่อมกระทำธรรมมีความใคร่ครวญและความพอใจเป็นต้น พร้อมทั้งมรรคและผลเป็นต้นให้เนื่องกับตน จึงได้ชื่อว่า อารัมมณานิปติ” ข้อความนั้น

ไม่งาม ท่านควรกล่าวว่า “ธรรมคือทาน ศีล อุโบสถกรรม โคตรภูที่เคยสั่งสมมาก่อน โวทาน มรรค ผล และพระนิพพาน พร้อมทั้งราคะ ทิฏฐิ จักขุประสาท และโสธประสาทเป็นต้น”

(๒๔๑) คำว่า “วิปัสสนา” [ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้น] ฟังหมายเอาโคตรภูและโวทาน ทั้งโคตรภูและโวทานที่มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ก็ไม่ควรเรียกว่า วิปัสสนา

คำว่า สหชาตานิ นามรูปานิ (นามรูปที่เกิดร่วมกัน) คือ นามรูปที่เกิดร่วมกับ ขวนจิตอันเป็นทวิเหตุและติเหตุ

๒๘. คำว่า อณวมณฺณ สหชาตรูปานญจ (เป็นปัจจัยแก่กันและกันและเป็น ปัจจัยแก่รูปที่เกิดร่วมกัน) คือ เป็นปัจจัยแก่กันและกัน และเป็นปัจจัยแก่รูปที่มีกรรมเป็น สมุฏฐานในขณะปฏิสนธิกับรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานในปวัตติกาล

ปัจจัยต่อไปก็มีนัยเดียวกัน

วิญญานในขณะปฏิสนธิในปัญจโวการภูมิ ย่อมไม่ได้ที่ตั้งโดยปราศจากหทัยวัตถุ ทั้งหทัยวัตถุก็ไม่ได้ที่ตั้งโดยปราศจากวิญญาน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปฏิสนธิขณ เวตฺต- วิปากา อณวมณฺณ (หทัยวัตถุและวิปากขันธ์เป็นปัจจัยแก่กันและกันในขณะปฏิสนธิ)

๒๙. ในอัญญมัญญปัจจัย ธรรมใดย่อมอุปถัมภ์ตอบธรรมที่อุปถัมภ์ตน ธรรมนั้น ย่อมถึงความเป็นปัจจัยยุบัน แต่รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานหาได้อุปถัมภ์จิตไม่ อุปาทายรูปก็ไม่ อุปถัมภ์มหาภูตรูปเช่นกัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา อณวมณฺณ (ธรรม ที่เป็นจิตและเจตสิก เป็นปัจจัยแก่กันและกัน)

(๒๔๒) ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า “หน้าที่ของอัญญมัญญปัจจัยมีได้ด้วยอำนาจของ การอุปถัมภ์กันและกัน มิใช่มีได้ด้วยการเกิดร่วมกันอย่างเดียว รูปในปวัตติกาลจึงไม่เป็น อัญญมัญญปัจจัยแก่นาม ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา อณวมณฺณ (ธรรม ที่เป็นจิตและเจตสิก เป็นปัจจัยแก่กันและกัน) ในพากย์นั้น ด้วยข้อความว่า “มิใช่มีได้ด้วยการ เกิดร่วมกันอย่างเดียว” นี้ พระสมุฏคลาจารย์อนุญาตว่า “ถ้าหน้าที่ของอัญญมัญญปัจจัย มีได้ด้วยการเกิดร่วมกันอย่างเดียว หากเป็นตามนี้ รูปในปวัตติกาลก็พึงเป็นอัญญมัญญปัจจัย

แก่นามได้” แต่แม้ในสหชาตปัจจัย รูปในปวัตติกาลก็เป็นปัจจัยแก่นามไม่ได้ ดังนั้น ข้อความนั้นจึงไม่งาม

๓๐. คำว่า ฉ วตฺถุณี สตุตฺตํ วิญญาณธาทูณํ (วัตถุรูป ๖ เป็นปัจจัยแก่วิญญาณธาทู ๗) นี้ มีความหมายว่า วัตถุนิสสยปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ วัตถุสหชาตนิสสยปัจจัย วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย และวัตถุอาร์มมณปุเรชาตนิสสยปัจจัย

ในข้อนี้ วัตถุรูปในขณะที่ปฏิสนธิเป็นวัตถุสหชาตนิสสยปัจจัยแก่วิบากขั้นธวัตถุรูปเป็นวัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัยแก่จิตที่เกิดขึ้นอาศัยวัตถุรูปที่เกิดมาก่อนตนในปวัตติกาล วัตถุรูปที่เกิดมาก่อนใดเป็นที่อาศัยและอารมณ์ของจิตใด วัตถุรูปเป็นวัตถุอาร์มมณปุเรชาตนิสสยปัจจัยของจิต ดังพระพุทธวาทะในคัมภีร์ปฏิฐานว่า

อารมณ์นิสสยปุเรชาตวิปยุตฺตอตฺถิอวิตฺตุนฺติ ตีณิ.^{๔๑}

“เมื่อรวมปัจจัย ๖ อย่าง คือ อาร์มมณปัจจัย นิสสยปัจจัย ปุเรชาตปัจจัย วิปยุตตปัจจัย อตฺถิปัจจัย และอวิตตปัจจัย กันนับได้ ๓ ปัจจัย”

ถามว่า : วัตถุรูปเป็นที่อาศัยและอารมณ์ของจิตได้อย่างไร

ตอบว่า : จิตย่อมเกิดขึ้นโดยใคร่ครวญปรารภวัตถุรูปปัจจุบันด้วยความพอใจเป็นต้น หรือด้วยการอธิชฺฐานกัมมีการสำแดงฤทธิ์เป็นต้น วัตถุรูปเป็นที่อาศัยและอารมณ์ของจิตได้ดังนี้ ดังพระพุทธวาทะในคัมภีร์ปฏิฐานว่า

อชฺมตฺตํ วตฺถุํ อนิจฺจโต ทุกฺขโต วิปสฺสติ, อสฺสาเทติ. อภินฺนฺหติ. ตํ อารพฺภ ราโค อุปฺปชฺชติ, ทิฏฺฐิ อุปฺปชฺชติ, วิจิกิฉฺชา อุปฺปชฺชติ, อุทฺธจฺจ อุปฺปชฺชติ. โทมนสฺส อุปฺปชฺชติ.^{๔๒}

“บุคคลย่อมกำหนดรู้วัตถุรูปภายในว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ย่อมยินดีพอใจ ราคะ ทิฏฐิ วิจิกิฉา อุทฺธจจะ และโทมนัส ย่อมเกิดขึ้นปรารภวัตถุรูป”

ในเรื่องนี้ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า วัตถุอาร์มมณปุเรชาตนิสสยปัจจัยนี้ปรากฏในเวลาใกล้เสียชีวิตเท่านั้น พวกท่านเห็นว่าลำดับแรก การดำเนินไปแห่งวิถีจิตโดยปราศจากอาวัชชนจิตในฐานะที่ไม่น่าปรารถนา [คือเป็นไปไม่ได้] มีปฏิเสธรไว้ในคัมภีร์อรรถกถา

[คัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า การเกิดขวนจิตโดยปราศจากอาวัชชนจิตมีได้ในบางที่ มีไม่ได้ในบางที่ กล่าวคือ การเกิดผลจิตในเมื่อออกจากนิโรธสมบัติ การเกิดโคตรภูและโฆทานในมรรควิถี และการเกิดอาคันตุกภวังค์ เป็นฐานะที่มีได้ ส่วนฐานะอื่นนอกจากนี้ไม่มีได้]

เช่นเดียวกันนี้ พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า อารมณ์ของจิตในวิถิจิตที่มีอาวัชชนจิตเดียวกันต้องมีสภาวะและกาลไม่ต่างกัน และจิตในเวลาปกติก็มักมีวัตถุรูปที่ละอย่างเป็นที่อาศัย ดังนั้น เมื่อบุคคลใคร่ครวญรู้ว่าไม่เที่ยงเป็นต้นโดยปรารภวัตถุรูปภายในที่เป็นปัจจุบัน พอใจอยู่ว่านี่ของเรา วัตถุรูปใดย่อมถูกใคร่ครวญ ขวนจิตย่อมรับเอาวัตถุรูปที่บุคคลใคร่ครวญเป็นอารมณ์ มีไ้รับเอาวัตถุรูปที่อาศัยของตนๆ ถ้าขวนจิตพึงรับเอาวัตถุรูปที่อาศัยหรืออารมณ์อื่นมาเป็นอารมณ์ ขวนจิตก็ชื่อว่าไม่มีอาวัชชนจิต เพราะไม่รับอารมณ์ที่อาวัชชนจิตรับเอาแล้วรับอารมณ์อื่นเกิดขึ้น และชื่อว่าอารมณ์ต่างกัน เพราะเกิดขึ้นรับรู้วัตถุรูปที่ละอย่างหรืออารมณ์อื่นอันเกิดภายหลัง ความเป็นไปเช่นนี้ไม่มีได้เพราะขัดแย้งกับคัมภีร์อรรถกถา ดังนั้น วัตถารัมมณปุเรชาตปัจจัยจึงไม่มีในเวลาปกติ

แต่ในเวลาใกล้เสียชีวิต จิตมีอาวัชชนจิตเป็นต้นทั้งหมดย่อมเป็นไปอาศัยวัตถุรูปอย่างเดียวกัน ดังนั้น วัตถุรูปจึงเป็นที่ตั้งและอารมณ์ของอาวัชชนจิตเป็นต้นซึ่งเป็นไปรับรู้วัตถุรูป

หากเป็นตามนี้ การที่ขวนจิตไม่มีอาวัชชนะหรือมีอารมณ์ต่างกันย่อมไม่มีทั้งหมดนี้เห็นเป็นความเห็นของพระอรรถกถาจารย์เหล่านั้น

อย่างไรก็ตาม ในมติข้างต้น ข้อความที่กล่าวว่า “ถ้าขวนจิตพึงรับเอาวัตถุรูปที่อาศัยหรืออารมณ์อื่นมาเป็นอารมณ์ของตนๆ ขวนจิตก็ชื่อว่าไม่มีอาวัชชนจิต เพราะไม่รับอารมณ์ที่อาวัชชนจิตรับเอาแล้วรับอารมณ์อื่นเกิดขึ้น” ย่อมไม่สมควรก่อน เพราะขวนจิตรับรู้อารมณ์ตามที่อาวัชชนจิตใคร่ครวญได้ เปรียบเสมือนอาวัชชนจิตย่อมใคร่ครวญวัตถุรูปฉันใด ขวนจิตก็แล่นไปรับรู้วัตถุรูป ฉันนั้น ไม่ไ้รับรู้เป็นอย่างอื่น ดังนั้น การที่ขวนจิตปราศจากอาวัชชนจิตจึงไม่มี

แม้การที่ขวนจิตมีอารมณ์ต่างกันย่อมไม่มีเหมือนกับที่ไม่ปราศจากอาวัชชนจิต เพราะจำแนกให้ต่างกันไม่ได้ เนื่องจากในวัตถุรูปจำนวนมากที่เป็นไปก่อนและหลังเหมือน

เป็นสิ่งเดียวกันโดยความเป็นกลุ่มก้อนอันต่อเนื่อง บุคคลจะรับรู้อาวัชชนจิตหรือชวนจิตโดยจำแนกวัตถุรูปหนึ่ง ๆ ให้ต่างกันว่าเป็นวัตถุนั้นไม่ได้ และการมีสภาวะหรือกาลต่างกันแน่นอนในฐานะที่จำแนกไม่ได้เช่นนี้ก็หาไม่มี ดังนั้น การที่ชวนจิตเหล่านั้นมีอารมณ์ต่างกันจึงไม่มี

ด้วยถ้อยคำดังนี้ ข้าพเจ้า[พระภิกษุอาจารย์]แสดงว่า การเกิดขึ้นของวัฏธรรम्मณปุเรชาตนิสสยปัจจัยนี้ปรากฏในเวลาปกติได้

นามรูปนี้ในรูปภายในของผู้ยังเห็นอยู่ว่า รูปของเราไม่เที่ยง หรือรูปนี้ไม่ใช่ของเรา โดยปรารภรูปภายในทั้งหมดของตน ไม่ควรกล่าวว่าไม่ใช่อารมณ์ของจิต แต่กล่าวได้ว่าในบรรดารูปเหล่านั้นที่เป็นอารมณ์ รูปบางอย่างเป็นอารมณ์ปัจจัยอย่างเดียว บางอย่างเป็นอารมณ์ปุเรชาตปัจจัย บางอย่างเป็นวัฏธรรम्मณปุเรชาตปัจจัย

๓๑. คำว่า กพพิกาโร อาหาโร (กพพิการาหาร) คือ อาหารอันเป็นรูปที่เกิดจากสมุฏฐาน ๔ และอาหารภายนอก ซึ่งเกิดแก่เหล่าสัตว์ผู้เป็นกามาวจรตั้งแต่ขณะปฏิสนธิกาล อาหารภายในอันเกิดจากสมุฏฐาน ๓ ย่อมทำหน้าที่อุปถัมภ์ในเวลาเป็นน้ำใส (กลละ) เป็นต้น แก่เหล่าสัตว์ผู้ถือกำเนิดในครรภ์ ตลอดเวลาที่ยังไม่ได้รับอาหารแผ่นข่านของมารดา ดังพระพุทธรวณะในคัมภีร์ปฏิฐานว่า

ปฏิสนธิกฺขณเณ กพพิกาโร อาหาโร อิมสฺส กายสฺส อาหารปจฺเจยน ปจฺจโย.^{๓๓}

“กพพิการาหารในขณะปฏิสนธิเป็นปัจจัยแก่กายนี้ โดยความเป็นอาหารปัจจัย”

แต่การที่กพพิการาหารก่อให้เกิดรูปอันมีโอชาเป็นที่ ๘ ย่อมปรากฏในเวลาได้รับการอุปถัมภ์จากอาหารภายนอก

ถามว่า : เหตุใดพระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

ยณฺจสฺส ภูณฺชติ มาตา อนนํ ปาณณฺจ โภชนํ
เตน โส ตตฺถ ยาเปติ มาตุกฺขจฺจิตโต ติโร.^{๓๔}

“มารดาของเด็กผู้อยู่ในครรภ์บริโภคน้ำนมโภชนาหารอย่างใด เด็กผู้อยู่ในครรภ์มารดานั้น ย่อมยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยอาหารอย่างนั้นในครรภ์”

ตอบว่า : พระผู้มีพระภาคตรัสไว้เพื่อแสดงอาหารอันปรากฏชัดแก่อินทยกัณ्हนั้น

คำว่า อิมสฺส กายสฺส (ร่างกายนี้) มีความหมายว่า กพฬิการาหารเป็นปัจจัยแก่รูปที่มีสมุฏฐานเดียวในอุปปาทขณะของปฏิสนธิจิตแห่งเหล่าสัตว์ผู้ถือกำเนิดในครรภ์ และเป็นปัจจัยแก่รูปที่มีสมุฏฐาน ๒ ในจิตินขณะและภังคขณะ ต่อจากนั้นก็ปัจจัยแก่รูปที่มีสมุฏฐาน ๓ ส่วนในเวลาสารอาหารแผ่ซ่านไป ย่อมเป็นปัจจัยแก่รูปที่มีสมุฏฐาน ๔ กพฬิการาหารนี้พึงกล่าวตามสมควรแก่เหล่าสัตว์อื่น [คือสัตว์ผู้เกิดในที่ชื้นแฉะและโอปปาติกะ]

ส่วนในรูปภูมิ โปรตทราบความเป็นไปของอัตภาพได้โดยปราศจากหน้าที่ของอาหารทั้งสองตลอดก็เป็นอันมาก ด้วยอำนาจของรูปชีวิตินทรีย์ที่แผ่ซ่านไปได้ตลอดกาลนาน ซึ่งเป็นสภาพปรากฏขึ้นด้วยกรรมพิเศษที่บรรลุปภินา และด้วยอำนาจของอาหารที่เป็นนามอันนับเข้าในภวังคจิตเช่นนั้น

ตามนัยดังกล่าวนี้ พึงกล่าวความเป็นไปของอัตภาพโดยปราศจากอาหารภายนอกตลอดกาลนานในเทวดา เปรต และสัตว์นรกผู้มีกรรมชรูปมากกว่ารูปอื่น แต่ในบุคคลเหล่านั้น อาหารภายในย่อมมีได้

๓๓. แม้วิบากขันธเป็นวิปยุตตปัจจัยแก่หทัยวัตถุในขณะปฏิสนธิ แต่ได้นับเข้าในคำว่า จิตฺตเจตสิกกา ธมฺมา สหชาตฺรูปานํ (ธรรมคือจิตและเจตสิกเป็นปัจจัยแก่รูปที่เกิดร่วมกัน) นี้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า โอภกฺกนฺตฺกฺขณฺ เวตฺถ วิปากานํ (หทัยวัตถุเป็นปัจจัยแก่วิบากขันธในขณะปฏิสนธิ)

๓๔. คำว่า สพฺพธา แปลว่า ทุกประการ พึงประกอบกับคำว่า สหชาตํ (สหชาติ-ปัจจัย) เป็นต้น ประการ[ในที่นี้] มี ๓ อย่าง โดยจำแนกเป็น สหชาติปัจจัย เป็นต้น

คำว่า รูปชีวิติมิจฺจํ พึงประกอบบพว่า อัตถิปัจจัยและอวิคตปัจจัยนี้ที่โบราณจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่ามี ๕ อย่าง]

ถามว่า : กพฬิการาหารและรูปชีวิตินทรีย์พึงนับเข้าในสหชาติปัจจัย หากเป็นตามนี้ อัตถิปัจจัยก็จะมี ๓ อย่างมิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น เพราะกพฬิการาหารและรูปชีวิตินทรีย์ไม่มีลักษณะ

เกิดร่วมกันซึ่งเรียกว่าการเกิดขึ้นขณะเดียวกัน เนื่องจากสหชาตปัจจัยมีลักษณะเกิดร่วมกัน แต่กพพิการอาหารที่ก่อให้เกิดรูปมีโอชาเป็นที่แปด ย่อมก่อให้เกิดรูปในฐิตินขณะของตน มิได้ก่อให้เกิดในอุปาทกขณะ อาหารดังกล่าวย่อมไม่อุปถัมภ์เหมือนมหาภูตรูปที่เมื่ออุปถัมภ์รูปซึ่งเกิดร่วมกันก็ก่อให้เกิดร่วมกับตนเป็นสำคัญอุปถัมภ์อยู่ แต่อาหารย่อมอุปถัมภ์สหชาตธรรมและไม่เกิดร่วมกันโดยปราศจากหน้าที่ในการก่อให้เกิดร่วมกัน แม้รูปชีวิตินทรีย์ย่อมตามคุ้มครองรูปที่เกิดร่วมกันโดยปราศจากหน้าที่ในการทำให้เกิดขึ้น ดังนั้น ธรรมทั้งสองเหล่านี้จึงไม่นับเข้าในสหชาตปัจจัย เพราะไม่มีลักษณะของสหชาตปัจจัย

บัดนี้ ท่านกล่าวว่า อารมมณูปนิสสย ๔ เปฯ สโมธานํ คจฺจนฺติ (ปัจจัยทั้งปวงย่อมถึงการรวมเข้าในอารัมมณปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย กรรมปัจจัย และอัตถิปัจจัย) เพื่อแสดงว่า ปัจจัย ๒๔ อย่างทั้งหมด เมื่อถูกรวมเข้าก็เป็นปัจจัย ๔ อย่าง

ในเรื่องนี้ วิธีรวมปัจจัยมีดังต่อไปนี้ คือ ในปัจจัย ๒๔ อย่าง ลำดับแรก อธิปัตติปัจจัยมี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นอารัมมณาทิปัตติปัจจัย และสหชาตาทิปัตติปัจจัย

ในข้อนั้น อารัมมณาทิปัตติปัจจัยย่อมถึงการรวมเข้าในปัจจัย ๓ อย่าง [อารัมมณปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย และอัตถิปัจจัย] ยกเว้นกรรมปัจจัย เพราะอารัมมณปัจจัยย่อมไม่ถึงการรวมเข้ากับกรรมปัจจัย อารมณฺ์ที่เป็นอธิปัตติปัจจัยย่อมไม่มีโดยแท้

ถามว่า : เหตุใดจึงกล่าวว่า “อารัมมณปัจจัยย่อมไม่ถึงการรวมเข้ากับกรรมปัจจัย อารมณฺ์ที่เป็นอธิปัตติปัจจัยย่อมไม่มีโดยแท้” เพราะปฏิสนธิจิต ภาวังคจิต และจุติจิตที่มีกรรมเป็นอารมณฺ์มีอยู่มิใช่หรือ

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว พระภิกษุจารย์ตอบไว้ในคัมภีร์มูลฎีกาว่า

กมฺมํ ปน ตสฺมี กเต ปวตฺตมานานํ กตฺตูปจิตฺตภาเวน กมฺมปจฺจโย โหติ. น อารมฺมณากาเรน. วิสยมตฺตตาวเสน จ อารมฺมณปจฺจโย โหติ. น สนฺตานวิเสสนํ กตฺวา ผลุปฺปาทนสงฺขาเตน กมฺมปจฺจยาการวิสภาคตฺตา สห ฆณฺ्हํ น คจฺจนฺตํ วิสขุชิตํ.^{๔๕}

“เมื่อกรรมถูกกระทำแล้ว กรรมเป็นกรรมปัจจัยแก่ผลที่เป็นไปอยู่ โดยการกระทำ
สังสมไว้ มิใช่เป็นกรรมปัจจัยโดยอาการของอารมณ์ และเป็นอารมณ์ปัจจัยแก่ผลที่เป็น
ไปโดยความเป็นอารมณ์ มิใช่โดยอาการของกรรมปัจจัยคือการก่อให้เกิดผลทำให้กระสัจ
มีลักษณะพิเศษ [คือเพาะเมล็ดพันธุ์ที่เหมือนกรรมไว้ในจิต] ดังนั้น กรรมปัจจัยและอารมณ์-
ปัจจัยจึงไม่เนื่องกันและกัน เพราะมีอาการของปัจจัยต่างกัน”

ฝ่ายสหชาตาธิบดีปัจจัยรวมเข้าในอัติปัจจัย

นิสสยปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ สหชาตนิสสยปัจจัย วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย และ
วัตถารัมมณปุเรชาตนิสสยปัจจัย

ในข้อนั้น ปัจจัยสองอย่างแรกรวมเข้าในอัติปัจจัย ส่วนปัจจัยหลังรวมเข้าใน
อารมณ์ปัจจัยและอัติปัจจัย ๒ อย่าง ถ้าปัจจัยนั้นถูกใส่ใจ ก็รวมเข้าในอุปนิสสยปัจจัย

ปุเรชาตปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ อารัมมณปุเรชาตปัจจัย วัตถุปุเรชาตปัจจัย และ
วัตถารัมมณปุเรชาตปัจจัย

ในข้อนั้น วัตถุปุเรชาตปัจจัยรวมเข้าในอัติปัจจัย ปัจจัยอื่นสองอย่างรวมเข้าใน
อารมณ์ปัจจัยและอัติปัจจัย ๒ อย่าง ถ้าปัจจัยเหล่านั้นถูกใส่ใจ ก็รวมเข้าในอุปนิสสยปัจจัย

กรรมปัจจัยมี ๒ อย่าง คือ สหชาตกรรมปัจจัย และนันทกขณิกกรรมปัจจัย

ในข้อนั้น สหชาตกรรมปัจจัยรวมเข้าในอัติปัจจัย ส่วนนันทกขณิกกรรมปัจจัย
มี ๒ อย่าง คือปัจจัยที่มีกำลัง และปัจจัยที่ไม่มีกำลัง ในข้อนั้น ปัจจัยที่มีกำลังมี ๒ อย่าง
คือปัจจัยที่มีกาล [คือปัจจัยในขณะต่างกัน] และปัจจัยที่ไม่มีกาล [คือมรรคอันก่อให้เกิด
ผลจิตถัดต่อมาทันที] ทั้งสองอย่างรวมเข้าในอุปนิสสยปัจจัย ฝ่ายปัจจัยที่ไม่มีกำลังเป็น
กรรมปัจจัยโดยเฉพาะ

อาหารปัจจัยและอินทริยปัจจัยทั้งหมดรวมเข้าในอัติปัจจัย

วิปยุตตปัจจัยมี ๔ อย่าง คือ สหชาตวิปยุตตปัจจัย วัตถุปุเรชาตวิปยุตตปัจจัย
วัตถารัมมณปุเรชาตวิปยุตตปัจจัย และปัจฉาชาตวิปยุตตปัจจัย

ในข้อนั้น ปัจจัยสองอย่างแรกและปัจจัยสุดท้ายรวมเข้าในอรรถปัจจัย ส่วนปัจจัยที่ ๓ รวมเข้าในอาร์มมณปัจจัยและอรรถปัจจัย ๒ อย่าง ถ้าปัจจัยนั้นถูกใส่ใจ ก็รวมเข้าในอุปนิสสยปัจจัย

ฝ่ายในปัจจัย ๑๗ อย่างอื่น ปัจจัย ๘ อย่างโดยจำแนกเป็นเหตุปัจจัย สหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย วิปากปัจจัย มรรคปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย และอวิคตปัจจัย พร้อมทั้งปัจฉาชาติปัจจัย รวมเข้าในอรรถปัจจัย ปัจจัย ๕ อย่าง คืออนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย อาเสวนปัจจัย นัตถิปัจจัย และวิคตปัจจัย รวมเข้าในอุปนิสสยปัจจัย

โดยประการดังนี้ ปัจจัย ๒๔ อย่างทั้งหมดเมื่อย่อรวมธรรมที่มีลักษณะคล้ายกัน ย่อมถึงการรวมเข้าในปัจจัย ๔ อย่างมีอาร์มมณปัจจัยเป็นต้น

(๒๔๓) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวข้อความที่ขึ้นต้นว่า “ปัจจัยที่ไม่ถึงความเป็นอาร์มมณของจิตและเจตสิกหาไม่” โดยมุ่งหมายว่า “ปัจจัย ๒๔ ทั้งหมดย่อมรวมเข้าในปัจจัยหนึ่งในปัจจัย ๔ อย่างนั้น” ข้อความทั้งหมดเป็นเพียงความเห็นของอาจารย์[ท่านนั้น]

(๒๔๔) ข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “ปัจจัยที่ไม่ถึงความเป็นอาร์มมณของจิตและเจตสิกหาไม่” ข้อความนั้นไม่สมควรก่อน เพราะในที่นี้มีได้ประสงค์การรวมเข้าเพียงสภาวะธรรม แต่หมายเอาการรวมเข้ากันโดยสภาพของปัจจัย เพราะสภาพของเหตุปัจจัยเป็นต้นไม่ใช่สภาพของอาร์มมณปัจจัยเป็นต้น ประโยคว่า “ปัจจัยที่ไม่เข้าถึงความเป็นที่อาศัยของปัจจัยปบันของตนๆ ย่อมไม่มี” นี้ ก็มีนัยเดียวกัน

พึงประกอบบทในประโยคหลังนี้ในคัมภีร์นั้นว่าปัจจัยใดไม่เข้าถึงความเป็นที่อาศัยของปัจจัยปบันของตนๆ ปัจจัยนั้นย่อมไม่มี

(๒๔๕) ข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า “ปัจจัยทั้งหมดย่อมไม่ล่วงสภาพของกรรม โดยยกชื่อของเหตุ[คือกรรม]ไว้ในผล[คือความเป็นไปของโลก] ทั้งนี้เพราะความเป็นไปของโลกมีกรรมเป็นเหตุ”

[ความเป็นไปของโลกเป็นผลของกรรมปัจจย ส่วนกรรมปัจจยเป็นเหตุ คำว่า “ปัจจย” ทั้งหมดย่อมไม่ล่วงสภาพของกรรม” มีความหมายว่า กรรมเป็นกรรมปัจจยโดยตรง ส่วนปัจจย ๒๓ อย่างชื่อว่า กรรมปัจจย โดยปริยาย คำดังกล่าวเรียกว่า **การอุปจาระ** คือความหมายแฝงที่ได้จากคำแสดงเหตุ ในภาษาบาลีมีการใช้ภาษาอยู่ลักษณะหนึ่งซึ่งผู้พูดกล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผลที่อาศัยเหตุ เช่น จกขุณา รูป ปัสสติ (เห็นรูปด้วยตา) ตามหลักพระอภิธรรม ताเป็นรูปธรรมที่เห็นสิ่งต่างๆ ไม่ได้ สภาพที่เห็นได้คือจักขุวิญญาณซึ่งเป็นผลเกิดขึ้นโดยอาศัยตา]

(๒๔๖) ข้อความที่กล่าวไว้ว่า “ปัจจยเหล่านั้นปรากฏอยู่โดยปรมาตม์และโดยการสมมุติของชาวโลก” นั้นขัดแย้งกับความชอบด้วยเหตุผลในศาสนาโดยสิ้นเชิง

[คำว่า “ปัจจยทั้งหมดนับเข้าในกรรมปัจจยและอตติปัจจย” ไม่ถูกต้องตามพระพุทธพจน์ กล่าวคือ สิ่งที่เป็นอริยมมณปัจจยมีแผ่นดินและภูเขาเป็นต้น คำบัญญัติ และพระนิพพาน ไม่มีลักษณะของกรรมปัจจย แม้ธรรมที่เป็นอดีตหรืออนาคตก็ไม่มีลักษณะของอตติปัจจย]

๓๖. คำว่า เอตถ แปลว่า ในปัจจุบันนี้

คำว่า สัพพตถาปิ (ในปัจจยทั้งปวง) คือ ในปัจจยที่มีลักษณะเหมือนสหชาติปัจจยทั้งหมด

ปฏิสนธิวิญญาณเป็นธรรมสำคัญเหมือนเมล็ดพันธุ์พืชของภพนั้นๆ ทั้งหมดที่กำหนดด้วยจิตเจตนาในฐานะที่นามรูปเนื่องกันและกัน เป็นแดนเกิดของกระแสนามต่าง ๆ ที่รวมเข้ากันเป็นร่างกายทั้งหมด ประจุการเกิดขึ้นของต้นไม้นี้ใหญ่จากเมล็ดพันธุ์พืช ดังพระพุทธทวจะว่า

วิญญานญจ หิ อานนท มาตุกฺขจิสฺมี น โอกกมิสฺสธ. อปิ นุ โข นามรูป มาตุกฺขจิสฺมี สมฺมุจฺจิสฺสธาทิ. โน เหตุ ภาเนเต. วิญญานญจ หิ อานนท มาตุกฺขจิสฺมี โอกกมิตฺวา โวกกมิสฺสธ. อปิ นุ โข นามรูป อิตถตฺตตาย อภินิพฺพตฺติสฺสธาทิ. โน เหตุ ภาเนเต. วิญญานญจ หิ อานนท ทหรสฺเสว สโต โวจฺจิชฺชิสฺสธ กุมารสฺส วา กุมาริกาย วา. อปิ นุ โข นามรูป วุฑฺธิ วิรุฬฺหี เวปุลลํ อาปชฺชิสฺสธาทิ. โน เหตุ ภาเนเต. ตสฺมา หิ อานนท เอเสว เหตุ เอตํ นิตานํ เอส สมฺพุทฺโธ เอส ปจฺจโย นามรูปสฺส. ยทิทํ วิญญานํ.^{๕๖}

“ดูกรอานนท์ ถ้าวิญญานไม่หยั่งลงสู่ครรภ์มารดา นามรูปนี้จักก่อเกิดในครรภ์มารดาได้ไหม

ไม่ได้เลย พระเจ้าข้า

ดูกรอานนท์ ถ้าวิญญานนี้หยั่งลงสู่ครรภ์มารดาแล้วดับสูญไป นามรูปจักเกิดขึ้นเพื่อความเป็นเช่นนี้ได้ไหม

ไม่ได้เลย พระเจ้าข้า

ดูกรอานนท์ เมื่อบุคคลยังเป็นเด็กชายหรือเด็กหญิงอายุเยาว์อยู่ วิญญานดับสูญไป นามรูปจักถึงความเจริญเติบโตได้ไหม

ไม่ได้เลย พระเจ้าข้า

ดูกรอานนท์ ดังนั้น วิญญานนี้จึงเป็นมูลเหตุเดิมของนามรูป”

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า “จักก่อเกิด” หมายความว่า จักทำให้เจริญเพิ่มพูน เพราะนามรูปทำให้วิญญานเจริญเพิ่มพูนขึ้น

พระดำรัสว่า โวทุกมิสสธ แปลว่า ดับสูญไป

พระดำรัสว่า “เพื่อความเป็นเช่นนี้” หมายความว่า เพื่อประโยชน์แก่อัตภาพเช่นนี้

พระดำรัสว่า “ความเจริญเติบโต” มีอธิบายไว้ในคัมภีร์อรรถกถา^{๔๗} ว่า ความเจริญโดยประเภทแห่งปฐมวัย ความเติบโตโดยประเภทแห่งมัชฌิมวัยและปัจฉิมวัย

ด้วยเหตุนั้น ความเป็นไปของรูปจึงมีวิญญานเป็นปัจจัยแน่นอนในขณะปฏิสนธิ

รูปในขณะปฏิสนธิที่เกิดขึ้นเช่นนี้ เป็นเหตุสำคัญให้เกิดกระแสนรูปที่มีสมุฏฐาน ๔ ทั้งหมดอันเป็นไปจนถึงขณะจุติในภพนั้นอีกเหมือนเมล็ดพันธุ์พืช โดยแท้จริงแล้ว จิตแม้มีกำลังมากก็ก่อให้เกิดรูปไม่ได้เมื่อกระแสนรูปที่เกิดขึ้นก่อนไม่มีอยู่ แม้อุตุและอาหาร ก็เช่นเดียวกัน จิตที่ก่อให้เกิดรูปได้อันมีกามาวจรจิตเป็นต้นในอรูปภูมิจึงไม่ก่อให้เกิดรูปในอรูปภูมิ ฝ่ายในอสัญญสัตตภูมิ กระแสนรูปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐานย่อมเกิดขึ้น เพราะมีกระแสกรรมชรูปที่เกิดก่อน ดังสาธกในคัมภีร์ฎีกาของวิวงศ์ว่า

อรูป ปน รูปสส โอกาโส น โหตีติ ยสมี รูปे สติ จิตตํ อณฺณํ รูปํ อุปฺปาเทยฺย.

ตเทว ตตถ นตถิติ อตโธ. ปุริมรูปสสาปิ हि पज्यमावो अतुถि पुตุตสส ปิติสทิสตา-
ทสสนโต.^{๔๔}

“คำว่า อรูปภูมิมีในฐานะของรูป หมายความว่า เมื่อรูปใดมีอยู่ จิตพึงก่อให้เกิด
รูปอื่นได้ รูปนั้นย่อมไม่มีในอรูปภูมินั้น รูปที่เกิดขึ้นก่อนเป็นปัจจัยได้เหมือนภาวะที่บุตร
คล้ายบิดา”

ด้วยคำว่า “เหมือนภาวะที่บุตรคล้ายบิดา” นี้ พระภิกษุอาจารย์แสดงข้อความว่า
รูปนิยาม (ความแน่นอนของรูป) คือความเป็นพันธุ์พืชของต้นหญ้าต้นไม้ ไม่ใช่ส่งผลให้
ต้นหญ้าต้นไม้ อันเกิดจากพันธุ์พืชเจริญเติบโตอย่างไม่มีกำหนด แต่ให้รับเอาอาการอัน
เหมือนกับต้นหญ้าต้นไม้โดยประการทั้งปวงแล้วเจริญเติบโต ฉะนั้น รูปนิยามคือความเป็น
กำเนิดของเหล่าสัตว์ผู้เกิดในครรภ์ ก็ส่งผลให้เหล่าสัตว์มีรูปร่างคล้ายคนในสกุลเดียวกัน
และคล้ายมารดาบิดามากกว่า ฉะนั้น โดยประการดังนี้ แม้โยนินิยาม (ความแน่นอนของ
กำเนิด) ก็มิได้เหมือนพืชนิยาม (ความแน่นอนของพันธุ์พืช) โยนินิยามนั้นเป็นอนุภาพของ
รูปในขณะปฏิสนธิ

ขึ้นชื่อว่าโยนินิยามนี้ คือกระแสน้ำที่เกิดขึ้นแต่อดีตอันมาจากมารดาบิดาในสรีระของ
บุตรในเวลาเป็นน้ำใส (กลละ) เป็นต้น ส่งผลให้กระแสน้ำคล้ายลักษณะของเหล่าสัตว์
พวกเดียวกันและคล้ายสกุลญาติของตน อุปมาว่าอดีตภาวะรูปเป็นต้นย่อมกำหนดอดีตลักษณะ
เป็นต้นของเหล่าสัตว์ และเมล็ดพันธุ์พืชย่อมกำหนดสีและลักษณะเป็นต้นของต้นหญ้า
ต้นไม้ ฉะนั้น รูปคือกำเนิดเป็นสภาพกำหนดเหล่าสัตว์โดยเนื่องด้วยชาติตระกูลต่างๆ ฉะนั้น

ด้วยถ้อยคำดังนี้ ข้าพเจ้า[พระภิกษุอาจารย์]แสดงว่า การเกิดขึ้นของรูปที่มีสมุฏฐาน
๓ ทั้งหมดยกเว้นจิตตชรูปในปวัตติกาล ไม่เนื่องกับจิตและเนื่องกับกระแสน้ำที่เกิดขึ้นก่อน
การเกิดขึ้นของรูปจึงมิได้ในวิฤทธิขณะและภังคขณะของจิตในเวลาเข้านิโรธสมาบัติอันปราศจาก
จิต ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำที่ขึ้นต้นว่า สหชาตรูปนติ ปเนตถ (อนึ่ง ในปฏิฐานนัยนี้ บทว่า
สหชาตรูป (รูปที่เกิดขึ้นร่วมกัน) มี ๒ อย่างในปัจจัยทั้งปวง โดยจำแนกตามรูปที่มีจิตเป็น
สมุฏฐานในปวัตติกาล และโดยจำแนกตามกฏัตตารูปในปฏิสนธิกาล)

อธิบายคาถาสรุป

๓๗. คำที่ขึ้นต้นว่า อิติ เป็นคาถาสรุป

ในคาถานั้น คำว่า สมุทฺถํ แปลว่า ตามสมควร

อีกนัยหนึ่ง มีปาฐะว่า สมุทฺถา แปลว่า อันเกิดขึ้น

คำว่า อชฺฌตฺตญฺจ แปลว่า ทั้งที่เป็นภายใน

คำว่า พหิทฺธา จ แปลว่า และภายนอก

คำว่า สงฺขตา แปลว่า ที่เป็นสังขตะ

คำว่า อสงฺขตา แปลว่า ที่เป็นอย่างสังขตะ

พึงประกอบบทว่า โดยประการดังนี้ ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปใน ๓ กาลได้ตามสมควร หรือที่พ้นแล้วจากกาล ทั้งที่เป็นภายในและภายนอก ทั้งที่เป็นสังขตะและอสังขตะ ย่อมดำรงอยู่ ๓ อย่าง คือบัญญัติ นาม และรูป ชื่อว่า ปัจจัย ๒๔ ในคัมภีร์ปฏิฐานโดยประการทั้งปวง

เมื่อการที่ธรรมอันดำรงอยู่ ๓ อย่างเป็นไปใน ๓ กาลเป็นต้นมีอยู่ ปัจจัย ๒๔ อย่างจึงมีประเภทที่เป็นไปใน ๓ กาลเป็นต้นได้ตามสมควร ในข้อนั้น อารัมมณปัจจัย อธิปัตติปัจจัย และอุปนิสสยปัจจัยเป็นไปใน ๓ กาลและพ้นแล้วจากกาล

(๒๔๗) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “อารัมมณปัจจัย อธิปัตติปัจจัย และอุปนิสสยปัจจัย เป็นไปใน ๓ กาล” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะบัญญัติและพระนิพพานที่พ้นจากกาลก็นับเข้าในปัจจัยเหล่านั้น

ในข้อนั้น เมื่อบุคคลกระทำความเพียรก่อนเพื่อได้รับทรัพย์ ข้าวเปลือก และสมบัติก็ดี ศิลปวิทยา การสดับ และการศึกษาก็ดี ศีล สมาธิ ปัญญาก็ดี อันเป็นสิ่งใหม่ในภพนี้ หรือเพื่อได้รับสมบัติในภพ สมบัติในโคกทรัพย์ และสมบัติในมรรคผลก็ดีในภพอื่น โปรดทราบว่สมบัติเหล่านั้นที่เป็นอนาคตเป็นอุปนิสสยปัจจัย

ส่วนในคัมภีร์ปฏิฐาน พระพุทธองค์ตรัสสมบัติ[อนาคตเท่านั้น]ที่นับเข้าในภูมิอื่น ด้วยพระดำรัสมีอาทิว่า

อนาคตํ จกฺขุสมฺปทํ ปตฺถยมาโน โสตฺฆานชีวฺหากายสมฺปทํ, วณฺณสมฺปทํ, สทฺทคณฺธ
รสโณฏฺฐพฺพสมฺปทํ ปตฺถยมาโน อนาคเต ชนฺธปตฺถยมาโน ทานํ เทติ สีลํ สมายิตฺติ.”๔

“บุคคลปรารถนาความถึงพร้อมแห่งจกฺขุประสาทที่เป็นอนาคต ปรารถนาความ
ถึงพร้อมแห่งโสตฺฆาประสาท...ฆานประสาท...ชีวหาประสาท...กายประสาท...สี...เสียง...
กลิ่น...รส...สัมผัส ปรารถนาขั้นที่ที่เป็นอนาคต ย่อมให้ทาน รักษาศีล”

สมบัติดังกล่าวตรัสไว้ตามสมควรแก่กรรมคือทานเป็นต้น

ส่วนกรรมปัจจัยเป็นไปใน ๒ กาล โดยประเภทแห่งปัจจุบันและอดีต

อนันตรปัจจัย สมันตรปัจจัย อาเสวนปัจจัย นัตถิปัจจัย และวิคตปัจจัย เป็นไป
ในอดีตกาล

ปัจจัย ๑๕ อย่างอื่นเป็นไปในปัจจุบันกาล

ในสองหมวดคือธรรมที่เป็นภายในและภายนอก อารัมมณปัจจัย อธิปติปัจจัย
สหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย ปุเรชาติปัจจัย อาหารปัจจัย
อตฺถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย เป็นธรรมภายในและภายนอก

ปัจจัย ๑๔ อย่างอื่นเป็นธรรมภายในเท่านั้น

อารัมมณปัจจัย อธิปติปัจจัย และอุปนิสสยปัจจัย เป็นสังขตะและอสังขตะ

ปัจจัยอื่นเป็นสังขตะเท่านั้น

๓๘. นามธรรม ๕ อย่างเรียกว่า อรูป (สภาพไม่มีรูป) เพราะไม่เข้าถึงความเป็น
สัณฐานคือรูปในกาลใดๆ และเรียกว่า นาม (สภาพนุ่มไปสู่อารมณ์) เพราะเข้าถึงการที่ผู้
ฟังพึงรับรู้โดยเนื่องกับนามบัญญัติที่เรียกว่า อธิวจนะ (คำแสดงเนื้อความ)

อธิบายการจำแนกบัญญัติ

๓๙. คำว่า บัญญัติ คือ สิ่งที่ชาวโลกสมมุติขึ้น กล่าวคือ สิ่งที่มหาชนในโลก
บัญญัติไว้ ทั้งใช้พูดและยอมรับว่าสิ่งนี้เป็นความหมายหนึ่งของศัพท์ หมายถึง เนื้อความ
ของศัพท์ที่เป็นสมมุติสัจจะอย่างใดอย่างหนึ่ง

นอกจากนั้น คำว่า **บัญญัติ** คือ คำที่ใช้สมมุติความหมายที่พึงบัญญัติเช่นนั้น หมายถึง คำบัญญัติที่แสดงความหมายของศัพท์

[คำว่า ปณฺณตฺติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สิ่งที่ชาวโลกสมมุติขึ้น = ปณฺณปิยตฺติ ปณฺณตฺติ (ลง ตี ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- คำที่ใช้สมมุติความหมาย = ปณฺณปิยนฺติ เอตยาติ ปณฺณตฺติ (ลง ตี ปัจจัยในกรรมสาธนะ)]

ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ตโต อวเสสา ชเปช ทูริธา โหติ (ส่วนที่เหลือจากนามรูปดังกล่าวนั้น เป็นบัญญัติ มี ๒ อย่างคือ [สัทท]บัญญัติที่ทำให้รู้[อรรถบัญญัติและสภาวะธรรม] และ[อรรถ]บัญญัติที่พึงรับรู้ได้[ด้วยสัททบัญญัติ])

ในประโยคนั้น คำว่า ปณฺณปิยตฺตา ปณฺณตฺติ หมายถึง อรรถบัญญัติ

ส่วนคำว่า ปณฺณปิยนฺโต ปณฺณตฺติ หมายถึง สัททบัญญัติ

๔๐. คำว่า ตตฺถภูตวิปริณามการํ (อาการเปลี่ยนแปลงของมหาภูตรูปนั้นๆ) มีความหมายว่า อาการเปลี่ยนแปลงโดยประการนั้นๆ กล่าวคืออาการที่มหาภูตรูปนั้นๆ มีแผ่นดินเป็นต้นมีปริมาณมาก ความหมายก็คือ อาการโดยพิเศษแห่งความเป็นไป[ของมหาภูตรูป]

[อาการที่มหาภูตรูปมีปริมาณมาก เช่น แผ่นดินเป็นต้นที่แข็งมีปฐวีธาตุมากกว่าธาตุอื่น น้ำมีอาโปธาตุมาก ไฟมีเตโชธาตุมาก ลมมีวาโยธาตุมาก]

คำว่า อุปาทาย แปลว่า อาศัย หมายความว่า รับเอาด้วยจิตก่อน

คำว่า ตถา ตถา ปณฺณตฺตา (ถูกบัญญัติเรียกโดยประการนั้นๆ) มีความหมายว่า ถูกมหาชนบัญญัติ คือกล่าวขานกันโดยนัยว่า สิ่งนี้เรียกว่าแผ่นดิน สิ่งนี้เรียกว่าภูเขา เป็นต้น

ในคำว่า ปถวิพพตาทิกา (แผ่นดินและภูเขาเป็นต้น) อาทิ ศัพท์ทำหน้าที่รวบรวมแม่น้ำและมหาสมุทรเป็นต้น

บัญญัติที่กล่าวมานี้ชื่อว่า **สมุหบัญญัติ** (บัญญัติอาศัยกลุ่ม)

(๒๔๘) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “เป็นสัณฐานบัญญัติ” บัญญัตินั้นไม่สมควร เพราะสัณฐานไม่ใช่เหตุสำคัญในที่นี้

คำว่า สมภาสนนิเวสการ (การประชุมกันของส่วนประกอบต่างๆ) คือ การประชุมกันโดยอาการนั้นๆ ของส่วนประกอบต่างๆ มิใช่เป็นต้น

อาทิ ศัพท์ในที่นี้ ทำหน้าที่รวบรวมเรื่องเป็นต้น

บัญญัติที่กล่าวมานี้ชื่อว่า **สัณฐานบัญญัติ** (บัญญัติอาศัยรูปร่าง) เพราะมิใช่เป็นต้นที่ดำรงอยู่ในรูปบ้านย่อมเรียกว่า “บ้าน” เมื่อดำรงอยู่ในรูปรถก็เรียกว่า “รถ”

(๒๔๙) ในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “เป็นสมุหบัญญัติ” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะกลุ่มไม่ใช่เหตุสำคัญในที่นี้

สัตว์บัญญัติมีผู้ขายและบุคคลเป็นต้น เรียกว่า **อุปาทาบัญญัติ** (บัญญัติอาศัยชั้น ๕) บ้าง

คำว่า จนฺทาวภูฏนาทิก (การโคจรของพระจันทร์เป็นต้น) มีความหมายว่าการโคจรเวียนขวาภูเขาสิเนรุของพระจันทร์และพระอาทิตย์เป็นต้น

ทิศที่พระจันทร์และพระอาทิตย์ขึ้น ชื่อว่า ทิศตะวันออก เพราะได้รับแสงสว่างก่อน ส่วนทิศที่พระจันทร์และพระอาทิตย์ตก ชื่อว่า ทิศตะวันตก เพราะได้รับแสงสว่างภายหลัง ทิศด้านใต้ของพระจันทร์และพระอาทิตย์เหล่านั้น ชื่อว่า ทิศใต้ เพราะมีความหมายว่าเจริญ [คือค่อยๆ มีแสงสว่างเพิ่มขึ้นตั้งแต่เวลาเช้าถึงบ่าย เนื่องจากพระอาทิตย์เวียนมาทางทิศใต้ ต่อจากทิศตะวันออก] ฝ่ายทิศอื่นเรียกว่า ทิศเหนือ เพราะมีความหมายว่าอยู่ภายหลัง เมื่อพระอาทิตย์ขึ้น เรียกว่าเวลาเช้า เพราะเป็นส่วนแรกของวันทั้งหมด บัญญัติอาศัยทิศมีอาทิเช่นนี้ชื่อว่า **กาลบัญญัติ** (บัญญัติอาศัยเวลา)

อาทิ ศัพท์ทำหน้าที่รวบรวมเทศบัญญัติ (บัญญัติอาศัยสถานที่) คือที่ดอนและที่ลุ่มเป็นต้น

คำว่า อสมฺมุฏฐการ (ลักษณะที่เป็นช่องว่าง) มีความหมายว่า ลักษณะที่เป็น

ช่องว่างซึ่งกันและกันของมหาภูตรูป บัญญัตินี้ชื่อว่า **อากาศบัญญัติ** (บัญญัติอาศัยช่องว่าง คือปริจเฉทรูป)

คำว่า ตตฺถภูตนิमितฺตํ (มหาภูตรูปที่เป็นอารมณ์นั้นๆ) คือ มหาภูตรูปที่เป็นอารมณ์ อันมีกสณฺหารมณ์และซากศพที่พองอืดเป็นต้น สี่ที่เป็นอารมณ์[ของสมถกรรมฐาน]อันมี กสณฺสีเขียวนั้นเป็นต้นก็นับเข้าในข้อนี้

คำว่า ภาวนาวิเสสํ (วิธีการภาวนาเฉพาะอย่าง) คือ วิธีการภาวนาเฉพาะอย่าง อันมีการบริกรรมเป็นต้น คำนี้กล่าวถึงเหตุแห่งความสำเร็จของบริกรรมนิมิต อุคคหนิมิต และปฏิกากนิมิต บัญญัตินี้ชื่อว่า **นิมิตตบัญญัติ** (บัญญัติอาศัยอารมณ์กรรมฐาน)

ในคำว่า เอวมาธิปฺปเกหา (สิ่งที่จำแนกเป็นประเภทดังตัวอย่างเป็นต้นนี้) นี้ อาทิสัพพทํทำหน้าที่รวมรวมอุปาทาบัญญัติ (บัญญัติอาศัยชั้น ๕) และอุปนิธบัญญัติ (บัญญัติอาศัยการเปรียบเทียบ) เป็นต้นที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา

คำว่า ปรมตฺถโต อวิชฺชมานาปิ (แม้ไม่ปรากฏอยู่โดยปรมัตถ) นี้ แสดงการมีอยู่โดยสมมุติบัญญัติ มุสาวาทจึงไม่มีแก่ผู้พูดโดยถือว่าบัญญัติเหล่านั้นมีอยู่จริง

คำว่า อตฺตจฺจนายาการเณ (โดยอาการที่เป็นฉายาของปรมัตถ) มีความหมายว่า โดยอาการที่เป็นฉายาอันมีกลุ่มและสณฺฐานเป็นต้นของปรมัตถธรรมทั้งหลายมีมหาภูตรูปเป็นต้นนั้นๆ

อีกนัยหนึ่ง คำว่า อตฺตจฺจนายาการเณ มีความหมายว่า โดยอาการที่เหมือนวัตถุสิ่งของอันเป็นสิ่งที่ศัพท์สื่อถึง กล่าวคือ โดยอาการที่มีรูปร่าง

[ตามนัยแรก อตฺตจฺจนายา แปลว่า “โดยอาการที่เป็นฉายาของปรมัตถ” อตฺต ศัพท์หมายถึง ปรมัตถ ส่วน ฉายา มีอรรถว่า “เงา” ตามนัยหลัง แปลว่า “โดยอาการที่เหมือนวัตถุสิ่งของ” อตฺต ศัพท์แปลว่า “วัตถุสิ่งของ” ส่วน ฉายา แปลว่า “เหมือน”]

คำว่า ตตฺตูปาทาย (โดยอาศัยสิ่งนั้นๆ) คือ โดยอาศัยความเป็นไปพิเศษนั้นๆ ของปรมัตถธรรม

คำว่า อุปนิธาย แปลว่า เทียบเคียง

คำว่า ปริกปฺปิยมานา (ถูกมนุษย์คิดขึ้น) มีความหมายว่า ถูกคิดขึ้นแล้วรับเอาไว้ด้วยความดำริและความเข้าใจ

พึงประกอบบทในที่นี้ว่า สิ่งที่จำแนกเป็นประเภทดังตัวอย่างเป็นต้นนี้ ก็เป็นอารมณ์ของจิต ท่านเรียกว่า บัญญัติ เพราะถูกสมมุติขึ้น

คำว่า สงฺขายติ (เรียกขาน) มีความหมายว่า นับเข้า คือ ตั้งไว้กระทำให้ถึงการนับเข้า

คำว่า สมณฺณายติ แปลว่า ตั้งชื่อ

๔๑. คำว่า นามนามกมฺมาทิ (นามและนามกัมมะเป็นต้น) คือ สัททบัญญัติ ๖ ชื่ออื่นได้แก่ นาม (ชื่อที่น้อมไปสู่ความหมาย) นามกัมมะ (ชื่อที่บุคคลพึงตั้ง) นามเธยยะ (ชื่อที่บุคคลพึงทรงจำ) นิรุตติ (ชื่อที่บุคคลพูดโดยสละเนื้อความอันไม่ปรากฏชัด) พยัญชนะ (ชื่อที่แสดงเนื้อความ) และอภิลาปะ (ชื่อที่กล่าวเนื้อความให้ประจักษ์)

นาม คือ ชื่อที่น้อมไปสู่ความหมาย หมายความว่า มีความหมายเป็นอารมณ์

อีกนัยหนึ่ง นาม คือ ชื่อที่ยังเนื้อความให้น้อมมาในตน เพราะเมื่อมีชื่อบัญญัติต่างๆ ในพระไตรปิฎก เนื้อความของชื่อบัญญัติทั้งหมดย่อมปรากฏแก่ผู้ศึกษาพระไตรปิฎกทุกๆ บท ทุกๆ ประโยค

อีกนัยหนึ่ง นาม คือ ชื่อที่น้อมความเข้าใจมาสู่ผู้ฟังต่อหน้าเนื้อความนั้นๆ

[คำว่า นาม มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ชื่อที่น้อมไปสู่ความหมาย = อตฺเถ นมตีติ นามํ (นมุ ธาตุ + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ชื่อที่ยังเนื้อความให้น้อมมาในตน = อตฺตนิ อตถํ นามเตตีติ นามํ (นมุ ธาตุ + ณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)
- ชื่อที่น้อมความเข้าใจมาสู่ผู้ฟัง = สฺถณฺณานํ ฌาณํ นามเตตีติ นามํ (นมุ ธาตุ + ณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)]

นามกัมมะ คือ ชื่อที่บุคคลพึงบัญญัติ เพราะพึงกระทำด้วยการตั้งชื่อ

คำว่า **เรยยะ** คือ ชื่อที่บุคคลพึงทรงจำ

นามเรยยะ คือ ชื่อที่บุคคลพึงทรงจำนั้นแหละ

นิรุตติ คือ ชื่อที่บุคคลพูดโดยสละเนื้อความที่ตั้งอยู่ในฝ่ายอันไม่ปรากฏชัด

พยัญชนะ คือ ชื่อที่แสดงเนื้อความ กล่าวคือกระทำให้ปรากฏ

อภิลาปะ คือ ชื่อที่กล่าวเนื้อความให้ประจักษ์

อนึ่ง บัญญัติว่า วัณณะ อักษร สระ ทีฆะ รัสสะ พยัญชนะ วรรณ โฆสะ อโฆสะ
ลิงค์ บท และพากย์ ก็นับเข้าในนามประเภทนี้

วิชขมานบัญญัติ คือ บัญญัติที่เป็นไปในเนื้อความที่ปรากฏโดยปรมัตถ์

อวิชขมานบัญญัติ คือ บัญญัติที่เป็นไปในแผ่นดินและภูเขาเป็นต้นที่ไม่ปรากฏ

๔๒. ท่านกล่าวคำที่ขึ้นต้นว่า ตตถ (ในบรรดาทั้ง ๖ อย่างเหล่านั้น) เพื่อแสดงว่า
บัญญัติทั้งสองนั้นเมื่อเชื่อมสมาสเข้ากับบทอื่น ก็เพิ่มบัญญัติอีก ๔ อย่างขึ้นด้วยอำนาจของ
การเชื่อมบทสองบท

ด้วยคำว่า เอตาย ปณฺณาเปนติ (ย่อมบัญญัติด้วยบัญญัติใด) นี้ พระอนุรุทธาจารย์
กล่าวข้อความนี้ว่า **วิชขมานบัญญัติ** คือ บัญญัติอันเป็นเครื่องสมมุติเนื้อความที่ปรากฏ

คำต่อไป [อวิชขมานบัญญัติ] ก็มีนัยเดียวกัน

เมื่อกระทำรูปวิเคราะห์ว่า บุคคลผู้ได้อภิญญาหก ชื่อว่า ฉฬภิญโญ อภิญญาหกซึ่งเป็น
บพวิเสสจะมีปรากฏโดยปรมัตถ์ แต่บุคคลที่เป็นบพวิเสสยะไม่มีปรากฏ คำว่า ฉฬภิญโญ
(ผู้มีอภิญญาหก) จึงได้ชื่อว่า **วิชขมานอวิชขมานบัญญัติ** (บัญญัติระคนเนื้อความที่ไม่มี
ปรากฏกับเนื้อความที่มีปรากฏ)

สตรีไม่มีปรากฏ แต่เสียงมีปรากฏโดยปรมัตถ์ คำว่า อิตฺติสัททะ (เสียงของสตรี)
จึงได้ชื่อว่า **อวิชขมานอวิชขมานบัญญัติ** (บัญญัติระคนเนื้อความที่มีปรากฏกับเนื้อความที่
ไม่มีปรากฏ)

จักขุประสาทกับจักขุวิญญาณทั้งสองอย่างมีปรากฏโดยปรมาตม์ คำว่า จักขุวิญญาณ (วิญญาณในจักขุประสาท) จึงได้ชื่อว่า **วิชขมานเนวิชขมานบัญญัติ** (บัญญัติระคนเนื้อความที่มีปรากฏกับเนื้อความที่มีปรากฏ)

พระราชากับพระโอรสทั้งสองไม่มีปรากฏ คำว่า ราชบุตร (บุตรของพระราช) จึงได้ชื่อว่า **อวิชขมานเนวิชขมานบัญญัติ** (บัญญัติระคนเนื้อความที่ไม่มีปรากฏกับเนื้อความที่ไม่มีปรากฏ)

เมื่อท่านจะแสดงข้อความดังกล่าว จึงกล่าวคำที่ขึ้นต้นว่า อุภินัน (ส่วนบัญญัติที่เหลือ) พึงทราบด้วยอำนาจการผสมบัญญัติทั้งสองเข้าด้วยกันตามลำดับ เช่น นพภิัญญะ (บุคคลผู้ได้อภิัญญาหก) [เป็นวิชขมานเนวิชขมานบัญญัติ] อิตถิสัททะ (เสียงของสตรี) [เป็นอวิชขมานเนวิชขมานบัญญัติ] จักขุวิญญาณ (วิญญาณในจักขุประสาท) [เป็นวิชขมานเนวิชขมานบัญญัติ] ราชบุตร (บุตรของพระราช) [เป็นอวิชขมานเนวิชขมานบัญญัติ]

อธิบายคาถาสรุป

๔๓. อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “ขึ้นชื่อว่านามบัญญัติที่มีเสียงเป็นสภาวะ ซึ่งพ้นจากศัพท์และเนื้อความของศัพท์ ย่อมไม่มี” ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะนามบัญญัติเป็นสิ่งปรากฏโดยเฉพาะด้วยการแสดงเนื้อความ ซึ่งอธิบายได้ว่า เสียงเข้าถึงความเป็นอักษรและบทพยัญชนะแล้วจึงแสดงเนื้อความได้ และเสียงที่เป็นสภาวะปรมาตม์ก็เกิดขึ้นในขณะหนึ่งๆ แล้วพินาศดับสูญไป จึงไม่เข้าถึงความเป็นอักษรและบทพยัญชนะ[ที่เป็นบัญญัติ] ดังนั้นนามบัญญัติที่มีเสียงเป็นสภาวะจึงมีได้

อนึ่ง ความมีอยู่แห่งนามบัญญัติย่อมประจักษ์ชัดในความเป็นไปของจิตที่มีอักษรและบทพยัญชนะเป็นอารมณ์ในเวลาต่อมาเมื่อได้ยินเสียงพูดแล้ว และของจิตที่รู้ความหมายในเวลาถัดจากการได้ยินแล้ว เมื่อท่านจะแสดงข้อความนี้ จึงกล่าวคาถา ๒ บท

ในคาถานั้น คำว่า วจีโสมานุสาเรน (โดยคล้อยตามเสียงพูด) มีความหมายว่า โดยคล้อยตามที่เราเรียกว่าการรับเอาเสียงพูดคือเสียงที่เปล่งออกมาเป็นอารมณ์

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า นามบัญญัตินั้นซึ่งเป็นอารมณ์ของมโนทวารวิถีที่เกิดขึ้นต่อเนื่องในลำดับความเป็นไปแห่งโสตวิญญาณวิถีที่เกิดขึ้น

ท่านกล่าวว่า อตถา ยสสา ะเปย ตโต ปร์ เพื่อแสดงลักษณะของนามบัญญัติ

ในคานานั้น พึงสัมพันธ์[บทที่เพิ่มเข้ามา]ในคำว่า ตโต ปร์ เป็นต้นว่า อัถถบัญญัติทั้งหลายย่อมปรากฏหลังจากการเกิดขึ้นของมโนทวารวิถีจิตที่มีนามบัญญัติเป็นอารมณ์

พึงประกอบบทว่า อรรถทั้งหลายที่เป็นปรมัตถ์และบัญญัติ ย่อมปรากฏโดยคล้อยตามนามบัญญัติใด นามบัญญัตินั้นก็คือสิ่งที่ชาวโลกสร้างขึ้นเป็นเครื่องสังเกต

แม้มโนวิญญาณวิถีที่ชื่อว่า ตทณัตติกา อันมีเสียงที่ดับไปแล้วเป็นอารมณ์ ก็นับเข้าในคำว่า โสตวิญญาณวิธียา (โสตวิญญาณวิถี) นี้ ดังสาธกในคัมภีร์สารัตถทีปนี^{๕๐}

เตน วุตตวเจเน ยตตกานิ อกฺขรานิ โหนติ. เตสุ เอกเมกํ ปจฺจุปฺปนํ อตีตยจฺจ
คเหตฺวา โสตวิญญาณวิธียา มโนวิญญาณวิธียา จ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺถาย อวสานเ ตานิ
อกฺขรานิ สมฺปิณฺเฑเตว อกฺขรสมฺภู คเหตฺวา เอกา มโนวิญญาณวิธิ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺถติ.
ตทณนฺตรํ อโย อกฺขรสมฺภูเ อตฺตสฺส นามนฺติ นามปณฺณตฺตติคฺคหฺนเเสน อปราย มโนวิญญาณ-
วิธียา อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺถาย ตทณนฺตรํ อุปฺปนฺนาย มโนวิญญาณวิธียา อโยเมตฺสฺส อตฺถเกติ
ปกฺติยา ตทตฺถวิชานนํ สมฺภาวติ.^{๕๑}

“พยางค์จำนวนเท่าใดมีอยู่ในคำที่ภิกษุผู้ลาสิกขานั้นกล่าวแล้ว เมื่อโสตวิญญาณวิถีเกิดขึ้นรับเอาพยางค์หนึ่งๆ ที่เป็นปัจจุบันในพยางค์เหล่านั้น และมโนวิญญาณวิถีได้เกิดขึ้นรับเอาพยางค์หนึ่งๆ ที่เป็นอดีตแล้ว มโนวิญญาณวิถีหนึ่งย่อมเกิดขึ้นรวบรวมพยางค์เหล่านั้นโดยรับเอาเป็นกลุ่มพยางค์แล้วดับไป ต่อจากนั้น เมื่อมโนวิญญาณวิถีอื่นเกิดขึ้นโดยรับรู้ นามบัญญัติว่ากลุ่มพยางค์นี้เป็นชื่อของสิ่งนี้แล้วดับไป การรู้เนื้อความโดยปกติว่า ชื่อนี้เป็นความหมายของสิ่งนี้ ย่อมมีด้วยมโนวิญญาณวิถีที่เกิดต่อจากนั้น”

ส่วนในคัมภีร์มณีสารมัญจุสา^{๕๒} พระอริยวงศ์กล่าววินิจนยวิถี (วิถีจิตที่กำหนดหมาย บทอักษร) และวิญญูตติคคหวิธิ (วิถีจิตที่รับเอาวิญญูตติ) วิถีหนึ่งๆ ถัดจากตทณ-

วัตติกิริถิ (วิถิจิตที่ติดตามโสตวิญญูณวิถินั้น) ภายหลังต่อมา บุคคลจึงรับรู้นามบัญญัติที่แสดงเนื้อความ หนึ่งในเสียงที่มีพยางค์เดียว [เช่น โค (วัว)] ซึ่งเรียกว่า คำบัญญัติ ที่ผู้พูดหมายใจไว้ก่อน ถัดจากนั้น จึงรับรู้ความหมายของนามบัญญัติ

ในฐานะเช่นนี้ การกล่าวลำดับวาระของชนวิถิในคัมภีร์นั้นๆ มีอยู่โดยหมายเอาความประจักษ์ชัดเป็นสำคัญ สมจริงดังสาธกว่า

เอกจกรกฺขณ อเนกโกฏฐิตสหสฺसानิ จิตฺตานุปฺปชฺชนฺติ.^{๕๒}

“จิตเกิดขึ้นหลายแสนโกฏฐิตะในเวลาติดนิ้วมือคราวหนึ่ง”

เอกมตฺโต ภาเว รสฺโส	ทฺวิมตฺโต ทิฆมฺมจฺเจเต
ติมตฺโต ตฺถ ปลฺลโต เณยฺโย	พฺยณฺชนํ อทฺธมตฺติกํ. ^{๕๓}

“รสสระมี ๑ มาตรา ทิฆมสระมี ๒ มาตรา สระที่มี ๓ มาตรา

ชื่อว่า ปลฺลตะ พยัญชนะมีครึ่งมาตรา”

[รสสระ คือ สระเสียงสั้น มีระยะเท่ากับการลิ้มตา การหลับตา สายฟ้าแลบ หรือการติดนิ้วมือ ๑ ครั้ง มี ๓ ตัว คือ อ อิ อุ พร้อมทั้งพยัญชนะที่ประกอบกับสระเหล่านั้น เช่น ก กิ กุ เป็นต้น

ทิฆมสระ คือ สระเสียงยาว มีระยะเป็น ๒ เท่าของรสสระ มี ๕ ตัว คือ อา อี อุ เอ โอ พร้อมทั้งพยัญชนะที่ประกอบกับสระเหล่านั้น เช่น กา กิ กุ เก โก เป็นต้น

ปลฺลตะ คือ สระเสียงยาวกว่าทิฆมสระ หมายถึงทิฆมสระนั่นเองที่มีเสียงยาวกว่าปกติ นิยมใช้ในการร้องเรียกจากที่ไกล การขับร้อง และการคร่ำครวญ เนื่องจากปลฺลตะมักปรากฏในการขับร้อง ดังนั้น ในปริเฉทที่ ๖ ข้อ ๑๓ ของคัมภีร์นี้ ท่านจึงใช้ คีตะ (เสียงขับร้อง) แทนปลฺลตะ

พยัญชนะ มีครึ่งมาตรา มี ๓๓ ตัว เช่น ก ข ค ฉ ม เป็นต้น

คาถานี้มีรูปแบบในคัมภีร์นี้ว่า

เอกมตฺโต ภาเว รสฺโส	ทฺวิมตฺโต ทิฆมฺมจฺเจเต
ติมตฺโต ตฺถ ปลฺลโต เณยฺโย	พฺยณฺชนํ อทฺธมตฺติกํ.

ท่านผู้ประพันธ์คัมภีร์นี้ได้ถอดความคาถาข้างต้นมาจากไวยากรณ์สันสกฤต
คือมุคฺทโพรภฏีกาใหม่ (อธิบายสูตร ๕) มีรูปคาถาในภาษาสันสกฤตว่า
เอกมาตโร ภเวต หุสโว ทวิมาตโร ที่รช อจยเต
ตริมาตฺรस्तฺ ปรฺลโต ชฺฌเยโย วยณฺชนนฺจรรหฺมตฺรภมฺ.]

อนึ่ง กลุ่มเสียงที่เป็นปรมัตถ์แสนโกฏิขณะย่อมไม่ควรนับเป็นเพียงพยางค์หนึ่ง
ดังนั้น ข้าพเจ้า[พระภิกษุอาจารย์]จึงไม่กระทำการพิจารณาไว้มากนักในที่นี้

จบการแสดงข้อความปรมัตถ์แห่งปัจจุสังคหะที่ ๘
ในคัมภีร์ชื่อปรมัตถทีปนีอันเป็นอรรถาธิบายฉบับที่ ๔ ของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ
ด้วยประการฉะนี้

ปริเฉทที่ ๙

กัมมัญฐานสังคหะ

(ประมวลกรรมฐาน)

อธิบายคำปฎิญา

๑. พระอนุรุธอาจารย์ได้แสดงการจำแนกรูปนามพร้อมทั้งประเภทของปัจจัย ด้วยข้อความ ๘ ปริเฉทดังนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงการเจริญกรรมฐานสำหรับผู้เข้าใจประเภทของรูปนามแล้ว จึงกล่าวคำที่ขึ้นต้นว่า สมถวิปัสสนา (ต่อแต่นี้ไป ข้าพเจ้าจักกล่าวกรรมฐานทั้งสองอย่าง คือสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาไปตามลำดับ)

พึงประกอบบทว่า ต่อแต่ปัจจัยสังคหะนี้ไป ข้าพเจ้าจักกล่าวกรรมฐานทั้งสองอย่าง คือสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาไปตามลำดับ

สมถะ คือ คุณธรรมอันระงับกิเลสหรือธรรมหายาอย่างอื่นมีวิตกเป็นต้น หมายถึงสมาธิที่เรียกว่า เอกัคคตา อันเป็นไปอย่างนั้น

วิปัสสนา คือ ปัญญารู้แจ้ง[ไตรลักษณ์] หมายถึง ภาวนาปัญญาที่มีการหยั่งเห็นความไม่เที่ยงเป็นต้น โดยแท้จริงแล้ว วิปัสสนาทำให้ผู้ปฏิบัติรู้แจ้งความไม่เที่ยงเป็นต้น ล่วงพ้นความเป็นสตรีและบุรุษพร้อมทั้งความเที่ยงและความสุขเป็นต้น ซึ่งมหาชนในโลก รู้เห็นกันในขั้นทั้งหลาย

[มหาชนในโลกนี้สำคัญชั้น ๕ โดยความเป็นบัญญัติว่า บุรุษ สตรี ตัวเรา ของเรา มีความเห็นผิดแปรปรวนจากความจริง ๔ ประการ คือ

- นิจสัณญา ความสำคัญว่าเที่ยง

- สุขสัญญา ความสำคัญว่าสุข
- อตตสัญญา ความสำคัญว่าเป็นตัวตน
- สุกสัญญา ความสำคัญว่าดีงาม]

ภาวนา คือ ธรรมที่บุคคลควรอบรม

อีกนัยหนึ่ง **ภาวนา** คือ ธรรมที่เป็นเครื่องอบรมกระแสจิต

[คำว่า ภาวนา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธรรมที่บุคคลควรอบรม = ภาเวตพุพพาติ ภาวนา (กรรมสาธนะ)
- ธรรมที่เป็นเครื่องอบรมกระแสจิต = ภาเวนติ จิตตสนฺตานํ เอตาหิติ ภาวนา (กรรมสาธนะ)]

กรรม คือ การกระทำ

ฐาน คือ ที่ตั้ง

กรรมฐาน คือ ที่ตั้งของการกระทำ หมายความว่า ที่ตั้งของการเจริญอุตสาหะที่เรียกว่า การปรารภความเพียร หมายถึง รูปธรรมมีอารมณ์คือวงกตสินเป็นต้นและนามธรรมมีการเจริญกตสินเป็นต้น การเจริญกตสินในปฐวีเป็นต้นอย่างหนึ่งๆ ซึ่งเป็นองค์รวมของภาวนาอันเป็นเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด ย่อมเป็นที่ตั้งของการปรารภความเพียรอันเป็นส่วนหนึ่งของตน

ส่วนในคัมภีร์วิภาวนีกกล่าวว่า “[เราจักกล่าวกรรมฐานคืออารมณ์อันเป็นที่ตั้งของการกระทำ เพราะเป็นที่ดำเนินไปแห่งการเจริญภาวนาทั้งสองอย่าง] และกรรมฐานคือลำดับภาวนาอันเป็นเหตุใกล้ของการกระทำ เพราะเป็นเหตุใกล้ของการบำเพ็ญเพียรยิ่งๆ ขึ้นไป” แม้ข้อความนั้นก็สมควร

อีกนัยหนึ่ง **กรรมฐาน** คือ การกระทำอันเป็นที่ตั้ง[ของความสุขพิเศษ] เพราะเป็นที่ตั้งของความสุขพิเศษ [คือสุขในฌานและมรรคผล]

[คำว่า กัมมฏฐาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ที่ตั้งของการกระทำ หมายถึง อารมณ์ของการอบรมจิตเพื่อให้ใจสงบหรือเพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้ง หรือหมายถึงการเจริญภาวนา = กัมมุตส จานํ กัมมฏฐานํ (ฉนฺตูปฺปฐิสมาส)
- การกระทำอันเป็นที่ตั้ง[ของความสุขพิเศษ] หมายถึง การเจริญภาวนา = กัมมเมว จานํ กัมมฏฐานํ (อวธารณบุรพท กรรมธารยสมาส)]

อธิบายสมถกรรมฐาน

๒. คำว่า ตตฺถ คือ ในบรรดากรรมฐานทั้งสองนั้น

คำว่า สมถสงคฺเห แปลว่า ในหมวดสมถกรรมฐาน

คำว่า ทส กสิณานิ (วงกสิณ ๑๐) คือ วงกสิณ ๑๐ อย่าง และฌานที่มีกสิณเป็นอารมณ์ ทั้งสองอย่างนั้นเป็นที่ตั้งของการเจริญสมถะที่เรียกว่า การเจริญภาวนาเป็นนิตย

คำว่า ทส อสุภา (ซากศพ ๑๐) คือ สิ่งที่ไม่งาม ๑๐ อย่าง และฌานที่มีอสุภาเป็นอารมณ์

คำว่า ทส อนุสสติโย (การหมั่นระลึก ๑๐) คือ อารมณ์ของการหมั่นระลึก ๑๐ อย่างมีพระพุทธรูปเป็นต้น และสติที่มีการหมั่นระลึกเป็นอารมณ์ กรรมฐานอื่น[มีอุปปมัญญาเป็นต้น] ฟังกล่าวตามสมควร

อธิบายการจำแนกจริต

๓. จริยา คือ ความเป็นไป หมายความว่า ความเป็นไปเสมอ กล่าวคือ ความเป็นไปโดยมาก

ราคจริยา คือ ความเป็นไปของราคะ มีปาฐะอื่นว่า ราคจริตา บ้าง ปาฐะนั้นไม่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา ข้อความนั้นเหมาะสมในฐานะที่กล่าวถึงบุคคล คำอื่นก็มีนัยเดียวกัน

[คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะทุกฉบับมีรูปว่า ราคจริตา โทสจริตา ฯลฯ แต่คัมภีร์ปรมัตถทีปนีแสดงถึงรูปว่า ราคจริยา โทสจริยา เพราะศัพท์ว่า จริยา หมายถึงกิริยาอาการ ส่วน จริต หมายถึง

บุคคล กล่าวคือ ตามหลักภาษา คำว่า จริยา สำเร็จรูปมาจาก จร ธาตุ + ญย ปัจจัย ส่วน จริต สำเร็จรูปมาจาก จร ธาตุ + ต ปัจจัย บทกิต্ত์ที่ลง ญย ปัจจัย มักหมายถึงอาการที่เป็นภาวสาธนะ ต้องมีรูปเป็นอดีตถึงขั้นเท่านั้น จะเป็นปุงลึงค์หรือปุงสกลึงค์ไม่ได้ เช่น ปพพชชา (การบวช), นิสชชชา (การนั่ง), เสยยา (การนอน) ส่วน ต ปัจจัยที่ลงในภาวสาธนะและหมายเอากิริยาอาการ ต้องมีรูปเป็นนปุงสกลึงค์เท่านั้น เช่น คตฺ (การไป) จิตฺ (การยืน) ดังนั้น คำว่า รากจรีตา โทสจรีตา เป็นต้น จึงไม่สมควรในที่นี้ เพราะเป็นรูปกัตตุสาธนะที่หมายถึงบุคคล ส่วนคำว่า รากจรียา โทสจรียา เป็นต้น สอดคล้องกับกฎไวยากรณ์ดังกล่าว ดังนั้นคัมภีร์นี้จึงเห็นว่า รูปว่า จริยา ถูกหลักภาษา ส่วนรูปว่า จรีตา ไม่ถูก]

(๒๕๐) ส่วนประเภทที่จรีตละกันซึ่งกล่าวไว้ในคัมภีร์วิภาวนีนั้น ไม่พึงประสงค์ ในที่นี้ เพราะไม่มีกรรมฐานสองหรือสามอย่างที่ควรให้แก่บุคคลผู้มีจรีตละกัน ด้วยเหตุนี้ ในคัมภีร์อรรถกถาจึงไม่กล่าวถึงประเภทนั้นไว้เป็นพิเศษ

อธิบายการจำแนกภาวนา

๔. **บริกรรมภาวนา** คือ ภาวนาที่เป็นกามาวจรทั้งหมดอันเป็นไปก่อน[เกิด] อัปปนาสมาธิ

บริกรรมภาวนามี ๒ อย่าง คือ ภาวนาใกล้อัปปนาสมาธิ และภาวนาไกลอัปปนาสมาธิ ภาวนาใกล้อัปปนาสมาธิเรียกว่า **อุปจารภาวนา** เพราะเป็นไปตั้งอยู่ใกล้อัปปนา ส่วนภาวนาอื่นนอกจากนี้ชื่อว่า **บริกรรมภาวนา** โดยประการดังนี้ แม้ภาวนาทั้งสองจะเป็นบริกรรมภาวนา ก็กล่าวไว้ทั้งสองชื่อในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายเพื่อให้ปรากฏความต่างกันของภาวนาที่เกิดขึ้นก่อนและเกิดภายหลัง ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปริกมฺมภาวนา ๒ เปยฺหิ ติสฺโส ภาวนา (ภาวนามี ๓ คือ บริกรรมภาวนา อุปจารภาวนา และอัปปนาภาวนา)

ความต่างกันของภาวนาทั้งสามจักปรากฏต่อไป

อธิบายการจำแนกนิมิต

๕. คำว่า ปริกมฺมนิมิตฺตํ (อารมณ์ของบริกรรมภาวนา) คือ อารมณ์มีวงกลืนเป็นต้น ซึ่งเป็นอารมณ์ของบริกรรมภาวนา

อารมณ์ดังกล่าวแม้เป็นอย่างเดียวกันโดยความเป็นอารมณ์ของบริกรรมภาวนา ก็กล่าวแยกไว้เป็นสองชื่อว่า บริกรรมนิमित และอุคคหนิมิต เพื่อให้ปรากฏความต่างกันของอารมณ์ก่อนและหลัง

อธิบายกสิณ ๑๐

๖. **ปฐวีกสิณ** คือ พื้นวงกลมของดินที่ทำให้มีขนาดเล็กคือหนึ่งคืบสี่นิ้วหรือมีขนาดใหญ่คือวงกระดิ่งเป็นต้น หรือว่ามีได้กระทำเป็นวงไว้โดยเฉพาะ จัดเป็นกสิณ เพราะควรเพ่งทุกส่วน ความจริงคำว่า กสิณ เป็นคำไวพจน์ของคำว่า สกล (ทั้งหมด) เหมือนคำว่า กสิณีน ชมพูที่ปัสส (มณฑลทั้งหมดของชมพูทวีป) ดังนั้น เมื่อถือเอาอารมณ์ในวงปฐวีกสิณเพียงใด ก็พึงใช้จิตรับรู้ให้ทั่วถึงทุกส่วนเพียงนั้น ไม่พึงดำรงอยู่ในบางส่วนของวงปฐวีกสิณ ดังข้าพเจ้า[พระภิกษุอาจารย์]กล่าวว่า “คำว่า ปฐวีกสิณ คือ พื้นวงกลมของดิน จัดเป็นกสิณ เพราะควรเพ่งทุกส่วน”

กสิณอื่นก็มีนัยเดียวกัน

ปฐวีกสิณ คือ สันฐานบัญญัติที่ตั้งอยู่เสมอกันโดยความเป็นพื้นเดียวกันของดิน ที่มีสี[แดงอ่อน]ไม่เข้มนัก

อาโปกสิณ เตโชกสิณ และวาโยกสิณ ก็เช่นเดียวกัน

วาโยกสิณ คือ กองลมที่รู้ด้วยจิตโดยกระทำให้เป็นสันฐานในที่ซึ่งตนกระทบ

นీลกสิณ คือ สันฐานบัญญัติอย่างหนึ่งที่มีสีเขียวเป็นหลัก

ปิตกสิณและโอทาทกสิณ ก็เช่นเดียวกัน

อาโลกกสิณ คือ สันฐานบัญญัติที่พบได้ในบางที่ซึ่งมีแสงของพระจันทร์ พระอาทิตย์ และไฟ เป็นหลัก

อากาศกสิณ คือ สันฐานบัญญัติที่มีอากาศเป็นหลัก ปรากฏในช่องผนังและช่องหน้าต่างเป็นต้น

อธิบายอสุกะ ๑๐

๗. อุตฺรุมาทะ คือ ศพที่ฟองอืด กล่าวคือ ถึงความพองอืด

อุตฺรุมาทกะ คือ ศพที่ฟองอืดน่าเกลียดอยู่นั่นนั่นเอง คำนี้เป็นชื่อของศพที่มีลักษณะเช่นนั้น

วินีลกะ (ศพที่ขึ้นเขียว) คือ ศพที่ละสีเดิมถึงความเป็นสีเขียวอีกในเวลาเฒ่าแล้ว

วิปฺพพกะ (ศพที่มีหนองไหลเยิ้ม) คือ ศพที่เฒ่าต่อมาอีก กอปรด้วยหนองไหลออกจากที่นั้นๆ

วิจฺฉิทฺทกะ (ศพที่ขาดเป็นท่อน) คือ ศพที่ขาดเป็นท่อนด้วยอาวุธตัดขาดกลางตัวในสมรภูมิเป็นต้น

วิกฺขายิตกะ (ศพที่ถูกสัตว์แทะกิน) คือ ศพที่มีรอยถูกสุนัขบ้านหรือสุนัขป่าเป็นต้นแทะกินโดยลักษณะต่างๆ

วิกฺขิตตกะ (ศพเรียวราด) คือ ศพที่ถูกสุนัขป่าหรือสุนัขบ้านเป็นต้นฉีกทิ้งให้เป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย มีอวัยวะน้อยใหญ่กระจัดกระจายในที่นั้นๆ

หตวิกฺขิตตกะ (ศพที่ถูกสับเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย) คือ ศพที่ถูกอาวุธฟันที่อวัยวะน้อยใหญ่ให้เป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย มีอวัยวะน้อยใหญ่กระจัดกระจายในที่นั้นๆ

โลหิตกะ (ศพที่อาบไปด้วยเลือด) คือ ศพที่มีเลือดไหล

ปฺพุทฺทกะ (ศพที่มีหนองซอนไซ) คือ ศพที่เต็มไปด้วยหนอง

อํฐฺฐิกะ (กองกระดูก) คือ กองกระดูกทั้งหมด หรือกระดูกชิ้นหนึ่งๆ

อธิบายอนุสสติ ๑๐

๘. อนุสสติ คือ การระลึกเสมอไม่ขาดช่วง

พุทฺธานุสสติ คือ การหมั่นระลึกถึงพระพุทฺธคุณ

อนุสสติกรรมฐานอื่นก็มีนัยเดียวกัน

พระพุทฺธคุณ คือ คุณธรรมมีความเป็นผู้ไกลจากกิเลส เป็นต้น

พระธรรมคุณ คือ คุณธรรมที่มีความเป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ดีแล้ว เป็นต้น

พระสังฆคุณ คือ คุณธรรมที่มีความเป็นผู้ปฏิบัติตรง[ต่อพระพุทธพจน์] เป็นต้น

ศีลคุณ คือ คุณธรรมที่มีภาวะที่ศีลของตนไม่ขาด เป็นต้น

คุณในการบริจาค คือ คุณธรรมที่มีการที่ทานของตนปราศจากมลทินตระหนี่ เป็นต้น

คุณธรรมที่ทำให้ไปเกิดเป็นเทวดา คือ คุณธรรมมีศรัทธาเป็นต้นของตนที่นำตนไปสู่ความเป็นเทวดา พระอินทร์ หรือพรหม

ความสงบ คือ ความสงบแห่งกามราคะเป็นต้นที่ถูกข่มไว้ได้นานในกระแสจิตของตน ด้วยอำนาจของการประพฤติวัตร การสมาทานธุดงค์ การบรรลุมาน หรือการเจริญวิปัสสนา พร้อมทั้งนิพพานที่ตนบรรลุแล้ว

ความตาย คือ ความพินาศแห่งกระแสขันธ์ของตนที่นับเข้าในภพหนึ่ง

กาย คือ ร่างกายอันเป็นที่ประชุมของกองรูปต่างๆ มีกองผมเป็นต้นนี้

ลมหายใจเข้าออก คือ ลมหายใจเข้าออกที่เป็นไปเสมอในตน

อธิบายอัปมัญญา ๔

๑. **เมตตา** คือ สภาวะปรารถนาดี หมายความว่า ช่วยเหลือเกื้อกูลบุคคลที่เป็นอารมณ์ของตนโดยกระทำประโยชน์สุขให้เกิดขึ้น

อีกนัยหนึ่ง **เมตตา** คือ สภาวะที่เป็นของมิตร

อีกนัยหนึ่ง **เมตตา** คือ สภาวะเกิดขึ้นในมิตร

โดยองค์ธรรมคืออโศกเจตสิกที่เป็นไปโดยเนื่องด้วยการนำประโยชน์มาแก่ผู้อื่น

[คำว่า เมตตา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะปรารถนาดี = มิชชติ สนิยหัตติ เมตตา (มิท ธาตุ + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- สภาวะที่เป็นของมิตร = มิตฺตสฺส เอสา เมตตา (มิตฺต ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอิทังตัทธิต)
- สภาวะเกิดขึ้นในมิตร = มิตฺเตสฺส ภาวา เมตตา (มิตฺต ศัพท์ + ณ ปัจจัยในภาวตัทธิต)]

อุเบกขา คือ สภาวะเห็นอย่างเหมาะสมด้วยการละความขวนขวาย ๓ อย่างคือการนำประโยชน์ การกำจัดทุกข์ หรือความพลอยยินดีประโยชน์ของเหล่าสัตว์อื่นแล้วระลึกว่าเหล่าสัตว์มีกรรมเป็นสมบัติของตน หมายถึง ตัตรมชฌัตตาเจตสิกที่เป็นไปอย่างนั้น

อัปมัญญา คือ อารมณ์ที่เป็นไปในเหล่าสัตว์ไม่มีประมาณ เพราะขอบเขตแห่งอารมณ์ของอัปมัญญาย่อมไม่มีอย่างนี้ว่า อัปมัญญานี้พึงแผ่แก่เหล่าสัตว์จำนวนเท่านี้ ไม่พึงแผ่แก่เหล่าสัตว์อื่นจากนั้น อย่างไรก็ดี ผู้เริ่มปฏิบัติพึงกระทำภาวนาจิตของตนในบุคคลหนึ่ง (คือตนเอง) ก่อนให้ได้รับอาเสวนปัจจัยและมีกำลังพิเศษแล้ว จึงกระทำการระคนขอบเขต (คือแผ่เมตตาให้บุคคลอื่น) โดยเจริญด้วยนัยว่า แผ่เมตตาในบุคคลสองคน สามคน เป็นต้น [ผู้ที่เคารพรัก คนวางเฉย และศัตรู] พร้อมทั้งแผ่เมตตาโดยจำกัดบุคคล [เช่น สพฺพหา อิตฺถิโย (สตรีทั้งหมด) สพฺเพ ปุริสา (บุรุษทั้งหมด)] แผ่เมตตาโดยไม่จำกัดบุคคล [เช่น สพฺเพ สตุตา (สัตว์ทั้งหมด) สพฺเพ ปาณา (สัตว์มีปราณทั้งหมด) สพฺเพ ภูตา (สัตว์ผู้เกิดแล้วทั้งหมด)] และแผ่เมตตาตามทิศ [เช่น ปุรตฺถิมาย ทิสาย สพฺเพ สตุตา อเวรา โหนตุ (สัตว์ทั้งหมดในทิศตะวันออก จงอย่ามีเวรกันเลย)]

วิธีเจริญเมตตาที่ตรัสไว้ในคัมภีร์วิภังค์ด้วยพระดำรัสว่า

เมตฺตาสหคเตน เจตฺสา เอกํ ทิสํ ฝริตุวา วิหฺรติ.^๑

“มีจิตประกอบด้วยเมตตาอยู่ แผ่ไปสู่ทิศหนึ่ง”

และที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปฐิสัมภิตามรรคด้วยคำว่า

สพฺเพ สตุตา อเวรา โหนตุ.^๒

“สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงจงอย่ามีเวรกันเลย”

วิธีดังกล่าวตรัสไว้โดยเนื่องด้วยผู้บรรลุความช้าลงในเมตตาตามแล้ว

อัปมัญญาเหล่านั้นเป็นปฏิบัติโดยตรงต่อกิเลสที่เป็นไปในฝ่ายแห่งโทสะเป็นพิเศษ[กว่าโลภะและโมหะ]บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยอัปมัญญาจึงได้ชื่อว่า **พรหม** เพราะเหมือนพรหมโดยความเป็นผู้มีใจสงบเย็นเป็นนิรันดร์

พรหมวิหาร คือ ธรรมเครื่องอยู่ของพรหม

อีกนัยหนึ่ง **พรหมวิหาร** คือ ธรรมเครื่องอยู่ของผู้ประเสริฐ

อีกนัยหนึ่ง **พรหมวิหาร** คือ ธรรมเครื่องอยู่อันประเสริฐ

[คำว่า พรหมวิหาร มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ธรรมเครื่องอยู่ของพรหม = พรหมานัน วิหาโร พรหมวิหาโร (ฉัฏฐัตถ์ปฐิสสมาส พรหม ศัพทที่มีอรรถว่า พรหม)

- ธรรมเครื่องอยู่ของผู้ประเสริฐ = พรหมานัน วิหาโร พรหมวิหาโร (ฉัฏฐัตถ์ปฐิสสมาส พรหม ศัพทที่มีอรรถว่า ผู้ประเสริฐ)

- ธรรมเครื่องอยู่อันประเสริฐ = พรหมญูโต วิหาโร พรหมวิหาโร (วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส พรหม ศัพทที่มีอรรถว่า ผู้ประเสริฐ)]

อธิบายสัญญา ๑

๑๐. คำว่า อาหาระ (ในอาหาร) คือ ในอาหารที่กลืนกินเข้าไปซึ่งมี ๔ อย่างโดยจำแนกเป็นอาหารที่กิน ดื่ม เคี้ยว หรือลิ้มรส

คำว่า ปฏิภูณสญญา (ความสำคัญว่าปฏิภูณ) มีความหมายว่า ความสำคัญที่ละความพอใจในอาหาร ด้วยการพิจารณาทุกข์ที่ได้รับเพราะอาหารเป็นเหตุ พิจารณาความปฏิภูณ โดยสภาวะของตน และพิจารณาที่ตั้ง ที่รวม ผลโดยตรง และผลต่อเนื่องของอาหารที่ย่อยและไม่ย่อย

อธิบายวัตถาน ๑

คำว่า จตุธาตววตถานัน (การกำหนดรู้ธาตุทั้ง ๔) มีความหมายว่า การหยั่งเห็นโดยกำหนดรู้ธาตุ ๔ มีปฐวีธาตุเป็นต้นที่เป็นไปในร่างกายโดยเฉพาะๆ โดยเนื่องด้วยลักษณะของตนเป็นต้น การหยั่งเห็นนั้นเป็นเครื่องกำหนดรู้ธาตุ ๔ จึงเรียกว่า จตุธาตววตถาน

อธิบายการจำแนกสัปายะ

๑๓. ท่านกล่าวว่า ทส อสุภา ขเปฯ รากจิริตสส สปปายา (อสุภกรรมฐาน ๑๐ และการภาวนากำหนดส่วนต่างๆ [ของร่างกาย]ที่เรียกว่า กายคตาสติ เป็นสัปายะแก่บุคคลผู้มีรากจิริต) ดังปรากฏพระพุทธรวณะว่า

อสุภสณฺญา ภาเวตพุพา รากสฺส ปหานาย.^๓

“พึงเจริญอสุภสัญญา เพื่อละรากะ”

ในประโยคนั้น รากจิริต คือ ผู้เป็นไปเสมอด้วยรากะ บุคคลผู้มีรากจิริตย่อมเกิดโทสะบ้าง เกิดโมหะบ้าง หรือเกิดธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งในศรัทธาเป็นต้นบ้าง แต่เขามีรากะปรากฏชัดจึงถึงการนับว่าเป็นผู้มีรากจิริตด้วยรากะที่ปรากฏชัด

คำอื่นก็มีนัยเดียวกัน

๑๔. ท่านกล่าวว่า จตฺสโส อปฺปมณฺญาโย ขเปฯ โทสจิริตสส (อัปปมัญญา ๔ และกสิณ ๔ มีนีกสิณเป็นต้น เป็นสัปายะแก่บุคคลผู้มีโทสจิริต) เพราะมีพระพุทธรวณะที่ตรัสว่าพรหมวิหาร ๓ มีเมตตาเป็นต้นเป็นเครื่องกำจัดความpongร้าย ความเบียดเบียน และความริษยาตามลำดับ และวัณณกสิณ (กสิณสี) อันบริสุทธิ์ไม่ใช่ที่ตั้งแห่งโทสะ ดังปรากฏพระพุทธรวณะเป็นต้นว่า

เมตฺตา ภาเวตพุพา พยาปาทสฺส ปหานาย.^๔

“พึงเจริญเมตตา เพื่อละความpongร้าย”

การจำแนกจิริตนี้ย่อมมีแก่ผู้เริ่มปฏิบัติเท่านั้นเพราะอุเบกขาไม่เกิดแก่ผู้เริ่มปฏิบัติ ดังคำที่พระอนุรุทธาจารย์จกกล่าวว่า “อุเปกฺขา ปญฺจมชฺฌานิกา.”^๕ (อุเบกขาก่อให้เกิดฌานที่ ๕) ด้วยเหตุนี้ อารมณ ๓ อย่างแรกเป็นสัปายะแก่บุคคลใด อุเบกขาที่คล้อยตามอารมณเหล่านั้น ก็เป็นสัปายะแก่บุคคลนั้น ท่านจึงกล่าวว่า จตฺสโส อปฺปมณฺญาโย (อัปปมัญญา ๔) มิฉะนั้นแล้ว ท่านก็ควรกล่าวว่า อุเบกขาเป็นสัปายะแก่รากจิริต

ตั้งพระพุทธรูปว่า

นิสสรณญะหัง รากสฺส. ยทิทํ อุเปกฺขา เจโตวิมุตฺติ.^๖

“เจโตวิมุตติคืออุเบกขานี้ เป็นที่หลุดพ้นแห่งรากะ”

คำว่า นีลาทีนิจ จิตตาริ กสิณานิ (กสิณ ๔ มีนีกสิณเป็นต้น) นี้ หมายถึงวางกสิณมีสีเขียวเป็นต้นที่น่าพอใจ ส่วนกสิณเหล่านั้นที่ไม่น่าพอใจย่อมเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีรากจริตอย่างเดียว

๑๕. ท่านกล่าวว่า อานาปานํ วิตกฺกจิตฺตสฺส (อานาปานสติเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีวิตกจริต) เพราะมีพระพุทธรูปว่า

อานาปานสติ ภาเวตพฺพา วิตกฺกฺกฺกเจทาเย.^๗

“พึงเจริญอานาปานสติ เพื่อละวิตก”

บุคคลผู้มีโมหจริตมักหลงลืมอยู่เสมอ และมีจิตซัดส่าย ส่วนอานาปานะเมื่อเป็นไปอยู่เสมอ ย่อมเป็นไปเหมือนก่อให้เกิดสติแก่เขา ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า โมหจริตสฺส สปปายํ (อานาปานสติเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีโมหจริต)

(๒๕๑) ในคัมภีร์วิภาวีกถากล่าวเหตุว่า “เพราะเป็นปฏิปักษ์แก่โมหะเนื่องจากเป็นอารมณ์ของความรู้อันไม่สมควร เพราะหากเป็นตามนี้พระอรุณธาตุอาจารย์ก็ควรกล่าวอานาปานสติไว้ร่วมกับบุคคลผู้มีพุทธิจริต

๑๖. แม้พระพุทธรูปเป็นต้นจะเป็นวิสัยของปัญญาโดยแท้ แต่คุณเหล่านั้นย่อมเพิ่มพูนศรัทธาเป็นพิเศษ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า พุทฺธานุสฺสตีอาทโย ยเปยฺย สทฺธาจิตฺตสฺส (อนุสสติ ๖ มีพุทธานุสสติเป็นต้นเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีศรัทธาจริต)

๑๗. ความตายเป็นต้นที่ละเอียดสุขุมยิ่งโดยปรมาตม เป็นวิสัยของผู้มีปัญญามาก ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า มรณฺ ยเปยฺย พุทฺธิจิตฺตสฺส (มรณานุสสติ อุปสมานุสสติ [อาหาเรปฏิกูล] สัญญา และการกำหนดรู้ธาตุ ๔ เป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีพุทธิจริต)

๑๘.. คำว่า เสธานี ปน สพฺพานิปี (ส่วนกรรมฐานอื่นทั้งหมด) คือ กรรมฐาน ๑๐ อันได้แก่ภูตกสิณ ๔ อาโลกกสิณและอากาศกสิณ ๒ อรูปฌาน ๔

คำว่า ตตฺถาปี (แม้ในบรรดากรรมฐานดังกล่าวนั้น) คือ แม้ในบรรดากรรมฐานอื่น ๑๐ อย่างนั้น

กสิณกรรมฐานวงใหญ่ที่มีขนาดเท่าวงลานนวดข้าวเป็นต้น เป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีโมหจริต เพราะจิตย่อมถึงความสับสนยิ่งในที่คับแคบ แต่กสิณกรรมฐานวงเล็กที่มีขนาดหนึ่งศืบสี่นิ้ว เป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีวิตกจริต เพราะกสิณวงใหญ่เป็นเหตุของการเที่ยวตรึกนึกคิด

ในประโยคนั้น เอว (นั่นเทียว) ศัพท์ในคำว่า วิตกกุจจริตสฺเสว นี้ ย่อมประกอบในคำว่า ขุทฺทกํ (กสิณกรรมฐานวงเล็ก) หมายความว่า กสิณกรรมฐานวงเล็กเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีวิตกจริต หาใช่กสิณวงใหญ่ไม่

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

สพฺพญเจตํ อุชฺฐิปัจจนิกวเสน เจว อติสปปายตาย จ วุตฺตํ. ราคาที่นํ ปน อวิกฺขมฺภิกา สทฺธาที่นญฺจ อนุปการิกา กุสลภาวนา นาม นตฺถิ.”

“คำทั้งหมดนี้กล่าวไว้เพราะความตรงข้ามกันโดยตรงและเป็นสัปปายะยิ่งนัก แต่กุศลภาวนาที่ไม่ข่มราคะเป็นต้นและไม่เกื้อกูลแก่ศรัทธาเป็นต้นย่อมไม่มี”

อธิบายการจำแนกภาวนา

๑๙. คำว่า สพฺพตฺถาปี คือ ในกรรมฐาน ๔๐ ทั้งหมด

คำว่า ปริกฺขมภาวนา ลพฺภเตว (ปริกรรมภาวนาย่อมปรากฏ) มีความหมายว่า ปริกรรมภาวนาย่อมปรากฏ เพราะกรรมฐานแม้อย่างหนึ่งย่อมไม่สำเร็จโดยปราศจากการปริกรรม

ถามว่า : เหตุใดพระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวว่า ทสฺสุ กมฺมญฺจาเนสุ อุปจาร-

ภาวนา สมุชชติ, นตฺถิ อปฺปนา (อุปจารภาวนาเท่านั้นย่อมปรากฏในกรรมฐาน ๑๐ แต่
อัปฺปนาภาวนาไม่ปรากฏ)

ตอบว่า : เพราะในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

พุทฺธมฺมสํสํสัลลจากเทวตาอุปสมคฺคานํ ตาว คมฺภีรตาย นานาปฺปการคฺคานุส-
สรณานิมุตฺตตาย วา.^๔

“อุปจารภาวนาย่อมปรากฏในกรรมฐาน ๑๐ เนื่องจากคุณของพระพุทธเจ้า พระ-
ธรรม พระสงฆ์ ศีล การบริจาต เทวตา และความสงบ เป็นสภาพละเอียดสุขุม และ
เพราะจิตโน้มไปในการระลึกถึงคุณอันมีประการต่างๆ”

ในพากย์นั้น คำว่า “เนื่องจากคุณเป็นสภาพละเอียดสุขุม” นี้ แสดงว่าสมาธิที่มี
หมู่คุณเป็นอารมณ์ย่อมไม่อาจจะบรรลุอัปนาในอารมณ์นั้นแล้วตั้งอยู่โดยความไม่หวั่นไหว
เพราะหมู่คุณหนึ่งๆ ก็เป็นภาวะละเอียดลึกซึ้ง เปรียบดังกระต่ายน้อยยืนอยู่ไม่ได้ในมหาสมุทร

คำว่า “เพราะจิตโน้มไปในการระลึกถึงคุณอันมีประการต่างๆ” นี้ แสดงว่าบุคคล
ย่อมไม่อาจรังจิตของตนได้ว่า เราจักบรรลุอัปนาในหมู่คุณเพียงเท่านั้น เพราะคุณเหล่านั้น
มีสภาวะที่บุคคลไม่พอเพียง[ที่จะรับรู้จนหมดสิ้น]

ส่วนในมรณานุสสติ อาหาเรปฏิกูลสัญญา และการกำหนดรู้ธาตุทั้ง ๔ อื่น ลำดับ
แรก ความตายเป็นสภาวะธรรมและมีสภาพที่บุคคลพึงสังเวชจึงไม่ใช่ที่ตั้งของอัปนา ส่วน
กรรมฐานสองอย่างอื่นก็เป็นสิ่งละเอียดสุขุมเนื่องจากเป็นสภาวะ จึงไม่ใช่ที่ตั้งของอัปนา

ถามว่า : เหตุใดโลกุตตรฌานจึงบรรลุอัปนาในสภาวะธรรมคือนิพพานที่ละเอียด
สุขุมยิ่ง และอรูปรูปานที่ ๒ กับที่ ๔ ก็บรรลุอัปนาในสภาวะธรรมคืออรูปรูปานที่ ๑ กับที่ ๓

ตอบว่า : ลำดับแรก โลกุตตรฌานสามารถดำรงอยู่ในสภาวะธรรมคือนิพพานที่
ละเอียดสุขุมยิ่ง ด้วยกำลังของวิสุทธิและภาวนาที่มีกำลังมากขึ้นตามลำดับตั้งแต่ทวิวิสุทธิ
และสัมมสนญาณเป็นต้นมา ส่วนอรูปรูปานก็เป็นฌานเจริญสืบต่อจากปัญจฌานสมาธิที่
บรรลุอัปนา จึงดำรงอยู่โดยความเป็นอัปนาในอารมณ์ที่เป็นสภาวะธรรมได้ ด้วยการ
ล่องพ้นอารมณ์

๒๐. คำว่า ตตฺถาปิ คือ ในกรรมฐานที่ก่อให้เกิดอัปปนา ๓๐ ถ้วนเหล่านั้น

๒๑. คำว่า ปัญจกฺขณานิกะ คือ ก่อให้เกิดฌานทั้ง ๕ กล่าวคือ สมควรแก่ความเป็นอารมณ์ของฌานทั้ง ๕

๒๒. อารมณ์ที่เป็นปฏิถุญเป็นสิ่งที่เศร้าหมองไม่น่าพึงใจยิ่ง มีกำลังน้อยในการทำจิตให้ยินดี อารมณ์ดังกล่าวจึงยังจิตให้ยินดีในตนไม่ได้ จิตจึงมีอารมณ์เดียวตั้งอยู่ในอารมณ์นั้นโดยปราศจากวิตกไม่ได้ ต้องตั้งอยู่ด้วยกำลังของวิตกอย่างเดียว ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ทส อสุภา ๫เปฯ ปจฺมชฺฌานิกา (อสุภาะ ๑๐ และกายคตาสติก่อให้เกิดเพียงปฐมฌาน)

ถามว่า : ฌานที่ประกอบกับโสมนัสมีอยู่ในอารมณ์เหล่านั้นได้อย่างไร

ตอบว่า : ฌานที่ประกอบกับโสมนัสมีอยู่ด้วยกำลังแห่งการกำจัดความเร่าร้อนคือ นิวรณ์ และด้วยกำลังของญาณที่รู้เห็นอานิสงสันนั้นๆ ข้อนี้พึงทราบว่ามีเหมือนการถ่ายท้องของผู้ป่วยที่ถูกโรคและทุกข์บีบคั้นแล้ว และเหมือนการเห็นกงคูลของคนที่เห็นประโยชน์ว่าเราจะได้รับค่าจ้างในกาลนี้

๒๓. พรหมวิหาร ๓ มีเมตตาเป็นต้นเป็นเครื่องกำจัดความปองร้าย ความเบียดเบียน และความริษยาที่เกิดจากโทมนัส พรหมวิหารเหล่านั้นจึงไม่บรรลุอัปปนาโดยปราศจากโสมนัสในกาลใดๆ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เมตฺตาพาโย ตโย จตุกฺกชฺฌานิกา (อัปปมัญญา ๓ มีเมตตาเป็นต้นก่อให้เกิดฌานทั้ง ๔)

๒๔. ส่วนอุเบกขาไม่บรรลุอัปปนาโดยปราศจากอุเบกขาเวทนาในกาลใดๆ เพราะพึงให้เกิดขึ้นตั้งอยู่ในฝ่ายวางเฉยในเหล่าสัตว์โดยสิ้นเชิง ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อุเบกฺขา ปญฺจชฺฌานิกา (อุเบกขาก่อให้เกิดฌานที่ ๕)

คำว่า จตฺตาโร ปน อารูปฺปา (อารูปกรรมฐาน ๔) คือ อารมณ์ของอรูปรูป ๔ มีกสิณอุคฆาฏิมากาส เป็นต้น

อธิบายการจำแนกอารมณ์

๒๖. การบริกรรมย่อมไม่เกิดขึ้นโดยปราศจากอารมณ์ ความปรากฏชัดของอารมณ์ ย่อมไม่มีโดยปราศจากอุคคหะคือการรับเอาอารมณ์ที่ชัดเจนดี และเมื่อไม่มีความปรากฏชัดของอารมณ์ อุปจารณาก็เกิดขึ้นไม่ได้ จึงมีควรที่จะกล่าวถึงอุปปนาฆาน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปริกขมณิมิตต์ ๒ เปฯ ลพฺภนฺเตว (ปริกรรมนิมิต และอุคคหณิมิต ย่อมปรากฏในกรรมฐานทั้งปวงโดยปริยายตามสมควร)

คำว่า สพฺพตฺถาปี คือ ในกรรมฐาน ๔๐ ทั้งปวง

คำว่า ยถารหํ (ตามสมควร) มีความหมายว่า ตามสมควรแก่กรรมฐานนั้นๆ

คำว่า ปริยาเยน (โดยปริยาย) นี้ กล่าวไว้เพราะอารมณ์บางอย่าง [เช่น พระพุทธรูป เป็นต้น] ไม่ปรากฏชัดเหมือนเห็นด้วยจักขุ

๒๗. อุปจารสมาธิและอุปปนาสมาธิย่อมเป็นไปในบัญญัติอารมณ์ใดที่มีรูปร่าง สันฐาน เหมือนนางกสิณเป็นต้นเช่นนั้นหลังจากที่รับเอาสภาวะธรรมไว้ก่อนแล้ว ปฏิภาคนิมิตต์ ย่อมปรากฏในอารมณ์นั้นนั่นเอง ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปฏิภาคนิมิตต์ ปน (ส่วนปฏิภาคนิมิตต์ย่อมปรากฏในกสิณ อสุภะ โกฏฐาสะ และอานาปานสติ) เป็นต้น

พระอนุรุธาจารย์เมื่อจะกล่าวย่อข้อความที่ท่านกล่าวมาแล้ว จึงกล่าวคำที่ขึ้นต้นว่า ตตฺถ หิ (ที่จริงแล้ว อุปจารสมาธิและอุปปนาสมาธิย่อมปรากฏในกรรมฐานเหล่านั้น โดยมีปฏิภาคนิมิตต์เป็นอารมณ์)

พระอนุรุธาจารย์แสดงถึงความฉลาดในการศึกษาวิธีเจริญสมถะก่อนดังนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะแสดงวิธีเจริญภาวนาตั้งแต่เบื้องต้น จึงกล่าวคำว่า กถํ (อุปจารสมาธิและอุปปนาสมาธิเกิดขึ้นได้อย่างไร) เป็นต้น

๒๘. คำว่า นิมิตต์ อุคฺคณฺหนตฺตสฺส (เมื่อผู้เริ่มปฏิบัติถือเอานิมิตต์ในวงปฐวีกสิณ เป็นต้น) มีความหมายว่า เมื่อผู้เริ่มปฏิบัติถือเอาคือตามรู้ลักษณะของอารมณ์ตามที่ตั้งอยู่ โดยกระทำให้ชัดเจนยิ่งๆ ขึ้นไปในจิต

คำว่า สา จ ภาวนา (ภาวนานั้นก็ชื่อว่า ปริกรรมภาวนา) มีความหมายว่า ภาวนาแห่งจิตคือชนวนวิถีต่อๆ กันมาที่ดำเนินไปโดยอาการถือเอานิมิตนั้น ชื่อว่า ปริกรรมภาวนา เพราะตั้งอยู่ในลักษณะเจริญขึ้นด้วยการกระทำบ่อยๆ

[คำว่า ปริกมม (ปริกรรม) มีความหมายตามศัพท์ว่า “กระทำโดยรอบ” มีรูปวิเคราะห์ว่า ปริโต สมฺนฺโต กรณฺ ปริกมฺม (การกระทำโดยรอบ ชื่อว่า ปริกรรม)]

๒๙. ท่านกล่าวว่า ปริกรรมนิมิตนั้นถูกจิตรับเอาไว้แล้ว และกล่าวว่า จกฺขุนา ปสฺสนุตฺตเสว มโนทวารสฺส อาปาธมาคตฺ (มาสู่คลองแห่งมโนทวารเหมือนเห็นด้วยตาเปล่า) เพื่อแสดงอาการที่ปริกรรมนิมิตนั้นถูกจิตรับเอาไว้ดีแล้ว

ในประโยคนั้น คำว่า มโนทวารสฺส อาปาธมาคตฺ (มาสู่คลองแห่งมโนทวาร) มีความหมายว่า เมื่อบุคคลลืมหืมตาหรือยืนในสถานที่อื่น ใคร่ครวญนิมิตอยู่ ปริกรรมนิมิตย่อมปรากฏในมโนทวารเหมือนอารมณ์ที่เห็นด้วยตาเปล่า เพราะอุคคหนิมิตเป็นสภาพที่จิตรับเอาไว้ดีคือกระทำไม่ให้เสื่อมหายไป

คำว่า สา จ ภาวนา สมายิตติ (การภาวนานั้น ย่อมตั้งมั่น) มีความหมายว่า การภาวนานั้นย่อมไม่ถึงความเป็นภาวนาอย่างอื่น[จากอัปปนา]ก่อน

๓๐. คำว่า ตถาสมาหิตสฺส (เมื่อผู้ปฏิบัตินั้นมีจิตตั้งมั่นเช่นนั้นแล้ว) มีความหมายว่า เมื่อผู้ปฏิบัติที่มีจิตตั้งมั่นแล้วด้วยปริกรรมสมาธิอันแก่กล้า

คำว่า ตโต ปรี แปลว่า ต่อแต่การเกิดขึ้นของอุคคหนิมิต

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า เมื่อผู้ปฏิบัติเพียรประกอบภาวนาอยู่เสมอ อารมณ์ตั้งมั่นอยู่ในจิต

ในประโยคนั้น คำว่า อนุยฺยชฺชนุตฺตเสว แปลว่า เพียรเจริญภาวนาเสมอ

คำว่า ตปฺปฏิกากํ (ที่คล้ายคลึงกับอุคคหนิมิตนั้น) มีความหมายว่า ที่คล้ายคลึงกับอุคคหนิมิตที่เป็นสภาวะธรรมนั้น

คำว่า วตฺถุณฺมมฺมุจฺจติ (พ้นแล้วจากความเป็นสภาวะธรรม) มีความหมายว่า

พ้นแล้วจากอกุศลนิमितที่เป็นสภาวะธรรม ปราภฏชัดตั้งดวงจันทร์ที่ลอยพ้นจากกลีบเมฆ หรือปากราหุ ดังนั้น จึงเป็นอารมณ์ที่เรียกว่า บัญญัติ คือเรียกว่า นิमितบัญญัติ (บัญญัติอาศัยนิमित)

คำว่า ภาวนามย (สำเร็จแต่การภาวนา) มีความหมายว่า ปราภฏแล้วด้วยกำลังแห่งภาวนาจิตอย่างเดียว

คำว่า อาลมฺพน (อารมณ์) คือ อารมณ์ที่เป็นนิमितซึ่งถูกจิตรับเอาไว้ได้แล้ว

คำว่า จิตเต สนฺนิสินฺน์ สมปปีตํ โหติ (ตั้งมั่นและแน่วแน่นอยู่ในจิต) มีความหมายว่า ตั้งมั่น คือตั้งอยู่โดยความไม่หวั่นไหวในกระแสจิตที่เกิดขึ้นทางมโนทวาร และแน่วแน่น คือเหมือนถูกใส่เข้าไปเป็นอย่างดีในกระแสจิต

คำว่า ตํ คือ นิमितอารมณ์นั้น พึงสัมพันธ์กับคำว่า ปวฺจจติ (กล่าว)

๓๑. ความปราภฏของนิमितอารมณ์นั้นโดยความบริสุทธิ์ผุดผ่องเหมือนดวงจันทร์เป็นต้น ย่อมมีด้วยอำนาจของจิตที่บรรลุความบริสุทธิ์ผุดผ่องเกิดเป็นแสงสว่างแล้วโดยข่มมลทินคือกิเลส มิใช่มีด้วยอำนาจของอารมณ์ เพราะคุณลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งเช่นนั้น ย่อมไม่ปราภฏในธรรมที่เป็นบัญญัติ เมื่อปฏิภาคนิमितเกิดขึ้นแล้ว การข่มธรรมที่ขัดขวางคือนิรณก็เป็นอย่างสำเร็จได้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำที่ขึ้นต้นว่า ตโต ปฏฺจาย (นับแต่บัดนั้นอุปจารภาวนาที่เรียกว่า กามาวจรสมาธิ อันปราศจากนิรณ ชื่อว่าได้สำเร็จแล้ว)

คำว่า ปฏิพันธะ คือ ธรรมที่ห้าม กล่าวคือทำจิตที่มีในฝ่ายหลุดพ้นให้ตกต่ำ หมายถึง นิรณธรรม

คำว่า ปฏิพันธวิปหีนะ คือ ภาวนาที่กำจัดนิรณ

๓๒. คำว่า สมาเสวนตสฺส แปลว่า เสพคุ้นดีอยู่ หมายความว่า ให้สำเร็จวิธีรักษานิमित ๗ อย่าง รักษาไว้ดีเหมือนดังรักษาศรรคผู้ที่จะเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ เสพคุ้นด้วยการภาวนาอยู่เสมอ สมจริงดังสาธกว่า

อาวาโส โคจโร ภสฺสํ

ปุคฺคโล โภชนํ อุตุ

อิริยาปถิติ สตฺเตเต

อสปฺปาเย วิวชฺชเย.

สปปายะ สตุต เสเวถ เอวณฺหิ ปฏิปชฺชโต
 นจิเรเนว กาเลน โหติ กสฺสจฺจิ อปฺปนา.^{๑๐}

“บุคคลพึงหลีกเลี่ยงสิ่งที่ไม่เป็นสปปายะ ๗ อย่างนั้นคือ ที่อยู่
 ที่บิณฑบาต การสนทนา บุคคล อาหาร ฤดูกาล และอิริยาบถ
 พึงเสพลสปปายะ ๗ อย่าง เมื่อปฏิบัติอยู่เช่นนี้ อปฺปนาย่อมเกิด
 แก่บุคคลใดก็ตามในกาลไม่นาน”

คำว่า รูปาวจรปมฺมชฺฌานมปฺเปติ (รูปาวจรปมฺมชฺฌานย่อมเป็นไปเหมือนเข้าไปใน
 นิमित) มีความหมายว่า ปมฺมชฺฌานคือรูปาวจรที่ล่วงความเป็นอารมณ์ของกามตัณหาแล้วบรรลु
 ความละเอียดสุขุมยิ่งนัก กอปรด้วยองค์ฌานซึ่งหนักแน่นกว่าอุปจารฌานนับร้อยเท่า พันเท่า
 ย่อมเป็นไปเหมือนเข้าไปในนิमित

๓๓. พึงสัมพัทธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า เมื่อกระทำปมฺมชฺฌานนั้นให้ชำนาญ

ในบรรดาความชำนาญ ๕ อย่าง ผู้ปฏิบัติออกจากปมฺมชฺฌานแล้วพิจารณาวิตกก่อน
 จึงพิจารณาวิจารณ์ ปีติ สุข และสมาธิ ตามลำดับ ต่อจากนั้นเมื่อพิจารณาองค์ฌานบ่อยๆ
 เช่นนี้ โดยพิจารณาวิตก และพิจารณาวิจารณ์ต่อมา เป็นต้น ในขณะที่เกิดวาระจิตที่มีอารมณ์ คือ
 องค์ฌานนั้นๆ มีภวังคจิตเล็กน้อยคั่นอยู่ในระหว่าง ดำเนินไปเหมือนไม่มีระหว่าง ก็ชื่อว่า
 เป็นผู้ชำนาญในการพิจารณาใคร่ครวญ

พระสัมพัทธ์ทั้งหลายเป็นผู้บรรลุที่สุดของวสีภาวะเหล่านั้น เพราะเมื่อพระองค์
 ทรงประสงค์ความเป็นไปอย่างรวดเร็วในเวลาแสดงยมกปาฏิหาริย์เป็นต้น วาระจิตที่มีอารมณ์
 คือองค์ฌานนั้นๆ ย่อมเป็นไปโดยมีขณจิต ๔ หรือ ๕ ขณะเท่านั้น ภวังคจิตในระหว่าง
 ก็มี ๒ ขณะคือภวังคจลนะที่เป็นจิตไถ้ลวาระท้ายซึ่งองค์ฌานอื่นมาปรากฏ เพราะเมื่ออารมณ์
 ยังไม่มาปรากฏภวังคจิตย่อมไม่ไหว และการเกิดขึ้นของอวิชชขณจิตโดยปราศจากการไหว
 ของภวังคจิตย่อมจะมีไม่ได้ ในอรรถกถาของปฏิสัมภิตามรรคกล่าวว่

จเปตฺวา สพฺพผณฺณพฺพุเท อณฺเวยสํ วสีภาวปตฺตานมฺปิ อนนฺตรา ภวญฺควาเร คณฺหา
 นาม นตฺถิ.^{๑๑}

“การนับจำนวนความเป็นไปแห่งภวังคจิตในระหว่างๆ ของบุคคลอื่นผู้บรรลुวสีภาวะยกเว้นพระสัพพัญญู ย่อมไม่มี”

ส่วนในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

อัย ปน มตถกปฺปตฺตาวสึ ภควโต ยมกปาฏิหาริยกาเล ลพฺภติ. อญฺเฆสํ วา เอว รุเป กาเล.^{๑๒}

“ความชำนาญที่บรรลुที่สุดนี้ ย่อมปรากฏแก่พระผู้มีพระภาคในเวลาแสดงยมกปาฏิหาริย์ หรือปรากฏแก่บุคคลอื่นในเวลาเช่นนี้”

ความชำนาญในการเข้า คือความสามารถในการเข้าฌานได้อย่างรวดเร็ว ดังสาธกในพระบาลีว่า

สมาปชฺชเน ทนฺธายิตตตํ นตฺถิ.^{๑๓}

“ความเนิ่นช้าในการเข้าฌานย่อมไม่มี”

ความชำนาญอื่นก็มีนัยเดียวกัน

นอกจากนั้น ความชำนาญในการตั้งไว้ คือความสามารถตั้งฌานที่เข้าแล้วให้ดำรงอยู่ชั่วขณะแม้เล็กน้อยเพียงชั่วเวลาดีดนิ้วมือเป็นต้น

ความชำนาญในการออก คือสามารถออกจากฌานที่เข้าแล้วได้เร็วยิ่ง เมื่อความเป็นผู้ชำนาญในการพิจารณาสำเร็จแล้ว ความเป็นผู้ชำนาญในการทบทวนก็สำเร็จ

ส่วนในคัมภีร์วิภาวนิกกล่าวว่า “ความชำนาญในการตั้งไว้ คือความสามารถดำรงฌานไว้นานตามเวลาที่ต้องการ” และกล่าวว่า “ความชำนาญในการออก คือการไม่ออกก่อนเวลาที่กำหนด สามารถออกตามเวลาที่กำหนดได้” ข้อความนั้นย่อมสมควร เพราะในพระบาลีแสดงความสามารถตั้งไว้หรือออกจากฌานได้ไม่ยิ่งหรือหย่อนกว่าเวลาในขณะที่ต้องการตั้งฌานไว้หรือออกจากฌานโดยเร็วหรือนานกว่า ด้วยสาธกเป็นต้นว่า

ปฐมนุชฌานํ ยตฺถิจฺจนํ ยทิจฺจนํ ยาวตฺถิจฺจนํ อธิญฺญาตฺติ. อธิญฺญานาย ทนฺธายิตตฺตํ นตฺถิ.^{๑๔}

“บุคคลตั้งปฐมนุชฌานไว้ตามระยะที่ต้องการ ตามขณะที่ต้องการ ตามสถานที่ที่ต้องการ ความแน่นซำในการตั้งไว้อย่อมไม่มี”

ครั้นความชำนาญในการตั้งฌานไว้สำเร็จแล้ว ความชำนาญในการออกก็สำเร็จได้ การดำริความต่างกันระหว่างความชำนาญทั้งสองนั้นจึงหาประโยชน์มิได้

คำว่า วสี คือ ความชำนาญ หมายถึง ความสามารถ กล่าวคือ ความเป็นใหญ่ วสีตา คือ ความชำนาญนั่นเอง เหมือนคำว่า เทพนั่นเอง ชื่อว่า เทวตา

[คำว่า เทวตา สำเร็จรูปมาจาก เทว ศัพท์ + ตา ปัจจัย ลง ตา ปัจจัยในอรรถสัทธัตถ์ที่ไม่มีความหมายใดๆ คำว่า เทว และ เทวตา มีความหมายเหมือนกันว่า “เทพ เทวตา” การใช้ศัพท์ที่ลงสัทธัตถ์ปัจจัยนี้ ย่อมมีเพื่อให้คำสละสลวย คำว่า วสี และ วสีตา ก็หมายถึงความชำนาญนั่นเอง]

พึงสัมพัทธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า เมื่อกระทำแล้วเพียรตั้งมั่นอยู่

คำว่า วิตกุกาทิกํ โอพาริกงฺคํ ปหานาย (เพื่อละองค์ฌานที่หยาบมีวิตกเป็นต้น) นี้ มีความหมายว่า ลำดับแรก เมื่อบุคคลกระทำปฐมนุชฌานให้ชำนาญอยู่แล้ว วิตกย่อมปรากฏว่าหยาบ ในกาลนั้น อรรถาจารย์ของเขาย่อมตั้งอยู่อย่างนี้ว่า โอหนอ ฌานของเราพึงไม่มีวิตก ลำดับนั้น ครั้นกระทำความเพียรเสมอในปฏิภาคนิมิตอีกโดยตั้งใจว่า เราจักเข้าฌานที่ไม่มีวิตก ภาวนานั้นชื่อว่า ภาวนาคลายความยินดีในวิตก และชื่อว่า บริกรรมภาวนา ตราบจนความพอใจวิตกยังไม่หมดสิ้นไป เมื่อความพอใจวิตกหมดสิ้นแล้วก็ชื่อว่าอุปจารภาวนา อุปจารฌานอื่นก็มีนัยเดียวกัน [เมื่อเพียรตั้งมั่น]เพื่อละองค์ฌานหยาบนั้นๆ อันมีวิตกเป็นต้น ด้วยกำลังของภาวนาที่คลายความยินดีในองค์ฌานนั้นๆ เช่นนี้

คำว่า วิจารณ์สุขุมงฺคฺอุปตฺติยา (เพื่อความเกิดขึ้นขององค์ฌานที่ละเอียดมีวิจารณ์เป็นต้น) มีความหมายว่า เพื่อความเกิดขึ้นอีกขององค์ฌานที่ละเอียดมีวิจารณ์เป็นต้นซึ่งมี ๔ อย่าง ๓ อย่าง ๒ อย่าง หรือ ๒ อย่างอีก โดยปราศจากองค์ฌานหยาบมีวิตกเป็นต้นนั้นๆ

คำว่า ปทหโต แปลว่า เมื่อเพียรอยู่ หมายความว่า เมื่อกระทำความเพียร เภากิเลสที่เรียกว่า ปธานะ

[ปธานะ คือ ความเพียรอย่างยิ่งยวดที่ย่อมให้ร่างกายเหลือเพียงหนัง เอ็น กระดูก และยอมให้เลือดเนื้อในร่างเหือดแห้งไป ถ้ายังไม่บรรลุธรรมที่ต้องการก็จะไม่เลิกปฏิบัติธรรม]

คำว่า ทุติยชฺฌานาทย (ตุติยฌานเป็นต้น) คือ รูปาวจรฌานที่เหลือมีตุติยฌานเป็นต้น

คำว่า ยถารหํ (ตามสมควร) นี้ หมายถึงกสิณและอานาปานะเป็นต้นในกรรมฐาน ๒๒ อย่างอันสมควรแก่ตุติยฌานเป็นต้น

๓๖. ส่วนในบรรดากรรมฐาน ๑๘ อย่างอื่น อรูปฌานย่อมเป็นไปโดยล่องพ้น อารมณ์ และการละทิ้งกสิณย่อมมีเพื่อล่องพ้นอารมณ์ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อากาส-วชิตถกสิณสุ (ในบรรดากสิณทั้งหลายยกเว้นอากาศกสิณ) เพื่อแสดงกสิณที่มีการละทิ้ง อารมณ์ ความจริงอากาศกสิณเมื่อถูกละทิ้งอยู่ ก็คงเป็นอากาศนั่นเอง การล่องพ้นอากาศ จึงไม่มีในอากาศกสิณ

คำว่า อุกฺขมาณฺเฏว (ละทิ้ง) มีความหมายว่า เมื่อบุคคลไม่กระทำสัญญาใน กสิณนิมิตตามที่เห็นแล้ว ได้ทำสัญญาในอากาศให้เป็นไปอยู่ในกสิณนิมิตว่า “อากาศไม่มี ที่สิ้นสุด อากาศไม่มีที่สิ้นสุด” กสิณนิมิตย่อมอันตรธานไปในจิตของเขา อากาศเช่นนั้นย่อม ปรากฏ บุคคลละทิ้ง คือเพิกถอนกสิณอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยการกำจัดสัญญาในกสิณและทำ สัญญาในอากาศให้เป็นไปเช่นนี้

คำว่า ลทุธฺ อากาสํ (อากาศกสิณที่ได้มา) พึงสัมพันธ์กับบทที่เพิ่มเข้ามาว่า อารพฺก (ปรารภ)

คำว่า ปจมารูปปวิญฺเณถฺ (ปฐมารูปปวิญญาณ) เป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

คำว่า อนนฺตวเสน (ด้วยการกำหนดว่าอากาศไม่มีที่สิ้นสุด) มีความหมายว่า โดย เนื่องด้วยการใส่ใจที่เป็นไปอย่างนี้ว่า อากาศไม่มีที่สิ้นสุด

๓๙. คำว่า สนฺตเมตํ ปถีเตเมตฺถนฺติ ปริกมฺมํ กโรนฺตสฺส (เมื่อกระทำการกรรมปรารภ อาภิกขุญญาตนะที่เป็นรูปฌานที่ ๓ ว่า นี่สงบหนอ นี่ประณีตหนอ) นี้ มีความหมายว่า เมื่อบุคคลยกย่องเช่นนั้นแล้วกระทำการกรรมอยู่

ฌานชั้นสูงย่อมมีเพราะลวงพ้นอารมณ์ได้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า จตุตฺถา-
รูปปมฺปเปติ (อรูปรูปฌานที่ ๔ ย่อมสำเร็จ)

๔๐. คำว่า ปริกมฺมํ กตฺวา (กระทำการกรรม) มีความหมายว่า กระทำการกรรมใน การระลึกด้วยคำว่า “แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงเป็นผู้ไกลจากกิเลส” เป็นต้น

คำว่า ตสฺมี คือ ในอารมณ์มีพระพุทฺธคุณเป็นต้นนั้น

บทนี้ลงสัตตมีวิวัตติในอรรถอาธาระ (สถานที่)

คำว่า นิमितฺเต มีความหมายว่า เมื่อนิमितที่เรียกว่าลักษณะของอารมณ์

บทนี้ลงสัตตมีวิวัตติในอรรถภาวลักษณะ [เครื่องกำหนดหมายกิริยา แปลว่า เมื่อ]

คำว่า สาธุกมุคฺคหิตะ (ตั้งมั่นดีแล้ว) มีความหมายว่า ตั้งมั่นดีแล้วด้วยการที่ อารมณ์ปรากฏชัด หรือด้วยการที่จิตโน้มแนวมไปสู่อารมณ์

คำว่า อุปจาโร จ สมฺปชฺชติ (อุปจารสมาธิย่อมปรากฏ) หมายความว่า อุปจาร-
สมาธิย่อมปรากฏแก่อริยสาวกผู้เห็นสัจจะแล้ว อีกนัยหนึ่ง อุปจารสมาธิย่อมปรากฏแก่ชน
เหล่าอื่น ในมรณานุสสติ อาหาเรปฏิกูลสัญญา และการกำหนดธาตุทั้ง ๔

ความถึงพร้อมแห่งอุปจารสมาธิ พึงทราบด้วยการข่มนิวรณ์และเกิดองค์ฌานขึ้น

[คัมภีร์อนุทีปนีอธิบายเพิ่มเติมว่า แม้บุุคคลผู้มีปัญญาแก่กล้าก็เกิดอุปจารสมาธิในพระ-
พุทฺธคุณเป็นต้นได้ เรื่องนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา ส่วนคำที่กล่าวว่า “อุปจารสมาธิย่อมปรากฏแก่
พระอริยสาวกผู้เห็นสัจจะแล้ว” หมายเอาความเป็นไปโดยมาก

พระเถระบางรูปที่ประเทศสหภาพพม่าเจริญพุทธานุสสติเสมอ เช่น พระญาณวรเถระ
(๒๓๙๕-๒๔๗๐) อดีตเจ้าอาวาสวัดมหาสุทธาวาสรูปที่สอง จังหวัดมณฑลเย่ ชาวพม่าเรียกว่า ดีแป-

ยินสยาดอ (ท่านอาจารย์ดีแปยิน) ตามชื่อบ้านเกิด เมื่อท่านมีอายุ ๗๐ กว่าปีได้เดินทางไปนมัสการ พระเจดีย์ชเวดากองที่จังหวัดย่างกุ้ง ท่านยืนประนมมือไหว้พระเจดีย์พร้อมทั้งเจริญพุทธานุสสติกรรมฐาน ไปด้วยตั้งแต่หัวค่ำจนถึงรุ่งเช้าโดยไม่ขยับร่างกาย และได้ทำเช่นนั้นสามคืนติดต่อกัน สันนิษฐานว่า สมบัติระดับนี้คงจะถึงความเป็นอุچارสมาธิอย่างแน่นอน]

๔๑. พระอนุรุธอาจารย์ได้แสดงความเป็นไปของสมถฌานในกรรมฐาน ๔๐ ตาม สมควรดังนี้แล้ว กล่าวคำที่ขึ้นต้นว่า อภิณฺณวเสน ปวตฺตมานํ (รูปาวจรปัญจฌานที่เป็นไป ด้วยอำนาจของอภิณฺญา) เพื่อแสดงความเป็นไปของอภิณฺญาอันเป็นผลของกสิณฌานใน สมถฌาน

ในเรื่องนั้น บุคคลผู้กระทำการสังสม[การเจริญฌานในภพก่อน]แล้ว คือผู้กระทำให้ ความสำเร็จในสมถฌานในภพอันใกล้ หรือเป็นมหาบุรุษผู้บำเพ็ญโพธิสมภารแล้ว เมื่อ สมถฌาน ๘ [ตามจตุกกนัย] หรือฌาน ๙ [ตามปัญจกนัย] ของท่านสำเร็จแล้ว อภิณฺญา ย่อมสำเร็จโดยแท้

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า “เมื่อรูปฌานอย่างเดียวสำเร็จอยู่ อภิณฺญา ย่อมสำเร็จได้” ดังในคัมภีร์อัฐฐสาลินีและวิสุทธิมรรคกล่าวว่า “กสิณฌานคืออากาศบัญญัติ ที่ยังไม่เข้าถึงความเป็นปัจจัยแก่รูปฌาน ย่อมเป็นบาทของอภิณฺญาได้”^{๔๕}

แต่ในอรรถกถาที่ฉนิกายกล่าวว่า “น หิ อฏฺฐสฺส สมุปตฺติสฺส จุฑฺทสหากาเรหิ จิณฺณ- วสีการํ วินา อูปริ อภิณฺณวธิคโม โหติ.”^{๔๖} (การบรรลุอุทฺธฌานต่อไปย่อมไม่มีโดยปราศจาก ความชำนาญที่สังสมไว้ด้วยอาการ ๑๔ อย่างในสมุปตฺติ ๘) ข้อความนั้นควรหมายเฉพาะ กุลบุตรผู้เริ่มปฏิบัติจำนวนมากทั่วไปยกเว้นบุรุษพิเศษ ดังในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

อิมะหิ ปน จุฑฺทสหิ อากาเรหิ จิตฺตํ อปฺริทเมตฺวา ปุพฺเพ อภาวิตถาวโร อาทิกมฺโมโก โยคาวโร อิทฺธิวิกุพฺพนํ สมฺปาเทสฺสตีติ เนตํ จานํ วิชฺชติ.”^{๔๗}

“โยคาวจรผู้เริ่มปฏิบัติ ไม่ได้ฝึกจิตด้วยอาการ ๑๔ อย่างนี้ ไม่เคยเจริญภาวนา มาก่อน จักทำอิทธิฤทธิ์ให้สำเร็จ ฐานะนี้ย่อมไม่มี”

ด้วยเหตุนี้ รูปาวจรปัญจมณเฑาะว์ที่เป็นไปด้วยอำนาจของอภิญา จึงปรากฏใน
 อารมณ ๖ มีรูปารมณเป็นต้นตามสมควรแก่กุลบุตรผู้เริ่มปฏิบัติในการกระทำอภิญา ซึ่ง
 เป็นผู้สั่งสมความชำนาญในสมาบัติ ๘ ดังกล่าว ฝึกฝนรูปาวจรปัญจมณเฑาะว์ของตนด้วย
 อากาโร ๑๔ อย่างที่กล่าวไว้โดยนัยว่ากสิณอนุโลม กสิณปฏิโลม เป็นต้น แล้วทำจิตให้แก่กล้า
 อาจหาญควรแก่การแสดงฤทธิ์ได้ แล้วปรารภอยู่ว่าเราจักกระทำการแสดงฤทธิ์

คำว่า อภิญาปาทกปัญจมณเฑาะว์ วุญจหิตวา (ออกจากปัญจมณเฑาะว์อันเป็นบาท
 แห่งอภิญาแล้ว) มีความหมายว่า ออกจากรูปาวจรปัญจมณเฑาะว์ที่ก่อให้เกิดอภิญาเพื่อ
 ความเป็นบาทของอภิญา โดยเนื่องด้วยความเป็นไปของภวังคจิต

คำว่า อธิญฺเฐยยะ คือ รูปที่พึงอธิษฐาน หมายถึง รูปเนรมิตมีคณนับริยณัปน
 เป็นต้นที่มีวัตรูป

คำว่า อธิญฺเฐยยาทิกะ คือ การกระทำมีความปรากฏและความอันตรธานที่ไม่มี
 วัตรูปอันมีรูปที่พึงอธิษฐานเป็นต้น

ในคำว่า อวชฺชิตวา ปริกมฺมํ กโรนฺตสฺส (พิจารณาอารมณที่ควรอธิษฐานเป็นต้น
 แล้วกระทำปริกรรม) นี้ ลำดับแรก ในการแสดงอิทธิฤทธิ์ บุคคลต้องการกระทำรูปเนรมิต
 มีคณนับริยณัปน หรือการกระทำเนรมิตมีความปรากฏเป็นต้นใดๆ ย่อมพิจารณาสิ่งนั้นๆ
 แล้วกำหนดกระทำปริกรรมว่า “เราจะเป็นร้อยคน พันคน” หรือ “จงมีร้อยคน พันคน”
 หรือ “สิ่งนี้ๆ จงมี จงเป็นอย่างนี้ๆ” ส่วนในทิพยโสตาเป็นต้น บุคคลต้องการฟัง เห็น รู้ หรือ
 ระลึกถึงอารมณใดๆ ก็กำหนดอารมณนั้นๆ แล้วกระทำปริกรรมโดยนัยว่า “เราจะฟังเสียง
 ของคนโน้น” หรือ “เราจะฟังเสียงของคนเหล่านี้” เป็นต้น

การกระทำปริกรรมแล้วเข้าปาทกมานอีกปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา สมจริงดัง
 สาธกว่า

ปริกมฺมํ กตฺวา ปุณฺ ปาทกชฺฌานสมปาชฺชนํ อาคตเมว. ยถาห อภิญาปาทกชฺฌานํ
 สมปาชฺชิตวา วุญฺจาย สเจ สโต อิจฺฉติ. สโต โหมีติ ปริกมฺมํ กตฺวา ปุณฺ อภิญาปาทกํ ฌานํ
 สมปาชฺชิตวา วุญฺจาย อธิญฺจติ. อธิญฺจานจิตฺเตน สเหว สโต โหติ.^{๑๔}

“บุคคลเข้าฌานที่เป็นบาทของอภิฌญาณแล้วออกจากฌาน ถ้าต้องการเนรมิตรูป ร้อยคนก็กระทำปริกรรมว่า ‘เราจะมีร้อยคน’ แล้วเข้าฌานที่เป็นบาทของอภิฌญาณอีก แล้วออกจากฌานอธิฐาน คนร้อยคนย่อมมีได้พร้อมกับจิตที่อธิฐาน”

ในข้อนั้น การเข้าบาทกฌานก่อนย่อมเป็นไปเพื่อให้จิตบริกรรมตั้งมั่น ส่วนการเข้า บาทกฌานต่อมาย่อมมีเพื่อสนับสนุนอภิฌญาณ หมายความว่า จิตบริกรรมที่ตั้งมั่นดีด้วยกำลัง ของบาทกฌาน นับเข้าในอภิฌญาณจิตในวิสัยของตน ในเวลาระลึกถึงชาติปางก่อน บุคคล ย่อมรู้หมู่ธรรมที่เป็นอดีตในภพจนถึงขณะปฏิสนธิด้วยจิตบริกรรม ดังสาธกในคัมภีร์ อรรถกถาว่า

ตสมฺปยุตฺตํ ฌาณํ ปริกมฺมสมาธิฌาณํ^{๑๔}

“ฌาณที่ประกอบกับจิตบริกรรมนั้น ชื่อว่า บริกรรมสมาธิฌาณ”

[ในบางแห่ง]เรียกว่า อดีตังสฌาณ (ฌาณที่เป็นส่วนอดีต) บ้าง อารมณ์แต่ละอย่าง ของฌาณในอภิฌญาณอื่น ฟังกล่าวตามสมควร แต่พระอนุรุธาจารย์ดำริว่า การเข้าบาทก ฌานครั้งหลังย่อมไม่มีแก่คนทั้งหมด เพราะผู้บรรลุความชำนาญในอภิฌญาณแล้ว ย่อมไม่มื การเจริญบาทกฌานอีก ท่านจึงไม่แสดงการเข้าบาทกฌานครั้งหลังในคัมภีร์อภิธัมมัตถ- สังคหะนี้

คำว่า รูปร่างที่สุ อาลมฺพณฺสุ ยถารหฺมปเปติ (ย่อมปรากฏในอารมณ์ทั้งหลายมี รูปารมณ์เป็นต้นตามสมควร) นี้ มีความหมายว่า ลำดับแรก อิทธิวิญญาณย่อมเป็นไปใน อารมณ์ ๖ ที่เป็นกาล ๓ เพราะฌาณนั้นย่อมเป็นไปรับรู้อารมณ์นั้นๆ ในอารมณ์ ๖ มีรูป เป็นต้นที่บุคคลทำให้เกิดขึ้น ส่วนบาทกฌานจิตเมื่ออธิฐานให้เหมือนกาย ย่อมเป็นไป บรรณบาทกฌานจิตที่เป็นอดีตในเวลามีกายปรากฏเหาะไปทางอากาศ เมื่ออธิฐานกายให้ เหมือนจิต บาทกฌานจิตย่อมเป็นไปบรรณรูปกายปัจจุบันในเวลาไปโดยมีกายไม่ปรากฏ

รูปบางอย่างเป็นเพียงอารมณ์ปัจจัยแก่ฌาณที่เป็นไปอยู่เช่นนั้น บางอย่างเป็น อารัมมณปุเรชาตปัจจัย (ปุเรชาตปัจจัยที่เป็นอารมณ์) บางอย่างก็เป็นวัตถุอารมณ์ปุเรชาต- ปัจจัย (ปุเรชาตปัจจัยที่เป็นวัตถุและอารมณ์) ส่วนในอารมณ์อนาคต บาทกฌานจิตย่อม เป็นไปบรรณรูปธรรมนั้นๆ ที่เป็นอนาคตในเวลาอธิฐาน

เสียงที่เป็นปัจจุบันเป็นอารมณ์ของทิพยโสต

จิตของผู้อื่นอันเป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคตในช่วงเวลานี้คือเจตวันในอดีต เจตวันในอนาคต หรือขันธ์ ๕ เป็นอารมณ์ของเจโตปริยญาณ บุคคลผู้รู้จิตอยู่ เมื่อต้องการ ธรรมที่ประกอบกับจิตนั้น จักรู้ได้โดยแท้ ดังพระพุทธรองค์ตรัสญาณทั้งสองไว้ร่วมกันใน คัมภีร์ปัฏฐานว่า

กุสลา ขนฺธา เจโตปริยญาณสุสฺส ยถากัมมุปคฺคญาณสุสฺส อารมฺมณปจฺเจยน ปจฺจโย.^{๒๐}

“ขันธ์ที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่เจโตปริยญาณและยถากัมมุปคฺคญาณ โดยความเป็น อารมฺมณปัจจัย”

[เจโตปริยญาณ คือ ญาณที่กำหนดรู้ใจคนอื่น

ยถากัมมุปคฺคญาณ คือ ญาณที่รับรู้กรรมอันเหล่าสัตว์เคยสั่งสมมาก่อน]

ในเรื่องนี้ ลำดับแรก ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า จิตของผู้อื่นมีอารมณ์ปัจจุบัน โดย ความเป็นสันตติปัจจุบัน (ปัจจุบันสืบต่อจากอดีต) หรืออัทธาปัจจุบัน (ปัจจุบันโดยระยะเวลา) ถ้าพึงประกอบจิตนั้นโดยเป็นขณะปัจจุบัน (ปัจจุบันที่กำลังเกิดขึ้น) เมื่ออวิชชนจิต ใคร่ครวญจิตอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นปัจจุบันแล้วดับไป ชวนจิตย่อมรับเอาจิตที่ดับล่วงไป ร่วมกับอวิชชนจิตเป็นอารมณ์ ชวนจิตเหล่านั้นจึงมีอารมณ์ต่างกับอวิชชนจิตโดยกาล ทั้งพระอรรถกถาจารย์ก็ไม่อนุญาตให้ชวนจิตเหล่านั้นมีอารมณ์ต่างกับอวิชชนจิตโดยกาล ในที่อื่นนอกจากมรรคผลวิถิ ซึ่งไม่เกี่ยวเนื่องกัน[ในที่นี้] ดังนั้น ขึ้นชื่อว่าปัจจุบันในฐานะ เช่นนี้ จึงควรเป็นสันตติปัจจุบัน และอัทธาปัจจุบัน แต่ในคัมภีร์มูลฎีกาได้ประกอบความมี ปัจจุบันอารมณ์โดยเนื่องด้วยขณะปัจจุบัน เพราะไม่ควรกล่าวว่าหมวดอดีตอารมณ์ ๓ อย่าง ในพระอภิธรรมตรัสไว้โดยเนื่องด้วยสันตติปัจจุบันและอัทธาปัจจุบัน มิฉะนั้นแล้วพระผู้มี- พระภาคก็ควรตรัสว่า

“ธรรมที่เป็นปัจจุบันเป็นปัจจัยแก่ธรรมที่เป็นปัจจุบันโดยความเป็นอนันตรปัจจัย”

“ธรรมที่เป็นปัจจุบันเป็นปัจจัยแก่ธรรมที่เป็นปัจจุบันโดยความเป็นอาเสวนปัจจัย”

แต่พระพุทธร่องคี่ไม่ตรัสไว้ดังนี้ มีเพียงพระดำรัสที่ตรัสว่า

อติโต ธมโม ปจฺจุปปนฺนสฺส ธมฺมสฺส อนนฺตรปจฺเจยน ปจฺจโย.^{๒๑}

“ธรรมที่เป็นอดีตเป็นปัจจัยแก่ธรรมที่เป็นปัจจุบัน โดยความเป็นอนันตรปัจจัย”

อติโต ธมโม ปจฺจุปปนฺนสฺส ธมฺมสฺส อาเสวนปจฺเจยน ปจฺจโย.^{๒๒}

“ธรรมที่เป็นอดีตเป็นปัจจัยแก่ธรรมที่เป็นปัจจุบัน โดยความเป็นอาเสวนปัจจัย”

ด้วยเหตุนี้ จิตทั้งหมดมีอาวัชชนจิตเป็นต้นจึงรับรู้จิตของผู้อื่นที่เกิดร่วมกับตนเป็น
อย่างๆ โดยเนื่องด้วยขณะปัจจุบันได้ และจิตเหล่านั้นก็ไม่เชื่อว่ามีอารมณ์ต่างกันโดยสภาวะ
เพราะอาการแห่งการรับรู้ไม่ต่างกัน ความจริงอาวัชชนจิตย่อมพิจารณาว่าเป็นจิต ทั้งชวนจิต
ก็แล่นไปรับรู้ว่าเป็นจิต และทั้งหมด[ที่บุคคลรับรู้]นั้นก็เป็จิตเช่นกัน

ขั้นที่ที่เป็นไปในอดีตตั้งแต่จุดที่ไม่มีระหว่างกัน บัญญัติมีชื่อ โคตร กสิณนิมิตเป็นต้น
ที่เกี่ยวกับขั้น และนิพพาน เป็นอารมณ์ของปุพเพนิวาสานุสสติญาณ รูปารมณที่เป็ปัจจุบัน
เป็นอารมณ์ของทิพยักษุ โดยประการดังนี้ รูปาวจรบัญญัติมณาย่อมปรากฏในอารมณ์ ๖
มีรูปารมณเป็นต้นตามสมควร

อธิบายอภิญา ๕

๔๒. บัดนี้ พระอนุรุทธาจารย์กล่าวคาถาว่า อิทธิวิธ (แสดงฤทธิ์) เป็นต้น เพื่อ
แสดงประเภทของบัญญัติมณซึ่งเป็นไปโดยความเป็นอภิญาด้วยประเภทแห่งกิจ

ในคาถานั้น อิทธิวิธะ คือ ญาณที่มีส่วนคือความสำเร็จของเรื่องที่อิฐฐานนั้นๆ
ตามท้ออิฐฐาน

อีกนัยหนึ่ง อิทธิวิธะ คือ ญาณที่มีลักษณะคือความสำเร็จของเรื่องที่อิฐฐานนั้นๆ
ตามท้ออิฐฐาน

[คำว่า อิทธิวิธ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ญาณที่มีส่วนคือความสำเร็จ = อิชฌณสงฺขาโต วิโธ โกฏฺฐาโส เอตสฺสาติ อิทธิวิธํ (วิธ ศัพท์มีอรรถว่า ส่วน)

- ญาณที่มีลักษณะคือความสำเร็จ = อิชฌณสงฺขาโต วิโธ ปกาโร เอตสฺสาติ อิทธิวิธํ (วิธ ศัพท์มีอรรถว่า ประเภท, ลักษณะ)]

ญาณมี ๓ อย่างโดยจำแนกตามอธิษฐานนิตติ วิกุพฺพนิตติ และมนโณมยิตติ

อธิษฐานนิตติ คือ ฤทธิ์ที่แสดงด้วยการไม่สละรูปเดิมของตนแล้วกระทำรูปเดิมให้มากมีร้อยคนพันคนเป็นต้น ด้วยการเหาะไปทางอากาศเป็นต้น หรือด้วยการแสดงปาฏิหาริย์ที่มีรูปต่างๆ ภายนอก

วิกุพฺพนิตติ คือ ฤทธิ์ที่แสดงด้วยการสละรูปเดิม เนรมิตตนให้เป็นเด็กหรือสูงเป็นต้น

มนโณมยิตติ คือ ฤทธิ์ที่แสดงด้วยการเนรมิตสรีระอื่นที่เหมือนกับตนโดยอาการทั้งหมดในสรีระของตน

ทิพพะ คือ สิ่งที่เกิดบนสวรรค์ หมายความว่า บังเกิดขึ้นบนสวรรค์

ทิพยโสตะ คือ โสตะที่เกิดบนสวรรค์ ได้แก่ โสตะปสาทรูปที่รับอารมณ์ได้ในที่ไกลและที่ถูกปิดกัน ทั้งนี้เพราะเทวดาอุปบัติขึ้นด้วย[กุศล]กรรมอันยิ่งใหญ่ ส่วนอภิฌญาญาณนี้ ก็เรียกว่า ทิพยโสตะ (หุทิพย์) เพราะคล้ายกับโสตะที่เกิดบนสวรรค์

อีกนัยหนึ่ง **ทิพยโสตะ** คือ โสตะทิพย์ เพราะได้รับด้วยอำนาจของทิพพวิหารคือ กสิณฌานและนับเข้าในทิพพวิหาร

[คำว่า ทิพฺพโสตะ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- โสตะที่คล้ายกับโสตะที่เกิดบนสวรรค์ = ทิพฺพํ วิทยาติ ทิพฺพํ, ทิพฺพญจ ตํ โสตะญจาติ ทิพฺพโสตะ

- โสตะทิพย์ = ทิพฺพญจ ตํ โสตะญจาติ ทิพฺพโสตะ]

ปรจิตตวิชานนะ คือ ญาณที่รู้ใจคนอื่น

ญาณนั้นเรียกว่า **เจโตปริยญาณ** บ้าง เพราะเป็นญาณกำหนดรู้ใจ

บุพเพนิวาส คือ ธรรม (ขั้น) ที่ชัดเจนดีอันมาปรากฏทางทวาร ๖ ของตนในภพก่อน เพราะเป็นที่อยู่ของจิตที่เกิดทางทวาร ๖ ของตน โดยความเป็นที่เกิดของอารมณ์ในชาติที่ล่วงมาก่อน ส่วนธรรมที่ถูกทวาร ๖ ของผู้อื่นรับเอาไว้ ก็จัดว่าเป็นธรรมที่เกิดมาก่อนสำหรับพระพุทเจ้าทั้งหลาย

บุพเพนิวาสานุสสติ คือ การระลึกถึงธรรมที่เคยอยู่มาก่อน ในที่นี้หมายเอาญาณที่ประกอบกับการระลึก

ทิพยจักขุ คือ จักขุที่เกิดบนสวรรค์ อภิญญาญาณนี้ก็เรียกว่า **ทิพยจักขุ** (ตาทิพย์) เพราะคล้ายกับจักขุที่เกิดบนสวรรค์

อีกนัยหนึ่ง **ทิพยจักขุ** คือ จักขุทิพย์ เพราะได้รับด้วยอำนาจของทิพพิหารและอาศัยทิพพิหารเอง

[คำว่า ทิพพจักขุ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- จักขุที่คล้ายกับจักขุที่เกิดบนสวรรค์ = ทิพพํ วิทยาติ ทิพพํ, ทิพพญจ ตํ จกฺขุ จาติ ทิพพจักขุ

- จักขุทิพย์ = ทิพพญจ ตํ จกฺขุ จาติ ทิพพจักขุ]

ญาณทั้งสองนี้คือยถากัมมุคญาณ (ญาณที่รู้กรรมตามสมควร) และอนาคตังสญาณ (ญาณที่รู้อนาคต) ก็เป็นญาณที่เนื่องด้วยทิพยจักขุนี้ เพราะไม่มีการปฏิบัติเพื่อฝึกจิตโดยเฉพาะเพื่อให้บรรลุญาณเหล่านั้น เนื่องจากเมื่อบรรลุทิพยจักขุญาณแล้ว ญาณเหล่านั้นก็เป็นอันบรรลุได้

ในบรรดาญาณทั้ง ๓ เหล่านั้น เมื่อบุคคลเห็นเหล่าสัตว์ผู้เสวยทุกข์ในนรกหรือเสวยสุขในเทวโลกด้วยทิพยจักขุ ดำริว่าเราจักทราบอดีตกรรมของพวกเขา แล้วกระทำการกำหนดรู้[กลืน]อยู่ ยถากัมมุคญาณที่มีกรรมเป็นอารมณ์ย่อมเป็นไป เมื่อดำริว่าเราจักเห็นความเป็นไปในอนาคตของพวกเขาว่า พวกเขาเคลื่อนจากภพนั้นแล้วจักไปเกิดในภพใดแล้วกระทำการกำหนดรู้อยู่ อนาคตังสญาณที่มีขันธอนาคตของบุคคลเหล่านั้นย่อมดำเนินไป

หมู่ธรรมที่เป็นอนาคตทั้งหมดเป็นอารมณ์ของอนาคตตั้งสัญญานี้ได้เหมือนบุพเพนิวาสานุสสติ-
ญาณ ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

เอตตฺหิ อตฺตโน วิสเย สพฺพญฺญุตญาณคตฺกั.^{๒๓}

“อนาคตตั้งสัญญานี้มีความเป็นไปเหมือนสัพพัญญุตญาณในวิสัยของตน”

ส่วนในคัมภีร์วิภาวนีประสงค์ว่า “ธรรมคือจิตและเจตสิกในอนาคตตั้งแต่เจ็ดวัน
หรืออารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งเริ่มตั้งแต่วันที่สอง[จากวันที่ตรวจุด้วยญาณ] เป็นวิสัยของ
อนาคตตั้งสัญญานั้น” แม้ข้อความนั้นก็สมควร เพราะญาณที่รู้อนาคตธรรมในภพอื่นได้นี้
ไม่ควรเป็นสิ่งที่รู้อนาคตธรรมในภพนี้ไม่ได้

ญาณนี้ย่อมรู้อนาคตธรรมที่เป็นไปในกระแสจิตของผู้อื่นในภพนี้ได้ ฉันทใด แม้
บุพเพนิวาสานุสสติญาณก็รู้อดีตธรรมที่เป็นไปในกระแสจิตของผู้อื่นในภพนี้ได้ ฉันทนั้น แต่ใน
พระบาลีและอรรถกถาได้แสดงญาณทั้งสองด้วยธรรมที่เป็นไปในภพอื่น ข้อนั้นเห็นจะแสดงไว้
เพื่อให้ปรากฏอานุภาพพิเศษโดยเนื่องด้วยกาลเฉพาะไม่ทั่วไป

คำว่า โคจรเกโท (การจำแนกอารมณ์) มีความหมายว่า การจำแนกความเป็นไป
ของสมถฌานในอารมณ์มีกสิณ ๑๐ เป็นต้น

จบ নয়แห่งสมถกรรมฐาน

อธิบายวิปัสสนากรรมฐาน

๔๓. วิปัสสนา คือ ปัญญา รู้แจ้ง[ไตรลักษณ์] ล่วงพ้นอารมณ์มีบุคคล สัตว์ สตรี
บุรุษ เป็นต้น และอารมณ์ที่เห็นว่าเที่ยงแท้ เป็นสุข มีอิตตา เป็นต้น ดังที่มหาชนทั้งหมด
ในโลกรู้เห็นกัน

กรรม คือ การกระทำ หมายถึง ความเพียรในการอบรมจิต

วิปัสสนากรรม คือ การอบรมจิตเพื่อให้เกิดปัญญา รู้แจ้ง

อีกนัยหนึ่ง วิปัสสนากรรม คือ ปัญญา รู้แจ้งที่เป็นการอบรมจิตนั่นเอง

วิปัสสนากรรมฐาน คือ ที่ตั้ง กล่าวคือ อารมณ์ของการอบรมจิต หมายถึง หมู่ธรรมมีขั้นเป็นต้น

[อารมณ์ของวิปัสสนา เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ โดยสังเขปคือรูปธรรมและนามธรรม โดยพิสดาร จำแนกออกเป็น ๖ อย่าง คือ ขั้น ๕ आयตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒]

อีกนัยหนึ่ง **วิปัสสนากรรมฐาน** คือ การอบรมจิตเพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้งซึ่งเป็นเหตุไถ่ของภาวนาพิเศษยิ่งๆ ขึ้นไป หรือของอานิสงส์พิเศษ

[คำว่า วิปัสสนากัมมภูฐาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ที่ตั้งของการอบรมจิตเพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้ง = วิปัสสนากัมมสส จานํ วิปัสสนากัมมภูฐาน (ณัฐัตถ์ปฐิสสมาส จาน ศัพท์มีอรรถว่า ที่ตั้ง)

- การอบรมจิตเพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้งซึ่งเป็นเหตุไถ่ของภาวนาพิเศษยิ่งๆ ขึ้นไป หรือของอานิสงส์พิเศษ = วิปัสสนากัมมเมว จานํ วิปัสสนากัมมภูฐาน (อวธารณบุรพท กรรมธารยสมาส จาน ศัพท์มีอรรถว่า เหตุไถ่)]

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]โดยนัยว่า มีหมวดวิสุทธิ ๗ อย่าง ลักษณะ ๓ อย่างเป็นต้น

อธิบายวิสุทธิ ๗

ศีลวิสุทธิ คือ นิจศีลที่หมดจด เพราะบริสุทธิ์จากมลทินคือความไม่มีศีล และชำระกายวาจาจากความไม่มีศีล

จิตตวิสุทธิ คือ กระแสจิตซึ่งอบรมดีแล้วที่หมดจด เพราะบริสุทธิ์จากมลทินคือนิ वर्ณและชำระบุคคลผู้มีกระแสจิตนั้นให้หมดจดจากมลทินคือนิ वर्ณ อนึ่ง พระพุทธรองค์ทรงหมายเอาสมาธิโดยการตรัสจิตไว้เป็นหลักในที่นี้

[จิตตวิสุทธิ หมายถึง กระแสจิตที่หมดจดซึ่งมีสมาธิเกิดร่วมกัน ในที่นี้พระพุทธองค์ไม่ตรัสว่า สมาธิวิสุทธิ เพราะว่าสมาธิต้องเกิดร่วมกับจิต ดังพระพุทธวาทะว่า มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา (สภาพธรรมมีใจเป็นใหญ่)]

ทิฏฐิวิสุทธิ คือ ความเห็น[ชอบ]ที่เรียกว่าญาณกำหนดรู้สภาวะธรรมอันหมดจด เพราะชำระบุคคลผู้มีความเห็นนั้นให้หมดจดจากมลทินคือสักกายทิฏฐิ

กัณฺหาวิตरणะ คือ เครื่องล่องพ้นความสงสัย ๘ อย่าง หรือ ๑๖ อย่าง หมายถึง ปัจจัยปริศคหญาณ (ญาณกำหนดรู้เหตุปัจจัย)

[ความสงสัย ๘ อย่าง คือ

- สงสัยในพระศาสดา
- สงสัยในพระธรรม
- สงสัยในพระสงฆ์
- สงสัยในไตรสิกขา
- สงสัยในส่วนแรกคืออดีตชาติ
- สงสัยในส่วนหลังคืออนาคตชาติ
- สงสัยในส่วนแรกและส่วนหลังคืออดีตชาติและอนาคตชาติ
- สงสัยในธรรมอันเป็นเหตุอาศัยเกิดแห่งผลและผลที่เกิดจากเหตุ]

ความสงสัย ๑๖ อย่าง คือ

- เราเกิดมาก่อนในอดีตกาลหรือ
- เราไม่เคยเกิดมาก่อนในอดีตกาลหรือ
- เราได้เป็นอะไรในอดีตกาลหรือ
- เราได้เป็นอย่างไรในอดีตกาลหรือ
- เราได้เป็นอะไรแล้วเป็นอะไรอีกในอดีตกาลหรือ
- เราจักเกิดในอนาคตกาลหรือ
- เราจักไม่เกิดในอนาคตกาลหรือ
- เราจักเป็นอะไรในอนาคตกาลหรือ
- เราจักเป็นอย่างไรในอนาคตกาลหรือ
- เราจักเป็นอะไรแล้วเป็นอะไรอีกในอนาคตกาลหรือ

- เรามีอยู่หรือ
- เราไม่มีอยู่หรือ
- เราเป็นอะไรอยู่หรือ
- เราเป็นอย่างไรอยู่หรือ
- สัตว์ผู้นี้มาจากไหนหรือ
- สัตว์นั้นจักไปสู่ภพไหน

กังขาวิตรณวิสุทธิ คือ ญาณที่ล่องพ้นความสงสัยอย่างหมดจด เพราะชำระบุคคลผู้มีญาณนั้นให้หมดจดจากความสงสัย ๒ อย่างดังกล่าว [คือความสงสัย ๘ อย่าง หรือ ๑๖ อย่าง] พร้อมทั้งอเหตุกทัญญู (ความเห็นผิดว่าไม่มีเหตุ) และวิสมเหตุกทัญญู (ความเห็นผิดในเหตุที่ไม่มีจริง)

มัคคามัคคะ คือ ทางและที่มีใช้ทาง

ทาง คือ วิถีใสใจมนสิการ หรืออริยมรรค ซึ่งเป็นเหตุแห่งการบรรลุญาณทัสสนวิสุทธิ

ที่มีใช้ทาง คือ การใสใจซึ่งมีใช้ทางของญาณทัสสนวิสุทธินั้น หรือความสำคัญว่าตนได้บรรลุธรรมแล้ว

มัคคามัคคญาณทัสสนะ คือ ญาณรู้เห็นทางว่าเป็นทางและรู้เห็นที่มีใช้ทางว่ามีใช้ทาง

มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ญาณรู้เห็นอันหมดจด เพราะชำระบุคคลผู้มีญาณนั้นให้หมดจดจากความสำคัญว่าเป็นทางในขณะที่มีใช้ทาง

ปฏิบัติ คือ แนวทางปฏิบัติเบื้องต้นที่เรียกว่าลำดับวิปัสสนาญาณต่อๆ มา [ตั้งแต่อุทยัพพญาณถึงอนุโลมญาณ] อันเป็นเครื่องบรรลุคุณธรรมพิเศษชั้นสูง

ปฏิบัติญาณทัสสนะ คือ ญาณรู้เห็นอันเป็นทางปฏิบัติ

ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ญาณที่รู้เห็นนั้นอันหมดจด เพราะบริสุทธิ์จากความสำคัญว่าเที่ยงเป็นต้น

ญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ญาณรู้เห็นที่เรียกว่าอริยมรรคญาณอันหมดจด เพราะบริสุทธิ์จากมลทินคือความหลง

แม้ญาณที่อนุমানรู้อันเกิดจากสุตมยปัญญา (ปัญญาจากการสดับ) เป็นต้น ก็เป็น ญาณเหมือนกัน ดังนั้น เพื่อห้ามญาณที่อนุমানรู้แล้วหมายเอาญาณที่ประจักษ์เฉพาะตน พระพุทธองค์จึงตรัส ทสฺสน (เห็น) ศัพท์ในบททั้งหมด

[พระพุทธองค์ไม่ตรัสชื่อว่า มัคคามัคคญาณวิสุทธิ ปฏิปทาญาณวิสุทธิ และ ญาณวิสุทธิ แต่ตรัส ทสฺสน ศัพท์เพิ่มขึ้นมาในบทว่า มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ และ ญาณทัสสนวิสุทธิ เพื่อหมายความว่านามยปัญญา (ปัญญาเกิดจากการอบรมจิต) ไม่ใช่สุตมยปัญญา (ปัญญาจากการสดับ) และจินตามยปัญญา (ปัญญาเกิดจากความดำริ)]

อธิบายลักษณะ ๓

๔๔. ลักษณะ คือ เครื่องกำหนดหมาย กล่าวคือ ตัดสินสังขตธรรมว่า สังขตธรรม เหล่านี้ไม่เที่ยง

อนิจจลักษณะ คือ ความไม่เที่ยงที่เป็นเครื่องกำหนดหมายนั้นแหละ พึงลป ภาวปัจจัยในบทหน้า โดยแท้จริงแล้ว สังขตธรรมที่ไม่เที่ยงเป็นอย่างอื่น ความไม่เที่ยงก็เป็นอย่างอื่น

[คำว่า อนิจจลักษณะ (ความไม่เที่ยงที่เป็นเครื่องกำหนดหมาย) มาจากศัพท์เดิมว่า อนิจจตาลุขณ ลป ตา ปัจจัยที่เรียกว่า ภาวปัจจัย คือ ปัจจัยแสดงอรรถว่า “ความเป็น”]

ในข้อนั้น บุรุษอันบุคคลอื่นย่อมเรียกว่า ผู้ไป เพราะประกอบด้วยกิริยาการไป กิริยาการไปหาใช่บุรุษ และบุรุษก็ไม่ใช่กิริยาการไป เพราะกิริยาเป็นอย่างอื่น บุรุษก็เป็น อย่างอื่น ฉนฺโต สังขตธรรมทั้งหมดย่อมเรียกว่า ไม่เที่ยง เพราะประกอบด้วยความไม่เที่ยง ฉนฺตํ ความไม่เที่ยงไม่ใช่สังขตธรรม และสังขตธรรมก็ไม่ใช่ความไม่เที่ยง เพราะความ ไม่เที่ยงเป็นอย่างอื่น สังขตธรรมก็เป็นอย่างอื่น

ถามว่า : ความไม่เที่ยงคืออะไร

ตอบว่า : ความไม่เที่ยงคืออาการแปรปรวน กล่าวคือ อาการคร่ำคร่า ความหมายก็คือ อาการดับสลาย

ญาณย่อมเป็นไปใน[สังขต]ธรรมที่มีอาการแปรปรวนว่าไม่เที่ยง เพราะรู้เห็นอาการนั้น ความไม่เที่ยงจึงเรียกว่า **ลักษณะ** (เครื่องหมายกำหนดหมาย) ในที่นี้

บททั้ง ๒ อื่น [ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ] ก็มีนัยเดียวกัน

ทุกขลักษณะ คือ อาการบีบคั้นอยู่เสมอ

อนัตตลักษณะ คือ อาการที่ไม่อยู่ในอำนาจ

อธิบายอนุปัสสนา ๓

๔๕. อนิจจานุปัสสนา คือ การหยั่งเห็นธรรม [เบญจขันธ์] อันไม่เที่ยงร่วมกับความไม่เที่ยงดังที่กล่าวมาแล้ว

อีกนัยหนึ่ง **อนิจจานุปัสสนา** คือ การหยั่งเห็นความไม่เที่ยงร่วมกับธรรมอันไม่เที่ยง

[คำว่า อนิจจานุปัสสนา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การหยั่งเห็นธรรมอันไม่เที่ยง = อนิจจสฺส ธมฺมสฺส อนุปัสสนา อนิจจานุปัสสนา (อนิจจ ศัพท์หมายถึงธรรมอันไม่เที่ยง)

- การหยั่งเห็นความไม่เที่ยง = อนิจจตา ย อนุปัสสนา อนิจจานุปัสสนา (อนิจจ ศัพท์มาจาก อนิจจตา ลบ ตา ปัจจัย หมายถึง ความไม่เที่ยง)]

บททั้ง ๒ อื่น [ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุปัสสนา] ก็มีนัยเดียวกัน

อธิบายวิปัสสนาญาณ ๑๐

๔๖. สัมมสนะ คือ การพิจารณาเนื่องๆ โดยเนื่องด้วยการจำแนกลักษณะ ๓ ในสภาวะธรรมเหล่านั้น จนกระทั่งสภาวะธรรมในกายอันก่อปรด้วยลักษณะ ๓ ปรากฏแก่ตน

ด้วยญาณ

สัมมสนญาณ คือ ญาณที่เป็นไปด้วยอาการพิจารณา

คำว่า **อุทยะ** คือ ความปรากฏและเจริญขึ้นของสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นต่อๆ มาตามสมควรแก่ขณะนั้นๆ และตามเหตุปัจจัยนั้นๆ

คำว่า **วยะ** คือ ความดับไปของสภาวะธรรมเก่าที่ไม่ได้รับเหตุปัจจัยในขณะที่สภาวะธรรมใหม่เมื่อได้รับเหตุปัจจัยแล้วย่อมจะปรากฏและเจริญขึ้น

อุทยัพพญาณ คือ ญาณรู้เห็นฝ่ายเกิดและฝ่ายดับโดยเนื่องด้วยความต่อเนื่องของหมู่ธรรม

ในฝ่ายทั้งสอง ฝ่ายเกิดขึ้นจะปรากฏชัดต่อๆ มา[ตามลำดับวิปัสสนาญาณ] ส่วนฝ่ายดับไม่ปรากฏชัด เป็นที่สุดของความไม่เที่ยง [คือเป็นอาการปรากฏชัดเจนที่สุดของความไม่เที่ยง]

ภังคญาณ คือ ญาณรู้เห็นความดับชัดเจนยิ่ง

ภยญาณ คือ ญาณรู้เห็นอาการที่น่ากลัวว่า สังขตธรรมอันมีสภาพแตกสลายเช่นนี้ เป็นที่ตั้งของทุกข์โศกหลายพันในเมื่อได้รู้เห็นความดับแล้ว

อาทีนวญาณ คือ ญาณรู้เห็นความไม่มีที่พึ่งอื่นโดยสิ้นเชิงของสังขตธรรมที่น่ากลัวเหมือนชาวโลกเมื่อพบสิ่งที่น่ากลัวอย่างใดอย่างหนึ่งในโลก [เช่น สัตว์ร้าย เป็นต้น] ย่อมไม่หวั่นกลัวในเมื่อมีที่พึ่งอื่น [เช่น ถ้ำ เป็นต้น] อยู่ใกล้ แต่เมื่อไม่มีที่พึ่งก็ย่อมหวาดหวั่น

นิพพิทาญาณ คือ วิปัสสนาญาณที่ก่อปรด้วยอาการเบื่อหน่ายสังขตธรรมเพราะไม่มีที่พึ่ง

มุจจิตุกัมมตาญาณ คือ วิปัสสนาญาณที่ก่อปรด้วยอหยาตัยเพื่อให้ตนพ้นจากสังขตธรรมที่น่าเบื่อหน่าย

ปฏิสังขยาณ คือ วิปัสสนาญาณที่เป็นไปชัดเจนกว่าเดิมโดยเนื่องด้วยความคำนึงพิจารณาว่า สังขตธรรมมีกองโทษอันมากมายด้วยอาการ ๔๐ [มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรค ฯลฯ] เพื่อให้ผู้ต้องการหลุดพ้นได้ข้ามพ้นโดยเร็ว

สังขารุปกชาญาณ คือ วิปัสสนาญาณที่ก่อปรด้วยความเป็นกลางในการกำหนดรู้สังขาร หรือวิปัสสนาญาณที่ก่อปรด้วยความเป็นกลางโดยละความกลัวและความยินดีในสังขาร [ซึ่งเกิดขึ้น]แก่บุคคลผู้ไม่ทำความชวนชวายเกินประมาณแล้วกำหนดรู้สังขารด้วยความเพียรสม่ำเสมอโดยดำริว่า “บัดนี้เราบรรลุถึงหนทางพ้นทุกข์แล้ว” ในขณะที่รู้เห็นว่าสังขตธรรมเป็นกองโทษอันมากมาย และในขณะที่ความเยื่อใยในสังขารหมดสิ้นไป

อนุโลมญาณ คือ วิปัสสนาญาณที่ถึงพร้อมด้วยกำลังอันสมควรแก่การเกิดมรรค เพราะสามารถนำมรรคขึ้นสูงมาได้

อีกนัยหนึ่ง **อนุโลมญาณ** คือ ญาณที่คล้อยตามญาณชั้นต่ำ [วิปัสสนาญาณ ๘ ตั้งแต่สัมมสนญาณถึงสังขารุปกชาญาณ] เพราะแสดงไตรลักษณ์ได้ชัดเจนกว่าเดิม

อีกนัยหนึ่ง **อนุโลมญาณ** คือ ญาณที่คล้อยตามมรรคที่จะเกิดต่อมา เพราะเป็นข้อปฏิบัติและเหตุไถ่แห่งญาณชั้นสูง

[คำว่า อนุโลมญาณ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ญาณที่ถึงพร้อมด้วยกำลังอันสมควรแก่การเกิดมรรค = อนุโลเมหิ สมุปนฺนํ ญาณํ อนุโลมญาณํ (ตติยัตถปุริสสมาส)

- ญาณที่คล้อยตามญาณชั้นต่ำ = เหฏฐิมานํ อนุโลมํ ญาณํ อนุโลมญาณํ (วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส)

- ญาณที่คล้อยตามมรรคชั้นสูง = อุปริมคคสฺส อนุโลมํ ญาณํ อนุโลมญาณํ (วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส)]

อธิบายวิโมกข์ ๓

๔๗. **สุญญตวิโมกข์** คือ มรรคที่หลุดพ้นจากเครื่องผูกคือกิเลสในขั้นนี้ ด้วยกำลังของการรู้เห็นความว่างเปล่าจากอัตตาชื้อะ

อนิมิตตวิโมกข์ คือ มรรคที่หลุดพ้นด้วยกำลังของการกำจัดอารมณ์แห่งสังขารที่อาศัยของกิเลส แล้วรู้เห็นว่าสังขตธรรมไม่ใช่ที่พึ่งโดยสิ้นเชิง

อัปณิหิตวิโมกข์ คือ มรรคที่หลุดพ้นด้วยกำลังของการรู้เห็นว่าความเพติดเพลินในสังขารย่อมไม่มีโดยสิ้นเชิง

อธิบายหนทางสู่วิโมกข์ ๓

๔๘. **สุญญตานุปัสสนา** คือ ความหยั่งเห็นว่าเป็นอนัตตา เพราะความหยั่งเห็นเป็นไปด้วยการแยกกลุ่มนั้นๆ ในกลุ่มที่เป็นสมุหบัญญัติ (บัญญัติอาศัยหมู่) สันตติบัญญัติ (บัญญัติอาศัยความสืบเนื่อง) กิจจบัญญัติ (บัญญัติอาศัยหน้าที่) และอาร์มมณบัญญัติ (บัญญัติอาศัยอารมณ์) ของสังขตธรรม จึงหยั่งเห็นความไม่มีแก่นสารอย่างใดอย่างหนึ่งที่ควรยึดมั่น ว่าเป็นอนัตตา ดังนั้นจึงเรียกว่า **สุญญตานุปัสสนา**

อนิมิตตานุปัสสนา คือ ความหยั่งเห็นว่างไม่เที่ยง เพราะความหยั่งเห็นเป็นไปด้วยการทำลายสันตติบัญญัติ จึงกำจัดอารมณ์ที่ยึดมั่นว่าเป็นเรา ดังนั้นจึงเรียกว่า **อนิมิตตานุปัสสนา**

อัปณิหิตานุปัสสนา คือ ความหยั่งเห็นว่าเป็นทุกข์ เพราะความหยั่งเห็นเป็นไปด้วยการแสดงความเป็นกองโทษอันมากมาย จึงหยั่งเห็นความไม่มีส่วนดีที่น่าปรารถนา ซึ่งควรยึดมั่นว่านี่ของเรา นั่นของเรา ดังนั้นจึงเรียกว่า **อัปณิหิตานุปัสสนา**

อธิบายการจำแนกวิสุทธิ ๗

๔๙. **ปาติโมกขสังวรศีล** คือ ศีลอันเป็นวินัยบัญญัติ ปาติโมกขสังวรศีลเป็นประธานเพราะยิ่งใหญ่กว่าโลกียศีลทั้งหมด และเป็นแดนเกิดเพราะเป็นที่เกิดเบื้องต้นแรกของ

กุศลในภูมิ ๔ ดังนั้นจึงเรียกว่า **ปาติโมกขะ** (ประธาน) เพราะเป็นประธาน และเรียกว่า **สังวร** (เครื่องปิดกั้น) เพราะศีลปิดกั้นทางแห่งความไม่มีศีล

อินทริยสังวร (การสำรวมอินทริย์) คือ สติที่เป็นไปโดยเนื่องด้วยการปิดกั้นหนทางเกิดอกุศลธรรมที่ทำให้อินทริย์มีจักขุเป็นต้นหวั่นไหวไม่สำรวม และทำให้เกิดอกุศลธรรมติดตามต่อมา

อินทริยสังวรศีล คือ ศีลที่เป็นการสำรวมอินทริย์

อาชีวะ คือ ความเพียรเป็นเหตุเลี้ยงชีพ หมายถึง ความเพียรในการแสวงหาปัจจัย

อาชีวะปาริสุทธิ (ความหมดจดแห่งความเพียรเลี้ยงชีพ) คือ ความเพียรนั้นนั่นเอง เพราะหมดจดจากความเพียรทรมามีการให้ดอกไม่ เป็นต้นและที่ตั้งของการหลอกลวง ๓ ประการ [การรับปัจจัยจำนวนมากโดยแสวงทำเป็นคนมักน้อยสันโดษ การพูดอ้อมค้อมเกี่ยวกับอุตริมนุสธรรมในตน และการแสวงสำรวม] อันพระพุทเจ้าทรงดำหนิ

พึงกระทำสมาสว่า อาชีวะปาริสุทธินี้นั่นเองเป็นศีล จึงชื่อว่า **อาชีวะปาริสุทธิศีล**

ปัจจัยสันนิสิตศีล คือ ญาณพิจารณาในการเสพปัจจัยอันเป็นไปด้วยการกำหนดรู้และใคร่ครวญขอบเขตแห่งประโยชน์นั้นๆ พิจารณาลักษณะปฏิกุล หรือพิจารณาลักษณะของความเป็นธาตุเท่านั้น เพื่อเพิกถอนความหลงยึดติดมัวเมาประมาท ในเวลารับเอาและบริโภคปัจจัยที่ได้รับด้วยความเพียรมีการเที่ยววิณฑบาตเป็นต้นอันบริสุทธิเช่นนั้น

คำว่า **ปาริสุทธิ** คือ ศีลอันหมดจด

คำว่า **ปาริสุทธิ** คือ ศีลอันหมดจดนั่นเอง [โดยลง ณ ปัจจัยในสังกัดถัตถิต]

พึงกระทำบทสมาสว่า ความหมดจดนี้นั่นเองเป็นศีล จึงชื่อว่า **ปาริสุทธิศีล**

คำว่า **จตุปาริสุทธิศีล** คือ ศีลอันหมดจด ๔ อย่าง

๕๐. คำว่า จิตฺต (จิต) ในคำว่า จิตฺตวิสุทฺธิ นี้ หมายถึงสมาธิ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ทูโวปี สมาธิ จิตฺตวิสุทฺธิ นาม (สมาธิ ๒ อย่าง ชื่อว่า จิตฺตวิสุทฺธิ)

๕๑. คำว่า ลกฺขณฺรสปจฺจุปฺปญฺจานปทฺฏฺจานวเสน (ด้วยประเภทของลักษณะ ระสับจฺจุปฺปญฺจาน และปทฺฏฺจาน) นี้ [มีคำอธิบายดังต่อไปนี้]

ลักษณะ คือ สภาพพิเศษเฉพาะของธรรมทั้งหลาย [มีการรับรู้อารมณ์และการกระทบอารมณ์ เป็นต้น] เหมือนความร้อนของไฟ

รสะ (หน้าที่ หรือความบริบูรณ์) คือ หน้าที่อันเกิดขึ้นด้วยสภาพธรรมนั้นเหมือน การที่ไฟทำให้สุก หรือความบริบูรณ์คือสภาพที่ได้รับเพราะการทำให้เกิดขึ้น เหมือนแสงสว่างของไฟ

ปัจจุပ္ปฐาน (เครื่องปรากฏ) คือ ความถึงพร้อมนั้นนั่นแหละ หรือผลกล่าวคือ สิ่งที่ถูกทำให้เกิดขึ้น เหมือนควันไฟ

ปทัฏฐาน (เหตุไถ่) คือ เหตุไถ่กล่าวคือปัจจัยเฉพาะไม่ทั่วไปเพื่อความเกิดขึ้นของตน [เหมือนคนก่อไฟ]

ทัญญูวิสุทธิ คือ การกำหนดรู้รูปนามด้วยญาณ กล่าวคือ การกำหนดรู้รูปนามด้วยประเภทของลักษณะ รสะ ปัจจุပ္ปฐาน และปทัฏฐานเหล่านั้น

การกำหนดรู้มี ๒ อย่าง คือ การกำหนดรู้โดยย่อ และการกำหนดรู้โดยพิสดาร

การกำหนดรู้โดยย่อ คือ การกำหนดโดยประจักษ์ทำให้เห็นชัดเจนเช่นนี้โดยแยก ธรรมภายในออกเป็น ๒ ส่วนว่า นี่คือนาม มิใช่รูป นี่คือรูป มิใช่นาม รูปและนามต่างกัน ไม่มีอัตรา ชีวะ สัตว์ บุคคล มนุษย์ เทวดา หรือพรหม อย่างอื่นนอกจากรูปนามทั้งสอง บุคคลผู้มีปัญญามากย่อมข่มสักรายทัญญูพร้อมทั้งสัญญาวิปลาสและจิตตวิปลาสได้ด้วยการกำหนดอย่างนี้ โดยแท้จริงแล้ว วิปลาสมี ๓ ประการ ดังพระพุทธทวจนะว่า

อนตฺตนิ อตฺตาทิ สมฺมาวิปลาส จิตฺตวิปลาส ทัญญูวิปลาส.^{๒๔}

“ความแปรปรวนแห่งสัญญา ความแปรปรวนแห่งจิต ความแปรปรวนแห่งทัญญู ในสังขารที่ไม่ใช่อัตตาว่าเป็นัตตา”

ในเรื่องนั้น บุคคลข่มความแปรปรวนแห่งทัญญูได้ด้วยศรัทธาที่ตั้งมั่นดีในธรรม คำสอนของพระศาสดาอีกด้วย ส่วนความแปรปรวนแห่งสัญญาและความแปรปรวนแห่งจิตอื่น จะถูกข่มได้ในขณะกระทำการกำหนดรู้รูปนามเท่านั้น トラบเท่าที่ความแปรปรวนทั้งสอง

ยังไม่ถูกข่มไว้ การกำหนดรู้รูปนามก็ยังไม่บริสุทธิ์ และกิเลสธรรมที่มีความแปรปรวนเป็นมูลเหตุก็ยังไม่ถูกข่มไว้ได้

อีกนัยหนึ่ง บุคคลพึงกำหนดรู้รูปนามตามนัยว่า “พึงกำหนดรู้รูปนาม ๔ วิธีตามประเภทของอาหาร ๔, ๕ วิธีตามประเภทของขันธุ์ ๕, ๖ วิธีตามประเภทของธาตุ ๖” เป็นต้น

ธาตุ ๖ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาสธาตุ และวิญญานธาตุ โดยแท้จริงแล้ว กุลบุตรซึ่งปุกกุสาติกำหนดรู้ธาตุ ๖ เหล่านี้แล้วได้บรรลุอนุคามิผล ครั้นจติแล้วไปเกิดในสุทธาวาสภูมิ หรือว่าเมื่อบุคคลกำหนดรู้ธรรมเพียงเท่าใด ย่อมข่มความแปรปรวนแห่งสัญญา จิต และทัญญูอันเป็นไปว่านี่คืออัตตาของเรา ก็พึงกำหนดรู้ธรรมเพียงเท่านั้น[ตามสมควร]

การกำหนดรู้โดยพิสดาร คือ การกำหนดรู้รูปนามตามประเภทของหมวดหมู่คือ จิต เจตสิก และรูป ซึ่งกล่าวไว้แล้วในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ แต่การกำหนดเช่นนี้ไม่ใช่วิสัยของผู้เริ่มปฏิบัติ เป็นวิสัยของพระเถระผู้ทรงพระอภิธรรมและรู้แจ้งสัจจะ ๔ แล้ว

ผู้กำหนดรู้รูปนามอยู่ ย่อมกำจัดความเห็นผิดที่เป็นไปอย่างนี้ว่า “อัตตาที่ชื่อว่า ชีวะ มีอยู่ภายในสรีระ อัตตาย่อมกระทำ ย่อมเสวย ย่อมท่องเที่ยวเวียนตายเวียนเกิด” เพราะรู้เห็นความไม่มีสิ่งใดสิ่งหนึ่งอื่นนอกจากรูปนามเท่านั้น เขาย่อมกำจัดทัญญูที่เป็นไปว่าอัตตามีอยู่โดยอาศัยรูปนามทั้งสองหรืออย่างหนึ่งๆ เพราะรู้เห็นความไม่มีโดยสิ้นเชิงแห่งความเพียรชวนชวายุที่ชาวโลกสำคัญว่าเป็นกิจของสัตว์บุคคลในนามหรือรูปล้วนๆ และเพราะรู้เห็นความปรากฏแห่งความเพียรชวนชวายุในเมื่อรูปนามประกอบร่วมกัน และเขาย่อมกำจัดความเข้าใจผิดโดยเนื่องด้วยความยึดมั่นสิ่งนั้นว่า อัตตามีอยู่จริง ชีวะมีอยู่จริง โดยไม่ตั้งอยู่ในความเป็นบัญญัติเท่านั้นในสิ่งที่ชาวโลกบัญญัติไว้ว่ามีอัตตา ชีวะ สัตว์ บุคคล มนุษย์ เทวดา พรหม เป็นต้น

คำว่า “ความยึดมั่นสิ่งนั้น” หมายความว่า ความยึดถืออย่างแน่นแฟ้นยิ่งโดยนัยว่า อัตตามีอยู่ ชีวะมีอยู่

คำว่า “ความเข้าใจผิด” หมายความว่า การยึดมั่นรูปนามว่าเป็นอัตตา

๕๒. ในคำว่า ปจฺยปริคฺคโห (การกำหนดรู้ปัจจัย) นี้ การกำหนดรู้ปัจจัยมี ๒ อย่าง คือ การกำหนดรู้โดยสังเขป และการกำหนดรู้โดยพิสดาร

บุคคลผู้กำหนดรู้ปัจจัยของนามโดยเนื่องด้วยวัตถุและอารมณ์ กำหนดรู้ปัจจัยของรูปโดยเนื่องด้วยจิต อุตฺต และอาหาร กำหนดรู้ปัจจัยของรูปนามทั้งสองโดยเนื่องด้วยอวิชชา ตัณหา อุปาทาน และกรรม ชื่อว่า ย่อมกำหนดรู้โดยสังเขป

ส่วนบุคคลผู้กำหนดรู้ตามปฏิจจสมุปบาทนัยและปฏฐานนัยที่จำแนกไว้แล้วใน ปัจจยสังคหะ (ประมวลปัจจัย) ชื่อว่า ย่อมกำหนดรู้โดยพิสดาร แม้ในเรื่องนี้ การกำหนดรู้ตามปฏฐานนัยก็มีใช้วิสัยของผู้เริ่มปฏิบัติ

ผู้กำหนดรู้ปัจจัยย่อมกำจัดต่อเหตุกทิกฺกุลฺล (ความเห็นผิดว่าไม่มีเหตุ) เพราะรู้เห็นว่ารูปนามทั้งหมดตามที่กำหนดแล้วได้ดำเนินไปเนื่องด้วยเหตุปัจจัยโดยสิ้นเชิง และกำจัด วิสมเหตุกทิกฺกุลฺล (ความเห็นผิดในเหตุที่ไม่มีจริง) มีการเนรมิตของพระตฺวะและพระพรหมเป็นต้น เพราะไม่เห็นความเป็นไปโดยประการอื่นยกเว้นความพร้อมมูลของเหตุปัจจัยที่เหมาะสม แก่ตน เขาย่อมกำจัดความเห็นผิดในผู้กระทำ[กรรม]และผู้เสวย[ผลของกรรม] เพราะไม่เห็นสิ่งอื่นซึ่งเป็นผู้กระทำหรือผู้เสวย เนื่องจากรู้เห็นว่าไม่มีอัตราที่เป็นผู้กระทำกรรมหรือผู้เสวยผลอื่นนอกจากเหตุปัจจัยคำจุน และรู้เห็นความเป็นไปของกรรมพร้อมทั้งรู้เห็นความเป็นไปของผลกรรม

การล่องพ้นความสงสัย ๑๖ อย่างที่มีสัตว์บุคคลเป็นอารมณ์ว่า เราเกิดมาก่อน ในอดีตกาลหรือ เป็นต้น ย่อมมีได้เพราะรู้เห็นความเป็นไปของรูปนาม โดยเนื่องด้วยเหตุ และผลที่สืบต่อกันในกาลทั้ง ๓ ในสังสารวัฏที่ไม่ปรากฏเบื้องต้น พร้อมทั้งละความสงสัย ๘ อย่างที่เป็นไปโดยนัยว่า สงสัยในพระศาสดา สงสัยในพระธรรม เป็นต้น ย่อมมีได้เพราะรู้เห็นความเป็นผู้ตรัสรู้ดีของพระพุทธเจ้า เนื่องจากรู้เห็นว่าพระธรรมเทศนาเป็นพระธรรมอันดีงาม ในเมื่อยังเห็นความเป็นไปของสภาวะธรรมด้วยดี

๕๓. ท่านกล่าวว่า เตภูมกสงฆาเรสุ (ในบรรดาสังฆาในภูมิ ๓) เพราะโลกุตตร-
ธรรม แม้เป็นสังฆธรรมก็เป็นอารมณ์ของการพิจารณาไม่ได้ อนึ่ง การพิจารณาย่อมมี
เพื่อละอนุสัยกิเลส อนุสัยมีกามราคะเป็นต้นได้นอนเนื่องอยู่ในสังฆธรรมเหล่านี้ใด สังฆธรรม
เหล่านั้นย่อมควรแก่การพิจารณา ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เตภูมกสงฆาเรสุ

บทนี้พึงสัมพันธ์กับบทว่า ลกขณตตยัม สมมสนุตสส (พิจารณาไตรลักษณ์)

คำว่า อตีตาภิเภทินเนสสุ (อันจำแนกเป็นประเภทมือดีตเป็นต้น) คือ อัน
จำแนกเป็นประเภท ๑๑ อย่างมีรูปอดีต รูปอนาคต รูปปัจจุบัน รูปภายใน และรูปภายนอก
เป็นต้น

[รูป ๑๑ ประการ คือ รูปอดีต รูปอนาคต รูปปัจจุบัน รูปภายใน รูปภายนอก รูปหยาบ
รูปละเอียด รูปทรมาร รูปประณีต รูปไกล และรูปใกล้]

คำว่า ขนฺธาทินยํ อารพฺภ (เริ่มแต่นัยแห่งขั้นเป็นต้น) มีความหมายว่า เริ่ม
แต่นัยที่จำแนกอารมณ์ของการพิจารณาอย่างนี้ว่า ขั้น ๕ ทวาร ๖ อารมณ ๖ วิญญาณ ๖
ผัสสะ ๖ เวทนา ๖ สัญญา ๖ เป็นต้น ซึ่งจำแนกไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค คือ ไปตามนัย
กล่าวคือ โดยคล้อยตามนัยดังกล่าว

ธรรมอย่างใดในบรรดาธรรม ๒๓ ประเภทปรากฏชัดแก่บุคคลใด บุคคลนั้นพึง
ปรารภการพิจารณาโดยรับเอาธรรมอย่างนั้นเป็นอารมณ์ แต่ถ้าสามารถก็ควรจะปรารภ
โดยรับอารมณ์ธรรมทั้งหมดเป็นอารมณ์

[ธรรม ๒๓ ประเภท คือ ธรรมทั้งหลายอันเป็นไปในทวาร ๖ พร้อมทั้งทวารและอารมณ์
ทั้งหมด กล่าวคือ ขั้น ๕ ทวาร ๖ อารมณ ๖ วิญญาณ ๖ ผัสสะ ๖ เวทนา ๖ สัญญา ๖ เจตนา ๖
ตัณหา ๖ วิตก ๖ วิจารณ์ ๖ ธาตุ ๖ กสิณ ๑๐ ไภยฐานะ ๓๒ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ ธาตุ
๓ ภพ ๓ ฌาน ๔ อัปมัชฌา ๔ สมาบัติ ๔ องค์แห่งปัจจุสมุปบาท ๑๒

คัมภีร์วิสุทธิมรรคหาฎีกา (เล่ม ๓ หน้า ๔๕๖) แสดงถึงแนวทางในการเจริญวิปัสสนาว่า
ยถาปากฎํ วิปัสสนาภินิเวโส (พึงเจริญวิปัสสนาตามอารมณ์ที่มาปรากฏชัด) ด้วยเหตุนี้ นักปฏิบัติ
จึงควรพิจารณาด้วยสัมมสนญาณตามอารมณ์ที่มาปรากฏชัด

โดยเหตุที่สัมมสนญาณเป็นปัญญาารู้เห็นความไม่เที่ยงอย่างไม่ชัดเจนนัก เพราะรับรู้ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปของสภาวะธรรม แต่ไม่อาจรู้เห็นความเกิดขึ้นและดับไปอย่างชัดเจนเช่นกับ อุทัพพญาณ ญาณนี้จึงเรียกว่า สัมมสนญาณ (ญาณพิจารณา)

คำว่า กลาปวเสน สงฺขิปิตวา (โดยย่อเป็นกลุ่ม) มีความหมายว่า ในบรรดาชั้นธัมมจักกัณห์ (นัยพิจารณาชั้น ๕) ลำดับแรก พึงย่อรูปทั้งหมดที่แม้ต่างกันด้วยประเภทของ รูปอดีต รูปอนาคต และรูปปัจจุบัน ให้เป็นกลุ่มรูปกองเดียว เวทนาเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน ในเรื่องนั้น มีนัยดังต่อไปนี้ คือ

ยํ กิณฺณํ รูปํ อตีตนาถคตปจฺจุปฺปนํ อหฺมตฺตํ วา พหิทฺธา วา โสฬาริกํ วา สุขุมํ วา หีนํ วา ปณฺีตํ วา ยํ ทูเร สนฺติเก วา. สพฺพํ รูปํ อนิจฺจํ ขยฺยฺญเณ ทุกฺขํ ภยฺยฺญเณ อนตฺตา อสารกฺกฺกฺกเณ. ยา กาคิ เวทนา ๔เปยฺ ยาคาคิ สญฺญา ๔เปยฺ เย เกจิ สงฺขาราว ๔เปยฺ ยํ กิณฺณํ วิญฺญาณํ ๔เปยฺ สพฺพํ วิญฺญาณํ อนิจฺจํ ขยฺยฺญเณ. ทุกฺขํ ภยฺยฺญเณ อนตฺตา อสารกฺกฺกเณ. เอตถ จ สพฺพํ รูปํ ๔เปยฺ สพฺพํ วิญฺญาณํ.^{๒๔}

“รูปอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ภายใน ภายนอก หยาบ ละเอียด ทรม ประณีต อยู่ไกล หรือใกล้ รูปทั้งหมดไม่เที่ยงเพราะมีสภาพสิ้นไป เป็นทุกข์เพราะมีสภาพน่ากลัว และเป็นอนัตตาเพราะมีสภาพปราศจากแก่นสาร เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง...สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง...สังขารอย่างใดอย่างหนึ่ง...วิญญานอย่างใดอย่างหนึ่ง...วิญญานทั้งหมดไม่เที่ยงเพราะมีสภาพสิ้นไป เป็นทุกข์เพราะมีสภาพน่ากลัว และเป็นอนัตตาเพราะมีสภาพปราศจากแก่นสาร”

ในพระบาลีนี้ การถือเอาว่ารูปทั้งหมด...วิญญานทั้งหมด พึงทราบว่าเป็นการย่อเป็นกลุ่ม

คำว่า อนิจฺจํ ขยฺยฺญเณ (ไม่เที่ยงเพราะมีสภาพสิ้นไป) นี้ มีความหมายว่า บุคคล พึงกระทำการพิจารณาร่วมกับการกำหนดธรรมที่พึงพิจารณาตามนัยว่า รูปไม่เที่ยงเพราะมีสภาพสิ้นไป เวทนาไม่เที่ยงเพราะมีสภาพสิ้นไป สัญญาไม่เที่ยงเพราะมีสภาพสิ้นไป สังขาร

ไม่เที่ยงเพราะมีสภาพสิ้นไป วิญญาณไม่เที่ยงเพราะมีสภาพสิ้นไป หากไม่เป็นดังนี้ การพิจารณาย่อมไม่สำเร็จ พระอนุรุธอาจารย์กล่าวคำแสดงการพิจารณาด้วยนัยว่า “ไม่เที่ยงเพราะมีสภาพสิ้นไป” เป็นต้น เพราะข้อความ[คือธรรมที่พึงพิจารณา]มีรูปเป็นต้นนั้นปรากฏชัดแล้วในที่นี้

[พระอนุรุธอาจารย์กล่าวว่า “ไม่เที่ยงเพราะมีสภาพสิ้นไป เป็นทุกข์เพราะมีสภาพน่ากลัว และเป็นอนัตตาเพราะมีสภาพปราศจากแก่นสาร” โดยไม่ระบุถึงขั้นที่ ๕ มีรูปเป็นต้น เพราะว่ารูปเป็นต้นปรากฏชัดแล้ว ท่านจึงจะไว้ในฐานะที่เข้าใจกัน]

ในประโยคนั้น คำว่า “รูปไม่เที่ยงเพราะมีสภาพสิ้นไป” มีความหมายว่า บุคคลรับรู้รูปนั้นๆ ด้วยญาณแล้ว พึงกระทำการพิจารณาโดยนัยว่า ปฐวีธาตุนี้ไม่เที่ยงเพราะมีสภาพสิ้นไป อาโปธาตุนี้ไม่เที่ยงเพราะมีสภาพสิ้นไป เป็นต้น

อาการแข็งทั้งหมดยกภายในร่างกายนี้ เป็นปฐวีธาตุ อาการนั้นย่อมเปลี่ยนแปลงด้วยความแปรปรวนแห่งความเย็น ความร้อน อาหารต่างกัน จิตต่างกัน อิริยาบถต่างกัน หรืออาการทางกายจำนวนมากมีความแปรปรวนตามกระแสรูปต่างๆ ในเรื่องนั้น เมื่อลำดับกิริยาที่เกิดขึ้นต่อมาปรากฏอยู่ ลำดับกิริยาที่เกิดขึ้นก่อนย่อมวิบัติไป ขึ้นชื่อว่าลำดับย่อมไม่มีโดยแยกจากสภาวะธรรม ความปรากฏของลำดับกิริยาที่เกิดขึ้นต่อมาก็คือความเกิดขึ้นของอาการที่เกิดขึ้นใหม่ๆ นั่นเอง ความวิบัติไปของลำดับที่เกิดขึ้นก่อน ก็เป็นความวิบัติของอาการที่เกิดขึ้นใหม่ๆ เมื่อบุคคลรู้เห็นความแปรปรวนของอาการแข็งต่างๆ ในร่างกายของตน เช่นนี้ ย่อมชื่อว่ารู้เห็นความสูญสิ้นไปของปฐวีธาตุ และผู้รู้เห็นความสูญสิ้นไปของปฐวีธาตุ ย่อมชื่อว่ายังเห็นความสูญสิ้นไปของรูปที่เกิดขึ้นร่วมกับปฐวีธาตุ [คือเขายังเห็นความดับไปของปฐวีธาตุโดยประจักษ์ และอนุমানรู้ความดับไปของรูปอื่นว่ามีสภาพดับไปเหมือนปฐวีธาตุ] อาการเกาะกุม เป็นอาโปธาตุ อาการเย็นหรือร้อน เป็นเตโชธาตุ อาการเคลื่อนไหวเป็นวาโยธาตุ อาการเหล่านี้ย่อมแปรปรวนทุกๆ ขณะ บุคคลผู้รู้เห็นความแปรปรวนของลำดับธาตุเหล่านี้เป็นอย่างๆ ย่อมชื่อว่ายังเห็นความสูญสิ้นไปของอาโปธาตุและรูปที่เกิดขึ้นกับอาโปธาตุ เป็นต้น

บุคคลย่อมรู้เห็นความแปรปรวนของกระแสรูปภายนอกด้วยการเห็น ย่อมรู้เห็นความแปรปรวนของกระแสรูปภายในกายด้วยการสัมผัสทางกาย แต่รู้เห็นความสูญสิ้นไปของธาตุที่เป็นองค์ธรรมของกระแสรูปด้วยญาณหยั่งรู้ ด้วยเหตุนี้ บุคคลจึงควรกำหนดรู้ความแปรปรวนของกระแสธาตุนั้นๆ ภายในกายของตน หรือพินิจโดยอาการนั้นๆ แล้วพึงพิจารณาเสมอกระทำให้หยั่งเห็นความไม่เที่ยงของธาตุที่เป็นรูป

ในขั้นอื่นก็พึงรู้ความต่างกันของกระแสนามนั้นๆ แล้ว พึงกระทำการพิจารณากระทำให้หยั่งเห็นความสูญสิ้นไปของเวทนาเป็นต้น

คำว่า ภยภูเจณ แปลว่า เพราะมีสภาพน่ากลัว สิ่งใดไม่เที่ยง มีสภาพเปลี่ยนแปลงทุกขณะ สิ่งนั้นควรเป็นของน่ากลัวโดยแท้

ถามว่า : เหตุใดสิ่งนั้นจึงน่ากลัว

ตอบว่า : เพราะบุคคลใดไม่กลัวสิ่งนั้น กระทำความสนิทสนมคุ้นเคย รักษาให้เป็นอวัยวะของตนว่านี่ของเรา สิ่งนั้นย่อมบีบคั้นเบียดเบียนเขาเป็นนิตย์ด้วยทุกข์คือการปรุ้งแต่งหลายพันไม่มีที่สิ้นสุด หรือบีบคั้นด้วยทุกข์คือความแปรปรวน ดังนั้นจึงชื่อว่า ทุกข์ เพราะมีสภาพน่ากลัว เนื่องจากมีสภาพบีบคั้นอยู่เสมอด้วยทุกข์ต่างๆ

ที่ชื่อว่า อนัตตา เพราะตรงข้ามกับอัตตา

อัตตา คือ สิ่งที่บุคคลยึดมั่นโดยความเป็นภาวะสูงสุดที่เกิดภายในอย่างนี้ว่า ภาวะภายในที่ประเสริฐกว่านี้ไม่มีแก่เรา

ถามว่า : สิ่งใดควรยึดมั่นเช่นนั้น

ตอบว่า : สิ่งที่ควรยึดมั่นเช่นนั้น คือสิ่งที่เข้าไปในอำนาจโดยสิ้นเชิง ย่อมดำเนินไปไม่แปรผันเสมอตามความปรารถนายินดีหรือการบังคับของตน โดยปราศจากการปรุ้งแต่ง ดังที่กล่าวมาแล้ว สภาพดังกล่าวชื่อว่าทำหน้าที่ของอัตตาแก่เหล่าสัตว์ผู้รักสุขเกลียดทุกข์เสมอ ส่วนสภาพใดย่อมขจัดทำลายสุขตามที่ดำเนินไปของเหล่าสัตว์ผู้รักสุขเสมอก่อให้เกิดทุกข์ต่างๆ ซึ่งมีการปรุ้งแต่งเป็นต้นอันเป็นมูลเหตุแก่เหล่าสัตว์ผู้เกลียดทุกข์

สภาพนั้นเป็นสิ่งที่ตรงกันข้ามกับอัตตาโดยแท้ รูปนี้ก็เป็นเช่นนั้น จึงชื่อว่าอนัตตา เพราะไม่กระทำหน้าที่ของอัตตา และกระทำหน้าที่อันตรงกันข้ามกับอัตตา

ท่านกล่าวว่า อสารถุเจน (เพราะมีสภาพปราศจากแก่นสาร) เพื่อแสดงเหตุที่รูปนี้ไม่เป็นไปในอำนาจของตน ไม่กระทำหน้าที่ของอัตตา และกระทำหน้าที่ซึ่งตรงกันข้ามกับอัตตา

ในประโยคนั้น แก่นสาร คือ กำลังพิเศษที่เรียกว่าความสามารถเพื่อทำให้เกิดขึ้นตามความต้องการโดยปราศจากความพร้อมมูลของเหตุปัจจัย หรือตั้งอยู่ได้ตามความปรารถนาโดยปราศจากการคำนึงของเหตุปัจจัยหลังจากเกิดขึ้นแล้ว แม้รูปก็ไม่ใช่แก่นสาร และไม่ประกอบด้วยแก่นสารเช่นนั้น เพราะไม่มีกำลังเพื่อจะเกิดขึ้นเองโดยปราศจากความพร้อมมูลของเหตุปัจจัย หรือตั้งอยู่เพียงชั่วขณะโดยปราศจากการคำนึงของเหตุปัจจัยหลังจากเกิดขึ้นแล้ว

ธรรมดาว่ารูปย่อมเกิดขึ้นด้วยกำลังแห่งความพร้อมเพรียงของเหตุปัจจัยโดยปราศจากกำลังของตน ย่อมตั้งอยู่ด้วยการอุปถัมภ์ของเหตุปัจจัย เมื่อก่อให้เกิดทุกข์ในการปรุ้งแต่งปัจจัยหลายพันอย่างแล้ว ย่อมชื่อว่ากระทำหน้าที่อันตรงกันข้ามกับอัตตาเสมอ ย่อมบีบคั้นเบียดเบียน

คำว่า “เวทนาไม่เที่ยงเพราะมีสภาพลื่นไพล” เป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า พิจารณาไตรลักษณ์ว่า [ไม่เที่ยงเพราะมีสภาพลื่นไพล เป็นทุกข์เพราะมีสภาพน่ากลัว และเป็นอนัตตาเพราะมีสภาพปราศจากแก่นสาร]

คำว่า อทุธานวเสน (โดยเนื่องด้วยระยะเวลา) มีความหมายว่า โดยเนื่องด้วยระยะเวลาที่ดำเนินไปซึ่งกำหนดไว้ด้วยภพหนึ่งๆ เพราะชั้น ๕ ที่เกิดในภพอื่นย่อมไม่ติดตามไปสู่ภพอื่นนอกจากนั้น ย่อมดับไม่มีเหลือในภพนั้นๆ

อีกนัยหนึ่ง พึงประกอบประเภทของกาลเวลาโดยจำแนกเป็นวัย ๓ ทสกะ (หมวดสิบ) ๑๐ มีมันททสกะ (๑๐ ปีแห่งเด็กอ่อน) เป็นต้น ปี ฤดู เดือน ปักข์ ดีถี วัน คิน ยาม เป็นต้น

[วัย ๓ คือ ปฐมวัย (วัยแรก) มัชฌิมวัย (วัยกลาง) และปัจฉิมวัย (วัยสุดท้าย)]

ทสกะ (หมวดสิบ) ๑๐ คือ มันททสกะ (๑๐ ปีแห่งเด็กอ่อน) ชิททาทสกะ (๑๐ ปีแห่งการเล่น) วัฒนทสกะ (๑๐ ปีแห่งผิวพรรณ) พลทสกะ (๑๐ ปีแห่งกำลัง) ปัญญาทสกะ (๑๐ ปีแห่งปัญญา) หานิทสกะ (๑๐ ปีแห่งความเสื่อม) ปัพพาททสกะ (๑๐ ปีแห่งความค่อม) วังกทสกะ (๑๐ ปีแห่งความค่อม) โมมูหทสกะ (๑๐ ปีแห่งความหลงลืม) และ สยันทสกะ (๑๐ ปีแห่งความนอน)]

คำว่า สนฺตติวเสน (โดยเนื่องด้วยการสืบต่อ) คือ โดยเนื่องด้วยลำดับของรูปหรือลำดับของนามที่ดำเนินไปด้วยอำนาจของกระแสรูปนามอย่างเดียวกันกับธรรมที่มีสภาพเหมือนกัน

[คัมภีร์อนุทีปนีอธิบายว่า ในบรรดาจิตตชรูป รูปธรรมที่เกิดร่วมกับโลกมูลจิตที่เกิดขึ้นต่อเนื่อง ชื่อว่า รูปธรรมที่มีสภาพเหมือนกัน นามธรรมคือเจตสิกที่เกิดร่วมกับโลกมูลจิต ก็มีนัยเดียวกันหรือในบรรดาอุตฺตชรูป รูปที่เกิดร่วมกับความเย็นที่เกิดขึ้นต่อเนื่อง ชื่อว่ารูปธรรมที่มีสภาพเหมือนกัน แม้อาหารชรูปก็เช่นเดียวกัน]

คำว่า ขณวเสน (โดยเนื่องด้วยขณะ) คือ โดยเนื่องด้วยขณะที่เรียกว่าปริมาณอายุของรูปธรรมและนามธรรม

ในข้อนี้ การพิจารณาโดยเนื่องด้วยขณะเป็นวิสัยของพระสัพพัญญูเท่านั้น มิใช่วิสัยของสาวก เพราะสาวกย่อมไม่รู้เท่าทันความเกิดขึ้นหรือดับไปในขณะเล็กน้อยเช่นนี้ การพิจารณาโดยเนื่องด้วยระยะเวลาและการสืบต่อจึงเป็นข้อที่พระอนุรุธาจารย์ประสงค์ในที่นี้

คำว่า ลกฺขณตฺตยํ สมฺมสนฺตสฺส (พิจารณาไตรลักษณ์) มีความหมายว่า เมื่อบุคคลยกไตรลักษณ์ขึ้นในสังขารธรรมอันเกิดในภุมิ ๓ แล้วพิจารณาธรรมเหล่านั้นอยู่เสมอหมายความว่า เมื่อทำให้ธรรมดังกล่าวปรากฏชัดว่ามีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

โดยทั่วไปการรู้เห็นลักษณะของความไม่เที่ยงเป็นประธานในญาณนี้ เมื่อบุคคลรู้เห็นความไม่เที่ยงแล้ว ลักษณะอื่นก็จะปรากฏตามลำดับ แต่เมื่อไม่รู้เห็นลักษณะของความไม่เที่ยง ลักษณะอื่นก็ไม่ปรากฏ ดังนั้น พระอนุรุธาจารย์จึงประสงค์ความปรากฏชัดแห่ง

อนิจจลักษณะก่อน[โดยกล่าวว่า เมื่อหยั่งเห็นความเกิดดับด้วยอุทฺทปฺพญาณ]

[คำอธิบายข้างต้นคล้ายตามพระพุทฺธวจนะในอังคุตตรนิกาย สัมโพธิสูตร ว่า
อนิจจสณฺณิโน ภิกฺขเว อนตฺตสณฺญา สณฺหาติ. อนตฺตสณฺณิ อสฺมิมาณสมุคฺชาภูํ ปาปฺณาติ
ทิกฺกุเจว ธมฺเม นิพฺพานํ.^{๒๖}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความสำคัญว่าไม่ใช่ตัวตนย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้สำคัญว่า ไม่เที่ยง ผู้สำคัญว่าไม่ใช่ตัวตนย่อมถึงความเพิกถอนอัสมิมานะ และบรรลุนิพพานในปัจจุบันภพ”

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

อนิจฺจลกฺขณ ทิกฺกุเจ อนตฺตลกฺขณํ ทิกฺกุจเมว โหติ. เตสุ หิ ตีสุ ลกฺขณेषु เอกสฺมี ทิกฺกุเจ
อิตรทวํ ทิกฺกุจเมว โหติ.^{๒๗}

“เมื่อรู้เห็นอนิจจลักษณะ ก็เป็นอันรู้เห็นอนัตตลักษณะ โดยแท้จริงแล้ว เมื่อรู้เห็นลักษณะหนึ่งในลักษณะ ๓ เหล่านั้น ก็เป็นอันรู้เห็นลักษณะอื่นได้”

เมื่อนักปฏิบัติรู้เห็นความไม่เที่ยงของรูปนามโดยรับรู้ว่ามีสภาพเกิดดับอย่างรวดเร็วแล้ว ต่อมาก็จะรู้สึกไม่สบายใจ แต่บอกไม่ถูกว่าไม่สบายใจเกี่ยวกับเรื่องอะไร หรือรู้สึกว่าเป็นทุกข์มากโดยไม่รับรู้บัญญัติว่าอะไรเป็นทุกข์ ความรู้สึกเช่นนี้คือทุกขลักษณะของรูปนาม บางขณะจะรู้สึกว่างสภาพธรรมที่กำหนดอยู่เหมือนกับเป็นเครื่องจักรหรือเป็นอะไรบางอย่างที่ไม่ใช่ตัวเรา หรือว่างกายบางส่วนหรือทั้งหมดหายไป ความรู้สึกเช่นนี้คืออนัตตลักษณะที่ปรากฏในขณะปฏิบัติธรรม]

คำว่า เตเสว คือ ในสังขารที่เกิดในภุมิ ๓ นั้นนั่นเอง

คำว่า ปจฺยวเสน (โดยเนื่องด้วยปัจจัย) มีความหมายว่า ลำดับแรก ในรูปขันธ์ [เมื่อหยั่งเห็นความเกิดดับด้วยอุทฺทปฺพญาณ]โดยเนื่องด้วยปัจจัยคืออวิชชา ตัณหา อุปาทานกรรม และอาหาร

ส่วนในเวทนา สัญญา และสังขาร พึงกล่าวผัสสะแทนอาหาร ในวิญญานก็พึงกล่าวรูปนามแทน

ในข้อนี้ มีนัยดังต่อไปนี้ คือ เมื่ออวิชชา ตัณหา อุปาทาน และกรรม ในอดีตภพถัดมา เกิดขึ้นอีกเพราะเป็นกิเลสที่ยังละไม่ได้ กระแสรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญานย่อมเกิดขึ้นตั้งแต่ปฏิสนธิขันธ์ในภพนี้ ย่อมเจริญเพิ่มพูนด้วยอำนาจของหมู่รูปนาม

ทุกๆ ขณะจนถึงมรณกาล แต่เมื่อวิชชาเป็นต้นดับไปเพราะถูกกำจัดเสียได้ในภพนั้น กระแส
รูปนามย่อมดับไป และถึงความดับไม่เกิดอีกในภพต่อไป

เมื่อน้ำมีอยู่ ฝูงปลาย่อมมีได้ แต่เมื่อน้ำไม่มี ฝูงปลาก็มีไม่ได้ ฉนฺได เมื่อรูปนาม
ที่เกิดแต่กรรมมีอยู่ รูปนามอื่นย่อมมีได้ แต่เมื่อรูปนามที่เกิดแต่กรรมไม่มี รูปนามอื่นย่อม
มีไม่ได้ ฉนฺนํ ด้วยเหตุนี้ รูปอื่นทั้งหมดจึงนับเข้าในรูปที่เกิดแต่กรรมและถือเอานัยแห่งความ
เกิดดับด้วยแรงกรรม ความเป็นไปของความเกิดดับแห่งขันธ์ ๕ ย่อมมีโดยเนื่องด้วยปัจจัย
คืออวิชชา ตัณหา อุปาทาน และกรรม อย่างนี้

กระแสรูปที่เกิดครั้งหลังๆ ต่อมาในภพนี้ด้วยแรงกรรม ได้รับการอุปถัมภ์จาก
กฬิการาหารทุกๆ ขณะตั้งแต่ปฏิสนธิกาล ย่อมเกิดขึ้นติดตามกระแสรูปตามที่เป็นไป แต่
เมื่อไม่ได้รับการอุปถัมภ์ย่อมดับไป ถึงความดับในภพหนึ่งคือการไม่เกิดอีกในกระแสรูปนั้น
หรือกระแสรูปตามที่เป็นไปย่อมเสียหายอันตรธานไป ส่วนเวทนา สัญญา และสังขาร ที่เกิด
ในทวาร ๖ ซึ่งเป็นกุศล อกุศล วิบาก หรือกิริยา ย่อมเกิดขึ้นเมื่อกระทบกับอารมณ์ในขณะที่
อารมณ์ภายนอกมาปรากฏ และกระแสนามธรรมภายหลังๆ ย่อมปรากฏ แต่เมื่อเวทนา
เป็นต้นไม่ได้กระทบอารมณ์ ย่อมดับไป ไม่สืบต่อกระแส ส่วนวิญญาณย่อมเป็นไปในเมื่อ
นามธรรมที่เกิดร่วมกันและวัตถุรูปเป็นไปอยู่ เมื่อนามธรรมที่เกิดร่วมกันและวัตถุรูปดับ ก็
ย่อมดับไป

คำว่า ขณฺเวสํ (โดยเนื่องด้วยขณะ) มีความหมายว่า โดยเนื่องด้วยขณะที่
ดำเนินไปของรูปนามอย่างเดียวไม่เนื่องด้วยเหตุปัจจัยดังที่กล่าวมาแล้ว

คำว่า “ขณะ” ในที่นี้ หมายถึงกระแสรูปนามที่ได้กล่าวไว้แล้วในสัมมสนญาณ
เพราะญาณของสาวกย่อมไม่รู้เท่าทันความเกิดขึ้นหรือความดับไปของรูปนามโดยเนื่องด้วย
ขณะ เปรียบดังความมืดสนิทย่อมปรากฏในยามราตรีภายในถ้ำ แต่เมื่อบุคคลจุดประทีปขึ้น
แสงประทีปย่อมเกิดขึ้นแผ่ไปสู่ภายในถ้ำทั้งหมดทันที ความมืดสนิทย่อมอันตรธานไป ความ
ปรากฏแห่งแสงสว่างและความสิ้นไปแห่งความมืดสนิทย่อมมี แต่เมื่อประทีปถูกดับไปอีก
ความปรากฏแห่งความมืดสนิทและความสิ้นไปแห่งแสงสว่างย่อมมี ฉนฺได บุคคลย่อม

หยั่งเห็นความเกิดดับได้ชัดเจนว่าเป็นความเกิดดับของกระแสรูปนามหลายระยะที่มีในฝ่ายเกิดขึ้นและดับไปด้วยอำนาจของอตุตต่างกัน อาหารต่างกัน จิตต่างกัน อิริยาบถต่างกัน หรือความเพียร[มีการเหยียดและคู้เป็นต้น]ต่างกัน ในร่างกายนี้ ฉะนั้น

อธิบายวิปัสสนูปกิเลส ๑๐

เมื่ออุทฺทพพญาณของบุคคลผู้หยั่งเห็นอยู่อย่างนี้ ซึ่งถึงความเป็นผู้ปรารถนาวิปัสสนาแล้ว ได้ดำเนินไปอย่างแก่กล้า ธรรมที่เป็นอุปสรรคคือวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ อย่างย่อมเกิดขึ้น พระอนุรุธอาจารย์กล่าวคาถาแรกที่ขึ้นต้นว่า โอภาโส (แสงสว่าง ปิติ ปัสสัทธิ อธิโมกข์ ปัคคหะ สุข ญาณ อุปฏฺฐาน อุเบกขา และความชอบใจ) ชื่อว่า **มัคคามัคคญาณ-ทัสสนวิสุตฺติ**) เพื่อแสดงธรรมที่เป็นอุปสรรคเหล่านั้น

ในคาถานั้น คำว่า โอภาโส (แสงสว่าง) คือ แสงสว่างจากสรีระที่เกิดจากวิปัสสนาจิต

[อนาถปิณฑิกเศรษฐีได้ยินว่าพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นในโลกแล้วเจริญสติระลึกถึงพระพุทธคุณด้วยอำนาจของสมาธิทำให้เกิดแสงสว่างแผ่ออกจากร่างกายของท่าน แสงสว่างเช่นนี้เกิดจากสมาธิ แต่ในที่นี้กล่าวถึงแสงสว่างที่เกิดจากวิปัสสนาญาณที่ ๔]

คำว่า ปิติ คือ ปิติ ๕ อย่างที่ประกอบกับวิปัสสนาจิต

คำว่า ปสฺสทฺธิ (ความสงบ) คือ ความสงบทั้งสองอย่าง [ความสงบกายและความสงบใจ]

คำว่า อธิโมกฺโข คือ สัทธาธิโมกข์ (ความเชื่อด้วยศรัทธา)

คำว่า ปคฺคโห แปลว่า ความเพียร

คำว่า สุขํ (สุข) คือ ความโสมนัส

คำว่า ญาณํ (ญาณ) คือ วิปัสสนาญาณ

คำว่า อุปฏฺฐานํ แปลว่า สติ

คำว่า อุpeksha (ความวางเฉย) คือ ตัตตรมัชฌัตตูปেকขา (ความวางเฉย คือ ตัตตรมัชฌัตตตา) และอาวัชชนูปেকขา (ความวางเฉยคืออาวัชชนะ)

คำว่า นิกนฺติ (ความพอใจ) คือ ความพอใจที่ละเอียดยอันกระทำความผูกพันใน วิปัสสนาและแสงสว่างเป็นต้น

ความชอบใจนี้เป็นวิปัสสนูปกิเลสโดยแท้ ส่วนแสงสว่างเป็นต้นเรียกว่าอุปสรรคของวิปัสสนา เพราะเป็นที่ตั้งของความชอบใจ เมื่อวิปัสสนูปกิเลสเกิดขึ้นอยู่ ความสำคัญในสิ่งที่มีไช้มรรคว่าเป็นมรรคและในสิ่งที่มีไช้ผลว่าเป็นผล อันก่อปรด้วยความพอใจว่า “แสงสว่างเช่นนี้ไม่เคยบังเกิดขึ้นแก่เราในกาลก่อนจากนี้หนอ ปีติเช่นนี้...อุเบกขาเช่นนี้ไม่เคยบังเกิดขึ้นแก่เราในกาลก่อนจากนี้หนอ เราบรรลุมรรคผลแล้วเป็นแน่” ลำดับนั้น นักปฏิบัติผู้โง่เขลาบางคนย่อมสละกรรมฐาน เพียวพุ้งชานอยู่โดยสำคัญผิดคิดว่าตนบรรลุธรรมแล้ว ส่วนผู้ฉลาดย่อมได้สติในกาลนั้นแล้วดำริว่าอาการที่จิตพอใจว่า แสงสว่างเป็นต้นเป็นของเรา สิ่งนี้เป็นเรา สิ่งนี้เป็นอัตตาของเรา ย่อมปรากฏในบัดนี้ แม้โลกุตตรธรรมก็หาใช่ที่ตั้งของความพอใจเช่นนี้ เมื่อวิปัสสนูปกิเลสเจริญอยู่ จักทำให้เราให้เคลื่อนจากหนทางแห่งความพ้นทุกข์แล้วผูกไว้ในทางแห่งวิภวภูมิจึงเอาเถอะ เราจักยกพระไตรลักษณ์ขึ้นในวิปัสสนูปกิเลสเหล่านั้น กิจจัดความชอบใจแล้วให้สำเร็จทางแห่งวิปัสสนาตามที่ตั้งใจไป” ย่อมกำหนดรู้แสงสว่างเป็นต้นก่อน หมายความว่า ย่อมกำหนดรู้ตามนัยว่า แสงสว่างของเรานี้ ไม่เที่ยง เพราะมีสภาพลึ่นไป เป็นทุกข์เพราะมีสภาพน่ากลัว และเป็นอนัตตาเพราะมีสภาพปราศจากแก่นสาร เป็นต้น

โดยประการดังนี้ **มัตถคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ** คือ ญาณกำหนดรู้ลักษณะของทางและสิ่งที่มีไช้ทาง อันเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้กำหนดรู้ธรรมที่เป็นอุปสรรคอันเป็นเครื่องเศร้าหมองของวิปัสสนามีแสงสว่างเป็นต้น แล้วทำให้ความชอบใจในธรรมเหล่านั้นหมดสิ้นไปด้วยการกำหนดรู้ธรรมดังกล่าว เพราะเป็นญาณหมดจดจากมลทินคือความสำคัญแสงสว่างเป็นต้นที่มีไช้ทางว่าเป็นทาง และหมดจดจากมลทินคือความชอบใจดังที่กล่าวมาแล้ว เมื่อความชอบใจในแสงสว่างเป็นต้นถูกข่มไว้ได้ ญาณนั้นจึงชื่อว่าวิสุทธิดีจากอุปสรรคมีแสงสว่างเป็นต้น

(๒๕๒) ในคัมภีร์วิภาวณีไม่กล่าวถึงการกำหนดอุปสรรคมีแสงสว่างเป็นต้นด้วยความไม่เที่ยงเป็นต้น แต่กล่าวว่า เป็นมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิได้ด้วยการรู้ว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง มตินั้นไม่เสมอกับคัมภีร์อรรถกถา

[ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวถึงการชมความชอบใจไว้โดยเฉพาะ มติดังกล่าวจึงไม่เสมอกับคัมภีร์อรรถกถา]

๕๔. คำว่า ตถา ปริปนฺณวิมุตตสฺส (เมื่อบุคคลนั้นกำหนดรู้เช่นนั้นแล้วพ้นจากอุปสรรค) มีความหมายว่า เมื่อบุคคลนั้นกำหนดรู้เช่นนั้นแล้ว พ้นจากอุปสรรค คือ วิปัสสนูปกิเลส

คำว่า ยาวานุโลมา แปลว่า จนถึงอนุโลมญาณ
พึงสัมพันธ์[บทที่เพิ่มเข้ามา]ว่า ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์

๕๕. คำว่า วิปัสสนาปริปากมาคฺคม (อาศัยความสูงงามของวิปัสสนาญาณ) มีความหมายว่า อาศัยความสูงงามของวิปัสสนาญาณ เพราะบรรลุความวางเฉยในสังขารแล้ว เข้าถึงความเป็นเฉพาะหน้าต่อวิโมกข์ ๓ และถึงความเป็นปัจจัยเพื่อให้เกิดพระอรหันต์บุคคล ๗ จำพวก

พึงสัมพันธ์[บทที่เพิ่มเข้ามา]ว่า ในขณะที่ควรกล่าวว่า บัดนี้ อับปนาสมาธิจักเกิดขึ้นแล้ว

คำว่า “อับปนาสมาธิ” คือ อับปนาสมาธิที่เป็นโสตาปัตติมรรค

คำว่า เทว ตีณิ วิปัสสนาจิตฺตานิ (วิปัสสนาจิต ๒-๓ ดวง) คือ วิปัสสนาจิต ๒ ดวงย่อมเกิดแก่ผู้มีปัญญาแก่กล้า ส่วนวิปัสสนาจิต ๓ ดวงย่อมเกิดแก่ผู้มีปัญญาไม่แก่กล้า

คำว่า ยํ กิณฺณํ (ลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง) คือ ลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งที่นับเนื่องในลักษณะ ๓

๕๖. คำว่า ยา ลีชาปตฺตา, สานุโลมา สงฺขารูปฺปะชา (สังขารูปเพกชาญาณอันถึงที่สุดแล้ว พร้อมทั้งอนุโลมญาณ เรียกว่า ภูฏฐานคามินีวิปัสสนา) พึงประกอบบทว่า

สังขารูปกษณญาณอันถึงที่สุดแล้วที่ก่อปรด้วยอนุโลมญาณ เรียกว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนา

ความหมายก็คือ ญาณทั้งสองนี้อันได้แก่สังขารูปกษณญาณและอนุโลมญาณ เรียกว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนา

คำนี้หมายถึงวิปัสสนาที่ถึงความสุขงอมแล้ว

วุฏฐานะ คือ มรรค เพราะมรรคย่อมออกจากสังขารนิमितอันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาหรือออกจากความเป็นที่ตั้งของสังโยชน์เอง

อีกนัยหนึ่ง มรรคย่อมทำบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยมรรคให้ออกจากความเป็นปุถุชนและความเป็นไปในวิภวูถะด้วยอำนาจของการละสมุทัย จึงเรียกว่า **วุฏฐานะ**

[คำว่า วุฏฐาน มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาพออกจากสังขารนิमित = สงฺขารนิมิตฺโต วุฏฺฐาตีติ วุฏฺฐานํ (วิ บทหน้า + อุ บทหน้า + จา ธาตุ + ยุ ปัจจัย)

- สภาพออกจากความเป็นที่ตั้งของสังโยชน์ = สโยชนวตฺถุภาวโต วุฏฺฐาตีติ วุฏฺฐานํ (วิ บทหน้า + อุ บทหน้า + จา ธาตุ + ยุ ปัจจัย)

- สภาพทำบุคคลให้ออกจากความเป็นปุถุชนและความเป็นไปในวิภวูถะ = ปุคฺคัลปุถุชฺชนภาวโต วุฏฺฐวตฺตโต จ วุฏฺฐาเปตีติ วุฏฺฐานํ (วิ บทหน้า + อุ บทหน้า + จา ธาตุ + เณ การิต-ปัจจัย + ยุ ปัจจัย)]

วุฏฐานคามินี คือ วิปัสสนาเป็นเครื่องบรรลุมรรค

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่าญาณทั้งสองชื่อว่า วุฏฐานคามินี

๕๗. คำว่า ตโต ปรํ (ถัดจากนั้น) คือ ถัดจากความเป็นไปของวิปัสสนาจิต

๒-๓ ดวง

คำว่า นิพพานํ อลฺมฺปิเตว (หน่องเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์) มีความหมายว่า โคตรภูจิตตั้งอยู่ในฐานะของอาวชชนกิกแห่งมรรค รับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์โดยความเป็นจิตนำหน้ามรรคจิต จึงไม่ได้ชื่อว่า วิปัสสนาญาณ

คำว่า ปุณฺณชฺชนโคตฺตมภิกฺขวนฺตํ (ข้ามพ้นความเป็นปุณฺณชฺชน) นี้ แสดงข้อความว่า โคตรภู คือ จิตข้ามพ้นโคตร[ของปุณฺณชฺชน]

คำว่า “โคตร” หมายถึง ปุณฺณชฺชนชาติคือความไม่เป็นพระอริยะ เพราะมีกิเลสอันหยาบหนา

คำว่า อริยโคตฺตมภิกฺขุโณทฺตญฺจ (และเข้าถึงความเป็นพระอริยบุคคล) นี้ แสดงข้อความว่า โคตรภู คือ จิตเข้าถึงโคตร[ของพระอริยบุคคล]

คำว่า “โคตร” หมายถึง อริยชาติคือความเป็นผู้หมดจดจากกิเลสนั้นๆ

[คำว่า โคตรภู มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- จิตข้ามพ้นโคตรของปุณฺณชฺชน = โคตฺตํ ภวติ อภิกฺขวตีติ โคตรภู (ภฺ ฐาตุมีอรรถว่า ข้ามพ้น)
- จิตเข้าถึงโคตรของพระอริยบุคคล = โคตฺตํ ภวติ ปาปฺพณํตีติ โคตรภู (ภฺ ฐาตุมี

อรรถว่า เข้าถึง)]

๕๘. พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า มรรคยอมก้าวเข้าสู่อุปปนาวิถี

คำว่า ทุกฺขสจฺจํ ปรีชานนฺโต (กำหนดรู้ทุกข์สัจ) มีความหมายว่า กำหนดรู้วาทธรรมในภูมิ ๓ เป็นทุกข์ การกำหนดรู้ในที่นี้ คือการละความหลงที่ปิดบังความเป็นทุกข์ของธรรมดังกล่าว

คำว่า สมุทฺยสจฺจํ ปชฺชนนฺโต (ละสมุทฺยสัจ) มีความหมายว่า ละสมุทฺยสัจคือตัณหาที่เป็นไปโดยความเป็นอนุสัยในกระแสจิตของตนได้บางส่วนหรือทั้งหมด โดยกระทำไม่ให้เวียนกลับมาอีก

[โสดาปัตติมรรคยังละตัณหาไม่ได้ พระโสดาบันจึงยังครองเรือนอยู่เหมือนกับคนทั่วไป สกทาคามีมรรคละตัณหาหยาบได้ พระสกทาคามีจึงไม่เสพเมถุน อนาคามีมรรคละกามตัณหาได้ พระอนาคามีผู้เป็นคฤหัสถ์จึงนุ่งห่มผ้าขาวเสมอ ส่วนอรหัตตมรรคละรูปตัณหาและอรูปตัณหาได้]

คำว่า นิโรธสัจจ์ สัจฉิกโรโธ (กระทำนิโรธสัจจ์ให้แจ้ง) มีความหมายว่า กระทำพระนิพพานที่เรียกว่านิโรธสัจจ์ให้แจ้งตจผู้มีจักขุเห็นดวงจันทร์อันแจ่มกระจ่างอยู่กลางนภา เพราะกิเลสวัฏฏบางส่วนหรือทั้งหมดถึงความไม่เกิดอีกในกระแสจิตของตน หรือเพราะวิปากวัฏฏอันจักบังเกิดขึ้นต่อไปถึงความไม่เกิดอีกในกระแสจิตของตน

คำว่า มคฺคสัจจ์ ภาวนาวเสน (อำนาจของการเจริญมรรคสัจจ์) มีความหมายว่า ด้วยอำนาจของภาวนาคือการเจริญมรรคสัจจ์มีองค์ ๘ ที่ไม่เคยเกิดในสงสารอันไม่ปรากฏเบื้องต้น ในกาลก่อนแต่

๕๙. ท่านกล่าวคำที่ขึ้นต้นว่า ตโต ปร (ต่อแต่นั้นไป ผลจิต ๒-๓ ดวงเป็นไปแล้ว ย่อมดับ) เพื่อแสดงว่า ผลจิต ๒-๓ ดวงย่อมเป็นไปถัดจากมรรคจิต กระทำหน้าที่คือการกำหนดรู้ทุกข์สัจเป็นต้นโดยดำเนินไปคล้อยตามมรรค เพราะมรรคเจตนามีผลอันไม่มีระหว่างประคตบุคคลราตน้าในที่ซึ่งมีไฟดับแล้วกระทำให้ดับอีกในขณะนั้น ถัดจากนั้นย่อมตกภวังค์

เมื่อบุคคลเห็นรูปอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยประสาทจักขุหรือทิพยจักขุ จักขุเหล่านั้น กระทำรูปให้ประจักษ์แล้วกระทำให้ปรากฏชัดแก่บุคคลนั้นต่อมาแล้วจึงดับ แต่ในขณะที่เกิดจักขุเหล่านั้น รูปดังกล่าวยังไม่ปรากฏชัดแก่บุคคลนั้นว่าเราเห็นรูปนี้ ต่อมาภายหลังเมื่อวาระของปัจจเวกขณวิธีดำเนินไปอยู่ รูปและอาการ[คือวิถีจิตทางใจ]ต่าง ๆ ที่ติดตามรูปนั้นย่อมปรากฏแก่เขา ฉันทใด แม้ในข้อนี้ เมื่อวาระของปัจจเวกขณวิธีดำเนินไปอยู่ นิพพานและมรรคผลเป็นต้นที่ติดตามนิพพานย่อมปรากฏ ฉันทนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปุณ ภวํคํ ๒เปฯ ปวตฺตุนฺติ (แล้วปัจจเวกขณญาณตัดกระแสภวังค์อีกครั้งหนึ่ง แล้วจึงดำเนินไป)

อธิบายปัจจเวกขณญาณ

๖๐. บัดนี้ ท่านกล่าวคาถาที่ขึ้นต้นว่า มคฺคํ ผลญจ นิพฺพานํ (บัณฑิตย่อมพิจารณา มรรค ผล และนิพพาน) เพื่อแสดงอารมณ์ของปัจจเวกขณญาณ

ในคาถานั้น คำว่า ปณฺหิตโต (บัณฑิต) คือ บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยอริยปัญญาดำรงอยู่ในผล

คำว่า หีเน แปลว่า ที่ตนละได้แล้ว

คำว่า เสเส (ที่ยังเหลืออยู่) คือ ที่ยังละไม่ได้ ซึ่งควรกำจัดด้วยมรรคชั้นสูง

ฝ่ายการพิจารณากิเลสที่ตนละได้แล้วและที่ยังเหลืออยู่ทั้งสองอย่าง ย่อมไม่ปรากฏแก่บุคคลผู้เป็นชีวิตสมสึสีและผู้ไม่ฉลาดในการจำแนกกิเลสบางคน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปจฺจเวกฺขติ วา น วา (และบางคนก็พิจารณากิเลสที่ตนละได้แล้ว และที่ยังเหลืออยู่ก็มีบ้าง)

[ชีวิตสมสึสี คือ บุคคลผู้บรรลุปะระอรหันต์แล้วปรินิพพานในขณะนั้น ตัวอย่างเช่น ผู้ที่บรรลุปะระอรหันต์แล้วถูกตัดศีรษะทันที ท่านไม่มีการพิจารณากิเลสที่ตนละได้แล้ว]

ในเรื่องนี้ ลำดับแรก ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๒๘} ได้กล่าวการพิจารณามรรคไว้ก่อน การพิจารณาทั้งหมด ต่อแต่นั้น จึงกล่าวการพิจารณาผล พิจารณากิเลสที่ตนละได้แล้ว และพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่ แล้วกล่าวการพิจารณานิพพานไว้ในที่สุด ส่วนในอรรถกถา ปฏิสัมภิตามรรคประสงค์การพิจารณากิเลสไว้ก่อนการพิจารณาทั้งหมด ดังสาธกในคัมภีร์ นั้นว่า

ปจฺจเวกฺขณฺสุ ปจฺมํ กิเลสฺปจฺจเวกฺขณํ โหติ. ตโต มคฺคผลนิพฺพานปจฺจเวกฺขณานิ.^{๒๙}

“ในบรรดาการพิจารณาทั้งหลาย การพิจารณากิเลสย่อมมีก่อน ถัดจากนั้นจึงมีการพิจารณามรรค ผล และนิพพาน”

ข้อความนั้นกล่าวไว้เพราะในพระบาลีกล่าวถึงวิมุตติญาณโดยเฉพาะก่อนในลำดับแรกของการแสดงปัจจเวกขณญาณอย่างนี้ว่า

จินฺนมนุสฺสสเน ปญฺญา วิมุตฺติญาณ.^{๓๐}

“ปัญญาที่เป็นไปในการรู้เห็นกิเลสทั้งหลายที่ถูกกำจัดแล้ว ชื่อว่า วิมุตติญาณ”

ในพากย์นั้น คำว่า “กิเลสทั้งหลายที่ถูกกำจัดแล้ว” หมายความว่า กิเลสทั้งหลายที่ถูกกำจัดแล้วด้วยมรรคนั้นๆ

เมื่อกล่าวลำดับตามพระบาลี ฟังกล่าวว่าการศึกษาภิเลสที่ถูกละแล้วย่อมมีเป็นลำดับแรก ต่อมาจึงพิจารณาองค์ของมรรคและองค์ของโพชฌงค์เป็นต้นเป็นอย่างๆ ถัดจากนั้นพิจารณานิพพานอันเป็นอารมณ์แห่งองค์ของมรรคและองค์ของโพชฌงค์ต่อแต่นั้น พิจารณาผลธรรม ต่อมาพิจารณานิพพานอันเป็นอารมณ์ของผลธรรม เพราะในพระบาลี ปัจจุบันเวทณญาณนิตะได้กล่าวถึงนิพพานไว้ ๒ ครั้งในวาระของมรรคและวาระของผล

โดยประการดังนี้ การพิจารณานิพพานจึงเป็นไปในกาลใดกาลหนึ่งอันเป็นเบื้องต้นท่ามกลาง ระหว่าง หรือที่สุด ของการพิจารณาธรรมอื่น แม้การศึกษาภิเลสก็เป็นไปในเบื้องต้นหรือภายหลังจากการพิจารณามรรคและผลเช่นกัน หากเป็นตามนี้ คาถาที่ขึ้นต้นว่า “บัณฑิตย่อมพิจารณา มรรค ผล และนิพพาน” ย่อมสอดคล้องกับพระบาลี ดังในอรรถกถาที่อธิบายศัพท์ว่า อธิมาน (ความสำคัญว่าบรรลุธรรมแล้ว) [พระอรรถกถาจารย์]กล่าวว่า

โส हि मकुफलनिपुणानपि न किं लेशावशिष्यजिเลสपञ्चवेखणेन सम्यक्समनसो
อริยคุณปฏิवेธ นิกงฺโข.^{๓๑}

“พระอริยบุคคลนั้นเป็นผู้เกิดความโสมนัสด้วยการพิจารณามรรค ผล นิพพาน ภิเลสที่ตนละได้แล้ว และภิเลสที่ยังเหลืออยู่ ปราศจากความสงสัยในการรู้ตลอดอริยคุณ”

พระโสดาบันมีปัจจเวกขณญาณ ๕ วิถี เช่นเดียวกันนี้ พระสกทาคามีก็อุปด้วยปัจจเวกขณญาณ ๕ วิถี พระอนาคามีก็อุปด้วยปัจจเวกขณญาณ ๕ วิถี ส่วนพระอรหันต์ไม่มีภิเลสที่เหลืออยู่ จึงมีปัจจเวกขณญาณ ๔ วิถี ดังนั้น ปัจจเวกขณญาณจึงมีทั้งหมด ๑๙ วิถี

ข้อความข้างต้นนี้หมายถึงปัจจเวกขณวิถีที่ปรากฏครบถ้วน แต่ปัจจเวกขณวิถีที่ไม่บริบูรณ์ก็มีได้ เพราะในอรรถกถาของจูฬทุกขัณฐสูตรกล่าวว่า

สา ปน न सपुण्ड्रं परिपुण्या होति. ऐगो हि पहीनकिं लेशमेव पञ्चवेखति. ऐगो
अवशिष्यजिเลสमेव. ऐगो मकुमेव. ऐगो फलमेव. ऐगो निपुणमेव. इमासु पन पणजसु
पञ्चवेखणासु ऐगं वा त्वे वा नो लभन्ति न वृण्वति.^{๓๒}

“ปัจจเวกขณวิถีไม่บริบูรณ์แก่ทุกคน กล่าวคือ บางคนยอมพิจารณาภิเลสที่ตนละได้แล้วเท่านั้น บางคนพิจารณาภิเลสที่ยังเหลืออยู่ บางคนพิจารณามรรค บางคน

พิจารณาผล บางคนพิจารณานิพพาน แต่วิธีหนึ่งหรือสองวิธีในปัจจุเวกชนวิธีเหล่านี้ย่อมสมควรมิได้”

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า มรรค ๔ อย่างที่บุคคลพึงเจริญตามลำดับของวิสุทธิ ๖ อย่างนี้ เรียกว่า **ญาณทัสสนวิสุทธิ**

คำว่า “มรรค” ในที่นี้หมายถึงเอามรรคญาณ ๔ และผลญาณ ๔ โดยเนื่องด้วยความ เป็นไปที่คล้ายตามมรรคญาณ

[คำว่า **มรรค** ในที่นี้ชื่อว่า อุปลักขณนัย คือ การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทน สิ่งอื่นๆ ทั้งหมด จึงหมายถึงมรรคญาณและผลญาณทั้งสองอย่าง]

คำว่า **เอตถ** คือ ในวิปัสสนากรรมฐาน

การจำแนกวิโมกข์

๖๑. คำว่า **ตตถ** คือ ในบรรดาวิปัสสนา มรรค และผลเหล่านั้น

อภินิเวสะ คือ ความยึดมั่น หมายความว่าความเป็นไปยึดถือขั้นภายในเหมือน ความเป็นไปของเชิงเขาสิเนรุที่ยังลงบนแผ่นศิลาด้านล่าง

อตตอภินิเวสะ คือ ความยึดมั่นว่าอตตอ [อนัตตานุปัสสนาที่ละ]อตตอภินิเวสะนั้น

คำว่า **มฺหจฺจนฺตี** (ละอยู่) มีความหมายว่า ความยึดมั่นนั้นย่อมดำเนินไป เพราะไม่ รู้เห็นว่าธรรมภายในดำเนินไปเนื่องด้วยเหตุปัจจัยอย่างเดียวและไม่รู้เห็นความดับในทุกขณะ อนัตตานุปัสสนาจึงเปลื้องความยึดมั่นด้วยอำนาจของการหยั่งเห็นเสมอโดยนัยว่า รูปเป็น อนัตตา เวทนาเป็นอนัตตา เป็นต้น โดยกระทำให้รู้เห็นลักษณะทั้งสองนั้น[คือความเนื่องด้วย ปัจจัยและความดับในทุกขณะ]อย่างชัดเจน

คำว่า **วิโมกฺขมุขํ โหติ** (เป็นหนทางสู่วิโมกข์) คือ เพราะเป็นเหตุเข้าไปสู่มรรคผล ที่เรียกว่า **สุญญตวิโมกข์**

๖๒. ในคำว่า วิปลาสนิमितต์ (วิปลาสนิमित) วิปลาส คือ การเข้าถึงหรือความเป็นไปด้วยอำนาจของความแปรปรวน หมายความว่า เข้าถึงหรือเป็นไปในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง

วิปลาสนิमित คือ ความวิปลาสนั้นนั่นเองที่เป็นเหตุ เพราะเป็นเหตุใกล้ของการเกิดกิเลส

คำว่า มุญจนตี (ละอยู่) มีความหมายว่า นิमितนั้นย่อมมีเพราะไม่รู้เห็นความดับในทุกขณะของธรรมภายใน อนิจจานุปัสสนาจึงเปลี่ยนนิमितด้วยอำนาจของการหยั่งเห็นเสมอโดยนัยว่า รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง เป็นต้น โดยกระทำให้รู้เห็นความดับในทุกขณะอย่างชัดเจน

๖๓. ในคำว่า ตณฺหาปณฺธิ (ตณฺหาอันเป็นความต้องการ) ตณฺหาปณฺธิ คือ ตณฺหาอันเป็นความต้องการ ทั้งนี้เพราะตั้งใจไว้มั่นในอารมณ์ด้วยอำนาจของความผูกพัน [อันละ]ตณฺหาอันเป็นความต้องการนั้น

คำว่า มุญจนตี (อันละอยู่) มีความหมายว่า ความต้องการย่อมมีได้เพราะไม่รู้เห็นว่าธรรมภายในเป็นกองโทษอันใหญ่หลวง ทุกขานุปัสสนาจึงเปลี่ยนความต้องการด้วยอำนาจของการหยั่งเห็นเสมอโดยนัยว่า รูปเป็นทุกข์ เวทนาเป็นทุกข์ เป็นต้น โดยกระทำให้รู้เห็นว่าธรรมภายในเป็นกองโทษอันใหญ่หลวงอย่างชัดเจน

๖๔. คำว่า ตสฺมา (เพราะเหตุนั้น) มีความหมายว่า เพราะเหตุที่อนุปัสสนาทั้งสามอันเป็นหนทางของวิโมกข์เหล่านั้นมีชื่อพิเศษเช่นนี้

ความสำเร็จแห่งประโยชน์ด้วยการรู้เห็นความว่างเปล่าในสังขาร เป็นอานุภาพของญาณที่ตรงกันข้ามกับความยึดถือด้วยทิวฏฐิคือความยึดมั่นว่าเป็นตัวตน เมื่อบุคคลหยั่งเห็นเช่นนั้นแล้วหลุดพ้นอยู่ วิปัสสนาและมรรคย่อมได้รับชื่อตามหน้าที่ของญาณที่เกิดขึ้นร่วมกัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ยถิ วุฏฺฐาน ๗เปฯ สฺสณฺณโต วิโมกฺโข นาม โหติ มคฺโค (ถ้าภูฐานคามินีวิปัสสนาพิจารณาโดยความเป็นอนัตตา ก็จะเป็นมรรคที่เรียกว่า สฺสณฺณตวิโมกข์)

๖๕. ความสำเร็จแห่งประโยชน์ด้วยการรู้เห็นความไม่เที่ยง เป็นอานุภาพของ

ศรัทธาที่ตรงกันข้ามกับความยึดถือด้วยมานะคือความยึดมั่นอารมณ์ เมื่อบุคคลหยั่งเห็นเช่นนั้นแล้วหลุดพ้นอยู่ วิปัสสนาและมรรคย่อมได้รับชื่อตามหน้าที่ของศรัทธาที่เกิดขึ้นร่วมกัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ยทิ อนิจฺจโต ๔เปฯ อนิมิตฺโต วิโมกฺโข นาม โหติ (ถ้าพิจารณาด้วยความไม่เที่ยง ก็เป็นมรรคที่เรียกว่า อนิมิตตวิโมกข์)

๖๖. ความสำเร็จแห่งประโยชน์ด้วยการรู้เห็นทุกข์ เป็นอานุภาพของสมาธิที่ตรงกันข้ามกับความยึดถือด้วยตัณหาคือความต้องการ เมื่อบุคคลหยั่งเห็นเช่นนั้นแล้วหลุดพ้นอยู่ วิปัสสนาและมรรคย่อมได้รับชื่อตามหน้าที่ของสมาธิที่เกิดขึ้นร่วมกัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ยทิ ทุกฺขโต ๔เปฯ อปฺปณฺหิตโต วิโมกฺโข นาม (ถ้าพิจารณาด้วยความเป็นทุกข์ก็เป็นมรรคที่เรียกว่า อปฺปณฺหิตวิโมกข์) ดังสาธกในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

อนิจฺจโต มนสิกรโต สทฺธินฺทริยํ อหิมตฺตํ โหติ. ทุกฺขโต มนสิกรโต สมาธิทริยํ อหิมตฺตํ โหติ. อนตฺตโต มนสิกรโต ปญฺณินฺทริยํ อหิมตฺตํ โหติ.^{๓๓}

“เมื่อบุคคลกำหนดรู้ว่าไม่เที่ยง สัทธินทรีย์เป็นสภาพมีกำลังมาก เมื่อกำหนดรู้ว่าเป็นทุกข์ สมาธิทริยมีกำลังมาก เมื่อกำหนดรู้ว่าไม่ใช่ตัวตน ปัญญินทรีย์มีกำลังมาก”

หน้าที่พิเศษของธรรม ๓ อย่างในมรรค ย่อมสำเร็จด้วยอานุภาพของการเข้าถึงวิปัสสนา ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า มคฺโค ๔เปฯ นามานิ ลภติ (มรรคย่อมได้ชื่อ ๓ อย่างด้วยอำนาจของการเข้าถึงวิปัสสนา)

ในเรื่องนั้น อริยสาวกผู้หลุดพ้นด้วยสุญญตวิโมกข์ ชื่อว่า ธรรมานุสारी (ผู้หยั่งเห็นสภาวธรรม) ในขณะที่บรรลุโสดาปัตติมรรค ชื่อว่า ทิฏฐิปัตตะ (ผู้บรรลุมรรคผลด้วยญาณทัสสนะ) ในขณะที่บรรลุมรรคผลในท่ามกลาง ๖ และชื่อว่า ปัญญาวิมุตติ (ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา) ในขณะที่บรรลุอรหัตตผล

อริยสาวกผู้หลุดพ้นด้วยอนิมิตตวิโมกข์ ชื่อว่า สัทธานุสारी (ผู้คล้อยตามศรัทธา) ในขณะที่บรรลุโสดาปัตติมรรค และชื่อว่า สัทธาวิมุตติ (ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา) ในฐานะชั้นสูง ๗

ส่วนอริยสาวกผู้หลุดพ้นด้วยอปฺปณฺหิตวิโมกข์ ชื่อว่า กายสักขิ (ผู้มีพยานที่ได้รับในกาย) ในฐานะทั้ง ๘

อริยสาวกนั้นผู้กระทำรูปฌานเป็นบาทแล้วหลุดพ้น ตั้งอยู่ในอภัตตผลแล้ว
ชื่อว่า อุกาโตภาควิมุตติ (ผู้หลุดพ้นด้วยส่วนทั้งสองคือรูปฌานและอภัตตมรรค-ผล)

ด้วยเหตุนี้ ข้อความที่ข้าพเจ้า[พระภิกษุจารย์]กล่าวมาแล้วว่า “คำว่า วิปัสสนา-
ปริปากมคคัม (อาศัยความสงบของวิปัสสนาญาณ) มีความหมายว่า อาศัยความสงบ
ของวิปัสสนาญาณ เพราะบรรลุความวางเฉยในสังขารแล้ว เข้าถึงความเป็นเฉพาะหน้าต่อ
วิโมกข์ ๓ และถึงความเป็นปัจจัยเพื่อให้เกิดพระอริยบุคคล ๗ จำพวก” จึงได้รับ
อรรถาธิบายแล้วด้วยถ้อยคำดังนี้

พึงประกอบบทว่า เช่นเดียวกันนี้ ผลย่อมได้ชื่อ ๓ อย่างเช่นนั้นในมรรควิธีด้วย
อำนาจของการเข้าถึงมรรค

๖๗. คำว่า ยถาตุตตเนน วิปัสสนตานํ (แก่ผู้รู้แจ้งตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้ว) คือ
แก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในผล ๔ ผู้รู้แจ้งตามนัยที่กล่าวมาแล้วด้วยข้อความว่า ถ้าภูฐานคามินี-
วิปัสสนาพิจารณาโดยความเป็นอนัตตา ก็จะเป็นมรรคที่เรียกว่า สุกญัตติวิโมกข์ เป็นต้น

คำว่า ยถาสกํ ผลํ (ผลที่เกิดขึ้นตามมรรคของตนๆ) มีความหมายว่า ผลที่เป็น
ของตนๆ ตามนัยว่า โสตาปัตติผลของพระโสดาบัน สกทาคามีผลของพระสกทาคามี เป็นต้น
ย่อมเรียกว่าสุกญัตติวิโมกข์เป็นต้นด้วยอำนาจของการเข้าถึงวิปัสสนา ความหมายก็คือไม่
เรียกว่าสุกญัตติวิโมกข์เป็นต้นด้วยอำนาจของการบรรลุมรรค

การที่มรรคได้ชื่อว่า อนิมิตตะ ด้วยอำนาจของการเข้าถึงวิปัสสนา กล่าวไว้ตาม
เทศนาในพระสูตร ส่วนในพระอภิธรรม มรรคที่ชื่อว่า อนิมิตตะ ย่อมไม่ปรากฏ เพราะมรรค
ย่อมไม่ชื่อว่า อนิมิตตะ โดยตรง เนื่องจากยังมีสังขารนิमितที่ควรจำแนกโดยความหยาบ หรือ
ประณีตเป็นต้น การจำแนกมรรคเป็นธรรมทราหม ประณีต ประณีตกว่า หรือประณีตที่สุด
ย่อมปรากฏโดยเนื่องด้วยปฏิบัติที่ลำบากแต่รู้แจ้งเร็วเป็นต้น หรือเนื่องด้วยความน้อยหรือ
มากของบารมีธรรมเป็นต้น ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

อนิจจานุปัสสนา สงฺขารesu นิจฺจนิมิตฺตํ วิธมนวเสน ปวตฺตตฺตา อนิมิตฺตานุปัสสนา
นาม สมานาปิ สยํ สงฺขารนิमितฺเต ปริยาปนฺนตฺตา เอกนฺเตน อตฺตโน นามํ มคฺคสฺส ทาตุํ น

สกุโกติ. ตสฺมา มคฺโค อภิธมฺมปริยาเยน อนิมิตฺตนา มํ น ลภติ.^{๓๔}

“อนิจจานุปัสสนาแม้ชื่อว่า อนิมิตตานุปัสสนา เพราะเป็นไปด้วยการกำจัดอารมณ์ นิमितว่าเที่ยงในสังขาร ก็ให้ชื่อของตนแก่มรรคไม่ได้โดยแท้ เพราะนับเข้าในสังขารนิมิต มรรคจึงไม่ได้ชื่อว่า อนิมิตตะ ตามอภิธรรมเทศนา”

แต่โดยเทศนาในพระสูตร มรรคและผลที่เป็นไปรับเอานิพพานอันมีชื่อว่าสุญญตะ เป็นต้นเป็นอารมณ์ ย่อมได้รับชื่อว่าสุญญตะเป็นต้น ด้วยอำนาจของอารมณ์เหมื่อดังฉาน ที่มีปฐวิกสิณเป็นอารมณ์มีชื่อเรียกว่า ปฐวิกสิณ

ท่านกล่าวว่า อารมฺมณวเสน (ด้วยอำนาจของอารมณ์) เพื่อแสดงว่า กิเลสธรรม มีรากะเป็นต้นอันกระทำปัลลโธ กระทำนิमित หรือกระทำความต้องการโดยการรับเอาอารมณ์ หรือประกอบร่วมกัน ย่อมไม่มีในมรรคและผล มรรคและผลจึงได้ชื่อว่าสุญญตะเป็นต้น ตามสภาวะของตน โดยไม่เกี่ยวกับการเข้าถึงหรืออารมณ์อย่างอื่น

ในประโยคนั้น คำว่า สรสวเสน (โดยเนื่องด้วยสภาวะของตน) มีความหมายว่า ตามสภาวะของตน

คำว่า นามตฺตยํ (ชื่อทั้งสาม) คือ ชื่อทั้งสามมีสุญญตวิโมกข์เป็นต้น

คำว่า สพฺพตฺถ คือ ในมรรควิถีและผลสมาบัติวิถีทั้งหมด

คำว่า สพฺเพสํปี คือ มรรคและผลทั้งหมด

คำว่า สมเมว แปลว่า เหมือนกัน

อธิบายการจำแนกบุคคล

๖๘. คำว่า เอตฺถ ปน คือ ในบรรดามรรคและผลตามที่กล่าวมานี้

ทิฏฐิทั้งหมดและวิจิกิจฉา ๑๖ อย่าง มีอัตตทิฏฐิเป็นเหตุ เมื่ออัตตทิฏฐิดับไป ทิฏฐิ และวิจิกิจฉาย่อมดับไปและกรรมที่ทำให้ไปสู่อบายทั้งหมดก็ส่งผลได้ในเมื่อมีอัตตทิฏฐิเท่านั้น แต่เมื่ออัตตทิฏฐิไม่มี กรรมดังกล่าวก็ส่งผลไม่ได้ ทิฏฐิย่อมถูกผู้รู้เห็นสัจจะแล้วกำจัดได้โดย

สิ้นเชิง ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า โสตาปัตติมรรคํ ชฺเวย ปหีนาปายคมโน (บุคคลผู้เจริญ โสตาปัตติมรรคแล้ว ละการไปสู่อบายได้แล้วด้วยการละทวิภูฏีและวิจิกจนา)

คำว่า **อปายคมณะ** คือ กรรมที่ทำให้ไปสู่อบาย หมายถึง อกุศลธรรมที่ไม่ประกอบด้วย ทวิภูฏีและวิจิกจนา พร้อมทั้งทุจริตกรรมที่เคยกระทำมาในภพก่อน

คำว่า **ปหีนาปายคมณะ** คือ ผู้ละกรรมที่ทำให้ไปสู่อบายได้แล้ว

สำหรับพระอริยบุคคลผู้รู้แจ้งสัจจะ ๔ ละอัตตภิกขุได้แล้ว โพธิปักขิยธรรมย่อม ตั้งอยู่ในฝ่ายเจริญยิ่งๆ ขึ้นไปอย่างแน่นอน ส่วนกิเลสธรรมย่อมตั้งอยู่ในฝ่ายเสื่อม และเมื่อ เสื่อมถอยตามไปลำดับอยู่ ย่อมถึงความดับสูญโดยสิ้นเชิงในภพ ๗ เป็นอย่างมาก ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สตฺตกฺขตฺตฺปรโม โสตาปนโน นาม โหติ (ผู้มีการเกิดอีก ๗ ครั้งเป็นอย่าง มาก)

ในประโยคนั้น คำว่า สตฺตกฺขตฺตฺ (๗ ครั้ง) หมายถึงการถือปฏิสนธิ ๗ ครั้ง

คำว่า ปรโม (อย่างมาก) มีความหมายว่า ขอบเขตที่สูงสุด

คำว่า **สตัดักขตตฺปรมะ** คือ ผู้มีการเกิดอีก ๗ ครั้งเป็นอย่าง มาก

บุคคลดังกล่าวมี ๓ ประเภท คือ ผู้มีการเกิด ๗ ครั้งเป็นอย่างมากในเทวดา ผู้มีการเกิด ๗ ครั้งเป็นอย่างมากในมนุษย์ และผู้มีการเกิด ๗ ครั้งเป็นอย่างมากในเทวดาและ มนุษย์ทั้งสองฝ่าย ดังพระพุทธทวณะว่า

กตโม จ ปุคฺคโล สตฺตกฺขตฺตฺปรโม อิเธกฺโข ปุคฺคโล ติณฺณํ สโยชนานํ ปริกฺขยา โสตาปนโน โหติ, อวิเนปาทธมฺโม นิยโต, สมโพธิปรายโน, โส สตฺตกฺขตฺตฺ เทเว จ มนุสฺเส จ สฺนธาวิตฺวา สํสริตฺวา ทุกฺขสฺสนฺตํ กโรติ. อयํ วุจฺจติ ปุคฺคโล สตฺตกฺขตฺตฺปรโม.^{๓๔}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้มีการเกิด ๗ ครั้งเป็นอย่างมากเป็นไฉน บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นพระโสดาบัน มีปกติไม่ตกอบาย มีสุคติภูมิแน่นอน มีมรรคญาณเป็น เบื้องหน้า เพราะละสังโยชน์สามได้ บุคคลนั้นท่องเที่ยวไปในเทวดาและมนุษย์ ๗ ครั้งแล้ว จักกระทำที่สุดแห่งทุกข์ บุคคลนี้เป็นผู้มีการเกิด ๗ ครั้งเป็นอย่างมาก”

ในพระบาลีนี้ จ ศัพท์มีอรรถว่า อนิยมะ (ความไม่แน่นอน) คำนั้นแสดงว่าบุคคลใดท่องเที่ยวไป ๗ ครั้งในเทวดาอย่างเดียวน บุคคลใดท่องเที่ยวไป ๗ ครั้งในมนุษย์อย่างเดียวน หรือบุคคลใดท่องเที่ยวไป ๗ ครั้งในเทวดาและมนุษย์โดยภาพที่ผสมกัน บุคคลนั้นทั้งสามประเภท ชื่อว่า ผู้มีการเกิด ๗ ครั้งเป็นอย่างมาก แต่ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวข้อความของปาฐะในพระบาลีนั้นโดยเนื่องด้วยภาพที่ผสมกัน

บุคคลผู้มีการเกิด ๗ ครั้งเป็นอย่างมาก กล่าวไว้ด้วยอำนาจภาพของมรรคนี้เท่านั้น ไม่เกี่ยวกับอำนาจภาพของมหัคคตฌานและวิปัสสนาในมรรคชั้นสูง บุคคลนั้นเป็นสุขขวิปัสสกะ (ผู้เจริญวิปัสสนาอย่างเดียว) หรือผู้เสื่อมจากฌานแล้ว ดังกล่าวไว้ในพระบาลีว่า

กตเมสํ ปญฺจนํ อธิ นิฏฺฐา. สตฺตกฺขตฺตปรมสฺส โกลฺโลสฺส เอกพีชิสฺส สกทา-
คามิสฺส โย จ ติฏฺฐาเว ฆมฺเม อรหา.^{๓๖}

“ความสำเร็จในกามภูมิมียู่แก่บุคคล ๕ จำพวกไหน ความสำเร็จในกามภูมิมียู่แก่พระโสดาบันสัตตักขัตตปรมะ พระโสดาบันโกลังโกละ พระโสดาบันเอกพีชี พระสกทาคามี และพระอรหันต์ในภาพปัจจุบัน”

ในอรรถกถาปฏิสัมภิทามรรคกล่าวว่า

ตโยปิ อิมํ โสตาปนฺนา กามภาวเสน วุตฺตา. รูปารูปภาเว ปน พหุกาปิ ปฏิสนฺธิโย
คณฺหนฺติ.^{๓๗}

“พระโสดาบันทั้งสามจำพวกนี้กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยกามภาพ แต่พวกท่านถือปฏิสนธิได้มากในรูปภูมิและอรุภูมิ”

ในอรรถกถาอังคุตตรนิกายกล่าวว่า

อญฺญมํ ภวนฺติ กามภาเว อญฺญมํ ปฏิสนฺธิ.^{๓๘}

“คำว่า อญฺญมํ ภวํ (ภาพที่ ๘) คือ การปฏิสนธิครั้งที่ ๘ ในกามภาพ”

ด้วยเหตุนี้ พระโสดาบันเหล่าใดย่อมบรรลุมรรคชั้นสูงในภพปัจจุบันหรือต่ำกว่า ๗ ภพในกามภพนั้นแล ความเป็นไปพิเศษเช่นนี้ของพระโสดาบันเหล่านั้นย่อมสำเร็จด้วย อานุภาพของวิปัสสนาในมรรคชั้นสูง ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

อุปรี ติณฺณํ มคฺคานํ วิปสฺสนา นียาเมติ.^{๓๙}

“วิปัสสนาของมรรคชั้นสูง ๓ อย่างย่อมกำหนด[ภพ]”

ส่วนพระโสดาบันเหล่าใดทำมาจนให้เกิดในภพปัจจุบัน หรือในภพใดภพหนึ่งในภพ ๗ เหมือนท้าวสักกะ อนาถปิณฑิกเศรษฐี และนางวิสาขา เป็นต้น ย่อมไปสู่พรหมโลก และพระโสดาบันเหล่าใดบรรลุโสดาปัตติมรรคในพรหมโลกแล้วปรินิพพานในที่นั้น ความเป็นไปพิเศษเช่นนี้ของพระโสดาบันเหล่านั้นย่อมสำเร็จด้วยอานุภาพของมหัคคตญาณ

บางคนเห็นว่า พระโสดาบันสัตตักขัตตปุรณะมีปฏิสนธิ ๑๔ ภพในกามภูมิด้วย พระดำรัสในพระบาลี คือ พระดำรัสว่า “ท่องเที่ยวไปในเทวดา ๗ ครั้ง” ในพระบาลี แสดงการปฏิสนธิของโอปปาติกะ ๗ ครั้งในกามภพ พระดำรัสว่า “ท่องเที่ยวไปในมนุษย์ ๗ ครั้ง” แสดงการปฏิสนธิของผู้ถือกำเนิดในครุฑมารดา ๗ ครั้ง คำทั้งสองนั้นจึงแสดงการปฏิสนธิ ๑๔ ครั้ง ดังเทพบุตรชนวสกะ[ผู้เป็นอดีตพระเจ้าพิมพิสาร]ได้หมายเอาภพ ๑๔ ภพที่ปรากฏโดยปริยายนั้น จึงกราบทูลพระผู้มีพระภาคในลักกัปปญฺหสูตร (ชนวสกะสูตร) ว่า

อโธ สุตฺต ตโธ สุตฺต, สํสฺราณี จตุทฺทสา.^{๔๐}

“ภพมี ๑๔ คือภพ ๗ ในเทวโลกนี้ และภพ ๗ ในมนุษย์โลกนั้น”

นอกจากนั้น ในอังคุตตรนิกาย ติกนิบาต พระพุทธเจ้าตรัสว่า

สเจ อุทฺทายิ อานนฺโท อวิตราคี กาลํ กเรยฺย, เตน จิตฺตปสาเทน สุตตฺกฺขตฺตํ เทเวสุ เทวราชํ กเรยฺย. สุตตฺกฺขตฺตํ อิมสฺมีเยว ชมฺพทีเป มหาราชํ กเรยฺย. อปิ จ อุทฺทายิ อานนฺโท ทิฏฺฐเจว ธมฺเม ปรีนิพฺพายิสฺสตี.^{๔๑}

“ดูกรอุททายี ถ้าอานนทยังไม่สิ้นราคะพึงเสียชีวิต เธอพึงกระทำการครองราชย์

ในเทวดา ๗ ครั้ง ฟังกระทำการครองราชย์อันยิ่งใหญ่ในชมพูทวีปนี้ ๗ ครั้ง แต่อาณนัทจักรปรีนิพพานในภพปัจจุบัน”

ในฐีกาของมหาวรรคสังยุตกล่าวว่า

เกจ ปน กามภเว สุตตกขตตุ์ เอว อุปฺปชฺชติ, น ตโต อุทฺถนฺติ วทนฺติ. ตํ วิมฺลิตพฺพ.^{๔๒}

“บางคนอ้างว่าพระโสดาบันสัตตักขัตตูปรมะย่อมเกิด ๗ ครั้งในกามภพ มตินั้นฟังใคร่ครวญ”

อย่างไรก็ดี บัณฑิตพึงทราบข้อความของพระดำรัสในพระบาลีเหล่านั้นตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว [คือพระโสดาบันสัตตักขัตตูปรมะเกิด ๗ ครั้งเป็นอย่างมาก ไม่เกิด ๑๔ ครั้ง] เพราะในคัมภีร์วิภังค์และอรรถาสนสูตรนั้นๆ ได้ตรัสไว้อย่างแน่นอนว่า

อญฺจณเมตํ อนวกาโสยํ ทิฏฺฐิสมฺปนฺโน ปุคฺคโล อญฺจมํ ภวํ นิพฺพตฺเตยฺย, เนตฺตานํ วิชฺชติ.^{๔๓}

“การที่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยสัมมาทิฐิ ฟังเกิดในภพที่ ๘ ข้อนั้นมิใช่ฐานะ มิใช่โอกาส ข้อนั้นย่อมไม่ปรากฏ”

ในอังคุตตรนิกาย ฉักกนิบาต ได้ตรัสว่า

อภพฺโป ทิฏฺฐสมฺปนฺโน ปุคฺคโล อญฺจมํ ภวํ นิพฺพตฺเตตฺ.^{๔๔}

“บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยสัมมาทิฐิไม่ควรไปเกิดในภพที่ ๘”

ในจุฬนิเทศ อธิตปัญหา ก็ตรัสว่า

โสตาปตฺติมคฺคณาณฺเณ อภิสงฺขารวิมฺภวณฺสสฺส นิโรธเณ สุตตภเว จเปตฺวา อนมตฺตเค สํสาเร เย อุปฺปชฺชเษยฺยํ นามญจ รูปญจ, เอตฺเถเต นิรุชฺฌนฺติ. วูปสมนฺติ อตฺถํ คจฺฉนฺติ. ปฏิปสฺสสมฺภนฺติ.^{๔๕}

“รูปนามเหล่าใดพึงเกิดขึ้นในสงสารที่ไม่ปรากฏเบื้องต้นโดย ยกเว้นภพ ๗ [ที่จะพึงเกิดต่อไป] รูปนามเหล่านั้นย่อมดับ สงบ ถึงความสูญสิ้นระงับไป ในขณะดับวิมุตตจิต

ที่ก่อให้เกิดปฏิสนธินี้ เพราะความดับของวิญญานจิตที่ก่อให้เกิดปฏิสนธิด้วยโสตาปัตติ-
มรรคญาณ”

[บางคนอ้างว่า พระโสตาบันสัตตักข์ตปุระเกิดได้ ๑๔ ภพในกามภูมิ โดยอ้างอิง
คำกราบทูลของเทพบุตรชนวสกะว่า “ภพมี ๑๔ คือภพ ๗ ในเทวโลกนี้ และภพ ๗ ในมนุษย์โลกนั้น”
แต่ความจริงคำนี้หมายถึงอดีตภพที่พระองค์เคยเกิดมาก่อนที่จะเป็นพระเจ้าพิมพิสาร มิใช่หมายถึง
พระองค์จะไปเกิดต่อไป เพราะมีข้อความต่อมาว่า นิวาสมภิซานามิ ยตุถ เม วุสิต ปุเร (ข้าพระองค์
ทราบภพที่ข้าพระองค์เคยอยู่มาก่อน) ความหมายก็คือ พระองค์แม้จะเป็นพระโสตาบันก็ไปเกิดใน
สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา เพราะพระองค์เคยเกิดมาในสวรรค์ชั้นนี้ ๗ ครั้ง ทำให้ผูกพันในภพที่เคย
อยู่มาก่อน และด้วยอำนาจของความผูกพันในภพเดิม (นิกัณตัตถา) พระองค์จึงไปเกิดเป็นเทพบุตร
ชนวสกะในสวรรค์ชั้นนั้น

ข้อความในอังคุตตรนิกาย ดิกนิบาต ว่า “ดูกรอุทายี ถ้าอาณนทียังไม่สิ้นราคะพึงเสียชีวิต
เธอพึงกระทำการครองราชย์ในเทวตา ๗ ครั้ง พึงกระทำการครองราชย์อันยิ่งใหญ่ในชมพูทวีปนี้ ๗
ครั้ง แต่อาณนทจักปรินิพพานในภพปัจจุบัน”^{๖๕} หมายความว่า ถ้าพระอาณนทียังไปเกิดในมนุษย์โลก
ก็จะเป็นพระจักรพรรดิราชปกครองชมพูทวีป ๗ ครั้ง ถ้าไปเกิดในเทวโลก ก็จะครองราชย์ในภพนั้น
๗ ครั้ง มิใช่หมายความว่าพระอาณนทียังจะไปเกิดอีก ๑๔ ภพ

ด้วยเหตุนี้ คัมภีร์ปรมัตถทีปนีจึงไม่ยอมรับความเห็นดังกล่าว]

๖๕. คำว่า ราคะโทสะโมหะ (ราคะ โทสะ และโมหะ) คือ กามราคะ โทสะ และ
โมหะอันตั้งอยู่ในจิตเดียวกันกับราคะและโทสะ

คำว่า ตณฺหุรตฺตา (เพราะกระทำใ้เบาบาง) มีความหมายว่า เพราะกระทำใ้
เบาบางด้วยการขัดเกลาทำให้เกิดขึ้นไม่ได้ โดยต่างจากกิเลสที่เกิดในกระแสจิตของพระ
โสตาบันซึ่งมีกำลังในอารมณ์ที่น่าพึงใจอันไม่ผิดธรรมและเป็นเหตุให้เสพเมถุน หมายความว่า
ทำให้เบาบางโดยเกิดขึ้นในบางคราวและเกิดขึ้นอย่างอ่อนกำลัง

ในพากย์นั้น คำว่า “เกิดขึ้นในบางคราว” หมายความว่า เกิดขึ้นบางขณะ

คำว่า “เกิดขึ้นอย่างอ่อนกำลัง” คือ แม้นานครั้งจะเกิดก็เกิดขึ้นอย่างอ่อนกำลัง

ส่วนพระสิวเถระเห็นว่า “แม้พระสกทาทิก็เสพเมถุนได้” มตินั้นถูกคัดค้านไว้ในคัมภีร์มหาอรรถกถา แม้การที่พราหมณ์อิสิตัตตะผู้ไม่ประพฤติพรหมจรรย์เป็นพระสกทาคามี อันพระผู้มีพระภาคตรัสถึงในเรื่องของอุบาสิกาชื่อมิกาสาละในลักกณิปาต^{๔๗} ก็ตรัสไว้โดยเนื่องด้วยการบรรลุนิพพานในเวลาใกล้เสียชีวิต

พึงประกอบบทว่า [บุคคลผู้เจริญสกทาทาคามีมรรค] ย่อมได้ชื่อว่า สกทาคามี เนื่องจากเป็นผู้มาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียว

๗๐. เรื่องที่ควรกล่าวในอนาคามีบุคคล ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วในปฐมปริเฉท

๗๑. คำว่า อรหตฺตํ ภาเวตฺวา แปลว่า เจริญอรหัตมรรคแล้ว

คำว่า ชีณาสโว คือ ผู้สิ้นกิเลส

คำว่า ทักขิณา คือ ทานที่ให้โดยเชื่อกรรมและผลกรรมเพื่อได้รับผลในอนาคต โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ทานที่ทำให้เหล่าสัตว์เจริญรุ่งเรือง ชื่อว่า ทักขิณา

คำว่า อคฺคตทุกฺขิณฺเอยฺ คือ เป็นผู้เลิศในบรรดาทักษิณบุคคลผู้ควรรับทักษิณา เพราะไม่มีกิเลสที่กระทำวิบัติแก่ทักษิณา และเพียบพร้อมด้วยคุณธรรมมีหมู่ศีลเป็นต้นอันกระทำความบริบูรณ์โดยประการทั้งปวง

คำว่า บุคฺคฺลเภโท (การจำแนกบุคคล) คือ การจำแนกบุคคลผู้ตั้งอยู่ในผล ๔ โดยสังเขป ส่วนการจำแนกโดยพิสดาร พึงทราบดังต่อไปนี้

ลำดับแรก ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย^{๔๘} ได้กล่าวบุคคลผู้ตั้งอยู่ในผลไว้ ๘๖ ประเภท คือ พระโสดาบัน ๒๔ พระสกทาคามี ๑๒ พระอนาคามี ๔๘ และพระอรหันต์ ๑๒

บรรดาบุคคลดังกล่าว พระโสดาบันมี ๒ จำพวก คือ สัทธาธิมุตและปัญญาธิมุต พระโสดาบันเหล่านั้นเมื่อคุณด้วยบุคคล ๓ จำพวกคือ เอกพีชี โกลังโกละ และสัตตักขัตตูปรมะ ก็รวมเป็น ๖ ประเภท เมื่อคุณด้วยปฏิบัติ ๔ อีก ก็เป็น ๒๔ ประเภท

พระสกทาคามีและพระอรหันต์มี ๑๒ ประเภท โดยจำแนกเป็นวิโมกข์ ๓ และปฏิบัติ ๔

พระอนาคามีรวมทั้งหมดมี ๔๘ ประเภท คือ ลำดับแรก ในอวิหอนาคามี อันตรاپรินิพายี ๓ อุปหัจจปรินิพายี ๑ และอุทังโสดอกนิฏฐคามี ๑ รวมเป็น ๕ ประเภท พระอนาคามีเหล่านั้นเมื่อคุณด้วยบุคคล ๒ จำพวกคือสังฆารปรินิพายีและอสังฆารปรินิพายี ก็รวมเป็น ๑๐ ประเภท เช่นเดียวกันนี้ พระอนาคามีรวมเป็น ๔๐ ในอติปา สุตัสสา และสุทสสี แต่ในอนิกนิฏฐาไม่มีอุทังโสดอกนิฏฐคามี จึงมีสังฆารปรินิพายี ๔ อสังฆารปรินิพายี ๔ รวมเป็น ๘ จำพวก

ส่วนในอรรถกถาสุตตนิบาตกล่าวว่า

ทวาทส โสตาปนนา, ทวาทส สกทาคามิโน, จตุวิสติ อนาคามิโน, เทว อรหันโต, จตฺตาโร มคฺคญฺจาติ จตฺตปณฺณาส โหนติ. เตเยว สทฺธาธฺรฺปณฺณาทฺรวเสน ทฺวิหิ คฺคฺคิตา อญฺจสฺตํ ปุคฺคลา โหนติ.^{๔๘}

“พระโสดาบัน ๑๒ พระสกทาคามี ๑๒ พระอนาคามี ๒๔ พระอรหันต์ ๒ บุคคล ผู้ตั้งอยู่ในมรรค ๔ รวมเป็นพระอริยบุคคล ๕๔ บุคคลเหล่านั้นเมื่อคุณด้วยบุคคล ๒ จำพวกคือสัทธาธรรและปัญญาธรร ก็รวมเป็นบุคคล ๑๐๘”

อธิบายการจำแนกสมบัติ

๗๒. คำว่า เอตถ คือ ในการจำแนกบุคคลนี้

คำที่ขึ้นต้นว่า สพฺเพสฺปิ (ย่อมทั่วไปแก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในผลทั้งหมด) คือ ย่อมทั่วไปแก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในผล ๔ จำพวก หมายความว่า ไม่ทั่วไปแก่พระอริยบุคคลบางพวก [คือ พระอนาคามีและพระอรหันต์] เหมือนนิโรธสมบัติ

๗๓. การกระทำกระแสดิจที่ยึดติดผูกพันยินดีของตนให้ดับไป ย่อมปรากฏแก่พระอริยบุคคลผู้หลุดพ้นจากราคะอันหยาบหนาได้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อนาคามีณญฺเจว อรหันตานญฺจ ลพฺภติ (ส่วนการเข้านิโรธสมบัติ ย่อมมีได้แก่พระอนาคามีและพระอรหันต์)

พระอนาคามีและพระอรหันต์เหล่านั้นคือผู้บรรลุสมบัติ ๘ อยู่ในกามภูมิและรูปภูมิเท่านั้น เพราะพึงบรรลุนิโรธสมบัติได้ด้วยกำลังของความดับตามลำดับตั้งแต่การเข้าปฐมฌานแรก ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ตตถ (ในการเข้านิโรธสมบัตินั้น) เป็นต้น

[ในอรูปภูมิมีเพียงอรูปสมบัติ ไม่มีรูปสมบัติ จึงไม่มีความดับตามลำดับฌาน ดังนั้น พระอนาคามีและพระอรหันต์ในอรูปภูมิจึงเข้านิโรธสมบัติไม่ได้]

ในข้อนี้มีวิธีที่จะกล่าวดังต่อไปนี้ คือ บุคคลนั้นเข้าปฐมฌานแล้วออกจากฌาน ย่อมรู้แจ้งสังขารที่เป็นไปในฌานว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ต่อจากนั้นเข้าทุติยฌาน แล้วออกจากฌาน ย่อมรู้แจ้งสังขารที่เป็นไปในทุติยฌานเหมือนอย่างนั้น ถัดจากนั้นก็เป็นที่ตติยฌาน จตุตถฌาน ปัญจมฌาน อากาสานัญจายตนฌาน ต่อมาเข้าวิญญูณัญจายตนฌาน แล้วออกจากฌาน รู้แจ้งสังขารที่เป็นไปในฌานเหมือนอย่างนั้น หลังจากนั้นเข้าอาภิกขัญญายตนฌานแล้วออกจากฌาน ย่อมกระทำบุพกิจ ๔ อย่างนี้ คือความไม่พินาศไปของวัตถุที่วางไว้ในที่ต่างๆ การรอคอยของสงฆ์ การเรียกของพระศาสดา และการกำหนดระยะเวลา ต่อมาจึงเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน เมื่อล่วงพ้นวาระจิต ๑ หรือ ๒ ขณะ ย่อมเป็นผู้ไม่มีจิตเข้าถึงความดับได้

คำว่า ตตถ ตตถเภา คือ ในกาลออกจากฌานนั้นๆ

คำว่า วิปัสสนโต (รู้แจ้งอยู่) มีความหมายว่า รู้แจ้งด้วยกำลังของวิปัสสนาตามนัยว่า ปฐมฌานนี้ไม่เที่ยง เป็นต้น เพื่อให้กระเสจติดถึงความละเอียดสุขุมเพราะนิโรธสมบัติเป็นภาวะที่พึงบรรลุด้วยกำลังของสมถะกับวิปัสสนาควบคู่กัน

คำว่า ยาว อาภิกขญญายตนํ คนตุวา (ดำเนินไปจนถึงอาภิกขัญญายตนฌาน) มีความหมายว่า ดำเนินไปจนถึงอาภิกขัญญายตนฌาน โดยภาวะที่เข้าฌาน ออกจากฌาน และรู้แจ้ง[สังขารธรรมในฌาน] แม้การพิจารณา การอธิษฐาน และการทบทวน ก็พึงปรารถนาในที่นี้โดยแท้ ดังคัมภีร์ปฐิสัมภิทามรรคได้กล่าวถึงความชำนาญในการปฏิบัติ ๕ อย่างเพื่อการเข้านิโรธสมบัติ^{๕๐}

คำว่า ตโต ปริ (ถัดจากนั้น) คือ ถัดจากการรู้แจ้งสังขารธรรมที่เป็นไปใน
อาภิญญัญญายตนฌานนั้น

คำว่า อธิญญะยะ คือ สิ่งพึ่งอธิฐาน หมายถึง กิจคือการอธิฐานว่าบริหาร
มีจิวรเป็นต้นซึ่งวางไว้ในที่ต่างๆ ยกเว้นบริหารที่เนื่องกับร่างกายของตน จงอย่าพินาศไป
ด้วย อันตรายมีไฟเป็นต้น หรืออธิฐานว่า เมื่อพระสงฆ์ทำสังฆกรรมในสีมาเดียวกัน พระ
สงฆ์จักรอคอยเรา เราจักออกในกาลนั้น หรืออธิฐานว่า พระศาสดาจักทรงรับสั่งให้
เรียกเราด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง เราจักออกในกาลนั้น

อาทิ ศัพท์ในคำว่า อธิญญะยาก็ (มีการอธิฐานเป็นต้น) หมายถึงเอาการ
กำหนดระยะเวลาว่า ความตายจักมีแก่เราในระหว่างเข้านิโรธสมาบัติหรือไม่

คำว่า ทูวินนํ ๗เปย โวจนิชฺชติ จิตฺตสนฺตติ (ภายหลังจากอัปปนาชวณจิต ๒ ดวง
ของเนวสัญญานาสัญญายตนฌานนั้นเกิดขึ้นแล้ว กระแสจิตย่อมขาดลง) มีความหมายว่า
เพราะกระทำความเพียรพิเศษเช่นนั้นตั้งแต่เบื้องต้นแรกเพื่อให้บรรลุนิโรธสมาบัติ

คำว่า ตโต คือ ในกาลนั้น

๗๔. คำว่า อนาคามีโน อนาคามีผลจิตฺตํ (อนาคามีผลจิตของพระอนาคามี)
หมายความว่า อนาคามีผลจิตย่อมดำเนินไปได้แม้จะไม่มีอาวัชชนจิต คือแม้จะไม่มีจิต
บริการกรม[ก็ดำเนินไปได้] โดยแท้จริงแล้ว การเจริญวิปัสสนาที่สั่งสมเสมอตั้งแต่เบื้องต้นแรก ย่อม
ตั้งอยู่ในฐานะแห่งจิตบริการกรมของอนาคามีผลจิต จิตบริการกรมที่อยู่ใกล้โดยเฉพาะย่อมไม่มี

คำว่า ปจฺจเวกฺขนํ (ปัจจเวกขณญาณ) คือ ปัจจเวกขณญาณที่พิจารณาผล

[คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะฉบับฉันทนันทะสังคายนและฉบับมหาจุฬาราม มีรูปว่า ปจฺจเวกฺขนณฺณํ
ในที่นี้ท่านผู้แต่งอธิบายเป็นรูปว่า ปจฺจเวกฺขนํ ตามฉบับพม่าที่ท่านพบในสมัยนั้น]

อธิบายคาถาเชื่อเชิญ

๗๕. พระอนุรุธอาจารย์ได้แสดงวิธีเจริญกรรมฐานทั้งสองประการดังนี้แล้ว บัดนี้ จะเชื่อเชิญนักศึกษาในประโยชน์ที่ท่านมุ่งจะแสดง จึงกล่าวคาถาที่ขึ้นต้นว่า ภาเวตพุพ (ภิกษุผู้ปรารภนารสแห่งข้อปฏิบัติที่น่ายินดีในพระศาสนา พึงเจริญภาวนา ๒ อย่างอันประเสริฐ ดังพรรณนามาจะนี้)

ในคานานั้น คำว่า **ปฏิบัติ** (ข้อปฏิบัติ) คือ ข้อที่พึงปฏิบัติ

อีกนัยหนึ่ง **ปฏิบัติ** คือ เครื่องบรรลุลุทธิพิเศษชั้นสูงยิ่งๆ ขึ้นไป หมายถึง คุณธรรมมีศีลเป็นต้น

[คำว่า ปฏิบัติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ข้อที่พึงปฏิบัติ = ปฏิปชชิตพุพาทิ ปฏิบัติ (ปท ธาตุมีอรรถว่า ปฏิบัติ ลง ตี ปัจจัย ในกรรมสาธนะ)

- เครื่องบรรลุลุทธิพิเศษชั้นสูงยิ่งๆ ขึ้นไป = ปฏิปชชนติ เอตาย อุปฐปริ วิเสสนติ ปฏิบัติ (ปท ธาตุมีอรรถว่า บรรลุ ลง ตี ปัจจัยในกรรมสาธนะ)]

คำว่า **รส** คือ สิ่งที่พึงเสวยด้วยการเสวยสุขที่ไม่อิงอาภิส หมายถึงธรรมที่พึงบรรลุคือฌาน มรรค ผล หรืออรหัตตผล หรือความปิติโสมนัสที่เกิดขึ้นโดยอาศัย ธรรมทั้งสอง

คำว่า **ปฏิบัติรส** คือ รสแห่งข้อปฏิบัติ

คำว่า **ปฏิบัติรสสสาทะ** คือ รสแห่งข้อปฏิบัติที่น่ายินดีนั้นนั่นเอง เพราะความเป็นสภาพน่าพึงใจ

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า ภิกษุผู้ปรารภนารสแห่งข้อปฏิบัติที่น่ายินดีในพระศาสนา พึงเจริญภาวนา ๒ อย่างอันประเสริฐดังพรรณนามาจะนี้

จบการแสดงข้อความปรมัตถ์แห่งกัมมัญฐานสังคหะที่ ๙

ในคัมภีร์ชื่อปรมัตถทีปนีอันเป็นอรรถาธิบายฉบับที่ ๔ ของคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะ

อธิบายคำลงท้าย

๗๖. คำว่า จาริตตโสภิตวิสาลกุโลทยะ คือ ผู้งามด้วยจาริตศีลคือมรรยาทของตระกูล ผู้เกิดในตระกูลใหญ่ เพราะบริบูรณ์ด้วยญาติมิตรและโภคทรัพย์, [ปรกณไดอันผู้มีนามว่านมปะ] ผู้งามด้วยจาริตศีล ผู้เกิดในตระกูลใหญ่นั้น [ไดอาราธนาแล้ว]

คำว่า สัทธาวิภูตปริสุทธคุโณทยะ คือ ผู้เจริญยิ่งด้วยศรัทธาและรุ่งเรืองด้วยคุณธรรมมีศีล การสดับ และการบริจาคเป็นต้นอันบริสุทธิของตน, [ปรกณไดอันผู้มีนามว่านมปะ] ผู้เจริญยิ่งด้วยศรัทธาและรุ่งเรืองด้วยคุณอันบริสุทธิ [ไดอาราธนาแล้ว]

คำว่า นมฺพวฺหเยน (ผู้มีนามว่านมปะ) คือ อุบาสกผู้มีนามว่านมปะ

[คัมภีร์อนุทีปนีอธิบายว่า นมฺป แปลว่า ผู้รักษานั่นๆ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า นํ นํ ชนํ ปาติ รกฺขตฺติ นมฺโป (ผู้รักษานั่นๆ ชื่อว่า นมฺปะ)

ตามนัยนี้สำเร็จรูปมาจาก นํ บทหน้า + ปา ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย ฉบับฉฏฐสังคายนาก็มีรูปว่า นมฺพวฺหเยน เหมือนคัมภีร์นี้ แต่ฉบับสิงหลมีรูปว่า นมฺพวฺหเยน (ผู้มีนามว่านมปะ) แม้พระเถระชาวลังกาก็มีความเห็นว่า ชื่อว่านมปะ เป็นภาษาท้องถิ่นของชาวสิงหลในสมัยก่อน ไม่มีความหมายใดๆ]

คำว่า ปณฺธาย (ปรารธนา) มีความหมายว่า ตั้งไว้ในใจยิ่ง คือ อาศัย มุ่งมั่น

คำว่า ปรานุกมฺโป (ความอนุเคราะห์แก่ผู้อื่น) พิงสัมพันธ[เป็นข้อความ]ว่า ปรารธนา ความอนุเคราะห์ คือความการุญแก่ผู้อื่นซึ่งเป็นชนรุ่นหลังผู้มีปัญญาต่อยกกว่าตน

คำว่า ปตฺถิตํ แปลว่า อาราธนาแล้ว

คำว่า ปุณฺณเณ เตน วิปฺเลน (ด้วยบุญอันไพบูรณ์นั้น) มีความหมายว่า ด้วยบุญอันไพบูรณ์ที่ได้รับการแต่งคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนั้น

คำว่า ตุมฺหฺลโสํ (วัดตุมฺหฺลโสมะ) คือ วัดที่มีชื่อเช่นนี้ ดังสาธกในคัมภีร์ขุททกปิฎกาทีกว่า

สีหพทีเป ตุมูลโสสมวิหาเร สัมมสสุ ปากวตตุมปิ ตาลปณณั วิกุภินิตฺวา กรียติ.
กสฺมา น หิ ตตฺถ ปณฺเณน อตฺถิ อตฺถิ. สพฺเพปิ อิกฺขจฺกจฺจนฺนา ปาสาทาทโย.^{๕๑}

“แม้อาหารที่หุงเสมอ[ถวาย]แด่พระสงฆ์ในวัดตุมูลโสมะที่ประเทศสิงหล ก็ได้ด้วยการขายใบตาล เพราะวัดนั้นไม่ต้องการใช้ใบตาล ปราสาทเป็นต้นทั้งหมดมุงบังด้วยแผ่นอิฐ”

ดังได้สดับมาว่าวัดนั้นปรากฏชื่อว่า วัดโสมะ จนถึงปัจจุบัน เพราะพระนางโสมาเทวี
อัครมเหสีของพระเจ้าอภยคีรี (พระเจ้าวิภูฏคามณีอภัย) โปรดให้สร้างไว้ก่อน

ส่วนคำว่า ตุมูล เป็นคำไวพจน์ของคำว่า วิปุล (ใหญ่) ดังพระบาลีเป็นต้นว่า

อเถตฺถ วตฺตติ สทฺโท	ตุมฺโล เภรโว มหา
หตฺตินาเค ปทินนฺมุหิ	สิวีนํ รมฺมจฺจวตฺตเน. ^{๕๒}

“เมื่อพระเจ้าเวสสันดรประทานช้างมงคลที่เป็นเครื่องเจริญศรี
แห่งแคว้นแคว้นของชาวสิวี คราวนั้น เสียงแซ่ใหญ่ น่าตกใจได้บังเกิด
ในนครนั้น”

วัดนั้นมีบริเวณ (สถานที่พำนักของพระภิกษุ) จำนวนมากราว ๖๐ คณะ จึง
ใหญ่โตกว้างขวาง ดังนั้นจึงเรียกว่า วัดตุมูลโสมะ (วัดโสมะใหญ่) เพราะเป็นวัดใหญ่โต
กว้างขวาง [ขอภิกษุทั้งหลายผู้มีปัญญาจงรำลึกถึง]วัดตุมูลโสมะ ความหมายก็คือ วัดมหา-
โสมะ (วัดโสมะใหญ่)

พระอนุรุธาจารย์กล่าวถึงวัดที่อยู่แห่งอาจริยวงศ์ของท่านด้วยคำถานี ส่วนวัดที่
พำนักของท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์นามรูปปริจเฉท

[วัดตุมูลโสมะที่พระอนุรุธาจารย์กล่าวถึงในคำถานีเป็นวัดที่อยู่แห่งอาจริยวงศ์ของพระเถระ
ส่วนวัดที่พำนักของท่านเองปรากฏในคัมภีร์นามรูปปริจเฉท (คาถา ๑๘๕๔-๗) ว่า ท่านพำนักอยู่ที่วัด
มหาเมฆวัน ไกลเจตีย์โสวณณมาลี เมืองอนุราธบุรี ประเทศศรีลังกา และเมื่อแต่งคัมภีร์ปรมัตถ-
วินิจฉัย ท่านพักอยู่ที่เมืองตัญโจ (Tanjore) ในแคว้นตัมปะแถบอินเดียตอนใต้ติดชายฝั่งมหาสมุทร
เรื่องนี้ปรากฏในนิคมคาถาของคัมภีร์ปรมัตถวินิจฉัย (คาถา ๑๑๕๒-๔)

ชาวพม่าเข้าใจว่าวัดที่อยู่แห่งอาจริยวงศ์นั้น มีชื่อว่า มุลโสมะ บ้าง ตุมุลโสมะ บ้าง เพราะคำลงท้ายของอภิธัมมัตถสังคหะมีรูปต่างกัน ๒ ลักษณะ คือ ตุ มุลโสม์ และ ตุมุลโสม์ ตามรูปแรกมีชื่อว่า วัดมุลโสมะ หรือ วัดมุลโสมาราม ส่วนรูปหลังมีชื่อว่า วัดตุมุลโสมะ คือ วัดโสมะใหญ่ คัมภีร์มณีสารมัญจุสา (เล่ม ๒ หน้า ๔๙๗) กล่าวถึงชื่อทั้งสองไว้ตามปาฐะที่พบในสมัยนั้น

ตามหลักฐานในคัมภีร์มหาวงศ์ (ปริจเฉท ๓๓ คาถา ๘๕-๘๖) กล่าวว่า พระนางโสมาทวีรมเหสีของพระเจ้าวัฏฏคามณิอภัยโปรดฯ ให้สร้างวัดโสมารามไว้ในพุทธศักราช ๔๕๕ และต่อมาเมื่อวัดขยายกว้างขึ้น จึงปรากฏชื่อว่า วัดตุมุลโสมะ (วัดโสมะใหญ่) โดยคำว่า ตุมุล แปลว่า “ใหญ่” คัมภีร์ปรมัตตทีปนีใช้ชื่อว่า วัดตุมุลโสมะ ดังที่คัมภีร์มหาวงศ์กล่าวถึงชื่อโสมาราม และได้อ้างอิงสารจากคัมภีร์ขุททกปิฎกกาเกา

อย่างไรก็ดี วรรณคดีที่กล่าวถึงชื่อวัดตุมุลโสมะ ไม่เป็นที่ยอมรับของนักวิชาการทั่วไป เพราะวัดดังกล่าวนับเนื่องในนิกายอภิวัฑฒนวิหารซึ่งยอมรับการแก้ไขปรับปรุงพระธรรมวินัยเช่นเดียวกับนิกายมหายาน จึงไม่จัดเข้าอยู่ในนิกายมหายานที่รักษาสืบทอดพระธรรมวินัยอย่างบริสุทธิ์และเป็นวงศ์ของพระอรหันตศาสดาจารย์กับพระภิกษุสงฆ์ทั้งหลาย ดังนั้น นักวิชาการปัจจุบันจึงเชื่อว่าวัดตุมุลโสมะไม่ควรเป็นอาจริยวงศ์ของพระอรหันตศาสดาจารย์ นอกจากนี้ อาจารย์บางท่านได้แสดงความเห็นว่า รูปว่า ตุมุล ไม่มีในภาษาสันสกฤต มีแต่ ตุมุลา ที่มีอรรถว่า พยากุล (สับสน) จึงไม่ควรมีชื่อว่า ตุมุลโสมะ

เมื่อตรวจสอบฉบับสิงหลและฉบับพม่าบางฉบับ พบว่าฉบับเหล่านั้นมีรูปแยกเป็น ๒ คำ คือ ตุ มุลโสม์ ตามฉบับนี้ถือว่าเป็นวัดมุลโสมะ (ตุ ศัพท์ไม่มีความหมายอะไร ใส่เข้ามาเพื่อให้ครบพยางค์ในบาท เช่น ฉานเมกเกมนเต ตุ และ ฉา นาม์ ตุ นามสฺส เป็นต้น) แม้คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะแปลฉบับภาษาสิงหลที่พระสารีบุตรเถระแต่งในรัชสมัยของพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙) ก็กล่าวว่าเป็นวัดมุลโสมะ โดยเหตุที่ชาวสิงหลในสมัยก่อนย่อมจะรู้จักชื่อวัดในลังกาทวีปเป็นอย่างดี ดังนั้น จึงมีข้อยุติในชื่อว่า มุลโสมะ

สำหรับที่มาของชื่อว่า มุลโสมะ และสถานที่ตั้งของวัดในเมืองอนุราธบุรี ขณะนี้ยังไม่มีหลักฐานในวรรณกรรมสิงหลยืนยันได้อย่างแน่ชัด นักวิชาการชาวลังกาบางท่านเชื่อว่า ในปัจจุบันวัดมุลโสมะทรุดโทรมกลายเป็นทิวาลัยชื่อมุนเนลสรัม ในอำเภอหลาวกะ เมืองอนุราธบุรี หากมีพระสิงหลชื่อพระธรรมรัตนะแสดงความเห็นว่า วัดมุลโสมะน่าจะเป็นวัดที่อยู่ในบริเวณเมืองท่ากาเวริทางอินเดียตอนใต้ ทั้งยังสันนิษฐานว่าชื่อ นัมพะ มีในภาษาสิงหล แต่เป็นภาษาอินเดียตอนใต้]

คำว่า ธณฺหาธิวาส (อันเป็นที่สถิตของผู้มีบุญ) มีความหมายว่า เป็นที่พำนักของพระเถระผู้มีบุญมีพระมหินทเถระเป็นต้นผู้อาศัยอยู่เป็นรูปแรกในวัดนั้น โดยแท้จริงแล้วแม้พระมหาเถระผู้อาศัยอยู่เป็นรูปแรกในวัดนั้น ในคัมภีร์ธาตุวงศ์ก็เรียกว่า พระมหินทเถระ เพราะท่านเป็นวงศ์ของพระมหามหินทเถระผู้ยังชาวลังกาให้เลื่อมใส

คำว่า อุทฺติโตทิตํ แปลว่า ซึ่งรุ่งเรืองยิ่ง หมายความว่า รุ่งเรืองยิ่งในเกาะลังกาทั้งหมดเหมือนดังพระจันทร์เพ็ญกลางนา

คำว่า ปัญญาบาทคุณโสภิตะ คือ ผู้ดงามด้วยคุณอันหมดจดด้วยอำนาจของอริยมรรคปัญญาหรือปัญญาคือความเชี่ยวชาญในปริยัติธรรมเป็นต้น ภิกษุเหล่านั้นมีความละเอียด รังเกียจบาป

คำว่า มณฺณนตุ แปลว่า จงรำลึก

คำว่า ปุณฺณวิกิโวทยมกฺคทาย แปลว่า เพื่อความเป็นมงคลคือความเจริญแห่งบุญอันไพบูรณ์

ในคานานั้น ฟังประกอบบทว่า ด้วยบุญอันไพบูรณ์นี้ ขออนุชนรุ่นหลังจงรำลึกถึงวัดตุมุลโสมะ ซึ่งรุ่งเรืองยิ่ง อันเป็นที่สถิตของผู้มีบุญ และรำลึกถึงภิกษุทั้งหลายมีพระมหินทเถระ เป็นต้นผู้พำนักอยู่ในวัดนั้น ผู้ดงามด้วยคุณอันหมดจดด้วยอำนาจของปัญญา มีความละเอียด ตราสิ้นสุดจตุรยุค เพื่อความเป็นมงคลคือความเจริญแห่งบุญอันไพศาล อีกนัยหนึ่ง ขอภิกษุเหล่าอื่นผู้ดงามด้วยคุณอันหมดจดด้วยอำนาจของปัญญา มีความละเอียด จงรำลึกถึงวัดตุมุลโสมะนั้น

ด้วยคำดังกล่าว พระอนุรุทธเถระแสดงบุญพิเศษคืออนุสสทานุตตริยะะ (การระลึกที่ยอดเยี่ยม) ในบรรดาอนุตตริยธรรม ๖ และแสดงแนวทางให้เกิดความอดุทธาหะว่า พวกเราก็จักเป็นผู้มีส่วนแห่งคุณเช่นนั้น

[อนุตตริยะะ คือ ความยอดเยี่ยม มี ๖ ประการ ดังนี้

- ทัสสนานุตตริยะะ ความยอดเยี่ยมแห่งการเห็น คือ การพบพระรัตนตรัย และการรู้เห็น

สัจจะ ๔

- **สวานุตตัตถียะ** ความยอดเยี่ยมแห่งการสดับ คือ การสดับคุณของพระรัตนตรัย เรื่อง
ชั้น ๓ อายตนะ ธาตุ สัจจะ และ ปฏิจจสมุปบาท
- **ลามานุตตัตถียะ** ความยอดเยี่ยมแห่งการได้รับ คือ การได้ศรัทธาความเชื่อมั่นใน
พระรัตนตรัยเป็นต้น
- **อนุสสทานุตตัตถียะ** ความยอดเยี่ยมแห่งการระลึก คือ การระลึกถึงพระรัตนตรัย
- **ปาริจริยานุตตัตถียะ** ความยอดเยี่ยมแห่งการปรนนิบัติ คือ การบำรุงส่งเสริมพระรัตนตรัย
ด้วยปัจจัย ๔ หรือการกระทำวัตรน้อยใหญ่
- **สิกขานุตตัตถียะ** ความยอดเยี่ยมแห่งความประพฤติ คือ การสมทานประพฤติสิกขา ๓
ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้]

นิคมคาถา

อนึ่ง ด้วยถ้อยคำดังนี้

ข้าพเจ้าผู้เกิด ณ หมู่บ้านไสยปิน จังหวัดที่ปรั้งคะ
(พม่าเรียกว่า ทิปะยิน) จุลศักราช ๑๒๐๘ (พุทธศักราช
๒๓๕๙) พำนักอยู่ที่วัดป่าปราคภูนามว่า แลดี ในหมู่บ้าน
โหมงยา ผู้กระทำประโยชน์เกื้อกูลแก่หมู่ภิกษุ และรู้เห็น
ข้อความอันเป็นแก่นสาร ได้ประพันธ์คัมภีร์ภูิกานามว่า
ปรมัตถทีปนี เพื่อประโยชน์แก่ผู้แสวงหาแก่นสารและ
จำแนกสิ่งที่เป็นแก่นสารหรือมิใช่แก่นสาร

ภูิกานี้จบลงด้วยดีไม่มีภัยอันตรายในเดือน ๑๒ ที่
นับเข้าในสทกาลมีบัวขาวแย้มบาน ในจุลศักราช ๑๒๕๙
(พุทธศักราช ๒๔๔๐) ฉันทใด ความดำริชอบอันมีอมตรรรม
เป็นผลของสัตบุรุษทั้งมวล จงถึงความสำเร็จ ไม่มีภัย
อันตราย ฉันทัน

[วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๔๕๑) กล่าวว่า สรทกาลหรือฤตูลสารท (ฤตูปไบไม่ร่วง) อยู่ระหว่างเดือน ๑๑ และ ๑๒ รวม ๒ เดือน ส่วนคัมภีร์อภิธานปิปปิกา (คาถา ๗๙) กล่าวว่าเริ่มตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำเดือน ๑๐ จนถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ รวม ๒ เดือนเช่นกัน]

พระจันทร์และพระอาทิตย์ทั้งสองรุ่งโรจน์อยู่ในโลก
ฉันใด คัมภีร์ปรมัตถทีปนีนี้ย่อมรุ่งโรจน์ในข้อความปรมัตถ์
ฉันนั้น คัมภีร์ไวยากรณ์ชื่อ นิรุตติทีปนี [ที่ข้าพเจ้ารจนา] นั้น
งามในอรรถแห่งภาษาบาลี ขอทั้งสองคัมภีร์นั้น จงรุ่งโรจน์
ในโลกตราบจนพระสัทธรรมยังดำรงมั่นเกิด

อธิบายนิคมคาถา

ในนิคมคาถานั้น คำว่า นคร ที่ปรัญคมฺหิ (จังหวัดที่ปรัญคะ) มีความหมายว่า จังหวัด ที่ได้รับนามว่า ที่ปรัญคะ เพราะยังมีมหาชนผู้อยู่ในทวีปไหยินดี จึงชื่อว่า ที่ปรัญคะ

[คำว่า ที่ปรัญคะ สำเร็จรูปมาจาก ที่ป บพหน้า + รณช ธาตุ + ณ ปัจจัย แปลว่า “ยังชาวทวีปไหยินดี” พม่าเรียกจังหวัดนี้ว่า ที่ปะยิน เป็นจังหวัดเล็กๆ อยู่ทางภาคเหนือของพม่าห่างจากเมืองอมรปุระอดีตนครหลวงราว ๘ ไมล์ หรือ ๑๓ กิโลเมตร ปัจจุบันนับเข้าในรัฐชเวโบ]

คำว่า คาเม ไสปยินติ นามเก (ในหมู่บ้านไสปยิน) มีความหมายว่า ในหมู่บ้านใหญ่ที่มีนามเช่นนี้ เพราะตั้งอยู่ในพื้นที่ภูมิที่อาศัยของกวาง

[คำว่า ไสปยิน มาจากคำพม่าว่า ไส = กวาง, ปยิน = ลาน คำว่า ไสปยิน แปลตามศัพท์ว่า “ลานกวาง” หมู่บ้านไสปยิน จึงหมายถึง หมู่บ้านลานกวาง

คำว่า ไสปยินติ เป็นการเชื่อมคำระหว่างคำพม่าและบาลีว่า ไสปยิน + อิติ ลบ อี อักษรในอิตี ศัพท์ การใช้คำบาลีร่วมกับภาษาท้องถิ่นปรากฏตั้งแต่สมัยแต่งวชิรพทุธิฎีกาที่ประเทศศรีลังกา ก่อนพุทธศักราช ๑๗๐๐ และพบมากในคัมภีร์อภิธานปิปปิกาฎีกาที่แต่งในสมัยอังวะในรัชสมัยของ

พระเจ้าสีหสุระผู้ทรงช้างเผือกสี่เชือก (พ.ศ. ๑๘๙๓-๑๙๐๒) แม้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็
นิพนธ์คำ ในลักษณะนี้ดังปรากฏในหนังสือประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๒
(หน้า ๓) ว่า

อภฺจฺมียํ ชีตักขณนคาเม นิปชฺชี่ (ขึ้น ๘ คำ พักนอนที่บ้านชีตักขณน)
นวมียํ พยุเตนปพฺพตาสนเน นิปชฺชี่ (ขึ้น ๙ คำ พักนอนที่บ้านพยุเตน)
ทสฺมียํ โกรกพระคาเม นิปชฺชี่ (ขึ้น ๑๐ คำ พักนอนที่บ้านโกรกพระ)]

คำว่า สาเก (ในจุลศักราช) คือ ในยุคที่เรียกว่า กลียุค

[ยุคมี ๔ เรียกว่า จตุรยุค คือ กำหนดเวลาของโลกตั้งแต่ต้นกับ พจนานุกรมสันสกฤต
ชื่อว่า ศัพทกัลปทรมะ (เล่ม ๔ หน้า ๔๓) กล่าวถึงเรื่องของจตุรยุคไว้ว่า

- กฤตายุค ระยะเวลาที่มนุษย์ทำความดีครบบริบูรณ์ มี ๑,๗๒๘,๐๐๐ ปีตั้งแต่ต้นกับ
- ไตรตายุค ระยะเวลาที่มนุษย์ทำความดีเศษสามส่วนสี่ของความดีทั้งหมดมี ๑,๒๙๖,๐๐๐
ปีถัดจากนั้น

- ทวารยุค ระยะเวลาที่มนุษย์ทำความดีเพียงสองส่วน มี ๘๖๔,๐๐๐ ปีต่อมา
- กลียุค ระยะเวลาที่มนุษย์ทำความดีเพียงส่วนเดียว มี ๔๓๒,๐๐๐ ปีต่อจากนั้น]

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า ข้าพเจ้าได้ประพันธ์คัมภีร์ฎีกานามว่า ปรมัตถทีปนี

คำว่า แลดีติ วิสสุตาลเย (วัดป่าปรากฏนามว่า แลดี) คือ วัดป่าที่ปรากฏนาม
เช่นนี้

[คำว่า แลดี มาจากคำพม่าว่า แล = นา, ดี = สร้าง วัดแลดี แปลตามศัพท์ว่า
“วัดนาสร้าง” ชื่อว่า แลดี นี่ตอนแรกเป็นชื่อป่าแห่งหนึ่งในจังหวัดโม่งยวาที่ถูกหักร้างทางพงสร้างเป็นนา
ต่อมาเมื่อสร้างนาเป็นวัดก็ได้ชื่อว่า วัดแลดี (วัดนาสร้าง) แม้เจ้าอาวาสในวัดนั้นก็ปรากฏนามว่า ท่าน
อาจารย์แลดี หรือ แลดีสยาตอ ตามชื่อวัด

คำว่า ตี มาจากคำพม่าและบาลีว่า แลดี + อิติ เหมือนคำว่า ไสยินติ ข้างต้น]

คำว่า สาเรสินี แปลว่า ผู้แสวงหาแก่นสาร

คำว่า สาราสารวิเวกีน (ผู้จำแนกสิ่งที่เป็นแก่นสารหรือมิใช่แก่นสาร) มีความหมายว่า ผู้จำแนกรู้แก่นสารหรือมิใช่แก่นสารได้ว่า นี่คือแก่นสาร นี่มิใช่แก่นสาร

คำว่า โกมุทสารเท (ในเดือน ๑๒ ที่นับเข้าในสทรทกาลมีบัวขาวแย้มบาน) คือในเดือนกัตติกะหลัง (เดือน ๑๒) ที่นับเข้าในฤดูใบไม้ร่วง มีบัวขาวแย้มบาน

[บัวขาวมีชื่อเรียกว่า กุมุท มีขนาดใหญ่กว่าบัวธรรมดาล็กน้อย กลิ่นหอมซาบซ่าน มักแย้มบานในยามราตรีเมื่อประจวบกับแสงจันทร์และหุบในยามเช้า ต่างจากบัวทั่วไปที่บ้านในยามเช้าและหุบในยามราตรี บัวชนิดนี้ออกดอกในสทรทกาลเท่านั้น ไม่ออกดอกในฤดูอื่น]

คำว่า อมตปผลา (มีอมตธรรมเป็นผล) คือ มีพระนิพพานเป็นผล

คำว่า สุภา (งาม) คือ งามเพราะถึงพร้อมด้วยอรรถและพยัญชนะ

คำว่า สทฺธมฺโม (พระสัทธรรม) หมายถึงศาสนาของพระศาสดา ๓ ประการ [คือ ปรียัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ]

ฎีกาชื่อปรมัตถทีปนีอันเป็นอรรถาธิบายฉบับที่ ๔ ของคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะนี้
จบบริบูรณ์ด้วยประการฉะนี้

นายมณณสส กุพพนติ
ผลานิปี ประสเสว

ติฏจนติ สยมาตเป
รูกษา สปปริสา อิว.

วิกกรมจริต

“สัตบุรุษเหมือนพฤษชาติที่ให้ร่มเงาแก่บุคคลอื่น แต่ตนดำรงอยู่
กลางแสงแดดอันแผดกล้า แม้ผลไม้ก็มีไว้เพื่อผู้อื่นโดยแท้”

เชิงอรรถ

อภิธานศัพท์

พริจเนทที่ ๑

- ๑ วิกิ. ธิ. กณ.๕๖-๕๗, ๑๑๙๓-๙๕. ๑๒, ๒๗๖
๒ วิกิ. ธิ. กณ.๕๖-๕๗, ๑๑๙๓-๙๕. ๑๒, ๒๗๖
๓ วิกิ. ธิ. กณ.๕๖๕.๑๖๗
๔ วิกิ. ธิ. กณ.๑๔๕๕.๓๒๐
๕ วิกิ. ธิ. กณ.๙๓-๙๔, ๑๒๙๗-๙๘.๒๙๔-๙๕
๖ วิกิ. ธิ. กณ.๙๓-๙๔, ๑๒๙๗-๙๘.๒๙๔-๙๕
๗ วิกิ. ธิ. กณ.๙๓-๙๔, ๑๒๙๗-๙๘.๒๙๔-๙๕
๘ วิกิ. ธิ. กณ.๑๒, ๑๑๐๐.๖, ๒๕๖
๙ วิกิ. ธิ. กณ.๓๖๕.๑๐๕, วิสุทฺธิ. ๒.๙๔
๑๐ วิกิ. ธิ. กณ.๔๑๓.๑๑๕
๑๑ วิกิ. ธิ. กณ.๔๒๒.๑๑๗
๑๒ วิกิ. ธิ. กณ.๓๖๕.๑๐๕
๑๓ วิกิ. ธิ. กณ.๓๖๕.๑๐๕
๑๔ วิกิ. ธิ. กณ.๕๕๖.๑๕๗, วิสุทฺธิ. ๒.๙๕
๑๕ วิกิ. ธิ. กณ.๔๓๑.๑๒๐
๑๖ วิกิ. ธิ. กณ.๕๖๖.๑๖๐
๑๗ วิกิ. ธิ. กณ.๑๔๕๘.๓๑๙
๑๘ วิกิ. ธิ. กณ.๑๔๕๘.๓๑๙
๑๙ วิกิ. ธิ. กณ.๑.๒๑, วิสุทฺธิ. ๒.๙๓
๒๐ วิกิ. ธิ. กณ.๔๙๘.๑๓๒
๒๑ วิกิ. ธิ. กณ.๕๗๖.๑๖๔

๒๒ นามรูปพริจเนท. คณ. ๑๗, ปรมตฺถวินิจฺจน.

คณ. ๔๘

๒๓ วิกิ. ธิ. กณ.๑๖๗, ๒๖๐.๕๓, ๗๘

๒๔ วิกิ. ธิ. กณ.๔๙๙.๑๓๓

๒๕ วิกิ. ธิ. กณ.๕๗๗.๑๖๕

๒๖ วิกิ. ธิ. กณ.๒๖๔.๗๙

๒๗ วิกิ. ธิ. กณ.๕๐๑.๑๓๔

๒๘ วิกิ. ธิ. กณ.๕๗๗.๑๖๕

๒๙ วิกิ. ธิ. กณ.๒๗๗.๘๔

๓๐ วิกิ. ธิ. กณ.๕๐๕.๑๓๖

๓๑ วิกิ. ธิ. กณ.๒๙๔, กณ.๔.๘๖, ๙๗

๓๒ วิกิ. ธิ. กณ.๓๖๓-๖๔.๑๐๔

๓๓ นามรูปพริจเนท. คณ. ๒๓

พริจเนทที่ ๒

- ๑ วิกิ. ธิ. กณ.๑.๒๑, วิสุทฺธิ. ๒.๑๐๔
๒ วิกิ. ธิ. กณ.๑.๒๑, วิสุทฺธิ. ๒.๑๐๔
๓ วิกิ. ธิ. กณ.๓๖๕.๑๐๕, วิสุทฺธิ. ๒.๑๑๐-๑๑
๔ วิกิ. ธิ. กณ.๑.๒๑
๕ วิกิ. ธิ. กณ.๒๗๗.๘๔
๖ วิกิ. ธิ. กณ.๖๕๓-๖๕๔.๓๓๒-๓๓
๗ นามรูปพริจเนท. คณ. ๔๐

- ๘ วิสุทฺธิ. ๒.๑๐๙
 ๙ วิสุทฺธิ. ๒.๑๐๙
 ๑๐ วิสุทฺธิ. ๒.๑๐๙
 ๑๑ นามรูปปริจฺเฉท. คาถา ๕๑-๕๒
 ๑๒ วิสุทฺธิ. ๒.๑๑๑
 ๑๓ วิสุทฺธิ. ๒.๑๑๔

ปริจเฉทที่ ๓

- ๑ อภิ. ฐ. ๓๔.๑๓๘๗-๘๙.๓๐๘
 ๒ อภิ. ฐ. ๓๔.๑๓๘๗-๘๙.๓๐๘
 ๓ อภิ. ฐ. ๓๔.๑๓๘๗-๘๙.๓๐๘
 ๔ อภิ. ฐ. ๓๔.๑๐๖๐-๖๔.๒๕๐-๕๑
 ๕ วิสุทฺธิ. ๒.๙๘-๑๐๐
 ๖ ปรมัตถวินิจฺจน. คาถา ๖๔
 ๗ อภิ. ฐ. ๑.๑๒๗
 ๘ อภิ. ฐ. ๑.๒๘๗
 ๙ อภิ. ฐ. ๑.๒๘๗
 ๑๐ อภิ. ฐ. ๑.๒๘๓
 ๑๑ อภิ. ฐ. ๑.๒๘๓
 ๑๒ อภิ. ฐ. ๑.๒๘๓
 ๑๓ อภิ. ฐ. ๑.๒๘๓
 ๑๔ อภิ. ฐ. ๑.๒๘๓
 ๑๕ อภิ. ฐ. ๑.๒๘๓
 ๑๖ อภิ. ฐ. ๑.๒๘๓

ปริจเฉทที่ ๔

- ๑ อภิ. ฐ. ๓.๓๖๒, วิสุทฺธิ. ๒.๒๘๒
 ๒ อภิ. ฐ. ๑.๑๑๙, วิสุทฺธิ. ๒.๙๙
 ๓ อภิ. ฐ. ๑๑๙
 ๔ อภิ. ฐ. ๓.๕๐๗

- ๕ อภิ. ฐ. ๓.๕๐๗
 ๖ ปรมัตถวินิจฺจน. คาถา ๑๑๔
 ๗ อภิ. ฐ. ๑. ๓๓๕
 ๘ อภิ. ฐ. ๑.๓๓๕
 ๙ วิสุทฺธิ. ๒.๑๐๐-๑๐๑

ปริจเฉทที่ ๕

- ๑ เนตฺติ. ๗๓, ส. ๒. ๒.๑๑๐, ที. ๒. ๒.๙๔
 ๒ อภิ. ฐ. ๓๕.๑๐๒๒-๒๓.๕๑๔-๑๕
 ๓ อภิ. ฐ. ๓๕.๑๐๒๔.๕๑๖
 ๔ อภิ. ฐ. ๓๕.๑๐๒๔.๕๑๖
 ๕ อภิ. ฐ. ๓๕.๑๐๒๕-๒๗.๕๑๗-๑๘
 ๖ อภิ. ฐ. ๓๕.๑๐๒๕-๒๗.๕๑๗-๑๘
 ๗ อภิ. ฐ. ๓๕.๑๐๒๕-๒๗.๕๑๗-๑๘
 ๘ อภิ. ฐ. ๓๕.๑๐๒๗.๕๑๗
 ๙ อภิ. ฐ. ๒.๑๖๘
 ๑๐ อภิ. ฐ. ๑.๓๒๓-๒๔
 ๑๑ อภิ. ฐ. ๑.๓๒๓-๒๔
 ๑๒ อภิ. ฐ. ๓๕.๑๐๒๓.๕๑๔-๑๖,
 อภิ. ฐ. ๒.๑๒๓, ๒.๒๒๖-๒๗
 ๑๓ อภิ. ฐ. ๓๕.๑๐๒๔-๒๗.๕๑๖-๑๘
 ๑๔ อภิ. ฐ. ๓๕.๑๐๒๘.๕๑๘-๑๙
 ๑๕ อภิ. ฐ. ๒.๑๒๓, วิสุทฺธิ. ๒.๒๒๖-๒๗
 ๑๖ อภิ. ฐ. ๒.๑๒๓, วิสุทฺธิ. ๒.๒๒๖-๒๗
 ๑๗ อภิ. ฐ. ๒.๑๒๓, วิสุทฺธิ. ๒.๒๒๖-๒๗
 ๑๘ อภิ. ฐ. ๓๕.๔๑๓.๔๔๔,
 อภิ. ฐ. ๒.๑๒๖.๒๑๗-๑๘,
 อภิ. ฐ. ๑.๑๔๕-๔๗
 ๑๙ อภิ. ฐ. ๓๕.๔๑๓.๔๔๔,
 อภิ. ฐ. ๒.๑๒๖.๒๑๗-๑๘,

ວກ. ວ. ໑.໑໔໕-໔໗
 ໒໐ ວກ. ວ. ໓໕.໔໑໓.໔໔໕,
 ວງ. ທສກ. ໒໔.໑໗໗.໒໒໒, ວກ. ວ. ໑.໑໔໕
 ໒໑ ນາມຮູປປຣິຈເນທ. ກາຄາ ຄ໗໓
 ໒໒ ວງ. ວຊຸກ. ໒໓.໓໖.໑໙໙, ວກ. ວ. ໑.໒໐໙-໑໐
 ໒໓ ວກ. ວ. ໒.໑໙໐
 ໒໔ ວກ. ວ. ໒.໑໙໐
 ໒໕ ວກ. ວ. ໑.໓໒໖, ຄ໔໒
 ໒໖ ວກ. ວ. ໑.໓໒໖, ຄ໔໒
 ໒໗ ວກ. ວ. ໓໕.໑໐໒໔.໕໑໖
 ໒໘ ວກ. ວ. ໓໕.໑໐໒໗.໕໑໙
 ໒໙ ມ. ວ. ໑໔.໒໔໙.໒໑໕,
 ວກ. ວ. ໒.໑໗໑, ວສຸກຸວີ. ໒.໒໐໔
 ໓໐ ວກ. ວ. ໒.໑໗໑, ວສຸກຸວີ. ໒.໒໐໔
 ໓໑ ວສຸກຸວີ. ໒.໙໙

ປຣິຈເນທີ່ ໖

໑ ວກ. ວ. ໓໕.໕໙໙.໑໖໗, ວສຸກຸວີ. ໒.໙໙
 ໒ ວກ. ວ. ໓໕.໕໙໙.໑໙໙
 ໓ ວກ. ວ. ໓໕.໕໙໙.໑໙໑
 ໔ ວກ. ວ. ໓໕.໕໙໙.໑໙໑
 ໕ ວກ. ວ. ໓໕.໕໙໙.໑໙໑
 ໖ ວກ. ປ. ໔໐.໔໒໒.໑໓໕
 ໗ ວກ. ວ. ໓໕.໕໙໙.໑໙໑
 ໘ ວກ. ວ. ໓໕.໕໙໙.໑໙໑
 ໙ ວກ. ວ. ໓໕.໕໙໙.໑໙໑
 ໑໐ ວກ. ວ. ໓໕.໕໙໙.໑໙໑, ວສຸກຸວີ. ໒.໙໐
 ໑໑ ວກ. ວ. ໓໕.໖໙໙.໒໐໑
 ໑໒ ວກ. ວ. ໓໕.໖໙໙.໒໐໑
 ໑໓ ວກ. ວ. ໓໕.໕໙໑.໑໙໐

໑໔ ວກ. ວ. ໓໕.໖໙໙.໕໙໙, ໖໙໙-໗໗.໑໙໙-໙໙
 ໑໕ ວກ. ວ. ໓໕.໖໙໙.໑໙໙
 ໑໖ ວກ. ວ. ໓໕.໖໙໙.໑໙໙
 ໑໗ ວສຸກຸວີ. ໒.໒໙໒
 ໑໘ ວສຸກຸວີ. ໒.໒໙໓
 ໑໙ ວສຸກຸວີ. ໒.໙໒
 ໒໐ ນາມຮູປປຣິຈເນທ. ກາຄາ ໕໙໗
 ໒໑ ວກ. ວ. ໒.໒໔
 ໒໒ ນາມຮູປປຣິຈເນທ. ກາຄາ ໕໙໙
 ໒໓ ວກ. ວ. ໒.໑໙໔, ວສຸກຸວີ. ໒.໒໑໗
 ໒໔ ນາມຮູປປຣິຈເນທ. ກາຄາ ໖໐
 ໒໕ ວສຸກຸວີ. ໒.໒໑໖
 ໒໖ ສ. ສຸພາ. ໑໙.໓໖໖.໓໑໙, ວສຸກຸວີ. ໒.໑໕໖

ປຣິຈເນທີ່ ໗

໑ ວກ. ວ. ໓໕.໑໑໐໒.໒໕໙, ວກ. ວ. ໓໕.໙໙໗.໔໕໖
 ໒ ວກ. ວ. ໓໕.໑໑໕໖.໒໖໙, ວກ. ວ. ໓໕.໙໙໙.໔໕໗
 ໓ ວກ. ວ. ໓໕.໑໑໕໖.໒໖໙, ວກ. ວ. ໓໕.໙໙໙.໔໕໗
 ໔ ວກ. ວ. ໓໕.໑໑໕໐.໒໖໖, ວກ. ວ. ໓໕.໙໙໙.໔໕໗
 ໕ ວກ. ວ. ໓໕.໑໑໕໖.໒໖໙, ວກ. ວ. ໓໕.໙໙໙.໔໕໗
 ໖ ວກ. ວ. ໓໕.໑໑໕໙.໒໗໐
 ໗ ວກ. ວ. ໓໕.໙໙໙.໔໖໗
 ໘ ວງ. ທສກ. ໒໔.໑໓.໑໔
 ໙ ວກ. ວ. ໓໕.໑໑໑໙.໒໖໑, ວກ. ວ. ໓໕.໙໖໙.໔໗໗
 ໑໐ ວກ. ວ. ໓໕.໑໒໓໕.໒໙໓
 ໑໑ ວກ. ວ. ໓໕.໒໑໙.໑໔໕, ວກ. ປ. ໓໙.໑.໑໐໓
 ໑໒ ວກ. ປ. ໔໐.໓.໒
 ໑໓ ວ. ປາ. ໑໑.໓໑໑.໒໐໓, ສ. ນີ. ໑໖.໑໑.໑໓
 ໑໔ ວກ. ວ. ໓໕.໓໕໕.໒໒໙
 ໑໕ ວກ. ວ. ໓໕.໓໙໐.໒໔໙

๑๖ อภิ. วิ. ๓๕.๔๓๑.๒๖๐
 ๑๗ ส. มหา. ๑๙.๔๙๑.๑๗๔, พุ. ปฏฺ. ๓๑.๑๙๔.๒๑๔
 ๑๘ อภิ. ฐ. ๓๔.๑.๒๑
 ๑๙ อภิ. วิ. ๓๕.๔๖๖.๒๗๔
 ๒๐ อภิ. วิ. ๓๕.๔๙๖.๒๘๓
 ๒๑ อภิ. วิ. ๓๕.๑, ๔๗๘.๑, ๔๙๘, อภิ. ย. ๓๘.๒.๑๖
 ๒๒ ส. พ. ๑๗.๒๒.๒๑
 ๒๓ อภิ. วิ. ๓๕.๑๕๕, ๔๙๐.๔๙๘
 ๒๔ อภิ. วิ. ๓๕.๑๙๙, ๔๙๑.๔๙๘
 ๒๕ อภิ. วิ. ๓๕.๑๙๙, ๔๙๒. ๑๑๗, ๔๙๙

ปริจเฉทที่ ๘

๑ ส. นิ. ๑๖.๑.๑, อภิ. วิ. ๓๕.๒๒๕.๑๖๑,
 วิสุทฺธิ. ๒.๑๖๖
 ๒ อภิ. วิ. ๓๕.๓๑๐.๒๐๘, วิสุทฺธิ. ๒.๒๔๑
 ๓ อภิ. ป. ๔๐.๑.๑
 ๔ อภิ. อ. ๓.๓๑-๓๒
 ๕ อภิ. อ. ๓.๓๐

ปริจเฉทที่ ๙

๑ วิสุทฺธิ. ๑.๑๑๙
 ๒ วิสุทฺธิ. ๑.๑๐๙
 ๓ ที. ปา. ๑๑.๓๔๖.๒๓๗, อัง. ทสก. ๒๔.๒๕.๓๗,
 อภิ. ฐ. ๓๔.๒๐๓.๖๓
 ๔ อภิ. ฐ. ๓๔.๒๖๓.๗๘, วิสุทฺธิ. ๑.๑๑๙
 ๕ ที. ปา. ๑๑.๓๒๗.๒๒๐
 ๖ อภิ. ฐ. ๓๔.๒๕๑-๖๒.๗๖-๗๘,
 อภิ. วิ. ๓๕.๖๔๒.๓๓๑
 ๗ วิสุทฺธิ. ๑.๑๑๙
 ๘ วิสุทฺธิ. ๑.๑๑๙

๙ วิสุทฺธิ. ๑.๑๑๙
 ๑๐ วิสุทฺธิ. ๑.๑๒๓
 ๑๑ คเวสิตพฺพ
 ๑๒ วิสุทฺธิ. ๑.๑๒๐
 ๑๓ วิสุทฺธิ. ๑.๑๒๒
 ๑๔ วิสุทฺธิ. ๑.๑๗๘
 ๑๕ อภิ. วิ. ๓๕.๕๐๘.๒๙๔, วิสุทฺธิ. ๑.๓๖๒
 ๑๖ วิสุทฺธิ. ๒.๑-๗๓
 ๑๗ วิสุทฺธิ. ๒.๒๕๐
 ๑๘ วิสุทฺธิ. ๒.๓๑๒
 ๑๙ วิสุทฺธิ. ๒.๒๗๒, ๓๕๐
 ๒๐ พุ. ปฏฺ. ๓๑.๒๒๙.๒๘๔, วิสุทฺธิ. ๒.๓๓๕
 ๒๑ พุ. ปฏฺ. ๓๑.๒๑๘.๒๖๔, วิสุทฺธิ. ๒.๓๓๔
 ๒๒ วิสุทฺธิ. ๑.๑๑
 ๒๓ คเวสิตพฺพ
 ๒๔ วิสุทฺธิ. ๒.๒๕๐, ปรมัตถวินิจฺจน. คาถา ๙๔๑
 ๒๕ วิสุทฺธิ. ฐ. ๑.๕๓๗
 ๒๖ วิสุทฺธิ. ๒.๓๐๔, นามรูปปริจฺเฉท. คาถา ๑๖๗๙
 ๒๗ วิสุทฺธิ. ๒.๓๕๓
 ๒๘ วิสุทฺธิ. ๒.๓๕๘
 ๒๙ พุ. ปฏฺ. ๓๑.๒๒๙.๒๘๔, วิสุทฺธิ. ๒.๓๓๕
 ๓๐ อภิ. ปุ. ๓๖.๓๒.๑๒๒, วิสุทฺธิ. ๒.๓๕๗
 ๓๑ อภิ. ปุ. ๓๖.๓๕.๑๒๓, วิสุทฺธิ. ๒.๓๕๘
 ๓๒ อภิ. ปุ. ๓๖.๔๓.๑๒๔, วิสุทฺธิ. ๒.๓๕๙
 ๓๓ คเวสิตพฺพ
 ๓๔ วิสุทฺธิ. ๒.๓๘๕
 ๓๕ วิสุทฺธิ. ๒.๓๘๘

เชิงอรรถ

ปรมัตถทีปนี

ปริจเฉทที่ ๑

- ๑ ขุ. ฐ. ๒๕.๑๙๖.๕๑
๒ อภิ. อ. ๑.๑
๓ ขุ. ฐ. ๒๕.๑๐๙.๓๖
๔ อภิ. ป. ๔๐.๑๕.๖
๕ คเวสิตพุพ
๖ คเวสิตพุพ
๗ ขุ. ปฏี. ๓๑.๕.๔๐๘
๘ วิ. มหา. ๔.๑๑.๑๑, ม. มุ. ๑๒.๒๘๕.๒๔๖
๙ อภิ. ปุ. ๓๖.๒๒.๑๒๑
๑๐ คัมภีร์ปรมัตถทีปนีมีข้อความว่า สมานีโต ภิกขเว
ยถาภูตํ ปชานาติ ส่วนในพระบาลีมีรูปว่า
สมานีโต ภิกขเว ภิกขุ ยถาภูตํ ปชานาติ
ปสฺสตี. ดู ส. ข. ๑๗.๕.๑๒
๑๑ วิ. มหา. ๔.๑๑.๑๑, ม. มุ. ๑๒.๒๘๕.๒๔๖
๑๒ ม. อ. ๑๔.๒๐๗.๑๗๓
๑๓ ดู ส. อ. ๒.๗๖
๑๔ ปริภาเซนุเสชระ ข้อ ๑๑๓, อลังการฎีกาใหม่
อธิบายคาถา ๑๘๗
๑๕ กัจจายนสาระ คาถา ๓๒
๑๖ คัมภีร์ปรมัตถทีปนีมีข้อความว่า ทูรโตหํ นมสฺสิสฺส
สสงฺฆํ โลกนายกํ ส่วนในพระบาลีมีรูปว่า นิปัจจ

สิรสา วีร สสงฺฆํ โลกนายกํ

- ดู ขุ. อป. ๓๓.๑๗๕.๓๗๒
๑๗ ขุ. เถว. ๒๖.๓๐๓.๓๑๘,
ขุ. ฐา. ๒๗.๑๐๒, ๓๕.๕.๒๒๖, ๓๗๘
๑๘ ที. มหา. ๑๐.๒๑๖.๑๓๔
๑๙ ขุ. ฐ. ๒๕.๓๕๖-๕๘.๗๘
๒๐ อัง. ตี. ๒๐.๑๕๕.๒๘๗
๒๑ ที. อ. ๑.๑๓๐
๒๒ ขุ. ฐา. ๒๗.๑๗.๔๑
๒๓ ที. มหา. ๑๐.๒๑๖.๑๓๔
๒๔ อัง. อ. ๓.๓๒๓
๒๕ อภิ. อ. ๑.๓
๒๖ สฬา. ๑๘.๒๔๙.๑๘๘
๒๗ ส. ส. ๑๕.๒๑๒.๒๒๗
๒๘ อนุฎี. ๓.๖๘
๒๙ ขุ. ฐา. ๒๗.๗๗-๘๗.๑๘๓-๙๔
๓๐ ส. ข. ๑๗.๑๐๐.๑๑๙
๓๑ อภิ. อ. ๑.๑๖๑-๖๒
๓๒ ขุ. ฐ. ๒๕.๑.๑๕
๓๓ ส. ข. ๑๗.๗๙.๗๑
๓๔ คัมภีร์ปรมัตถทีปนีมีข้อความว่า รูปปติ กุปฺปติ
ขมฺมฏฺเฐติ ปีฬยติ ภิชฺชติ ส่วนในพระบาลีมีรูปว่า

- รูปปฏิ กุปฏิ มัญญียติ ปิฬยติ ดู ชุ. มหา.
๒๙.๒.๔
- ๓๕ ชุ. มหา. ๒๙.๒.๔
- ๓๖ ชุ. มหา. ๒๙.๒.๔
- ๓๗ สํ. ฐ. ๑๗.๗๙.๗๑
- ๓๘ สํ. ฐ. ๑๗.๗๙.๗๑
- ๓๙ ชุ. ฐ. ๒๕.๑๕.๙
- ๔๐ วิสุทฺธิ. ๑.๒๐๖, ๒๑๒
- ๔๑ สํ. ส. ๑๕.๒๗.๑๘
- ๔๒ อภิ. ฐ. ๓๔.๑๒๙๙.๒๙๔, อภิ. วิ. ๓๕.๑๐๒๐.๕๑๓
- ๔๓ อภิ. ป. ๔๒.๙.๒๙๖
- ๔๔ อภิ. อ. ๑.๑๐๙
- ๔๕ ชุ. มหา. ๒๙.๑-๒
- ๔๖ อภิ. ฐ. ๓๔.๑๒๙๙.๒๙๔, อภิ. วิ. ๓๕.๑๐๒๐.๕๑๓
- ๔๗ อภิ. อ. ๑.๑๐๙
- ๔๘ สํ. สฬา. ๑๙.๙๒.๔๙
- ๔๙ ม. ม. ๑๓.๑๑๙.๙๔
- ๕๐ อภิ. อ. ๑.๒๐๖
- ๕๑ อภิ. อ. ๑.๒๐๗
- ๕๒ อภิ. ฐ. ๓๔.๓๙๙.๑๑๑
- ๕๓ อภิ. ฐ. ๓๔.๔๒๐.๑๑๗
- ๕๔ อภิ. อ. ๒.๑๔๗
- ๕๕ สํ. ฐ. ๑๗.๑๙.๗๑
- ๕๖ ม. มุ. ๑๒.๔๐๐.๓๕๗
- ๕๗ ที. ส. ๙.๑๔๙.๔๖
- ๕๘ ที. อ. ๑.๑๑๙
- ๕๙ อภิ. อ. ๑.๓๔๐
- ๖๐ ชุ. ฐ. ๒๕.๗๑.๒๙
- ๖๑ อภิ. ฐ. ๑.๙๙
- ๖๒ มุณฺณ. ๑.๑๖๔
- ๖๓ ที. อ. ๒.๔๐๗, ๔๑๐, ม. อ. ๑.๓๑๒, ๓๑๕,
สํ. อ. ๓.๒๓๐, ๒๓๓
- ๖๔ ที. อ. ๒.๔๐๑, ม. อ. ๑.๓๐๗, สํ. อ. ๓.๒๒๔
- ๖๕ ที. อ. ๒.๔๐๔, ๔๐๘, ม. อ. ๑.๓๐๙-๓๑๓,
สํ. อ. ๓.๒๒๗, ๒๓๑
- ๖๖ อภิ. อ. ๑.๑๐๙
- ๖๗ อภิ. อ. ๑.๓๒๓
- ๖๘ คัมภีร์ปรมัตถทีปนีมีข้อความว่า อวิกฺเขโป อวิ-
สาหาโร สณฺหิจติ อวฺภูจฺติ ส่วนในพระบาลีมีรูป
ว่า จิตฺติ สณฺหิจติ อวฺภูจฺติ อวิสาหาโร อวิกฺเขโป
ดู อภิ. ฐ. ๓๔.๑๑.๒๓
- ๖๙ อภิ. ป. ๔๐.๔๓๑, ๑๔๗.๑๑๒.๓๕๕
- ๗๐ ม. อ. ๑. ๓๕๑
- ๗๑ อัง. ญฺจิก. ๒๓.๓๕.๑๙๖
- ๗๒ อภิ. อ. ๑.๒๓๖
- ๗๓ เนตฺติ. ๗๖
- ๗๔ เนตฺติ. อ. ๑๔๖
- ๗๕ วิสุทฺธิ. ๑.๙๒
- ๗๖ อภิ. วิ. ๓๕.๖๐๖.๓๑๗
- ๗๗ อภิ. วิ. ๓๕.๖๐๖.๓๑๘
- ๗๘ อภิ. วิ. ๓๕.๖๑๐.๓๑๗
- ๗๙ สํ. มหา. ๑๙.๑๐๐๑.๓๐๐
- ๘๐ สํ. มหา. ๑๙.๙๗.๓๑
- ๘๑ สํ. ส. มหา. ๑๙.๑๕๓.๔๕
- ๘๒ ชุ. มหา. ๒๙.๓๙.๙๕
- ๘๓ อัง. เอกาทสิก. ๒๔.๑๑.๒๗๕
- ๘๔ สํ. อ. ๓.๓๕๙
- ๘๕ อัง. ทิก. ๒๑.๑๗๑.๑๙๓
- ๘๖ อัง. อ. ๒.๓๙๕
- ๘๗ อภิ. ฐ. ๓๙.๓๔๑.๕๕๐

๓๘ อภิ. อ. ๑.๓๑๕

๓๙ ชุ. มหา. ๒๙.๘๕.๑๗๙-๑๘๐

๔๐ ชุ. มหา. ๒๙.๒๐๗.๔๒๘

๔๑ วิ. มหาวิ. ๒.๖๔๖.๙๓

๔๒ วิ. อ. ๒.๔๒๓

๔๓ วิ. มหาวิ. ๒.๖๔๖.๙๓

๔๔ วิ. อ. ๒.๔๒๓

๔๕ อภิ. ฐ. ๓๔.๑๑๖๒.๒๗๐

๔๖ อภิ. อ. ๑.๑๖๙

๔๗ อภิ. อ. ๑.๑๗๐

๔๘ สั. มหา. ๑๙.๒๓๔.๑๐๒

๔๙ ชุ. ฐ. ๒๕.๓๑๕.๗๑ พระบาลีมีรูปว่า อลชชิตาเย
ลชชนฺติ ลชชิตาเย น ลชชเร คัมภีร์นี้ประพันธ์ใหม่
เป็นรูปว่า ลชชิตพเพ น ลชชนฺติ อลชชียะสฺส ลชชเร
๕๐ ชุ. ฐ. ๒๕.๓๑๖.๗๑ พระบาลีมีรูปว่า อภเย ภย-
ทสฺสโน ภเย จากยทสฺสโน คัมภีร์นี้ประพันธ์ใหม่เป็น
รูปว่า ภายิตพเพ น ภายนฺติ อภเย ภยทสฺสโน

๕๑ อัง. เอกก. ๒๐.๙.๕๑

๕๒ อภิ. อ. ๑.๑๘๓

๕๓ อภิ. อ. ๑.๑๘๐

๕๔ อภิ. อ. ๑.๑๘๐

๕๕ อภิ. อ. ๑.๑๘๐

๕๖ อภิ. อ. ๑.๑๘๐

๕๗ อภิ. อ. ๑.๑๘๐

๕๘ อภิ. อ. ๑.๑๘๑

๕๙ อภิ. วิ. ๓๕.๗๑๔-๖.๓๕๖-๗

๖๐ อภิ. วิ. ๓๕.๗๑๔-๖.๓๕๖-๗

๖๑ อภิธาน์ปทีปิกา คาทา ๑

๖๒ อภิธาน์ปทีปิกา คาทา ๑๑๐๖

๖๓ อภิ. วิ. ๓๕.๖๙๑-๙๕.๓๔๒-๔๔

๖๔ อัง. นกก. ๒๒.๑๓๓.๔๒๖

ปริจเฉทที่ ๓

๑ สั. สฬา. ๑๘.๒๖๗.๒๐๖

๒ สั. สฬา. ๑๘.๒๗๐.๒๑๒

๓ สั. สฬา. ๑๘.๒๖๗.๒๐๕

๔ สั. สฬา. ๑๘.๒๕๗.๑๙๙

๕ มุจฺฉิ. ๓.๑๙๑-๒

๖ ม. มุ. ๑๒.๒๖.๑๕

๗ สั. ข. ๑๗.๙๕.๑๑๓

๘ วิสุทฺธิ. ๑.๑๐๐

๙ อภิ. อ. ๑.๓๒๒

๑๐ อภิ. อ. ๑.๓๒๔

๑๑ อภิ. อ. ๑.๓๒๔

๑๒ วิสุทฺธิ. ๑.๒๑๔

๑๓ สั. นิ. ๑๖.๔๔.๗๑

๑๔ อภิ. อ. ๒.๘๘

๑๕ อภิ. สงฺกห. ๑๗

๑๖ ฐมฺม. อ. ๑.๙๙

๑๗ วิมาน. อ. ๒๕๖

๑๘ ชุ. วิ. ๒๖.๘๖๔.๘๘

๑๙ วิมาน. อ. ๒๕๗

๒๐ อัง. อ. ๓.๓๑๑

๒๑ สั. มหา. ๑๙.๕๑๐.๑๘๙

๒๒ วิ. อ. ๑.๑๕๑, สั. อ. ๓.๓๑๘

๒๓ สารตฺถ. ๑.๔๗๐-๗๑, วิมตฺติ. ๑.๙๘

ปริจเฉทที่ ๔

๑ ที. ม. ๑๐.๑๘.๑๐

๒ อภิ. อ. ๒.๓๗

- ๓ อภิ. ย. ๓๙.๘๑.๑๘, ๑๐๒, ๒๔
 ๔ อัง. ติก. ๒๐.๔๗.๑๔๖
 ๕ ส. ๒. ๑๗.๓๗.๓๑
 ๖ อภิ. วิ. ๓๕.๑๖๒.๘๒-๓
 ๗ อภิ. วิ. ๓๕.๓๕๖.๒๒๙
 ๘ ส. อ. ๒.๒๙๓-๔
 ๙ อภิ. ฐา. ๓๖.๗๑.๑๓
 ๑๐ อัง. ติก. ๒๐.๔๗.๑๔๖
 ๑๑ อภิ. อ. ๑.๓๓๗
 ๑๒ อภิ. อ. ๑.๑๓๔
 ๑๓ วิ. ๑. ๒๗๘.๓๖๓
 ๑๔ อภิ. อ. ๑.๑๙
 ๑๕ อภิ. อ. ๒.๑๖๕, วิสุทฺธิ. ๒.๒๐๒
 ๑๖ ปรมุตฺตวินิจฺจน. คาถา ๑๑๖
 ๑๗ อภิ. อ. ๒.๑๖๕, วิสุทฺธิ. ๒.๒๐๓
 ๑๘ อภิ. อ. ๑.๓๒๗
 ๑๙ อภิ. ป. ๔๐.๔๑๗.๑๒๙
 ๒๐ อภิ. อ. ๑.๑๒๑
 ๒๑ อภิ. ป. ๔๑.๕.๔๒๐
 ๒๒ คเวสิตพฺพ
 ๒๓ มุจฺฉิ. ๑.๑๔๓
 ๒๔ วิสุทฺธิ. ฐี. ๒.๔๑๕
 ๒๕ คเวสิตพฺพ
 ๒๖ คเวสิตพฺพ
 ๒๗ คเวสิตพฺพ
 ๒๘ อภิ. อ. ๓.๕๐๘
 ๒๙ ม. อ. ๑๔.๔๖๑.๓๘๘
 ๓๐ ชุ. ปฏฺฐิ. ๓๑.๑๗.๔๒๔
 ๓๑ ชุ. ปฏฺฐิ. ๓๑.๑๗.๔๒๔

- ๓๒ อภิ. วิ. ๓๕.๖.๒
 ๓๓ คัมภีร์นี้มีข้อความว่า
 ฐา สทฺทา คนฺธา รสา โผฏฺฐพฺพา จ มโนรมา
 อิกฺขณฺมา อนิกฺขา จ น ปเวณฺติ ปณฺชิตา.
 แปลว่า: “บัณฑิตย่อมไม่หวั่นไหวเพราะรูป เสียง
 กลิ่น รส สัมผัส ที่น่ารื่นรมย์ และเพราะอารมณ์
 ที่น่าพึงใจหรือไม่น่าพึงใจ”
 แต่ในสังยุตตนิกาย สคาถวรรค (ส. ส. ๑๕.๑๖๕.
 ๑๕๗) มีข้อความว่า
 ฐา สทฺทา คนฺธา รสา ผสฺสา ธมฺมา จ เกวลา
 เอตํ โลกามิสํ โฆรํ เอตถ โลโก วิมุจฺฉิโต.
 แปลว่า: “รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมมา-
 รมณ์ทั้งหมด เหล่านี้เป็นโลกามิสที่เผ็ดร้อน ชาว
 โลกหล่มหลงในโลกามิสเหล่านี้”
 ๓๔ อภิ. ป. ๔๐.๔๐๖.๑๒๗
 ๓๕ มุจฺฉิ. ๑.๑๖๕
 ๓๖ อภิ. ป. ๔๐.๔๐๖.๑๒๗
 ๓๗ อภิ. ป. ๔๐.๔๐๖.๑๒๗
 ๓๘ อภิ. ป. ๔๐.๔๐๖.๑๒๗
 ๓๙ อภิ. ป. ๔๐.๔๐๖.๑๒๗
 ๔๐ อภิ. ป. ๔๐.๒๑๗.๑๒๙
 ๔๑ อภิ. ป. ๔๐.๒๑๗.๑๒๙
 ๔๒ อภิ. ป. ๔๐.๒๑๗.๑๒๙
 ๔๓ อภิ. ป. ๔๐.๙๗.๓๔๖
 ๔๔ อภิ. ป. ๔๐.๙๗.๓๔๖
 ๔๕ อภิ. ป. ๔๐.๔๐๖.๑๒๗
 ๔๖ อภิ. ป. ๔๒.๙๙.๓๙
 ๔๗ อภิ. อ. ๑.๓๔๖
 ๔๘ อภิ. วิ. ๓๕.๑๘๔.๑๐๔

๔๙ ม. ฆ. ๑๒.๓๐๖.๒๖๙

๕๐ อภิ. ๖. ๒.๑๖๗

๕๑ วิสุทธิ. ๑.๑๖๗

๕๒ วิสุทธิ. ๒.๓๙๖

๕๓ อภิ. ๒. ๔๒.๑๐๓.๔๒

ปริจเฉทที่ ๕

๑ อภิ. ๖. ๒.๑๓๙

๒ อภิ. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๓ ที่. ๖. ๒.๑๐๐-๑, ๖. ๖. ๓.๑๙๐, ๖. ๕๗

๔ อภิ. ๖. ๓.๑๙๐.๔๙๔

๕ อภิ. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๖ ที่. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๗ ที่. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๘ ที่. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๙ อภิ. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๑๐ อภิ. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๑๑ ที่. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๑๒ ม. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๑๓ ม. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๑๔ ที่. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๑๕ ม. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๑๖ อภิ. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๑๗ อภิ. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๑๘ วิสุทธิ. ๒.๔๙

๑๙ วิสุทธิ. ๒.๒๖๗

๒๐ อภิ. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๒๑ อภิ. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๒๒ ม. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๒๓ อภิ. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๒๔ คเวสทิทพ

๒๕ วิสุทธิ. ๒.๒๖๗

๒๖ อภิ. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๒๗ ม. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๒๘ ม. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๒๙ อภิ. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๓๐ วิสุทธิ. ๖. ๒.๔๑๙

๓๑ ม. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๓๒ ม. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๓๓ ม. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๓๔ วิสุทธิ. ๖. ๒.๔๑๙, ๖. ๖. ๒.๑๓๙

๓๕ อภิ. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๓๖ ม. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๓๗ วิสุทธิ. ๖. ๒.๔๑๙, ๖. ๖. ๒.๑๓๙

๓๘ วิสุทธิ. ๒.๒๖๗

๓๙ ม. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๔๐ วิสุทธิ. ๒.๒๖๗

๔๑ อภิ. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๔๒ วิสุทธิ. ๒.๒๖๗

๔๓ ม. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๔๔ ม. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๔๕ ม. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๔๖ ม. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๔๗ อภิ. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๔๘ วิสุทธิ. ๖. ๒.๔๑๙, ๖. ๖. ๒.๑๓๙

๔๙ อภิ. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๕๐ ม. ๖. (๒.๑๓๙.๑๓๙)

๕๑ ม. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๕๒ อภิ. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

๕๓ อภิ. ๖. ๒.๑๓๙.๑๓๙

៥៤ ឧ. ប. ២.១១៧

៥៥ ឧ. ប. ១.១៤៦

៥៦ ឧ. ប. ២.១៤៦

៥៧ ឧ. ប. ២.៤១០

៥៨ ឧ. ប. ឧ. ២.៤០៨

៥៩ ឧ. ប. ២.៤០៨

៦០ ឧ. ប. ២.៤០៨

៦១ ឧ. ប. ១.៣១៧

៦២ ឧ. ប. ១.៣១៧

៦៣ ឧ. ប. ១.៣១៧-១៣១៨-១៣១៩

៦៤ ឧ. ប. ៣១៧ (ឧ. ប. ២. ៤)

៦៥ ឧ. ប. ២.៤០៨

៦៦ ឧ. ប. ២.៤០៨

៦៧ ឧ. ប. ២.៤០៨

៦៨ ឧ. ប. ២.៤០៨

៦៩ ឧ. ប. ២.៤០៨

៧០ ឧ. ប. ២.៤០៨

៧១ ឧ. ប. ២.៤០៨

៧២ ឧ. ប. ២.៤០៨

៧៣ ឧ. ប. ២.៤០៨

៧៤ ឧ. ប. ២.៤០៨

៧៥ ឧ. ប. ២.៤០៨

៧៦ ឧ. ប. ២.៤០៨

៧៧ ឧ. ប. ២.៤០៨

៧៨ ឧ. ប. ២.៤០៨

៧៩ ឧ. ប. ២.៤០៨

៨០ ឧ. ប. ២.៤០៨

៨១ ឧ. ប. ២.៤០៨-៨១, ៨២-៨៣-៨៤, ៨៥

៨២ ឧ. ប. ២.៤០៨-៨២, ៨៣-៨៤, ៨៥

៨៣

៨៤ ឧ. ប. ២.៤០៨-៨៤

៨៥ ឧ. ប. ២.៤០៨-៨៥

៨៦ ឧ. ប. ២.៤០៨

៨៧ ឧ. ប. ២.៤០៨-៨៧

៨៨ ឧ. ប. ២.៤០៨

៨៩ ឧ. ប. ២.៤០៨

៩០ ឧ. ប. ២.៤០៨

៩១ ឧ. ប. ២.៤០៨-៩១

៩២ ឧ. ប. ២.៤០៨-៩២

៩៣ ឧ. ប. ២.៤០៨-៩៣

៩៤ ឧ. ប. ២.៤០៨-៩៤

៩៥ ឧ. ប. ២.៤០៨-៩៥

៩៦ ឧ. ប. ២.៤០៨-៩៦

៩៧ ឧ. ប. ២.៤០៨-៩៧

៩៨ ឧ. ប. ២.៤០៨-៩៨

៩៩ ឧ. ប. ២.៤០៨

១០០ ឧ. ប. ២.៤០៨

១០១ ឧ. ប. ២.៤០៨

១០២ ឧ. ប. ២.៤០៨

១០៣ ឧ. ប. ២.៤០៨

១០៤ ឧ. ប. ២.៤០៨

១០៥ ឧ. ប. ២.៤០៨

១០៦ ឧ. ប. ២.៤០៨-១០៦

១០៧ ឧ. ប. ២.៤០៨-១០៧

១០៨ ឧ. ប. ២.៤០៨

១០៩ ឧ. ប. ២.៤០៨

១១០ ឧ. ប. ២.៤០៨

១១១ ឧ. ប. ២.៤០៨

១១២ ឧ. ប. ២.៤០៨

១១៣ ឧ. ប. ២.៤០៨

១១៣ ឈិ. ឈ. ១.២៦៩

១១៤ ណាមរូបប្រិវិទុណេត. កាណា ៤៧៤.៤៥

១១៥ ឈិ. ឈ. ៣៤.៤៩៩.១៣៣

១១៦ ឈិ. ឈ. ៣៤.៥០៧.១៣៧

១១៧ ឈិ. ឈ. ២.១០៨

១១៨ ឈិ. ឈ. ២.៣៣.១៣៣

១១៩ ឈិ. ឈ. ២.៣៤.២៣៦

១២០ ឈិ. ឈ. ១.២៩០

១២១ ឈិ. ឈ. ២.៣៣.១៣៣

១២២ ឈិ. ឈ. ២.៣៣.១៣៣

១២៣ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥

១២៤ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥.១៣៣

១២៥ ឈិ. ឈ. ២.៣៣.១៣៣

១២៦ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥

១២៧ ឈិ. ឈ. ១.២០២

១២៨ ឈិ. ឈ. ២.៣៣

១២៩ ឈិ. ឈ. ២.៣៣

១៣០ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥

១៣១ ឈិ. ឈ. ២.៣៣

១៣២ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥.១៣៣

១៣៣ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥

១៣៤ ឈិ. ឈ. ២.៣៣.១៣៣

១៣៥ ឈិ. ឈ. ២.៣៣

១៣៦ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥

១៣៧ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥

១៣៨ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥

១៣៩ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥

១៤០ ឈិ. ឈ. ២.៣៣.១៣៣, ឈិ. ឈ. ១.៤១៥

១៤១ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥.១៣៣

១៤២ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥

១៤៣ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥

១៤៤ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥.១៣៣, ឈិ. ឈ. ១.៤១៥.១៣៣

១៤៥ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥.១៣៣

១៤៦ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥.១៣៣, ឈិ. ឈ. ១.៤១៥.១៣៣

១៤៧ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥.១៣៣

១៤៨ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥

១៤៩ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥

១៥០ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥

១៥១ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥

១៥២ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥

១៥៣ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥

១៥៤ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥

១៥៥ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥

១៥៦ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥

១៥៧ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥

១៥៨ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥

១៥៩ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥

១៦០ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥

១៦១ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥

១៦២ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥, ឈិ. ឈ. ១.៤១៥

១៦៣ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥

១៦៤ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥

១៦៥ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥

១៦៦ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥

១៦៧ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥

១៦៨ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥

១៦៩ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥

១៧០ ឈិ. ឈ. ១.៤១៥

๑๗๑ ปริน. ปร. ๒.๑๗๐, วิสุทฺธิ. ๒.๒๐๕

๑๗๒ มุณฺณ. ๒.๑๑๗

๑๗๓ ปริน. ปร. ๒.๑๗๑

๑๗๔ ปริน. ปร. ๒.๒๓๔

๑๗๕ ปริน. ปร. ๒.๒๐๗-๘

๑๗๖ ปริน. ปร. ๒.๒๓๔.๕๕๕

ปริฉะนีที่ ๖

๑ ปริน. ปร. ๑.๒๕๕

๒ มุณฺณ. ๑.๑๗๓

๓ มุณฺณ. ๑.๑๕๕

๔ ส. ส. ๑๕.๑๘๐.๑๗๗

๕ ปริน. ปร. ๔๐.๔๑๒.๑๓๔

๖ ปริน. ปร. ๒.๒๓๔, เนตฺติ. ปร. ๒๓๓,

ปริน. ปร. ๑.๔๗, ส. ปร. ๑.๑๗๕

๗ ปริน. ปร. ๑.๑๗๓

๘ ปริน. ปร. ๒.๒๓๔.๑๗๗

๙ ปริน. ปร. ๒.๒๓๔

๑๐ มุณฺณ. ๑.๑๕๕

๑๑ ปริน. ปร. ๑.๑๒๓

๑๒ ปริน. ปร. ๑.๑๓๓-๔

๑๓ ปริน. ปร. ๑.๑๓๓

๑๔ ปริน. ปร. ๑.๑๓๔

๑๕ มุณฺณ. ๑.๑๗๓

๑๖ มุคฺคโพนฺธกัปปิโก อธิบายสูตร ๕

๑๗ มินฺนุ. ๑๑๖

๑๘ วิ. มหา. ๔.๖๕.๕๕

๑๙ วิ. มหา. ๑.๒๖.๒๓

๒๐ มุณฺณ. ๑.๑๘๐

๒๑ ปริน. ปร. ๑.๒๓๔-๕

๒๒ มุณฺณ. ๑.๑๘๖

๒๓ ปริน. ปร. ๒.๒๓๔-๕.๑๗๗-๖

๒๔ ปริน. ปร. ๑.๒๓๔

๒๕ ปริน. ปร. ๒.๒๓๔.๑๗๖, ปริน. ปร. ๒.๒๓๔.๑๗๖

๒๖ ปริน. ปร. ๒.๒๓๔.๑๗๗

๒๗ ส. ปร. ๑.๑๗๓.๒๓๔

๒๘ ส. ปร. ๑.๑๗๓.๑๗๖

๒๙ ปริน. ปร. ๒.๒๓๔.๑๗๗, ๑.๑๗๓.๒๓๔-๕

๓๐ ปริน. ปร. ๒.๒๓๔.๑๗๗, ๑.๑๗๓.๒๓๔-๕

๓๑ ปริน. ปร. ๑.๑๘๐

๓๒ ปริน. ปร. ๔๐.๔๑๒.๑๓๔

๓๓ ปริน. ปร. ๔๐.๑.๑

๓๔ ปริน. ปร. ๒.๒๓๔.๑๗๖

๓๕ ปริน. ปร. ๒.๒๓๔.๑๗๗

๓๖ ปริน. ปร. ๒.๒๓๔.๑๗๗

๓๗ ปริน. ปร. ๑.๒๓๔

๓๘ ปริน. ปร. ๑.๒๓๔

๓๙ ปริน. ปร. ๒.๒๓๔.๑๗๗

๔๐ มุณฺณ. ๑.๑๕๕

๔๑ มุณฺณ. ๑.๑๕๕

๔๒ มุณฺณ. ๑.๑๖๖

๔๓ มุณฺณ. ๒.๒

๔๔ ม. ปร. ๑.๒๒๒

๔๕ ม. ปร. ๑.๒๒๒

๔๖ วิสุทฺธิ. ๒.๒๓๔

๔๗ ม. ปร. ๑.๒๒๒

๔๘ ม. ปร. ๑.๒๒๒.๑๗๗

๔๙ ปริน. ปร. ๒.๒๓๔.๑๗๖, ๑.๑๗๓.๑๗๖

๕๐ ปริน. ปร. ๒.๒๓๔.๑๗๖

๕๑ ม. ปร. ๑.๒๒๒.๑๗๖

๕๒ อัง. ทสก. ๒๔.๖๐.๘๘

๕๓ สั. ข. ๑๗.๗๘.๗๑

๕๔ ม. ญ. ๑๔.๒๙๑.๒๖๔

๕๕ อภิ. ฐ. ๓๔.๗๔๙.๒๐๙

๕๖ สั. นิ. ๑๖.๒๐.๒๖

๕๗ มุถุฎ. ๑.๑๙๑

๕๘ อภิ. ฐ. ๓๔.๖๔๑.๑๙๕

๕๙ อภิ. ฐ. ๓๔.๖๔๒.๑๙๖

๖๐ อภิ. ฐ. ๓๔.๕๙๖.๑๙๒

๖๑ อภิ. ฐ. ๓๔.๖๓๔.๑๙๕

๖๒ อภิ. ฐ. ๓๔.๖๓๑.๑๙๕

๖๓ อภิ. อ. ๒.๑๘๔, วิสุทฺธิ. ๒.๒๑๗

๖๔ ข้อความนี้ไม่พบในคัมภีร์ปฏฐานแต่พบในอรรถ-
กถาพระอภิธรรม กุ อภิ. ป. ๔๐.๒.๒

๖๕ อภิ. อ. ๑. ๑๓๓

๖๖ วิสุทฺธิ. ๒.๒๕๑

๖๗ สจฺจสฺสฺสฺสฺส. คาถา ๓๕

๖๘ สจฺจสฺสฺสฺสฺส. ภาววิภา

๖๙ ม. ญ. ๑๒.๑๕๒.๑๑๓

๗๐ ม. อ. ๑.๓๕๗

๗๑ นิติ. สุตฺต. ๑๐๒

๗๒ อภิ. อ. ๓.๓๕๓

๗๓ อภิ. วิ. ๓๕.๑๐๐๗.๕๐๒

๗๔ อภิ. อ. ๑๗๔, วิสุทฺธิ. ๒.๒๐๙

๗๕ วิสุทฺธิ. ฐ. ๒.๓๔๑

๗๖ อภิ. ย. ๓๙.๒๑๔.๑๗๘

๗๗ สั. ข. ๑๗.๑๖๑.๑๕๓

๗๘ อภิ. วิ. ๓๕.๑๐๑๒.๕๐๘

๗๙ อภิ. อ. ๓.๒๗๓-๔

๘๐ มุถุฎ. ๓.๑๔๗

๘๑ มุถุฎ. ๓.๑๔๘

๘๒ อภิ. อ. ๓.๒๗๓-๔

๘๓ อภิ. อ. ๒.๒๐๖

๘๔ มุถุฎ. ๓.๑๔๗-๘

๘๕ สั. ส. ๑๕.๒๓๕.๒๔๘

๘๖ ข้อความนี้ไม่ปรากฏในพระบาลี แต่พบในคัมภีร์
อรรถกถา กุ สั. อ. ๒.๒๘๔, วิ. อ. ๑.๔๗๕, อภิ. อ.
๒.๒๔

๘๗ สั. อ. ๒.๒๘๕

๘๘ วิสุทฺธิ. ฐ. ๑.๕๓๐

๘๙ สั. ส. ๑๕.๒๓๕.๒๔๘, อภิ. ก. ๓๗.๖๙๑.๔๑๐

๙๐ สั. อ. ๒.๒๘๕

๙๑ อภิ. วิ. ๓๕.๑๐๑๖.๕๐๙

๙๒ อภิ. วิ. ๓๕.๑๐๑๖.๕๐๙

๙๓ อภิ. วิ. ๓๕.๑๐๑๖.๕๑๐

๙๔ อภิ. ป. ๔๐.๕๗.๒๒

๙๕ สั. ข. ๑๗.๙๕.๑๑๓

๙๖ อัง. ปญฺจก. ๒๒.๕๓.๖๑

๙๗ อัง. ปญฺจก. ๒๒.๕๓.๖๑

๙๘ วิสุทฺธิ. ๒.๒๕๑

๙๙ ฐ. ปฏ. ๓๑.๔๓.๓๗๙

๑๐๐ สั. ส. ๑๕.๒๓.๑๖, ๑๙๒.๑๙๘

๑๐๑ ม. ญ. ๑๒.๕๐๔.๔๔๖

๑๐๒ วิ. จุฬ. ๗.๓๘๕.๒๐๙,

อัง. อญฺจก. ๒๓.๑๙.๑๖๔,

ฐ. ญ. ๒๕.๔๕.๑๖๖

๑๐๓ อภิธาน. อ. ๓๒๔

๑๐๔ ม. ญ. ๑๒.๕๐๔.๔๔๖

๑๐๕ ม. อ. ๒.๓๑๒

๑๐๖ ฐ. วิติ. ๒๕.๔๔.๒๖๕

๔๔ อัง. ทสก. ๒๔.๒.๓
 ๔๕ ทื่. อ. ๒.๔๐๑, ม. อ. ๑.๓๐๖
 ๔๖ ทื่. ฎี. ๒.๔๐๖, ม. ฎี. ๑.๔๗๕
 ๔๗ ม. ฎุ. ๑๒.๔๖๒.๔๑๒
 ๔๘ สี่ มหา. ๑๙.๑๙๗.๖๗
 ๔๙ ม. อ. ๑.๙๓
 ๕๐ สี่. ข. ๑๗.๗๙.๗๑
 ๕๑ อภิ. อ. ๒.๓๕
 ๕๒ อภิ. อ. ๒.๙๗, วิสุทฺธิ. ๒.๑๓๕
 ๕๓ สี่. สฬา. ๑๙.๒๑.๑๒
 ๕๔ วิ. มหา. ๔.๕๔.๔๔-๔๕

ปริจเฉทที่ ๘

๑ วิสุทฺธิ. ๒.๑๖๘
 ๒ วิสุทฺธิ. ๒.๑๖๘
 ๓ สี่. นี. ๑๖.๒๐.๒๕-๖
 ๔ วิสุทฺธิ. ๒.๑๖๗
 ๕ สี่. นี. ๑๖.๒๐.๒๖
 ๖ อภิ. อ. ๒.๒๒๙-๓๐
 ๗ สี่. นี. ๑๖.๕๑.๙๐
 ๘ สี่. นี. ๑๖.๔๔.๗๐-๑
 ๙ อภิ. วิ. ๓๕.๑๔๓.๑๖๓
 ๑๐ ขุ. สุ. ๒๕.๙๒.๓๕๕
 ๑๑ อภิ. อ. ๒.๒๐๗
 ๑๒ วิ. มหา. ๔.๑.๑
 ๑๓ อภิ. อ. ๒.๒๐๕
 ๑๔ ม. ฎุ. ๑๒.๑๐๓.๗๔
 ๑๕ อัง. นิก. ๒๒.๖๓.๓๙๗
 ๑๖ อัง. นิก. ๒๒.๖๓.๓๙๗
 ๑๗ สี่. นี. ๑๖.๔.๕

๑๘ ม. ฎุ. ๑๒.๑๐๓.๙๔
 ๑๙ อัง. ทสก. ๒๔.๖๑.๙๐
 ๒๐ ขุ. ปฎี. ๓๑.๔๕.๕๑
 ๒๑ อภิ. อ. ๓.๓๙๗
 ๒๒ อภิ. ป. ๔๐.๔๒๓.๑๓๗
 ๒๓ อภิ. ป. ๔๐.๔๒๓.๑๓๗
 ๒๔ อภิ. ป. ๔๐.๔๒๓.๑๔๑
 ๒๕ มุฏิกฎี. ๓.๑๙๖
 ๒๖ อภิ. อ. ๓.๔๐๐
 ๒๗ มุฏิกฎี. ๓.๑๙๖
 ๒๘ มุฏิกฎี. ๓.๑๙๖
 ๒๙ อภิ. ป. ๔๐.๑๕.๗
 ๓๐ สี่. นี. ๑๖.๑๕.๑๙
 ๓๑ อภิ. ป. ๔๑.๙.๔๒๑
 ๓๒ อภิ. ป. ๔๐.๔๒๔.๑๔๒
 ๓๓ อภิ. ป. ๔๑.๓.๔๑๙
 ๓๔ อภิ. ป. ๔๑.๓.๔๑๙
 ๓๕ อภิ. อ. ๓.๔๒๕
 ๓๖ อภิ. ป. ๔๑.๒๙.๔๓๔
 ๓๗ อภิ. ป. ๔๑.๔๑๙.๑๓๑
 ๓๘ อภิ. ป. ๔๑.๔.๔๑๙
 ๓๙ มุฏิกฎี. ๓.๒๑๒
 ๔๐ สี่. นี. ๑๖.๒๑.๒๙, ม. ฎุ. ๑๒.๔๐๔.๓๖๑
 ๔๑ อภิ. ป. ๔๑.๔๖๓.๑๕๙
 ๔๒ อภิ. ป. ๔๑.๒๙.๔๔๙
 ๔๓ อภิ. ป. ๔๑.๓๔.๔๕๖
 ๔๔ สี่. ส. ๑๕.๒๓๕.๒๔๙, อภิ. ก. ๓๗.๖๙๑.๔๑๐
 ๔๕ มุฏิกฎี. ๓.๒๖๒
 ๔๖ ทื่. มหา. ๑๐.๑๑๕.๕๕-๖
 ๔๗ ทื่. อ. ๒.๙๓

๔๘ มุขฉี. ๒.๒๑

๔๙ อภิ. ป. ๔๑.๘.๔๒๑

๕๐ สารทนต์. ๒.๘๖

๕๑ มณีนมพ. ๒.๔๐๗

๕๒ ส. อ. ๒.๑๑๓, อภิ. อ. ๒.๓๗, อนุ. ๑.๗๕

๕๓ มุคฺคโพรหฺมิกาใหม่ อธิบายสูตร ๕

ปริจเฉทที่ ๙

๑ อภิ. วิ. ๓๕.๖๔๒.๓๓๑

๒ ชุ. ปฏี. ๓๑.๒๒.๓๔๒

๓ ชุ. อ. ๒๕.๓๑.๑๔๓

๔ ชุ. อ. ๒๕.๓๑.๑๔๓

๕ สจฺจ. ๕๘

๖ ที. ปา. ๑๑.๓๒๖.๒๑๙

๗ ชุ. อ. ๒๕.๓๑.๑๔๓

๘ วิสฺสุทฺธิ. ๑.๑๒๓

๙ วิสฺสุทฺธิ. ๑.๒๓๒.๒๓๗.๒๔(ย้ง)

๑๐ วิสฺสุทฺธิ. ๑.๑๓๘

๑๑ ปฏี. อ. ๑.๓๓๑

๑๒ วิสฺสุทฺธิ. ๑.๑๖๗

๑๓ ชุ. ปฏี. ๓๑.๘๕.๑๐๔

๑๔ ชุ. ปฏี. ๓๑.๘๕.๑๐๔

๑๕ คเวสิตพพ

๑๖ ที. อ. ๑.๑๙๔

๑๗ วิสฺสุทฺธิ. ๒.๔

๑๘ วิสฺสุทฺธิ. ๒.๑๖-๑๗

๑๙ ปฏี. อ. ๑.๓๗๘

๒๐ อภิ. ป. ๔๐.๔๐๔.๑๒๔

๒๑ อภิ. ป. ๔๑.๕.๔๒๐

๒๒ อภิ. ป. ๔๑.๑๑.๔๒๑

๒๓ วิสฺสุทฺธิ. ๒.๗๑

๒๔ อ. จ. ๒๑.๔๙.๕๘

๒๕ ชุ. ปฏี. ๓๑.๔๘.๕๔-๕

๒๖ อ. น. ๒๓.๑.๒๙๒

๒๗ อ. อ. ๓.๒๘๖

๒๘ วิสฺสุทฺธิ. ๒.๓๑๖

๒๙ ปฏี. อ. ๑.๒๖๒

๓๐ ชุ. ปฏี. ๓๑.๖๔.๗๕

๓๑ วิ. อ. ๑.๕๒๘, ชุ. อ. ๒๐๕, อภิ. อ. ๒.๕๒๘

๓๒ ม. อ. ๑.๓๕๘

๓๓ ชุ. ปฏี. ๓๑.๒๒๑.๒๖๙

๓๔ อภิ. อ. ๑.๒๘๐

๓๕ อภิ. ป. ๓๖.๓๑.๑๒๒

๓๖ ชุ. ปฏี. ๓๑.๑๕๑.๑๗๒

๓๗ ปฏี. อ. ๒.๗๘

๓๘ อ. อ. ๓.๑๕๕

๓๙ อภิ. อ. ๓.๕๕

๔๐ ที. มหา. ๑๐.๒๘๐.๑๗๗

๔๑ อ. อ. ๒๐.๘๑.๒๒๒

๔๒ ส. ๒.๕๘๔

๔๓ อภิ. วิ. ๓๕.๘๐๙.๔๑๐

๔๔ อ. น. ๒๒.๘๙.๔๑๖

๔๕ ชุ. จ. ๓๐.๖.๓๕

๔๖ อ. อ. ๒๐.๘๑.๒๒๒

๔๗ อ. น. ๒๒.๔๔.๓๓๔

๔๘ อภิ. อ. ๓.๕๖

๔๙ สุตฺต. อ. ๒.๒๕

๕๐ ชุ. ปฏี. ๒๑.๘๕.๑๐๔

๕๑ ชุ. ๒. อธิบายคาถา ๑๗๓

๕๒ ข. อ. ๒๘.๑๖๗๔.๓๑๐

ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารี
ฉตฺตํ มหฺนตฺติ ยถ วสฺสกาเล
เอสาณิสฺสเธ ธมฺเม สฺสจฺฉินฺเณ
น ทฺถคฺคตฺติ คจฺฉนฺติ ธมฺมจารี.

พ. ชว. ๒๗.๑๐๒-๓.๒๒๖

“ธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม จุจรมัใหญ่ในฤดูฝน ช้อนเป็น
อานิสงสีในธรรมที่ประพฤติดีแล้ว ผู้ประพฤติธรรมย่อมไม่ไปสู่ทุคติ”

บรรณานุกรม

กัจจายนะ, พระ. กัจจายนพยาकरणะ. ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๓๐.

คันธสาระ, พระ. กัจจายนสารมัญชรี. กรุงเทพฯ: วีระการพิมพ์, ๒๕๓๘.

_____. วุดโตทยมัญชรี. นครปฐม: วิทยาเขตบาลีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๔๕.

_____. สัจจสังเขป [ฉบับแปลและอธิบาย]. ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๘.

_____. สุธโรถาลังการมัญชรี. นครปฐม: วิทยาเขตบาลีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๔๖.

ศิริศันทรวิทยารัตนะ. “มฺุคฺชโพธิสังเกชปฏีกา” [มฺุคฺชโพธิฎีกาใหม่] ใน มฺุคฺชโพธิวยาकरणะ.

กัลกัตตา: โรงพิมพ์ศิริศวิทยารัตนะ, ๒๕๔๙.

จตุรงค์พล, มหาอำมาตย์. อภิธาน์ปปทีปิกาฎีกา. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา,
๒๕๐๘.

ญาณธชะ, พระ. นิรุตติทีปนี. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๓.

_____. ปรมัตถทีปนี. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๐.

_____. ประมวลถามตอบของแลตีสยาตอ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์มหินทะ, ม.ป.ป.

ตารานาถะ. ศัพทส์โตมมหานิธิ. พาราณสี: โรงพิมพ์เจ้าขัมภา, ๒๕๑๑.

_____, วาจส์ปัตตะ. พาราณสี: โรงพิมพ์เจ้าขัมภา, ๒๕๐๔.

ธรรมกิตติ, พระ. พาลาวตาร. ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๑.

ธรรมบาล, พระ. สัจจสังเขป. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๑.

นาเศศกัฎฐะ, ปริภาเซนุเสชระ. พาราณสี: โรงพิมพ์วิชัย, ๒๕๔๒.

ปิยทส์ลี และอื่นๆ, ปทสาธนะ ปทสาธณฎีกา พาลาวตาร พาลาวตารฎีกา และพาลาวตาร-

นิสสัย ๗ คัมภีร์. มณฑลย์: โรงพิมพ์ธรวดี, ๒๕๑๐.

พุทธปปียะ, พระ. ปทฐปสัทธิ. กรุงเทพฯ: วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คณะ ๒๕, ๒๕๔๗.

ภักฏโกชิต ทิกษิต. สิทธานตเกามุที. เดลฮี: โรงพิมพ์เจ้าขัมภา, ๒๕๔๕.

มหานามะ และอื่นๆ, พระ. มหาวงศ์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๐.

โมคคัลลาน, พระ. โมคคัลลานพยากรณ์. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๒๕.

_____. “อภิธาน์ปทีปิกา” ใน ปณจมูลคนถ. กรุงเทพฯ: วัดมหาธาตุ, ๒๕๔๔.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕. พิมพ์ครั้งที่ ๕.

กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๘.

วิสุทธาจารย์, พระ. ธาตวัตถสังคหปาฐ. มณฑลเย์: โรงพิมพ์ย่างกุ้งมณฑลเย์ปฏิภักตสาอูตไส, ม.ป.ป.

โวปเทวะ. มุคธโพธยากรณ์. กัลกัตตา: โรงพิมพ์ศิริศวิทยารัตนะ, ๒๔๔๙.

ศรรวธรรมัน. กาดันตรวยากรณ์. นิวเดลี: โรงพิมพ์ซีลัมเปอร์, ๒๕๓๑.

สังฆรักขิตะ และอื่นๆ, พระ. สุโพธาลังการฎีกา. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๗.

สังฆรักขิตะ. พระ. โมคคัลลานปัญจิกากฎีกา. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ชมพุมิตเชวปฏิภักต, ๒๔๙๘.

อนรุทธะ, พระ. นามรูปปริจเฉท. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๑.

_____. ปรมัตถวินิจฉัน. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๑.

อริยวังสะ, พระ. มณีสารมัญญสา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๒.

อัคคธัมมะ, พระ. โมคคัลลานิสสัย. มณฑลเย์: โรงพิมพ์มยะซ่อ. ๒๕๑๔.

อัคควังสะ, พระ. สัททนีตีปกรณ, ๓ เล่ม. กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิพลโลกิฆุ, ๒๕๒๑-๒๕๒๓.

